

अंक
१३३-१३८

विविध ग्रन्थमाला

वर्ष १२ मुं.
सं १९७८.

IV

1921

२४-१०-१९२१

स्वामी विवेकानंद

भाग ९ मो-जीवनचरित्र.

लेखक:-

रामप्रसाद कल्याणप्रसाद देसाई.

प्रकाशक:- सस्तुं साहित्य वर्धक कार्यालय.

स्थान-
मुम्बई, २

अने
अभिलेख.

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

[ગુજરાતી કૉપીરાઈટ વિભાગ]

અનુક્રમાંક ૪૫૦ વર્ગીક

પુસ્તકનું નામ વિપેક્ષાનંદ - ૧

વિષય યર૨૧

વિદ્યાર્થી નરેન્દ્ર જાણે આધ્યાત્મિકતાની મહાજયોતિ
હોય તેવો દેખાતો હતો.

સ્વામી વિવેકાનન્દ જી

દિલ્હીના મહાન સપૃત અને અદ્ભુત સંન્યાસી.

વિવિધ ગ્રંથમાલા: અંક ૧૩૩ થી ૧૩૮: વર્ષ ૧૨મું-સંવત ૧૯૭૮.

સ્વામી વિવેકાનંદ

ભાગ ૯ મો-જીવનચરિત્ર.

લેખક:—રામપ્રસાદ કાશીપ્રસાદ દેસાઈ. બી. એ.
એસીસ્ટન્ટ ટીચર એન. કે. હાઈસ્કૂલ-પેટલાઈ.

સસ્તું સાહિત્ય વર્ધક કાર્યાલય તરફથી
સંપાદક અને પ્રકાશક:—બિન્દુ-અખંડાનંદ.
કાલ્યાણેવીરોડ-મુંબઈ.

આવૃત્તિ પહેલી-પ્રત ૫૬૦૦.

સંવત ૧૯૭૮-૪. સ. ૧૯૨૧.

મૂલ્ય } વાર્ષિક કાળે રૂ. ૧૧૧ પાકું પૂઠું રા. પો. માફ.
 } છુટક રૂ. ૨) પાકું પૂઠું રૂ. ૨૧ પોસ્ટેજ જુદું.

“ સર્વ હક્ક પ્રજાસક સંસ્થાને સ્થાપીત. ”

ગુજરાત વિધાપીઠ ગ્રંથાલય
અમદાવાદ
ગુજરાતી કોપીરાઈટ સંગ્રહ
૨૦૨૩

અમદાવાદ—ધી “ ડાયમંડ ન્યુબીલી ” પ્રિન્ટીંગ પ્રેસમાં
પરીખ દેવીદાસ હનનલાલે છાપ્યું.

શુદ્ધિપત્ર.

પૃષ્ઠ.	લીટી.	અશુદ્ધ.	શુદ્ધ.
૧૨	૧૨	બાણ	બાણ
૧૩	૧	તારે ડુબાડે	તારે કે ડુબાડે
૧૩	૪	પોતાની	પિતાની
૧૭	૧૭	વખત	એક વખત
૨૬	૧૬	વસાણ	સવાણ
૩૧	૧	શિખવે	શિખવે
૫૦	૨૫	ખર	ખરા
૫૧	૬	અમને	સૌને
૬૨	૩	અને પરિસ્થિતિઓને	પરિસ્થિતિઓને
૬૪	૨૧	પરમ શુદ્ધત્વ	પરમ શુદ્ધ તત્ત્વ
૮૪	૨૧	બ્રહ્માચાર	બ્રાહ્મચાર
૮૬	૧૦	કાર્યો	સર્વો
૯૦	૧૯	બળથે	મળથે
૯૦	૨૦	કળીયુગમાં પણ	કલિયુગમાં પણ છે.
૯૧	૨૩	આપણા કર્યા	આપ-લે કર્યા
૯૭	૫	વાઙ્માનો દેખાવ	શબ્દોનો સ્વર
૧૧૪	૨	ક્ષણ	લક્ષણ
૧૩૩	૧૦	રહો હતો	રહ્યાં હતાં
૧૮૬	૧૫	સત્સંગ	સત્સંગમાં
૧૯૭	૨૩-૨૪	અંતઃરણમાંથીજ	અંતઃકરણમાંથીજ

ગ્રંથ સ્વીકાર.

ગ્રંથમાળાના “ સંસારનાં સુખ ” માં જણાવ્યા પછીથી નીચેનાં પુસ્તકોની પહેલેથી આમાર સહિત સ્વીકારવામાં આવે છે. ખરીદવા ઇચ્છનારે આ સંસ્થાપર ન લખતાં પ્રસિદ્ધ કર્તાનેજ લખવું.

નંદનવનને આંગણે—યોજનાર હરિલાલ દારકાદાસ મંધવી, પ્રકાશક મહેતા ગુલાબચંદ વછરાજી મુ. અમરેલી. સોળપેજ પૃષ્ઠ ૧૪૦, ઝલેજ કાગળ, સાદું પૂઠું. મૂલ્ય રૂ. ૧)

પાંડવગુપ્ત નિવાસ—અનુવાદક ઇશ્વરલાલ વીમાવાળા, પ્રકાશક નટવર એમ. વીમાવાળા મુ. સુરત. સોળપેજ પૃષ્ઠ ૯૬, ઝલેજ કાગળ, સાદું પૂઠું, મૂલ્ય રૂ. ૦૧૧

ડૉ. મહાદેવપ્રસાદનો અમેરિકાનો પ્રવાસ અને ડૉ. કુલ્દે-નેતું રૂપ પરીક્ષા શાસ્ત્ર—પ્રકાશક ભોગીલાલ ત્રિકમલાલ વઢીલ-અધિપતિ ‘ ધન્વંતરી ’ મુ. વિસનગર. રોયલ સોળપેજ પૃષ્ઠ ૧૫૨, મૂલ્ય રૂ. ૧)

મારો જલનો અનુભવ—લખનાર મહાત્મા ગાંધીજી, પ્રકાશક ઇશ્વરલાલ વીમાવાળા મુ. સુરત. રોયલ સોળપેજ પૃષ્ઠ ૧૧૨, રૂ. કાગળ, મૂલ્ય રૂ. ૦૧

ભારતીય શિક્ષણનો ઇતિહાસ—લેખક અને પ્રકાશક—ચિમ-નલાલ માણેકલાલ જાની અને ‘ માળકૃષ્ણ ચુનીલાલ જોશી મુ. વડોદરા. કાઠિન સોળપેજ પૃષ્ઠ ૨૦૮, ઝલેજ કાગળ, બોર્ડ પટ્ટીનું પૂઠું, મૂલ્ય રૂ. ૧)

બ્રહ્મચર્ય વિષે પ્રશ્નોત્તર—લખનાર દંડિન સ્વામી
શ્રી હરિહરાશ્રમ, પ્રકાશક રામશંકર હરજીવન ત્રિપાડી, રાષ્ટ્રીય આદર્શ
વિનય મંદિર મુ. અમદાવાદ. પૃષ્ઠ ૬૪, મૂલ્ય રૂ. ૦૧

પ્રભાકર અને બીજાં દ્રશ્યો—પ્રકાશક સહાયક મંડળ મુ.
અમરેલી. પૃષ્ઠ ૪૮, મૂલ્ય ૦)૩

એકસો પાંત્રીસ આંકની ચોપડીની ભૂમિકા તથા
પ્રસ્તાવના—પ્રકાશક તિલકચંદ તારાચંદ વૈદ્ય. મુ. સુરત. પૃષ્ઠ ૨૪,
મૂલ્ય લખ્યું નથી.

ઈશોપનિષદ તથા બ્રહ્મ સ્વરૂપ નિબંધ—અનુવાદક નારા-
યણ દલપતરામ ભગત મુ. છોટાઉદેપુર. પૃષ્ઠ ૬૬, મૂલ્ય લખ્યું નથી.

જ્ઞાસુ જીવન યાને શાન્તિ ધામની સમજ—પ્રકાશક
મણીરામ રૂપસીંગ, લાલમાગ મુ. વડોદરા. પૃષ્ઠ ૪૮, જ્ઞાસુને અમૂલ્ય.

રિપોર્ટ.

ચોરવાડ-મિત્રમંડળ લાયબ્રેરીનો સને ૧૯૨૦ નો.

અમદાવાદ-ખડેરામુંગાની શાળાનો સને ૧૯૧૮-૧૯ નો.

અમરેલી-બ્રાહ્મણ મંડળ અને વિદ્યાર્થીગૃહનો ૧૯૨૦-૨૧ નો.

લીંબડી-જૈન શ્રવેતામ્મર મૂર્તિપૂજક ઑર્ડિંગનો ૧૯૧૮-૧૯-૨૦ નો.

કાડીયાવાડ હિંદુ અનાથાશ્રમ-વદવાણ કેમ્પનો ૧૯૭૭ નો.

ભુગુપુર હિંદુ અનાથાશ્રમનો સને ૧૯૨૦ નો.

અનુક્રમણિકા.

પ્રકરણ.	વિષય.	પૃષ્ઠ.
૧	કુલ જતાંત ...	૧
૨	ભુવનેશ્વરી ...	૮
૩	જન્મ અને બાલ્યાવસ્થા ...	૧૧
૪	સરસ્વતી દેવીને અર્પણ ...	૧૬
૫	અંગ્રેજી નિશાળમાં ...	૨૫
૬	વિદ્યાર્થી જીવન ...	૨૯
૭	માતાપની દેખરેખ નીચે ...	૩૮
૮	મહતાનું ભાન ...	૪૧
૯	કોલેજનું જીવન ...	૪૪
૧૦	ભાવિ જીવનનું ભાન...	૫૪
૧૧	બુદ્ધિનો વિકાસ ...	૫૮
૧૨	વિપત્તિનું દર્શન અને સત્યની જગાસા ...	૬૫
૧૩	દેશની ધાર્મિક પરિસ્થિતિ. ...	૭૪
૧૪	શ્રીરામકૃષ્ણપરમહંસ ...	૭૮
૧૫	શ્રીરામકૃષ્ણનો સમાગમ ...	૯૨
૧૬	શ્રીરામકૃષ્ણની શિક્ષણ પદ્ધતિ અને નરેન્દ્રની તૈયારી...	૧૧૧
૧૭	અભ્યાસી જીવન ...	૧૨૧
૧૮	નરેન્દ્રની યોગ્યતા ...	૧૨૮
૧૯	કાશીપુરમાં ગળાયલા દિવસો ...	૧૪૭
૨૦	બુદ્ધગયાની યાત્રા ...	૧૪૮

પ્રકરણ.	વિષય.	પૃષ્ઠ.
૨૧	નરેન્દ્રને નિર્વિકલ્પ સમાધિ	૧૫૨
૨૨	પરમહંસદેવનું દેહાવસાન	૧૬૨
૨૩	ભાવીજીવનનો ઉષઃકાલ અને મઠમાં જ્ઞાનાનંદ ...	૧૬૫
૨૪	પ્રવાસી સાધુ	૧૮૪
૨૫	પાવરી બામા	૧૯૫
૨૬	હિમાલયમાં પર્વટો	૨૦૩
૨૭	દીક્ષી અને અલવર	૨૧૨
૨૮	ગુજરાત-કાઠીઆવાડ અને મુંબઈ જિલ્લાકામાં ...	૨૨૬
૨૯	કન્યાકુમારીમાં	૨૩૯
૩૦	સાધુજીવનના કેટલાક જાણુવા જેવા બનાવો ...	૨૪૭
૩૧	મદ્રાસ અને હૈદરાબાદ	૨૫૭
૩૨	પશ્ચિમના પ્રવાસની તૈયારી અને સમુદ્રયાન ...	૨૭૧
૩૩	અમેરિકામાં પડેલી મુશ્કેલીઓ	૨૭૯
૩૪	સર્વધર્મપરિષદ	૨૮૩
૩૫	અમેરિકામાં ઉપદેશક તરીકે	૨૯૯
૩૬	ઇંગ્લાંડની મુલાકાત	૩૩૫
૩૭	અમેરિકામાં પુનરાગમન	૩૪૭
૩૮	ઇંગ્લાંડની બીજી મુલાકાત	૩૫૮
૩૯	સ્વામીજીના પાશ્ચાત્ય શિષ્યો	૩૬૬
૪૦	પોલ ડયુસનની મુલાકાત	૩૭૭
૪૧	લંડનથી વિદાયગીરી	૩૮૭
૪૨	પ્રાચીન રોમનગરમાં અને સ્ટીમરમાં	૩૯૮
૪૩	કોલંબોમાં આવકાર	૪૦૭
૪૪	ભારતવર્ષની જૂનિપર	૪૨૦

પ્રકરણ.	વિષય.	પૃષ્ઠ.
૪૫	મહાસભાં અપૂર્વ માન...	૪૨૬
૪૬	કલકત્તામાં આગમન ...	૪૪૫
૪૭	રામકૃષ્ણ મિશનની સ્થાપના ...	૪૬૦
૪૮	પંજાબ વગેરે તરફ વિચરણ ...	૪૭૭
૪૯	બેલુર મઠમાં...	૪૯૩
૫૦	દુષ્કાળકામો તથા અનાથાશ્રમો વગેરેની સ્થાપના ...	૫૦૪
૫૧	પાંચાલ પ્રદેશમાં વેદાન્તની અસર ...	૫૧૩
૫૨	પાંચાલ શિષ્યોની કેળવણી ...	૫૧૯
૫૩	નૈનીતાલ, આલમોરા વગેરે સ્થળમાં ...	૫૨૭
૫૪	નવા મઠની સ્થાપના ...	૫૪૪
૫૫	મઠમાં સંન્યાસીઓનો કેળવણી ...	૫૫૭
૫૬	ફરીથી અમેરિકા જવું...	૫૭૯
૫૭	સેવાશ્રમોની સ્થાપના અને પૂર્વ જંગાળ તથા આસામની મુસાફરી ...	૫૯૨
૫૮	બેલુર મઠમાં જીવન ...	૫૯૮
૫૯	મહાસભાધિ ...	૬૧૯
૬૦	ઉપસંહાર ...	૬૨૮

સંપાદકનું નિવેદન.

येन केन प्रकारेण यस्य कस्यापि देहिनः ।

संतोषं जनयेद् राम तदेवेश्वर पूजनम् ॥

પરોપકારનો મહિમા સમજાવતાં ઉપલા શ્લોકમાં મહર્ષિ વસિષ્ઠ કહે છે કે, “હે રામ! હરકોઈ પ્રકારે કોઈ પણ પ્રાણીને સુખી કરવું તેજ ઇશ્વરની પૂજા છે.” જીવોને સુખી કરવારૂપ આ પ્રભુપૂજના અનેક પ્રકાર છે; પરંતુ સદાને માટે સર્વોત્તમ સુખરૂપ એવું જે મોક્ષપદ કે જેના કરતાં ઉત્તમ વસ્તુ અથવા લાભ બીજા કોઈ પણ કદાપી શકાય તેમ નથી; જેના આગળ જગતની ઉત્તમોત્તમ વસ્તુ-સ્થિતિઓ પણ ખિશાતમાં નથી; તેવી આત્મ વસ્તુનો લાભ પ્રાણી-ઓને કરાવવો અથવા તેમને તે લાભને માર્ગે દોરવા; એના જેવી જનસેવા, પ્રભુપૂજા કે ભૂત દયા આ જગતમાં બીજી કોઈ પણ નથી. બ્રહ્મદાન અથવા આત્મદાન રૂપ આ જનસેવા કે પ્રભુપૂજનો મહિમા આટલો બધો હોવા છતાં બીજા પ્રકારનાં દાન પૂજનની પેઠે આ દાનપૂજન પણ તેજ મનુષ્ય ખરા અર્થમાં કરી શકે છે કે જે તે બ્રહ્મ વસ્તુ અથવા આત્મધનને મેળવીને પૂર્ણકામ થઈ ચૂક્યો હોય. જે પોતેજ તરી ન શકતો હોય તે બીજાને ક્યાંથી તારી શકે ?

આવા અનુભવસિદ્ધ બ્રહ્મવેત્તાઓ જગતમાં વિરલજ હોય છે; તો પણ પરમપૂજ્ય ઋષિમુનિઓની પદરજ ધરાવનાર રત્નપ્રસૂતા ભારતભૂમિમાં અન્ય દેશ કરતાં એવા મુકતામ્ભાઓનું પ્રમાણ વધારેજ રહેતું આવ્યું છે.

આપણા ચરિત્ર નાયક સ્વામી વિવેકાનંદજી તેમજ તેમના

ગુરૂદેવ ભગવાન રામકૃષ્ણ પરમહંસ પણ એવા બ્રહ્મવેતાઓજ હતા. એવા બ્રહ્મવેતાઓના મહત્વ વિષે અત્રે ટુંકમાં કેટલુંક જણાવીશું.

દરેક મનુષ્ય-પણી તે પામર કોટીનો હોય કે મુક્ત કોટીનો હોય; પરંતુ તે જે કાંઈ વિચાર, નિર્ણય, ધ્વજા, ક્રિયા વગેરે કરે છે; અને તેનાં જે કાંઈ શુભાશુભ ફળ ભોગવે છે; તે સર્વજ્ઞ ખરું જોતાં તેની ત્રિગુણાત્મક પ્રકૃતિ યાને દેહત્રયી વડેજ થાય છે. આત્મા તો આ દેહત્રયીરૂપી નાટકશાળામાં મન-ઇન્દ્રિયાદિ પુતળાંઓ વડે નચાઈ રહેલા અનેક પ્રકારના નાચને પ્રકાશનારો દીપકજ છે.

મુક્તાત્માઓએ જગાસુ દશામાંથીજ ઉપલું સત્ય સમજી લઈને પોતાનાં મન ઇન્દ્રિયાદિની અસાર વસ્તુસ્થિતિઓ તરફની દોડને સાર-જૂત આત્મવસ્તુ તરફ વાળી દીધેલી હોય છે; અને તેના સતત સદુપયોગ વડે કારણ શરીરરૂપી અજ્ઞાનમય ક્ષિપ્રાને ભેદીને તે સમ્યક્દાનંદમય સ્વરાજ્ય પદને પ્રાપ્ત કરેલું હોય છે. આમ હોવાથી પ્રકૃતિના ગુણો વડે ગુણોમાંજ આવી રહેલા કર્તા ભોક્તાપણાને આત્માનુભવી જીવન મુક્ત પોતામાં આરોપતો નથી; અને અન્યજીવોતું તે અજ્ઞાનમય કારણ શરીર દાયમ રહેલું હોવાથી તેઓ પોત પોતાની સ્થૂલ સૂક્ષ્મ શરીરરૂપી અનાત્મ પ્રકૃતિમાં તેમજ તેના તમામ કર્તા ભોક્તાપણામાં આત્મભાવ (અહંતા મમતા) રાખ્યા કરે છે.

તે પરમપદની અપેક્ષાએ અસત્ય, જડ અને દુઃખરૂપ એવા આ જગતમાં ઉપર જણાવ્યા જેવા આત્માનુભવીની યુદ્ધિને કાંઈ પણ કર્તવ્ય પ્રાપ્ત્ય કે અધુરાપણું રહેતું નથી. મૂળમાંથી કપાઈ ગયેલા વૃક્ષમાં કપાવા પૂર્વે જે રસકસ ચઢી ચૂક્યો હોય છે; તેને લીધે કપાઈ જવા પછી પણ તેનાં પત્ર, ફળ, વગેરે થોડો ઘણો સમય જેવોતે તેવોજ ઉપયોગ આપે છે; અથવા તો યુદ્ધમાં પ્રવૃત્ત થયેલા શૂર પુરુષનું માર્યું કપાઈ જવા પછી પણ જેમ કેટલોક સમય તેતું ધડ

લડ્યા કરે છે; તેમ એવા આત્મજ્ઞાનીના શરીરનું પણ બને છે. તેની શરીરત્રયીના મૂળ કારણરૂપ કારણ શરીર છેદાદ જઠને અનાત્મા- માંથી આત્મયુદ્ધિ ઉઠી જવા છતાં પણ, પૂર્વનાં અગ્ર દશા સમયનાં વિશેષ ફોનોનુપ્પ થએલાં જે કર્મ-ધંધા વગેરે પ્રારબ્ધોએ તેને વર્તમાન શરીરાદિ પ્રાપ્ત કરાવી આપ્યું હોય છે; તે પ્રારબ્ધનો વેગ જ્યાં સુધી પહોંચે ત્યાં સુધી તેનાં સ્થૂલ અને સૂક્ષ્મ શરીર પણ જીવતાં રહે છે. આત્મામાંજ આત્મયુદ્ધિ જાતીની થએલી હોય છે તો પણ સ્વેચ્છા, પરેચ્છા કે અનિચ્છાપૂર્વક એ શરીરોને પોતાના પ્રારબ્ધ પ્રમાણે સર્વ કાંઈ કરવું અને ભોગવવુંજ પડે છે. +

મુક્તાત્માએ ફાળુ માત્રને માટે પણ મેળવેલો આત્મમયતાનો અનુ- ભવ એટલો તો અદ્ભુત, અવર્ણનીય અને અનુપમ હોય છે કે જેથી કરીને તેવી આત્મમયતા બને તેટલી વધુ ભોગવવામાંજ સ્વપ્રકૃતિનું તેમજ અન્ય જનોનું સુખ અને હિત વધુ રહેલું તે સ્પષ્ટ સમજ શકે છે. તેથી કરીને તે વિપરીત પ્રારબ્ધ વેગને પણ બને તેટલા ઓછા ને ઓછા કરવા મથીને તે સ્વારાજ્ય પદમાંજ જેટલું પણ બને તેટલું અધિષ્ઠિત થઈ રહેવાનું તથા તેમ થવામાં જે જે સાધન- મંથાગો સહાયભૂત થાય તેવાં હોય તેને સેવવાનુંજ તેને વધારે ગમે છે.

ઉપર પ્રમાણે હોવાથીજ અનેક મુક્તાત્માઓ બને ત્યાં સુધી

+ વર્તમાન શરીરમાં આવ્યા પછી વૃદ્ધિ પામેલા જ્ઞાન અને ચારિ- ત્રની અસરો પણ એ સ્થૂલ સૂક્ષ્મ શરીરના મંદ અને મધ્યમ ગુણ સ્વભાવોમાં શુભ ફેરફાર કરતીજ ચાલે છે; પરંતુ પ્રારબ્ધજન્મ ને ગુણ- સ્વભાવો દૃઢરૂપમાં હોય; તેમાં ખાસ ફેરફાર એથી થઈ શકતો નથી. આથીજ ભગવાન શ્રી કૃષ્ણે કહ્યું છે કે:—

સદૃશં ચેષ્ટતે સ્વસ્યાઃ પ્રકૃતેર્જાનિવાનપિ ।

પ્રકૃતિં યાંતિભૂતાનિ નિગ્રહઃ કિં કરિષ્યતિ ॥

એકાંત, મૌન, અપરિચય, અપ્રસિદ્ધિ વગેરે સ્થિતિઓને તેમજ બાહ્ય, જડ, ઉન્મત્ત, પિશાચ વગેરેના જેવી વિલક્ષણ વૃત્તિઓને સેવવાનું વધારે સાફ ગણે છે. નિવૃત્તિ પ્રધાન પ્રારબ્ધવાળા મુક્તાત્માઓ એવા સાધન સંયોગને અને એવી સ્થિતિ અને વૃત્તિને વધારે સેવી શકતા હોવાથી જીવન મુક્તિના વિલક્ષણ મુખ્યને પણ તેઓ વધારેજ માણી શકે છે. પ્રવૃત્તિના પ્રારબ્ધી મુક્તાત્માઓની પણ સમજણ અને રૂચી તો એવીજ હોય છે; પરંતુ પ્રારબ્ધની વિપરીતતા અનેક પ્રકારે બાધક થઈને તેમને એવાં સાધન-સેવનાદિ યથેચ્છ કરવા દેતી નથી, અને તેથી જીવન મુક્તિના વિલક્ષણ આનંદનો પણ તેઓ ઓછો અથવા સામાન્યજ ઉપભોગ લઈ શકે છે.

કહેવાની મતલબ એજ કે સર્વ મુક્તાત્માઓની વિદેહમુક્તિ તો સમાનજ હોઈને આત્મસાક્ષાત્કારના સમયથીજ તે નિર્માઈ ચૂકી હોય છે. ફેર માત્ર તેમની જીવનમુક્તિમાંજ રહે છે. ઉપર જણાવ્યું તેમ તેમની પ્રવૃત્તિ પરાયણતા, નિવૃત્તિ પરાયણતા અને જીવનમુક્તિના વિલક્ષણ આનંદની ન્યુનાધિકતાનો સંબંધો આધાર તે તે વ્યક્તિઓના પેતા-પોતાના પ્રારબ્ધપરજ રહેલો હોય છે; અને દૃઢ પ્રારબ્ધ તો અનિવાર્યજ હોય છે; એટલે જીવનમુક્ત પુરૂષો પોતાનું શેષ આયુષ્ય તથા પ્રારબ્ધ પ્રવૃત્તિ પ્રધાન કે નિવૃત્તિ પ્રધાન ગણાતું હોય તેને માટે એમજ રાખે છે કે, “ યું ભી વાહવાહ ઐાર વું ભી વાહ વાહ. ” જીસાસુ દશાની આત્મા અનાત્માના વિવેકવાળી બેદ બુદ્ધિ અને તેના પરિણામ રૂપે ઉદ્ભવેલી તીવ્ર આગ્રહવાળી ત્યાગગ્રહણની વૃત્તિ તથા કર્તવ્ય પ્રાપ્તવ્ય બુદ્ધિ; એ સર્વ પણ મુક્તાત્મામાં શાંત થઈ જઈને તેનું સ્થાન સમભાવે તથા કૃતકૃત્યતાજન્ય અનાગ્રહ વૃત્તિએ લીધેલું હોય છે. આથીજ ઘણાખરા મુક્તાત્માઓ જીસાસુઓના જેવા આગ્રહી, ઉપરામ, કે સાધન પરાયણ હોતા નથી; અને કેટલાક તો લૌકિક ખાજાચાર વગેરેથી પણ બે પરવાહ બની રહે છે.

આ પ્રમાણે યથાપ્રારબ્ધ પ્રવૃત્તિ કે નિવૃત્તિને અને સુખ દુઃખને ભોગવી રહેલા જીવનમુક્તોના કરવા ભોગવવામાં; અને અન્ય (અનાત્મામાં આત્મયુધ્ધિવાળા) સામાન્ય મનુષ્યોના કરવા ભોગવવામાં ફેર આસમાન અને જમીનના જેટલો હોય છે. અનેક પ્રકારની બાહ્ય સંપત્તિઓના ઢગ વચ્ચે રહ્યા કરનાર ચક્રવર્તિ કરતાં પણ એક નગન અથવા તો દુઃખમાં સમડી રહેલો જીવનમુક્ત* પોતાની જાતને વ્યાજબી રીતે અનંતગણી ભાગ્યશાળી માને છે. કારણ કે તેનું વર્તમાન શરીર હવે છેલ્લીવારનું જ હોઈને તે છુટી ગયેથી (છેવટનો શ્વાન્ત થએલો તરંગ જેમ સદાને માટે સમુદ્રજળ બની રહે છે તેમ) સદાને માટે તે સમ્યક્દાનંદજળ બની રહેનાર છે; ત્યારે અનાત્માસક્ત સમ્રાટને તો હજી આ ભવચક્રમાં ભટક્યા કરી અનંત-વાર મરવા-જન્મવાનું અને કરવા-ભોગવવાનું રહેલું હોય છે. આખા સંસારની સ્થૂલ સત્તા-સંપત્તિ ચરણમાં લોટવા છતાં પણ તેને કોઈને કોઈ પ્રકારની ઉડી ઉંચુપ અને કર્તવ્ય પ્રાપ્ત્યતા રહેવાનીજ.

આટલા માટેજ અનાત્મ પ્રેમીઓને ઋષિમુનીઓ ખૂબંદ અવાજે કહી રહ્યા છે કે:-“ ઉત્તિષ્ઠ જાગૃત પાપ્ય વરાન્નિબોધતઃ । ” અર્થાત્ હે અહંતા મમતાનાં મિથ્યા સ્વપ્નોમાં પડી તેની મિથ્યા વસ્તુસ્થિતિઓના રાગ દ્વેષથી દુઃખી થઈ રહેલા પ્રાણી ! ઉઠ, જાગૃત

* વચનસિદ્ધિના, મનકામના પુરવાના, વગેરે ચમત્કારો કરી શકે એવાનેજ મુક્તાત્મા સમજ્યા કરીને ધણા લોકો તેવા લક્ષણવાળા મુક્તામાની અને તેમનાદ્વારા આત્મ લાભ કે ધન પુત્રાદિનો લાભ મેળવવાની શોધમાં હોય છે; પણ છેવટે તેઓ હલટા ઢોંગી ધૂર્તોથી ઠગાય છેજ. કારણકે આ ચમત્કારોની વિદ્યાર્થે તો મોક્ષ માર્ગના આરંભમાંજ બાધક અને નિષિદ્ધ સમજી લઈને સાચો સાધક તેનાથી દૂરજ રહેલો હોય છે. એ વિદ્યાર્થે ઉપ-યાગ અનાત્મ વસ્તુસ્થિતિઓને ખાતર તેમજ સર્વજ્ઞ વિશ્વ નિયંતાની વિરક્ત-માંજ વધારે થવાનો સંભવ છે.

થા અને તે સર્વશ્રેષ્ઠ વસ્તુસ્થિતિ પ્રાપ્ત થતાં સુધી તેને માટે પ્રયત્ન કર.

આત્માનુભવીની અને અનાત્મ પ્રેમીની લોકસેવામાં પણ મોટા ફરક હોય છે. આત્મપરાયણ વ્યવહાર કરતો થકો પણ પોતાના મૂળા જ્ઞાન-આદિ વડે પોતાની આસપાસનાઓમાં ઉચ્ચ જ્ઞાન આરિત્રને શીખવી રહ્યો હોય છે; ત્યારે અનાત્મ પ્રેમી દેવદર્શન કે દાન પૂજન કરતો થકો પણ પોતાની આસપાસનાઓમાં (કેમકે આસપાસના મનુષ્યો તેના હેતુ, આસક્તિ વગેરેથી વધારે પરિચિત હોય છે અને મોટા દરે તેને સાદું ગણી તેનું અનુકરણ કરવાનો માનવ સ્વભાવ તો પ્રસિધ્ધજ છે) લોભ લાલચ તથા પ્રપંચ પાખંડજ શીખવી રહ્યો હોય છે.

ખેડુતોનું ખોસવીને ગળ્ગર બનવા માગતો ગરિબ વણીક પણ ભાત ભાતનાં જે બમકાદાર કપડાં, રમકડાં, વગેરેમાં લોકોને જસાવી પૈસાનું પાણી કરાવી રહ્યો હોય છે; તેમાં તે “ ગામડીયાઓને ગામ-ડામાં ન મળતી વસ્તુઓ મહા મહેનતે પુરી પાડવા ” ની જન-સેવાજ બળવી રહેલો પોતાને ગણાવે છે. દર મહિને એકનો સવા લેનાર કાચુલી કે મારવાડી પણ પૈસા ધીરીને સામાનું કામ કહાડી આવવારૂપ સેવાજ કરતો પોતાને સમજાવે છે. સેંકડે સો બસો ટકા સુધી નફા ગટગટાવી જનાર મીલવાળો પણ લોકોને વિલાયતી માલમાંથી બચાવવાની શેખાઈમાં સમાતો નથી. આખા દેશના દેશ હોઠિયાં કરી જઈ શુભામ બનાવી મૂકનાર યુરોપી ગૌરાંગો પણ બીજાની રક્ષા અને આખાદી કરવા સાફજ સ્વર્ગ સમા સ્વદેશને સંન્દાસ કરી દૂરદરાજ દેશમાં દયાના માર્યાજ પોતાને ઉતરી આવવું પડવાનું દર્શાવે છે. શ્રીમદ્ ભાગવતમાં કહ્યું છે કે તેર (વધધટ સુધારી લેવી.) પાપ થાય ત્યારે એક પૈસો પેદા થાય છે; પરંતુ “ એક દાન, એા પુણ્ય ” એવું પણ કહેવાતું હોવાથી પૈસા મેળવવાનાં અનેકવિધ પાપોના પંજમાંથી પોતાનો પંડ છોડવા માટે કટલાકો

થોડાક ટકા દાન પુણ્ય પણ કરતા હોય છે. આવાઓને અખો તો એવોજ ડખો પીરસે છે કે “એરણની ચોરી ને સોયનું દાન, તેણે કેમ આવે વિમાન.” પણ તેનો વિચાર કરવાનું તેવા દાનેશરીઓ ઉપરજ રાખીને અહીં તો કહેવાનું એજ કે તેઓ પોતાનાં પાપ-રૂપી મળ ધોવરાવવા સાફજ સેંકડે એ પાંચ ખર્ચેતા હોય છે; છતાં કોઈ ગરિબને કે કોઈ સંસ્થાને કાંઈક આપતી વખતે તેઓ પણ જાણે મોટી મહેરબાની અને સેવાજ કરી રહ્યા હોય તેમ દેખાડે છે.

હુંકામાં એજ કે અનાતમપ્રેમીની ખુશી અને ખુશી વગેરે સર્વ પોતાના સ્વાર્થોને પણ પરોપકાર મનાવવામાં, લેવા છતાં આપનાર મનાવવામાં, કૃતિ થોડી અને બહાશ વધુ મારવામાં, અને ચારિત્રની સ્વદ્વેષતાપર જૂઠું, આડંબર અને વાચાળતાની કપડ માટીના થરપર થર ચઢાવ્યે જમને તેને હૃદયપુષ્ટ દર્શાવવામાંજ રહેલાં હોય છે; ત્યારે બીજી તરફ મોટા મોટા પહેલવાન, ધનવાન અને સત્તાવાનો તથા કર્તાવ્યની અને કરજની વાતો કર્યા કરનારાઓ કરતાં વધુ ઉપકારક થવા છતાં પણ કર્તાપણની બુદ્ધિ વિનાના આત્માનુભવીની ખુશી અને ખુશી તો;-

प्रकृतेः क्रियमाणानि गुणैः कर्माणि सर्वशः ।

अहंकारविमूढात्मा कर्ताहमिति मन्यते ॥ *

એ સત્યને અનુસરીને પોતાને અકર્તા સમજવામાં અને પ્રકૃતિ, સ્વભાવ, પ્રારબ્ધ કે પ્રભુનેજ કર્તા ધર્તા મનાવવામાં રહેલી હોય છે.

* અર્થાત્ આ જગતમાં પ્રકૃતિના ગુણો વડેજ સર્વ કર્મો કરાય છે; છતાં શરીરાદિ અનાત્મ પદાર્થોમાં આત્મબુદ્ધિ હોવા રૂપ મિથ્યાભિમાનમાં મૂઠ થયેલા મનુષ્યો “હું કરું છું” એમજ વ્યા માની લે છે.

તદ્ વિદ્ધિ પ્રાણિપાતેન પરિપ્રશ્નેન સેવયા ।

ઉપદેશ્યંતિ તે જ્ઞાનં જ્ઞાનિનઃ તત્ત્વદાર્શિનઃ ॥

ઉપલા ભગવદ્ વાક્યમાં કહ્યા પ્રમાણે પ્રણિપાત, પરિપ્રશ્ન અને સેવાપૂર્વક જે જ્ઞાસુજનો એવા મુક્તાત્માઓનો સત્સંગ સેવે છે; તેઓ કુદરતી રીતેજ (નદી-નવાણીની પાસે જઈ નીચા નમી પાણી પીનારની તૃષા ટળે છે તેમ) તેમના અદ્ભુત જ્ઞાન, ચારિત્રનો લાભ મેળવી શકીને પરિણામે-દીવે દીવો પ્રગટે તેમ-સ્વાત્મજ્યોતિને પ્રકટાવી કૃતકૃત્ય બની રહે છે. આવા પુરુષોનો ભાવપૂર્વક સત્સંગ સેવનાર સામાન્ય મનુષ્યો પણ ક્રમમાં ક્રમ એકાદ કક્ષા જેટલા તો અવશ્ય આગળ વધીને પામરમાંથી વિષયી અને વિષયી (નીતિપૂર્વક વિષય મેળવનાર-ભોગવનાર) હોય તો જ્ઞાસુ (અસાર વસ્તુસ્થિતિથી ઉપરામ અને સારરૂપ પરમાત્મ પદની ઇચ્છાવાળા) જરૂર બની રહે છે. આ પ્રમાણે આવા મુક્તાત્માઓ સેંકડો અને હજારો મનુષ્યોનું જે ઉચ્ચ પ્રકારનું હિત સ્વભાવથીજ સાધી સધાવી શકે છે, તેવું કર્તવ્ય બુદ્ધિવાળા અનાત્મ પ્રેમી રાજા મહારાજાઓથી પણ બની શકતું નથી.

નિવૃત્તિપરાયણ અને પ્રવૃત્તિપરાયણ એવા સામાન્ય કોટીના મુક્તાત્માઓની જે હકીકત ઉપર જણાવી તે ઉપરાંત અસામાન્ય પ્રકૃતિ બળવાળા અસામાન્ય કોટીના મુક્તાત્માઓની વાત તો વળી ઓરજ છે. મુક્તાત્મા કે જ્ઞાસુ તો શું પણ અસામાન્ય પ્રકૃતિ બળવાળા પામર કે વિષયી જીવો પણ કોઈ કોઈ આ જગતમાં એવા અસામાન્ય પાકે છે કે આખા દેશ અને દુનિયામાં મોટી હલચલ મચાવી મૂકે છે. અસામાન્ય મનુષ્યની વાતજ એવી છે કે તે મુક્ત, જ્ઞાસુ, વિષયી કે પામર એમાંની જે પણ કોટીમાં તે હોય તે કોટીને લાયકના

અસામાન્ય ગુણ-કર્મ સ્વભાવાદિને લીધે તેઓ પોત પોતાના વિષયમાં સર્વને ટપી જઈને પહેલેજ નંબરે પહોંચી જાય છે. માત્ર પોતાના દેશકાળમાંજ નહિ, પરંતુ સમગ્ર જગતમાં અને યુગોના યુગો પર્યંત પણ “એકમેવ અદ્વિતીય” આદર્શ તરિકે બની રહેનારા અને અવતારની પેઠે પૂજનારા પણ આ અસામાન્ય કોટીમાંનાજ કોઈ કોઈ અતિ અસામાન્ય મુક્તાત્માઓ હોય છે. દેશ કે દુનિયામાં દુર્દશાદાયક અસામાન્ય ફેરફાર થવામાં જગ વ્યવસ્થાપક સત્તા આવા અસામાન્ય કોટીના-પરંતુ પામર કે વિષથી ક્ષાનાજ આત્માઓને નિમિત્ત બનાવે છે. જેમકે તીરો, રાવણ, સીકંદર, દૈસર, નેપોલિયન, પૃથ્વીરાજ, વગેરે. તેજ પ્રમાણે જ્યારે ઉન્નતિદાયક ફેરફાર થનાર હોય છે ત્યારે અસામાન્ય કોટીના જ્ઞાસુ કે મુક્તાત્માઓનો ઉપયોગ તે કરી લે છે. જેમકે-રામ, કૃષ્ણ, બુદ્ધ, શંકર, ખ્રિસ્ત, મહમદ, ચૈતન્ય, રામાનુજ, કબીર, નાનક, દયાનંદ, વિવેકાનંદ, વેશીંગ્ટન, ગાંધી, લેનીન વગેરે.

ઉપર જણાવ્યા જેવા અસામાન્ય કોટીના શુદ્ધાત્માઓના અસામાન્ય જ્ઞાન ચારિત્રનાં પ્રખળ મોજાં જ્યારે માનવસમાજ ઉપર ફરી વળીને તેને જગત કરી મૂકે છે; ત્યારે સમાજમાં અજ્ઞાનરૂપી અંધકારને લીધે મિત્રપણના વેશથી ભરાઈ બેઠેલાં અનેકવિધ અવ-ગુણરૂપી નિશ્ચાયરો તેના ખરારૂપમાં ઓળખાઈ તિરસ્કારાઈ ભાગવા માંડે છે; તથા લોહિતને બહાને તે નિશ્ચાયરોએ જે અનેકવિધ દુઃખ દારિદ્રનાં કંટાળ વૃક્ષ ઉછેરી આપ્યાં હોય છે, તે ઉખડી જઈને સર્વ સિદ્ધિપ્રદ સદ્ગુણના અંકુરોને અમૃત સિંચન ગળે છે. જેને પરિણામે સુખ સામર્થ્યનાં અનેકવિધ પુષ્પોથી બહેલી રહેલી અને શ્રેયસ પ્રેયસનાં અનેકવિધ અનુપમ ફળો વડે લચી રહેલી સુવૃક્ષ વાટિકાઓ સર્વત્ર શોભી રહે છે. ધર્મપ્રાણુ ભારતવર્ષના પ્રાચીન ઇતિહાસ આવાજ પુરૂષોનાં દિવ્ય વૃત્તાંતોથી ઉભરાઈ રહ્યો છે.

અતિ પ્રાચીન સમયે પુણ્યક્ષેત્ર ભારતવર્ષમાં રાજ્યકર્તાઓ
 જ્યારે રાજ્યધર્મને ચૂકી અનીતિના પંથે પળ્યા ત્યારે ભગવાન
 પરશુરામે પ્રગટ થઇ પૃથ્વીને ઓકરીસવાર નક્ષત્રી કરી. કળે કરીને
 પાછો આહ્વાણોએ સ્વધર્મ ચૂકી સ્વસત્તાને દુરપયોગ કરવા માંડ્યો
 અને તેમના કુળમાંના રાવણ જેવા દુષ્ટે રાજ્ય બની જઇ ત્રાસ અને
 અધર્મ વર્તાવી મૂક્યો ત્યારે ભગવાન રામચંદ્રે પ્રકટ થઇ અધર્મી-
 ઓનો નાશ કરી ચક્રવર્તિ રામરાજ્ય સ્થાપન કર્યું. એ પછી કળે
 કરીને ક્ષત્રિય રાજ્યો વળી પાછા માંહે માંહે લડાઇઓ કરવામાં
 અને વિષય ત્રિલાસમાં પડી જઇ અધર્મ પ્રવર્તાવી રહ્યા ત્યારે
 પૂર્ણ પુરુષોત્તમ ભગવાન શ્રીકૃષ્ણે પ્રકટ થઇ અધર્મના ઉદ્ભવ
 સ્થાનરૂપ તે દુષ્ટ રાજ્યોનો અને રાજ્યકુળોનો ઉચ્છેદ કર્યો. એ પછી
 પરિક્ષીત અને જન્મેજય જેવા પરમ ધાર્મિક રાજ્યો, શુક્રદેવ
 જેવા આદર્શ ધર્મશુરો અને તેમની ધર્મપરાયણ પરંપરાના શાસન
 નીચે ભારતવર્ષની અનેક શતાબ્દીઓ સુખ સંપત્તિમાં વીતી; પરંતુ
 વળી પાછા રાજ્ય અને રાજ્યશુરો, તેમજ રાજા કાલસ્ય કારણ
 એ નિયમને અનુસરીને જનસમાજ પણ ધર્મના આત્માને ભૂલી
 જઇ માત્ર બાહ્યાર, હિંસાત્મક કર્મકાંડ અને અધર્મ વિષય
 લોભપતામાં ફસી ગયા. આ પ્રસંગે ભગવાન બુદ્ધદેવે પ્રકટ થઇ
 પોતાના અસામાન્ય ત્યાગ અને જ્ઞાનચારિત્ર્યના પ્રભાવથી સર્વને
 શ્રેયસ પ્રેયસના સત્ય માર્ગે વાળ્યા અનેક શતાબ્દિઓ એવી સુદશામાં
 વીત્યા પછી પાછી બૌદ્ધ ધર્મશુરોની પરંપરા પણ મૂળપુરુષના
 જ્ઞાન ચારિત્ર્યને ભૂલતી ચાલીને અધર્મના પંજમાં સપડાઇ ગઇ;
 અને તેના કુદરતી પરિણામરૂપે “યદ્યદા ચરતિ શ્વેદુઃ તસે-
 દ્વેવેતરો જનૈઃ” એ સ્વાભાવિક ન્યાય પ્રમાણે જનસમાજ પણ
 અધોગતિના પંથે પળવા લાગ્યો. પૂજ્યપાદ ભગવાન શંકરાચાર્યે આ

પ્રસંગે પ્રકટ થઇ દેશનો તે દુર્દશામાંથી ઉદ્ધાર કર્યો અને સેંકડો વર્ષ સુદશાનાં ગયાં; પરંતુ તે પછી ભારતવર્ષના કાણુ જાણુ કાંઈ સામટાજ પાપે સળગી ઉઠીને દેશના રાજ્યોમાં કુસંપ, દ્રેષ વગેરે એવાં તો ફેલાવી દીધાં કે જેને પરિણામે વિધર્મી અને વિદેશી રાજ્યને તેમાંનાજ એકે જઇને ખોલાવી આણ્યું. સેંકડો વર્ષથી હવે તેને તેજ દશા દેશની રહેતી આવી છે.

એવા વિકટ વખતમાં પણ રામાનુજ, ચૈતન્ય, રામાનંદ, કબીર, નાનક, જ્ઞાનેશ્વર, રામદાસ વગેરે જેવા અનેક અસામાન્ય મહાત્માઓ પ્રકટ થતાજ રહ્યા; અને તેમણે ધર્મ ભૂમિના ધર્મપ્રદીપને ઝોલવાઇ જવા ન દેતાં બન્યો તેટલો સજગ અને સુરક્ષિત રાખ્યા કર્યો. છેવટે વિદેશી ખીટીશ્ચ રાજ્યસત્તા જામી અને તેની પ્રતીકૂળ નીતિ તથા શિક્ષણને પ્રતાપે લોકો શરીરે શાન્ત (પાણી વગરના) અને મગજે બ્રાન્ત બનતા ચાલી વિદેશીઓના અનુકરણમાંજ સર્વ સુધારણા અને ઉન્નતિ રહેલી જેવા લાગ્યા. ગૌરાંગ વ્યાપારીઓની સાથે તેમના પાદરીઓનાં પણ દળનાં દળ ઉતરી આવીને તેમણે “હિંદનો ધર્મ, ધર્મગ્રંથો, પ્રાચીન સંસ્કૃતિ, તેમજ હિંદનું જે હોય તે બધુંજ ખરાબ; અને પાશ્ચાત્યોનું બાઇબલ, ફેશનેબલપણું, શિક્ષણ, ધર્મ અને રીત રિવાજ વગેરે બધુંજ સાચું” એવા મંત્રથી હિંદનાં ભણેલાં જૂતોને પણ મોહિત કરી દઇને પાશ્ચાત્ય સંસ્કૃતિના સહજમાં સપડાવવા માંડ્યાં. ગૌરાંગોના પ્રતાપેજ પોતાનો ધંધો અને રાટલો ખોઇ ખેડેલા દેશના હાથ પગરૂપ ગરિબ અને અત્યજ વર્ગને પણ તાત્કાલિક મીઠી લાલચોથી તેઓ ખ્રિસ્તી બનાવવા લાગ્યા. સામાન્ય હિંદુ વર્ગ પણ સ્વસંતાનોને અંગ્રેજ ભણાવી દેશનું ધર ધાલનારી અમલદારીને પોતાના ધરમાં ધાલવાના લોભે લલચાઇને તેમને મિશનરી બાપલોયાઓના બાઇબલમાં, પાશ્ચાત્ય સંસ્કૃતિના પ્રભાવમાં તેમજ ગોખણીયા વિધાના વમજમાં

નાખી દષ્ટને તેમને સ્તરીરના નાતવાન, અકલના ખારદાન અને સ્વધર્મ તથા સ્વદેશના કુસંતાન બનાવવા લાગ્યા. ખરેખર, આ એક દેશને માટે અતિ સૂક્ષ્મ તથા દીર્ઘદષ્ટિથીજ પરખી શકાય એવો બહુજ અણીનો વખત હતો. આગળ કોઈ સુસલમાન રાજના વખતમાં જોરજુલમથી લોકોને વટાળવામાં આવતા સારે તો સામાન્ય જનવર્ગ ઉલટા ખીજવાઈને વધારે સાવચેત તથા વિરોધી બન્યા કરતો; પણ આમાં તો ઉદ્ધરની પેઠે એવી તો મીઠી મીઠી રીતે ભારતવાસીઓનું ભારતીયત્વ હારતું આશ્ચર્ય કે નુકસાનની જરાય ખબર પડે નહિ અને પરિણામે અમેરિકાના ઘાડ્ય-નોની પેઠે તેમની જાતિ, ધર્મ કે સંસ્કૃતિ, એમાંનું કશુંજ રહેવા નહિ પામતાં હિંદ અને હિંદીઓનું નામ નિશાન સુદ્ધાં પણ જગતમાંથી ઉખડી જાય. આવી રીતે મીઠા બોલી મિશ્નતરી સંસ્થાઓ, વિપરીત શિક્ષણ પદ્ધતિઓ અને વિધાતક વ્યાપારનીતિ વડે ભારતના બધા પ્રદેશ અને ધૂરંધર ધર્મની નીચે જે બચંકર સુરંગો ખોદાઈ રહી હતી; તેનું કશુંજ જાન ભારતના બણેલા તેમજ સામાન્ય જનસમાજને નહિ આવતાં ઉલટું તેણે તો એ સુરંગોને ધર નીચે ભોંયતળીયું ઉમેરાતું હોય તેવી સુખ સગવડ વધારનારી જ માની હતી.

અસ્પર્શ કરી કહાડેલા અત્તાન અંત્યજે પણ પરધર્મમાં વટલી જવાથી હિંદુ જાતિને કેટલું બચંકર નુકસાન છે; તેની સમજણને અમારે હિંદુ લોકો તો ઉલટા એ વખતે અંત્યજ વગેરેનાં જે ટાળે ટાળાં ખિસ્તી બની જતાં હતાં તેમનાં સરઘસો જોઈને એક પ્રકારનો આનંદ જ મેળવતા !

હિંદુ જાતિનું અને ભારતવર્ષનું જુલમની રીતો કરતાં પણ આવી મીઠી રીતોથી છેવટે જે તળીયા ઝાઢક થાય તેમ હતું; તે વાતની તે વખતે દેશમાં કોઈને પડી ન હતી અને ગ્રેટબ્રિટીશ પાશ્ચાત્ય શિક્ષણના ગ્રેટગ્રેટ મળા સુધી મળા બેઠેલાઓની ખુદિ તો વળી

એટલી બધી ગોટપોટ થઇ ગએલી કે તેઓ તો ઉલટા પાશ્ચાત્યોના જેવાજ ધર્મસમાજો સ્થાપી તેમનાજ ધાટનાં પ્રાર્થના મંદિરો બાંધવાને તથા તેમાં તેમનીજ પેઠે બની કીર્તિને ફેન્સી ઢોળે પ્રાર્થના થઈ શકે એવું કરવાને મંડી પડ્યા હતા. સંયમ અને જ્ઞાનભક્તિના આગારરૂપ મૂળ મહાત્માઓની પરંપરામાં ઉતરી આવવા સાથે સ્વાર્થ, ડોળ અને દુરાચારના ખાડામાં પલ્લુ તળીયા સુધી ઉતરી પડેલા ધન કુબેર ધર્મશુદ્ધિને અથવા તો ધર્મ મઠોમાં ધોળે દિવસે મશ્વરો ધગાવીને આરતીઓ ઉતરાવ્યા કરનારા આચાર્યોને તો જાણે કે તે વાતની પંચાત પ્રથમથીજ ન હતી !

ભગવાન દયાનંદ સરસ્વતીએ આવા અગત્યના સમયે પ્રગટ થઇ લોકોને અપૂર્વ ચેતના અને ધાર્મિક ચર્ચા તરફ વાળ્યા. આરિત્ર-દાયક શિક્ષણ મેળવવાની આર પદ્ધતિઓ દર્શાવીને તથા દુઃખી, અંતઃજ, અનાથ, શુદ્ધ, વગેરે તરફ લક્ષ્ય ખેંચીને આર્થજનતાના તે આધાર રૂપ હાથ પગોને પરધર્મી પાદરીઓના આધાતો વડે કપાઇ જતા અટકાવવાનું સમજાવ્યું. પાખંડીઓની પોપલીલા અને પ્રપંચ ખુદશાં પાડ્યાં અને એવા બીજા અનેક પ્રકારના અસામાન્ય ઉપકારો કર્યા. મંદિરો અને તીર્થોના સ્વાર્થ સાધુઓ તેમને માટે દ્વેષના માર્યા ગમે તેમ બક્યા કરે પણ લાજપત, મુન્સીરામ, હંસરાજ વગેરે જેવા અનેક અસામાન્ય ધર્માભિમાની દેશભક્તો દેશને આપનાર આર્થ સમાજના સ્થાપક, અને શુરકુળ જેવી ઉપકારક સંસ્થાઓના પ્રેરક તેમજ નિઃસ્વાર્થ સેવાનો સખળ જીવનાદ સર્વથી પ્રથમ ગળવનાર એ અદ્વિત મહાપુરુષે અંધકારમાં અટવાઇ રહેલા ભારતીય જનસમાજને તેની જે દિશાબૂલ દર્શાવી આપી છે; તેમજ સત્યના સુગમ માર્ગો તરફ તેને વલ્લણ આપીને પોતાનું સમગ્ર જીવન તેની સેવામાં જ માળવાની સાથે મરણ પણ જેણે તેનેજ ખાતર ભોગવ્યું છે; આવા

આવા એ અદ્ભુત વ્યક્તિના અસામાન્ય ઉપકારો ધીમે ધીમે સમયજ સર્વ કોષ્ઠને સમજવશે.

સ્વામી દયાનંદજીના સમયમાંજ બંગાલા તરફ બીજો એક વિશુદ્ધ બ્રહ્મપુત્ર કલકત્તાથી થોડાક માસલ દૂર ગંગા કિનારે આવેલા એક એકાંત સ્થળમાં પોતાના જ્ઞાન ચારિત્રના અદ્ભુત પ્રકાશ વડે પ્રકાશી રહ્યો હતો. એ પ્રકાશની પ્રભાએ કલકત્તાનિવાસી પુષ્કળ સંસ્કારી હૃદયોને સાનંદાશ્ચર્યમાં નાખી પોતા તરફ ખેંચ્યાં હતાં અને દીવાથી દીવો પ્રકટ તેમ તેમાંનાં અનેક ઉન્નત હૃદયો પરમાત્મ સાક્ષાત્કારને પામી કૃત્યકૃત્ય થયાં હતાં. એમાં આપણા ચરિત્ર નાયક સ્વામી વિવેકાનંદ સર્વથી મુખ્ય હતા. રાત્રિના સમયે ચંદ્ર જેમ પૃથ્વીથી દૂર હોવાને લીધે સૂર્યના પ્રકાશનો મોકતા બની શકે છે; એટલુંજ નહિ પણ પૃથ્વીપરનાં ગાઢ અંધકારમાં દૂબેલાં અસંખ્ય મનુષ્યોને પણ પરાવર્તનરૂપે તે પ્રકાશનો લાભ આપી શકે છે; તેજ પ્રભાણે જગતનાં મોહ મમતાથી દૂર રહીને પરમહંસ દેવ જેવા આદર્શ ગુરૂ પાસેથી નરેન્દ્રે (પૂર્વાશ્રમમાં સ્વામી વિવેકાનંદનું એ નામ હતું) પોતાના બાળક જેવા સરલ, સુકોમળ અને વિશુદ્ધ હૃદયમાં, તેમના અસામાન્ય જ્ઞાન ચારિત્રનો પ્રકાશ ઝીલી લઈને મુક્તભાવ પ્રાપ્ત કર્યો હતો; અને એમ આસક્ષમ બનીને પછી પૃથ્વીના પૂર્વ ગોળાર્ધ અને પશ્ચિમ ગોળાર્ધમાં તેના પરીવર્તનરૂપે એ જ્ઞાન પ્રકાશને પૂર્ણિમાના ચંદ્ર જેવી પૂર્ણ કળાથી, પૂર્ણ નિષ્કામતાથી, અને પૂર્ણ ઔદાર્યથી પુરો પાડ્યો હતો.

સ્વામી દયાનંદજી તેમજ સ્વામી વિવેકાનંદજી બંને અસામાન્ય કોષ્ઠિના સંન્યાસીઓ હતા. દિનહિન ભારતભૂમિના બધા ભાગ્યાદાશના આ બંને અદ્ભુત આવાહકો હતા. ભારતવાસીઓની દુર્દશાથી બંનેનાં હૃદય ચીરાઈ જતાં હતાં. હિંદુ ભતિરૂપી મહાવૃક્ષના ધર્મરૂપી મૂળ

અને અર્થરૂપી કાળ ઉપર ચોતરફથી આવી રહેલા કુકારાધાતને પરિણામે તેનો સર્વનાશ નજીક આવતો તેમણે પોતાની સુતીકણ દક્ષિણે સવેળાજી જોઈ લઈને તેના ઉપાયો શોધવા, સાધવા અને ઉપદેશવા પાછાજી જાંનેએ પોતાનાં જીવન ગાળ્યાં હતા.

ભારતવાસીઓમાં અત્યારે બ્રહ્મચર્ય અને નિષ્કામ સેવા ધર્મની જે મોટી જરૂર મનાઈ રહી છે; તે બાબત તરફ પોતાની જાતના દાખલાથી, વિશેષિત સહનશીલતાથી, સતત શ્રમપરાયણતાથી, અને અસરકારક ઉપદેશોથી દેશને પ્રથમ સ્વામી દયાનંદ સરસ્વતીએ દોરવ્યા પછી સ્વામી વિવેકાનંદજીએ પણ એ બાબતો તરફ જનસમાજની આંખો ખોલવામાં બાકી રાખ્યું નથી. આ બંને મહાપુરુષો જેમ અખંડ બ્રહ્મચારી તરીકે અસામાન્ય હતા તેમ તેઓ વકતૃત્વ શક્તિમાં, વિદ્વતામાં, યોગ સાધનમાં, શરીરના મજબૂત બાંધામાં, ભગ્ય અને પ્રતિભાપૂર્ણ ગુણોમાં, ભારતના જૂત ગૌરવને ભક્તિભાવે સ્મરી તેવું બાવી પણ તેવુંજ ભગ્ય રચાય તેમ કરવામાં અને દેશનો સર્વ નાશ કરવાને મિત્રના વેશે મંડી પડેલાં સત્વોને સવેળા ઝોળખી લઈ તેમના પંજમાંથી તે વહેલું છૂટે તેમ કરવામાં પણ તેઓ અસામાન્યજી હતા.

આમ છતાં જનસમાજ પ્રત્યે આ વ્યક્તિઓને જે કામ બળવવાનું હતું તેના પ્રકાર જીદા હતા. જ્વરપીડિતને ઠંડા લુંટ પાવા એ પણ સેવા; અને જ્વર મુક્ત થયા પછી શક્તિ માટે શેરે શેરનો શીરો જમાડવો એ પણ સેવાજી છે; પરંતુ એક સેવામાં દરદીની નારાજી વહોરવી પડે છે, ત્યારે ખીજા પ્રકારની સેવાથી તે ખુશ ખુશ થઈ જાય છે. આમાંનું પહેલા પ્રકારનું કાર્ય સ્વામી દયાનંદજીને કાળે આવ્યું હતું અને ખીજા પ્રકારનું કાર્ય વિવેકાનંદજીને બળવવાનું હતું. જે ધર્મના પોતે સ્તંભ ગણાય અને જે તીર્થો તથા દેવમંદિરો ધર્મનાં

મુખ્ય સ્થાન ગણાય, તેજ તીર્થ અને મંદિરોદ્ધારા ધર્મને બદલે અધર્મ આમરી મહા અનર્થ ઉપજવી રહેલા ભોકોની અને તેમણે સાધનરૂપ બનાવેલા ધર્મ ધ્રુવોની પોલ ખોલીને અજ્ઞાનની ગાઢ નિદ્રામાં ધોરતા ધર્મધેલા જનસમાજને સમજ કરવાનું અતિ દુર્ઘટ કામ સ્વામી દયાનંદજીને બળવવાનું હતું. ધર્મ હોતોજ ધર્મના સ્તંભ માની તેમને વશ વર્તી રહેલા ભોકો આ મુદ્દો સમજવાને બદલે ઉલટા તેમની ઉધી ઉશ્કેરણીથી આ મહાત્મા તરફ અપમાન, ગાળો અને કેટલીકવાર ઈટ પથ્થરનો વર્ષાદ પણ વરસાવતા; પરંતુ ક્ષમા અને વીર્યની આ સાક્ષાત્ ભૂતિ જરા પણ કોધને અવકાશ ન આપતાં અડગભાવે સઘળું સહન કરીને ઉલટી હસ્યાજ કરતી. કોઇ કોઇવાર પોલીસવાળાઓ તોફાનીને પકડી લઇને સ્વામીજી પાસે તેની વિરૂદ્ધની જુથાની મેળવવા માગતા; ત્યારે પણ “ હું ભોકોને બંધન મુક્ત કરવા અહીં આવ્યો છું, બંધનમાં નાખવા નહિ. ” આવાં આદાર્થપૂર્ણ વચનો વધી સર્વને ચકિત કરતા.

સ્વામી દયાનંદજીના સંબંધમાં આમ હતું; ત્યારે વિવેકાનંદજીનું કાર્ય તીર્થ અને ભૂતિપૂજા વગેરેના મૃગ ઉદ્દેશ તથા ઉપકારકતાનું, તથા દેશમાં સર્વત્ર વ્યાપી રહેલા દીનદુઃખી સજીવ નારાયણ પ્રત્યેના સેવાધર્મનું ભાન કરાવી ઉપલક ઉપાસનાની અને કર્મકાંડની અસારતા સમજાવવાનું; વેદાંતના શુદ્ધ સ્વરૂપને અને તેને વ્યવહારમાં ઉતારવાની આવશ્યકતાને દર્શાવી આપવાનું; જગતના સર્વ મુખ્ય ધર્મોમાં રહેલો એકજ ઉંડો ઉદ્દેશ તેમજ સર્વ સંપ્રદાયોનું પરસ્પરમાં અવિરૂદ્ધપણું સાબીત કરવાનું અને સર્વ દેશનશાસ્ત્રોને એકજ સીડીનાં પગથીયાં રૂપે પ્રમાણિત કરવાનું કામ બળવવાનું હતું. આમ હોવાથી ભોકો તેમને સર્વત્ર અપૂર્વ માન આપતા હતા. આ પ્રમાણે જનસમાજને સમજ અને મુપચમામી કરવાનોજ બંનેનો ઉદ્દેશ અને મંથન હોવા

છતાં જનસમાજ ગાડરીયા પ્રવાહે વહી એકને નિંદતો અને બીજાને વંદતો; પરંતુ બીજી તરફ બંને સંન્યાસીઓ પણ કોઈ જોરજ કોટીના હોવાથી તેઓને તે વાતનું કશું દુઃખ કે અભિમાન થતું નહિ. આવા ગાડરીયા પ્રવાહના માનાપમાન વિષે એક મહાત્મા કહે છે કે:—

નારાયણ તું કર્મ કર, કહા કરેંગે કૂર;
સ્તુતિ નિંદા જગતકી, દોનોં કે શિર ધૂર.

આમ સમજીને લોકોના કુબ્યવહારથી સ્વામી દયાનંદજીની દયાળુતા ઉલટી વધી જઈને તેમની જનસેવામાં જોશ પુરતી; તો વિવેકાનંદજીમાં લોકસત્કાર તેમનામાં નમ્રતા અને વાત્સલ્ય વધારી ઉત્તેજના આપતો. વળી સ્વામી વિવેકાનંદજીને પણ અમેરિકામાં પાદરીઓ વગેરે તરફથી ખમવુંજ પડ્યું હતું, સો મૂર્ખતા સત્કાર કરતાં એક સમજીનો સત્કાર જે વિશેષ અગત્ય ધરાવે છે તેવો સત્કાર પણ આ બંને વ્યક્તિઓને અનેક મોટા મોટા વિચારકો, પુરુષાર્થીઓ, અગ્રેસરો અને રાજા મહારાજાઓ વગેરે તરફથી પ્રાપ્તજ હતો. સ્વામી દયાનંદજીને બ્લેવેટસ્કી બાપના સમયમાં, તો સ્વામી વિવેકાનંદજીને બિસેન્ટ બાપના સમયમાં થીઓસોફીકલ સંસ્થા તરફ આકર્ષવામાં આવ્યા હતા; પરંતુ આર્યધર્મના આદર્શરૂપ અને ઋષિમુનિના અવતાર જેવા આ બંને મહાત્માઓ ઇદ્રાસનથી પણ અળે એવા નહિ, ત્યાં આ ગૌર જાળમાં તો આવેજ ક્યાંથી? ગૌર પાદરીઓના કાન પકડાવવાને અને ગૌર વિદ્વાનો અને વિદુષીઓનાં શિર ઝુકાવવાને સજ્જયલા આવા અસામાન્ય આત્માઓ માર્ગરીના સપાટામાં સિંહ આવી શકે તોજ એવાં આકર્ષણોમાં આવી શકે!

આ લખનાર કાંઈ આર્થસમાજનો મેમ્બર નથી; સ્વામી વિવેકાનંદજીનું જીવનચરિત્ર રજુ કરતી વખતે તેમની અગાઉ એક મહાન સંન્યાસી તરિકે સ્વામી દયાનંદ સરસ્વતીએ જે અસામાન્ય લોકસેવા બજાવીને ભૂમિકા તૈયાર કરી હતી, તે વાત વાંચકોના લક્ષ બહાર રહી જાય નહિ એટલા માટે તે વિષે અહીં આટલો ઉલ્લેખ આવશ્યક હતો.

સ્વામી વિવેકાનંદજીનાં પ્રભાવશાળી બ્યાખ્યાનો, કથોપકથનો, પત્રો, વગેરેને લગતાં જે પુસ્તકો આ સંસ્થાદ્વારા નિકળી ચુક્યાં છે, તે ઉપરથી એ અસામાન્ય વ્યક્તિનું મહત્વ શુનરાત્રી પાઠકવર્ગે જાણ્યું છેજ; પરંતુ એ ઉપરાંત એવા અસામાન્ય પુરૂષોની બાહ્યાવસ્થા, વિદ્યાર્થી અવસ્થા, સાધકાવસ્થા, તેમનાં લોકસેવાનાં કામો, તેમની રહેણી, તેમની દીનચર્યા, તેમનાં પર્યટણો, તેમના અનુભવો, વગેરે બીજી પણ અનેક બાબતો ખાસ જાણવા જેવી અને મોઘપ્રદ છે.

સ્વામી વિવેકાનંદજીના જીવનને લગતાં અંગ્રેજીમાં પ્રસિદ્ધ થએલાં અનેક પુસ્તકો ઉપરથી શ્રીયુત્તમ રામપ્રસાદ કાશીપ્રસાદ દેશાધર એવી અનેક હકીકતો બનતા શ્રમ અને કાળજીપૂર્વક મેળવીને આ પુસ્તકમાં ગુંથી છે. સ્વામીજીનાં બ્યાખ્યાનો વગેરેનું ઘણુંખરું સાહિત્ય આ સંસ્થા તરફથી અગાઉ નિકળી ચુકેલું હોવાથી તેને લગતા ઉતારાઓ તેમજ બીજાં કેટલાંક સામાન્ય વર્ણનો અને વિવેચનો વગેરે તેમણે આમાં કેટલુંક ટુંકાવીનેજ લખ્યું હતું; છતાં સંપાદક તરિકે એમાં આ સેવકે પણ જ્યાં જ્યાં વિશેષ વધવટ, ઠીકઠાક વગેરે કરવા જેવું લાગ્યું ત્યાં ત્યાં તેમ કરવાની ધટતી છૂટ લીધી છે. વળી ધાર્મિક મહાત્માઓને અવતાર બતાવી તેમનું મહત્વ વધુ દેખાડવામાં ઇંધ નહિ તો લોકો માટે ઉચ્ચ જ્ઞાન ચારત્રની અશક્યતા દેખાડવા જેવું તો અવસ્ય બને છેજ; આથી કરીને અંગ્રેજી ગ્રંથોમાંની એસી હકીકત આમાં લેવાઈ નથી. આ રીતે આ ગ્રંથ તેના હાલના આકારમાં તૈયાર થઈ વાંચકવર્ગની સેવામાં રજુ થયો છે. અનુભવી સજ્જનોને એમાં જે કંઈ ન્યૂનતા જેવું અથવા વધવટ કરવા જેવું લાગે, તો તે બાબત તૈયાર કરી મોકલીને બીજી આવૃત્તિ વખતે તેનો આભાર સહિત સદુપયોગ કરવા સમગ્ર આપવાની તેમને નમ્ર પ્રાર્થના છે.

આવણી પૂર્ણિમા-સં. ૧૯૭૭.

સિદ્ધુ-અખંડાનંદ.

લેખકનો ઉપોદ્ધાત.

આ જગતમાં કોઇ પણ મનુષ્ય એકની એકજ સ્થિતિમાં સર્વદા રહી શકતો નથી. કાં તો તે પોતાના જ્ઞાન અને આચરણને ઉન્નત કરતો ચાલી દેવ સમાન બનતો જાય છે; અથવા તો તે સ્વાર્થ, લોભ અને મોહાદિને વશ વર્તતો ચાલી અધમતાને પ્રાપ્ત કરતો જાય છે. આથીજ કરીને પ્રત્યેક મનુષ્યે પોતાના જીવનનું લક્ષ્યચિંદુ યાને આદર્શ જહુજ હાપણુપૂર્વક નક્કી કરવાની અને પછી તેનેજ અનુસરીને પોતાનું જીવન ગાળવાની આવશ્યકતા છે. કોઇ પણ ઉચ્ચ લક્ષ્ય વગર જીવન- નૌકાને ગમે તેમ ધસડાઈ જવા દેવી એતો આત્મહત્યા કરવા જેવુંજ છે.

મનુષ્યના વ્યાવહારિક જીવનનો આધાર પણ તેના લક્ષ્યચિંદુ ઉપ- રજ રહેલો છે. તે લક્ષ્યચિંદુને અનુસરીનેજ મનુષ્યનું હાલનું જીવન ધડાયેલું છે અને વર્તમાનમાં જેવું તેનું લક્ષ્યચિંદુ હશે તેને અનુસ- રીનેજ તેનું ભાવી જીવન ધડાશે. આ પ્રમાણે હોવાથી મનુષ્યે કોઇ સર્વોત્કૃષ્ટ વસ્તુસ્થિતિનેજ પોતાના જીવનના આદર્શ તરિકે ઠરાવવી જોઇએ અને પછી એવે રસ્તે પોતાના જીવનને વાળવું જોઇએ કે જ્યાં તે લક્ષ્ય સત્વર પ્રાપ્ત થઇ જીવન સર્વોત્કૃષ્ટ બની રહે.

આત્મસાક્ષાત્કારવડે પ્રાપ્ત થતી “ નૈતિક અને આધ્યાત્મિક પૂર્ણતા” એજ આર્થશાસ્ત્રોનો સર્વોત્કૃષ્ટ આદર્શ છે. વિશ્વની સર્વ પ્રજાઓએ માન્ય કરેલું છે કે આથી ઉચ્ચતર આદર્શ બીજો કોઇ પણ હોઇ ન શકે. આ પૂર્ણતા સર્વ દેશ અને સર્વ સમયમાં એકજ હોવા છતાં જુદા જુદા દેશ કાળમાં તે જુદા જુદા પ્રકારે વર્ણવાયલી છે. આ આત્મસાક્ષાત્કાર થયા પછી મનુષ્યમાં એક એવો અલૌકિક ભાવ અને યુદ્ધિ પ્રકટ થાય છે કે જે બીજા કોઇપણ સાધનથી પ્રકટ થાય તેમ નથી.

પણ શિક્ષિત પુરૂષો એમ ધારે છે કે સુધારો એટલે યાંત્રિક શક્તિઓનું દેશમાં દાખલ થવું; રેલ્વે, તાર અને એવાં અનેક સુખનાં સાધનો રચેલે રચેલે સ્થાપિત કરવાં; અને પાશ્ચાત્ય વિજ્ઞાનશાસ્ત્રના બળથી લોકોના ઐહિક સુખમાં વધારો કરવો. પણ સુધારો એ શબ્દનો અર્થ બહુજ ઉડો છે. ખરો સુધારો તો એ છે કે જે મનુષ્યને જડ વસ્તુસ્થિતિઓ તરફની દોડમાંથી પાછો વાળીને ઉપર જણાવેલી સત્ત્વ-દાનંદમય સંપૂર્ણતાનો સાક્ષાત્કાર કરવા તરફ પ્રેરે છે; અને જીવાત્મા જે દિવ્ય શક્તિથી છૂટો પડી ગયો છે તેને તે શક્તિ તરફ જવાને દોરે છે. પરમાત્મ સાક્ષાત્કાર પણ એનું જ નામ છે. ભગવતી શ્રુતિ આ સાક્ષાત્કારને ઉદેશીને કહે છે કે યજ્ઞાભાજ પરોહામો યત્ સુખાજ પરં સુખમ્ । અર્થાત્ એ લાભ કરતાં વધે તેવો કોઈ પણ લાભ નથી, અને એ સુખ કરતાં વધે એવું કોઈ સુખ નથી. મનુષ્ય જ્યારે એ અનુપમ લાભને અનુભવે છે ત્યારેજ તેના માનવ-જન્મ સફળ થાય છે; અને એવા માણસનેજ ખરા અર્થમાં સુધરેલો કહી શકાય તેમ છે. આવા સત્ય અને નિત્યસુખનું ભાન કરાવી મનુષ્યોને તે તરફ વાળવા એનું નામજ સત્ય સુધારણા કહી શકાય.

આવા સર્વોત્કૃષ્ટ આદર્શના આવિર્ભાવ અને વિકાસ રૂપેજ આ જીવનકથાના નાયકનું જીવન હતું. યુવાવસ્થામાંથીજ સંસારની સર્વ લાલચો અને વાસનાઓનો ત્યાગ કરી શમદમાદિ સાધનસંપન્ન થઈ બ્રહ્મનિષ્ઠ ગુરૂનાં ચરણને સેવી, અધ્યાત્મવિદ્યાનાં શુભ તત્ત્વોને મહણ કરી, યોગને સાધી, પ્રથમ આત્માનો સાક્ષાત્કાર તેમણે કર્યો હતો; અને તે પછીજ જગતનું કલ્યાણ કરવા નીકળી પડીને તેમણે પોતાનું સંઘળું જીવન વેદાન્તનાં રહસ્યો ફેલાવવામાં અને પરોપકારનાં કાર્યો કરવામાં ગાળ્યું હતું. હિંદુધર્મના પ્રતિનિધી તરિક્કે અમેરિકા અને ઈંગ્લાંડાદિ પાશ્ચાત્ય પ્રદેશોમાં જઈ સનાતન આર્યધર્મનો ભમવો કર્યો.

તે પ્રદેશોમાં તેમણે ફરકાળ્યો હતો. અમેરિકામાં કરેલા વેદાન્તના બોધની ફતેહથી અને પોતાના ચારિત્ર્યના દાખલાથી સમસ્ત હિંદુ પ્રજાને તેમણે દૃષ્ટાંતથી દર્શાવી આપ્યું હતું કે વિશ્વની સઘળી પ્રજાઓમાં શ્રેષ્ઠ અને માનનીય પદવી મેળવીને તેઓના શિક્ષકો થવાને હિંદવાસીઓને પુરેપુરી તક અને સાધન છે. વેદાન્તનાં તત્ત્વોને પોતાના જીવનમાં રજો રજો તેમણે ઉતાર્યાં હતાં અને તેમનું આપ્તું જીવન વેદાન્તમયજ્ઞ બની રહ્યું હતું. ધાર્મિક શિક્ષક તરિકે તેમણે વેદાન્તનો બોધ આપી બીજા પણ અનેક પ્રયાસ કર્યા હતા. અશિક્ષિતને શિક્ષણ, નિરાધારને આધાર, ભુખ્યાને અન્ન, નગ્નને વસ્ત્ર, અનાથને મદદ, રોગીને ઔષધ, અગ્નાતીને જ્ઞાન, એમ અનેક પ્રકારે જનસમૂહની સેવા બજાવી, “અહં તેષુ તે ચ મયિ” એ ભગવદ્ ગીતાના મહાન સિદ્ધાંત પ્રમાણેજ તમામ જીવન ગાળ્યું હતું. એક બાળુએથી જોતાં આર્યમુનિઓની માફક તેમનું જીવન સાદું, પવિત્ર, વૈરાગ્યશીલ અને ધ્યાનપરાયણ હતું; અને બીજી બાળુએથી જોતાં તે પાશ્વત્ય સાધુઓની માફક સદ્પ્રવૃત્તિમય, પરાપકાર-પરાયણ, સ્વદેશભક્ત અને માનવજાતિની સેવામાં પોતાનો પ્રાણ પણ અર્પવાને તૈયાર હતું.

સ્વામી વિવેકાનંદજીનું જીવન ” જીના અને નવા વિચારોના મંમેલનરૂપ હતું. જીનું અને નવું, એ બે સરિતાઓનો આશ્ચર્યજનક સંગમ તેમના જીવનમાં બની રહ્યો હતો. કેવળ પ્રવૃત્તિ કે કેવળ નિવૃત્તિને તે ઝાઝા નહોતા, પણ “શિવ અને સેવા” એ બંને એમનો મહાન સિદ્ધાંત હતો. પ્રવૃત્તિ અને નિવૃત્તિ, આ બંનેનો સંયોગ થોજી બંને જાણે કે પોતાના જીવનરૂપી રથનાં ચક્રો હોય અને પોતે રથના સારથિ હોય, તેમ પ્રવૃત્તિ અને નિવૃત્તિની બરાબર મધ્યમાં વેદવાક્ય-આત્મનોમોક્ષાર્થ જગદ્વિતાય ચ-ને અનુસરીને તેમણે પોતાનું જીવન ગાળ્યું હતું.

સ્વામીજીના જીવનમાં ઉંડા ઉતરનારને અમાધ યુક્તિના તર્ક-વિતર્ક, પવિત્ર હૃદયની શંકાઓ, અડગ શ્રદ્ધા અને અધ્યાત્મ પ્રકાશનો વિકાસ માલમ પડી આવશે. મનુષ્ય તરિકે અને વેદાન્તી તરિકે તેમજ ખરી પવિત્રતામાં રહેલું શૂરત્વ અને ખરા શૂરત્વમાં રહેલી પવિત્રતા દર્શાવી છે. ધર્મના ખરા સ્વરૂપને સમજનારની સ્વદેશ પ્રીતિ, આત્મ સાક્ષાત્કાર અથવા પરમ તત્વના દર્શનથી સહજેજ ઉદ્ભવતી દ્યાર્ વૃત્તિ, અને તે વૃત્તિથી ઉછળી રહેલી લોકકલ્યાણ કરવાની સદોદ્દિષ્ટ ભાવના તથા પ્રવૃત્તિ તેમના જીવનમાં સ્પષ્ટ જણાઈ આવે છે.

આ જીવનકથા, સ્વામીજીના ઉચ્ચ અને ગંભીર વિચારો, ધાર્મિક લાગણીઓ અને સાધુતાના મહિમાની પોથી છે. એ પોથીનાં પાનાં ફેરવતાં તેમાં કોઈક પ્રારબ્ધવશાત્ શરીરમાં બદ્ધ થયેલા પવિત્ર આત્માનો નિઃસ્વરૂપને શોધી તેમાં લીન થવાનો ભગીરથ પ્રયત્ન નજરે પડે છે; ભક્તનો ભક્તિભાવ, વેદાન્તીનો અદ્વૈતભાવ અને જીવની શિવસ્વરૂપતાનું સંમેલન તેમાં ઓતપ્રોત થઈ રહેલું ભાસે છે; મનુષ્ય સ્વભાવની સર્વોત્કૃષ્ટ દશા, ઉંડા વિચાર અને ઉચ્ચ આશ્ચર્યો તેમાં દૃષ્ટિગોચર થાય છે અને આત્માના પ્રદેશમાં પર્યટન કરી તે ઉચ્ચ પ્રદેશના અનુભવનું મહત્ત્વ માનવ સમાજને સમજાવવા યત્નશીલ થયેલાં અસામાન્ય જીવનોમાંનું તે એક અસામાન્ય જીવન જણાઈ રહે છે.

સામાન્ય સ્થિતિમાં ઉદ્ભવેલું અને સંસારના મીઠા તેમજ કડવા બંને પ્રકારના સંયોગોમાં વિકાસ પામેલું તેમનું જીવન સ્નેહાળ માનવ પ્રકૃતિ અને આત્માની ઉચ્ચ ભાવનાઓના મેળાપ રૂપ છે. પ્રાચીન અને અર્વાચીન વિચારોનું મિશ્રણ કરી હિંદુનાં ભાવી કેવે ભાગે ધકલું તેની યુક્તિ તેમાં રહેલી છે. સંસારમાં એક નિર્લેપ પ્રવાસી તરિકે જીવન ગાળનારની તે જીવનકથા છે. પાપાણુના દેવો કરતાં મનુષ્ય દેવતાઓને વધારે ભજનાર અને તેમને માટે પ્રાર્થુને જોખમમાં

નાખનાર મહાન ભક્તની તે ભક્તિ છે. ધર્મના સત્યસ્વરૂપનો તે પાઠ છે અને ઉપદેશકોને માટે તે કર્તવ્યનો બોધ છે. સંસારના મિથ્યા-પણાને સમજી તેજ સંસારની સેવા અને સદુપયોગ વડે તેની પાર પહોંચવાનો તે ઉપદેશ છે. સહનશીલતાનો તે અલૅકિક નમુનો છે. અનેક ધર્મ, અનેક પંથો, અનેક સંપ્રદાયો, અનેક આચારો અને અનેક વિચારોનું ઐક્ય દર્શાવનાર તે સર્વની મધ્યમાં પરાવાયલું સુત્ર છે. પૂર્વ અને પશ્ચિમની વિદ્યાઓનો ઉપયોગ કરી જીવનને કેવી રીતે વહેવરાવવું તેનું એ શિક્ષણ છે. ધાર્મિક શિક્ષણ વગરની કેળવણીને તે ઠપકો છે. આધુનિક સમયમાં વધતા જતા મોજશોખ અને દ્વાંભિક જીવનનો તે શત્રુ છે. કેવળ નવા વિચારને પકડી ખેસનારા અશાન્ત અને અધીરા મનુષ્યોને માટે તે વ્યંકુશ છે. સંસ્કૃત ભાષાના ઉંડા અભ્યાસનું તે પરિણામ છે. માતૃભાષાના ઉંડા અધ્યયનનું તે સુચન છે. “પ્રાચીનજ ખડ્ડ” એમ ચૂસ્તપણે માની જડની માફક પડી રહે-નારા કેવળ જુના વિચારના માણસોને માટે તે ટટકો છે.

આ પવિત્ર અને અદ્ભુત જીવનને વાંચતાં વાંચતાં મનુષ્ય સ્વાભાવિક રીતેજ આત્માના ઉચ્ચ પ્રદેશમાં ધસડાઈ જાય છે. પવિત્ર સ્થળમાં સ્થાપિત થએલી કોઈ એક પવિત્રતાની સાક્ષાત્ ભૂર્તિ કે જે સ્વાર્થત્યાગ, પૈરાગ્ય અને અધ્યાત્મ વિદ્યાર્થી અલાંકૃત થએલી છે; અને જેના ચહેરા ઉપર આત્મજ્યોતિનો પ્રકાશ સર્વદા ઝગહળી રહ્યો છે; જેની સંનિધિમાં અશુદ્ધ વિચાર એની મેળેજ નષ્ટ થઈ જઈને હૃદય સાત્ત્વિક સ્થિતિને પ્રાપ્ત થાય છે; એવી કોઈ એક ભવ્ય ભૂર્તિની આગળ જાણે કે તે જઈ ઉભો હોય એમ તેને ભાસે છે.

માનવજીવનમાં કેવી અલાકિક શક્તિઓ રહેલી છે અને તે કેળવાય તો તેની સત્તા કેટલે સુધી પહોંચે છે; તેનો આબેહુલ ચિતાર સ્વામીજીનું જીવન પુરો પાડે છે. આર્યજીવન શું શું કરી શકે; આર્ય

જીવનની મહત્તા અને તેમાં રહેલી શુભ શક્તિઓ કેવી અને કેટલી છે; તેનું તે જ્ઞાન કરાવે છે. શ્રીરામકૃષ્ણ પરમહંસ જેવા શુરજ્ઞોની આવશ્યકતા, પ્રાચીન ભાવનાઓનું ગૌરવ અને માયાપત્ની શુદ્ધ ભાવનાઓથી નીપજતાં ઉત્તમ પરિણામોનો તે સર્વોત્કૃષ્ટ ચિતાર આપે છે. હિંદના અગ્રગણ્ય પુરૂષો કેવા જ્ઞાનચરિત્રસંપન્ન જોઈએ અને તેમણે સર્વભાવથી સેવાધર્મમાંજ કેવું સમર્પિત થઈ રહેવું જોઈએ; તેનો તે આખેહુખ નમુનો છે. ધર્મજ હિંદનું જીવન છે; ધર્મજ તેનું લક્ષ્ય છે; ધર્મજ તેનો હેતુ છે; ધર્મજ તેનો નેતા છે; ધર્મજ તેનું સાધન છે અને તેના કલ્યાણનો ઉપાય પણ ધર્મજ છે; એ સુત્રનો તે મંદેશો છે.

“જેણે વિષયલોભપતાને અને લોભવૃત્તિને જીતી તેણે સર્વ જીત્યું.” એ સિદ્ધાંતની તે સિદ્ધગર્જના છે. અહ્મચર્ચના પ્રભાવનો તે શ્રેષ્ઠ નમુનો છે. વિવેકયુક્ત વૈરાગ્યની તે પરાકાષ્ઠા છે. માનવરનેહ અને સ્વદેશ પ્રીતિનું તે ઉચ્ચતર સ્વરૂપ છે. સ્વાશ્રય અને અડગ આત્મશ્રદ્ધાનો તે ઉત્તમ દાખલો છે. નિષ્કામ કર્મની તે મૂર્તિ છે. આધ્યાત્મિક જીવનની તે સાખિતી છે. નિવૃત્તિ અને સદ્પ્રવૃત્તિના મેળાપનું તે સ્થાન છે. પ્રભુપરાયણતા અને સ્વાર્થસાગની તે અવધિ છે. જડવાદ અને ઈન્દ્રિયસુખ તરફ ચેતવનારી તે દીવાદાંડી છે. અધ્યાત્મવાદનો તે જયઘોષ છે. અહંતા અને મમતાનું તે વિરોધિ છે. સાદું જીવન અને ઉચ્ચ વિચારનું તે મધ્યબિંદુ છે. જળમાં, સ્થળમાં, કાષ્ઠમાં કે પાષાણમાં, જીવસૃષ્ટિ કે નિર્જીવસૃષ્ટિમાં; સર્વત્ર અહ્મ સ્વરૂપને અનુભવનારની તે લીલા છે. પૂર્વ અને પશ્ચિમનું તે સંમેલન છે. પ્રાચીન અને અર્વાચીન વિચારોનો તે હસ્તમેળાપ છે. પ્રાચ્ય અને પાશ્ચાત્ય વિદ્યાનો તે અપૂર્વ સંગમ છે. પવિત્રતાનું તે શિખર છે. ઉચ્ચ ભાવનાઓનું તે કેન્દ્રસ્થાન છે. શ્રેષ્ઠ સંન્યાસનો તે નમુનો છે. ભારતીય ધર્મ વિચારોનું તે ગૌરવ છે. પ્રવૃત્તિમય પાશ્ચાત્ય પ્રભુઓમાં

ભારતવર્ષના નિવૃત્તિમય પરમાર્થ જ્ઞાનની ઉંડી છાપ પાડનારી તે અદૌર્લભ આર્થશક્તિ છે. સનાતન ધર્મના ઉડાણનું તે પ્રતિબિંબ છે. હિંદના બાવી ઉત્કર્ષની તે અચળ શ્રદ્ધા અને રૂપરેખા છે. અપ્રતિમ સ્વદેશાભિમાનની તે ખરી દિશા છે. સર્વ સામાન્ય તત્ત્વો શીખવનારો તે ગુરુ છે. હિંદની કેળવણીનું તે સુચન છે. સત્ય સુધારણાનો તે માર્ગ છે અને શુદ્ધ આર્યજીવનનો તે પ્રાદુર્ભાવ છે. સત્ય સનાતન ધર્મનો તે વિકાસ છે. જ્ઞાન, ભક્તિ અને કર્મનો તે યોગ છે. વેદાન્તની વ્યાવહારિકતાનો તે પુરાવો છે. અદ્વૈતવાદની તે વિજયપતાકા છે. ઋષિમુનિના સિદ્ધાંતોના પશ્ચિમમાં દિગ્વિજય છે. જગદેવ હરિઃ હરિરેવ જગત્ એ મહા સત્યનું તે અનુસરણ છે. શિવ અને જીવની તે એકતા છે. લોકસેવા માટે જન્મ લેનાર યોગી પુરુષનું તે નિષ્કામ કર્મ છે. આધ્યાત્મિક બળનું તે વીરત્વ છે. ગીતામાં વર્ણવેલો તે કર્મયોગ છે. ઉપનિષદોના સિદ્ધાંતોનું તે રહસ્ય છે.

આ મહાન સાધુએ ભારતવર્ષની ઉન્નતિનો માર્ગ આંક્યો છે. સ્વદેશ ભક્તે કંઈ દિશાએ જવું તે દર્શાવ્યું છે. ભારતવર્ષનો આત્મા ક્યાં રહેલો છે તે જણાવ્યું છે. હિંદની જીવન સરિતા ક્યાં વહે છે અને તેને ક્યાં વહેવરાવવી તેનો નિશ્ચય કર્યો છે. વેદાન્તરૂપી પિક્કિકા ઉપરજી પૂર્વ અને પશ્ચિમનો હસ્ત મેળાપ થઈ શકશે અને ભારતવર્ષ સમસ્ત જગતના ગુરુ તરિકે લેખાશે; તે ગુરુપદ અનેકકાળ તે ભોગવશે અને તેનું ગૌરવ વધશે; એમ આ દીર્ઘદર્શી મહાત્માનું નિશ્ચય માનવું હતું અને તેજ નિશ્ચય પ્રમાણે તેમનું વર્તન હતું. પ્રાચીન કાળથી દરેક પ્રજાએ અમુક તત્ત્વને જીવનના બંધારણ રૂપે ગ્રહ્યું છે. અંગ્રિજોએ રાજ્યનીતિ, ફ્રેંચ પ્રજાએ સમાજ સુધારણા અને અમેરિકનોએ સ્વતંત્ર વિચાર અને સત્ય પ્રિયતાને જીવનના સુત્રરૂપે સ્વીકાર્યા છે; પરંતુ આર્થપ્રજાએ તો ધાર્મિકતાનેજ પ્રથમથી જીવનના

સુત્રરૂપ ગણી છે. જે દેશનું જે જીવન સુત્ર હોય તેમાંજ તેના જીવનને વહેવરાવવામાં આવે તોજ તેની ઉન્નતિ થાય છે. તે જીવન સુત્રનો વિકાસ કરો એટલે પ્રજા પણ વિકાસને પામશે અને તેનો ક્ષય કરો એટલે પ્રજા પણ ક્ષય પામશે; એ સિદ્ધાંત આ મહા જીવને સર્વને આપેલો મહામંત્ર છે.

આર્ય ઋષિમુનિઓના સિદ્ધાંતોમાં સ્વામીજીને સંપૂર્ણ શ્રદ્ધા હતી. જે પ્રજામાં આવો ધાર્મિક ખજાનો છે; તે પ્રજાનો ઉદયજ થશે એવી તેમની દૃઢ માન્યતા હતી. જ્ઞેમ, કુરિવાજ અને મિથ્યા બંધનોથીજ આર્યધર્મનું ખરૂં સ્વરૂપ હણાયું છે એમ તેમનો પોક્કાર હતો. જગતના મહાન પુરૂષો અને ઉદારાત્માઓ ધાર્મિકજ હોય છે; ખરા ધાર્મિક પુરૂષનું ધૈર્ય, આધ્યાત્મિક બળ, ઘસુઘેવ કુટુંબકમ્ એ તત્વને અનુસરનારી સમદર્શિતા અને અખિલ વિશ્વનું કલ્યાણ કરવાની શક્તિ એ સર્વ અનુપમજ હોય છે; એમ તેમનું જીવન સુચરી રહ્યું હતું.

આપણો વેશ ગયો; આપણો વ્યાપાર ગયો; આપણી રૂઠિ ગઈ; આપણા રિવાજ ગયા; આચાર ફેરવાયા; વિચાર બદલાયા; આરિત્ર ઘસાયું; શારીરિક બળ હણાયું; આર્યજીવન નાશ પામ્યું; આર્યવિધાને તિલાંજલી મળી; આર્યધર્મ નષ્ટ થવા બેઠો; પાદરીઓનો બોધ અંતરમાં પેઠો; અને પાશ્ચાત્ય પ્રજાઓની દૃષ્ટિએ આપણે માલ વગરના તથા પાતાલવાસીઓને મન અમળ્ય અને જંગલી જણાયા. આવી અધમ દશાના સમયમાં અગાધ ધૈર્ય ધરી અદ્વૈતનો ભગવો ખૂડો હાથમાં ઝાંલી સ્વામીજીએ આ દેશમાં કાશ્મીરથી તે કન્યાકુમારી સુધી અને વળી પરદેશોમાં પણ સૌના મનમાં ઠસાવ્યું છે કે-હિંદુનું સ્થૂલ શરીર ગમે તેવી સ્થિતિમાં હોય; તેનાં શહેરો ગમે તેવાં મૂર્ખ અને લૂંટણીયાં બની ગયાં હોય; પણ તેનો અંતરાત્મા કે જે ગામે અને ખુંપણાંઓમાં વસી રહેલો છે તે હજી મરી નહિ જતાં હયાતજ

રહેલો છે. હિંદની એકતાના મૂળ સ્વરૂપે ધાર્મિકતા હજી પણ આખા ભારતવર્ષમાં ગામે ગામ અને ઝુંપડે ઝુંપડે વ્યાપી રહેલી છે. પર-દેશીઓના અનેક હુમલાઓ છતાં તે નષ્ટ થઇ નથી અને નષ્ટ થવાની પણ નથી. આખા જગતને તેનાં સર્વ સામાન્ય તત્વોમાં તે દુઆડશે અને એ વડે તે સમસ્ત જગતનું ગુરુપદ હાથ ધરશે. આ પ્રમાણે પાશ્ચાત્ય પ્રજાઓ કે જેના રસાયણીક જ્ઞાનથી અખિલ વિશ્વ મોહિત થયેલું છે; જેમની વિદ્યાના પ્રમાણે આખા જગતને ચકિત કરી મૂક્યું છે; જેમની બુદ્ધિએ પાંચ તત્વોને પણ દાસત્વ સ્વીકારાવ્યું છે; તે મહા પ્રજાઓના મનમાં હિંદની શ્રેષ્ઠતા અને ભારતવાસીઓની મહત્તા ઠસાવવી અને હિંદુ જીવનજ ખરું જીવન છે, ઐહિક સુખ તુચ્છ છે, એમ નિશ્ચય કરાવીને અનેક પાશ્ચાત્યોને વેદાન્તમય જીવન સ્વીકારાવ્યું; એજ તેમની અદ્ભુત બુદ્ધિનું ગૌરવ છે. એજ તેમના સમસ્ત જીવનની બલિહારી છે. આધુનિક સમયમાં હજારો પરદેશીઓ વેદાન્ત ધર્મ પાળે છે અને કેટલાકો તો સ્વદેશ છોડી હિંદમાં આવી વેદાન્તમય જીવન ગાળે છે; એ સર્વ આ સાધુ જીવનનોજ પ્રતાપ છે.

સ્વામીજીના ઉત્કૃષ્ટ જીવનની અસર સમસ્ત હિંદુ પ્રજા ઉપર થયેલી છે. જીના વિચારના લોકોએ તેમજ સુધારકોએ તેમના ગંભીર અને સર્વ સામાન્ય વિચારોને વધાવી લીધા છે; તેમના ચારિત્ર્યથી અને ભોધથી નાસ્તિકો આસ્તિક થયા છે; ધણુનાં જીવનમાં નવો રસ રેડાયો છે; ધણુને પ્રેત્સાહન મળ્યું છે; ધણુના જીવનપથ બદલાયા છે; અને અનેક વિપથગામીઓ સુમાર્ગે પ્રવર્ત્યા છે. કોઇ વ્યક્તિને કે કોઇ ધર્મને, કોઇ સમાજને કે કોઇ મંડળને તેમણે કદી નિંદુ' નથી. ક્રીશ્ચિયનોને તે ક્રાઇસ્ટના અનુયાયી જણાતા; બૌદ્ધોને તે બૌદ્ધ દેખાતા; બ્રહ્મસમાજીઓને તે બ્રહ્મસમાજ દીસતા; આર્ય-સમાજીઓને મન આર્ય જણાતા અને મૂર્તિપૂજકોને મન તે મૂર્તિ-

પૂજક હતા. ભક્તને તેમનું ભક્ત હૃદય પ્રેમમાં ડૂબાડતું અને માનીને તે અદ્વૈતવાદના નેતા સમજતા. રોમેશચંદ્ર દત્ત જેવા રાજ્યદારી પુરૂષો તેમને ધાર્મિક સત્યોના શિક્ષક તરિકે માનતા. જગદીશચંદ્ર બોઝ જેવા જગવિખ્યાત રસાયણશાસ્ત્રી અને આનંદ મોહન બોઝ જેવા પવિત્ર બ્રહ્મસમાજીઓ તેમની ઉચ્ચ ભાવનાઓના વાતાવરણમાં સમય ગાળવાનું મહાભાગ્ય સમજી તેમના અદ્વૈત આશ્રમમાં અનેક માસ પર્યંત રહેતા. ઇંગ્લાંડના રસાયણશાસ્ત્રીઓ તેમનો બોધ ઉલ્લાસથી ગ્રહણ કરતા. મેક્સમુલર અને ડ્યુસન જેવા યુરોપીય વિદ્વાનો તેમની મુલાકાતને યાત્રા સમાન ગણતા. સિસ્ટર નિવેદિતા (મિસ માર્ગરેટ નોબલ), જે ઇંગ્લાંડમાં શિક્ષણકળામાં ધણાંજ નિપુણ (Great Educationist) ગણાતાં હતાં તેમણે તેમને ગુરૂ તરિકે સ્વીકારવામાં પોતાની જાતને ભાગ્યશાળી માની હતી. આમ પાશ્ચાત્ય વિચારના પ્રવાહને તેમણે અન્ય દિશામાં વહેવરાવ્યો છે. ધાર્મિક હૃદયો અને નિવૃત્તિ માર્ગગામીઓના હૃદયમાં તેમણે સ્વદેશ પ્રીતિનો રસ રેડ્યો છે. આર્યાવર્તને તે પુણ્યભૂમિ કહેતા આર્યાવર્તની માટી પણ તેમને પવિત્ર લાગતી. તેમને મન હિંદની સાદી ગલીઓ પશ્ચિમનાં ભપકાદાર શહેરો કરતાં પણ વધારે પ્રિય હતી. તેમની સમીપમાં પવિત્ર ભારતવર્ષના નામનું કોઈ માત્ર ઉચ્ચારણ કરે તોપણ તેમનું વદન એકદમ મલકાઈ જતું અને તેમની ભવ્ય મુખમુદ્રા ઉપર અલૌકિક આનંદ છવાઈ ચહેરો વધારે તેજસ્વી દેખાતો. માતૃ-ભૂમિ પ્રત્યે તેમનું હૃદય આટલું બધું પ્રેમાળ છતાં પણ “ હાલમાં ભારતવાસીઓ પોતાનો માર્ગ ભૂલ્યા છે, આદર્શ ચુક્યા છે, ચારિત્રને બોયું છે અને બાપદાદાની મોટાઈની મિથ્યા બડાશે મારે છે ” એમ તેમણે તેમને ધમકાવવામાં જરાએ કસર રાખી નથી. કૂવામાંના દેહ-કાની રીત મૂકી દબને બહાર નિકળો અને દુનિયા કેટલી છે, કેવી છે અને

કેમ ચાહે છે તે જુઓ; આ વાત તેમણે તેમના મનમાં ખુબ ઠસાવી છે.

વેદાન્ત ધર્મપર પડેલી ધૂળ ઉડાવી દધને તેના પર તેમણે નવો પ્રકાશ પાડ્યો છે. સંન્યાસીઓને તેમણે જ્ઞાન, ભક્તિ અને કર્મનો સંયોગ કેમ કરવો તે પોતાના જીવનના દૃષ્ટાંતથી સમજાવ્યું છે. સામાન્ય જગતે તેમને એક ધણા બુદ્ધિશાળી પુરૂષ, મહાન પંડિત, શ્રેષ્ઠવક્તા અને ઉચ્ચ પંક્તિના સ્વદેશભક્ત તરિકે પૂજ્યા છે. તેમનું ચારિત્ર આથી પણ અધિક અનિર્વચનીય હતું. અનેકને તે અનેક રૂપે ભાસતું. અનેક વિચારોનું તે કેન્દ્રસ્થાન હતું. અનેક વૃત્તિઓના આવેશમાં તે આવતું. અનેક સવાલોમાં તે સહજ પ્રવેશ કરતું અને જે સવાલને તે હાથમાં ધરતું તેનેજ તે સર્વોત્કૃષ્ટ મનાવતું. આથી જે માણસોએ એમને જેવી વૃત્તિમાં જોયા છે તેવીજ વૃત્તિમાં તેમને વર્ણવ્યા છે.

સ્વામી વિવેકાનંદનું ચારિત્ર જનસમાજ આગળ મૂકવું તે સમસ્ત ભારતવર્ષનું આધ્યાત્મિક જીવન, તેની પરિસ્થિતિ, તેના હેતુઓ, આશયો, લાગણીઓ, તેના વિકાસ અને તેની ભાવી આશાઓનું વિસ્તારથી વર્ણન આપવા બરાબર છે. તેનાં મૂળ, મધ્ય અને ભાવી દર્શાવવા જેવું એ કહિન કામ છે. માનવ બુદ્ધિના સાચા સંશયો, ઇશ્વરમાં નિઃસીમ શ્રદ્ધા, ધાર્મિક જીવનનો સંપૂર્ણ વિકાસ, ચિતશુદ્ધિનું ધૈર્ય અને બળ, સ્વધર્મની ઉડી સમજ અને તેથી નિપજતું સ્વદેશાભિમાન, અનેકમાં એકતાનું દર્શન, વગેરે વગેરે મહાન ગુણો અને સિદ્ધાંતોનો ક્રમશઃ ઉદભવ, ઉદય અને વિકાસ વર્ણવવા જેવો તે મહાન પ્રયાસ છે.

ભારતવર્ષમાં પુણ્યાત્માઓનાં પુણ્યવચનો અનાદિ કાળથી ચાલતાં આવે છે; પરંતુ માત્ર સંસ્કારી પુરૂષોજ તેમનું શ્રવણ કરે છે અને તેને લક્ષ્યમાં લે છે. અધ્યાત્મ તત્ત્વ પરમ ગુણ હોઇને તે મન ઇન્દ્રિયથી અગોચર છે, જે મનુષ્ય અવિદ્યાર્તું સર્વવ્યાપી આવરણ તોડી આત્મદર્શન કરી અન્યને કરાવી શકે, તે કેટલો ઉચ્ચ

કોટિનો કહેવાય ! જે ભૂમિમાં તે અવતરે છે અને જે સમયમાં તે જન્મે છે, તે ભૂમિ અને તે સમયને ધન્ય છે ! તેના પારમાર્થિક જીવનના અભ્યાસ વડે અભ્યાસીના અંતરમાં રહેલો મોહ નષ્ટ થઇને યથાર્થ વસ્તુ દષ્ટિએ પડે છે. અનેક જીવોના હૃદયમાં ઉચ્ચ મંત્રકાર જાગૃત થઇને તેમનું જીવન ઉચ્ચગામી બને છે.

સ્વામી વિવેકાનંદજીના દેહાવસાન પછી તેમના અસંખ્ય મિત્રો, સ્નેહીઓ અને અનુયાયીઓ તરફથી એવી ઇચ્છા દર્શાવવામાં આવતી હતી કે તેમની જીવનકથા જનસમૂહની આગળ મૂકાય તો તે બહુ લાભદાયી નિવડે. પણ સ્વામી વિવેકાનંદ, જેમના વષે પૌર્વાત્યો તેમજ પાશ્ચાત્યો અતિ પ્રશંસાયુક્ત વચ્ચેના ઉચ્ચાર્યા કરતા હતા, તેમના ચારિત્ર્યને યોગ્ય ન્યાય આપી તેમની જીવનકથા લખવાનું કાર્ય ધણુંજ કઠિન હતું. કોઇ તેમને જીવના વિચારના હિંદુ ધારતા તો કોઇ ખરે-ખરો સુધારક માનતા; કોઇ તેમને દેસાદ્વારક તરિકે ગણતા તો કોઇ ધાર્મિક પરિવર્તનકાર તરિકે લેખતા. આમ એ મહાન વ્યક્તિના ચારિત્ર્ય તરફ સર્વ કોઇ આશ્ચર્યથી જ જોઇ રહેતું. જેમ જેમ વધારે આશ્ચર્યથી તેનું નિરીક્ષણ કરવામાં આવતું તેમ તેમ તેમની ઉંડી જીવનકથા જાણવાની લોકોની જીજ્ઞાસા વધારે ને વધારે વૃદ્ધિને પામતી. સર્વ કોઇ આશ્ચર્યથી પૂછતું કે “આવા અનુપમ સ્વાર્થત્યાગ, વૈરાગ્ય અને સ્વદેશાભિમાનવાળી આ વ્યક્તિ કોણ હશે ? પોતાના અગાધ જ્ઞાન વડે પાશ્ચાત્યોને પણ હંફાવનાર આ દૈવી પુરુષ કોણ હશે ? ”

આથી કરીને સ્વામી વિવેકાનંદનું સંક્ષિપ્ત જીવનચરિત્ર અંગ્રેજીમાં બહાર પાડવું એમ આ લેખકની ઇચ્છા થઇ. કાર્ય કઠિન છતાં સ્વામીજી તરફના ભક્તિભાવને લઇને તે આરંભાયું અને પ્રભુકૃપાથી તેમનું સંક્ષિપ્ત જીવનચરિત્ર અંગ્રેજીમાં બહાર પાડવામાં આવ્યું. ત્યાર-પછી કેટલેક વર્ષે સ્વામીજીના પૌર્વાત્ય અને પાશ્ચાત્ય ભક્તોએ તેમનું

વિસ્તૃત જીવનચરિત્ર હિમાલયમાં આવેલા અદ્વૈત આશ્રમમાંથી બહાર પાડ્યું. ગુર્જર પ્રજાને પણ તેમના વિસ્તૃત ચરિત્રનો લાભ આપવો એમ આ લેખકનો નિશ્ચય થવાથી ગુર્જરગિરામાં જીવનકથા લખવાનું કાર્ય આરંભાયું. સ્વામીજીના સિદ્ધાંતો સર્વે કોષ્ઠ તેમનાં ભાષણોદ્ધારા વાંચે છે પણ તેમના વિષે ગેરસમજાતી ઘણી વખત થાય છે એમ જાણી તેમના સિદ્ધાંતોનું રહસ્ય તેમના જીવનના પ્રસંગોથી સ્પષ્ટ કરવાની આવશ્યકતા લેખકના ધ્યાનમાં હતી. આથી કરીને તેમની જીવનકથાનું રહસ્ય જનસમૂહથી સમજાય અને તેના ભાવો હૃદયમાં ઉતારાય એ હેતુ લક્ષમાં રાખીને આ પુસ્તકમાં દરેક જનાવ સરળ ભાષામાં વર્ણવવામાં આવ્યો છે અને બંને તેટલા અધ્યયન અને મનનપૂર્વકજ્ઞ આ જીવનકથામાંના પ્રસંગો અને ખીજ હકીકતો આલેખવા યત્ન કર્યો છે.”

આ પુસ્તક કોષ્ઠપણુ ગ્રંથનું સીધેસીધું ભાષાંતર નથી, પણ તે અનેક ગ્રંથોને આધારે એક મૂળ પુસ્તક તરિકેજ લખવામાં આવેલું છે.

આ કાર્ય હાથમાં ધર્યા પછી તેની પ્રસિદ્ધિ માટે “સરતુ સાહિત્ય વર્ધક કાર્યાલય”ના મંત્રી સ્વામી શ્રીઅખંડાનંદજીને પ્રાર્થના કરવામાં આવી અને તેમણે તેનો સ્વીકાર કર્યો, તેથી લેખક તેમનો આ સ્થળે આભાર માને છે. વળી અદ્વૈત આશ્રમ (હિમાલય)માંથી પ્રસિદ્ધ થયેલા અંગ્રેજી જીવનચરિત્રમાંથી કેટલાક જનાવો આ પુસ્તકમાં ભાવાર્થરૂપે લેવાને અદ્વૈત આશ્રમના પ્રમુખને અરજ કરતાં તેમણે કૃપા કરી તે પ્રમાણે કરવાની પરવાનગી તારીખ ૨૧-૮-૧૯૧૬ના પત્રથી આપેલી છે, તેથી તેમનો પણ અત્રે ઉપકાર માનવામાં આવે છે.

આ પુસ્તક રચવામાં લેખકે નીચેનાં અંગ્રેજી પુસ્તકોનો મુખ્ય આધાર લીધેલો છે.

Life of Swami Vivekanand, by his Eastern

and Western disciples (Advaita Ashrama Himalayas). Parts I, II, III, IV.

The Master as I saw him, by Sister Nivedita.

Several numbers of Prabuddha Bharata.

Several numbers of Brahmavadin.

Several numbers of Vedanta Kesari.

A real Mahatma by Man Muller.

Ramakrishna Paramahansa by P. C. Majumdar.

Some articles of Modern Review, Indian Review, The Times of India, The Bengali, The Indian Mirror and the Gujarati.

આ મહાપુરુષનું જીવનચરિત્ર વાંચકવર્ગમાંના યોગકર્તાને પણ ઉચ્ચ જ્ઞાનચારિત્ર તરફ દોરવનારૂં થશે તો લેખક યોગતાનો અમ સદ્ગુણ અગ્રેક્ષો ગણશે.

રામપ્રસાદ કાશીપ્રસાદ દેસાઈ.

स्वामी विवेकानंद

भाग ९ मो.

सविस्तर जवनचरित्र.

प्रकरण १ लु-कुल वृत्तांत.

आ स्वदेशभक्त महान संन्यासीनो जन्म कलकत्ताना ऐक जुंन।
अने विप्र्यातिने पामेला हत नामना कायस्थ कुटुंबां थयो हतो। तेमनुं
कुटुंब कलकत्तामां आवेला सीमला नामना पराभां रहेंतुं हतुं अने
तेथी ते कुटुंब सीमलातुं हतकुटुंब ऐ नामे ओणभातुं हतुं। सीम-
लाभां आवेंतुं तेमनुं जुनुं घर हथ पणु हयात छे अने भारतव-
र्षना अर्वाचीन समयना ऐक महान संन्यासी के जेमले अंगाणीओना
अने आजओना पाश्चात्य विचारना प्रवाहने अन्याइशाभां वहेतो
क्यों तेमना जन्मस्थान तरीके ते लोकभां प्रतिद्ध छे। आ कुटुंब ऐक
वपते धर्तुं पैसादार हतुं; पणु तेना पाठला दिवसेभां ते पैसानी
ताणुने लीधे ऐक मध्यम वर्गनुं कुटुंब थछ रहेंतुं हतुं। संन्यासवृत्ति
आ कुटुंबां परापूर्वथी आशी आवती हती। स्वामीजना दादा के

જેમનું વદન સ્વામીજીના મુખને તદ્દન મળતું હતું તેમણે પચીસ વર્ષની બર યુવાવસ્થામાં સંસારનો ત્યાગ કર્યો હતો. તેમનું નામ દુર્ગાચરણ-દત્ત હતું. તેઓ કારસી અને સંસ્કૃતમાં પારંગત હતા. જગતનાં ધન-વૈભવ સંપાદન કરવાની પુષ્કળ યોગ્યતા ધરાવવા છતાં તેની અસારતા અને કુટીલતા તેમના મનમાં વસી રહી હતી. ધર્મ અને નીતિના ઉચ્ચ સિદ્ધાંતો તેઓ પુરેપુરા સમજતા અને ઇશ્વર એકલોજ તેમને સત્ય, સુખરૂપ અને પ્રાપ્ત કરવા યોગ્ય લાગ્યો અને એ વિચાર તેમના મનમાં એવો પ્રબળ થઈ ગયો કે તે કોઈ રીતે રાક્ષી શકાયો નહિ ! હિંદુશાસ્ત્રો કહે છે કે સંસારમાં પુત્રની પ્રાપ્તિ થયા પછી મનુષ્ય ૧૫૦-૩૫૦થી મુક્ત થાય છે અને સ્ત્રી જ્યાં-માતા બને છે; માટે તે પછી પુરુષે વિષયી ન રહેતાં નિર્વિષયીપદને પ્રાપ્ત કરવા માટે વાનપ્રસ્થ થવું. દુર્ગાચરણ સ્ત્રી, પુત્ર, સંસાર સુખ-સર્વસ્વનો દ્રઢ ભાવે ત્યાગ કરી જંગલમાં ચાલતા થયા !

તેમનાં સ્ત્રી અને પુત્રની સંભાળ સગાં વહાલાંઓએ લીધી. તેમની સાધવી આર્ય પત્ની સદ્રણું સમજી ગઈ અને પતિના આ તપાચરણને લીધે તેમના તરફ વધારે પૂજ્યભાવ રાખવા લાગી. આર્ય સંસારની રચના ગુણ તત્ત્વોને આધારે રચાયેલી છે. તેનું બંધારણ સત્ય સિદ્ધાંતોના પાયા ઉપર બંધાયેલું છે. હિંદુ સંસારમાં ધાર્મિક સત્યોને આવિર્ભાવ છે. તેનું લક્ષ્યર્થિદુ પરમેશ્વર છે. પતિપત્ની આ ક્ષેત્રમાં એક બીજાને ઉચ્ચ ક્રાંતિએ લાવવાના સાધનરૂપ બની શકે છે. આથીજ પતિના યા અન્ય સંબંધીના સંસાર ત્યાગને તેની સ્ત્રી અને અન્ય કુટુંબીઓ પોતાને ગમે તેટલું કષ્ટ વેઠવું પડે તોપણ ઉડી ધર્મ બુદ્ધિથી અહોભાગ્ય માતીને સ્વીકારે છે અને તેથી પોતાના કુળને ગૌરવ મળેલું સમજે છે. જે આર્ય સ્ત્રી પતિનું વિદેશમનન પણ વેઠી શકતી નથી, તે આવા સ્તુત્ય હેતુથી થએલા સદાકાળના વિયોગને

સહેવામાં પોતાને પુણ્યશાલી માનીને, સંસારમાં પતિતું રટણ કરતી પોતાના દિવસો હિમ્મતથી, શાંતિથી અને ઉચ્ચ ભાવનાઓમાં ગાળે છે !

દુર્ગાયરણુની સાધ્વી સ્ત્રી પણ એજ પ્રમાણે મનથી સંસારને ત્યજી દહને વધારેને વધારે ભક્તિપરાયણ થવા લાગી !

દુર્ગાયરણુ વક્રીલાતનો ધધો કરતા હતા અને તેમાં તેમણે ઘણા પૈસા મેળવ્યા હતા. આથી કરીને તેમનો સંન્યાસ વિચારપૂર્વક અને અત્યંત ભક્તિભાવને લીધે હતો. સમૃદ્ધિવાનનો ત્યાગ, એજ ખરો ત્યાગ છે. પુર્વ અને પશ્ચિમના સાધુઓ આવા સંન્યાસનેજ માનનીય ગણે છે.

હિંદમાં અનેક પવિત્ર સ્થળો છે ! ભગવાન યુદ્ધે જ્યાં સત્યનું દર્શન કર્યું તે યુદ્ધગયા, શ્રીકૃષ્ણની આલકિડાઓ અને ગોપીઓના રાસનું સ્થાન ષ્ટંદાવન, ગુરુનાનક દેવનું સ્થાન અમૃતસર, અનેક ઋષી-મુનીઓની તપોભૂમિરૂપ નાશીક ત્રંબક, હિમાલયના હારરૂપ હરહાર અને હધીકેશ, નર્મદા કિનારે આવેલું વ્યાસ નામનું મનોહર સ્થાન, શ્રીશંકરાચાર્ય સ્થાપેલાં વિદ્યાપીઠનાં ચાર મુખ્ય ધામ, તુકારામ મહારાજનું પંઢરપૂર, જ્ઞાનેશ્વર મહારાજનું આલંદી, ગૌરાંગ ...તું તુદીવા, વિદ્યાનું ધામ કાશીપુરી ઇ. સ્થળો કે જે અત્યારે પણ પ્રાચીનકાળના આર્યગૌરવના ભણુકાર યાત્રીઓના હૃદયમાં જગાડ્યા કરે છે. આવાં આવાં અનેક પવિત્ર સ્થળો સંન્યાસીને પ્રિય હોય છે. અને અહાહા ! તે સ્થળોનો એકાંતવાસ ! ત્યાં પ્રસરી રહેલી શાંતિ ! સૃષ્ટિ સૌંદર્ય ! અને તે સૌંદર્ય શાંતિવાળી, પવિત્ર જળવાયુ વાળી અને અનેક ઋષીમુનિઓની પદરજથી પવિત્ર થએલી ભૂમિપર શાંતિમાં રહી પરમાત્માના વિચારમાં જોડાવું ! તેનુંજ ધ્યાન, તેના પદને પામેલાજીવન - મુક્તોનો અને પામવા મથી રહેલા જીજ્ઞાસુઓનો સત્સંગ, પરમાત્માનુંજ મનન, તેનુંજ નિદિધ્યાસન ! આ સઘળું જે ખાસે છે તે ઇશ્વરજ

છે એજ વિચાર ! હિંદના સાચા સાધુઓ આવુંજ જીવન ધ્રુવે છે અને ગાળે છે. તેમને બીજા કશાની દરકાર હોતી નથી. તેમના મનમાં ઇશ્વર સિવાય બીજો વિચાર આપનારી વસ્તુસ્થિતિઓપર વિરાગજ વસી રહેલો હોય છે. ભરણપોષણની તમામ કાળજી તેમણે વિશ્વ-ભરનેજ સોંપી દીધી હોય છે ! ઉપર જણાવ્યા જેવાં સ્થળોમાં આવા આવા અનેક સંતસાધુઓ ખરાખોજને મળી આવે છે.

અનેક ઉચ્ચકેટીના સંત મહાત્માઓ કેટલોક કાળ જુદાં જુદાં સ્થળોમાં વિચરતા રહી મુક્તાત્માઓનાં દર્શન તથા સત્સંગમાં પણ ગાળે છે. દુર્ગાયરણુ આવા આવા અનેક સાધુઓના સમાગમમાં આવ્યા હતા. તે તેમને પોતાને ઘેર બોલાવી લાવતાં અને જમાડતા અને તેમની પાસેથી પ્રણામ, પ્રશ્ન અને સેવાપૂર્વક અનેક વાતો શ્રવણ કરતા. આથી તેમની સંન્યાસવૃત્તિ દૃઢ થતી ગમ્મ અને આખરે તે ઉપર જણાવ્યું તેમ સંસારને ત્યજી અરણ્યવાસ સેવવા લાગ્યા. પાંચ છ વર્ષ વીતી ગયાં અને દુર્ગાયરણુ હિંદુઓના પવિત્ર ધામ કાશીમાં આવી પહોંચ્યા. શુદ્ધ આર્યજીવનમાં પતિ અને પત્નીનો આત્મા એકજ થઈ રહ્યો હોય છે. આથી સ્વાભાવિક રીતે એમ બને છે કે જ્યાં પતિનો આત્મા પ્રયાણ કરે છે ત્યાંજ અજાણ્યે પણ પત્નીનો આત્મા જવા તત્પર થાય છે. દુર્ગાયરણુની ભાર્યાએ કાશીની યાત્રા કરવાનું ધાર્યું અને ત્યાં અણધાર્યાંજ પતિનાં દર્શન તેને થયાં.

કાશી ! એ નામ હિંદુઓને કેટલું મોહક છે ! તે નામ ઉચ્ચારતાંજ હિંદુમાત્રના હૃદયમાં કેવો ધર્મભાવ અને ગૌરવ ખડાં થાય છે ! હિંદુઓની પ્રાચીન મહત્તાનું ભાન તેના દર્શનમાં થઈ જાય છે. હિંદના મહાન વિચારકો, વીરપુરુષો, મહાત્માઓ અને સાધુઓનું તે કેવું સ્મરણ કરાવે છે ! હિંદુ રાજાઓની પ્રભુતા, સંન્યાસીઓની મહત્તા અને ઐશ્વર્યની વિદ્યતા તે દર્શાવે છે. અત્યારે પણ હજારો હિંદુઓ, ભણેલા

તેમજ અભણ અને યુનીવર્સિટીની પદ્મવાળાઓ જીંદગીના અંતના દિવસો ગાળવાને આ પવિત્ર સ્થળમાં આવી રહ્યા છે. હિંદુ ધર્મનું તે મધ્યસ્થળ છે ! તેમાં દેવાસયો એટલાં બધાં છે કે મુસાફરો તેને “ દેવાસયનું શહેર ” કહે છે. જુદે જુદે સ્થળેથી આવેલા, જુદા જુદા વિચારના, પંથના, સંપ્રદાયના, જુદી જુદી ન્યાતના અને જુદી જુદી જાતના હિંદુઓનું તે કેન્દ્રસ્થાન છે.

દુર્ગાચરણની પત્ની કલકત્તાથી કાશી સુધી પાંચસેં માઇલ ગંગા નદીમાં હોડીમાં બેસીને નવાં શહેરો, નવા દેખાવો, નવા રીત-રિવાજો અને નવા મનુષ્યો વગેરે જોતાં જોતાં અને મદાભારતાદિના વાંચનમાં શ્રીરામ અને કૃષ્ણાદિનાં ચરિત્રોના કથનમાં દિવસો ગાળતાં ગાળતાં છ અઠવાડીએ કાશી પહોંચ્યાં હતાં.

તેમણે પોતાના પુત્ર વિશ્વનાથને પણ યાત્રામાં સાથે લીધો હતો. દરરોજ ગંગાનું સ્નાન અને પાન, આરોગ્યપ્રદ હવા, દરરોજનો સુંદર સૂર્યોદય અને સૂર્યાસ્ત, અજવાળી રાતનો સુંદર ચંદ્રપ્રકાશ અને અંધારી રાત્રિનો અસંખ્ય ચળકતા તારાઓનો અદ્ભુત દેખાવ, નિરંજન પ્રદેશની અપૂર્વ શાંતિ અને તે દરમ્યાન માછીઓનાં હલેસાં વાગવાથી થતો અવાજ, માછીઓનાં અને સ્વમાતા તેમજ અન્ય યાત્રીઓનાં રાત્રિ દિવસ આદ્રિ ધર્મભાવપૂર્વક ચાલ્યા કરતાં ભજન, સ્તવન અને વંદન, આ સર્વની છ અઠવાડીયાંના સતત પ્રવાસ દરમ્યાન દરરોજની જે પ્રવળ અસર બાગક-વિશ્વનાથ-વિવેકાનંદના ભાત્રી પિતાના મન ઉપર થઈ તે તેમના જીવન પર્યંત રહી હતી.

દિવસો જવા લાગ્યા તેમ તેમ યાત્રાળુઓની હોડી કાશીની નજીક આવવા લાગી. એક દિવસ વિશ્વનાથ હોડીના એક ખુણા ઉપર જઈને રમવા લાગ્યો. ત્યાંનું એક પાટીયું જીંનું હોવાથી તે તૂટી ગયું અને તે નદીમાં પડ્યો. માતાએ તે જોયું અને પોતાને તરતાં નહોતું

આવડતું તોપણ તે તરતજ ફૂટીને તેની પાછળ પાણીમાં પડ્યાં ! છોકરો હાથમાં આવ્યો અને તેને તેમણે મજબૂત પકડી રાખ્યો; પણ તેમને તરતાં આવડતું નહિ હોવાથી અને જણ દૂબવા લાગ્યાં. હોડી ઉપરના માણસે આવરા બની ગયા. માત્ર થોડા કાળા વાળજ પાણી ઉપર દેખાયા ! એક જણ ફૂટીને અંદર પડ્યો. પાછળ બીજાએ જૂસકો માર્યો અને મા દીકરાને બહુ મહેનતથી ખેંચી કહાડ્યાં ! બીજો દિવસે કાશી આવ્યું અને અહો ! વિશ્વનાથની માતાનો હર્ષ ! વિશ્વેશ્વરના દેવાલયમાં તે ઘણા દિવસ સુધી ગયાં અને શિવના ભક્ત-તેમના પતિ-દુર્ગાચરણના ક્ષેમ કદ્યાણુને માટે તીવ્ર આરાધના કરી. ઘણા સાધુ-ઓનાં તેમને અહીં દર્શન થવા લાગ્યાં. સાધુઓનાં ટોળાં નિહાળતાં ત્યારે “વખતે તે-તેમના પતિ-તો આમાં નહિ હોય !” એમ વિચાર એમના મનમાં ઉદ્ભવતો. એક દિવસ ગંગાના ઘાટ ઉપર સ્નાન કરીને વિશ્વનાથના દેવાલય તરફ તે જતાં હતાં, એટલામાં એક સાધુને નિહાળી “એતો એજ ! એતો એજ !” એમ બોલતાં સ્તબ્ધ બની જમ્મને જમીન ઉપર પડ્યાં. તે સાધુએ ખૂબ પાડી “ઠ્ઠો માતા ગૌર ગઈ !” પરંતુ એટલામાંજ તેમણે બાંધને ઓળખી લીધાં અને “અરે ! માયા ! માયા ! એમ કહેતો સાધુ ચાલતો થયો ! એ પછી દુર્ગાચરણના સ્થાનનો પતો મેળવી તેમનાં પત્ની તે સ્થળે ગયાં અને સંન્યાસીના ધર્મનો વિચાર કરી તેઓ અંત વિચારતા બેઠા હતા તેવે સમયે તે ન જીવે તેમ પતિનાં દર્શન એકવાર ફરીથી કરી, તેમનો દૃઢ વૈરાગ્ય જોઈ પરમ શાંતિને ભોગવતાં વિશ્વનાથને આરાધવા લાગ્યાં !

થોડા દિવસ પછી વિશ્વનાથ અને તેની માતા કલકત્તે પાછાં ગયાં. વિશ્વનાથ પોતાના ભવ્ય મકાનમાં મોટા થવા લાગ્યો.

પાર વર્ષની વય થવા અગાઉ વિશ્વનાથની માતા ગુજરી ગયાં હતાં. વિશ્વનાથે ઉમ્મર લાયક થવા પછી કાયદાનો અભ્યાસ કર્યો

અને વહીલાતનો ધંધો આરંભ્યો. તેમાં તેમની ખ્યાતિ વધી. બાપે તેમને વારસામાં દ્રવ્ય આપ્યું હતું તે ઉપરાંત પોતે પણ ઘણું કમાયા. તેમની ખ્યાતિ ચારેપાસ પ્રસરવા લાગી. એક બંધ્ય મકાન તેમણે બંધાવ્યું અને તેમાં ઘણા ઠાઠથી રહેવા લાગ્યા. આથી કરીને તેમનું કુટુંબ “રાજેશ્રી દત્ત કુટુંબ” એ નામથી ઓળખાવા લાગ્યું. મકાનની આસપાસ સુંદર બગીચો અને કમ્પાઉન્ડ કરાવી દીધું હતું. મકાનના મુખ્ય દાર પાસે એક ઓરડીમાં એક દરવાન સદાએ બેસતો. આગલા ખંડની અંદરની બાજુએ દાર પાસેજ એક આરામ ખુરશી પડી રહેતી. તે ખુરશી ઉપર વિશ્વનાથ અને તેમના પછી તેમનો પ્રખ્યાત પુત્ર વિવેકાનંદ બેસતા. એ ખુરશી હાલમાં બાંગી તૂટી સ્થિતિમાં છે તો પણ તેની તેજ જગ્યાએ પવિત્ર યાદગીરિ તરીકે સંભાળી રાખવામાં આવી છે. આગલા ખંડની પછવાડે પશ્ચરથી બંધાવેલો મોટો ચોક હતો. એ ચોકની અંદર દુર્ગાપૂજનો મોટો ઠાઠ થતો. ચોકની આગળ રસોડું અને પૂજા કરવાની ઓરડી આવેલાં હતાં. તેની પાસે સ્ત્રીઓ અને પુરુષોને રહેવાના જુદા જુદા બખ્ખે માળના ખંડ હતા. મકાન ઘણું વિશાળ અને કોતરકામથી અલંકૃત હતું. વિશ્વનાથ તેમાં રહી ઘણી સ્વતંત્રતા અને વિલાસ ભોગવતા, પણ તેમના વિલાસ ઉત્તમ પ્રકારના હતા. તેમને વ્યસન માત્ર વિદ્યાનું હતું. વિદ્યાની સાથેજ તે રમત રમતા. ઇતિહાસ તેમનો ખાસ વિષય હતો, તેમાં ઉંડા ઉતરી અનેક શોધો કરવાને તે ઘણા આતુર હતા. જગતની સમસ્ત પ્રજાઓના ઇતિહાસનો અભ્યાસ કરી, તેમાંથી સર્વ સામાન્ય નીતિને ઉપજાવી કહાડવી એ તેમનો મુખ્ય આશય હતો. તેમનું હૃદય ઘણુંજ દ્યાર્દ્ર હતું અને તેથી તે ઘણો પૈસો પરોપકારમાં વાપરતા. તે એટલું બધું દાન કરતા કે તે ગરીબના પિતા કહેવાતા. તેમની આવક સાધારણ રીતે સારી હતી, પણ તેમની પરોપકાર વૃત્તિને

લીધે તેમની કમાણી કુટુંબના ખર્ચ માટે જેમ તેમ કરીને પુરતી થઈ રહેતી. તેથી તેમના મૃત્યુ પછી તેમણે પોતાનાં છોકરાંને માટે વારસામાં આપદાદાની મિલકત સિવાય પોતાની જાતની કમાણીમાંનું કાંઈ પણ રાખ્યું નહોતું.

પ્રકરણ ૨ જી-જીવનશૈલી.

વિશ્વનાથની પત્ની-વિવેકાનંદની માતાનું નામ જીવનશૈલી દેવી હતું. તે વિચારવંત, ધૈર્યશીલ અને દેખાવમાં ભવ્ય હતાં. અપવાસ, વ્રતાદિ તે બહુ કરતાં અને અત્યંત ધર્મિષ્ઠ હતાં. સવારે વહેલાં ઉઠીને તે પૂજા, પાઠ કરતાં અને સાંજે પણ ઇશ્વર સ્મરણમાં કેટલોક વખત ગાળતાં. પોતાની તીવ્ર સ્મરણશક્તિને માટે તે ઘણાં પ્રખ્યાત હતાં. બપોરે ઘરનું કામ પરવાર્યા પછી રામાયણ, મહાભારતાદિ ગ્રંથો તે વાંચતાં હતાં અને તે એટલે સુધી કે તેમાંનાં કાવ્યોના મોટા મોટા ફકરાઓ તેમને કંઠે થઈ ગયા હતા. તેમની યાદદાસ્ત એટલી જળ્મરી હતી કે જો તેમની આગળ એકજવાર એક ગીત બોલવામાં આવે તો તે તેનો રાગ, શબ્દો અને ઢાળ એકી વખતેજ ગ્રહણ કરી લેતાં. જીવનના ઘણાખરા પાછલા દિવસો તેમણે જાત્રાનાં સ્થળો-માંજ ગાળ્યા હતા. કુંતાની માફક દુઃખમાં ધૈર્ય ધરવું અને વિપત્તિ સમયે ઇશ્વરમાં શ્રદ્ધા રાખી નીતિ અને ધર્મમાં જરા પણ શિથીલ ન થતાં હિમ્મતથી દુઃખ સામે થવું અને વખત આવે હિંદુ સ્ત્રીઓને યોગ્ય પુરૂષાર્થ દાખવવું એ આ મહાન સ્ત્રીના ખાસ ગુણો હતા. તેમનું બોલવું, ચાલવું એક રાજાની રાણી માફક દેખાતું હતું. અલબત્ત તે એક રાણીજ હતાં. કારણ કે તેમના પતિ-વિશ્વનાથનું જીવન

એક રાજા જેવુંજ હતું. હિંદુ સંસારની જાળવડત્વમાન પણ બુદ્ધિ-શાળી, અત્યંત પવિત્ર અને ધર્મિષ્ઠ, ગંભીર અને ઉચ્ચશૈલીની ગૃહિણીઓ કે જે સર્વદા ગૃહમાં પ્રમુખપદે બિરાજે છે અને રાણી તરીકે ગૃહરાજ્ય કરે છે તેમનાં દર્શન અને સત્સંગ કરવાને જેઓ ભાગ્ય-શાળી થયા હોય એવા માણસોનેજ ભુવનેશ્વરીના ચારિત્રનો ખ્યાલ આવી શકશે. પ્રભુપરાયણ, વીર, વિદુષી આર્યલલનાઓનાં દૃષ્ટાંતો જેમની દૃષ્ટિ આગળ ખડાં હશે તેમનેજ તે સમજાશે.

ભુવનેશ્વરી દેવીમાં જાહેર હિંમતનો પણ ગુણ હતો. પતિના મરણ પછી કુટુંબ ઉપર એકવાર રાજદારી આક્રમિત આવી પડી હતી. તે વખતે આ પ્રૌઢ વિચારની સ્ત્રીએ પરદાનો સાગ કરી, બહાર નીકળી પોતાના વકતૃત્વ અને ચારિત્રના પ્રભાવથી પોતાનો બચાવ કર્યો હતો. સર્વદા તે પરદા પાળતાં પણ વખત આવે તેનો ત્યાગ પણ કરતાં. પરદામાંજ તેમણે પોતાની બુદ્ધિને ખીલવી હતી, પરદા-માંજ તેમણે પોતાનું ચારિત્ર્ય ઘડ્યું હતું અને પરદામાં રહીનેજ તેમણે વિવેકાનંદ જેવા અસામાન્ય પુત્રને કેળવી જગતને પોતાના પ્રતિબિંબ-રૂપે વારસામાં આપ્યો હતો.

પરદામાં રહે રહે પણ આર્યલલના શું શું કરી શકે તેનું ભુવ-નેશ્વરી દેવી એક જ્વલંત દૃષ્ટાંત છે. સ્વભાવે તે આનંદી હતાં. તેમનો બાહ્ય દેખાવ દમામદાળો જણાતો પણ તેમની આંતરૃત્તિ શ્રદ્ધાળુ, દયાળુ અને ધણીજ નમ્ર હતી. જ્યાં જ્યાં જાય ત્યાં અન્ય સ્ત્રીઓ તેમને માર્ગ આપતી અને તેમના પ્રૌઢ વિચારોને ગ્રહણ કરતી. આ હિંદુ સ્ત્રીના મુખ ઉપર સૌંદર્ય, ગંભીર્ય અને સત્તાની સાધારણ પ્રભા છવાયલી રહેતી. જીંદગીના પાછલા દિવસો તેમને દારિદ્ર્યમાં ગાળવા પડ્યા હતા, છતાં તેમના મુખ ઉપરથી એ પ્રભા જરા પણ ઘટી નહોતી. એમની સંનિધિમાં બેસનારને જાણે કે તે કોઈ સાધ્વી રાણીની

પાસે બેઠો હોય તેમ ભાસ થતો. રામાયણ, મહાભારતાદિ જે આર્યગ્રંથો આર્યજાતિની ઉત્કૃષ્ટ ભાવનાઓ, ચારિત્ર્ય અને શિક્ષણથી ભરપૂર છે તે આ આર્યમહિલા જીવનેશ્વરી દેવીને કંઠાગ્ર હોવાથી તેમાંના ઉત્તમ આદર્શો, ભાવનાઓ અને આર્યગૌરવનો ઝરો તેમના હૃદયમાં સ્વાભાવિક રીતે વસાઈ જાય છે અને તે એવા ભાવ અને જીવસાધી વહેતો કે તેમના સમાગમમાં આવનારને તરબોળ કરી મૂકતો અને તેની ઉંડી છાપ તેના હૃદયમાં સદાને માટે પડી રહેતી. આર્યગ્રંથોના ફકરાને ફકરા પ્રસંગ આવતાં તે મ્હોડે બોલી જતાં અને તેમના સમાગમમાં આવનારને તેનો પાસ સચોટપણે સ્વાગી જતો. આ વિચારોનો ખજાનો તેમણે તેમનાં છોકરાંને અમૂલ્ય વારસા તરીકે આપ્યો છે. સ્વામી વિવેકાનંદના ચારિત્રમાં પણ માતાએ અર્પેલો આ અમૂલ્ય વારસો, જાતિ અભિમાન અને જાતિગૌરવ સ્પષ્ટપણે દેખાતાં હતાં. અમેરિકામાં વેદાન્તનો બોધ કરતાં વિવેકાનંદ જે અનેક કથાઓ દક્ષિણે કહેવાને ભાગ્યશાળી થયા હતા, તે સર્વ કથાઓ-તેના શબ્દો-તે કહેવાની શૈલી તેઓ આર્યમાતા જીવનેશ્વરીના બોળામાંજ શિખ્યા હતા ! અને શિક્ષાગોની સર્વ ધર્મ પરિષદમાં પહેલેજ દિવસે જે છટાથી દસ હજાર પરદેશીયોનાં મન હરી શક્યા હતા, તે છટામાં પણ જીવનેશ્વરી દેવીનોજ હાથ હતો ! જીવનેશ્વરી દેવી જે ન હોત તો વિવેકાનંદનો એ વિજય અપૂર્ણ રહ્યો હોત ! આર્યમાતા આથી વધારે શું કરી શકે ? કુટુંબને શિક્ષણ આપવું અને તેનું ચારિત્ર ધકવું એ પવિત્ર ફરજ આર્યમાતાની છે. જીવનેશ્વરી દેવીએ કોણેજ અગર હાથસ્કુલમાં શિક્ષણ લીધા વગર તે પવિત્ર ફરજ પૂર્ણપણે પૂજી છે એમ સ્વામીજીના જીવન ઉપરથી કહી શકાય ! ધન્ય છે એ માતાને !

પ્રકરણ ૩ જી—જન્મ અને બાલ્યાવસ્થા.

ધણા લાંબા વખત સુધી ભુવનેશ્વરી દેવીને પુત્રની પ્રાપ્તિ થઇ નહોતી. ઇશ્વરે તેમને બે પુત્રીઓ આપી હતી પણ પુત્ર પ્રાપ્તિ માટે તે ધણાં આતુર હતાં. પુત્રની પ્રાપ્તિ માટે કાશી જઈ વીરેશ્વરની પૂજા ભક્તિભાવથી કરવી એમ તેમની ઉત્કટ ઇચ્છા હતી, પરંતુ તેમ બની શક્યું નહિ; તેથી કાશીમાં તેમનાં એક વૃદ્ધ બહેન રહેતાં હતાં. તેમને તેમણે તેમની વતી વીરેશ્વર મહાદેવની રોજ પૂજા અને ભક્તિ કરવાનું લખ્યું. તેમનાં બહેન તે પ્રમાણે કરવા લાગ્યાં. હાથમાં લાકડી ઝાલીને તે ગંગા કિનારે જતાં અને ત્યાંથી ગંગાજળ લાવી, પુષ્પ અને બિલ્વ પત્રથી તે રોજ મહાદેવની પૂજા કરતાં. ભુવનેશ્વરીને તેમણે આ ખબર લખી મોકલી અને તેમને જીવ આશામાં પડ્યો. ઇશ્વર પ્રત્યેની તેમની શ્રદ્ધા અડગ હતી. પ્રત્યેક વાતમાં તે ઇશ્વરની સહાય માગતાં. એક નહાતું બાળક જેમ પોતાની માતા પ્રત્યે હર વખત જીવે તેમ તે પ્રભુ પ્રત્યે નમ્ર હૃદયે જોતાં અને પુત્રને માટે પ્રાર્થના કર્યા કરતાં દિવસો બ્યતીત થવા લાગ્યા. તેમને અંતરાત્મા પ્રસન્ન દેખાવા લાગ્યો. તેમનું ચિત્ત કાશીમાં થતી પૂજામાં પરોવાયલું રહેવા લાગ્યું. તેમના વિચાર કાશીમયજ બની ગયા. તેમનું હૃદય શિવમંદિર થઈ રહ્યું! મનમાં તેમને ભાસ થવા લાગ્યો કે વિરેશ્વર તેમની અરજ જરૂર સાંભળશે! તેમણે વધારેને વધારે શ્રદ્ધા, ભક્તિથી પ્રાર્થના કરવા માંડી. જેમ ગૌરાંગ પ્રભુને જગન્નાથ-પુરીના વિચારમાં ભાવસમાધિ થઈ જતી હતી, તેમ તેમને પણ ધરતું કામ કરતે કરતે વિરેશ્વરના સ્મરણમાં ભાવ સમાધિ થઈ જતી અને તે સ્તબ્ધ બની જતાં. તે વખતે તેમની પાસે રહેલાં કુટુંબનાં મનુષ્યો હાલમાં કહે છે કે, તે સમયમાં આખા ધરમાં ભક્તિભાવની

ઉત્તમ પ્રભા હવાઇ રહેતી હતી. તેઓ તેનું કારણ સમજતાં નહિ; પરંતુ જીવનેશ્વરી માતા એક સાધવી બની રહ્યાં છે એટલુંજ માત્ર તે જાણતાં. વારંવાર જીવનેશ્વરીનો આત્મા કાશી તરફ વળતો અને તેમનાં જુદાં જુદાં “વીરેશ્વર ઉપર જળધારા કરતાં હશે અને પુષ્પમાળા સમર્પતાં હશે” એવા એવા વિચાર મનમાં આણી, ચાલતે અગર કામ કરતે એકદમ વિરેશ્વરના ધ્યાનમાં તેઓ મગ્ન બની જતાં.

યાત્રણી માથના સિદ્ધિર્ભવતિ તાત્રણી । માનસશાસ્ત્રનો નિયમ છે કે શુદ્ધ સાત્વિક હૃદયની ભાવના સ્થૂલરૂપે પ્રત્યક્ષ થાય છેજ. યોગ્ય સમય વીત્યા બાદ જીવનેશ્વરી દેવીને પુત્રનો પ્રસવ થયો. સને ૧૮૬૩ ના જાન્યુઆરી માસનો તે બારમી તારીખ હતી. હિંદુ-ઓનો પૌષ માસ, મકરસંક્રાંતિનો દિવસ અને સોમવાર હતો. સવારના સાડા પાંચ વાગે બાહ્ય મુદ્દર્તમાં જીવનેશ્વરી દેવીએ પુત્ર રત્નને જન્મ આપ્યો. નવા જન્મેલા બાળકનો ચહેરો તેના દાદા દુર્ગાચરણને મળતો છે એમ સર્વ કહેવા મંડ્યાં. “શું પોતાનો યોગ અંપૂર્ણ કરવાને ફરીથી જન્મ લઇને દુર્ગાચરણ તો નહિ આવ્યા હોય!” એમ સધળાંને લાગ્યું. તેનું નામ પાડવાનો સમય આવ્યો. તે વિષયમાં વાદવિવાદ થવા માંડ્યો. આખરે જીવનેશ્વરી દેવી બાળકની આંખો સૂક્ષ્મ દૃષ્ટિથી નિહાળીને બોલી ઉઠ્યાં. “તેનું નામ! એને વીરેશ્વર કહીને બોલાવજો.” વીરેશ્વર મહાદેવના પ્રસાદથી તેનો જન્મ થયો હતો તેથી તેનું નામ વીરેશ્વર પાડવામાં આવ્યું. તે જ્યારે નિશાળે જતો થયો ત્યારે તેનું નામ ફેરવીને તે નરેન્દ્રનાથ-મનુષ્યોના રાજાનો રાજા રાખવામાં આવ્યું.

આ પ્રમાણે ઇશ્વરપરાયણ અને પ્રૌઢ વિચારવાળી માતા, બુદ્ધિ-શાળી પિતા અને વૈરાગ્યશીલ પિતામહથી ઉતરી આવેલી ઉચ્ચ ભાવનાઓવાળા કુટુંબમાં આપણા ચરિત્ર નાયકનો જન્મ શુભ દીવસે

અને અત્યંત શુભ ચોધડીયે થયો હતો. કહેવત છે કે “ત્રીજી પેઢી તારે ડૂબાડે !” દાદાના ગુણ ત્રીજી પેઢીએ ઉતરે છે. સ્વાભાવિક નિયમ છે કે માઆપના ગુણ છોકરામાં અવશ્ય ઉતરીને આવે છે. આ બાળકની બાબતમાં તેમજ થયું. દાદાની વૈરાગ્યવૃત્તિ, પોતાની ઉદારતા અને વિશાળ બુદ્ધિ તેનામાં ઉતરી આયાં હતાં; પણ ભુવનેશ્વરી દેવીએ તેમાં આપેલો હિસ્સો અલૌકિક હતો ! તીવ્ર સ્મરણશક્તિ, ધાર્મિકતા, રામાયણ મહાભારતાદિની ઉત્તમ ભાવનાઓ, સ્વાભિમાન અને હિંદના પ્રાચીન ગૌરવનું ભાન—એટલું તો બાળકને ભુવનેશ્વરી દેવીએજ તેને અર્પેલું હતું, કે જે અપૂર્વ બક્ષિસને લીધેજ નરેન્દ્ર-સ્વામી વિવેકાનંદ એક અસાધારણ બક્તિ તરીકે પૂજાયા હતા.

બાળકે ત્રણ વર્ષ પુરાં કર્યા ત્યાં સુધી તે ધણા જાક્કી સ્વભાવનું હતું. પોતે ધાર્યું હોય તેજ કરવાને તે મથતું, માતા તેને ધમકાવતાં અને બીક બતાવતાં; પણ તે કશાને ગાંઠે નહિ. આખરે તેને તે પાણીના નળ પાસે બેસાડતાં અને તેના ઉપર નળનું પાણી છોડી મૂકતાં અને બહુ કંટાળે ત્યારે બરબડતાં કે, “શિવ ! શિવ ! મેં પુત્રને માટે પ્રાર્થના કરી અને તેમણે તો મને એક રાક્ષસ આપ્યો !” વળી બાળકને જાણે કે તે કહેતાં હોય તેમ તે બોલે કે, “તું જો સારી પેઠે નહિ વર્તે તો શિવજી તને કૈલાસમાં પેસવા નહિ દે.” વૃદ્ધાવસ્થામાં ભુવનેશ્વરી દેવી પોતાના પુત્રના યૂરોપિયન શિષ્યો પાસે આ બધી વાતો કરતાં અને કોઈ શિષ્ય આતુર થઈને પૂછે કે, “શું તે તમને ત્રાસ આપતા હતા ?” તો માતા હસતે વદને જવાબ આપતાં. “અરે ! તેની સંભાળ રાખવાને માટે મારે બે બાઈઓ રાખવી પડતી હતી.”

બાહ્યાવસ્થામાંથીજ પુત્રની સ્મરણશક્તિ વિશેષ માલમ પડતી હતી. કારણ કે તેના એક સગો કે જે સંસ્કૃતનો પંડિત હતો તે તેને શતે સુતી વખતે અમરકોશના કેટલાક શ્લોકો મ્હોડે કરાવતો હતો

અને બાળક તે શ્લોકોને યોડાજ સમયમાં કંઠે કરી નાખતું અને આથી કરીને એમ કહેવામાં આવે છે કે, જ્યારે બાળક છ વરસનું થયું ત્યારે લગભગ અર્ધો અમરકોશ તે મોંએ બોલી જતું હતું !

આ અવસ્થામાં પણ પવિત્રતા અને ભક્તિ તરફ તેનું મન આકર્ષાતું અને ધાર્મિક ક્રિયાઓ કરવાને તે આતુર બની જતું. નિશાળેથી પાછા ફરતાં રસ્તામાં તે મુક્તિદેહજના માણસોને જતા જુએ તો પુસ્તકોને રસ્તામાં ફેંકી દેતો તેમની પાછળ એક ગાંડા માણસની આક્રમક તે જાય. સાધુ, પૈરાગીને માટે તે અત્યંત પ્રેમ દર્શાવતું અને બિહ્વા માગવાને માટે જો કોઈ સાધુ તેને ઘેર આવે તો તેને પોતાનું પહેરેલું કપડું પણ તે આપી દેતું. એક વખત તેને નવી ધોતી પહેરાવવામાં આવી હતી. એક સંન્યાસી “ નારાયણ હરિ ! નારાયણ હરિ ! ” બોલતો બોલતો ઘર પાસે આવ્યો. નરેન્દ્રના હર્ષને પાર રહ્યો નહિ. સાધુએ એક કપડાની ઇચ્છા દર્શાવી. તરતજ નરેન્દ્રે પોતાની નવી ધોતી તેને કહાડી આપી. આથી કરીને કોઈ સાધુ બારણા આગળ આવે તો જીવનેશ્વરી દેવી નરેન્દ્રને કલાકના કલાક સુધી ઘરમાં પુરી રાખતાં અને આંગણે આવેલા સાધુથી તેને દૂર કરી દેતાં, પણ આથી બાળક રોકાતું નહિ. ઘરમાં પુરી રાખવામાં આવે ત્યારે મેડી ઉપર ચઢી બારીઓ અને જાળીઆમાંથી જે પણ વસ્તુ હાથમાં આવે તેને તે સાધુ તરફ ફેંકતો !

જીવનેશ્વરી દેવી શ્રીરામ અને સીતાની કથા દરરોજ નરેન્દ્રને કહેતાં. તે ઘણા ઉલ્લાસથી આખી કથા સાંભળતો. જીવનેશ્વરી દેવી અને આખું કુટુંબ શ્રીરામ અને સીતાની પ્રતિમાઓની પૂજા, ચંદન અને પુષ્પ વડે રોજ કરતાં. આ બધું નરેન્દ્ર પ્રત્યક્ષ નિહાળતો. આથી નરેન્દ્રને પણ શ્રીરામની પૂજા કરવાનું મન થયું. માતાએ તેને તે બાબતમાં જરા જરા દોર્યો હતો. પોતાના એક બાહ્ય મિત્રની સાથે

બનરમાં જન્મે તે રામ-સીતાની એક મૂર્તિ લઈ આવ્યો. ધરમાં ત્રીજે માણે એક ન્હાની ચોરડીમાં તે બંને જણુ ગયા અને બારણાં બંધ કરી દીધાં. પેલા બ્રાહ્મણ મિત્રે મૂર્તિની સ્થાપના કરાવી અને નરેન્દ્રે તે કરી અને બંને જણુ શ્રીરામ અને સીતાનું ધ્યાન ધરવા લાગ્યા. તેઓએ આંખો મીંચી દીધી અને એટલા બધા લીન થઈ ગયા કે કલાકના કલાક વીતી ગયા પણ તે ઉઠ્યા નહિ. રાત્રિ પડી જવા આવી અને કુટુંબના માણસોએ શોધ ખોળ કરી સુકી. કોઈને સુઝી આવ્યું કે ત્રીજે માણ જુવો ! ત્રીજા માણનાં બારણાં બંધ ! હવે શું કરવું ? દારને કુહાડી વતી ચીરવામાં આવ્યાં ! પેલા બ્રાહ્મણનો છોકરો એકદમ ન્હાસી ગયો પણ નરેન્દ્ર પૂર્ણ ધ્યાનમાં હતો. અહો ! બાલ્યાવસ્થાનું ધ્યાન ! વ અને પ્રેક્ષાદનાં અકલુષિત હૃદયો ! શુક્રદેવનું અચ્છિત ધ્યાન ! ન્હાનપણમાં ચિત્ત નિર્મળ હોય છે અને અડગ શ્રદ્ધાથી ભરપૂર હોય છે. નરેન્દ્રની બાળતમાં પણ તેમજ થયું હતું. માણસોએ તેને બોલાવ્યો હલાવ્યો, પણ તે હાલ્યો નહિ; છેવટે બોલ્યો ત્યારે “મને ખેસી રહેવા દો” એટલુંજ બોલ્યો ! સર્વે પાછાં નીચે ગયાં અને આ બાળયોગીને તેનું ધાર્યું કરવા દીધું.

એક બાળુએ જ્ઞેતાં નરેન્દ્રમાં સાધુતાનાં બીજ નજરે પડતાં અને બીજા બાળુએ તપાસતાં બચપણની દોડકૂદ અને મસ્તીમાં તે મશગુલ જણાતો. તેની મોટી બહેનોને તે વારંવાર ચીઢવતો અને “મને પકડાય છે ?” એમ કહેતો કહેતો એવો ન્હાસવો કે તેમના હાથમાં આવતો નહિ. ધરની ગાય તેને અત્યંત બહાસી હતી. તેની બહેનો ગૌપૂજન કરે ત્યારે તે પુષ્પ વગેરે લાવવા લાગતો. વળી એક વાંદરો, એક બકરો, એક મોર, થોડાંક કચ્છતરો અને બે ત્રણ ઘોળા હંદરો તે ધરમાં રાખતો. તેમને પોતાને હાથે ખવરાવતો અને વારંવાર તેમની જોડે રમતો. આ પશુ પ્રીતિ તેના હૃદયમાંથી મરતાં સુધી

ખશી નહોતી. રસ્તામાં જતી ગાડીઓની લાંબી હાર જોવાનો તેને અત્યંત શોખ હતો. વારે ઘડીએ ધરમાંથી તે નહાસી જાય અને બળરમાં ઉભો ઉભો ગાડીઓને તે જોયા કરે! ગાડી ઉપર બેઠેલા ગાડીવાનો, તેમના હાથમાં ઝાલેલી ચાલુકો, તેમનો નિસ્પૃહી સ્વભાવ અને તેમનું એકાદ ગીતનું લલકારવું આ સઘળું તેને અત્યંત પ્રિય થઈ પડતું. એક દિવસ ગાડીમાં બેઠે બેઠે વિશ્વનાથે તેની આવી પ્રીતિ જોઈ અને સવાલ કર્યો: “ મારા દિકરા, તું મોટો થઈશ ત્યારે કોણ થઈશ ? ” નરેન્દ્રે જવાબ આપ્યો: “ અલખત, ગાડીવાન ! ” કેવો બાળકનો નિર્દોષ સ્વભાવ ! જે વાત હાથમાં ધરવી તે વાતમાં તદ્દપ બની તેનેજ શ્રેષ્ઠ માનવી અને મનાવવી ! આ સ્વભાવને લીધેજ નરેન્દ્ર મોટો થયો સારે પણ તે જે જે વિષયને હાથમાં ધરતો તે તે વિષયના શ્રેષ્ઠપણાનું ભાન સર્વને કરાવતો.

પ્રકરણ ૪ થું—સરસ્વતી દેવીને અર્પણ.

નરેન્દ્ર છ વર્ષનો થયો સારે તેને એક ગામઠી સંસ્કૃત પાઠશાળામાં મુકવામાં આવ્યો. જે દિવસે નિશાળની શરૂઆત કરી તે દિવસે ધરમાં મોટા દાઢથી સરસ્વતી દેવીનું પૂજન થયું. વેદના અનેક મંત્રો બણવામાં આવ્યા અને અંતઃકરણોએ એકત્ર થઈને પ્રાર્થના કરી અને માતાપિતાએ પોતાના બાળકને સરસ્વતી દેવીને અર્પણ કર્યું ! કેવા ભાવથી, કેવી શ્રદ્ધાથી અને કેવા ઉત્સાસથી બાળક અર્પણ થયું હશે કે સરસ્વતી દેવીએ તેને પોતાનુંજ કરી લીધું ! શુદ્ધ અને શ્રદ્ધાવંત અંતઃકરણોની આશીષ અને ઇચ્છા સત્વર ફળીભૂત થાય છે. કેટલાં માઆપો આવી શ્રદ્ધાથી પોતાનાં બાળકોને નિશાળે મુકે છે અને સરસ્વતીને અર્પણ કરે છે. હિંદુશિક્ષણનાં તરવો કાંઈક જુદાંજ છે !

પશ્ચિમમાં વિદ્યા ઔદિક સુખના સાધન તરીકે લેખાય છે, પણ હિંદમાં પારમાર્થિક જીવનના પગથીયારૂપે ગણાય છે. શુદ્ધ આર્યત્વનો વિકાસ તેમાં અનાયાસેજ થાય છે. અનેક ધાર્મિક સત્યો અને સિદ્ધાંતોનું દર્શન તેમાં કરાવાય છે. આ પારમાર્થિક વિચારને લીધેજ સરસ્વતી-વિદ્યાદેવી દેવી તરીકે લેખાય છે-પૂજાય છે અને બાળક ધાર્મિક ક્રિયાઓથી તેને અર્પણ કરાય છે તથા ભણવું એ પણ ધાર્મિક કર્તવ્ય મનાય છે.

નરેન્દ્ર શાળામાં જવા લાગ્યો પણ શાળામાં ભણતા વિદ્યાર્થીઓની રીતભાતથી તેના ઉપર ખોટી અસર થવા લાગી, તેથી માળાપે માનગી રીતે એક પંડિતને ઘેર રાખી નરેન્દ્રને ભણાવવાનો પ્રારંભ કર્યો. નરેન્દ્રની સ્મરણશક્તિ અત્યારથીજ તીવ્ર દેખાતી હતી. તેની સાથે ભણવાને બીજા છોકરાઓ પણ તેના ઘરમાં આવતા હતા. પંડિત બધાને ભણાવે અને સઘળા ધ્યાન દબને સાંભળે, પણ નરેન્દ્ર એક બાજુ ઉપર પલાંડી વાળી, આંખો મીંચીને ધ્યાન ધરતો બેસી રહે ! આથી તેના શિક્ષક ઘણા ગુસ્સે થતા અને મનમાં ધારતા કે નરેન્દ્ર મૂર્ખ છે અને કલાસમાં ઉધ્યા કરે છે. આવી રીતે વખત વર્ગમાં પાઠ શીખવને શીખવતે તેમણે નરેન્દ્રને આંખો મીંચીને બેઠેલો જોતાં તે ઘણા ખીજવાયા. એકદમ ઉઠીને તે નરેન્દ્રની પાસે ગયા અને તેને એ હાથે ઝાલીને ખુબ હલાવ્યો તથા ધમકાવ્યો; પરંતુ નરેન્દ્ર તુરંતજ પોતાના બચાવમાં બધા પાઠ કડકડાટ બોલી જવા લાગ્યો ! પંડિતજી તો આ પ્રકાર જોઈને છક્કજ થઈ ગયા ! તેઓ ધીમેથી માત્ર એટલુંજ બરબડયા કે “ આ તો કોત્ર વિલક્ષણ પુતળું છે ! ” તે સમયથી નરેન્દ્રની સ્મરણશક્તિ માટે તેમને ઘણોજ ઉંચો અભિપ્રાય બંધાયો.

વિશ્વનાથજી અને ભુવનેશ્વરીની તીવ્ર પ્રવ્રજા હતી કે નરેન્દ્રને

અંગ્રેજી શિખવતાં પહેલાં સંસ્કૃતમાં પારંગત કરવો. સંસ્કૃત ભાષા હિંદુઓની એક વખતની માતૃભાષા છે અને હાલની ધર્મભાષા છે. જગતમાં સર્વથી તે જુનામાં જુની ભાષા લેખાય છે. આર્યોના પ્રૌઢ વિચાર અને ઉચ્ચ ભાવનાઓનો તે ભંડાર છે. હિંદુશાસ્ત્રો તેમાંજ રચાયેલાં છે. હિંદુઓનું ગૌરવ તેમાંજ સમાયલું છે. તેના અધ્યયનથી હિંદુ જીવનનાં તત્ત્વો સહજે સમજાય છે અને આર્ય ચારિત્ર ધડાય છે. હિંદુ ચારિત્ર કેવાં ઉચ્ચ તત્ત્વોનું ખનેલું છે તેનો ખ્યાલ એ ભાષા આપણને આપે છે. આર્યોના પ્રાચીન અને અસાધારણ ગૌરવને તથા પ્રજાક્રિય જીવનને સમજાવે છે. આર્ય જીવનનો તે પાથો છે. તેમાં સમાયેલી વિદ્યા અને વિચાર આર્ય પ્રજાનો મહાન ખજાનો છે. આર્ય પ્રજાનું ઐક્ય અને તે ઐક્યનું જ્ઞાન તેનાજ ઉપર રહેલું છે. સાદું જીવન અને ઉચ્ચ વિચાર તેનું પ્રથમ સુત્ર છે. પ્રજાક્રિય કેળવણીનું તે બીજ છે. તેનો ઉડો અભ્યાસ, આર્ય જીવન શું શું કરી શકે, આર્યજીવનની મહત્તા કેટલી છે, તેમાં કેવી કેવી ગુણ શક્તિઓ રહેલી છે તે સર્વનું પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન કરાવે છે. તેના અભ્યાસ વગર હિંદુ ધર્મનું ખરૂં સ્વરૂપ સમજાતું નથી. આર્ય સ્ત્રી પુરુષોના આદર્શ એ ભાષાના ગ્રંથોમાંથીજ માલમ પડી આવે છે. ભારત-વાસીઓનો તે આત્મા છે. સમસ્ત હિંદુ પ્રજાનો સમસ્ત ભારત-વર્ષમાં પ્રસરી રહેલો તે જીવન પ્રવાહ છે. હિંદની સમસ્ત ભાષાઓનું તે મૂળ છે. સંસ્કૃતનું જો વિસ્મરણ થાય તો આર્ય પ્રજા નષ્ટ થઈ જાય. આથી નરેન્દ્રના માગાપે પ્રથમ સંસ્કૃતથીજ શરૂઆત કરાવી. બાલ્યાવસ્થામાંજ બાળકને પોતાની ધર્મભાષા બજાવવાનું સૌમાન્ય પ્રાપ્ત થયું. નરેન્દ્રનો પ્રેમ એ ભાષા તરફ દિવસે દિવસે વધતો ગયો અને તે એટલો વધ્યો કે તે વિવેકાનંદ તરીકે બહાર પડ્યો ત્યારે સંસ્કૃત ભાષાના મોટા અભ્યાસી અને હીમાયતી તરીકે પ્રખ્યાત થયો; અને

અમેરિકામાં તેના સંસ્કૃત અભ્યાસને લીધે પણ તે ધણા અમેરિકનોનાં હૃદયોને જીતી લઇ શક્યો.

ધરમાં વિશ્વનાથદત્તનો એક સગો સંસ્કૃતનો પંડિત હતો તેની પાસે નરેન્દ્રને હવે રાખવામાં આવતો. રાતે તેનું સૂવાનું પણ તે પંડિતની પાસેજ થતું. આ વિદ્વાનનું ધારવું હતું કે બાળકની સ્મરણ-શક્તિ ખીલવવાને અને તેનું ચારિત્ર ધડવાને સંસ્કૃતના કેટલાક શ્લોકો અને પાઠ તેને કંઠે કરાવવા. આથી સૂતાં પહેલાં તે અનેક પ્રકારના ઉત્તમોત્તમ શ્લોક તેને કંઠે કરાવવા લાગ્યો. નરેન્દ્રને તે સહેલાઈથી કંઠાંત્ર થઇ જતાં.

ભુવનેશ્વરી દેવીએ તેને હવે અંગ્રેજી ભાષાના અક્ષરો શિખવવાની શરૂઆત કરી. જે અંગ્રેજી ભાષાદ્વારા આખા જગતને ધ્રુજવવાને નરેન્દ્ર એક વખત શક્તિમાન થયો હતો તે ભાષાનું શિક્ષણ આપવાની માતાએજ શરૂઆત કરી. સાથે સાથે ભુવનેશ્વરીએ પાંડવોની કર્તવ્યનિષ્ઠા, તેમનાં પરાક્રમ અને યુદ્ધ વગેરેથી ભરપૂર એથી આખી મહાભારતની કથા પણ તેને સંભળાવવાની શરૂ કરી. નરેન્દ્ર અત્યંત બાવધી તે સાંભળતો. એક તરફ અંગ્રેજી ને બીજી તરફ પ્રાચીન સંસ્કૃતિ ! કેવો સરસ સંયોગ ! નરેન્દ્ર જ્યારે વિવેકાનંદ તરીકે પ્રખ્યાત થયો ત્યારે તેનામાં દૃષ્ટાંત તરીકે વાર્તાઓ કહેવાની જે અદ્ભુત કળા આવી હતી તે કળા ભુવનેશ્વરી દેવી પાસેથીજ તે શિખ્યો હતો. વળી આ કુમળી વયમાંજ ભુવનેશ્વરી દેવીએ તેનામાં દેવપૂજા કરવાનો સંસ્કાર નાંખ્યો.

ખરી પ્રાથમિક કેળવણી તો આ પ્રમાણે માતાને હાથેજ મળી શકે ! સાધુ મંત્રોના અનુભવોની લાંબી લાંબી પુષ્કળ કથાઓ હિંદુસ્તાનમાં પ્રચલિત છે. ઋષિમુનિઓનો તે હિંદુ પ્રજાને અમૂલ્ય વારસો છે. તેની આધ્યાત્મિક વિદ્યાનો તે પાયો છે. તેમના ચારિત્ર ઉપરથીજ

હિંદુ સમાજનું બંધારણ બંધાયેલું છે. સમાજના મૂળ બંધારણની પાછળ તે શુદ્ધ તત્ત્વ રૂપે રહેલું છે. હિંદુ સમાજમાંની અનેક ઉત્તમ શક્તિઓએ સૂક્ષ્મ તત્ત્વોનોજ સ્થૂલ આવિર્ભાવ છે. આથીજ હાલ અનેક વેશધારીઓ વધી જવા છતાં પણ સાધુ સંતોનું હિંદુ સમાજમાં ઉચ્ચ પદ ગણાય છે અને જેઓ જ્ઞાન અને ઉચ્ચ ભાવનાઓનો ભંડાર ગણાય છે. તેમનું ચરિત્ર હિંદુ સમાજના જીવનનું તારતમ્ય અને અંતિમ આદર્શ છે. તેમના આધ્યાત્મિક અનુભવો અને ઉપદેશ શ્રવણ કરવાને દરેક સંસ્કારી હિંદુ સદા આતુર હોય છે. નરેન્દ્ર પણ સ્વાભાવિક રીતે ઇશ્વરનાં દર્શન પામેલા હોય એવા સંત પુરુષોની વાર્તાઓ ઘણા ઉદ્ધાસથી સાંભળતો અને ઘણી વખત અરણ્યમાં જઈ એક ભક્ત અથવા યોગીની માફક ઇશ્વરનાં દર્શન કરવાને આતુર બનતો. બીજાં બાળકોની સાથે રમતે રમતે પણ “ ચાલો આપણે ઇશ્વરનું ધ્યાન ધરીએ ” એમ બોલી ઇશ્વરનું ધ્યાન ધરવા એસી જતો અને બીજાને તેમ કરવાનું કહેતો. સંસારની વાતોથી તે દૂર રહેતો. અત્યારથીજ તેનામાં વૈરાગ્યવૃત્તિ દેખાતી હતી.

એક બનાવ એવો બન્યો કે જેથી તેની વૈરાગ્યવૃત્તિને પોષણ મળ્યું. ઘોડા અને ગાડીઓનો તે શોખીન હતો, તેથી ઘણુંખડું ઘોડાઓના તબેલામાં તે જતો, ઘોડાઓને પંપાળતો અને ગાડીવાન સાથે વાતચીત કરતો. આ ગાડીવાન કુંવારો હતો અને તે પરણ્યો નહોતો. સંસાર અસાર છે, દુઃખનો દરીઓ છે, એમ કહેતો કહેતો તે પોતાનો અનુભવ કહેવા લાગ્યો. સંસારનાં બંધનમાં પડવું, સ્ત્રી અને છોકરાની કાળજી માથે બેઠારી બેવી, એવી એવી મુશ્કેલીઓ દર્શાવીને તેણે સંસારી જીંદગીનાં અનેક દુઃખો વર્ણવ્યાં. નરેન્દ્ર તેની વાત સાંભળતો અને ઉડા વિચારમાં પડી જતો. એકવાર આ વાત સાંભળીને તેણે નિશ્ચય કર્યો કે “ હું કદી પરણનાર નથી. બસ સ્વતંત્ર જીંદગીજ

મારે જોઇએ ! હું સાધુ થઇશ અને સ્વતંત્રપણે આખા હિંદમાં પર્યટન કરીશ.” આ નિશ્ચયની અસર તેના દરેક કૃત્યો ઉપર થઇ. ભુવનેશ્વરી દેવી રામ અને સીતાનાં ઉપાસક હતાં, તેથી નરેન્દ્ર રામ અને સીતા તરફ અત્યંત ભક્તિભાવ દર્શાવતો અને તેમની પવિત્ર કથા સાંભળતાં સાંભળતાં તેનો આત્મા પવિત્ર વાસનાઓથી ઉભરાઇ જતો અને તે આવેશમાં આવી જતો; પણ રામ અને સીતા પરણેલાં ! શ્રી રામ સંસારી ! શ્રી રામ-સાક્ષાત ધર્શનના અવતાર તે પણ સંસારના બંધનમાં ! આ વિચાર તેના મનમાં ખુંચવા લાગ્યો. ભુવનેશ્વરીએ તેને સીતારવચંવરની કથા કહી હતી. તેમનો દાંપત્ય પ્રેમ તે વખાણતો અને રામના પરાક્રમેનું તે આનંદથી મનન કરતો. રામ અને સીતા બંનેનાં ચારિત્રને તે સર્વોત્કૃષ્ટ ગણતો પણ-પણ તે પરણેલાં ! બસ, ત્યારે બધુંએ નકામું !

શ્રીરામ અને સીતાની મૂર્તિને તે દરરોજ પૂજતો પણ હવે ઉપલા વિચારને શ્રીધે તેને તેના ઉપર અશ્રદ્ધા થવાનું કારણ મળ્યું. ભક્તિભાવમાં ખસેલ પહોંચ્યું અને પોતાનો આદર્શ ફેરવવાનો સમય આવ્યો ! નરેન્દ્ર રાવા જેવો થઇ ગયો. તેની આંખમાંથી આંસુ નીકળી પડ્યાં ! દેવતા બધાએ સંસારી ! હવે કેાનું પૂજન કરવું એ વિચારે તેને બહુજ મુઝબો. તેને દુઃખમાં સહાય કરનાર, તેની શંકાઓનું સમાધાન કરનાર, ભુવનેશ્વરી દેવી ડાંકે ડાંકે તૈયારજ હતાં. ભુવનેશ્વરી નરેન્દ્રનું સર્વ વાતે વિશ્રામ સ્થાન હતાં. કાંઇ પણ કારણ મળે કે તરતજ નરેન્દ્ર તેની પાસે દોડી જતો અને ભુવનેશ્વરી તેનું તત્કાળ સમાધાન કરી તેના મનને એવું તો ઉમદા વલણ આપતાં કે નરેન્દ્રનાં બાવી ચારિત્રનાં બીજ એક પછી એક તેના હૃદયમાં ઉઠાં રાખાઇ જતાં. નરેન્દ્ર આ પ્રસંગે પણ પોતાની મા પાસે ગયો. ભુવનેશ્વરી રાવાનું કારણ પૂછવા લાગ્યાં. નરેન્દ્ર ચૂપ રહ્યો અને ડૂસકાં

ખાવા લાગ્યો. માતાએ તેને છાતી સરસો આપ્યો. નરેન્દ્રના હૃદયના બાર ઝોછો થયો અને તેણે પોતાની સઘળી વાત કહી. જીવનેશ્વરીના મનમાં પોતાની વિરેશ્વરની આરાધનાનો વિચાર આવ્યો. મહાદેવનું સ્મરણ થયું અને તેમણે પોતાના પુત્રને “વીરેશ્વર” ના નામથી બોલાવીને સલાહ આપી: “તારે તું મહાદેવની પૂજા કર!” તરતજ બાળક નરેન્દ્ર લાંથી ગયો, ત્રીજે માળ પૂજાની ઓરડીમાં તેણે પ્રવેશ કર્યો. શ્રીરામ અને સીતાની મૂર્તિ જોઈને તે જરા અટક્યો, પણ પછી તરતજ તે મૂર્તિનું ગળું મરડી નાખી તેને રસ્તા ઉપર ફેંકી દીધી! બીજે દિવસે સવારમાં શિવની મૂર્તિ ખરીદવાને તે બજારમાં ગયો. જીવનેશ્વરીએ તેને પૈસા આપ્યા હતા. તરતજ તે મહાદેવની મૂર્તિ લઈ આવ્યો અને જે સ્થળે રામ-સીતાની મૂર્તિ બેસાડી હતી તેજ સ્થળે શિવની મૂર્તિ બેસાડી તેનું ધ્યાન ધરવા લાગ્યો.

આત્માના પ્રદેશમાં વિચરવું—એને ધ્યાન અથવા સમાધિ કહે છે. અત્યારે આપણામાં ધ્યાન, યોગ, સમાધિ એ જીના વખતની વાતો થઈ પડી છે. એ શબ્દો ઉચ્ચારતાં આપણા મગજમાં પ્રાચીન સમયના ભણકારા વાગે છે! જે સમયમાં સાધુઓ અરણ્યમાં વસી, વૃક્ષની છાયા નીચે શીલા ઉપર બેસી અસંખ્ય શિષ્યોને તત્ત્વ-જ્ઞાનનો બોધ આપતા હતા, તે સમય આપણી દષ્ટિ આગળ ખડો થાય છે. સંસારી મનુષ્યોથી ધણે દૂર, અરણ્યોનાં વૃક્ષોની ધાડી ઘટામાં આર્ય ઋષિમુનિઓ ધ્યાનસ્થ થઈ, અગાધ શક્તિઓ પ્રાપ્ત કરી, પરમાત્માનું દર્શન કરવાને શક્તિમાન થતા, એ ચિતારનું આપણને જ્ઞાન થાય છે! અને તેમની અગાધ શક્તિઓ! મહાન પુરુષોમાં મનની મહાન એકાગ્રતા રહેલી હોય છે. એ એકાગ્રતા વડેજ તેમનો જય! એવી એકાગ્રતા પૂર્વક જે સાધવાનું સાધન એજ થોમ અને ધ્યાનાદિ છે એમ તેમનાં ઉદાહરણો આપણને સ્પષ્ટ છે.

નરેન્દ્રને એવા સાધુઓ અને તેમની વાતો ધણાંજ પ્રિય હતાં. સાધુઓ વિષે તે સદ્ગુણ જાણતો. તેઓ કેવી રીતે ધ્યાન ધરે છે તે એ સમજતો. ધરનાં માણસો પૂજા કરવાને કેવી રીતે બેસતાં તે એ જાણતો. એક દિવસ એક વડીલે સંતોની વાતો કહેતે કહેતે ગમ્મતની ખાતર કહ્યું કે, જે સાધુઓની માફક ધ્યાન ધરે તેના વાળ વધીને મોટી જટા જેવા બની રહે! નરેન્દ્રે એ વાતને સાચી માનીને શરીર ઉપરનાં સદ્ગુણ વસ્ત્ર કઢાડી નાખ્યાં. એક ભગવી લંગોટી તેણે વાળી અને પદ્માસન વાળીને એકાંતમાં ધ્યાન ધરવા લાગ્યો! ભુવનેશ્વરીએ તે જોયું ત્યારે તે બોલી ઉઠ્યાં, “અલ્યા આ શું કરે છે!” માતાની પાસે દોડતો દોડતો તે હર્ષભેર ગયો અને ગર્વ ધરી બોલવા લાગ્યો: “જીવો, હું ધ્યાન કરું છું—હું ધ્યાન કરું છું.” હાથ જોડી, આંખો મીંચી, પોતાની બાળબુદ્ધિ પ્રમાણેનું ધ્યાન તેણે એક કલાક સુધી કર્યું. એટલામાં તેના વાળ વિષે તેને વિચાર આવ્યો. વાળને તપાસતાં તે વધેલા માલમ પડ્યા નહીં અને તેથી ગભરાઇ ઉઠીને તે પોતાની માતા તરફ દોડી જઇ વાળ નહીં વધવાનું કારણ પૂછવા લાગ્યો. માતાએ તેને સમજાવ્યો કે છોકરાંના વાળ કંઈ તરત વધે નહિ. મોટા થઇશ એટલે તે વધશે. વળી તે પોતાના અનુભવની વાત કરવા લાગ્યો, “માડી સવારમાં શિવજી પાસે બેસીને હું ધ્યાન ધરતો હતો પણ તેમાં ચિત્ત લાગ્યું નહી, તેથી મને તમારા શબ્દો સાંભર્યા કે મેં તોશન કર્યું તેથી શિવે મને કેલાસમાંથી કહાડી મૂક્યો છે! હું ધાઈ છું કે મારા પાછલા જન્મમાં હું સાધુ હોઇશ ને મેં તોશન કર્યું હશે તેથીજ મને શિવજીએ કહાડી મૂક્યો હશે! જો હું હવે બધો સાધુ થાઉં તો શિવ મને ફરીથી કેલાસમાં આવવા દેશે?” ભુવનેશ્વરીએ જવાબ આપ્યો, “હા” પણ તે મનમાં ગભરાવા લાગ્યાં કે તેના દાદા દુર્ગાચરણની—માફક તે પણ કદાચ સાધુ

થઈ જશે ! પણ તેમણે એ વિચાર મનમાંથી કઢાડી નાંખ્યો.

પોતાના બાળ મિત્રોની સાથે રમતમાં પણ નરેન્દ્ર ધ્યાન ધરવાની રમત રમતો જણાતો. તેનું કુટુંબ તેને ઘણીવાર ધ્યાનસ્થ થયેલો નિહાળતું. તે લાંબા વખત સુધી આંખો મીંચી આસન વાળીને બેસતો. તેના મનમાં શું હશે તે કોઈ જાણી શકતું નહીં; પરંતુ ધ્યાનમાં તે એટલો લીન થઈ જતો કે કોઈ કોઈ વખત તેને જગાડવાને તેના શરીરને પુષ્કળ હલાવવું પડતું. “ પુત્રનાં લક્ષણ પારણામાંથી જણાય ” એ કહેવત પ્રમાણે બાળપણમાંથીજ કોઈ મહા પુરુષનાં લક્ષણ આવી રીતે આ બાળક દર્શાવતું હતું. તેનું ધ્યાન ચિત્તની એકાગ્રતા પ્રાપ્ત કરવાને મારેજ હતું. એકાગ્રતાવડે આગળ જતાં લગભગ આખા જગતને તે પોતાના વિચારોથી હલાવી શક્યો. હિંદુ જાતિનું ગાંભીર્ય, હિંદુઓની વિશાળ તાર્ત્વિક દૃષ્ટિ કે જે નરેન્દ્રમાં મોટી વયે પૂર્ણતાને પહોંચેલાં જણાયાં તેનાં બીજા આ પ્રમાણે અભ્યારથીજ તેનામાં દેખાય તેમાં કાંઈ આશ્ચર્ય જેવું નથી. એક સમયે નૈતિક અને આધ્યાત્મિક પૂર્ણતાને શિખરે પહોંચેલી હિંદુ પ્રજામાં હજી પણ એને અનુકુળ વિચારોનું પોષણ કેટલાંક કુટુંબોમાં મળે છે ખરૂં, પણ સોએ યા હજારે એકાદ જેટલા વિરલ અપવાદોને બાદ કરતાં ઘણેખરે ઠેકાણે તો અજ્ઞાન, દુઃખ, દારિદ્ર્ય કારણોને લીધે એ વિચારોનો ઉચ્છેદન થતો ચાલ્યો છે. ઋષિમુનિઓની પ્રજ્ઞના કેળવણીના માર્ગો જીવન હોય ! તે ઋષિઓના જેવાજ હોય. આધુનિક આર્યપ્રજા પાશ્ચાત્યોના મોહ આડે તે વાત સમજતી નથી. હિંદુ જીવનમાં અનેક ગુણ શક્તિઓ રહેલી છે. હિંદુ જીવનનાં તત્ત્વો જીવન હોય. પણ હાલના હિંદુઓ પોતેજ પોતાની જાતને જાળખતા નથી. તેનું બંધારણ સમજતા નથી. તેમની નસોમાં ક્યું લોહી વહે છે તે વાતને તેઓ જાણે કે જૂલીજ મયા છે ! અંધઅધારથી

પાશ્ચાત્યોના અનુકરણમાં સર્વસ્વ આવી રહેલું માનનારાઓ હિંદુ જાતિમાંથી આ કુદરતી લોહીને કહાડી નાંખી નવુંજ લોહી દાખલ કરવા માગે છે; પણ વ્યાધિની પરિક્ષા વગરના ઉટવેદાની પેઠે એવા ઉપાય નકામાજ છે !

નરેન્દ્રની બાલ્યાવસ્થાના આ સમયમાંજ એક અલૌકિક વાત એ બનતી હતી કે રાતે પથારીમાં સુતા પછી તે જ્યારે ઉંઘી જવાની તૈયારીમાં હોય ત્યારે તેની આંખો ઉપરનાં બે ભવાંના વચ્ચા ભાગની સામે એક આસમાની રંગનો પ્રકાશ તેને દેખાતો.

નરેન્દ્ર દસ વર્ષનો થયો ત્યાંસુધી એમજ સમજતો કે ઉંઘી જતી વખતે બધાએ આ પ્રમાણે પ્રકાશ જોતા હશે ! પછીથી તે સમજ્યો કે દરેકને તે જોવાનું ભાગ્ય હોતું નથી. આ જ્યોતિર્દર્શન તેના અવસાન સુધી કાયમ રહ્યું હતું. આ પ્રકાશદર્શન ધ્યાનનું કળ છે. નરેન્દ્ર તે બાલ્યાવસ્થામાંથીજ જોતો હતો, તેથી સાગ્રિત થાય છે કે તેના પૂર્વ જન્મમાંજ ધ્યાનાવસ્થા તેને સિદ્ધ થએલી હતી. આથીજ ધ્યાન તેને મન એક રમત જેવું થઇ રહ્યું હતું.

પ્રકરણ ૫ મું—અંગ્રેજી નિશાળમાં.

સાત વર્ષની ઉંમરે નરેન્દ્રને અંગ્રેજી નિશાળે મૂકવામાં આવ્યો. તેને કહેવામાં આવ્યું કે હવે તેને અંગ્રેજી શિખવું પડશે. નરેન્દ્ર “ના” કહેવા લાગ્યો. “તે મ્લેચ્છ ભાષા શા માટે હિંદુઓએ શિખવી જોઈએ” એમ તે કહેવા લાગ્યો. આપણે તો આપણી ભાષામાં પારંગત થવું જોઈએ એમ તે વિચારવા લાગ્યો. “અંગ્રેજી ભાષા હું નહીં શિખું” એમ તે દૃઢપણે દર્શાવવા લાગ્યો. નિશાળેથી તે પાછો આવતો રહ્યો. તેનાં માબાપે તેને સમજાવ્યો કે તે રાજ્યભાષા છે

અને શીખવી આવશ્યક છે. તો પણ તે માને નહિ. તેના બાપનો એક ધરડો કાકો હતો તેણે તેને એક ખુણામાં લઇ જઇને ખુબ સમજાવ્યો, પણ તે માને નહિ. કેટલાક માસ વીતી ગયા પછીજ એના મગજમાં એ વાત ઉતરી અને વૃદ્ધ કાકાની શિખામણ માની અને અંગ્રેજીનો અભ્યાસ શરૂ થયો. પોતાના મનનું સમાધાન થયા વગર કોઇ પણ વાત શરૂ ન કરવી એ આ બાળકનો સ્વભાવ હતો, અને સમાધાન થયા પછી જે બાબત તે હાથ ધરતો તેમાં તે પ્રવીણ થતો ત્યાં સુધી તેને છોડતો નહિ. અંગ્રેજી શિખવાનું હાથ ધર્યા પછી તેમાં તે એટલો પ્રવીણ થયો હતો કે મોટી વયે પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનોને તેમની સ્વભાષામાં પણ તે આજી નાંખતો અને આખી દુનિયામાં આર્ય તત્ત્વજ્ઞાનનો ફેલાવો કરવામાં એ ભાષા તેની પાસે એક સમર્થ સાધનરૂપે થઇ રહી હતી. સાથે સાથે એટલું કહેવાની ખાસ ગરૂર છે કે નરેન્દ્રને નિશાળે મૂક્યો પણ તેની ધરની કેળવણી બંધ થઇ નહોતી. હિંદુસ્તાનમાં આજકાલ બાળકને નિશાળે જતું કર્યું એટલે માબાપની ફરજ સેંકડે નબ્બારું ટકા પુરી થયેલી ગણાય છે. કેટલાંક માબાપ વખતે “ આજ કેટલામો નંબર પુરાવ્યો ” એટલો વસાલ છોકરાને પૂછે છે, પણ તેના ચારિત્ર સંબંધી કે ગૃહ કેળવણી સંબંધી બિલકુલ દરકાર કરતાં નથી. સુધારામાં સપડાઇ ગએલાં માબાપ સુધારો, સુધારો કરતાં કાંઇ પણ આદર્શ વગરનું જીવન ગાળે છે. તેમના વિચારો માત્ર સંસારની વાસનાઓને તૃપ્ત કરવાનાજ હોય છે. તેની આગળ શું છે તે જોવાની અગર જાણવાની તે દરકાર કરતાં નથી. આ પ્રમાણે જે માબાપો દ્રવ્યનીજ પાછળ ભટક્યા કરે છે તેઓ પોતાનાં છોકરાને પણ તેમજ કરવાનું શિખવે એટલે પછી બાળકો ઉંચા ચારિત્રવાળાં ક્યાંથી થાય ? નરેન્દ્રની બાબતમાં તેમ થતું નહોતું. જીવનેશ્વરી દેવીએ તેને સમામણ અને મહાભારતના

અસંખ્ય શ્લોકો કંઠે કરાવ્યા હતા. બંગાળી ભાષાનું સાહિત્ય પણ તેને આનગી શિક્ષક મારશ્વર શિખવાતું. આથી કરીને ઘણાં બંગાળી વાક્યો નરેન્દ્ર મ્હોડે બોલી જતો. ખાસ કરીને રામાયણ અને મહાભારત બંગાળી ભાષામાંજ તેને શિખવવામાં આવ્યાં હતાં. આથી કરીને કેટલાક વેરાગીઓ, હાથમાં એકતારો લઈને રામાયણમાંની કવિતાઓ બોલતા બોલતા તેના ઘર પાસે આવતા. ત્યારે તેમને નરેન્દ્ર ધ્યાન દઈને સાંભળતો અને વખતે તેઓ ભૂલ કરતા તો તે સુધારાવતો. તેઓ તેની પ્રશંસા કરતા અને પાછા ફરતા. કોઈ પણ સ્થળે રામાયણની કથા કહેવાય તો ત્યાં નરેન્દ્ર જરૂર જાય. ભજન થતું હોય તો ત્યાં પણ જાય, ભજન ગાવા માંડે અને પ્રભુ નામની ધૂન બોલતો બોલતો કૂદવા માંડે. હનુમાનનું ચારિત્ર તેને અત્યંત પ્રિય થઈ પડતું. હનુમાન ! બાલ બ્રહ્મચારી ! વજ્રાંગ ! મહાવીર ! મહાભક્ત ! આશાંકિત સેવક ! શ્રીરામના નામ વગરની મુક્તામાળા પણ જેને તુચ્છ લાગી ! આવા શબ્દો બાર મૂકી મૂકીને તે બોલતો અને મસ્ત બની જતો ! એક કથાકારે એને કથામાં કહ્યું કે હનુમાન કેળોની ઘટામાં હજી પણ રહે છે. નરેન્દ્ર તરતજ શ્રીહનુમાનનાં દર્શન કરવાને આતુર બની ગયો ! તે બોલી ઉઠ્યો, “ મને દર્શન દેશે ? ” કથાકારે જવાબ આપ્યો, “ હા, તમને પણ દર્શન થશે ! ” રસ્તામાં આવતાં આવતાં કદળી વૃક્ષની ઘટા તેની નજરે પડી. નરેન્દ્ર તેમાં જઈને બેઠો અને ધ્યાન ધરવા લાગ્યો. લાંબો વખત થયો પણ કંઈ દર્શન અર્શન થયું નહિ. તે બહુજ નિરાશ થયો અને ઘેર પાછો આવ્યો. ઘરનાં માણસોએ તેને સમજાવ્યો અને તેના બાળક હૃદયને શાંત પાડવાને માટે કહ્યું; “ શ્રીરામનો સંદેશો લઈને તે પરગામ ગયા છે. ” આથી તે શાંત થયો. કેવું બાળક હૃદય ! કેવી નિર્દોષતા ! બાળક નરેન્દ્રને મન તો પૃથ્વી ઉપરજ દેવતાઓ વસી રહ્યા હતા !

સંન્યાસી થયા પછી પણ તે હનુમાન મહાવીરની વાર્તા ધણા જીવંત રાખી કહેતા અને તેને સાંભળનારાઓ આવેશમાં આવી જઈને “જય હનુમાન” એમ ખૂબ પાડી ઉઠતા. પોતાના આશ્રમમાં પણ હનુમાનની મૂર્તિ રાખવાની ઇચ્છા તેણે દર્શાવી હતી.

બજન ગાનારી મંડળીઓ નરેન્દ્રના ઘર આગળ આવતી અને જીવનેશ્વરી પોતાના પુત્રને માટે ખાસ કરીને તેમની પાસે બજન ગવરાવતાં. નરેન્દ્ર તેથી ખુશ થતો અને કવિતામાં ગવાતી કથાઓને ધ્યાન દઈને સાંભળતો. આ પ્રમાણે અનાયાસેજ હિંદુ ભાવનાઓનું શિક્ષણ નરેન્દ્રના હૃદયમાં રેડાતું હતું. પોતાના પ્રબળ કવિ સાહિત્યનું અધ્યયન બાળક જેમ જેમ વધારે કરે તેમ તેમ તેનામાં સ્વાભાવિક રીતેજ સ્વદેશપ્રીતિ અને સ્વાભિમાન વધારે વધારે ઉદય પામે છે અને તે ખરૂં મનુષ્યત્વ પ્રાપ્ત કરે છે; એમ જીવનેશ્વરી દેવીનું દૃઢ માનવું હતું. માતૃભાષાના પરિપક્વ અભ્યાસની આવશ્યકતા જીવનેશ્વરી દેવી સારી પેઠે સમજતાં હતાં. માતૃભાષામાં લખાયેલાં પુસ્તકો, કવિતાઓ, બજનો, દંતકથાઓ, ઇતિહાસ અને ચરિત્રો નરેન્દ્ર પાસે વંચાવવાં અથવા તો કોઈના મુખથી ગવાતાં તેને સંભળાવવાં કે જેથી કરીને બાળક સ્વદેશી સાહિત્યનું પ્રેમ અને, સ્વદેશી સાહિત્યમાં બાળકનો આત્મા ઉછેરાય, તેનું રહસ્ય તે સમજે અને તેની ઉડી છાપ તેના હૃદયમાં પડી રહે એમ જીવનેશ્વરી દેવી દૃઢપણે માનતાં અને નરેન્દ્રનો આત્મા બંગાળી સાહિત્યથી અલંકૃત થાય અને બંગાળી સાહિત્યમાં તે સર્વદા જાગૃત રહે એમ કરવાને તે અનેક યુક્તિઓ રચતાં. આ સંધળાનું પરિણામ એ આવ્યું કે આગળ ઉપર નરેન્દ્ર બંગાળી સાહિત્યનો એક મહાન ભક્ત બન્યો. બંગાળી ભાષાનો એક વિખ્યાત લેખક થયો અને બંગાળી કવિતાઓમાં એક કવિ તરિકે પણ માન મેળવી શક્યો. આ સંધળો પ્રતાપ જીવનેશ્વરી દેવીનોજ

હતો ! શાખાશ છે એ શુદ્ધ આર્યાને ! ધન્ય છે એ આદર્શ માતાને !
નરેન્દ્રનું મહદ્ ભાગ્ય હતું કે આવી વીર વિદુષી માતા તેને મળી હતી !

અફસોસ ! કેટલો બધો વિનિષાત ! ભુવનેશ્વરી દેવી જેવી
લલનાઓ પણ જે માતૃભાષાની હિમાયત કરે, તેની કેવી દુર્દશા !
આધુનિક સમયમાં કોલેજના વિદ્યાર્થીઓને એક કકડો કાગળ લખવો
હોય તો તે ઇંગ્રેજ ભાષામાંજ લખવાનું વધારે પસંદ કરે અને તે
ભાષામાંજ સારી રીતે લખી શકે ! માતૃભાષામાં લખતાં તેમને શબ્દો
જડે નહીં, વાક્ય રચના જોડવતાં મુશ્કેલી થાય અને વિચાર રપટપણે
દર્શાવતાં આવડે નહીં ! બલભલા ગ્રેજ્યુએટો પણ તેમાં ઉડું જ્ઞાન
ધરાવતા કર્વાચિતજ જણાય ! રે, તેને માટે પસંદગી કે તેની આવશ્ય-
કતા દર્શાવતા ભાગ્યેજ દેખાય ! જ્યાં માતૃભાષાની આવી અવગણના
ત્યાં સારાં બાળકોની આશાજ શી !

પ્રકરણ ૬ હું-વિદ્યાર્થીજીવન.

મેટ્રોપોલિટન ઇન્સ્ટીટ્યુશન નામની અંગ્રેજી નિશાળમાં નરેન્દ્રને
મૂકવામાં આવ્યો હતો. નિશાળમાં તે એક જગ્યાએ સ્થિર બેસી
રહેતો નહિ. પ્રવૃત્તિમયતા, દયાળુતા અને સ્વતંત્ર વિચાર, ખાસ કરીને
આ બુણો તેનામાં ન્હાનપણથીજ માલમ પડતા હતા અને જેમ
જેમ તે મોટો થતો ગયો તેમ તેમ તે બુણો વધારે ને વધારે ખીલતા
ગયા. જ્યારે તે રમવાને જતો ત્યારે તે ખુબ રમતો, તે ધણું કૂદતો,
ઢોડતો અને કુસ્તી કરતો. તે છોકરાઓનાં નામ પાડતો અને તોફાન
કરતો. રમતમાં પણ તે સૌનો સરદાર થઇ રહેતો. નવી નવી રમતો
તે શોધી કઢાડતો અને તેમાં મશગુલ થઇ જતો. ઉપરથી તે સૌને
રમતીયાળ અને તરંગી જણાતો, પણ તેનું અંતઃકશ્યુ ધણુંજ હેતાળ

હતું. તેના હૃદયમાં ઉડેા પ્રેમનો ઝરો વહી રહ્યો હતો. રમતમાં કોઇને વાગે તો તે તરતજ રમત છોડી દઇને તેની માવજત કરવા મંડી જતો. બધા ફરવા ગયા હોય અને કોઇ માંદુ થઇ જાય તો તેને તે એકલો ઘેર પહોંચાડી આવતો. રસ્તામાં જતાં જતાં કોઇ માણસને આફતમાં આવેલો જુએ તો તરતજ તે ઉભો રહે અને તેની આફત દૂર કરે. એક વખત તેણે એક સ્ત્રી અને તેના બાળકને ચગદાઈ જતાં બચાવ્યાં હતાં. ઘોડાગાડીની છેક નીચે તે બંનેને આવી ગયેલાં જોઇને નરેન્દ્ર ઝટ ઉભો રહ્યો અને એક હાથે સ્ત્રીને અને બીજા હાથે તેના પુત્રને તેણે બહાદુરીથી ખેંચી કહાડ્યાં. શેરીનાં માણસો અને પાડોશીઓ સાથે તે માયાળુપણે વર્તતો અને તેમનું કામકાજ કરતો. બધાને તેનામાં વિશ્વાસ હતો. ગરિબમાં ગરીબને પણ તે ધણા હેતુથી બોલાવતો. નીચ જાતિની સ્ત્રીને પણ તે “ મેટી બહેન ” કહીને બોલાવતો ! નરેન્દ્રમાં આ દયાળુતા અને ખાનદાની તેનાં માયાપમાંથીજ ઉતરી આવી હતી. જીવનશ્રીનું હૃદય બહુજ દયાળુ હતું. એક વખત એક મુસલમાને પોતાનું ઘર ગીરો મૂકી વિશ્વનાથ પાસે અમુક રૂપીઆ વાળે લીધા. મુદત પુરી થઇ અને પૈસા આપી ઘર છોડાવવાનો વખત આવ્યો. પણ તે મુસલમાન પાસે પૈસા હતા નહિ. પોતાનું ઘર જશે એમ તેને ભય લાગ્યો. જીએ મરવાનો તેને પ્રસંગ આવ્યો અને તેણે પોતાની હકીકત જીવનશ્રીને કહી. તેમણે તે શાંતપણે સાંભળી અને એક પાઇ પણ લીધા વગર ગીરોખત મુસલમાનને પાછું આપી દઇને દેવું માફ કર્યું. વિશ્વનાથની સખાવતો આખા કલકત્તામાં જાણીતી હતી. મા બાપ તરફથી વારસામાં મળેલી આ દયાળુતાને લીધેજ મેટી વયે નરેન્દ્ર-વિવેકાનંદ-અસંખ્ય પરોપકારનાં કામો કરવાને શક્તિમાન થયો હતો. શાળાના દિવસોમાં તેનામાં એક પ્રકારની અસ્થાંતિ-પ્રવૃત્તિમયતા-દેખાઇ આવતી હતી. એકનો એક વિષય

શિખવવો કે એકજ સ્થળે બેસી રહેવું તેને ગમતું નહિ. નવું નવું જોવું, નવું નવું જાણવું, નવા નવા વિચારો કરવા, એ એને વધારે પસંદ પડતું. પણ આવું અસ્થિર-અશાંત બાળક, આસનવાળી એક ચિત્તે થઇ ધ્યાનમાં કલાકના કલાક સુધી બેસી રહેતું તે જોઇ સર્વને આશ્ચર્ય લાગતું! સાધુઓને જોઇને હજી પણ નરેન્દ્ર ગાંડો ઘેરો થઇ જતો અને તે વખતે તેની અસ્થિરતા-અશાંતિ-કોણ જાણે ક્યાંયે જતી રહેતી! સાધુ મળ્યો કે જાણે એને ગોળતું માટલું મળ્યું! તેના અંતરાત્મા સાધુ થઈ જવાને તત્પર થઇ રહ્યો હતો! શાળામાં પોતાના મિત્રોને તે હર વખત પૂછતો કે દુનિયામાં તેઓ શું શું કરશે! કોઈ નવો નિશાળીઓ આવે કે તેને પૂછે, “ તારા વંશમાં કોઇ સંન્યાસી થયું છે ? ” તે જો હા પાડે તો તે તેને બહુજ બહાલો લાગે! વળી નરેન્દ્ર બધાની હસ્તરેખાઓ જોતો અને બવિધ્ય બાખતો. પોતાની રેખા જોઇને તે કહેતો કે તે સંન્યાસી થશે! પછી બધાઓ સંન્યાસીઓની વાતો કરે અને નરેન્દ્ર તેમને સાધુઓનાં ચરિત્ર રસથી કહે! “ તેઓ હિમાલયમાં રહે છે અને હમેશાં મહાદેવનાં દર્શન કરે છે, જેમને સંન્યાસી થવું હોય તેમણે તેમની પાસે જવું અને પોતાની ઇચ્છા બતાવવી. મનુષ્ય અધિકારી છે કે નહિ તે જોવાને તેઓ તેને એક લાંબા વાંસ ઉપર અદ્ધર સુવાડે છે અને તે જો પડે નહિ તો તેને તેઓ દિક્ષા આપે છે. આ સંન્યાસીઓ શિવલિંગની માફક સીધા બેસે છે અને તેઓ કશાથી ડરતા નથી.” આવી આવી બાળક જેવી નિર્દોષ વાતો નરેન્દ્ર કહેતો. સાધુ વિષે વાત કરતાં તેનું હૃદય ઉલ્લાસમાં આવી જતું અને તેના મુખ ઉપર સાધુ જીવનનો ઉજ્જવલ પ્રકાશ છવાઇ રહેતો! આવી વાતો કહેવામાં અને રમવામાં તે આખો દિવસ ગાળતો, માત્ર એકજ કલાક રોજ વાંચતો. વરસમાં નવ મહિના તે રમતો અને પરિક્ષા આવે ત્યારે

જરા વધારે વાંચતો, પણ તેની બુદ્ધિ તીવ્ર હોવાથી તે વર્ગમાં પહેલો જ નંબર રાખતો અને પરિક્ષામાં ઉપલે નંબરે પાસ થતો. અંગ્રેજ, સંસ્કૃત અને ઇતિહાસમાં તેની ઉમ્મરના પ્રમાણમાં તે વધારે પ્રવીણ હતો. ગણિતને તે “ ગાંધીઓનો ધંધો ” કહેતો અને તે ખપ જોડ-હુંજ કરતો.

પ્રત્યક્ષ અનુભવ થયા વગર કંઈ પણ માનવું નહિ એમ નરેન્દ્રનો અપારંપી જ નિશ્ચય હતો. શલાળાએ કહ્યું છે અથવા તો શલાળા પુસ્તકમાં લખેલું છે માટે તે માન્ય કરવું, એનાથી તે તદ્દન વિરુદ્ધ હતો. નિશ્ચયથી આવતાં રસ્તામાં એક ચંપક પુષ્પનું જાડ હતું તેના ઉપર ચઢીને તે ખેસતો. એ જાડની ડાળી ઉપર તે ઉંધે માથે લટકતો અને બચકર રમતો રમતો. એ જાડ એને ખુબ પ્રિય હતું. એ જાડનો માલીક એક વૃદ્ધ સદગૃહસ્થ હતો અને તે નરેન્દ્રને ઓળખતો હતો. નરેન્દ્ર જાડ ઉપરથી પકડે તો એનું મોત થશે એવા વિચારથી તે તેને ખીવરાવવાને કહેવા લાગ્યો: “ આ જાડમાં એક બ્રહ્મરાક્ષસ રહે છે અને તે તારૂં ગળું મચડી નાખશે ! ” નરેન્દ્રને આ વાતમાં રસ પડ્યો. “ રાક્ષસ હશે તો જોવાશે ” એમ ધારીને તે ફરીથી જાડ ઉપર ચઢીને બેઠો. તેના એક બાળમિત્ર પાસે ઉભો હતો તે મચથી કહેવા લાગ્યો, “ નીચે ઉતરી જ, નહિ તો બ્રહ્મરાક્ષસ ને મારી નાખશે ! નરેન્દ્ર જવાબ આપવા લાગ્યો: “ જો બ્રહ્મરાક્ષસ અહીં રહેતો હોત તો તેણે મારૂં ગળું ક્યારનું એ પકડ્યું હોત ! મૂર્ખા કોઈએ કંઈ કહ્યું કે તરતજ તે મારી લેવું નહિ. ”

જાહેર હિંમત અને સ્વામિમાનનો યોગ્ય જીવસે તેનામાં આ વખતે જણાઈ આવતાં હતાં. પોતાના બાપ વિશ્વનાથની સાથે વાતચિતમાં પણ તે વાદ વિવાદ કરતો અને તેના મનનું સમાધાન થયા સિવાય કંઈ પણ માનતો નહિ. મોટી વયે બાપ અને દીકરાની વચ્ચે

મોટા વાદ થતો, તેમાં વખતે પિતા અને વખતે પુત્ર જય મેળવતો. નરેન્દ્રની આ વૃત્તિને વિશ્વનાથ કહી દેખાવી દેતા નહિ. તેને જે પૂછવું હોય તે પૂછવા દે અને તેનું સમાધાન કરે. વાદવિવાદમાં જ્યારે પુત્ર જય મેળવતો ત્યારે ભુવનેશ્વરી ઘણાં ખુશી થતાં. મોટી વયે પણ તે એજ વાત સર્વને કહેતો હતો કે “ પુસ્તકમાં વાંચો કે તરતજ માનસો નાહ જતે સત્યને ખોળી કહાડો. જતે અનુભવ કરો ! ” અંધશ્રદ્ધા નહિ, પણ સ્વાનુભવ, એ એના ઉપદેશનું લક્ષ્યમિતું થઈ રહ્યું હતું.

નાનપણથીજ સમયસુચકતા અને નિડરતાનાં ચિન્હ તેનામાં કેટલેક અંશે દેખાઈ આવતાં હતાં તે નીચેનાં ઉદાહરણ ઉપરથી સહજ સમજાશે. તે લગભગ છ વર્ષનો હતો અને તેના મિત્ર સાથે મેળામાં ગયો હતો. લાખો માણસ ત્યાં એકઠાં થયાં હતાં. તેણે શિવની મૂર્તિ-એ ખરીદ કરી હતી. તેને તે જીવ સમાન સાચવતો હતો. બીડ ઘણી હોવાથી એ અને એનો મિત્ર બંને જણ દૂર પડી ગયા. તેના મિત્ર બીડમાં ચગદાવાની તૈયારીમાં હતો. શિવની મૂર્તિએને સંભાળવી અને તેના મિત્રને બીડમાંથી શોધી બહાર કહાડવો એ બંને વાતો બનવી મુશ્કેલ હતી. એવામાં એક ઘોડાગાડી દોડતી આવી અને તેના મિત્ર ઘોડાના પગ વચ્ચે આવી જતાં તેણે ખૂમ પાડી. નરેન્દ્રે તે ખૂમ દૂરથી સાંભળી કે તરતજ તેની પાસે દોડી આવ્યો. એક હાથમાં શિવની મૂર્તિએ તેણે પકડી અને બીજે હાથે તેના મિત્રને તેણે ખેંચી કહાડ્યો ! પ્રેક્ષકોએ તેને શાઆશી આપી અને તેની પીઠ ચામડી. માતા ભુવનેશ્વરીએ આ વાત જાણી ત્યારે તેમણે હર્ષનાં આંસુ પાડ્યાં અને બોલ્યાં : “ મારા દિકરા, હમેશાં એવુંજ પુરુષાર્થ દાખવજે. ” જ્યારે તે નવ કે દસ વર્ષનો હતો ત્યારે પણ તેણે નિડરતા બતાવી હતી. એક વખત કેટલાક વિદ્યાર્થીઓને લઇને વનસ્પતિ વિજ્ઞાનશાસ્ત્રને માટે બનાવેલા એક બાગમાં તે ગયો હતો. આ બાગ

કલકત્તાથી લગભગ બે માઇલને છેટે હુગલી નદીના કિનારા ઉપર આત્મેશો હતો. બધાને મજવામાં બેસીને ધણે દૂર જવાનું હતું. બાગમાં થોડોક સમય ગાળ્યા પછી બધાએ પાછા ફર્યા. રસ્તામાં મજવાની અંદર એકજણ માંદું થઇ ગયું અને તે મજવાનો કેટલોક ભાગ તેનાથી ગંદો થયો. ખલાસીઓએ તે સાફ કરવાનું તેમને કહ્યું. તેઓ ગૃહસ્થના છોકરા હતા તેથી જોટલા જોઇએ તેટલા પૈસા આપવાનું તેમણે કહ્યું, પણ ખલાસીઓએ માન્યું નહિ. મજવો કિનારે આવ્યો પણ તે સાફ કર્યા વગર ખલાસીઓ તેમને ઉતરવા દેતા નહોતા. બોલા બોલી થઈ અને તકરાર વધી ગઇ. કલકત્તામાં ફાઈવિલિયમ નામની અંગ્રેજોની જીની કોડી છે. તેમાંથી નીકળીને બે અંગ્રેજ સોલ્જરો બહાર આવતા હતા. નરેન્દ્રે તેમને દૂરથી જોયા. ખલાસીઓની સાથે તકરાર ચાલતી હતી એટલામાં હોડી જરા કિનારા તરફ વાંકી વળી ગઇ. નરેન્દ્રે તેમાંથી એકદમ ફૂટકો માર્યો અને જીવના જોખમે કિનારે જઇને પડ્યો! તે ખૂબ દોડ્યો અને પેલા અંગ્રેજ સોલ્જરોની પાસે ગયો. દારૂના નિશામાં તેઓ ચક્ર્યુર હતા, પણ નરેન્દ્રે તેમને બોલાવવાની હિંમત ધરી અને સંખ્યતાથી ભાંગીતૂટી અંગ્રેજ બોલીમાં બધું કહેવા લાગ્યો. દારૂ પીધેલો હોવાથી અંગ્રેજ ચોક્કાઓ સ્થિર ચાલી શકતા નહોતા, તેથી નરેન્દ્રે તેમના હાથ ઝાલ્યા અને તેમને મજવા પાસે લઇ ગયો. માછીઓને ધમકાવવામાં આવ્યા. અંગ્રેજ ચોક્કાઓને જોઇનેજ માછીઓ હરી ગયા અને બધા છોકરાઓને તેમણે ઉતરવા દીધા!

એક બીજો બનાવ તેની હિંમત, નિડરતા અને સમયસુચકતા દર્શાવે છે. એક વખત કલકત્તાના ખંદરમાં એક મનવાર આવી હતી. નરેન્દ્રના મિત્રોને તે જોવાની ઇચ્છા થઇ. પાસ મેળવ્યા વગર ત્યાં જવાય તેમ નહોતું. બધાએ નરેન્દ્રને પાસ મેળવવાનું સોંપ્યું. પાસને માટે એક ઇંગ્રેજ ઓફીસરની પાસે જવાનું હતું. ત્યાં જવાની કોઇની

હિંમત ચાલતી નહોતી. નરેન્દ્રની ઉંમર આ વખતે અગીયાર વર્ષની હતી, પણ તેણે તે દામ માથે લીધું. તે સાહેબને બંગલે ગયા. તેને કોઇ અંદર પેસવા દે નહિ. તું છોદરો છે અને મનવાર જોવાને તું લાયક નથી એમ સિપાઇઓ કહેવા લાગ્યા. નરેન્દ્ર જરા ગભરાયો, પણ તરતજ તેણે હિંમત ધરી અને યુક્તિ ખોળી કહાડી. બંમલાની પાછળ એક સાંકડો દાદર હતો અને ત્યાં થઇને સાહેબ પાસે જવાતું હતું. નરેન્દ્ર ધીમે રહીને તે દાદરે ચઢી ગયો અને સીધો તે સાહેબની પાસે જઇને ઉભો રહ્યો. સાહેબને તેણે અરજ કરી અને પાસ લઇને પાછો ફર્યો. હવે તે મોટે રસ્તે થઇને આવ્યો. સિપાઇઓ તેને જોઇને આશ્ચર્ય પામ્યા. “આ ક્યાંથી ધુશી ગયો!” એમ તે બરબચા અને નરેન્દ્ર સામે આંખો કહાડવા લાગ્યા. “મને જાદુ આવડે છે.” એમ બોલતો અને ગર્વથી તેમની સામે ડોળા કહાડતો કહાડતો નરેન્દ્ર છેક પાસે થઇને ચાલતો થયો!

વિદ્યાર્થી જીવનના દિવસોમાં તે કચ્છુતર, ઉંદર અને પોપટ જોડે પણ ખૂબ રમતો. રમકઢાંની આગગાડી બનાવતો અને પતરાંની નળીઓ કરી ઠીંકરાનાં વાસણોની નીચે ઘાસતો ધુમાડો કરી એક માનું વિજળીનું કારખાનું તે કરતો; અને નળીઓમાંથી ધુમાડો બહાર નીકળતો ત્યારે તેની સામે તે વેગજો ઉભો રહેતો અને પોતાના હાથ કેડે દઇ જાણે કે કોઇ એન્જનીયર પોતાના કારખાનાને જોતો હોય તેમ તે ગર્વથી જોતો. વળી તેને સારી રસોઇ કરતાં શિખવાનો શોખ થયો. તેણે તેના મિત્રો સાથે મળીને રસોઇનું કામ કરવા માંડ્યું. મોટી વયે પાકશાસ્ત્રની અંદર તે એટલો બધો કુશળ થયો હતો કે અમેરિકામાં થાઉઝન્ડ આઇવેન્ડ પાર્કમાં પોતાના અમેરિકન શિષ્યોને એક બાજુએ તેમના ગુરૂ તરીકે ઉડા તત્વજ્ઞાનનો બોધ તે આપતો, અને બીજી બાજુએ તરેહ તરેહવારની હિંદુ રસોઇ બનાવી

તેમને જમાડતો અને તે બાબતમાં પણ હિંદુઓની નિપૂણતા સાબીત કરતો ! આ પ્રમાણે દરેક વસ્તુનો જાતે અનુભવ મેળવી, તેને જાતેજ કરી બતાવવી, એ સિદ્ધાંતને દરેક બાબતમાં તે પકડી રહ્યો હતો.

નરેન્દ્ર તેના સાથીઓનો નેતા થતો. તેના મિત્રો તેને ઉપરી તરીકે ગણતા. બાહ્યાવસ્થાની રમતના સંસ્કારો મોટી વયે પણ જાગૃત રહે છે અને મનુષ્ય જાણે કે ફરીથી તેવીજ રમત રમતો હોય તેમ મહાત્માનાં કાર્યોમાં તેવીજ પ્રવૃત્તિ કરી રહે છે. બાહ્યાવસ્થાનો નેપો-લિયન કે વેલીંગટન, મોટી વયે સમરાંગણમાં પણ તેની તેજ રમત રમે છે. “ હું રાજા છું ” એમ બોલતો બોલતો નરેન્દ્ર દાદરના છેક પહેલા પગથીયા ઉપર જઈને બેઠો. તેના બે મિત્રોને તેણે નીચલા પગથીયા ઉપર પ્રધાન અને સેનાપતિ થઈને બેસવાનું કહ્યું. બીજા પાંચને ત્રીજે પગથીયે ખંડીયા રાજા તરીકે બેસાડ્યા. બીજા કેટલાકને રાજદરબારીઓ બનાવી છેક નીચે બેસાડ્યા, અને દરબારનું કામકાજ શરૂ કર્યું. ખંડીયા રાજાઓ અને રાજપુરુષો તેને એક પછી એક નમન કરવા લાગ્યા. કેટલાક તેને સૂર્યવંશ જૂણણ, પૃથ્વીપતિ અને ધર્મપાલક તરીકે બોલાવવા લાગ્યા. પછીથી પ્રજાના સંરક્ષણ વિષે વાર્તાચિત થયા પછી એક ગુન્હેગારને તેની પાસે લાવવામાં આવ્યો. રાજાએ તેને ફાંસીની સજા ફરમાવી; ગુન્હેગાર નહાસી ગયો અને પકડા પકડી ચાલી રહી. ધરના નોકરોને ત્રાસ થયો અને તે નરેન્દ્રના સાથીઓને ધમકાવવા લાગ્યા. પણ નરેન્દ્ર એકદમ આવ્યો અને ઉલટો તેઓ સર્વને ડરાવવા લાગ્યો.

વિશ્વનાથદત્ત વકીલ હોવાથી તેમને ઘેર ધણા અસીક્ષો આવતા. બંગાળમાં એવો રીવાજ છે કે જુદી જુદી ન્યાતના માણસોને માટે જુદા જુદા હુકા ભરીને તૈયાર રાખવામાં આવે છે. વિશ્વનાથના અસીક્ષો તેમને ઘેર આવતા ત્યારે નીચે બેસતા અને પોત

પોતાની ન્યાતનો હુકકો લઇને ગગડાવતાં. નરેન્દ્ર કોઈ કોઈ વખતે તેમની પાસે બેસતો અને તેમના ગપાટા સાંભળતો. અસીકો તેમને ઘેર આલ્યા જાય ત્યારે નરેન્દ્ર વારાફરતી દરેક હુકકો ગગડાવીને તેનો સ્વાદ આખી બેતો ! જુદા જુદા હુકકામાંથી જુદા જુદા સ્વાદ આવે છે એમ તે માનતો. પોતાની ન્યાતનો હુકકો પીવાય અને બીજી ન્યાતનો ન પીવાય એ વિચારથી તેને આશ્ચર્ય લાગતું ! “ શું બીજાનો હુકકો પીયે તો મરી જવાય ? શું ધરતું છાપડું માથે તૂટી પડે ? મને અજમાવી જોવા દો ” એમ કહેતો કહેતો નરેન્દ્ર દરેક હુકકાનો સ્વાદ આખતો અને પછી બોલતો : “ જુઓ, હું તો કંઈ મરી જતો નથી ! મારા ઉપર કંઈ મેડી તૂટી પડતી નથી ! ” તેના ધરનાં તેની તરફ જોઈ રહેતાં અને તેના આ કૃત્ય સામે તિરસ્કાર દર્શાવતાં. એટલામાં એક દિવસ વિશ્વનાથ જાતે ત્યાં આવ્યા અને પૂછવા લાગ્યા : “ આ શું કરે છે ? ” નરેન્દ્રે જવાબ આપ્યો : “ બીજી ન્યાતનાનો હુકકો પીયે તો શું થાય તે હું અજમાવી જોઈ છું ! ” વિશ્વનાથ ખડખડ હસ્યા અને પોતાની ઓરડીમાં ચાલ્યા ગયા. બાળકની આ બાળ કીડામાં પણ જાતે જોવું, અનુભવવું, પછીજ માનવું, એ સિદ્ધાંતજ કૃતિમાં મૂકાતો હતો.

ફરીથી એક વાર નરેન્દ્ર પેલા ચંપક વૃક્ષ ઉપર જઈને બેઠો હતો. તેનો માલીક તેને ફરીથી જોઈને કંટાળીને પુછવા લાગ્યો : “ અલ્યા છોકરા તું તે શું આપો દિવસ રમતો શરૂ છે; કાંઈ વાંચતો કેમ નથી ? ” નરેન્દ્રે જવાબ આપ્યો : “ હું વાંચું છું અને રમું છું બંને કરું છું ! ” માલીક વિદ્વાન હતો. તેણે નરેન્દ્રને ધરમાં બોલાવ્યો અને તેની પરીક્ષા લીધી. તેના અભ્યાસ વિષે તેની ખાત્રી થઈ. વળી તેણે પુછ્યું : “ તું ક્યારે વાંચેછે અને તારી ઉપર દેખરેખ કોણ રાખે છે ? ” નરેન્દ્રે જવાબ આપ્યો : “ હું સવારમાં વાંચું છું અને મારી મા

મારા ઉપર દેખરેખ રાખે છે. ” નરેન્દ્રનો અભ્યાસ, બોલવાની છટા, અને નિહરતા જોઈને તે માલીક આશ્ચર્ય પામ્યો અને બોલ્યો: “મારા દિકરા ! તું એક મોટો માણસ થઈશ ! હું તને આશિર્વાદ આપું છું. ”

પ્રકરણ ૭ સુ—માતાપત્ની દેખરેખ નીચે.

માતા પિતા બંનેના ગુણની જુદી જુદી અસર બાળકોના મન ઉપર થાય છે. ઘણુંખરું બુદ્ધિનો વારસો પિતા તરફથી અને નીતિ અને સહૃદયતાનો હિસ્સો માતા તરફથી મળે છે. પિતા બુદ્ધિને ખીલવે છે અને જીવનનાં કાર્યોને વિશાળ દૃષ્ટિથી જોતાં શિખવે છે. માતા હૃદયને ખીલવે છે, અને લાગણીવાળું તથા નીતિમાન બનાવે છે અને ચારિત્રને ઘડે છે. માતાએ અર્પેલાં આ નીતિ અને સહૃદયતા જ બુદ્ધિને ટકાવી રાખે છે, કારણ કે નીતિ વગર બુદ્ધિ ટકી શક્તી નથી. આથીજ માનવ ચારિત્ર ઉપર માતાનો પ્રભાવ વિશેષ ગણાયો છે. આવાજ કંઈક અનુભવને લીધે નરેન્દ્ર-વિવેકાનંદ-પ્રખ્યાતિમાં આવ્યા ત્યારે બહુજ મગરૂરીથી કહેતા હતા કે “ મારી બુદ્ધિને માટે હું મારી માતાને આભારી છું. ”

દરેક માતા પોતાનાં સંતાનોને બોધ તો આપે છેજ, પણ કેટલીક માતાઓનો બોધ ચારિત્રની ઉંડી છાપવાળો હોય છે. આવી માતાઓજ મહાન પુરૂષોને ઉત્પન્ન કરવાને ભાગ્યશાળી થાય છે. આવી માતાઓનું ચારિત્ર તેમના શબ્દે શબ્દમાં બહુ થાય છે અને તે બાળકના મન ઉપર વધારે ઉંડી છાપ પાડે છે. ઘણાખરા મહાન પુરૂષોનાં ચરિત્રો તપાસતાં માલમ પડે છે કે તેમની માતાઓએ અર્પેલા ઉચ્ચ સંસ્કારોને લીધેજ તેઓ મહાન પુરૂષો બનવાને શક્તિમાન

થયા હતા. તેમની માતાઓ ઉચ્ચ સંસ્કારવાળી ન હોત તો તેઓ મહત્તાને પ્રાપ્ત કરી શક્યા નહોત. તેની માતા વગર નેપોલિયન પ્રખ્યાતિમાં આવ્યો નહોત. મહાન અંગ્રેજ ગ્રંથકાર કાર્લાઇલ, ઇંગ્લાંડનો વડો પ્રધાન ડેવિડસ્ટન અને બંગાળના પ્રસિદ્ધ ધાર્મિક પુરુષ કેશવ ચંદ્રસેન તથા ઇશ્વરચંદ્ર વિદ્યાસાગર, વર્તમાન મહાત્મા ગાંધીજી, મૈલાના મહમદઅલી અને શૌકતઅલી, આ સર્વ અસામાન્ય પુરુષો તેમની માતાઓના બોધ વગર પ્રસિદ્ધિમાં ભાગ્યેજ આવ્યા હોત.

નરેન્દ્રના જન્મ પહેલાંજ પુત્ર થાય તો સુપુત્ર થાય એમ ભુવનેશ્વરી દેવી દૃઢપણે ઇચ્છતાં! તેના જન્મ પછી “ નરેન્દ્ર એક મહાન ધાર્મિક પુરુષ થાય ” એમ તેમની તીવ્ર ઇચ્છા હતી અને તે ઇચ્છા પુરી પાડવાને દરરોજ તે પ્રભુ પ્રાર્થના કરતાં અને અનેક સાધનો યોજતાં. તેની આસ્વાવસ્થામાં અને તેની યુવાવસ્થામાં તેના મનનું વલણ વાગવામાં, હિંદુ ધર્મના સિદ્ધાંતો સુજ્ઞ તેનું ચારિત્ર ઘડવામાં અને તેના મનમાં રામાયણ અને મહાભારતનો વાર્તાઓ ઠસાવવા પાછળ તે મંડ્યાં ને મંડ્યાંજ રહેતાં. લક્ષ્મીને તે તુચ્છ ગણતાં અને તેના કરતાં સલ્પશીલ જીવન વધારે કિંમતી ગણતાં. શાળાના અભ્યાસ ઉપર તે ઘણીજ દેખરેખ રાખતાં અને પોતાના ચારિત્ર અને ધાર્મિક જીવનથી પુત્રનું ધાર્મિક જીવન ઘડતાં અને તેના હૃદયમાં નૈતિક અને આધ્યાત્મિક બળ રેડતાં. આવું નૈતિક અને આધ્યાત્મિક બળ પોતાના બાળકોના હૃદયમાં કેટલી માતાઓ હાલમાં રેડતી હશે !

કોલેજમાં ગયા પછી પાશ્ચાત્ય વિદ્યાના સંસર્ગથી નરેન્દ્રના મનમાં અનેક વિચારોનું તુમૂલ્ય યુદ્ધ મચી રહ્યું હતું. તે વખતે પણ ભુવનેશ્વરી પ્રભુને પ્રાર્થના કરતાં કે તેના ચિત્તમાં જલદીથી સમાધાન થાય. તેના ગુરૂની પાસે નરેન્દ્ર જ્યારે બોધ ગ્રંથો કરવા સ્થગ્યો ત્યારે તે

વધારે ને વધારે ઇશ્વર ભક્તિ કરવા લાગ્યાં. આમ ડગલે ને પગલે માતા તેની પાછળજ હતી! નરેન્દ્ર વિવેકાનંદ તરીકે પ્રખ્યાત થયો તે પણ જીવનશ્વરીએ જોયું અને જ્યારે તેનું મૃત્યુ થયું ત્યારે પણ માતા તેના શબ પાસે ઉભે ઉભે આંખમાં અશ્રુ આણીને પ્રભુ પ્રાર્થનાજ કરી રહ્યાં હતાં!

જીવનશ્વરીને સાક્ષાત જગદંબા-ઇશ્વરી શક્તિ તરીકે નરેન્દ્ર જોતો અને પૂજતો. વિવેકાનંદ તરીકે તે પ્રખ્યાત થયો ત્યારે તે કહેતો: “કોઇપણ મોટા માણસ એવો નહિ હોય કે જેણે પોતાની માને ખરેખરી રીતે પૂજી નહિ હોય!” તેના તરફ ભાવથી જોતાં જાણુ કે તે સાક્ષાત દેવી સામે જોતો હોય તેવો તેને ભાવ આવી જતો. દરેક માતા દેવીનો અંશ છે એમ તે માનતો અને આથી કરીને મોટી વયે કલકત્તામાં આવેલી દેવી કાળીનો તે મહાન ઉપાસક બની રહ્યો હતો. જીવનશ્વરીમાં કંઈક વિશેષતા છે, કંઈક નવિનતા છે એમ નરેન્દ્રને લાગતું. કંઈ પણ વાત હોય તો તે પોતાની માતાને કહેતો અને તેની આજ્ઞા પુરેપુરી માનતો. જીવનશ્વરી તેને વારંવાર કહેતાં કે મારા દીકરા! મરવું પડે તો પણ સાચું જ બોલજો અને અડગ નિશ્ચયવાળો રહેજો!”

જીવનશ્વરી દેવીની આ શિખામણનું પાલન કરવાનું નરેન્દ્ર કદી પણ ચૂક્યો નથી. તેની માતા પ્રત્યે નરેન્દ્રને એટલો તો પ્રેમ હતો કે તે સાધુ થયો અને વિવેકાનંદ તરીકે પ્રખ્યાતિમાં આવ્યો ત્યાર પછી પણ વારંવાર પોતાનો મઠ છોડીને જીવનશ્વરી પાસે તે જતો અને તેમને મદદ કરતો.

પ્રકરણ ૮ મું.-મહત્તાનું ભાન.

જેઓ પ્લેટો અને એરીસ્ટોટલનો માફક જમતના વિચારોને ફેરવવાને શક્તિમાન થયા છે, જેઓ અલેક્ઝાન્ડર અને સીઝરની પેઠે વિશ્વનું બાવી બદલી શક્યા છે તેઓને પોતાની મહત્તાનું ભાન નહાનપણથીજ હોય છે. નરેન્દ્ર કે જેણે હિંદુસ્તાન અને અમેરિકાનું મનિષ્ય અન્ય ચઢીયાતી દિશામાં વાળ્યું તે પોતાની મહત્તા નાનપણથીજ સમજતો હતો. હવે તે હાર્દસ્ફૂલમાં આવ્યો હતો અને ઉપલા ધોરણો - છઠ્ઠા સાતમામાં અભ્યાસ કરતો હતો. આ વખતે પોતાનામાં એક પ્રકારની સત્તા છે એમ તેને લાગતું હતું. પોતાના વિદ્યાર્થી જીવનમાં તે સર્વદા પ્રવૃત્તિમય જણાતો; પણ સાથે સાથે ધ્યાનમાં બેસવાનું તે ચૂકતો નહિ. જીવનની અનેક કળાઓમાં નિષ્ણાત થવું અને સાથે સાથે મોક્ષને પગથીયે ચઢતા જવું એવું તેના મનનું વલણ હતું, અને તેથી કરીને જ મોટી વયે જનક રાજની માફક નિવૃત્તિ અને પ્રવૃત્તિનો અદ્ભુત સંયોગ કરી, આ નિવૃત્ત-પ્રવૃત્તિમય જીવનને અનેક રૂપમાં તે વહેવરાવી શક્યો હતો.

વિદ્યાર્થી અવસ્થામાં જાહેર હિંમત નરેન્દ્રમાં કેટલે અંશે હતી તે નીચેના ખનાવ ઉપરથી સમજાશે. એક વખત તે નાટક જોવા ગયો હતો. ત્યાં એક પોલીસ અમલદાર નાટક બજવનારાઓમાંના એક જણને પકડવાને વારંટ લઇને આવ્યો હતો. તે અમલદારે પેલા માણસને પકડવા માંડ્યો અને નાટકમાં બંગાળી પકડવાનો સમય આવશે એમ સૈને લાગ્યું. એકદમ નરેન્દ્ર ઉભો થયો અને તે અમલદારને ધમકાવવા લાગ્યો. “ઉભા રહો! ખેલ પુરો થાય ત્યાં સુધી ઉભા રહો! આ પ્રમાણે બધાનું જોવાનું કેમ બગાડો છો? તમે શું સમજો છો?” એકદમ ખીળ પથ્થુ વીસ જણ તેની પાછળ બોલી ઉઠ્યા.

પોલીસ અમલદાર ગભરાયો અને પાછો ગયો ! બેલ શરૂ થયો અને નરેન્દ્રને સૌ શાખાથી આપવા લાગ્યા.

એક વખત મેટ્રોપોલિટન ઇન્સ્ટિટ્યુશનમાં મોટો ઇનામ સમારંભ થવાનો હતો. નરેન્દ્રના શિક્ષક આ વખતે પેનશન ઉપર જવાના હતા. તેની કલાસના બધા છોકરાઓએ મળીને તેમને માનપત્ર આપવાનો વિચાર કર્યો. હિંદના પ્રસિદ્ધ વક્તા સુરેન્દ્રનાથ બેનરજીને તે મેળાવડામાં પ્રમુખ તરીકે નીમવામાં આવ્યા હતા. આવા મોટા વક્તાની સંનિધિમાં પોતાના શિક્ષકને માટે કાંઈ પણ બોલવું એ બધા છોકરાઓને ભારે થઇ પડ્યું. કોઇની હિંમત ચાલી નહિ. આખરે સૌ નરેન્દ્ર પાસે આવ્યા. નરેન્દ્રે તેમને વચન આપ્યું કે તે સભામાં શિક્ષક વિષે જે કંઈ બોલવાનું હશે તે બોલશે. પોતાના વચન પ્રમાણે નરેન્દ્ર સભામાં ઉભો થઇને બોલ્યો અને તેણે અર્ધા કલાક સુધી બધાને અકીત કરી નાખ્યા.

તેના બેસી ગયા પછી સુરેન્દ્રનાથ બેનરજીએ ઉભા થઇને નરેન્દ્રનાં ભારે વખાણ કર્યો અને તેની બોલવાની છટા અને જાહેર હિંમતની અત્યંત પ્રશંસા કરી. આગળ ઉપર નરેન્દ્ર જ્યારે વિવેકાનંદ તરિકે પ્રખ્યાત થયો ત્યારે તેના તેજ સદ્ગૃહસ્થ-સુરેન્દ્રનાથ બેનરજી-કહેવા લાગ્યા : “સ્વામી વિવેકાનંદ જેવો વક્તા હિંદમાં લાગ્યેજ પાડ્યો હશે.”

બ્યાયામમાં તે આ વખતે સાથી આગળ પડતો ભાગ લેવા લાગ્યો. પહેલવાનની માફક તે કુસ્તી કરતો અને પોતાના સાથીઓનો નેતા થવાનો તે સર્વદા પ્રયાસ કરતો. લાકડી-પટા તેણે શિખવા માંડ્યા અને તેમાં એટલો હોંશીયાર થયો કે એક મેળામાં લકડીપટા રમવામાં તેણે અહેલું ઇનામ મેળવ્યું. બીજી વખતે કુસ્તીમાં તેણે ઇનામ મેળવ્યું. હવે તે શેતરંજની રમત રમવા લાગ્યો અને તેમાં પણ ઘણી વખત

જીત મેળવતો. આ સમયમાં નરેન્દ્ર જે જે કળાઓ શિખ્યો તે સર્વમાં ગાયનકળા પ્રથમ પદ લેતી હતી. તેનાં મામાપની સલાહથીજ તેને ગાયન શિખવવામાં આવ્યું હતું અને સંગીતમાં તે એટલો બધો કુશળ થયો કે કવચિત્ કવચિત્ પોતાના ઉસ્તાદને પણ તે હરાવી દેતો. શરીરના સૌંદર્યની સાથે કુદરતે તેને મધુર સ્વર પણ બક્ષેલો હતો. કોઇ પણ મનુષ્ય તેને એકજ વાર ગાતાં સાંભળતો કે કદી તેને બૂલી શકતો નહિ. પોતાનાં માતાપિતા આગળ તે ધણુખંડુ ગાતો અને તે ખુશી થતાં. તે ગવૈયાના જેવું ગાઈ શકતો એટલુંજ નહિ પણ કોઇ પણ વાદ્યને તે વગાડી શકતો. મુખ્યત્વે કરીને વીણા તેને ઘણીજ પ્રિય હતી. ગાવું, વાજીંત્ર વગાડવું અને નરવાંતો કેકો આપવો એ ત્રણે કામ તે સાથેજ કરતો. આગળ જતાં મોટી વયે આ ગુણુ એટલો બધો ખીલી નીકળ્યો હતો કે મદ્રાસની હાઇકોર્ટના જજ્જ સર શંકર નેર જેવા મનુષ્યોએ વર્તમાનપત્રદ્વારા વિવેકાનંદનાં સંગીતવેત્તા તરીકે ઘણાંજ વખાણુ કર્યાં હતાં.

જગતની બાહ્યવિદ્યાકળામાં તે આ પ્રમાણે આગળ વધતો જવાની સાથે આંતરજીવનમાં પણ તેનું મન ધીમે ધીમે ધ્યાનની ઉચ્ચકોટિએ ચઢડતું હતું અને વધારે વધારે આધ્યાત્મિક શક્તિ પ્રાપ્ત કરતું હતું.

આ સમયમાં તેનું આધ્યાત્મિક જીવન કેવું હતું તે વિષે અનેક વાતો કહેવાયલી છે. એક દિવસ તેનું આખું કુટુંબ રાયપુર જતું હતું. બળદ ગાડીમાં બેસીને સૌને જવાનું હતું. મોટાં જંગલોમાં થઇને રસ્તો જતો હતો. રસ્તામાં તેઓ મુકામ કરતા કરતા જતા હતા; કારણકે તેમને ઘણા દિવસ મુસાફરી કરવાની હતી. રસ્તામાં હવા સ્વચ્છ આવતી હતી અને સ્પ્રિસૌંદર્ય જોઇને નરેન્દ્ર અત્યંત આનંદ ભોગવતો હતો. જ્યાં જ્યાં મુકામ કરવામાં આવે ત્યાં ત્યાં સૌ શારીરિક ક્રિયાઓ કરતાં અને ધાર્મિક વાતોમાંજ દિવસ ગાળતાં. નરેન્દ્રના આનંદનો

એ સમયે પાર રહેતો નહિ. તેની ધાર્મિક વૃત્તિઓ ઉછળી આવતી. ધડીકમાં તે યોગીઓના યોગી શ્રી મહાદેવ વિષે બોલે, ધડીકમાં શ્રી કૃષ્ણની બાલ્યાવસ્થા વર્ણવે, ધડીકમાં સાધુઓની વાતો કરે અને આવી રીતે આખો દિવસ તેનું મન આધ્યાત્મિક દશાના શિખર ઉપર ચઢેલું જ રહેતું. એક દિવસ તો નરેન્દ્રે આખો દિવસ ધાર્મિક કથાઓમાં જ ગાળ્યો અને સાંજે ભજન ગાતાં ગાતાં ભાવસમાધિમાં આવી જઈ નીચે ઢગી પડ્યો હતો.

નરેન્દ્ર મૂળથી જ આનંદી અને વિનોદી સ્વભાવનો હતો. તેના શિક્ષક ધણી વખતે તેને કલાસ સોંપીને જતા. વિનોદ માટે તે કોઈ ઉપર જુઠો જુઠો ગુસ્સો કરતો અને પછીથી હસી પડતો. બે વર્ષ સુધી તેને નખળી તખીયતને લીધે નિશાળ છોડવી પડી હતી તેથી તે સોળ વર્ષની ઉંમરે મેટ્રીકમાં પાસ થયો અને ફર્સ્ટ ક્લાસમાં આવ્યો. મેટ્રીપોલિટન ઇન્સ્ટિટ્યુશનમાં ફર્સ્ટ ક્લાસમાં આવનાર તે એકલો જ હતો અને તેનાથી તેની હાઇસ્કૂલની કીર્તિ ટપી રહી. આ પ્રમાણે નરેન્દ્રનું વિદ્યાર્થી જીવન પણ અસાધારણ પ્રકારનું જ હતું.

પ્રકરણ ૯ મું—કોલેજનું જીવન.

કોલેજના વિદ્યાર્થી તરીકે વિદ્યાર્થી જીવનની જે રૂપરેખા નરેન્દ્રે આંકી બતાવી છે તે અત્યંત અનુકરણીય છે. વિદ્યાર્થી તરીકે તેણે જે જે લક્ષણો દર્શાવ્યાં છે તે પ્રશંસા પાત્ર છે. તેનું અત્યંત સાદું જીવન હાલના વિદ્યાર્થીઓની ટાપટીપને ઠપકો દઈ રહ્યું હતું. પરિક્ષાને માટે જ કોલેજમાં ભણવાનું નથી; પણ ઉંડું જ્ઞાન, નૈસર્ગિક શક્તિ અને ખર્ચ મનુષ્યત્વ સંપાદન કરવાને જ માટે છે એમ તે કહી રહ્યું

હતું, પૌર્વાત્મ અને પાશ્ચાત્ય વિચારોનું તે અદ્ભુત સંમેલન હતું. ઋષિમુનિઓના સિદ્ધાંતરૂપી પાયા ઉપર પાશ્ચાત્ય વિચારોની તે ઇમારત હતું. બ્રહ્મચર્યનો પ્રતાપ તે દર્શાવતું હતું. સ્વદેશાભિમાનના યોગ્ય જીવસાની તે મૂર્તિ હતું. સ્વાભિમાનનું તે સ્ત્રવન હતું. આર્ય જીવનનું મૂળ ક્યાં છે, આર્ય જીવન શેનું બનેલું છે, આર્ય જીવનને ક્યે રસ્તે વહેવરાવવું, તેનું તે હિંદમ હતું. આ દેશની આધુનિક સમયની કેળવણીમાં શારીરિક, નૈતિક અને આધ્યાત્મિક કેળવણીની ખામી છે તે પુરવાર કરી આપતું હતું ! ખરા સુધારાની દિશા તે દર્શાવતું હતું. ખરું શિક્ષણ આત્મ સુધારણા છે, ખરા સુધારો આધ્યાત્મિક છે એ દાખલો તે પુરો પાડતું હતું.

ત્રિધાર્થીએ જ્ઞાનની કોઇપણ શાખાની અવધિએ પહોંચવું એ સુત્રનું તેમાં યથાર્થ પાલન હતું. આમ કરવામાં ભારતવર્ષના પ્રાચીન કાળની શિક્ષણ પદ્ધતિને તે અનુસરતું હતું. આપણા ઋષિમુનિઓ જ્ઞાનની કોઇ શાખામાં પારંગત થવાનેજ અધ્યયન કરતા હતા. સાદું જીવન અને ઉચ્ચવિચાર, એ તેમના જીવનનો હેતુ હતો. જ્ઞાનપિપાસા તેમની અભિલાષા હતી. તેમના ઉંડા જ્ઞાનને લીધેજ ભારતની એ સમયે ચઢતી કળા હતી.

મેટ્રીકમાં પાસ થયા પછી નરેન્દ્ર કોલેજમાં દાખલ થયો. હવે તેના રમવાના દિવસો ગયા. સંસ્કૃતમાં તેની ઉમ્મરના પ્રમાણમાં તેણે ઘણા સારા અભ્યાસ કર્યો હતો. દેશનો ઇતિહાસ પણ તેને સારો આવડતો હતો. હવે તેણે સામાન્ય ઇતિહાસ, ખગોળવિદ્યા, ઇત્યાદિ અંગ્રેજી સાહિત્યને પણ ખૂબ વાંચવા માંડ્યું. સાથે સાથે વાતચિત કરવાની કળા અને વાદ વિવાદની શક્તિને પણ તે ખીલવવા લાગ્યો. સભામાં બોલવાની હિંમત અને છઠા તેણે કેળવવા માંડી અને તેમાં એટલે સુધી ફાળ્યો કે આગળ જણાવ્યું તેમ સુરેન્દ્રનાથ બેનરજી જેવા

મહાન વક્તાઓ પણ તેની બોલવાની શક્તિનાં ભારે વખાણ કરતા.

કપડાં પહેરવામાં ટાપટીપ કરવી એ નરેન્દ્રને બિલકુલ પસંદ નહોતું. કોઇ વિદ્યાર્થી આવી ટાપટીપ કરીને આવે તો તે તેનાથી ખમી શકાતું નહિ. કોટ, પાટલુન, નેકટાઇ, કાલર વગેરેને તે ધિક્કારતો અને એવો ઠાઠ કરીને કોઇ આવે તો તેને મોઢેજ તેના ઠાકને તુચ્છકારી કહાડતો ! આવી કપડાંની ટાપટીપને તે એક પ્રકારનું બાપ-લાપણું ગણતો !

તેનો બીજો ગુણ આ હતો. અભ્યાસ સારી રીતે કરવાને ખાતર તે પોતાને મોસાળ જઈ એકાંત ઝોરડીમાં રહેતો. આ ઝોરડીમાં ટેબલ, ખુરશી કે એવો કંઈ સામાન તે રાખતો નહિ. તેને ગાવાનો શોખ હતો તેથી એક ખુણામાં તેનો તંબુરો પડી રહેતો અને બીજા ખુણામાં ચોપડીઓનો ઢગલો જણાતો ! તે સુતો પણ જમીન ઉપર અને વાંચતો પણ જમીન ઉપર. તે ધનાઢ્યનો દિકરો હતો તેથી અનેક ખુરશીઓ અને ટેબલો તે ખરીદી શકત; પણ તેનું જીવન એટલું બધું સાદું હતું કે તેની વૃત્તિ કશાની પણ દરકાર કરતી નહિ !

તેનો ત્રીજો ખાસ ગુણ સહૃદયતા હતી. કોઇ વિદ્યાર્થી ગરિબ હોય, શી ભરવાને અશક્ત હોય તો નરેન્દ્ર તેની બહારે એકદમ ધાતો. ગરિબનો બેલી રામ ! તેમ તેની કોલેજમાં ગરિબનો બેલી નરેન્દ્ર ! ગમે તેમ થાય પણ પેલા ગરિબને તે મદદ કરેજ. ગરિબનો તે પક્ષ ખેંચતો, ગરિબને માટે લડતો, ગરિબને માટે તે મોટા માણસની પણ ઇતરાજ વહોરી લેતો. એક વિદ્યાર્થીને શી ભરવાના સોંસા હતા. તેણે માફી થવાને અરજ કરી પણ તેની દાદ કોઇ સાંભળે નહિ. નરેન્દ્રે તેનો પક્ષ લીધો અને કોલેજના સેક્રેટરીને તે મળ્યો પણ તેણે માન્યું નહિ. સેક્રેટરી રસ્તામાં એકલો મળે એવો લાગ

નરેન્દ્રે સાધ્યો અને રસ્તામાં તેને આજીજી કરી; તેમાં તે ન ફાળ્યો ત્યારે સેક્રેટરીને ધમકાવવા લાગ્યો તે આંખરે તેને મોંએજ માફીની હા કહેવરાવી ! આ પ્રમાણે પેલા ગરિમ વિદ્યાર્થીની ઇચ્છા નરેન્દ્રે પુરી કરી, તેનો સ્વભાવ આનંદી હતો અને વિદ્યાર્થીઓના આનંદ ઉત્સવોમાં તે રસ ભર્યો ભાગ લેતો. ગાયનનો તે શોખીન હતો અને એ વિદ્યામાં ઘણો પ્રવીણ થયો હતો. પોતાના વિદ્યાર્થી મિત્રો સાથે ગાડીમાં બેસીને બહાર ફરવા જતો ત્યાં પણ અનેક ગાયનો ગાતો. પ્રેફેસરના આવતા પહેલાં કલાસમાં પણ એકાદ ચીજ તે લલકારતો અને પ્રેફેસર કલાસ તરફ આવતે આવતે તેના મધુર સ્વરનું પાન કરતા અને પોતાના મુખ ઉપર હર્ષનાં ચિન્હ સહિત કલાસમાં પ્રવેશ કરતા !

પરિક્ષાના દિવસોમાં અને તેની પહેલાં એ ચાર દિવસથી ક્વચિત તાંબુરો લઈ, ક્વચિત તાંબુરો લીધા વગર તે બજન ગાતો ગાતો અહીં તહીં ફરતો !

સંસ્કારી હૃદયોની વૃત્તિઓ સંસ્કારીજ હોય છે. પવિત્રાત્માઓ જગતની દૃષ્ટિએ કંઈક બાસે છે પણ તેમનો અંતરાત્મા કંઈક જુદા જ પ્રદેશમાં ફરતો હોય છે. નરેન્દ્ર કોલેજનો અભ્યાસ કરતો પણ તેનો અંતરાત્મા કંઈક જુદીજ વસ્તુને ચકાતો. ક્ષણે ક્ષણે તેનો જીવ કંઈક જુદાજ વિષય તરફ દોડતો. મનુષ્ય ગમે ત્યાં જાય કે ગમે તે બાબતમાં પોતાનો જીવ પરોવે પણ તેની વૃત્તિ તેના અત્યંત પ્રિય વિષય તરફ ખેંચાયાજ કરવાની. કોલેજનો અભ્યાસ કરવામાં તે પોતાના જીવને પુરેપુરો પરોવતો, પણ અનાયાસે તેની વૃત્તિ સાધુ જીવન તરફ પ્રેરાઈ જતી ! “ સધળાં પુસ્તકો ફેંકી દો, પ્રભુની સંનિધિમાં વિદ્યાનો શો ઉપયોગ ? ” એમ તેને વારંવાર થઈ આવતું. બી. એ. ની પરિક્ષા પહેલાં એક દિવસે તેનો અંતરાત્મા

જાગૃત થયો અને પોતાની સત્તા ચલાવવા લાગ્યો ! એક ભજન ગાતો ગાતો તે કેટલાક વિદ્યાર્થીઓની ઓરડીઓ આગળ આવીને ઉભો રહ્યો ! ભજનમાં તે લીન થયો હતો. તેના મુખ ઉપર આનંદ છવાઈ રહ્યો હતો. સમય પ્રમાતનો હતો. અરણોદય થયો હતો. અનેક ઓરડીઓની અંદર છોકરાઓ ઉઘટા હતા. એવે સમયે નરેન્દ્ર હાથમાં તંબુરો લઈ ગાતો ગાતો પોતાના મોસાળની ઓરડીએથી કોલેજની બોર્ડિંગ આગળ આવ્યો. તેનું ઉમદા ભજન સાંભળીને છોકરાઓ જાગી ઉઠ્યા ! તે આખો દિવસ નરેન્દ્રે ગાયાજ કર્યું ! પરિક્ષાને માટે હવે એકજ દિવસ બાકી રહ્યો હતો, તેથી એક જણે પૂછ્યું : “ નરેન્દ્ર, તેં પરિક્ષાને માટે બધું વાંચી નાંખ્યું ? ” “ અલખત્ત, હા ” તેણે જવાબ આપ્યો અને તરતજ બીજું ભજન ગાવા લાગ્યો ! “ તું કંઈ નિશ્ચય ઉપર કેમ આવતો નથી ? તારા ભવિષ્યને માટે જો તું વધારે કાળજી રાખીશ તો જગતમાં તું એક નામકિત અને પૈસાદાર માણસ થઈશ ! ” આ પ્રમાણે તેનો મિત્ર ફરીથી બોલ્યો. નરેન્દ્રે જવાબ આપ્યો કે “ અંગાળાના પ્રસિદ્ધ વકીલ બ્યોમૈશચંદ્ર બેનરજી જેવા પ્રખ્યાત અને લોકપ્રિય થવાનું મને વારે લાગીએ મન થઈ આવે છે, પણ જરા વધારે વિચાર કરતાં એ બધામાં પણ મંસારની અસારતાજ મને લાગે છે ! મૃત્યુ અવશ્ય આવે છે અને દરેકન ઝડપે છે તો પછી આવી નાશવંત સમૃદ્ધિ મેળવવાને મનુષ્યે શા માટે પ્રયાસ કરવો જોઈએ ? સંન્યાસીના જીવન વિષે મેં બહુ વિચાર કર્યો છે. ખરી મોટાઈ તો એની છે ! કારણ કે મૃત્યુની સત્તાને પણ દૂર કરવાનો તે પ્રયત્ન કરે છે અને અવિકારી સત્યને તે ખોળે છે ! બાકીનું આખું જગત તો નાશવંત વસ્તુઓ મેળવવા માટેજ બ્યવહાર ચલાવે છે.

નરેન્દ્રને તેના મિત્રો ઘણુંજ મ્હાતા. તેનો એ વખતનો એક

મિત્ર લખે છે કે “ નરેન્દ્ર સાથે વાત કરવાનું અમને ઘણું જ ગમતું; તેના વિચારો અમને પ્રિય લાગતા; તેનો સ્વર વીણા જેવો મીઠો હતો; તેના વિચારો જાણવાને અમે ખાસ કરીને કોઇ વાત ઉપાડતા અને તેના વિચારોમાં હમેશ કંઈક નવિનતાજ ભાસતી! તેની સાથે વિચારોની આપ લે કરીને તેની પાસેથી અમે ઘણું શિખતા. કદી કોઇ તેની વિરુદ્ધ પોતાનો મત દર્શાવે તો નરેન્દ્ર પોતાની ખુદ્દિ અને ભાષાના પ્રભાવથી તરત તેનું સમાધાન કરી દેતો.

હિંદમાં ઘણા વિદ્યાર્થીઓ માત્ર વાંચવામાંજ પોતાનો બધો સમય ગાળે છે અને એક ખુણે બરાબ રહે છે. કોઇ પણ રમતમાં કે કસરતમાં તેઓ ભાગ લેતા નથી. એનું પરિણામ એ આવે છે કે હિંદી વિદ્યાર્થીઓની શારીરિક સ્થિતિ દિન પ્રતિદિન નબળી થતી જાય છે. નરેન્દ્રનાં માખાપ સમજતાં હતાં કે શારીરિક કેળવણી વગર કેળવણી અધુરી છે અને તેથી કરીને તેઓ તેને પોતાનું બળ વધારવાને અનેક સગવડો કરી આપતાં. નરેન્દ્ર ક્રીકેટની રમત ઘણી રમતો અને લકડી પટ્ટા ખેલવામાં તેની હોંશીયારી ઘણીજ વખણાતી. કસરતના અખાડામાં પણ તે જતો અને શરીરના અવયવો મજબુત થાય એવી કસરતો કરતો. એક બાળુએ જેમ અભ્યાસમાં તે ઉડો ઉતરતો તેમ બીજી બાળુએ ઉપર જણાવ્યું તેમ શરીરને દૃઢ અને મજબુત બનાવવાને અનેક પ્રયાસ કરતો. લકડી પટ્ટાની રમત તેને ખુબ પ્રિય હતી. મુસલમાન ઉસ્તાદો પાસેથી તે એ રમત શીખ્યો હતો. તે મેળામાં જતો અને ગમે તેની સાથે લકડી પટ્ટા ખેલતો. તેમાં તે એટલો બધો પ્રવીણ થયો હતો કે તે માત્ર દસ વરસની ઉંમરનો હતો ત્યારે એક મેળામાં લકડી પટ્ટા ખેલવાને તેને બોલાવવામાં આવ્યો હતો, અને ત્યાં હોંશીયારમાં હોંશીયાર ખેલાડી સાથે લકડી પટ્ટા રમી તેને હસી તેની લાઠીના બે કડકા તેણે કરી નાંખ્યા હતાં! તેની

સાથે રમનાર બાળસ તેનાથી મોટા અને મજબુત હતો પણ પોતાની મુક્તિથી નરેન્દ્રે તેને હરાવ્યો અને પહેલું ઇનામ પોતાને હાથ કર્યું. આ સિવાય દોડવામાં, કૂદવામાં, કુસ્તી કરવામાં, ગંગામાં હોડીએ ચલાવવામાં તે સૌથી શ્રેષ્ઠ ગણાતો. શારિરીક બળને માટે આટલું કરી તેણે પોતાનું શરીર સુદૃઢ બનાવ્યું હતું. તેના બાંધે મજબુત દેખાતો હતો અને આકૃતિ સુંદર અને બમ્બ રૂપ ધારણ કરી રહી હતી. કોલેજના દિવસોમાં બપોથી ત્યાંથી ઉડું જ્ઞાન મેળવી લેવું અને સાથે સાથે શારિરીક બળ અત્યંત વધારવું, આ બે બાબતો નરેન્દ્રનું લક્ષ્યબિંદુ થઈ રહી હતી.

નરેન્દ્રની જ્ઞાન તૃષ્ણા અગાધ હતી. કોલેજનો અભ્યાસક્રમ તેની તૃષ્ણા મટાડે એવો નહોતો. તેના વિષયોને તે બહુ મહત્વના ગણતો નહિ. આથી કરીને કોલેજના અભ્યાસની તે બહુ દરકાર રાખતો નહિ. કોલેજના અભ્યાસક્રમનો કેટલોક ભાગ તેની ઇચ્છાને અનુકુળ થતો અને કેટલોક પ્રતિકુળ બાસતો! આથી પરિક્ષા પહેલાં માત્ર બે મહિનાજ પાસ થવા પુરતું વાંચતો; અને બાકીનો બધો વખત કોલેજ બહારના વિષયો શિખવામાં, જાહેર ભાષણો સાંભળવામાં અને એ સમયના મહાન વિચારકોના વિચારોનું મનન કરવામાં તે ગાળતો. વર્તમાનપત્રો, માસિકો અને નવલકથાઓ તથા સમકાલિન લેખો તે તે પુષ્કળ વાંચતો. નવા નવા વિચારો તે શોધતો. જ્ઞાનની અનેક શાખાઓનું એક મૂળ શોધી કહાડવું અને નૈસર્ગિક શક્તિ પ્રાપ્ત કરવાને માનસિક શક્તિઓને અત્યંત ખીલવવી, આ તેના અભ્યાસનો ખાસ હેતુ હતો. પોતાના આશયને નરેન્દ્ર મરણપર્યંત વળગી રહ્યો હતો, અને પોતે મુકરર કરેલા અભ્યાસક્રમ પ્રમાણે તે આખી જીંદગી સુધી એક નિત્ય કર્મની માફક વાંચાળ કરતો! તેના મનના આ વલણથી તે ખર જ્ઞાનની માહિતિને જાણે કે એક કુવારો દોષ એમ કહી શકાયો હતો!

આ જ્ઞાન તૃષ્ણાની સપાટી નીચે તેને ટકાવી રાખનાર, તેને અધિકતે અધિક બળ આપનાર, તેના આખા જીવનમાં અને તેની બુદ્ધિમાં પવિત્રતાનો પટ બેસાડનાર તેનું ઉચ્ચ ચારિત્ર હતું. પવિત્રતા તેના ચારિત્રનું મુખ્ય અંગ હતું. તેનું એવું ચારિત્રજ તેની જ્ઞાન તૃષ્ણાને ટકાવતું, વધારતું અને ખીલવતું. આ ચારિત્ર સ્વભાવસિદ્ધ હતું. પવિત્રતા, ધાર્મિકતાની તે જાણે કે એક ઝગહગતી જ્યોતિ હોય એમ અમને ભાસતું. પવિત્રતા તેના આચારમાં, તેના વિચારમાં સદાકાળ વાસ કરી રહેતી. એ પવિત્રતાએજ એને જ્ઞાનની અવધિએ પહોંચાડીને પરબ્રહ્મ-પદની પ્રાપ્તિ કરાવી હતી. પવિત્રતા અને જ્ઞાનને ગાઢ સંબંધ છે. પવિત્રતા વગરનું જ્ઞાન ગમે તેટલું હોય તો પણ તેથી મનુષ્ય ખરા વિકાસને પામતો નથી.

ધ્યાન અને જ્ઞાન એ કાર્યસિદ્ધિરૂપી રથનાં બે ચક્રો છે! તે બેના સંયોગ વગર ઐહિક કે પારમાર્થિક સિદ્ધિ પ્રાપ્ત થતી નથી. શુદ્ધ આચરણ, ઉચ્ચ આશયો અને મહત્વાકાંક્ષાનું સતત ભાન તેજ ધ્યાન! એ ઉચ્ચ આશયોના ભાનથીજ, ગ્લેડસ્ટન, રાનડે, બર્કે, ગોખલે, ગાંધી જેવા મહાન પુરૂષો અને શંકર, બુદ્ધ, દયાનંદ જેવા મહાત્માઓ, જ્ઞાનને હૃદયમાં ઠસાવી, ટકાવીને ખીજના ઉપર ઉંડી છાપ પાડી જગતમાં વિજયી થયા છે. આ ધ્યાન જ્યાં નથી ત્યાં ખરું જ્ઞાન પણ નથી. જ્યાં એકનો અભાવ ત્યાં ખીજનો અભાવ જ છે. એ બેના સંયોગ વગરનું જ્ઞાન ધૂમાડાના બાયકા જેવું છે. આ ધ્યાન, પવિત્રતા અને જ્ઞાનના સંયોગથી નરેન્દ્રના મુખ ઉપર, તેની બંને બુદ્ધિઓમાં અને તેના આખા શરીરમાં પુરુષાર્થનો અનુપમ જ્યુરસો જણાઈ આવતો. તે સૌ પ્રત્યે માયાળુ અને ભલો હતો. પણ તેની ભલાઈ અસમર્થો મથેત્ર સાધુ જેની નહોતી! એ ભલાઈ તેનામાં સાત્વિક અને ક્ષમા-શીલ બળરૂપે વસી રહેલી હતી અને તે બળનું પોષક તેનું અખંડ

અણચર્યા હતું. પવિત્રતા-અણચર્યા તેના વિદ્યાર્થી જીવનનું મુખ્ય લક્ષણ હતું. આ પવિત્રતા તેને માત્ર અસત્ કાર્ય કે અસત્ વિચારથી દૂર રાખતી, એટલુંજ નહિ પણ સહવિચાર અને સત્ કાર્યમાં તે તેને સર્વદા પ્રવૃત્ત રાખતી.

મેટ્રીક્યુલેશનની પરિક્ષામાં પાસ થયા પછી અકસ્માત્માન અને વેણીગુપ્ત નામના મોટા ગરૈયાઓ પાસે નરેન્દ્ર ગાયન શિખવા લાગ્યો. તેના પિતાની ખાસ બલામણુ હતી કે એ વિદ્યા તેણે પ્રાપ્ત કરવી અને હિંદુઓની ગાયનકળામાં પ્રવીણ થવું. નરેન્દ્રને ઇશ્વરે મધુર સ્વર બક્ષેલો હતો. પૂર્વ અને પશ્ચિમની સંગીત કળામાં તે પ્રવીણ થયો અને બંને દેશનાં વાદ્યો વગાડવામાં હોંશીયાર થયો. સાથે સાથે વૃત્તકળા પણ તેણે સંપૂર્ણપણે પ્રાપ્ત કરી લીધી. કુદરતના સૌંદર્યને તે અહાતો અને દરેક વસ્તુમાં સૌંદર્ય લાવવાનું ઇચ્છતો. શ્રેષ્ઠ સંગીત અને શ્રેષ્ઠ વૃત્ત મનુષ્યમાં સુંદર લાગણીઓનો આવિર્ભાવ કરે છે. નરેન્દ્રના સંગીતમાં, વૃત્તમાં, કુદરત અને આત્માના સૌંદર્યનો, તેની ધાર્મિક લાગણીઓનો અને સુવિચારોનો આવિર્ભાવ થઈ રહેતો. તે જેમ જેમ વધારેને વધારે ધર્મિષ્ઠ થતો ગયો તેમ તેમ તેનું શરીર તેના સુંદર આત્માનો જાણે કે સ્પૂર્ણ આવિર્ભાવ હોય તેમ બની રહ્યું. ઇશ્વરે તેનો રહેરો ખુબસુરત બનાવેલો હતો.

તે જ્યારે ગાતો ત્યારે તેના અવાજની મિઠતા અને શરીરનું સૌંદર્ય એકમેકની સાથે અલૌકિક રીતે બળી જતાં અને આસપાસ આધ્યાત્મિક સૌંદર્ય અને આધ્યાત્મિક એકતાનું સર્વને ભાન કરાવતાં. કોઈ કોઈ વખત તે એકલો એકલો ગાતો અને તેમાં એટલો બધો મશગુલ થઈ જતો કે ખાવા પીવાનું પણ ભૂલી જતો! કંટલીક વખત નહાતી વખતે તે ખાવાનું શરૂ કરે અને તેમાં એટલો તો મરક થઈ જાય કે પાણી પાણીને ઠેકાણે રહે અને કલાક એ કલાક વહી જાય!

ગાવાથી તેનો અવાજ બહામને મિષ્ટ અને ખુશ્કો થયો અને તે તેને આગળ ઉપર વક્તા તરીકે ધણોજ કામ લાગ્યો. સ્વામી વિવેકાનંદ તરીકે તે પોતાના વિચારો પોતાના અવાજ ઉપરના કાબુને લીધે પણ વધારે સ્પષ્ટતાથી અને વધારે જીસ્સાથી દર્શાવી શકતો હતો. પશ્ચિમમાં અનેક મનુષ્યો તો તેના મધુર અવાજને લીધેજ આકર્ષાઈને તેના ભાષણો સાંભળવાને આવતા. આ સમયમાં વળી દરરોજ સંધ્યાકાળે તે એક નાના ટકું ઉપર સ્વારી કરતો અને ઘોડે બેસતાં શિખતો. પોતાના અભ્યાસકાળમાં તે એકજ વખત એક પુસ્તકને વાંચતો અને પછી આખી જીંદગી સુધી તેની મતલબ તેને મ્હોડે થઈ રહેતી.

પોતાનાં માતાપિતા આગળ નરેન્દ્ર ધણુંખડું ગાતો અને તેઓ સાંભળીને ખુશી થતાં. કોઈ પણ મનુષ્ય તેને એકજ વાર ગાતાં સાંભળતો એટલે કદી તેને ભૂલી શકતો નહિ. તે ગવૈયાના જેવું ગાઈ શકતો. ગાયનકળા વિષે પૂર્વ અને પશ્ચિમના સંગીતની તુલના કરી બંનેના શુભ દોષ તે દર્શાવતો અને તેના વિચાર સપ્રમાણ ગણાતા. અનેક વાદ્યો તે વગાડતો. મુખ્યત્વે કરીને વીણા તેને ધણીજ પ્રિય હતી અને એ વગાડવામાં તે ધણોજ પ્રવીણ હતો. ગાવું, વાજાંત્ર વગાડવું અને નરધાનો ઠેકો આપવો એ ત્રણે કામ તે સાથે સાથેજ કરતો. મદ્રાસ હાઈકોર્ટના જડ્જ શંકર નેર જેવા મનુષ્યોએ વર્તમાન પત્રદ્વારા વિવેકાનંદનાં સંગીતવેત્તા તરીકે ધણોજ વખાણ કરી આ વાતને સિદ્ધ કરી આપી હતી.

પ્રકરણ ૧૦ સુ-ભાવિ જીવનનું જ્ઞાન.

પોતાની યુવાવસ્થા વિષે વાત કરતાં સ્વામી વિવેકાનંદ કહેતા કે, “તે સમયમાં હું ભગવદ્ગીતા વાંચતો અને તેમાંના કેટલાક વિચારો રાત દિવસ મારા મગજને હલાવી નાંખતા. શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતા હિંદુ ધર્મનું ઉમદા રહસ્ય સમજાવે છે. ખરો વેદાન્ત ધર્મ તે બહુજ સુંદર રીતે પ્રતિપાદન કરે છે! આર્યોના આત્મા વિષેના અનુભવ તેમાં દર્શાવેલો છે. તેમાં વર્ણવેલો ધર્મ કોઈ એક દેશનો, જાતિનો, વ્યક્તિનો કે સંસ્થાનો નથી. તે ધર્મ સ્ત્રીનો નથી કે પુરુષનો નથી; પણ જાતિ રહિત, વર્ણ રહિત, દેશ રહિત, સંસ્થા રહિત આત્માનો છે. તે ધર્મ સર્વ સામાન્ય છે, તે સર્વને લાગુ છે. તેના સિદ્ધાંતો દેશકાલાદિથી અપ્રાધિત છે. તે નિત્ય છે. ખેદ્યુક્ત અર્જુન યુદ્ધમાં ઉભેલો છે અને શ્રીકૃષ્ણ તેને આત્માનું ખરૂં સ્વરૂપ સમજાવી સ્વધર્મમાં પ્રેરે છે. શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતા આત્માનું શુદ્ધ સ્વરૂપ સમજાવનાર, સ્વધર્મમાં યોજનાર અને મોક્ષના દ્વારમાં લઈ જનાર એક અતુલનીય સ્વર્ગીય જ્ઞાન છે.”

નરેન્દ્ર ભગવદ્ગીતાનું દરેક દરેક પ્રકરણ વાંચતો અને તેમાંનું અગાધજ્ઞાન, અદ્ભુત આધ્યાત્મિક પ્રકાશ, આર્ય મહર્ષિઓનો અપૂર્વ અનુભવ, તેના વાંચનમાં નરેન્દ્રની નજરે આવતો. ભગવદ્ગીતા જાણે કે એક વ્યક્તિ હોય, તેનો મિત્ર હોય તેમ તેને તે ચલાવા લાગ્યો. તેને મન તે સર્વ શાસ્ત્રોનું એક શાસ્ત્ર હતું. રણભૂમિના અસંખ્ય પોકારોની વચમાં અત્યંત શાંતિને અનુભવનાર પરમાત્મા શ્રીકૃષ્ણનું, ખેદ્યુક્ત જીવ-આત્મા-અર્જુન પ્રત્યે આત્મકથન હતું. સંસારરૂપી રણભૂમિ ઉપર સ્વધર્મમાં પ્રવૃત્ત થવા, આત્માના અંતઃપ્રદેશમાં પેસીને પોકારતો જાણે કે તે શંખનાદ હોય તેમ નરેન્દ્રને

લાગતું. “કર્મ કર્મને માટેજ કરવાનાં છે, ભયથી કે સ્પૃહાથી કરવાનાં નથી.” “જે મારી પાસે આવે છે તે સંસારરૂપી સાગરને તરે છે.” વગેરે ગીતાના વાક્યોમાં અગાધ ઉંડું તરવ સમાયલું છે એમ તેને ભાસવા માંડ્યું, અને એ સત્યોની અસર એવી તો તેના હૃદય ઉપર થઈ કે “લોક કલ્યાણ એ પોતાનુંજ કલ્યાણ છે, જગતનું બહું કરનાર પોતાનુંજ બહું કરે છે, જગત ઉપર તે ઉપકાર કરે છે એમ તેણે ધારવાનું નથી.” આવા આવા અનેક સિદ્ધાંતો તેના મનમાં ફર્યા અને તે તેના જીવન પર્યંત તેના હૃદયમાં સામ્રાજ્ય ચલાવી રહ્યા. ગીતાનાં રહસ્યોમાં હિંદુ જીવનની ચોક્કસ ચોક્કસી ભાવના તેને જણાઈ. ગીતાએ તેને અસમાન્ય પુરૂષાર્થ સમર્પ્યું, અને એ દિવસથી તે હિંદુ ધર્મનો બહાદુર રક્ષક બની રહ્યો. એક પુત્ર પોતાની માતાને માટે લાગણી ધરાવે તેમ નરેન્દ્ર હિંદુ ધર્મને માટે લાગણી ધરાવવા લાગ્યો. ગીતાએ તેને હાજર જગતની બનાવ્યો અને ખ્રિસ્તિ પાદરી-ઓના બોધ સામે હિંદુ ધર્મની મહત્તા દર્શાવી આપવાનો જીસ્સો તેનામાં આણ્યો.

એક દિવસ એક પાદરી જાહેર રસ્તા ઉપર હિંદુઓના એક મોટા ટાળાને બોધ કરતો હતો. તે બોલ્યો: “હું મારી લાકડીથી તમારા દેવની મૂર્તિને માફ તો તે શું કરે?” શ્રીતાઓ સૌ ચૂપ રહ્યા. જવાબ આપવાને કોઈ શક્તિમાન નહોતું. નરેન્દ્ર તેના મિત્ર સાથે તેજ રસ્તે ચાલે જતો હતો તેણે એ સાંભળ્યું. પાદરીને તેણે જવાબ આપ્યો: “હું તમારા દેવને ગાળ દઉં તો તે મને શું કરી નાખશે?” પાદરીએ કહ્યું: “તમે મરશો ત્યારે તમને નર્કના અગ્નિમાં નાંખશે!” નરેન્દ્રે જવાબ આપ્યો: “ત્યારે મારા દેવની મૂર્તિ પણ તમે મરશો ત્યારે તમને બાંધીને લટકાવશે!” પાદરી સાહેબ ખીજવાઈ ગયા અને ચૂપ થઈને છાનામાના ચાલ્યા ગયા. નરેન્દ્ર

અને તેના મિત્રો હસવા લાગ્યા અને તાળીઓ પાડવા લાગ્યા. સૌ મોતા જનો તેમાં સામેલ થયા.

સંસારી થવું ઠીક કે સંન્યાસી ? ગાડી ઘોડે બેસીને ધરનાર ભોગી ઠીક કે ત્યાગી ? સંપત્તિ, વૈભવ, નાના પ્રકારના ભોગવિલાસ ઠીક કે સંન્યાસીનું બિક્ષાન ઠીક ? સૂવાને પલંગ મેળવવો કે પથ્થરની શિલા ? રહેવાને મહેલ, વિવિધ અલંકાર અને વસ્ત્ર ઠીક કે સંન્યાસીનો અંચળો, તૂંચીપાત્ર અને ચોળવાની રાખ ઠીક ? સ્ત્રી પુત્રાદિ કુટુંબનો પ્રેમ ઠીક કે વસુધૈવ કુટુંબકમ્ ? એમ સંસારી અને લાગીની જીંદગીના વિચારોની વચ્ચેનાં નરેન્દ્રનું મન આ સમયે અથડાવા લાગ્યું. બે આદર્શો-સંસારી અને લાગી-તેની નજર આગળ ખડા થયા અને તે એ બંનેની તુલના કરવા લાગ્યો. સંસારી જીવનની અનેક તૃષ્ણાઓ, આશાઓ, બંધનો, લોભ, મોહ, અસલ વ્યવહાર, ડોળ, સ્વાર્થ, પ્રપંચ, સુખ, દુઃખ અને તે સર્વની વચ્ચેનાં મનુષ્યને ઝાંચિંતો ઝડપી લેનાર મૃત્યુ, એ સર્વે તેને સંસારની અસારતા દર્શાવવા લાગ્યાં-જગતનું મિથ્યાપણું સમજાવવા લાગ્યાં. સંસારના સૌંદર્યમાં કે ભવ્યતામાં ખરું સુખ નથી, તે માત્ર માયા છે, મિથ્યા છે, “જુઠી માયા જુઠી કાયા, જુઠા ખેલ બનાયારે;” એમ તેના અંતઃકરણમાં ઠસવા માંડ્યું !

એકવાર સંપૂર્ણ વૈરાગ્યના તેજથી પ્રકાશિત અને દેવ સમાન દેખાતી સંન્યાસીની મૂર્તિ, તેની માનસિક દૃષ્ટિમાં ખડી થઈ. આ મૂર્તિએ શરીરે માત્ર કૌપીન ધારણ કરેલી હતી. બાકીના શરીરે ભરમતું આવચાદન હતું. તે મૂર્તિ જ્યાં ઉભી હતી તે સ્થળની પાછળ એક મોટું અરણ્ય હતું, થોડેક દૂર બરફથી ઢંકાયેલી ધોળી ટેકરીઓ આવેલી હતી. સંસારથી તે દૂર હતી, પણ સંસાર તેના તરફ પ્રપંચ ફેંકતો હતો. અનેક આશાઓ, તૃષ્ણાઓ અને લાલચો તેની અડો-અંક થઈને જવા લાગ્યા; પણ આ ધ્યાનચરિત્ર સાધુની મૂર્તિ જરાક

પણ ચલાયમાન થઈ નહિ. ભૂખ, તરસ અને ઠાઠની અસર તેના શરીર ઉપર દેખાતી હતી, પણ તેના મન ઉપર તેની અસર જણાઈ નહિ. તેના મન્ય કપાળ ઉપર વૈરાગ્યનું તેજ પ્રસરી રહ્યું હતું. તેની આંખો જાણે કે બે તેજસ્વી સૂર્ય હોય તેમ એવી તો ઝળકી રહી હતી કે તેના પ્રકાશ આગળ જગતનો ઝળકાટ નહિવત લાગતો. તેનાં આંતર-ચક્ષુઓ આત્મજ્યોતિના ઉગ્ર પ્રદેશમાં ઉડી રહ્યાં હતાં.

જાગૃત અવસ્થામાં પણ આવાં સ્વપ્નો-આવાં દર્શનો તેને થઈ આવતાં. આવાં દર્શન-સ્વપ્ન આધ્યાત્મિક દશાની અમુક સ્થિતિ સૂચવે છે. આવું દર્શન-ઉદ્ભવતું ત્યારે નરેન્દ્ર ધણાજ આનંદમાં આવી જતો અને સંસારી દશાને બંધન સમજતો. તેનું મન આ વેળાએ વિવિધ પ્રકારની અદ્ભુત સ્થિતિઓ અનુભવતું. કેટલીક વખત તેને પોતાનું શરીર સ્વપ્નના શરીર જેવું લાગતું. તે ધણીવાર શરીરનું ભાન ભૂલી જતો અને કોઈ કોઈ વખત જાહેર જાગની અંદર ફરતાં પોતે આત્મા છે એ વિચારમાં તે એટલો બધો લીન થઈ જતો કે પોતાનું શરીર હયાતીમાં છે કે નહિ તેની ખાતરી કરવાને પોતાનું માથું ઝાડ્યા બીજી કોઈ વસ્તુ સાથે અકાળી ખાતરી કરી લેતો ! પૂર્વ જન્મની ભાવનાઓ અને અનુભવો મનુષ્યના વર્તમાન જીવનમાં અનાયાસે જ દ્રશ્યમાન થાય છે. કેટલાક મનુષ્યોને કેટલાક વિચારો અને ગુણો જન્મથીજ પ્રાપ્ત હોય છે. કેટલાક મનુષ્યો ઉપર અન્ય મનુષ્યોને સ્વાભાવિક પ્રેમ ઉત્પન્ન થાય છે, કેટલાંક સ્થળ કોઈને વખરે જોયે પણ પરિચિત હોય એવો ભાસ થાય છે. નરેન્દ્રની જાગૃતમાં તેમજ હતું. કેટલાક આધ્યાત્મિક અનુભવો, ત્યાગીનું જીવન, તે જીવનની મહત્વાકાંક્ષાઓ, વિવેક, વૈરાગ્ય વગેરે જાણે કે તેણે પૂર્વજન્મમાં સિદ્ધ કર્યાં હોય તેમ તેના વર્તમાન જીવનમાં સ્વાભાવિક દશાએ પહોંચેલાં અલગ પડતાં હતાં અને તેનું ભાવિ જીવન સુચવતાં હતાં.

પ્રકરણ ૧૧ મું બુદ્ધિનો વિકાસ.

જ્ઞાનની અનેક શાખાઓમાં નરેન્દ્રતું મન પરાવાયલું હતું. કોલે-જનો અભ્યાસ તો તે કરતો જ હતો, પણ તેની સાથે ખીજા ઘણા વિષયોમાં પારંગત થવાની તે ઇચ્છા રાખતો હતો. ગણિતશાસ્ત્ર અને ખગોળવિદ્યામાં તે ઘણો આગળ વધ્યો. સંસ્કૃત તેને બાહ્યા-વસ્થાથી જ પ્રિય હતું. બાર વર્ષની ઉંમરે તે સંસ્કૃત બ્યાકરણ શિખ્યો હતો અને સત્તર વરસની વયે તો સંસ્કૃતમાં શ્લોક બનાવવા લાગ્યો ! પોતાની બંગાળી ભાષાને પણ તેણે એટલી બધી કેળવવા માંડી કે આગળ જતાં બંગાળી લેખક તરીકે તે ઉચ્ચ પદો પ્રાપ્ત કરી રહ્યો.

નરેન્દ્રની સ્મરણશક્તિ અલૌકિક હતી. તેની માતા તરફથી વાર-સામાં તેને તે મળી હતી. વિશ્વનાથના એકાએક મૃત્યુએ જન્મ અને મરણનાં શુભ સત્યો તરફ તેના મનને ખેંચ્યું હતું. યુવાન નરેન્દ્ર હવે ખરેખરે હિંદુ બની રહ્યો, એટલું જ નહિ પણ હિંદુત્વને માટે આગ્રહી બન્યો. હિંદુ તત્ત્વજ્ઞાનનાં પુસ્તકો હવે તેણે વાંચવા માંડ્યાં. તેમના ઉપર લખાયેલી ટીકાઓ હિંદુ વિચાર પ્રમાણે સંપૂર્ણ હતી, પણ પાશ્ચાત્ય શિક્ષણથી કેળવાયેલા વિદ્યાર્થિને મન તે અનુકુળ થઈ નહિ. આથી કોલેજમાં તેણે તત્ત્વજ્ઞાનનો વિષય પસંદ કર્યો અને પાશ્ચાત્ય તત્ત્વવેત્તાઓના સિદ્ધાંતો જાણવાનો પ્રયાસ કર્યો. હર્બર્ટ સ્પેન્સરના સિદ્ધાંતોમાં તેને રસ પડ્યો. તેના અધ્યયનથી તેની મનન-શક્તિ, તર્ક અને બુદ્ધિ ખૂબ વિકાસ પામ્યાં. સાથે સાથે કેન્ટ, શોપન-હોર, મિલ અને કાંટનો અભ્યાસ પણ શરૂ કર્યો. એરીસ્ટોટલ પણ વંચ્યો. એ સર્વ સાથે ઉપનિષદોનો અભ્યાસ પણ તેણે જારી રાખ્યો હતો. પાશ્ચાત્ય સિદ્ધાંતોની કસોટીથી ઉપનિષદનાં સત્યોને તે તપાસતો રહેતો. લાંબા અધ્યયન અને મનન પછી તેને પાશ્ચાત્ય

સિદ્ધાંતોની અપૂર્ણતા દેખાવા લાગી. આર્યઋષિઓએ શોધી કહાડેલાં મહાન સત્યો આગળ પાશ્ચાત્ય સિદ્ધાંતો તેને માત્ર આભાસ જેવા જ જણાયા અને હિંદુ તત્ત્વજ્ઞાનની મહત્તા તેના મનમાં ઠસી રહી. પરંતુ વેદાન્તનાં કેટલાંક સત્યો બુદ્ધિથી અગમ્ય હોઈ અનુભવગમ્ય છે. નરેન્દ્રમાં તે અનુભવની ખામી હોવાથી તેના મનમાં કવચિત્ શંકા થતી કે, “વેદાન્તથી પણ અધિક સરળ અને શ્રેષ્ઠ માર્ગ કોઈ હશે ખરો?”

તત્ત્વજ્ઞાનની સાથે નરેન્દ્ર ઇતિહાસનું પણ ઉડું અધ્યયન કરતો હતો. અંગ્રેજી પ્રજાની ઉત્ક્રાન્તિઓ, તેનાં મહાન લક્ષણો, રાજદારી ઉચ્ચ પાઠશાળા, અવનવા બનાવો અને રાજદારી પુરુષોનાં મહાન ચારિત્રોનો તેણે ઉડો અભ્યાસ કર્યો. ગ્રીનનો બનાવેલો “અંગ્રેજ પ્રજાનો ઇતિહાસ” તેણે ખંતથી વાંચ્યો અને ઇંગ્રેજ પ્રજાનું બંધારણ કેવી રીતે બંધાયું તેની પુરેપુરી માહિતી મેળવી. આખા યુરોપનાં રાજ્યોનો ઇતિહાસ તે શિખ્યો. ફ્રેન્ચ રેવોલ્યુશન-ફ્રેન્ચ પ્રજાની ઉત્ક્રાન્તિનું ઉડું અધ્યયન કર્યું અને તે વખતની રાજકિય હિલચાલો લક્ષ્યમાં લીધી. પણ સૌથી વિશેષ અભ્યાસ જે પુસ્તકનો તેણે કર્યો તે તો મહાન ઇતિહાસકાર ગીબનનું બનાવેલું “રોમન રાજ્યનો અસ્ત અને નાશ” એ હતું. આ પુસ્તકનું અધ્યયન અને મનન તેણે એટલું બધું કર્યું કે પ્રાચીન રોમન મહા પ્રજાનું ગૌરવ તેના મનમાં સર્વદા રમી રહ્યું અને રોમ વિષે વાત કરતાં તેનો આબેહુબ ચિતાર શ્રોતા જનોની દષ્ટિ આગળ તે ખડો કરી દેતો. સ્વામી વિવેકાનંદની સાથે જેઓ રોમ ગયા હતા તેઓ કહે છે કે એ પ્રાચીન ભૂમિની નષ્ટ કીર્તિ વિષે વાત કરતાં તેમના મુખમાંથી એવા જુસ્સાથી ઉદ્ગારો નીકળતા અને એ ભૂમિનો એવો તો તાદૃશ્ય ચિતાર અપાતો કે શ્રાવુર્ગને એમજ લાગતું કે સ્વામીજીએ પ્રાચીન સમયમાં કેટલાંક વર્ષ રોમમાં જ ગાળ્યાં હશે! રોમન રાજાઓ, તેમનાં કૃત્યો,

તે પ્રજાસત્તાક રાજ્યના મહાન દિવસો, બ્યક્તિઓનો પરસ્પર સંબંધ એ સર્વ માનુષી દૃષ્ટિથી અને ઐતિહાસિક દૃષ્ટિથી એવી સુદૃઢ રીતે વર્ણવાતાં કે જેથી જાણે સઘળું રામન રાજ્ય શ્રોતાજનોની નજર આગળ હાલતું ચાલતું હોય એમ થઈ રહેતું. નરેન્દ્રની દૃષ્ટિમાં ઇતિહાસ, મહા પ્રજાઓની મહત્વાકાંક્ષાઓ, અનુભવો, અંતઃસ્ફુરણો અને હિંદુ જીવનનું હજારો વર્ષનું જીવનચરિત્ર રમી રહેલું હતું.

સર્વ ઇતિહાસોમાં આર્યભૂમિનો ઇતિહાસ તેને અત્યંત પ્રિય હતો. હિંદના મહાન પુરુષોનાં ચરિત્રો જાણે કે તેમના સહવાસમાં તે આવ્યો હોય તેમ, બહુજ સુદૃઢ અને સચોટ રીતે તે વર્ણવતો. આગળ ઉપર પોતાના પાશ્ચાત્ય શિષ્યોને મુગલ બાદશાહોની અને ગુપ્તવંશના રાજાઓની કથાઓ એવી ખારીકીથી સમજાવતો કે એ રાજાઓ અને બાદશાહોને તેઓ દૃષ્ટિ આગળ પ્રત્યક્ષ જોતા હોય અને એ રાજાઓના સમયમાં જ જાણે કે તેઓ રહેતા હોય એવો તેઓને બાસ થતો! કોઈ અંગ્રેજ ઇતિહાસકાર જે જુસ્સાથી ઈલી-અમેથનું વર્ણન કરે તે જુસ્સાથી હિંદની પ્રખ્યાત સ્ત્રીઓનાં પરાક્રમો તે વર્ણવતો. હિંદનાં પ્રાચીન ગૌરવગાળાં સ્થળોને તે નિહાળતો ત્યારે તેની માતૃભૂમિની ભૂતકાળની ભગ્વતાના બલુકારા તેને વાગી રહેતા. તેની પરિવ્રતાનું ચિત્ર તેના મનમાં એકદમ ખડું થતું અને તે ચિત્રમાં હિંદની ભાવિ મહત્તાનું આશાજનક સ્ફુરણ તેને થઈ આવતું !

નેપોલિયનને તેના શૈર્ષ અને બળને લીધે નરેન્દ્ર એક વીર પુરુષ ગણતો. નિર્મળતાને તે અત્યંત ધિક્કારતો, બગ વગર મહત્તા મળતી નથી એમ તે માનતો. શૈર્ષ અને સામર્થ્ય-શારીરિક મગ્ન, માનસિકબળ, આધ્યાત્મિકબળ તેના આખા જીવનના મુખ્ય સિદ્ધાંતો બની રહ્યા હતા. આગળ જતાં તત્વજ્ઞાનના વિવરણમાં પણ પોતાના અગ્રાધ આત્મમજનો જુસ્સો તેણે રેડ્યો હતો અને તેમાં રહેલા

સામર્થ્યનું ભાન તેણે સર્વને કરાવ્યું હતું.

યુવાવસ્થામાં મનુષ્યેને કવિતા ઘણી પ્રિય હોય છે; કારણ કે કવિતા યુવાનોની દષ્ટિ આગળ અનેક આદર્શો રજૂ કરે છે. મનુષ્ય પોતાના જીવનમાં કોઈપણ આદર્શને અનુસરે છે. યુવાવસ્થામાં મન નિર્મળ હોય છે અને તેમાં નવી સૃષ્ટિની કલ્પનાઓ ઉત્પન્ન થાય છે. દુનિયામાં આમ કરવું અને તેમ કરવું એવો ઉત્સાહ જુવાનના મનમાં રહે છે. તેના મનમાં અનેક ઉચ્ચ તરંગો ઉઠે છે, અનેક ઉચ્ચ આશયો કલ્પાય છે અને અનેક ઉચ્ચ ભાવનાઓ બંધાય છે. આ ભાવનાઓ, આશયો અને આદર્શોના જીવંત ચિતાર કવિતા પુરો પાડે છે અને યુવાનના અકલુષિત હૃદયને તે અસંત આકર્ષે છે. નરેન્દ્રનું ૬૯ માનવું હતું કે કવિતા આવા આશયો, ભાવનાઓ અને આદર્શોના ભવ્ય અને જીવંત ચિતાર આપે છે. આવા કોઈપણ આદર્શનું ભાન મનુષ્ય જીવંતોના મુખ્ય પાથો છે એમ તે ધારતો. ઇતિહાસ, તત્ત્વજ્ઞાન, કવિતા કે રસાયણશાસ્ત્ર ગમે તે વિષયમાં અમુક આદર્શ રહેશે છે. તે સધળાં અમુક આદર્શનાં પ્રતિબિંબો છે એમ તે માનતો; અને એ માન્યતાને અનુસરીનેજ તેનો અભ્યાસ કરતો. ઉચ્ચ પ્રતિભાવાળી અને ઉચ્ચ પ્રદેશમાં ઉડનારી કવિતાઓ તે કંડે કરતો.

વિશ્વનો સામાન્ય નિયમ એવો છે કે કૌમાર અવસ્થામાં બંધાયેલા વિચારો અને ભાવનાઓ યુવાવસ્થામાં જેવાં ને તેવાં રહી શકતાં નથી. પાશ્ચાત્ય કેળવણીના સંસ્કારોથી, પાઠરીઓના પ્રયાસથી અને ધાર્મિક શિક્ષણના અભાવથી હિંદુ વિદ્યાર્થીઓના મનમાં પ્રાચીન ભાવનાઓ તરફ અભાવ ઉત્પન્ન થાય છે; અને તેમના મનમાં જુના અને નવા અનેક વિચારો વચ્ચે તુલ્ય યુદ્ધ મચી રહે છે. અંદ્રિક સુખનાજ વિચારોમાં જન્મેલા અને ઉછરેલા યુવકને આ અવસ્થા આવે તોપણ તે મનમનિ મનમાંજ સાંત થઈ જાય છે.

પરંતુ સંસ્કારી જીવો તો સત્યને ગમે તેટલા પ્રયાસે શોધી કહાડે છે ત્યારેજ જાણે છે. આગળ જતાં આવા મનુષ્યોજ જગતમાં નવિન અને પરિસ્થિતિઓને રચી શકે છે અથવા વિકૃત ભાગને કહાડી નાખી જીવતા પાયા ઉપર નવીન ધમારતો ચણીને જગતને ઉન્નતિને માર્ગ દોરી જાય છે. ધન્ય છે એવા મનુષ્યોને કે જેમનું મન સત્ય શોધક બની હજારો તર્ક વિતર્ક કરે છે ! આવી સ્થિતિ ઉત્તમ મનુષ્યના જીવનમાં આવશ્યકજ છે. આગળ ચાલતાં જેમ જેમ નરેન્દ્ર પાશ્ચાત્ય તત્ત્વજ્ઞાનના અભ્યાસમાં ઉડે ઉતરે ગયો તેમ તેમ તેની ધાર્મિક ભાવનાઓ અને કૌમારાવસ્થાની શ્રદ્ધા શિથિલ થવા માંડી. સ્પેન્સરના વિચારોએ પ્રાચીન દંતકથાઓ તરફ તેને શંકાશીલ બનાવ્યો અને જે ભાવનાઓમાં તે ઉછર્યો હતો તે સઘળી હામગવા લાગી. તેના મનમાં તુમુલ્લ યુદ્ધ મચી રહ્યું; તેના મનમાં દુઃખ થવા લાગ્યું. તેનું કુટુંબ જે ધાર્મિક અને સામાજિક નિયમો પાળી રહ્યું હતું તેથી તદ્દન વિરૂદ્ધ હવે તેનું વર્તન થવા લાગ્યું ! દુઃખમાં તે નાસ્તિકજ બની રહ્યો. પરંતુ સહભાગ્યે માતા પિતા તરફના અને પૂર્વજન્મના અનેક શુભ સંસ્કારોએ નરેન્દ્રના હૃદયમાં વાસ કરેલો હતો. સત્ય શોધવાની ઉત્કટ ઇચ્છા અને આર્ય સાધુતાના ગૌરવનું ભાન તેનામાં જન્મ-સિદ્ધ હતાં. પાશ્ચાત્ય વિદ્યાએ તેની એ વૃત્તિઓને દબાવી અસ્ત-વ્યસ્ત કરી ખરી, પણ તેનાં ઉંડાં મૂળ તેનાથી ઉખેડી શકાયાં નહિ. એક કમાન જેમ દબાય તેમ તે દબાઇ, પણ જેમ કમાન પાછી વધારે જોર કરીને પોતાની મૂળ સ્થિતિએ આવી જાય છે તેમ તેની ધાર્મિકતા વધારે જોરથી બહાર નીકળી આવી. અનેક પ્રકારની માન-સિક્ક ગડમથલ પછી “ઇશ્વર હોયતો તેને અવશ્ય ખોળવો” એવો વિચાર તેના મનમાં દૃઢ થયો. નાસ્તિકપણું એ એક જાતની બુદ્ધિની જડતા, અનિશ્ચિતાતા, માનસિક શક્તિઓનો અપૂર્ણ વિકાસ, પરજન્ય,

શંકાશીલતા છે એમ છેવટે તેને જણાયું. કૉન્ટના ગ્રંથોમાં તેને કાંઈક અવલંબન મળ્યું. જનસેવા, માયાળુતાના વિચારોને ટેકો મળ્યો અને આ અસર તેના વિચારોમાં જીવનપર્યંત રહી. પાશ્ચાત્ય તત્ત્વજ્ઞાનની અનેક શાખાઓ તે હવે ફરીથી તપાસવા લાગ્યો. હીગલ, શોપન હોર અને મિલ વાંચવા લાગ્યો. પારમાર્થિક સત્યનું ભાન કરાવે, આત્માને ઓળખાવે, તેને અનુભવાવે, તેજ ખરૂં તત્ત્વજ્ઞાન છે અને આવી શક્તિઓ જેમાં નથી તે તત્ત્વજ્ઞાન નથી એમ તે માનવા લાગ્યો. પાશ્ચાત્ય તત્ત્વજ્ઞાનનો અભ્યાસ તેણે એટલો બધો કર્યો કે તેમાંથી ફકરાઓને ફકરાઓ તે મ્હોઢે બોલી જતો !

આ વખતે તે ખી. એ. નો અભ્યાસ કરતો હતો. તીવ્ર બુદ્ધિ અને અલૌકિક સ્મરણશક્તિને લીધે તે એક પુસ્તક એકજવાર વાંચતો અને તે તેને યાદ થઈ જતું. આથી કરીને અભ્યાસ સિવાયની બીજી પણ ઘણી બાબતોમાં તે લક્ષ્ય આપી શકતો.

આ વખતે ફરીથી તેણે હર્બર્ટસ્પેનસરના ગ્રંથો વાંચવા માંડ્યા અને તેના તત્ત્વજ્ઞાનની કેટલીક ખામીઓ તેણે હર્બર્ટસ્પેનસરને લખી મોકલી. હર્બર્ટસ્પેનસરે નરેન્દ્રનાં ખુબ વખાણ કર્યા અને જવાબ આપ્યો: “ બીજી આવૃત્તિમાં હું તે ખામીઓ જરૂર સુધારી લઉંશ.” નરેન્દ્રને આથી ઘણુંજ ઉત્તેજન મળ્યું. નરેન્દ્રનો સંસ્કારી પ્રેક્ષિતર ડબલ્યુ. ડબલ્યુ. હેસ્ટી કે જે એક મોટા વિદ્વાન હતો તે કહેવા લાગ્યો: “ નરેન્દ્રનાથદત્ત એક મહાન બુદ્ધિશાળી પુરૂષ છે. મેં ઘણી સુસાધરી કરી છે, પણ એના જેવો બુદ્ધિશાળી છોકરો મેં જર્મન યુનિવર્સિટીઓમાં પણ કોઈ જોયો નથી. નક્કી, તે જગતમાં પ્રખ્યાત થશે.” નરેન્દ્ર પોતે પણ હવે માનવા લાગ્યો કે ઇશ્વરે તેને મહા પુરૂષ થવાનેજ સરજ્યો છે.

આ પ્રમાણે રમતમાં એક બાળક જેવો, સંગીતમાં એક પ્રવીણ ગવૈયા જેવો, વિદ્યામાં પંડિત જેવો, જન્મતને નિહાળવામાં તત્ત્વવેત્તા જેવો, વાદવિવાદમાં એક સિદ્ધ જેવો, એમ જુદી જુદી યોગ્યતાઓનું કેન્દ્રસ્થાન બની કંઈક નવીનજ સ્વરૂપમાં નરેન્દ્ર આસપાસના યુવાન વિદ્યાર્થીઓમાં વિરાજતો હતો. તે કોલેજમાં સખત અભ્યાસ કરતો અને કવચિત્ કવચિત્ સંસારની અસારતાના વિચારોએ ચઢી વૈરાગ્યને ધારણ કરતો તથા વિવિધ પ્રકારનું જ્ઞાન મેળવવાને મથ્યા કરતો. તે બી. એ. માં પાસ થઈ ફર્સ્ટ ક્લાસમાં આવ્યો. હવે તે એલ. એલ. બી. ને માટે અભ્યાસ કરવા લાગ્યો.

પ્રેફેસર વૃજેન્દ્રનાથ સીલ એમ. એ. કે જે નરેન્દ્રની સાથે કોલેજમાં અભ્યાસ કરતા હતા: તે નરેન્દ્ર વિષે લખે છે; “ તે ખરેખરો એક ધર્મચરી બક્ષિસવાળો યુવાન હતો; તેની રીતમાત સ્વતંત્ર હતી. છતાં સૌની સાથે તે બળી જતો, હળી જતો. તે એક મધુર ગવૈયો હતો અને સમાજમાં પ્રિય થઈ પડેલો હતો. વિવાદ કરવામાં તે ઘણોજ બુદ્ધિશાળી જણાતો. જગતની મિથ્યા ટાપટીપ અને ડોળની સામે તે સખત ટીકાઓ કરતો અને પ્રાણીમાત્ર તરફ અત્યંત પ્રેમ-ભરી દૃષ્ટિથી જોતો.....એક મિત્રે તેને લ્યુમ અને હર્બર્ટસ્પેનસરના ગ્રંથો વાંચવાનું કહ્યું પણ તેથી તેની અગ્રહાએ ઉદ્ભવું નાસ્તિકતાનું રૂપ ધારણ કર્યું.....તેણે મને પોતાની સઘળી શ્રદ્ધાઓ દર્શાવી અને પરમતત્ત્વને પહોંચવાની નિરાશા જણાવી.....મેં તેને શેલીની કવિતાઓ વાંચી સંભળાવી.....જગતમાં એક સર્વસામાન્ય પરમશુદ્ધત્વ વ્યાપી રહેલું છે તે વિષે મેં વેને કહ્યું...પણ તેથી તેના આત્માને શાંતિ વળી નહિ. ”

પ્રકરણ ૧૨ સુ—વિપત્તિનું દર્શન અને સત્યની જ્ઞાસા.

મહાનબક્ત કવિ નરસિંહ મહેતા કહે છે કે “સુખદુઃખ મનમાં ન આણીએ, ઘટ સાથે રે ધડીયાં.” મનુષ્યના શરીરની સાથેજ સુખ અને દુઃખ સરળથલાં છે, મનુષ્યભાવના જીવનમાં દુઃખના દિવસો આવે છે. વળી એક મહાન ગ્રીક તત્ત્વવેતા કહે છે તે પણ બરાબર છે કે “જેણે વિપત્તિનું દર્શન કર્યું નથી તે ભાગ્યહીન છે!” મનુષ્ય જીવનમાં વિપત્તિ આવશ્યક છે, વિપત્તિ વગર ચારિત્ર ધડાતું નથી. વિપત્તિ વગર મનુષ્યની શક્તિઓ પૂર્ણ વિકાસને પામતી નથી. મનુષ્યમાં રહેલી શુભ શક્તિઓને વિપત્તિ બહાર ધસડી લાવે છે અને મનુષ્ય વિકાસને પામી પોતાના મનુષ્ય સ્વરૂપમાં પૂર્ણપણે પ્રકાશી રહે છે, વિપત્તિ વગર મહત્તા પ્રાપ્ત થતી નથી. જગતના મહાન પુરુષોના ચારિત્ર વિપત્તિઓના ઘડેલાં છે. નિષ્પણતા, નિરાશા; નિવંનતા અને એવાં એવાં અનેક સંકટોરૂપી ખીણોમાં તેઓ રખડવા છે, ભટકવા છે, અથડાવા છે. ધણીને અમ ભટકવું પડે છે; પણ સામાન્ય જીવન એવી વિપત્તિઓથી દુઃખાય છે; મહાન પુરુષો તો ઉલટા તેનાથી ધડાય છે.

પૃથ્વીપર પૂર્ણ પ્રકાશ આવે છે, અને પાછી રાત્રિ તેને ઘેરી લે છે. આ પ્રમાણે દિવ્ય અને અસ્ત દરેક વસ્તુને—પ્રાણીને, મનુષ્યને, પ્રજાઓને, મહાપ્રજાઓને, રાજ્યોને, મહારાજ્યોને, પણ લાલુ છે. જેને આદિ છે તેનો અંત છેજ.

નરેન્દ્રના કુટુંબની સમૃદ્ધિનો સૂર્ય અલ્યારસુધી પૂર્ણપણે પ્રકાશી રહ્યો હતો. તે હવે એકા એકજ અસ્ત થવાનો સમય આવ્યો. જે કુટુંબ કલકતામાં નાભાંકિત અને સમૃદ્ધિવાન હતું કુટુંબ તરીકે પ્રખ્યાત હતું તે કુટુંબમાં અનન્ય અને દાંતને વેર થવાનો પ્રસંગ આવ્યો.

વિશ્વનાથનું મૃત્યુ થયું. વિશ્વનાથનો સ્વભાવ બહુ ઉદાર અને ખર્ચાળ હતો અને તેમનું મરણ અણધાર્યું થયું તેથી તેમની પાછળ કુટુંબના નિર્વાહ પુરતો પૈસો રહ્યો નહિ. તેમના અમાનક મૃત્યુથી કુટુંબમાં કોષ કમાનાર રહ્યું નહિ, અને અસાર સુધી વૈભવમાં ઉછરેલા કુટુંબને હવે દ્રવ્યની તંગી પડવા લાગી. ઘરમાં સૌ શોકાતુર બની રહ્યું. સૌ નરેન્દ્ર સામું જોવા લાગ્યું, કારણ કે તેજ સૌ છોકરામાં મોટો હતો. નરેન્દ્રે સૌને દિલાસો આપ્યો. કુટુંબના નિર્વાહનો ભાર એકાએક હવે તેને માથે પડ્યો. પણ અત્યારે તેની લાયકાત શી ! ક્યાં વિશ્વનાથની કમાણી અને ક્યાં કુટુંબનો ગંભીર ખર્ચ ! નરેન્દ્ર બી. એ. થયો હતો, પણ હજી તે ન્હાનો હતો. કમાણ કમાઈને તે કેટલું કમાય ! અત્યારે તેની લાયકાત કુટુંબને માત્ર એક વખત સાદું ભોજન આપી શકે એટલીજ હતી. તેને બે બાઈઓ અને બે બહેનો હતી, સર્વ ન્હાનાં હતાં. વિશ્વનાથની કમાણીનો પૈસો થોડાક દિવસ તો ચાલ્યો પણ પછી કુટુંબને ધણીજ હાડમારી વેડવી પડી. આ વખતે નરેન્દ્ર એલ. એલ. બી. તો અભ્યાસ કરતો હતો. એક વખત જે થોડા માડીમાં બેશીને કોલેજમાં જતો હતો તે હવે પગે ચાલીને જવા લાગ્યો ! એક વખત જે પોતાના પગે કિંમતી જોડા પહેરતો હતો તેને હવે ઉધાડા પગે જવાનો પ્રસંગ આવ્યો ! બારીક અને કિંમતીને બદલે હવે સાદાં અને જડાં કપડાં તેને શરીરે ધારણ કરવાં પડ્યાં ! ઘરનાં માણસોને ખાવામાં તંગી પડશે, એમ ધારી તે ધણી વખત ભુખ્યોને ભુખ્યોજ કોલેજમાં જતો ! ધણી વખત તેના ચિત્રો તેને પોતાને ઘેર બોલાવતા અને તેની આ દશા જાણીને તેને કંઈ કંઈ ખવરાવતા, પણ પોતાના મિત્રોને ઘેર જમતી વખતે તેને પોતાના કુટુંબની હાડમારીનો વિચાર આવ્યા વગર રહેતો નહિ. તેનું હૈયું બરાબ આવતું, અને તે કંઈક ખંડાનું કહાડીને જમ્યા વગરજ

ઉઠી જતો. ઘેર જઈને પણ તે પુરું પેટ ભરીને ખાતો નહિ; કારણ કે બીજાને માટે પુરતું ખાવાનું રહેશે નહિ એમ તેને લાગતું.

પતિના મૃત્યુથી લુવર્નેશ્વરી દેવીએ પણ સાધુ જેવું જીવન ગાળવા માંડ્યું. વૈરાગ્યવૃત્તિ ધારણ કરી અનેક વૃત્ત તે કરવા લાગ્યાં. હિંદુ શાસ્ત્રોએ ફરમાવેલું તપોમય જીવન તેમનું ચર્ચ રહ્યું. પ્રભુનું શરણ તેમણે ગ્રહ્યું અને તેમના ધાર્મિક હૃદયે માથે આવી પડેલી મહાન વિપત્તિને અંતરમાં શમાવી. એક મહાન પણ નિર્ધન ભક્તનું ધૈર્ય તેમણે ધર્યું. આ અલૌકિક ધૈર્યનાં મિશ્ર તેમના ભવ્ય કપાળ ઉપર સર્વદા દેખાઈ આવતાં હતાં. આ કષ્ટમય દિવસોમાં જે પવિત્રતા, ધૈર્ય, સહનશીલતા, ઉચ્ચ ચારિત્ર, આત્મમગ્ન, પ્રભુપરાયણતા અને નિડરતા તેમણે દાખવ્યાં હતાં તે અત્યંત સ્તુતિપાત્ર છે.

દુઃખના સમયમાં એક પછી એક અનેક દુઃખો આવીને પડે છે. અધુરામાં પુરું જે ઘરમાં નરેન્દ્ર રહેતો હતો તે ધનની માલીકી વિષે વાંધો ઉઠ્યો અને તે બાબત કચેરીમાં કેસ ચાલ્યો.

નરેન્દ્રના કોષ્ટ સગાએ તેના ઘરમાં તેના ભાગ છે, અને તે વળી મોટો અને સારો ભાગ છે એમ કોર્ટમાં દાવા માંગ્યો. નરેન્દ્ર અને તેની માતાના મનપર આથી સખ્ત આઘાત થયો. પણ છેવટે તેઓ ધૈર્ય ધારણ કરી આ આપત્તિને ટાળવા કટિબદ્ધ થયા.

પ્રખ્યાત બેરિસ્ટર બ્યોમેશ્વર અંદ્ર બેનરજી કે જે તેના બાપના મિત્ર હતા તેમણે તેના દાવો લડવાનું કામ માથે લીધું. દાવો ધણા દિવસ ચાલ્યો. આ દાવાની ફરમીયાન ધણા બનાવો બન્યા, કે જે નરેન્દ્રનો ટોળી સ્વભાવ અને વર્તન દર્શાવી રહ્યા. સાચી બાબતના બેરિસ્ટર જાહેર કર્યું કે નરેન્દ્ર એક “ ચેબો છે. ” બેરિસ્ટર યુસેપિયન હતો અને તે “ ચેબો ” એટલે શું તે સમજતો નહોતો. તેના મનમાં ચેબો એટલે માડો માણસ એમ હતું અને આવા માડા માણ-

સના કહ્યા ઉપર ભરોસો રાખવો. નહિ એમ તે કાર્ટને અરજ કરવા લાગ્યો. નરેન્દ્ર એકદમ પોતે જાતે આગળ ધસી આવ્યો અને તે બેરીસ્ટરને પુછવા લાગ્યો: “ સાહેબ, એલો એટલે શું તે તમે જાણો છો? અલખત હું એલો (શિષ્ય) છું! ” આમ કહીને શ્રીરામકૃષ્ણનો જે શિષ્ય છે એમ જણાવવા લાગ્યો. બેરીસ્ટર સાહેબને તો તેણે એવા ઉધડા લીધા કે તેના સવાલ જવાબ સાંભળીને અને તે કાયદાનો અભ્યાસી છે એમ જાણીને જડજ સાહેબ એકદમ બોલી કહ્યા: “ યુવાન માણસ! તમે એક ધણા સારા વકીલ થશો. ” દાવાનો ચુકાદો નરેન્દ્રના લાભમાં થયો. તેણે એકદમ ધૈર જવા માંડ્યું. પણ સામા પક્ષના પેલા યુરોપીયન બેરીસ્ટરે તેને ઉભો રાખ્યો, તેના હાથ સાથે પોતાનો હાથ મીલાવ્યો, અને બોલ્યા: “ જડજ સાહેબનું કહેવું ખરાબર છે. ખરેખર કાયદો તમારા ધંધો છે. હું તમને સુતારદવાદી આપું છું. ”

નરેન્દ્ર દોડતો દોડતો ઘેર ગયો; ધરતું બાંહેણું કિંમતીયું અને એક કુકો મારીને ચોડમાંથી પસાર થયો; ઝડ ને દાદર ચઢ્યા; વળી બીજો કુકો મારીને જીવનશૈલીનાં ઓરડામાં ગયો. તે બોલી કહ્યો “ મા, મા, ધર ખચ્ચું છે. ” જીવનશૈલી, દેવાના દર્પણ પાર રહ્યો નહિ. તેણે નરેન્દ્રને માથે હાથ મુકતાં અને આશીર્વાદ આપ્યો. આમ માતા અને પુત્રે જીખળી ધડી અનુભવી.

આ પ્રમાણે ધર તો જતું ખચી ગયું, પરંતુ આર્થિક પામતોમાં તો કેટલાક વર્ષ હુકાં ધરમાં વિપત્તિ જરૂરી પડ્યાં. આવાં મોટાં ઘણાં સોદા અને હલકા જ બોનાક તેઓ પામતાં અને પહોરવાને માત્ર મહાં કપડા જ હતાં. જીવનના આ દિવસોમાં સાદું ભોજન પણ એ વખત મેળવવું તેમને કઠણ થઈ પડ્યું. ધણી વખત નરેન્દ્ર અડધા જીખ્યો રહેતો અને ધરનો નિર્વાહ કરવાને દરેક પ્રયાસ કરતો.

લાગવળની આશાથી તે ક્રીમેસન થયો, વિદ્યાસાગરની એક

નિશાળમાં તે માસ્તર થયો. આવા આવા અનેક પ્રયાસ તે કર્યા હતા, પણ પ્રભુની મરજી કંઈક જુદીજ હતી. કુટુંબમાં અન્ન અને દાંતને વેર થઈ રહ્યું હતું. આ દુઃખના દિવસોનું સ્મરણ નરેન્દ્રને તેના જીવન પર્યંત રહ્યું હતું. ધૈર્યશીલ માતાએ અને શુરવીર પુત્રે આ ભયંકર દિવસો કેવી રીતે ગાળ્યા તે કોઈના જાણવામાં આવ્યું નથી; એ હાડમારીનું વર્ણન માતા અને પુત્રના હૃદયમાં જ સદાને માટે ઢંકાઈ રહ્યું છે; કારણ કે જીવનેશ્વરી દેવી અને નરેન્દ્ર-માતા અને પુત્ર-અને એ આપતમાં એવાં તો મગર હતાં કે પોતાના મનની લાગણીઓ કદી પણ કોઈને દર્શાવતાં નહિ.

અન્નની ઓછાપને લીધે અને અન્ન નાની ઉમરનાં સંતાનોને પુરતો ખોરાક મળી રહે તેટલા માટે કેટલીકવાર માતા તનીમત વગેરે દારણો કહીને નરેન્દ્રના આગ્રહ છતાં જન્મતી નહિ; તો કેટલીક વાર નરેન્દ્ર મિત્રોને ત્યાં જન્મવાને બહાને માતાના આગ્રહ છતાં જન્મવાનું માંડી વાગતો! પરમાત્મન! અસામાન્ય મનુષ્યોપર આવી આપત્તિઓ આવવામાં તારી કમા ગમે તેટલી હિતાવહ હશે; પરંતુ અમે સાધારણ માનવો તો આવા પ્રસંગો વાંચીને પણ હમયું હાથ રાખી શકતા નથી. આ વિપત્તિઓએ માતા અને પુત્ર વચ્ચેના પ્રેમને બહુજ દ્રઢ કર્યો. નરેન્દ્ર સાદા ખોરાકનો મહિમા સમજ્યો અને એક ત્યાગી તરીકેના બાવી સાદા-સદનરીત-જીવન માટે અજીણતા તૈયાર બન્યો. જીવનેશ્વરી દેવી આ દુઃખકારક અવસ્થા દોષ આગળ આક્રમકરી રીતે પણ કહેતાં કે કમુલ કરતાં નહિ અને નરેન્દ્રનું પણ તેવુંજ ધીમણ બેઠને અલંત ગૌરવ માનતાં. નરેન્દ્રને પ્રથમથી જ વિષય વાસનાનો તિરસ્કાર હતો. અગાઉ તેને જુદા જુદા દેવોની ભૂતિઓ ખરીદવાનો શોખ હતો ત્યારે પણ ખરીદ કર્યા પછી જો તેને એમ માલમ પડે કે અમુક દેવને સ્ત્રી હતી તો તે દેવની ભૂતિને

તે ડોક મચ્છડીને બાગી નાંખતો અને તેને કુવામાં ફેંકી દેતો !
અચૂક દેવ પરણેલા હતા એ વિચાર પણ તેને પસંદ પડતો નહોતો.
હવે એ તેને ચેપા બંધન રૂપ લાગતું.

તેની નાસ્તિક દશામાં પણ જગત માત્ર ખાવા પીવા અને
મોજમજા મારવાને માટે જ છે એમ તે માનતો નહોતો. જગતના
વૈભવોમાં માત્ર તેને ડોળ જ માલમ પડતો. ખાવું પીવું અને મોજ
મારવી એ કાંઈ ખરું જીવન નથી; એમ તે સમજતો. લોકોને
તે તેવાજ જીવનમાં કુખી રહેલા જોઈ દુઃખી થતો. સંન્યાસ ધારણ
કરી, જીવનનું ખરું સ્વરૂપ સમજી, જગતને તે માર્ગે ચલાવવાની
ઈચ્છા નરેન્દ્રની થઈ રહી હતી. તે હમેશા ઇશ્વરની પ્રાર્થના કરવા
લાગ્યો: “ હે ઇશ્વર ! સામાન્ય મનુષ્યો જગતના પદાર્થો તરફ જે
પ્રેમ દર્શાવે છે તેવા જ અત્યંત પ્રેમથી હું તને નિહાળું એમ કર. ”

હવે તે ધણુંખરું એકાંતવાસ ભોગવવા લાગ્યો. ઉપનિષદ, દર્શન-
શાસ્ત્ર વગેરે ગ્રંથોનું એકાંતમાં વાંચન, વિચાર અને મનન કરી જીવનના
મહાન પ્રશ્નોનું નિરાકરણ કરવાની મહેનત તેણે કરવા માંડી વિચારો
માંને વિચારોમાં શરીરનું બાન પણ તે ભૂલી જતો. સર્વ સંશયનો નાશ
થઈ સત્ય અને નિત્યગ્ન હૃદયમાં પ્રકાશવું જોઈએ; માત્ર શ્રદ્ધા કે
બુદ્ધિથીજ નહિ પણ અનુભવથી સત્યનું પ્રત્યક્ષ દર્શન થવું જોઈએ
એવો તેને દૃઢ આગ્રહ બંધાયો હતો. વાત પણ ખરીજ છે કે
સાક્ષાત્કાર થયા વિના પારમાર્થિક સત્ય પુરેપુરું સમજાવું પણ
નથી. પારમાર્થ તત્ત્વગ્નનું પરિણામ માત્ર બુદ્ધિનોજ વિકાસ છે, ત્યારે
પાર્થતત્ત્વગ્નનું પરિણામ બુદ્ધિનો વિકાસ અને પરમાત્મદર્શન છે.
આથી કરીને નરેન્દ્રને હવે તેવું દર્શન પામેલા કોઈ અનુભવી સખા
શુદ્ધ કે જે તેની અપુણ્યતા દુર કરે, પરમાત્મદર્શન રૂપી અનુભવની
તેની જગ્યાસાને પુરી પાડી તેના ઉદ્ધાર કરે, એવા મદદગારની આવ-
શ્યકતા બહુ જ સ્પષ્ટપણે લાગવા માંડી. તેવા પુરૂષને મેળવવા

માટે હવે તે બહુજ આતુર થઈ રહ્યો.

ધૃધરને જેણે જોયો હેમ એવા સમર્થ મુક્તને સાધવાનો તેણે ઠરાવ કર્યો. હવે સ્થળે સ્થળે તે આથડવા લાગ્યો.

અહોસમાજનો તે સભાસદ થયો. આ વખતે બંગાળમાં મહા-શય દેવેન્દ્રનાથ ઠાકુર (કવિવર રવિંદ્રનાથ ઠાકુરના પિતા) એક મોક્ષ ધાર્મિક પુરૂષ ગણાતા હતા. અહોસમાજવાળાઓ તેમને મહર્ષિ કહેતા. તેઓ એક ધનાઢય પુરૂષ હતા, પણ પાછળથી લક્ષ્મીમાં સુખ અને શાશ્વતપાત્રું નહિં જોવાથી અત્યંત ધર્મિષ્ઠ બની વાસ્તવ સત્ય અને શાંતિને ખોળી રહ્યા હતા. ગામથી દૂર એકાંત સ્થળમાં રહીને રોજ તેઓ ધૃધરનું ધ્યાન ધરતા હતા. કેશવચંદ્રસેન જેવા અસામાન્ય પુરૂષને પણ ધાર્મિક ઉપદેશ કરનાર આ મહર્ષિજ હતા. નરેન્દ્ર તેમની પાસે ગયો. મહર્ષિ ધ્યાનમાં બેઠા હતા. મહર્ષિએ તેને ધ્યાનની ક્રિયા હમેશ કરવાનું કહ્યું. યોગ શિખવવાને મહર્ષિએ પોતાને ઘેર કેટલાક છોકરાઓનો વર્ગ બનાવ્યો હતો તે વર્ગમાં બેસીને સૌ ધ્યાન ધરતા અને પોતાનો અનુભવ એક બીજાને કહેતા. નરેન્દ્ર એ વર્ગમાં બેઠો અને આંખ ઉપરની બે ભ્રમરોની વચ્ચેનો બરાબર મધ્ય પ્રદેશ જે ગાનચક્ત્રનું સ્થાન કહેવાય છે તેમાં પોતાનું ચિત્ત સ્થિર કરવા લાગ્યો. પ્રથમ તેને એક અસ્થિર પ્રકાશ જણાવા લાગ્યો. પછીથી તે પ્રકાશ સ્થિર થઈ રહેલો જણાયો. આ સ્થિર પ્રકાશમાંથી અનેક ચળકતા રંગ કિરણરૂપે પથરાતા જણાયા. અને કોઈ નવીન અહો-કિક પ્રદેશમાં તેનું મન હડવા માંડ્યું. પરંતુ એકો વખત એવું રહ્યો પછી પાછી તેની એકાગ્ર વૃત્તિ નષ્ટ થઈ જતી અને મન ઐહિક પદાર્થો તરફ ખેંચાઈ જતું. મહર્ષિ નરેન્દ્રને ઉત્તેજન આપવા લાગ્યા અને તેની શક્તિનાં વખાણ કરવા લાગ્યા. પણ “ જો ધૃધર હોય તો મારે તેને અવશ્ય જોવોજ જોઈએ ” આ વિચાર રાત દિવસ નરેન્દ્રના મનમાં ઘોળાયા કરતો હતો.

એક દિવસ તે ઉતાવળો ઉતાવળો મહર્ષિને ઘેર ગયો. ધરતું ખારણું ઉઘાડ્યું. મહર્ષિ એ સમયે પોતાના અભ્યાસમાં હતા. નરેન્દ્રના જવાથી ધ્યાનમાં વિક્ષેપ પડ્યો. એકદમ નરેન્દ્રે સવાસ પુછ્યો: “મહર્ષિ, તમે ઇશ્વરને જોયો છે?” નરેન્દ્રનું સુખાર્વિંદ ગંભીર દેખાયું; તેના હોઠ જુદા પડી રહ્યા અને તેની બંને આંખો અંગારાની માફક અગ્નિ લાગી. મહર્ષિ એકદમ ચમક્યા, તેમના મનમાં અનેક વિચાર થવા લાગ્યા. એકવાર, બીજીવાર, ત્રીજીવાર જવાબ આપવાનો તેમણે પ્રયત્ન કર્યો, પણ અપાયો નહિ. આખરે તે બોલ્યા: “છોકરા, તારી આંખો યોગી જેવી છે!”

નરેન્દ્ર પાછો ગયો; તેની ખાત્રી થઇ કે મહર્ષિએ પણ ઇશ્વરને જોયો નથી. ત્યારે હવે ઇશ્વરને ક્યાં જોગવો? તેની ખાત્રી થઇ કે જગતનું સમજીત્વજ્ઞાન તે માત્ર અવર્ણનીય ઇશ્વરને વર્ણનાના અપૂર્ણ પ્રદાસજ છે! અને તેથી સમજનાં પુસ્તકો હવે તેણે ફેંકી દીધાં. પુસ્તકોનાં સત્ત્વ તેણે ચૂસાય તેટલું ચૂસી લીધેલું હોવાથી હવે તેને તે કુસકા જેવાં લાગતાં હતાં. નરેન્દ્ર હવે અહોસમાજના સ્થાપક કેશવ ચંદ્રસેનના સમાગમમાં આવ્યો. રામકૃષ્ણદિની લીલાઓ તેઓ ભજવતા. નરેન્દ્ર પણ તે કાર્યમાં ભાગ લેવા લાગ્યો. તેનો કંઠ મધુર હતો તેથી અહોસમાજની પ્રાર્થનાઓ ગાવામાં તેને અગ્રસ્થાન મળ્યું. આ સમાગમથી તેની માનસિક અને નૈતિક શક્તિઓ વધારે ખીલતી આવી અને તેનામાં તર્કશક્તિનો વધારો થયો. મહાભારતના સમયનું આર્યાવર્ત અહોસમાજીઓનું આદર્શ હતું તેથી તેમના સમાગમથી હિંદુ પ્રાચીન ગૌરવ, શુરાતન, પવિત્રતા, પવિત્ર અને સુશિક્ષિત આર્ય લલનાઓ, રૂપિઓ જેવા સ્વતંત્ર અને શુદ્ધ અંતઃકરણવાળા આર્ય પુરુષો આ સર્વ તેની માનસિક સૃષ્ટિમાં ખડાં થવા લાગ્યાં. પોતાના ધરમાં અને મિત્રોમાં પણ તે આવીજ વાતો કરવા લાગ્યો. મહાભારતના સમયનું આર્યાવર્ત તેની દષ્ટિમાં રમી રહ્યું.

છેવટે અહોસમાજના વિચારોથી પણ નરેન્દ્રને સંતોષ વળ્યો નહિ. માત્ર પ્રાર્થનાઓ બોલીનેજ તેના મનનું સમાધાન થયું નહિ. ઈશ્વરનાં સાક્ષાત્ દર્શન કરવાની તેને તીવ્ર ઇચ્છા હતી. તે દરેક અહો સમાજને પુછવા લાગ્યો: “તમે ઈશ્વરને જોયો છે ?” પણ સધળાએ નાજ કહી. આથી તેને લાગ્યું કે “જેને તેમણે કદિપણ જોયો નથી તેને તેઓ કેવી રીતે ભજતા હશે ?” હવે તેનું મન વધારે ભ્રમવા માંડ્યું. જગતમાં ધાર્મિક ગણાતા અનેક પુરૂષોને ઘેર તે આપડા લાગ્યો. અનેક ઘેર તે ફર્યો, ઘણા જણની પાસે ગયો, પણ દંભ સિવાય તેને કંઈ પણ માલમ પડ્યું નહિ. પદાર્થ વિદ્યાથી ઉદ્ભવેલી અશ્રદ્ધા અને ધર્મને નામે થતા પ્રપંચો જ્યાં ને ત્યાં તેની નજરે પડ્યા. પણ તેની સત્ય શોધવાની જીજ્ઞાસા હજી પણ મંદ થઈ નહિ. તે દરેક જણને પુછવા લાગ્યો. સાધુ સંતોના વેશમાં ફરતા અને મોટા ભક્ત કે કિર્દેશક દહેવાતા પુરૂષોમાં પણ જ્યારે તેને પ્રપંચ માલમ પડ્યો ત્યારે તે ઘણોજ નાકમેદ થયો. નિર્લોભતા-પ્રમાણી-કપાળું તે પ્રથમ માગતો હતો. હિંદુ, ક્રિશ્ચિયન, મુસલમાન, એમ દરેક ધર્મના ઉપદેશકોનો બોધ સાંભળવાને તે જતો અને તેમને પુછતો: “તમે જે વસ્તુનો બોધ કરો છો તે વસ્તુ ખરી છે એમ શા ઉપ-સ્થી દહેા છો ? તમે તેનો સાક્ષાત્કાર કર્યો છે ?” દરેક જણ પાસેથી તેને એજ જવાબ મળ્યો કે “ના; પુસ્તકોમાં એવું લખેલું છે. શાસ્ત્રો એમ કહે છે.” તેના અંતઃકરણે તે માન્યું નહિ અને સત્ય શોધવાને કલકત્તાની આસપાસનાં અનેક સ્થળોમાં પણ તે ફરવા લાગ્યો. કોઈ ઈશ્વરનો સાક્ષાત્કાર પામેલા ગુરૂની શોધમાં તે ફરતો હતો. આખરે તે જે માગતો હતો તે તેને મળ્યું. યોગ્ય સહગુરૂ તેને કેવી રીતે મળી આવ્યા અને તેના જીવન પર્યંત તેના આદર્શરૂપ બની રહ્યા; આ વિષય હવેનાં પ્રકરણમાં આવશે.

પ્રકરણ ૧૩ સું-દેશની ધાર્મિક પરિસ્થિતિ.

આર્યભક્તિના ઇતિહાસના જે અભ્યાસી છે તેઓને માલુમ છે કે જ્યારે જ્યારે ધર્મનો નાશ થવાનો પ્રસંગ આવે છે ત્યારે ત્યારે હિંદમાં કોઈ સમર્થ ધાર્મિક પુરુષ ઉદ્ભવે છે અને આર્ય પ્રજાના ધાર્મિક ખળનાતું રક્ષણ કરી, પ્રાચીન કાલથી સ્થાપિત થયેલું તેનું ધાર્મિક જીવન વેદવિહિત માર્ગે વહેવરાવવાને મહાન પ્રયાસ કરે છે.

હિંદમાં પ્રથમ ધર્મની ઐટલે ધર્મનિષ્ઠ અને દુનિયાની લોભ લાલચોથી મુક્ત તથા પક્ષરહિત અને ઉત્તમ આચાર વિચારવાળા ભૂદેવોનીજ સત્તા સર્વોપરી હોઇને અન્ય સર્વ કોઈ તેમનીજ ધર્માગ્રાને અનુસરતા હતા. પરંતુ આગળ જતાં તેમના વંશજો તેમના જેવી યોગ્યતા ભળવી ન રાખતાં, સર્વોપરિપણને પોતાના વંશપરાના હક્ક તરીકે દર્શાવીને પોતાની સત્તાનો દુરુપયોગ કરવા લાગવાથી પછી શ્રેષ્ઠ ગાન આરિત્રવાળા ક્ષત્રીય રાજાઓનો યુગ પ્રવર્ત્યો. આગળ જતાં ક્ષત્રીઓના વંશજો પણ સ્વચ્છંદી થવા માંડતાં પરશુરામે તેમને સજ્જ કરીને અંકુશમાં આપ્યા અને મહારાજ દશરથ, જનક તથા પ્રાતઃસ્મરણીય ભગવાન શ્રી રામચંદ્રજીએ ક્ષાત્રખળ, પ્રજાહિતાર્થ, રાજ્યવહીવટ અને જીવનમુક્તપણે રાજ્યધૂરા વહન કરવાના અદ્ભૂત આદર્શરૂપ બની વશિષ્ઠ અને વિશ્વામિત્ર જેવા મહર્ષિઓના શિક્ષણ અને અંકુશનો મહિમા સ્થાપિત કર્યો. વળી પાછા કાળે કરીને બ્રાહ્મણોએ ઉત્તરતા આલી ક્ષત્રી રાજાઓની હાએ હા કરવા માંડી અને ક્ષત્રીરાજાઓ નિરંકુશપણે અધર્માચરણ કરવા માંડ્યા. આ પ્રસંગે ભગવાન પૂર્ણ-પુરુષોત્તમ શ્રીકૃષ્ણે અવતાર ધારણ કરી દુષ્ટ રાજાઓનો નાશ કરી-કરાવીને આર્યપ્રજા પાછી ઉન્નતઅવસ્થામાં સ્થપાય તેમ કર્યું. અનેક સૈંદર્ભ પર્યંત એવી સ્થિતિ ચાલ્યા પછી ધીમે ધીમે પાછા બ્રાહ્મણો

અને ક્ષત્રીઓ લયકતા ચાલીને માત્ર બાળા ક્રિયાઓમાં અને યજ્ઞ યાગાદિમાંજ સર્વ ધાર્મિકતા રહેલી સમજ—સમજાવીને વામનાર્થ તરફ વળી ગયા, ત્યારે ભગવાન યુધ્ધે અવતાર લઈ અગ્નિ અને દુરાચાર સામે પોકાર ઉઠાવ્યો અને માત્ર ઉચ્ચવર્ણ માટેજ નહિ પણ સર્વને માટે મોક્ષના દ્વાર ખુલ્લાં છે એમ દર્શાવી આપ્યું. યજ્ઞમાં પશુવધ કરવા સામે તેણે જે પોકાર કર્યો તેની અસર અઘાત્રિ પર્યંત હિંદુ ધર્મમાં જણાઈ આવે છે. અનેક સૈકાઓ સુધી યુધ્ધદેવની સંસ્કૃતિ પ્રવર્ત્યા પછી યુધ્ધ બિહુઓ પણ કથળ્યા. એમ થતાં હિંદુ ધર્મમાં ધણો અગત્યનો અને કાયમનો સુધારો કરનાર, અદ્વૈતવાદને ફેલાવનાર, મહા યુધ્ધશાળી ભગવાન શંકરાચાર્ય ઉત્પન્ન થયા. લગભગ છઠ્ઠા સૈકામાં યુધ્ધધર્મમાં સડો વધી જતાં તેઓ પ્રગટ થયા. હિંદુધર્મ અને હિંદુ જીવન ઉપર તેમણે જે છાપ પાડી છે તે ધણીજ ઉડી અને તેની અસર કાયમની છે. તેમણે પોતાના ટુંકા જીવનમાં પણ હિંદુધર્મમાં પેસી ગએલા વહેમ અને દંભની સામે સખત લડત ચલાવીને વિકૃત યુધ્ધોના તંત્રમંત્રોમાં ફસાયેલી આર્યપ્રજ્ઞના માનસિક વાતાવરણ અને આચરણમાં મોટો ફેરફાર કરી નાખ્યો. યજ્ઞ ક્રિયાઓ સુધારી, વર્ણ-વ્યવસ્થાને સારા પાયા ઉપર આણી, આર્યદર્શનશાસ્ત્રોનું તેમણે અતિ સૂક્ષ્મયુધ્ધ પૂર્વક પૃથક્કરણ કર્યું, અને પ્રજાને ધર્મનો ખરો બોધ આપવાને સંન્યાસીઓના મઠો સ્થાપ્યા. એ પછી અનેક સૈકાઓ બાદ આ અદ્વૈતવાદનાં મુખ્ય પગથીયાં રૂપ જે સદાચાર અને પ્રભુ ભક્તિ તે ધટતાં ચાલી અનધિકારે અદ્વૈતવાદ દુરાચારના અને આચાર ભ્રષ્ટતાના ઓઠા રૂપે વપરાવા લાગ્યો, ત્યારે અગીઆરમા સૈકામાં ભગવાન રામાનુજ વિશિષ્ટાદ્વૈતવાદ દ્વારા કર્મ, ભક્તિ અને પવિત્ર આચાર ફેલાવવાને પ્રમથ્યા. આ વખતે મુસલમાન સત્તાએ હિંદમાં પ્રવેશ કર્યો હતો. એ પછી લગભગ સોળમા સૈકામાં જ્યારે

આગર પાણીપતની લડાઈ જીતીને દીક્ષીમાં પોતાનું રાજ્ય સ્થાપી રહ્યો હતો ત્યારે પંજાબમાં ગુરૂ નાનક અને બંગાળામાં શ્રી ચૈતન્યદેવ પોતાની ધાર્મિક પ્રવૃત્તિઓ ચલાવી રહ્યા હતા. મુસલમાનોનાં વખતમાં હિંદમાં અનેક ફેરફારો થયા. હિંદુઓના જીવનમાં, રીતરિવાજોમાં, સાહિત્યમાં, મુસલમાન જીવનની જાડી છાપ પડી. મુસલમાનોએ ધર્મમાં હાથ ધાલવા માંડ્યો અને આર્યપ્રજાનો પવિત્ર ખળનો નષ્ટ થવાનો સમય આવ્યો. મુસલમાનોની રાજ્યનીતિને તાબે થવું, અને પરાપૂર્વથી ચાલી આવતી ધાર્મિક વૃત્તિઓનું પાલન કરવું, આ મહા કઠિન કાર્ય આર્યપ્રજાએ ઘણાં વરસો સુધી ધીરજ અને ખંતથી ઉઠાવ્યું. ધર્મ રક્ષકોને અનેક મુશીબતો વેઠવી પડી, પ્રજાના અનેક સવાલોના ફડચા લાવવા પડ્યા, અને ધર્મના રક્ષણને માટે તેમણે એવી રીતે કામ લીધું કે ઝનુંનીમાં ઝનુંની મુસલમાનોનાં હૃદય તેમની શાંતિ અને ધૈર્ય આગળ નરમ બનીને પોતાની મેજેજ શાંત થઈ ગયાં. પાછળથી આથી પણ ખારીક સમય હિંદની તવારિખમાં આવી પડ્યો. પાણીપતની બીજી લડાઈ પછી મુસલમાની રાજ્ય નષ્ટ થવા માંડ્યું, અને દેશમાં છોટીશ સત્તા જામવા માંડી.

દેશમાં હવે પાશ્ચાત્ય કેળવણીની શરૂઆત થઈ. પણ આ કેળવણીની સાથે હિંદુઓની ધર્મ પ્રત્યેની લાગણી કમી થવા માંડી અને તેમનાં અંતઃકરણમાં નાસ્તિકતા તથા અશ્રદ્ધાએ વાસ કરવા માંડ્યો. પાશ્ચાત્ય કેળવણીનું એક ભયંકર પરિણામ એ આવ્યું કે હિંદુઓ પોતાના ધર્મથી વિમુખ થઈ ગયા. પ્રાચીન દંતકથાઓ, વેદ અને શાસ્ત્રોની તે અવગણના કરવા લાગ્યા. પોતે હિંદુ છે એમ કહેતાં સરમાવા લાગ્યા અને હિંદુ શબ્દ તરફ તિરસ્કારથી જોવા લાગ્યા. પાશ્ચાત્ય પ્રજાના ઠાઠ અને ખાલ ભપકાથી તેઓ અંજાયા અને પોતાની ન્યાત, જાત તથા કુળના બંધનો તોડવા લાગ્યા. પાશ્ચાત્ય

પ્રજના બાહ્ય જીવનનું તેઓ અનેક પ્રકારે અનુકરણ કરવા લાગ્યા. હિંદુ જીવન, હિંદુ ધર્મ નષ્ટ થવાનો પ્રસંગ આવ્યો. પાશ્ચાત્ય રિત-રિવાજો પ્રજામાં ઘુસવા લાગ્યા, અને આ રિથિતિ જો વધારે વખત પહોંચી હોત તો પૃથ્વી ઉપરથી હિંદુ એવું નામ પણ જુસાઇ જવાનો પ્રસંગ આવ્યો હોત.

એક બાળુએ પ્રજા જીવનમાં આવો ફેન્દાર થઇ રહ્યો હતો અને બીજી બાળુએ અંગ્રેજી ભણેલા પુષ્કળ ધર્મીઓ, સાધુ સંન્યાસીઓ અને પંડિતો તથા બ્રાહ્મણો વગેરે ઉચ્ચવર્ગો પણ શિથીલ તેમજ કનકકામિનીના પ્રેમી બનતા ચાલ્યા હતા. પ્રજા પણ તેમના તરફ હવે માનની દ્રષ્ટિથી જોતી નહિ. પ્રજા અને તેના ધર્મરક્ષકો ઉભયની આવી સ્થિતિ થઇ રહી હતી. એટલું સારું હતું કે ભારતવાસીઓ ઉપર સેંકડો વર્ષસુધી પરધર્મીઓએ રાજ કર્યું; પરંતુ આચાર વિચારના પ્રદારો તેમના ઉપર પરાણે થયા; પણ હિંદુ ધર્મમાં એવું તો કંઇક આશ્ચર્ય જેવું તત્વ રહેલું છે કે હિંદુ પ્રજના હૃદયમાંથી તેની બાવનાઓ કેમે કરી નિર્મૂળ થઇ શકી નહિ. પાશ્ચાત્ય સુધારાના વાગાઓડા વચ્ચે પણ, પેશાવરથી તે કન્યાકુમારી સુધી અને કલકત્તાથી તે કરાંચી સુધી આખા આયાવર્તમાં હજી સુધી રામાયણ, મહાભારત, ગીતા, વેદ, ઉપનિષદ વગેરે આર્યશાસ્ત્રના સાચા અભ્યાસીઓ અહીં તહીં નજરે પડે છે. હિંદુ ધર્મનો એવા મહાન પ્રભાવ છે.

પ્રકરણ ૧૪ સુ-શ્રીરામકૃષ્ણપરમહંસ.

આગલા પ્રકરણમાં જણાવ્યા મુજબના બંગાળામાં થઇ રહેલા ધાર્મિક બળબળાટ અને ફેરફારોની વચમાં એક સાદો અને નમ્ર સંન્યાસી, એકાંતમાં બેસીને જે કાંઈ તેની પાસે આવે તેને હિંદુ ધર્મનાં શુભ તત્ત્વોનો ખોલ કરતો હતો. તેનું જીવન જેટલું સાદુ અને નિર્દોષ હતું તેટલાજ તેના વિચારો ઉચ્ચ અને ઊંડા હતા. હિંદુ ધર્મનો પ્રકાશ શાંત હોય છે, પશુ તે સ્થિર અને નિત્ય હોય છે. તેને બાહ્ય બપકાની જરૂર નથી. તેનાં સત્યોની શક્તિ એવી તો અમાધ છે કે તે રાત્રીનાં ઝાકળની માફક શાંત રીતે પ્રસરે છે છતાં અલૌકિક પરિણામ નિપજાવે છે. તેની સત્તા એવી તો અદ્ભુત છે કે તેના પ્રકાશકે કોઈ અન્યથા ખુલ્લા ખોલારામાં જન્મ પામે છે છતાં તેના શાંત જવલંત અને નિત્ય પ્રકાશને અનેક દેશોમાં ફેલાવી શકે છે. આ પ્રકાશ કાંઈ ધાસના બડકા જેવો ક્ષણિક નથી હોતો, પણ સૂર્યના તેજ જેવો નિત્ય અને બળવાન હોય છે, છતાં પણ તે સૂર્ય જેવો ઉગ્ર નહિ હોતાં અંદ્રની પ્રભા જેવો શીતળ અને સુખદાયી હોય છે.

હુમલી પરમણુમાં આવેલા કમરપુકર નામના ન્હાના ગામડામાં આ પુરુષનો જન્મ થયો હતો. તેનાં માળાપ ધંધિરનાં પરમબક્ત હતાં કલકત્તાથી ચારેક માઈલને છેટે દક્ષિણેશ્વર નામનું સ્થાન છે. નદીના કિનારા ઉપર તે આવેલું છે. તેમાં રાણી રાસમણીએ બંધાવેલું કાળીમાતાનું ભવ્ય અને સુંદર મંદિર છે. તે મંદિરની આસપાસ એક મોટો બાગ આવેલો છે, જે કાળીવાટિકાને નામે ઓળખાય છે. આ બાગની વચમાં આવેલું આ દેવાલય હિંદની પ્રાચીન કલ્પાનું ભાન કરાવે છે. અંદર જવાના દરવાજામાં પેસતાં બંને ખુલ્લુએ બંધાવેલાં શિવાલયો નજરે પડે છે. આ બાગમાં એ સમયે

સેંકડો સાધુ સંતો આવી રહેતા અને બજન તથા બેજન કરતા. છેક પાસેજ રાણી રામમણીનો બંધો છે. મંદિરની આસપાસ જુદોની બટાઓ આવી રહેલી છે. આ બટાઓમાં બધા સાધુઓએ યોગ સાધેલો હોવાની દંતકથાઓ પ્રચલિત છે. દક્ષિણેશ્વર, કાળીમાતાનું બબ્બ મંદિર, કાળીવાટિકા અને તેની આસપાસ આવેલી જુદોની બટાઓ, ધાર્મિકતા, સાધુતા અને પવિત્રતાના વાતાવરણથી ભરપૂર થઈ રહેલાં છે. શ્રીરામકૃષ્ણના નામ સાથે જોડાઈને આ સર્વ સ્થળો હાલમાં વધારે પ્રખ્યાત થઈ રહ્યાં છે.

દક્ષિણેશ્વરના બાગમાં પંચવટી નામની એક જુદોની બટા છે. તેની હાથ નાચે બેસીને શ્રીરામકૃષ્ણ યોગ સાધતા પાસે એક બીલીનું ઝાડ છે. મહાદેવને જેનાં પત્ર અત્યંત પ્રિય છે એવા આ ઝાડની નીચે તેના મૂળ આગળ યોગ સાધવાનું એક બીજનું સ્થાન તે સંન્યાસીઓ નક્કી કર્યું હતું. સર્વ ઇન્દ્રિયોનું દબન કરીને તે આ સ્થળમાં બેઠેલા હતા. ખરેખરા મુમુક્ષુની મારફત તેમનું અંતઃકરણ સત્યની શોધને માટે અહીં જ મથતું હતું અને સંસારની સર્વ વાસનાનો તેમણે ત્યાગ કર્યો હતો. આત્મજ્યોતિમાં તે લીન થઈ રહ્યા હતા અને આત્મામાં આત્માથીજ સંતુષ્ટ હતા. આત્મદર્શનથી ઉદ્ભવેલી બબ્બતા તેના મુખ ઉપર તરવર્યા કરતી હતી, આત્માના તેજથી તેમનું શરીર છવાઈ રહેતું હતું. આત્માનોજ અભ્યાસ અને આત્માનુંજ ધ્યાન કરીને પોતાના આત્માને અંતરાત્મામાં સમાવી દબને થોડા સમયમાં બહુમુક્તાએ પદને તેઓ પહોંચી ગયા હતા. સર્વ દેવતાઓ જુદા જુદા મનુષ્યોએ પોતપોતાની પ્રકૃતિ પ્રમાણે માની લીધેલાં એકજ પરબ્રહ્મનાં સ્વરૂપ અને શક્તિઓ હોઈને મનુષ્યોને ધર્મિક બનાવવામાં તે સાધનરૂપ થાય છે અને મનુષ્ય જેવા સ્વરૂપમાં બમવાનને બળે છે તેવાજ સ્વરૂપમાં ધર્મ તેની આમળ પ્રત્યક્ષ થાય

છે, એવો તેમનો અનુભવ અને ઉપદેશ હતો.

શ્રીરામકૃષ્ણ આર્થિક ઉન્નયના અને મધ્યમ કદના હતા. તેમનો ચહેરો સહજ સ્વામવર્ણનો હતો. તે બહુ જડા નહોતા તેમ પાતળા પણ નહોતા. તેમનો દેખાવ બહુ આકર્ષક નહોતો. તેમની કંઠે એક સાદુ ધોતીયું જેમ તેમ વીટેલું રહેતું. તેમની આંખો ધણી મોટી હતી અને તેમની દૃષ્ટિમાં સંસાર તરફ એકદરકારી દેખાતી હતી. તેઓ એક ગામડીયા જેવા બાસતા હતા. તેમનો યોશાક કાળો જેવો લાગતો હતો. બાળક જેવા તે સરળ અને સાદા હતા. પણ તેમના તરફ દૃષ્ટિ કરનાર ફરીથી એકવાર તેમને જરા નિહાળીને જોતો કે તરતજ તેમના ચરિત્રના પ્રભાવ અને મોહિનીથી તે અંતઃમુગ્ધ જતો અને તેને એમ બાન થતું કે તે કાંઈ દેવના મનિષિના આત્મીને કહ્યો છે. ત્રીજાવાર દૃષ્ટિ કરતાં તો પોતાના વિચારો આ સાદુના મુખાવિદ ઉપર જાણે કોતરણી લખા હોય તેમ તે જોતો. શ્રીરામકૃષ્ણ સામાના મનના વિચારોને તરતજ જાણી જતો હતો તેથી કદાચ પણ મનુષ્ય એક ક્ષણવાર પણ પોતાના વિચારો વિશેના અંગના છુપાતા શકેનો નહિ. એ દરકારીથી જોતાં જોતાં એકદમ મનની વાત તે જાણીને કહી દેતા. પવિત્રતાની તો તેઓ મનિષિ હતા. જે જે મુખ્ય વસ્તુઓ, કાર્યો અને કાર્મિકિ કે જે મનુષ્યના પોતાની સ્વરૂપ ગોચરપદાર્થોમાં પ્રત્યેવાય રૂપ થઈ રહે છે તેને શ્રીરામકૃષ્ણ પુરેપુરો જાગ કર્યો હતો અને યોગની સાધનાવડે તુલ્યવસ્થામાં સ્થિત થઈ નિઃસીમ આનંદના અધિકારી બની રહ્યા હતા. સાક્ષી તેમને શ્રીપરમહંસ દેવ કહેતા હતા. પરમહંસ એક પૂરેપૂરા મહાત્મા હતા. જે કે પોતે એક અક્ષર પણ લખી કે વાંચી બહુતા નહોતા તોપણ અક્ષર ભક્તિ અને વૈરાગ્ય અભ્યાસવડે શુદ્ધમાં શુદ્ધ પારમાર્થિક સત્યોને સમજી તેમાં ઉલ્લસિત રહ્યા હતા. તેમણે સાદું જીવન, નિર્દોષ ચરિત્ર, પરમાત્મચિંતાથી

અને પૂર્ણ બ્રહ્મચર્યવ્રતથી આકર્ષાઈને ધણા વિદ્વાન મનુષ્યો તેમની પાસે આવતા અને તેમને દેવ સમાન પુજતા.

આ અલૌકિક સાધુમાં વધારે આશ્ચર્યજનક એ હતું કે પરા, અપરા ભક્તિ અને આત્મદર્શન વિષે બોલતાં, અત્યંત ભાવથી તે આવેશમાં આવી જતા અને વારંવાર તેમનો આત્મા પરમાત્મામાં તદાકાર થઈ જઈને આસપાસનું બાન લુલી જતા. ધર્મનાં કેટલાંક ગુણ અને અગમ્ય તત્ત્વો તેઓ ઉચ્ચારતા તેથી પડિતો પણ વિસ્મય પામતા. આવા પવિત્ર મહાત્માના દર્શન માત્રથી પણ અનેકોના હૃદયમાં પવિત્રતાનો વાસ થતો, મનની મલિનતાનો નાશ થતો, અને નાસ્તિકો આસ્તિક બની જતા. મધપાન અને વ્યભિચારમાં ગરક થઈ ગયેલા ધણા નાસ્તિક પુરૂષો, તેમનો સાચો ભાવ, ભક્તિ અને અસાધારણ જીવન જોઈને સદ્ગુણી બની ગયા છે. પાશ્ચાત્ય પ્રજાનું અનુકરણ કરવા સામે તેનું જીવન સખત પોકાર કરી રહ્યું હતું. માત્ર બોધથીજ નહિ પણ પોતાના ઉત્તમ ચારિત્ર અને અનુભવથી તે ધર્મનાં સત્યો સૌના મનમાં ઠસાવી રહ્યું હતું. હિંદુ ધર્મમાં પેશ્વો ગયેલા કેટલાક ખરાબ લોકાચાર, બ્હેમ અને દંબ સામે તે ખરું સત્ય સમજાવી રહ્યું હતું. પરમહંસ જીના વિચારના આલેખકુલમાં જન્મ્યા હતા અને જીના વિચારમાંજ ઉછર્યા હતા, છતાં આધુનિક સમયને અનુસરીને પોતાના જીવન અને વિચારોમાં ઘટતો ફેરફાર તેમણે ક્યો હતો. પ્રથમ તે કલકત્તામાં આવેલાં કાળીમાતાના ઉપાસક હતા, પણ પછી ઈશ્વર પ્રત્યે તેમને એટલો બધો પ્રેમ વધ્યો હતો કે દરેક પુરૂષ, સ્ત્રી, પ્રાણી, પદાર્થમાં તે ઈશ્વરનુંજ સ્વરૂપ જોતા. તેમનું ચિત્ત ધણે ભાગે સમાધિસ્થ રહેતું. તેમની આગળ ઈશ્વરનું નામ દેતાં તેમની આંખોમાંથી પ્રેમનાં આંસુ નીકળતાં અને જગતનું બાન ધણું ખરું લુલી જતા. તેઓ નરમાંથી નારાયણ બની રહ્યા હતા, સર્વોત્તમ ધાર્મિક

સત્તમનો તેમને અનુભવ થએલો હતો. જ્ઞાન મેળવી તે પ્રમાણે ચારિત્ર ધડવું અને જગતનું કલ્યાણ કરતે કરતે મોક્ષ પ્રાપ્ત કરવો એ એમના બોધનો મુખ્ય સાર હતો. ખરું સાધુપણું પરદુઃખભંજન થવામાં જ છે એમ શ્રીરામકૃષ્ણ પરમહંસનું જીવન કહી રહ્યું હતું.

જંગલમાં જેમ એક સુંદર અને સુવાસિત પુલ એકલું ઉગે, એકલું ખીલે, અને એકલું જ કરમાઈ જાય, તેમ આ સાધુ દક્ષિણેશ્વરમાં કાલી માતાના મંદિરમાં કોઈની પણ દૃષ્ટિએ પડ્યા વગર ધણી વરસ સુધી અંધારામાં જ રહ્યા હતા. આખરે બ્રહ્મોત્સવાના નેતા કેશવચંદ્રસેનની નજરે તે પડ્યા અને તેમણે તેમને પ્રસિદ્ધિમાં આણી મુક્યા.

આવા પવિત્ર મહાત્માઓ પરમકૃપાળુ પરમાત્માની દયાના નમુનાઓ છે અને તેઓ જગતરૂપી તોફાની મહાસાગરના અંધારા તળીઆમાં ડૂબી જતા મનુષ્યોને આશારૂપી કિરણવાળા પ્રકાશની ગરજ સારે છે. પાશ્ચાત્ય સુધારાનો પવન લેશ માત્ર પણ શ્રીરામકૃષ્ણમાં નહોતો, તેમને પુસ્તકો અથવા તો વર્તમાન પત્રોની બાંધકુલ જરૂર નહોતી, તે કદિ પણ બાપણ આપતા નહિ.

જગતમાં સંસ્કૃત, અંગ્રેજી, વિવિધ ભાષાઓ તેમજ અનેકવિધ લૈકિક વિદ્યા, કળાકૌશલ્ય, સત્તા તેમજ પદવીઓ મેળવીને, લૌકિક ઉન્નતિ અને કીર્તિ ઇચ્છુકો બધે પોતાને કૃત્યકૃત્ય માને; પરંતુ શાશ્વત અને અશાશ્વત વસ્તુ સ્થિતિઓને સમજી શકનાર તો જગતના કરોડો મનુષ્યોને ખેંચી જઈ રહેલા તે પ્રવાહને વશ ન વર્તતાં સાચી અને શાશ્વત ઉન્નતિના જ ઉત્કટ જીજ્ઞાસુ અને પરમ પુરૂષાર્થી બનીને એક પણ અક્ષર લખતાં કે વાંચતાં શીખ્યા સિવાય પણ કેવી રીતે સત્સ-આગમથી કર્તવ્યને અને પ્રાપ્તવ્યને સમજી લઈ તેની પાછળ જે સાધ્ય મેળવી શકે છે અને જગતને માટે કેટલા મધા ઉપકારક બની રહે

છે તેતું એક જ્વલંત દ્રષ્ટાંત પરમહંસ દેવના જીવને વર્તમાન યુગને પુરું પાડ્યું છે.

પરમહંસજી આવા સાચા વિદ્વાન હતા. અખૂટ અમાપ આત્મ-ધનથી સાચા ધનિક તેઓ બનેલા હોય તેના તેઓ અતિ ઉદાર દાતા પણ હતા. એ ધન યાને ઉદાર ગ્વાન ચારિત્ર્યની ભિક્ષાર્થે મોટા મોટા યુનિવર્સિટીના પદવીધરો, ધર્મોપદેશકો, પંડિતો અને વિદ્યાકળાના ઉપાસકો તેમની પાસે આવીને પગે પડતા અને પોતપોતાની પાત્રતા પ્રમાણે જેનાથી જેટલું પણ લઈ શકાય તેટલું લઈ જતા.

પવિત્ર પુરૂષોમાં અગ્રગણ્ય ગણાતા જગપ્રસિદ્ધ અને સમર્થ પંડિત કેશવચંદ્રસેન એક શિષ્યની માફક આ અભણ પરમહંસના પગની પાસે બેસતા અને તેના મુખમાંથી જે કંઈ નીકળતું તે માન અને શ્રદ્ધાપૂર્વક શ્રવણ કરતા. તેમનાથી બીજા નંબરના બ્રહ્મસમાજના આગેવાન અને કેશવબાણુના જેવાજ વિદ્વાન તથા પ્રસિદ્ધ પ્રતાપ-ચંદ્રસેન મજુમદાર પરમહંસ વિષે અભિપ્રાય આપતાં લખે છે કે,

જ્યાં જ્યાં તે અદ્વિતીય માણસ (રામકૃષ્ણ) જાય છે ત્યાં ત્યાં તે એક અલૌકિક વાતાવરણ ઉત્પન્ન કરે છે. એ વાતાવરણને ચિતાર મારા મનમાં સર્વદા ખડોને ખડોજ રહે છે, તે મારાથી ઠીક જુલાતો નથી. જ્યારે જ્યારે તે મને મળે છે ત્યારે ત્યારે મારા મનમાં એક અવર્ણનિય ભાવ ઉત્પન્ન કરે છે, અને તે ભાવ મારા મનમાંથી ખસતો નથી. મારા અને એના વચ્ચે ઠશી સમાનતા નથી. કેમ કે હું એક કેળવાયેલો, સુધરેલો અને આધુનિક વિચારનો માણસ છું; અને પરમહંસ એક નમ્ર અભણ, વૃદ્ધ, રોગીષ્ટ, કેળવણી વગરના, મૂર્તિપુજક હિંદુ ભક્ત છે. છતાં મને તેમનો બોધ સાંભળવાની મોહિનિ શા માટે લાગી છે ? હું કે જે મેક્ષમુલર, હેનરી, ફોસેટ અને ડીઝ-રાયલી જેવા સમર્થ ઇંગ્લેન્ડ વિદ્વાનોનો અભ્યાસી છું, પાદરીઓનો

પરમ મિત્ર હું અને કાષ્ટરૂતો ખરેખરે અનુયાયિ હું; તે આ પરમ-હંસની પાસે કલાકના કલાકો સુધી બેસી રહેવાને શા માટે ઇચ્છા કરે હું ? અને હું એકલોજ તેમ કરું છું એમ પણ નથી. મારા જેવા ધણાય માણસો તેમ કરે છે ! હિંદુધર્મની મહત્તા અને મિષ્ટતાનો તે એક જીવતો જાગતો નમુનો છે ! તેણે ઈંદ્રિયોનું દમન કરી તેને વશ કરી મુકી છે. પોતાના પોશાકનો પણ તેને દરકાર નથી. વખાણને ચહાતો નથી. અમૂર્ત, અનંત, અખંડ, સન્નિયદાનંદ, પરમાત્માનો તે અનન્ય અને સાચો ભક્ત છે. ધણાએ તેની જોડે વાતચિત કરી છે, ધણાએ તેની બારીક તપાસ કરી છે. લોકોનાં ટાળાં ને ટાળાં તેને જેવા ને જાય છે; આપણા કેટલાક કેળવાયલા મુખાઓને તેનામાં કંઈ પણ સારું દેખાતું નથી, કેટલાક ધિક્કારવા લાયક પાદરીઓ તેને ઢાંગી કહે છે, આ બધાનું જે કહેવું છે તેની ટુલના મેં મારા મન સાથે કરી છે, અને હું જે નીચે લખું છું તે બહુજ વિચારપૂર્વક લખું છું.”

“આ હિંદુ મહાત્માનો ઉંમર ચાળીસ વર્ષની છે, તે જાતે બ્રાહ્મણ છે. તેના શરીરનો બાંધો મજબુત છે; પણ જે સખત તપાચરણ કરીને તેણે તેનું ચારિત્ર ધડ્યું છે તે તપાચરણથી તેનાં માત્ર શિથિલ થયેલાં લાગે છે. આ શિથિલતામાં પણ તેના મુખ ઉપર જે ભવ્યતા, બાળક જેવી મૃદુતા, દીનતા, અવર્ણનિય મિષ્ટતા અને હાસ્ય જણાઈ આવે છે તે બીજા કોઈના મુખ ઉપર જેવામાં આવતાં નથી. સામાન્ય રીતે હિંદુ ગુરુઓ પોતાના બ્રહ્માચારને માટે ખાસ કાળજી રાખે છે, તેઓ ભગવાં કપડાં પહેરે છે, અમુક ખોરાક ખાય છે, અને મોટા ભક્ત કે બ્રહ્મચારી હોવાનો દાવો કરે છે તથા ગુરુપદ ધારણ કરે છે ! શ્રીરામકૃષ્ણ આવો કરી પણ દાવો કરતા નથી. તેમનો પોશાક અને ખોરાક બીજાના જેવોજ છે, બધું

તે પોશાક અને ખોરાક માટે ઘણાજ બેદરકાર રહે છે. ગુરૂપદને ધિક્કારે છે, બોકો તેમને જે માન આપે છે તેના તરફ તે નાખુશી બતાવે છે. બ્રહ્મજ્ઞાનનો કે સિદ્ધિનો તે ડોળ કરતા નથી. સંસારમાં મગ્ની રહેલા, કામી અને લોભી માણસોથી તે દૂર રહે છે. તેની પાસે કંઈપણ અસાધારણ લાગતું નથી. તેની ધાર્મિકતાજ તેને માટે બલામણુ પત્ર છે.”

“તેનો ધર્મ કયો છે? શુદ્ધ સનાતન હિંદુ ધર્મ તેનો ધર્મ છે. શ્રીરામકૃષ્ણ કોઈપણ અમુક દેવનેજ બજી રહ્યા હોય તેમ નથી. તે શૈવ નથી, તે શાક્ત નથી, તે વૈષ્ણવ નથી, તે વેદાન્તી નથી. છતાં તે ઉપર કહેલા બધા ધર્મોને માને છે. તે શિવને બજે છે, તે કાળીને બજે છે, તે રામને બજે છે, તે કૃષ્ણને બજે છે, અને વેદાન્તનો પણ બોધ ચુસ્તપણે કરે છે. દરેક ધર્મની ક્રિયાઓ, તત્ત્વો તેને ગ્રાહ્ય છે. તેને મન દરેક આવશ્યક છે. તે મૂર્તિ પુજક છે, છતાં અખંડ સમ્યક્દાનંદનું ધ્યાન ધરી રહ્યો છે. બીજા સાધુઓની માફક તેનો ધર્મ માત્ર જીવના વિચારમાં જ, વાદવિવાદમાં, અથવા તો ચંદન અને પુષ્પ વડે બાહ્ય પુજા કરવામાં જ સમાયેલો નથી, ધ્યાનની ઉચ્ચ સ્થિતિ એ એનો ધર્મ છે. પારમાર્થિક સત્યનું દર્શન એની પુજા છે. અલૌકિક શ્રદ્ધા અને ભાવના પ્રકાશથી તેનું આખું અંતઃકરણ રાત અને દિવસ ઝળહળી રહ્યું છે. તેની વાતચિત આ પ્રકાશનો ઝરોળ છે, અને તે કલાકના કલાક સુધી વહાળ કરે છે. તેના સાંભળનારાઓ થાકી જાય છે, પણ તે જો કે શરીરે અશ્વક્ત છે તો પણ કદિ થાકતો નથી. દિવસે વારંવાર તે સમાધિમાં આવી જાય છે; પોતાના અધ્યાત્મિક અનુભવો કહેતે કહેતે તે સમાધિસ્થ બની રહે છે. સઘળા હિંદુ દેવોને માટે તેને સરખોજ ભાવ કેવી રીતે રહેતો હશે? આ સર્વસમાનતાનું કારણ શું હશે? તેને મન સઘળા દેવો

પરબ્રહ્મની જુદી જુદી શક્તિઓ છે, અને આ દરેક શક્તિ તે તે રૂપ ધારણ કરીને આત્મા અને પરમાત્માનો સંબંધ દર્શાવી રહી છે.”

“મહાદેવનો દાખલો હતો. શ્રી રામકૃષ્ણ મહાદેવને ધ્યાન અને યોગનો અવતાર માને છે. સાંસારિક ચિંતાઓથી રહિત, સમાધિમાં મસ્ત થયેલા અને પરબ્રહ્મ પરમાત્માનું ધ્યાન ધરતા તે તેમને જણાય છે. દુઃખ, ભુખ, શ્રમ, એકાંતવાસને મહાદેવ ગણતા નથી. ઇશ્વરના ધ્યાનમાં તે મગ્ન છે. અલૌકિક આનંદ તે ભોગવે છે. તે શાન્ત, દાન્ત અને સમાહિત ચિત્તવાળા છે. હિમાલય જેવા તે અચળ છે. ધ્યાનસ્થ પુરૂષોના તે આદર્શ છે. સાંસારિક પ્રપંચ અને દુઃખરૂપી કાર્યો તેમના શરીરે વીંટળાઈ રહ્યા છે પણ તેમને ઇજા કરી શકતા નથી. દરેક જાતનાં ભયભિત રૂપો ધારણ કરી મૃત્યુ તેમની આસપાસ ફેરે છે પણ તે ઝહીતા નથી. આખા વિશ્વનું દુઃખ તે પોતે હરી લે છે અને ખીજાઓને અમરત્વ આપવાને પોતે ઝેરનું પાન કરે છે. ખીજાઓને માટે મહાદેવ સધળા દ્રવ્ય અને વૈભવનો ત્યાગ કરે છે. માત્ર પોતાની પત્નીને સાથે લઈ જાય છે, અને બસ્ત્ર તથા વ્યાધિ-અર્થ પોતાને શરીરે અલંકાર તરિકે ધારણ કરે છે. મહાદેવ યોગી-ઓના દેવ છે. આ બધો માણસ શ્રીરામકૃષ્ણ મહાદેવના ગુણનું આતું વણું કરતે કરતે તેમાં એટલો તો લીન થઈ જાય છે કે તે સમાધિમાં આવી જાય છે અને ઘણા લાંબા વખત સુધી પોતાનું ભાન પણ ભુલી જાય છે. ”

“શ્રીરામકૃષ્ણ, કૃષ્ણ ભગવાનને પ્રેમનો અવતાર ગણે છે. તે કહે છે કે શ્રીકૃષ્ણનું મુખ જુઓ ! તે પુરૂષના મુખને મળતું આવે છે કે સ્ત્રીના મુખને ? કામનો અંશ પણ તેના ઉપર દેખાય છે ? તેના ઉપર પુરૂષની ઉગ્રતા દેખાય છે ? કૃષ્ણનું મુખ સ્ત્રીના જેવું કામજ છે; તે મુખ ઉપર કુમાર અવસ્થાની કામજતા અને કન્યાનું સૌંદર્ય

એકઠાં મળી રહ્યાં છે ! પોતાના અગાધ પ્રેમને લીધે તેણે ધણું સ્ત્રી પુરુષોનાં મન હરી લીધાં છે અને તેમને ભક્તિને માર્ગ દોર્યા છે. પવિત્ર માનુષી સંબંધમાં પણ ઇશ્વરી પ્રેમનો વાસ હોય શકે એમ સાબિત કરી બતાવવાને શ્રીકૃષ્ણનો અવતાર હતો. તેણે એક પ્રેમાળ બાળકની માફક વૃદ્ધ મા બાપનાં લાડ સંપાદન કર્યાં છે. એક હેતાળ મિત્રની માફક પોતાના ગોઠીયા અને અન્ય જનોનો અચળ પ્રેમ મેળવ્યો છે, એક પ્રખ્યાત અને પુણ્ય ગુરુ તરિકે પોતાના મિષ્ટ અને મૃદુ બોધથી અનેક સ્ત્રીઓને અગાધ પવિત્રતામાં વાસ કરાવ્યો છે; અને તેમ છતાં પણ શ્રીકૃષ્ણનું સુંદર અને માર્મિક ચારિત્ર હજી પણ અનિર્વણનિયજ છે ! આ મહાન શ્રીકૃષ્ણે ભારતવર્ષમાં ભક્તિમાર્ગ પ્રવર્તાવ્યો છે. પછી કેવી રીતે ભરવાડનો કે ભરવાડણનો પોશાક તે પોતે પહેરતા અને ગોપીઓની માફક કૃષ્ણનો પ્રેમ મેળવવાનો પ્રયાસ કરતા તે શ્રીરામકૃષ્ણ કહેતા. આ અમાનુષી પ્રેમની વાત કરતે કરતે તેમનાં સઘળાં ગાત્રો અને મુખ શાંત અને સ્તબ્ધ થઈ જતાં, તેમની આંખો મીંચાઈ જતી અને તેમાંથી પ્રેમના અશ્રુની ધારા વહી રહેતી. તે પોતાનું ભાન જુલો જતા. આવી સમાધિમાં પોતાનાં આત્મામાં તે શું જોતા હશે અને તેમને શું લાગતું હશે તે કોણ કહી શકે ? ઇશ્વર તરફ અગાધ પ્રેમને લીધે ઉત્પન્ન થયેલી આ સમાધિ શું હશે તે કોણ કહી શકે ? પણ એટલું તો નક્કી છે કે સમાધિમાં તે કંઈક જુવે છે, સાંભળે છે અને અનુભવે છે. જો તેમ ન હોય તો સમાધિમાં તે શા માટે અશ્રુપાત કરે, પ્રાર્થના કરે, બજનો બોલે, બોધ વચ્ચે ઉઘારે ? તેમની આ સ્થિતિ અને સમાધિમાં બોલાયલા વચ્ચે કંઈકમાં કંઈક હૃદયને પીંગળાવી નાંખે છે અને તેની પાસે અશ્રુ પાત કરાવે છે.”

“પછી તે મહાકાળી વિષે વાત કરતા, તેને તે પોતાની માતા

કહીને સંપ્રોધતા તે કહેતા કે મહાકાળી મધરની શક્તિ છે, આ શક્તિ સ્ત્રીઓના ચારિત્રમાં જણાઈ આવે છે. પુરુષની સાથે રહેલી તે પ્રકૃતિ છે. જીલમી મનુષ્યો ઉપર તે જીલમ મુજરે છે. જગતની તે માતા છે. તેના મહાન શક્તિ બતાવે છે કે તે તેને શરણે જનારનું રક્ષણ કરે છે. દેવીની પૂજા કરવી એ સ્ત્રી માત્રમાં રહેલી શક્તિની પૂજા છે; આથી કરીને શ્રી રામકૃષ્ણે સ્ત્રી માત્ર સાથેનો સંબંધ તજ્યો છે. તે પરણેલા છે પણ કદિ તેમણે સંસારમાં પ્રવેશ કર્યો નથી. સ્ત્રી જાતિ અજ્ઞેય છે. જે તેના તરફ પુત્ર તરિકે જીએ છે તે તેને જીતે છે, અને ભાર્યા તરીકે તેના તરફ જોનારને મધરથી વિમુખ કરે છે. મોટા મોટા સંતો પણ એવા મોહમાં રસાઈને પતિત થયા છે. કામ ઉપર જ્ય મેળવવો એ શ્રી રામકૃષ્ણનું જીવન સુત્ર છે. ધણું વરસ સુધી તેમણે સ્ત્રીના મોહમાંથી છુટવાનો પ્રયાસ કર્યો છે. આ મોહમાંથી છુટવાને તેમણે ગંગાના કિનારા ઉપર જઈ હૃદયને ચીરી નાંખે એવા પોકારો અને પ્રાર્થનાઓ કરી છે. તેમને ભોતા સાંભળીને હજારો મનુષ્યો એકઠાં થયાં છે અને તેમનું રૂદન જોઈને તેઓએ આંખમાંથી આંસુ પાડ્યાં છે અને તેમને આશિર્વાદ આપ્યા છે.”

“ આ પ્રમાણે કામ ઉપર તેમણે જ્ય મેળવ્યો છે. જે મહાકાળીને તે બજતા હતા તેણે તેમને દરેક સ્ત્રીને કાળીનો અવતાર માનતા કર્યાં છે, અને તેથી કરી તે હવે દરેક સ્ત્રીને પોતાની માતા તરિકે ગણે છે. સ્ત્રીઓ આગળ તે પોતાનું માથું નમાવે છે અને ન્હાની કન્યાઓને પણ તે નમસ્કાર કરે છે. જેમ એક પુત્ર પોતાની માત્રી પૂજા કરે તેમ તે બધી સ્ત્રીઓની પૂજા કરે છે. સ્ત્રીઓ સાથેનો તેમનો સંબંધ અને સ્ત્રીઓ વિષેના તેમના વિચાર, ધણાજ પવિત્ર અને પ્રશ્નસનીય છે. હિંદુઓ સ્ત્રીઓને માન આપે છે એ વાતને તે સિદ્ધ કરે છે અને હિંદુ પ્રજામાં આ મુલ્ય મૂળથી, પૂર્વકાળથી

ચાલતો આવે છે એમ તે બતાવી આપે છે, યુરોપિયનોનું ધારવું ખોટું છે એમ તે સાબિત કરે છે. ”

“ પરમહંસ કહે છે કે મારા પિતા શ્રી રામના ભક્ત હતા. હું પણ શ્રી રામનો ભક્ત થયો છું. જ્યારે હું મારા આપની ભક્તિ વિષે વિચાર કરું છું ત્યારે જે પુણ્યોથી તે પુણ્ય કરતા હતા તે પુણ્યો મારા હૃદયમાં ખીલી ઉઠે છે અને મારા અંતઃકરણને સુવાસથી ભરી દે છે. પુત્ર તરિકે શ્રી રામ સાચા અને આશ્ચકિત હતા; પતિ તરિકે તે પ્રેમાળ અને નિષાવાળા હતા; રાજ્ય તરિકે તે ન્યાયી અને પ્રજાના પાલક હતા; મિત્ર તરિકે તે સાચા અને માયાળુ હતા, આવા શ્રી-રામ તરફ રામકૃષ્ણ સેવકના ભક્તિભાવથી જોતા. શ્રી રામની સેવા કરવાનો માત્ર અવકાશ મળે તો સર્વસ્વ મળ્યું, શ્રી રામની સેવા કરવામાં આ શરીરનો પણ નાશ થાય તો તે પણ મોટા આનંદની વાત છે, એમ શ્રી રામકૃષ્ણ માનતા. શ્રી રામનો દાસ હનુમાન તેમને વિશ્વાસુ સેવકનો નમુનો છે. અમાનુષી પ્રેમવડે કરીને હનુમાને ભય અને મૃત્યુને નહિ ગણતાં શ્રી રામની સેવા કરી છે. હનુમાને કંઈ પણ બદલાતી આશા રાખી નથી. આથી કરીને શ્રીરામકૃષ્ણે દ્રવ્યને પાષરૂપ ગણ્યું છે અને તેને તજ્યું છે. દ્રવ્ય જોઈનેજ તે ભયથી આકુળ બાકુળ બને છે. કાંચન અને કામિનિને લાગે તેના અનુપમ ચારિત્રનું મૂળ છે. એક હાથમાં તે સોનાનો કકડો લેતા અને બીજા હાથમાં માટીનું ઢેકું લેતા, બંને તરફ તે જોતા, માટીને સોનું કહેતા અને સોનાને માટી કહેતા અને આખરે બંનેનો તક્ષવત તેમના મનમાંથી નીકળી ગયો. કોઈની સેવા કરવી તે બદલાતી આશા રાખ્યા વગર કરવી એવો એમનો સિદ્ધાંત છે. ખરા સંતોએ પ્રેમાળ હૃદયથી ફળની આશા રાખ્યા વગર સેવા કરવી જોઈએ. શ્રીરામકૃષ્ણ આ સંબંધમાં અનેક ભજનો ગાતા અને આ સંબંધમાં આપણે કેટલા

ખેદરકાર છીએ તે જણાઇ આવતું.”

“પરમહંસ કંઈ લાખતા નથી, વાદવિવાદ કરતા નથી, બોધ આપવાનો પ્રયાસ કરતા નથી, પણ તે વારંવાર પોતાના અનુભવો કહ્યા કરે છે. પુરાણોમાં કહેલી કથાઓ ઉપર પણ તે તાત્વિક પ્રકાશ નાંખે છે, અને સૌને અજ્ઞયબી ઉત્પન્ન કરે છે. પોતે અભણ અને બહુજ સાદા છે, પણ પોતાની બુદ્ધિ અને જ્ઞાનથી સૌને ચકિત કરી નાંખે છે. પુરાણમાં કહેલા અવતારો વિષે બોલતાં તે કહે છે કે તે બધા અખંડ સમિત્તદાનંદ પરમાત્માની શક્તિઓ અને લીલા છે.”

“હિંદુ ધર્મને માટેજ નહિ પણ બીજા ધર્મો તરફ પણ તે માન દર્શાવે છે. મુસલમાનોના અદલાનાં દર્શન કરવાને તેમણે મુસલમાની ધર્મની અનેક ક્રિયાઓ કરી છે, કુરાનના શ્લોકો મોઢે બોલ્યા છે અને અદલાનો અનુભવ મેળવ્યો છે. કાઇસ્ટને માટે પણ તેમને અગાધ માન છે. ક્રિશ્ચિયન દેવાલયમાં તે એક બે વખત ગયા છે અને કાઇસ્ટનું નામ લેતાં તે પોતાનું મસ્તક નમાવે છે.”

“તેમના મુખમાંથી જે જે બોધ વચ્ચે નીકળે છે તે સધળાં જે એકઠાં કરવામાં આવે તો જ્ઞાનનો એક મોટો ભંડાર બની રહે. મનુષ્ય, પ્રાણી અને પદાર્થ વિષેનાં તેમનાં અવલોકનોનો સંગ્રહ કરવામાં આવે તો જગતને એમજ માલમ થાય કે પૂર્વ કાળ પાછો આવ્યો છે. ભવિષ્ય બાખનારાઓ અને વગર જાણે અગાધ સત્યો દર્શાવનારા આ કળીયુગમાં પણ તેમનાં બોધ વચ્ચે ઇંગ્રેજ ભાષામાં ઉતારવાં અશક્ય છે.”

“આ ભલો અને પવિત્ર મહાત્મા રામકૃષ્ણ હિંદુ ધર્મની મિષ્ટતા અને ઉંડાં તરવેની સાબિતિ છે. તેણે સંપૂર્ણ રીતે ઈન્દ્રિયનિગ્રહ કર્યો છે, તે પોતાના આત્મા રૂપ બની રહ્યો છે. ધર્મનાં સત્યો, આનંદ અને પવિત્રતાએ તેમનામાં વાસ કરેલો છે. તે સિદ્ધ

પુરૂષ છે અને જગતના મિથ્યાપણાનો તે સાક્ષી છે. તેની સમીપના દરેક હિંદુના હૃદયમાં લાગણી ઉત્પન્ન કરે છે. ઇશ્વર સિવાય તેને બીજો કંઈ વિચાર નથી, બીજો કંઈ ઉદ્યોગ નથી, બીજું કંઈ સગું નથી અને બીજો કોઈ મિત્ર નથી. તેને મન ઇશ્વર જોઈએ તે કરતાં પણ વધારે છે. તેની અકલુષિત પવિત્રતા, તેનું જ્ઞાન, શાંતિ, સાર્વજનિક સ્નેહ અને ઇશ્વર તરફ અગાધ પ્રેમ, એજ તેને મન સર્વ છે. એ સિવાય તે બીજું કંઈ ઇચ્છતો નથી. અમારું ધાર્મિક આદર્શ જુદુ છે, પણ જ્યાં સુધી ઇશ્વર તેને જીવતો રાખશે ત્યાં સુધી તેનાં પવિત્ર ચરણ કમળ આગળ અમે એસીશું અને તેની પાસેથી પવિત્રતા, અધ્યાત્મિકતા અને ઇશ્વર તરફ અગાધ પ્રેમ વિષે અનેક બોધ ગ્રહણ કરીશું.”

અહોસમાજના નેતા કેશવચંદ્રસેન ઉપર શ્રીરામકૃષ્ણ પરમહંસની અસર કેટલી થઈ હતી તે નીચેના ફકરા ઉપરથી જણાશે. બાબુગિરિચંદ્ર સેન એ વિષે લખે છે કે—

“ શ્રીરામકૃષ્ણ પરમહંસના જીવન ઉપરથીજ અહોસમાજમાં ઇશ્વરને શક્તિ રૂપે બજવાનો સિદ્ધાંત પ્રચલિત થયો. અમારા આચાર્ય કેશવચંદ્ર સેને ઇશ્વરને શક્તિ તરિકે પુજવાનો, તેને “ મા ” કહીને સંબોધવાનો અને એક બાળકની માફક તેની પાસે અરજ કરવાનો સિદ્ધાંત પરમહંસ પાસેથી ગ્રહણ કર્યો હતો. અહોસમાજનો ધર્મ પ્રથમ માત્ર જ્ઞાનના વાદવિનોદમાંજ હતો; પરમહંસના સહવાસથી અહોસમાજના ધર્મમાં મિષ્ટતા આવી છે. ”

બાબુચિરંજીવ શર્મા લખે છે કે:—

“ પરમહંસ અને કેશવચંદ્રસેને પોતાના વિચારો આપણા કર્થો તેથી અહોસમાજમાં બકિત વધી છે. પરમહંસના સાદા બાળક જેવા સ્વભાવે કરીને કેશવચંદ્રસેનના ચોમાળાસ, ત્યાગ, પવિત્રતા, બકિત

અને ધર્મ ઉપર ભારે અસર થઈ છે. બ્રહ્મોત્સાહમાં જે ભક્તિભાવ જોવામાં આવે છે તે પરમહંસને લીધેજ છે. કેશવચંદ્રસેનમાં પાછલા દિવસોમાં જે સરલ ભક્તિભાવ જણાઈ આવતો તે આ મહાત્મા રામકૃષ્ણને લીધેજ હતો.”

કેળવાયલા વર્ગ ઉપર શ્રી રામકૃષ્ણની કેટલી અસર હતી તે ઉપલા ઉતારાઓ ઉપરથી જણાશે.

પ્રકરણ ૧૪. મું—શ્રીરામકૃષ્ણનો સમાગમ.

“ ઇશ્વર તો પુસ્તકોમાં જણાતો નથી ” એમ કહેતાં કહેતાં નરેન્દ્રે સઘળા પુસ્તકો ફેંકી દીધા પછી તે વચ્ચારવા લાગ્યો કે તેને ક્યાં જોળવો ? અરે હા, શ્રીરામકૃષ્ણ પરમહંસ છે, તેમની પાસે જાઉં અને તેમને પણ પુછું કે “ તમે ઇશ્વરને જોયો છો ? ” પણ તેમના તરફથી પણ બરાબર જવાબ નહિ મળે તો ? તો પણ જવું તો ખરુંજ. આમ અનેક વિચાર નરેન્દ્ર પોતાના મનમાં કરવા લાગ્યો.

નરેન્દ્રનો એક સગો હતો તે રામકૃષ્ણ પરમહંસનો શિષ્ય હતો, અને તે પોતાનો અવકાશનો સમય પરમહંસની પાસે બેસવામાં ગાળતો હતો. નરેન્દ્ર તેને રામદાદા કહીને બોલાવતો હતો. નરેન્દ્રને સત્ય શોધવાને આમતેમ બટકતો જોઇને રામદાદાએ એકવાર તેને કહ્યું હતું કે “ તું બ્રહ્મોત્સાહ અને બીજાં સ્થળોએ શા માટે આવડે છે ? તું દક્ષિણેશ્વર જા.” આ ઉપરથીજ શ્રીરામકૃષ્ણ પરમહંસ પાસે જવાનો વિચાર નરેન્દ્રને આવ્યો હતો.

નરેન્દ્ર દક્ષિણેશ્વર ગયો. પરમહંસ એકલા બેઠા હતા. કંઈક ભય અને કંઈક હર્ષથી નરેન્દ્ર તેમની પાસે ગયો. તેણે નમસ્કાર કરી એકદમ પૂછ્યું : “ મહારાજ, તમે ઇશ્વરને જોયો છો ? ”

શ્રી રામકૃષ્ણે તેના તરફ બહુજ આનંદથી જોયું અને જવાબ આપ્યો.

“હા, મેં ઇશ્વરને જોયો છે. જેવી રીતે હું તને મારી આગળ જોઉં છું, તેમજ હું ઇશ્વરને જોઉં છું. દેર માત્ર એટલોજ છે કે ઇશ્વરનું અસ્તિત્વ અનંત અને તત્ત્વમય છે. તારી મરજી હશે તો હું તને તેના દર્શન કરાવી શકીશ.”

આ શું! આ શું! ઇશ્વરને જોયો હોય એવો માણસ અહીં આં છે! તેના શબ્દો નરેન્દ્રના હૃદયમાં સચોટ લાગ્યા. તેના અંતઃકરણમાં તે ઉંડા પેશીને અથડાવા લાગ્યા. નરેન્દ્રના અંતરાત્મામાં તે અગાધ અને અવિકારી સત્યની લાલસા જગાવી રહ્યા. નરેન્દ્ર ધણોજ પુશી થઈ ગયો. તેનો આનંદ! ઇશ્વરને જોણે જોયો છે એવા મહાત્માના દર્શનથી થતો આનંદ! નરેન્દ્રને ધણુંજ આશ્ચર્ય લાગ્યું. જાણે કે કોઈ નવીનજ પ્રદેશમાં તે વિચરતો હોય તેમ તેને લાગ્યું. સત્ય રૂપની શોધમાં મહિનાના મહિના વીતી ગયા હતા અને તે નહિ જડવાથી અનેક મહિનાઓ સુધી માનસિક વ્યથાઓ ભોગવવી પડી હતી, તેના હવે અંત આવ્યો. નરેન્દ્રને પોતાની આધ્યાત્મિક તૃષ્ણા મટાડવાનું સ્થાન હવે મળી આવ્યું.

શ્રીરામકૃષ્ણની સાથે નરેન્દ્રનો આ સૌથી પહેલો મેળાપ જાણે કે કોઈ જાણીતો પુરૂષ ધણે દિવસે મળતો હોય તેના જેવોજ હતો. નરેન્દ્રને જોઈને શ્રીરામકૃષ્ણ પણ સાનંદાશ્ચર્ય પામ્યા અને નરેન્દ્રને જાણે ધણા દિવસથી ઝોળખતા હોય તેમ શ્રી રામકૃષ્ણ તેની સાથે વાતો કરવા લાગ્યા. નરેન્દ્ર પણ જાણે કે તેમના તરફ આકર્ષાતો હોય તેમ તેને લાગ્યું.

શ્રી રામકૃષ્ણ હર્ષમાં કેમ આવી ગયાં તે નરેન્દ્ર સમજી શક્યો નહોતો.

શ્રીરામકૃષ્ણે તેને એક ભજન ગાવાનું કહ્યું અને તે ભજન સાંભળીને શ્રીરામકૃષ્ણ હર્ષનાં આંસું લાવી બોલી ઉઠ્યા: “ ધણું વર્ષથી હું તારી રાહ જોયા કરું છું આખરે તું આવ્યો છું ! ” પછી તે સમાધિમાં આવી ગયા અને થોડીવાર પછી પાછા બોલવા લાગ્યા: “ હું તારી રાહ જોયા કરું છું. તે ‘ આવતા ’ વાર કેમ કરી ? સંસારી માણસો સાથે વાતો કરી કરીને માઈ ગળું પણ સુકાઈ ગયું ! ”

શ્રીરામકૃષ્ણ ધણાજ સરલ ભાવથી અને સાદા શબ્દો બોલતા હતા. નરેન્દ્રનો અંતરાત્મા તે સાંભળીને ક્ષણવાર ઉચ્ચ દશાને પ્રાપ્ત થતો હતો. આ કેમ થતું હશે તે નરેન્દ્ર સમજી શક્યો નહિ. પોતાના મનમાં તે વિચારવા લાગ્યો: “ શું આવો તે મહાન ઉપદેશક હોઈ શકે ? ” જરાક નજીક તે ગયો અને આ સાદા, બાળક જેવા, પણ સમર્થ અને પ્રભાવશીલ સાધુના તેજમાં અંજલ્યો.

આગળ ઉપર સ્વામી વિવેકાનંદ આ પ્રથમ મુલાકાતનો અનુભવ પોતાના શિષ્યોને આ પ્રમાણે કહેતા હતા:—“ હું તે વખતે વિચાર કરતો હતો કે રામકૃષ્ણ કેવો ગાંડો માણસ છે ! શું રામદાદાએ મને આ ગાંડા માણસની પાસે મોકલ્યો છે ! મારી બુદ્ધિ કહે છે કે તે ગાંડો છે, પણ માઈ અંતઃકરણ તો તેના તરફ ખેંચાય છે ! આ ગાંડો માણસ નવાઈ જેવો છે ! તેની આકર્ષણ શક્તિ અલો કક છે ! તેનો પ્રેમ અમાનુષી છે ! મેં તેને ગાંડો ધાર્યો પણ હું તેનાથી ચકિત થઈ ગયો. આ એક નવાઈ જેવો અનુભવ છે. ”

કેટલીક વાર બેઠા પછી નરેન્દ્રે ઘેર જવા માંડ્યું. શ્રીરામકૃષ્ણે તેને ફરીથી આવવાની ભલામણ કરી. નરેન્દ્રે ફરીથી આવવાનું વચન આપ્યું. તે ફરીથી ગયો અને શ્રીરામકૃષ્ણે તેને ભજન ગાવાનું કહ્યું. નરેન્દ્રે ગાવા માંડ્યું એટલે શ્રીરામકૃષ્ણ બોલી ઉઠ્યા “ જુઓ, વિદ્યાદેવી સરસ્વતિનો પ્રકાશ તેના મુખ ઉપર કેવો ઝળકી રહ્યો છે ? ”

વળી શ્રી રામકૃષ્ણે સવાલ પૂછ્યો. “ ઉધતા પહેલાં ચળકતો પ્રકાશ તારી નજરે પડે છે ? ” નરેન્દ્રે હા કહી અને પોતાનો અગાઉનો અભ્યાસ તથા અનુભવ જણાવ્યો. શ્રી રામકૃષ્ણે કહ્યું “ હા, ખરી વાત છે. આ છોકરો ધ્યાન સિદ્ધ છે. જે પણ બાબતમાં તે પોતાનું ચિત્ત પરોવે તેમાં તે તત્ક્લીન બની જાય છે. તેની ઉધ પણ એક જાતનું ‘ધ્યસ્તુ’ ધ્યાનજ છે. નરેન્દ્ર ફરીથી સ્તબ્ધ બની ગયો ! તે ઘેર જવાને નીકળ્યો અને વિચાર કરવા લાગ્યો. “ મહર્ષિ દેવેન્દ્રનાથે પણ કહ્યું હતું કે છોકરા તારી આંખો યોગીના જેવી છે. મહર્ષિ દેવેન્દ્રનાથ અને શ્રી રામકૃષ્ણ આ માણસો તે કેવાક હશે ! મારા વિષે આ બંનેનું કહેવું ખરું હશે ? ” તેણે ઘેર ગયા પછી રામદાદાને શ્રી રામકૃષ્ણ વિષે પુછ્યું અને તેમણે જવાબ આપ્યો કે શ્રીરામકૃષ્ણ એક અલૌકિક માણસ છે. તે ઘણાજ ધર્મિષ્ઠ છે, તેમનામાં સંસારની વાસના એક તલ માત્ર પણ નથી, તે દ્રવ્યને ધિક્કારે છે, દરેક સ્ત્રીને પોતાની માતા ગણે છે, તે ખરેખરા યોગી છે. તેમણે ‘ધ્યસ્તુ’ દર્શન કર્યા છે.”

જ્યારે નરેન્દ્ર શ્રીરામકૃષ્ણને મળ્યો, ત્યારે શ્રી રામકૃષ્ણ આધ્યાત્મિક જીવનરૂપી કમળનું સંપૂર્ણ ખીલી રહેલું પુષ્પ હોય તેવા બની રહ્યા હતા અને તેમના જીવન કુસુમની સુવાસ લેવાને અનેક માનવ શ્રમરો તેમના તરફ ખેંચાઈ આવવા લાગ્યા હતા.

શ્રીરામકૃષ્ણ દક્ષિણેશ્વરમાં દેવીના વિશાળ મંદિરની એક ઓરડીમાં રહેતા, કોઇ કોઇ વાર તેઓ એ ઓરડીના છાપરાપર ચઢીને પોકાર કરતા કે “ ઓ મા, ઓ મા, મારો ઉપયોગ લેનારા ક્યાં છે ? તેમને મારી પાસે મોકલ. ” ધીમે ધીમે અનેક મનુષ્યો તેમની પાસે આવી તેમના ઉપદેશામૃતનું પાન કરવા લાગ્યા હતા. હવે આ તેમનો બાવી પદ શિષ્ય પણ તેમને આવી મળ્યો ! શિષ્યો અને ગુરુ ધ્યસ્થ

સંબંધી અનેક વાતો કરતા, ભજનો ગાતા અને અલૌકિક આનંદમાં આવી જતા. ઇશ્વરનું નામ દેતે દેતે ગુરૂ અને શિષ્યો ગાતા અને નાચતા. સધળું સ્થળ ઇશ્વરના નામથી ગાજી રહેતું. પણ હજી સુધી નરેન્દ્ર એમાં ભાગ લેતો નહિ. આ શું હશે તે એ સમજી શકતો નહિ.

ફરીથી એકવાર નરેન્દ્ર શ્રી રામકૃષ્ણની પાસે ગયો. તેણે એક ભજન ગાયું. શ્રી રામકૃષ્ણ ભાવાવેશમાં આવી ગયા. નરેન્દ્રની સામું તાકીને તે જોવા લાગ્યા, તે એકદમ ઉભા થયા. નરેન્દ્રનો હાથ પકડીને બાગમાં ધણે દૂર આવેલી એક વૃક્ષોની ઘટામાં તેને લઇ ગયા, અને તેને છાને માને કહેવા લાગ્યા: “ તારામાં શિવનો વાસ છે, અને મારામાં શક્તિનો વાસ છે. શિવ અને શક્તિ બંને એકજ છે. ” નરેન્દ્ર હસ્યો. તે કાંઇ પણ બોલ્યો નહિ. શ્રીરામકૃષ્ણનું મગજ ખશી ગયું છે એમ તેને વિચાર આવ્યો. શ્રીરામકૃષ્ણને જણાયું કે નરેન્દ્રની નાસ્તિકતા દૂર કરવાની જરૂર છે. તેઓ બંને પાછા આવ્યા, કેટલોક વખત વાતચિત આવી, સમય સાયંકાળનો થયો. સર્વત્ર શાંતિ વ્યાપી રહી. શ્રીરામકૃષ્ણ એકદમ ઉઠ્યા અને નરેન્દ્ર તરફ ગયા. પોતાનો જમણો હાથ તેની છાતી ઉપર મૂક્યો અને બીજો હાથ તેના ખભા ઉપર મુક્યો. નરેન્દ્ર હવે સ્થળ, શ્રી રામકૃષ્ણ અને તેમની પાસે બેઠેલા મનુષ્યો, સર્વનું ભાન ભુલવા લાગ્યો. શ્રીરામકૃષ્ણના પવિત્ર સ્પર્શથી આ જગતનું ભાન તે ભુલી ગયો અને કોઇ નવીન દશામાં આવી ગયો ! તે એકદમ બોલી ઉઠ્યો કે અરે ! આ શું થાય છે ? તમે મને આ શું કરો છો ?

આમ કહીને તે એક પ્રકારની સમાધિમાં આવી ગયો. થોડોક સમય તે સ્થિતિ રહ્યા પછી શ્રીરામકૃષ્ણે તેના હૃદયનો સ્પર્શ કર્યો એટલે તે શુદ્ધિમાં આવવા લાગ્યો. શુદ્ધિમાં આવ્યો ત્યારે તેના હૃદયને કાંઈક સામર્થ્ય મળ્યું હોય તેમ તેને લાગ્યું.

ખરી ધાર્મિકતા, પવિત્રતાનો પ્રભાવ કેવો છે ?

આ મેળાપ થયા પછી એક દિવસ નરેન્દ્ર બ્રહ્મોસમાજમાં ગયો હતો. સંઘળા ભેગા મળીને પ્રાર્થના ગાતા હતા. પહેલું ભજન પૂરું થયું કે તરતજ સમાજ મંદિરના પાછલા ભાગમાંથી એક અવાજ સંભળાયો કે, “નરેન્દ્ર, નરેન્દ્ર !” તે વાક્યોનો દેખાવ ભવ્ય હતો, પણ બોલનારનું આખું શરીર ઉઘાડું હતું; માત્ર કેડથી ઝાંગ સુધી એક ધોતીયું જોમ તેમ વીંટેલું હતું. તેના મુખ ઉપર વ્યથાનાં ચિન્હ દેખાતાં હતાં. તેને જોઈને આખી સમાજ સ્તબ્ધ બની ગઈ. આ માણસ કાણ હશે ? નરેન્દ્રે તેનો અવાજ સાંભળ્યો. તેમનો પોશાક જોઈને તે શરમાયો અને આવી મોટી સમાજમાં આવે વેશે આવીને તેનેજ બોલાવતા શ્રીરામકૃષ્ણને જોઈ ગભરાયો ! તેમના તરફ તે ગયો. નરેન્દ્રને જોતાંજ તેમના મુખ ઉપર આનંદ છવાઈ ગયો. નરેન્દ્રને જોતાંજ તે બોલી ઉઠ્યા: “પછી પાછો કેમ જણાયો નહિ ? હું તો તારી વાટજ જોયા કરતો હતો !”

નરેન્દ્ર તેમને બે માસ ઉપર મળ્યો હતો અને ત્યાર પછી શ્રીરામકૃષ્ણ તેને શરીથી મળવાને ધણાજ ઉત્કંઠીત થવાથી તેને ખોળતે ખોળતે સમાજમાં આવી પહોંચ્યા હતા.

એક બાળુએ તેમનું ઉઘાડું શરીર, માત્ર કેડે વીંટેલું ધોતીયું અને સાદી સાંધી રીતભાત નરેન્દ્રના મનમાં ખડાં થયાં અને બીજી બાળુએ સુધારાના શિખર ઉપર ચઢેલા સમાજના સભાસભોનો પોશાક, ઠાઠ અને રીતભાત તેના મનમાં આવ્યાં. તે મનમાં બોલી ઉઠ્યો: “તે સમાજમાં શા માટે આવ્યા ! શા માટે તેમણે આ ગરબડ કરી મૂકી ! સમાજનું દરેક માણસ તેમને ગાંડા ધારશે !” નરેન્દ્ર હજી પણ પરમાત્માના પરમ ભક્ત શ્રીરામકૃષ્ણને બરાબર સમજી શક્યો નહોતો. નિયમો અને કૃત્રિમ રીતભાતો ઇશ્વરના ભક્તોની

આડે આવતાં નથી. કૃત્રિમ ભક્તોને માટેજ કૃત્રિમ નિયમો હોય છે; ઈશ્વરના સ્વાભાવિક અને સાચા ભક્તોની ભક્તિ અને પ્રેમ સ્વતંત્ર-પણે ગમે તે સ્થિતિમાં, ગમે તે સ્થળમાં અને ગમે તે વખતે વહેવા માંડે છે. જગતના નિયમો તેને બાધા કરતાં નથી.

એક વખત નરેન્દ્ર કેટલાક છોકરાઓને એકઠા કરીને બેઠો હતો. તેમાંનો એક છોકરો શ્રીરામકૃષ્ણની નિંદા કરી રહ્યો હતો અને પુષ્કળ વાતચિત ચાલી રહી હતી. એટલામાં બહારથી “નરેન્દ્ર, નરેન્દ્ર” એમ જૂમ સંભળાઈ. સઘળા ચમક્યા. તે શ્રીરામકૃષ્ણની જૂમ હતી. નરેન્દ્ર એકદમ નીચે ગયો. શ્રીરામકૃષ્ણ તેને સામા મળ્યા અને આંખોમાં હર્ષનાં આંસુ લાવીને બોલ્યા: “હમણાંનો તું કેમ આવ્યો નથી?” શ્રીરામકૃષ્ણ એક બાલક જેવા સાદા હતા. પોતાની સાથે થોડી મીઠાઈ તેમણે આણી હતી તે પોતે પોતાને હાથે નરેન્દ્રને ખવરાવી!

શ્રીરામકૃષ્ણ બોલ્યા: “આવ, મને એક ભજન ગાઈ બતાવ!” નરેન્દ્રે તંબુરો હાથમાં લીધો. એક ભજન ગાયું અને શ્રીરામકૃષ્ણ ભાન ભૂલી સમાધિમાં લીન થયા! તેમની મુખમુદ્રા ઉપરથી કોઈ અગાધ આનંદના પ્રદેશમાં તે વિચરતા હોય તેવું નરેન્દ્રના સઘળા મિત્રોને લાગવા માંડ્યું. વળી તેઓ સર્વમાં હર્ષ વ્યાપી રહ્યો. નરેન્દ્ર ઉઠીને શ્રીરામકૃષ્ણને પગે પડ્યો. સમય સાયંકાળનો હતો. પાસેનાં દેવળો અને મકાનોમાંથી ભક્તોનાં ભજનોનો અવાજ આવતો હતો; અને તેમાં દેવળોનો ઘંટનાદ ભળી જઈને સંસ્કારી મનુષ્યોના ધર્મભાવમાં વૃદ્ધિ કરી રહ્યો હતો. આવે સમયેજ નરેન્દ્ર ખુદ પોતાનાજ ઘરમાં શ્રીરામકૃષ્ણ જેવા પુરૂષને સમાધિમગ્ન થયેલા જોઈ કોઈ અદ્ભુત લાગણી અનુભવતો હતો.

નરેન્દ્ર હવે વારંવાર પરમહંસજી પાસે જવા આવવા લાગ્યો. એક દિવસ તે પંચવટીની ઘટા પાસે ચંદ્રના પ્રકાશથી ઉત્પન્ન થયેલી

જ્યોત્સ્નાની છાયામાં ઉભો હતો. તેના મુખ ઉપર તીવ્ર વેદના અને શંકાનાં ચિન્હ દેખાતાં હતાં. તેને સત્ય ખોળવાની કિંકટ ઇચ્છા હતી. પવિત્ર દેવાસયોના ઘન્ટનાદથી તેના અંતરાત્મામાં કંઈક ભક્તિભાવ ઉત્પન્ન થયો હતો. પણ તેનું ચિત્ત શ્રીરામકૃષ્ણને પુરેપુરા સમજવાને મથતું હતું. આ માણસ તે કેવો હશે ! એમ વારંવાર તે પોતાના મનમાં પૂછતો હતો. એટલામાં એક મનુષ્યને તેણે જોયો. દક્ષિણેશ્વરના મંદિર પાસે પવિત્ર ગંગાના કિનારા ઉપર તે મનુષ્ય એકરકારીથી પગલાં ભરતો ભરતો, આકાશ તરફ જોતો ધીમે ધીમે ચાલતો હતો; અને હાથો વતી તાળી પાડી હરિતું નામ ઉચ્ચારતો હતો. પોતાનું બાન તે ભૂલી ગયો હોય એમ લાગતું હતું. છતાં તેના મુખ ઉપર આનંદનો ઓધ છવાઈ રહેલો જણાતો હતો. આ પુરુષ તે શ્રીરામ-કૃષ્ણ પરમહંસ હતા. મંદિરમાં આરતી થઈ રહ્યા પછી નામોચ્ચારણનો ધ્વનિ ગાજી રહ્યો હતો.

મંદિરમાં થતા નામોચ્ચારણથી તેમનું હૃદય મસ્ત બની રહ્યું હતું અને એવી દશામાં તે ગંગાના કિનારા ઉપર ફરી રહ્યા હતા. એકદમ તે અટક્યા અને મંદિર તરફ વળ્યા. નરેન્દ્રે તેમને જોયા અને તેમની પાછળ ગયો ! બંને મંદિરમાં પેઠા એટલે શ્રીરામકૃષ્ણ મોટા અવાજથી શ્રીમહાકાળીનું નામ લેવા લાગ્યા. નરેન્દ્ર સ્વંથી પાછો ફર્યો અને પંચવટી આગળ ગયો. પાછો તે શ્રીરામકૃષ્ણના મંત્રધર્મમાં અનેક વિચાર કરવા લાગ્યો.

એટલામાં શ્રીરામકૃષ્ણ મંદિરમાંથી પાછા આવ્યા અને ઘર તરફ જવા લાગ્યા. રસ્તામાં પંચવટી આગળ કોઈ એકેલું જણાયું. તે નરેન્દ્ર હતો. તે વિચારમાં મગ્ન હતો. શ્રીરામકૃષ્ણ જરા દૂર ઉભા રહ્યા અને જોવા લાગ્યા.

નરેન્દ્ર વિચારમાં ગરક થઈ ગયો હતો અને શ્રીરામકૃષ્ણ

હસતે વદને તેના તરફ જોઈ રહ્યા હતા ! નરેન્દ્ર એકદમ વિચાર-
માંથી જાગ્યો અને જોયું તો શ્રીરામકૃષ્ણ ! એકદમ તે તેમને ચરણે
પડ્યો. શ્રીરામકૃષ્ણ તેને ઉભો કર્યો. અને એકલા હતા. આસપાસ
સર્વત્ર શાંતિ બ્યાપી રહી હતી. માત્ર પાસે વહેતી પવિત્ર ગંગાના
જળનો ખળખળ થતો અવાજ જરા જરા સંભળાતો હતો. આકાશમાં
તારાઓનો અંખો પ્રકાશ દેખાતો હતો. શ્રીરામકૃષ્ણના મુખ ઉપર
હાસ્ય ભર્યું અલૌકિક તેજ છવાઈ રહ્યું હતું. “ ચાલ, નરેન્દ્ર, ” શ્રી
રામકૃષ્ણ બોલ્યા અને જે પવિત્ર ખિલ્લવૃક્ષ નીચે બેસીને શ્રીરામકૃષ્ણ
સિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરી હતી ત્યાં આગળ તેને લઈ ગયા. ત્યાં બંને જણ
બેઠા અને મૃત્યુ, ભય, માનસિક અશાંતિ, વગેરે અનેક બાબતો ઉપર
બંને વચ્ચે છુટથી ચર્ચા ચાલી. આ પ્રમાણે આ મહાન ગુરૂ અને
તેનો મહાન શિષ્ય એકાંતમાં મળતા, બેસતા અને જ્ઞાન, ભક્તિ,
યોગ વગેરે વિષે અનેક વાતો કરતા.

આ સમયે નરેન્દ્રની ઉંમર વીસ વરસની હતી. તે એલ. એલ.
બી. નો અભ્યાસ કરતો હતો. તેના પિતા ગુજરી ગયા હતા. કુટુંબને
સખ્ત હાડમારી વેઠવી પડતી હતી. આગળ જણાવવામાં આવ્યું છે
તેમ નરેન્દ્ર અને તેનું કુટુંબ લગભગ ભૂખમરોજ વેઠતાં હતાં.
કવચિત્ત નરેન્દ્ર જે પણ મળે તે હલકા પગારની નોકરી લેતો અને
બંને તેટલું કમાઈ લાવતો; પણ આથી કુટુંબનું પુરું થઈ રહેતું નહિ.
નરેન્દ્રનું મન અનેક ચિંતાઓથી ઘસ્ટ રહેતું, પણ તેનું સાધુ જીવન
તેને આ આપત્તિમાં ધૈર્ય આપતું. વખતો વખત તે શ્રીરામકૃષ્ણ
પાસે જતો અને શાંતિ મેળવતો. પણ જીવનેશ્વરીને ચિંતા થતી કે
નરેન્દ્ર વારે ધડીગે શ્રીરામકૃષ્ણ પાસે જાય છે અને તે કદાચ સાધુ
અર્થ જશે તો ? પરંતુ નરેન્દ્રની રીતભાતથી તેમને નિરાંત વળતી
કે નરેન્દ્ર તેમને છોડી જશે નહિ.

ભુવનેશ્વરીએ નરેન્દ્રને પરણાવી દેવાનો વિચાર કર્યો, પણ નરેન્દ્રે સર્વદા બ્રહ્મચારીજ રહેવાનો નિશ્ચય જાહેર કર્યો. નરેન્દ્રના પિતા વિશ્વનાથે પોતાના જીવનકાળમાંજ નરેન્દ્રનો વિવાહ એક પૈસાદારની કન્યા સાથે નક્કી કર્યો હતો, પણ તેનું મૃત્યુ થવાથી તેમાં વિધિ આવ્યું. ફરીથી ભુવનેશ્વરીએ તેને પરણાવવાનો આગ્રહ કર્યો ત્યારે નરેન્દ્ર બોલી ઉઠ્યો: “ તમારે મને ડૂબાડી દેવો છે ? પરંતુ એટલે પછી મારી બધી આશાઓનો અંતજ આવે ! ”

આ પ્રમાણે ખેંચતાણુ કરતે કરતે ત્રણ વર્ષ વીતી ગયાં. ધીમે ધીમે હવે કુટુંબના ભરણપોષણનું સાધન કાંઈક બેગું થતું ચાલ્યું; અને નરેન્દ્ર શ્રીરામકૃષ્ણની પાસે વધારે વધારે જવા લાગ્યો. ધીમે ધીમે કુટુંબ સાથેના સંબંધ તેણે ઓછો કરવા માંડ્યો.

પોતે અને પોતાના કુટુંબે વેડેલી હાડમારીના અનુભવથી તેનું હૃદય દયાર્દ્ર અને સ્વદેશાભિમાની બની રહ્યું હતું. ભૂખમરો થું તે એ જાણતો હતો અને તેથી હિંદનાં અમંગલ્ય ગરિય માણસોનાં દુઃખથી તેનું હૃદય દ્રવી રહ્યું હતું. તેની બે જહેનોને પણ આ જગતનો કડવો અનુભવ થયો હતો અને તે અકાળ મૃત્યુને વશ થઈ હતી; તેથી હિંદની સ્ત્રી જાતિની દુર્દશાનું પણ તેને બહુ ઉંડું જ્ઞાન થયેલું હતું.

નરેન્દ્રે જ્યારે સંન્યાસ ગ્રહણ કર્યો ત્યારે તેના કુટુંબને ભરણપોષણની અડચણ નથી એવી ખાતરી તેના મનમાં થયેલી હતી.

નરેન્દ્ર પરણ્યો હોત તો સારા કુટુંબની કન્યા તેને મળી હોત અને રૂઢી પ્રમાણે કન્યાદાનમાં પુષ્કળ દ્રવ્ય પણ તેને મળ્યું હોત; કારણ કે મોટાં મોટાં પૈસાદાર કુટુંબો વિશ્વનાથની આગર અને પ્રતિષ્ઠાને લીધે નરેન્દ્રને પોતાના જમાઈ તરિકે પસંદ કરવાને ધણાંજ આતુર હતાં. પણ ત્યાગની મૂર્તિ-શ્રીરામકૃષ્ણનો ભાવિ શિષ્ય-નરેન્દ્ર જરા પણ ડગ્યો નહિ.

શ્રીરામકૃષ્ણ અને નરેન્દ્રનો મેળાપ એ હિંદના પ્રાચીન અને અર્વાચીન બંને જીવનના મેળાપ રૂપ હતો. આ મેળાપથી એ બંને જીવનપ્રવાહો સાથે સાથે વહેવા લાગ્યા. હિંદના પ્રાચીન ગૌરવ ઉપર અર્વાચીન વિચારોની ધમારત ઘડાવા લાગી. નરેન્દ્રનું હૃદય સંસ્કારી હતું, પણ આધુનિક વિચારોનું તોફાન તેમાં ચાલી રહ્યું હતું. શ્રીરામકૃષ્ણ પ્રાચીન ગૌરવની સાક્ષાત મૂર્તિ હતા. નરેન્દ્ર બ્રહ્મસમાજ, આર્યસમાજ, સંસાર મુધારા સમાજ અને એવી બીજી અર્વાચીન સંસ્થાઓનું પરિણામ હતો. પ્રાચીન હિંદનું આધ્યાત્મિક જીવન, તેની ભાવનાઓ, તેની સાધુતા અને ધાર્મિક અનુભવોની મૂર્તિ રૂપે શ્રીરામકૃષ્ણ હતા. નરેન્દ્રમાં આ ભાવનાઓ, અનુભવો અપૂર્ણ અવસ્થામાં પડી રહેલાં હતાં. તેમાં સંશયની છાયા હતી. બંનેના મેળાપથી પૂર્વ અને પશ્ચિમના વિચારો ઉપર વિશાળ દૃષ્ટિથી જોવાતું હતું. બંનેમાં રહેલાં શ્રેષ્ઠ તત્વો અહાતાં હતાં. હિંદની પ્રાચીન ભાવનાઓને સમર્થન મળતું હતું અને હિંદનું ભાવિ જીવન ઘડાતું હતું.

આ નવા ભાવિ જીવનમાં હિંદની પ્રાચીન ભાવનાઓને મધ્ય-હૃદયનું સ્થાન અપાયું છે, પણ તેમાં પાશ્ચાત્ય વિધાનું યોગ્ય સંમિલન કરી, તેના આશયો અને હેતુઓ વિશાળ દૃષ્ટિવાળા કરાઈને પ્રાચીન સાધુતામાં જન સમૂહની સેવાનું મહત્ત્વ તત્વ ઉમેરાયું છે. પ્રાચીન ભક્તિમાં જીવતા દેવો-લૂલાં, લંગડાં, પાંગળાં, ગરિબ, રોગી, અગ્નાન અને દુઃખી મનુષ્યોની ભક્તિને મોટા હિસ્સો અપાયો છે. આર્ય જીવનના આદર્શ તરિકે હિંદુ જીવન, હિંદુ આચાર અને હિંદુ વિચાર અહાયા છે. પાશ્ચાત્ય વિચારોને તેમાં યોગ્ય સ્થાન અપાયું છે અને હિંદનું મહદ્ ભાવિ તેમાંજ અંકાયું છે. આ ભાવિ જીવનમાં સર્વ પૌર્વાત્ય અને પાશ્ચાત્ય સહવિચાર સ્વીકારાયા છે. કોઈનો પણ બહિષ્કાર થયો નથી. પ્રાચીન સત્યો તરફ શ્રદ્ધા ઉત્પન્ન કરવામાં આવી છે

અને અર્વાચિન સુવિચારોને પણ તેમાં યોગ્ય માન મળ્યું છે.

જ્યારથી શ્રીરામકૃષ્ણે નરેન્દ્રનું સુખ જોયું હતું ત્યારથી તેમની તેના તરફ બહુજ કૃપા ઉભરાયા કરતી હતી. પવિત્ર આત્માઓને પરસ્પર બાંધનાર બંધનો પણ આશ્ચર્યકારકજ હોય છે. શ્રીરામકૃષ્ણ અને નરેન્દ્ર આ બંને વ્યક્તિઓ વચ્ચેનો પ્રેમ અમાનુષી હતો. આ પ્રેમ એટલો તો અગાધ હતો કે આખરે ગુરૂ અને શિષ્ય બંનેનું બોલવું, વિચારવું, બેસવું, ઉઠવું, અરે, આખું જીવન એકજ થઈ રહ્યું હતું અને તેથી તેમના શિષ્યો બંનેને એકજ વ્યક્તિ—રામકૃષ્ણ વિવેકાનંદ તરીકે સંબોધતા હતા ! શ્રીરામકૃષ્ણ નરેન્દ્રથી વધુ દિવસ જીવ્યા રહી શકતા નહતા. જ્યારે નરેન્દ્ર પોતાને ઘેર હોય અને ધણા દિવસથી આવ્યો ન હોય ત્યારે શ્રીરામકૃષ્ણ એકાંતમાં બેસીને અશ્રુપાત કરતા અને કાળી દેવીને પ્રાર્થના કરતા કે તું નરેન્દ્રને મોકલ !

કોઈવાર નરેન્દ્ર મનમાં ડરતો કે શ્રીરામકૃષ્ણમાં અલૌકિક શક્તિ હોવાથી તેઓ તેના મનને ગમે તે માગે વાળી દેશે; તો કવચિત્ તે ધારતો કે શ્રીરામકૃષ્ણ એક અંધઅદ્ભુત ધરડો માણસ છે ! કવચિત્ એવા ખરાબ વિચારો માટે પશ્ચાત્તાપ થઈ આવી શ્રીરામકૃષ્ણનો અગાધ પ્રેમ તેના મનને પીંગળાવી નાંખતો.

શ્રીરામકૃષ્ણની આંખો તરફ તે તાકીને જોતો અને આશ્ચર્ય પામતો. એક દિવસ એવું બન્યું કે નરેન્દ્ર ધણા દિવસથી આવ્યો નહોતો; તેથી તેને બોલાવવાને શ્રીરામકૃષ્ણે માણસ ઉપર માણસ મોકલ્યાં. નરેન્દ્ર આવ્યો અને કહેવા લાગ્યો: “ તમે વારેઘડીએ માઈન રટણ કેમ કર્યા કરો છો ? આથી તો ઉલટા તમેજ મારા જેવા થઈ જશો ! ભરત મુનિએ હરણનોજ વિચાર કર્યા કર્યો અને બીજા અવવારમાં તે હરણ થઈનેજ અવતર્યા ! ”

આ કાવચના છોકરા તરફ તેમનું મન એટલું બધું કેમ આક-

પાર્તુ હશે એ વિષે એકવાર તેમણે પોતાના એક શિષ્યને પૂછ્યું. શિષ્યે જવાબ આપ્યો કે “ મહારાજ, મહાભારતમાં લખેલું છે કે પરમાત્મ દર્શનને પામેલા મહાત્માને પોતાની ઉત્થાન દશામાં સાત્ત્વિક ગુણવાળા મનુષ્યોની સાથેજ વાતચિત્ કરવાથી વિશ્રાંતિ મળે છે. ખરેખરા ધાર્મિક પુરૂષની સોળતમાંજ તે વધુ આનંદ પામે છે. ” શ્રીરામકૃષ્ણ એ સાંભળીને ચૂપ રહ્યા.

શ્રીરામકૃષ્ણને ખીજા અનેક શિષ્યો હતા અને તેઓ પણ સઘળા નારાયણનાં શરીર છે એમ તે માનતા; પરંતુ નરેન્દ્રને તે સવ કરતાં તેઓ ચઢતી કોટીનો માનતા. નરેન્દ્રને જોઇનેજ કોઈવાર તો શ્રીરામકૃષ્ણ સમાધિમાં આવી જતા. નરેન્દ્રની યોગ્યતા વિષે વારં-વાર તે વખાણ કરતા. એક બાળકની માફક ભોળાભાવે નરેન્દ્રની શક્તિઓને વર્ણવતા અને તેની શક્તિનું સ્મરણ કરાવતા. સઘળા શિષ્યો સમક્ષ પોતાની શક્તિઓનું વર્ણન થતું જોઇને નરેન્દ્રને જરાક શરમ આવતી, પણ શ્રીરામકૃષ્ણ ખુદલા હૃદયથી જે ખરું હતું તેજ કહેતા. આથી નરેન્દ્રને પોતાની શક્તિનું ભાન થતું અને તેને ઉત્સાહ અને બળ મળતાં. ગુરૂ તરફથી આ પ્રમાણે અર્પાયેલું બળ સ્વામી વિવેકાનંદના આખા જીવનમાં તેમને યાદ આવતું અને જગતનું જે મહાન કાર્ય તેમણે કર્યું છે તે કરવામાં તે પુરેપુરો જીવસેા અને આત્મવિશ્વાસ તેમનામાં ઉત્પન્ન કરતું.

આ પ્રમાણે નરેન્દ્રનું ચરિત્ર શ્રીરામકૃષ્ણ ધડતા હતા. નરેન્દ્રનો અધિકાર પણ સૌ શિષ્યોમાં ઉચ્ચ ગણાતો. ગુરૂની સેવા કરવાનું કામ ખીજા શિષ્યો કરતા. નરેન્દ્રને શ્રીરામકૃષ્ણ કોઈ પણ જાતની સેવા કરવા દેતા નહોતા; પણ નરેન્દ્ર સેવા કરવાનો આગ્રહ રાખ્યાજ કરતો. આ પ્રમાણે નરેન્દ્રની ઉચ્ચ શક્તિ, ઉચ્ચ અધિકાર અને અત્યંત પવિત્રતા તેના મગજમાં ઠસાવવાને અને તેના મનને ઉચ્ચ સ્થિતિએ

પહોંચાડવાને શ્રીરામકૃષ્ણ અનેક પ્રયાસ કરી રહ્યા હતા.

આવા પવિત્ર અને સમર્થ મહાત્મા શ્રીરામકૃષ્ણ પરમહંસના ચરણ આગળ બેસીને નરેન્દ્રે વેદાન્તનાં ગુણ તત્ત્વોનો અભ્યાસ કર્યો. હજી પણ શ્રીરામકૃષ્ણના શબ્દોમાં તેને પુરેપુરો વિશ્વાસ ચોંટતો નહિ. તે પ્રશ્નો પૂછતો, વાદવિવાદ કરતો અને શ્રીરામકૃષ્ણ જે બોધ આપતા તે પ્રમાણે તેમનું પોતાનું આચરણ છે કે નહિ તે બારી-કીચી તપાસતો. મહિનાના મહિનાઓ સુધી તેણે આ પ્રમાણે કર્યાં કર્યું; પણ શ્રીરામકૃષ્ણના અતિ ઉન્નત અને પરાપકારી જીવનનો પ્રભાવ તેના જોવામાં જ્યારેને ત્યારે આવ્યાજ કરતો. એ પ્રભાવની અસર એટલી બધી થઈ કે આખરે તેની સધળી શંકાઓ એની મેજેજ શાંત થઈ ગઈ અને તેનામાં આધ્યાત્મ ચેતન વ્યાપી રહ્યું. તેના મનમાંથી તાર્કિક દૃષ્ટિ નષ્ટ થઈ અને તેને સ્થાને આધ્યાત્મિક દૃષ્ટિ સ્થપાઈ. તર્ક બળને સ્થાને શ્રદ્ધાનું અગાધ સામર્થ્ય મૂકાયું. આમ નવું આધ્યાત્મિક ચેતન તેનામાં રૂપે રૂપે વ્યાપી રહ્યું. તેના હૃદયની પાંખડીઓ ખીલી ને ખુલી ગઈ.

અવિવાહિત રહીને નરેન્દ્રે પોતાનું સધળું જીવન વેદાન્તમય બનાવવાનો અને તેને વેદાન્તને મારેજ અર્પણ કરવાનો નિશ્ચય કરીને હવે તે પોતાના ગુરૂની પાસેજ અહર્નિશ રહેવા લાગ્યો. આ મહાન સાધુની પાસેથી એક ક્ષણુવાર પણ ખસવું તેને હવે ગમતું નહિ.

“શ્રીરામકૃષ્ણ પણ મારો નરેન્દ્ર પવિત્ર છે; તેનામાં દુનિવાદારીનો અંશ પણ નથી; તેનામાં દૈવી પ્રકાશ પડેલો છે; તે ઋષિ છે!” આવાં આવાં વચનો વડે તેના હૃદયને ઉચ્ચ વાતાવરણમાં સ્થાપિત કરતા અને તેની વૃત્તિઓને માર્ગ બતાવી તેનું ચારિત્ર ધડતા હતા. જ્યારે નરેન્દ્ર શ્રીરામકૃષ્ણના ગાઢ સમાગમમાં આવ્યો અને તેમનો શિષ્ય

થઈ રહ્યો ત્યારે પરમહંસ તેના વિષે ભવિષ્ય ભાષવા લાગ્યા: “કેશ-વચંદ્રસેનના તો એકજ શક્તિ છે, પણ નરેન્દ્રમાં અરાધ શક્તિઓ છે; ઈશ્વરી જ્ઞાનનો પૂર્ણ પ્રકાશ તેનામાં પડેલો છે અને દેવી પ્રેમનો જીવસો તેના હૃદયમાં પુરેપુરો ખીલી રહેલો છે. પોતાની બુદ્ધિ અને આધ્યાત્મિક શક્તિઓવડે તે જગતને હલાવી મૂકશે.”

જ્યારથી શ્રીરામકૃષ્ણને નરેન્દ્ર કંઈક કંઈક સમજવા લાગ્યો ત્યારથી તે બંને વચ્ચેનો પ્રેમ અવર્ણનીય થઈ રહ્યો. એક વખત નરેન્દ્ર ઘણા દિવસથી જણાયો નહોતો. શ્રીરામકૃષ્ણ તેને મળવાને જવા લાગ્યા. રસ્તામાં ગંગાના કિનારા ઉપર નરેન્દ્ર સામે આવતો દેખાયો. શ્રીરામકૃષ્ણ તેની પાસે ગયા અને તેનું મોં પકડીને ઝૂં નો ઉચ્ચાર કરતા કરતા સમાધિમાં આવી ગયા. વળી જ્યારે ત્રીજી વખત દક્ષિણેશ્વરમાં બંનેનો મેળાપ થયો હતો ત્યારે શ્રીરામકૃષ્ણ સમાધિમાં આવી જઈને બોલવા લાગ્યા: “મેં શ્રી કાળી દેવીને કહ્યું કે કામ અને લોભ વગરના કોઈ પવિત્ર ભક્તની સાથે વાત કર્યા વગર હું એકલો શી રીતે રહી શકું? તું કાલે રાતે આવ્યો અને મને જગાડીને કહ્યું: હું હવે આવ્યો છું.” શ્રીરામકૃષ્ણની સંનિધિમાં નરેન્દ્ર પણ નવીજ અવસ્થા ભોગવતો. ઘણી વખત જ્યારે બધા શિષ્યો ભજન ગાતા અથવા તો શ્રીરામકૃષ્ણ વેદાન્તનો બોધ આપતા ત્યારે નરેન્દ્ર આનંદના આવેશમાં આવી જતો, તેની ઘૂંતિઓ ઉછાળા મારી રહેતી, તેના અંતરાત્મામાં નવીન શક્તિઓ જગૃત થતી, તેનું હૃદયકમળ ખીલતું, તેમાં રહેલી સુવાસ આસપાસ પથરાતી, અને મન બુદ્ધિ સહિત તેનું આખું શરીર કોઈ અવનવા આનંદમાં તરખોળ થઈ જતું.

શ્રીરામકૃષ્ણનો ત્યાગ, પવિત્રતા અને આધ્યાત્મિક જીવન અડગ અને વજ્ર જેવું દૃઢ હતાં. આવું અડગ અને વજ્ર જેવું ચારિત્ર પોતાના શિષ્યોમાં અને ખાસ કરીને નરેન્દ્રમાં લાવવાને તે અનેક

યુક્તિઓ કરી રહ્યા હતા. માત્ર ધર્મનો ઉપદેશ કરીનેજ તે અટકતા નહોતા, પણ તે ઉપદેશ પ્રમાણે તેમનું ચારિત્ર ધડવાને એક પ્રકારનો આધ્યાત્મિક જીવનનો અને બળ તેમનામાં ઉત્પન્ન કરતા. શ્રીરામકૃષ્ણનું જીવન, તેમના બોધનો પ્રવાહ, સહજ સહજ નિમિત્તોથી વારંવાર તેમનું સમાધિમાં આવી જવું, આ સંઘર્ષે શિષ્યોનાં અંતઃકરણ ઉપર ઉડી છાપ પાડી રહ્યું હતું. આર વરસ સુધી તેમણે યોગ સાધ્યો હતો અને તપાચરણ કર્યું હતું.

તેઓ એક હાથમાં સોનાનો કકડો લેતા અને બીજા હાથમાં માટીનું ઢકું લઈ ગંગાના કિનારે બેસતા અને કહેતા: “આ સોનું જગતની વસ્તુઓ પ્રાપ્ત કરાવશે, પણ ઇશ્વરને ઓળખાવવાની તેમાં શક્તિ નથી. ઉલટું તે આડે આવે છે, જે વસ્તુ ઇશ્વર પાસે લઈ જાય નહિ તે ધૂળજ છે.” એમ કહીને પેલો સોનાનો કકડો અને માટીનું ઢકું બંને તિરસ્કારથી ગંગામાં ફેંકી દેતા. ફરીથી શ્રી કાળીદેવીના પૂજારી તરીકે રહેવાનું અને મંદિરની મોટી આવક ભોગવવાનું તેમને કહેવામાં આવ્યું, પણ તેમણે જવાબ આપ્યો: “હું પૈસાને શું કરીશ! શા માટે શ્રી મહાકાળી આવાં માણસોને મારી પાસે લાવે છે?” ઘણી વખત કેટલાક શિષ્યો તેમની પરીક્ષા કરતા. એક વખત એમને એક ઘરમાં લઈ જવામાં આવ્યા. તે મકાનમાં બે ત્રણ નાચનારી વેશ્યાઓ સંતાડી રાખવામાં આવી હતી. શ્રીરામકૃષ્ણને એકલા મૂકીને સૌ શિષ્યો બહાર નીકળી ગયા. પેલી નાચનારીઓ તેમની પાસે આવીને ઉભી રહી. તેમને જોઈને શ્રીરામકૃષ્ણ બોલી ઉઠ્યા: “ઓ મા, ઓ મા, મને અહીંઆં ક્યાં આપ્યો?” તેમનું શરીર મહદા જેવું થઈ ગયું અને તેમને સમાધિ આવી ગઈ! સર્વત્ર પવિત્રતા વ્યાપી રહી. નાચનારીઓ મનમાં પરતાવા લાગી અને શ્રીરામકૃષ્ણને પગે પડી અને સૌને તે કહેવા લાગી. “તમે આ સાધુને અહીંઆં શા માટે આપ્યો છે?”

એ તો શુકદેવ છે ! એ તો ધૃષ્ટિરનો માણસ છે ! અમને તો એ એક બાળક જેવો દેખાય છે.” આવી આવી અમાનુષી લીલા નરેન્દ્ર જોતો અને વિસ્મય પામતો ! તે એકલો જ શ્રીરામકૃષ્ણનો મહિમા ઉઠાણથી સમજી શકતો. તે એકલો જ તેમના શબ્દો ઉપર ઉડેા વિચાર કરતો. તે એકલો જ વિવિધ પ્રકારની શંકાઓ કરતો. શ્રીરામકૃષ્ણ તેનું એ વિચાર સ્વાતંત્ર્ય અને જાહેર હિંમતનો ગુણ પસંદ કરતા, શિષ્યની શંકાઓ દબાવી દેવી એમ તે ઇચ્છતા નહોતા. “ મા, મારા જાત અનુભવમાં પણ શંકા કરે એવો શિષ્ય મને આપજે. ” એમ માતા પાસે તેમણે યાચના કરી હતી અને તેવો જ શિષ્ય તેમની પાસે આવ્યો હતો, તેથી નરેન્દ્રની શંકાઓથી શ્રીરામકૃષ્ણ ઉલટા ધણા જ રાજ થતા હતા. બુદ્ધિના વિકાસ કરતાં હૃદયનો વિકાસ અને શુદ્ધ ચારિત્ર તે વધારે પસંદ કરતા. જે અમાનુષી પ્રેમનો પટ તેમણે તેમના શિષ્યોના ચારિત્રમાં બેસાડ્યો છે અને જે આધ્યાત્મિક જીવનનો પ્રવાહ તેમના જીવનમાં વહેવરાવ્યો છે તેનું માપ કદાહવું મુશ્કેલ છે.

નરેન્દ્ર શ્રીરામકૃષ્ણના જીવનના અનેક બનાવો જોઈને વિસ્મય પામતો અને તેની નજર આગળ ગણાતું અમાનુષી જીવન જોઈને તેનું ચારિત્ર ધડાતું. શિષ્યોને સુધારવામાં એકલો બોધ શું કરે ? ગુરુનું ચારિત્ર તેમાં મુખ્ય સાધન છે ! ચારિત્રના પ્રભાવ વગરનો બોધ નકામો જાય છે ! શ્રીરામકૃષ્ણ વિદ્વતા કરતાં ચારિત્રને પ્રાધાન્ય આપતા અને શિષ્યોના મગજમાં ફસાવતા કે જગતમાં ચારિત્ર એજ ખરી વસ્તુ છે. એ શિવાયનું બીજું ગમે તે અને ગમે તેટલું હોય તોપણ તે બધું નકામું છે.

એક પછી એક એમ અનેક સવાલ નરેન્દ્ર પૂછવા લાગ્યો. તેણે અનેક તર્ક વિતર્ક કર્યા. વિવાદ કરવામાં તે સિદ્ધ જેવી ગર્જના કરવા લાગ્યો. બધા શિષ્યો ચકિત થઈ રહ્યા. શ્રીરામકૃષ્ણની સમક્ષ

સૌની સાથે ધાર્મિક વિષયો ચર્ચવા લાગ્યો અને સર્વને પોતાના જ્ઞાનથી હરાવવા લાગ્યો. પાશ્ચાત્ય તત્ત્વજ્ઞાનમાંથી અને આર્યશાસ્ત્રોમાંથી સૂક્ષ્મ પ્રશ્નો પૂછીને સૌને ગભરાવવા લાગ્યો. તેનું જ્ઞાન જોઈને શ્રીરામકૃષ્ણ વિરમ્ય પામતા અને સમાધિમાં આવી જતા. કેવળ પાંડિય ઉપરાંત નરેન્દ્રમાં કાંઈક વિશેષ તેમને ભાસતું. નરેન્દ્ર ખરા અંતઃકરણથી વાદાવવાદ કરતો. તેનામાં સત્યનિષ્ઠા જણાતી. આ સત્યનિષ્ઠા જોઈને શ્રીરામકૃષ્ણ તેના ઉપર અત્યંત રાજી થતા અને કહેતા કે “નરેન્દ્રમાં દૈવી શક્તિ છે.” આ દૈવી શક્તિને શ્રીરામકૃષ્ણ જોઈ શક્યા અને તે શક્તિઓનું પરિણામ શું આવશે તે પણ જોઈ શક્યા. એક વખત તે કહેવા લાગ્યા: “જીવો, જીવો, નરેન્દ્રની અધ્યાત્મ દૃષ્ટિ કેવી જમરજસ્ત છે? કિનારા વગરના તેજના મહાસાગર જેવી તે અપાર છે!”

જેઓ શ્રીરામકૃષ્ણની પાસે બેસવાને ભાગ્યશાળી થયા હતા તેઓજ માત્ર જાણે છે કે શ્રીરામકૃષ્ણ અને તેમના શિષ્યોનો પરસ્પર સંબંધ કેવો હતો! તે સંબંધ બહોળ મધુર, પ્રેમાળ, સ્વાભાવિક અને કોઈ પણ જાતની કૃત્રિમતા રહિત હતો. કેટલાક ગુરૂઓમાં દેખાઈ આવતા દાઠ કે મોટાઈ શ્રીરામકૃષ્ણમાં મિલકુલ નહોતાં. કોઈ પણ માણસ તેમની પાસે જઈ શકતું. કોઈ પણ તેમની સાથે વાત કરી શકતું. સર્વને દરેક પ્રકારની છુટ હતી. તેમનો બોધ ગંભીર અને સચોટ હતો. તેમની આસપાસના વાતાવરણમાં સર્વત્ર જાણે કે પ્રભુનો વાસ હોય એમ સધળાને લાગતું હતું. કવચિત્ દક્ષિણેશ્વરનાં ઝાડોની ધટામાં ગુરૂ અને શિષ્યો વિહરતા, બેસતા, આરામ લેતા, સૃષ્ટિ-સૌંદર્ય નિહાળતા અને જ્ઞાન વાર્તા કરતા. વળી થોડોક સમય નિર્દોષ ગમ્મતો અને ઠૂઠામાં પણ ગાળતા. આવી ગમ્મતની અંદર પણ શ્રીરામકૃષ્ણ વખતો વખત ઉત્તમ બોધ આપતા અને સામાન્ય વાતોના આનંદને ફેરવીને જ્ઞાનાનંદમાં લઈ જતા. ગંગા નદીને કિનારે પવિત્ર

જળના ખળખળાટને સાંભળતા ચંદ્રમાના અજવાળામાં કોઇ કોઇ દિવસ સર્વ બેસતા, ભજન ગાતા અને ગુરૂના મુખમાંથી નીકળતા જ્ઞાનામૃતને ગ્રહણ કરતા. શ્રીરામકૃષ્ણની સંનિધિમાં રહેવું એ મહાન ભાગ્યરૂપ હતું. તેમની પાસે બેસનાર જગતના વિચારને વિસારતું અને આત્માના ઉચ્ચ પ્રદેશમાં વિચરતું અને અપૂર્વ આનંદને ભોગવતું. તેમની સંનિધિમાં સર્વ કોઇ સમાહિત ચિત્ત થઈ રહેતું અને એકાગ્રતાને પ્રાપ્ત કરતું. શ્રીરામકૃષ્ણના મુખમાંથી નીકળતા મિષ્ટ શબ્દોથી અને જે ભાવથી તે શબ્દો બોલતા હતા તે ભાવથી. શ્રોતાએનો અંતરાત્મા ઉછળતો, પ્રકુલ થતો અને ઇશ્વર તરફ વળી રહેતો. તે સ્થળની અપૂર્વ શાંતિ, અલૌકિક દેખાવ, સર્વત્ર પથરાયેલી પવિત્રતા, શ્રીરામકૃષ્ણનું નિર્દોષ મુખાવિંદ, તે મુખ ઉપર જવાઇ રહેલી દિવ્ય જ્યોતિ, જ્ઞાનચર્ચાની ગર્જનાઓ, ભજનો, કીર્તનો, સર્વનો ઉલ્લાસ અને આનંદ, આ સર્વ તેમના સહવાસમાં આવનાર મનુષ્યોના મન ઉપર ઉંડી છાપ પાડ્યા કરતાં હતાં.

આવા ધર્મ ધુરંધર ગુરૂની સમક્ષ થતા અનેક વાદ્ધિવાદની ગર્જનાઓમાં નરેન્દ્રનો અવાજ સિંહનાદની માફક સંભળાતો. યુવાવસ્થાના સઘળા ઝનુનથી નરેન્દ્ર બોલતો. અત્યાર સુધી મુંઝાઇ રહેલા તેના હૃદયને બોલવાનો અવકાશ અને છુટ શ્રીરામકૃષ્ણના સહવાસમાં આવવાથી મળ્યાં હતાં. પોતાના વિચાર સંપૂર્ણ રીતે દર્શાવવાની છુટ શ્રીરામકૃષ્ણે તેને આપી હતી. જે જીસસાથી નરેન્દ્ર ચર્ચા કરતો તે જીસસો જોઈને શ્રીરામકૃષ્ણ અત્યંત ખુશી થતા અને તેમાં નરેન્દ્રનો ભાવ પ્રભાવ જોતા. તે કહેતા: “ મેં કહ્યું છે માટે તે ખરું છે એમ માનતા નહિ; સઘળાનો જાતે અનુભવ કરો. ” આ પ્રમાણે શ્રીરામકૃષ્ણ સર્વનાં હૃદયમાં ત્યાગ, સાધુતા અને પવિત્રતાનો વાસ કરાવી રહ્યા હતા.

પકરણ ૧૫ સુ—શ્રીરામકૃષ્ણની શિક્ષણ પદ્ધતિ અને નરેન્દ્રની તૈયારી.

“ પરમેશ્વર સાકાર છે કે નિરાકાર ” આવો એક વખત ચર્ચાના વિષય હતો. સમય પ્રાતઃકાળનો હતો. સધળા શિષ્યો ચર્ચા કરી રહ્યા હતા. સર્વત્ર ધુમસ વ્યાપી રહ્યું હતું. શ્રીરામકૃષ્ણ હમણાંજ ધ્યાનમાંથી ઉઠીને બહાર આવ્યા હતા. તે એકલા હતા. આઘે વૃક્ષોની ઘટામાં શિષ્યોના અવાજ સંભળાતા હતા. તે સર્વમાં નરેન્દ્રનો અવાજ આગળ પડતો હતો. તેણે અનેક તર્ક વિતર્ક કરીને સૌને હરાવ્યા હતા. શ્રીરામકૃષ્ણ તેમની પાસે ગયા. તેમના મુખ ઉપર દિવ્ય કાન્તિ પ્રસરી રહી હતી. વિવાદનો વિષય શો છે તે તેઓ સમજી ગયા હતા. પાશ્ચાત્ય વિજ્ઞાનથી ઉદ્ભવેલા નરેન્દ્રના અનેક તર્કોનો ઉત્તર, શાંતપણે સાદા પણ ગંભીર શબ્દોમાં એક ભજન ગાઇને તેમણે આપ્યો. નરેન્દ્રને જવાબ મળ્યો. તેના સર્વ તર્ક તૂટી ગયા અને તે શાંત થયો ! શ્રીરામકૃષ્ણ કેટલીકવારે એક શબ્દ કહીને કે અમુક ભાવ પ્રદર્શિત કરીને કે કોઇ ભજન ગાઇને સમજાવવાનું સમજાવતા. કોઇ વખત ફક્ત એકજ શબ્દથી કે એક સાદા વાક્યથીજ તે નરેન્દ્રને મહાત કરી દેતા. નરેન્દ્રનું મુખ ગંધ થઇ જતું અને શું બોલવું તે એને સુઝતું નહિ. તે ચકિત થઇ જતો અને શ્રીરામકૃષ્ણનો બુદ્ધિપ્રભાવ બોધ રહેતો.

શ્રીરામકૃષ્ણના સધળા બોધનો સાર એ હતો કે, “ સ્વાનુભવ કરો ! સ્વાનુભવ થશે એટલે સધળા વિતર્કો એની મેળેજ નષ્ટ થશે ! ” શ્રીરામકૃષ્ણ એક મહાન દદા હતા. પોતે અનુભવેલું હોય તેજ શિષ્યોને તેઓ કહેતા: ‘ ષડ્ દર્શનમાં, તંત્રોમાં કે વેદમાં પણ પર-

અહ્મનો સાક્ષાત્કાર તમને મળશે નહિ; સ્વાતુભવથીજ તે જણાશે.” એવો બોધ તે સર્વને કરતા. એ સ્વાતુભવ એટલે કે નિરાવરણ પર-માત્મ સાક્ષાત્કાર પાંડિત્યમાં નથી, પણ ચારિત્રમાં છે; અને એ ચારિત્ર મોહ, મમતા અને વિષય વાસનાના ત્યાગમાં છે, એમ તે જણાવતા.

ફરીથી વળી એક દિવસ શિષ્યોએ વાદવિવાદ મચાવી મુક્યો હતો. “ શું યાત્રો ખરાં છે ? વેદ ઇશ્વર પ્રેરિત છે કે ? ઇશ્વર શું છે ? ” આમ તકરાર ચાલી રહી હતી. શ્રીરામકૃષ્ણ આથે ઉભા ઉભા તે સર્વને જોઇને ખુશી થતા હતા. ધીમે ધીમે તે ગંગાના કિનારા ઉપર જવા લાગ્યા. સર્વ શિષ્યો તેમની પાસે ગયા. શ્રીરામકૃષ્ણ કિનારા ઉપર નજર કરી રહ્યા હતા. સર્વ શિષ્યો વાદવિવાદ કરીને ચાક્યા હતા. કિનારા ઉપર કેટલાક કુતરાઓ સામસામા લડી રહ્યા હતા અને કેટલાક પોતાને મજેલું શાંતપણે ખાતા હતા. શ્રીરામકૃષ્ણે તે તરફ આંગળી કરીને ખતાવ્યું, સર્વ શિષ્યો તેમના કહેવાનો ભાવાર્થ સમજી ગયા કે જ્યાં સુધી સત્ય વસ્તુ હાય લાગે નથી ત્યાં સુધીજ સમજો વાદવિવાદ રહે છે.

શ્રીરામકૃષ્ણ શિષ્યોને વાદવિવાદ કરવા દેતા. વિવાદથી તેમની શક્તિઓ ખીલતી અને તેમની વૃત્તિઓ સમજતી. શ્રીરામકૃષ્ણ બોધ આપવા કરતાં વધારે પોતાના ચારિત્રથીજ શિખવતા. શિષ્યોની શંકાઓનું સમાધાન શ્રીરામકૃષ્ણના અલૌકિક વર્તનથીજ થઇ જતું. પોતાની સમક્ષ શ્રીરામકૃષ્ણનું અદ્ભુત ચારિત્ર તેમના શિષ્યો નિહા-ળતા અને તેથી વેદાન્તના સત્યોની ખાત્રી તેમને આપોઆપજ થતી. શ્રીરામકૃષ્ણની સંનિધિમાં રહેવું એ આત્માની ઉન્નતિની શાળામાં ભણવા બરાબર હતું.

“અંધશ્રદ્ધા નકામી છે” એમ એક દિવસ નરેન્દ્ર વિવાદ કરતો હતો, તે સાંભળીને શ્રીરામકૃષ્ણ પાસે ગયા અને બોલ્યા: “ નરેન્દ્ર, અંધશ્રદ્ધા

એ શબ્દનો અર્થ તું કેવો કરે છે ? શ્રદ્ધા માત્ર અંધજ છે ! શું શ્રદ્ધાને આંખ હોય ? અંધશ્રદ્ધા એમ સા માટે કહે છે ? શ્રદ્ધા અથવા પરાક્ષ જ્ઞાન એમ કહે. એક અંધશ્રદ્ધા અને બીજી આંખવાળી શ્રદ્ધા એમ બાગ પાડવાથી શો અર્થ છે ? સ્વાનુભવથી કિચિત્ સમય પણ સત્યનું દર્શન થયું નથી ત્યાંસુધી સમગ્રું તત્ત્વજ્ઞાન અંધશ્રદ્ધાજ છે. ” જેમ જેમ નરેન્દ્ર વધારે તક કરતો ગયો તેમ તેમ શ્રીરામકૃષ્ણની તે વધારેને વધારે પકડાતો ગયો. એકવાર જેમને તે અમલુ અને ગાંડા ધારતો હતો તેવા શ્રીરામકૃષ્ણથી છેવટે તે હારી ગયો અને પોતાની જાંઘળીમાં ફરીથી કદિ “અંધશ્રદ્ધા” એવો શબ્દ વાપર્યો નહિ ! તેને ખાત્રી થઇ કે પાંડિત્યમાં ખરી ધાર્મિકતા નથી પણ સ્વાનુભવમાં છે. તેણે જાણ્યું કે હૃદયનો વિકાસ થવો જોઇએ, માણસે ઇશ્વરને જોવો જોઇએ. તેને લાગ્યું કે શ્રીરામકૃષ્ણનો બોધ તેમની ઉડી આધ્યાત્મિક દૃષ્ટિનુંજ પરિણામ છે અને તેથીજ તે અજ્ઞેય છે તે આધ્યાત્મિક દૃષ્ટિ તેણે પણ હરકોઈ રીતે મેળવવી જોઇએ.

ઘણી વખત શ્રીરામકૃષ્ણ સમાધિસ્થ દશામાંજ શિષ્યોને નજરે પડતા. કેટલીકવાર સમાધિમાંથી જાગીને શિષ્યોનાં હૃદયને હલાવી મૂકે એવાં અગાધ સત્યો તે કહેતા. શ્રીરામકૃષ્ણના બોધની પાછળ તેમનું પ્રભાવશીલ ચારિત્ર હતું. આ ચારિત્રની છાપ ઘણીજ ઉડી પડી રહેતી. સર્વ તરફ બ્રાતૃભાવ રાખવાનો બોધ તે કરતા અને તે બ્રાતૃ-ભાવ તેમના જીવનમાં ક્ષણે ક્ષણે દેખાતો. વળી તેમનું અહિત કરનાર તરફ પણ તે સર્વદા જાગૃત રહેતા. ગર્વને તેમણે બાળીને ભસ્મ કરી નાંખ્યો હતો. સર્વત્ર અહમ્મનેજ તે જોતા. ઇશ્વરને કેમ બજવો તેના ઉત્તરમાં તે કહેતા : “ ગમે તે પ્રકારે ભજો ! ઇશ્વર એક કીડીના પગનો પણ અવાજ સાંભળે છે. ” સાદા, ખાત્રીવાળા અને માર્મિક શબ્દોમાં તે જવાબ આપતા. તે બોલતા ત્યારે તેમના ઉંડા અંતરાત્મામાંથી

તે બોલતા હોય એમ સૌને લાગતું. સહૃદયતા એમનું મુખ્ય ક્ષણ હતું.

ધર્મર સાકાર છે કે નિરાકાર ? ઉત્તરમાં શ્રીરામકૃષ્ણ કહેતા : “ તે સાકાર અને નિરાકાર બંને છે ! વળી બંનેથી પર પણ છે ! તે એક પણ છે અને અનેક પણ છે ! ધર્મરનું આ અટપડું સ્વરૂપ બુદ્ધિથી સમજાશે નહિ ; પણ આત્માના ઉંડા પ્રદેશમાં સ્વાતુબવથી તે જણાશે. ” મૂર્તિપૂજા ખરી છે કે નહિ ? શ્રીરામકૃષ્ણ કહેતા : “ આવા પ્રશ્નોજ મિથ્યા છે. જે કરવાથી ધર્મર તરફ મન વળે તે સમજાવે સાચું છે. ખરેખરો ભાવ હોવો એજ આવશ્યક બાબત છે. ”

શ્રીરામકૃષ્ણનું જીવન વેદાન્ત ધર્મનું પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ હતું. જે આત્માતુભવ હજારો વર્ષોથી હિંદુઓનાં ઉપનિષદોમાં અમૂલ્ય ખજાના તરીકે જળવાઈ રહ્યો છે તે આત્માતુભવનો તે જીવંત આવિર્ભાવ હતો. દરેકે દરેક સિદ્ધાંત એમના જીવનમાં ભજવાતો અને તેનું રહસ્ય પ્રત્યક્ષ થતું. શ્રીરામકૃષ્ણનું જીવન અદ્વૈતવાદના સિદ્ધાંતોનું દર્શન ક્ષણે ક્ષણે કરાવી રહ્યું હતું.

નરેન્દ્રનું હૃદય પવિત્ર, કોમળ, દયાઈ અને લાગણીવાળું હતું. જે વાત તેની બુદ્ધિ માનતી નહિ તે વાત તેનું હૃદય માની લેતું. આ સહૃદયતાથીજ નરેન્દ્રનો આત્મા પરાણે પરાણે પણ હિંદુ ધર્મ તરફ વળતો હતો. નરેન્દ્ર દેવદેવીઓને માનતો નહોતો, પણ શ્રીરામકૃષ્ણ શ્રીમહાકાળીના સાચા ઉપાસક હતા અને તેમના ઉપરથી ધ્રુવોસમાજમાં પણ પ્રભુને માતૃભાવે ભજતો નરેન્દ્ર પ્રત્યક્ષ જોતો, એટલે તેનું હૃદય ખેંચાતું ! તે મુખેથી “ કાળી, કાળી ” એમ બોલતો. પણ ઘડીમાં તેનું મન ફરી જતું અને તે કહેતો “ કાળી શું ? એ વળી કોણ ? બધું જોઈ ! ” વળી પાછું શ્રીરામકૃષ્ણનો ભાવ જોઈને તેનું મન વિકળ બની જતું અને તે બોલતો “ જય મા કાળી ! જય મા કાળી ! ”

નરેન્દ્રના કુટુંબને નાણાંની અડચણ પડે છે એમ જાણી એકવાર શ્રીરામકૃષ્ણે નરેન્દ્રને કહ્યું કે શ્રીમહાકાળીની પ્રાર્થના કર. નરેન્દ્ર મંદિરમાં ગયો, પણ તેણે જ્ઞાન અને ભક્તિ મળવાનીજ પ્રાર્થના કરી, દ્રવ્યને માટે પ્રાર્થના કરી નહિ. શ્રીરામકૃષ્ણે તેને ફરીથી મોકલ્યો, પણ તેનું તેજ ! ત્રીજીવાર તેને મોકલવામાં આવ્યો અને તે મુંગે મ્હોટે પાછોજ આવ્યો !

શિવોદ્દમ, અહં બ્રહ્માસ્મિ એમ કહેવું એ ઈશ્વરનું અપમાન કરવા બરાબર છે એમ નરેન્દ્ર ધારતો. શ્રીરામકૃષ્ણે તેને અધ્વૈતવાદનાં પુસ્તકો વાંચવાનું કહ્યું. નરેન્દ્રે ના પાડી. શ્રીરામકૃષ્ણે કહ્યું કે તું મને તો વાંચી સંભળાવ ! આ પ્રમાણે ઉપનિષદો, અધ્યાત્મરામાયણ, યોગવાશિષ્ઠ વંચાયાં ! નરેન્દ્રના હૃદયમાં કંઈક પ્રકાશ પડ્યો. “ આ સઘળું બ્રહ્મ છે, જે જણાય છે તે બ્રહ્મ છે, જે જણાતું નથી તે પણ બ્રહ્મ છે; આત્મા બ્રહ્મ છે, દેવો બ્રહ્મ છે; આખું વિશ્વ બ્રહ્મ છે; જે આ પરમ સત્યને અનુભવે છે તે મુક્ત અને છે ! ” આ બાબતમાં શ્રીરામકૃષ્ણનો જીવતો દાખલો પણ તેની આગળજ હતો. જીવ અને બ્રહ્મની એકતા તેમની સમાધિમાં અંતરના ઉંડાણમાંથી ઉચ્ચારાતાં અનેક સત્યોમાં, સમાધિ સમયે જણાતા અપૂર્વ આનંદમાં તેને નિઃશંકપણે સમજતી.

તે છતાં હજી પણ નરેન્દ્રનું મન ફરી જતું અને તે અનેક સંશયો ઉઠાવતું. નરેન્દ્ર શ્રીરામકૃષ્ણની સામે થતો. દરેક બાબતમાં વાદવિવાદ કરતો, ધાંટા પાડતો અને શ્રીરામકૃષ્ણને ગભરાવતો ! કેટલીક વખત તો તે જાણી જોઈનેજ શંકાઓ કહાડતો. શ્રીરામકૃષ્ણને અપૂર્વ ધીરજ રાખતી પડતી અને શિષ્યના વાક પ્રહાર સહન કરવા પડતા. જે ધીરજથી, અમાનુષી પ્રેમથી, અગાધ પુદ્ધિથી અને ચારિત્રના પ્રભાવથી તેમણે ધીમે ધીમે પોતાના શિષ્યનું મન સ્થિર કર્યું છે તેની વિગતવાર

થા કહેતાં પાનાંને પાનાં ભરાઇ જાય.

શ્રીરામકૃષ્ણમાં અગાધ બુદ્ધિ અને અનુભવબળ છતાં માત્ર એક સાદા ભક્ત જેવાજ તે દેખાતા હતા. તેમનું બાન નરેન્દ્રને ધીમે ધીમે થતું હતું. હાલના અંગ્રેજી ભણતરમાંથી પેદા થતી અશ્રદ્ધા, સંશયો અને કુતકોનો નરેન્દ્ર આખેહુમ નમુનો હતો. સારે બીજી તરફ પ્રાચીન ગૌરવ, આધ્યાત્મગ્જાન અને ઋષિઓના બુદ્ધિ પ્રાપ્ત્યતી જીવતી મૂર્તિ શ્રીરામકૃષ્ણ હતા ! આધુનિક સમયનો નરેન્દ્ર ડગલે ડગલે શંકા કરતો અને પ્રાચીન સમયના શ્રીરામકૃષ્ણ તેમાં ક્ષણે ક્ષણે અપૂર્વ પ્રકાશ પાડી તેનો માર્ગ મોકળો કરતા. શ્રીરામકૃષ્ણ જેવા સમર્થ ગુરુ પણ નરેન્દ્રના નાસ્તિક હૃદયને એકાએક આસ્તિક કરી શક્યા નહિ ! ક્ષણવાર નરેન્દ્રનું મન પીંગળે પણ બીજીજ ક્ષણે તે પાછું ફરી જાય ! નાનીમાં નાની અને નજીવી બાબતોમાં પણ તે શંકા કરે ! દરેક હિંદુ વિચાર, હિંદુ આચાર ખોટાજ છે એમજ કહેવા લાગે ! જેમ વાદ્ એક ડાળેથી કૂદે અને બીજે ડાળે જઈને બેસે તેમ નરેન્દ્રનું મન એક વિષયમાં પકડાય તો ઝટ લઇને તે બીજે વિષય ગ્રહણ કરી લે ! એક તો મનુષ્યનું મન સ્વાભાવિક રીતેજ ચંચળ અને અસ્થિર હોય છે અને તેમાં વળી અંગ્રેજી વિદ્યાનો પાસ લાગ્યો; એટલે “ મકંટ ને વળી મદીરા પીએ, અપ્પાએથી સૌકો બાએ. ” એક હેવત પ્રમાણે નરેન્દ્રનું મન દરેકે દરેક બાબતમાં અશ્રદ્ધાનોજ પોકાર કરી રહ્યું હતું. તેનું મન ઠેકાણે લાવતાં શ્રીરામકૃષ્ણને અથાગ શ્રમ લેવો પડતો અને અંતક યુક્તિઓ સમજાવવી પડતી હતી. શ્રીરામકૃષ્ણ કહેતા “ સત્યને એક બાજુએથી નહિ, પણ બધી બાજુએથી તપાસી જો ! જ્ઞાની અને ભક્ત એકી વખતે થા અને સત્યને જો ! ”

નરેન્દ્ર વધારેને વધારે શંકાઓ કરવા લાગ્યો. અનેક ભક્તો ઉપર તે સખત ટીકાઓ ચલાવવા લાગ્યો. આમ ઘણા દિવસ ચાલ્યું.

શ્રીરામકૃષ્ણ શાંતપણે સૌ સહન કરતા. એક દિવસ તો નરેન્દ્ર હઠપાર ટીકાઓ કરવા લાગ્યો અને તે એટલે સુધી કે શ્રીરામકૃષ્ણ જેવા ધીરજવાળા મનુષ્ય પણ તે વધારેવાર સાંભળી શક્યા નહિ. નરેન્દ્રની ટીકાઓ સાંભળીને તેમનું મગજ પાકી ગયું. તે આખરે બોલી ઉઠ્યા “તું અહીંઆંથી જા અને ફરીથી અહીં આવીશ નહિ. શ્રીરામકૃષ્ણ કહેતા કે જેણે કાશી જોયું છે તેને ગમે તેટલું સમજવો પણ તે કાશી નથી એમ કદિ કહેવાનો નથી. છોકરું જણીને પાસે જુઝાવી રહેલી સ્ત્રીને કોઈ કહે કે તું પરણીજ નથી અથવા વાંઝણી છે તો તે કેવી રીતે માનશે ?

નરેન્દ્ર એકદમ ચાલ્યો ગયો. ચાલ્યો તો ગયો પણ ક્ષણવારમાં તેનો પગ પાછો પડ્યો. શ્રીરામકૃષ્ણ જેવા અનુભવી અને સાચા અંતઃકરણવાળા મનુષ્યના શબ્દોમાં તેના જેવા ખીજા અનુભવીએ શંકા કરવી એ ઉચિત નથી. શ્રીરામકૃષ્ણનો સત્યાગ્રહ સ્વાભાવિક છે, કૃત્રિમ નથી, તેમના બોલ ખરા અંતઃકરણની લાગણીવાળા અને અનુભવથી ભરેલા છે. જેમ તે બોલે છે તેમ તે ચાલે છે અને આ વર્તન નિરંતર જેવામાં આવે છે. આવા મનુષ્યના કથનમાં ઉંડું સત્ય હોવુંજ જોઈએ, એમ વિચારીને નરેન્દ્ર શરમાયો અને પાછો ફર્યો.

આ પ્રમાણે નરેન્દ્ર શંકાઓ કરતો તેથી શ્રીરામકૃષ્ણ ખુશી થતા; કારણ કે તે જાણતા હતા કે હૃદયની સઘળી શંકાઓનું સમાધાન કરીનેજ જો નરેન્દ્ર સત્ય જ્ઞાન મેળવશે તોજ જગતમાં સર્વની શંકાઓને દૂર કરી શકશે અને હિંદુ ધર્મનું રહસ્ય લોકોના મનમાં દસાવી શકશે. શ્રીરામકૃષ્ણ વારંવાર કહેતા “જેમ નાણાવટીઓ રૂપીઆને વારંવાર ફેરવી ફેરવીને તપાસી જુએ છે તેમ તું દરેક બાબત તપાસી જોજે, તારી ખાત્રી થયા વગર કશુંજ માનતો નહિ. શ્રીરામકૃષ્ણના જીવનથી ઉત્તમ વેદાતી નરેન્દ્રના મન ઉપર ધણીજ અસર થતી. ગીતામાં

વર્ણવેલી જ્ઞાનીની દશા શ્રીરામકૃષ્ણમાં તે પ્રત્યક્ષ જોતો અને તેથી ગીતાનાં સત્યો સાચાં છે, શક્ય છે, તે માત્ર કલ્પનાનોજ વિષય નથી, એમ તે માનવા લાગ્યો. “મેં ધન્યરને જોયો છે” એમ છાતી ઠોકીને કહેનાર, ધણુખરું સમાધીમાંજ રહેનાર, અનેક કસોટીમાંથી પાર ઉતરનાર, જ્ઞાનીની દશાનો જીવતો દાખલો પ્રત્યક્ષ આપનાર, દંભ વગરનો, સાદો પણ અગાધ બુદ્ધિવાળો પુરુષ નરેન્દ્રે આ પ્રથમજ જોયો હતો. પોતાના જીવનમાં અદૈતભાવતું પ્રત્યક્ષ દર્શન કરાવનાર મહાત્મા આ તેને પહેલોજ મળ્યો હતો. શ્રીરામકૃષ્ણને સમાધિ આવતી તે એવી તો સ્વાભાવિક લાગતી કે તેમાં કોઈથી શંકા કરી શકાતી નહિ. શ્રીરામકૃષ્ણ ધડીકમાં સાચા ભાવથી ગોપીઓનો પ્રેમ પ્રત્યક્ષ કરાવે, શ્રીકૃષ્ણની અગાધ લીલા સમજાવે, તેનો આખેડુમ ચિતાર શ્રોતાઓના મનમાં ખડો કરે; તો બીજી ધડીયે શિવભક્તિતું રહસ્ય સમજાવી શિવના ચરિત્રનો અને સ્વરૂપનો ખ્યાલ ઉત્પન્ન કરે. વળી ધડીકમાં તેઓ શ્રીમહાકાળીના દૈવી રહસ્યતું ભાન કરાવે. આમ તેઓ સર્વ દેવ દેવીઓનો ભાવ ભજવી તેમનાં અસ્તિત્વ અને સત્યતાની ખાત્રી કરી આપે. ‘બુદ્ધ, મહામદ અને ક્રાઇસ્ટને પણ તે ભૂલતા નહોતા અને તેમનો પણ ભાવ ભજવી તેમની ભક્તિ અને સિદ્ધિના સાચાપણનો ખ્યાલ સોને આપે. આ સધળું નિહાળી અને શ્રીરામકૃષ્ણનો સાચો ભાવ જોઇ નરેન્દ્રના મન ઉપર ધણીજ ઉડી અસર થઇ.

આ પ્રમાણે આ અલૌકિક મહાત્મા કે જે પોતાનું નામ પણ લખી શકતા નહોતા તેમના પ્રભાવ માતૃથીજ કેળવાયલા નાસ્તિક નરેન્દ્રના અંતઃકરણમાં ધણોજ ફેરફાર થઇ ગયો. તેના તર્કવિતર્કનો નાશ થયો; હૃદય સ્વચ્છ આકાશ જેવું નિર્મળ બની રહ્યું; તેમાં દૈવી પ્રકાશ પડી રહ્યો; તેનું સધળું વર્તન બદલાયું અને આગળ જે યુવક

શ્રીરામકૃષ્ણના બોધ વિષે, આચાર વિષે, જીવન વિષે અનેક શંકાઓ ધરતો હતો તેજ યુવક હવે જાતેજ શ્રીરામકૃષ્ણનો બચાવ કરવા લાગ્યો ! હવે તે હિંદુ ધર્મનો પક્ષ ખેંચવા લાગ્યો; પરંતુ હજી પણ તેનામાં કેટલીક ખામી હતી.

નરેન્દ્રના મનમાં હવે ઉત્કટ વૈરાગ્ય વ્યાપી રહ્યો હતો. એક વખત પંચવટીમાં જ્યાં આગળ શ્રીરામકૃષ્ણે યોગ સાધ્યો હતો ત્યાં ખેસી યોગ સાધવો એવો વિચાર તેણે શ્રીરામકૃષ્ણને જણાવ્યો. શ્રીરામકૃષ્ણે જાણી જોઇને પૂછ્યું કે “ કાયદાનો અભ્યાસ તારે શરૂ રાખવો નથી ? ” અત્યંત લાગણીથી નરેન્દ્રે જવાબ આપ્યો “ મહારાજ મેહરબાની કરીને મને એવી કાંઈ દવા આપો કે કોલેજમાં શીખેલું બધુંજ હું ભૂલી જાઉં ! ” તે દિવસથી તે શ્રીરામકૃષ્ણનો બહાલામાં બહાલો શિષ્ય થઈ રહ્યો. એક માતા તેના પુત્ર તરફ જે પ્રેમ દર્શાવે છે તેનાથી પણ અધિક પ્રેમથી શ્રીરામકૃષ્ણ નરેન્દ્રને ચહાતા હતા અને બંનેની વચમાં એવો તો અમાનુષી પ્રેમ ઉત્પન્ન થયો હતો કે ખેમાંથી એક પણ જરાક વેગળું ખસે તો બંનેને ચેન પડે નહિ.

જે મિત્રવૃક્ષની આગળ ખેસીને શ્રીરામકૃષ્ણે યોગ સાધ્યો હતો તે વૃક્ષની પાસે ખેસી નરેન્દ્રે હવે યોગની અનેક ક્રિયાઓ સાધવા માંડી. હવે તેનું ચિત્ત શાંત થવા લાગ્યું. મન ઉપર જ્ય મેળવાયો. આમ ઘણા દિવસ વીતી ગયા. ભાવ સમાધિમાં આવી જતા શ્રીચૈતન્ય જેવા અનેક ભક્તોની માફક ભાવસમાધિ તેને હજી સુધી કેમ પ્રાપ્ત થતી નથી એમ નરેન્દ્ર શ્રીરામકૃષ્ણને એક દિવસ પૂછવા લાગ્યો. શ્રીરામકૃષ્ણે કેટલીક સમજીત આપ્યા પછી તેને ધીરજ રાખવાનું કહ્યું અને સમજાવ્યું કે એવો પણ સમય આવશે કે જે વખતે ભાવ સમાધિ તો શું પણ નરેન્દ્રની આખી વ્યક્તિજ પરમાત્મ સ્વરૂપમાં લીન થઈ જશે !

શ્રીરામકૃષ્ણ પુરેપુરું જાણતા હતા કે નરેન્દ્ર પૂર્વેના કોઈ યોગ-બ્રહ્મ પુરૂષ છે અને ભવિષ્યમાં તે અસાધારણ જીવનમુક્ત નિવડશે. નરેન્દ્રને જોઈને તેમના હૃદયમાં અનેક લાગણીઓ તરી આવતી અને તે ભાવ સમાધિમાં આવી જતા. કોઈ મનુષ્ય નરેન્દ્રનું 'હું' જોશે તો શ્રી રામકૃષ્ણ કહેતા કે “ નરેન્દ્રને માટે એકદમ કોઈએ અભિપ્રાય બાંધવો નહિ. એને પુરેપુરો હાલ કોઈ ઓળખી શકે તેમ નથી. ”

હવે નરેન્દ્ર શ્રીરામકૃષ્ણના પવિત્ર સહવાસમાં દિવસના દિવસ માળવા લાગ્યો. શ્રીરામકૃષ્ણ તરફ તેનું ચિત્ત સંપૂર્ણ લાગી રહ્યું અને તે શ્રીરામકૃષ્ણનીજ પાસે ખેસી રહીને તેમના મુખ સામું જોયા કરતો. કોઈ કોઈવાર સત્સંગ દરમ્યાનજ વિચારમાં તે એટલો તો લીન થઈ જતો કે તેમનો બોધ તે સાંભળતો નહિ. એક વખત આવું જોઈને શ્રીરામકૃષ્ણ કહેવા લાગ્યા: “ મારા દીકરા, માંડે કહેવું બરાબર સાંભળ. ” નરેન્દ્રે જવાબ આપ્યો: “ હું તમને વાતો કરતા સાંભળવાને આવ્યો નથી. ” શ્રી રામકૃષ્ણ ખેલી ઉઠ્યા “ ત્યારે તું શું કરવાને આવ્યો છે? ” નરેન્દ્રે ઉત્તર આપ્યો “ માંડે મન તમારા તરફ આકર્ષાય છે, હું તમને અત્યંત ચાહું છું, તેથી હું તમને જોવાને આવ્યો છું. ” શ્રી રામકૃષ્ણ તરતજ ભાવ સમાધિમાં આવી ગયા અને પછીથી એકદમ ઉઠીને પોતાના શિષ્યને ભેટી પડ્યા! જાણે કે પ્રેમ-પાશની છેલ્લી ગાંઠ બંધાવાની આડી હોય તેમ છેલ્લી ગાંઠ બંધાઈ ગઈ !

નરેન્દ્રના મનમાં ખાત્રી થઈ કે અગાધ પ્રેમનો આ મહાસાગર છે ! એમની સમીપતા સર્વ તત્વજ્ઞાન કરતાં પણ વધારે છે. તેઓ પોતેજ આધ્યાત્મિક જ્ઞાનની જીવંત મૂર્તિ છે ! એવા પ્રતાપી સદ્-ગુરૂના સમાગમમાં રહીને તેમના આધ્યાત્મિક અનુભવો, ઉપદેશો અને ઓજસનો લાભ લેતા ચાલીને નરેન્દ્ર પોતાનો અભ્યાસ આગળ વધારવા લાગ્યો.

પ્રકરણ ૧૭ મું-અભ્યાસી જીવન.

—૦૦૬૨૦૦—

અજ્ઞાનનાં બંધનો મનુષ્યને અહંતા મમતામાં બાંધી લે છે. એ બંધનનું નામજ સંસાર છે. એ બંધનમાંથી છૂટવું સહજ નથી. પ્રથમ તો એ બંધન બંધન તરીકે પણ કોઈકનેજ જણાતું હોઈ ધણા ખરા મનુષ્યો તો ઉદ્ધતું એ બંધનોનેજ સર્વ સુખનું સાધન માની રહ્યા છે. શ્રીરામકૃષ્ણનાં નિશ્ચય, સાધના અને આધ્યાત્મિકતા વજ્ર જેવાં દઢ હતાં. તેમણે એ બાબતોમાં જે અમાધ સામર્થ્ય દર્શાવ્યું છે તે પણ વજ્ર જેવું દઢ છે. ધાર્મિકતાની ક્ષેત્ર પરમાત્મ દર્શન-સાક્ષાત્કારમાંજ રહેલી છે. દેહાદિમાં વૃથા અહંતા મમતા રૂપે બંધાયલાં બંધનોની પાર જવામાં અને પૂર્ણ સચ્ચિદાનંદમય સ્વાતંત્ર્ય પ્રાપ્ત કરવામાંજ તેની સફળતા અને કૃતકૃત્યતા છે. અનેક તુચ્છ વાસનાઓ, સ્વભાવો અને માન્યતાઓની સામે યુદ્ધ કરવામાંજ મનુષ્ય જીવનનો ખરો પુરુષાર્થ, મહિમા અને કીર્તિ છે. એ નિરપેક્ષ સ્વાતંત્ર્ય, એ અનુપમ મુક્ત દયા યા મોક્ષ એ સર્વ આ યુદ્ધનાંજ પરિણામ છે. સંસારની સર્વ તુચ્છ વસ્તુસ્થિતિઓથી પર એવું એ પરમપદ પરમાત્મદર્શનમાંજ રહેલું છે. સંસારનાં સુખ અનિત્ય હોવાનું જ્ઞાન જ્યારે મનુષ્યને થાય છે ત્યારેજ તે આવું યુદ્ધ પોતાની વાસનાઓ સામે મચાવી મૂકે છે. હજારોમાંથી કોઈકેજ આ પ્રમાણેની સમજણ અને સાધના સાધી સાધુ-પવિત્રાત્મા થઈ શકે છે. ઉત્કટ જિજ્ઞાસા, પવિત્ર ચારિત્ર અને બાધક વસ્તુસ્થિતિઓ પ્રત્યે ત્યાગવૃત્તિ, એ એમાં મુખ્ય હથીયારો છે. સંસારના તુચ્છ પદાર્થો, પ્રપંચો અને મોહભ્રમની સામે થવામાં નરેન્દ્રે એ અમાધ હથીયારોનો ઉપયોગ પૂર્ણ સામર્થ્યથી અને દઢ નિશ્ચયથી કર્યો હતો.

આશા ભરેલા શબ્દોથી શ્રીરામકૃષ્ણ તેના માર્ગમાં જે ઉત્તેજન આપતા હતા તેમજ તેના પ્રત્યે જે અલૌકિક વહાલ દર્શાવતા હતા તેમાંથી નરેન્દ્ર ઘણુંજ બળ પામ્યો અને તેનામાં આત્મ-શ્રદ્ધા ખીલતી ચાલી. તે નિર્ભયતાના અભેદ ખડક ઉપર ઉભો છે એવી તેને ખાત્રી થવા લાગી, પ્રથમ તર્ક વિતર્ક કરવામાં તેણે જે અગાધ બુદ્ધિ વાપરી હતી તે અગાધ બુદ્ધિનો ઉપયોગ હવે તે પોતાની આધ્યાત્મિકતાનો પાયો મજબુત કરવામાંજ કરવા લાગ્યો. તે હવે વિચારવંત બન્યો અને તોછડાઈને બદલે સહૃદયતાથી બોલવા લાગ્યો. તેનું ચિત્ત શાંત થયું અને ચિત્તની શાંતિને લીધે તે જે જે ભાવનાઓ કરતો તે ઘણીજ દૃઢ અને પ્રબળ બની ધારેલા જ્ઞાને ધસડી લાવવા લાગી. અત્યાર સુધીમાં તે જે જુસ્સો બહાર દર્શાવતો હતો તે સધળો જુસ્સો હવે અંતર્મુખ થઈને આત્માના પૂર્ણ વિકાસ તરફ વળતો ચાલ્યો. દુઃખમાં કહીએ તો હવે તેનું સઘળું ચારિત્ર્ય આધ્યાત્મિક રીતિએ બંધાતું હતું. તે હવે દૃઢ નિશ્ચયી થયો. ઉચ્ચતમ સિદ્ધાંતો તેના હૃદયમાં ડસી રહ્યા. ઉંડી લાગણીઓથી તેનું મન ઉભરાઈ રહ્યું. તેનો અંતરાત્મા અનેક ઉર્મિઓથી કિછળી રહ્યો. ઉચ્ચતમ આધ્યાત્મિક વિચારોએ તેના હૃદયને હલાવી મૂક્યું. વીસ બાવીસ વર્ષનો આ યુવક હવે પુખ્ત વયના મનુષ્યના જેવી જ્ઞાની ભક્તની દશાભોગવવા લાગ્યો.

શ્રી રામકૃષ્ણ પોતાના સઘળા શિષ્યોને જે શિક્ષણ આપતા તેમાંથી દરેક પોતપોતાની બુદ્ધિ પ્રમાણેજ ગ્રહણ કરી શકતા. નરેન્દ્રનાં અગાધ બુદ્ધિ, વિશાળ હૃદય અને બહુશ્રુત તથા તળસ્પર્શી અંતઃકરણ શ્રી રામકૃષ્ણના બોધને ખૂબ કસોટીપર ચઢાવતાં અને તેનો રહસ્યાર્થ સમજતાં. તેનો બળવાન અંતરાત્મા શ્રીરામકૃષ્ણના આધ્યાત્મિક ચેતન જેડે એકતાન થઈ રહ્યો હતો અને તેથી કરીને શ્રીરામકૃષ્ણના ઉપદેશ અને જીવનની પોથીનાં પાનાંને પાનાં તે સરસતાથી

વાંચી શકતો; ત્યારે બીજાઓ તેમાંનાં થોડાં વાક્યો કે પાનાં વાંચવાને પણ કઠિનામ્થીજ શક્તિવાન થતા. નરેન્દ્રના અંતકરણમાં ખાતી વખતે, અભ્યાસ કરતી વખતે, શારીરિક ક્રિયા કરતી વખતે અને સ્વપ્નામાં પણ શ્રી રામકૃષ્ણનાજ વિચારો રમી રહેતા.

શ્રીરામકૃષ્ણનું સમસ્ત જીવન અને બોધ આધ્યાત્મિક ચેતન, વૈદાન્તનાં અગાધ સત્યો અને ઉપનિષદોના ગુહ્ય સિદ્ધાંતોની સત્યતા અને ઉપયોગિતા દર્શાવનાર અને તેને સાબીત કરનાર એક ભવ્ય નમુનાજ હતું. તેમનું ચારિત્ર્ય હિંદુધર્મના રહસ્યરૂપ હતું. તે જીવન કોઈ અમુક પંથ, ધર્મ કે સમાજના સિદ્ધાંતો દર્શાવી રહ્યું નહોતું; પણ આત્માનાં નિત્ય અને સર્વ સામાન્ય સત્યો કે જે ઉપનિષદોમાં અહીં તહીં સ્થળે સ્થળે નજરે પડે છે અને જે આર્ય પ્રજાનો પરા-પૂર્વથી ચાલતો આવતો એક મહાન ખજાનો છે તેમને—મહાન નિત્ય સત્યોને તે દર્શાવી રહ્યું હતું ! ઉપર ઉપરથી જોનારને હિંદુધર્મ અમુક ધાર્મિક ક્રિયાઓ અને કથાઓમાંજ સમાઈ રહેલો ભાસે છે, પણ જ્યારે અદ્વૈતવાદના ભવ્ય સિદ્ધાંતોદ્ધારા હિંદુધર્મનાં તત્વોનો બારીક અભ્યાસ કરવામાં આવે છે ત્યારે સમગ્રય છે કે હિંદુધર્મની ઈમારત અદ્વૈત-વાદ જેવા એક અજોય અને અનુપમ વાદના મજબુત પાયો ઉપર સ્થાપલી છે. તેની ધાર્મિક ક્રિયાઓ અને પૌરાણિક કથાઓ જુદા જુદા અધિકારવાળાં મનુષ્યોને ધીમે ધીમે પરમ સત્યના દ્વાર તરફ લઈ જવાના બિન્ન બિન્ન માર્ગો છે. આ ક્રિયાઓ અને કથાઓની પાછળ તેમના રહસ્યરૂપે આધ્યાત્મિક સત્યો રહેલાં છે. પુરાણોમાં કહેલો ઇશ્વર સન્નિધાનંદરૂપ પરમાત્માનું સગુણ સ્વરૂપ છે અને તેમાં જણાવેલી ધાર્મિક ક્રિયાઓ પરબ્રહ્મ તરફ ચિત્તને એકાગ્ર કરાવનારાં સાધનો છે. આવા એકમાં અનેકરૂપે ભાસતા હિંદુધર્મની જાણે કે હાલતી ચાલતી જીવંત મૂર્તિ હોય તેવું શ્રી રામકૃષ્ણનું જીવન હતું.

નરેન્દ્ર જ્યારે બ્રહ્મોત્સમાજનો સમાસદ થયો ત્યારે હિંદુધર્મ તરફ તેને અશ્રદ્ધા ઉત્પન્ન થઇ હતી. એ વખતે નરેન્દ્રે હિંદુધર્મનો ખરાખર અભ્યાસ કર્યો નહોતો. જે મદાન તાત્ત્વિક સત્યો ઉપર હિંદુધર્મની ઇમારત ચણાયેલી છે તે સત્યો તેણે એ સમયે ખરાખર સાંભળ્યાં પણ નહોતાં. તે વખતે તેની ઉંમર નાની હતી અને અસંખ્ય વર્ષથી ચાલતો આવતો ઘણો જુનો, અનેક કાળના અનુભવોથી ભરેલો અને અનેક મહાસમર્થ અને બુદ્ધિશાળી ઋષિમુનિઓની અગાધ બુદ્ધિથી રચાયેલો, પ્રકાશ્યો, વિકાસને પામેલો જે સનાતન હિંદુધર્મ તે તેની સંકુચિત દષ્ટિ અને ખીન અનુભવી ટુંકી બુદ્ધિમાં શી રીતે આવી શકે ?

એ સમયે પાશ્ચાત્ય વિદ્યા અને બ્રહ્મોત્સમાજના સિદ્ધાંતો તેને ઠીક લાગ્યાં તેનું એ પણ કારણ કે તેની અંગ્રેજી વિદ્યાથી કેળવાયેલી બુદ્ધિને તે અનુકુળ થતાં. બ્રહ્મોત્સમાજ ઇશ્વરને માનતી તેથી નરેન્દ્ર પણ ઇશ્વરને માનતો; પણ અદ્વૈતવાદમાં દર્શાવેલા સર્વ વ્યાપી, બ્રહ્મનું અસ્તિત્વ તેની કુર્ણિત બુદ્ધિથી સમજાઇ શકાતું નહોતું. શ્રીરામકૃષ્ણ પરમહંસની પાસે આવવા માંડ્યા પછીજ હિંદુધર્મનું ખરૂં સ્વરૂપ તેની નજરે પડવા માંડ્યું. આ સ્વરૂપ બાહ્યાવસ્થામાં પોતાના કુટુંબની ધાર્મિક ક્રિયાઓમાં તે નિહાળતો ખરો, પણ તે વખતે તે જે કાંઈ જોતો તે સઘળું એક બાળક તરીકેજ જોતો અને એક બાળકના સાદા ભોળા ભાવથીજ તે સઘળું ગ્રહણ કરતો. તેનામાં હજી સમજ શક્તિ આવી નહોતી અને જેમ જેમ શક્તિ આવતી ગઇ તેમ તેમ તેનામાં સંશયો પ્રવેશ કરતા ગયા. શ્રીરામકૃષ્ણની સંનિધિમાં તેની આધ્યાત્મિક બુદ્ધિ પરિપક્વતાએ પહોંચી અને જે ધાર્મિક સત્યો તેણે બાહ્યાવસ્થામાં માત્ર સાદા ભોળા ભાવથી અને અંધશ્રદ્ધાથી કુટુંબની ધાર્મિક રહેણી કરણીને અનુસરીનેજ ગ્રહ્યાં હતાં તેનાં તેજ સત્યો પરિપક્વ બુદ્ધિ અને ઉડી સમજથી તે હવે ગ્રહણ કરવા લાગ્યો. બાહ્યાવસ્થામાં

ગ્રહેલાં સત્યો ઉપર યુવાવસ્થામાં સંશય રૂપી છારી વળી રહી હતી તે શ્રીરામકૃષ્ણની પવિત્ર સંનિધિમાં નાથ પામી અને તેનાં તેજ સત્યો બુદ્ધિ અને તર્કની કસોટિએ ચઢી વધારેને વધારે દિવ્ય ભાસવા લાગ્યાં. હવે વખતો વખત પોતાનું અંતઃકરણ અનેક પવિત્ર લાગણી-ઓથી ઉભરાઇ જતું નરેન્દ્રને ભાસતું અને સમાધિની દશામાં જાણે કે ઘસડાઇ જતું હોય તેમ તેને લાગતું. જ્યારે નરેન્દ્રનો આત્મા આમ ખીલી ઉઠતો ત્યારે તે ભક્તિરસથી પૂર્ણ એવાં ભજનો ઉપરા ઉપરી ગાવામાં ગરક થઇ જતો. તે ગાયાજ કરતો અને તેના આત્માની ઉન્નત દશાનું ભાન સ્વાભાવિક રીતે સર્વને થઇ રહેતું. તે ગાયાજ કરતો અને તેનો સમસ્ત પવિત્ર આત્મા ભજનની ધૂનમાં પરાવાઇ રહેતો. તેનો સાદ શ્રોતાઓનાં હૃદયને ઉછાળી મૂકતો. આસપાસ સર્વત્ર આધ્યાત્મિક પવિત્રતાની પ્રભા પથરાઇ રહેતી અને શ્રીરામકૃષ્ણ સમાધિમાં આવી જતા !

વખતો વખત તેને લાગતું કે દક્ષિણેશ્વર આધ્યાત્મિકતાનું સ્થળ છે. આ સ્થળમાં ઉદ્ભવતી પવિત્ર લાગણીઓ અને શ્રીરામકૃષ્ણના સહવાસથી ઉત્પન્ન થતી આધ્યાત્મિક ચેત્તનાની ઉન્નત ઉર્મિઓથી હિંદુધર્મની સત્યતા અને શ્રીરામકૃષ્ણની મહત્તાને સ્વીકાર્યા વિના તેને છુટકોજ ન હતો.

આ પ્રમાણે અંગ્રેજ કોલેજનો અશ્રદ્ધાવાન વિદ્યાર્થી નરેન્દ્ર હવે શ્રદ્ધાવાન બની રહ્યો. પાશ્ચાત્ય વિદ્યાનો વિલાસી હવે વેદાંતના સત્યોમાંજ આનંદ માનવા લાગ્યો. હિંદુ જીવનને વખોડનાર અને પાશ્ચાત્ય પ્રજાઓના રીતારવાજનો બચાવ કરનાર નરેન્દ્ર હવે ખરેખરે હિંદુ બની રહ્યો. સધળી પ્રજાઓનું અસ્તિત્વ, સંરક્ષણ, તેમનું દીર્ઘાયુ પણ આ મહાન આર્યધર્મવડેજ રહેશે; ઉપનિષદોનાં મહાન સત્યોવડેજ અખિલ વિશ્વમાં શાંતિ, પ્રેમ અને દયાભાવ પ્રસ-

રશે, તે સત્યોના અધ્યયનથીજ સધળી પ્રજાઓ એક બીજાની સાથે હસ્તમેળાપ કરશે, દુકામાં વેદાન્ત ધર્મજ સમસ્ત જગતનું આદર્શ થવાને યોગ્ય છે, એમ નરેન્દ્રનું દૃઢપણે માનવું થયું અને હિંદુધર્મ અને ભારતવર્ષ વિષે અત્યંત પ્રેમની લાગણીઓથી તેનું હૃદય ઉછાળા મારી રહ્યું.

જ્યારે પહેલીજવાર શ્રીરામકૃષ્ણે નરેન્દ્રને “ અહં બ્રહ્માસ્મિ ” નો અર્થ સમજાવવા માંડ્યો ત્યારે નરેન્દ્ર બોલી ઉઠ્યો હતો કે “ હું પ્રભુ છું, શિવ છું, ” એમ કહેવું એ ઈર્ષ્યરતું અપમાન કરવા ખરાબર છે! શ્રીરામકૃષ્ણે જ્યારે તેને કહ્યું કે આપણો આત્મા અને પરમાત્મા એકજ છે, ત્યારે નરેન્દ્ર કેવળ સ્તબ્ધજન બની ગયો હતો અને તે કહેવા લાગ્યો હતો કે “ એમ હોયજ નહિ! એ ખોટું છે! ”

પરંતુ આ વિષયમાં શ્રીરામકૃષ્ણનું જીવંત દર્શાત નરેન્દ્ર માટે અતિશય ઉપકારક થઈ પડ્યું હતું. આત્મા અને પરમાત્માની એકતા વિષે વાત કરતાં શ્રીરામકૃષ્ણ ક્રોધ ક્રોધવાર નિર્વિકલ્પ સમાધિમાં આવી જઈ આ પરમ સત્યની સત્યતાનો અનુભવ પોતાનાજ દાખલાથી પ્રત્યક્ષ કરાવતા. સવિકલ્પ-ભાવસમાધિમાં આવતા એ વેળાએ તેઓ બ્રહ્માનંદ-આત્માનંદમાં ડૂબતા અને નિર્વિકલ્પ દશામાં આવતાં તો શરીરનું સઘળું બાન ભૂત્રી જઈને માત્ર સત્-ચિત્-આનંદની મૂર્તિરૂપેજ તે સર્વને બાસતા.

શ્રીરામકૃષ્ણે નરેન્દ્રને બ્રહ્મનું ખરૂં સ્વરૂપ સમજાવનાર શાસ્ત્રોનું અધ્યયન કરવાનું કહ્યું હતું ત્યારે નરેન્દ્રે તે વાંચવાની ના પાડી હતી. પરંતુ પરમકૃપાળુ અને ધીરજવાન શ્રીરામકૃષ્ણે તેને ધીમે રહીને કહ્યું કે “ તું મને તો વાંચી સંભળાવીશને ? બહે, તું તેમાં ધ્યાન આપતો નહિ ! ” ત્યારેજ નરેન્દ્રે તેમ કરવાની હા પાડી હતી. ઘણી વખત આવી યુક્તિઓ શ્રીરામકૃષ્ણે રચી હતી અને ઘણી વખત નરેન્દ્રે આમ પોતાની

મરજી વિરૂદ્ધ જાણે. વાંચી સંભળાવ્યાં હતાં. આમ વાંચતે વાંચતે તેના ઉચ્ચ અધિકારયુક્ત પવિત્ર આત્મા, બ્રહ્મનાં વર્ણનો, બ્રહ્મના વિચારો અને બ્રહ્મવિષેની ઉક્તિઓમાં ગરક થઈ જતો. તે વર્ણનો તેના આત્મામાં ઉદ્ધાં પેશી જતાં અને તેના આત્મા બ્રહ્મના વિચારોથી ઉછળી રહેતો. આમ શ્રીરામકૃષ્ણની યુક્તિથી અનાયાસે નરેન્દ્રના મનમાં વેદાન્તના સિદ્ધાંતો ઉતર્યા હતા અને આત્મસાક્ષાત્કારની લગ્નની લાગી હતી.

“ આ સધળું બ્રહ્મ છે. જે દૃશ્ય છે અને જે અદૃશ્ય છે; જે જ્ઞાત છે અને જે અજ્ઞાત છે; સ્વર્ગ, મૃત્યુલોક; વેદ અને જે વેદ નથી તે પણ; જે આદિ છે અને જે આદિ નથી તે પણ; એ સધળું બ્રહ્મ છે. અખિલ વિશ્વ બ્રહ્મ છે. સત્ય બ્રહ્મ છે અને સધળું બ્રહ્મ છે. બ્રહ્મ શિવાય બીજું કંઈ છેજ નહિ. આત્મા પણ બ્રહ્મ છે અને પરમાત્મા પણ બ્રહ્મ છે. દેવતાઓ પણ બ્રહ્મ છે. જે આ અનુભવે છે તેજ પરમ વસ્તુને પામે છે; તેજ ઇંદ્રિયો અને બુદ્ધિની મોહમગ્નમાંથી ખરેખરો છૂટે છે. જેવી રીતે સર્પ પોતાની જીની કાંચળી ઉતારી નાંખે છે તેવી રીતે તે સર્વ બંધનોને કહાડી નાંખે છે, અને પોતે દિવ્ય-બ્રહ્મ-મની રહે છે ” ઉપનિષદો આમ કહે છે. જેમ જેમ નરેન્દ્ર આવા ઉચ્ચ વિચારો વાંચતો ગયો તેમ તેમ તેના સંસ્કારી આત્મા આ જગતના તુચ્છ પદાર્થો અને વાસનાઓથી ઉંચે ને ઉંચે ઉડતો ગયો. શ્રીરામકૃષ્ણ તો એવા પ્રસંગો વંચાતાં ભાન ભૂંથી જતા અને સત્-ચિત્-આનંદ સ્વરૂપ તે બની રહેતા. ઉપનિષદો જે મહાન સત્યોને કથી રહ્યાં છે તે સત્યો આ પરમાવસ્થાનીજ ઉક્તિઓ અને ઉર્મિઓ છે. તેનાં તેજ સત્યો શ્રીરામકૃષ્ણ તેવી ઉર્મિઓમાં વારંવાર આવી જઈને ઉચ્ચારતા અને નરેન્દ્ર તેનું શ્રવણ કરતો, મનન કરતો અને નિદિધ્યાસન કરતો. આમ ઉપનિષદોનું અધ્યયન અને બ્રહ્મનિષ્ઠ

શ્રીરામકૃષ્ણના આચરણની એકતા સધાતી અને તે એકતાના સાક્ષાત્ દર્શનથી ચક્રિત થતો થતો નરેન્દ્ર સર્વ શાસ્ત્રોતું, સર્વ ઉપનિષદોતું, સર્વ વેદાન્તનું રહસ્ય ગ્રહણ કરતો. આધ્યાત્મિક વાતાવરણની પવિત્રતા આવી રીતે તેનામાં આવી રહી. હવે તે સંસારની તુચ્છ વાસનાઓથી સદાને માટે મુક્ત થઇને નિત્ય, શુદ્ધ, યુક્ત, મુક્ત, અવિનાશી આત્માનું જ રટણ-ધ્યાન કરવા લાગ્યો ! શિવોહમ્ શિવોહમ્ । બ્રહ્મસત્યમ્, જગન્મિથ્યા । અયં આત્મા બ્રહ્મ । તેના મનમાં-હૃદયમાં-આત્મામાં જાગૃતમાં, સ્વપ્નમાં, નિદ્રામાં સર્વેન એજ નાદ ચાલી રહ્યો.

પરણવાનો તિરસ્કાર તો તેને નાનપણથીજ હતો તે હવે પૂરેપૂરે દ્રઢ થઇ તેને લાગ્યું કે તેનો જન્મ સંન્યાસી થવાને માટેજ છે અને તેનું ધારણું અનેક જન્માક્ષર જેનારા જેશીઓના તેમજ હસ્ત-રેખાદિ બાહ્ય ચિન્હો જેમ ભવિષ્ય ભાષનારા ભવિષ્યવેત્તાઓના કથનને મળતુંજ હતું.

પ્રકરણ ૧૮ મું-નરેન્દ્રની યોગ્યતા.

આગલાં પ્રકરણમાં જણાવ્યા પ્રમાણે શ્રીરામકૃષ્ણ જેવા મહાત્માનાં પવિત્ર ચરણ સેવીને નરેન્દ્રે વેદાન્તનો અભ્યાસ કર્યો હતો તથા તેનાં તત્ત્વો ગ્રહણ કર્યા હતાં. સૌ વાદમાં અદ્વૈતવાદ હવે નરેન્દ્રને વણોજ પ્રિય થઇ પડ્યો હતો. તે વાદની પ્રૌઢતા, તેમાંથી મળતું મનોબળ, તેના અભ્યાસથી ક્રિપ્ત થતી અભયતા, શોકં તરતિ આત્મચિત્, મોહં તરતિ આત્મચિત્ । નાર્યં આત્મા બલહીનેન લભ્યો । અમયં વૈજનક પ્રાપ્તોસિ ॥ વગેરે ઉપનિષદ વાક્યો નરેન્દ્રના હૃદયમાં ઉઠાં ઉતરી જઇને તેને સંપૂર્ણ અદ્વૈતવાદી બનાવી દીધો.

અદ્વૈતવાદનાં સત્યો અજ્ઞેય છે; અદ્વૈતવાદ સર્વ તત્ત્વજ્ઞાનનો શિરો-મણી છે અને તેના વગર મુક્તિ નથી; એમ તે નિઃશંકપણે માનવા લાગ્યો. તે કહેવા લાગ્યો કે “મારી શ્રદ્ધા એવીજ હોય કે જગત અહ્મ રૂપ છે તેમાં અહ્મરૂપે સઘળું હુંજ કરી રહ્યો છું અને મારા નસીબનો કર્તા હુંજ છું” તો પછી સઘળું સાંઝું છે. સંસારના દુઃખમાંથી નીકળવાનો એટલો માર્ગ છે, તેનું આશ્વાસન એટલું છે, કે જગત અને અહ્મતું અદ્વૈત સાધવું; અથવા આ સઘળું પરબ્રહ્મજ છે, જગત છેજ નહિ, એમ દૃઢ માનવું અને આત્મા પરમાત્માનું એકત્વ અનુભવવું. શ્રીરામકૃષ્ણ આનંદથી આ વાત સાંભળી રહ્યા.

આ પ્રમાણે શ્રીરામકૃષ્ણની અગાધ પવિત્રતા અને બોધની અસર નરેન્દ્રના તનમાં અને મનમાં રૂપે રૂપે વ્યાપી રહી. શ્રીરામકૃષ્ણરૂપી અદ્વૈતવાદનો સાક્ષાત્ મૂર્તિ નિહાળવાથી અને તેનાં અગાધ સત્યોનું ચિંતન કર્યા કરવાથી નરેન્દ્રના ચહેરા ઉપર પણ ઉચ્ચ ભાવોનું દર્શાવનારાં ચિન્હ દેખાવા લાગ્યાં. “શ્રીરામકૃષ્ણનો શિષ્ય છું” એ વિચારથી તે હવે ગર્વ ધરવા લાગ્યો. હવે તેનો બાહ્ય દેખાવ પ્રભાવશીલ જણાવા લાગ્યો. રસ્તામાં ચાલતો હોય તે વખતે ઘણા માણસો તેની શાંત પ્રભાથી અંજવા લાગ્યા. તેના મુખ ઉપર અદ્ભુત તેજ છવાઈ રહ્યું. તેનું વિશાળ લલાટ તેની બુદ્ધિનો પ્રભાવ દર્શાવી રહ્યું. તેનું બહોળું વક્ષઃસ્થળ તેની હિંમત, ધીરજ અને નિઃકરતા પ્રગટ કરી રહ્યું.

નરેન્દ્રે વિપત્તિના દિવસો જોયા હતા અને આ વિપત્તિ દર્શનને લીધે તેનામાં જનદયાની લાગણી દૃઢ થઈ રહી હતી, અદ્વૈતવાદના બોધથી આ લાગણી એટલી તો વધી ગઈ હતી કે તેના પરિણામ રૂપે આ બહોળા વક્ષઃસ્થળની ઈશ્વર આમાનુષી પ્રેમ, અગાધ ભ્રાતૃ-ભાવ અને સમસ્ત જગતનું કલ્યાણ કરવાની વૃત્તિ ઉછળી રહ્યાં હતાં. તેની આંખો કમળના પુષ્પ જેવી લંબગોળ અને દીર્ઘ હતી અને

તેની અંદર એક પ્રકારનું અહ્ભુત શાંત તેજ ઝળાટી રહ્યું હતું. તેનાં વિજ્ઞાન નેત્રો, તેની દીર્ઘદષ્ટિ અને સૂક્ષ્મ બુદ્ધિ દર્શાવતાં હતાં. એક પ્રકારની કોમળતા તેમાં જણાતી. કવચિત્ તે નેત્રો એકી નજરે જોઈ રહેતાં. કવચિત્ તે વધારે પ્રકાશિત બની જતાં અને દૃષ્ટાની ચંચળ બુદ્ધિ અવલોકન શક્તિ અને તીવ્ર લાગણીઓનું ભાન કરાવતાં.

નરેન્દ્રના સમાગમમાં આવનાર મનુષ્ય પ્રથમ તેનાં અલૌકિક નેત્રોથી અંજતો અને જાણે કે નરેન્દ્ર તેના અંતરાત્મામાં ઉડેા પેશી તેના મનના વિચાર જાણી જતો હોય તેમ સામા માણસને ભાસ થઈ જતો! તેનાં નેત્રોથી તેના આખા મુખની કાન્તિ દીપી ઉઠતી. હમેશાં તે ખરા અંતઃકરણથી બોલતો અને બોલતો ત્યારે આસપાસનું ભાન જુલી જઈને કથનના વિષયમાંજ ગરક થઈ જતો. જંગલમાં વસનાર સિંહ જેમ અત્યંત સ્વતંત્રતા ભોગવે છે, અને છુટથી અહીં તહીં ફરે છે, તેમ નરેન્દ્ર અત્યંત માનસિક સ્વતંત્રતા ભોગવતો અને તેના બાહ્ય દેખાવમાં સિંહના જેવું સુંદર, ભવ્ય અને સ્વતંત્ર ચલન દેખાઈ આવતું. કોઈપણ પ્રકારની નિર્બળતા, નિષ્ફળતા, નિરાશા કે અસ્થિરતાને તે હશી કહાડતો અને તેમને સ્થાને નૈતિક ધૈર્ય, ઉત્સાહ, આશ્વા અને સ્થિરતા તે દર્શાવતો. તેના માનસિક બળને લીધે તેનામાં એક પ્રકારનું અહ્ભુત શારીરિક બળ આવ્યું હતું અને તેથી કરીને તેના બાંધો મજબુત અને ભવ્ય દેખાતો હતો. તે ચાલતો સારે છાતી બહારનીકળી આવતી અને ટ્યાર, સિંધેા તંથા જુસ્સાદાર જણાતો. આ પ્રમાણે નરેન્દ્રનું મુખ, તેનું લલાટ, નેત્રો, આખું શરીર, તેના અગાધ ચારિત્રનું પ્રતિબિંબ બની રહ્યાં હતાં.

સામાન્ય મનુષ્યોની દૃષ્ટિએ નરેન્દ્ર એક બળવાન, જુસ્સાદાર અને સંસાર તરફ બેઢરકાર જેવો દેખાતો હતો; પણ જરાક બારિ-કીથી તપાસનાર મનુષ્યને સમજતું હતું કે તે ધણીજ લાગણીવાળો

અને મહાન વિચારક હતો, તે પોતાના વિચારોમાં એટલો તો મશગુલ થઈ જતો કે બીજાઓને મન તે બેદરકાર જ લાગતો ! તેના મનમાં મચી રહેલો મહાન વૈરાગ્યભાવ જગતના તુચ્છ પદાર્થો તરફ નિરપૃહતા ઉપજાવી તે પદાર્થોના મોહમાં ફસી રહેલા માનવ સમાજ પ્રત્યે તેના મનમાં દયાભાવ ઉત્પન્ન કરતો અને સમસ્ત જગતનું કલ્યાણ સાધવાના વિચારોમાં તેને ગરક કરી નાખતો. એ જાવ તેને એવો તો ગરક કરી નાખતો કે જેના આડે સંસારનું ને તેના શરીરનું પણ ભાન તે બૂલી જતો. કોષ્ઠપણુ વસ્તુનો કે વ્યક્તિનો, ચારિત્રનો કે ખનાવનો પુરેપુરો ઉડો અબ્યાસ કરવો એ નરેન્દ્રનો સ્વભાવ હતો. ક્ષણે ક્ષણે તેના મુખ ઉપર જુદી જુદી લાગણીઓનો આવિર્ભાવ જણાઈ આવતો. પણ જેમ સમુદ્રની સપાટી ઉપર અનેક તોફાનો ચાલી રહે છે, અનેક મોજાઓ આવે છે અને જાય છે, તેમ તેના મનમાં અનેક લાગણીઓ ખડી થતી, અનેક ઉદયપાથલો થઈ રહેતી, જગતના સુખ દુઃખના વિચારો આવતા અને જતા, તેના ઉપર અનેક આફતો પણ પડતી, પણ તેના અંતર આત્મા જરાયે હગતો નહીં, તે તેની તેજ સ્થિતિમાં શાંતિ ભોગવતો અને તે પોતાના અડગ નિશ્ચયથી જરાક પણ ચલિત થતો નહીં. તેનામાં એક અલૌકિક વાત તો એ હતી કે એક ક્ષણે તે એક મહાન વિચારકની માફક જગતના મહાન પ્રશ્નો ઉપર વિચાર કરતો અને વાદ કરતો તે જણાતો, અને બીજી ક્ષણે એક ન્હાના બાળક જેવો નિરભિમાની, સાદો, સરળ, પ્રેમાળ, સૌ જોડે હળતો, મળતો, ભળતો અને ગમતી જણાતો. તેનામાં મોટી વયે પણ આ શુભ કાયમનો કાયમજ રહ્યો હતો. તેના શિષ્યો અને શુરભાઈઓ આ મહાન ઉપદેશકમાં એક બાળક જેવો સરળ, આનંદી અને ગમતી સ્વભાવજ ધણે ભાગે જોતા અને આશ્ચર્ય પામતા. ધણીક વખત તેઓ તેને એક બાળક જેવોજ

મણ્ડતા. આમ એક તરફ એક મહાન વિચારકનાં અગાધ બુદ્ધિ સામર્થ્ય અને દીર્ઘ દૃષ્ટિ દર્શાવી, એક મહાન પુરૂષના ઉચ્ચપદે જઈને તે વિરાજતો અને ખીજીજ ક્ષણે તે પદેથી નીચે ઉતરી એક પ્રેમાળ બાળકની મિષ્ટતા, નિરભિમાનીતા, પ્રેમ અને ભાવથી જગતના સામાન્ય માં સામાન્ય મનુષ્યને પણ ભેટતો-ઉચ્ચ વિચાર અને સાદુ જીવન-મહાપુરૂષની ઉચ્ચ ભાવનાઓ અને બાળકની નિરાશિ-માનીતાનો સુયોગ પોતાના જીવનથી જગતને તે દર્શાવી આપતો. એક ખીલેલા કમળની સુવાસ જેમ આસપાસ પ્રસરી રહે તેમ નરેન્દ્રના વિકસિત આત્મા-ચારિત્ર-ની સુવાસ આસપાસ પ્રસરી રહી અને તેના મિત્રો તેની ધાર્મિકતાથી ધાર્મિક બનવા લાગ્યા. તેનું ચારિત્ર અને વક્તૃત્વ સર્વને મહાત કરવા લાગ્યાં. જનરક્ષ એસેમ્બલીઝ ઇન્સ્ટીટ્યુશન નામની સંસ્થામાં એક સમાજ હતી તેનો નરેન્દ્ર સભાસદ હતો. તે સમાજમાં નરેન્દ્ર તત્ત્વજ્ઞાન ઉપર અનેક ચર્ચાઓ કરતો અને તેની અસર તેના મિત્રો ઉપરાંત તે સંસ્થાના પ્રીન્સીપાલ ઉપર એટલી બધી થઈ રહી કે તે પ્રીન્સીપાલ કહેવા લાગ્યા “નરેન્દ્ર તત્ત્વજ્ઞાનનો મોટો અભ્યાસી છે. જર્મન અને ઇંગલીશ યુનિવર્સિટીઓમાં પણ એના જેવો બુદ્ધિશાળી વિદ્યાર્થી એકે નથી.”

જગતના નેતા થવાને જેઓ સરળતા છે તેઓને તેમની બાવી મહત્તાનું ભાન સદંજ હોય છે. પોતાની વિદ્યાર્થી દશ્યામાં પણ નરેન્દ્ર પોતે ભવિષ્યમાં એક મહાપુરૂષ થશે એમ ધારતો. તેના મિત્રોને તે કહેતો કે “બહુમાં બહુતો તમે વકીલ, દાકતર કે જડજ થશો! જુઓ! મારે માટે હું મારા બાવી જીવનની રૂપરેખા આંકું છું.” આમ કહી ધણીજ જીવનસાથી તે પોતાના બાવી જીવનની ધારણાઓ દર્શાવતો.

જે નરેન્દ્ર સંન્યાસી થયો નહોત તે તે એક મહાન રાજદ્વારી પુરૂષ, વકીલ, સંસારસુધારક કે વક્તા તરિકે બહાર પડ્યો હોત અને

ધણી સમૃદ્ધિ અને સત્તા ભોગવવાને શક્તિમાન થયો હોત. પણ તેનાં જન્મસિદ્ધ સાધુતા અને વૈરાગ્ય આ સર્વને તુચ્છ ગણાવતાં, અને તેને પોતે ધનીક થવા કરતાં ધનવાન લોકોને નિર્ધન અને દુઃખી મનુષ્યો તરફ દયા, ભાવ અને લાગણી દર્શાવવાનો બોધ કરવાનું, દ્રવ્ય પ્રાપ્ત કરવા કરતાં ગરિબોને દ્રવ્યનાં સાધનો કરી આપવાનું, જગતના સ્વાર્થી ધનવાન બનવા કરતાં પરમાર્થિક સાધક સાધુ થવાનું, સર્વને ત્યાગ, આત્મભોગ અને પવિત્રતાનો ઉત્તમ બોધ અને દાખલો આપવાનું, રે, સમસ્ત જગતનું ઔદિક અને પારમાર્થિક હિત સાધવાનું અને અખિલ વિશ્વનું કલ્યાણ કરવાનું મહાન કાર્ય માથે લેવાનું શિખવી રહ્યો હતો.

વિપત્તિનો અનુભવ થવાથી નરેન્દ્રનું અંતઃકરણ દ્યાર્દ્ર બની દુઃખી તરફ અત્યંત લાગણીથી જોતું હતું. શ્રીરામકૃષ્ણની આધ્યાત્મિકતાએ તેનામાં નિરભિમાનીતા, સરળતા અને સત્યનો વાસ કરાવ્યો હતો.

શ્રીરામકૃષ્ણ નરેન્દ્ર વિષે કહેતા કે નિરાકાર પરબ્રહ્મજ હવે નરેન્દ્રનું આદર્શ છે. તે એક વીર પુરૂષ છે. ધણાએ ભક્તો આને છે પણ એના જેવો એકે નથી. કેટલીક વખત હું સર્વની તુલના કરું છું. મને માલુમ પડે છે કે જ્યારે એક ભક્ત દસ પાંખડીવાળા કમળ જેવો છે અને બીજો ભક્ત સો પાંખડીવાળા કમળ જેવો હશે, ત્યારે નરેન્દ્ર તો હજાર પાંખડીવાળા કમળ જેવો છે.” વળી કોઈ અન્ય સમયે તે કહેતા “નરેન્દ્ર સમર્પિમાનો એક છે. નરેન્દ્ર નર નારાયણમાંનો નર છે. નરેન્દ્ર કોઈપણ પદાર્થને વશ નથી. વિષય તરફ તેને આસક્તિ નથી. તે નિઃસંગ છે. તે ખરો નર છે. જ્યારે શ્રોતાંજનોમાં નરેન્દ્ર હોય છે ત્યારે માફ મન ધણુંજ ઉત્સાહી બને છે. નરેન્દ્ર એક ઉચ્ચ અધિકારવાળો યુવાન છે, તે ધણા વિષયોમાં નિષ્ણાત છે. સંગીતમાં અને વાદ્યકળામાં અને જ્ઞાનની અનેક શાખાઓમાં

નરેન્દ્ર પ્રવીણ છે. તે મિતાહારી છે અને સત્ય વક્તા છે. તે જાણે છે કે એકલો પરમાત્માજ સત્ય છે અને જગતના પદાર્થો મિથ્યા છે, માટે તેના ઉપર આસક્તિ રાખવી નહીં. નરેન્દ્રમાં ઘણા સદ્ગુણો છે. ”

તુંકમાં કહેતાં શુર અને શિષ્ય એક ઢાલની જાણે કે બે જુદી દેખાતી બાજુઓ હોય તેમ બની રહ્યા હતા. શ્રીરામકૃષ્ણનાં તપ, યોગ, આચરણ, સાધના, આચાર અને વિચાર નરેન્દ્રમાં ઉતર્યા હતા. એટલો ફેર અવશ્ય હતો કે જૂના સમયના શ્રીરામકૃષ્ણ પોતાના વિચાર જૂની પ્રણાલિકા પ્રમાણે દર્શાવતા અને આધુનિક સમયનો નરેન્દ્ર-વિવેકાનંદ-તેના તેજ વિચારો-સંયો-નવા વિચારના મંતુષ્યોને અનુકૂળ થવાને નવા વિચારના સ્વરૂપમાં પ્રગટ કરતો. જનસમૂહના કલ્યાણમાં આડે આવનાર કાચ્યન અને કામિની ઉપર જય મેળવી શ્રીરામકૃષ્ણે દક્ષિણેશ્વરમાં આત્માનું રાજ્ય સ્થાપ્યું હતું અને આ રાજ્ય નરેન્દ્રને સંધળી પૃથ્વી ઉપર ફેલાવવાનું હતું. આધ્યાત્મિક જ્ઞાનના મહાસાગરમાં શ્રીરામકૃષ્ણે ઉડી ડુબકી મારી હતી અને તેમાંથી તેમણે જે ખજાનો બહાર કઠાડ્યો હતો તે ખજાનો સમસ્ત જગતને નરેન્દ્રે પૂતાવવાનો હતો. શ્રીરામકૃષ્ણ સ્વાનુભવની ભૂતિ હતા, નરેન્દ્રે તે અનુભવના વક્તા બનવાનું હતું. આથી કરીને નરેન્દ્રના-વિવેકાનંદના ચારિત્રને સમજવાનું શ્રેષ્ઠ સાધન શ્રીરામકૃષ્ણના ચારિત્રનું યથાર્થ જ્ઞાનજ છે. ”

શ્રીરામકૃષ્ણની પવિત્ર સંનિધિમાં એક ક્ષણવાર પણ એસવાનું ધન્ય ભાગ્ય ! અહો ! નરેન્દ્ર જેવા થવાનું-તેના જેવી ઉચ્ચ ભાવનાઓ હૃદયમાં ધરવાનું મહદ્ ભાગ્ય ! પવિત્ર ગંગા નદીને કિનારે આવેલા દક્ષિણેશ્વરના એકાન્તવાસમાં સર્વત્ર શાંતિ, ધાર્મિકતા, પવિત્રતા પ્રસરી રહ્યાં હતાં. અહીંનાં સંસારની તુચ્છવાસનાઓને દૂર કરી આત્માનીજ કથા ચાલી રહી હતી. લોક કથા, સમાજ કથા, રાજ્ય કથા કે ભોજન કથાનું નામ પણ અહીંનાં લેવાનું નહીં !

આત્માનુંજ વર્ણન અહીંઆં અપાતું હતું ! આત્માનીજ વાણી અહીંઆં બોલાતી, આત્માનુંજ શ્રવણ અહીંઆં આત્મવડે કરાતું, આત્માજ આત્મા સાથે વિહાર કરતો, આત્માનાજ પ્રદેશમાં ઉડાતું, આત્માનાજ શબ્દો બોલાતા અને આત્માનોજ ઘોષ સર્વ વાતાવરણમાં બ્યાપી રહ્યો હતો ! ઉપનિષદ્ કહે છે આત્માનં વિજાની હિ અન્યાં શ્વાચં વિમુચ્ચયા । અહીંઆં બેસનારનો આત્મા ઉન્નત થતો અને તે મનુષ્ય આત્માના પ્રદેશમાં ઉડી રહેતો.

આવા પવિત્ર વાતાવરણની પવિત્ર લહરીઓથી અનેક પાપીઓ પલટાયા છે. અનેક વિપથગામીઓએ પોતાના જીવનના માર્ગો બદલ્યા છે. અનેક દુષ્ટોએ પોતાની દુષ્ટતા ત્યજી છે અને સાધુ માર્ગે પ્રવર્ત્યા છે. શ્રીરામકૃષ્ણ પાપીઓ તરફ પણ અત્યંત માવથી જોતા. પાપીઓ પણ તેમની પાસે આવતા. શ્રીરામકૃષ્ણ એમ માનતા કે પાપીઓની પાપબુદ્ધિ પણ ફેરવી શકાય અને તેને અમુક માર્ગે વાળીને ઉપયોગી બનાવી શકાય. દરેક મનુષ્યમાં—દુષ્ટ મનુષ્યમાં પણ સાધુતાનાં બીજ રહેલાં છે. આવા સર્વ સામાન્ય પ્રેમથી નરેન્દ્ર ચક્રિત થતો. ધણા પ્રકારના મનુષ્યો શ્રીરામકૃષ્ણ પાસે આવતા અને કોઈને કોઈ રીતે તેમના રંગથી રંગાઈને જતા. આથી નરેન્દ્ર ધણોજ અચંબો પામતો !

ધર્મની આવશ્યકતા, તેનો વિજય, માનવ જીવનની સાર્થકતા, વગેરે વિષયોનાં ઉંડાં રહસ્ય સાદામાં સાદી વાણીથી સમજાવતાં હતાં. શિષ્યોનાં હૃદયને ઉચ્ચ શિક્ષણ મળતું ચાલી તે વિકાસને પામતાં હતાં. હિંદના અનેક રૂપિઓ, મુનિઓ, મહાત્માઓ, સાધુઓ, સંતો અને ભક્તોની જીવન પોથીઓનાં પાનાં એક પછી એક ઉકેલાતાં હતાં. કવચિત્ શ્રીરામચંદ્રનો મહિમા વર્ણવાતો હતો. એક પત્ની, એક વચન, એક બાણતું માહાત્મ્ય શ્રોતાઓનાં મગજમાં ઉતા-

રાતું હતું. શ્રી રામચંદ્રનું સત્પશીલ જીવન, અત્યંત ધાર્મિકતા, પિતૃ-વત્સલતા, શ્રીરામ-આરાધારક પુત્ર, ભક્ષો, પ્રેમી અને વિશ્વાસ પાત્ર પતિ-ન્યાયી, દયાળુ અને પ્રજાનાથક રાજ-જેની નોકરી, ચાકરી, સેવા કરવાનું પણ મદદ ભાગ્ય ગણાતું હતું, રે, જેને માટે જીવનો પણ ભોગ આપવો એ મોક્ષ પ્રાપ્તિનું મનાતી હતી-તેવા શ્રીરામ-પ્રાતઃકાળનું નામ-જેના પવિત્ર નામ સ્મરણથીજ આ લોક અને પરલોકનું હિત સધાય-તેવા શ્રીરામચંદ્રનું ચરિત્ર અનેક ભાવથી ચિતરાતું હતું અને તેના શ્રવણમાં શિષ્યોનું ચારિત્ર ધડાતું હતું. જનકની પુત્રી શ્રી જનકી-મગવતી શ્રી જગદંબા-જેણે અનેક કષ્ટો વેઠી પતિ સાથેજ વનવાસમાં રહેવાનું વધારે પસંદ કર્યું-તે સીતા-સતી, પતિવ્રતા જેના શિયળ વૃતની જ્યોતિની જવાળા એટલી તો પ્રચંડ ફેલાઈ રહી હતી કે તે એકથી-અનાથ-અખળા છતાં પણ તેના નિવાસ સ્થાન અશોકવાટિકામાં દુષ્ટ રાવણ પોતાનો પગ મુકતાં બળ્યો બળ્યો થઈ રહેતો હતો ! સ્વામી વિવેકાનંદ જાતેજ કહેતા કે જગતના પ્રાચીન અર્વાચીન ઇતિહાસનાં પાનાં ઉથલાવો પણ ખીજી સીતા તમને મજા-શેજ નહીં. સીતા તો સમગ્ર મંસારમાં એકજ થઈ છે !

છેવટે ભજન કીર્તન થતું અને શ્રીરામકૃષ્ણ તેમાં મુખ્ય ભાગ લેતા લેતા ભાવ સમાધિમાં આવી જતા.

આમ મહાસતી સાધ્વી સીતાના જીવનની ઉંડી છાપ શિષ્યોના હૃદય પર ઉપર કેતરાતી હતી. કવચિત શ્રીકૃષ્ણનું અલૌકિક જીવન, ભક્ત વત્સલતા, સખાભાવ, સંસારી છતાં પરમ વૈરાગ્ય, યોગ, પરાક્રમ, ગીતામાં વર્ણવેલો અનુપમ બોધની ઉંડી અસર સર્વના હૃદયપર કરાતી હતી. કવચિત શંકરાચાર્યની મહાપ્રુદ્ધિમત્તા, શ્રી ચૈતન્યનો ભક્તિભાવ, કબીરનું વિશાળ હૃદય અને ગુરૂ નાનકનું જ્ઞાનમળ-આમ એક પછી એકનો ચિતાર શ્રોતાઓના મગજમાં ખડો કરા-

વાતો અને સર્વનાં હૃદય આશ્ચર્ય અને હિંસાહથી ઉછળી રહેતાં ! મહાભારત અને રામાયણના નરવીરો-યુધિષ્ઠિર, અર્જુન, બીષ્મ, રાવણ, હનુમાન, વગેરેનાં પરાક્રમેનાં શ્રવણથી સર્વનાં હૃદય ચક્રિત થતાં ! સમ્રાજા શિષ્યો શ્રીરામકૃષ્ણને વીંટળાઈને ખેસતા અને વાર્તાલાપ કરતા ! સમસ્ત આર્ય જીવન-ધાર્મિક, સામાજિક, ઐતિહાસિક-અહીંઆ ચિતરાતું, બજવાતું અને તેના ભાવ પૂર્ણ સંસ્કારો શિષ્યોનાં હૃદય ઉપર ચીતરાઈ રહેતા. શ્રીરામકૃષ્ણ કવચિત કવચિત અપૂર્વ સ્વાનુભવનું કથન કરતા અને શ્રોતાઓ અહ્લાનંદના રસમાં ઝમકાળાઈ તરખોળાઈ રહેતા ! છેવટે મુસલમાન શકીરો, જિસસ ક્રાઇસ્ટના અનુયાયીઓ અને ગુરૂ નાનકના ચેલાઓ પણ શ્રીરામકૃષ્ણની પાસે આવતા. યંગાળાનો પ્રસિદ્ધ નાટકકાર ગિરીશચામુ કે જેણે પોતાનું જીવન જેમ કાવે તેમ સંસારની મોજમઝા ભોગવવામાં જ ગાળ્યું હતું તે એક દિવસ શ્રીરામકૃષ્ણની પાસે આવ્યો. શ્રીરામકૃષ્ણ મહાકાળીના મંદિરમાં હતા અને શ્રીકાળીની સ્તુતિ કરી રહ્યા હતા. તેમનો સાચો ભાવ જોઈને ગિરીશચામુ બોલી ઉઠ્યો “ આ માણસ ગમે તો એક પકડો ઠગ હોય કે સાધુ હોય ! ” ગિરીશચામુએ શ્રી રામકૃષ્ણને સાધુ તરીકે કેવી રીતે ઓળખ્યા અને તે તેમનો શિષ્ય કેવી રીતે બની રહ્યો એ કથા ઘણી લાંબી છે. એક દિવસ ગિરીશચામુ અત્યંત ભાવ ભક્તિથી શ્રીરામકૃષ્ણને પુછવા લાગ્યો કે “ મારે તરવાનો કંઈ ઉપાય છે ? ” શ્રીરામકૃષ્ણે કહ્યું “ તમે ભગવાનનું યા માઈ નામ દરરોજ સાચા ભાવથી ત્રણ વખત લેજો. ” એટલું પણ નહીં બની શકે એમ જ્યારે ગિરીશે જણાવ્યું ત્યારે શ્રીરામકૃષ્ણે તેને બે વાર નામ લેવાનું કહ્યું. તેની પણ ના પાડી ત્યારે એકવાર લેવાનું કહ્યું અને તેની પણ ના પાડી ત્યારે શ્રીરામકૃષ્ણે કહ્યું કે તું જે જે કરે તે સમ્રાજી પ્રભુનેજ સમર્પિ દે. આમ ગિરીશચામુ કે જે એક.

વાર પણ શ્રીરામકૃષ્ણનું નામ લેવાની ના પાડતો હતો તે દિવસમાં ક્ષણવાર પણ તે નામના રટણ વગર રહેતો નહીં અને આખરે “શ્રીરામકૃષ્ણ” એમ મુખે બોલતો બોલતો મૃત્યુને વશ થયો હતો. શ્રીરામકૃષ્ણનો આવો અલૌકિક પ્રભાવ હતો. ખંગાળાના પ્રસિદ્ધ પુરૂષો, વૈદો, દાકતરો, વકીલો, ગ્રંથકારો, લેખકો, પ્રેક્ટિસરો, ધર્મગુરૂઓ, સર્વ શ્રીરામકૃષ્ણની પાસે આવતા અને તેમને નમતા. સર્વ તેમની પરિક્ષા કરતા. તેમની સમાધિ જોતા! અને તેમનો સાચો ભાવ જોઈને આધ્યાત્મિકતા વિષે હંમેશા અભિપ્રાય બાંધતા.

આ સધળું જોઈને નરેન્દ્ર ચક્રિત થતો. શ્રીરામકૃષ્ણ વિષે તેનો પૂજ્યભાવ વધતો. તેમને તે કોઈ અલૌકિક પુરૂષ ધારતો. આવા મહાન પુરૂષના બહાલા શિષ્ય થવાના મહદ્ ભાગ્યને તે હવે સમજવા લાગ્યો. તે નમ્રતાથી બોલવા લાગ્યો “મારા ગુરૂ આગળ હું તે કોણુ માત્ર?” આ નમ્રતા નરેન્દ્રમાં સર્વદા રહેલી જણાતી અને મોટી વયે પણ જ્યારે તેને યશ્ન મળતો ત્યારે તે યશ્ન પોતે પોતાને માથે લેતો નહીં; પણ પોતાના ગુરૂનું નામ આગળ કરી તેનેજ તે અર્પણ કરી દેતો.

સંસારમાં ધનાઢય લેખાતા અને મોટી પદવીએ ચઢેલા પુરૂષોથી શ્રીરામકૃષ્ણ જરાક પણ અંજનતા નહીં કે તેમના તેજમાં તણાતા નહીં. એક ધનાઢય પુરૂષને તે કહેતા “કીડાઓથી ખવાઈ ગયેલા, જીના પુરાણા સંસારમાં લુપ્ત થયેલા ગૃહસ્થ તમે છો!” ખીજ એક પ્રજ્ઞના નેતા થઈને ફરનાર પુરૂષને તેમણે કહ્યું કે “લોકો તમને મોટા ગણે છે, પણ હું તમને મોટા ગણતો નથી. તમે હલકા મનના માણસ છો.” આમ શ્રીરામકૃષ્ણની પાસે સંસારના ધનવાનો, સત્તા-ધીશો અને સ્વાનુભવ વગરના મોટા પંડિતોની મોટાઈ નબત્તી નહિ.

સ્વામી વિવેકાનંદનું જીવન ચરિત્ર જો આપણે આરિકીથી

તપાસીએ તો આપણને માલમ પડશે કે શ્રીરામકૃષ્ણના સઘળા શુણેની તે હાલતી ચાલતી મૂર્તિજળળની રહ્યા હતા. ન્હાનો નરેન્દ્ર મોટી પથે અન્ય સ્વરૂપમાં દેખાતો શ્રીરામકૃષ્ણજ હતો. આમ શુર અને શિષ્યનો અભેદ સઘાયો હતો. શ્રીરામકૃષ્ણની સંનિધિમાં મનુષ્ય સ્વ-ભાવના અનેક રંગોતું અવલોકન કરવાનો નરેન્દ્રને પ્રસંગ મળ્યો હતો અને મનુષ્ય સ્વભાવનું આ આરિક નિરીક્ષણ તેને આગળ ઉપર ધણુંજ કામ લાગ્યું હતું.

શ્રીરામકૃષ્ણે એક વખત આપેલો બોધ અને પોતે આપેલો જવાબ નરેન્દ્ર વારંવાર યાદ કરી તેમના હૃદયની વિશાળતા તે મનમાં ધારણ કરતો. શ્રીરામકૃષ્ણે એક વાર કહ્યું હતું કે “ધાર્મિક મનુષ્યોની વિરૂદ્ધ સંસારી મનુષ્યો અનેક રીતે બોલે છે, પણ ધાર્મિક મનુષ્યોએ રસ્તામાં ચાલતા હાથીની માફક વર્તવું જોઈએ. હાથી પાછળ કુતરાં ધણાંએ બસે છે, પણ હાથી તેની દરકાર ન કરતાં પોતાને રસ્તે ચાલ્યોજ જાય છે.” લોકો તાં જુઠું બોલે તો તું શું કરે?” નરેન્દ્ર સરસ ભાવે જવાબ આપ્યો “હું તેમને બસતા કુતરાઓ ધાંડું.” શ્રીરામકૃષ્ણ પુછકજ હસ્યા અને બોલ્યા “ના, ના, તારે એટલો બધો નીચો અભિપ્રાય બાંધવાનો નથી; તારે તેમની દરકાર કરવી નહી પણ દરેક મનુષ્યમાં નારાયણનું સ્વરૂપ જોવું. પરમાત્મા દરેક વસ્તુમાં વસે છે અને તેમાં રહી અનેક રીતે ક્રીડા કરે છે. એક સાંધુ-નારાયણ હોય અને બીજો ખલ-નારાયણ હોય !”

સ્વામી વિવેકાનંદ તરીકે નરેન્દ્રે આ વિશાળ બોધને બરાબર અમલમાં મુક્યો હતો. કારણકે જ્યારે બીજા પંથના અનુયાયીઓ અને ક્રિશ્ચિયન પાદરીઓ તેમની અદેખાધર્મી અત્યંત નિંદા કરતા હતા અને તેમની વિરૂદ્ધ અનેક પગલાં ભરતા હતા ત્યારે પણ શ્રીરામ-કૃષ્ણ પરમહંસનો સાચો શિષ્ય નરેન્દ્ર-વિવેકાનંદ તે સઘળું શાંત

પણે સહન કરી રહેતો અને તેમના પ્રયાસોને માત્ર હસીજ કહાડતો. તે સર્વ નારાયણનાં જીદાં જીદાં સ્વરૂપ છે એમ તે મનમાં લાવતો અને ઉલટો તેમને આશિર્વાદ દેતો. આમ શ્રીરામકૃષ્ણના બોધને તે અનુસરતો અને પોતાના વિશાળ હૃદયથી વેદાન્ત ધર્મની મહત્તા, સત્યતા અને વ્યવહારીકતા સૌના મનમાં ખડી કરતો.

એક વખતે શ્રીરામકૃષ્ણ સાથે નરેન્દ્ર જીદા જીદા ધર્મો વિષે વાદવિવાદ કરતો હતો. કેટલાક પંથોની ખામીઓ બતાવીને તે તિરસ્કાર કરવા લાગ્યો. શ્રી રામકૃષ્ણ તેના તરફ પ્રેમથી જોવા લાગ્યા અને બોલ્યા “ મારા દિકરા, દરેક ધર્મને પછવાડે પણ એક ખારણું હોય છે. જો કોઈની મરજી હોય તો તે પાછલે ખારણેથી પણ ધર્મની અંદર કેમ ન પેસે ! પણ હું તારી પેઠે સ્વીકારું કે આગલે ખારણેથી પેસવું એ શ્રેષ્ઠ છે,” આ પ્રમાણે બોધ કરવાની યુક્તિથી નરેન્દ્ર આશ્ચર્ય પામ્યો. અમુક ધર્મ સારો અને અમુક ખોટોજ એવા સાંકડા વિચાર તેના મનમાંથી ખસવા લાગ્યા. ક્રિશ્ચિયનો માને છે કે દરેક મનુષ્ય પાપી છે. શ્રી રામકૃષ્ણ આ સિદ્ધાંતને ઘણાજ વખોડતા અને તે સ્થાને “ સર્વ મનુષ્ય પરબ્રહ્મ સ્વરૂપ છે ” એવો વેદાન્તનો મહાન સિદ્ધાંત નરેન્દ્રના મનમાં દઢપણે ઠસાવતા.

શ્રી રામકૃષ્ણ સર્વ ધર્મ તરફ સમાનદષ્ટિ શિખવતા, પરમાત્મા તરફ ચિત્તને સર્વદા લગાડેલું રાખવું એજ જીવનનું કર્તવ્ય છે એમ તે કહેતા, સંસારના પદાર્થોની વાતથી તે ઠંટાળો ખાતા. કેટલાક સાંસારિક મનુષ્યો તેમની પાસે સંસારની વાત કરતા જોઈને તે બોલી ઉઠતા “ ઓ, માતા, આવાં મનુષ્યોને તો મારી પાસે શા માટે આણ્યાં છે ? ”

શ્રી રામકૃષ્ણના આધ્યાત્મિક જીવન અને ઉપદેશોથી નરેન્દ્રના જીવનમાં અદ્ભુત ફેરફાર થયા હતા. જ્યાં લીલું ધાસ ઉમેલું હોય

તેવી જમીન ઉપર શ્રી રામકૃષ્ણ ચાલતા નહોતા. લીલા ધાસમાં જીવ છે અને તેથી ધાસને ધજા થાય અને તેમાં રહેલો જીવ નાશ પામે એમ તે કહેતા. કોઈ અન્ય મનુષ્યને માર મારવામાં આવે તો તે જાણે કે પોતાનાજ શરીરને વાગે છે એમ કરીને એકદમ આંચકો ખાતા, શરીરને સંકેચતા અને અત્યંત દુઃખની લાગણી દર્શાવતા. ગરિમ્મ અને દુઃખી મનુષ્યોને જોઈને તેમનો આત્મા કકળી ઉઠતો અને તેમનું દુઃખ મટાડવાને તે સર્વને વિનંતિ કરતા તથા ઘેર ઘેર શરીરને પણ કોઈવાર તેને માટે ચાચના કરતા.

સાચી સાધુતા, આત્મભાવ પ્રગટાવવામાં અને દીનદુઃખીઓના દુઃખે દુઃખી થવામાંજ રહેલી છે, એમ શ્રી રામકૃષ્ણનું ચરિત્ર સર્વને કહી રહ્યું હતું. પ્રભુપૂજમાં ધડી બેઘડી ગાળવી અને પંજી બધો વખત જગતના પ્રપંચમાં દુઃખી રહેવું કે દુઃખીઓના દુઃખ તરફ દિદાસીનતા દર્શાવવી એ તો પ્રભુપૂજની મશ્કરી છે એમ તે કહ્યા રહ્યું હતું. શ્રી રામકૃષ્ણ પોતાના જીવનથી આ બાબતમાં અદ્વેતવાદી તેમજ પ્રભુ ભક્ત તરીકે અતિ ઉમદા દૃષ્ટાંત પુરૂં પાડીને દર્શાવતા હતા કે પૃથ્વી, પાપાણુ, વૃક્ષ, તૃણ, પ્રાણી, મનુષ્ય, સર્વમાં એકજ જીવ, એકજ જીવન, એકજ આત્મા વ્યાપી રહેલો છે; આ સર્વ પરમાત્માનાં જીવંત જીવંત સ્વરૂપ છે; તેમના સુખે સુખી થાવ. તેમના દુઃખે દુઃખી થાવ. જગત પરમાત્માનું વિરાટ સ્વરૂપ છે જન સેવા વખતે પ્રભુ સેવા અધુરીજ છે, તેમજ પ્રભુ ભક્તિના રંગથી રંગાયા વગરની જન સેવા પણ પરમ કલ્યાણની સાધક નથી.

एकोदेवः सर्वभूतेषु गूढः सर्व साक्षि सर्व भूर्नोतरात्मा ।

आत्मवत् सर्व भूतेषु यो पश्यति स पश्यति ॥

આર્થ શાસ્ત્રોના આ અમૂલ્ય સિદ્ધાંતો શ્રી રામકૃષ્ણના જીવનમાં

મૂર્તિમંત થયેલા નરેન્દ્રે નિહાળ્યા, તે જીવનના બોધક બનાવેો તેના હૃદયમાં કોતરાઇ રહ્યા, અને શ્રી રામકૃષ્ણની વિશ્વાળ ભાવનાઓએ નરેન્દ્રના હૃદયને એટલું તો વિશ્વાળ બનાવી દીધું કે બ્યારે તે સ્વામિ વિવેકાનંદ તરીકે બહાર પડ્યો ત્યારે તેણે શ્રી રામકૃષ્ણ મિશન એ નામની સંસ્થા સ્થાપી અને તેણે અને તેના શિષ્યોએ ભારતવર્ષનાં અનેક નિર્ધન, દુઃખી, નિરાધાર, વૃદ્ધ, રોગીષ્ટ, ક્ષુધાર્થી કે પ્લેગથી પિડાતાં કે કોઇ પણ પ્રકારની આધિ, બ્યાધિ કે ઉપાધિમાં કચડાતાં લાખો સ્ત્રી પુરુષોને અનેક રીતે સહાય પહોંચાડી. પોતાના પ્રાણની પણ દરકાર કર્યા વગર સ્વામી વિવેકાનંદે પ્લેગના દરદીઓની સારવાર કરી છે અને તેમને આશ્વાસન આપ્યું છે. નિર્ધન અને નિરાધારને માટે અનાયાશભો ખોલ્યાં છે. રોગીઓને માટે દવાખાના ઉઘાડ્યાં છે. તેમણે અનેક પારમાર્થિક કામો કરી જગતને દર્શાવી આપ્યું છે કે શ્રી રામકૃષ્ણની માફક વિવેકાનંદ પણ આત્મવત્ સર્વ મૂતેષુ એ મહાન સિદ્ધાંતને પોતાના દરેક કાર્યમાં ક્ષણે ક્ષણે અનુસરે છે.

નરેન્દ્ર હવે શ્રી રામકૃષ્ણના અગાધ પ્રેમનું પાત્ર બની રહ્યો હતો. તે હવે ઉચ્ચ અધિકારી બન્યો હતો. શરીર અને આત્મા બુદ્ધિ છે એવું બાન વારંવાર તેને થતું. તે ધ્યાન ધરતો અને ધ્યાનની અમુક અમુક દશાઓની સાબિતિઓ પણ તેને મળતી. ધ્યાનાવસ્થા તો તેની સ્વાભાવિક પ્રકૃતિજ બની રહી હતી. ચિત્તની એકાગ્રતા સધાઇ હતી આધી કરીને તે કોઇ પણ વિષયમાં ધણોજ ઉડે. ઉતરી શકતો અને તેની ઉપર નવુંજ અજવાળું પાડતો.

પોતે પ્રાપ્ત કરેલી શક્તિઓ ખરી છે કે ખોટી તે હવે નરેન્દ્ર અજભાવી જોવા લાગ્યો. એક દિવસ તે પોતાના એક ગુરુભાઈ (અ-ભેદાનંદ) ઉપર પોતાની શક્તિ અજભાવવા લાગ્યો. દિવસ મહાશિ-વરાત્રીનો હતો. શિવપૂજન ચાલી રહ્યું હતું. ધણી વખતથી ધ્યાન

ધરીને નરેન્દ્ર બેઠો હતો. ધ્યાનમાંથી ઉડ્યા પછી તરતજ તે અભે-
દાનંદની પાસે જઈને બેઠો. તેને તેણે સ્પર્શ કર્યો. પોતાના સ્પર્શ
માત્રથીજ અભેદાનંદને આત્માના આનંદની કાંઈક ઝાંખી ઉત્પન્ન
કરાવવી એવો તેનો વિચાર હતો. આ બનાવ વિષે અભેદાનંદ લખે
છે “ નરેન્દ્રે મને સ્પર્શ કર્યો કે તરતજ મારા આખા શરીરમાં એક
પ્રકારની જાદુઘ અસર વ્યાપી રહી. વિજળીનો પ્રવાહ જાણે કે ચાલી
રહ્યો હોય તેમ મને લાગ્યું. તરતજ હું ધણા ઉંડા ધ્યાનને વશ થઈ
ગયો અને અવર્ણનીય આનંદની લેહેરમાં મારા શરીર કે જીવનું પણ
બાન લુપ્તી ગયો. ” આ પ્રમાણે નરેન્દ્ર પોતાની શક્તિઓની ખાત્રી
પણ કરી જોતો હતો. હજી તેને ઉંડી નિર્વિકલ્પ સમાધિ પ્રાપ્ત થતી
નહોતી. તે સમાધિ પ્રાપ્ત કરાવવાને તે વારંવાર શ્રી રામકૃષ્ણને
વિનંતિ કરતો. શ્રી રામકૃષ્ણ વધારે વધારે સ્નેહથી તેને નિહાળતા
અને કંઈ બોલતા નહિ. હજી પણ નરેન્દ્રને બીજું શિક્ષણ આપવાનું
હતું અને ત્યાર પછી જ તેને સમાધિનો અનુભવ કરાવવાનો હતો.

પ્રકરણ ૧૯ સું-કાશીપુરમાં ગળાયલા દિવસો.

શ્રીરામકૃષ્ણનું જીવન હવે વધુ સમય ટકે તેમ નથી એમ લાગવાથી
દક્ષિણેશ્વરમાંથી તેમને કલકતે લાવવામાં આવ્યા અને કાશીપુરમાં
આવેલા એક અગીઆમાં રાખવામાં આવ્યા. તેમના શિષ્યો તેમની સેવા
કરવા લાગ્યા. તેમની સેવા કરવી એ તેમને મન પ્રભુની પૂજાજ હતી.
શ્રીરામકૃષ્ણને ગળા ઉપર એક ગુમડું થયું હતું અને તેમને બોલતાં
અડચણ પડતી હતી. તે બોલતા ત્યારે લોહી ડડડડ વહેતું. વૈદ્યો બોલ-
વાની ના કહેતા. પણ ધાર્મિક પ્રશ્નો પુછવાને કાંઈ પણ આવે તો
તેમને નિરાશ નહિ કરવા એવો શ્રી રામકૃષ્ણનો આગ્રહ હતો.

આવી દયાળુતાને લીધે સોહી ધણુંએ વહી જાય તો પણ તે તત્ત્વજ્ઞાનની શંકાઓનું સમાધાન કર્યા વગર રહેતા નહિ.

દિવસે દિવસે તેમનું શરીર ઘસાવા લાગ્યું. તે હાડપિંજર જેવું થઈ રહ્યું. સર્વે ચિંતા કરવા લાગ્યા. નરેન્દ્ર સર્વ શિષ્યોમાં ન્હાનો હતો અને તે એકાંતમાં અશ્રુપાત કરવા લાગ્યો. નિરાશામાં પણ આશા રાખીને તે તેના ગુરુ ઝટ લઈને સાગ્ર થઈ જાય એમ ઇચ્છીને પ્રાર્થના કરવા લાગ્યો. શ્રી રામકૃષ્ણની માંદગીમાં તેમના યુવાન શિષ્યો પોતાનો અભ્યાસ છોડી દઈને અહર્નિશ તેમની સેવા કરવા લાગ્યા. તેઓમાંના કેટલાક એજ્યુએટ હતા અને આગળ અભ્યાસ કરી રહ્યા હતા અને કેટલાક ઇન્ટર મિજીએટની પરિક્ષા આપવાની તૈયારી કરી રહ્યા હતા. તેઓ સર્વેએ અભ્યાસનો ત્યાગ કર્યો અને શ્રી રામકૃષ્ણની સંનિધિમાં રહી, તેમની સેવા કરી, તેમના બોધાનુસાર જીવન વહેવરાવાનું વધારે પસંદ કર્યું. તેઓનો દૈન્ય આગ્રહ જોઈને પરમહંસે તે સર્વને સંન્યાસની પ્રાથમિક દિક્ષા આપી. પરમહંસે તે સર્વને બીક્ષા માગી લાવવાનું કહ્યું. શિવ ! શિવ ! મુખથી બોલતા તે સર્વેએ ભગવા વસ્ત્ર ધારણ કર્યા અને હાથમાં કમણ્ડલ લઈને બિક્ષા માગવાને નિકળી પડ્યા. તેઓ એકંદરે અઢાર જણ હતા. તેઓ સર્વ ઉચ્ચ જ્ઞાતિના અને ધનાઢ્ય માયાપોનાં સંતાનો હતા. આવા યુવાનોનો આવો વૈરાગ્ય જોઈને શ્રી રામકૃષ્ણ ખુશી થયા અને તેમને આશિર્વાદ આપ્યો.

ભગવાન ખુદની મારફત સર્વ શિષ્યો ઘેર ઘેર બિક્ષા માગવા લાગ્યા. સાધુતાનો આ ખરો જુરસો હતો. વૈરાગ્યનો તે સાચો નમુનો હતો. ધન, દોષત, સત્તા, કુળ, સર્વસ્વનો તે સાચો ત્યાગ હતો. શ્રી રામકૃષ્ણ એક જ્યોતિ હતા અને તેમના શિષ્યો તે જ્યોતિના કિરણો હતાં. પોતાના બહાલા ગુરુનું દુઃખ પોતાનાથી કેમ મટાડી શકાતું

નથી એ વિચારથી નરેન્દ્ર પોતાનું મગજ પટકી નાંખવા લાગ્યો. તેમનું દુઃખ મટાડનાર કોઈ દેવતા પણ છે કે નહિ એ શૌધવાને “શ્રીરામ શ્રીરામ” એમ સુખેથી પોકારતો તે આખા ઘરમાં ફરવા લાગ્યો. દેહનો અંત હવે પાસે આવ્યો છે એમ જાણી શ્રી રામકૃષ્ણે નરેન્દ્રને પાસે બોલાવ્યો અને કહ્યું “આમ કરવાથી શો ફાયદો છે? તારા જેવાજ પોકાર કરીને મેં બાર વરસ ગાળ્યાં હતાં. તે બાર વરસ એક પવનના સપાટાની મારક ચાક્ષ્યાં ગયાં છે. તો પછી તારી એક રાત્રીના પ્રયત્નથી શું થવાનું છે?” આ સાંભળીને એક જથ્થે બોલી ઉઠ્યો “તમે મોટા યોગી છો. તમે ધારો તો તમારી મેળેજ સાબ થઈ જવ!” શ્રીરામકૃષ્ણે જવાબ આપ્યો “આ અપવિત્ર દેહ કે જે હાડકાનું એક પાંજરું છે તેમાં વધારે વખત જકડાઈ રહેવા તરફ મારા ચિત્તને હું શા માટે લગાડું?”

યુવાન નરેન્દ્રે હવે સંસારનો ખરેખરો ત્યાગ કર્યો હતો. દુનિયાદારીની વાસનાને તેણે દૂર કરી દીધી હતી. ભગવાં વચ્ચે તેણે ધારણ કર્યાં હતાં. તેની અમાનુષી શક્તિઓ ઉપરથી તેના ગુરૂએ તેનું નામ વિવેકાનંદ પાડ્યું.

કાશીપુરનો બાગ હવે એક મંદિર તેમજ એક મોટી પાઠશાળા બની રહ્યો હતો. વાતચિતમાં તત્ત્વજ્ઞાનનાં આશુએ આશુ જીવં પડતાં બક્તિ પરાકાષ્ટાએ પહોંચતી. સંગીત અને ભજનમાં કેટલોક સમય ગળાતો અને નરેન્દ્ર પોતાના ગુરૂને કહેતો “દેવ, મારો બુદ્ધિ અને ચિત્તની સમગ્રી વફતા નાશ પામે એવું ઔષધ મને આપો” શ્રીરામકૃષ્ણ તેને ધ્યાન ધરવાનું કહેતા અને ધ્યાનમાં તે મસ્ત બની જતો. કવચિત્ શ્રીરામકૃષ્ણ તેને ભજન ગાવાનું કહેતા અને તે ભજનની ધુનમાં-પ્રભુની બક્તિના રસમાં ડુબી રહેતો. નરેન્દ્રે હવે ધણી વખત ધ્યાનમાંજ ગાળવા માંડ્યો.

પોતાના મંદવાડમાં પણ શ્રીરામકૃષ્ણ પોતાના શિષ્યને અનેક વાતોનાં રહસ્ય સમજાવતા અને દ્રઢ કરાવતા હતા. હિંદુધર્મનાં અનેક ગૂઢ સત્યો, તેના જીદાં જીદાં સ્વરૂપો, બાહ્ય ક્રિયાઓ અને તેના માર્મિક અર્થોને પોતાના શિષ્યના મગજમાં ઉતારતા હતા. કાશીપુરમાં આ પ્રમાણે દિવસો ગળાતા હતા. એક તરફ શ્રીરામકૃષ્ણની આત્મ-જ્યોતિ વધારે ને વધારે પ્રકાશિત બન્યે જતી અને બીજી તરફ નરેન્દ્રના વૈરાગ્યની ઉજ્જવળ પ્રભા વધારે ને વધારે ખીલતી હતી.

શ્રીરામકૃષ્ણને અનેક શિષ્યો હતા. તેમાંના કેટલાકે સંન્યાસ દિક્ષા લીધી હતી. બાકીના ગૃહસ્થાશ્રમમાંજ રહ્યા હતા. સર્વ શિષ્યમાં નરેન્દ્ર મુખ્ય હતો. પણ એક રીતે જોતાં તેમના સર્વ શિષ્યમાં પ્રથમપદે વિરાજનારી શિષ્યા, શ્રીરામકૃષ્ણની પરિણત પત્ની-શ્રીમતી શારદાદેવી-હતી. શારદાદેવી બ્રહ્મચારિણી હતી. સર્વ શિષ્યોની માતા હતી. શ્રીરામકૃષ્ણને તે ગુરૂ તરીકે-નહીં કે પતિ તરીકે-માનતી. શ્રીરામકૃષ્ણની તે પત્ની છે એવો ભાવ પોતાના મનમાંથી શારદાદેવીએ છાડી નાખ્યો હતો. શ્રીરામકૃષ્ણ પણ તેને પોતાની ધર્મની માતા તરિકેજ સમજતા ! શારદાદેવી વિષે બોલતાં શ્રીરામકૃષ્ણ અતિ નમ્રભાવથી બોલતા: “ તે સાક્ષાત્ દેવીનેા અવતાર છે. તે મહામાયા-મા છે ! ” શ્રીરામકૃષ્ણે શારદાદેવીનેા પરિત્યાગ કર્યો નથી તેમજ શારદાદેવી શ્રીરામકૃષ્ણને મુકીન કંઈ આધાં ખસ્યાં નથી. દક્ષિણેશ્વરમાં તે એક જીદા મકાનમાં બીજી શિષ્યાઓ સાથે રહેતાં. જેમ ભગવાન યુદ્ધ અને તેમની પત્ની-શિષ્યા યશોધરા-પતિ પત્ની ભાવ દૂર કરી, ગુરૂ શિષ્યનેા સંબંધ ધરી રહ્યાં હતાં તેમજ ભગવાન શ્રીરામકૃષ્ણ અને શ્રી શારદાદેવી પણ માનુષી સંબંધ દૂર કરી ગુરૂ શિષ્યના પવિત્ર સંબંધથી જોડાઈ રહ્યાં હતાં.

શ્રી શારદાદેવીનેા શ્રીરામકૃષ્ણ સાથેના સંબંધ આવેા હતો. આ સંબંધની સત્યતા વિષે એક શિષ્યે એક વખત મનમાં જરા શંકા

આણી. એક વખત મધ્યરાત્રીએ શારદાદેવી શ્રીરામકૃષ્ણની શુશ્રૂષા કરતાં જણાયાં. શંકાથી લ હૃદયવાળો તે શિષ્ય એ પ્રસંગ જોવા ગયો. પણ શ્રીરામકૃષ્ણ શારદાદેવીને “મા, મા,” કહીને વાતચીત કરતા હતા. આ જોઇને શિષ્ય શરમાયો અને કેટલાક દિવસ સુધી તેણે પોતાનું મુખ ખતાવ્યું નહોં. શ્રીરામકૃષ્ણે તેને જોલાવ્યો. તેના મનની વાત તે જાણી ગયા હતા તેથી તે જોડ્યા: “તે શંકા ઉત્પન્ન કરી તે ઠીક કર્યું; તું મારી પરિક્ષા કરી જુએ નહીં ત્યાંસુધી શ્રદ્ધા કેવી રીતે રાખી શકે ?”

પોતાના ચારિત્રને માટે નરેન્દ્ર જોડશે ભુવનેશ્વરીનો આભારી હતો તેટલોજ તે શ્રીશારદાદેવીનો પણ આભારી હતો. શ્રીરામકૃષ્ણ પોતાની બ્રહ્મચારિણી પત્નીને હમેશાં ગાન ભક્તિનો ઉપદેશ આપતા. સર્વ શિષ્યોની તે “મા” થઇ રહ્યાં હતાં. શ્રીરામકૃષ્ણ સર્વને તેમના શિવ સ્વરૂપનું ભાન કરાવતા; શારદાદેવી દરેકમાં દૈવી સ્વભાવ જાગૃત કરતાં. આ પ્રમાણે શારદાદેવીએ ધણાક યુવાનોને સંન્યાસને માર્ગ દોરી તેમના શિષ્યો બનાવ્યા છે. શ્રીરામકૃષ્ણના કેટલાક શિષ્યોએ તો તેમની આશ્રયી શારદાદેવી પાસેથીજ સંન્યાસ દિક્ષા લીધેલી છે.

એક વખત શ્રીરામકૃષ્ણની ટીકાથી શારદાદેવીને જરાક લાગી આવ્યું અને તે રાત્રાં રાત્રાં આલ્યાં ગયાં. શ્રીરામકૃષ્ણે તેમને પાછાં લાવવાને એક શિષ્યને તેમની પાછળ મોકલ્યો અને કહ્યું કે જો તે રહશે તો હું ભક્તિ અને ધ્યાન ચુકી જઇશ.

ગુરૂ અને શિષ્યોના પવિત્ર ટોળામાં દેવીની માફક શ્રીશારદાદેવી વિરાજતાં હતાં. તે સર્વની સંભાળ લેતાં અને સર્વની ધાર્મિક ક્રિયાઓમાં મદદ કરતાં. સર્વના દુઃખે તે દુઃખી થતાં અને સર્વના આનંદમાં તેમનો આનંદ હતો. સર્વ શિષ્યો તેમનાં બાળક અને શારદાદેવી તેમની માતા હતાં. હિંદમાં ગુરૂપત્ની ગુરૂ તુલ્યજ ગણાય છે. શ્રીરામકૃષ્ણ મિશનના પ્રસિદ્ધ સંન્યાસીઓ શ્રીશારદાદેવીને ગુરૂ તરિકેજ

માનતા અને તેમનો દેહાન્ત સં. ૧૯૭૬ યા ૧૯૭૭ માં થયો ત્યાંસુધી આધ્યાત્મિક વિષયમાં તેમની સલાહ વારંવાર લેતા. તેમની આગ્રહો ભંગ તેઓ કદી પણ કરતા નહિ. સ્વામી વિવેકાનંદ પણ વારંવાર તેમની સલાહ પુછતા અને ધણજી ભક્તિભાવથી તેમને ચરણે નમીને દરેક પ્રસંગે તેમનો આશિર્વાદ લેતા.

પ્રકરણ ૨૦ મું-યુદ્ધગયાની યાત્રા.

જેમ જેમ શ્રી રામકૃષ્ણનો મંદવાડ વધતો ગયો તેમ તેમ સધળા શિષ્યો વધારે ને વધારે જ્ઞાન, તપ, સાધના, યોગ વગેરેમાં પોતાનાં ચિત્તને પરોવવા લાગ્યા. એક વખત ભગવાન યુદ્ધ વિષે વાર્તા ચાલી રહી. નરેન્દ્ર તેનો ખાસ અભ્યાસી અને વક્તા હતો. તેણે યુદ્ધધર્મનો પાકો અભ્યાસ કર્યો હતો. યુદ્ધધર્મનાં પુસ્તકો, લલિત :વસ્તાર, ત્રિપિટિકા વગેરે તેણે વાંચ્યાં હતાં. યુદ્ધ વિષે ચાલતી અનેક દંતકથાઓનું અધ્યયન તેણે કર્યું હતું. જાણે કે યુદ્ધને પરમ શિષ્ય હોય તેમ તે બની રહ્યો હતો. નરેન્દ્રમાં ખાસ કરીને એક યુલ્લેખ એવો હતો કે કોઇપણ બાબત હાથમાં લીધી કે તેને ચુરેપુરી જાણવાને તે પ્રયાસ કરતો અને તેનું ઉડામાં ઉડું રહસ્ય તે શોધી કઢાડતો અને તે રહસ્યને પોતાના જીવનમાં રંગે રંગે ઉતારતો. યુદ્ધની યુદ્ધ, વિચારોની પ્રાદતા, સત્ય માટે અડગ નિશ્ચય, ક્રિષ્ટ વૈરાગ્ય, વિશાળ હૃદય, અપૂર્વ દયાભાવ, મધુર ગંભીર અને તેજસ્વી મૂર્તિ, ઉચ્ચ નીતિ, સર્વનું મૂળ શોધવાની શક્તિ-આ સર્વથી નરેન્દ્રના આધ્યાત્મિક જીવન ઉપર ભારે અસર થઇ હતી. થોડો વખત તે અન્ય સધળું મૂકી દઈ યુદ્ધનાજ ચિંતનમાં અને અભ્યાસમાં રહ્યા કર્યો. યુદ્ધના સમયના અહિંસુત ચિંતારો તે મનમાં ખડા કરવા

લાગ્યો. સત્યાન્વેષણ માટે કરેલા રાજ્યત્યાગને સંભારવા લાગ્યો. અને ચક્રવર્તી અશોકના સુંદર મઠ અને વિદ્યાપીઠોનો સંપૂર્ણ ખ્યાલ મન-જમાં આણવા લાગ્યો.

તે વારંવાર કહેવા લાગ્યો કે યુદ્ધનોજ સંન્યાસ ખરો હતો! અઢગક દ્રવ્ય, રાજદારી દમામ, સત્તા, યુવતી સ્ત્રીનો પ્રેમ—આ સર્વનો ત્યાગ યુદ્ધે કર્યો, માટે એનો સંન્યાસ એજ ખરો સંન્યાસ. માનવ જાતિ પ્રત્યે અનુકર્યા, સત્યાન્વેષણ માટે અડગ નિશ્ચય, દુઃખ, ભય કે મૃત્યુથી પણ નિડરતા—આ સર્વ વડેજ તે સાધુ બની રહ્યો હતો. રતનજડિત આરસ પહાણથી બંધાવેલા મહેલમાં વસનારો, રાજ્ય વૈભવને ભોગવનારો, રાજ્યોપાધિ ધારણ કરનારો, હસ્તીદંતના પક્ષગમાં પોદનારો અને મહાન દ્રવ્યના ભંડારો હાથ ધરનારો રાજાનો કુંવર એક સંન્યાસીની માફક જગતમાં વિચરતો—ભગવાન યુદ્ધ—નરેન્દ્રની કલ્પના સૃષ્ટિમાં પ્રત્યક્ષ દેખાવા લાગ્યો.

વાર્તા આગળ ચાલી. નરેન્દ્રનું હૃદય યુદ્ધના ચરિત્રથી વધારેને વધારે આનંદિત થવા લાગ્યું, વધારેને વધારે ઉછાળા મારી રહ્યું. ભગવાન યુદ્ધનું કઠોર તપાચરણ તેના મસ્તકને ચક્રોળે ચઢાવવા લાગ્યું. તે ચક્રિત થયો. નરેન્દ્ર અને તેના ગુરુમાધવોપર ભગવાન યુદ્ધના દ્રઢ નિશ્ચયની બહુજ ઉંડી અસર થઈ.

“ આ સ્થાનેજ માઈ શરીર સુકાઈ જવા દો ! શરીરનાં માંસ અને અસ્થિ જુદાં પડી જવા દો ! પરમ સત્ય—જે મેળવવું હવુંજ કઠિન છે તે—મેળવ્યા વગર હું અહીંયાથી ઉઠનાર નથી ! ” ભગવાન યુદ્ધના આ શબ્દોના બહુકાર સર્વ શિષ્યોના મનને વારંવાર હલાવી નાખવા લાગ્યા.

સર્વ શિષ્યોના મગજમાં યુદ્ધગયાનું પવિત્ર અને સુંદર સ્થાન તરી આવ્યું. અહીં આં ખેસીને—અસંખ્ય વિચારો અને ઈર્ષ્યોના

દુઝલ યુદ્ધની વચમાં, રાત્રી વૈભવ, ઠાઠ અને સત્તાની લાલસા તરફ પુનઃ પુનઃ ધસકાઈ જતા ચિત્તના તર્ક વિતર્કની મધ્યમાં, પોતાનો નિશ્ચય ફેરવવાને મથનાર અનેક સંશયોની વિરુદ્ધમાં-ભગવાન યુદ્ધે મન ઉપર જય મેળવ્યો, સત્યનું સંશોધન કર્યું. અને જીઓ-તે નર વીર-મહાન યોદ્ધો-દીપ્તિજ્વળતા, અખિલ વિશ્વનું કલ્યાણ કરવાને જગત ત્રાતા બની બહાર પડ્યો. યુદ્ધગયાની યાત્રા કરવી, જે પવિત્ર સ્થાને બેસીને યુદ્ધે પરમ સત્યને જોયું ત્યાં બેસવું, આમ વિચાર કરતે કરતે સર્વ શિષ્યો આવેશમાં આવી ગયા અને ઝૂં નમો ભગવતે જુદાંય એમ બોલી ઉઠ્યા ! પોતાના ગુરૂ શ્રી રામકૃષ્ણને ચરણે સર્વ નમવા લાગ્યા. આ વખતે શ્રી રામકૃષ્ણ પણ યુદ્ધના સ્મરણથી યુદ્ધરૂપ જ બની યુદ્ધ જેવીજ સમાધિ ધરી રહ્યા હતા !

નરેન્દ્રના આત્માને આટલાથીજ શાંતિ વળી નહિ. તેણે નિશ્ચય કર્યો કે યુદ્ધગયાની યાત્રા કરવીજ. બોધીવૃક્ષનાં દર્શન કરી તેની નીચે તેણે બેસવુંજ ! તેનો સામાન્ય સ્વભાવજ એવો હતો કે જે વાત તેણે એક વખત હાથમાં લીધી તેને તે પાર ઉતારવાનેજ ! તેણે જવાનો નિશ્ચય તો કર્યો, પણ શી રીતે જવાય ? ભગવાન શ્રી રામકૃષ્ણ ચાંદા હતા અને ગુરૂ ભાઈઓનો નરેન્દ્ર નેતા હતો. તેની સલાહ પ્રમાણેજ બધુંએ થતું હોવાથી બધાને આવી સ્થિતિમાં મુકીને શી રીતે જવાય ? પણ જવું તો ખરુંજ ! યુદ્ધગયાની યાત્રા કરવી એ તેને મન એક મોટું ધાર્મિક શિક્ષણ હતું.

નરેન્દ્ર કોઠાને કહ્યા કહાવ્યા વિનાજ નીકળી પડ્યો ! ક્યાં ગયો તે કોઠાએ જાણ્યું નહિ. શિષ્યો પૂછપરછ કરવા લાગ્યા; પણ ભગવાન શ્રી રામકૃષ્ણ આ બાબતમાં ચુપજ રહ્યા અને શાંતપણે હસવા લાગ્યા. થોડીવારે બોલ્યાઃ “ નરેન્દ્ર ગયો તેમાં શું થઈ ગયું ! જમને પાછો આવશે. તેને અમુક વસ્તુનો જે સ્વાદ અહીંઆં લાગ્યો છે તે

સ્વાદ તેને ખીજે કહીએ મળશે નહિ.” શ્રી રામકૃષ્ણ મનમાં યુરી થતા હતા કે નરેન્દ્ર બહારનો અનુભવ મેળવીને તેમને ઓળખવાને વધારે શક્તિમાન થશે.

નરેન્દ્ર સાથે ખીજ પહોંચે જાય ગયા હતા, આખે રસ્તે યુદ્ધ-ગયાના વિચારજ તેમના મનમાં રમી રહ્યા. રેલ્વે સ્ટેશનથી યુદ્ધગયા આઠ નવ માઇલ દૂર છે, એટલે રસ્તો તેમણે પગે ચાલી નાંખ્યો. રસ્તામાં પવિત્ર ફદગુ નદીમાં સ્નાન કર્યું. રાત્રે તેઓ યુદ્ધગયા પહોંચ્યા. આખી રાત યુદ્ધના વિચારમાંજ તેઓ મશગુલ રહ્યા. સવારમાં બોધીસત્ત્વના મંદિરમાં ગયા. ભગવાન યુદ્ધની મૂર્તિ આગળ સાષ્ટાંગ દંડવત પ્રણામ કરીને નમ્યા. નિર્વાણનો બોધ કરનાર, પરમશાંતિના અગાધ મહા-સાગર, પરમ દયાળુ ભગવાન યુદ્ધની પ્રાચીન તેજસ્વી મૂર્તિ તેવીને તેવીજ ભવ્ય દશામાં તેઓ દેખવા લાગ્યા. નરેન્દ્ર અને તેના ગુરુમાઇઓ તે મૂર્તિની આગળ સાષ્ટાંગ પ્રણામ કરી બેઠા, પદ્માસન વાળ્યું અને એકાગ્ર થઈ જઈ એક ચિત્તે ભગવાન યુદ્ધનું ધ્યાન ધરવા લાગ્યા.

બે કલાક સુધી તેઓ ધ્યાનમાં બેસી રહ્યા. પછી તેઓ મઠમાં ગયા. સાયંકાળનો સમય થતાં નરેન્દ્ર બોધીવૃક્ષની નીચે પડેલી શીલા-જેના ઉપર બેશીને ગૌતમયુદ્ધ નિર્વાણને પ્રાપ્ત કરી રહ્યા હતા તેની પાસે ગયો. ત્યાં બેશીને તે ચિત્તની એકાગ્રતા વધારે મેળવી શક્યો અને ધ્યાનની વધારે ઉચ્ચ દશાએ પહોંચ્યો. સમય સંધ્યાકાળનો હતો. સર્વત્ર શાંતિ ફેલાઈ રહી હતી. ગંભીર વિચારોથી નરેન્દ્રનું લાગણીવાળું હૃદય ભરાઈ આવ્યું. આંખોમાંથી ચોધારાં અશ્રુ વહેવા લાગ્યાં ! પોતાની પાસે બેઠેલા ગુરુમાઈને ગળે હાથ નાંખીને તે ધણી વ્હાલથી ભેટી પડ્યો. ગુરુમાઈ ચમક્યો. નરેન્દ્રને તે આમ કરવાનું કારણ પૂછવા લાગ્યો. પણ ઉત્તર કોણ આપે ? નરેન્દ્ર ફરીથી ધ્યાનમાં મરક થઈ ગયો. શું ભગવાન યુદ્ધનું ધ્યાન ધરતાં ધરતાં અત્યંત પ્રેમના

આવેશમાં આવી જઈ પાસે બેઠેલા ગુરુભાઈને બુદ્ધનું અંગ ધારી બેઠી પડ્યો હશે ?

બુદ્ધગયામાં નરેન્દ્ર ત્રણ દિવસ રહ્યા. બુદ્ધદેવનાં ચરણકમળથી પવિત્ર થયેલાં સર્વ સ્થળ તે જોઈ વળ્યો. તેના ગુરુભાઈઓ હવે શ્રી રામકૃષ્ણની પાસે જવાને આતુર થઈ રહ્યા. નરેન્દ્ર પણ મનથી શ્રી રામકૃષ્ણને સંભારતો અને અત્યંત ભાવથી નમતો, પણ હજી તેની મરજી વધારે પ્રવાસ કરવાની હતી. તેથી બંને ગુરુભાઈઓ કલકત્તે પાછા ગયા અને નરેન્દ્રને પાછો બોલાવવા શ્રી રામકૃષ્ણને કહેવા લાગ્યા. શ્રી રામકૃષ્ણ બોલી ઉઠ્યા “આથી વધારે આગળ તે જશે નહિ.” ભગવાન રામકૃષ્ણના અનુપમ સહવાસથી વધારે વખત વિખુટા રહેવું એ ગાયથી વાછડું અલગ રહી શકે તોજ બની શકે. નરેન્દ્ર કલકત્તે પાછો આવ્યો, શ્રી રામકૃષ્ણના હર્ષનો પાર રહ્યો નહિ. તેણે જે જે જોયું અને અનુભવ્યું તે સર્વનું વર્ણન કર્યું. ગુરુભાઈઓ તેને બેઠી પડ્યા. સૌ ગાવા લાગ્યા અને પ્રભુનું નામ લેતે લેતે નાચવા લાગ્યા.

પ્રકરણ ૨૧ સુ-નરેન્દ્રને નિર્વિકલ્પ સમાધિ.

નિર્વિકલ્પ સમાધિ ! પરબ્રહ્મમાં અવસ્થિત ! આત્માનો વાસ્તવ પ્રદેશ ! બ્રહ્માનંદમાં ગરક બની તેમાંજ લીન થવું-તન્મય બની જવું ! પ્રાણ, મન, વિદ્યા, અવિદ્યા, દેશ, કાળ અને સર્વ કાર્ય કારણોથી પર-નિઐશુણ્ય-સત-ચિત્-આનંદમય થવું ! આત્માવડેજ આત્મામાં મગ્ન થવું ! યાનોત્સેકવડે ચિહ્નક્રાંતિ બેઠી નિજસ્વરૂપે થવું ! સર્વ વૃત્તિઓથી અને વસ્તુસ્થિતિઓથી પર એવી જે અનુભવાવસ્થા, કે જેને માટે “અનુભવ” કે “અવસ્થા” કે બીજા ગમે તે શબ્દો પણ અધિકૃત હોઈને જેની ચથાર્ય બ્યાખ્યા કે સ્વરૂપ કહેવાને વેદવ્રજાઓ

પણુ છેવટે નેતિ નેતિ કહીને વિરમે છે તે અવસ્થા ! અનેક ધન્ય-
વાદ છે એના સુયોગ્ય સાધક જિજ્ઞાસુને અને અનેક પ્રણામ હો એમાં
અનુભવસિદ્ધ નિષ્ઠા પામેલા કૃતકૃત્ય વક્તાને કે જેની વાણી બોધ કરતે
કરતે મૂકે બની જઈ ચિત્ત અચિત્ત ભાવ-તન્મયતાને પ્રાપ્ત થઈ જાય
છે ! ધન્ય છે એ અવસ્થાના ઉત્કટ અભિલાષી મહાભાગ નર શિરોમણી
નરેન્દ્રને અને વારંવાર નમન હો એના મહા ઉપદેશક શુ નારાય
સ્વરૂપ મહર્ષિ રામકૃષ્ણદેવને !!

આપણા મહર્ષિઓએ શ્રોત્રીય અને બ્રહ્મનિષ્ઠ ગુરૂના સહવાસની
આવશ્યકતા ભાર દબને દર્શાવી છે તેનું કારણ એજ છે કે તેવા
જીવનમુક્તા પુરૂષજ પોતાના ઉન્નત ચારિત્રથી, બ્રહ્મવાર્તાથી અને તે
કરતે કરતે આપોઆપ પ્રાપ્ત થઈ જતી સ્વરૂપાવસ્થિતિથી જિજ્ઞાસુની
બુદ્ધિને બ્રહ્માભ્યાસ તરફ વાળી શકે છે; અનેક રીતે પ્રોત્સાહન તેમજ
બળ આપી શકે છે; અને પરિણામે એ સ્વરૂપાવસ્થિતિને પ્રાપ્ત
કરાવો કૃતકૃત્ય બનાવો મૂકે છે. નરેન્દ્રને એવાજ સુયોગ્ય પરમકૃપાળુ
ગુરૂદેવ મળી ગયા હતા અને વધારે મહત્ત્વની વાત તો એ હતી કે
તેણે છેવટે સુધી તેમની સેવા અને સમાગમ ચાલુ રાખ્યો હતો.

ભગવાન શ્રીકૃષ્ણે જાતેજ અર્જુન જેવા સદાચારી અને બલિષ્ઠ
પુરૂષને અનેક પ્રકારે તત્ત્વજ્ઞાન સમગ્રબુદ્ધિ હવું અને વિરાટ સ્વરૂપનું
દર્શન કરાવીને તે જ્ઞાનમાં તેમજ ઉપદેશક તરીકેની પોતાની યોગ્ય-
તામાં તેને શ્રદ્ધા ઉપજાવી હતી; તોપણ તેનું દૃઢ પરિણામ તો એ
સમયનો તેનો વિષાદ દૂર થઈને તેને પોતાના તત્કાલિન ધર્મરૂપ
યુદ્ધમાં જોડવા પુરતુંજ હતું. યુદ્ધ ધર્મથી નિવૃત્ત થયા પછીથી તે
એ તત્ત્વજ્ઞાનને પાછું તાળું તથા સંસય રહિત દરીને નિદિધ્યાસન-
ધ્યાન દ્વારા પરદશાને પ્રાપ્ત થઈને કૃતકૃત્ય બની રહે તેટલા માટે
તેમણે વધારામાં તેને ઉપદેશ્યું હતું કે,-

तद् विद्धि प्रणिपातेन परि प्रश्नेन सेवया ।

उपदेष्यन्ति ते ज्ञानं ज्ञानिनः तत्त्वदर्शिनः ॥

અર્થાત જ્ઞાની અને તત્ત્વદર્શિ પુરૂષોને પ્રણામ, પ્રશ્ન અને સેવા કરીને તે તત્ત્વજ્ઞાનને અને તત્ત્વદર્શનને તું સિદ્ધ કરજે.

બાધક વસ્તુસ્થિતિઓ અને કર્મોથી ઉપરામતા રૂપ વૈરાગ્ય અને સાધક વસ્તુસ્થિતિઓ તથા કર્મોના સેવનરૂપ અભ્યાસ આ બંને અતિ મહત્વની બાબતોમાં એ પ્રકારના સજ્જન સંગથી જે અસામાન્ય સહાય સહજે મળી આવે છે તે બીજી કાષ્ઠપણ રીતે મળવી કઠિન છે.

ઉપર જણાવી તેવી પરાવસ્થાને ક્ષણ માત્ર પણ પ્રાપ્ત થનાર મનુષ્ય જે અડગ નિશ્ચયનો, જીવનસુકિતનો અને કૃત કૃત્યતાનો ભાગી બની રહે છે; તેનો જિજ્ઞાસુને કાંઈ પણ ખ્યાલ આપવા માટે નીચલા એ શ્લોક ઠીક ઉપયોગી છે.

स्नानं तेन समस्ततीर्थं सलिले सर्वापि दत्तावनि-

र्यज्ञानां च कृतं सहस्रमखिला देवाश्च संपूजिताः ।

संसाराच्च समुद्धृताः स्वपितरस्त्रैलोक्यपूज्योप्यसौ

यस्य ब्रह्मविचारणे क्षणमपि स्थैर્ય મનઃ પ્રાપ્તુયાત્ ।

અર્થાત જેનું મન બ્રહ્મચિંતન કરતે કરતે ક્ષણ માત્ર પણ તેમાં સ્થિરતાને પામે (નિર્વિકલ્પ દશ્યાને પ્રાપ્ત થાય) તેણે સર્વ તીર્થમાં સ્નાન કર્યું; સંપૂર્ણ પૃથ્વિનું દાન કર્યું; હજાર યજ્ઞ કર્યા; સર્વ દેવતાઓનું પૂજન કર્યું; સંસારમાંથી પોતાના પિતૃઓનો ઉદ્ધાર કર્યો; અને ત્રણે લોકમાં પૂજ્ય પણ તેજ પુરૂષ છે.

**કુલં પવિત્રં જનની કૃતાર્યા વસુંધરા પુણ્યવતી ચ તેન ।
અપાર સંવિત્સુખ સાગરોર્મિહીનં પરે બ્રહ્મણિ યસ્ય ચેતઃ॥**

અર્થાત્ અપાર જ્ઞાન તથા સુખના સાગર સ્વરૂપ આ પરબ્રહ્મને વિષે જેનું ચિત્ત લીન થયું છે, તે જે કુળમાં અવતર્યો તે કુળ પવિત્ર છે. જે જનનીને પેટે તે જન્મ્યો તે જનની કૃતાર્ય છે. જે ભૂમિપર તે વસે છે તે ભૂમિ પુણ્યવાન છે.

એવા પરમાત્મ સાક્ષાત્કારને પામેલા પુરૂષોજ જગતમાં મહાન ધર્મસ્થાપક, પ્રતિભાશાળી આત્માર્ય અથવા અમોઘ ઉપદેશક બની શકે છે. રાજા કે નેતાના પદ ઉપર તેઓ હોય તો તે પદને પણ દીપાવે છે. શ્રી રામકૃષ્ણ પરમહંસ એવી મહદ્ કોટીના પુરૂષ હોવાથીજ તેઓ જગતનું અસામાન્ય કલ્યાણ કરી શકતા હતા અને તેમનો સહવાસ તેમજ સદુપદેશ એટલો બધો અસરકારક નિવડતો હતો. નરેન્દ્ર જેવા પ્રતિભાવાન, સંસ્કૃત અને અંગ્રેજીના સુગ્રાતા, પાશ્ચાત્ય શિક્ષણના રંગથી રંગાયેલા, અને નાસ્તિકપણાની હદે પહોંચી ચૂકેલા યુવકને ચૂસ્ત વેદાંતિ, સર્વ ધર્મપ્રેમી, અને કૃત કૃત્ય જીવન્મુક્ત બનાવવાને એવી અસામાન્ય યોગ્યતાને લીધેજ તેઓ સર્જન થઇ શક્યા હતા.

શ્રી રામકૃષ્ણની સમાધિ કોઇવાર સવિકલ્પ થતી તો કોઇવાર નિર્વિકલ્પ થતી. કેટલીક વખત તો માત્ર ભાવસમાધિજ તેમને પ્રાપ્ત થતી. કોઇ વખત અમુક લાગણી કે ઉર્મિરૂપેજ તે પ્રગટ થતી તો કવચિત્ તે માતા કાલી જોડેજ વાર્તાલાપ કરતા જણાતા ! તેમની આ અનેકવિધ સમાધિ જોઇને શિષ્યો ચકિત બની જતા. નરેન્દ્ર પણ આશ્ચર્ય પામતો. તેના મનમાં થતું કે આવી સ્થિતિને પ્રાપ્ત કરવી એજ જીવનનો ખરો હેતુ છે; એજ ખરો પુરુષાર્થ

અને કર્તવ્યનો અવધિ છે. તેણે નિશ્ચય કર્યો હતો કે આવી સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરવીજ જોઈએ. એ પ્રાપ્ત થયા વિનાનું બધુંજ નકામું ! શ્રી રામકૃષ્ણની માફક તેણે પણ સમાધિસ્થ થવુંજ જોઈએ ! જે શ્રી રામકૃષ્ણે પ્રાપ્ત કર્યું છે તે સર્વ તેણે પ્રાપ્ત કરવુંજ જોઈએ ! તેણે નિર્વિકલ્પ સમાધિ મેળવવીજ જોઈએ ! શ્રી રામકૃષ્ણ પાસેથી હવે નરેન્દ્રને દેહલામાં છેલ્લું જે મેળવવાનું હતું તે આ નિર્વિકલ્પ સમાધિજ હતી. જે નિર્વિકલ્પ સમાધિ અનેક તપ અને શ્રમ વેદીને શ્રી રામકૃષ્ણે પ્રાપ્ત કરી હતી તે જાણે કે કોઈ ખાવા પીવાની વસ્તુ હોય તેમ નરેન્દ્ર માગતો હતો ! જ્યારથી અદ્વૈતવાદમાં તેણે પ્રવેશ કર્યો ત્યારથી તે આ સમાધિની માગણી કરી રહ્યો હતો. બ્રહ્મભાવને પ્રાપ્ત કરાય, આત્મદર્શનવડે ભવાટવીના કારણે રૂપ કારણ શરીર-જીવ ભાવ સદાને માટે નષ્ટ થઈ જાય, સર્વ બંધનોના મૂળ રૂપ જે અનાત્મ પ્રત્યેનો આત્મભાવ તે અહંભાવનો મન વાણીથી અતીત આત્મ પ્રદેશમાં લય થાય-આવી પ્રાર્થના નરેન્દ્ર શ્રી રામકૃષ્ણને કરી રહ્યો હતો.

નરેન્દ્રે અનેક આંતર બાહ્ય વસ્તુસ્થિતિઓનાં દર્શન કર્યા હતાં. અહંબ્રહ્માસ્મિના નિદિધ્યાસન વડે તેનો આનંદમયકોષ ખીલી ઉઠીને તેને ભાવસમાધિ-સવિકલ્પ સમાધિ અનેકવાર આવી જતી. પણ તે સર્વ નામ રૂપાત્મક માયીક પ્રદેશજ ગણાય. નરેન્દ્ર તે સર્વથી પર એવી નિઃશ્ચેતુષ્ય-માયાતીત-નિજાત્મ વસ્તુના સાક્ષાત્કારને ઇચ્છી રહ્યો હતો. ચિદ શક્તિરૂપી અગાધ મહાસાગરમાં ડુબકી મારી તેનો તળ-સ્પર્શ કરી આત્માનુભવરૂપી અનુપમ ખજાનો હાથ કરી લેવાનો તેનો નિશ્ચય હતો. ઉપનિષદોનાં રહસ્યનો એ પ્રકારનો સાચો અનુભવ ન કરાય તો સર્વ શ્રમ અને માનવ જન્મ વૃથાજ ગયો, એવી તાલાવેલી તેને લાગી રહી હતી. તેમાં વળી શ્રી રામકૃષ્ણના વધતા

જતા મંદવાડે તેને અધીરો બનાવી મૂક્યો હતો.

શ્રી રામકૃષ્ણ આગળ હવે તો બસ એજ વાતની તે હડ લઈ બેઠો ! સધળા શિષ્યોને નરેન્દ્રની માગણી ધણીજ અશક્ય જણાવા લાગી; પણ તેઓ હજી તેના અધિકારને સમજી શક્યા નહોતા. અંત-રાત્રમાના જે ઉચ્ચ પ્રદેશમાં-જે એકાગ્રતામાં અને જે અંતિમ આનંદમય કોણમાં નરેન્દ્રનો અંતરાત્મા ઉડી રહ્યો હતો ત્યાં સુધી તેમના આત્મા-ઓ હજી પહોંચી શક્યા નહોતા.

એક તરફ શ્રી રામકૃષ્ણ વધારેને વધારે અશક્ત થતા જતા હતા અને બીજી તરફ ઉતાવળમાં પડી ગયેલો નરેન્દ્ર વધારેને વધારે અભ્યાસ કરતો ચાલી પોતાની આધ્યાત્મિક શક્તિને ખીણવ્યે જતો હતો. જાણે આધ્યાત્મિકતાની એક મહાજ્યોતિ હોય તેવાજ તે દેખાતો હતો. તે એક સિંહની માફક ચાલતો. શ્રી રામકૃષ્ણે તેને અભયદાન આપી મૂક્યું હતું કે “ શ્રી જગદંબાની માયા પણ તને નુકશાન કરી શકનાર નથી.” તેઓ જે જે સાધન અને અભ્યાસ બતાવતા તે નરેન્દ્ર તન્મયતાથી સાધતો; પરંતુ છેવટના રૂબરૂ માટે હવે તે અત્યંત અધીર બની રહ્યો હતો. એક રાત્રે બગીચામાં ધુણી સળગાવીને તે આખી રાત તેની પાસે એજ વાતની ચિંતામાં બેસી રહ્યો. એ પછી એક દિવસ તે અધીર બનીને શ્રી રામકૃષ્ણ પાસે ગયો અને બહુ બહુ વિનવીને કહેવા લાગ્યો: “ દેવ, મને નિર્વિકલ્પ સમાધિ આપો.” શ્રી રામકૃષ્ણે જવાબ આપ્યો: “ જ્યારે હું સામે થઈશ ત્યારે તું માગીશ તે આપીશ ” અધીર નરેન્દ્ર બોળેભાવેજ બોલી કહ્યો: “ પણ તમે મરી ગયા તો પછી મને શું મળશે ! ”

શ્રી રામકૃષ્ણ બોલી કહ્યા “ ફરી કહે, ફરી કહે, તારે શું જોઈએ છીએ ? નરેન્દ્રે જવાબ આપ્યો “મહારાજ, અઠવાડીયામાં શુક્રેવજીની આજ્ઞા પાંચ છ દિવસ સુધી સમાધિસ્થ રહું અને પછી પાછો થોડોક

સમય ઉત્થાનને પામું અને પાછો ફરીથી સમાધિમાં લીન થાઉં એમ કરો.” શ્રી રામકૃષ્ણ નરેન્દ્રના ઉચ્ચતર અધિકારને અને મહા અલિપ્ત પરોપકારક પ્રારબ્ધને યથાવત સમજી ચૂકેલા હોવાથી જરા આકરા થયા અને બોલ્યા: “ ધિક્ક છે, શરમ છે તને ! તું એક મહાપાત્ર (અધ્યાત્મ શાક્તઓનું) છે તેને આમ બોલવું શું જાગે છે ? મેં તો ધાયું હતું કે તું એક મહા વટવૃક્ષ જેવો હોવાથી સંસારથી કંટાળેલા અસંખ્ય મનુષ્યોને તું આશ્રય આપવા ઇચ્છીશ, પણ તેને બદલે તું તો તારાજ સુખમાં-સમાધિમાં પડી રહેવા માગે છે ! દીકરા ! ભૂલે ચૂકે હવે કોઇવાર આવી ઇચ્છા કરીશ નહિ. પરમાત્મ દર્શન કરીને એકવાર કૃતકૃત્ય અવશ્ય થા, પરંતુ તે પછીને માટે આવા સ્વાર્થી-એક માર્ગી આદર્શથી તું કેવી રીતે સંતુષ્ટ થવાનો છે ! મારો આદર્શ સર્વમયતા-સર્વાત્મભાવ છે. સમાધિમાં પરબ્રહ્મ પરમાત્માને-નિજસ્વરૂપને અનુભવીને હું પણ અનુપમ આનંદ મેળાવું છું; પણ તે દશાપર હવે મને રાગ નથી, તેમ ઉત્થાન દશાપર દ્વેષ નથી. સર્વ દશાઓ અને અદશાઓથી પર એવા નિજાત્મભાવનું સ્મરણ ઉત્થાન દશામાં પણ સમાધિ તુલ્ય થઇ પડતું હોઇને આ અનેક શરીરોરૂપી મારાં પોતાનાં જ જીહ્વાં જીહ્વાં માનવ દેવજોમાં-ભૂત માત્રમાં-પરમાત્માને-મને પોતાને જ વ્યાપી રહેલો સમજું છું-અનુભવું છું. તું પણ તે પ્રમાણે જ કર. પોતાને માટે કૃતકૃત્ય આત્મશાંતિ થવા સાથે પોતાનાં જ અન્ય શરીરોરૂપ સર્વ ભૂત માત્રને માટે તારી પ્રકૃતિમાં જે પ્રબળ અને સ્વાભાવિક સહાનુભૂતિ રહેલો છે તેને માર્ગ આપ.”

વાંચનારે આ રથને મનમાં એમ ધારવું નહિ કે વેદ, ઉપનિષદાદિ પવિત્ર ગ્રંથોએ જેનો મહિમા ગાયો છે, જેને તેઓએ અનેક રીતે વર્ણવ્યો છે, જેની પ્રાપ્તિ માટે ઉપનિષદો પોષકાર કરી રહેલાં છે, જેની ઉચ્ચ દશા તેઓ અનેક રીતે દર્શાવી રહ્યાં છે, તે મોક્ષની

અથવા તો જીવન્મુક્તની સમાધિમય સર્વોચ્ચ ભૂમિકાની મહત્તા શ્રીરામ-
કૃષ્ણના મનમાં ઝોલી હતી. આત્માનુભવની ઉચ્ચ દૃષ્ટા, આત્મમયતા
કે સમાધિ દૃષ્ટાને શ્રીરામકૃષ્ણ જરાકે ઝોલી ગણતા નહોતા. પણ જ્યારે
લાખો મનુષ્યો અજ્ઞાનરૂપી અંધકારમાં ડુબી રહેલાં હોય, જ્યારે જડ-
વાદની સત્તા વધતી ચાલી હોય; આધિ, વ્યાધિ અને ઉપાધિથી
અનેક મનુષ્યો પીડિત થઈ રહેલાં હોય; વળી નરેન્દ્રના ગુણ, સ્વભાવ
અને પ્રારબ્ધ પણ અમુક પ્રકારનાં જણાઈ ચૂક્યાં હોય; ત્યારે પછી
તે સમાધિમાં ગરક થઈ એક ખુલામાં એથી રહેવા ઇચ્છે એ શ્રીરા-
મકૃષ્ણ જેવા સૂક્ષ્મદર્શિ મહાત્માને ગમેજ કેમ? આત્મચત્ત સર્વ ભૂતેષુ
એ મહાસિદ્ધાંતને આચરી રહેલા શ્રીરામકૃષ્ણનો આત્મા બીજાના
દુઃખથી અત્યંત દુઃખી થતો અને પોતાના આત્મસુખને વેગળું કરીને
પણ દુઃખી મનુષ્યને સહાય કરવાને તે તત્પર થતો. પોતાનું આ
આચરણ પોતાના શિષ્યમાં લાવવાને અને તેને તેના અધિકાર તથા
પ્રારબ્ધને અંધએસ્તી થાય એવા પ્રકારની જીવન્મુક્ત દૃષ્ટા સમજાવવાનેજ
તેમણે નરેન્દ્રને ઉપર પ્રમાણે કહ્યું હતું.

શ્રીરામકૃષ્ણનો ઉપલો ઠપકો સાંભળીને નરેન્દ્ર રોષ પડ્યો. તે
તેમના કહેવાનો ભાવાર્થ સમજી ગયો. શ્રીરામકૃષ્ણ જાણતા હતા કે
નરેન્દ્ર બીજાને માટે અત્યંત લાગણીવાળો અને અસામાન્ય બળવાન
હોવાથી તે વિશ્વની મુક્તિ માટે પ્રયાસ કરશે! તેમની એજ ઇચ્છા
હતી કે તેણે આત્માનુભવ પ્રાપ્ત કરી તેનો અનુપમ લાભ સર્વ
જગતને આપવો, અને આ સંસાર સાગરમાં ડુબકાં ખાઈ રહેલાં
પ્રાણીઓમાંથી જેટલાના પણ ઉપકારક થવાય તેટલાના થવું. એક
સુંદર પુવારો જેમ પોતાની જળધારાઓ આસપાસ પ્રસરાવી મુકે છે
તેમ નરેન્દ્રે પરમ સત્યનો પ્રવાહ જગતના કલ્યાણને માટે સર્વ દિશા-
ઓમાં વહેવરાવી મુકવો.

શ્રીરામકૃષ્ણ કહેતા કે મહાપુરૂષો બે પ્રકારના હોય છે. પહેલા પ્રકારના મહાપુરૂષો બ્રહ્માનંદમાંજ મગ્ન થઈ તેમાંને તેમાંજ સ્થિત રહે છે. સર્વ જગતનું જ્ઞાન તેઓ જીવીજ જાય છે. છતાં પણ તેમનો સ્વાતુભવ એની મેળેજ જગતમાં ધીમે ધીમે પ્રસરે છે. બીજા પ્રકારના મહાપુરૂષો બ્રહ્માભાવને પામી જગતમાં વિચરે છે, બીજાને પરમ સત્યનો સ્વાદ ચખાડે છે અને આમ જગતની સેવા કરે છે. તેમનો બ્રહ્માનંદ-આત્માનંદ-ભૂતદયામાં બદલાઈ જાય છે. આવા મહાપુરૂષો જગતના ગુરૂઓ બને છે. તેઓ કર્તા છતાં અકર્તાપણાના ભાવને પામી ચૂકેલા હોવાથી કોઈપણ શુભઘટિત તેમના વિદેહ મોક્ષની આડે આવી શકતી નથી.

નરેન્દ્રનું મન પહેલા પ્રકારના મહાપુરૂષ થવાને માટે ઇચ્છા કરતું હતું. પણ શ્રી રામકૃષ્ણ જાણુતા હતા કે એના ગુણ કર્મ સ્વ-ભાવ બીજા પ્રકારના મહાપુરૂષ થવાને માટેજ યોગ્ય છે અને તેથીજ તેઓ તેને વટવૃક્ષની માફક થવાનું કહેતા હતા. તે કહેવા લાગ્યાઃ “ સમાધિમાં પાંચ છ દિવસ પડી રહેવા કરતાં અનેકના શ્રેયનું કાર્ય કરવામાંજ તારો અધિકાર છે. ” કોઈ પણ દિવસ કરડી નજર ન કરે એવા શ્રી રામકૃષ્ણે આજે જરાક કરડી નજર કરીને ઉપર પ્રમાણે નરેન્દ્રને ઠપકો આપ્યો.

નરેન્દ્રની બુદ્ધિ સર્વ સંશય વિષયોથી શાંત થઈ અદૈત આત્મ-નિશ્ચયને તો ક્યારની પ્રાપ્ત થઈ ચૂકી હતી. એકાગ્રપણે આત્મ ધ્યાન કરીને તે અલૌકિક આનંદ પણ અનુભવતો. પરંતુ સમિચ્છાનંદ વસ્તુમાં ત્રિપુટીના લયરૂપ જે નિર્વિકલ્પ સમાધિ અવસ્થા સમય પણ પ્રાપ્ત થતાં ચિજ્જડ ગ્રંથી ભેદાદ્ધ જઈ અનુભવની દશાએ પહોંચાય છે; અને જન્મ મરણના તથા સર્વ દુઃખોના બીજ રૂપ કારણ શરીર તે અનુભવરૂપી જ્ઞાનાગ્નિવડે દગ્ધ થઈ અભ્યાસી મનુષ્ય જિજ્ઞાસુ મટીને કૃત કૃત્ય-જીવન-મુક્ત બની રહે છે; તે દશા હજી સુધી તે પ્રાપ્ત કરી શક્યો નહોતો.

ઉપલા બનાવ પછી શ્રી રામકૃષ્ણદેવની અસામાન્ય કૃપા અને નરેન્દ્રના પરમ પુરૂષાર્થના યોગે એક દિવસ સાયંકાળે નરેન્દ્ર આત્મધ્યાન કરતે કરતે સંપ્રજ્ઞાતમાંથી અસંપ્રજ્ઞાત સમાધિને પ્રાપ્ત થઇ ગયો ! અદ્ભુત આનંદનો ભોક્તા આનંદ રૂપે જ અવસ્થિત બની કૃત કૃત્ય થયો ! જીવ ટળી શિવ બન્યો ! શરીર છતાં અશરીરી અને કર્તા છતાં અકર્તા બાવને પામ્યો ! સાક્ષાત સરસ્વતી પણ ગમે તેટલાં વાક્યો કે શબ્દોથી જેને વર્ણવી ન શકે તે પરાકાષ્ટાએ-પર-ગતિએ-પહોંચ્યો ! પૂર્વજન્મનો યોગ બ્રહ્મ યોગી, નૈષ્ઠિક બ્રહ્મચારી, શુદ્ધિ અને સૌંદર્યનો સાગર, જન્મથીજ એકાગ્રતા વગેરે શક્તિઓ લઇને અવતરેલો, એવો મહાભાગ નરેન્દ્ર એ દશામાં ત્રણેક કલાક રહ્યો.

નરેન્દ્રની ઉપલી દશા તેના એક ગુરૂભાઈના જોવામાં આવતાં તે ગભરાઇ ગયો. શું કરવું તે નહિ સૂઝવાથી તેણે સર્વને ખુમો પાડી, એકદમ સર્વે દોડી આવ્યા. તેમણે નરેન્દ્રનો શ્વાસ પણ બંધ થયેલો જોયો એટલે નરેન્દ્ર મૃત્યુને વશ થયો છે એમજ ધારી લીધું !

જાણે ઇશ્વરેજ સૌને બોલાવ્યા હોય તેમ સર્વે બોલી ઉઠ્યા “ ચાલો, ગુરૂદેવ પાસે જઈએ ! ” એક બે જણા રહીને બાકીના ગયા, તે વખતે શ્રીરામકૃષ્ણ અત્યંત શાંતિ ભોગવતા ગંભીર ચહેરે બેઠા હતા. શું બન્યું છે તે સર્વ તે જાણતા હતા. શિષ્યો ગભરાઇને ઉતાવળા ઉતાવળા બોલવા લાગ્યા; પરંતુ શ્રીરામકૃષ્ણ તો ખડખડ હસીજ પડ્યા ! પછી તેમણે કહ્યું : “ એને રહેવા દો ! એ સ્થિતિ માટે એણે મને બહુજ પળવ્યો છે ! ” શ્રીરામકૃષ્ણના બોલવા ઉપર બ્રહ્મા રાખી, એ જે કરશે તે સાઈજ કરશે એમ ધારી સર્વ શિષ્યો નરેન્દ્રની પાસે ગયા.

રાત્રે નવ વાગતા સુધી નરેન્દ્ર તેની તેજ સ્થિતિમાં રહ્યો. પછી એનો પ્રાણ ધીમે ધીમે ચાલુ થઇ જરા જરા ભાન આવવા માંડ્યું.

શિષ્યોએ તેને નામ દઈને બોલાવવા માંડ્યો ત્યારે જાણે કે બહુ દૂરથી આવજા આવતો હોય તેમ નરેન્દ્રને ભાસવા લાગ્યું અને ધીમે ધીમે તે શુદ્ધિમાં આવ્યો.

આ વખતની તેની દશા અલૌકિક હતી. તેનું હૃદય એવું તો આનંદમગ્ન હતું કે તે બોલી શક્યો નહિ. બહીમાંથી તુરતના કહાડી લીધેલા લાલચોળ કોહની પેઠે તે દિવ્ય આત્મ પ્રકાશથી ભરપુર હતું. એક પ્રકારનો અલૌકિક મનોભાવ તેના ચહેરાપર વ્યાપી રહ્યો હતો. તે એકદમ ઉઠી શ્રીરામકૃષ્ણ પાસે જવા લાગ્યો. તે તેમની ઓરડીમાં પેઠા. શ્રીરામકૃષ્ણ પોતાના આ મસ્ત શિષ્યની આંખો તરફ તાકીને જોઈ રહ્યા અને બોલ્યા “ હવે માતાજીએ તને સઘળું બતાવ્યું છે. ”

સર્વેએ એ રાત્રિ બજન કીર્તનમાંજ ગાળી. સર્વત્ર પવિત્રતા, આનંદ અને આધ્યાત્મિક અનુભવના ભણુકારા વ્યાપી રહ્યા. નરેન્દ્ર પોતાનો અનુભવ સર્વને કહેવા લાગ્યો. પછી શ્રીરામકૃષ્ણે નરેન્દ્રને ઉપદેશ કર્યો કે તેણે પોતાના દેહ તરફ એ પરવા ન બનતાં તેની યોગ્ય સંભાળ લેવી અને બોરાક તથા સાથીઓની પસંદગી કરવામાં ધજોજ વિવેક વાપરવો.

પ્રકરણ ૨૨ સુ-પરમહંસદેવનું દેહાવસાન.

શ્રીરામકૃષ્ણનો સત્સંગ તેમજ સેવા કરવામાં નરેન્દ્ર સર્વથી વધારે ભાગ લેતો. હવે શ્રીરામકૃષ્ણનું શરીર થોડા દિવસને માટેજ હતું. સર્વ શિષ્યો અતિશય ભાવપૂર્વક તેમની સેવા કરતા હતા.

હવે એવા દિવસો આવ્યા કે શ્રીરામકૃષ્ણ વાતચિત કરતા પણ અટકી ગયા!

અવાચક થતાં પહેલાં શ્રીરામકૃષ્ણે સધળા શિષ્યોને પોતાની પાસે એકઠા કર્યા, અને નરેન્દ્રને પોતાની પાસે બેસાડીને કહ્યું: “ આ સધળાં બાળકોને હું તને સોંપું છું. તું આ સર્વમાં વધારે બુદ્ધિ-શાળી અને હાલો છે. તેમને પ્રીતિથી યોગ્ય માર્ગે દોરજો અને ખૂબ લોક સેવા કરજો.”

શ્રીરામકૃષ્ણ દરેક સાંજે નરેન્દ્રને પોતાની ઝોરડીમાં બોલાવતા અને અનેક સાધનાઓ સંબંધી બોધ આપતા. આ વખતે બીજા કોઈ પણ શિષ્યને અંદર જવાનો અધિકાર નહોતો; કારણકે નરેન્દ્ર શ્રીરામ-કૃષ્ણનો બહાલો અને સર્વમાં ઉચ્ચ અધિકારવાળો શિષ્ય હતો. બીજાઓને તે એટલુંજ કહેતા કે નરેન્દ્ર તમને સધળું શિખવશે.

શ્રીરામકૃષ્ણની મહાસમાધિનો દિવસ હવે છેક નજીક આવી પહોંચ્યો. તેમનું જીર્ણ શરીર જોઈને નરેન્દ્ર ઘણાજ શોકાતુર બની ગયો. શ્રીરામકૃષ્ણનો ભાવી વિયોગ તેને ઘણાજ સાલવા લાગ્યો. તેને શોકાતુર થયેલો જોઈને શ્રીરામકૃષ્ણે પોતાની પાસે બોલાવ્યો. ઝોરડીનાં દ્વાર ખંધ કરવામાં આવ્યાં અને નરેન્દ્રને ધ્યાન ધરવાનું ફરમાવવામાં આવ્યું. ગુરૂ શિષ્ય બંને એકલાજ હતા. નરેન્દ્રને સમાધિ પ્રાપ્ત થઈ! તેને જ્યારે દેહતું બાન આવ્યું ત્યારે શ્રીરામકૃષ્ણ બોલી ઉઠ્યા: “ મારા નરેન્દ્ર, આ જગતમાં તારે હવે કાંઈ પણ કર્તવ્ય પ્રાપ્તવ્ય રહ્યું નથી; તારો સ્વભાવ અને પ્રારબ્ધ લોક સેવામાંજ છે. માટે પ્રકૃતિને તેના માર્ગે નિર્ભય બની વહેવા દેજો. પણ હજી કેટલોક સમય તારા અભ્યાસને અને પ્રકૃતિને પરિષ્કવ થવા દેજો. તારા તન મનમાં જે ઉચ્ચતમ શક્તિઓનો સંચય છે તેનાવડે સમય આવતાં આ જગતમાં મોટાં કાર્યો તું કરીશ અને તે પછી પ્રારબ્ધ પૂર્ણ થતાં તું તારા સ્વરૂપમાં બળી જઈશ. ” નરેન્દ્ર રોષ પડ્યો. એક બાળકની માફક તે રોયો. છેવટે મન મનબૂત કરીને ગુરૂ દેવની

આજ્ઞા પોતાને શિરોવંધ છે એમ દર્શાવવાને તેમની ચરણરજ લઇ તેણે પોતાને માથે ચડાવી.

સમય રાત્રિનો હતો. શ્રીરામકૃષ્ણનું શરીર અંત સમયની વ્યથા ભોગવી રહ્યું હતું. શિષ્યો આસપાસ વીંટળાઇ વળ્યા હતા. મધ્ય-રાત્રિએ સર્વત્ર શાંતિ વ્યાપી રહી હતી.

તે સમયે શ્રીરામકૃષ્ણ મુખથી ઐં ઐં બોલતા મહાસમાધિને પ્રાપ્ત કરી રહ્યા. આ જોઇને નરેન્દ્ર ગાંડા જેવો બની ગયો ! ગુરૂનો દેહ છુટી ગયો ! તેમના મુખ તરફ નરેન્દ્ર જોઇ શક્યો નહીં. જોતે જોતે તે પુષ્કળ રોવા લાગ્યો. જે પ્રેમભર્યા ચક્ષુઓ તેના તરફ વારંવાર જોઈ રહેતાં તે હવે સદાને માટે મીંચાઇ ગયાં ! જે મુખમાંથી વારંવાર આશિર્વાદનો ઝરો ઝરતો તે હવે સદાને માટે બંધ થઇ ગયું ! નરેન્દ્રને આ બનાવ ઘણોજ અસહ્ય લાગ્યો. હવે તે એકલો પડ્યો. તેના મનમાં હજારો વિચારો તરી આવવા લાગ્યા. અરે, શ્રીરામકૃષ્ણને વધારે મહાયા હોત અને તેમને વહેલા ઓળખ્યા હોત તો કેવું સાદું થાત ! નરેન્દ્ર આમ અનેક રીતે મનમાં પરતાવા લાગ્યો. શ્રીરામકૃષ્ણના સખને સ્મશાન ભૂમિમાં લઇ જવામાં આવ્યું અને અગ્નિ સંસ્કાર કરી સર્વ શિષ્યો તેની આસપાસ પ્રાર્થના કરતાં દંડવત્ પ્રણામ કરવા લાગ્યા. નરેન્દ્ર સૌની વચમાં ઉભો હતો. તે શાંત થઇ ગયો હતો. ત્યાં હજારો મનુષ્ય એકઠાં થયાં હતાં અને સૌ “ જય શ્રીરામકૃષ્ણ, જય શ્રીરામકૃષ્ણ ” નો પોકાર કરી રહ્યા હતા. આ વખતે ઈશ્વરની અગાધ લીલાને વિચાર કરતો, શ્રીરામકૃષ્ણના અદ્ભુત જીવનના વિચાર કરતો, કંઈક શોકમાં ડુબતો, નરેન્દ્ર આ જયઘોષ સાથે તદાકાર બની શ્રીરામકૃષ્ણના આત્મા સાથે પોતાના આત્માને ઉંચે ઉરાડી રહ્યો હતો.

પ્રકરણ ૨૩ મું—ભાવીજીવનનો ઉપકાલ અને મઠમાં જ્ઞાનાનંદ.

શ્રીરામકૃષ્ણની મહાસમાધિ પછી થોડાક દિવસ સધળા શિષ્યો કાશીપુરમાં રહ્યા અને પછીથી તેમણે સ્થાપિત કરેલા રામકૃષ્ણ મઠ નામના સ્થાનમાં તેઓ આવી રહ્યા. હવે સધળા શિષ્યોએ ભગવાં વસ્ત્ર ધારણ કર્યા હતાં. સધળા સાથે રહેતા હતા. નરેન્દ્ર સર્વનો નેતા હતો. શ્રીરામકૃષ્ણની વિભૂતિને મઠમાં બંધાવેલા એક મંદિરમાં રાખવામાં આવી. એક સ્થાનમાં શ્રીરામકૃષ્ણની છબી પધરાવવામાં આવી અને ધુપ, પુષ્પ વગેરેથી તેની પુજા કરવામાં આવતી. સધળા શિષ્યો સંન્યાસીનું સખ્ત જીવન ગાળવા લાગ્યા અને વિપત્તિની સામે થવા લાગ્યા. અહીં ભુખ, તરસ કે ઉંઘની દરકાર કોઈ કરતું નહીં અને રાતદિવસ દરેક જણ પ્રાર્થના, ભજન કે સાધન-માંજ નિમગ્ન રહેતું.

થોડાંક વર્ષ પછી રામકૃષ્ણ મઠનું નાનું સ્થળ એલુરમઠ નામના પ્રસિદ્ધ સ્થળમાં બદલાઈ ગયું. બીજા શિષ્યો મહાધિશો, ઉપદેશકો, અને સ્વયંસેવકો થઈ રહ્યા અને પોતાનું જીવન, પ્રાર્થના, સાધના અને જનસેવામાં ગાળવા લાગ્યા. શ્રીરામકૃષ્ણની પ્રેરણાથી તેઓ એટલા બધા પ્રેરિત થઈ રહ્યા હતા કે તેમની મહાસમાધિ પછી માત્ર બાર વરસમાંજ તેમનું નામ અને સંદેશો આખા હિંદમાં, રે, લગભગ સમસ્ત જગતમાં પ્રસરી રહ્યાં.

હવે નરેન્દ્ર કાશીપુરનો બાગ અને દક્ષિણેશ્વરના મંદિરની બહાર નીકળતો જણાય છે. તેણે ભગવાં વસ્ત્ર ધારણ કર્યા છે. હાથમાં તેણે દંડ ગ્રહ્યો છે. એક પ્રવાસી સાધુ તરીકે તે અહીં તહીં પર્યટણ કરી રહ્યો છે. યુવાન હવે પુખ્ત ઉમરનો મનુષ્ય બન્યો છે.

શિષ્ય નરેન્દ્ર તે હવે ઉપદેશક સ્વામી વિવેકાનંદ થયો છે. શ્રીરામ-કૃષ્ણ પાસે બેસીને શિષ્યનાર શિષ્ય અસંખ્ય મનુષ્યોનો ગુરુ બન્યો છે. આધ્યાત્મિક શક્તિઓને માટે યાચના કરનારો હવે શક્તિઓની જીવંત મૂર્તિ બની રહે છે ! શ્રીરામકૃષ્ણનાં સઘળાં લક્ષણો નરેન્દ્ર-વિવેકાનંદમાં પ્રકટી રહે છે ! જાણે શ્રીરામકૃષ્ણનું જ વ્યક્તિત્વ એક નવીન અને બળવાન શરીરમાં પ્રગટ થઈ રહે છે !

એક સામાન્ય મનુષ્ય જેવો-ખુણામાં પડી રહેલો નરેન્દ્ર હિંદુ-સ્તાનના અનેક રાજકુંવરોનો ગુરુ બને છે; પૌર્વાત્ય અને પાશ્ચાત્ય અનેક શિષ્યોથી તે પુજ્યતો નજરે પડે છે !

હિંદુસ્તાનમાં સર્વત્ર પર્યટણ કરતો તે હવે દેખાય છે. યુરોપ, અમેરિકાદિ દેશોમાં વિચરતો તે જણાય છે. હિંદુસ્તાનનાં ગહન અરણ્યો અને ગુફાઓમાં, ગરીબોનાં ઝુંપડાં અને રાજાઓના મહેલોમાં, તેમજ યતિઓના આશ્રમોમાં અને અસ્પર્શની સંનિધિમાં વસતો તે માલમ પડે છે. હિંદની ગંદી અંધારી ગલીઓમાં અને ધુળવાળા રસ્તાઓ ઉપર ચાલતો તે દૃષ્ટિએ આવે છે, તેમજ યુરોપ અને અમેરિકાના સુંદર, સ્વચ્છ અને ભવ્ય મહોદલાઓ અને મકાનોમાં પુજ્યતો તે નજરે આવે છે ! વખતે તે અસંખ્ય સાધુઓના નિવાસરૂપ હાથીકેશમાં વાસ કરતો અને વખતે તે હિમાલયની ઉચ્ચ અને ઠંડી ટેકરીઓ ઉપર મુસાફરી કરતો દૃષ્ટિગોચર થાય છે !

અત્યાર સુધી જગત શ્રીરામકૃષ્ણની આધ્યાત્મિકતા અને ઉચ્ચ શક્તિઓ વિષે સાંભળી રહ્યું હતું; પણ હવે ગુરૂને સ્થાને તેમનો પદ શિષ્ય વિરાજે છે અને જગત સ્વામી વિવેકાનંદની ખુદ્ધિ, અનુભવ, અને આધ્યાત્મિક શક્તિઓ જોઈને વધારે ચકિત થાય છે ! પ્રાચીન સમયના ગાંધી ભક્ત શ્રીરામકૃષ્ણની ભક્તિ, સાધુતા, મૃદુતા અને અત્યંત નમ્રતાને સ્થાને હવે અર્વાચીન સમયના વિવેકાનંદનો ભક્તિ-

મય જુરસો, જ્ઞાનબળ, લોક કલ્યાણ માટે અધ્યાગ શ્રમ અને યોગયુક્ત હૃદયની નિડરતા તથા સામર્થ્ય નજરે પડે છે. વિવેકાનંદના જીવનમાં જ્ઞાન અને નિષ્કામ કર્મનો સુયોગ સધાય છે. આધ્યાત્મિકતાના પાયા ઉપર બંધાતી અને વિકાસને પામતી મનુષ્યની ધૃત્વાશક્તિનું મહાકાર્ય તેમાં દૃષ્ટિગોચર થાય છે. અનેક સંકટો સામે આધ્યાત્મિક બળને ધરતું અને તેમના ઉપર વિજય મેળવતું ભવ્ય ચારિત્ર્ય તેમાં નજરે આવે છે. માનવ જીવનના પ્રપંચોથી પર ચઢ રહેલું, વેદાન્તનાં અગાધ સત્યોમાં રમમાણ થતું પણ જગતનાં કાર્યો કરવામાં અત્યંત શક્તિ અને ઝતુન દાખવતું છતાં પરમ શાંતિને ભોગવતું તે જીવન દૃશ્યમાન થાય છે. પાશ્ચાત્ય અને પૌર્વાત્ય આદર્શો ઉપર તે હિંદુ ભાવી રચે છે. કેટલીકવાર તે એક બાળકની માફક હસતું-રમત ગમતમાં ભાગ લેતું પણ નજરે આવે છે. ક્ષણે ક્ષણે પરમ વૈરાગ્ય તેમાં દૃશ્યમાન થાય છે.

પોતાના હૃદયમાં તો નરેન્દ્ર એક નાના બાળક જેવોજ હતો. ક્વચિત્ તે રમુજ કરતો જણાતો, પણ સર્વદા આધ્યાત્મિકતાના ઉંચા શિખર ઉપર તે વિરાજતો અને એક મહાન સાધુ તથા ઉપદેશકના ગુણ તથા શક્તિઓથી સર્વને વિસ્મય પમાડતો.

વિવેકાનંદનું જીવન અનેક બાબતોથી ભરપુર હતું. અનેક તત્ત્વોનું તે કેન્દ્રસ્થાન બની રહ્યું હતું. સ્વદેશભક્ત, ઉપદેશક, જડવાદનો વિધ્વંસક, ઉંડો વિચારક, હિંદના ગહન પ્રશ્નોનું નિરાકરણ કરનાર મહાપુરૂષ, ભક્ત, જ્ઞાની, યોગી, લેખક, કવિ, વક્તા, કુસ્તીબાજ વગેરેનાં લક્ષણો અને ઉચ્ચ શક્તિઓને એકજ શરીરમાં લાવી મુકીએ તોજ બની રહે-એક વિવેકાનંદ!

જગત એમ ધારે છે કે શરીરના વિનાશ સાથે મહાપુરૂષોના જીવનનો પણ અંત આવી જાય છે; પણ તેમ નથી. તેમનું મૃત્યુ પણ

અનેક મનુષ્યોનાં આદર્શ જીવનનું પ્રેરક બને છે. ગુરૂની મહા સમાધિ પછી નરેન્દ્ર અને તેના ગુરૂ ભાઈઓ રાત અને દિવસ તપ, સાધના, ધ્યાન અને ભજનમાં ગાળતા હતા. વારેઘડીએ ભગવાન શ્રીરામકૃષ્ણ અને તેમના ઉપદેશો વિષેજ વાતો કરવામાં આવતી. નરેન્દ્ર સર્વને તેમના અદ્ભુત જીવનના પ્રસંગો કહી સંભળાવતો. સધળું સ્થાન આધ્યાત્મિક બળ અને જ્ઞાનાનંદથી ગાજી રહેતું હતું. શ્રીરામકૃષ્ણ હજી પણ સર્વની વચમાં બેઠેલાજ છે એમ ધારી સર્વ કાંઈ વર્તી રહ્યું હતું.

કેટલાક દિવસ આમ વહી ગયા. હવે સધળા શિષ્યો વિચાર કરવા લાગ્યા કે તેમણે શું કરવું? પોતાનું ગુજરાન તેઓએ શી રીતે ચલાવવું? કેટલાક ગૃહસ્થો શ્રીરામકૃષ્ણને મદદ કરતા હતા તે તેમની મહાસમાધિ પછી તેમ કરતા બંધ પડ્યા. કેટલાક ગૃહસ્થાશ્રમી શિષ્યો કહેવા લાગ્યા કે આ છોકરાઓ હજી નાના છે અને તેમણે ગૃહસ્થાશ્રમમાં પ્રવેશ કરવો! કેટલાક બી. એ. નો અભ્યાસ કરતે કરતે શ્રીરામકૃષ્ણ પાસે આવેલા હતા તેમનાં માત્રાપ હવે કહેવા લાગ્યાં કે તેમણે તેમનો અભ્યાસ પુરો કરીને ડીગ્રી મેળવવી!

સધળા શિષ્યો કહેવા લાગ્યા: “ પરમ વૈરાગ્ય અને આધ્યાત્મિક અનુભવોનું આવું જીવંત દર્શાવત અમારી નજર આગળ જોયા પછી સંસારમાં પ્રવેશ કરવાનું મન પણ અમને કેવી રીતે થાય? શું ગુરૂદેવ એવો બોધ કરતા નહોતા કે કામિની અને કાંચનનો ત્યાગ કરવો? સાધુઓએ આવતી કાલનો વિચાર ન કરવો એમ શું આપણને તેમણે શિખવ્યું નથી? ઉદરનિર્વાહને માટે આપણે કાળજી શા માટે જોઈએ? સંયમી બની આપણે આપણી માધુકરી-ભિક્ષા ઘેર ઘેર માગીશું. ખરેખર, આપણા ગુરૂદેવજી આપણી સંભાળ લેશે. ”

કેટલાક શિષ્યો હવે યાત્રાએ નીકળી પડ્યા અને કેટલાક માત્રાપના ધણા આગ્રહને લીધે ઘેર જઈ બી. એ. નો અભ્યાસ પુરો કરવા

લાગ્યા. નરેન્દ્રે પણ થોડોક સમય પોતાને ઘેર રહીને કુટુંબની કંઠક વ્યવસ્થા કરવાની અધુરી હતી તે પુરી કરી. પછી તે મઠમાં આવ્યો અને પેલા બી. એ. ના અભ્યાસીઓને ઘેર જઈને તેમને સમજાવવા લાગ્યો. પૂર્ણ આધ્યાત્મિક જીવનસાથી તે તેમની પાસે જતા, તેમની સાથે વાદવિવાદ કરતો, એક સિંહની માફક અનેક વાર ગર્જના પણ કરતો અને એવી ભાષા તથા જીવનસાથી તે વૈરાગ્યની મહત્તા સાબીત કરતો કે તેને શ્રવણ કરનારાઓ મ્હાતજ થઈ જતા. તે કહેતો: “ આ અંધનમાંથી મુક્ત થાવ. બીજાને ગમે તે પસંદ હોય પણ તમારે આમ તમારું જીવન નકામું કરી નાંખવાનું નથી. તમને આપણા ગુરુદેવ યાદ આવતા નથી? આધ્યાત્મિક અનુભવ આગળ સઘળું ઐહિકજ્ઞાન અજ્ઞાન જેવુંજ છે. વૈરાગ્યને ઇચ્છવો અને વળી જગતના પદાર્થોને મ્હાવા એ બંને એકી વખતે બનવું અશક્ય છે. પરિક્ષાનો વિચાર છોડી દો, ડીઓને વહેતી મૂકો ! અરે, તમે જે ઐહિકજ્ઞાન મેળવ્યું છે તે સઘળાને પણ વિસારી દેશો ત્યારેજ આધ્યાત્મિક જીવનના તમે મોક્ષતા થશો. ”

આ સાંભળીને એક પછી એક એમ દરેકે પોતાનાં પુસ્તકો ફેંકી દીધાં અને ડીઓનો લોભ છોડી દઈ સઘળા મઠમાં આવીને રહ્યા.

શ્રીરામકૃષ્ણના ગૃહસ્થાશ્રમી શિષ્યો અને સંન્યાસી શિષ્યો વચ્ચે હવે એ પ્રશ્ન ઉભો થયો કે શ્રીરામકૃષ્ણની વિભૂતિ કોણે રાખવી ? નરેન્દ્ર વચ્ચમાં પડ્યો અને સંન્યાસી શિષ્યોને સમજાવવા લાગ્યો: “ ખરું મનુષ્યત્વ પ્રાપ્ત કરો. આપણા ગુરુએ બોધ આપ્યો છે કે મનુષ્યે ખરા મનુષ્યત્વને પ્રાપ્ત કરવું. તેમને વિભૂતિ લેવા દો ! આપણે સંન્યાસ ગ્રહીને, ગુરુનાં વચન પાળીને, તેમના તરફની આપણી ભક્તિની સાબીતિ આપીએ નહીં તો આપણે તેમની વિભૂતિની પૂજા ગમે તેટલી કરીએ તોપણ શું થયું ? શ્રીરામકૃષ્ણના શિષ્યો તેમની વિભૂતિ માટે

લક્ષ્યા એમ કહેવાવું ન જોઈએ. જે આપણે આપણાં આદર્શને ખરે-ખરી રીતે વળગી રહીએ અને આપણા ગુરૂના યોગના જીવંત દાખલાઓ બની રહીએ તો આપું જગત આપણે ચરણે નમે.”

નરેન્દ્રનો આ ઠરાવ સઘળા સંન્યાસીઓએ બહાલ રાખ્યો. આથી કરીને એક સંન્યાસી શ્રીરામકૃષ્ણની વિભૂતિને પોતાને મસ્તકે લઇને એક ગૃહસ્થાશ્રમીની વાડીમાં મુકી આવ્યો. તેના ઉપર એક મંદિર બાંધવામાં આવ્યું. તે સ્થાન યોગોદ્યાનને નામે ઓળખાય છે અને ત્યાં પ્રતિવર્ષ મહોત્સવ થાય છે.

વિભૂતિનો કેટલોક ભાગ સંન્યાસીઓએ પોતાની પાસે રાખ્યો હતો. તેને મઠના એક શ્રેષ્ઠ ભાગમાં પધરાવવામાં આવ્યો અને સઘળા સાધુઓ તેની પૂજા ધૂપ, દીપ, નૈવેદ્ય વડે કરવા લાગ્યા. શ્રીરામકૃષ્ણ જે પથારીમાં સુતા હતા, જે કપડાં પહેરતા હતા તથા જે સામાન વાપરતા હતા તે સઘળું કાશીપુરથી મઠમાં લાવવામાં આવ્યું અને તેને એક અમુલ્ય ખજાના તરીકે જાળવી રાખવામાં આવ્યું.

આ મઠમાં શ્રીરામકૃષ્ણના બાળકો-આ સાધુઓ-હવે કેવું જીવન ગાળી રહ્યા હતા ! ખરેખર તે દિવસો અત્યંત હાડમારીનાજ હતા. પણ તે હાડમારીમાંજ તેમનું ચારિત્ર્ય ધડાતું હતું અને તેઓ વધારે ને વધારે બળવાન થતા જતા હતા. મઠનું મકાન ધણુંજ જીતું હતું. નીચલા ભાગમાંનો જગ્યા વપરાયા વગરની પડી રહેલી હતી અને તેમાં સર્પાદિને ભય હતો. આસપાસની દિવાલોમાંની એક “આજ પડું, કાલ પડું” એવી થઇ રહી હતી. અનાયાસે જે આવી મળતું તેજ તેઓ ઉપયોગમાં લેતા અને કોઇની પાસે યાચના કરતા નહીં. આથી કરીને વારંવાર ભૂખ્યા રહેવાનો પ્રસંગ પણ આવતો. મઠનું કામ-પાણી ભરવું, ઝાડુ વાળવું, રસોઇ કરવી, વાસણ માંજવાં વગેરે-તેઓ હાથોહાથજ કરતા ને તે ધણા ઉલ્લાસથી કરતા. તેઓ આધ્યા-

ત્મિક વિચારમાંજ કાળ નિર્ગમન કરતા. તેઓ માત્ર કૌપીન અને એકાદ ભગવું વસ્ત્ર શરીરે ધારણ કરતા. જમીન ઉપર સાદડી પાથરીને તેઓ સુતા. કેટલાક દેબો, દેવીઓ અને સાધુઓની છત્રીઓ, રૂદ્રાક્ષની માળાઓ અને એક તંબુરો, એટલીજ વસ્તુઓ ત્યાં બીંતે ખીંટીઓ ઉપર લટકતી જણાતી હતી. ખુણામાં એક ખાટલા ઉપર આસરે સોએક પુસ્તકો—સંસ્કૃત, અંગાળી, ઇંગ્રેજી—પડેલાં દેખાતાં હતાં. સંસારની લાલસા વગરના, સાદા અને બાળક જેવા સરળ સ્વભાવના આ સાધુઓ આધ્યાત્મિક અભ્યાસ અને સ્વાતંત્ર્યથી પ્રાપ્ત થતા પૂર્ણ આનંદને ભોગવી રહ્યા હતા. નરેન્દ્ર સર્વનો રક્ષક હતો. શ્રીરામકૃષ્ણ એક વૃક્ષ જેવા હતા, નરેન્દ્ર તે વૃક્ષનું થડ હતો અને તેના ગુરૂ બા-ઈઓ તેની શાખાઓ રૂપે બની રહ્યા હતા. આ મહાન વૃક્ષનાં ડાળ-યાન સર્વત્ર પ્રસરી રહેવાનાં હતાં.

પ્રભુનાં બાળકોની સંભાળ પ્રભુ લે છેજ. જેમણે પોતાનું જીવન પ્રભુને અર્પણ કરેલું છે તેમની કાળજી શ્રીહરિ રાખેજ છે.

શ્રીરામકૃષ્ણનો એક ભક્ત સુરેન્દ્રનાથ મિત્ર—સુરેશ બાપુ—કરીને હતો. તેનું લક્ષ મઠના સંન્યાસીઓની તંગી તરફ ખેંચાયું. તેણે ગો-પાળ નામના એક માણસને નોકર તરીકે રાખી લાંબને કહ્યું કે તારે આ મઠમાં રહેવું અને આ સાધુઓને જ્યારે જ્યારે જે જે વસ્તુની જરૂર પડે ત્યારે મને આવીને કહી જવું. ગોપાળ હવે મઠમાંજ રહેવા લાગ્યો અને જ્યારે સાધુઓને ખાવા પીવાની તંગી હોય ત્યારે સુરેશ બાપુને ખબર કરતો; એટલે એકદમ સુરેશ બાપુ તે વસ્તુઓને માટે પૈસા આપી કહેતો કે જે જોઈએ તે લઈ જ, અને તેમને કહીશ નહીં કે તે મેં મોકલ્યું છે ! પૂછે તો પણ એટલુંજ કહેજે કે મને કોઈએ આપ્યું છે અને તમને પહોંચાડવાનો ઘણો આગ્રહ કર્યો છે. આ પ્રમાણે વગર યાચનાએ જે કંઈ આવતું ત્યારે સાધુઓ તેના

સ્વીકાર કરતા અને ઇશ્વરનો ઉપકાર માની તેનો ઉપયોગ કરતા.

આ યુવાન સાધુઓનાં માખાપ પણ મઠમાં આવતાં અને હજી પણ તેમને ગૃહસ્થાશ્રમી થવાને સમજાવતાં. તેઓ રોતાં, વખતે ધમકાવતાં અને કાલાવાલા પણ કરતાં. પણ સધળું ફેગટ જતું. સર્વસ્વનો ત્યાગ આ સાધુઓએ કર્યો હતો; ઇશ્વરના રટણ શિવાય તેમની પાસે હવે બીજી કંઈ પણ વાત નહોતી. આખરે તે માખાપો નરેન્દ્રનો વાંક કહાડી તેને ધમકાવવા લાગ્યાં અને બોલ્યાં: “આ સર્વ તોશનનું કારણ આ નરેન્દ્રજ છે! આ છોકરાઓ ઘેર આવ્યા હતા અને પોતાનો અભ્યાસ કરતા હતા તેમાંથી નરેન્દ્રજ આવીને તેમના વિચાર બદલી નાંખ્યા!” આ સાંભળીને નરેન્દ્ર અને તેના ગુરુભાઈઓ ખડખડ હસતા અને સાધુ જીવનની સહનશીલતા દર્શાવી આપતા. કવચિત્ તેઓ સંવાદ કરતા, કવચિત્ વાદ સાથે ભજન ગાતા, અને સંસારના વિચારોને તેના આનંદમાં ડુબાડી દેતા. ભજનમાં નરેન્દ્રનો સ્વર સૌને અત્યંત મધુર લાગતો. શ્રીરામકૃષ્ણ કહેતા કે “મોરલીના મધુર સ્વરથી આકર્ષાઈને જેમ નાગ પોતાની ફેણ માટે છે, તેમજ નરેન્દ્ર જ્યારે ગાય છે ત્યારે સાક્ષાત્ નારાયણ-અંતર્યામી-પણુ સ્તબ્ધ બની રહે છે!” ભજન કીર્તનમાંથી કામિની અને કાંચન વિષે વાદવિવાદ કરવા ઉપર સૌ આવી જતા અને તેઓનાં અંતઃકરણમાં આધ્યાત્મિકતાનો દિવ્ય પ્રકાશ ઝળહળી રહેતો. તેઓ સાંસારિક જીવનને તુચ્છ ગણતા, વૈરાગ્યને શ્રેષ્ઠ માનતા અને ઉચ્ચ સ્વરથી ઉચ્ચારતા કે “તમસોર્મા જ્યોતિર્ગમય.”

કેટલોક સમય તત્ત્વજ્ઞાનના અભ્યાસમાં પણ ગળાતો. કેન્ટ મિલ, હેગલ, સ્પેન્સર અને જડવાદીઓના સિદ્ધાંતો પણ ખૂબ ચર્ચાઈ અસાર કરતા. હમેશાં નરેન્દ્ર તેના ગુરુભાઈઓથી વિરુદ્ધ પક્ષજ ભેતો, તેમના ઉપર વિજય મેળવતો અને પોતાના કથનમાં રહેલા હેતુભાસને

પાછળથી ઉઘાડા કરીને સમજાવતો. આખરે સર્વ વિરોધી સિદ્ધાંતોની ચોગ્ય એકવાક્યતા કરે એવું એકાદ ગીતાનું કે ઉપનિષદનું કે શ્રીરામ-કૃષ્ણનું વચન તે બોલતો અને વાતનો છેડો આવતો. પછી સર્વે ગુરુ-ગીતા, મોહમુદ્ગર કે શ્રીકૃષ્ણ લીલામાંથી કંઈક કંઈક ગાતા અને તન્મય બની રહેતા. રામકૃષ્ણમઠમાં આવી લીલા થઈ રહી હતી. તે આનંદમય દિવસો આ પ્રમાણે ગળાતા હતા.

ધણીક વખત સવારમાં સંકીર્તન શરૂ થતું અને તે સાંજ સુધી ચાલતું. દરેક જણ ખાવા પીવાનું ભુલી જતું. ઇશ્વરનાં દર્શન કરવાની તીવ્રેચ્છા સર્વના મનમાં વ્યાપી રહી હતી. આ દિવસોનું વર્ણન કરતાં સ્વામી વિવેકાનંદ કહેતા કે “અમે આવતી કાલનો કદી વિચાર કર્યો નથી. એવા પણ દિવસો અમે ગાળ્યા છે કે જ્યારે અમારી પાસે કંઈપણ ખાવાનું હતું નહીં. (બંગાળામાં રાધેલું અન્ન ભિક્ષામાં નહિ આપતા હોવાથી) કોઈવાર ચોખ્ખા ભિક્ષામાં મળ્યા હોય તો મીઠું હોય નહીં; તો કદી ભાત અને મીઠુ જ ખાવાનું હોય ! ગમે તેમ થાય તેની અમને દરકાર પણ હતી નહીં. ધ્યાનાદિ સાધનો સાધવામાંજ અમારું ચિત્ત લાગી રહ્યું હતું. અમે ગાળેલા તે દિવસો; અરે, અમારું અન્ન વસ્ત્રનું કષ્ટ જોઈને રાક્ષસો પણ ત્રાસી જાય ! ”

વિવેકાનંદનો એક શિષ્ય સદાનંદ તે દિવસો વિષે લખે છે કે “તે દિવસોમાં વિવેકાનંદ લગભગ ચોવીસે કલાક કામ કરતા. સવારમાં વહેલા અંધારૂં હોય તે વખતે તે ઉઠતા અને સર્વને જુમ પાડીને કહેતા કે “જગો, ઉઠો, જેને દિવ્યામૃતનું પાન કરવું હોય તે આ અમૃત ચોષડીએ ઉઠો. ” મધ્યરાત્રિ અથવા તેથી પણ મોડી રાત્રિ સુધી તે અને બીજા સાધુઓ મઠના છાપરા ઉપર બેસી ભજન ગાવા કરતા અને તેમાં તેમનો મધુર સ્વર સૌથી આગળ પડતો સંભ-

ગાયાજ કરતો. ”

સદાનંદ આગળ જતાં કહે છે કે “ તે દિવસો લગભગ તપમાંજ ગળાતા હતા. એક મિનિટનો પણ આરામ કોઇ હેતું નહી. બહારથી પણ માણસો આવતા અને જતા. પંડિતો વાદવિવાદ કરતા. વિવેકાનંદ ક્ષણવાર પણ નવરા પડી શકતા નહી. વિવેકાનંદ આધ્યાત્મિક દષ્ટિ અને વિશાળ બુદ્ધિથી વાત કરતા. ધણા દિવસ સુધી તેઓ ગુરુભાષ્યો અને બીજા મઠમાં આવનારાઓ આગળ સામાજિક વિષયો ઉપર વ્યાખ્યાન આપતા અને સધળા સાધુઓને હિંદુ સમાજ અને તેની પ્રાચીન સંસ્કૃતિનું ઉંડું જ્ઞાન આપતાં હિંદુસમાજનું અંધારણુ તેઓ વિશાળ દષ્ટિથી સમજાવતા. આખા વિશ્વનો ઇતિહાસ તેમને કહી સંભળાવતા. પ્રાચીન રોમ કે ક્રેચ રોલોલ્યુશનનો તેમને પુરેપુરો ખ્યાલ આપતા. ભારત વર્ષના ઇતિહાસના દરેક પૃષ્ઠ ઉપર તેઓ કંઈક નવુંજ અજવાળું પાડતા. ધડીકમાં શ્રેતાઓનું લક્ષ્ય આર્યપ્રજાનું ભાવી જીવન ધડવાનાં સાધનો તરફ દોરારું અને ધડીકમાં તેને મહાભારતના યુદ્ધ તરફ વળારું. ભારતવર્ષના પ્રજાક્રિય જીવનનું અંધારણુ અને મહતા તે સમજાવતા. સ્વામી વિવેકાનંદ જાતે પણ આર્યોની પ્રાચીન સંસ્કૃતિથી એટલા બધા તન્મય થઈ ગયા હતા કે રસ્તામાં કોઈ મુસલમાન પણ મળે તો તેને પણ તે ધણા માન સાથે નમતા અને એશીયાની સમગ્ર સંસ્કૃતિના એક સંતાન તરીકે તેને તે ગણતા. ”

ધણા પંડિતો વાદવિવાદ કરવાને આવતા. વિવેકાનંદ તેમના તર્કોનું સમાધાન આપતા અને કહેતા કે સંસ્કૃત વિધાનું મૂળ પ્રજાના શિક્ષણમાં રહેલું છે. હિંદતા અનુપમેય તત્ત્વજ્ઞાનનો આધાર હિંદુ પ્રજાના જીવન ઉપરજ રહેલો છે. પ્રજાની વ્યવહારિક સ્થિતિને લક્ષ્યમાં નહિ લેવાય ત્યાં સુધી બધુંજ તત્ત્વજ્ઞાન નકાર્યું રહેશે.

સધળા સાધુઓ વિવેકાનંદના વિચારો પુરેપુરા સમજવાનો પ્રયત્ન કરતા અને તેમ કરવામાં હિંદુપ્રજનનું ભાવી જીવન ધડવાના માર્ગોનું સુચન તેમને થઈ જતું. ખ્રીસ્તીધર્મના પાઠરીઓ અહીં આવતા અને નરેન્દ્ર તેમના સિદ્ધાંતોને પોતાની અપૂર્વ તર્ક શક્તિવડે તોડી નાંખતો. પછી જ્યારે તેઓ પોતાની બુદ્ધિ કળુલ કરતા ત્યારે તે તેમને ખ્રીસ્તી ધર્મનું ખરૂં રહસ્ય સમજાવતો. ઘણા વિષયો અહીં આં ચર્ચાતા. ધર્મ, ઇશ્વરવાદ, ઇતિહાસ, સમાજ શાસ્ત્ર, સાહિત્ય, કળા, વિજ્ઞાનશાસ્ત્ર, તુલનાત્મક ધર્મ, તત્ત્વજ્ઞાન, જડવાદ વગેરે બાબતો વિષે અનેક ચર્ચાઓ થતી. ધડીકમાં નરેન્દ્ર “ ઇશ્વર નથીજ ” એવો પક્ષ લઇને તે પક્ષને સાબીત કરતો અને ધડીકમાં તે “ ઇશ્વર એકલોજ સત્ય છે ” એમ પ્રતિપાદન કરતો. આમ દરેક વિષય અનેક બાબુઓથી સમજાવતો. સાંખ્ય, યોગ, ન્યાય, વૈશેષિક, મિમાંસા, વેદાન્ત, સર્વની એકબીજા સાથે તુલના કરવામાં આવતી અને તેમાંના સગતીય અને વિગતીય તત્ત્વો ઠસાવાતાં. વેદાન્ત સાથે બુદ્ધધર્મ સરખાવતો અને હિંદુના વિવિધ ધર્મો અને પંથોનો વિચાર ચલાવતો. પૈશ્વ, શૈવ અને દેવીધર્મના સ્વરૂપો સમજાવતાં અને વૈદિક સમયના દેવતાઓ વિષે પણ જ્ઞાન અપાતું. આખરે નરેન્દ્ર સર્વને જણાવતો કે પાશ્ચાત્ય વિદ્યાથી કેળવાયલા હિંદુવાસીઓને શ્રીરામકૃષ્ણનું જીવન અને બોધનો અભ્યાસ કરવાની જરૂરજ પડશે. શ્રીરામકૃષ્ણનું જીવન તેમને જડવાદમાંથી પાછા હિંદુધર્મ તરફ લાવશે અને ઉપનિષદોનાં સત્યો પ્રમાણે તેમનાં જીવનને ધડવાની જરૂરીયાત સાબીત કરી બતાવશે.

આ પ્રમાણે નરેન્દ્ર અને તેના ગુરુમાધવો પોતાના દિવસો પસાર કરતા હતા અને તેમ કરવામાં તેમનું ભાવી જીવન ધડાતું હતું. નરેન્દ્ર તેમને હિંદુ ધર્મની મહત્તા સમજાવતો અને તેમને હિંદુધર્મના રક્ષક બનાવતો હતો. તેમની પાસે ઉપનિષદો, યોગવાસિષ્ઠ, પુરાણ,

વગેરે વંચાવતો અને રૂઢિમુનિઓનાં વચનોનું રહસ્ય તેમના મનમાં ઠસાવતો. એ બાપતો ઉપર તે વધારે ભાર મુકે તો—એકતો પરદેશીઓને વેદાન્તનું રહસ્ય સમજાવવું અને વેદાન્ત ધર્મને અખિલ વિશ્વનો ધર્મ બનાવવો, અને બીજું હિંદમાં સર્વને બ્રાહ્મણ ધર્મ સમજાવવો કે જેથી કરીને સધળાઓ એકજ પ્રજા તરીકે જીવન ગાળી રહે.

આ સાધુઓ સધળા ધાર્મિક મહોત્સવો ઉજવતા. શિવરાત્રીને દિવસે તેઓ આખો દિવસ અપવાસ કરતા અને આખી રાત ધ્યાન, પૂજન, કાર્તનાદિમાં પસાર કરતા. પૂજા કરતી વખતે પોતાના શરીર ઉપર પુષ્કળ ભસ્મ તેઓ ચોળતા. ઘડીકમાં “શિવ ! શિવ !” બોલતા તેઓ નૃત્ય કરતા અને હાથ વડે તાળી પાડતા. આખી રાત “હર હર મહાદેવ ! શિવગુરુ ! શિવગુરુ !” ના પોકારોથી સધળું સ્થાન ગમગી મુકતા.

સ્વામી વિવેકાનંદે આગળ ઉપર જે ભવ્ય જીવન જગતની દૃષ્ટિ આગળ ગાળી બતાવ્યું છે તે જીવનની આ સધળી તૈયારીઓજ હતી. તેમના ગુરુભાઈઓ પણ તેમના જેવાજ વિચાર કરતા, તેમનેજ પગલે ચાલતા અને તેમના જેવીજ ભાવનાઓ બાંધતા. અલૌકિક પ્રકારના આધ્યાત્મિક પાશથી તેઓ એક બીજાની સાથે બંધાઈ રહ્યા હતા.

આ સમયે પણ નરેન્દ્ર સૌ સાધુઓને એક ઉચ્ચકોટિનો બુદ્ધિશાળી પુરૂષ હોય તેમજ જણાતો. શ્રીરામકૃષ્ણે તેના વિષે જે ભવિષ્ય ભાષ્યું હતું તે સધળું ખરું પડતું જાય છે એમ હવે તેમને લાગવા માંડ્યું. તેમાંનો એક સાધુ લખે છે: “શિક્ષણોની સર્વ ધર્મપરિષદમાં વિવેકાનંદે જીવનમાં પ્રથમજ જે જીત્સો, વક્તૃત્વ અને ચારિત્રનો પ્રભાવ દર્શાવ્યો હતો, તેજ જીત્સો તેજ વક્તૃત્વ અને તેજ ચારિત્ર આ સમયે તેમના ગુરુ ભાઈઓને જગતના કાર્ય માટે કળવવામાં તે દર્શાવી રહ્યા હતા. શ્રીરામકૃષ્ણે જે કાર્ય કરવાનું તેમને

સોપિલું હતું તે કાર્યનું ખરું રહસ્ય અને ઉંડું જ્ઞાન, પ્રેમયુક્ત ભાષાદ્વારા તેમના હૃદયમાં તે ભરતા હતા. જગતની આગળ તેમણે જે અગ્રાધ સત્યો આગળ જતાં મુક્યાં હતાં તે તેમના ગુરુભાષ્યોને મન નવાં નહોતાં, કારણ કે તે સત્યો આ વખતે બહુ ઉદ્ધાસથી તેમને સમજાવાતાં હતાં.”

પોતાની બુદ્ધિ અને આત્માના વિકાસને માટે વિવેકાનંદે જે બહોળું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કર્યું હતું. તે સઘળાનો ઉપયોગ તેમણે પોતાના ગુરુભાષ્યોને કેળવવામાં કર્યો છે. ખરું જોતાં યુનિવર્સિટીનો અભ્યાસ અને ડીગ્રીનો ત્યાગ કરવાથી તે સાધુઓને કંઈજ ગેરફાયદો ન થતાં હોય તેમના નેતાએ તેમને એક વધારે વિશાળ, વધારે ભવ્ય, અને વધારે બુદ્ધિવાળા જીવનમાં પ્રવેશ કરાવ્યો હતો. જે અસંખ્ય વિચારોના પ્રદેશમાં પસાર થઈને વિવેકાનંદે પોતાનો માર્ગ શોધી કઢાડ્યો હતો; જે અનેક વિદ્યાઓમાં પ્રવેશ કરી તેનો સાર તેમણે ગ્રહી લીધો હતો; વિજ્ઞાન, ધર્મ અને તત્ત્વજ્ઞાનનાં જે અનેક પાશ્ચાત્ય અને પૌર્વાત્ય પુસ્તકોનો તેમણે સંપૂર્ણ અભ્યાસ કર્યો હતો; તે સઘળું જ્ઞાન તેઓ હવે પોતાના ગુરુભાષ્યોને આપતા હતા. તેમ જતાં તેઓ તેમના શિક્ષક કે ગુરુ થવાનો દાવો જરા પણ કરતા નહીં. સઘળા સાધુઓ તેમની આસપાસ વીંટળાઈને જમીન ઉપર બેસતા અને વાર્તાચિત્રમાં સઘળું જ્ઞાન ગ્રહણ કરતા. વિવેકાનંદે કલાકના કલાકો સુધી બોલતા અને વખતે એકનો એક વિષય ઘણા દિવસો સુધી પણ ચાલતો. તે પોતાની મેળે અનેક પ્રશ્નો ઉત્પન્ન કરતા અને તેનું નિરાકરણ આપતા. કોઈ વખત સામાજિક તો કોઈ વાર ધાર્મિક વિષય હાથમાં લેવાતો અને વિજ્ઞાન, કળા, ઇતિહાસ, સંન્યાસ વગેરે વિષયો એક પછી એક ચર્ચાતા. પાશ્ચાત્ય અને પૌર્વાત્ય આદર્શોનું યોગ્ય સંગેલન કરવામાં આવતું. જુના અને નવા વિચારોનો

અપૂર્વ યોગ સધાતો અને આખરે શ્રીશંકરાચાર્ય અને કેન્ટના સિદ્ધાંતોના પ્રતિપાદનમાં વાર્તાલાપનો છેડો આવતો.

સવારમાં કેટલોક વખત ધ્યાનમાં બેઠા પછી વિચારોની આપ લે કરવામાં આવતી. સંવાદ આગળને આગળ ચાલતો અને એક પછી એક સઘળા આકર્ષાઈને આખરે એકાદ ઓરડીમાં એકઠા થતા. જેથી મઠની બાકીની જગ્યા જાણે ખાલીજ પડી રહેલી હોય એવો ખીજાને ભાસ થતો. કોઈ કોઈવાર તો સર્વે એકાદ વૃક્ષની છાયા નીચે એસી ત્યાંજ કલાકના કલાકો ગાળતા. ધડીએ ધડીએ “ગુરૂ મહારાજકી જય ” ના પોકારો સંભળાતા. કોઈ વખત એકાદ જણ એક ખુણીમાં બેસીને અધ્યયન કરતો જણાતો અને વિવેકાનંદ ફરતા ફરતા તેની પાસે જઈ શું વાંચ્યું છે તે પૂછતા, શાસ્ત્રની બારીકીઓ સમજાવતા અને એટલામાં સઘળા સાધુઓ એક પછી એક આવીને ત્યાંજ ટોળે બેસી જતા!

એક વખત એક સાધુની માતાએ અંતપુર નામના ગામે સઘળા સાધુઓને બોલાવ્યા. તેઓ ત્યાં ગયા. અહીં આંત્રી જગ્યા શાંત અને શહેરના ઘોંઘાટથી મુક્ત હતી. અંતપુરનું સાદું જીવન, સ્થળમાં વ્યાપી રહેલી શાંતિ અને સૃષ્ટિ સૌંદર્ય—આ સર્વવડે ફરીને તે સ્થાન ધ્યાનને માટે ધર્મજ યોગ્ય લાગતું હતું. સાધુઓ અનેક બાબતો ઉપર વિચાર કરવા લાગ્યા. આધ્યાત્મિક જીવનનો પ્રકાશ અને બળ તેમના હૃદયમાં એવાં ઉછળી રહ્યાં કે જેથી સઘળા સંપૂર્ણ સંન્યાસ ધાનજી કરવાને ફરી ફરીને નિશ્ચય કરવા લાગ્યા અને જગતના કલ્યાણને માટે પોતાનું જીવન અર્પણ કરવાનું પણ લેવા લાગ્યા. નરેન્દ્ર પણ પોતાના ગુરૂનાં વચન સંભારીને નિશ્ચય કરવા લાગ્યો કે “જગતના કલ્યાણને માટે હું મારા જીવનને નિયમિત કરીશ અને સાધુ જીવનનાં બે મુખ્ય અંગો કનક-કામિનીનો તમાગ એટલે કે અહ્મ-ચર્ય અને ભિક્ષાવૃત્તિને સંપૂર્ણ રીતે પાળીશ. મારું તપ અને અનુ-

ભવ હું જગતને આપીશ. ” તે મોટેથી બોલી ઉઠ્યો “ ઝં શ્રીરામકૃ-
ષ્ણાર્પણમસ્તુ : ”

સમય સાયંકાળનો હતો. અંતપુર શાંત થઈ રહ્યું હતું. આ વખતે સાધુઓએ એક ધુણી સળગાવી અને તેની આસપાસ બેસીને પ્રભુનું ધ્યાન કરવા લાગ્યા. મોટાં મોટાં ટાલ સળગાવવામાં આવ્યાં અને અગ્નિની, જ્વાળાનો પ્રકાશ રાત્રિના અંધકાર સામે ચિત્ર વિચિત્ર આભાસ ઉત્પન્ન કરવા લાગ્યો. કેટલોક વખત સર્વે ધ્યાનગ્રસ્ત રહ્યા પછી નરેન્દ્રે જિસસ કાઠસ્થની કથા કહેવા માંડી. કાઠસ્થની બાલ્યાવસ્થા, ઇજીપ્તની મુસાફરી, જ્યુદ્ધ પાંડિતોની સાથે મંદિરમાં બેસવું, વગેરે વગેરે બાબતો એટલા ઉદ્ધાસથી કહેવામાં આવી કે સર્વના અંતઃકરણમાં કાઠસ્થના જીવનનો ચિતાર આબેહુબ ખડો થવા લાગ્યો ! સર્વને કાઠસ્થનાજ વિચારો આવી રહ્યા; કાઠસ્થનાંજ વચનો સૌના મનમાં તરી રહ્યાં; કાઠસ્થના સમયનો આનંદ સૌના મનમાં વ્યાપી રહ્યો; અને કાઠસ્થના ચારિત્રથી સર્વનાં હૃદય ઉછળી રહ્યાં ! શ્રીરામકૃષ્ણ અને કાઠસ્થ વચ્ચે સરખાપણું જણાવા લાગ્યું ! મધ્ય રાત્રીનો સમય કાઠસ્થ અને શ્રીરામકૃષ્ણનાં નામોચ્ચારથી ગાજી રહ્યો ! નરેન્દ્ર સર્વને જગતના ઉદ્ધારાર્થે કાઠસ્થ જેવા થવાનો બોધ કરવા લાગ્યો અને સર્વેએ તે ધુણીની સમક્ષ સર્વદા સંન્યાસી રહેવાનું વ્રત લીધું ! અને અહાહા ! તરતજ થોડીકવાર પછીથી સર્વને યાદ આવ્યું કે આજનો દિવસ “ ક્રીસ્ટમસ ડેવ ” નો જ છે !

આજ પ્રમાણે વળી બીજે પ્રસંગે ભગવાન ખુદનું ચરિત્ર ચિત્ત-
રાતું અને સર્વ સાધુઓ તેના દરેકે દરેક પ્રસંગને પૂર્ણભાવથી હૃદ-
યમાં ઉતારતા. નરેન્દ્રની પ્રેરણાથી મઠમાં સર્વેએ ખુદધર્મનો અભ્યાસ કર્યો, તેઓએ લલિત વિસ્તારના શબ્દે શબ્દનું મનન કર્યું અને તેમનો આત્મા દુરસ્થ પ્રાચીન સમયમાં વિચરી રહ્યો. તેમનો અંતરાત્મા

ભગવાન યુદ્ધની સાથે સ્થળે સ્થળે પ્રવાસ કરી રહ્યા. યુદ્ધગયાથી તે રાજગીરમાં અને ત્યાંથી સારનાથમાં જઈને વસી રહ્યા. જે બોધીવૃક્ષની નીચે યુદ્ધે નિર્વાણ પ્રાપ્ત કર્યું હતું તેની નીચે જઈને તે ઉભો રહ્યો. યુદ્ધના સંન્યાસની ઉત્કટતા અને મહત્તા તેઓ અનુભવવા લાગ્યા. પોતાની માનસિક દૃષ્ટિએ તેઓ યુદ્ધનો દેહત્યાગ જોઈ રહ્યા ! યુદ્ધના શિષ્યો સાથે તેઓ વિલાપ કરવા લાગ્યા, અને કુશીનગરના લોકો જોડે યુદ્ધની વિભૂતિ સંગ્રહી રાખવા લાગ્યા. યુદ્ધના ભિક્ષુઓની માફક તેઓ પીતવસ્ત્ર ધારણ કરીને સત્યાન્વેષણ કરતા હોય એમ માનસિક આચરણ કરવા લાગ્યા. નલન્દના વિશ્વવિદ્યાલયના સાધુઓની માફક તેઓ વર્તવા લાગ્યા. સીલોન, ચીન, જાપાન, ઇજિપ્ત અને રોમ સુધી ભિક્ષુઓએ કરેલી મુસાફરી, તેમના ધાર્મિક અને તત્ત્વજ્ઞાન વિષયક સંવાદો, વગેરેનું તેઓ મનન કરવા લાગ્યા અને આસપાસ યુદ્ધમય સૃષ્ટિ રચવા લાગ્યા. આમ નરેન્દ્રે સૌના અંતરાત્માને યુદ્ધચરિત્રથી હલાવી મુક્યો !

થોડાક સમય પછી હિંદુદેવોના અવતારોનો તથા હિંદુ ભક્તો અને આચાર્યોની ઐતિહાસિક મહત્તાનો વિષય હાથ ધરવામાં આવ્યો. રામ, કૃષ્ણ, શંકર, રામાનુજ, કબીર, તુલસીદાસ, રામદાસ, ચૈતન્ય, રામપ્રસાદ, ગુરૂનાનક, ગુરૂગોવિંદ, વગેરેનાં ચરિત્રો એક પછી એક કહેવામાં આવ્યાં; અને ભારતવર્ષનો મહિમા વધારવાને તથા સનાતન ધર્મને માટે તેઓએ શું શું કર્યું છે તે સમજાવવામાં આવ્યું. શ્રી શંકરાચાર્યે વેદાન્તનું પ્રતિપાદન કર્યું, શૈવધર્મને ઉત્તેજન આપ્યું, વિષ્ણુ, દેવી, દક્ષિણા મૂર્તિ વગેરે અનેક દેવ દેવીઓની ઉપાસનાનો અનેક સ્તોત્ર દ્વારા બોધ કર્યો, આ સર્વથી નરેન્દ્ર હિંદુધર્મની એકતા અને મહાપુદ્ગિશાળી શંકરાચાર્યનો તેમ કરવામાં સમાપ્ત રહેલો ગૂઢ હેતુ સર્વના હૃદયમાં ઠસાવવા લાગ્યો. ભારતવર્ષના પ્રાચીન ર્ષિઓનું

સાદું જીવન અને ઉચ્ચ વિચાર, સનાતન ધર્મનાં અનેક સ્વરૂપો અને અંગોનું યોષણ કરવાને માટે હવે એમ તે પ્રતિપાદન કરવા લાગ્યો.

ધણી વખત મઠમાં સાયંકાળના સમયે પરમ શાંતિ પ્રસરી રહેતી. તે શાંતિની વચમાં વિવેકાનંદનો મધુર સ્વર પાસેના પાગમાંથી સંભળાતો. આ વખતે ખીજ સાધુઓ મંદિરમાં કે ગંગા કિનારે ધ્યાનગ્રસ્ત થઈ રહેલા દેખાતા અને વિવેકાનંદ સાયંકાળની છાયામાં ભજન ગાતા ગાતા અહીં તહીં વિચરતા. પછીથી એકાદ મિલ્ક-વૃક્ષની વિસ્તૃત શાખાઓ નીચે બેસી ધ્યાનમાં લીન થઈ જતા !

સ્વામી વિવેકાનંદના મનમાં અનેક વૃત્તિઓ ઉછળી આવતી. અનેક વિચારો વિચારાતા અને જે વૃત્તિ પ્રાધાન્ય ભોગવતી હોય તદ્વત તેમનું આચરણ થતું દેખાતું. કોઈવાર તે એક મહાન ભક્ત જેવા દેખાતા તો અન્ય સમયે મહાજ્ઞાની જેવા જણાતા. કોઈવાર તે સર્વને પુછતા કે “અત્યંત નમ્રતા શી રીતે પ્રાપ્ત થાય તે કોઈ બતાવશે આ ઉપાધિનો ઉચ્છેદ શી રીતે થાય ?” સધળાઓ શ્રીરામકૃષ્ણનું વચન સંભારીને જવાબ આપતા કે “મહારાજ, તમારી ઉપાધિ જગતનેજ માટે છે.” કોઈવાર તેઓ નમ્રભાવનો ત્યાગ કરીને વેદાન્તનો અદ્વૈતભાવ ધારણ કરી રહેતા તો કોઈવાર વળી કંઈક જુદીજ વૃત્તિને ધારણ કરીને તે કહેતા “અત્યંત કષ્ટ સહન કર્યા પછીથી હું આ સ્થિતિને પ્રાપ્ત કરી શક્યો છું.” વળી કોઈવાર અનેક તપાચરણ તેઓ કરતા અને અનેક સાધનાઓ સાધતા ! આવી રીતે સ્વામીજી અનેક ભાવ પ્રગટ કરતા અને જુદા જુદા પ્રસંગે જુદા જુદા સ્વરૂપમાં જણાતા. તેમના જીવનનો ઉડો અભ્યાસ કરનારજ તેમનું વિવિધ પ્રકારનું ગૂઢ જીવન સમજી શકે.

નાગ મહાશય નામના એક પુરુષ શ્રીરામકૃષ્ણના પરમ ભક્ત હતા. તે વારંવાર મઠમાં આવતા. પ્રથમ તે વૈદ્યનો ધંધો કરતા

હતા, પણ એક દિવસ શ્રીરામકૃષ્ણે તેમને કહ્યું: “જેનું મન સર્વદા રોગની ચિકિત્સા કરવામાં અને દવાની શીશીઓમાંજ લાગી રહે તે કદી ઇશ્વરનાં દર્શન કરી શકે નહીં!” આથી કરીને નાગમહાશયે દવાની પેટી ગંગા નદીમાં નાંખી દીધી અને આખો દિવસ પ્રભુ ભજનમાંજ ગાળવા લાગ્યા.

ગંગાનદીના કિનારા પાસે એક નાની ઝુંપડીમાં હવે નાગમહાશય રહેતા હતા. શ્રીરામકૃષ્ણની મહાસમાધિ પછી ઇશ્વરને સાક્ષાત્કાર કરવાની તેમને તીવ્ર ઇચ્છા થઈ હતી. રાત દિવસ તેમણે રૂઢનજ કરવા માંડ્યું! કશુંએ ખાય નહીં કે કશુંએ પીએ નહીં! કેટલીક વખત તેમનો કોઈ મિત્ર બળાત્કારે ખવરાવતો. શરીર અને તેની જરૂરીયાતોને તો તે જાણે ભુલીજ ગયા હતા. વિવેકાનંદ જાતે એક દિવસ નાગમહાશયને મળવા ગયા. તેમણે સાંભળ્યું હતું કે નાગમહાશયે ચાર પાંચ દિવસથી કંઈજ ખાધું નથી. તેઓ એક ગાંડા મનુષ્ય જેવા દેખાયા. પુષ્કળ તાવ ચઢ્યો હોય તેમ તે પ્રભુના વિરહથી ધ્રુજતા જણાયા. તેની પાસે આવીને સ્વામીજી બોલ્યા “નાગ મહાશય, અમે તમારા અતિથિ છીએ! અમે તમારી પાસે બિક્ષા માગવા આવ્યા છીએ!” સ્વામીજી એમ ધારતા હતા કે પ્રભુને નૈવેદ્ય ધરાવ્યા પછી અને અતિથિને જમાડ્યા પછી નાગમહાશય પણ કંઈક પ્રસાદ તરીકે ખાશે. નાગમહાશયે ઉભા થઈને શ્રીરામકૃષ્ણના શિષ્યોનો બહુજ સત્કાર કર્યો. તેઓ એકદમ બળ્લરમાં ગયા, જે જોઇતું હતું તે આણ્યું, અને જાતે રસાઈ બનાવવા લાગ્યા! સ્વામીજીએ અને બીજા સાધુઓએ ભોજન કર્યું પણ તેઓ નાગમહાશયને ખાવાનું સમજાવી શક્યા નહીં. તેઓએ ધણાએ કાલાવાલા કર્યા, ધણાએ આગ્રહ કર્યો, પણ નાગમહાશયે જરાયે ખાધું નહીં. અંતે જ્યારે સાધુઓએ ધણાજ આગ્રહ કર્યો ત્યારે તેમણે ભાતનું વાસણ પોતાના મસ્તક સાથે અદાણ્યું અને બોલ્યા “આ પાત્ર શરીર-

જેણે ઇશ્વરનું દર્શન કર્યું નથી તેને ખાવાનું કેવું ? ” આ જોઈ સ્વામીજીની આંખમાં આંસુ આવી ગયાં. પાછળથી ધણોજ આગ્રહ કરીને કંઈક ખવરાવ્યું.

કેટલીક વખત સ્વામીજી જાતેજ અશ્રુપાત કરતા અને કહેતા કે “ અરે, મેં તે શો આધ્યાત્મિક અનુભવ મેળવ્યો છે ? એકવાર દશાની જાંખી થઈ તે થઈ ! ઉલટી તે પછી તો વિયોગની આગ વધારે ભડકી ઉઠી છે. અરે, ક્યાં છે પાછી એ પરમ શાંતિ ! મને આટલાથી સંતોષ વળતો નથી ! ભડતો સાથે વાતચિત કરવી પણ મને ગમતી નથી. સમ્વિદ્યાનંદ-સદાનું પરમસુખ મારે જોઈએ છે ! આ નામ-રૂપમાં તે ક્યાં સુધી પડી રહેવું ? ” કાશીપુરમાં પ્રાપ્ત થયેલી નિર્વિકલ્પ સમાધિનુંજ આ સ્મરણ હતું. નરેન્દ્ર હવે નામ-રૂપથી કંટાળ્યો હતો. સમ્વિદ્યાનંદ સ્વરૂપનુંજ તે રટણ કરતો હતો. એક ભક્ત તેને મઠમાં એક દિવસ જોઈને લખે છે : “ આજે નરેન્દ્રે નવું ભમવું વસ્ત્ર ધારણ કર્યું છે. કેવો સુંદર તે દેખાય છે ! તેનું મુખ બ્રહ્મજ્ઞાનના તેજથી તેજસ્વી બની રહેલું છે, તોપણ તે મુખ ઉપર પ્રભુપ્રેમની કેવી મૃદુતા છવાઈ રહેલી છે ! રાત દિવસ પ્રભુનુંજ સ્મરણ કરતા આ સાધુઓને ધન્ય છે ! ”

સાધુતા અને આનંદનું આવું વાતાવરણ મઠમાં પ્રસરી રહ્યું હતું. રામકૃષ્ણમઠનું સઘળું વાતાવરણ આધ્યાત્મિક ચેતનથી ભરપુર થઈ રહ્યું હતું. જાણે કે મઠનાં વૃક્ષો, ઘાસ, પક્ષીઓ, દિવસનો પ્રકાશ અને રાત્રિનો અંધકાર પણ વૈરાગ્ય અને ત્યાગને ધારણ કરી રહેલાં હોય એમ સર્વને ભાસતું હતું ! આ સાધુઓને મન જગત તૃણવત્ હતું. માત્ર પ્રભુનેજ તેઓ ઝોળખતા હતા. તેઓએ એક પ્રકારનો જ્ઞાનાગ્નિ પ્રજ્વલિત કર્યો હતો. ખરેખર, આવા સાધુઓજ ખરેખરા વીર પુરુષો છે.

આ સાધુઓને મન દિવસ કે રાત્રિ, કલાક કે મિનિટ, કલાની પલ્લુ ગણના હતી નહીં, કારણ કે તેઓ સર્વદા સાધનમાં અને આનંદમાંજ રહેતા. જેઓ બહારથી મઠમાં આવતા તે તેમને જોઈને આશ્ચર્ય પામતા અને કહેતા “આ માણસો કોણ છે ! તેઓની આંખો કેવી તેજસ્વી છે ! તેઓ ગાંડા માણસ જેવા દેખાય છે !” અને ખરેખર તેઓ ગાંડાજ હતા; ઇશ્વરની પાછળ તેઓ ગાંડાજ થઈ રહ્યા હતા ! અનેક પ્રકારનો આધ્યાત્મિક અનુભવ તેઓ મેળવતા હતા. કેટલાક કલાકના કલાકો સુધી હાલ્યા ચાલ્યા વગર ધ્યાનસ્થ થઈને રહેતા; કેટલાક ભક્તિમય ભજનો થાકી જવાય ત્યાં સુધી ગાતા; કેટલાક માળા લઈને બેસતા અને આખી રાત જપ કર્યા કરતા; કેટલાક ધુણી સળગાવીને તેની પાસે આસન વાળીને બેસતા અને કલાકો સુધી પરમાત્મ ધ્યાનમાં બેસાઈ રહેતા. શ્રીરામકૃષ્ણની છબી મઠમાં હતી અને તેની સમક્ષ હૃદયસ્પર્શી ભજનો ગવાતાં, મંત્રો ઉચ્ચારાતા, ધ્રુપ, દીપ, નૈવેદ્ય થતાં, અને શ્રીખનાદ પલ્લુ કરવામાં આવતો. સાયંકાળે સર્વ સાધુઓ મંત્રોચ્ચાર કરતા અને સર્વની વચમાં નરેન્દ્ર ધ્યાનાવસ્થામાં બેસતો. તે પોતાની આધ્યાત્મિક શક્તિથી સર્વના આત્માને ઉત્તર કરતો બ્રહ્મધ્યાનમાં લીન થઈ રહેતો. અહાહા ! આ સાધુઓ-શ્રીરામકૃષ્ણનાં બાળકો-પ્રભુના કેવા પરમ ભક્તો હતા ! તે સર્વ ભક્તોની વચમાં દિવ્યજ્યોતિ સમેા નરેન્દ્ર વિરાજતો !

પ્રકરણ ૨૪ સું-પ્રવાસી સાધુ.

આર્યપ્રજનું જીવન શેમાં રહેલું છે ? તે જીવનમાં કઈ કઈ વૃત્તિઓ પ્રધાનપદ ભોગવી રહેલી છે ? તેના હેતુઓ, આદર્શો અને આશયો કયા કયા છે ? આર્યપ્રજનું ખરું જીવન ક્યાં જણાઈ આવે છે ? તેની ઉત્પત્તિના

માર્ગો કયા છે ? હજારો વર્ષથી તેનું જીવન કદા દિશામાં વહી રહેલું છે ? તેને હવે કદા દિશામાં વાળવું ? આર્ય જીવનમાં પ્રભુનો હેતુ શો રહેલો છે ? આર્યપ્રજાને કયા કયા કાર્યને માટે પ્રભુએ નિર્માણ કરેલી છે ? આ સવળું શોધી કહાડવાને સ્વામી વિવેકાનંદે ભારત-વર્ષનો ઐતિહાસિક દ્રષ્ટિએ અભ્યાસ કર્યો હતો; એટલુંજ નહિ પણ ગામે ગામ, સ્થળે સ્થળ, ઝુંપડે ઝુંપડે, પર્વતોની ગુફાઓમાં, રાજાઓના મહેલોમાં અને ગરીબોનાં નિવાસ સ્થાનોમાં ફરી ફરીને તેમણે સ્વાતુભવથી નક્કી કર્યું હતું કે આર્ય જીવન શેમાં રહેલું છે. આર્યજીવનનું મૂળ શેમાં છે, અને આર્યજીવનરૂપી પ્રવાહ ક્યે માર્ગે વહી રહેલો છે ? એક ખરા સ્વદેશ ભક્ત અને આદર્શ સુધારક તરીકે તેમણે આ કાર્ય બજાવ્યું છે અને ભારતવર્ષના જીવનની રૂપરેખા આંકીને તેના બાની ઉદયને માટે સત્ય માર્ગો સૂચવ્યા છે.

તેમના ગુરુભાઈઓમાં આત્મશ્રદ્ધા વધે, તેઓ એકલા રહેતાં શિખે, એક બીજાની સાથે બ્રાતૃભાવથી બંધાઈ રહે, સાધુઓનું સંપૂર્ણ સ્વાતંત્ર્ય ભોગવે, ભિક્ષાવૃત્તિથી પોતાનું જીવન ચલાવે, જગતમાં વિચરી અનેક પ્રકારના અતુભવો મેળવે, જ્ઞાનમાં વધારો કરે અને જગતની સેવા કરી તેને હરેક રીતે ઉપકારક થઈ રહે; તેમજ પોતે પણ ગુરુભાઈઓ જેડે બ્રાતૃભાવથી બંધાયા છતાં સ્વતંત્રપણે બહાર વિચરે; ભારતવર્ષનાં અનેક સ્થળો-ત્યાંના લોકોના આચાર, વિચાર, ધર્મ, કેળવણી, સામાજિક સ્થિતિ વગેરે-જુલે; તેના ઉડે અભ્યાસ કરી ઐતિહાસિક અને આધ્યાત્મિક દ્રષ્ટિથી એક સ્વદેશભક્ત સાધુ તરીકે તેમની ઉન્નતિના માર્ગો યોજે; કોઈ એકાન્ત સ્થળમાં કે કોઈ યાત્રાના સ્થાનમાં, જંગલમાં કે પર્વતના શિખર ઉપર વસી ઉઘ્ય આધ્યાત્મિક દિશામાં મગ્ન રહે; એવા વિચારોથી સ્વામી વિવેકાનંદે હવે મઠને છોડવાનો અને ભારતવર્ષમાં એક પરિવ્રાજક સાધુ તરીકે ફરવાનો નિશ્ચય કર્યો.

આવા પ્રવાસી સાંધું તરીકે તેમણે જે દિવસો ગાળ્યા છે તેમનું વર્ણન રસમય અને બોધપ્રદ છે અને તે સમય આધ્યાત્મિક ભવ્યતાથી ભરપૂર છે. ઘણી વખત સ્વામીજી પોતાનું નામ બદલતા અને પોતે ક્યાં જાય છે તે પણ કોઈને જણાવા દેતા નહીં. પોતે ધારેલા કાર્યમાં કોઈ પણ મિત્ર, ગુરુભાષ કે શિષ્ય આડે આવે નહીં એમ તેમનો દૃઢ નિશ્ચય હતો. સમસ્ત ભારતવર્ષ અને અખિલ જગતને માટે જે પ્રેમ તેઓ ધરાવી રહ્યા હતા તે પ્રેમમાં-તે પ્રેમથી ઉદ્ભવતા કાર્યમાં અમુક એક, બે, કે પચીસ વ્યક્તિઓનો પ્રેમ અંતરાયરૂપ થઈ ન રહે એવી સાવચેતી તે પહેલેથીજ રાખતા હતા. તે જ્યાં જ્યાં જતા ત્યાં ત્યાં તેમના શબ્દો, દેખાવ અને જીવનસાથી મોહિત થઈને તેમના થોડા પણ પરિચયમાં આવનાર દરેક મનુષ્ય ખીજીને કહેતો કે “અહીંમાં એક અલૌકિક સાધુ આવ્યા છે ! તમારે એમનાં દર્શન કરવાં જોઈએ !”

સ્વામી વિવેકાનંદ આ વખતે તદ્દન એકલાજ વિચરતા અને કોઈ પણ ગામમાં એકાદ દિવસથી વધારે રહેતા નહિ. વધુ પ્યા-તિમાં ન આવવું અને એક સામાન્ય સાધુ તરીકે પસાર થવું એવા હેતુથી તેઓ પોતાની વિદ્યા અને ઇંગ્રેજીનું જ્ઞાન પણ છુપાવતા. કોઈની પાસે કંઈ પણ તેઓ માગતા નહીં અને જે કંઈ આવી મળે તે ખાતા. આ સમય વિષે વાત કરતાં તે કહેતા કે કેટલીક વાર તો તેમને લાંઘા પણ થતાં. કેટલીક વખત તેઓ જંગલમાં વાસ કરતા તો કેટલીક વખત કોઈ જૂની પુરાણી ધર્મશાળામાં ઉતરતા. કેટલીક વખત ખુલા મેદાનમાં તારાઓથી છવાયેલા નિર્મળ આકાશ નીચેજ તેઓ એકલા પડી રહેતા. કેટલીક વખત સૂર્યનો સખત તાપ સહન કરી પગે ચાલતા, તો કેટલીક વખત વરસાદની ઝડીઓ વચ્ચેથી પસાર થતા. તેમનું મન આ સર્વ પ્રસંગે આધ્યાત્મિક

વિચારો અને અલૌકિક ભાવનાઓમાં જ રમ્યા કરતું અને ટાઢ કે તડકો કશાની તેઓ પરવા કરતા નહીં. તેઓ “ નારાયણ હરિ ” કહીને બિક્ષા માગતા. જે પ્રમુગે જેવો યોગ હોય તે પ્રમાણે તેઓ આગગાડીમાં અથવા પગે ચાલીને જતા.

પ્રવાસી સંન્યાસી તરીકેનો તેમનો બાહ્ય દેખાવ અત્યંત મોહક હતો. રાજપુરુષની ભવ્યતા તેમાં દેખાતી હતી. તેમનું સઘળું શરીર જાણે કે એક તેજપુંજ સમાન ભાસતું. તેમનાં પ્રકાશિત વિશાળ નેત્રા, ભવ્ય ચારિત્ર્ય અને તેમના મુખારવિંદ ઉપર જણાઈ આવતાં મોટાઇનાં અમુક ચિન્હો વડે કરીને તેમનું ગમન સર્વત્ર આકર્ષક થઈ રહેતું. હાથમાં દણ્ડ, કમણ્ડલુ અને ભગવદ્ગીતા તે ધારણુ કરતા. સ્વચ્છ ભગવું વસ્ત્ર પહેરતા અને ઓઢવાને એક કામળી રાખતા. સ્વામી વિવેકાનંદ કહેતા કે એ સમય તેમને મન ધણેજ આનંદમય લાગતો હતો. “ ગિરિ શુક્રાઓમાં, સ્મશાન ભૂમિમાં, ગંગા કિનારે કે અન્ય પવિત્ર સરિતાને કાંઈ વસતા, મિત્રરહિત, દ્રવ્યરહિત, એકલા, ઘેરેઘેર બિક્ષા માગતા કે અયાચક વૃત્તિ ધારણુ કરતા, તપના તાપથી શરીરચષ્ટિને બાળી નાંખતા ” સ્વામીજી તે સમયમાં અત્યંત ઉજ્જવલ જીવન ગાળી રહ્યા હતા.

**વેદાન્તવાક્યેષુ સદા રમન્તઃ ભિક્ષાન્નમાત્રેણ ચ તુષ્ટિમન્તઃ
અશોકમન્તઃ કરણૈ ચરન્તઃ કૌપીનવન્તઃ સ્વલુ ભાગ્યવન્તઃ**

ભગવાન શંકરે ઉપલા શ્લોકમાં કહ્યા જેવું અતિ ભાગ્યવંત-
એવું વિરક્ત જીવન તેઓ ગાળી રહ્યા હતા.

કાશી—અનારસ ! ધણા પ્રાચીન સમયથી મનાતું પવિત્ર ધામ ! હિંદુ ધર્મનું કેન્દ્રસ્થાન ! પ્રાચીન વિદ્યાનો ભંડાર ! હજારો સાધુ-સંન્યાસી-ઓનું નિવાસસ્થાન ! સેંકડો વાનપ્રસ્થીઓનું વિશ્રામસ્થાન ! ઉમાનાથ—

મહાદેવનું પવિત્ર ધામ ! વિવેકાનંદે આ પવિત્ર સ્થળમાં જવાનો વિચાર કર્યો. આધ્યાત્મિકતા અને વિદ્યાવડે કરીને પ્રાપ્ત કરેલી તેની ઉર્જાવલ કીર્તિ ! ગંગા નદીનું ખળખળાટ કરતું વહેતું પવિત્ર જળ ! અનેક ભક્તો, સાધુઓ, દેવાલયો અને સર્વત્ર વ્યાપી રહેલું પવિત્ર વાતાવરણ ! ભગવાન બુદ્ધ અને શ્રી શંકરાચાર્ય જેવાઓનું ઉપદેશસ્થાન ! આવા આવા અનેક વિચારોથી ખેંચાઈ સ્વામીજી બનારસ ગયા. કાશીના રોટ્શને પહોંચવા પહેલાં ગંગા નદીના પૂલ ઉપરથી જ્યારે તેમણે કિનારા ઉપર બંધાવેલા અનેક સુંદર ઘાટ, ભવ્ય મહેલો અને સુંદર દેવાલયો જોયાં ત્યારે અતિશય સાનંદાશ્ચર્યપૂર્વક આવી જઈ બનારસ તરફનો પૂજ્યભાવ તેમના હૃદયમાં આવેશથી ઉછળી રહ્યો. પાણીની સપાટીથી ઉંચે દેખાતાં અનેક દેવાલયોના ખંડેરા તેમની નજરે પડી પ્રાચીન ભવ્યતાનું ભાન તાબું કરાવવા લાગ્યાં. સ્વામીજી શહેરમાં ગયા, અનેક દેવાલયોમાં દર્શન કર્યા અને પવિત્ર ગંગામાં સ્નાન કર્યું. ઘાટ ઉપર બેસીને ધ્યાન અને ભક્તિમાં કેટલોક સમય ગાળ્યો અને પછી સાધુઓ જોડે વાર્તાલાપ કરવા લાગ્યા. સનાતન ધર્મનો મહિમા હિંદુધર્મના આ મોટા મથકમાં, વિદ્યા અને ભક્તિના આ સ્થળમાં મૂર્તિમંત થઈ રહેલો તેમને ભાર્યો. હિંદુસ્તાનનો સુધારો તેમણે કંઈક નવીન પ્રકાશવડે જોયો અને અનુભવ્યું કે આર્યજીવનમાં હજી આત્મા-પરમાત્મા-ના અસ્તિત્વ અને સત્યતાનું પુરેપુરું ભાન આ મહાન સ્થળમાં જળવાઈ રહેલું છે. આર્યોની આ મહત્તા અને કીર્તિ આ આત્મદર્શન અને ઉન્નત ચારિત્રમાંજ રહેલી છે. સાધુઓનું ગમનાગમન, ભક્તિનો અપ્રતિહત પ્રવાહ, આધ્યાત્મિકતાનું ભાન, દૈવી દર્શન અને આશિર્વાદ પૂર્ણ વાતાવરણ, આર્યહૃદયનો ઉદ્ઘાસ આ સર્વ તેમની આગળ અકથિત શબ્દોમાં ભારતવર્ષની કીર્તિ વર્ણવવા લાગ્યાં. કાશીથી કેટલાક માઈલને અંતરે આવેલા સારનાથ નામના

સ્થળમાં તે એક દિવસ ગયા. તે સ્થળમાં ભગવાન યુદ્ધે પરમસત્યનો સર્વને બોધ કર્યો હતો. અહીંઆં ઘણો વખત સ્વામીજી ઉભા રહ્યા અને ખડેર થઇ રહેલા તે સ્થળ ઉપર પુષ્કળ વિચાર કરવા લાગ્યા. હજારો વર્ષો ઉપર ભગવાન યુદ્ધના ચરણકમળવડે કરીને પવિત્ર થઇ રહેલી આ જગ્યાને જોઇને તેમનું હૃદય આનંદ અને માનની લાગણીથી ઉભરાઇ રહ્યું. ભગવાન યુદ્ધને તેમણે નમન કર્યું.

કાશીમાં સ્વામીજીને પોતાના દાદા-સંન્યાસી દુર્ગાચરણ સાંભરી આવ્યા. પોતાની દાદી અને તેમના પુત્ર-વિશ્વનાથ-સ્વામીજીના પિતા-અહીંઆં ગંગા નદીમાં લગભગ ડુબી ગયાનો પ્રસંગ તેમને યાદ આવ્યો. વિશ્વનાથ અને વિરેશ્વર મહાદેવનાં દેવાલયોમાં તે હવે દર્શનાર્થે ગયા. અહીંઆં પોતાના જન્મ વિષે ભુવનેશ્વરી માતાએ જે પુજા કરાવેલી તે વાત મગજમાં તાજી થઇ અને એક પ્રકારનો પૂજ્ય ભાવ તેમના મનમાં ઉભરાઇ આવ્યો. હવે તે પોતાનો સમય ભક્તિ અને ધ્યાનમાં તેમજ અસામાન્ય વ્યક્તિઓની શોધ અને સત્સંગ ગાળવા લાગ્યા. માધુકરી લાવીને પેટ ભરવા લાગ્યા. સાયંકાળના સમયમાં કોઇ ઘાટ ઉપર કે સ્મશાનભૂમિમાં બેસીને તેઓ ધ્યાન ધરતા અથવા ભક્તિરસથી ભરેલાં ભજનો ગાતા. રાત્રે ગંગા કિનારેથી પાછા ફરીને વિશ્વનાથના દેવાલયમાં તે જતા અને ત્યાં થતી ભવ્ય પૂજા અને આરતીથી આનંદમગ્ન બની રહેતા.

કાશીમાં અનેક પંડિતો અને સંન્યાસીઓનો તેમને સમાગમ થયો. પ્રસિદ્ધ તૈલંગસ્વામી અને ભાસ્કરાનંદજીનાં દર્શન તેમણે અતિ નમ્ર ભાવે કરી તેમની ચરણરજ માથે ચડાવી હતી. આ બંને અસામાન્ય સંન્યાસીઓ તેમના જ્ઞાનથી અને વક્તૃત્વશક્તિથી બહુજ ખુશી થયા હતા.

એક ખરેખરા સંન્યાસી તરીકે વિવેકાનંદ આ દિવસો ગાળતા હતા. ઘણા અનુભવો તેમને પ્રાપ્ત થતા હતા. સાધુનું સ્વાતંત્ર્ય તે

પુરેપુરું ભોગવતા હતા. તે જે જે જોતા કે શ્રવણ કરતા તેનો ખારી-કીથી વિચાર કરતા અને નવી નવી વસ્તુઓનું અવલોકન કરતા. બનારસ જોવા પછી અને ત્યાંના જીવનનું રહસ્ય જાણ્યા પછી તેઓ અયોધ્યા ગયા.

અયોધ્યામાં રામાયણના અનેક પ્રસંગો તેમને યાદ આવ્યા. પોતાની બાલ્યાવસ્થામાં સ્વામીજી શ્રીરામ અને સીતાનો મૂર્તિઓને ઘર્ણુજ ચઢાતા અને રામાયણની કથાના જ પ્રસંગોને ગવાતા જે બહુ આનંદથી સાંભળતા તેજ પ્રસંગોની ભૂમિ ઉપર આવતાં તે પ્રસંગો તેમના મનમાં ખડા થવા લાગ્યા. તેમણે મનમાં વિચાર કર્યો “આવાં પવિત્ર અને અતિહાસિક ગૌરવવાળા સ્થળોમાં વિચરવાને ગમે તેવી અગવડ પણ કોણ નહીં વેઠે !”

ત્યાંથી તેઓ મુગલ બાદશાહોનો મહિમા અને સંસ્મરણોથી ભરપૂર એવા આગ્રા શહેરમાં આવી પહોંચ્યા. તાજમહાલની અલૌકિક શોભાએ તેમના મન ઉપર ભારે અસર કરી મુકી. મકાનની શ્રેષ્ઠ સંપૂર્ણતા જોઈને સ્વામીજીનું આધ્યાત્મિક હૃદય આનંદથી ઉભરાઈ મથું. ભારતવર્ષ તરફ જે અગાધ પ્રેમ તે ધરાવી રહ્યા હતા તે પ્રેમથી તેમણે તાજમહાલને-ભારતવર્ષની એક અલૌકિક વસ્તુને-ખુણે ખુણેથી નિહાળી જોઈ.

વારંવાર તે તાજમહાલ જોવાને જતા. ચંદ્રના અજવાળામાં અને પ્રાતઃકાળમાં પણ અનેકવાર તેને જોવાને તે જતા, અને તે સમયે તાજમહાલ જે અપૂર્વ શોભા દર્શાવતો તે જોઈને હિંદના કારીગરોની કળા વિષે સ્થાનંદ ગૌરવ લેતા. શિલ્પકળાની આ અદ્ભુત કારીગરીને જોઈને મોગલ બાદશાહો અને તેમની કચેરીઓનું તેમને સ્મરણ થઈ આવી સમગ્રો ઇતિહાસ તેમના મગજમાં તરી આવ્યો. આગ્રેથી જતે જતે પણ તેમણે તાજમહાલ તરફ નજર કરી અને દૂરથી

ચળકતું, સફેદ આરસપહાણમાં કોતરાય રહેલું, જાણે કે તે એક સ્વપ્ન હોય તેમ તેમને ભાસ્યું !

શ્રીકૃષ્ણ ! યશોદાનો પુત્ર ! ભારતેન્દુ ! ભારતનો જાણે ! ભારતવર્ષનો આત્મા ! યોગેશ્વર ! જિતેન્દ્રિય ! જિતાત્મા ! કરોડો ભક્તાત્માઓનું વિશ્રામસ્થાન ! અનેકનો પ્રેરક ! ઉદ્ધારક ! એક અલૌકિક સંન્યાસી ! અલૌકિક ગૃહસ્થાશ્રમી ! સદાએ સાદો, તદાએ પવિત્ર, જેનું જીવન ગીતામાં આપેલા ઉપદેશનુંજ પ્રતિબિંબ હતું; જેની આજ્ઞાથી અનેક રાજાઓએ પોતાનાં રાજ્યોનો ત્યાગ કર્યો હતો; જેણે પોતે કદી પણ રાજ્યની ધમ્મણ કરી નથી; એવા શ્રીકૃષ્ણ ! આર્ય-પ્રજાના હૃદયમાં ઉંડા વસી રહેલા શ્રીકૃષ્ણ ! આ કૃષ્ણની ખાત્રાવસ્થાના વિહારસ્થાન, લીલાસ્થાન, વૃંદાવનમાં આગરેથી પગે ચાલતા કેટલાક દિવસે સ્વામીજી જઇ પહોંચ્યા.

એક ગોવાળ તરીકે જંગલોમાં શ્રીકૃષ્ણે ગાળેલું જીવન, કંસ-વધ, સમરાડગણમાં તેમણે અર્જુનને આપેલો બોધ—આ સર્વ ઉપર તે હવે વિચાર કરવા લાગ્યા. પછીથી યાત્રાગુઓની ભેગા ભળી જઈને તેમણે પરિક્રમા કરી અને જુદાં જુદાં દેવાલયોમાં સ્થાપેલી શ્રીકૃષ્ણની પ્રતિમાઓનાં ધણાજ ભાવથી દર્શન કર્યા. શ્રીકૃષ્ણના ચિંતવનથી તેમનો આત્મા ઉચાવસ્થા ભોગવી રહ્યો. વૃંદાવનના શ્રીકૃષ્ણ માટે શ્રીરામકૃષ્ણદેવ પણ ધણોજ પ્રેમ ધરાવતા હતા તે યાદ આવ્યું.

હવે સ્વામીજીએ વૃંદાવનથી બ્રહ્મીનારાયણ જવાનો વિચાર કર્યો. પણ પ્રભુએ કંઈક જીદુંજ ધાર્યું હતું. એક ઉત્તમ ભક્ત આવા મહાત્માઓની શોધમાં રહેતો હતો અને પ્રભુનો હવે સંકેત હતો કે સ્વામીજીએ તેના ગામ તરફ જવું ! હિંદુસ્તાનમાં એવી માન્યતા ચાલી રહેલી છે કે જે કોઈ મનુષ્ય ગુરૂની શોધમાં હોય તો તે તેને આવી મળે છેજ. આથી કરીને હવે સ્વામીજી હાથરસના સ્ટેશનના

એક ખુણામાં ગુપચુપ બેસી રહેલા નજરે પડે છે.

સરતચંદ્ર ગુપ્ત નામનો અહીંઆનો સ્ટેશન માસ્ટર પ્રભુનો ભક્ત હતો. મહાત્માઓની સેવા તે કરતો. કોઈ સારા મહાત્મા મળે તો તેને ગુરૂ તરીકે સ્થાપવાનો તેનો વિચાર હતો. પોતાના કામને અંગે સરતચંદ્ર સ્ટેશનના કંપાઉન્ડમાં આમ તેમ ફરતા હતા એટલામાં તેમણે ખુણામાં આસનવાળીને બેઠેલા સ્વામીજીને જોયા. સરતચંદ્રે તેમની પાસે જઈ નમસ્કાર કર્યા અને સ્વામીજીને પોતાના મકાનમાં આવવાનું કહ્યું. અહીંઆં તે એક બે દિવસ રહ્યા. સરતચંદ્ર અનેક સવાલ પૂછતો અને પોતાના મનનું સમાધાન કરી લેતો. એક વખત તે સ્વામીજી પાસે આવ્યો અને તેમને જરાક ઉદાસ ચહેરે બેઠેલા જોયા. સરતચંદ્રે એ વિષે પૂછતાં સ્વામીજીએ જવાબ આપ્યો “ મારે ઘણું કામ કરવાનું છે, અને તે કરવાની શક્તિ મારામાં નથી. મારા ગુરૂની આજ્ઞા છે કે મારે કાર્ય કરવું તે કાર્ય કંઈ નાનું સુનું નથી, તેમાં આપણા ભારતવર્ષનો પુનરોદ્ધાર આવી રહે છે. આપણા દેશમાંથી અધ્યાત્મિકતા ઘટી જઈને નષ્ટ થવા બેઠી છે. દેશ તેથીજ ગરીબાઈમાં આવી રહેલો છે. હિંદુસ્તાને તે અધ્યાત્મિકતા પ્રાપ્ત કરીને અખિલ વિશ્વને આપવી જોઈએ. ” આમ કહેતે કહેતે સ્વામીજીના મુખ ઉપર અલૌકિક પ્રકાશ અને સૌંદર્ય વ્યાપી રહ્યું અને તેમની આંખો તેજથી ચળકવા લાગી. સરતચંદ્ર ચકિત થઈને સાંભળી રહ્યો અને બોલ્યો “ આ રહ્યો હું, સ્વામીજી ! તમારે જે કંઈ કરવાનું હોય તે મને કહો. ” સ્વામીજીએ જવાબ આપ્યો “ હાથમાં ભિક્ષાની ઝાળી ધારણ કરીને આ કામ કરવાને તમે તૈયાર છો ? તમે ઘેરેઘેર ભિક્ષા માગવા જઈ શકશો ? તમે ત્યાગીનું જીવન ગાળી શકશો ? ” સરતચંદ્રે બહાદુરીથી જવાબ આપ્યો “ હાજી. ”

થોડા વખતના સમાગમથી પછી સરતચંદ્રનું હૃદય સ્વામીજી પ્રતે

પૂર્ણ ભાવથી ભરપૂર થઈ રહ્યું હતું. પોતાની ઉચ્ચ ભાવનાઓની જાણે કે સ્વામીજી જીવંત મૂર્તિ હોય એમ તેને ભાસ્યું હતું. સ્વામીજી હવે જવાની તૈયારી કરી રહ્યા હતા તેથી સરતચંદ્ર બોલો ઉઠ્યો: “સ્વામીજી મને તમારો શિષ્ય મનાવો. તમે જ્યાં જશો ત્યાં હું આવીશ.” સ્વામીજી બોલ્યા: “તમે મને ખરેખરી રીતે અનુમરશો ?” સરતચંદ્રે હા કહી. પછી સ્વામીજી બોલ્યા: “ત્યારે હ્યો આ માફ કરપણું અને સ્ટેશનના પોર્ટરોને ઘેર જઈને બિક્ષા માગી લાવો !” સરતચંદ્ર તરતજ ગયો અને થોડી બિક્ષા માગી લાવ્યો. સ્વામીજીએ તેને આશિર્વાદ આપ્યો.

પછી પોતાનાં મામાપની પરવાનગી લઈને સરતચંદ્ર સ્વામીજીની સાથે જવા તૈયાર થયો. સ્વામીજીએ તેને પોતાના શિષ્ય તરીકે સ્વીકાર્યો. આગળ ઉપર તે સ્વામી સદાનંદ તરીકે ઓળખાતા લાગ્યો. ગુરૂ અને શિષ્ય બંને હવે હૃષીકેશ તરફ ગયા. ત્યાં જઈને અનેક સંકુઓ બેઠા તે રહેવા લાગ્યા. અહીંઆનું સંઘળું વાતાવરણ તેમને સાધુ-મયજ લાગ્યું. તેમણે ઘણા દિવસો આ સ્થળે અભ્યાસમાં ગાળ્યા. હવે દિમાસપનાં ઉંચાં શિખરો ઉપર ચઢવાનો તેમણે વિચાર કર્યો. હૃષીકેશમાં પવિત્ર જન્મહતીનું જગ નાચતું, કુદતું. ખગખગાટ કરતું વહી જતું હતું; તેનાથી થતો અવાજ તેમના કાનને અત્યંત પ્રિય લાગતો હતો. સ્વામીજીને મન તે “હર, હર, ઓં ઓં” એમ બોલતો અને સાધુ જીવનનું સ્વાતંત્ર્ય દાખવતો હોય તેવો લાગતો હતો. આસપાસ નાના નાના પહાડો આવી રહેલા હતા અને તે સવાર તથા સાંજના સમયે શાંત અને ક્રિયિત પ્રકાશવાળા સમયે રંગમેરંગી ચિત્રો ધારણ કરી રહેલા જણાતા હતા. આથી કરીને હાલ તો આ સ્થળમાં રહેવું એવો નિશ્ચય સ્વામીજી કરી રહ્યા હતા. પણ એટલામાં સદાનંદ પુષ્કળ માંદા પડ્યા અને તેથી સ્વામીજીને પાછા વળવું પડ્યું.

સ્વામીજી પોતાના શિષ્ય પ્રત્યે કેવું વર્તન રાખતા તે વિષે સદા નંદ લખે છે: “હું માંદો હતો અને બેમાન થઇ જતો હતો. સ્વામીજીએ મને મૃત્યુથી બચાવ્યો. એક ઘોડાવાળાની માફક તે મારો ઘોડો દોરતા; રસ્તામાં પૂર્ણ જોસવાળી, કાદવમાં લપસી જવાય એવી અનેક નદીઓ-માંથી મને પાર ઉતારતા. બ્યારે હું ઘણેજ માંદો પડ્યો ત્યારે તેમણે મારો સઘળો સામાન, રે, જોડા પણ પોતે ઉંચકી લીધા હતા!”

મઠમાં સઘળા ગુરૂભાઈઓ વિવેકાનંદને પાછા આવેલા જોઈને ઘણાજ ખુશી થયા. પૂજા અને ભજનમાં તે હવે ભાગ લેવા લાગ્યા. પોતે કરેલા પ્રવાસનો અનુભવ સર્વને કહીને સર્વની દૃષ્ટિ વિશાળ બનાવવા લાગ્યા. ભારતવર્ષના આધ્યાત્મિક પુનરોદ્ધારના વિચારો હવે ખૂબ જોસથી તેમના મનમાં ઉભરાવા લાગ્યા. બનારસ, અયોધ્યા, વૃદાવન, આગ્રા વગેરે સ્થળમાં સ્વામીજીને જે અનુભવ પ્રાપ્ત થયો હતો તે ઉપરથી તે હવે કહેવા લાગ્યા કે હિંદુસ્તાનનો સુધારો આધ્યાત્મિક, ઉત્પાદક શક્તિવાળો અને ઉંચા પ્રકારનો છે. “સઘળું” એશીઆ એકજ છે” આ કહેવત ભારતવર્ષમાં ખરી પડે છે. યાત્રાનાં સ્થાનોમાં, આધ્યાત્મિક આદર્શોમાં અને સંસ્કૃત વિદ્યાના ઉંડા અધ્યયનમાં આખું ભારતવર્ષ એકજ દેખાય છે. સમાજના બંધારણનાં તત્ત્વો સર્વત્ર એકજ દેખાય છે. કાશ્મીર અને નેપાલથી કેપ કોમોરીન સુધી અને આસામથી મુંબઇ સુધી સરખીજ પૂજા થાય છે. અમરનાથના શિવ, નેપાલના પશુપતિનાથ, તારકેશ્વરના મહાદેવ, કાશીના વિશ્વનાથ અને છેક દક્ષિણમાંના રામેશ્વરના શિવ સઘળા એકજ છે.

રામકૃષ્ણમઠ હવે એક ધાર્મિક વિશ્વવિદ્યાલય જેવો બની રહ્યો હતો. તત્ત્વજ્ઞાનની જુદી જુદી શાખાઓ, સમાજ શાસ્ત્ર, ઇતિહાસ વગેરે બાબતો સંન્યાસીઓ તેમજ ખ્યાન શ્રોતાઓને અહીં આધ્યાત્મિક દૃષ્ટિથી સમજાવવામાં આવતી. સઘળા સાધુઓ સનાતન ધર્મની

ઉજ્જવલ કીર્તિથી પ્રેરાઇ રહ્યા! પૌર્વાત્ય અને પાશ્ચાત્ય સંસ્કૃતિઓની તુલના કરી સ્વામીજીએ સૌના મનમાં હસાવ્યું કે પાશ્ચાત્ય સુધારાં અનિષ્ટ પરિણામ યુક્ત જડવાદથીજ જડિત છે ત્યારે હિંદનું જીવન તો ધર્મજ છે. ધર્મથીજ તેનો ઉદય અને જય છે. ધર્મનાં લક્ષણ દયા, ક્ષમા, તપ, સત્ય, બ્રહ્મચર્ય વગેરે શિવાય કંઈ પ્રજાએ પોતાનો ઉદય કર્યો છે! સઘળા સાધુઓ હિંદ વિષેના અનેક પ્રશ્નોનો મનમાં વિચાર કરવા લાગ્યા. પોતાની માતૃભૂમિનો પુનરોદ્ધાર થાય એવી ઇચ્છા ધરતા પ્રભુને પામી રહ્યા.

પ્રકરણ ૨૫ સું-પાવરી બાબા.

ગાંધીપુરમાં પાવરી બાબા કેવું અદ્ભુત જીવન ગાળી રહ્યા હતા! એક વખત બાબા હિંદમાં મહાપુરૂષોની શોધ કરતાં કેશવ ચંદ્રએને આ યોગી વિષે સાંભળ્યું અને તેમનાં દર્શન કરવાને માટે તે ગયા હતા. દક્ષિણેશ્વરના આગમાં વિવેકાનંદે તેમની હકીકત જાણી અને કાશીપુરથી તેમનાં દર્શનાર્થે ગયા ત્યારે પાવરી બાબાના જીવનથી તેમના મન ઉપર બારે અસર થઇ રહી હતી.

આ પાવરી બાબા એક બ્રાહ્મણના પુત્ર હતા. નાનપણમાં તેમને ન્યાય અને વ્યાકરણ શિખવવામાં આવ્યાં હતા. રામાનુજ સંપ્રદાયનાં પુસ્તકોનો તેમણે અભ્યાસ કર્યો અને પોતાના પાલકના મૃત્યુ પછી તે સત્યની શોધમાં સ્થળે સ્થળે વિચરવા લાગ્યા. ગિરનાર પર્વત ઉપર તે યોગ શિખ્યા. પછીયા તે બનારસ ગયા અને ત્યાં એક મંન્યાસી પાસે અદ્વૈત-વેદાન્તનો અભ્યાસ કરવા લાગ્યા.

કેટલાંક વર્ષ સુધી સંપૂર્ણ ત્યાગીતું જીવન ગાળ્યા પછી આખરે તે ગાંધીપુરમાં આવીને રહ્યા હતા. અહીંયાં નદીને કિનારે

તેમણે પોતાનો આશ્રમ સ્થાપ્યો હતો. આખો દિવસ તેઓ ધ્યાનમાં રહેતા અને રાત્રે શરીરની ક્રિયાઓ કરવા માટે બહાર નિકળતા. માત્ર લીંઘડાનાં થોડાં પાંદડાંનોજ તે દરરોજ આહાર કરતા. કોઈ પણ કામ કરવું તે પ્રભુને માટેજ કરવું એવો તેમનો સિદ્ધાંત હતો. લોકો તેમને પવન-આહારી અગર પાવરી બાપા કહેતા. દિવસના દિવસો અને મહિનાના મહિના સુધી તે પોતાના આશ્રમની ગુફામાં ધ્યાનસ્થ થઈ રહેતા અને લોકો તેમના વિષે કંઈ પણ જાણતા નહીં. આખરે એકાદ દિવસ તે બહાર આવેલા દેખાતા અને તે દિવસે લોકો મોટે ઉત્સવ કરતા.

પાવરી બાપા સર્વત્ર પ્રભુનેજ જોતા ! એમના વિષે એવું કહેવાય છે કે એક દિવસ તેમના આશ્રમમાં રાતે ચોર પેડો હતો. કેટલાક વાસણુ લઇને તે નહાસી જવાની તૈયારીમાં હતો. એટલામાં પાવરી બાપા જાગી ઉઠ્યા અને પેલો ચોર વાસણુ પડતાં મૂકીને નહાસવા લાગ્યો. પેલાં વાસણુ લઇને પાવરી બાપા દોડતા દોડતા તેની પાછળ ગયા. તેને પકડી પાડી પગે પડી કહેવા લાગ્યા “મને માફ કરજો ! હું તમને કામમાં આડે આવ્યો ! આ વાસણુ તમે લ્યો. તે તમારાજ છે ! મારા કરતાં તમારે તેની વધારે જરૂર છે.” આમ કહેતે કહેતે તેમની આંખોમાંથી અશ્રુની ધારા વહેવા લાગી. વળી એક વખત તેમને એક કાળો નાગ કરડ્યો; પણ પાવરી બાપા તો તેવાજ હસતા મુખથી કહેવા લાગ્યા: “આ તો પ્રભુએ પોતાનો દૂત મોકલ્યો છે !” કોઈ પણ જાતના શારીરિક દુઃખને તે પ્રભુના આશિર્વાદ રૂપજ ગણતા. તે એક મોટા યાત્રી તેમજ પ્રભુના પરમ ભક્ત હતા.

પાવરી બાપાની આસપાસ પવિત્રતાનું વાતાવરણ પ્રસરી રહ્યું હતું. પોતાના ઉપર આ સંત પુરૂષનો બારે ઉપકાર થયેલો છે એમ

સ્વામી વિવેકાનંદ માનતા, તેમને ગુરૂ તરીકે ગણતા, અત્યંત મહાતા અને તેમની સેવા કરતા. આ યોગી વિષે વિવેકાનંદ કહેતા “તેમનો અવાજ અત્યંત મિષ્ટ હતો. લગભગ દસ વરસ સુધી તેમણે જગતમાં કોઇને સુખ અતાવ્યું નહોતું. થોડા બટાટા અને થોડું માખણ તેમની મઢીના બારણાં આગળ મૂકવામાં આવતું અને જ્યારે તે ગુફામાં રહેતા ત્યારે તો તેટલું પણ તેમને જોઇતું નહોતું. ગમે તેવું નજીવું કામ હોય પણ તે કરવાને બેઠા તો પછી તેમાં તે પુરેપુરા ગરક થઇ જતા. રક્તનાથજીની પૂજા કરવામાં જોટલી કાળજી તે રાખતા અને ધ્યાન દેતા તેટલીજ કાળજી અને ધ્યાનથી તે એક લોટાને પણ માંજતા ! કોઇ પણ કાર્યમાં ફતેદ મેળવવાનું રહસ્ય તે આ પ્રમાણે દર્શાવતા: “કાર્ય કરવાનાં સાધનો અને તેના ફળનું તાદાત્મ્ય સાધો. તે બંને એકજ છે એમ ગણો.” આ સિદ્ધાંતના તે પોતે જીવંત દૃષ્ટાંત રૂપ હતા. તેમનામાં અલૌકિક નમ્રતાએ વાસ કરેલો હતો. હરેક પ્રસંગે તેઓ શાસ્ત્રનું એકાદ સુંદર વચન કહેતા અને પોતાની નમ્રતા અને નિરાભિમાનતા દર્શાવતા.

આવા મહાન સાધુનાં ફરીથી દર્શન કરવાનું મન વિવેકાનંદને થાય તેમાં શી નવાઇ! સ્વામીજી ગાઝીપુર ગયા અને રાય ગમન-ચંદ્રને ઘેર મુકામ કર્યો. અહીંયાં અનેક મનુષ્યો તેમને મળવાને આવ્યા અને અનેક વિષયો ચર્ચાયા. સામાજિક સુધારણા વિષે બેલતાં સ્વામીજી કહેવા લાગ્યા: “તિરસ્કારથી કે સખત ટીકા-ઓથી મંસાર સુધારાનું કાર્ય ચલાવવું ન જોઇએ. અત્યંત પ્રેમ અને અત્યંત ધીરજથી અને શક્ષણના પ્રચારથી તે આગળ વધારવું જોઇએ. શિક્ષણના પ્રચાર વડે કરીને સ્વાભાવિક રીતે અંતઃ-રણમાંથીજ સુધારો થતો આવશે. આર્યોનું શિક્ષણ આર્યોના આચાર વિચારને અનુકૂળજ હોવું જોઇએ. તે શિક્ષણ હિંદુ ધર્મનાં આદર્શોનું

યોગ્ય રીતે ગૌરવ દર્શાવનારું, તેમનો વિકાસ કરનારું અને તેમની પુરેપુરી સમજ આપનારું હોવું જોઈએ. હિંદુ ધર્મ એક જાતનો શ્રમ નથી; તમે તેમાં ઉંડી ડૂબકી મારો અને તેની મહત્તા તમને નમજાશે. પરદેશીઓના ખોટા ભપકાથી, શિક્ષણથી કે રિવાજોથી દારવાદ જરો નહિ; આપણી માતૃભૂમિનો પુરેપુરો અભ્યાસ કરો. આપણી હિંદુ જાતિ શેને માટે નિર્માણ થયેલી છે તે શોધી કઢાડો. આપણને જાદુ કરવામાં આવ્યું હોય તેમ આપણે એમજ ધારીએ છીએ કે હિંદુસ્તાને પોતાના જીવનનું આદર્શ ખોદુંજ માની લીધું છે ! આથી વધારે શોકકારક સ્થિતિ ક્યાં કહેવાય ? આપણે આપણી સંસ્કૃતિના આદર્શો જોઈ શકતા નથી એજ આપણી ખરી અને હૃદયભેદક ગરિબાઈ છે. જ્યારે આપણને આપણા ખરા આદર્શોનું પુરેપુરું જ્ઞાન થશે ત્યારે આપણા સમજના પ્રશ્નોનું નિરાકરણ એની મેળેજ થઈ રહેશે. ”

શ્રાતાજીનેની આગળ સ્વામીજીએ આ પ્રમાણે કહ્યા પછી તેઓ પાવરી બાબા પાસે જવાને નીકળ્યા. ત્યાં વેદાન્ત અને ભક્તિ ઉપર ને વાતચિત કરવા લાગ્યા. વેદાન્તની વાત કરતે કરતે સ્વામીજી અને પાવરી બાબા સૂક્ષ્મ વિચારમાં એટલા તો ઉંડા ઉતરી ગયા કે તેમની આસપાસના મનુષ્યો તો તેમની વાત સમજી શક્યા નહી. તત્ત્વજ્ઞાનની જુદી જુદી શાખાઓનો આંતર સંબંધ, યોગમાર્ગ, આત્મવિકાસથી બ્રહ્મની પ્રાપ્તિ, આધ્યાત્મિકતા પ્રાપ્ત કરવાનાં અને તેને વ્યવહારિક જીવનમાં અનુકુળ કરવાનાં સાધનો, વગેરે વિષયો ઉપર તેમની વાતો ચાલી. વારંવાર તેમની પાસે જવાથી અને તેમને મુખે વેદાન્તનાં શુદ્ધ તત્ત્વોનું સૂક્ષ્મ વિવેચન શ્રવણ કરવાથી સ્વામીજીનું મન પાવરી બાબા તરફ વધારેને વધારે આકર્ષાયું. તે તેમને અત્યંત મ્હાવા લાગ્યા. પરસ્પર વિરોધિ ભાસતાં વેદાન્ત

વાક્યોની એકવાક્યતા સાધનાર અનેક વચનો તેમના મુખમાંથી ફુલની માફક ઝરવા લાગ્યાં. શબ્દે શબ્દની સ્વામીજી તુલના કરવા લાગ્યા. જ્ઞાનનો અરુપલિપ પ્રવાહ વહીજ રહ્યો. પાવરી બાબાનાં વચનો પરમાત્મ દર્શનનું ઉડું રહસ્ય અને સ્વાનુભવ દર્શાવી રહ્યાં હતાં. તેમની પાસેથી સ્વામીજી આધ્યાત્મિક સત્યોનું ઉડું રહસ્ય સમજ્યા. સ્વામીજીએ તેમને પૂછ્યું: “ જ્ઞાનનો ઉપદેશ કરવાને તમે બહાર કેમ આવતા નથી ? ” બાબાજી બોલ્યા “ તમે એમ ધારો છો કે મનુષ્ય મનુષ્યને શરીરથીજ મદદ કરી શકે છે ? શરીરની મદદ વગર પણ એક મન અનેક મનુષ્યોનાં મનને ગમે તેટલે છેટેથી સહાય આપી શકે છે. ” આ ઉત્તરથી સ્વામીજી વધારે માનની લાગણીથી પાવરી બાબા તરફ જોવા લાગ્યા. પાવરી બાબાની પવિત્ર મંનિધિમાં સ્વામીજીએ પરમ મુખ અને શાંતિ અનુભવ્યાં.

આ વખતે કેટલાંક કારણોને લીધે સ્વામીજીને કલકત્તે પાછા જવું પડ્યું. પાવરી બાબાનાજ વિચારો તેમના મગજમાં રમી રહ્યા હતા. મઠમાં તે સર્વને પાવરી બાબાનો સિદ્ધાંત “કાર્યનાં સાધનો અને ફલનું તાદાત્મ્ય સાધો” એ સમજવવા લાગ્યા. શ્રીરામકૃષ્ણની અનુપમ મહત્તા સૌના મનમાં ઠસાવવા લાગ્યા. તેમના દરેક વચન ઉપર પુસ્તકનાં પુસ્તક લખી શકાય એમ તે કહેવા લાગ્યા. એક ગૃહસ્થાશ્રમી ત્યાં હાજર હતો અને તે શંકા કરવા લાગ્યો કે “ તેમ શી રીતે બની શકે ? ” સ્વામીજીએ કહ્યું: “હા ! ગમે તે બોધવચન હોય અને હું તમને બતાવીશ કે તેમ શી રીતે બની શકે ! ગૃહસ્થાશ્રમીએ એક બોધવચન કહેવા માંડ્યું: “એક સાધુએ પોતાના શિષ્યને ઉપદેશ કર્યો હતો કે આ જગતમાં જે જે દેખાય છે તે સઘળું ઇશ્વરજ છે. સ્ત્રિએ આ વાતનો શબ્દાર્થ ગ્રહણ કર્યો; પણ તેનું રહસ્ય તે સમજ્યો નહોતો. એક વખત રસ્તામાં થઈને તે જતો હતો ત્યારે સામે એક

હાથી આવ્યો. શિષ્ય ત્યાંથી ખસ્યો નહિ. તેણે માન્યું કે તે પોતે ઇશ્વર છે અને હાથી પણ ઇશ્વરજ છે ! મહાવતે ખૂબ પાડવા છતાં પણ તે દૂર ખસ્યો નહિ અને તેથી હાથીએ તેને ઇળ કરી. શિષ્ય પોતાના ગુરૂની પાસે આવ્યો અને તેમનું વચન જુઠું છે એમ કહેવા લાગ્યો. ગુરૂ બોલ્યા : “ તું ઇશ્વર છે અને હાથી પણ ઇશ્વર છે, તો જ્યારે મહાવત રૂપી ઇશ્વરે તને આધા ખશી જવાનું કહ્યું ત્યારે તેનું કહેવું તો શા માટે માન્યું નહિ ! ” પુરેપુરા ત્રણ દિવસ સુધી સ્વામીજીએ આ બોધ વચન ઉપર ટીકા કરી અને સર્વને સાખીત કરી આપ્યું કે પૂર્વ અને પશ્ચિમમાં ઘણાએ પંડિતો, તત્ત્વજ્ઞાનીઓ અને ઇશ્વરવાદીઓ દ્વેતમાર્ગ અને અદ્વૈતવાદ ઉપર જુદા જુદા મત ધરાવી રહેલા છે. પણ તે સઘળા જુદા જુદા મતોનું સમાધાન શ્રીરામ-કૃષ્ણના ફક્ત આ એકજ બોધ વચનથી થઈ જાય છે.

વળી થોડાક વખત પછી પાછા સ્વામીજી ગાઝીપુર જઈ આવ્યા. ત્યાં પાવરી બાબાનો પુષ્કળ સમાગમ તેમણે કર્યો હતો. આ વખતે ગાઝીપુરમાં કેટલાક યુરોપિયન અમલદારો એમની મુલાકાતે આવ્યા. રોસ નામનો એક અમલદાર હિંદુઓના ઉત્સવો વિષે તેમને પુછવા લાગ્યો. ખાસ કરીને હોળી અને રામલીલા વિષે તેને વધારે માહિતી જોઈતી હતી. સ્વામીજીએ પ્રકૃતિપૂજા, વીરપૂજા અને ધાર્મિક વિકાસનો પરસ્પર સંબંધ દર્શાવ્યો. હિંદુઓના દરેકે દરેક સામાજિક રિવાજની પાછળ આધ્યાત્મિક સત્યો રહેલાં છે એમ તેમણે પ્રતિપાદન કર્યું અને તે એવા જુસ્સાથી, તર્કથી, યુક્તિથી અને ઐતિહાસિક પ્રમાણોથી સમજાવ્યું કે રોસના મનમાં સનાતન ધર્મની મહત્તા ઠસી રહી અને તેને લાગ્યું કે, હિંદુધર્મ એક વિશાળ અને દીર્ઘદષ્ટિથી બંધાયેલું આધ્યાત્મિક આદર્શ છે. રોસે હિસ્ટ્રીકલ જડજ પેનીંગ્ટન સાથે સ્વામીજીનું બોલબાણ કરાવ્યું. તેમણે તેમને હિંદુ ધર્મ, યોગ,

વગેરે ઉપર અનેક સવાલો પૂછ્યા. સ્વામીજીએ યોગના સિદ્ધાંતોની સત્યતા વિજ્ઞાનશાસ્ત્રનાં તત્ત્વોથી સાબીત કરી અને યોગીઓની સિદ્ધિઓ આધુનિક માનસશાસ્ત્રને અનુકૂળ છે એમ પ્રતિપાદન કર્યું. કર્નલ રીવેટ કર્નાક નામનો યુરોપીયન અમલદાર તેમને વેદાન્ત વિષે અનેક પ્રશ્નો પૂછ્યા લાગ્યો. કર્નાકને શંકા હતી કે વેદાન્તનાં સત્યો વ્યવહારિક જીવનમાં પાળી શકાય નહીં ! ઘણીજ વિશાળ બુદ્ધિથી સ્વામીજીએ કર્નાકના મનનું સમાધાન કર્યું. સ્વામીજીએ દર્શાવ્યું કે મનુષ્ય પ્રયત્ન કરે છે, અનેકવાર ખત્તા ખાય છે, દુઃખ ભોગવે છે, છતાં પણ કિંચિત્ આદર્શને ધારણ કરી રહે છે. આમ ઉચ્ચ આદર્શ અને વ્યવહારમાં પડતાં અનેક સંકટોની વચમાં તેનું જીવન અથડાય છે અને આખરે આમ પ્રયાસ કરતે કરતે આખું જીવન આદર્શમય આધ્યાત્મિકજ અતી રહે છે. તેનો અંતરાત્મા કથી રહે છે “આ સઘળું પ્રભુમયજ છે, આ સઘળું દૈવી છે, ઉચ્ચ અને નીચ સર્વ અનંત પ્રભુનાંજ જુદાં જુદાં સ્વરૂપ છે, સમજદાર અને મૂર્ખ સર્વેનું અંતિમ લક્ષ્ય સમજ્યે કે વગર સમજ્યે પ્રભુનીજ પ્રાપ્તિ છે. સુખ, દુઃખ, શુભાશુભ, વગેરે સર્વ તેનાંજ પ્રેરક છે.” જ્યારે જીવનનો આવો ઉંચો ખ્યાલ આવે છે ત્યારેજ અનંતતત્ત્વનું જ્ઞાન થઈને અનંતતત્ત્વ અને નિત્યત્વ શિવાય બીજું કંઈજ જણાતું નથી. દેશ, કાલ અને વસ્તુના બેદો માત્ર કહેવામાંજ રહે છે. જ્યારે જીવાત્મા યોગ્ય આધ્યાત્મિક વિકાસને પામે છે ત્યારેજ તેને આ દિદ્કાલાદિથી અત્યાધિત પરમતત્ત્વ-સત્યનું દર્શન થાય છે.

વક્તા-વિવેકાનંદ આ વાત કહેતાં અત્યંત ઉદ્ધાસમાં આવી ગયા. તેમના મુખ ઉપર અત્યંત તેજ છવાઈ રહ્યું. તેમની સાધુતા, વૈરાગ્ય, જ્ઞાન, શક્તિ અને આરિઝ્મ પોતાનો પ્રભાવ દર્શાવી રહ્યાં. અદ્વૈતવાદની જાણે કે સાક્ષાત્ મૂર્તિ હોય તેમ તે કર્નાક સાહેબને

અને સર્વને દેખાવા લાગ્યા.

હિંદુઓનું જીવન અને આ પરમ આદર્શ વચ્ચે શો સંબંધ રહેશે છે તે હવે સ્વામીજી દર્શાવવા લાગ્યા. હિંદુઓ જે રીતે ખાય છે, વસ્ત્ર ધારણ કરે છે, લગ્ન કરે છે, પોતાનાં છોકરાંને ઉછેરે છે અને પ્રેતને જે દાટથી જુએ છે, તે સર્વ, તેમનામાંથી દેહાત્મ ભાવ દૂર કરી આત્મભાવ દસાવવાનાં અનેક સાધનો રૂપે જ છે. હિંદુઓના દેવતાઓ પરમતત્ત્વનાં જુદાં જુદાં મૂર્તિમંત લક્ષણો છે. જ્યાં સુધી મનુષ્ય અમુક બંધનોમાં બંધાયે રહે છે અને પરમતત્ત્વને ઓળખતો નથી ત્યાં સુધીજ આ દેવતાઓનું પૂજન કરે છે. સર્વ ધર્મે પરમતત્ત્વને પહોંચવાના જુદા જુદા માર્ગરૂપજ છે. આધ્યાત્મિક દર્શન અને માનસિક વિકાસની અવસ્થાઓ અસંખ્ય છે. લક્ષ્મી, સરસ્વતી, દુર્ગા, કાળી, શિવ, ઉમા, રાધા, કૃષ્ણ, સીતા, રામ, હિંદુઓની સઘળી દંતકથાઓ, રિવાજો અને સમાજનું બંધારણ-આ સર્વ પરમતત્ત્વની પ્રાપ્તિનાંજ અનેક સાધનો છે.

આ સાંભળીને કર્નાક સાહેબ જાણે તેમના બાળબલનાંજ વચનો ઉચ્ચારતાં હોય; જાણે કોઈ નવીનજ પ્રકાશ હૃદયમાં આવી પડતો હોય અને અંધકારને નષ્ટ કરતો હોય; જાણે કે આધ્યાત્મિક યુદ્ધિની ઉચ્ચાવસ્થામાંથી પરમ દેવત્વને પ્રગટ કરાતું હોય તેમ અનુભવવા લાગ્યા. સર્વે શ્રોતાજનો ધારવા લાગ્યા કે, “આ એક ખરેખરો સ્વ-દેશ ભક્ત સાધુ છે !”

પ્રકરણ ૨૬ મું—હિમાલયમાં પર્યટણ.

કલકત્તામાં આવેલા રામકૃષ્ણમઠમાં વિવેકાનંદના ગુરુભાઈઓ રહેતા હતા. સ્વામીજી તે સર્વના નેતા હતા. તે ગુરુભાઈઓ હજી બીન અનુભવી અને બાળક જેવા સાદા-ભોળાજી હતા. આથી કરીને વિવેકાનંદને તેમની કાળજી રાખવી પડતી હતી. જ્યાં જ્યાં તે જતા હતા ત્યાં ત્યાં તેમના ગુરુભાઈઓના વિચાર તેમને આવતા અને કેટલીક વખત કોઈની માંદગીને લીધે તેમને કલકત્તે પાછા જવું પડતું હતું. તેમના ગુરુભાઈઓમાંના કેટલાએક વિવેકાનંદની માફક પર્યટણ કરવાને નીકળી પડ્યા હતા અને તેઓ કદી આફતમાં આવી પડ્યા હોય તો તેમને મદદ કરવાને માટે વિવેકાનંદને એક ગામથી બીજે ગામ જવું પડતું હતું. આથી કરીને આપણે જોઈ શકીશું કે વિવેકાનંદને ત્રણ કાચ સાથે સાથે કરવાનાં હતાં. પોતાના ગુરુભાઈઓની સંભાળ લેવી, તેમને યોગ્ય શિક્ષણ આપવું અને તેમનો પરસ્પરનો તેમજ પોતાની સાથેનો બ્રાતૃભાવ ટકાવી રાખી તેમનું એક મંડળ બનાવવું; સાધુ તરીકે પોતાના જીવનને વધારે ઉન્નત અને પરમાત્મ પરાયણ કરતા ચાલવું; અને ભારતવર્ષમાં સર્વત્ર પર્યટણ કરી જન-સમૂહનું જીવન જોઈ તેના ઉપર વિચાર કરી ભારતવર્ષના કલ્યાણના માર્ગો યોજવા. આ ત્રણ બાબતો ધ્યાનમાં રાખીને જ્યારે આપણે તેમના જીવનને તપાસીશું ત્યારેજ આપણને સમગ્રશે કે સ્વામી વિવેકાનંદનો જીવન પ્રવાહ કઈ દિશામાં વહી રહ્યો હતો.

ગાંડીપુર, બનારસ, વૃંદાવન, આગ્રા વગેરે સ્થળોમાં પ્રવાસ કરતે કરતે સ્વામીજીનું મન અનેક પ્રકારનું અવલોકન કરી રહ્યું હતું. ભારતવર્ષમાં ધર્મ અને સમાજ વચ્ચે શો સંબંધ રહેલો છે તેની શોધ કરતાં તેમને માલમ પડ્યું હતું કે હિંદમાં ધર્મ અને સમાજ

એક બીજાની સાથે ઓતપ્રોત થઈ રહેલાં છે. હિંદમાં ધર્મ અને સમાજનો ઉદય સાથે સાથેજ છે. તેમણે અનુભવ્યું હતું કે જ્યારે જ્યારે આર્યાવર્તે ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ મહત્તા ભોગવતું હતું ત્યારે ત્યાં ધાર્મિક જગૃતિ પ્રથમ થયેલી જોવામાં આવતી હતી. તેમણે પોતાના મનમાં એવો દૃઢ સિદ્ધાંત ઝાંધ્યો હતો અને પોતાના ગુરુ-ભાઈઓને પણ શિખવતા હતા કે, “ધર્મજ આર્યશિક્ષણનો પાયો છે.” ધર્મરૂઝેજ હિંદ મહત્તા પ્રાપ્ત કરી શકશે અને હિંદનાં સઘળા સામાજિક પ્રશ્નોનો વિચાર ધાર્મિક દૃષ્ટિએજ થવો જોઈએ. હિંદના ધર્મધીજ આકર્ષાઈને સ્વામીજી દેશભક્ત બન્યા હતા અને તેમની સ્વદેશભક્તિને લીધે હિંદુ ધર્મ પ્રત્યે તેમનો ભાવ વધી રહ્યો હતો. ભારતવર્ષના ભોંકા વિષે અસંખ્ય વિચારો તેમના મનમાં આવતા અને હૃદયને હલાવી મકતા. સ્વદેશભક્તિ પણ સનાતન ધર્મનું એક અંગ છે એમ તેમને ભાસતું. આથી કરીને ભારતવર્ષના મહા પ્રશ્નોનું પણ નિરાકરણ કરવું એવા વિચાર સ્વામીજીના મનમાં પ્રેરાઈ રહ્યા હતા. દક્ષિણેશ્વરનો યુવાન નરેન્દ્ર વેદ અને ઉપનિષદોનાં સત્યોને આર્યપ્રજાના જીવનમાં રંગે રંગે કેવી રીતે ઉતારવાં, તે સત્યો પ્રમાણે આર્યજીવનને કેવી રીતે ધ્રુવું અને તેને આધુનિક સમયને અનુકુળ કેવી રીતે કરવું, વગેરે બાબતો સિદ્ધ કરવાનાં સાધનોને મનમાં યોજી રહ્યા હતા. પણ તેનીજ સાથે મનની સઘળી શક્તિઓનો નિઘ્રદ કરી પુનઃ પુનઃ આત્મસાક્ષાત્કાર કરવો-એ વિચાર પણ વારંવાર તેના મનમાં આઝાજ કરતો અને બીજા સઘળા વિચારોને તે દબાવી નાખતો. આથી હવે વિવેકાનંદે મનમાં વિચાર કર્યો કે “આ વખતે મારા પ્રવાસમાં ધ્યાન ધરવાને માટે એક ગુફા હું જોણી કહાડીશ અને મારા સ્પર્શ માત્રથી હું બીજા મનુષ્યના મનને ફેરવી શકું એવી શક્તિ હું જ્યાં સુધી પ્રાપ્ત નહીં કરું ત્યાં સુધી હું

મઠમાં પાછો આવીશ નહિ. ”

આમ વિચાર કરીને સ્વામી વિવેકાનંદ હિમાલયમાં જવા નીકળ્યા. જતા પહેલા શારદાદેવી-ગુરૂપત્નીનો આશિર્વાદ તેમણે લીધો.

ફરીથી પ્રવાસે નીકળવાથી વિવેકાનંદ હવે મનમાં ખુશી થવા લાગ્યા. હિમાલયમાં ઘણા વખત સુધી અભ્યાસ કરવાથી તેમના મનમાં પરમશાંતિનો વાસ થશે એમ તે ધારવા લાગ્યા. આગાડીમાં બેસીને તે ગયા નહિ. ગંગા નદીને કિનારે પગે ચાલીને જવું કે જેથી કરીને આખી મુતાશરી સાધના અને તપરૂપ થઇ રહે એવો તેમનો નિશ્ચય હતો. સ્વામી અખંડાનંદ-એક ગુરૂભાઈ-તેમની સાથે ગયા. રસ્તામાં ભાગલપુર નામના સ્થળમાં તેઓએ પ્રથમ મુકામ કર્યો. તેઓએ જેવાં તેવાં દુપડાં પહેર્યાં હતાં અને પહેરવશ બેતાં સામાન્ય સાધુ જેવાં તે દેખાતા હતા. પણ તેમનું ચલન વલન રાજકુમારોને જાગે તેવું હતું. જ્યારે તેઓ બિંદા ભાગવાને કોઇને ઘેર જતા ત્યારે સાધુના વેશમાં રાજા આવ્યા હોય તેવો દેખાવ સર્વને લાગતો હતો. ભાગલપુરમાં આવીને નદીને કિનારે તે બેઠા હતા.

તેઓ ખંત થાકી થયેલા દેખાતા હતા, છતાં તેમનાં મુખ ઉપર વૈરાગ્યની શાંત પ્રમા જ્વાળા રહેલી હતી. તેમના દેખાવથી આકર્ષાઈને ઘણા ભોંકા તેમનો પાસે આવવા લાગ્યા.

ભાગલપુરમાં મન્મથનાથ આશ્રુ નામનો એક નામંકિત પુરૂષ સ્વામીજીનો ખરેખરો શિષ્ય થઇ રહ્યો. આ મન્મથનાથ પ્રથમ બ્રહ્મ-સમાજનો અનુયાયી હતો, પણ વિવેકાનંદના ઉપદેશથી તે સનાતન હિંદુ ધર્મને ખરાખર સમજ્યો અને દિંદુધર્મનો ચુસ્ત હિમાયતી બની રહ્યો. સ્વામીજી વિષે તે લખે છે: “ સને ૧૮૬૦ ના ઓગસ્ટ માસની એક સવારે સ્વામી વિવેકાનંદ અને સ્વામી અખંડાનંદ એકાએક

મારે ઘેર આવી ચઢ્યા. તેમને સામાન્ય સાધુઓ ધારીને મેં કંઈ પણ માન આપ્યું નહિ. બપોરે ભોજન લીધા પછી અમે બધા બેઠા હતા. તેમને અગ્નિની વેરાગીઓ ધારીને મેં તેમના જોડે કંઈ પણ વાતચીત કરી નહિ અને યુદ્ધધર્મના સિદ્ધાંતોનું એક અંગ્રેજી ભાષાંતર વાંચતો હતું એસી રહ્યો. થોડા વખત પછી વિવેકાનંદે મને પૂછ્યું; “તમે ક્યું પુરતક વાંચો છો?” જવાબમાં મેં તે પુસ્તકનું નામ કહી બતાવ્યું અને તેમને પૂછ્યું “તમે અંગ્રેજી બોલો છો?” તેમણે જવાબ આપ્યો: ‘હા, થોડુંજ.’ પછી યુદ્ધધર્મ વિષે મેં વાતચિત કરવા માંડી અને તરતજ મને માલમ પડ્યું કે મારા કરતાં તે હજાર દરજ્જે વધારે બુદ્ધિવાળો છે! સ્વામીજી અનેક અંગ્રેજી ગ્રંથકારોનાં વચનો મોઢે ને મોઢે જ બોલવા લાગ્યા. હું તેમની વિદ્વતાથી ચકિત થઈ ગયો અને ધણું ધ્યાન દઈને તેમના શબ્દો સાંભળવા લાગ્યો. તેમના જ્ઞાનની કસોટી કહાડવાને મેં પૂછ્યું: “હિંદુ સંન્યાસીઓ જોડે રહીને યુદ્ધ જે સાધનાઓ સાધી હતી તે શું નકામો ગઠ હતી?” સ્વામીજીએ જવાબ આપ્યો: “ના, તેમની એક પણ સાધના નકામી ગઠ નહોતી. યુદ્ધ થતા પહેલાં શાક્યસિંહે હિંદુ સંન્યાસીઓ જોડે રહીને જે સાધનાઓ સાધી હતી તેમના વડેજ તે મહાશક્તિઓ પ્રાપ્ત કરી રહ્યા હતા અને એ શક્તિઓવડે તે પોતાના સિદ્ધાંતોને બરાબર પ્રતિપાદન કરી રહ્યા હતા!” આ જવાબ મને ધણેજ હલાપણુ બરેશે લાગ્યો.”

“એક દિવસ સ્વામીજીએ મને પૂછ્યું: “તમે કંઈ સાધના કરો છો?” અને અમે યોગ ઉપર વાત દરવા લાગ્યા. આ ઉપરથી મને લાગ્યું કે સ્વામીજી કંઈ સાધારણ વ્યક્તિ નથી, કારણ કે તેમણે યોગ વિષે જે જે કહ્યું તે સમગ્ર સ્વામી દયાનંદ સરસ્વતીએ કહ્યા પ્રમાણેજ હતું. વળી તેમણે એ બાબતમાં ખીજી અનેક નવી વાતો

કહી, જે મેં કદીએ સાંભળી નહોતી. પછીથી તેમના ઉપનિષદોના જ્ઞાનની કસોટી કલાકવાને હું ફેટલાંક ઉપનિષદો લઈ આવ્યો અને ઘણીજ સૂક્ષ્મ બાબતો વિષે તેમને પૂછવા લાગ્યો. તેમના ઉંડા અર્થ-બર્થ જવાબોથી મેં ધાર્યું કે શાસ્ત્રોના જ્ઞાન પણ તે પુરેપુરું ધરાવે છે. જે રીતે તે ઉપનિષદનાં વચનોનો ઉચ્ચાર કરતા હતા તે રીત મને ઘણીજ મોહક લાગતી હતી. આ પ્રમાણે તેમનું અંગ્રેજી, સંસ્કૃત અને યોગ વિષયક જ્ઞાન જોઈને મને તેમના ઉપર અત્યંત બાવ ઉત્પન્ન થયો. ”

“એક વખત મેં તેમને ધીમે ધીમે એક ગાયન માતા સાંભળ્યા. તેથી મેં પૂછ્યું “તમે ગાઈ શકો છો ?” તે બોલ્યા “યોહુંજ.” અમારા આગ્રહથી જ્યારે તેમણે ગાયું ત્યારે મને માલમ પડ્યું કે વિદ્યામાં જેવા તે નિષ્ણાત છે તેવાજ તે સંગીતકળામાં પણ છે. પછી બીજે દિવસે તેમની રમ્મ લઈને મેં બાગલપુરના ધણા ઉસ્તાદ ગવૈયાઓને એકઠા કર્યાઃ સ્વામીજીએ સાયંકાળથી ગાયન શરૂ કર્યું અને તે રાતના બે ત્રણ વાગતા સુધી ચાલ્યું. તેમના ગાયનથી શ્રોતાઓ એટલા મોહિત થઈ ગયા કે સર્વ પોતાનું જમવાનું પણ ભૂલી ગયા. કોઈ પણ મનુષ્ય પોતાને સ્થાનેથી ખસ્યો નહિ કે ઘેર જવાને વિચાર પણ કર્યો નહિ ! સ્વામીજીની સાથે વાઘ વગાડનારના હાથ થાકી ગયા અને તેણે વગાડવાનું છોડી દીધું; પણ સ્વામીજી જરાએ થાક્યા નહિ ! આખરે જ્યારે તેમણે જાણ્યું કે શ્રોતાઓમાંથી કોઈ પણ જવાની ઇચ્છા કરતું નથી ત્યારે સ્વામીજી પોતાની મેજેજ માતા બંધ થયા. સઘળાએ ભોજન વગરજ રાત ગાળી. આવી અમાનુષ્ય શક્તિ મેં કોઈતામાં જોઈ નથી અને કદી જેવામાં આવશે એમ હું માનતો નથી. ”

“બીજે દિવસે મેં સ્વામીજીને મારી ગાડીમાં બેસાડીને સઘળા

ધનાઢય મનુષ્યોને ઘેર લાઇ જવાનો વિચાર કર્યો. સ્વામીજીએ ચોખ્ખી ના પાડી ! તે બોલ્યા “ ધનાઢય પુરુષોની મુલાકાત ચાહીને લેવા જવું એ સંન્યાસીનો ધર્મ નથી. ” તેમના ઉત્કટ વૈરાગ્યથી મારા મન ઉપર ભારે અસર થઇ રહી. તેમની સંનિધિમાં રહીને હું ઘણી વાતો શિખ્યો છું અને તે વાતો મારા આધ્યાત્મિક આદર્શો રૂપે બની રહેલી છે. ”

સ્વામીજી ફરીથી બનારસમાં ! અહાહા ! તે પવિત્ર નગરી સ્વામીજીને કેટલી બધી પ્રિય લાગતી હતી ! ત્યાંના વાતાવરણમાં આર્યોનું ગૌરવ, તેમની શક્તિઓ અને તેમની વિદ્યાનું સ્વામીજીને બાન થઇ રહેતું હતું. બનારસને જોઇને તેમનો આત્મા સંપૂર્ણ રીતે વિકાસી રહેતો અને તેમાં રહેલી અનેક શક્તિઓ તેમને પ્રત્યક્ષ થતી. એક ખરેખરા સનાતન ધર્મી હિંદુનું આધ્યાત્મિક બળ તે ધારણ કરી રહેતા અને તે બળનો આવિર્ભાવ તેમનાં વચનોમાં પ્રત્યક્ષ જણાઇ આવતો. આવાજ બળથી પ્રેરાઇને પ્રેમદાસ મિત્રને તે જતે જતે કહેવા લાગ્યા : “ હવે હું કાશી છોડીને જાઉં છું ! પણ જ્યારે હું પાંડો આવીશ ત્યારે જાણે કે હિંદુસમાજ ઉપર એક ગોળો છૂટીને આવતો હોય તે પ્રમાણે આરીશ. ”

કાશીથી તે નૈનીતાલ ગયા અને ત્યાંથી પગે ચાલતા ચાલતા બ્રહ્મકાશ્રમ જવાને નીકળ્યા. પર્વતની તળેટીમાં થઇને તે જતા હતા. રસ્તામાં એક મોટું વડનું ઝાડ આવ્યું. પાસે એક ઝરો વહી રહ્યો હતો. તેને જોઇને સ્વામીજી બોલી ઉઠ્યા : “ આ જગ્યા ધ્યાન ધરવાને માટે કેવી સુંદર છે ! ” આમ કહીને ત્યાં તે બેઠા અને એકદમજ સમાધિ પ્રાપ્ત કરી રહ્યા. તેમનું શરીર એક પાષાણની મૂર્તિ જેવું સ્થિર દેખાવા લાગ્યું. અખંડાનંદ આશ્રમથી બેઠું રહ્યા. થોડા વખત પછી તે જાગ્યા. આ વખતે સ્વામી-

જીનું વદનકમળ અલૌકિક આનંદ અને આધ્યાત્મિક અનુભવથી પ્રદાશિત મની રહ્યું હતું.

અલ્મોરાની લગભગ તેઓ આવી પહોંચ્યા. અહીંઆં ગામની બહાર એક ગુફામાં તે કેટલાક દિવસ રહ્યા અને સધળો વખત અભ્યાસમાં ગાળ્યો. અહીંઆંથી તે ગઢવાલ તરફ ગયા અને ત્યાંથી કર્ણપ્રયાગ, રૂદ્ર પ્રયાગ વગેરે સ્થળોમાં થઇને શ્રીનગર પહોંચ્યા. અહીંઆં અલકનંદા નદીને તીરે એક ઝુંપડીમાં તે રહ્યા અને સધળો સમય ઉપનિષદો વાચવામાં ગાળ્યો. અહીંઆંથી તે તિહરી ગયા. રસ્તામાં ઘણી વખત તેમને ભુખ્યા પેટે પણ મુસાફરી કરવી પડતી. અહીંઆંથી તેઓ દેહરાડુન તરફ જવાને નીકળ્યા. રસ્તામાં એક જગ્યાએ હિમાલયની એક ટેકરીના શિખર ઉપર ઉભા રહીને ચારે તરફ નજર નાંખીને તે જોવા લાગ્યા. વિદુસ્તાનનું દરેક સ્થળ, દરેક ખુણો અને દરેક છોડો જાણે કે તેમની દૃષ્ટિએ પડનો હોય તેમ તેમને લાગ્યું. માતૃભૂમિ વિષેના અનેક પ્રશ્નો વિષે વિચાર કરતા તે ત્યાં ઉભા રહ્યા અને ભારતવર્ષનું ગારવ જોઇ રહ્યા. અનેક વિચારો તેમના મનમાં આવી રહ્યા. તેમની દૃષ્ટિએ ભારતવર્ષના અનેક સંતો, સાધુઓ અને તેમના આત્માનુમત્ત આવી રહ્યા. આસપાસનું સૃષ્ટિતૈદ્દ્ય શાંતિ અને શોભા પ્રસારી રહ્યું હતું અને તેને નિહાળીને સ્વામીજીનો આત્મા અનેક રીતે ચિન્તિત પામતો હતો.

આગળ ચાલતે ચાલતે સ્વામી તુરીયાનંદ-એક ગુરુમાઇ-નો ભેટો થયો. સ્વામીજીના ગુરુમાઇઓ પણ હવે એક પછી એક પ્રવાસે નીકળી રહ્યા હતા અને વખતે તેઓ કોઇ કોઇ સ્થળમાં ભેગા થઈ જતા હતા. તુરીયાનંદને જોઇને સ્વામીજીને ધણો હર્ષ થયો. પછીથી બધાએ દેહરાડુન ગયા. અહીંઆં અખંડાનંદ માંદા પડ્યા અને સ્વામીજીને તેમની સારવાર કરવામાં ધણું કष्ट સહન કરવું

પડ્યું. આખરે તેમને અલ્હાબાદમાં એક મિત્રને ઘેર મેજલ્લી દીધા અને સ્વામીજી હપીકેશ ગયા.

ફરીથી એકવાર હપીકેશમાં ! આ સ્થળ હિંદુધર્મની પાવત્ર દંતકથાઓથી ભરપૂર છે. એમ કહેવાય છે કે વ્યાસજીએ અહીં આં આશ્રમ બાંધ્યો હતો અને તેમાં રહીને તેમણે ચારે વેદના ભાગોને એકઠા કરીને બરાબર ગોઠવ્યા હતા. હપીકેશ એક સુંદર અને એકાંત સ્થળ છે. હિમાલયની તળેટીમાં, પવિત્ર ગંગા નદીને કિનારે તે આવેલું છે. જુદા જુદા પંથના હજારો સાધુ સંન્યાસીઓ શિયાળામાં અહીં એકઠા થાય છે, અને તેમણે પોતાના હાથવડે બાષ્પમાં ઝુપડાં અહીં-તહીં નજરે પડે છે. હપીકેશ એક ખીણમાં આવેલું છે અને તેની આસપાસ નાના ડુંગરો આવી રહેલા છે. પવિત્ર ગંગા લગભગ તેની ત્રણ બાજુએ ફરી વળેલી છે, અને તેના પવિત્ર પારદર્શક ઠંડા પાણીનો ઝીણો અવાજ જાણે કે ભકતોના કાનમાં “ હર, હર ” એવા ક્ષણે ઉચ્ચારતો હોય એમ ભાસે છે ! અનેક પક્ષીઓ સાધુઓનાં ઝુપડાં આગળ આવે છે અને તેમના હાથમાંથી રોટલીના ક્રકડા ખાય છે. માછલીઓ પાણીની બહાર આવીને હાથમાંથી અન્ન ઝુંટાવી જાય છે. સમગ્ર સ્થળ સાધુઓથી ભરેલું જણાય છે.

હપીકેશમાં સ્વામીજી અને તેમના ગુરુભાઈઓ એક ઝુપડી બાંધીને રહ્યા. ભિક્ષા માગી લાવીને તેઓ આહાર કરતા. એકવાર સ્વામીજીને સખન મંદવાડ થઈ આવ્યો હતો અને તેને પરિણામે એક ઉડા અનુભવ તેમને થયો હતો. આ અનુભવ આશ્મોરાની ગુફામાં થયેલા અનુભવને મળતોજ હતો. તે ગુફાના અનુભવ વિષે સ્વામીજી કહેતા “ તે સમયે મારા કર્તવ્યનું જે ભાન મને થયું તેવું ભાન મારા જીવનમાં મને કદીએ થયું નથી. મારા એકાન્તવાસમાંથી જાણે કે તે મને ધસડીને પરાણે પરાણે બહાર કાઢી જતું હોય અને નીચેના પ્રદેશમાં

ધકેલતું હોય તેવું મને લાગ્યું હતું. ”

હપીકેશથી સ્વામીજી હરદ્વાર ગયા અને ત્યાંથી મીરત ગયા. મીરતમાં એમને એમના ધણા ગુરુભાઈઓ આવી મળ્યા અને તેમનો મુકામ કલકત્તાના મઠ જેવો બની રહ્યો. સ્વામીજી સર્વને વિષ્ણુપુરાણ, કુમારસંભવ વગેરે સંસ્કૃત પુસ્તકો વાંચી સંભળાવતા હતા. પણ આ પ્રમાણે સમય ગાળવામાં સ્વામીજીને સંતોષ થતો નહોતો. હપીકેશ અને હરદ્વારમાં રહીને પોતાનું જીવન એકાંત તથા તપાચરણ અને અભ્યાસમાં ગાળી રહેલા અનેક સાધુઓના સ્વાતંત્ર્યનો વિચાર તેમને વારંવાર થઈ આવતો. હિમાલયમાં અન્ય યોગ્ય સ્થાન તે ખોળી રહ્યા હતા. એકાંતવાસ, તપાચરણ, યોગ, સાધના—આને માટે તે સર્વદા ઝંખના કરી રહ્યા હતા. જગતમાં તેમણે અનેક કાર્યો કર્યા છે, પણ ક્ષણે ક્ષણે તેમને કાર્ય છોડીને એકાંતવાસમાં આત્મમયતા પ્રાપ્ત કરવાનું મન થઈ આવતું. વારંવાર તે પવિત્ર ગંગાને કિનારે જઈને બેસવાની ઇચ્છા કરતા. સાધુતા અને વૈરાગ્ય તેમના જીવનમાં એતપ્રેત થઈ રહેલાં હતાં. તે જે કાર્ય કરતા તે નિષ્કામપણે કરતા અને ત્યાગની શ્રેષ્ઠતા તેમની રોરગમાં ધર કરી રહી હતી. કંઈ વખતે તે કોમ્પણ કાર્યનો ત્યાગ કરશે અને ગંગાને કિનારે જઈને બેસશે તે કોમ્પણી કહી શકાતું નહીં. સ્વામીજીનું જીવન સમજવાને એટલું ધ્યાનમાં રાખવાની જરૂર છે કે તેમણે અનેક પ્રવૃત્તિમય જીવન ગાળ્યું હતું તોપણ સર્વદા તેમનું ચિત્ત પ્રભુ તરફ જ લાગેલું રહેતું અને તે ક્ષણે ક્ષણે એકાંતવાસ તથા નિવૃત્તિમય જીવનની ઇચ્છા કરતા. એવા જીવનની સર્વોપરિતા અને મહત્તા તે સ્વીકારતા અને તેવીજ ભાવનાઓમાં રમણીય રહેતા. સ્વામીજી કહેતા “હપીકેશમાં મેં ધણા મહાપુરૂષો જોયા છે. એક સાધુ ગાંડા જેવો દેખાતો હતો. તે નમ્ર શરીરે ફરતો હતો. કેટલાક

છોકરાઓ તેની પાછળ પડીને તેને પથ્થર મારતા હતા. તે સાધુની મરદન અને મુખ ઉપરથી લોહી વહ્યા કરતું હતું. છતાં પણ તે સાધુ હસ્થાજ કરતો હતો. હું તેની પાસે ગયો અને તેના ધા ધોષ નાખી રૂના પુંખડાથી ચેવી નાંખ્યું. હું ચેવતો હતો ત્યારે તે સાધુ ખડખડ હસતો હતો અને પથરા ફેંકનાર છોકરાઓની જોડે તેણે ધણીજ મમ્મત કરી એમ તે કહેતો હતો ! ધણી સાધુઓ અહિં એકાન્ત-વાસમાંજ રહે છે. લોકોની વસ્તી તેમને માટે વિધનરૂપ થઇ પડે છે તેથી એક સાધુએ તો પોતાની ગુફાને મોઢે હાડકાં લટકાવ્યાં હતાં !” આવું એકાન્ત જીવન સ્વામીજી પોતે વખાણતા અને ચલાતા હતા. તેમના ગુરુમાધ્વજી તેમની સાથે આવે તે પણ તેમને ઉપાધિ લાગતી હતી. જ્યારે અખંડાનંદે સાથે આવવાને માટે ઇચ્છા દર્શાવી ત્યારે સ્વામીજી બોલ્યા “ ગુરુમાધ્વજીની માયા પણ માયાજ છે ! આથી મનુષ્ય પોતાની ધાણ્ણાઓ પાર પાડવામાં અને સુખસ્વાતંત્ર્યમાં પાછો પડી જાય છે. ” એક દિવસ સવારે સ્વામીજી પોતાના ગુરુમાધ્વજીને કહ્યા વિનાજ એકલા દીક્ષી જવાને નીકળી પડ્યા. ઉત્કટ વૈરાગ્ય અને અજ્ઞાનરૂપી અંધકારમાંથી જગતને મુક્ત કરવાની પ્રયત્ન ઇચ્છા-આ બે બાબતોની વચ્ચે તેમનું મન હવે અથડાઇ રહ્યું હતું.

પ્રકરણ ૨૭ સુ.-દીક્ષી અને અલવર.

દીક્ષી ! અનેક હીંદુ અને મુસલમાન રાજાઓની રાજધાની ! હિંદુસ્તાનનું મધ્ય સ્થળ ! અનેક ઐતિહાસિક બનાવોનું સ્થાન ! બાદશાહી ઠાઠ અને બપકાનું સ્મરણ કરાવનારી નગરી ! બાદશાહોની કબરો, સુંદર મહેલો, જુનાં પ્રાચીન ભવ્ય ખંડેરો-આ સર્વથી દીક્ષી હિંદુસ્તાનનું શેમ શહેર હોય તેવું બાસે છે. નગરીના એક ભાગમાં

દીક્ષી આવી નહેશે છે અને તેમાં બાદશાહોના ભવ્ય મહેલો છે. થોડેક દૂર જુમ્મા મસીદ આવેલી છે.

સ્વામીજી દીક્ષીમાં દરેક ઠેકાણે ગયા અને સધળું જોયું. બાદશાહોની કબરો જોતાં તેમને મહારાજ્યોની અને માનુષી કીર્તિની અનિત્યતાનું સ્મરણ તાજું થયું. અહીં આં પણ તેમના ગુરુબાપજો તેમને જોળતા જોળતા આવી પહોંચ્યા ! ફરીથી પણ સ્વામીજીએ તેમનો ત્યાગ કર્યો અને દીક્ષી છોડીને એકલાજ ચાલતા થયા ! મનમાં તે ખોલ્યા “ મારા માર્ગમાં બાધક થનાર સધળાં વિધેનિ મારે દૂર કરવાં જોઈએ. ”

સ્વામીજી સાધુજીવન અને એકાંતવાસની સર્વોપરિતાને માનતા, પણ જનસેવા-ભૂતદયા-વિનાના જીવનને પણ શુષ્કજ ગણતા. ભારતવર્ષની ગરીબાઈ અને અજ્ઞાન જોઈને તેમનું હૃદય દ્રવી રહ્યું હતું. આથી કરીને ભારતવર્ષમાં રથજે રથજે રખડી, જનસમૂહની સ્થિતિનો અભ્યાસ કરી, માતૃભૂમિના પુનરોદ્ધારની યોજના ઘડવી અને તેના સાધનો શોધી કહાડવાં-આ મહા તપને હવે સ્વામીજી તપી રહ્યા હતા. આ તપ તપવામાં સ્વામીજીએ અનેક કષ્ટો વેઠ્યાં છે.

કેલિકેર્નિઆમાં ભાષણ આપતાં આસમયની હકીકત વિષે નીચે પ્રમાણે તે ખોલ્યા હતા: “ ઘણી વખત હું મોતના પંજામાં સપડાયો છું. દિવસના દિવસો સુધી મને ખોરાક મળતો નહીં અને મારાથી આગળ ચલાતું નહીં. હું એકાદ વૃક્ષની ઝાયામાં બેસતો અને જીવનનો અંત આવતો હોય એમ મને લાગતું. મારાથી બોલાતું પણ નહોતું. આખરે મને આત્મવિચાર આવતો કે “ મારે જન્મ કે મૃત્યુ નથી; હું કદી જન્મ્યો નથી, કદો મર્યો નથી; મારે સુધા કે તુષા નથી; હું આત્મા છું ! આત્મા છું ! સધળી પ્રકૃતિ મળીને પણ મને હણી શકે નહીં. શરીર કાંઈ હું નથી કે તે હોય કે નાશ પામે તેને

માટે હર્ષ-શોક કંઈ ! ” આવા આવા આત્મવિચાર આવતાં નવીન બળ પામીને હું ઉભો થતો. અને જુઓ, આજે હું શ્રવતો છું ! જ્યારે જ્યારે આકૃત આવે ત્યારે ત્યારે તમારા સ્વરૂપનું જ્ઞાન ફરે ! અને આકૃત ચાલી જશે. કારણકે આખરે તે પણ એક સ્વપ્નજ છે. આકૃતો મોટી પર્વત જેવડી હોય અને સમગ્રી વસ્તુઓ નિસ્તેજ અને ભયંકર લાગે, તોપણ તેઓ માયાજ છે. તેનાથી ડરશો નહીં અને તેનો નાશ થશે ! તેની સામા થાવ અને તે જશે ! તેના ઉપર પગ મુકો અને તેનો અંત આવશે ! ”

જેમ જેમ વધારે પર્યટણ કર્યું અને જેમ જેમ ભારત-વર્ષનો વધારે ઉડો અભ્યાસ કરતા ગયા તેમ તેમ દેશની જરૂરી-આતોનો ખરેખરો ખ્યાલ તેમને આવતો ગયો અને ભારતવર્ષનું ગૌરવ શેમાં રહેલું છે, તે પણ રૂંડે પ્રકારે તેમણે જોયું. સાથે સાથે પ્રજામાં કયા કયા દોષો રહેલા છે તે પણ તેમણે તપાસ્યું. પ્રજાની એક મોટી જુલ અથવા ખામી-વ્યક્તિત્વનો નાશ-તેમને જણાઈ. આ વ્યક્તિત્વને પાછું લાવવાને પ્રાચીન રૂપિ મુનીઓનુંજ શિક્ષણ આવ-સ્યક છે એમ તેમની ખાત્રી થઈ. તે કહેતા “ ધર્મ વડે કરીને ભા-રતવર્ષની આ સ્થિતિ આવી છે એમ નથી, પણ ધર્મનું બરાબર પાલન નહીં કરવાથીજ આ દુર્દશા પ્રાપ્ત થયેલી છે. ”

પુનામાં જ્યારે તેમણે પેશવાનાં મકાનોનાં ખંડેરાં જોયાં અને તેમના નાશનું કારણ જોણી કહાડ્યું ત્યારે પણ તેમને એમજ લાગ્યું હતું.

દીક્ષીથી રજપુતાનાની ઐતિહાસિક ભૂમિમાં ! સુંદર અલ્પવા-રમાં ! રજપુતાનાનાનું નામ કેટલા વીરપુરુષો અને તેમનાં પરાક્રમેનું સ્મરણ કરાવે છે ! આ નામનો ઉચ્ચાર કરતાં હિંદુ હૃદય કેવું ઉછળી રહે છે !

વિનયવંત અકમરની સામે થનાર અનેક રજપુત રાજાઓ-

સિંહ જેવક વીર પુરુષોના વંશજો—અહીં રહ્યા હતા. જાણે કે દરેક સ્ત્રી રાણી હોય તેમ બળ્ય પરાક્રમવાળી અનેક સ્ત્રીઓ અહીં આં વસતી હતી. રજપુતાનાના નગરોમાં અલવર એક મોટી જેવું સુંદર શેરો છે. આસપાસ પહાડો આવી રહેલા છે. રાજના મહેલો આસપહાણથી બાંધેલા નજરે પડે છે. ભૂમિ સુંદર અને રસાળ છે.

સવારમાં સ્વામીજી અલવરના સ્ટેશન ઉપર ઉતરી સડકને રસ્તે ગામ તરફ ગયા. બંને બાજુઓએ બગીચા અને ખેતરો આવી રહેલાં હતા. સુંદર મહેલોની એક હાર આગળ થઈને તે દવાખાના પાસે આવી પહોંચ્યા. ત્યાંના દાકતર બંગાળી હતા અને તેની સાથે બ્યારે સ્વામીજીએ બંગાળી બાપામાં વાત કરી ત્યારે તે બહોળ ખુશી થયો. સાધુઓને ઉતારવાના મુકામમાં તેણે સ્વામીજીને ઉતાર્યા અને તેમની જરૂરીયાતો પુરી પાડવા લાગ્યો. દિવસે દિવસે ચારે બાજુએ સ્વામીજીની કીર્તિ પ્રસરવા લાગી. હિંદુઓ અને મુસલમાનો પણ તેમની મુલાકાતે આવવા લાગ્યા. લોકોનો એટલો બધો જમાવ થવા લાગ્યો કે બહાર એટલા ઉપર પણ ધણીને બેસવું પડતું. વેદ, ઉપનિષદ, કુરાન, બાઈબલ અને પુરાણોમાંથી અનેક ફકરાઓ સ્વામીજી બોલતા. વખતે કિરદુ ગાયનો, હિંદી બજનો અને બંગાળી કીર્તનો તે ગાતા. કોઈ વખતે છુદ્ધ, શંકર, રામાનુજ, નાનક, ચૈતન્ય, તુળસીદાસ, મહમદ વગેરે મહાત્માઓનાં જીવન ચરિત્રમાંથી રસપ્રદ અને બોધક વાર્તાઓ તે કહેતા. આખરે તેમને એક સારા મુકામમાં ઉતારવામાં આવ્યા. અહીં આં અનેક મનુષ્યો તેમની પાસે આવતા અને તેમને પ્રશ્નો પુછતા. ઇશ્વર પૂજની વાત નીકળતી. સ્વામીજી તેવું રહસ્ય સમજાવતા બોલતે બોલતે પ્રેમથી તેમનો કંઈ મદ મદ થઈ જતો અને તેમની આંખોમાં અશ્રુ આવી જતાં! કોઈ વખત કૃષ્ણલીલાનો પ્રસંગ નીકળતો. કૃષ્ણલીલાનાં અનેક બજનો સ્વામીજી ગાતા અને તેમની

આંખોમાંથી આંસુની ધારા ચાલી રહેતી ! શ્રોતાઓનાં હૃદય પણ રડીજ રહેતાં ! સ્વામીજી પાસે આવનાર મનુષ્યોમાં એક મોત્સવી સાહેબ પણ હતા. સ્વામીજી કુરાન ઉપર કંઈક નવીન અજવાળું પાડતા અને તેનું ઉંડું જ્ઞાન દર્શાવતા તેથી કરીને મોલવી સાહેબ તેમને અત્યંત ચહાતા. આ હિંદુ સાધુને પોતાને ઘેર જોલાવીને ભિક્ષા કરાવવી એવો વિચાર મોલવી સાહેબનો થયો ! આ વખતે એક પંડિતને ઘેર સ્વામીજી રહેતા હતા. મોલવી સાહેબ પંડિતજીને કહેવા લાગ્યા “ આવતી કાલે સ્વામીજીને મારે ઘેર ભિક્ષા લેવા આવવા દો ! હું મારા ઘરમાંથી મારો સઘળો સામાન બહાર કઢાડી નાંખીશ અને સઘળું મકાન બ્રાહ્મણો પાસે ધોવરાવી નાંખીશ ! બ્રાહ્મણો પોતે અનાજ લાવશે અને પોતાનાં વાસણોમાં રાંધશે, અને સ્વામીજીને ભિક્ષા કરાવશે. હું એક બાબુએ ઉભો રહી સ્વામીજીને મારે ઘેર ભિક્ષા લેતા જોઈને ધણોજ રાજ થઈશ અને મારી જાતને ભાગ્યશાળી માનીશ ! ” પંડિતજીએ હા કહી. મોલવી સાહેબે સ્વામીજીને ભિક્ષા કરાવી અને પોતાની જાતને કૃતાર્થ માની. ખીજા પણ ઘણા શ્રદ્ધાળુ મુસલમાનોએ સ્વામીજીને પોતાને ઘેર જોલાવ્યા અને તેજ પ્રમાણે ભિક્ષા કરાવી.

અલવરના દિવાન મેજર રામચંદ્રજીને કાને વાત આવી કે આમમાં એક મહાત્મા આવ્યા છે. તેમણે સ્વામીજીને પોતાને અંગણે તેડાવ્યા. જ્યારે તેમને સ્વામીજીનો ખરાબર પરિચય થયો ત્યારે તેને વિચાર આવ્યો કે મહારાજ મંગલસિંહજી ઇંગ્રેજ આચાર-વિચારના થઈ ગયેલા છે, આ સ્વામીજી તેમને જલહીથી ઠેકાણે લાવશે ! આથી કરીને તેમણે મહારાજને લખી મોકલ્યું કે ઇંગ્રેજનું ઉંડું જ્ઞાન ધરાવનાર એક સાધુ અહીં આવેલા છે. ખીજે દિવસે મહારાજ આવ્યા અને સ્વામીજી જોડે વાત કરવા લાગ્યા.

હિંદુસ્તાનના સંન્યાસીઓને-ખરા સાધુઓને-મહાપુરુષોને પ્રાચીન રૂઢિઓની માફક અધિકારીઓનો કે રાજાઓનો ડર હોતો નથી ! જેવી રીતે અન્ય પશુઓ આગળ સિંહ નિર્ભયતાથી ઉભો રહે છે તેવીજ રીતે સાચા સાધુઓ નિડર બની રાજા મહારાજાઓ આગળ વર્તે છે.

મહારાજા સ્વામીજીને પૂછવા લાગ્યા “સ્વામીજી મહારાજ ! મેં સાંભળ્યું છે કે તમે ઘણા વિદ્વાન છો અને બારે પગાર મેળવી શકો તેમ છો, છતાં તમે શા માટે બિખ માગતા ફરો છો ? ” નિડરતા, નિસ્પૃહતા અને સત્ય પરાયણતા સ્વામીજીનાં ખાસ લક્ષણો હતાં. પૂર્વ અને પશ્ચિમમાં ઘણે સ્થળે તે ગયા છે અને મોટા મોટા અમીર ઉમરાવો તથા રાજા મહારાજાઓને મળવાનો પ્રસંગ તેમને આવેલો છે. પણ સ્વામીજી જાણે કોઈ ગુરૂ પોતાના શિષ્યને મળતા હોય તેમજ તે સર્વને મળ્યા છે. તો હવે અલવરના મહારાજાને તેમના પ્રશ્નનો કેવો જવાબ તેમણે આપ્યો હશે !

જાણે કે એક તોપનો ગોળો છુટીને આવતો હોય તેમ સ્વામીજીનો જવાબ આવ્યો ! તે બોલ્યા “મહારાજ ! તમે તમારો બધો સમય યુરોપિયનોની સેવ્યતામાં શા માટે ગાળી નાંખો છો ? તમારી રાજા તરીકેની ફરજો ચુકીને તમે શિકારે શા માટે જાઓ છો ? ” આ સાંભળીને સઘળા અધિકારીઓ સ્તબ્ધ બની ગયા. તેઓ જરા હસીને મનમાં કહેવા લાગ્યા “આ સાધુ કેવો હિંમતવાન છે ! પણ એને પસ્તાવું પડશે. ” રાજા શાંતપણે સાંભળી રહ્યા અને બોલ્યા “કોણ જાણે શામાટે, પણ મને તે પસંદ પડે છે ! ” સ્વામીજીએ જવાબ આપ્યો “ત્યારે હું પણ તેવીજ રીતે એક ફકીરની માફક રખડું છું.”

મહારાજાએ બીજો પ્રશ્ન પૂછ્યો “સ્વામીજી, મને મૂર્તિપૂજન ઉપર જરાપણ શ્રદ્ધા નથી. માફ શું થશે ? ” આમ બોલતે બોલતે રાજા હસવા લાગ્યા ! સ્વામીજી એકદમ બોલી ઉઠ્યા “શું તમે

મારી મસ્કરી કરો છો ?” રાજાએ જવાબ આપ્યો “ નહીં, સ્વામીજી જરાયે નહીં. ખરેખર, બીજા લોકોની માફક લાકડાની, માટીની, પથ્થરની કે ધાતુની મૂર્તિને પૂજવાનું મને જરાયે મન થતું નથી. શું આવતા જન્મમાં મારી માઠી વલે થશે ?” એક બીંત ઉપર મહારાજાની છબી ટાંગેલી દેખાતી હતી. એકદમ સ્વામીજીએ તે મંગાવી અને તેને હાથમાં લઇને દિવાનને પુછવા લાગ્યા “ આ છબી કોની છે ?” દિવાને જવાબ આપ્યો “ તે અમારા મહારાજ સાહેબની છે !” સ્વામીજીએ દિવાનને તેના ઉપર થુંકવાનું કહ્યું ! આ સાંભળીને સઘળા અધિકારીઓ તો ડરીજ ગયા ! સ્વામીજી બોલ્યા “ એના ઉપર થુંકો ! તમારામાંથી કોણ એના ઉપર થુંકશે ? એ એક કાગળનો કકડો છે; એના ઉપર થુંકવામાં તમને શી હરકત છે ?” દિવાન સાહેબ ચકિત થઇ ગયા અને સઘળા શ્રોતાઓ ભય અને આશ્ચર્યથી રાજા અને સ્વામીજી તરફ જોઇ રહ્યા ! પણ સ્વામીજી ફરો ફરીને કહેવા લાગ્યા “ એના ઉપર થુંકો ! એના ઉપર થુંકો !” દિવાન સાહેબ ગભરાયા અને બોલી ઉઠ્યા “ આ શું કહે છે સ્વામીજી ! આ અમારા મહારાજ સાહેબની છબી છે; તેના ઉપર હું શી રીતે થુંકી શકું ?” સ્વામીજી બોલ્યા “ પણ તમારા મહારાજા એમાં કંઈ બેઠેલા નથી ! એ તો એક કાગળનો કકડો છે ! તમારા મહારાજાનાં હાડકાં, માંસ કે બોહી તેમાં નથી ! મહારાજાની માફક તે બોલતી નથી કે ચાલતી નથી ! છતાં પણ તેના ઉપર થુંકવાની તમે ના પાડો છો ! તેનું કારણ એજ કે તેમાં તમે મહારાજાની ડાયા જીવો છો. તેના ઉપર થુંકવાથી તમે તમારા મહારાજ સાહેબનું અપમાન કરશો એમ તમને લાગે છે. ” મહારાજા તરફ વળીને સ્વામીજી કહેવા લાગ્યા “ મહારાજ સાહેબ, એક રીતે તમે પોતે આ છબી નથી, તોપણ બીજી રીતે તમે પોતેજ તે છો ! આથી કરીનેજ

આ તમારા અધિકારીઓ તેના ઉપર થુંકતાં આવડો ખાય છે. આ છપ્પી માત્ર તમારી છાયા રૂપજ છે, તોપણ તેને જોવાથી તેમને તમારું સ્મરણ થાય છે અને તેના તરફ નજર કરતાં તેમને તે છો એમ તેમને જણાય છે. આથી કરીને જેવી રીતે તેઓ તમને માન આપે તેવીજ રીતે તેઓ તમારી છપ્પીને પણ માન આપે છે. પ્રભુની પ્રતિમાને પૂજનાર બહોળાની બામતમાં પણ તેમજ છે. પ્રતિમા તેમને તેમના ઈષ્ટદેવનું સ્મરણ કરાવે છે, અથવા પ્રભુના શુભોત્તું બાન કરાવે છે. પ્રતિમાથી તેમના વિચારો એકાગ્રતાને પામે છે અને દેવી શુભોત્તેમનામાં ઉતરે છે. તે પથ્થરને લોકો પથ્થર તરીકેજ પૂજતા નથી. મેં ઘણાં સ્થાનોમાં પર્યટણ કરેલું છે; પણ કોઈ સ્થળે કોઈ પણ હિંદુને “ઓ પથ્થર, હું તારી પૂજા કરું છું! મારા તરફ દ્યાલુ થા!” એવું કહીને પૂજા કરતો જોયો નથી, મહારાજ! સર્વે પ્રભુનેજ પૂજે છે.” હવે મહારાજ મંગલસિંગજી હાથ જોડીને કહેવા લાગ્યા “બાપજી, તમારા કલા પ્રમાણે પથ્થરની પૂજા કરતો તો મેં પણ એકે મનુષ્ય જોયો નથી. અત્યાર સુધી મૂર્તિપૂજનું રહસ્ય હું જાણતો નહોતો. તેમજ મારી આંખો ઉઘાડી છે.”

સ્વામીજી એ પછી રજા લઈને સભામાંથી ચાલ્યા ગયા. મંગલસિંગજી વિચાર કરતા બેસીજ રહ્યા અને બોલ્યા “દિવાનજી, આવા મહાત્માને મેં કદી જોયા નથી. તે અહીં થોડો વખત વધુ રહે તેમ કરજો.”

ઘણી અરજ કર્યા પછી સ્વામીજીએ થોડોક વખત રહેવાની હા પાડી; પણ એમણે એક શરત કરી કે સખળા લોકો, ગરીબ અને તવંજર, સર્વને સરખીજ રીતે તેમની પાસે આવવા દેવા.

ઘણા માણસો તેમની પાસે આવવા લાગ્યા. યુવાન અને વૃદ્ધ તેમનો લાભ લેવા લાગ્યા. એક વૃદ્ધ મનુષ્ય દરરોજ તેમની પાસે આવતો અને પ્રભુકૃપા શી રીતે થાય તે પુછતો. સ્વામીજીએ તેને કેટલીક

ધાર્મિક ક્રિયાઓ કરવાનું બતાવ્યું. પણ તે ક્રિયાઓ એ કરે નહીં અને પ્રભુકૃપા કેમ થાય તેજ પુછ્યા કરે ! સ્વામીજી તેનાથી કંટાળ્યા અને એક દિવસ તેને આવતો જોઇ મૈત્ર ધારણ કરી રહ્યા. તે જુદે ઘણાં પ્રશ્ન પુછ્યા, પણ સ્વામીજીએ એકનો પણ ઉત્તર આપ્યો નહીં. અંતે તે કંટાળ્યો અને ચાલતો થયો. તેના ગયા પછી સ્વામીજી ખડખડ હસી પડ્યા. બીજાઓ પણ હસવા લાગ્યા. એક યુવાન તેમને પુછવા લાગ્યો “ મહારાજ, તે જુદા માણસ તરફ તમે એટલા નિર્દય કેમ થયા ? ” સ્વામીજી સમજાવ્યા યુવાનો તરફ જોઇને બોલ્યા “ તમે યુવાનેને માટે હું મારા પ્રાણનો પણ ત્યાગ કરવાને માટે તૈયાર છું; કેમકે હું જે કહીશ તે પ્રમાણે કરવાને તમે તૈયાર છો અને તમારામાં શક્તિ પણ છે; પરંતુ આ ડોસાએ પોતાની લગભગ આખી જીંદગી મોજશોખમાં ગાળી અને જ્યારે હવે તે વ્યવહારિક કે ધાર્મિક, કોઇ પણ કાર્ય કરવાને માટે અશક્ત છે ત્યારે પ્રભુકૃપાને ઇચ્છે છે ! પ્રભુકૃપા કંઈ વિના પ્રયાસે થાય છે ? સત્યને શોધવાને માટે અને પાલન કરવા માટે પુરૂષાર્થ કરવું જોઇએ. પુરૂષાર્થ રહિત મનુષ્ય ઉપર ઇશ્વરકૃપા શી રીતે થાય ? ”

સ્વામીજીના બોધથી ઘણા યુવાનો સંસ્કૃતનો અભ્યાસ કરવા લાગ્યા. સ્વામીજી જાતે પણ તેમને કેટલીક વખત શિખવતા. શિખવતે શિખવતે તેમને તે બોધ આપતા કે “ સંસ્કૃતનો અભ્યાસ કરો અને સાથે સાથે પાશ્ચાત્ય વિજ્ઞાનશાસ્ત્રનો પણ અભ્યાસ કરો. દરેક વાજતામાં વ્યવસ્થિતપણું શિખો. અભ્યાસ કરો અને કાર્ય કરો કે જેથી કરીને તમે આપણી માતૃભૂમિના ઇતિહાસને વ્યવસ્થિતપણે જોઈ શકો. આપણી ભૂમિનો ઇતિહાસ ઇંગ્રેજ લોકોએ લખ્યો છે પણ તે આપણાં હૃદયને દુર્ગંધ બનાવે છે, કારણકે તેમાં ઘણુંખૂં આપણી પડતીનોજ ચિતાર આવે છે. આપણી રીતભાત, રિવાજો, ધર્મ કે

તત્ત્વજ્ઞાનને સમજી શકે નહીં એવા ઇંગ્લેન્ડે ભારતવર્ષનો ખરો ઇતિહાસ શી રીતે લખી શકે ? આપણા ઇતિહાસ વિષે આપણે શોધખોળ કેવી રીતે કરવી તે આપણને યુરોપિયનોએ શિખવ્યું છે. હવે આ બાબતમાં આપણે સ્વતંત્રપણે કામ કરવાનું છે. વેદ, પુરાણ અને પ્રાચીન હિંદનાં ઐતિહાસિક વર્ણનોનો અભ્યાસ કરો અને તે ઉપરથી ભારત વર્ષનો ખરો, સહાનુભૂતિદર્શક અને હૃદયભેદક ઇતિહાસ લખો. શિવાજીના જીવનનો અભ્યાસ કરો અને તમને સમજશે કે તે યુરોપિયનો લખે છે તેમ એક લુંટારો નહોતો, પણ એક પ્રજાનું બંધારણ બાંધનારો મહા પુરૂષ હતો. યુરોપિયન કૃત ઇતિહાસોથી આપણે દોરવાઈ જવું ન જોઈએ. જેને તે સમજી શકતા નથી એવા આપણા પ્રાચીન શિક્ષણને માટે તેમને શું જ્ઞાન હોય ? વૈદિક કાળથી તે ગ્રુહ પંક્તિનાં ૭ હજારવર્ષો સુધીનો એકત્ર ઇતિહાસ આપણી પાસે નથી. અલગત, હવે આ બાબતમાં નવીનજ પ્રયાસ શરૂ થવા માંડ્યો છે; પણ હિંદુઓએ જ પોતાનો ઇતિહાસ લખવો જોઈએ. આજ ખરું પ્રગતીય શિક્ષણ છે અને તેની સાથેજ પ્રજાતત્ત્વનું ખરું જ્ઞાન આવી રહેશે.”

આ પ્રમાણે યુવાનોને શિખવતા, બોધ આપતા અને તેમનું ચારિત્ર્ય ઘડતા સ્વામીજી કેટલાક દિવસ અહીં રહ્યા. અહિં ઘણા પુરૂષો તેમના દ્વિષ્ય થયા હતા. નાના મોટા સૌ એમને વહાતા અને દિવસનો થોડોક સમય પણ તેમની પાસે ગાળતા.

સ્વામીજી અલવર છોડીને ગયા ત્યારે અનેક માણસો પગ ચાલતા ચાલતા પચાસ સાઠ માઇલ સુધી તેમને વળાવવાને માટે ગયા હતા.

અલવરથી સ્વામીજી પગ રસ્તે ખેત્રી ગયા. સાઠ માઇલ સુધી તેમના શિષ્યો તેમની સાથે સાથે આવ્યા. રસ્તામાં મુકામ દેવસ્થાન વાળાં સ્થળોમાંજ થતો.

એક સ્થળે નીલકંઠ મહાદેવનું સ્થાન હતું. ત્યાં જતાં રસ્તામાં સ્વામીજીએ પોતાની સાથેના શિષ્યોને અનેક બોધક રસપ્રદ વાર્તાઓ કહી સંભળાવી. દેવાલય આવું એટલે મહાદેવની પ્રતિમા આગળ બેસાને સ્વામીજીએ નીલકંઠ નામ શી રીતે પડ્યું તે વિષેની પ્રાચીન કથા તેમને કહેવા માંડી. દેવોએ સમુદ્રનું મંથન કર્યું અને તેમાંથી વિષ નીકળ્યું ત્યારે તેનું પાન મહાદેવજી કરી ગયા અને તેમને કંઠ કાળો થઇ રહ્યો. આથી તે નીલકંઠ કહેવાયા.

સમુદ્ર મંથનમાંથી નીકળતાં સુખદાયક રત્નોની તેમને પરવા નહોતી અને તેથી ઘણે દૂર કૈલાસમાંજ તે બેસી રહ્યા હતા; પણ જ્યારે દેવતાઓએ વિષથી હરીને તેમની મદદ માગી ત્યારે તે એકદમ આવ્યા અને વિષનું પાન કરી ગયા! જગતના સુખને માટે પોતાનો જીવ તેમણે જોખમમાં નાંખ્યો. કેવો સ્વાર્થત્યાગ !

સખળા દેવ માયાને વશ થયા, તેનાં મીઠાં ફળ આપવાને સૌ આવ્યા; પણ તેનું અનિષ્ટ ફળ ભોગવવું સૌને અધરૂં થઇ પડ્યું ! માયાતીત-સાધુ-મહાદેવ શ્રુત્યથી નહીં કરતાં સૌની વારે ધાયા અને તેમને બચાવ્યા. કેવી સુંદર કથા !

સ્વામીજીએ પોતાના શિષ્યોને અહીંથી પાછા વિદાય કર્યા અને પોતે એકલા આગળ ચાલતા થયા. અહીંથી તે જયપુર ગયા અને રાજના પરાણા તરીકે થોડોક સમય રહ્યા. જયપુરમાં એક પંડિત પાસે પાણિનિ કૃત અષ્ટાધ્યાયી પુરી કર્યા પછી તે આપ્યુ ગયા. ત્યાં જોતોએ અંધાવેલાં સુંદર દેવાલયો તેમણે જોયાં અને ભારતવર્ષની કારિગીરી ઉપર વિચાર કરવા લાગ્યા. એક વખત આપ્યુ ઉપર એક સ્થળમાં સ્વામીજી એકલી કૌપીન ધારણ કરીને એક ખુંજે પડ્યા પડ્યા આરામ લેતા હતા. બેત્રોના મહારાજના ખાનગી કારભારી મુનશી જગમોહનલાલ ત્યાં આગળ થઇને નીકળ્યા તેમણે તેમને

જેવા. એટલામાં સ્વામીજી જાગી ઉઠ્યા. પાશ્ચાત્ય વિદ્યાથી અલંકૃત થયેલા જગમોહનલાલના મનથી સધળા સાધુઓ પેટભરાજ લાગતા હતા. સ્વામીજી જોડે વાત કરતાં તેમનો ગર્વ ઉતરી ગયો અને લાગ ધર્મની મહત્તા તેમને સમજાઈ. સ્વામીજીના બોધની એમના ઉપર એટલી બધી અસર થઈ કે એમણે એમના રાગને વાત કરી અને રાજાજી બોલ્યા “ હું જાતે જાણે તેમને મળીશ ” મહારાજાનો આ ઇરાદો સાંભળીને સ્વામીજી જાતેજ તેમને ઉતારે ગયા.

ખેત્રીના મહારાજાએ સ્વામીજીનો ઘણોજ આદર સત્કાર કર્યો. કેટલાક દિવસ સુધી રાજાએ સ્વામીજીનો સમાગમ કર્યો. અંતે તેઓ બહુ આગ્રહ કરીને સ્વામીજીને ખેત્રી તેડી ગયા અને તેમના સત્સમાગમનો પુષ્કળ લાભ લેવા લાગ્યા. સ્વામીજીએ અહિં એક પડિત પાસે પતંજલીકૃત મહાભાષ્ય શિખવા માંડ્યું. થોડાજ વખતમાં તે ગ્રંથ પુરો થઈ જઈ શિષ્ય પાછો ગુરૂ થઈ રહ્યો ! એક વખત મહારાજાએ સ્વામીજીને એક પુસ્તક વાંચતા જોયા. તેઓ એટલી ઝડપથી વાંચતા કે જાણે પાના ઉથલાવ્યા કરતા હતા. કોઈ કોઈ જગાએ તે ઉંડા મનનમાં પણ પડી જતા. આ જોઈ મહારાજા બોલી ઉઠ્યા “ સ્વામીજી, આટલું જલદી તમે શી રીતે વાંચી શકો છો ? ” સ્વામીજીએ જવાબ આપ્યો “ બાળક પ્રથમ એકએક અક્ષર વાંચે છે પછીથી તેની દ્રષ્ટિ એકેક શબ્દનું ગ્રહણ કરે છે, અને મોટું થતાં તે વાક્યોનું ગ્રહણ કરે છે. આમ ધીમે ધીમે જેમ સમજશક્તિ વધતી જાય છે તેમ તેમ તેની દ્રષ્ટિ મોટા મોટા શ્લોકોને પણ જલદીથી ગ્રહી લે છે. આ સધળાનો આધાર અભ્યાસ, અરુપલિત પ્રહસ્યર્થ અને મનની ગ્રહણ શક્તિ ઉપર રહેલો છે. ગમે તે પ્રયાસ કરે અને તેનો તેજ અનુભવ સોને થશે. ”

મહારાજ અનેક વિષયોપર પ્રશ્ન પૂછતા. જીવન શું છે ? કેળવણી શું છે ? કાયદો શું છે ? ઉત્તર આપતે આપતે સ્વામીજી સાંખ્યશાસ્ત્ર અને આધુનિક વિજ્ઞાનશાસ્ત્રની એકવાક્યતા દર્શાવવા લાગ્યા અને રાજ્યમાં વિજ્ઞાનશાસ્ત્રની કેળવણી આપવાનું રાજને મુચવવા લાગ્યા. રાજનો સ્વામીજી પ્રત્યેનો ભાવ અપૂર્વ હતો. રાજજી તેમની સેવા કરતા અને તે એટલે સુધી કે સ્વામીજીના પગ પોતે જતે દાખતા ! સ્વામીજી ના કહેતા પણ રાજજી બોલતા “ હું તમારો શિષ્ય છું. તમે મારો હક ગુમાવો નહીં. ” ભારતવર્ષના કલ્યાણની અનેક યોજનાઓમાં સ્વામીજીને મદદ કરવાને આ મહારાજ સર્વદા તૈયારજ રહેતા. સ્વામીજી પણ તેમનો સાચો ભાવ જોઈને તેમના ઉપર અત્યંત પ્રીતિ રાખતા અને વખતો વખત પત્રથી તેમના અને જનસમાજના હિતનો બોધ આપ્યા કરતા.

એક વખત ગ્રીષ્મ ઋતુમાં મહારાજ અજીતસિંહજી બહાદુર કેટલાક મિત્રો સાથે પોતાના એક મહેલમાં બેઠા હતા. એ વખતે મહારાજએ સ્વામીજીને બોલાવવાને પોતાના ખાનગી કારભારીને મોકલ્યા. સ્વામીજી આવ્યા અને મહારાજ જોડે વાત કરવા લાગ્યા. એટલામાં મહારાજએ એક કન્યાને ગાવાનો હુકમ કર્યો. તેણે ગાવા માંડ્યું એટલે સ્વામીજીએ હડીને ચાલવા માંડ્યું. મહારાજએ ધણેજ આશ્ચર્ય કર્યો અને કહ્યું “ સ્વામીજી, એનું ગાયન હૃદયમાં ઘણું ઉન્મત્ત ભાવેને જગાડે તેવું છે. ” સ્વામીજીએ એકાદ ગાયન સાંભળીને જવાનો વિચાર કર્યો અને પાછા ત્યાં બેઠા. આસપાસ પવનની બેહેરો આવી રહી હતી. સર્વત્ર શાંતિ પ્રસરી રહી હતી. વાદના સુર સાથે તે કન્યાનો સુર બળી જતો હતો અને તેનું ગાયન ઘણુંજ મધુર બની રહ્યું હતું.

ગાયનને જે સમજે તેનાજ હૃદયમાં તેમાંના અનેક ભાવ ઉત્પન્ન

થઈ શકે છે. સ્વામીજી જેવા સંગીતવેતા, ગાયનના ઉસ્તાદ, સંગીતના પરિક્ષક અને જ્ઞાનીપુરૂષના મનમાં ઉત્તમ કોટીના ગાયનથી આધ્યાત્મિક ભાવો ઉછળી રહે એમાં નવાંઈ નથી.

આજકાલ સંગીતમાં શૃંગાર રસનેજ પ્રધાનપદ આપવામાં આવે છે, ગાનાર અને સાંભળનાર શૃંગારનેજ મ્હાલ છે, તેમજ સંગીત વિધાના નિયમોનું પણ ખરાબર પાલન થતું નથી. નહિ તો સંગીત એ પાંચમો વેદ છે અને મનને એકાગ્ર કરી ધૃત્યરમાં લગાડવાનું અતિ ઉપયોગી સાધન છે.

સંગીતની આ મહત્તા આજકાલ ભૂલી જવાઈ છે તેથીજ એ ધંધો અધમ ગણાય છે. મહારાજ અણ્ણતસિંહજીના દરબારમાં તેમ નહોતું. પ્રભુના પરમભક્ત સુરદાસકૃત ભજન તે કન્યા ગાઈ રહી હતી. પ્રભુની સર્વ વ્યાપકતા અને અનેકવિધ મહત્તાનુંજ તે પ્રતિપાદન કરી રહ્યું હતું. ભજનના સુંદર શબ્દોમાં એક ભક્તની આત્મસાક્ષાત્કારને માટે તાલાવેલી જણાઈ આવતી હતી. કન્યા ઘણા ઉદ્દાસથી અને ભક્તિભાવથી તે ગાઈ રહી હતી.

સ્વામીજી સાંભળતે સાંભળતે સ્થિર થઈ ગયા. તેમના મુખ ઉપર અત્યંત તેજ છવાઈ રહ્યું. એક સમાધિનિષ્ઠ જેવા તે જણાવા લાગ્યા. અહ્લભાવ તેમના હૃદયમાં ઉછળી રહ્યો. તેઓ ભાવસમાધિમાં સ્થિર થઈ ગયા. કન્યાએ એવા ભાવ અને ઉડી લાગણીથી ગાયું હતું કે તેના શબ્દોએ સ્વામીજીના હૃદયમાં અદ્ભુત આધ્યાત્મિક ભાવ જગાડ્યો હતો. ગાયન પુરું થયા પછી સ્વામીજીએ “ ધન્ય માતા ” કહીને ધન્યવાદ આપ્યો.

પ્રકરણ ૨૮ સુ—ગુજરાત-કાઠીયાવાડ અને સુબર્ષ ઇલાકામાં.

સંન્યાસીએ ઘણો વખત એકજ સ્થળમાં રહેવું ન જોઈએ, એવો વિચાર કરીને સ્વામીજી હવે અજમેર ગયા અને ત્યાં થોડો વખત રહીને અમદાવાદમાં આવ્યા. ગુજરાતના બાદશાહોએ બંધાવેલાં ઐતિહાસિક સ્થળો તેમણે અહીંયાં જોયાં. થોડોક વખત અહીં રહ્યા પછી સ્વામીજી વઢવાણ ચમને લીંબડી ગયા. કોઇનું ઝોળખાણ મળે નહિ અને સ્વામીજી ક્યાં ઉતરવું તેના વિચારમાં પડી ગયા. સાધુએને ઉતરવાનું એક સ્થળ તેમને બતાવવામાં આવ્યું. સ્વામીજી ત્યાં ગયા અને થોડોક વખત રહ્યા. તેમને માલમ પડી આવ્યું કે તે સ્થળમાં સ્ત્રીઓ અને પુરૂષો સાથે રહે છે અને તેઓ ધર્મને નામે અનાચાર કરે છે ! દુનિયાદારીના અનુભવ વગરના સ્વામીજી ગભરાયા અને હવે ક્યાં જવું તેના વિચાર કરવા લાગ્યા. તે સ્થળનાં માણસોએ ચારે બાજુનાં બારણાં બંધ કરી સ્વામીજીને અંદર પુરી રાખ્યા. તેમને જણાવવામાં આવ્યું કે તેમણે તેમના બ્રહ્મચર્યનો ભંગ કરવોજ પડશે. તેઓએ કહ્યું “ તમે સાધુ છો ! તમારું શરીર સુંદર છે ! ઘણાં વર્ષ સુધી તમે બ્રહ્મચર્યનું પાલન કરેલું છે તો એવા મહાદેવની સર્વ પ્રકારની સેવાનો લાભ અમને મળવોજ જોઈએ. અમારે એક સાધના સાધવાની છે ! ” સ્વામીજી બહુજ મુશ્કેલીમાં આવી પડ્યા અને હવે અહીંયાંથી કેવી રીતે છૂટવું તેનો વિચાર કરવા લાગ્યા.

એક નાનો છોકરો સ્વામીજીની પાસે આવતો હતો. તેને સ્વામીજીએ પોતાની હકીકત કહી. તે છોકરાએ પોતાનાથી બનતું કરવાનું કહ્યું. સ્વામીજીએ એક ઠીંકરાના કડકા ઉપર પોતાની હકીકત કોયલા પડે ટુંકમાં લખી કહાડી અને તે બેઠ્ઠામાં “ તારા પોતીયામાં સંતાડીને

આ લાખ જ અને લીંબડીના રાજ સાહેબને જલદીથી આપ અને મારી સધળી હકીકત તેમને કહે. ” છોકરાએ રાજ સાહેબ પાસે જઇને સધળી હકીકત જાહેર કરી. રાજ સાહેબે માથુસો મોકલોને સ્વામીજીને છોડાવ્યા અને તે સ્થળ ઉપર જાપતો રાખ્યો.

હવેથી સ્વામીજી મહારાજ સાહેબના અતિથિ થઇને રહ્યા. અહીંઆં ધણા પંડિતો સાથે સંસ્કૃતમાં તેમણે શાસ્ત્ર ચર્ચા કરી. ગોવર્ધન મંદના શ્રીમદ્ શંકરાચાર્ય આ વખતે ત્યાં હાજર હતા; તે સ્વામીજીના જ્ઞાનથી બહુજ પ્રસન્ન થયા અને જુના વિચારના પંડિતો સાથે વાદવિવાદ કરવામાં સ્વામીજીએ જે સહિષ્ણુતા દર્શાવી હતી તેનાં ભારે વખાણ કરવા લાગ્યા.

લીંબડીથી તે જૂનાગઢ ગયા. જૂનાગઢની મુલાકાત વિષે લખતાં રા. રા. જગનલાલ હરિલાલ પંડ્યા લખે છે કે, “ સ્વામીજીનું સાદું જીવન, અદાંબિકપણું, વિવિધ કળા અને વિજ્ઞાનનું તેમનું ઉડું જ્ઞાન, તેમના વિચારોની વિશાળતા, ધર્મનિષ્ઠા, હૃદયભેદક વક્તૃત્વશક્તિ, આકર્ષક શક્તિઓ અને અસાધારણ વ્યક્તિત્વ-આ સર્વથી અમારાં મન ઉપર ભારે અસર થઇ. આ સદ્ગુણોની સાથે વળી સંગીતમાં તે ઉસ્તાદ હતા અને પાકશાસ્ત્રમાં પણ પ્રવીણ હતા. અમને તેમના તરફ પૂજ્યભાવ હતો. ”

જૂનાગઢમાં વાતચિત કરતાં સ્વામીજીએ કાઠસ્થના સાધુ જીવનથી પાશ્ચાત્ય પ્રજાઓના આચાર, વિચાર, રહેણી કરણી, સાહિત્ય, સામાજિક રિવાજો અને કાયદાઓ ઉપર કેવી ભારે અસર થઇ રહી હતી તે સર્વને સમજાવ્યું. યુરોપમાં મધ્યકાળની જાહોજલાલી, રાફેલનાં ચિત્રો, સેંટ ફ્રાન્સીસની ભક્તિ, ગોથીક દેવાલયોની સ્થાપના, જેઠા અને ધણાં રાજકીય બંધારણોનું અસ્તિત્વ, એ સર્વ કાઠસ્થ જેવા સંન્યાસીના બોધનાંજ પરિણામ હતાં એમ તેમણે જણાવ્યું.

તેમણે દિલ્લીગીરી દર્શાવી કે ધણા ખરા પાદરીઓ હજી કામચલાઉ જીવન ખરાખર સમજતા નથી અને તેના બોધ પ્રમાણે પોતાનું જીવન ગાળતા નથી. કામચલાઉ કોઈ પણ ધર્મને વખોડ્યો નથી કે કોઈ પણ પ્રજાને તિરસ્કાર કર્યો નથી. છતાં અફસોસ, તેના અનુયાયીઓ આજે કેવું જીવન માળી રહેલા છે! પછી તેમણે હિંદુધર્મની પાશ્ચાત્ય ધર્મવિચાર ઉપર કેવી અસર થઈ રહી હતી અને મધ્ય તથા પશ્ચિમ એશીઆમાં વિચારોની કેવી આપ લે થઈ રહી હતી તે જણાવ્યું. ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ હિંદુધર્મનું મહત્વ કેટલું બધું છે, પ્રાચીન હિંદના શિક્ષણની મહત્તા કેટલી છે અને જગતમાં ધાર્મિક વિચારોને ફેલાવવામાં હિંદુઓનો આધ્યાત્મિક અનુભવ હવે કેવો ઉપયોગી થઈ પડશે, તે તેમણે ધણીજ વિશાળ દૃષ્ટિથી સમજાવ્યું. સનાતન ધર્મની ખુબીઓ જણાવી; સર્વ સામાન્ય સિદ્ધાંતોની કસોટિએ તેમને ચકાસીને પ્રાચીન ઋષિઓની દીર્ઘ દૃષ્ટિનું બાન કરાવ્યું અને આખરે શ્રીરામકૃષ્ણ પરમહંસની જીવનકથા કહી સંભળાવી.

હિંદની ભવ્ય પ્રાચીન ઇમારતો અને ખંડેરા જોઈને સ્વામીજી ધણીજ ખુશી થતા. જૂનાગઢમાં તે જોવાની તેમને સારી તક મળી. ગિરનાર પર્વત ઉપર હિંદુઓ, જૈનો અને બૌદ્ધોનાં અનેક દેવાલયો આવેલાં છે. સ્વામીજી ગિરનાર ઉપર ચઢ્યા અને ધણા ભાવથી તે પ્રાચીન સ્થળો જોવા લાગ્યા. હંચામાં હંચા એક શિખર ઉપર જઈને તે બેઠા અને ત્યાંથી સમસ્ત ભારતવર્ષ ઉપર તે પોતાની દૃષ્ટિ નાંખવા લાગ્યા. આખું ભારતવર્ષ એક તીર્થસ્થાન જેવું તેમને જણાવ્યું. નાની નાની દેહરીઓ અને મંદિરોવાળું જાણે કે તે એક ભવ્ય દેવાલય હોય એમ તેમને ભાસ્યું. મહાભારતના સમયની કીર્તિ તે નિહાળવા લાગ્યા. ત્યાંથી ઉતરીને એક ગુફામાં જઈને તે બેઠા અને કેટલાક દિવસ સુધી ત્યાં એકાંતમાં રહ્યા.

ઉપર ઉપરથી જોનારને એમજ લાગશે કે સ્વામી વિવેકાનંદ હિંદના રાજ મહારાજઓના મહેલોમાંજ પોતાનો સમય ગાળી રહ્યા હતા અને સામાન્ય જનસમૂહ સાથે તે ભળતા નહોતા ! પણ જ્યારે જ્યારે તક મળે ત્યારે ત્યારે રાજ્યો જોડે રહેવામાં પણ તેમનો અતિ ઉપકારક હેતુ રહેલો હતો. રાજ્યો ઉપર તેમની પ્રજાઓના કલ્યાણનો અને ઉદયનો આધાર રહેલો છે. તેઓ પોતાનાં રાજ્યોમાં સુધારો, કેળવણીનો વધારો અને લોકોપયોગી સંસ્થાઓની સ્થાપના કરી શકે તેમ છે. સ્વામીજીનું ચિત્ત સર્વદા સામાન્ય જનસમૂહ તરફજ હતું. તેમનું કલ્યાણ સાધવાનેજ તે પ્રવાસે નીકળ્યા હતા અને તેને માટેજ તે રાજ મહારાજઓ સાથે વસતા હતા. રાજ્યો ધાર્મિક અને, સ્વધર્મને સમજે, લોકકલ્યાણને માટેજ રાજ્ય કરે અને રાજ્યનો પૈસો મોજશોખ, પરદેશગમન કે શિકારાદિ ગમતોમાં ખર્ચી ન નાંખે એવો ઉપદેશ તેમને કરવાનેજ સ્વામીજી તેમની સાથે ભળતા હતા. સ્વામીજી સમજતા હતા કે “જેમના હાથમાં પુષ્કળ દ્રવ્ય છે અને જેમના હાથમાં લાખો મનુષ્યોનું ભવિષ્ય રહેલું છે, તેવામાંના એકને પણ જો હું મારા વિચાર સમજાવી શકું તો લાખો મનુષ્યોનું કલ્યાણ થાય.” મહેલમાં તે રહેતા, પણ હમેશાં રાજ્યો જોડે એવી શરત કરતા કે સઘળા લોકોને તેમની પાસે આવવા દેવા. પોતે જાતે પણ ધણી વખત ગરીબોને ઘેર પગે ચાલતા જતા અને તેમના બાવથી વધારે ખુશી થતા.

જૂનાગઢથી તે લુજ ગયા અને ત્યાંના દિવાનને ઘેર મુકામ કર્યો. દિવાન સાથે તેમણે ઉદ્યોગ, ખેતીવાડી અને અર્થશાસ્ત્રના અનેક પ્રશ્નો ઉપર ચર્ચા કરી. જનસમૂહમાં કેળવણી ફેલાવવાનો આગ્રહ કર્યો. જે જે સ્થળે સ્વામીજી જતા તે તે સ્થળની આર્થિક સ્થિતિનો તે અભ્યાસ કરતા. ખેડુતવર્ગની હાલત અને જમીનની પેદાશ વધે તે ઉડો વિચાર કરતા. કારીગર અને મજૂરવર્ગની સ્થિતિમાં સુધારો થાય

એવું સાધન વિચારવાને તેમનું હૃદય અનેક પ્રયાસો કરી રહ્યું હતું. પ્રાચીન શાસ્ત્રકારોએ દર્શાવેલા માર્ગે દરેક હિંદુ રાજા પોતાનું રાજ્ય ચલાવે એમ તેમની પ્રયત્ન ઈચ્છા હતી. અધિકારીઓને તેમની જવાબદારીનું તે પુરેપુરું બાન કરાવતા અને પ્રજાના દ્રવ્યના પાલક અને તેના કલ્યાણના સાધક તેઓ છે એમ તેમના મનમાં ઠસાવતા. જે જે રાજ્યમાં તે ગયા છે તે તે રાજ્યના દિવાનને સ્વામીજીએ પ્રજાની ઉત્પાદક શક્તિ વધારવાની જરૂરીયાત સમજાવી છે, આર્યોની રાજ્યપદ્ધતિ બતાવી છે અને જનસમૂહની સ્થિતિ સુધારવાની આવશ્યકતા દર્શાવી છે.

જીજ્ઞાસુ તે પ્રભાસપાટણ ગયા અને ત્યાંથી પોરબંદર ગયા. અહીં આં તે રાજાના અતિથિ તરીકે રહ્યા. તેમના એક ગુરુભાઈ સ્વામી ત્રિગુણાતીત તેમને ખોળતા ખોળતા અહીં આવી પહોંચ્યા. પણ સ્વામીજીએ તેમને ઠપકો આપ્યો અને તેમની પાસે ફરીથી નહિ આવવાનું કહ્યું. સ્વામીજી સદા એકાન્તવાસ અને ગુરુભાઈઓથી દૂર રહેવાનું વધારે પસંદ કરતા હતા.

પોરબંદરના દરબારમાં શંકર પાંડુરંગ નામનો એક પંડિત હતો. વેદોનું ભાષાંતર કરવાનું કાર્ય તે કરતો હતો. તેણે સ્વામીજીને તે કાર્યમાં મદદ કરવાની અરજ કરી. સ્વામીજીએ હા પાડી અને બંને જણ ધણા ઉદ્ધાસથી ભાષાંતર કરવા લાગ્યા. અહીં આં સ્વામીજીએ પતંજલિના મહાભાષ્યનું અધ્યયન પુરું કર્યું. તે પછી પંડિતની સલાહથી તેમણે ફ્રેંચ ભાષાનો અભ્યાસ શરૂ કર્યો. સ્વામીજીમાં અસાધારણ બુદ્ધિ અને ઉડા જ્ઞાનનો પરિચય થવાથી પંડિત શંકર પાંડુરંગ તેમને એક દિવસ કહેવા લાગ્યા: “સ્વામીજી, મને લાગે છે કે તમે આ દેશમાં કંઈ વધારે કરી શકશો નહિ. થોડાકજ તમારા કાર્યની કદર કરી શકશે. તમે પાશ્ચાત્ય દેશોમાં જાઓ, ત્યાં ભોકો તમારું કહેવું સમજી

શકશે અને તમારા કાર્યની કદર કરશે. પશ્ચિમમાં સનાતન ધર્મના સિદ્ધાંતોનો ઉપદેશ કરીને તમે પાશ્ચાત્ય વિદ્યા ઉપર એક પ્રકારનું નવુંજ અજવાળું પાડી શકશો.” સ્વામીજી સાંભળી રહ્યા. તેમને લાગ્યું કે આ પંડિત ખરૂંજ કહે છે. બીજા પંડિતો પણ તેમને કહેવા લાગ્યા: “ખરેખર, સ્વામીજી તમે પશ્ચિમમાં જાઓ અને ત્યાં તમારા વિચારોથી જય મેળવીને પાછા આવો, અને પછી જુઓ કે તમારા દેશખંડુઓ તમારા વિચારોને કેવા અનુસરે છે!”

જુના વિચારના પુરૂષોના કુવામાંના દેડકા જેવા સંકુચિત વિચાર અને સુધારકોનું પરદેશીઓનું અંધ અનુકરણ, એ બંને બૂલો સ્વામીજીની નજરે આવી રહી હતી. જેઓ ભારતવર્ષની પ્રજાના નેતાઓ થઈને ફરે છે તેમનું જ્ઞાન અસંસ્કારી છે, અને ચારિત્રમંદ છે. એમ તેમને લાગતું હતું. સર્વત્ર ઈર્ષ્યા, દુશ્મનાવટ અને કુસંપ તે જોતા હતા; પણ આ ઉપરની સપાટીની નીચે હૃદય તો આર્ય પ્રજાનુંજ રહેલું છે, એમ તેમનું માનવું હતું. તે અફસોસ દર્શાવતા કે જનસમૂહનું આવું ઉમદા હૃદય અત્યંત જુના વિચારના માણસોના બહેમ અને નવીન વિચારના માણસોના અંધ અનુકરણથી વધારે અધમ દશાને પ્રાપ્ત થતું જાય છે. પાશ્ચાત્યોની વિદ્યા અને તેમના ક્ષણિક વૈભવના ખોટા ચળકાટથી હિંદમાં હજારો મનુષ્યો અંજાઈ રહેલાં છે. તેઓ આર્ય પ્રજાનો ધણા વર્ષનો અનુભવ ધૂળધાણી કરવા ખેડેલા છે.

પોરબંદરથી સ્વામીજી દારકાં ગયા. અહીં આ તેમનું સ્વદેશભક્ત અંતઃકરણ શ્રીકૃષ્ણ અને યાદવોના વિચારથી અત્યંત આનંદ ભોગવવા લાગ્યું; પણ બીજાજ ક્ષણે આસપાસનાં ખંડેરાં જોઈને મહાભારતના સમયની કીર્તિનો નાશ થયેલો જોઈ તે અત્યંત ખેદ ધરવા લાગ્યું. સ્વામીજી સમુદ્રને કિનારે ગયા, ત્યાં બેઠા અને અનેક વિચાર કરવા લાગ્યા. કવચિત્ તેમના મુખ ઉપર આશાની વિસ્તીર્ણ પ્રભા આવી

રહેતી તે કચિત્ તે શૈક્ષની છાયાથી છવાઇ રહેતું. શારદા મઠમાં તે ગયા અને વિદ્યાપીઠ તરીકેની તેની જીની પુરાણી કીર્તિને સંભારી આંખમાં આંસુ લાવવા લાગ્યા. આખરે આશાપૂર્ણ હૃદયથી તે હિંદનું યજ્ઞસ્વી ભાવિ જોવા લાગ્યા.

દ્વારકાંથી માંડવી અને માંડવીથી પાલીતાણા. એક સ્થળથી બીજે સ્થળે ફરતે ફરતે સ્વામીજીએ અનેક સ્થળોની મુલાકાત લીધી. પાલીતાણામાં સ્વામીજી એક સંગીતવેત્તા તરીકે પ્રખ્યાત થઇ રહ્યા હતા. પછીથી તે વડોદરા ગયા અને ત્યાં દિવાન બહાદુર મણીભાઈ જશ-ભાઈના અતિથિ તરીકે રહ્યા હતા. વડોદરેથી તે ખંડવા ગયા અને ત્યાં હરિદાસને ઘેર રહ્યા. બાપુ હરિદાસ તેમના વિષે લખે છે કે “તેમની વાતચિતમાં અમને જરા પણ ડોળ લાગતો નહોતો. તેમના ઉમદા વિચારો અને ઉચ્ચ ભાવો સ્વાભાવિક રીતેજ સાદી અને સરળ પણ પોતે પસંદ કરેલી ભાષામાં બહાર વહી રહ્યા હતા. તેમનામાં એક પ્રકારનું અહ્યુત ગાંભીર્ય દેખાઈ આવતું હતું.” અહીં-આંના સીવીલ જડજે સ્વામીજીના માનમાં એક ખાણું આપ્યું અને તે સમયે સ્વામીજીએ સર્વને ઉપનિષદોમાંથી કેટલાક શ્લોકો સમજાવ્યા. ખંડવાથી મુંબઈ જતી વખતે બાપુ હરિદાસ તેમને કહેવા લાગ્યા: “સ્વામીજી ! તમારું બવિષ્ય ઘણું મોટું છે.” સ્વામીજીએ જવાબ આપ્યો: “હું જાતે તે વિષે કંઈ જાણતો નથી; પણ મારા ગુરુજી મારે માટે અનેક બવિષ્યો ભાખતા હતા.” હરિદાસને આશિર્વાદ આપીને સ્વામીજી મુંબઈ જવાને ઉપડી ગયા.

પોતાના દેશના વિચારો અને લાગણીઓથી સ્વામીજીનું હૃદય દ્રવી રહ્યું હતું ! મનમાં અનેક યુક્તિઓ, યોજનાઓ અને આશાઓ આવ્યા કરતી હતી. ધડીકમાં તે હિંદનું યજ્ઞસ્વી ભાવો નિહાળે અને ધડીકમાં તે નિરાશાથી ખેદયુક્ત બની રહે. જાણે કે સમસ્ત ભારત-

વર્ષનું જીવન તેમના વ્યક્તિત્વદ્વારા અનેક સ્વરૂપોમાં પ્રગટ થવાનો પ્રયાસ કરી રહ્યું હોય તેમ સ્વામીજીનું અંતઃકરણ અનેક ભાવોને ધારણ કરવા લાગ્યું. તેમના હૃદયમાં અનેક વિચારોનું તુમુલ યુદ્ધ ચાલી રહ્યું.

આવી માનસિક અવસ્થાને ભોગવતા તે મુંબઈ આવી પહોંચ્યા. અહીં આં ધણા પંડિતો અને ગૃહસ્થોની તેમને મુલાકાત થઈ. સર્વને તે સનાતન ધર્મનો પુનરોદ્ધાર કરવાની સલાહ આપવા લાગ્યા. કેટલાકને તો જોઈનેજ તેમને નિરાશા ઉત્પન્ન થઈ. તે કહેવા લાગ્યા “તેમને શું જ્ઞાન છે? તેમના મગજમાં ક્યારે ભરેલો છે.” વ્યવસ્થિત વિચાર અને નૈસર્ગિક શક્તિનો અભાવ તે સર્વત્ર જોવા લાગ્યા. તેમનું મન હિંદુ વિષેના અનેક પ્રશ્નોનું નિરાકરણ કરવાને પ્રયાસ કરી રહ્યું હતું. તેમને લાગ્યું કે હિંદુસ્તાનને પોતાની શક્તિનું અને સ્વરૂપનું જ્ઞાન થવું જોઈએ અને આર્યોના જુદા જુદા અનુભવો અને કાર્યોના ઇતિહાસ તેણે બરાબર શિખવે જોઈએ. જે શિક્ષિત પુરૂષો ભારત-વર્ષની અધોગતિ અને દુઃખ તરફ બેઠેકારી દર્શાવી રહેલા હતા તેમને સ્વામીજી અત્યંત ઠપકો આપવા લાગ્યા. તેમાંના ધણાને તે કહેવા લાગ્યા: “હિંદુ વિચારો રૂપી પાયા વગરનું તમારું જ્ઞાન શા કામનું છે?”

મુંબઈમાં સ્વામીજી રામદાસ છબીલદાસ બેરીસ્ટરને ઘેર રહ્યા. અહીં આં વેદનો અભ્યાસ તેમણે આગળ વધાર્યો. પછી તે પુના ગયા અને લોકમાન્ય બાલ ગંગાધર તિલકને ઘેર રહી તેમની સાથે ધણા વિષયો ઉપર વિચાર કર્યો. પછી તે બેલગામ ગયા અને ત્યાં બાપુ હરિપદ મિત્ર-ફોરેસ્ટ ઓફિસરને ઘેર કેટલાક દિવસ રહ્યા. તેમની મુલાકાત વિષે બાપુ હરિપદ લખે છે કે, “સને ૧૮૯૨ ના ઓક્ટોબર માસની અઢારમી તારિખ અને મંગળવારનો દિવસ હતો. એક મજબુત બાંધાનો સંન્યાસી સાયંકાળના સમયે મારી પાસે આવ્યો. તેનો ચહેરો હસમુખો હતો. એક વકીલે-મારા મિત્રે તેને વિદ્વાન બંગાળી સંન્યાસી તરીકે ઓળ-

આવ્યો. મેં તેના તરફ જોયું તો એક શાંત ભવ્ય મૂર્તિ મને તે લાગી. તેની આંખો વિજળીની માફક ચમકી રહી હતી. ભગવું વસ્ત્ર તેણે ધારણ કર્યું હતું અને માથે ભગવો ફેંટો બાંધેલો હતો. એને જોઈને એમ લાગતું હતું કે તે કોઈ મહાપુરુષ હશે. માફક હૃદય એકદમ તેના તરફ ખેંચાયું. આ વખતે પાશ્ચાત્ય શિક્ષણને લીધે હું દરેક સાધુને ઢોંગી ધારતો હતો અને ઇશ્વર કે ધર્મને ખીલકુલ માનતો નહોતો. આથી મેં ધાર્યું કે તે કંઈ માગવાને આવેલા હશે. મેં તેમની સાથે વાત કરી અને મારા આશ્ચર્યનો પાર રહ્યો નહિ. મને લાગ્યું કે મારા કરતાં તે હજાર દરજ્જે ચઢીયાતા છે. તેમને કશુંએ જોઈતું નથી. મેં તેમને મારી સાથે રહેવાનું કહ્યું, પણ તેમણે ના પાડી. ધણું કહ્યા પછી ખીજે દિવસે સવારે માત્ર જમવા આવવાની હા પાડી.”

ખીજે દિવસે હરિપદ બાપુ સ્વામીજીની રાહ જોતા ખેસી રહ્યા, પણ તે આવ્યા નહિ. પછી તે જાતે પેલા વકીલને ઘેર ગયા અને ત્યાં એક મોટી સભા ભરાયલી જોઈને આશ્ચર્ય પામ્યા. નમસ્કાર કરીને તે ત્યાં ખેઠા અને અંગ્રેજી, હિંદી, બંગાળી તથા સંસ્કૃતમાં ઝટ ઝટ જવાબ આપતા સ્વામીજીને જોઈને ચકિત થઈ ગયા. એક મનુષ્ય તેમની પાસે આવ્યો અને હકસલીના ગ્રંથો લેંડા શાનથી ભરપુર છે એમ ધારી તે ગ્રંથોમાંથી અનેક આધારો બતાવી પોતાના સિદ્ધાંતોનું સમર્થન કરવા લાગ્યો. સ્વામીજીએ પણ હકસલીના ગ્રંથોનો અભ્યાસ કર્યો હતો અને તેથી તે તેના તર્કોને ઝટ ઝટ તોડવા લાગ્યા. બાપુ હરિપદ તો આશ્ચર્યચકિત બની ગયા અને સ્વામીજીનો શબ્દે શબ્દે ધ્યાન દઇને સાંભળી રહ્યા.

સવેના ગયા પછી સ્વામીજીએ હરિપદ બાપુને કહ્યું: “મારાથી આવી શકાયું નહીં તેને માટે માફ કરજો. આટલા બધાની લાગણી દુખાવ્યા વગર હું કેવી રીતે આવી શકું?” પછીથી તે વકીલને કહીને

તે સ્વામીજીને પોતાને ઘેર તેડી ગયા અને ત્યાં થોડા દિવસ રાખ્યા અનેકવાર ધાર્મિક વિષયો ઉપર વાત ચાલતી. અનેક વખત તેમણે પોતાના ઉંડા જ્ઞાનનો લાભ હરિપદ બાપુને આપ્યો. બાપુને હવે લાગ્યું કે સ્વામીજી ધાર્મિક વિષયોમાંજ પ્રવીણ છે, એટલુંજ નહિ પણ વ્યવહારિક જ્ઞાનમાં પણ તે આગળ પડતા છે. એક વખત “ પીકવીક પેપર્સ ” માંથી ફકરાના ફકરા સ્વામીજી મ્હોંડે બોલવા લાગ્યા. આ જોઈને બાપુજી ચકિત થઈ ગયા. આવા સાધુને પણ આવા વ્યવહારિક જ્ઞાનનાં પુસ્તકો મ્હોંડેને મ્હોંડે છે એમ જાણી તે આશ્ચર્યથી પૂછવા લાગ્યા: “ તમે તે કેટલી વખત વાંચેલી છે ? ” સ્વામીજી બોલી ઉઠ્યા: “ ફક્ત બેજ વખત ! ” બાપુજી બોલ્યા “ બે વખત વાંચ્યાથી તે શી રીતે આટલું બધું મ્હોંડે થઈ જાય ? ” સ્વામીજીએ જવાબ આપ્યો: “ કર્મોદ્ધિયોને વશ રાખવાથી મનની શક્તિ વધે છે. કર્મોદ્ધિયો દ્વારા વહી જતી શક્તિઓને રોકીને તથા એકત્ર કરીને તેમને માનસિક અને આધ્યાત્મિક શક્તિઓમાં ફેરવી નાંખવી જોઈએ. તેને નિરંકુશ મેજશોખમાં વાપરી નાખવાથી માણસ નિર્બળ, દુઃખી અને યાદશક્તિ વિનાનો બની રહે છે. ”

એક વખત સ્વામીજી લાઇબ્રેરીમાંથી આજુલો એક ચોપડીને વાંચી રહ્યા હતા. વચમાં વચમાં તેઓ હસતા પણ દેખાતા હતા. હરિપદ બાપુ આથી તેમની પાસે ગયા. પંદર મિનિટ સુધી ત્યાં તે ઉભા રહ્યા. એ પછીથી તેમણે સ્વામીજીને બોલાવ્યા ત્યારેજ તે બોલ્યા હતા. આ જોઈને બાપુજી પૂછવા લાગ્યા: “ હું અહીં આં પંદર મિનિટથી ઉભો છું અને તમે મને જોયો પણ નહિ. ” સ્વામીજી બોલ્યા “ આ સર્વ મનની એકાગ્રતાને લીધેજ છે. જે પણ કાર્ય કરવું તે સારી રીતેજ કરવું જોઈએ અને સાફ કરવા માટે મનને તેમાં પુરેપુરુંજ પરાવી દેવું જોઈએ. ”

બાપુ હરિપદ આગળ લખે છે કે “સ્વામીજી વાતચિતમાં વારં-વાર ગમતી અને આનંદી જણાતા. એક ક્ષણે તે તત્ત્વજ્ઞાનના કૂટ પ્રશ્નોનો ગંભીર ભાવે જવાબ આપતા અને બીજી ક્ષણે હસતા અને આનંદ કરતા! અનેક માણસો તેમની પાસે સત્સંગને માટે આવતા અને દરેક સાંજે એક મોટી સભાજ મારે ઘેર ભરાઈ રહેતી. મારા ચોકમાં આવેલા એક સુખડના ઝાડ તળે બેસીને તેમણે મને જે બોધ આપ્યો છે તે હું કદી ભૂલી જનાર નથી.”

આધુનિક સમયમાં શરીરને જરાક કંઈક થયું કે તરતજ માણસો ઔષધોનો ઉપયોગ કરે છે. વિદ્યાર્થીઓ, વકીલો, જડજને કે બંધાદારીઓ, જરાક શરીરને બેચેની લાગી કે દવાનો ડોઝ લેવા તૈયાર થઈ જાય છે! આથી પૈસા ખગાડવા ઉપરાંત શરીરને પણ નુકશાન જ પહોંચે છે. જીજ્ઞાસુ લેનારને તુરતમાં તો શરીર હલકું લાગે છે; પણ એથી કરીને આંતરહાંતી શક્તિ કમી થઈ થોડા દિવસમાં વધારે મંદકોષ થએલો જણાય છે અને જીજ્ઞાસુનો વધુ મોટો ડોઝ લેવાની જરૂર પડે છે. બીજી બાબતોમાં પણ જરા જરામાં દવા લીધા કરવાથી શરીરને છેવટે નુકશાનજ પહોંચે છે. બાપુ હરિપદને પણ આ પ્રમાણે વારંવાર દવાઓ લેવાની ટેવ હતી. સ્વામીજીએ તેમને તે ટેવ છોડી દેવાનો બોધ આપ્યો. તેમણે કહ્યું કે શરીરના ઘણા રોગો મનની નબળાઈને લીધે અને અયોગ્ય આહારવિહારને લીધેજ ઉત્પન્ન થાય છે; માટે એ સ્થિતિનેજ મૂળમાંથી બદલી નાંખવી જોઈએ. સ્વામીજી વળી કહેવા લાગ્યા: “હમેશાં રોગનોજ વિચાર ન કર્યા કરો અને સદાએ હસમુખો ચહેરો રાખો. સદાચારથી વર્તો અને ઉચ્ચભાવનાઓ રાખો. નિર્દોષ આનંદ કરો, પણ તમારા શરીરને નુકશાન કરે એવા વિષયસુખમાં કદીએ ગરક થઈ જશો નહિ. એટલે પછીથી સધળું સાફજ થશે.” આ સાંભળ્યા પછી

બાપુ હરિપદે ઐષધ ખાયા કરવાની ટેવ છોડી દીધી હતી.

હરિપદ બાપુને પોતાના ઉપરી અધિકારીઓ જોડે કોઇ કોઇ વખત બનતું નહીં અને તેથી કરીને તે મનમાં ખિન્ન રહેતા. સ્વામીજીએ તેમને સલાહ આપી કે “ જો નોકરી અયોગ્ય હોય ને છોડી દેવી હોય તો તેમ કરવાની તમને છુટ છે. પરંતુ ઉપરીઓના દોષો શા માટે મનમાં લાવ્યા કરવા ! નોકરીમાં દુઃખ પડતું હોય તો તમે તમારી ફરજો બને તેટલી સારી રીતે બજાવ્યા જાઓ. એટલે ખીજાઓ ઉપર અસર થાય તેમ હશે તો એથી કરીનેજ સારી અસર થઇ શકશે. તમે બલા થાવ એટલે આખી દુનિયા બલી થશે. ખીજાના દોષો જોવાની ખરાબ ટેવ છોડી દો અને પછી જુઓ કે તમારા શત્રુઓ પણ તમારા તરફ કેવા સ્નેહથી વર્તે છે ! આપણા પ્રત્યેની સામાની વર્તણૂક આપણી જ માનસિક સ્થિતિનું પ્રતિબિંબ છે. ”

હરિપદ બાપુએ આગળ એક વખત ભગવદ્ગીતાનો અભ્યાસ કરવા માંડ્યો હતો, પણ તેમાં તેમને કંઈ રસ અને ઉપયોગીતા નહિ લાગવાથી તે અભ્યાસ તેમણે છોડી દીધો હતો. સ્વામીજીની પાસે તે અભ્યાસ પાછો ચાલુ કરતાં તેમને જણાયું તે વિષે તેઓ કહે છે કે “ તે વખતેજ મને માલમ પડ્યું કે ગીતાજી એક અદ્ભુત પુસ્તક છે. વ્યવહારિક જીવનમાં ગીતાજીના રહસ્યનો કેવી રીતે ઉપયોગ થાય તે હવે હું બરાબર સમજ્યો. સ્વામીજીના બોધથી એકલી ગીતાનેજ હું ચલાવા લાગ્યો, એટલુંજ નહિ પણ ઉપનિષદ વગેરે આર્ય ગ્રંથોની અને ટોમસ કાર્લાઇલ અને જુલ્સવર્નના ગ્રંથોની પણ ઠીમત હું સમજવા લાગ્યો. ”

“મામનાર પ્રભુને નામે માગે છે અને આપનાર પ્રભુને નામે આપે છે ! દરેક ગરિબ-મામનારમાં પ્રભુનેજ જુઓ, અને એનો

ઉપકાર માનો કે એ તમને દયા દર્શાવવાની અને તમારા આત્માનો વિકાસ કરવાની તક આપે છે.”

આ પ્રમાણે અનેક વિષયો ઉપર વાત ચાલતી. ધર્મ વિષે વાત કરતાં કરતાં સ્વામીજી અનેકવાર કહેતા કે, “મારા મિત્રો, વાદ-વિવાદનો પાર કદી આવવાનો નથી. રસ્તે ચાલવા માંડી અનુભવ મેળવવાથીજ ધાર્મિક સત્યો ખરા રૂપમાં સમજાય છે.”

ધાર્મિક વિષયો સમજાવતાં સ્વામીજી પાશ્ચાત્ય વિજ્ઞાનશાસ્ત્ર-માંથી અનેક પુરાવા આપતા અને તેમનું પદાર્થ વિજ્ઞાનશાસ્ત્ર, ખગોળવિદ્યા, ભુસ્તરવિદ્યા વગેરેનું જ્ઞાન જોડીને શ્રોતાઓ અકિત થઇ જતા. ધાર્મિક વિષયો ઉપરથી તે સામાજિક વિષયો ઉપર આવતા અને ગદ્ગદ કંઠે ગ્રામ્યજનોની સ્થિતિ દર્શાવતા. તે કહેતા કે હિંદના ગ્રામ્યજનોને સ્વચ્છતા કે તંદુરસ્તીના નિયમોની ખબર નથી. તેઓ એકજ તળાવનું પાણી ન્હાવા ધોવામાં અને પીવામાં વાપરે છે. અને પોતાનો અવકાશનો સમય ગરખાં મારવામાં અને પત્તાં રમવા-માંજ ગાળે છે.

બાપુજીનો બહુજ ભાવ અને આગ્રહ છતાં સ્વામીજીએ બેલ-ગામથી આગળ જવાનો વિચાર કર્યો. જતી વખતે હરિપદ બાપુ સ્વામીજીને દંડવત પ્રણામ કરીને બોલ્યા: “ખરેખરા ભક્તિભાવથી હું કદીએ કોઇને નમ્યો નથી.” આજે આપને નમવાથી હું મારી જાતને વધારે ભાગ્યશાળી સમજું છું.”

પ્રકરણ ૨૯ સુ.—કન્યાકુમારીમાં.

એલગામથી સ્વામીજી બેંગલોર આવ્યા. અહીંમાં થોડાક દિવસ અપ્રસિદ્ધપણેજ રહ્યા. પણ ધીમે ધીમે તેમના ચારિત્ર્યનો પ્રભાવ લોકોના મન ઉપર પડવા લાગ્યો અને આખરે માઇસોરના દિવાન સર. કે. શેષાદ્રિ આચર સાથે તેમને ઓળખાણ થયું. દિવાનના અતિથિ તરીકે હવે સ્વામીજી રહેવા લાગ્યા. હિંદુધર્મના અને અન્ય ધર્મના અનેક મનુષ્યો હવે તેમની પાસે આવવા લાગ્યા. માઇસોર રાજ્યના સલાહકાર અમદુલ રહેમાન સાહેબ તેમની પાસે કુરાનમાંથી કેટલીક શંકાઓ પૂછવાને આવ્યા. એક હિંદુ સંન્યાસીનો કુરાનનો ઉડો અભ્યાસ જોઈને તે ધાર્ણજ આશ્ચર્ય પામ્યા. સર શેષાદ્રિ આચર તેમના વિષે કહેવા લાગ્યા: “એમના જેવું જ્ઞાન મેં કોઈનામાં પણ જોયું નથી. તે ખરેખર આશ્ચર્ય ઉપજાવે એવુંજ છે. આટલી નાની વયમાં વેદ વેદાન્તના જ્ઞાન સાથે ખીજું પણ આટલું બધું જ્ઞાન એમણે શી રીતે પ્રાપ્ત કર્યું હશે? મારા મકાનમાં જાણે કોઈ દેવતાએ આવીને વાસ કર્યો હોય એવુંજ મને તો તે આવ્યા ત્યારથી લાગ્યા કરે છે!” દિવાન સાહેબે માઇસોરના મહારાજ શ્રી ચામરાજેન્દ્ર જોડે સ્વામીજીની મુલાકાત કરાવી. સ્વામીજીની વિશાળ બુદ્ધિ, ચારિત્ર્યનો પ્રભાવ, ઉંડું જ્ઞાન અને શાસ્ત્રમાં સંપૂર્ણ પ્રવેશ-આ સર્વથી મહારાજ સાહેબ અંજલિ ગયા. સ્વામીજીને રાજમહેલમાંજ હવે રાખવામાં આવ્યા અને મહારાજ ચામરાજેન્દ્ર અનેક પ્રકારે તેમના સત્સંગનો તથા સેવાનો લાભ લેવા લાગ્યા.

એક દિવસ મહારાજ પોતાના અધિકારીઓની સમક્ષ સ્વામીજીને પૂછવા લાગ્યા: “સ્વામીજી, મારા અધિકારીઓ વિષે તમે શું ધારો છો?” સ્વામીજીએ હસતે હસતે જવાબ આપ્યો. “મહારાજ,

અધિકારીઓ તો સર્વત્ર અધિકારીઓ જેવાજ હોય છે! ” અધિકારીઓને આથી જરા ખોટું તો લાગ્યું, પણ તેઓ જાણતા હતા કે સંન્યાસીઓ જેવું જીવે છે તેવુંજ કહી દે છે. સ્વામીજીને આરા સ્પષ્ટવક્તા જોઇને એક દિવસ મહારાજા તેમને કહેવા લાગ્યા કે “સ્વામીજી, તમે જો આવા સ્પષ્ટવક્તા થશો તો કોઇ દિવસ તમારી જીંદગી જોખમમાં આવી પડશે.” સ્વામીજી જરા ગુસ્સો કરીને બોલ્યા: “પણ તેથી શું મારે અસત્ય બાખવું! શું મારે ખુશામત કરવી? મનમાં એક વાત ને મ્હોડે બીજી વાત-એ પોલીટીકલપણું રાજપ્રકરણી માણસોનેજ મુબારક! પહેરવાનાં કપડાં લેવા બદલ ખુદ પોતાના શરીરને કે ધરને વેચવા જેવું એ છે. પણ ગિયારા મોહવશ પ્રાણીઓ તે વાત ન સમજતા હોવાથી હુદ્દ તાત્કાલિક લાભને ખાતર પોતાને હાથેજ પોતાને હગે છે. અમારું સંન્યાસીઓનું તો સરલતા-સત્યવક્તા-પણું એ સર્વથી મુખ્ય કર્તવ્ય છે.”

માઇસોર દરબારમાં એક ઓષ્ટ્રીયન ગવૈયો હતો. તેની જોડે સ્વામીજીએ યૂરોપિયનોના સંગીત વિદ્યા વિષે ખૂબ ચર્ચા કરી. પૂર્વ અને પશ્ચિમની સંગીતવિદ્યાઓનું આટલું ઉંડું જ્ઞાન સ્વામીજી ધરાવે છે એમ જાણીને સર્વે આશ્ચર્ય પામ્યા. એક વિદ્યુતશાસ્ત્રી રાજમહેલમાં વિજળીના દિવા ગોઠવતા હતા. તેની સાથેની તેમની વાતો ઉપરથી તે વિષયમાં પણ સ્વામીજીનું જ્ઞાન તે વિદ્યુતશાસ્ત્રી કરતાં વધારે સર્વને જણાયું.

એક દિવસ દરબારમાં મોટી સભા ભરવામાં આવી. ઘણા પંડિતો એકઠા થયા. વિષય વેદાન્તનો હતો. દિવાન સાહેબ પ્રમુખ-પદે બિરાજ્યા હતા. પંડિતોના વિચાર એક બીજાની સાથે નહિ મળવાથી છેવટે સ્વામીજીએ સર્વના મનનું સમાધાન થાય તેવી રીતે વેદાન્તના સિદ્ધાંતોનું સર્વ સ્પર્શીત્વ, -સર્વગ્રાહ્યત્વ અને બ્યવહારિકતા પ્રતિપાદન કરી. તેના સિદ્ધાંતોને માત્ર પ્રાચીન ટીકાઓથીજ સમજાવવાને

બદલે તેમણે તેના ઉપર નવો પ્રકાશ પાડીને નવી મુક્તિથી તે સમ-
જીવ્યા. સઘળા પંડિતો એકે અવાજે તેમનાં વખાણ કરવા લાગ્યા.

સ્વામીજી તરફ પોતાનો પૂજ્યભાવ વધી જવાથી એક દિવસ
દિવાન સાહેબે તેમને કંઈ બેટનો સ્વીકાર કરવાની અરજ કરી.
પોતાના ખાનગી કારભારીને તેમણે હુકમ કર્યો કે સ્વામીજીને બજારમાં ફેરવો અને એમને જે જોઈએ તે અપાવો. એક હજાર રૂપિયા
સુધીનો માલ અપાવવાની આજ્ઞા કરવામાં આવી. સ્વામીજી તે
ખાનગી કારભારી જોડે બજારમાં ગયા અને બધી દુકાનેએ ફરીને
દિવાનની ઇચ્છાને માન આપવા સાફ તેમણે એક સીગારેટ ખરીદી
અને તે પીતા પીતા દિવાન સાહેબ પાસે આવ્યા ! તેમને જોઈને
દિવાન સાહેબ ખડખડ હસી પડ્યા. ખરા સંન્યાસીઓ કેવા હોય છે
એ જોઈને તેમના આશ્ચર્યનો પાર રહ્યો નહિ.

એક દિવસે મહારાજ સાહેબે સ્વામીજીને કહ્યું: “ સ્વામીજી, મારે
તમારી કંઈ સેવા કરવી છે તે શી રીતે કરું ? ” સીધો જવાબ નહિ
આપતાં સ્વામીજી પોતે માથે ઉપાડી લીધેલા કાર્યનું વર્ણન કરવા
લાગ્યા. હિંદની આર્થિક સ્થિતિ વિષે તે બોલવા લાગ્યા. તેમણે
કહ્યું કે હિંદુસ્તાન પાસે તત્ત્વજ્ઞાન અને ધર્મનો મોટો ભંડાર રહેલો
છે અને તેને આધુનિક વિજ્ઞાનશાસ્ત્રના સિદ્ધાંતોનો અભ્યાસ કરવાની
ખાસ જરૂર છે. તે પોતાનો ધાર્મિક ખજાનો પાશ્ચાત્ય પ્રજાઓને આપે
અને પાશ્ચાત્ય પ્રજાઓ આપણને ખેતીવાડી, ઉદ્યોગો અને બીજી
કળાઓનું જ્ઞાન સંપાદન કરવાને સાધન પુરાં પાડી આપણી આર્થિક
સ્થિતિ સુધારવામાં આપણને મદદ કરે એવું કરવા માટે અને તે મૂલ-
કોની મુસાફરી કરવાની જરૂર જણાય છે. મહારાજ સાહેબે તેજ
વખતે તેમની મુસાફરીનું ખર્ચ આપવાનું વચન આપ્યું. “ હિંદનો
પુનરોદ્ધાર કરનાર અવતારી પુરુષ ” તરીકે સ્વામીજીને તેઓ માનવા

લાગ્યા. હિંદુ પ્રજાનો ખરો જીસો તેમનામાં રહેલો છે એમ તે ગણવા લાગ્યા.

સ્વામીજી તરફ મહારાજ સાહેબનો એટલો બધો પૂજ્યભાવ થઈ રહ્યો કે તેમણે પાદપૂજા માટે સ્વામીજીને અરજ કરી; પરંતુ સ્વામીજીએ તેની ના પાડી. રાજાજીએ કેટલીક ભેટોનો સ્વીકાર કરવાની અરજ કરી, તે પણ તેમણે લીધી નહિ. અંતે મહારાજનો ઘણોજ આગ્રહ હોવાથી સ્વામીજીએ તેમાંથી એક નાની જેવી ચીજનો સ્વીકાર કર્યો. યાદગીરી માટે સ્વામીજીનાં કેટલાંક સુંદર હૃદયભેદક વાક્યો ફેનોગ્રાફમાં ઉતારી લેવામાં આવ્યાં. તે વાક્યોની પ્લેટ માઇસેર દરબારમાં જાળવી રાખવામાં આવેલી છે. ઘણા દિવસ થવાથી હવે સ્વામીજીએ જવાની રજા લીધી. જતી વખતે મહારાજ તેમને પગે પડ્યા. દિવાને કેટલીક નોટા તેમના ખીસ્સામાં મૂકી દેવાનો પ્રયાસ કર્યો. સ્વામીજીએ કહ્યું કે “કોચીન સુધીની ટીકીટ મને લઈ આપો, એટલે બસ! મારે રામેશ્વર જવું છે, પણ થોડા દિવસ હું કોચીનમાં ગાળીશ.” દિવાન સાહેબે નિરાશ થઈને સેકન્ડ ક્લાસની ટીકીટ તેમને લઈ આપી.

કોચીનમાં થોડાક દિવસ રહ્યા પછી સ્વામીજી ત્રીવેંદ્રમ ગયા. અહીંયાં તેમને ત્રાવણકોરના મહારાજના શિક્ષક પ્રેફેસર સુંદરરામ આચર અને સાયન્સના પ્રેફેસર રંગાચારીઅર મળ્યા. તેમની એ મુલાકાત વિષે એસ. કે. નેર લખે છે કે;

“આ બંને સદ્ગૃહસ્થો અંગ્રેજી અને સંસ્કૃતના ઉંડા અભ્યાસી હતા અને તેથી કરીને સ્વામીજી જોડે વાત કરતાં તેમને અત્યંત આનંદ અને લાભ મળ્યો. જે કોઈ સ્વામીજીને મળે તે તેમના બધાં હૃદય અને ચારિત્ર્યથી અંજાઈ જતું. એક પછી એક ગમે તેટલા માણસોને તેમના પ્રશ્નોનો જવાબ આપવાનો સ્વામીજીનામાં અજબ

શક્તિ હતી. વાત ગમે તો સ્પેન્સર વિષે હોય; ગમે તો કાળીદાસ કે શેક્સપીયર વિષે હોય; ડાર્વિનનો પ્રગતિવાદ, યાહુદીઓનો ઇતિહાસ, આર્ય સંસ્કૃતિનો ઉદય, વેદધર્મ, મુસલમાન ધર્મ કે ખ્રિસ્તી ધર્મ, ગમે તે વિષે પ્રશ્ન પૂછ્યો હોય, પણ સ્વામીજીના મુખમાંથી તેનો તરતજ યોગ્ય જવાબ નીકળી આવતો ! તેમના ચહેરા ઉપર સરલતા, સાદાઈ અને ભવ્યતા સદા તરવર્યા કરતાં. પવિત્ર અંતઃકરણ, તપસ્વી જીવન, ‘ખુદલુ’ દૈન્ય, ઉદારવૃત્તિ, વિશાળ દૃષ્ટિ અને સર્વને માટે લાગણી—આ સ્વામીજીનાં ખાસ લક્ષણો એ સમયે પણ તેમનામાં સારી પેઠે જણાઈ આવતાં હતાં. ”

પ્રેક્ષિતર સુંદરરામનો પુત્ર લખે છે કે, “ જાણે એક રાજકુંવર આવતો હોય તેવો દેખાવ તેમનો લાગતો હતો. તેમણે જે સંન્યાસીનો ઝબ્બો પહેર્યો નહોત તો અમે તેમને એક રાજકુંવરજ ધારી હોત. તેમના વિચારો અદ્ભુત હતા. ભારતવર્ષના ભાવીનો આશો પ્રશ્ન તેઓ પોતાના મનમાં વિચારી રહ્યા હતા અને તેનો ઉકેલ તેમને તેની એકતામાં અને મૂળ શક્તિઓની ખીલવણીમાં જણાઈ રહ્યો હતો. તેઓ એક અલૌકિક પુરૂષ હતા. ત્રીવેંદ્રમમાં સઘળા ધારવા લાગ્યા કે ભારતવર્ષનું કલ્યાણ કરવાનેજ આ મહાપુરૂષનો જન્મ થયેલો છે. ”

ત્યાંથી સ્વામીજી મદુરા ગયા. ત્યાં રામનાદના રાજા બાસ્કર સેતુ પતિની તેમણે મુલાકાત લીધી. એ રાજા પણ ભાવીક અને મુશિક્ષિત હતો. સ્વામીજીનું જ્ઞાન અને જ્ઞાન જોઈને તે તેમનો શિષ્ય થઈ રહ્યો. સ્વામીજીએ પોતાના કેળવણી સંબંધીના અને ખેડુત વર્ગની સ્થિતિ સુધારવા સંબંધીના અનેક વિચારો તેને કહ્યા. ભારતવર્ષના આધુનિક પ્રશ્નો અને હિંદની ગુણશક્તિઓ વિષે તે ધણાજ જુસ્સાથી બોલી રહ્યા. રાજાનાં મન ઉપર તેથી બારે અસર થઈ. તેમણે સ્વામીજીને શિક્ષણમાં ભરાનારી સર્વધર્મ પરિષદમાં જવાની અરજ

કરી અને કહ્યું કે પ્રાચીન ઋષિઓના સર્વોપરી સિદ્ધાંતો જગતની દૃષ્ટિ આગળ મૂકવાનો અને તેમ કરીને હિંદના મહત્ત્વ કાર્યનો પાયો નાખવાનો તે એક સારો લાગ છે. સ્વામીજીને મદદ આપવાનું પણ તેમણે કહ્યું; પણ સ્વામીજી હજી તે બાબતમાં અનિશ્ચિત હતા. તેમણે તે બાબતનો વિચાર કરીને આગળ ઉપર જવાબ આપવાનું રાજીને કહ્યું અને તે રામેશ્વર જવાને ઉપડી ગયા.

રામેશ્વર દક્ષિણ હિંદુસ્તાનનું કાશીક્ષેત્ર છે. રામેશ્વરનું દેવાલય ઘણુંજ ભવ્ય અને સુંદર છે. એક સો ફુટ ઉંચા દરવાજામાં થઈને તે દેવાલયમાં જવાય છે. તે દેવાલય છસે ફુટ લાંબું અને લગભગ દોઢસો ફુટ પહોળું છે. તે મોટાં મોટાં ઉધાણાં છબ્બાં અને અગાશી-ઓથી અલંકૃત છે. ચાળીસ ફુટ જેટલા લાંબા અને મોટા પથ્થરો તેમાં વાપરેલા આપણી નજરે આવે છે.

તીર્થયાત્રાનો પોતાનો નિશ્ચય પુરો થયો છે એવા વિચારથી સ્વામીજી હવે રામેશ્વર મહાદેવને સાષ્ટાંગ દંડવત પ્રણામ કરી રહ્યા. અહીંઆંનું પવિત્ર વાતાવરણ જોઈને તેમના મનમાં દક્ષિણેશ્વરના વિચારો તરી, આવ્યા અને તેની તેજ પવિત્રતા તે અહીંઆં અનુભવવા લાગ્યા. ભારતવર્ષમાં સર્વત્ર આધ્યાત્મિક આદર્શો એકનાં એકજ છે, સર્વે દેવોની પૂજા એકજ પ્રભુની પૂજા છે, તે વાતને તે હવે પ્રત્યક્ષ કરવા લાગ્યા અને તેમનો અંતરાત્મા પ્રભુ તરફ અત્યંત ભાવથી છલકાઇ રહ્યો. રામેશ્વરના દેવાલયમાં અસંખ્ય યાત્રાળુઓ પૂજા, સ્તુતિ, ભજન, કીર્તન કરી રહ્યા હતા. તેમને જોઈને સ્વામીજી બોધ્યા કે સમસ્ત ભારતવર્ષ અહીંઆંજ છે. શ્રી શંકરાચાર્ય અને બીજા પ્રાચીન ઋષિઓની સૂક્ષ્મ દીર્ઘ દૃષ્ટિનાં અને સૃષ્ટિ સૌંદર્યથી યુક્ત સ્થળોનેજ યાત્રાનાં સ્થળો બનાવીને પ્રકૃતિ અને પ્રભુ બંનેને માટે માનવ હૃદયમાં પ્રેમ ઉત્પન્ન કરવાની તેમની અગમ્ય યુક્તિનાં તે ભારે

વખાણુ કરી રહ્યા. રામેશ્વરમાં તેમણે હિંદુ જીવનની અગાધતા અને વિશાળતાનું ખારીક નિરીક્ષણ કર્યું. તેમણે જોયું કે ભારતવર્ષના સંવ્રણ દેવો હિંદુઓનાં જીદાં જીદાં આદર્શો દર્શાવે છે અને તે આદર્શો એકજ પ્રભુનાં જીદાં જીદાં સ્વરૂપો અને આધ્યાત્મિક સત્યોનાં સ્થૂલ સ્વરૂપો છે. અસંખ્ય યાત્રાળુઓનાં ટાંગે ટાંગાં જોઇને તેમને વિચાર આવ્યો કે ખરેખર તેઓ એક અગાધ અને નિલ્લ જીવનતત્ત્વ તરફ પોતાનાં મનને દોરી રહેલા છે. રામેશ્વરથી સ્વામીજી કન્યાકુમારી ગયા.

કન્યાકુમારીના દેવાલયમાં દેવીની મૂર્તિ આગળ જઇને તેમણે સાષ્ટાંગ દંડેવત પ્રણામ કર્યા. આ વખતે તેમના મનમાં અનેક વિચારો ઉત્પન્ન થઇ રહ્યા; અનેક લાગણીઓએ તેમના મનમાં વાસ કર્યો. દેવી તરફ ભક્તિભાવથી તેમનું હૃદય દ્રવીભૂત થઇ રહ્યું. તેમની આસપાસ સર્વત્ર અગાધ સમુદ્ર આવી રહેલો હતો અને તેમાં તોફાન મચી રહેલું હતું; પણ સ્વામીજીના અંતઃકરણમાં તેથી પણ વધારે તોફાન ચાલી રહેલું હતું. સ્વામીજી ભારતવર્ષને છોડે આવેલા આ સ્થાનમાં એક શિલા ઉપર બેઠા અને માતૃભૂમિના આધુનિક તથા ભાવી સમયના અનેક પ્રશ્નો ઉપર ઉંડો વિચાર કરી રહ્યા. ત્યાં બેઠે બેઠે તે ભારતવર્ષ ઉપર દૃષ્ટિ નાંખી રહ્યા. ઘડીકમાં તેમના મુખ ઉપર નિરાશાની ગ્લાનિ દેખાઇ આવતી, ઘડીકમાં તેમનું હૃદય ઉંડા વિચારમાં ગ્રસ્ત થઇ ગયેલું જણાતું. સમસ્ત ભારતવર્ષ તેમના વિચારનો વિષય હતો. એક મોટા સુધારક અને વ્યવસ્થાપક તરીકે તેઓ તેના વિચાર કરી રહ્યા હતા. પ્રજાનું બંધારણ બાંધવાને અવતરેલા એક મહાબુદ્ધિશાળી નેતાના વિચારો તેમના મનમાં ચાલી રહ્યા હતા. તે વિચારો વ્યાસ કે મનુના જેવા હતા; શ્રી શંકરાચાર્ય અને યુક્તી ભાવનાઓથી તે અલંકૃત હતા; શ્રીકૃષ્ણ અને ચૈતન્યદેવના અમૂલ્ય બોધથી તે ભરેલા હતા. ભારતવર્ષનો

પુનરોદ્ધાર હવે થવોજ જોઈએ અને પ્રાચીન સમયમાં આર્ય શિક્ષણ જે જુસ્સો, ઉત્સાહ અને આશાથી આપવામાં આવતું હતું તેજ જુસ્સાથી અને આશાથી તે પાછું અપાવા માંડવું જોઈએ. આર્યોનું જીવન ધર્મ છે અને તે ધર્મની જાગૃતિમાંજ તેમનું કલ્યાણ છે. આમ સ્વામીજીને વધુને વધુ દૃઢપણે સમજવા લાગ્યું.

જે આધ્યાત્મિક ચેતન વડે હિંદ પ્રાચીન સમયમાં સર્વે ધર્મોની જનની અને સર્વે પ્રજાઓનું મધ્યસ્થાન બની રહ્યું હતું તે ચેતનનો પુનરોદ્ધાર કરવાથીજ ભારતવર્ષ ભાવી સમયમાં પોતાનું શ્રેય સાધી શકશે એવો તેમનો નિશ્ચય દૃઢ થયો.

હિંદના પ્રવાસમાં સ્વામીજીએ ગરીબો વિષે વિચાર કરતે કરતે અનેક રાત્રિઓ નિદ્રા વગર પસાર કરી હતી. હવે તે વિચારો નિશ્ચયના રૂપમાં બદલાઈ ગયા. ગરીબોને તે નારાયણનાં સ્વરૂપ ગણતા અને તેમને નારાયણ કહીનેજ સંબોધતા. તેમના ઉદ્ધાર માટે પુષ્કળ ધનની પણ જરૂર તેઓ જોતા. પરંતુ હિંદના અગ્નિ, અંધશ્રદ્ધા, સ્વાર્થપરાયણ અને પ્રપંચ પાખંડનેજ વશ વર્તવાવાળા ઘણા ખરા ધનવાનો અને વિદ્વાનો વગેરે તેમને અને તેમના વિચારોને એકાએક સમજી માન આપે એમ તેમને પોતાની મુસાફરીના અનુભવો ઉપરથી લાગતું નહોતું.

તેમના વિચાર સ્વપ્નતુલ્ય નહોતા, પણ તે એક પ્રકારની જીવંત શક્તિરૂપે હતા. આખરે તે બોલી ઉઠ્યા: “ હા, મારે હવે શું કરવું તે મેં જોવા કહાડ્યું છે. મારે હવે પાશ્ચાત્ય પ્રદેશોમાં જવું જોઈએ અને ત્યાં ભારતવર્ષના અને સમસ્ત જગતના કલ્યાણ માટે પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. પાશ્ચાત્ય ભૂમિ ધનવાન, સત્તાવાન, કીર્તિવંત અને વ્યવહાર પરાયણ છતાં પણ પોતાના વિચાર સ્વાતંત્ર્યના બળે ઉચ્ચ સત્યોને અને માનવ યોગ્યતાને સમજી સ્વીકારનાર વ્યક્તિઓનો ત્યાં

ટોટા પડશે નહિ. આર્ય ધર્મનું સાચું રહસ્ય, ગૌરવ અને દીર્ઘદષ્ટિ જ્યારે પાશ્ચાત્ય ભૂમિ સમજતી થશે ત્યારેજ તેનો દાખલો લઇને ભારતવાસીઓમાં ધાર્મિક જગૃતિ થશે અને તેઓમાં સ્વમાન આવશે. સરસ્વતી અને લક્ષ્મી દેવીના અનેક આશિર્વાદયુક્ત પાશ્ચાત્ય ભૂમિમાં જઈને હિંદના ગરિબોની સ્થિતિ સુધારવાના માર્ગો અને સાધનો શોધીશ અને હિંદુ તત્ત્વજ્ઞાનની મહત્તા પાશ્ચાત્ય પ્રજાઓને સમજાવીશ. ” આ પ્રમાણે સ્વામીજીએ પશ્ચિમમાં જવાનો નિશ્ચય કર્યો.

આગળ ઉપર એક વખત પોતાના એક પાશ્ચાત્ય શિષ્યની આગળ વાત કરતે કરતે સ્વામીજી બોલ્યા હતા કે, “ આખા ભારત-વર્ધનું હું નાનું સ્વરૂપ છું. ” તેમનું હૃદય જાણનારને એ શબ્દો નવાઈ જેવા લાગશે નહિ.

પ્રકરણ ૩૦ મું—સાધુજીવનના કેટલાક જાણવા જેવા બનાવો.

હિંદુસ્તાનમાં જ્યારે સ્વામીજી સાધુ તરીકે પર્યટણ કરી રહ્યા હતા ત્યારે તેમના મુંબઈમાં અનેક અલૌકિક બનાવો બની રહ્યા હતા. તે બનાવો વિષે સ્વામીજી કોઇને વાત કરતા નહોતા. છતાં પ્રસંગોપાત કેટલીક બીનાઓ તેમના મુખમાંથી નીકળી જતી. પણ ઘણી બીનાઓ તેમના શિષ્યો અને મિત્રોએ કહેલી કે લખી મોકલેલી છે. તે બીનાઓ સ્વામીજીની આંતરવૃત્તિઓ, આધ્યાત્મિક શક્તિ, પ્રભુ ભક્તિ, વિશ્વાળ હૃદય અને પ્રભુકૃપાના બબ્બ નમુનારૂપ છે. તેથી કરીને તેમાંની કેટલીકનું વર્ણન અહીં આપવું ઉચિત છે. તે બીનાઓ કયે સમયે બની હતી તે કાળ નક્કી નહિ થવાથી તેમને અહીં આં એકઠીજ આપવામાં આવેલી છે.

“ સ્વામીજી એક વખત રજપુતાનામાં ચઢને પસાર થતા હતા. સમય ગ્રીષ્મ ઋતુનો હતો. તાપ સખત હતો. રેતીથી ભરેલાં સ્થાનો કાચની માફક ઝગડી રહ્યાં હતાં. પવન સખત વાઘ રહ્યો હતો. આવા સમયે સ્વામીજી એક સ્ટેશન ઉપર ઉતર્યા. ત્યાંથી તેમને બીજી ગાડીમાં બેસવાનું હતું. તેમની પાસે માત્ર એક ઝબ્બો અને એક ત્રીજા વર્ગની ટિકિટ એટલુંજ હતું. પાસે કમણ્ડલું પણ નહોતું. ઉતારાઓની ગાડીમાં બીડ પુષ્કળ છતાં રેલ્વેના માણસો પોતાને પૈસા આપનારા ઉતારાઓને ગમે તેમ કરીને ગાડીમાં ચડાવી દેતા હતા. સ્વામીજી પાસેથી તેમને કશુંજ મળે તેમ હતું નહિ. તેમને તેઓ ચડવા દેતા નહિ, તેથી સ્વામીજી પોતાની કામળી પાથરીને ઉની રેતી ઉપર બેસી રહ્યા હતા. મુસાફરખાનામાં પણ પગ મૂકવા જોઈલી જગા મળે તેમ નહોતી.

એક મારવાડી વાણીઓ સ્વામીજીની બરાબર સામેજ મુસાફર-ખાનામાં છાંયે બેઠો હતો. સ્વામીજીની જોડેજ તે ગાડીમાંથી ઉતર્યો હતો. ગઘ સાંજથી તેઓ મુસાફરીમાં સાથે હતા અને આ વાણીઓ સ્વામીજીની મજ્જકરી કર્યા કરતો હતો. કારણ કે સ્વામીજી અપવાસી હતા. રસ્તામાં તેમને તૃષા લાગી હતી. ત્યારે પણ પાસે પૈસો નહિ હોવાથી વાણીવાળાએ તેમને વાણી પાથું નહોતું. પેલા વાણીઆએ વાણી વેચાતું લોધું અને તે પીતે પીતે બોલ્યો: “ સાહેબ આ વાણી કેવું ઠંડુ છે ! પાસે પૈસા હોત તો તમને પણ મળત કે નહિ ? તો પછી કામ કરીને પૈસા કમાતા કેમ નથી ! ” તે એમજ ધારતો હતો કે સંન્યાસીઓ જુએ મરે તેમાં ખોટું શું છે ! જ્યારે તે બંને સ્ટેશને ઉતર્યા ત્યારે તે વાણીઆએ અનેક દૃષ્ટાંતો અને તર્કોથી સ્વામીજીને સાબીત કરી આપવા માંડ્યું કે કમાવાની શક્તિ હોવા છતાં ત્યાગી થનાર આશુસ જુએ મરે તેમાં

નવાઇ થી છે ! સ્વામીજી તડકામાં બેઠા હતા અને તે વાણીઓ છાંયડામાં બેઠા બેઠા અનેક સ્વાદિષ્ટ વસ્તુઓ ખાતો હતો.

એટલામાં એક બીજો માણસ ગામમાંથી ત્યાં આવ્યો. તેના એક હાથમાં એક પોટલી અને ઘોટો હતો અને બીજા હાથમાં એક સાદડી અને પાણીનો ઘંડો હતો. તેણે પોટલીસ વાળાને કશુંક કહીને સાદડીને એક સ્વચ્છ અને ઢાયા વાળી જગ્યામાં પાથરી. તેના ઉપર હાથમાંની સઘળી વસ્તુઓ મૂકી અને દોડતો દોડતો તે સ્વામીજીની પાસે આવી કહેવા લાગ્યો: “પધારો બાબાજી ! મેં તમારે માટે ભોજન આણ્યું છે તેનો અંગીકાર કરો.” પેલો મારવાડી તો સ્તબ્ધજન બની ગયો. પેલો નવો માણસ ફરીથી કહેવા લાગ્યો: “બાબાજી ! એ પ્રસાદ તમારે લેવોજ પડશે !” સ્વામીજી બોલ્યા: “ભાઈ, તમે ભૂલતા હશો. કોઈને બદલે કોઈને ધારતા હશો. હું તમને કદી મળ્યો હોઉં એવું મને યાદ નથી.” તેણે જવાબ આપ્યો “હું એક હલવાઈ (કંદોઈ) છું. બપોરે હું જરા સૂતો હતો ત્યારે સ્વપ્નામાં મને એવી પ્રેરણા થઈ આવી કે સ્ટેશન ઉપર કોઈ મહાત્મા પુરૂષ લુપ્ત છે, તેમને માટે ભોજન, પાણી અને ચિઠ્ઠાનું લઈને જા. હું જાગી ઉઠ્યો, પણ તે માત્ર એક ખાલી સ્વપ્ન હશે એમ ધારીને પાછો સૂઈ ગયો. પણ ફરીથી પાછી એવીને એવીજ પ્રેરણા બહુજ જોરથી મનમાં થઈ આવી અને મારાથી વધારે વાર સૂઈ રહેવાયું નહિ. ઉઠીને મેં જલદીથી પુરી અને શાક બનાવ્યાં અને કેટલીક મીઠાઈ, પાણીનો ઘંડો તથા આ સાદડી લઈને હું દોડતો આવ્યો છું. આપ હવે પધારો અને કૃપા કરીને ભોજનનો અંગીકાર કરો. આપને બહુ લુપ્ત લાગી હશે.” ત્યારે સ્વામીજીએ ભોજન કર્યું અને જમતે જમતે પ્રભુની અગાધ કૃપાનો વિચાર કરતાં સ્વામીજી ઘણાજ ઉદાસથી શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતાનો નીચલો શ્લોક મનમાં બોલી રહ્યા.

અનન્યાશ્ચિન્તયન્તો માં યે જના પર્યુપાસતે ।

તેષાં નિત્યાભિયુક્તાનાં યોગક્ષેમં વહામ્યહમ્ ॥

પેલા મારવાડી વાણીઓ તો આ બનાવ જોઈને ઝંખવાણોજ પડી ગયો. પોતાની વર્તણૂકને માટે તે સ્વામીજી પાસે મારી માગવા લાગ્યો અને સ્વામીજીના પગની રજ લઈને પોતાને શિરે ચઢાવી.

વળી એક બીજીવાર રજપુતાનામાં થઈને સ્વામીજી જતા હતા, તે વખતે પણ એક રમુજી બનાવ બન્યો હતો. તે બનાવ સ્વામીજીની હિંમત અને હસમુખા સ્વભાવનો એક નમુનો છે. તે આગગાડીમાં જતા હતા. તેમના ખાનામાં બે અંગ્રેજો હતા. સ્વાભાવિક રીતેજ તેઓ દેશીઓ પ્રત્યે તિરસ્કારની દૃષ્ટિથી જોતા હતા. સ્વામીજીને તેઓ એક અજાની સાધુ ધારીને તેમની મશ્કરી કરવા લાગ્યા. તેઓ અંગ્રેજીમાં વાત કરતા હતા અને સ્વામીજી અંગ્રેજી સમજતા નહિ હોય તેમ ધારીને હસતા હતા. સ્વામીજી ગુપચુપ બેસી રહીને એક સાધુને છાજે તેમ તેમના બોલવાની દરકાર કરતા નહોતા. આગળ જતાં ગાડી એક સ્ટેશન આગળ ઉભી રહી અને ત્યાંના સ્ટેશન માસ્તર પાસે સ્વામીજીએ પીવાનું પાણી માગ્યું. તે માસ્તર તેમનો મિત્ર હતો. અંગ્રેજી ભાષામાં પાણી માગતા જોઈને પેલા અંગ્રેજો મનમાં સમજ્યા કે સ્વામીજીએ અંગ્રેજીના બે ચાર શબ્દો ગોખી રાખ્યા હશે; તેથી પાછા ફરીથી તેઓ તેમની મશ્કરી કરવા લાગ્યા. સ્વામીજી તો બીજે કે કંઈ બળુતાજ ન હોય તેમ ગુપચુપ બેસીજ રહ્યા; પરંતુ અંગ્રેજો હદપાર જવા લાગ્યા ત્યારે સ્વામીજીએ મૈનનો ત્યાગ કર્યો. પેલા અંગ્રેજો હવે મનમાં સમજ્યા કે આ સાધુને તો અંગ્રેજી સારી પેઠે આવડે છે અને આપણે જે જે બોલ્યા હતા તે સમજી તે સમજ્યા છે; તેથી તેઓ જરાક ગભરાયા અને સ્વામીજી આટલો વખત મૈન કેમ ધારણ કરી રહ્યા હતા તેનું કારણ પૂછવા લાગ્યા. સ્વામીજી

શાંતપણે પણ ધણજ જુસ્સા, હિંમત અને ટોળથી અંગ્રેજીમાજ ખેલી ઉઠ્યા: “ હું આ પહેલીજવાર મૂખાંઓને જોઉં છું એમ નથી ! ” આ અંગ્રેજો સ્વામીજી સાથે લડવાને પણ ચૂકત નહિ; પરંતુ સ્વામીજીનો જુસ્સો અને મજબુત શરીર જોઈને તેઓ દબાઈ ગયા અને સ્વામીજીની માફી માંગી.

એક વખત સ્વામીજી આગગાડીમાં મુસાફરી કરતા હતા ત્યારે તેમના ખાનામાં એક થીઓસોફીસ્ટ બેઠેલો હતો. તે તેમને અનેક પ્રશ્નો પૂછવા લાગ્યો. “ તમે હિમાલયમાં ગયા છો ? તમે અમુક અસલી મહાત્માઓ કે જેઓ આ જગતની ઉપર કાબુ અને દેખરેખ રાખે છે તેમને જોયા છે ? તેઓ અદ્ભુત અમાનુષી શક્તિઓ ધરાવે છે ને શરીરમાંથી નિકળી જઈને જગતમાં ગમે ત્યાં વિચરે છે. ” સ્વામીજી જરાક ટોળ કરવાને તેની હાએ હા બણવા લાગ્યા. થીઓ-સોફીસ્ટ આગળ જતાં પૂછવા લાગ્યો. “ આ યુગનો અંત ક્યારે આવશે, તે વિષે મહાત્માઓએ કંઈ કહ્યું છે ? ” સ્વામીજીએ કહ્યું કે “ મહા-ત્માઓની જોડે તેમને બધીએ વાત થયેલી છે. આ યુગનો અંત ક્યારે આવશે અને સત્યુગને સ્થાપવાને મહાત્માઓ શુ શું કરશે તે પણ તેમણે કહેલું છે.” થોડીકવાર આ પ્રમાણે ચાલ્યા પછી સ્વામીજીએ પોતાનો ખરો અભિપ્રાય આપવાનું શરૂ કર્યું. તેમનો સ્વભાવ આનંદી હતો અને તેથી ક્ષણવાર માનવજાતિની ભૂલો જાણવામાં તે આનંદ લેતા અને હસતા. પણ પછીથી દયા લાવીને ખરો અભિપ્રાય દર્શાવતા અને સર્વેની ભૂલો સુધારતા. તેઓ ખોલ્યા: “ તમે વિદ્યા અને જ્ઞાનનો આટલો બધો ગર્વ ધરાવો છો, છતાં આવી જંગલી અને વિચિત્ર વાર્તાઓને અંધશ્રદ્ધાથી એકદમ કેમ માની લ્યો છો ? ” પેલો માણસ ઠપકો સાંભળી રહ્યો.

“ તમારે તમારી વિવેક બુદ્ધિનો પણ ઉપયોગ કરવો જોઈએ. ખરી

ધાર્મિકતાને અમાનુષી શક્તિઓ જોડે સંબંધ નથી. તેના આગળ તો એ શક્તિઓ મદારીના ખેલ જેવી તુચ્છ છે. એવી અમાનુષી શક્તિઓને (સિદ્ધિઓને) ધારણ કરનારો મનુષ્ય વાસનાઓને આધીન અને અહંકારી (અનાત્મામાં આત્મયુક્તિવાળો) હોય છે. ખરા ચારિત્ર્યને સંપાદન કરવું એજ સાચી ધાર્મિકતા છે. લૌકિક વસ્તુઓ અને અમાનુષી સિદ્ધિઓની વાસનામાંથી મુક્ત થવામાંજ તે સમાયલી છે. જીવનના મહા પ્રશ્નોની આગળ એ અમાનુષી શક્તિઓ અતિશય અંતરાયકારક અને તુચ્છ છે; તેમને મેળવવાનો પ્રયાસ કરવો એ મિથ્યા શ્રમ અને મોટું અજ્ઞાન છે. સ્વાર્થપણની તે નિશાની છે અને આખરે તે માનસિક અને શારીરિક અધમતાનેજ પ્રાપ્ત કરાવે છે. આ અધમ વસ્તુની લાલચેજ આપણી સઘળી પ્રજાને ખરાબ કરી મૂકેલી છે. તમારી આસપાસ જીવનનાં મહાસત્યો પ્રસરી રહેલાં છે. તેમના તરફ લક્ષ કરો. તમારાં ગીતા અને ઉપનિષદ જેવા અપૂર્વ ગ્રંથોનો અભ્યાસ કરો. તમારા મહાન પૂર્વજો-ઋષિમુનીઓ માનવ-જીવનના જે સર્વોચ્ચ આદર્શ સમજાવી ગયા છે તેને લક્ષમાં ઉતારો. તેને સાધ્ય કરવાના જે સાદા સીધા અને સ્વાભાવિક માર્ગો તેમણે દર્શાવ્યા છે તેનું અવલંબન કરો. ગોરી ચામડી અને અંગ્રેજી ગોટપીટથી મોહાઈ જઈ, જેના તેના પંજમાં ફસાઈ જઈ, અક્લ ઉપર અંધશ્રદ્ધાના પથરોના થર ઉપર થર ન ચડાવ્યા જાઓ. અત્યારે આપણા લોકોની સામાન્ય સ્થિતિ કેવી થઈ પડી છે તે તરફ પણ લક્ષ્ય આપો.”

“અત્યારે તો આપણને યુક્તિ, વ્યવહારિકતા, જાહેર હિંમત અને ખર્ચ મનુષ્યત્વ પ્રાપ્ત કરાવે, આપણને મનુષ્ય બનાવે અને આપણને આપણા ઉપર આધાર રાખવાની શક્તિ પ્રાપ્ત કરાવે એવા ધર્મ અને તત્ત્વજ્ઞાનની જરૂર છે. અત્યારે તો આપણામાં આત્મશ્રદ્ધા ઉત્પન્ન કરે, સ્વમાનની લાગણી જગાડે અને આપણી આસપાસના

ગરિબ લોકોને કેળવવાને અને તેમનું દુઃખ દાળવાને શક્તિ-
માન કરે એવા ધર્મની આપણને જરૂર છે. અભારે જ્યારે તમારી
આસપાસ લોકો ભુખમરાથી મરી જાય છે અને અજ્ઞાનમાં સડે છે
ત્યારે તમે હિમાલયમાં વસનારા એક મહાત્માને મળીને શું કરશો ?
તમારે જો ઇશ્વરનાં દર્શન કરવાં હોય તો મનુષ્યોની સેવા કરો.
તમારે જો શક્તિ પ્રાપ્ત કરવી હોય તો તમારા ભાઈઓની સેવા
કરો. ” પેલો માણસ સ્વામીજીના કહેવાનો ભાવાર્થ સમજી ગયો.
તેણે ખાત્રો આપી કે હવેથી તે તેમના બોધનેજ અનુસરશે.

ધર્મને નામે વહેમોમાં અને નવાં નવા ધર્તિગામાં ફસી પડીને
આલસ્ય અને પ્રમાદમાં પોતાનો સમય ગાળનારા કે ચમત્કારોની અને
સિદ્ધિઓની શોધમાં પોતાનું જીવન વ્યતીત કરનારા અને પુરૂષાર્થહીન
થઈ આત્માની ઉચ્ચ શક્તિઓને ગુમાવી બેસનારા પુરૂષોને જોઈને
સ્વામીજીને ઘણાજ કંટાળો આવતો.

એક દિવસ સ્વામીજીએ ગિરીરાખાણુને નીચેનો બનાવ કહી
સંભળાવ્યો હતો.

“ મારા પ્રવાસમાં એક વખત હું એક ગામ (ખેત્રી) માં
હતો. ત્યાં હજારો લોકો મારી પાસે આવતા અને મને પ્રશ્નો પૂછતા.
કેટલીક વાર તો મને ખાવા પુરતો પણ વખત મળતો નહિ, તેમ
ખાધા પીધાની ખચર પણ કોઈ પૂછતું નહિ. એક રાત્રે જ્યારે બધા
માણસો વેરાઈ ગયા ત્યારે એક ગરિબ માણસ મારી પાસે આવ્યો
અને બોલ્યો: “ સ્વામીજી, તમે ભુખ્યા છો એ જોઈને મને ઘણું દુઃખ
થાય છે. તમે બહુ થાકી ગયા હશો અને તમે બહુ ભુખ્યા થઈ
ગયા હશો.” મેં તેને પૂછ્યું: “ તું મને કંઈ ખાવાનું આપી શકીશ ? ”
તે માણસે જવાબ આપ્યો: “ સ્વામીજી, ઘણુંએ મન થાય છે, પણ
મારા હાથે બનાવેલી રોટલી હું તમને શી રીતે આપી શકું ? તમે

મને રાજ આપો તો હું કોટ વગેરે લાવું અને તમે તમારે હાથે
 ખનાવો ! ” તે વખતે સંન્યાસી તરીકે હું અગ્નિને અડકતો નહોતો
 અને તેથી મેં તેને કહ્યું “ તમે તમારા હાથની ખનાવેલી લાવો. હું
 તે ખુશીથી ખાઈશ ! ” આ સાંભળીને તે માણસ ડરવા લાગ્યો. તે
 માણસ ખેત્રીના રાજની રૈયત હતો. જો રાજ એમ જાણે કે
 એક મોઝીએ પોતાને હાથે ખનાવેલી રોટલી એક સંન્યાસીને ખવરાવી
 તો તેને રાજ્યમાંથી કઢાડી મૂકે કે કાંઈ શિક્ષા કરે એમ માણસ
 મનમાં વિચારવા લાગ્યો. મેં તેને કહ્યું કે તેણે જરાએ બ્હીવું
 નહિ અને રાજ તને જરાએ શિક્ષા કરશે નહિ. તેને મારા કહેવા
 ઉપર વિશ્વાસ આવ્યો નહિ. છતાં તેનું અંતઃકરણ ઘણુંજ દયાળુ હતું
 તેથી તે પોતાને હાથે રોટલી ખનાવીને લઈ આવ્યો. મને શંકા છે કે
 દેવાધિદેવ મંદિરે એક અમૃતનો પ્યાલો લાવીને મારી આગળ મૂક્યો
 હોત તો તે પણ તેનાથી વધારે સ્વદિષ્ટ મને લાગત નહિ ! પ્રેમ
 અને આભારથી મારી આંખમાં આંસુ આવી ગયાં. મેં મનમાં
 વિચાર કર્યો : “ આવાં વિશાળ હૃદયવાળાં હજારો મનુષ્યો ઝુંપડાં-
 ઝોમાં વસી રહેલાં છે અને આપણે તેમને હલકી જાતના અને
 અસ્પર્શ ગણીને ધિક્કારીએ છીએ ! ” પાછળથી જ્યારે રાજની જોડે
 મારે બરાબર ઝોળખાણ થઈ ત્યારે મેં તેમને આ ઉમદા વાત કહી.
 રાજએ તેને પોતાની સમક્ષ ખોલાવ્યો. તે માણસ બ્હીતો બ્હીતો ત્યાં
 આવ્યો અને રાજ સખત શિક્ષા કરશે એમ મનમાં ધારવા લાગ્યો. પણ
 રાજએ તેની પ્રશંસા કરી અને તેની અનેક ઇચ્છાઓ પુરી પાડી. ”

અવલોકન શક્તિ અને વિવેક વિચારાદિથી અલંકૃત થયેલા
 સાધુનું જીવન અમૂલ્ય શિક્ષણની શાળા છે. આવા સાધુઓ દેશના
 ઇતિહાસ અને ભૂગોળનાં જીવંત સ્વરૂપ હોઈ અજ્ઞાનમાં ઉછરી રહેલા
 સામાન્ય વર્ગોને તેઓ શિક્ષણ પુરું પાડે છે. સ્વામી વિવેકાનંદે

પોતાના પ્રવાસનો પુરેપુરો લાભ લઇને ભારતવાસીઓને ઉત્તમ શિક્ષણના ભોક્તા કરેલા છે. સ્વદેશ પ્રત્યે તે પોતાનું કર્તવ્ય બજાવતા, પણ તેમનો અંતરાત્મા સર્વદા સાધુઓના કિંચિત્ આદર્શ-અલ્પમયતા તરફ જ વળેલો રહેતો. વખતો વખત તેઓનું ચિત્ત એકાગ્ર બની જઇ સર્વવ્યાપક પરબ્રહ્મના ધ્યાનમાં તન્મય બની જતું અને જગતનું ભાન તેઓ ભૂલી જતા. જગતના ભાન દરમ્યાન પણ સર્વ વૃત્તિઓના સાક્ષીભાવનું સ્ફૂરણ વખતો વખત થયા કરીને શુદ્ધ સંન્યાસ-વૃત્તિ તેમના અંતઃકરણમાં તરી આવતી. તે વખતે તેઓ બીજી સર્વ બાબતોને જતી કરીને એકાંતમાં પરબ્રહ્મનું ધ્યાન કરવાનીજ ઇચ્છા કરી રહેતા. દંડ અને કમંડલું લઇને પગે ચાલતાં ચાલતાં તે જ્યારે પ્રવાસ કરતા ત્યારે વિરક્તિના મસ્ત ભાવે તેમના હૃદયમાં ઉછળી રહેતા અને તેમનું ચિત્ત ગુરુ, ઇશ્વર કે આત્માના વિચારમાં જોડાઇ જતું. સ્વામીજીને પ્રભાતના અને સાયંકાળના શાંત સમયમાં ધરવાનું ઘણું ગમતું અને તે સમયે અરણ્યો અને મેદાનોમાં પ્રસરી રહેલી શાંતિ તેમના તત્ત્વચિંતક હૃદયમાં અનેક સત્યોને જાગૃત કરતી. વારંવાર તે કોઇ નદીને કિનારે કે વૃક્ષોની ઘટામાં જઇને ખેસતા અને આત્મચિંતન કરતા. પરંતુ સ્વામીજીને હાથે જે મહાન કાર્ય થવાનાં હતાં તેને લીધે તેમના આત્મચિંતનના શાંત સમયમાં પણ જાણે કે તેમની આધ્યાત્મિક શક્તિઓ અને તેમનો દયાળુ સ્વભાવ તેમને જન-સેવાના પ્રવાહમાં ઘસડતો હોય એવું તેમને લાગતું હતું. તેમને વારંવાર લાગી આવતું કે તેમણે મેળવેલાં આધ્યાત્મિક જ્ઞાન અને અનુભવો માત્ર તેમને પોતાનેજ માટે નથી; પરંતુ તેમણે તેનું બીજાઓને દાન કરવાનું છે. શ્રી રામકૃષ્ણદેવ પણ તેમજ કહેતા હતા.

સ્વામીજીનો નિશ્ચય ધીમે ધીમે દૃઢ થતો ગયો કે પાશ્ચાત્યોને સનાતન ધર્મનું રહસ્ય સમજાવ્યા વગર તેમના મનની ભોક્ષિતની

ધારણાઓ પાર પડનાર નથી.

આ વખતની તેમની માનસિક સ્થિતિ વિષે તેમનો એક શુર-ભાઈ લખે છે કે “ નવી નવી માહિતીઓ મેળવવાને તે હંમેશાં પ્રયાસ કરી રહ્યા હતા. અનેક વિચારોને તે એકઠા કરતા, તેમની તુલના કરતા, દરેક જીલ્લાના ધાર્મિક અને સામાજિક સિદ્ધાંતોથી પોતાના મતિષ્કને ભરી દેતા. હિંદુજીવનમાં જણાતી ભિન્નતાઓમાં એકતા ખોળી કહાડવાનો તે પ્રયાસ કરતા. હિંદુ પ્રજાના રીતરિવાજો અને દંતકથાઓમાં દૃશ્યમાન થતા બાહ્ય વિરોધમાં આધ્યાત્મિક એકતાને રહેલી તેઓ જોતા. આલમોરાથી તે કન્યાકુમારી સુધી પ્રવાસ કરતાં તેમને માલમ પડ્યું હતું કે જો કદી હિંદુસ્તાનનો ઉદ્ધાર થશે તો તે તેની ધાર્મિકતા-આધ્યાત્મિકતા ઉદ્ધારકારાજ થશે. ભારતની તે સ્વાભાવિક અને રંગે રંગે વ્યાપી રહેલી સુષુપ્ત શક્તિને જાગૃત કરે, પ્રજામાં તેના સ્વરૂપનું જ્ઞાન ઉત્પન્ન કરે, એટલે તે જ્ઞાન અનેક ઉપયોગી પદ્ધતિઓ-ધાર્મિક, સામાજિક, ઔદ્યોગિકરૂપમાં પ્રગટ થઈ પ્રજાને એક કરી મૂકશે. આધ્યાત્મિકતા એટલે નિવૃત્તિમાર્ગ એવો અર્થ સ્વામીજી કરતા નહોતા; પણ શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતામાં વર્ણવેલા નિષ્કામ સ્વધર્માનુકાનરૂપી કર્મયોગનેજ તેઓ પ્રાધાન્યપદ આપતા. મનુષ્યે કર્મવીર થવાનું છે એમ તે કહેતા. આધ્યાત્મિકતાનો તે બહોળો અર્થ કરતા. વળી અદ્વૈતવાદ અને ઇસ્લામીઓના સુરીવાદના સિદ્ધાંતો વચ્ચે ઘણીજ સામ્યતા રહેલી છે અને એ સામ્યતા સમજાવવાથી ઇસ્લામીઓ અને હિંદુઓ વચ્ચે ભ્રાતૃભાવની લાગણી વધશે એવો ખોધ તે કરતા. આ પ્રમાણે ધર્મના ઉંડા જ્ઞાનના પ્રચારથી બાહ્ય ધાર્મિક ભેદો નષ્ટ થઈને સર્વ માતૃભૂમિના ઉદ્ધારના કાર્યમાં જોડાશે એમ તે દૃઢપણે માનતા.

પ્રકરણ ૩૧ સું—મદ્રાસ અને હૈદરાબાદ.

સને ૧૮૬૨ ની સાલના છેલ્લા દિવસોમાં સ્વામીજી કન્યાકુમારીથી મદ્રાસ જવા નીકળ્યા. એકવાર ફરીથી તે ફરીઓ તરીને પેલે પાર ઉતર્યા. પછીથી પગે ચાલીને પોન્ડીચેરી ગયા.

પોન્ડીચેરીમાં સ્વામીજીને મદ્રાસના ડેપ્યુટી એકાઉન્ટન્ટ જનરલ બ્રહ્માચાર્ય સાથે મેળાપ થયો. તેમણે સ્વામીજીના આવવાની વાત માધ્યસેર લખી મોકલી અને લાંથી તેમના મિત્રે મદ્રાસ ખબર મોકલી. આથી કરીને સ્વામીજી જ્યારે મદ્રાસ ગયા ત્યારે આખા નગરમાં વાત ચાલી રહી કે એક અંગ્રેજી બહેનો પ્રસિદ્ધ સંન્યાસી નગરમાં આવ્યો છે. માણસોનાં ટાળે ટાળાં તેમને મળવાને આવવા લાગ્યાં. કેટલાક ખરેખરા જિજ્ઞાસુઓની એક મંડળી તેમની પાસે આવી અને તેમને પ્રશ્નો પૂછવાની ઇચ્છા બતાવી. તેમની સાથે ધર્મ, માનસશાસ્ત્ર, વિજ્ઞાનશાસ્ત્ર, સાહિત્ય અને ઇતિહાસ ઉપર અનેક ચર્ચાઓ ચાલી રહી. એક માણસે તેમને પ્રશ્ન કર્યો: “સ્વામીજી, અદ્વૈતવાદને હિંદુઓ માને છે તો પછી તેઓ મૂર્તિને કેમ પૂજે છે?” સ્વામીજીએ જવાબ આપ્યો: “તેનું કારણ એ છે કે આપણી દૃષ્ટિ સામે હિમાલય આવી રહેલો છે.” સ્વામીજીના કહેવાનો ભાવાર્થ એ હતો કે પોતાના અંતરાત્માને હલાવી મૂકે એવી ભવ્ય સૃષ્ટિ સૌંદર્યથી પરિવૃત્ત થયેલો હિંદ તેને નમ્યા વગર કે પૂજ્યા વગર કેમ રહે! ધાર્મિક સત્યો માનવજાતિના વિકાસ સાથે ઉત્કટ સંબંધ ધરાવે છે. સમસ્ત પ્રકૃતિ તરફ મનુષ્ય જે વલણ ધરાવે છે તેની સાથે ધર્મ સંબંધ થઈ રહેલો છે. અખિલ વિશ્વમાં દૃશ્યમાન ચતાં સૌંદર્ય, સામ્યતા અને ગૌરવને ઉચ્ચ મનોભાવથી નિહાળવાને મનુષ્ય હૃદય ઇચ્છા કરે છે. વળી પ્રતિમા પૂજા અને ચિત્તની એકાગ્રતા વચ્ચે એક પ્રકારનો ખાસ

સંબંધ પણ રહેલો છે. ધર્મ મનુષ્યની પ્રકૃતિ સાથેજ બંધાય રહેલો છે. મનુષ્યે કાંઈ ધર્મને ઉત્પન્ન કર્યો નથી, પણ તેની તેને પ્રેરણા થયેલી છે. તે તેનો કર્તા નથી, પણ દૃષ્ટા છે. સ્વામીજીએ પોતાના સઘળા વિચારો માનસશાસ્ત્રનાં પ્રમાણુથી સાબીત કર્યાં. તેમણે ધર્મની શ્રેષ્ઠતા સમજાવી અને અધ્યાત્મવિદ્યા એક સંપૂર્ણ વિદ્યા છે એમ દર્શાવ્યું.

સ્વામીજીને મળવા આવનાર માણસોમાંના કેટલાક નારિતક હતા; કેટલાકને ધર્મમાં અનેક શંકાઓ હતી. કેટલાક માત્ર તેમને જોવાનેજ આવતા. કેટલાક તેમની પરિક્ષા કરવાને અને તેમના વિચારોને તોડવાનેજ આવતા. સ્વામીજી સાથે ચર્ચા ચાલતાં તે સઘળાઓના મનનું સમાધાન થઈ જતું અને તેઓ આશ્ચર્ય પામતા.

સ્વામીજી કોઈ દિવસ કાળીદાસ, વાલ્મીકી કે ભવભૂતિ વિષે વિવેચન કરતા, તો કોઈ દિવસ બાયરન, શેક્સ્પીયર, હોમર કે વર્જિલ વિષે તેટલાજ ઉંડાણથી સમજાવતા. કોઈવાર તેઓ ટ્રોજનો અને પાંડવોની વાતો કરીને હેલન અને ટ્રૌપદીનાં ચારિત્રોનો બબ્બે ચિતાર આપતા, તો કોઈવાર ગ્રીક પ્રજાનાં કળા અને શિક્ષણમાં રહેલી ગૂઢ વિચારસંસ્થિનો તે પુરેપુરો ખ્યાલ આપીને તેને હિંદુ વિચાર અને શિક્ષણના આધ્યાત્મિક લક્ષ્ય સાથે સરખાવતા. હિંદુઓના તત્ત્વ-જ્ઞાન વિષે વાત ચાલતાં શ્રોતાઓનાં મન તે અપૂર્વ સત્યોના શ્રવણથી કોઈ અલૌકિક સંસ્થિમાં વિચરવા લાગી આનંદમાં તરબોળ બની જતાં.

સ્વામીજીનો પ્રૌઢ અને મિષ્ટ અવાજ, તેમનાં ભજનો, તેમનું આત્મબળ, તેમની પ્રબળ પ્રુદ્ધિ, તેમના યુક્તિસર હાજર જવાઓ, તેમનો આનંદી સ્વભાવ, તેમનાં દૃષ્ટાંતો અને વાક્યઆતુર્ય-આ સર્વથી શ્રોતાજનોનાં હૃદય તેમના પ્રતિ આકર્ષાઈ રહ્યાં. દિવસે દિવસે શ્રોતાઓની સંખ્યા વધતી ગઈ. રા. ભદ્રાચાર્યને ઘેર સ્વામીજી ઉતર્યા

હતા. તેમનું ઘર શ્રીતાઓથી ભરપૂર રહેવા લાગ્યું. સ્વામીજીમાં એક પ્રકારની નમ્રતા હતી, પણ તેની સાથે તેમનામાં જાહેર હિંમત અને સ્વશક્તિનું ભાન હતું. શ્રીતાજનોના ઉપર જાણે કે આકાશમાંથી એક વાદળ તૂટી પડતું હોય તેમ તેમના જવાબો તૂટી પડતા અને સર્વેને પોતાના પ્રવાહમાં ધસડી જતા. સ્વામીજીનામાં કોઈ પણ જાતનો દંભ નહોતો. પ્રાચીન ગુરૂઓની માફક તે કોઈ પણ જાતના પ્રતિજ્ઞ વગર સર્વેને બોધ આપતા. કોઈને તે કટુ વચન કહેતા નહોતા, પણ ટીકા કરવાની આવશ્યકતા હોય તો તે ક્યાં વગર પણ રહેતા નહોતા. એક પંડિતે તેમને પ્રશ્ન પૂછ્યો: “પ્રાતઃ, મધ્યાન્હ અને સાયંકાળમાં સંધ્યાવંદનાદિ ન કરીએ તો ન ચાલે? અમને વખત મળતો નથી.” સ્વામીજી એકદમ ઝંતુનમાં આવી ગયા અને જવાબ આપવા લાગ્યા: “શું! આપણા પ્રાચીન ઋષિ-મુનિઓ જે અનેક કાર્યો કરી રહ્યા હતા અને બુદ્ધિ અને જ્ઞાનમાં જેમની આગળ તમે માત્ર પતંગીયાં જેવાજ છો, તેમને વખત હતો અને તમારે નથી?” પાશ્ચાત્ય રિવાજોને પસંદ કરનારો એક હિંદુ સુધારક વૈદિક ઋષિઓનું ઘસાતું બોલવા લાગ્યો અને તેમના ઉપદેશોને અર્ધ વગરના ગણવા લાગ્યો. સ્વામીજી એકદમ તેના ઉપર પૂર્ણ ગુસ્સાથી વાક્યપ્રહાર કરી રહ્યા. તે બોલ્યા: “અરુપ જ્ઞાનથી ભાઈ, તમારું મગજ ખરાબ થઈ ગયેલું છે. તમે તમારા પૂજ્ય બાપદાદાઓ ઉપર ટીકા કરવાની હિંમત શી રીતે કરી શકો છો? આ પ્રમાણે બોલીને તમે તમારી નસોમાં તમારા બાપદાદાઓનું જે લોહી વહી રહેલું છે તેને વગોવો છો. ઋષિઓની પ્રાચીન વિધાની તમે કદી પરિક્ષા કરી છે? તમે વેદો વાંચ્યા છે? ઋષિમુનિઓએ પોતાની વિધાને સર્વ માટે બુદ્ધી મૂકી છે. તેમના ઉપદેશોની પરિક્ષા કરો અને તે તમને જરાએ અપૂર્ણ જણાશે નહિ. તમારા જેવા કેળવણીઓના આવા

હરાચહ અને એકપક્ષી જ્ઞાનને લોધેજ હિંદુ પ્રજા આજે તિરસ્કારને પાત્ર બની રહી છે.”

સાયંકાળના સમયમાં સ્વામીજી ફરવાને માટે જતા અને સમુદ્ર કિનારે જઈને બેસતા. ત્યાં માઝીઓનાં અડધાં ભૂખે મરતાં કંગાલ છોકરાંઓને પોતાની માતાઓ સાથે કેડ સુધી પાણીમાં કામ કરતાં જોઈને એક વખત સ્વામીજીની આંખમાં આંસુ આવી ગયાં અને તે બોલ્યા: “પ્રભુ ! તું આવાં કંગાલ મનુષ્યોને શા માટે ઉત્પન્ન કરે છે ? મારાથી તેમને જોઈ શકાતાં નથી. પ્રભુ ! ક્યાં સુધી ! ક્યાં સુધી !” તેમની સાથેના મનુષ્યોને પણ સ્વામીજીની લાગણી જોઈને અશ્રુ આવી ગયાં. તે મનુષ્યો મદ્રાસના યુવાનો હતા. તેમનાં અંતઃકરણમાં સ્વામીજીએ દૃઢ સ્વદેશભક્તિ અને પ્રભુપ્રેમનો વાસ કરાવ્યો હતો. અહીં આં અનેક વિષયો ઉપર વાતચિત ચાલતી હતી. સ્વામીજી સર્વેનાં અંતઃકરણમાં ધર્મના પ્રચારની આવશ્યકતા, સામાન્ય અને ગરિબ વર્ગોની કેળવણી, વગેરે વિષયો દલીલૂન કરતા હતા. તે દહેતા કે “યોગની સિદ્ધિઓ કે અમલકારોને માટે કદી ધન્યતા કરતા હિં. તમારા મોક્ષની પણ પરવા નહિ કરતાં ખીજઓની મુક્તિને માટે પ્રયાસ કરો. ધર્મનો પુનરોદ્ધાર કરો. આર્ય તત્ત્વજ્ઞાનને અખિલ વિશ્વમાં ફેલાવો. એશિયાની વિધાનું હિંદ કેન્દ્રસ્થાન છે અને હિંદુ પ્રજાની પુનઃ વ્યવસ્થા કરવાની અને ધર્મને પુનઃ સ્થાપવાની ફરજ ભારતવર્ષના યુવાનોને માથે રહેલી છે.”

એક વખત સાયંકાળના સમયમાં સ્વામીજીના માનમાં એક મોટી મિજલસ ભરવામાં આવી હતી. મદ્રાસના સધળા કેળવાયલા પુરૂષો ત્યાં હાજર હતા. ધણા માણસો સ્વામીજીની અગાધ બુદ્ધિથી અંબાઈ ગયા હતા. કેટલાક વિદ્વાનોની એક મંડળી તે વખતે ત્યાં એકઠી થઈ અને તેણે સ્વામીજીને વાદવિવાદમાં હરાવવાનો નિશ્ચય

કર્થો. સ્વામીજીએ સર્વને જણાવ્યું હતું કે તે અદ્વૈતવાદી છે. પેલી મંદળાએ તેમને સવાલ પૂછ્યો: “ તમે કહેા છો કે તમારા આત્મા અને પરમાત્મા વચ્ચે ભેદ નથી, તો પછી તમે કંઈ પણ ખરામ કૃત્ય કરો તેમાંથી તમને અટકાવનાર કોઈ છેજ નહિ.” સ્વામીજીએ જવાબ આપ્યો: “ જો હું પ્રમાણિકપણે એમ માનતો હોઉં કે હું અને સર્વ-વ્યાપી પરમાત્મા એકજ છીએ, તો પછી મારે પાપ કરવાની જરૂરજ રહે નહિ અને તેમ થતાં મને અટકાવનારની પણ જરૂર નજ રહે.”

થોડા સમયમાં સ્વામીજીના અગાધ જ્ઞાન વિષેની વાત આખા મદ્રાસમાં પ્રસરી રહી. એક દિવસ મદ્રાસના કેટલાક ઝૂનુની યુવાનો જોમને ડો. ડંકન જેવાઓએ માત્રામત્ર, બેઇન અને હાર્વર્ડસ્પેન્સરનાજ સિદ્ધાંતો ખરા છે એમ સમજાવ્યું હતું, તેમની સાથે ટ્રોપ્કીકેનની સાહિત્ય સભામાં સ્વામીજીએ અનેક વિષયો ઉપર ચર્ચા ચલાવી. તેઓ સધળા સુધારક પક્ષના હતા. સ્વામીજીને ખબરજ હતી કે તેમનો સુધારો ખોટુંજ કાર્ય કરી રહેલો છે. જુના વિચારવાળાનો તેઓ માત્ર તિરસ્કારજ કર્યા કરે છે. ઘણી વાતો કરીને સ્વામીજીએ આ સધળા યુવાનોના હૃદયમાં ઇસાવ્યું કે તેમણે સુખેથી પાશ્ચાત્ય આદર્શોની ખારી-કાથી અભ્યાસ કરવો; તેમનું પૃથક્કરણ કરવું; પરંતુ તે પહેલાં તેમણે પોતાના પૂર્વજોના તત્ત્વજ્ઞાન અને આદર્શોની પણ અભ્યાસ અવશ્ય કરવો જોઇએ. તેમ કર્યા સિવાય માત્ર પાશ્ચાત્ય શિક્ષણથીજ અંતઃજ જઇને તેને અતુસરવા માંડવું જોઇએ નહિ. પ્રાચીન સમયના સિદ્ધાંતો અને સમાજ નિયમોમાં જે કંઈ મહત્ત્વનું લાગે તેને આધુનિક સમયમાં પાયા તરીકે ઉપયોગમાં અવશ્ય લેવું જોઇએ. તેમ નહિ કરવામાં આવતાં આપણી પ્રજાકે માત્ર પાયાઓનો સમૂહો નાશ થઇ જશે. સ્વામીજીએ તેમને સમજાવ્યું કે તે સુધારાના શત્રુ નથી; તેઓ તો ઉલટો સુધારો માગે છે. પણ તેમનો સુધારો એ

આંતર વૃત્તિઓનો સુધારો છે, નહિ કે માત્ર બાહ્ય સુધારો. વળી ખરો સુધારો સર્વ જીની બાબતોને ખરાબ માની તેનો નાશ કરવામાં સમાયેલો નથી, પણ જીના ઉપર નવીન ઇમારત ચણવામાંજ રહેલો છે.

મદ્રાસના યુવાનોએ જ્યારે સ્વામીજીમાં તેમનાથી કદી ન મેળવી શકાય એવી વફાત્વશક્તિ, અંગ્રેજીનું ઉડું જ્ઞાન અને પાશ્ચાત્ય તથા આર્ય તત્ત્વજ્ઞાનનો આરીક અભ્યાસ જોયાં ત્યારે તેઓ સધળા સ્વામીજીને ચરણે નમી રહ્યા.

એકવાર મદ્રાસની ક્રિશ્ચિયન કોલેજના સાયન્સના આસિસ્ટન્ટ પ્રોફેસર શીંગારાવેલુ મુડેલીઅર તેમની પાસે આવ્યા. તેઓ ખ્રિસ્ત ધર્મના સિદ્ધાંતોનો સ્વીકાર કરતા અને હિંદુ ધર્મ ઉપર ટીકાઓ કરતા. તે વાદવિવાદ કરવાને આવ્યા હતા, પણ એક ક્ષણમાંજ તેમના વિચારોમાં ફેરફાર થઇ ગયો અને સ્વામીજીના ચુસ્ત શિષ્ય બની ગયા. પછીથી તેમણે સ્વામીજીનાં કાર્યોમાં ધણી મદદ કરી હતી અને અન્યાસ દિક્ષા લઇ સાધુ જીવન ગાળી રહ્યા હતા; તથા આખરે સંન્યાસી તરીકે તેમનું દેહાવસાન થયું હતું. શ્રીયુત વીં મુખ્યહુણ્ય આચર કહે છે કે તે એક દિવસ રા. બદાચાર્યને ઘેર ગયા હતા. સ્વામીજીની સાથે વાદવિવાદ કરીને તેમને હંશવવાનો તેમને વિચાર હતો. તેમના કેટલાક મિત્રો પણ તેમની સાથે આવ્યા હતા. સર્વે તે વખતે ક્રિશ્ચિયન કોલેજમાં ભણતા હતા અને સર્વેનું વલણ ખ્રિસ્તી ધર્મ તરફ વધારે હતું. રા. બદાચાર્યના મકાનમાં સ્વામીજી એક રથળમાં હુકકો પીતા પીતા વિચારઅસ્ત થઇને જાણે કે અડધા જાગતા હોય અને અડધા ઉઘતા હોય એમ એકેલા જણાતા હતા. તેમન માંનો એક જણ આગળ આવીને પૂછવા લાગ્યો: “ મહારાજ, પરમેશ્વર શી વસ્તુ છે ? ” પોતાને પૂછાયેલો સવાલ પોતે જાણે કે

સાંભળ્યો ન હોય તેમ સ્વામીજી હુકકો ગગડાવ્યાજ કરતા હતા. થોડીવાર પછીથી તેમણે પોતાની આંખો પુરેપુરી ઉઘાડી અને જાણે જવાબ આપતા હોય તેમ સામા પૂછતા લાગ્યા: “ મારા મિત્ર ! તમે શક્તિ (Energy) કેને કહો છો ? ” સવાલ પૂછનાર માણસને શક્તિની વ્યાખ્યા મોઢે આવડતી હતી, કારણ કે તે વિજ્ઞાનશાસ્ત્રનો અભ્યાસી હતો અને તેથી તે એક પોપટની માફક તે વ્યાખ્યા કડકડ બોલી ગયો. પણ સ્વામીજીએ તેના જવાબને અનેક સવાલો કરીને તોડી નાંખ્યો. બીજાઓએ તે સમજાવવાનો યત્ન કર્યો, તેમને પણ સ્વામીજીએ સહેલાઈથી હંકાર્યા. આખરે તેઓએ પોતાની વાત પડતી મૂકી. પછીથી સ્વામીજી જરા ટટાર થઈને બોલવા લાગ્યા: “ આ શું ! તમારાથી મનુષ્યમાં રહેલા શક્તિ જેવા એક સાદા અને સર્વગમ્ય પદાર્થની પણ વ્યાખ્યા આપી શકાતી નથી ! તમે તે શબ્દને હમેશાં વાપરો છો તોપણ તેની યોગ્ય વ્યાખ્યા તમે આપી શકતા નથી અને મને ઇશ્વરની વ્યાખ્યા આપવાનું કહો છો ! ” પછીથી સ્વામીજીએ ઇશ્વર અને શક્તિ બંનેનો ખ્યાલ એવા તો ઉચ્ચ અને સ્પષ્ટ વિચારોમાં તેમને આપ્યો કે તેઓ સત્રજા દંગ થઈ ગયા. તેમના બીજા પણ અનેક પ્રશ્નોના યથાર્થ અને સચોટ ઉત્તર સ્વામીજીએ આપ્યા. પછી સ્વામીજીએ તેમને કહ્યું કે તેમની યુદ્ધિ આડે માર્ગે દોરાઈ ગયેલી છે. પ્રાચીન ઋષિમુનિઓના સિદ્ધાંતોને તોડવામાં તેઓ માત્ર પોતાનું અજ્ઞાન અને મૂર્ખતાજ દર્શાવી રહેલા છે. એ પછી રા. આયરના મિત્રો ત્યાંથી ચાલ્યા ગયા હતા, પણ તે પોતે તો ત્યાંજ બેસી રહ્યા. સ્વામીજીના જ્ઞાનથી ઘણી ઉંડી અસર તેમના મન ઉપર થઈ હતી. પાછલા પહોરે સર્વે બહાર ફરવાને નીકળ્યા અને સમુદ્રને કિનારે જઈને બેઠા. ત્યાં અનેક વિષયો ઉપર વાર્તા ચાલી રહી. સ્વામીજીએ રા. આયરને પૂછ્યું: “ મારા મિત્ર, તમે કુસ્તી કરી શકો

છે ? ” વાત હિંદુ પ્રજાની શારીરિક ક્ષીણતા ઉપર ચાલી રહી હતી. રા. આયરે કહ્યું: “હા.” સ્વામીજી બોલી ઉઠ્યા: “ચાલો આવો, આપણે કુરતી કરીએ !” સ્વામીજીનું શારીરિક બળ અને દાવ પેચની આવડ જોઈને રા. આયર ચકિત થઈ ગયા અને સ્વામીજીને “પહેલવાન સ્વામી” કહીને બોલાવવા લાગ્યા.

શ્રીયુત બદાચાર્યને ત્યાં એક રસોઇઓ હતો. તે સ્વામીજીના ઉંડા જ્ઞાનની તો કદર કરી શકતો નહોતો, છતાં પણ તે સ્વામીજીને ઘણુંજ ચહાતો. તેનું કારણ નીચે પ્રમાણે હતું. સ્વામીજીની પાસે ચંદનના લાકડાનો બનાવેલો એક હુકો હતો. માઇસોરના રાજાએ ઘણા આગ્રહથી એ સ્વામીજીને ભેટ તરીકે આપ્યો હતો. સ્વામીજી પોતાની પાસે કશુંએ રાખતા નહોતા, પણ માઇસોર નરેશ જ્યારે બહુ કહ્યું ત્યારે તેમની યાદગીરી તરીકે એ હુકો સ્વામીજીએ સ્વીકાર્યો હતો અને તેને પીતા તે હમેશાં નજરે પડતા હતા. એક દિવસ રા. બદાચાર્યનો રસોઇઓ તે હુકો તરફ એકી નજરે જોઈ રહ્યો. હુકો સ્વામીજીના હાથમાં હતો. તેમણે તેને એકદમ પૂછ્યું “તારે આ જોઈએ છે ?” પેલા રસોઇઆએ ધાર્યું કે સ્વામીજી મસ્કરી કરે છે. સ્વામીજીએ ફરીથી પૂછ્યું, પણ પેલો માણસ હા કહેતાં ડરતો હોય તેમ લાગવાથી એકદમ સ્વામીજીએ તે હુકો તેના હાથમાં પકડાવી દીધો. પેલો રસોઇઓ ખુશ થઈ ગયો અને સ્વામીજીનો ઉપકાર માનવા લાગ્યો. પોતાની પાસે જે કંઈ હોય તેની જે કોઈ બીજો માણસ મગ્ગા કરે તો તરતજ તે તેને આપી દેવાનો સ્વામીજીનો સ્વભાવ હતો. હિંદુસ્તાનમાં તીર્થયાત્રા કરતા ત્યારે પોતાની પાસે એક દંડ રાખતા હતા. અમેરિકા ગયા ત્યારે પણ તે દંડને તેઓ ત્યાં લઈ ગયા હતા. સંઘળી યાત્રાઓમાં તે પોતાની સાથે હતો એમ ધારીને તેને તેઓ પવિત્ર ગણતા અને બહુ સંભાળથી જાળવી રાખતા. અમેરિકામાં એક

યુવાનને તે દંડ ઘણાજ ગમી ગયો અને તે પોતાની પાસે હોય તો ઠીક એવી તેની ધુણ્ણ થઇ. સ્વામીજી તેની ધુણ્ણ સમજી ગયા અને તરતજ તે દંડ તેને આપીને કહેવા લાગ્યા: “તમને જે ગમે તે તમારું છે.”

મદ્રાસમાં અસંખ્ય મનુષ્યો સ્વામીજીના અનુયાયીઓ બની રહ્યા. ચારે બાજુએથી લોકો તેમની પાસે આવતા અને શ્રી મન્મથનાથ બંદાચાર્યનું મકાન યુવાન અને વૃદ્ધ, પંડિતો અને સુશિક્ષિત પુરૂષો, સર્વને માટે યાત્રાનું ધામ બની રહ્યું. જેમ જેમ સ્વામીજીની અગાધ શુદ્ધિ, પવિત્રતા અને તેજસ્વીતા લોકોની નજરે આવતી ગઇ તેમ તેમ તેઓ વધારેને વધારે આવવા લાગ્યા. પોતાના પ્રવાસમાં મળેલો અનુભવ અને માહિતી હિંદુ ધર્મનું રહસ્ય સસગવડમાં તેમને ઘણાંજ ઉપયોગી થઇ પડ્યાં. કેળવાયલા પુષ્કળ યુવાનો તેમના ચુસ્ત શિષ્યો બની રહ્યા. અહિંઆંજ તે ઘણું માન પામી રહ્યા. અહિંઆંજ તેમના સમ્રાજા સિદ્ધાંતોનો ખરેખરો સ્વીકાર થયો. પશ્ચિમમાં જવાના તેમના નિશ્ચયને અહિંઆં ટેકો મળ્યો અને તેમના મદ્રાસી શિષ્યોએજ મોટું દંડ એકઠું કરીને અમેરિકા જવાની તૈયારી તેમને કરી આપી. તેમના કાર્યની શરૂઆત જાહેર રીતે અહિંઆંજ થઇ. જ્યારે સ્વામીજી પાશ્ચાત્ય પ્રદેશોમાં પોતાનું કાર્ય કરી રહ્યા હતા ત્યારે પણ તેમના મદ્રાસી શિષ્યોજ તેમના સિદ્ધાંતોને ભારતવર્ષમાં ફેલાવી રહ્યા હતા. તેમના બોધ વડે કરીને આખું મદ્રાસ ગાજી રહ્યું. ત્રણ અઠવાડીયાંમાં તો સ્વામીજીનું નામ સર્વેનાં મુખમાં રમી રહ્યું.

એ સમય વિષે લખતાં શ્રી. કે. વ્યાસ રાવ, બી. એ. લખે છે કે;

“સ્વામીજી કલકત્તા યુનિવર્સિટીના એક ગ્રેજ્યુએટ હતા. તેમનું અસ્તક સાદું મુંડન કરાવેલું હતું. તેમની મુખમુદ્રા મહા તેજસ્વી

હતી. તેમણે સંન્યાસીનાં ભગવાં લુગડાં પહેર્યા હતાં. અંગ્રેજ અને સંસ્કૃત ભાષાઓમાં તેમનું વક્તૃત્વ અસ્ખલિત હતું. તેમની હાજર-જવાબી આશ્ચર્યકારક હતી. જાણે કે જગદાત્મા સાથે પોતાનું તાદાત્મ્ય સાધતા હોય તેમ તેઓ ગંભીર ભાવપૂર્વક, ખરા અંતઃકરણથી અને ખુદ્ધે અવાજે શ્લોકો અને ગાયનો લલકારતા. ભારતવર્ષનાં અનેક સ્થળોએ પ્રવાસ કરીને તે આઘ્યા હતા. તેમનું શરીર મજબુત અને આરોગ્ય હતું. અનુપમ હાસ્યથી તેમનું મુખ ભરપુર હતું. આવા એક અસામાન્ય સંન્યાસીને જોઈને આપું મદ્રાસ ખજાનખાની રહ્યું હતું. આ વેળાએ મદ્રાસનાં થિઓસોફી, તેના મહાત્માઓ અને તેમના ચમત્કારો વિષે મોટી ગરબડ ચાલી રહી હતી. સ્વામીજીને મહાત્માઓ અને તેમના ચમત્કારોની પાખંડી વાતો તરફ તિરસ્કાર હતો. જ્યારે મદ્રાસના લોકોએ જાણ્યું કે એ નવા આવેલા પદ્મીધર સંન્યાસી થિઓસોફીના મહાત્માઓનું અસ્તિત્વ સ્વીકારતા નથી ત્યારે લોકોનાં ટાળે ટાળાં તેમનાં દર્શન કરવાને જવા લાગ્યાં. સ્વામીજી વખતે મિજબાનીમાં પણ ભાગ લેતા અને વખતે હુકો પણ પીતા; છતાં તેમની વૈરાગ્યવૃત્તિ જોઈને અને તેમનું ઉત્કૃષ્ટ સદાચરણ નિહાળીને સર્વેના મનમાં તેમના વિષે વિલક્ષણ પૂજ્યભાવ ઉત્પન્ન થયો હતો. સંન્યાસી થઈને સ્વામીજી હુકો પીએ છે અને ઉત્તમ પકવાનો પણ ખાય છે, છતાં પણ તે પૂર્ણ વૈરાગ્યશીલ છે, એમ જોઈને સર્વે વિસ્મિત થતા. વૈરાગ્ય વિષે બોલતાં તે એટલા શુદ્ધ અંતઃકરણથી બોલતા કે તેમના શ્રોતાઓ ક્ષણભર વિરક્ત બની રહેતા. વિનોદમાં પણ તે તેટલાજ હુંસિયાર હતા. જ્યારે તે હાસ્ય-વિનોદ કરવા માંડતા ત્યારે શ્રોતાજનો હસી હસીને થાકી જતા. એક ક્ષણે તેમનો હાસ્તવિનોદ નજરે આવતો અને ખીજી ક્ષણે તે ધણીજ ગંભીરતાથી આત્મા અને પરમાત્મા વિષે ચર્ચા કરી અનુપમ જ્ઞાન

દાખવતા નજરે પડતા. આધ્યાત્મિક વિષયમાં સ્વામીજી જે નિપુણતા ધરાવતા હતા તે ઉપરાંત જે ગુણ વડે સર્વેનાં મન ઉપર વધારે અસર થઈ હતી. તે સ્વામીજીનું નિઃસીમ સ્વદેશાભિમાન હતું. સ્વામીજીએ યુવાવસ્થામાં ધરમારનો ત્યાગ કર્યો હતો અને સર્વ સાંસારિક બંધનોથી મુક્ત થયા હતા; પણ પોતાની માતૃભૂમિ પ્રત્યે તેમનો પ્રેમ કાયમજ હતો. તેમને જે કશી વાતથી દુઃખ થતું હોય તો તે ભારતવર્ષની અવનતિને લીધેજ થતું હતું. તે અવનતિના ઉપાયોની કલ્પનાઓ તેમના મનમાં ઉડતી અને તેમને તેમના શ્રોતાઓ આશ્ચર્યથી સાંભળી રહેતા. હિંદુ તરણોની શારીરિક દુર્બળતા જોઈને તેમને અત્યંત ખેદ થતો અને પોતાનાં બાપણોદ્ધાર તેને માટે તે સર્વેની ઝાટકણી કહાડતા. તેમના શબ્દો વિજગીની માફક નીકળતા અને એક શબ્દની માફક શ્રોતાઓ ઉપર પ્રહાર કરતા. તેમના બોધની અસર સર્વેના ઉપર થઈ છે. તેમનો ઉત્સાહ કેટલાકના હૃદયમાં તો પુષ્કળ રેડાયો છે અને થોડાંના હૃદયમાં તેમની દૃઢ શ્રદ્ધાની જ્યોતિ અતિશય ઝળહળી ઉઠી છે. ”

સધગાં દર્શનો, આગમો અને યોગની જાણે કે હાલતી ચાલતી મૂર્તિ હોય તેમ સ્વામીજી સર્વને ભાસતા હતા. આર્યતત્ત્વજ્ઞાનથી તેમનું હૃદય ભરેલું હતું, એટલુંજ નહિ પણ પાશ્ચાત્ય તત્ત્વજ્ઞાન અને વિજ્ઞાનશાસ્ત્રમાં પણ તે પુરેપુરા નિપુણતા હતા. એક પાશ્ચાત્ય વિદ્યામાં પારંગત થયેલો માણસ, જે પાછળથી સ્વામીજીને શિષ્ય બની રહ્યો હતો તે તેમના વિષે લખે છે કે, “ તેમની મુદ્ધિના અહોળા વિસ્તારથી હું તો ચક્રિતજ થઈ ગયો અને તેમના તરફ આકર્ષાયો. ઋગ્વેદથી તે રઘુવંશ પર્યંત અને વેદાંતનાં ગહન તત્ત્વોથી તે અર્વાચીન કેન્ટ અને હેમબ્રના સિદ્ધાંતો પર્યંત, સત્ત્વળું પ્રાચીન અને અર્વાચીન સાહિત્ય, કળા, સંગીત અને નીતિશાસ્ત્ર, સર્વેનો તેમણે સંપૂર્ણ અભ્યાસ

કરેલો હતો; તેમના માનસિક પ્રદેશમાં તે સઘળું પ્રત્યક્ષ થઈ રહેલું હતું. પ્રાચીન યોગવિદ્યાનાં ગુહ્ય તત્ત્વોને જોટલી સ્પષ્ટતાથી તે સમજાવતા તેટલીજ સ્પષ્ટતાથી તે આધુનિક સમયની પ્રયોગશાળાની યાંત્રિકીઓ સામાના મનમાં ઉતારતા. તેમની બુદ્ધિ કોઈ પણ વિષયમાં કુઠિત થયેલી જણાતી નહોતી. આથી હું ચકિત બની ગયો અને તેમનો દાસ થઈ રહ્યો.”

વળી એક બીજો શિષ્ય લખે છે કે, “ ધણી વખત સ્વામીજીને પોતાના ઉચ્ચ વિચારોના વાતાવરણમાંથી નીચે ઉતરવું પડતું હતું અને તેમને પ્રશ્ન કરનારાઓના અધિકાર પ્રમાણે તેમને સમગ્રુપ આપવી પડતી હતી. વારંવાર પહેલેથીજ તે કયા કયા પ્રશ્નો પૂછાશે તે સમજી જતા અને તેમના ઉત્તરો વગર પૂછ્યે આપીજ દેતા અને શ્રોતાઓના મનનું સમાધાન થઈ જતું. પ્રશ્નોને તે સી રીતે જાણી શક્યા એમ જ્યારે તેમને પૂછવામાં આવતું ત્યારે તે હસતે હસતે જવાબ આપતા કે સંન્યાસીઓ મનુષ્યોના વૈદો છે, અને તેઓ ઔષધિ આપતાં પહેલાં મનુષ્યોના રોગો નજરે જેવાથી પણ પારખી શકે છે.”

“ ધણી વખત ધણા માણસોના વિચારોને તે એકદમ જાણી લેતા અને તેમને સર્વેને એકજ વાદપ્રકારથી ચુપ કરી દેતા. જેમના ઉપર તેમની કૃપા થતી તેમને તે અતિ નમ્ર અને ક્ષમાશીલ દેખાતા, પણ તેમની સંનિધિમાં રહેતાર મનુષ્યને જાણે કે ઝડ સળગી ઉઠે એવા દાઝગોળાની સમીપમાં તે રહેતો હોય એમ સાવચેતીથી રહેવું પડતું, કારણકે જે કદી કોઈના મનમાં કોઈ પણ અપવિત્ર વિચારનો સંચાર થાય તો સ્વામીજી તેને એકદમ જાણી જાય અને તેમના મુખ ઉપર એક પ્રકારનો ભાવ જણાઈ રહે. પછી એક પ્રકારના વિચિત્ર હાસ્યથી સ્વામીજી પોતાનો તે ભાવ વાણીમાં પ્રગટ કરે અને વાતચિતમાં તેમના મુખમાંથી તે સંબંધી કેટલાક શબ્દો નીકળી પડે.”

સ્વામીજીએ સર્વેને પોતાનો પશ્ચિમમાં જવાનો વિચાર જણાવ્યો હતો. મદ્રાસમાં તે સર્વેને કહેતા કે “પ્રાચીન ઋષિમુનિઓનો હિંદુ ધર્મ અત્યાર સુધી સ્થાયી થઈ રહેલો છે. તેને ગતિમાન થવાનો વખત હવે આવ્યો છે. હિંદુ ધર્મના પ્રચાર માટે આપણે કમ્મર કમીને સજ્જ થવું જોઈએ. આપણા ધર્મ-કોટ અભેદ છે એમ ખાલી બોલ્યા કરવું અને તેના ઉપર અનેક પ્રહાર થાય તે શું આપણે જોયાજ કરવા? પ્રાચીન સમયમાં આપણા પૂર્વજો માત્ર પોતાનો જ્યાવજ કરીને બેસી રહેતા નહોતા. ચઢાઈનું ધોરણ હાથ ધરીને તેમણે આપણા વૈભવશાળી ધર્મનો અનેક દેશોમાં પ્રચાર કરેલો છે. પોતાની ન્યાતનુંજ કે પ્રાંતનુંજ માત્ર અભિમાન ધરીને આપણે એક નાના પાંજરામાં બંદી રહીશું કે અન્ય પ્રજાઓની વિચારસૂઝમાં વિચરીને ભારતવર્ષના કલાણને માટે તેમના ઉપર આપણા ધર્મની ઊંડી છાપ પાડીશું? હિંદનો પુનરોદ્ધાર કરવાને તેની સઘળી શક્તિઓને એકત્ર કરવી જોઈએ. આ સઘળું કરવાને માટેજ મેં મંન્યાસ લીધેલો છે.”

સ્વામીજીના વિચારોએ શ્રોતાઓ ઉપર પ્રમળ અસર કરી અને સ્વામીજીને પાશ્ચાત્ય પ્રદેશોની મુસાફરી માટે સઘળાઓએ બહુજ યોગ્ય સમજીને ખર્ચ માટે તેમણે ફંડ ઉઘરાવ્યું, પરંતુ ફંડમાં માત્ર પાંચસેં રૂપિયાજ એકઠા થયા.

એ જોઇને સ્વામીજી પોતાના શિષ્યોને કહેવા લાગ્યા કે “ભાઈઓ ! માતાજીની ઇચ્છા ઉપરજ મેં સર્વ આધાર રાખેલો છે. જ્યારે તેની મરણ થશે કે મારે પશ્ચિમમાં જવું ત્યારે જરૂરી દ્રવ્ય એની મેળેજ આવી મળશે. માતાજીની સ્પષ્ટ ઇચ્છા જણ્યા સિવાય પગલું ભરવું નહિ. માટે આ રૂપિઆ ગરિઓને વહેંચી આપો.” સ્વામીજીની આજ્ઞા પ્રમાણે શિષ્યોએ તે રકમ ગરીબોને વહેંચી આપી.

એ પછી થોડા સમયમાં હૈદ્રાબાદથી કેટલાક સદ્ગૃહસ્થો મદ્રાસમાં આવ્યા અને પોતાના શહેરમાં આવવાને સ્વામીજીને પ્રાર્થના કરવા લાગ્યા, સ્વામીજીની કીર્તિ ચારે પાસ ફેલાઈ રહી હતી; તેથી હૈદ્રાબાદના લોકો પણ તેમનાં દર્શનને માટે આવુર હતા. લોકો, સરદારો, નવાબો વગેરે હજારો માણસો સ્ટેશનપર સ્વામીજીનો સત્કાર કરવા આવ્યા હતા. સ્વામીજીએ લોકોની માગણી ઉપરથી “પશ્ચિમમાં હિંદુ ધર્મનો પ્રચાર કરવાનો મારો હેતુ” એ વિષય ઉપર એક સુંદર ભાષણ અહીં આપ્યું હતું. આ ભાષણની બહુજ ઉંડી અસર શ્રોતા-વર્ગ ઉપર થઈ હતી અને ઘણા લોકોએ એ કામમાં સ્વામીજીને મદદ આપવાની તત્પરતા દર્શાવી હતી; પરંતુ સ્વામીજીએ હજી તે મદદ સ્વીકારવાનો સમય આવ્યો નથી એવો ઉત્તર આપ્યો હતો.

એ ત્રણ દિવસ પછી સ્વામીજી હૈદ્રાબાદ છોડી ગયા. આમુ કાલીચરણ લખે છે કે “તેમની પવિત્રતા, સાદાઈ, અસ્ખલિત મનો-નિશ્ચય અને અતિ ઉચ્ચ પ્રકારની ધ્યાનાવસ્થા વડે કરીને હૈદ્રાબાદના શહેરીઓનાં મન ઉપર ભારે અસર થઈ રહેલી છે.”

હૈદ્રાબાદમાં સ્વામીજીને એક યોગીનો મેળાપ થયો હતો. તે યોગી બ્રાહ્મણ હતો અને પોતાની માનસિક શક્તિઓને કેળવીને તેણે અસામાન્ય શક્તિઓ પ્રાપ્ત કરી હતી. પોતે ધારે તે વખતે પોતાની કામળીમાંથી કુલ્લ ક્ષણાદિના ઢગલે ઢગલા તે કહાડી શકતો હતો. સ્વામીજી તેની પાસે ગયા ત્યારે તે યોગીને તાવ આવેલો હતો. સ્વામીજીને જ્ઞેતાંજ આ યોગીને તેમના પર અતિશય પૂજ્યભાવ આવી ગયો. સ્વામીજીને તેણે પોતાની પાસે બેસાડ્યા અને તેમનો હાથ પોતાને માથે મૂકવાની બહુ આશ્ચર્યથી વિનવતી કરી. સ્વામીજીએ તે પ્રમાણે કરતાંજ તે યોગી એ દમ પેટે! થયો અને તેનો તાવ જતો રહેલો જણાયો.

પ્રકરણ ૩૨ મું-પશ્ચિમના પ્રવાસની તૈયારી અને સમુદ્ર યાન.

પ્રવાસનો નિશ્ચય.

દૈદ્રાવ્યાદથી સ્વામીજી પાછા મદ્રાસ આવ્યા. પશ્ચિમમાં જવાનો વિચાર હવે તેમના મનમાં વધારે જોરથી ઘોળાવા લાગ્યો. ઘડીકમાં તે આશા પૂર્ણ બની રહેતા અને ઘડીકમાં તેમને નિરાશા ઉત્પન્ન થઈ રહેતી. વારે ઘડીએ તેઓ શ્રીજગદંબાને પ્રાર્થના કરતા કે “ તારો હુકમ શો છે ? ” તેમને યાદ આવ્યું કે શ્રી શારદાદેવી સાક્ષાત જગદંબાજી છે, લાવ તેમને લખીને પૂછું ! તેઓ કહેશે તેમ હું કરીશ.

શ્રી શારદાદેવી શ્રીરામકૃષ્ણનાં પત્ની હતાં. સ્વામી વિવેકાનંદ તેમને જગદંબા સમાન ગણતા અને શારદાદેવી શ્રીરામકૃષ્ણના શિષ્યોને પોતાના પુત્રોજી ગણતાં. સ્વામીજીએ શ્રી શારદાદેવીને પૂજ્યભાવ, મૃદુતા અને પ્રેમથી ભરેલો પત્ર લખ્યો. તેમાં સ્વામીજીએ પોતાનો પશ્ચિમમાં જવાનો વિચાર દર્શાવીને તે બાળપણમાં શારદાદેવીને સલાહ અને આશિર્વાદ તેમજે માગ્યાં હતાં અને તેમજે એ વાત કોઈને જણાવવી નહિ એવી વિનંતી પણ કરી હતી. કાગળ લખીને બંધ કર્યા પછી સ્વામીજીએ તેને પોતાને મસ્તકે ઘણા પૂજ્ય-ભાવથી ધર્યો અને પડીથી તેને ટપાલમાં મોકલી આપ્યો.

કાગળ શ્રીશારદાદેવીને મળતાં તેમના હૃદયને પાર રહ્યો નહિ. ઘણા દિવસથી તેમને તેમના બહાના નરેન્દ્રની ખબર મળી નહોતી. સ્વામીજી તેમના ગુરૂદેવના બહાનામાં બહાના શિષ્ય હતા; તેમ શ્રીશારદાદેવીને પણ તે ઘણાજ પ્રિય હતા. શ્રીરામકૃષ્ણની મહાસમાધિ પડી સ્વામીજીમાં જે અસાધારણ પ્રતિભા ખીલી આવી હતી. તે ઉપરથી

શ્રીશારદાદેવી એમજ માનતાં હતાં કે નરેન્દ્રના શરીરદ્વારા શ્રીરામકૃ-
ષ્ણ સઘળું કાર્ય કરી રહેલા છે. ઘણીવાર તે નરેન્દ્રને સંભારતાં
અને તે ક્યાં હશે ? તે પગે ચાલીને અહીં તહીં ફરતો હશે, તે
ચાકી ગયો હશે, હું તેને માટે શું કરું ? એવા એવા અનેક વાતસલ્ય-
પૂર્ણ વિચાર તે અનેકવાર કરતાં. તે સાધુ આત્મા છે, પવિત્ર છે,
આધ્યાત્મિકતાનો તેનામાં વાસ છે, તેનું જીવન ધન્ય છે, એમ કહીને
તે પોતાનું મન વાળતાં.

સ્વામીજીનો પત્ર વાંચતાં ધર્મસેવા માટેની તેમની તત્પરતા
જોઈને શારદાદેવી ઘણાંજ ખુશી થયાં. નરેન્દ્ર આખી પૃથ્વીમાં એકલો
ધ્રુમે તો પણ તેને હરકત થનાર નથી એમ તેમને લાગ્યું અને
પોતાનો આશિર્વાદ પત્રદ્વારા તેમણે લખી મોકલ્યો. પત્રમાં તેમણે પ્રેમ
અને સલાહથી ભરેલાં ઘણાં વચનો લખી મોકલ્યાં.

જ્યારે સ્વામીજીને શારદાદેવીનો પત્ર મળ્યો ત્યારે તેને વાંચીને
તે નાચ્યા, કુદ્યા અને તેમની આંખોમાં આનંદનાં અશ્રુ આવી ગયાં.
તે પોતાની ઝોરડીમાં ગયા અને પછીથી સમુદ્રને કિનારે ગયા અને
ત્યાં એકાંતમાં છેવટના વિચારો કરી લઘ પશ્ચિમમાં જવાનો નિશ્ચય
દૃઢ કર્યો. તે પોતાના મનમાં કહેવા લાગ્યા કે “હા, હવે બધું નક્કી
થયું ! શ્રીજગદંબાની એજ ઇચ્છા છે કે મારે પશ્ચિમમાં જવું !”

મદ્રાસમાં બાપુ મન્મથનાથ ભટ્ટાચાર્યને ઘેર સ્વામીજીનો મુકામ
હતો. સમુદ્ર કિનારેથી તે ઘેર પાછા આવ્યા ત્યારે તેમના મુખ ઉપર
એક પ્રકારનું તેજ જ્વાલ રહેલું હતું. ઘરમાં તેમના ઘણા શિષ્યો એકઠા
થયા હતા. સ્વામીજી ઘરમાં પેસતે પેસતે “હવે તો પશ્ચિમનીજ
વાત, હવે તો બસ પશ્ચિમનીજ વાત ! હવે હું તૈયાર છું; શ્રી જગ-
દંબાનો એજ હુકમ છે.” આ પ્રમાણે બોલવા લાગ્યા. સઘળા શિષ્યો
એ સાંભળીને ઉત્સાહમાં આવી ગયા અને હંડ એકઠું કરવાને નીકળી પડ્યા.

પ્રવાસની તૈયારી.

તેમના પ્રવાસથી થોડાજ સમયમાં સારી રકમ એકઠી થઇ ગઇ અને તે સ્વામીજીને ભેટ કરવામાં આવી.

આ પ્રમાણે સ્વામીજી પશ્ચિમમાં જવાની તૈયારી કરી રહ્યા હતા એટલામાં ખેત્રીના મહારાજના ખાનગી કારભારી જગમોહનલાલ ત્યાં આવી પહોંચ્યા. ખેત્રીના મહારાજને પુત્ર નહોતો અને સ્વામીજીનાં પગલાં પોતાને ત્યાં થયા પછી અને તેમની કૃપાથી રાજજીને ઘેર પુત્રનો જન્મ થયો હતો. પુત્ર જન્મની ખુશાલીમાં રાજજી મોટો ઉત્સવ કરવાની તૈયારી કરી રહ્યા હતા અને સ્વામીજીની કૃપાદૃષ્ટિથીજ પુત્રની પ્રાપ્તિ થયેલી હોવાથી તે ઉત્સવ વખતે સ્વામીજીનાં પવિત્ર પગલાં તેમના મહેલમાં જોઇએજ એવી રાજજીની કિંકટ ઇચ્છા હતી. સ્વામીજી મદ્રાસમાં છે એમ જાણીને તેમણે પોતાના ખાનગી કારભારીને ત્યાં મોકલ્યો હતો. જગમોહનલાલે પોતાનું આવવાનું કારણ જણાવ્યું, પણ સ્વામીજી પશ્ચિમમાં જવાની તૈયારી કરી રહ્યા હતા તેથી તેમણે ખેત્રી જવાની ના પાડી. જગમોહનલાલે ધણો આગ્રહ કર્યો અને નહિ આવો તો રાજજી ધણાજ નિરાશ થઇ જશે એમ જણાવવાથી છેવટે સ્વામીજીને તે વાત કબૂલ કરવી પડી.

સ્વામીજી દરબારમાં પહોંચતાં રાજજીએ તેમને સાષ્ટાંગ પ્રણામ કર્યા અને પોતા ઉપર મોટો અનુમ્મદ થએલો જણાવીને ધણાજ આનંદથી તેમને સિંહાસને બેસાડ્યા. એ પ્રસંગે ત્યાં પધારેલા અન્ય રાજઓ, કુંવરો અને શેઠ શાહુકારોએ પણ સ્વામીજીને હર્ષથી પ્રણામ કર્યા અને ઉત્સવનું કાર્ય ધણા ઉલ્લાસથી કરવામાં આવ્યું. રાજજીએ પોતાના બાલકને દરબારમાં મંગાવરાવ્યો અને સ્વામીજીનાં તેને મસ્તકે હાથ મુકાવી આશીર્વાદ લીધો.

ખેત્રીથી સ્વામીજી મુંબઇ જવાને ઉપડ્યા. ત્યાં તેમને કેટલીક

તૈયારી કરવાની હતી. રાજજી તેમને જમપુર સુધી વળાવવાને ગયા. રાજજીએ પશ્ચિમના પ્રવાસને માટે જોઈતાં સાધનોમાં ઘણીજ મદદ કરી અને સ્વામીજીને રીઝર્વ કરેલા ફર્સ્ટ ક્લાસના ખાનામાં બેસાડીને રાજજી વિદાય થયા.

પશ્ચિમના પ્રવાસની સધળી તૈયારી કરી આપવા માટે ખેત્રીના રાજ-એ પોતાના ખાનગી કારભારી જગમોહનલાલને સ્વામીજીની જોડે મુંબઈ મોકલ્યા હતા. જગમોહને સ્વામીજીને માટે ભાતભાતનાં સુંદર રૈશમી અને કસબી કપડાં ખરીદવા માંડ્યાં. સ્વામીજીએ તેની ના પાડી અને માત્ર એક ભગવો ઝબ્બોજ બસ થશે એમ કહેવા લાગ્યા. જગમોહને કહ્યું કે તમે રાજજીના ગુરૂ છો અને એક રાજના ગુરૂ જેવા પોશાકમાંજ પશ્ચિમમાં હાજર થવાની આપ કૃપા કરો એવી અમારા રાજની નમ્ર ઇચ્છા છે.

ખેત્રીના મહારાજાએ પોતાના ગુરૂને એક રાજગુરૂને છાજે તેવાં ઉત્તમ વસ્ત્રોથી સજ્જ કરવાને અને ખીજી તૈયારી પણ તેવીજ રીતે ઉત્તમ પ્રકારની કરી આપવાને પોતાના કારભારીને આજ્ઞા કરી હતી અને તેને માટે પુરતું દ્રવ્ય પણ આપ્યું હતું. જગમોહને સ્વામીજીને “પેનીન્સ્યુલર” સ્ટીમરમાં ફર્સ્ટ ક્લાસની ટીકીટ લઈ આપી અને દરેક રીતે સુસાધરીની ઉત્તમ સગવડ કરી આપી.

સ્વામીજીના ગુરૂભાઈઓ કલકત્તામાં પોતાનો સમય ધ્યાન ભજનમાં ગાળતા હતા અને વખતે એક ખીજને પુછતા હતા કે “નરેન્દ્ર ક્યાં હશે?” પણ સ્વામીજી ક્યાં છે તેની કોઈને ખબર નહોતી. સ્વામીજીએ કેટલાક સમયસુધી પોતાનું સંન્યાસનું નામ સ્થિર થવા દીધું નહોતું કે જેથી કરીને તેમના ગુરૂભાઈઓ તેમના વિષે કંઈ પણ જાણે નહિ અને તેમની પાછળ આવે નહિ. કોઈ સ્થળે તે “વિવિદિશાનંદ” અને કોઈ સ્થળે તે “સચ્ચિદાનંદ” ને નામે

ઝોળખાતાં હતા. ખેત્રીના મહારાજની ઇચ્છાથી આખરે તેમણે “વિવેકાનંદ” નામ નહીપણે ધારણ કર્યું હતું અને પછીથી એ નામથીજ તે હમેશાં ઝોળખાતા હતા.

સને ૧૮૯૩ ના મે માસની તારીખ ૩૧ મીએ સ્વામીજીની સ્ટીમર મુંબઈથી ઉપડી. અમેરિકાના શિકાગો નગરમાં બરાનારી સર્વ ધર્મ પરિષદમાં હાજર થઈ પોતાનું કાર્ય બજાવવાને માટે સ્વામીજી કેવા સજ્જ થએલા હતા તે વિષે લખતાં એક લેખક લખે છે કે— “પોતાના હિંદના પ્રવાસમાં સ્વામીજીએ બુદ્ધ અને જૈન ધર્મના રહસ્યનો અને રામાનંદ તથા દયાનંદના સિદ્ધાંતોનો ખારીક અભ્યાસ કર્યો હતો. તુલસીદાસ અને નિશ્ચલદાસના તે મોટા અભ્યાસી બની રહ્યા હતા. દક્ષિણ હિંદુસ્તાન અને મહારાષ્ટ્રના સાધુઓ વિષે તેમણે પુષ્કળ જ્ઞાન મેળવ્યું હતું. હિંદના મોટામાં મોટા પરમહંસ પરિવાર-કાચાર્યથી તે નાનામાં નાના લાલચુરના ભંગી અને મેહેતર શિષ્યોની ભાવનાઓ અને આશયોનું તેમણે ખારીક અધ્યયન કર્યું હતું. મુગલાઈ રાજ્ય ભારતવર્ષના પ્રજાકીય જીવનને જરાકે બાધ કરતા નહોતું એમ તેમની દૃષ્ટિમાં સ્પષ્ટપણે જણાઈ ચુક્યું હતું. વિચારની વિશાળતામાં “અકબર” એક ખરેખરો હિંદુ હતો અને તે અભેદ-દર્શી હતો. સ્વામીજીને મન “તાજમહેલ” એ આરસપહાણની બનાવેલી શકુંતલા હતી. કબીર, નાનક, મીરાંબાઈ, અને તાનસેન વગેરેનાં ભજનો તેમના મુખમાં રમી રહ્યાં હતાં. પૃથુરાજ, દીક્ષી, ચિતોડ, પ્રતાપસીંહ, શિવ અને ઉમા, રાધા અને કૃષ્ણ, સીતા અને રામ, તેમજ બુદ્ધની અનેક કથાઓ તેમના સ્મૃતિપટ પર તરી રહી હતી. જ્યારે તેમના વિષે સ્વામીજી વાત કરતા ત્યારે દરેક બનાવ અદ્ભુત રીતે શ્રોતાના મનમાં ખડો થઈ રહેતો. તેમનું શરીર, બુદ્ધિ, હૃદય અને અંતઃકરણ, એ સર્વ તેમનાં દેશનાં પ્રતિભાશાલી

કાવ્યરૂપજ બની રહેલાં હતાં. ભારતવર્ષની પ્રાચીન જાહોજલાલી, વર્તમાન દુર્દશા અને તે દુર્દશાને દૂર કરવાની ઉડી લાગણીઓથી તેમનો અંતરાત્મા છલાછલ ઉભરાઇ રહેલો હતો.”

“જે જે કાંઇ ભારતવર્ષના પાયારૂપ હોય, તેના જીવનને અને અંગેને જે કાંઇ પુષ્ટિ આપનારૂં હોય, તે સર્વને સ્વામીજીએ પોતાના મનમાં ધરી રાખ્યું હતું. તેના જીવનપ્રવાહના ગુહ્ય હેતુઓ તે સમજી ગયા હતા. તેમના હૃદયમાં ઝગહગી રહેલા આધ્યાત્મિક પ્રકાશને લીધે તેમજ ત્યાગવૃત્તિ અને બ્રહ્મચર્યાદિ ચારિત્ર બળને લીધે તેમના અંતઃકરણમાં અખુટ ઉત્સાહ અને અદ્ભુત જીરુસો તેમજ સૂક્ષ્મથી સૂક્ષ્મ સત્યો જગહગી રહેલાં હતાં; અને બીજા મનુષ્યોને જ્યાં માત્ર ભિન્નતાજ દેખાયા કરતી ત્યાં સ્વામીજીની તળસ્પર્શી દૃષ્ટિને અભેદ દેખાઇ રહેતો. તેમનું મન વસ્તુઓના આંતર સ્વરૂપમાં પ્રવેશ કરતું અને બનાવોને તેમના આબેહુબ સ્વરૂપમાંજ ગ્રહણ કરતું. તેમનું મન ઘણુંજ તવસ્પર્શી હતું અને તેમનું જ્ઞાન અનુભવ સિદ્ધ હતું. સર્વ-ધર્મપરિષદમાં સમસ્ત ભારતવર્ષના પ્રતિનિધિ તરીકે જનાર મનુષ્યમાં આથી વધારે લાયકાત શી હોઇ શકે ? વેદ-વેદાન્ત, બુદ્ધધર્મ, જૈનધર્મ, શૈવ કે વૈષ્ણવધર્મ, ક્રિશ્ચિયન કે ઇસ્લામધર્મ, સર્વને સમગ્રવવાને આથી વધારે તૈયારી શી હોઇ શકે ? શ્રીરામકૃષ્ણ પરમહંસ કે જે સર્વધર્મ પરિપદ્ધરૂપજ હતા તેમના આ પ્રિય શિષ્ય સિવાય આવા કાર્યને માટે યોગ્ય પુરૂષ બીજો કોણ હોઇ શકે ?”

સમુદ્રયાન.

આગબોટ આગળ ને આગળ વધવા લાગી. સમુદ્રની મુસાફરી સ્વામીજીએ કદી કરી નહોતી. અલાર, સુધી માત્ર દંડ અને કમણ્ડલુ લઇનેજ તેઓ હિંદમાં વિચર્યા હતા, તેને બદલે હવે તેમને ઘણો સામાન સાથે રાખવો પડ્યો હતો. અને તેને લીધે તેમને ઘણો શ્રમ

વેઠવો પડતો હતો. પણ થોડા વખતમાંજ સ્વામીજી પરિસ્થિતિને અનુકૂળ થઈ રહ્યા. તેમના આનંદી સ્વભાવ અને ભગ્ય આકૃતિને લીધે તેઓ આગબોટમાં સર્વને પ્રિય થઈ રહ્યા. સ્ટીમરનો કોષ્ટન પણ તેમની સાથે હળી જઈને અહીં તહીં ફરતો. તેણે સ્વામીજીને આખી સ્ટીમર અને તેનાં યંત્રો બતાવ્યાં.

રસ્તામાં અનેક અવનવા સ્થળો અને બનાવો સ્વામીજીની દૃષ્ટિએ અદ્ભુતતાં હતાં. ઉચ્ચ ભાવનાઓથી ભરેલું તેમનું હૃદય અને સૂક્ષ્મ કલ્પનાશક્તિ સંપન્ન મુદ્ધિ, સમુદ્રમાં ઉદતાં પાણીનાં મોજામાં, પવનની હોરોમાં અને આકાશમાં અનેક પ્રકારનું સૈદ્ધ્ય જેવા લાગ્યાં અને પરમાત્માના અગાધ મહિમામાં ડૂબવા લાગ્યાં. કોલંબો, સીંગાપોર, હોંગકોંગ વગેરે જે જે સ્થળોએ સ્ટીમર ઉભી રહી, તે તે શહેરોના લોકોની પ્રવૃત્તિઓ અને રીતરિવાજો જાણવાનો જેટલો પણ સમય તેમને મળ્યો તેનો બન્યો તેટલો ઉપયોગ તેમણે કરી લીધો. થોડોહામાંથી લખેલા એક પત્રમાં તેમણે ચીના લોકોના પ્રવૃત્તિમય જીવનનું સુંદર વર્ણન આપી આગળ ચાલતાં તેમાં દર્શાવ્યું હતું કે, ચીનાઓ જેવા વેપારી અને મહેનતુ માણસો જગતમાં બીજે ભાગ્યેજ જડી આવશે. માત્ર તેમની નિર્ધનતાજ તેમને પાછા પાડી રહેલી છે. જપાનના નામાસાકી ખંદર આગળ સ્ટીમર ઉભી રહ્યાં અને સ્વામીજી ઓસાકા, કીસોટો અને ટાકીયો વગેરે સ્થળો જેવાને નીકળી પડ્યા. તેમનું વર્ણન લખી મોકલતાં સ્વામીજીએ લખ્યું હતું કે, “આધુનિક સમયની જરૂરીઆતોનું જ્ઞાન જપાની લોકોમાં પુરેપુરું આવી રહેલું છે. તેઓએ પોતાનું સૈન્ય અનુપમ બનાવી મૂક્યું છે. તેઓ નૌકાસૈન્યને વધારતા જાય છે. ભાંનાં દીવાસળીનાં કારખાનાં ધણાં જેવાં જેવાં છે. પોતાને જેમ્પતી સવ વસ્તુઓ પોતાના દેશમાંજ બનાવવાનો હેતુ ધારણ કરીને તેઓ પ્રયત્ન

પુરુષાર્થ ક્યાં જાય છે. ચીનમાં અને જાપાનમાં લોકોની ધાર્મિક પ્રવૃત્તિઓ અને દેવાલયો સ્વામીજી ખાસ કરીને જોતા હતા. તેમનો અભ્યાસ કરતાં તેમને સમજાતું હતું કે ચીનમાં અંગાળી ધર્મોપદેશકો ગયા હતા અને પોતાના બોધ વડે તેમણે ચીનના સુધારા ઉપર ભારે અસર કરી હતી. જાપાનમાં અનેક દેવાલયોમાં સંસ્કૃત મંત્રો દિવાલો ઉપર કોતરેલા તેમની નજરે આવ્યા હતા અને સંસ્કૃતનું જ્ઞાન ધરાવનારા કેટલાક ધર્મગુરુઓ પણ તેમને મળ્યા હતા. જાપાનમાં સ્વામીજી સર્વત્ર જોતા હતા અને ખુશી યતા હતા કે “ જાપાની લોકો હિંદુસ્તાનને હજી પણ એક ઉચ્ચ અને શુભ વિચારોથી ભરેલી ભૂમિ તરીકે ગણે છે. ” ત્યાંના લોકોની પ્રવૃત્તિ, ઉદ્યોગ અને જીવન જોઈને સ્વામીજીએ હિંદવાસીઓને જાપાનનો દાખલો લેવાનું લખી મોકલ્યું હતું. તેમના શબ્દો નીચે પ્રમાણે હતા:—“ એક ટુંકા પત્રમાં જાપાની લોકો વિષે હું સઘળું લખી શકું તેમ નથી. મારે લખવાનું માત્ર એટલુંજ છે કે આપણા કેટલાક યુવાનોએ પ્રતિવર્ષ ચીન અને જાપાનમાં જવું જોઈએ. ખાસ કરીને જાપાનમાં તેમણે જવું જોઈએ, કારણ કે જાપાની લોકો ભારતવર્ષને હજી પણ ઉચ્ચ અને શુભ વિચારોનું સ્થાન ગણે છે. પરંતુ ભારતવાસીઓ ! તમે કેવા બની ગયા છો ? બ્યર્થ વાતો કરનારા મુખાઓ ! તમે અહીંયાં આવો, આ લોકોને જીવો અને શરમાઇને તમારું મોં સંતાડો ! આવો, ખરા મનુષ્યો બનો. આવો, તમારાં સાંકડાં દરોમાંથી બહાર આવો અને જગત તરફ દ્રષ્ટિ કરો. હિંદુસ્તાનને એક હજાર યુવાન મનુષ્યોના આત્મલોગની જરૂર છે. અને આ આત્મલોગ મનુષ્યોનો અને નહિ કે જંગલીઓનો ! ”

પ્રકરણ ૩૩ મું-અમેરિકામાં પડેલી મુશ્કેલીઓ.

ચોકોહાંમાંથી સ્વામીજી નીકળ્યા અને વાનકુવર જઈ પહોંચ્યા. જુની દુનિયામાંથી તે હવે નવી દુનિયામાં આવી પહોંચ્યા. વાનકુવરમાં ઉતર્યા પછી આગગાડીમાં તે શિક્ષાગો ગયા. સમુદ્રની મુસાફરી દરમિયાન તેમને ઘણી ટાઢ વેઠવી પડી હતી, કેમકે તેમની પાસે પુરતાં ગરમ કપડાં હતાં નહિ. શીક્ષાગોમાં અનેક મુશ્કેલીઓ તેમના માર્ગમાં આડે આવવા લાગી. તેમને પરદેશી ધારીને મજુરો, વીશીવાળાઓ વગેરે ખમણા ત્રમણા પૈસા તેમની પાસેથી લેવા લાગ્યા. પરદેશી ભૂમિમાં તે એકલાજ હતા. તેમનું ચિત્ત અત્યારસુધી મુખ્ય ભાગે ઇશ્વર તરફજ રહ્યા કર્યું હતું. હવે તેઓ અમેરિકાના એક વધારેમાં વધારે પ્રવૃત્તિ અને ઘોંઘાટવાળા શહેરમાં આવી પડ્યા હતા. અત્યારસુધી મુખ્ય કરીને તેઓ વિચારસૃષ્ટિમાંજ વિચરી રહ્યા હતા અને જગતના પ્રપંચોનો અનુભવ તેમને વિશેષ હતો નહિ. શિક્ષાગોમાં એક વીશીમાં તેમણે મુકામ કર્યો. સર્વધર્મપરિષદ ક્યારે ભરાવાની છે તેનો તપાસ કરવાને તે હમેશાં જવા લાગ્યા. અમેરિકામાં આવતાં પહેલાં તેમણે જે કાર્યો કરવાનો વિચાર કર્યો હતો તે પાર પડવો મુશ્કેલ જણાવા લાગ્યો. અહીંઆ તેમને અનેક મુશ્કેલીઓમાંથી પોતાનો માર્ગ કરવાનો હતો. અનેકવાર સ્વામીજી નિરાશ થઈ ગયા અને અનેકવાર તેમણે પાછા જવાનો વિચાર કર્યો. તેમને ખમર મળી કે સર્વધર્મપરિષદ હજી બેએક મહિના સુધી ભરાવાની નથી. આટલા લાંબા વખત સુધી શિક્ષાગોનું ખર્ચ ઉપાડવાનું તેમની પાસે સાધન નહોતું. વળી રસ્તામાં જતાં છોકરાઓ તેમના વિચિત્ર પોશાકને લીધે તેમની પાછળ પડતા. સખત ટાઢમાં તેમને પોતાના દિવસો કહાડવા પડતા. સ્વામીજી આ સમજી પીરજથી સહન કરવા લાગ્યા.

શિક્ષાગોત્રું ખર્ચ ભારે પડવાથી સ્વામીજીએ બોસ્ટનમાં જમીને રહેવાનો વિચાર કર્યો. બોસ્ટનમાં પણ બેએક મહિના સુધી રહેવાય તેટલું દ્રવ્ય તેમની પાસે નહોતું. છતાં પ્રભુ ઉપર વિશ્વાસ રાખીને તે બોસ્ટન જવાને નીકળ્યા. પોતાની જાતની સર્વ ચિંતા ત્યજી દમને શ્રદ્ધા-પૂર્વક સર્વભાવે પ્રભુપરાયણ મનુષ્યોત્તું યોગ-ક્ષેમ પરમાત્મા કેવી રીતે કરે છે તેનો અનુભવ સ્વામીજીને અહીં આં પણ થયો. સ્વામીજી આગગાડીના જે ખાનામાં બેસીને જતા હતા તેજ ખાનામાં એક વૃદ્ધ સ્ત્રી બેઠેલી હતી. તે પણ બોસ્ટન જતી હતી. સ્વામીજી ઘડીમાં બહારનો દેખાવ નિહાળતાતો ઘડીમાં ધૈર્યના મહિમામાં ડુબતા એક બાળુ પર મૈત્રાવે બેઠેલા હતા. તે સ્ત્રી તેમની શાંત વૃત્તિ તથા તેજસ્વી મુખમુદ્રા તરફ જોઈ રહી હતી અને તેમને શાંત અને નિર્મલ ભાવે બેઠેલા જોઈને આશ્ચર્ય પામતી હતી. “ તે કણુ હશે ! ” તે સ્ત્રીને જાણવાની ઇચ્છા થઈ. “ અહો ! તે એક હિંદવાસી છે ! ” એમ તેના જાણવામાં આવ્યું અને સ્વામીજી થોડાક દિવસ પોતાને ઘેર આવીને રહે તો ઠીક એમ તેણે મનમાં વિચાર્યું. આખરે તે સ્વામીજીની પાસે ગઈ અને તેમની જોડે વાત કરવા લાગી. સ્વામીજી એક સાધુ છે અને વેદાન્તનો બોધ કરવાને તે અમેરિકા આવેલા છે એમ જ્યારે તેણે જાણ્યું ત્યારે તેના હર્ષનો પાર રહ્યો નહિ. તે કહેવા લાગી: “ સ્વામી, તમને હું મારે ઘેર આવીને રહેવાનું આમંત્રણ આપું છું. તે આપને અનુકુળ થઈ પડશે ” સ્વામીજી આશ્ચર્ય પામ્યા કે આ શું ? પોતાને જે મુશ્કેલીઓ નડતી હતી તે યાદ કરીને સ્વામીજી પોતાના મનમાં ધારવા લાગ્યા કે ખરેખર ! પ્રભુએજ તેમને મદદ કરવાને આ બાધને મોકલી છે. બાધના નિમંત્રણની તરતજ તેમણે હા પાડી અને તેની સાથે તેને ઘેર જઈ સુખેથી ત્યાં રહેવા લાગ્યા.

દિવસે દિવસે સર્વધર્મપરિષદનો સમય નજીક આવતો ચાલ્યો.

પણ સ્વામીજીને કોણ ત્યાં પેસવા દે ! તેમને કોઈ સાથે ઓળખાણ નહોતું. આખી દુનિયાના ધર્મોપદેશકોને ત્યાં બોલાવવામાં આવ્યા હતા અને તેઓ દરેક અનેક પ્રમાણપત્રો લઈને ત્યાં આવ્યા હતા. સ્વામીજી પાસે એક પણ પ્રમાણપત્ર (સર્ટીફિકેટ) નહોતું. દેશ દેશમાંથી ધર્મના પ્રતિનિધિઓ આમંત્રણ સ્વીકારીને આવ્યા હતા અને તેમને માટે સઘળી સવડ ત્યાં કરવામાં આવી હતી. સ્વામીજીને આમંત્રણ પણ નહોતું અને પાસે પ્રમાણપત્ર પણ નહિ, એટલે એમનો ભાવ ત્યાં કોણ પુછે ? સર્વધર્મપરિષદમાં શી રીતે જવું એ સવાલ બારે થઈ પડ્યો. જ્યાં મોટા મોટા સુપ્રસિદ્ધ ધર્મોપદેશકો, ખ્રિસ્તી ધર્મ-ધ્યક્ષો અને પ્રોફેસરો એકઠા થવાના હતા, ત્યાં સ્વામીજી જેવા એક અપ્રસિદ્ધ મનુષ્યને પેસવાની રજા ક્યાંથી મળે ? પણ પ્રભુનું કાર્ય કરવાને અંતઃકરણપૂર્વક તૈયાર થઈ રહેલા મનુષ્યને પ્રભુ અલૌકિક રીતેજ મદદ કરે છે. સ્વામીજીની બામતમાં તેમજ થયું. બોસ્ટનમાં અનેક મનુષ્યો તેમને મળવાને આવતા હતા. એક દિવસ સ્વામીજીની ખ્યાતિ સાંભળીને હાર્વર્ડ વિશ્વવિદ્યાલયના પ્રોફેસર જે. એચ. રાઇટ તેમને મળવાને આવ્યા. સર્વધર્મપરિષદમાં જવાની આજ્ઞા સ્વામીજીએ હવે લગભગ છોડીજ દીધી હતી. પ્રોફેસર રાઇટ સ્વામીજીની શક્તિ જોઈને ચકિત થઈ ગયા અને કહેવા લાગ્યા કે તેમણે સર્વધર્મપરિષદમાં હિંદુ ધર્મના પ્રતિનિધિ તરીકે હાજર થવું જોઈએ. સ્વામીજીએ પોતાની મુશ્કેલીઓ જણાવી અને કહ્યું કે તેમની પાસે એક પણ પ્રમાણ પત્ર નથી. પ્રોફેસર રાઇટ તુરતજ બોલી ઉઠ્યા : “ સ્વામી, તમારી પાસે પ્રમાણપત્ર (સર્ટીફિકેટ) મારવું એ સૂર્યને પ્રકાશવાનો હક્ક છે કે નહિ એવું પુછવા બરાબર છે ! ” પછી પ્રોફેસરે ખાત્રી આપી કે સર્વધર્મપરિષદમાં હિંદુ ધર્મના પ્રતિનિધિ તરીકે ઉમા રહેવાની સઘળી જોડવણ તે સ્વામીજીને કરી આપશે. પ્રોફેસરને પરિષદના

કાર્યવાહકો સાથે ઓળખાણ હતું, તેથી તેમણે એકદમ પ્રતિનિધિઓને ચુટનાર મંડળીના અધ્યક્ષને લખી મોકલ્યું કે “અહીંમાં એક માણસ છે; તે સધળા વિદ્વાન પ્રેફેસરોનું જ્ઞાન એકઠું કરીએ તેના કરતાં પણ અધિક જ્ઞાન ધરાવે છે.” પછીથી તેમણે સ્વામીજીને શિકાગો જવાનું બાકું પણ આપ્યું અને પૂર્વના પ્રતિનિધિઓની ગોઠવણ કરનાર મંડળી ઉપર કેટલાક ભલામણ પત્રો પણ આપ્યા.

સાયંકાળનો સમય થવા આવ્યો હતો. એ વખતે સ્વામીજી શિકાગોના સ્ટેશન ઉપર ઉતર્યા. ત્યાંથી પરિષદની ઓફીસમાં તેમને જવાનું હતું અને તેના અધ્યક્ષ ડૉ. બેરોઝને મળવાનું હતું. પણ મોટા શહેરમાં ક્યાં જવું તે એમને જડે નહિ, આમતેમ તપાસ કરતે કરતે રાત પડવા આવી. ભોગ જોગે પ્રેફેસરે આપેલું શિરનાસું પણ ખોવાઈ ગયું હતું! સ્વામીજી બહુ આથડયા, પણ કંઈ પતો ખાધો નહિ. આખરે થાકીને સ્ટેશનના કંપાઉન્ડમાં એક ભાગલી પેટીના ખોખામાં આખી રાત સુઈ રહ્યા. સવારે ઉઠીને તેઓએ પાંજી તપાસ કરવા માંડી. પણ ક્યાં જવું તે સુઝે નહિ. આખરે થાક લાગવાથી તેઓ એક રસ્તા ઉપર એક ભવ્ય મહેલની સામી બાજુએ બેસી ગયા! આખી રાતના તે જીખ્યા હતા અને તેમનો આધાર માત્ર પ્રભુ ઉપરજ હતો. બેઠા પંજી થોડીજ વારમાં એકદમ પેલા મહેલના બારણામાંથી એક સભ્ય સ્ત્રી બહાર નીકળી અને સ્વામીજી તરફ તેની નજર પડતાંજ તે તેમની પાસે જઈને કહેવા લાગી કે “તમે સર્વધર્મપરિષદમાં એક પ્રતિનિધિ તરીકે આવેલા છો?” સ્વામીજીએ પોતાની મુસ્કેલીઓ કહી બતાવી. એકદમ તે તેમને પોતાના ઘરમાં લઈ ગઈ અને તેમને માટે નારતા પાણીનો બંદોબસ્ત કર્યો. સ્વામીજી નારતો લઈ રહ્યા પછી તે સ્ત્રી જતેજ તેમને પરિષદની ઓફીસમાં લઈ ગઈ અને દરેક બાબતમાં તેણે ઉપ-

યોગી સલાહ આપી. તેનું નામ મીસીસ જ્યોર્જ ડબ્લ્યુ. હેલ હતું. તેના પતિ અને છોકરાં જોડે પણ સ્વામીજીને અત્યંત ગાઢ સંબંધ બંધાયો હતો.

સ્વામીજીમાં હવે નવોજ ઉત્સાહ આવી રહ્યો. મીસીસ હેલની જોડે તે પરિષદના કાર્યવાહકોને મળ્યા અને તેમને એક પ્રતિનિધિ તરીકે સ્વીકારવામાં આવ્યા, પૂર્વના બીજા પ્રતિનિધિઓ સાથે તેમને પણ દરેક પ્રકારની સમવડ પૂર્વક રાખવામાં આવ્યા. સ્વામીજી હવે સ્વસ્થ થયા અને ઘણો ખર્ચ સમય આત્મધ્યાનમાં ગાળવા લાગ્યા.

પ્રકરણ ૩૪ મું-સર્વધર્મપરિષદ.

સને ૧૮૯૩ ના સપ્ટેમ્બર માસમાં શિકાગોમાં સર્વધર્મપરિષદ ભરવામાં આવી હતી. જગતના ઇતિહાસમાં એ પરિષદ એક અગત્યના બનાવરૂપ હતી. જગતમાં ચાલતા સર્વ મુખ્ય ધર્મોના વિચારો, શિક્ષણ અને આદર્શોનું તેમાં દિગ્દર્શન કરાવવામાં આવ્યું હતું. તેણે માનવ-જાતિના ધાર્મિક વિચારોને મજબુત પાયા ઉપર મુક્યા છે. પાશ્ચાત્ય પ્રદેશોમાં તેણે નવીન ભાવનાઓ જાગૃત કરેલી છે. તેણે પૂર્વ અને પશ્ચિમનો મુકાબલો કરેલો છે. એ પરિષદના વૈજ્ઞાનિક ભાગના પ્રમુખ જોનરૅબલ મેરવીન-મેરી રોસ લખે છે કે,

“ એ પરિષદથી જગતને મોટામાં મોટો ફાયદો તો એ થયો છે કે તેણે ખ્રિસ્તીઓને અને ખાસ કરીને યુનાઇટેડ સ્ટેટસના લોકોને શિખવ્યું છે કે જગતમાં ખ્રિસ્તીધર્મ કરતાં વધારે માનનીય, વધારે ઉંડા તત્ત્વજ્ઞાનવાળા, વધારે આધ્યાત્મિકતાવાળા, વધારે સ્વતંત્ર વિચાર-

યુક્ત, હૃદયની વિશાળતા અને પ્રમાણિકતાનો વધારે ઉડો મોઘ કરનારા અને નૈતિક તત્ત્વમાં તેનાથી જરાક પણ ઉતરે નહિ તેવા અન્ય ધર્મો જગતમાં અસ્તિત્વ ધરાવે છે. એ પરિપક્વમાં ખ્રિસ્તીધર્મ શિવાયના બીજા આઠ ધર્મોને પ્રતિપાદન કરવામાં આવ્યા હતા. તે નીચે પ્રમાણે હતા:-હિંદુધર્મ, જૈનધર્મ, બુદ્ધધર્મ, યાહુદીધર્મ, ચીનાઈ ધર્મ, શીટોધર્મ, ઇસ્લામધર્મ અને જરથોસ્તી ધર્મ ”

જરથોસ્તી ધર્મને પ્રતિપાદન કરવા માટે મુંબાઈના કેટલાક પારસીઓએ નિર્મધો લખી મોકલ્યા હતા. શીટોધર્મ, ચીનાઈધર્મ અને ઇસ્લામધર્મને માટે એકેક પ્રતિનિધિ હાજર થયો હતો. યાહુદીધર્મના ધણા પ્રતિનિધિઓ ત્યાં આવ્યા હતા. પણ તેમનાથી કાંઈ ભારે અસર થઈ નહોતી. શ્રી. વીરચંદ્ર રાધવજી ગાંધી જૈનધર્મના પ્રતિનિધિ તરીકે ત્યાં આવ્યા હતા અને તેમનાં ભાષણોથી શ્રોતાઓનાં મન ઉપર સારી અસર થઈ હતી. જપાન અને સીલોનમાંથી ધણા બુદ્ધધર્મનુયાયીઓ આવ્યા હતા અને તેમનાથી પણ ધણા માણસો આકર્ષાયા હતા. હિંદુધર્મની કેટલીક શાખાઓના પ્રતિનિધિઓ આવ્યા હતા. શ્રી. મણિલાલ નજી-ભાઈએ કેટલાક નિર્મધો લખી મોકલ્યા હતા તે વંચાયા હતા અને તેના ઉપર વિવેચન કરવામાં આવ્યું હતું. બ્રહ્મોસમાજ તરફથી પી. સી. મજમુંદાર અને એન. બી. નગરકર આવ્યા હતા. ખ્રિસ્તી ધર્મના અનેક ધર્માધ્યક્ષો, મોટા પાદરીઓ, ધર્મશાસ્ત્રીઓ અને તત્ત્વજ્ઞાનીઓ હાજર થયા હતા. લગભગ એક હજાર કરતાં પણ વધારે નિર્મધો ત્યાં વંચાયા હશે. આટલા વર્ણનથી વાંચકના મનમાં એ ધર્મપરિપક્વના મહત્વનો પ્યાલ આવી તેની ઉપયોગિતા સમજશે. આવી ભવ્ય પરિપક્વમાં સ્વામી વિવેકાનંદ હાજર થવાના હતા અને “ શુદ્ધ સનાતન હિંદુ ધર્મ ” ઉપર પોતાનું વ્યાખ્યાન આપવાના હતા. પ્રતિનિધિઓના ક્રમમાં તેમનો નંબર ૩૧મો હતો.

જે દિવસે પરિષદની શરૂઆત થઇ તે દિવસનું વર્ણન આપતાં સ્વામીજી લખે છે કે, “ પરિષદને ખુલ્લી મુકવાના દિવસે સવારમાં અમે બધા એક મકાનમાં ભેગા થયા હતા. જગતની સઘળી પ્રજા એના પ્રતિનિધિઓ ત્યાં આવેલા હતા. પછી એક સરઘસના આકારમાં અમને બધાને પરિષદના મકાનમાં લઇ જવામાં આવ્યા અને ત્યાં ઉચ્ચપીઠિકા (પ્લેટફોર્મ) ઉપર બેસાડવામાં આવ્યા. એક મોટા ભવ્ય હોલ અને તેની ઉપર આસપાસ આવેલી મોટી ગેલેરી અને તેમાં અમેરિકાનાં સુશિક્ષિત છ સાત હજાર માણસો બેઠેલાં છે અને તેની ઉચ્ચ પીઠિકા ઉપર આખી દુનિયાના વિદ્વાન મનુષ્યો આવીને બેઠેલાં છે; એવી મનમાં કલ્પના કરો. અને હું કે જેણે કોઈ દિવસ પણ આવા અસામાન્ય જનસમૂહ આગળ વ્યાખ્યાન આપ્યું નથી, તેણે તે ભવ્ય સભા આગળ જાહેર વ્યાખ્યાન આપવાનું છે ! ધણી દમ્બમા સાથે સંગીત, અને બાષણોવડે પરિષદની શરૂઆત થઇ. પછીથી પ્રતિનિધિઓનું એક પછી એક ઓળખાણ કરાવવામાં આવ્યું. તેઓ એક પછી એક આગળ ગયા અને બોલ્યા. માઈ હેલ્થ આ વખતે ધમકી રહ્યું અને મારી જીભ તદ્દન સુકાઇ ગયા જેવી થઇ રહી. હું ધણોજ ગમરાઇ ગયો અને સવારે તો કંઈ પણ બોલી શક્યો નહિ. મજમુદારે સુંદર વ્યાખ્યાન આપ્યું અને ચક્રવર્તીએ તેથી પણ વધારે સુંદર આપ્યું. તેમની પ્રશંસા થઇ. તેઓ ધણી તૈયારી કરીને આવ્યા હતા. મારી પાસે કાંઈ પણ તૈયારી નહોતી. હું દેવી સરસ્વતીને પ્રણામ કરીને આગળ ગયો અને ડો. બેરોએ માઈ ઓળખાણ કરાવ્યું. મેં એક ટુકું વ્યાખ્યાન આપ્યું. જ્યારે તે પુરું થયું ત્યારે તદ્દન થાકી ગયા જેવો થઇને હું બેસી ગયો.”

સઘળા પ્રતિનિધિઓ પોતપોતાના પંથોની શ્રેષ્ઠતા મમત્વપૂર્વક સાબીત કરવાને આવ્યા હતા, અને સ્વામીજી હિંદના પ્રાચીન ઋષિઓ

નાં સર્વસામાન્ય ધાર્મિક તત્ત્વોને નિષ્પક્ષપાતથી સમજાવવાને આશ્ચર્ય હતા. સઘળાઓ પોતપોતાના જ્ઞાનભળ ઉપરજ આધાર રાખતા હતા. ત્યારે સ્વામીજી પોતાને પ્રાચીન ઋષિઓના સિદ્ધાંતો અને પ્રભુનાં અગાધ સત્યોને દર્શાવનાર એક સાધન માત્રજ ગણતા હતા. વ્યાખ્યાનની શરૂઆતમાં સર્વેએ એકદમજ આરંભ કર્યો હતો, પણ પ્રભુના સાચા મકત સ્વામીજીએ એક બાળકની માફક અત્યંત નમ્રતાથી પ્રભુની પ્રાર્થના કરી હતી કે,

મૂર્કં કરોતિ ઘાચ્છાલં પંગું લંઘયતે ગિરિમ્ ॥

ચત્કૃપા તમહં વંદે પરમાનંદમાધવમ્ ॥

આ રીતે નિરભિમાનપણથી અને શુદ્ધ સાચા ભક્તિભાવથી, હથ્થર ઉપરજ આધાર રાખીને તેમણે પોતાનું વ્યાખ્યાન શરૂ કર્યું હતું.

પ્રાચીન ઋષિઓના સિદ્ધાંતોની સત્યતામાં તેમને અનહદ વિશ્વાસ હતો. પોતે માથે લીધેલા કાર્યની ઉપયોગિતા તે દૃઢપણે માનતા હતા. તેમણે એક ટુંકુંજ વ્યાખ્યાન આપ્યું હતું. બીજે દિવસે અમેરિકાનાં સઘળાં વર્તમાનપત્રોએ એકે અવાજે જાહેર કર્યું કે સ્વામી વિવેકાનંદનું વ્યાખ્યાન સર્વથી શ્રેષ્ઠ છે. સ્વામીજીની કીર્તિ આખા અમેરિકામાં પ્રસરી રહી, પરિષદમાં કોષ્ટ પણ ધારતું નહોતું કે એમના જેવો એક અત્યંત સાદો અને શરમાળ મનુષ્ય આખી પરિષદનો એક પ્રકાશિત તારો બની રહેશે. પણ સ્વામીજીની આકૃતિ ભવ્ય હતી, હિંદી પોષાકમાંજ તેઓ હાજર થયા હતા, તેમને અવાજ સંગીત જેવો મધુર હતો, તેમની વક્તવ્યશક્તિ સ્વાભાવિક, મોહક અને અગાધ હતી, વિષયને પ્રતિપાદન કરવાની તેઓ અલૌકિક કુશળતા ધરાવતા હતા. અને ભારતવર્ષના ધર્મો તથા તત્ત્વજ્ઞાન, જેના ઉપર તેમનું વ્યાખ્યાન થયું હતું, તેમાં તેમણે ઉડો પ્રવેશ કરેલો હતો.

તે પરિષદમાં મોટા મોટા પગારવાળા, મોટા મોટા અધિકાર-
વાળા, અનેક મનુષ્યો ઉપર સત્તા ધરાવનારા અને પોતાના ત્રિપયનું
અદ્ભુત જ્ઞાન ધરાવનારા અનેક ધર્મોપદેશકો આવેલા હતા. વળી
શ્રોતાઓમાં અમેરિકાના વિદ્વાનો, સુશિક્ષિત અને બુદ્ધિશાળી પુરુષો
તથા સ્ત્રીઓ હતાં. આવા અસામાન્ય શ્રોતાઓની સમક્ષ બાપણ
આપવું એ કંઈ જેવું તેવું કાર્ય નહોતું. અત્યંત આત્મશ્રદ્ધા અને
હિંમતની તેમાં જરૂર હતી. ત્યાં આવેલા ખ્રિસ્તી દેવાલયોના મોટા
મોટા ધર્માધ્યક્ષો અને પાદરીઓની આકૃતિઓ અતિથય ભવ્ય દેખાતી
હતી. તેમની મુખમુદ્રાઓ ઉપર અધિકાર અને માન મરત્યાનું તેજ
છવાઈ રહેલું હતું. તેમની સાથે સરખાવતાં સ્વામીજી તદ્દન સાદા અને
કંઈ પણ હિસાબ વગરના જણાતા હતા. પોતાનું વ્યાખ્યાન આપવાને
તેમને પ્રમુખ તરફથી કેટલીકવાર કહેવામાં આવ્યું હતું પણ તેમણે
“ હમણાં નહિ ” એવો જવાબ આપ્યા કર્યો હતો. સ્વામીજી તેમનું
બાપણ આપશે કે નહિ એવી પણ શંકા પ્રમુખને થઈ હતી. આખરે
પ્રમુખનો આગ્રહ થવાથી સ્વામીજીએ પોતાનું બાપણ છેક ત્રીજા પહોરે
આપ્યું હતું.

બાપણ કરવાને ઉભા થતી વખતે સ્વામીજીના મુખ ઉપર એક
પ્રકારની જ્યોતિ છવાઈ રહી. તેમણે એક દ્રષ્ટિપાતથી સમસ્ત સભાને
નિહાળી લીધી. શ્રોતાઓ આતુર બની રહ્યા. સર્વત્ર શાંતિ વ્યાપી રહી. પછી
સ્વામીજીમાં રહેલો નર જગૃત થયો. સમ્પર્વર્ણનો પ્રકાશ તેમના હૃદયમાં
છવાઈ રહ્યો, સ્વાનુભવની જ્યોતિ તેમના અંતરાત્મમાં ઝળકી રહી, પરમા-
ત્માની સ્તુતિ કરીને તેમણે પોતાનું બાપણ કર્યું. શ્રોતાઓને તેમણે “અમે-
રિકાની મારી ભગિનીઓ અને બ્રાતાઓ ” કહીને સંબોધ્યા. તેમની
અગાઉના કોઈપણ વક્તાએ આ પ્રમાણે સંબોધન કર્યું નહોતું. સઘળા
શ્રોતાઓ તે સાંભળીને હર્ષમાં આવી ગયા. આખી સભામાં આનં-

દની લાગણી પ્રસરી રહી. હજારો મનુષ્યો ઉભા થઇને તાળીઓ પાડવા લાગ્યા અને ખુશાલીના પોકારો કરવા લાગ્યા. આખી સભામાં જોવી બની રહી દરેક જણ તાળીયો પાડ્યાજ કરે. સ્વામીજીને આગળ બોલવાનો અવકાશ મળે નહિ! તે જરાક ગમરાયા. બે મિનિટ સુધી તેમને કોઇએ બોલવા દીધા નહીં, એટલે બધો હર્ષ સભામાં વ્યાપી રહ્યો હતો. અમેરિકનો આશ્ચર્ય પામ્યા કે તેમને “ભાઈઓ અને બહેનો” કહીને સંબોધનાર આ કોણ હશે! તેઓને શી ખબર કે ભારતવર્ષમાંથી આવેલા આ હિંદુ સાધુને મન સધળું જગત કુંડું રૂપજ છે! સ્વામીજીને મન જગતનાં સધળાં સ્ત્રી પુરૂષો “ભાઈઓ અને બહેનો” જ હતાં. વેદાન્ત ધર્મ તો એથી પણ આગળ વધીને તેમને સર્વને પોતાનુંજ સ્વરૂપ, પોતાનોજ આત્મા ગણી રહ્યો હતો.

જ્યારે સર્વત્ર શાંતિ પ્રસરી રહી ત્યારે સ્વામીજીએ પોતાનું વ્યાખ્યાન આમળ ચલાવ્યું. જગતના અને હિંદના સાધુ સંતો તરફથી તેમણે અમેરિકન પ્રજાનો આભાર માન્યા પછી તેઓએ પોતાના મુખ્ય વિષય “હિંદુધર્મ” નો ઉપોદ્ધાત શરૂ કર્યો. હિંદુ ધર્મને તેમણે સર્વ ધર્મોની જનની તરીકે દર્શાવ્યો. અખિલ વિશ્વને સહિષ્ણુતા અને સર્વગ્રાહિતાનો બોધ આપનાર હિંદુધર્મજ છે એમ તેમણે પ્રતિપાદન કર્યું; અને તેના ભાવનાં અનેક અવતરણો હિંદુ શાસ્ત્રોમાંથી તેમણે પોતાની સુલલિત વાણીથી કહી સંભળાવ્યાં.

સ્વામીજીનું વ્યાખ્યાન કુંડુંજ હતું; પણ તેમના વિચારોની ભવ્યતા, વિશાળતા, સર્વસ્પર્શપણું અને જે ઉંડી લાગણીઓથી તે વિચારો દર્શાવાઈ રહ્યા હતા, તે સર્વવડે કરીને આખી સભા, રે, આખી અમેરિકન પ્રજાનાં મન ઉપર ભારે અસર થઈ રહી. તેમની પહેલાંનો કોઈ પણ વક્તા આવા સર્વસ્પર્શી વિચારો દર્શાવી શક્યો નહોતો. સ્વામીજીના આવા વિચારોથી સર્વધર્મપરિપક્વ

વિજ્ઞાન હેતુઓને અનુસરે અનુમોદન મળી રહ્યું હતું. જ્યારે બીજાઓ માત્ર પોતપોતાના પંથોનીજ વાત કરી રહ્યા હતા ત્યારે સ્વામીજી “ સર્વ ધર્મો સત્યરૂપ એકજ વૃક્ષનાં શુદ્ધાં શુદ્ધાં ડાળપાંખડાં છે, સર્વે મોક્ષરૂપી શળ આપનારા છે. ” એમ કહી રહ્યા હતા.

બાપલુ પુરૂં થયા પછી સર્વે શ્રોતાઓ જાણે કે કોઈ અલૌકિક પ્રદાશમય સૃષ્ટિમાં વિચરતા હોય તેમ અતિશય આનંદાવેશમાં આવી જઈ સ્વામીજી તરફ આશ્ચર્યથી જોવા લાગ્યા અને પુષ્કળ તાળીઓના અવાજ કરવા લાગ્યા.

એ પછી થોડા દિવસ રહીને સ્વામીજીએ તેજ પરિપક્વમાં “ હિંદુ ધર્મ ” વિષે નિબંધ વાંચ્યો. તેમાં હિંદુઓનું તત્ત્વજ્ઞાન, માનસશાસ્ત્ર અને બીજા અનેક વિજ્ઞાન વિચારોનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો હતો. શ્રુતિ એટલે શું, વેદો નિત્ય સત્યોજ છે, પુનર્જન્મ એટલે શું, કર્મનો બળ્ય સિદ્ધાંત, રૂષિઓ કાણુ હતા, આત્માનું અનાદિત્વ, જગતનું અનાદિત્વ, આત્માની સ્વાભાવિક શુદ્ધતા, નિત્યતા અને મુક્તતા, ટુંકમાં વેદાન્તનાં સર્વ મુખ્ય સત્યોને સ્વામીજીએ ઘણીજ સરળ ભાષામાં અને આધુનિક વિજ્ઞાનશાસ્ત્રનાં પ્રમાણોના સાથે સમજાવીને વેદાન્તની વિજ્ઞાનતા અને સર્વગ્રાહિતા સિદ્ધ કરી બતાવી. મોક્ષના વિષયમાં તેમણે કહ્યું કે, “ જ્યારે વિશ્વના જીવન સાથે-સર્વાત્મા સાથે હું એક થઈ રહું ત્યારેજ જન્મ મરણની આર્વાત્તઓ થતી બંધ પડે; જ્યારે હું સુખરૂપજ-સુખ પોતેજ બની રહું ત્યારેજ સઘળાં દુઃખોનો સદાને માટે નાશ થઈ શકે; અને જ્યારે હું જ્ઞાનરૂપજ-જ્ઞાન પોતેજ બની રહું ત્યારે સઘળી જીલો સદાને માટે થતી અટકે. અને આ પ્રમાણેજ થવું જોઈએ એમ વિજ્ઞાનશાસ્ત્ર પણ કહી રહ્યું છે. વિજ્ઞાનશાસ્ત્રે સાબીત કરી બતાવ્યું છે કે માનવ દેહ અને તેમાં બંધાયેલો દેહાત્મભાવ અસત્ય છે, મિથ્યા છે. જડતાના અમાધ

મહાસાગરમાં માનવ શરીર સતત વિકાર અને ક્લેશને પામી રહેલું છે; અને તેમાંથી સદાને માટે છુટીને સમિચ્છાનંદમય બની રહેવાને માટે મનુષ્યે સર્વવ્યાપી અભિન આત્મા સાથે અભેદ સાધવો એજ એક ઉપાય છે.”

જાણે કે પ્રાચીન સમયનો કોઇ વૈદિક ઋષિ વ્યાખ્યાન આપતો હોય તેમ સ્વામીજી ઉપનિષદોના સિદ્ધાંતોને અનુસરીને સર્વેને “અક્ષય્ય સુખના વારસો” એમ કહીને સંબોધવા લાગ્યા. મનુષ્ય મૂળ સ્વભાવથીજ પાપી છે એમ ખ્રિસ્તી પાદરીઓ શિખવી રહ્યા હતા; પણ સ્વામીજીએ હિંદુધર્મનું તત્ત્વજ્ઞાન સમજાવી સાબીત કરી આપ્યું કે “મનુષ્યો મૂળ સ્વભાવથીજ પાપી નથી, પણ તેઓ ઇશ્વરનાં બાળકો છે અને તેથી તેઓ અક્ષય્ય સુખના ભાગી છે. તેઓ મૂળ સ્વભાવથી પવિત્ર છે અને પૂર્ણ છે. તમે સર્વ મનુષ્યો પૃથ્વી ઉપરના દેવતાઓ છો તમને પાપીઓ કેમ કહેવાય? મનુષ્યને પાપી કહેવો એજ મોટું પાપ છે. મનુષ્ય-સ્વભાવ ઉપર એ મોટું અને જૂઠું કલંક છે. માટે આવો, ઓ સિંહો! તમે ઘેટાં છો એવી ભાવના તમારા મનમાંથી કઢાડી નાંખો. તમે અમૃત આત્માઓ છો, મુક્ત છો, નિત્ય છો, પ્રભુના આશીર્વાદયુક્ત છો. તમે જડ નથી, તમે શરીર નથી; જડ તો તમારું હથીયાર છે-દાસ છે. તમે જડના હથીયાર નથી. દાસ નથી... વેદાન્ત આપણને શિખાવે છે કે આ વિશ્વમાં માત્ર અત્રત્ય નિયમો કે માત્ર કાર્યકારણભાવજ પ્રવર્તી રહેલો હોય એમ નથી, પણ તે ઉપરાંત સઘળા નિયમોને માથે એક નિયંતા પરમાત્મા પણ રહેલો છે. તેના હુકમથીજ આ પવન વાછ રહેલો છે, તેના હુકમથીજ અગ્નિ સળગે છે, તેના હુકમથીજ મેઘ વૃષ્ટિ કરે છે અને તેના હુકમથીજ પૃથ્વી ઉપર મૃત્યુ વિચરે છે. અને તેનું સ્વરૂપ કેવું છે? તે સર્વવ્યાપક છે; તે નિરંજન નિરાકાર છે; તે સર્વશક્તિમાન અને અત્યંત દયાળુ છે, તે સમિચ્છ-

દાનંદ છે; તેજ તમારા અને પ્રત્યેકનો આત્મા છે; તેના વડેજ સર્વ છે; તેજ સર્વ છે. તે પરમાત્માને—તમારા પોતાના આત્માને—તમારા પોતાના ખરા સ્વરૂપને ઝોળખવાથીજ તમે મુત્સુથી તથા દુઃખથી બચશો અને અમૃતત્વને તેમજ સર્વોચ્ચ આનંદરૂપતાને પ્રાપ્ત કરી શકશો.”

પછીથી સ્વામીજીએ મૂર્તિપૂજનનું સ્વરૂપ સમજાવ્યું. તેમણે જણાવ્યું કે સર્વધર્મો—સર્વ ક્રિયાઓમાં એકજ સત્ય વ્યાપી રહેલું છે. હિંદુઓ સર્વગ્રાહી દૃષ્ટિથીજ સર્વધર્મો તરફ જુએ છે. આખરે સ્વામીજીએ સર્વસામાન્ય ધર્મ, જેમાં કોઈ પંથ કે માર્ગ નથી, પણ જે એક જંગલી મનુષ્યથી તે ધણા કેળવાયેલા મનુષ્ય સુધીનાં સર્વ મનુષ્યોની ભાવનાઓને અનુકૂળ થઈ રહે અને મનુષ્યોને એક બીજાને સહાય-ભૂત થવાને પ્રેરણા કરી રહે, તેની કદપના કહી બતાવી. છેવટે નીચેના શબ્દો બોલીને તેમણે પોતાના નિર્બંધ પુરો કર્યો:—

“જગતને આવો ધર્મ આપો અને સઘળી પ્રજાઓ તમને અનુસરશે. અશોકની સભા વિશાળ હતી પણ તે માત્ર યુદ્ધ ધર્મનીજ સભા હતી. અકબરે સ્થાપેલી મંડળી જે કે એકથી વધારે ધર્મને પ્રતિપાદન કરતી હતી તોપણ તે એક ખાનગી સભા જેવીજ હતી. સઘળા ધર્મો પરમેશ્વરની પ્રાપ્તિ કરાવે છે એવું સમગ્ર જગતને જણાવવાના સ્થળ તરીકેનું માન ઇશ્વરે અમેરિકાને માટેજ રાખ્યું હતું.”

“હિંદુઓનો જે બ્રહ્મ કહેવાય છે, પારસીઓનો જે અહુર-મઝ્દ કહેવાય છે, યુદ્ધોનો જે યુદ્ધ કહેવાય છે, યાહુદીઓનો જે જિહોવા કહેવાય છે, ખ્રિસ્તીઓ જેને સ્વર્ગમાં રહેલો પિતા ગણે છે, તેઓ તમારા ઉમદા વિચારને અમલમાં મૂકવાને તમને સામર્થ્ય આપે. તારો પ્રથમ પૂર્વમાં ઉગ્યો હતો, ધીમે ધીમે તે પશ્ચિમ તરફ ગયો હતો ! તેનો પ્રકાશ ક્રમશઃ ઝાંખો અને ક્રમશઃ વધારે

તેજોમય થયો હતો; આખરે તેણે આખા વિશ્વની મુસાફરી કરી હતી. હવે પાછો ફરીથી તે તારો પૂર્વના ક્ષિતિજ ઉપર ઉદયમાન થવા લાગ્યો છે ! તેનો પ્રકાશ હવે પ્રથમ કરતાં હજારો ગણો વધારે વધવા લાગ્યો છે. ”

“ ધન્ય છે કોલમ્બીઆ ! ધન્ય છે સ્વાતંત્ર્યની માતૃભૂમિ ! જેણે કદી પોતાના પાડોશીના લોહીનું એક પણ ટીપું પાડ્યું નથી, પોતાના પાડોશીને હુંદીને જલદીથી ધનવાન થવાય છે એવું જે કદીએ સમજ્યું નથી, તેવા કોલમ્બીઆ ! શાંતિ અને સુલેહની પતાકા હાથમાં લઇને તારેજ જગતના સુધારાના અગ્રેસર થવું એમ પ્રભુએ નિર્માણ કરેલું છે. ”

સ્વામીજીના બાષણથી પાશ્ચાત્ય પ્રજાઓનાં હૃદયોમાં નવોજ પ્રકાશ પડી રહ્યો. તેમના વિચારોની વિશાળતા અને સર્વગ્રાહિતાને લીધે ખ્રિસ્તીઓના ધર્મોધપણને ધણોજ સખત ફટકો વાગ્યો. વાડા કરીને બેઠેલા પાદરીઓ અને અન્યધર્મીઓ ઉપર તેથી જગરો પ્રહાર થઇ રહ્યો. સ્વામીજીની “ સર્વસંગ્રાહી ધર્મની કલ્પના ” થી ચંકુચિત વિચારના પંથોને ધણો મોટો ધા લાગી રહ્યો. સ્વામીજી સર્વને અનુભવ-સિદ્ધ વાત કહેતા હતા. તેમના બોધથી હવે સર્વે સમજ્યા કે “ સત્ય સર્વત્ર એકજ છે, અને ખરો ધાર્મિક અનુભવ સર્વ સ્થળે સરખોજ હોય છે. ”

માત્ર થોડા હજાર વર્ષોથીજ આ જગત ઉત્પન્ન થયેલું છે એમ પાશ્ચાત્યો માનતા હતા; તેમને સ્વામીજીએ પોતાના વિચારોથી સિદ્ધ કરી બતાવ્યું કે જગત અને ધર્મર બંને અનાદિ છે. પુનર્જન્મની સામ્પ્રતિ આપતાં સ્વામીજીએ દૃઢ નિશ્ચય અને સ્વાનુભવથી સર્વને જણાવ્યું કે પોતાના મત જીવનના બનાવો જાણવાને હિંદના પ્રાચીન રૂષિઓએ યોગમાર્ગ સર્વને માટે ખુલ્લો મુકેલો છે. જાતે અનુભવ

કરી જોવો એના કરતાં ખીજો વધારે પ્રબળ પુરાવો એકે નથી. ખ્રિસ્તીઓની “અનંત નારકીય દુઃખ” અને “અનંત સ્વર્ગીય સુખ”ની માન્યતાને સ્વામીજીએ તોડી નાંખી અને કહ્યું કે અંતવાળી વસ્તુ અનંત સુખને પ્રાપ્ત કરાવી શકેજ નહિં. આવી રીતે સ્વામીજીએ પોતાના બોધથી અમેરિકામાં એક નવોજ ધર્મ પ્રવર્તાવી મુક્યો હતો. તેમના બોધથી ખ્રિસ્તી ધર્મના સિદ્ધાંતો ઉપર નવુંજ અજવાળું પડી રહ્યું હતું. આજે હાંડનમાં સેન્ટ પોલના દેવળમાં અને અમેરિકાનાં મુખ્ય દેવળોમાં “પુનર્જન્મ” અને “મનુષ્ય દેવ છે” એ વિષયો ઉપર જે નવીન બોધ આપવામાં આવે છે તેને માટે સઘળા પાદરીઓ સ્વામીજીનાજ આભારી છે. પરિષદમાં ખ્રિસ્તી ધર્માધ્યક્ષો, પડિતો અને સુપ્રસિદ્ધ ધર્મોપદેશકો હતા, પણ સઘળા સ્વામીજીના વિશાળ વિચારોથી ચક્રિત થઇ ગયા હતા. સ્વામીજીનું વક્તૃત્વ, તેમના મુખ ઉપર છવાઇ રહેલો સૌંદર્યનો, બુદ્ધિનો અને બ્રહ્મનિષ્ઠતાનો પ્રકાશ, ઈંગ્રેજી ભાષા ઉપરનો અસામાન્ય કાબુ, પૌર્વાત્ય અને પાશ્ચાત્ય તત્ત્વજ્ઞાનમાં તેમણે મેળવેલી પ્રવીણતા, તેમની સાદાઇ, ત્યાગ અને બ્રહ્મચર્ય વૃત્તિ, આ સર્વે બાબતો શ્રોતાઓનાં હૃદય ઉપર ભારે અસર ઉપજાવી રહી. પરિષદમાં એકઠા થયેલા સર્વે ભાગ્યેજ જાણતા હતા કે ભારતનો એક શરમાળ અને નવયુવક સંન્યાસી શ્રોતાજનોનાં હૃદયને અન્ય સર્વે કરતાં વધારે આકર્ષી લેશે! તેમને આ વાતની પણ ભાગ્યેજ ખબર હતી કે પાશ્ચાત્ય તત્ત્વવેત્તાઓ અને ધાર્મિક સુધારકોનાં આદર્શોથી પણ ગ્રહી જાય એવા બબ્બે વિચારોથી ભારતીય વેદાન્ત ભરેલું છે !

સ્વામીજીએ જે દિવસે પોતાનું પ્રસિદ્ધ બાષણ આપ્યું તેજ દિવસથી ઘણા મનુષ્યો તેમની પાછળ પાછળ ફરવા લાગ્યા. પરિષદના મકાનમાં પેસતાં અને તેમાંથી બહાર જતાં હજારો ઓઓ તેમની

સાથે વાત કરવાને આગળ આવવા લાગી. પરિષદની પીકિકા (ચેર-ફ્રેમ) ઉપર સ્વામીજી જે ઉઠીને કોષ્ટકારણસર એક બાજુએથી બીજી બાજુએ જાય તોપણ શ્રોતાઓ તેમને હર્ષના પોકારો અને તાળીઓના અવાજોથી વધાવી લે ! પરિષદના વિજ્ઞાનશાસ્ત્રીય વિભાગના પ્રમુખ લખે છે કે, - “વિવેકાનંદ પરિષદમાં ભાષણ આપવા ઉપરાંત તેના વિજ્ઞાનશાસ્ત્રીય વિભાગમાં પણ ભાષણ આપ્યું હતું. ત્યાં હું પ્રમુખ હતો. દરેક વખતે શ્રોતાઓ તેમને ઘણાજ માન અને ખુશાલીથી વધાવી લેતા હતા. તે જ્યાં જાય ત્યાં લોકો તેમની આસપાસ ટોળે વળી જતા અને તેમના મુખમાંથી નીકળતા દરેક શબ્દને આતુરતાથી શ્રવણ કરતા. ઘણી વખત તેમને ખ્રિસ્તી દેવાલયોમાં બોધ આપવાને બોલાવવામાં આવ્યા હતા અને ત્યાં શ્રોતાઓ તેમની ઘણીજ પ્રસંસા કરતા હતા. ઘણા ધર્મચુસ્ત ખ્રિસ્તીઓ પણ તેમને માટે કહેતા હતા કે ખરેખર મનુષ્યોમાં તે એક દેવસમાન (ગ્રેટ પુરુષ) છે ! સ્વામીજીને અમેરિકા મોકલવા માટે અમેરિકનો હિંદુસ્તાનનો ઉપકાર માને છે, અને એમના જેવા બીજા વધારે મોકલવાની વિનંતિ કરે છે. ”

સર્વધર્મપરિષદમાં સ્વામીજીએ જે વ્યાખ્યાન આપ્યું તેમાં સમાયલા વિચારો જેમ અતિશય ભવ્ય હતા તેમ તે આદ્યજ જેવા વિશાળ અને સર્વસ્પર્શી હતા. જગતના સર્વે ધર્મોનો જાણે કે સાર જોઈ કહાડ્યો હોય તેમ તેમની “સર્વ સંગ્રાહધર્મની કલ્પના” સર્વ-મામી હતી.

અમેરિકાનાં થોડાંક વર્તમાનપત્રોના તેમના વિષેના અભિપ્રાયો નીચે ટાંકીશું.

“સર્વધર્મપરિષદમાં સ્વામી વિવેકાનંદ સૌથી શ્રેષ્ઠ વ્યક્તિ છે, અને તેમનું ભાષણ સાંભળ્યા પછી અમને લાગે છે કે હિંદુઓ

જેવી વિદ્વાન પ્રજાને બોધ આપવાને અમે પાદરીઓ મોકલીએ છીએ એ કેવું મુખાંધ ભરેલું કાર્ય કરીએ છીએ !”—ધી ન્યુયૉર્ક હેરલ્ડ.

“બધા વક્તાઓમાં આ માણસેજ સર્વધર્મપરિષદમાં ભારે હર્ષધોષ જગાવી મુક્યો હતો, અને વારંવાર તેમને પાછા બોલાવવામાં આવ્યા હતા.”—ધી ઇન્ડીપેન્ડન્ટ રીપબ્લિકાન.

“પોતાનો ભવ્ય દેખાવ અને વિચારોની પ્રાઢતાને લીધે પરિષદમાં તે ધણાજ પ્રિય થઇ રહેલા છે. પ્લેટફોર્મ ઉપર તે માત્ર એક બાળુએથી બીજા બાળુએ જાય છે તો પણ શ્રોતાઓ તેમના માનમાં તાળીઓના અવાજ કરી મૂકે છે અને સ્વામી એક બાળક જેવા સાદા સ્વભાવથી, જરાક પણ મગફરી ધર્યા વગર, તે હજારો મનુષ્યોના માનનો સ્વીકાર કરે છે.”—ધી ઓસ્ટ્રેલિયન ઇન્ફોર્મર.

“જે કે પરિષદમાં બીજા ધણા સારા વક્તાઓ હતા, પણ પરિષદનો ખરેખરો ઉદ્દેશ તો તે હિંદુ સાધુએજ ઘરાખર પાર પાડ્યો છે. હું તેમના ભાષણની પુરેપુરી નકલ આપું છું, પણ શ્રોતાઓનાં મન ઉપર તેની શી અસર થઇ હતી તેનું તો માત્ર મૂલ્યનજ કહું છું, કારણકે તે ઇશ્વરી અક્ષિસવાળા એક મહાન વક્તા છે. પીળાં અને ભગવાં વચ્ચે તેમણે ધારણ કર્યા હતાં. જે ગંભીરતાથી, એક કાવ્ય જેવી વાણીમાં તે બોલી રહ્યા હતા, તે સર્વે કાંઇ ઓછાં આકર્ષક નહોતાં. તેમની વિદ્વતા, વક્તૃત્વશક્તિ અને મોહક વ્યક્તિત્વથી, હિંદુઓના પ્રાચીન સુધારાનો અમતે કંઇક નવોજ ખ્યાલ આવ્યો છે. તેમનો સુંદર અને બુદ્ધિદર્શક ચહેરો અને સંગીતમય અવાજથી ધણા મનુષ્યોને તે પ્રિય થઇ પડેલા છે. તેમણે કલમોમાં અને દેવાલયોમાં ભાષણો આપ્યાં છે અને તેમના ધર્મથી અમે વાકેફ થઇ રહેલા છીએ. કોઇ પણ જાતની પ્રથમ નોંધ

કર્્યા વગર તે ભાષણ આપે છે, અને વિષયની પેટા બાબતો તેમજ અંતિમ સાર તેઓ ઘણીજ ભવ્ય કળાથી રજુ કરે છે. તે એવી તો અંતરની લાગણીથી બોલે છે કે તેમના શબ્દો સૌનાં અંતઃકરણમાં સોંસરા પેથી જાય છે અને બોલતાં બોલતાં તેમની વાણી આબોહુબ ઈશ્વર પ્રેરિતજ બની રહે છે. ”—ધા ન્યુયૉર્ક કીટીક.

“ હાલ ઓફ કોલમ્બસમાં અમેરિકાનાં અને આખા જગતનાં શ્રેષ્ઠ બુદ્ધિવાળાં અને ધાર્મિક ચાર હજાર મનુષ્યો, સ્વામી વિવેકાનંદને માત્ર પંદર મિનિટ પણ સાંભળવાને બીજા વક્તાઓ પોતાનાં ભાષણો આપી રહે ત્યાં સુધી હસતેમુખે રાહ જોતાં બેસી રહેતાં ! સૌથી શ્રેષ્ઠ વક્તાને સૌથી છેલ્લો ઉભો કરવો (કે જેથી શ્રાતાજનો વેરાધ ન જાય) એ જુના પુરાણા નિયમને પરિપૂર્ણ પ્રમુખ સારી પેઠે જાણતા હતા. ”—બોસ્ટન ટ્રાન્સ્ક્રીપ્ટ.

આ પ્રમાણે સ્વામી વિવેકાનંદે પોતાના ભાષણથી ભારતવર્ષની મોટી સેવા બજાવી છે. તેમણે હિંદુધર્મને અખિલ વિશ્વના ધર્મ તરીકે રજુ કરેલો છે. પાશ્ચાત્ય પ્રજાઓનાં મનમાં તેમણે હસાવ્યું છે કે હિંદુધર્મના સિદ્ધાંતો સર્વસામાન્ય અને ભવ્ય છે. તેમણે હિંદુધર્મને ઐતિહાસિક સ્વરૂપમાં આણીને મુક્યો છે. હિંદુધર્મમાં અનેક ભિન્ન ભિન્ન પંથો છે અને તેથી તેમાં વિરોધાભાસ લાગે છે, એવી માન્યતાને દૂર કરીને સર્વ પંથો એકજ અદ્વૈતવાદનાં જુદાં જુદાં સ્વરૂપો છે એમ તેમણે સર્વને સમજાવ્યું છે. હિંદુધર્મ એ કાંઈ અમુક મનુષ્યોનોજ ધર્મ છે એમ નથી, પણ તે પ્રત્યેક જીવાત્માના એક કુદરતી ત્રિશાળ અને સર્વ શ્રેષ્ઠ આદર્શ છે, એવું તેમણે સિદ્ધ કરી બતાવ્યું છે. સ્વામીજી કહેતા હતા કે વેદ એટલે અમુક પુસ્તકો એમ સમજવાનું નથી. અતિશય મહાન એવા જુદા જુદા આર્ય પુરુષોએ જુદે જુદે સમયે શોધી કહાડેલા

તે અધ્યાત્મિક નિયમો છે.

પરિષદનું કામ લગભગ સત્તર દિવસ સુધી ચાલ્યું હતું અને તેમાં આશરે એક હજાર નિર્મંથ વંચાયા હતા. સ્વામીજી તેમાં હમેશાં ભાષણ આપતા અને શ્રોતાઓ વેરાઈ ન જાય તેટલા માટે તેમનું ભાષણ દરરોજ છેલ્લુંજ રાખવામાં આવતું હતું. આથી કરીને સર્વે શ્રોતા લોકો પરિષદમાં સવારના દસથી તે રાતના દસ વાગતા સુધી બેસતા હતા. ઘણા નિર્મંથો તેમને નિરસ લાગતા હતા તો પણ છેવટે સ્વામી વિવેકાનંદનું મધુર ભાષણ સાંભળવાને જોઈ બેસી જ રહેતા.

સ્વામીજી પ્રત્યે અમેરિકન પ્રજા કેવો પૂજ્યભાવ ધરાવતી હતી તે વિષે જણાવતાં મહાબોધી સોસાયટીના જનરલ સેક્રેટરી ધર્મપાલ લખે છે:—“ શિકાગોના મહેલાઓમાં સ્વામીજીની છાત્રીઓ જ્યાં ત્યાં ટાંગેલી માલમ પડતી હતી અને તેમની નીચે “ સાધુ વિવેકાનંદ ” એવા શબ્દો લખેલા દેખાતા હતા. રરતે જનારા હજારો ગરીબ અને ધનવાન મનુષ્યો તે છાત્રીઓ તરફ જોઈને પૂજ્યભાવથી નમન કરતા હતા.” આ દંઢ સાધારણ માન ન હતું. સઘળા હિંદુઓએ, જે તે ખરેખરા હિંદુ હોય તો તેમને માટે અભિમાન ધરવું જોઈએ. તેઓએ વળી આ વાતથી પણ હર્ષ ધરવો જોઈએ કે તેમના પ્રાચીન રૂપિઓનું તત્ત્વજ્ઞાન ગૃહણ કરવાને અમેરિકન પ્રજા તૈયાર છે. હિંદુઓએ હવે બીજી પ્રજાઓના માત્ર એક હુથીઆર તરીકે જ પોતાનું જીવન ગાળવાનું નથી, પણ તેમણે પોતાના અનુપમ તત્ત્વજ્ઞાનને ચારિત્રમાં ઉતારીને અને તે જ્ઞાન-ચારિત્રનો અખિલ વિશ્વને બોધ આપીને સમસ્ત માનવ જાતિના ગુરુ થવાનું છે.

સ્વામીજીની પવિત્રતા, વૈરાગ્ય અને જ્ઞાનથી આકર્ષાઈને ઘણા

અમેરિકનો પોતાને ઘેર તેમને બોલાવવા લાગ્યા. શિકાગોના કેટલાક ધનાઢ્ય પુરૂષોએ પોતાના બચ્ચ મહેલો તેમને માટે ખુલા મુક્યા. એક માનવંતા અતિથિ તરીકે નિમંત્રવાને શ્રીમંતો એક બીજાની સ્પર્ધા કરવા લાગ્યા. શિકાગોની સમાજોએ તેમના માનમાં અનેક સભાઓ ભરી.

જે દિવસે સ્વામીજીએ પોતાનું જગપ્રસિદ્ધ ભાષણ આપ્યું, તેજ દિવસે એક ધનવાન અને પ્રખ્યાત મનુષ્ય જેનો મહેલ શિકાગોની ઉચ્ચ કોટીની વસ્તીમાં આવેલો હતો તેણે સ્વામીજીને પોતાને ત્યાં તેડી જઈને એક રાજના જેટલું માન આપ્યું. તે ધનવાને પોતે જાતેજ સ્વામીજીની સઘળી સરભરા કરી અને એક શિષ્યની માફક તેમના તરફ પૂજ્યભાવ દાખવ્યો. સારા કીંમતી સામાનથી સજ્જ કરેલો એક હોલ તેમને સ્વાધીન કરવામાં આવ્યો અને અનેક પ્રકારની સગવડો તેમને કરી આપવામાં આવી. પણ પોતાની પ્રશંસાથી કે માનથી સ્વામીજી કુલાઈ જાય તેવા નહોતા. વર્તમાન-પત્રોમાં જ્યારે પોતાની અતિશય પ્રશંસા તેઓ વાંચતા, ત્યારે પ્રભુ પોતાના કાર્યમાં તેમનો નિમિત્ત તરીકે જે ઉપયોગ લે છે તેના વિચારથી આભારનો જે ઉભરો તેમના હૃદયમાં ચઢતો તેથી તેમની આંખો અશ્રુથી ભરાઈ આવતી. મોટા મોટા શ્રીમાનોની સેવા અને સત્કારથી કેટલીકવાર તેઓને એમ વિચાર આવતો કે રખેને, આવી તેવી બાબતોમાંજ રોકાઈ પડાઈને તેમના પરિપ્રાજ્ઞ તરીકેના સ્વતંત્રજીવનનો અને પોતાના દીન-પરતંત્ર દેશ પ્રત્યેના સેવાભાવનો અંત આવી જાય !

તે ધનવાન મનુષ્યના બચ્ચ હોલમાં પહેલેજ દિવસે રાતે સુતે સુતે અમેરિકાની વિપુલ લક્ષ્મી અને ભારતવર્ષની પુષ્કળ નિર્ધનતાના વિચારો તેમના મનમાં ખડા થવા લાગ્યા. ભારતવર્ષના દુઃખે દુઃખી થનાર મહાન સ્વદેશભક્ત-સ્વામીજીને સવા મણુ રૂની

તળાઇમાં પણ આખી રાત હિંદની દુર્દશાનોજ ખ્યાલ આવ્યા કર્યો ! સુંવાળી રેશમ જેવી પથારી તેમને કાંટાનો પથારી જેવી લાગવા માંડી અને સઘળો તકીઓ આંસુથી પલળી રહ્યો ! સ્વામીજી ઉઠ્યા અને બારીમાંથી દૂર-હિંદભૂમિ તરફ-જેવા લાગ્યા. પણ પાછા દુઃખની લાગણીથી દબાઇ જઇને પથારીમાં પડ્યા. પથારીમાં આમ તેમ તરફડીયાં મારતા તેઓ બોલ્યા કે “ ઓ જગદંબા, જ્યારે આખી ભરતભૂમિ અત્યંત અગ્નિ અને દુઃખમાં ડુબી રહેલી છે ત્યારે આ નામ અને કીર્તિને મારે શું કરવાં છે ! દુર્દશામાં ડુખકાં ખાઇ રહેલા ભારતનો ઉદ્ધવ કોણ કરશે ? તેમનાં ક્ષુધાતુર મુખોને રોટલી અને મેલ ચઢી ગયેલાં હૃદયોને પવિત્રતા કોણ આપશે ? માતાજી ! હું તેમને કેવી રીતે મદદ કરી શકું તે જતાવો.”

આ પ્રમાણે સ્વામીજીએ આખી રાત દુઃખ અને દિલગીરીમાં કટાડી. હિંદના ગરિબ, દુઃખી અને તિરસ્કાયલા વર્ગોને માટે સ્વામીજીના મનમાં ધણીજ ઉડી લાગણી થતી અને તે લાગણીજ આગળ ઉપર હિંદના ગરિબોને માટે તેમની પાસે અનેક કાર્યો કરાવી રહી હતી. પ્રાચીન રૂષિમુનિઓનાં સિદ્ધાંતોને અનુસરનાર ખરેખરો ધર્માત્મા સર્વત્ર કેવી રીતે પૂજ્ય છે અને અત્યંત સુખ, નામ તથા કીર્તિ મળવા છતાં તેનાથી નિર્લેપ રહીને એક ખરેખરો સ્વદેશભક્ત પોતાનું કર્તવ્ય કેવી રીતે જાળવે છે તેનો ખ્યાલ સ્વામીજીએ પોતાની જાતના દાખલાથી ભારતવાસીઓને આપ્યો છે.

પ્રકરણ ૩૫ સું-અમેરિકામાં ઉપદેશક તરીકે.

પરિપક્વ કાર્ય પુરું થયા પછી સ્વામીજીએ અમેરિકામાં હિંદુ ધર્મના ઉપદેશક તરીકે કાર્ય કરવા માંડ્યું. પુષ્કળ વિચાર અને કામમાં

તે આખો દિવસ શુધાયલા જણાતા ધર્મોપદેશની સાથે સ્વામીજી અમેરિકન પ્રજાનું જીવન, વિચાર, રીતભાત સર્વેનું ખારીક અવલોકન કરતા અને તેમાંનું કંઈ પણ ભારતવર્ષના મહાપ્રભોનું નિરાકરણ કરવામાં કામ લાગે એવું છે કે નહિ તે જોતા. ભારતવર્ષના કલ્યાણનો વિચાર તેમના મગજમાંથી ક્ષણવાર પણ ખસતો નહોતો.

હવે યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સનાં મુખ્ય મુખ્ય શહેરોમાં ભાષણ આપવાને સ્વામીજીને આમંત્રણો આવવા લાગ્યાં. ભાષણો કરાવનારી એક મંડળીએ તેમને પોતાના કાર્ય માટે રાખ્યા અને તેમણે ઘણાં સ્થળોમાં ભાષણો આપ્યાં. પણ કોઈના નોકર થઈને કામ કરવું એ સ્વામીજીને જરાકે ક્ષાત્તું નહિ. વળી ખરેખરા જિજ્ઞાસુ હોય તેમનેજ ધર્મના સિદ્ધાંતોનો મોઢા કરવો એવો તેમનો વિચાર હતો. તેથી કરીને તે મંડળી સાથેના પોતાનો સંબંધ સ્વામીજીએ તોડી નાંખ્યો. હવે તે એક સ્થળેથી બીજે સ્થળે સ્વતંત્રપણે મોઢા કરતા વિચરવા લાગ્યા અને મોઢાના બદલામાં કંઈ પણ લેવાનો ઇનકાર કરવા લાગ્યા. કોઈના આગ્રહથી જો કંઈ તેઓ લેતા તો તે ભારતવર્ષની કોઈ પણ સંસ્થાના નિભાવને માટેજ લેતા અને તે હિંદુસ્થાનમાં મોકલી દેતા. આ પ્રમાણે સ્વામીજીએ ભારતવર્ષની અનેક સંસ્થાઓને આશ્રય આપ્યો છે.

અમેરિકામાં ભાષણો આપતાં સ્વામીજી અમેરિકનોને આ વાત પણ સમજાવવા ચૂકતા નહિ કે ખ્રિસ્તી ધર્મથી તેઓ કેટલા વિમુખ થઈ ગયા છે? તેમનો સુધારો કેવો સ્વાર્થ અને અધમતાના પાયા ઉપર રચાયેલો છે અને તેમની નીતિ રીતમાં કેવી ખામીઓ છે? ધર્મચુસ્ત પાદરીઓ પણ તેમને પોતાનાં દેવાલયોમાં આવીને મોઢા આપવાની વિનંતિ કરતા. જિસસ કાઇસ્ટના જીવન તથા સિદ્ધાંતો ઉપર સ્વામીજી કંઈક નવુંજ અજવાળું પાડતા. પાદરીઓ જાતેજ કાઇસ્ટના નિદાંતોને પુરા સમજતા નહોતા અને સ્વામીજી તે તેમને

વેદાન્તના સિદ્ધાંતો દ્વારા સમજાવતા. જે સાંભળીને પાદરીઓ ચક્રીત થઈ જતા અને સ્વામીજીનું કથન અત્યંત માનથી વધારી લેતા. પરદેશી ભૂમિમાં, પરદેશીઓ આગળ, એકલા છતાં પણ સ્વામીજી કેવી હિંમત અને નિઠરતાથી જે સત્ય હોય તેજ કહેતા તે નીચેના તેમના શબ્દોથી સમજાશે. ડેટ્રોઇટમાં એક બાપલમાં સ્વામીજીએ એવડક કહ્યું હતું કે,

“ એક બાપત વિષે હું તમને કહેવા માગું છું. હું કોઈ જાતની સખત ટીકા કરવા ઇચ્છતો નથી. તમે મનુષ્યોને પાદરીઓ બનાવવાને માટે બણાવો છો, કેળવો છો, કપડાં પહેરાવો છો, પૈસા આપો છો. અને આ બધું શેને માટે ?—મારા દેશમાં આવવાને, મારા પૂર્વજોને માળો અને શ્રાપ દેવાને, મારા ધર્મને અને મારા બધાને વખોડવાને ! તેઓ મારા દેશમાં આવીને એકાદ દેવાલય આગળ ઉભા રહી કહે છે કે, “ ઓ મૂર્તિપૂજકો, તમે અમારા પંથમાં આવો; નહિ તો નરકમાં જશો ! ” પણ અમે હિંદુઓ નામ છીએ. અમે એ સાંભળીને ડશીએ છીએ અને “ મૂર્ખાઓ ગમે તેમ બોલે ” એમ કહી ચાલતા થઈએ છીએ. અમે લોકો એવી સહનશીલતા દર્શાવીએ છીએ અને તમારા ઉપર જે જરાક પણ ટીકા કરવામાં આવે તો તમે છછણી ઉઠો છો ! પણ તમારે એટલું તો ખાસ યાદ રાખવું જોઈએ કે આખું હિંદુસ્તાન ઉભું થાય અને આખા હિંદી મહાસાગરનો કચરો પાશ્વત્ય દેશો તરફ નાંખે તો પણ તમારા પાદરીઓનાં અપકૃત્યોના એક લક્ષાંસ ભાગ જેટલું પણ તે નહિ થાય ! ”

“ અમારા ધર્મમાં કોઈને લાવવાને અમે તલવાર તો નથી જ ચલાવી, પરંતુ કોઈ ઉપદેશકને પણ તે કામ કરવા માટે અમે બીજા લોકોમાં મોકલ્યો છે ? ”

“ બીજાઓને તમારા ધર્મમાં લાવવાને તમે અનેક પ્રયાસ કરો

છો, પણ તમારા ધર્મમાં રાજી ખુશીથી અને ધર્મ ખુદ્ધિથી કેટલા આવ્યા ? તમને જરા કંઠવું લાગશે, પણ મારે કહેવું જોઈએ કે સધળી ખ્રિસ્તી નીતિ, સધળો કેથોલિક ધર્મ ખુદ્ધધર્મમાંથી નીકળી આવેલો છે ! અને આ કેવી રીતે થયું હતું ? લોહીનું એક પણ ટીપું પાડ્યા વગર ! તમે ગમે એટલી મગફરી ધરાવો પણ તમારો ખ્રિસ્તી ધર્મ તલવાર વગર ક્યાં ફેરવે પામ્યો છે ? આખા જગતમાં એવું એક પણ સ્થળ ખતાવો. તમારા ખ્રિસ્તી ધર્મના ઇતિહાસમાં એકજ એવું સ્થળ ખતાવો ! મારે બેની જરૂર નથી. તમારા બાપદાદાઓ કેવી રીતે ખ્રિસ્તી થયા હતા ? ખ્રિસ્તી થાવ કે મરો, એ શિવાય તેમને રસ્તો નહોતો. આરબો પણ એક વખત એમજ કહેતા હતા કે “ જગતમાં અમે એકલાજ છીએ, કારણ કે બીજાઓને અમે મારી શકીએ છીએ ! ” રોમનો પણ તેમજ કહેતા હતા, પણ તે આરબો કે રોમનો હવે ક્યાં છે ? શાંતિપ્રવર્તકોનેજ ધન્ય છે. તેઓજ ખરા પ્રભુનાં બાળકો છે અને તેમનાંજ કામો જગતમાં અમ્મર બને છે.”

“ જોર જીલમ અને દુરાગ્રહથી થએલી બાબતો છેવટે ગમડીજ પડે છે, કેમકે તેઓ રેતીના પાયા ઉપર રચાયેલી હોય છે. જે બાબતનો પાયો સ્વાર્થવૃત્તિ ઉપર રચાયેલો છે, દ્રોષ જેનો જમણો હાથ છે, અને વિષયવાસના જેનું અંતિમ લક્ષ્ય છે, તે સધળું વહેલું મોડું નાશ પામવાનુંજ. માટે તમે પણ જો જીવતા રહેવા ઇચ્છતા હો અને સાચી ઉન્નતિને સમજતા તથા ઇચ્છતા હો તો પાછા ક્રાઇસ્ટ તરફજ વળો. તમે ખરા ખ્રિસ્તીઓ છોજ ક્યાં ? તમારો ધર્મ તો માત્ર મોજશોખમાંજ છે ! એક પ્રજા તરીકે જો તમે જીવતા રહેવા ઇચ્છતા હો તો આ રીતિને બદલો. તમારા દેશમાં સર્વત્ર દંભજ જોવામાં આવે છે. પરંતુ કદિ પણ તમે પ્રભુ અને દ્રવ્ય, બન્નેને સાથે સાથે લાજી શકો નહિ. ક્રાઇસ્ટ

વગરના મોટા મોટા મહેલોમાં રહેવા કરતાં તો, ઓ ખ્રીસ્તિઓ ! કાઠસ્ટની સાથે ચીંથરેહાલ થઇને રહેવું એજ વધારે સારું છે. ”

સર્વ ધર્મ પરિષદમાં પણ સ્વામીજીએ એવીજ નિહરતા દાખવી હતી. પરિષદનાં હજારો સુશિક્ષિત સ્ત્રી પુરૂષો આગળ હિંદુધર્મનેા ખયાવ કરતાં સ્વામીજી પોતાના બાપણની વયમાં એકદમ અટકી ગયા હતા અને બારે કટાક્ષથી સર્વને પુછી રહ્યા હતા:—“ હિંદુઓનાં પવિત્ર પુસ્તકો જેમણે વાંચ્યાં હોય તે પોતાની આંગળી ઉઘી કરો ! ” જુવાનમાં ત્રણ ચાર જણાએજ આંગળી ઉઘી કરી હતી. સભામાં જુદા જુદા દેશોના સઘળા શાસ્ત્રજ્ઞો એકઠા થયેલા હતા. આખી સભા ઉપર દૃષ્ટિ ફેરવીને સ્વામીજી છાતી કહાડીને શ્રોતાજનોને ઠપકો મળે એવા શબ્દોમાં કહેવા લાગ્યા “અને તો પણ તમે અમારા ઉપર ટીકાઓ કરવાની હિંમત કરો છો ! ”

આ પ્રમાણે સ્વામીજીએ હિંદુધર્મ અને ભારતવર્ષ વિષેના અનેક ખોટા ખ્યાલોને અનેક પાશ્ચાત્યોનાં હૃદયોમાંથી ભુંસી નાખીને તેમને ભારતવર્ષની પ્રાચીન કીર્તિ અને પ્રાચીન શિક્ષણની મહત્તાનું પુરેપુરું જ્ઞાન કરાવ્યું છે. ભારતવર્ષ તરફ માનની લાગણીથી જોતા તેમને કંઈ છે. હિંદ એક જંગલી દેશ છે, તેનો ધર્મ પણ જંગલી છે, અને તેના રીતરિવાજો પણ જંગલી છે; એવા એવા અનેક ખોટા વિચારો અમેરિકન પ્રજાના હૃદયમાં વશી રહ્યા હતા; તે સર્વને તેમણે ઉખેડી નાખીને તેમના પર હિંદુઓના ખરા ધર્મની મહત્તા દેાવી છે.

અમેરિકામાં ડેસ મોઝન્સમાં સ્વામીજીએ ત્રણ બાપણ આધ્યાં હતાં. એ સમયે ઘણા લોકોએ સ્વામીજી સાથે ધાર્મિક અને આધ્યાત્મિક વિષયોની ચર્ચા ચલાવી હતી. એ વિષે લખતાં ત્યાંનું એક પત્ર

“હજોવા સ્ટેટ રજીસ્ટર” લખે છે કે-“પણ જે માણસ સ્વામીજીની સાથે તેમના પોતાનાજ વિષયમાં (હિંદુ ધર્મમાં) વાદવિવાદ કરે તેના તો ખારજ વાગી જાય! અને ઘણા માણસો તે પ્રમાણેજ કરતા હતા. સ્વામીજીના ઉત્તરો વિજળીના ચમકારાની માફક તેમના મુખમાંથી નીકળતા હતા અને હિંમત ધરીને પ્રશ્ન પુછવા આવનાર મનુષ્યને તે હિંદુ સાધુની બુદ્ધિ રૂપી તીક્ષ્ણ અને તેજસ્વી ખરછીના પ્રહારો સહન કરવા પડતા હતા. તે સાધુના વિચારો એવા તો સૂક્ષ્મ અને ઉજ્જવલ હતા, તે એવા તો સુઅવસ્થિત અને સુસંસ્કૃત હતા કે કેટલીક વખત તો તેમના શ્રોતાઓ તેમનાથી અંજલિ જતા! પણ તેમનો અભ્યાસ કરવો એ ઘણુંજ રસપ્રદ કાર્ય હતું અને ખરા ખ્રિસ્તીઓના મનમાં સ્વામીજી અને તેમના કાર્ય માટે અલંત માન ઉત્પન્ન થતું.” સ્વામીજી અને ત્યાં સુધી એક પણ અપ્રિય શબ્દ બોલતા નહિ, તેમનો સ્વભાવજ અત્યંત માયાળુ અને નમ્ર હતો; પણ જ્યાં સખત ટીકાની જરૂરજ તેઓ ધારે ત્યાં તો તે કરવાની તેમનામાં અપૂર્વ હિંમત હતી.

શિક્ષાગોથી સ્વામીજી બોસ્ટન ગયા. ત્યાંના તેમના કાર્ય અને પરિચયને પરિણામે “બોસ્ટન ઇવનીંગ ટ્રાન્સ્ક્રીપ્ટ” તેમના વિષે લખે છે કે:-“વિવેકાનંદ એક ખરેખરા મહાપુરુષ છે. તે સાદા, ઉદાર, પ્રમાણિક અને આપણા વિદ્વાનો કરતાં વધારે વિદ્વાન છે. આપણા વિદ્વાનોને તો તેમની સાથે સરખાવી શકાય તેમજ નથી.” બોસ્ટનથી સ્વામીજી ડેટ્રોઇટમાં ગયા. અહિંના રહેવાસીઓ ઉપર પણ સ્વામીજીના ઉપદેશોની ઘણીજ ઉંડી છાપ પડી રહી. સ્વામીજીએ સર્વને સમજાવ્યું કે ભારતવર્ષ આધ્યાત્મિક દેશ છે. જે કે તે અત્યારે પરતંત્રતા ભોગવે છે, પરંતુ તેને પણ તે પોતાના આધ્યાત્મિક સમજણને લીધેજ સહન કરી રહેલો છે. પોતાનો કર્મનો ભોગ

પુરો થતાં એ દેશ એવો તો જગી ઉઠીને પોતાના આધ્યાત્મિક બળનો મહિમા દર્શાવી આપશે કે જે જોઈને જગત ચકિત થશે. હિંદુઓ એમ માનનારા છે કે સ્વાર્થનો લાગ કરવો એજ સાઈ છે, અને તેને પોષવો એ નહાઈ છે. હિંદુઓ કહે છે કે પોતાને માટેજ ધર અંધાવવું એ ખોટું છે અને તેટલા માટે તે પ્રભુની પૂજા માટે અને અતિથિઓના આતિથ્યને માટેજ ધર અંધાવે છે. પોતાને માટેજ રસોઈ કરવી એ પાપરૂપ માનીને હિંદુઓ અતિથિઓ અને ગરિબોને માટે ધરમાં ગંધે છે. ”

પ્રવાસ દરમ્યાન સ્વામીજીએ કેટલેક સ્થળે સુશિક્ષિત અમેરિકનોને પુછ્યું હતું કે: “ સુધારો એટલે શું ? ” કેટલીક વખત એનો એવો જવાબ દેવામાં આવ્યો હતો કે “ અમે જે સ્થિતિમાં છીએ એજ સુધારો ! ” પણ સ્વામીજી હમેશાં તેમનાથી જુદોજ મત ધરાવતા હતા. તે કહેતા કે: “ કોઈ એક પ્રજા સમુદ્રના મોજાને વશ કરે, કુદરતનાં તત્ત્વોને તાબે કરી દે અને મનુષ્યના આયુષ્યને હજાર વર્ષ જેટલું લાંબાવી શકે, તોપણ તે ખરા સુધારાનાં ફળ આપવાને શક્તિમાન થાય નહિ. ” સ્વામીજીના મત પ્રમાણે ખરો સુધરેલો મનુષ્ય તેજ છે કે જેણે પોતાની જાતને-પોતાનું મન અને ઇંદ્રિયોને છતી છે. સ્વામીજીએ સાબીત કરી બતાવ્યું કે હિંદમાં હજી પણ એવા સુધરેલા અનેક મનુષ્યો જોવામાં આવે છે. અને તેનું કારણ એજ છે કે હિંદમાં આર્થિક સુધારાની મહત્તા આધ્યાત્મિક સુધારા કરતાં ઓછી ગણવામાં આવે છે. તેથીજ કરીને હિંદુઓમાં ખીજી પ્રજાઓ કરતાં જગતનાં દુઃખો વેઠવાની સહન શક્તિ તેમજ આધ્યાત્મિક જ્ઞાન અને સામર્થ્ય વધુ પ્રમાણમાં રહેલાં છે. તેમની આધ્યાત્મિકતાના જ્ઞાનને લીધેજ હિંદુઓ ઉપર હજારો વર્ષો થયાં તો પણ ગ્રીક, પરશીઅન, મુસલમાન કે ખ્રિસ્તી,

કેમ પશુ ભોકાના બાજુ વિચારો અસર ઉપજાવી શક્યા નથી. ઇજ્ઞા-
સ્ત અને ભેખલનનાં જીવનાં રાજ્યો નાશ પામ્યાં અને ઘીસ તથા
રેમની ખુબીઓ હવે માત્ર કવિની કવિતામાં અને કારીગરની
કળામાં જ અસ્તિત્વ ધરાવે છે; જ્યારે હિંદમાં ૭ હજાર વર્ષ પૂર્વે
જે જીવન પ્રચલિત હતું તેનું તેજ જીવન અત્યારે પણ અનેક
રેખાએ જોવામાં આવે છે. સ્વામીજીએ એક ભાષણમાં કહ્યું હતું કે,
“ બીજી બધી વસ્તુઓ કરતાં દ્રવ્યને તમે (અમેરિકનો) વધારે ગણો
છો, પરંતુ તમારા ભોકાએ હજી ધણું શિખવાનું છે. ભૌતિક લોભુપ-
તાનાં પરિણામો અનુભવીને જ્યારે તમારી પ્રજા અમારી પ્રજા જેવી
જીવી શકે ત્યારેજ તેનામાં વધારે ડહાપણ આવશે. ” એક જણે
પુનર્જન્મ વિષે પ્રશ્ન કર્યો. તેના જવાબમાં સ્વામીજી બોલ્યા કે “ વિ-
જ્ઞાનશાસ્ત્રીઓ માને છે કે જગતની શક્તિ સર્વદા તેટલી ને તેટલીજ
રહે છે, અને તેમાં કંઈ ઓછુંવતું થતું નથી. એ ધોરણ ઉપરજ
પુનર્જન્મની કલ્પના રચાયેલી છે. આ કલ્પના પ્રથમ અમારા દેશના
એક તત્ત્વવેત્તાએ શોધી કઢાડેલી છે. હિંદુઓ સૃષ્ટિવાદમાં માનતા
નથી. સૃષ્ટિ એટલે શુન્યમાંથી માને કંઈ પણ ન હોય તેમાંથી કંઈ
પણ રચવું યા ઉત્પન્ન કરવું તે. પરંતુ એમ થવું તદ્દન અશક્ય છે, માટે
જેમ કાળ અનાદિ છે તેમ સૃષ્ટિ પણ અનાદિજ છે. સઘળાં સુખ
અને દુઃખો આપણે કરેલાં કૃત્યોનો માત્ર પ્રત્યાધાતજ છે. પાશ્ચાત્યોએ
હિંદ પાસેથી “ સદિષ્ણુતા ” ખાસ કરીને શીખવાની છે. તેમણે
શીખવાનું છે કે સઘળા ધર્મો ખરા છે; કારણ કે તેમનાં સત્યો
એકજ છે.

એક સ્ત્રીએ સ્વામીજીને સવાલ પુછ્યો કે “ હિંદુસ્તાનની સ્ત્રીઓ
વધારે સુશિક્ષિત કેમ નથી ? ” સ્વામીજીએ ઉત્તર આપ્યો કે “ જ-
મલી ભોકાએ હિંદ ઉપર વારંવાર હુમલા કરેલા છે તેથી કંઈક તેઓ

પછાત છે અને કંઈક હિંદના લોકોનો પણ વાંક છે.” છતાં સ્વામીજીએ અમેરિકાની સુધરેલી ગણતરી સ્ત્રીઓ ઉપર પણ સખત ટીક કરી. અમેરિકાની સ્ત્રીઓ નવલકથાઓ વણી વાંચે છે અને બાલકો જવાનું વધારે પસંદ કરે છે. સ્વામીજી બોલ્યા કે “ તમે તમારા સુધારાને માટે ઘણું મગરૂર છો, પણ આવા સુધરેલા દેશમાં આશા રાખીએ તેટલી આધ્યાત્મિકતા અહીં આં ક્યાં છે ? અહીં આં અને સ્વર્ગમાં એ શબ્દો માત્ર બાળ જીવોને જ માટે છે. ખરી વાત તો એ છે કે સંધળું અહીં આં જ છે. અહીં આં છતે શરીરે જ પ્રભુમાં વાસ કરવો અને પ્રભુમય જીવન ગાળવું અને સંધળી સ્વાર્થજીતિઓ તથા બહેમોને નાશ કરવો જોઈએ. આ કંઈ કલ્પના જ નથી; પણ આવા મનુષ્યો ભારતવર્ષમાં અનેક વસે છે. અમેરિકામાં એવા મનુષ્યો ક્યાં છે ? વળી તમારા ધર્મોપદેશકો કલ્પનામય જીવનની વિરૂદ્ધ બોધ આપે છે; પરંતુ તમારા દેશમાં કલ્પનામય જીવન ગાળનારાઓ વધારે હોત તે અહીં આંના લોકો વધારે સુખી થાત. હિંદુસ્તાનનું કલ્પનામય જીવન અને ઝોગમુસમી સદીમાં તમે જેના વિષે મગરૂરી ધરવી રહ્યા છો તે અને વચ્ચે ધણે જ તફાવત છે. અખિલ વિશ્વમાં એકલો પ્રભુ જ બ્યાપી રહેલો છે; બ્યારે તમે તો પોતામાં ને સર્વત્ર પાપ જ ભરેલું હોવાનું શીખ્યા છો ! ચાલો, આપણે એક બીજાને સહાય કરીએ; એક બીજા તરફ પ્રેમથી વર્તીએ. ”

બુદ્ધીની એથીકથ સોસાયટીમાં સ્વામીજીએ વૈદિક રૂષિઓના સિદ્ધાંતો કહી સંભળાવી શ્રોતાઓનાં મન આકર્ષી લીધાં હતાં. સર્વે શ્રોતાઓનાં મનમાં ખાત્રી થઈ કે ઘણા પ્રોફેસરોના એકત્ર જ્ઞાન કરતાં પણ એમનું જ્ઞાન અધિક હોવાનું જે તેમણે સાંભળ્યું હતું તે બસમર છે, અને તેમણે પોતાના ધર્મના સંરક્ષણને માટે જ સંસારસુખનો ભાગ કરેલો છે.

શ્રીતાઓ તેમને ગાંડા ઘેલા સવાલો પૂછતા. પાદરી-ઓએ અમેરિકનોના મનમાં હિંદ વિષે જે અનેક ખોટા ખ્યાલ ઉત્પન્ન કર્યા હતા તેને લગતા સવાલોનો ઉત્તર સ્વામીજી કોઇ વાર મશ્કરી રૂપે આપતા તો કોઇ વાર સખત ટીકાઓના પ્રહાર પણ કરવા ચુકતા નહિ. એકવાર એક જણે પૂછ્યું કે “ હિંદુ ભાતાઓ પોતાનાં છોકરાંને નદીમાં ફેંકી દે છે અને મગરને ખાવા આપે છે. એ વાત ખરી છે ? ” (કેમકે ખ્રિસ્તી પાદરીઓ આવી આવી વાતો અમેરિકનોને શિખવી રહ્યા હતા.) સ્વામીજીએ મશ્કરીમાંજ તેનો જવાબ આપ્યો કે : “ હા, બહેન ! તેઓએ મને પણ નદીમાં ફેંકી દીધો હતો, પણ હું તો તરીને બહાર નીકળી આવ્યો ! ” પછી પાશ્ચાત્ય સુધારા વિષે બોલતાં સ્વામીજીએ કહ્યું : “ હું સ્પષ્ટ વક્તા છું; પણ મારો ધરાદો શુદ્ધ છે. મારે તમને સત્યજ કહેવાનું કે હું અહીં આં તમારી ખુશામત કરવા આવ્યો નથી. જે મારે તેમ કરવું હોત તો મેં ન્યુયૉર્કમાં એક મ્હોટું દેવળ બોલ્યું હોત. તમે મારાં બાળક છો. તમને તમારી જુલો, તમારી ખોડો અને તમારી બડાશોનું બાન કરાવીને મારે તમને ઇશ્વર તરફ લઇ જવાના છે; અને તેથી કરીને તમે મને ખ્રિસ્તી ધર્મ વિષે કે તમારા સુધારાના આદર્શો વિષે અથવા પાશ્ચાત્યોની નીતિ, રીતિ, જીવન અને ચારિત્ર્ય વિષે હમેશાં સાંજે બોલતો જોશો નહિ. ” એક વખત ડેડ્ઝર્ફ્ટમાં સ્વામીજીએ જરા સખત થઇને પૂછ્યું હતું કે, “ તમારો ખ્રિસ્તી ધર્મ ક્યાં છે ? આ તમારા સ્વાર્થી જીવનકલહમાં જિસસ ક્રીસ્ટને માટે સ્થાનજ ક્યાં છે ? તમે તો હમેશાં બીજાઓનો નાશજ કરી રહેલા છો ! ખરેખર, જે ક્રીસ્ટ આજે અહીં આવી તો એનું મસ્તક સુકવાને માટે એક પવિત્ર પથરો પણ એને જડે નહિ ! ” એક સંભાવિત પાદરી સ્વામીજીના જિસસ પ્રત્યેના પ્રેમ અને જ્ઞાન જોઇને આશ્ચર્યથી પુછવા લાગ્યો : “ તમે જિસસ ક્રીસ્ટના આદ-

શંને આવી ઉત્તમ રીતે શાથી સમજો છો ? ” સ્વામીજીએ જવાબ આપ્યો “ કેમકે જિસસ ક્રીસ્ટ પૂર્વના રહેવાસી હતો અને અમે પૂર્વના રહેવાસીઓજ તેને ચર્ચાર્થ રીતે સમજી શકીએ. ”

સ્વામીજી આમ નિડરપણે ખરેખર કહી દેતા. એથી કરીને કેટલાક સારા પાદરીઓ તો તેમનો બોધ ગ્રહણ કરતા અને સ્વામીજીનો અભાવ પણ કરતા; પણ કેટલાક ધર્મોધ પાદરીઓ અને ખ્રિસ્તીઓને તેથી બહુજ ખોટું લાગતું અને તેઓ સ્વામીજીને ઉતારી પાડવાના અનેક પ્રયાસો કરતા. વળી સ્વામીજીનો બોધ પાદરીઓના પેટની આડે પણ આવતો હતો અને લોકોમાં તેમનું માન ઓછું કરતો હતો. એથી કરીને તેમને વધારે લાગે અને તેઓ તેઓ તેમની સામે થાય એમાં નવાઇ જેવું પણ નહોતું.

આમ હોવાથી પાદરીઓ હવે તેમને ખરાબ કરવાના અનેક વિચારો કરવા લાગ્યા. તેઓ જેમ કહે તેમજ સ્વામીજીએ ખ્રિસ્તી ધર્મનો બોધ કરવો, એમ તેઓ તેમને કહેવા લાગ્યા. સ્વામીજી તેમનાથી ડરે તેવા નહોતા; તે તો જે સત્ય હોય તેજ કહેતા ચાલ્યા. પાદરીઓ સ્વામીજી વિષે અનેક ખોટી વાતો અને અફવાઓ ઉરાડવા લાગ્યા; પણ આપણા બહાદુર સંન્યાસી તો પોતાનું કાર્ય કર્યાજ ગયા. પરિણામ એ આવ્યું કે પાદરીઓની ખોટી અફવાઓથી સ્વામીજીનું નામ અમેરિકામાં ઉલટું વધારે ને વધારે પ્રસરી રહ્યું.

ખીજી કોઇ પણ યોજનામાં પાદરીઓ કાબ્યા નહિ ત્યારે તેમણે યુવાન સ્ત્રીઓને મોકલીને સ્વામીજીને લલચાવવાનો ધાટ કર્યો. કેટલીક સ્ત્રીઓને તેમની પાસે મોકલવામાં આવી. પણ તે સ્ત્રીઓને શું માલુમ પડ્યું ? સ્વામીજી એક નાના બાળક જેવા સાદા અને પવિત્ર તેમને જણાયા. સ્ત્રીઓએ પાદરીઓની સઘળી યોજના તેમની આગળ કમુલ કરી દીધી. તેઓ આશ્ચર્ય પામવા લાગી કે આવા મનોનિગ્રહ-

પાસે. બીજે કાષ્ટ પુરૂષ તેમણે તેમની જીંદગીમાં કદી જોયો નથી. સ્વામીજીની બધી અને મનોહર આકૃતિથી મોઢ પામીને કેટલીક સ્ત્રીઓ તેમની સાથે લગ્ન કરવાની પણ માગણી કરવા લાગી. એક ઉમરાવળદી તેમની પાસે આવી અને કહેવા લાગી કે “હું મારી જાતિને અને મારા સંબંધના દ્રવ્યને તમારાં ચરણોમાં અર્પણ કરું છું.”

પરંતુ પરમપૂજ્ય શ્રીરામકૃષ્ણજી શિષ્ય એ લાલચથી પણ કંઈ નહિ. તેમને વૈરાગ્ય દૃઢ હતો. કાંચન અને કામિનિમાં નહિ ફસાવાનું શ્રીરામકૃષ્ણજી તેમને પ્રથમજ શિખવ્યું હતું. અમેરિકાના કરોડાધિપતિઓની તો યુગ્મ પણ સ્વર્ગના ઇંદ્રાદિ દેવતાઓની લક્ષ્મી પણ બ્રહ્માનંદની એક પણ કરતાં પણ તુચ્છ છે; એમ શ્રીરામકૃષ્ણ પરમહંસે પોતાના બોધ અને ચારિત્ર્યના પ્રભાવથી પોતાના આ બહાલા શિષ્યની રજે રજામાં ફસાવ્યું હતું. સ્વામીજી જેવા બુદ્ધિશાળી પુરૂષે ધાર્યું હોત તો પુણ્ય દ્રવ્ય અને સ્ત્રી પુત્રાદિ પ્રાપ્ત કર્યા હોત; પરંતુ તેની તુચ્છતા સમજીનેજ તેમણે સંન્યાસ લીધો હતો. શ્રીરામકૃષ્ણ જેવા મહાન ગુરુને આવો મહાન શિષ્ય એવાં બલ બલને પણ બંદ કરે એવાં પ્રસો-બનોને પણ ન ગાંઠે એમાં નવાજ નથી.

શ્રીરામકૃષ્ણ જેવા પવિત્ર મહાદેવના આ બહાલા શિષ્ય પ્રત્યે તે ઉમરાવળદીએ લગ્નની માગણી કરતાં સ્વામીજી બોલ્યા કે “બાપ લાડેજ, હું એક સંન્યાસી છું. લગ્ન મારે શા કામનું છે ? મારે મન સંકળી સ્ત્રીઓ મારી આજ્ઞા છે.”

કેટલાક સાચા અંતઃકરણવાળા પાદરીઓ સ્વામીજીના મિત્રો જાતી રહી સ્વામીજી ઉપર ચત્તી દીધાઓનો જવાબ આપતા. છતાં સ્વામીજી પોતે તો કોઈને ઉત્તર આપતા નહિ. તે કહેતા કે “મારે સાચો જીવન શા મારે દેવો જોઈએ ? સાધુને એવી રીતે પોતાને જીવવા કરવાની જરૂર નથી. સત્ય પોતેજ પોતાનો માર્ગ કરી ભેવાને

શક્તિમાન છે. ” જ્યારે તેમના ઉપર સખત ટીકાઓ થતી ત્યારે તે માત્ર પ્રભુનેજ યાદ કરતા. તેઓ જ્ઞાત અને વિચારવંત દેખાતા; મુખથી “ શિવ, શિવ, ” કહેતા; મનુષ્યો પોતાના સ્વાર્થમાં કેટલા બધા અંધ બની રહેલા છે તે જોઈને તેમની પ્રત્યે દયા ધરતા. કોઈ વખતે તે એમ પણ કહેતા કે “ ટીકા કરનારના જ્ઞાપ્તો પણ પ્રભુનાજ જ્ઞાપ્તો છે. ” તેમના મિત્રો ટીકાઓ સાંભળીને ગુસ્સે થાય તો તેમને તે કહેતા કે “ નિંદક અને નિંધ, પ્રશંસક અને પ્રશસ્ત બંને એકજ છે (એકજ પ્રભુનાં રૂપ છે), એમ આપણે જાણીએ તો પછી ગુસ્સે થવાનું કારણ શું ? શ્રીરામકૃષ્ણ પોતાની જાતને થયેલો તિરસ્કાર કદી બચુતા નહિ. સાફ અને ખોલું સર્વ માતાશ્રી-માથીજ નીકળે છે. ”

પહેલાં જે અમેરિકનો વેદાન્તને કે બહારના કોઈ પણ ધર્મને માત્ર વહેમની જાળજ બચુતા હતા અને ખ્રિસ્તી પાદરીઓએ હિંદુ-સ્તાન અને તેના ધર્મ વિષે અનેક ખોટી વાતો જેમના મનમાં દસાવી દીધી હતી તેઓ હવે બાંતવર્ષના આ પવિત્ર સાધુનાં બાષણોથી ખરી હકીકત જાણીને હિંદુ તેમજ વેદાન્ત તરફ પૂજ્ય-ભાવથી જોઈ રહ્યા હતા. અત્યારે પણ ઘણા યુરોપિઅનો અને અમેરિકનો વેદાન્ત ધર્મના અનુયાયીઓ બની રહેલા છે, અને હિંદુ ધર્મ પાશ્ચાત્યોના હૃદયમાં જગતમાંના એક મહાન ધર્મ તરીકેનું માન મેળવી રહ્યો છે. આવા શુભ પરિવર્તનને માટેનું સન્નિધનું માન આપણા ધર્મધુરંધર વીર રિવેકાનંદનેજ ધટે છે.

વળી અમેરિકનોએ સ્વામીજીની યોગ્ય કદર કરી અને સ્વામીજી પ્રત્યે તેઓ અત્યંત સન્માન અને આતિથ્યની લાગણીથી વર્ત્યા તેને માટે તેઓ પણ પ્રશંસાને પાત્ર છે. અમેરિકનોનું વર્તન આપણને બોધ આપે છે કે આપણે આપણા ધાર્મિક વીરપુરુષો તરફ કેવી રીતે

વર્તવું. તેઓ આપણને શિખવે છે કે આપણે હિંદીઓ આપણા દેશના મહા પુરુષોની કદર કરવામાં એટલા બધા પછાત છીએ કે પ્રથમ પરદેશમાં આપણા કોઇ તેવા પુરુષની કદર થાય છે ત્યારેજ આપણે તેની કદર કરી શકીએ છીએ. જ્યારે તેઓ ઓક્સર્ડ, લંડન કે ન્યુયોર્કમાં જઈને ફતેહ મેળવી આવે છે ત્યારેજ તેમની કદર કરવાને આપણે ઉભા થઈએ છીએ? આ આપણી કેવી મોટી ખામી છે!

સ્વામીજીને અમેરિકામાં ભોગવવી પડેલી અનેક અગવડો અને વિપત્તિઓ તેમજ તેમના કાર્યને તોડી પાડવાને જે મહત્ત્વપ્રયાસો પાદરીઓએ કર્યા હતા, તે તરફ જેતાં સમજાશે કે સ્વામીજીની ફતેહ કોઇ અનુકુળ સ્થિતિને લીધે કે આકસ્મિક નહોતી; પણ તેમની અસાધારણ શક્તિનુંજ પરિણામ હતું. જે સ્વામીજીએ પોતાની અસાધારણ શક્તિ, અથાગ મહેનત અને એક ખરા સંન્યાસીને છાજે એવા દૃઢ આગ્રહથી હિંદુ ધર્મના તાત્વિક સિદ્ધાંતોને જડવાદને સ્થાને સ્થાપિત કરવાનો પ્રયાસ કર્યો નહોત તે સર્વધર્મપરિષદનું પરિણામ શુન્યમાંજ આવી રહ્યું હોત.

તેમનાં બાપણોમાં કેટલાક માણસો માત્ર ગમ્મતની ખાતરજ આવતા તો કેટલાક તેમને પોતાનું હૃદયીઆર બનાવવાના ધરાદારી આવતા. કેટલાક તેમને પોતાનો પંથ સ્વીકારવાને લલચાવવાના ધરાદારી આવીને પોતાથી અને તેટલી દલીલો અને લાલચો તેમના આગળ રજુ કરતા. વળી કોઇ કોઇ તો અનેક પ્રકારની ધમકીઓ પણ આપતા ! પરંતુ અંતે તેઓ સર્વને નિરાશાજ મળતી.

સ્વામીજી કોઇથી દમાય કે કશાથી લલચાઇ જાય તેવા નહોતા. દરેકને તે એકજ ઉત્તર આપતા:-“ હું હૃમેશાં સત્યને માટેજ છું, સત્ય કદી પણ અસત્યને તાબે થશે નહિ. આખું જગત મારી સામે થાય તો પણ આખરે સત્યનોજ જય થવાનો ! ”

અમેરિકામાં નાસ્તિકો, જડવાદીઓ, સંશયાત્મકો, તર્કવાદીઓ અને ધર્મનિંદકો ઘણા વસતા હતાં અને તેઓ સર્વ સ્વામી-જીના સિદ્ધાંતોની વિરુદ્ધ થઈ રહ્યા હતા. પ્રથમ તો તેઓ એમજ ધારતા હતા કે એ હિંદુ સાધુને તેઓ વાદ વિવાદમાં હરાવી શકશે; અને પાશ્ચાત્ય વિજ્ઞાન, પાશ્ચાત્ય સુધારો તથા પાશ્ચાત્ય તત્ત્વજ્ઞાન આગળ હિંદુ ધર્મના સિદ્ધાંતો એક ક્ષણવાર પણ ટકવાના નથી. આમ સમજીને તેઓએ સ્વામીજીને ન્યુયોર્કમાં એક બાપણ આપવાનું આમંત્રણ આપ્યું. સ્વામીજીએ તેમનું આમંત્રણ સ્વીકાર્યું અને પોતે એકલાજ ત્યાં ગયા. બાપણ થયું; અનેક સવાલ જવાબ થયા; પાશ્ચાત્ય ન્યાય અને તર્કોએ પોતાના બને તેટલા ધમપજાડા માર્યા; પરંતુ છેવટે સર્વને ચૂપજ થવું પડ્યું! સ્વામીજીએ પોતાના અમાધ જ્ઞાન અને સ્મરણશક્તિના પ્રતાપે સર્વને બતાવી આપ્યું કે અદ્વૈતવાદના સિદ્ધાંતો આગળ તેમનું જ્ઞાન અને સાયન્સ કેટલું બધું અપૂર્ણ છે આની સાથે સર્વ કોષ્ટ આ વાત જોઈને પણ દંગજ બની ગયા કે સ્વામીજી પૌર્વાત્ય દર્શનશાસ્ત્રોનું જેટલું સંપૂર્ણ જ્ઞાન ધરાવે છે, તેટલુંજ તેઓ પાશ્ચાત્ય જડવાદનું અને વિજ્ઞાનશાસ્ત્રના સિદ્ધાંતોનું જ્ઞાન પણ પુરેપુરું ધરાવે છે; એટલુંજ નહિ પણ એ વિષયોમાં તો પાશ્ચાત્યો કરતાં પણ વધારે સંપૂર્ણ મહિતી અને બાહોશી તેઓ ધરાવે છે ! ”

સ્વામીજીએ અમેરિકોને દર્શાવી આપ્યું કે તેમના બહુમાન્ય પાશ્ચાત્ય સુધારોનો મહિમા સ્વયંબુદ્ધોનો નાશ કરવામાંજ સમાઈ રહેલો છે; તેમનું વિજ્ઞાનશાસ્ત્ર જીવનના સૂક્ષ્મ અને અગત્યના પ્રશ્નોને જવાબ આપી શકતું નથી; તેમના વિજ્ઞાનશાસ્ત્રના નિયમો પણ મનુષ્યના અર્થઃકરણની બહાર અસ્તિત્વ ધરાવી શકતા નથી; જેને વિજ્ઞાનશાસ્ત્રોએ જડ કહે છે તેનો પુરેપુરો ખ્યાલ તેના આધ્યાત્મિક મૂળને શોધ્યા વગર આવનાર નથી; અને તેમનો જડવાદ પણ આખરે આધ્યાત્મિક તત્ત્વમાંજ જઈને

આશ્રય લે છે. પોતાના અન્ય તર્ક વડે સ્વામીજીએ સિદ્ધ કરી બતાવ્યું કે તેમનું તે જ્ઞાન સત્યજ્ઞાનની આગળજ નહિ, પરંતુ ખુદ તેના પોતાના સ્થાપિત કરેલા નિયમોથી પણ અસત્યજ નિવડશે. શુદ્ધ તર્કને હદ હોય છે જ અને તે દર્શાવે છે કે તેનાથી પર એવું કોઇ તત્વ અવશ્ય રહેલું છે. પોતાના અગ્રાધ વેદાન્તના જ્ઞાનવડે કરીને સ્વામીજીએ સર્વ જડવાદીઓને સમજાવ્યું કે આ જડ જગતથી પર, આ પ્રાકૃતિક શક્તિઓ, ઈંદ્રિયો અને જીવભાવથી પણ પર આત્મા રહેલો છે. “સૂર્ય, ચંદ્ર, અગ્નિ, તારા કે વિજળી, કોઇ પણ તેનો પ્રકાશ કરી શકતું નથી. આત્માના પ્રકાશ વડેજ તે સર્વ પ્રકાશને આપી રહેલાં છે.”

આ પ્રમાણે જડવાદ અને વિજ્ઞાનશાસ્ત્રમાં પણ સ્વામીજી પોતાના કરતાં અધિક જ્ઞાન ધરાવી રહેલા છે એ જોધને સઘળા જડવાદીઓ અને નાસ્તિકોના આશ્ચર્યનો પાર રહ્યો નહિ.

સ્વામીજીના ઉપલા બાપજીની અસર એટલી બધી થઇ રહી કે બીજે જ દિવસે ધણા બુદ્ધિશાળી જડવાદીઓ સ્વામીજીની પાસે આવીને નમ્યા અને તેમની પાસે બેસીને ધર્મ તથા હૃદય સંબંધી જ્ઞાન મેળવવા લાગ્યા. તે દિવસથી ધણા સત્યશોધક અને જિજ્ઞાસુ મનુષ્યો સ્વામીજીના અનુયાયીઓ બનીને તેમની આસપાસ બેસવા લાગ્યા. હવે સ્વામીજીએ લોકોના આમહથી ન્યુયોર્કમાં પોતાના સિદ્ધાંતો વિસ્તારથી કહી સંમળાવવાનું શરૂ કર્યું. સાર્વજનિક સ્થાનોમાં જુદા જુદા વિષયો ઉપર તેમનાં બાપજો થવા લાગ્યાં. વેદાન્ત અને યોગનું જ્ઞાન નિયમિતવર્ગોદ્ધાર ધણા વિદ્યાર્થીઓને આપવાનું તેમણે શરૂ કર્યું. આમ કરને કરતે ધીમે ધીમે “વેદાન્ત સમાજ” નો પાયો નખાયો. એ “વેદાન્ત સમાજ” ન્યુયોર્કમાં આજે પણ ધણીજ આત્માદીથી પોતાનું કાર્ય કરી રહેલી નજરે

પડે છે. એ “વેદાન્ત સમાજ” માં સ્વામીજીએ આપેલાં બાષણો તે સમાજે પુસ્તકોના રૂપમાં પ્રસિદ્ધ કરેલાં છે. “રાજયોગ,” “કર્મ-યોગ,” “ભક્તિયોગ” અને “મારા ગુરુ” એ સ્વામીજીનાં એ સમાજે પ્રકટ કરેલાં મુખ્ય પુસ્તકો છે. જેવી રીતે ખ્રિસ્તીઓ બાઇબલને પુષ્કળ માન આપે છે તેવીજ રીતે ધણા અમેરિકનો આજે “રાજયોગ” ને ધણાજ બાવથી પુજે છે. ધણા સંશયવાદીઓ અને જડવાદીઓને માટે તે હવે શ્રુતિ રૂપ થઇ રહેલું છે. અસંખ્ય મનુષ્યોનાં જીવનને એણે શુભ માર્ગે વાળ્યાં છે. એ પુસ્તકની દરેકે દરેક લીટી વાંચકના આત્માને સ્પર્શ કરે છે અને તેમાં નવીન સામર્થ્ય ઉપજાવે છે. બહુ કે કોઇ મહાન યોગીના પવિત્ર આદ્યમામાંથી પ્રબળ શક્તિ પ્રેરક ઉદ્ઘારો બહાર નીકળી રહ્યા હોય તેમ તેનું દરેકે દરેક વાક્ય વાંચકના અંતઃકરણમાં સચોટ લાગે છે. રાજયોગનું બાષાંતર ધણી બાષાઓમાં થયેલું છે; તે ધણા દેશોમાં પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવેલું છે; અને યુરોપ, અમેરિકા તથા એશીઆનાં અસંખ્ય સુશિક્ષિત ઓ પુરૂષો તેને પ્રેમથી વાંચે છે. x

આ પ્રમાણે ન્યુયોર્કમાં બાષણો કરવાથી સ્વામીજીને અત્યંત માન મળ્યું. ન્યુયોર્કની કેટલીક સમાજોમાં તો તેમનું નામ અત્યંત મોહક થઇ રહ્યું અને પુષ્કળ વિદ્વાનો અને ધનવાનો તેમનાથી આકર્ષાઈ રહ્યા. પણ સ્વામીજીને મહેનત પણ બહુ સખત કરવી પડતી હતી. દિવસમાં તે બે વાર બાષણો આપતા, લાંબો પત્રવ્યવહાર કરતા, અનેકોને ખાનગી મુલાકાત આપતા, કેટલાકને ઘરમાં બેઠે બેઠે બોધ આપતા અને પોતાના અનુયાયીઓના શિક્ષણને માટે અનેક લેખો તેઓ લખતા. આ બધું કાર્ય કરવામાં સવારથી તે મોડી રાત સુધીનો તેમનો સમયો વખત આસો જતો. આવી સખત મહેનતને લીધે

*આ સંસ્થા તરફથી પણ હવે જેમ અને તેમ જલદીથી “રાજયોગ”નું બાષાંતર પ્રસિદ્ધ થનાર છે.

ખીજે કોઈ હોત તો તેનું ગમે તેવું સુદૃઢ શરીર પણ એ ચાર દિવસમાં તુટી ગયું હોત; પરંતુ બ્રહ્મચર્ય, નિષ્કામતા અને બ્રહ્મસાક્ષાત્કાર જન્ય કૃતકૃત્યતા તથા કર્તા છતાં અકર્તાપણાના (ગુણૈઃ ગુણાનુવર્તેતે ઇત્યાદિ) અલૌકિક ભાવો, એ સર્વ આવા કાર્ય કર્તાઓમાં જે રસ અને ખળ પુરે છે, તે વાત તેવાઓજ જાણે છે.

કેટલાંએ ધનવાનો, ગરીબો અને બ્યાંપારીઓ વગેરે રાત દિવસ પ્રવૃત્તિમાંજ જીવન ગાળે છે; પરંતુ તેમની પ્રવૃત્તિ માત્ર દ્રવ્યનો સંગ્રહ વધારવા માટે તેમજ સ્વાર્થી વાસનાઓને સંતોષવાને માટેજ હોય છે. સ્વામીજીની નિઃસ્વાર્થી પ્રવૃત્તિએ એવા સર્વ લોકોને સમજાવ્યું છે કે ગમે તેટલી પ્રવૃત્તિ કર્યા કરે, પણ તેમાં તમે જ્યાં સુધી નિષ્કામતા કે નિઃસ્વાર્થીતાને જરાક પણ સ્થાન નહિ આપો ત્યાં સુધી તમારી સઘળી પ્રવૃત્તિઓ અધોગતિનેજ પ્રાપ્ત કરાવનારી છે.

ખરે કર્મયોગી કેવો હોય, વેદાન્તના સિદ્ધાંત પ્રમાણે નિષ્કામ કર્મ કયું કહેવાય, વિષયવાસનાઓથી પર થઈ રહેલું ઉચ્ચ જીવન કેવા પ્રકારનું હોય, માનવજાતિને માટે નિઃસ્વાર્થીપણે કામ કરનારના અંતઃકરણમાં કેવા નિરતિશય અને અપૂર્વ આનંદનો વાસ થઈ રહેલો હોય છે અને કર્મયોગના જ્ઞાન તથા અભ્યાસ વડે કરીને અસાધ્ય કાર્યો પણ કેવાં સાધ્ય થઈ શકે છે, એ સર્વ સ્વામીજીએ પોતાની જાતના દાખલાથી દર્શાવી આપ્યું છે.

કેટલીક વખત સ્વામીજી બ્રહ્મજ્ઞાની જેવા દેખાતા તો કેટલીક વખત તે પ્રભુના એક ભક્ત જેવા નર અને ભાવયુક્ત જણાતા. ન્યું-યોર્કનાં કેટલાંક સ્ત્રીપુરુષો તેમના ઉમદા વેદાન્ત બોધથી એટલાં બધાં આકર્ષાઈ ગયાં અને તેમના પવિત્ર અને સુખી જીવનથી તેમનાં મન ઉપર એટલી બધી અસર થઈ રહી કે તેઓ સ્વામીજી આગળ પવિ-

તતા અને બ્રહ્મચર્યનું વૃત્ત લઈ તેમનાં શિષ્ય બની રહ્યાં. સ્વામીજી પાસેથી દિક્ષા લઈને તેઓએ હિંદુ નામો ધારણ કર્યાં. તેઓમાં મુખ્ય અભયાનંદ, કૃપાનંદ અને યોગાનંદ હતા. સંન્યાસી થયા પહેલાં કૃપાનંદ ન્યુયોર્કમાં એક પ્રસિધ્ધ વર્તમાનપત્રના લેખક હતા. સ્વામી અભયાનંદ એક ફેંચ સ્ત્રી હતી. ન્યુયોર્કની સમાજોમાં જડવાદ અને સમાજશાસ્ત્રના હિમાયતી તરીકે તે બહુજ પ્રખ્યાત હતી. સ્વામી યોગાનંદ તે ન્યુયોર્કના પ્રસિધ્ધ ડોક્ટર સ્ટ્રીટ હતા. આ સંન્યાસી શિષ્યો શિવાય બીજાં પણ અનેક મનુષ્યો બ્રહ્મચર્યવૃત્ત ગૃહણ કરી રહ્યાં હતાં અને સંન્યાસ દિક્ષા લેવાની આકાંક્ષા ધરાવતાં હતાં. અનેક પ્રસિધ્ધ ગૃહસ્થો પણ સ્વામીજીના શિષ્યો બની રહ્યા હતા. મીસીસ ઓલ યુલ નામની એક પ્રખ્યાત અને ધનાઢ્ય સ્ત્રી સ્વામીજીની ચુસ્ત શિષ્ય બની રહી હતી. સ્વામીજીના અસંખ્ય વિદ્યાર્થીઓમાં પ્રોફેસર વાઇમેન, ડોક્ટર એલન ડે, વગેરે પણ હતા. ઘણા પાદરીઓ તેમનાં ભાષણો સાંભળવાને દરરોજ આવતા હતા. ન્યુયોર્કમાં આવેલી ડીક્સન સમાજમાં ભાષણ આપવાને સ્વામીજીને વારંવાર બોલાવવામાં આવ્યા હતા. ડોક્ટર રાઇટ નામના પ્રસિધ્ધ પ્રોફેસર તે કાર્ય માટે તેમની બલામણુ કરી રહ્યા હતા. જે ભૂમિમાં સર્વે મનુષ્યો ઐહિક સુખ અને જગતની મિથ્યા વાસનાઓનેજ વળગી રહેલા હતા અને જ્યાં વૈરાગ્યના નામથી પણ સૌ આધાર રહેતા હતા, તે ભૂમિના મનુષ્યો આ પ્રમાણે સંન્યાસ ગૃહણ કરે અને વેદાન્તમય જીવન ગાળી રહે, એ બીના સ્વામીજીની અગાધ શક્તિ અને તેમનાં ભાષણોની અદ્ભુત અસરની પુરેપુરી સાબીતિ આપે છે. સ્વામીજીની આવી ફતેહથી ક્યા હિંદવાસીનું હૃદય ઉજળશે નહિ ?

વળી સ્વામીજીના પ્રયાસથી માત્ર આટલુંજ પરિણામ આવ્યું તેમ નહોતું. અનેક બહેનો અને બોટા ખ્યાલોને દૂર કરી સાચા

સહની શૌધમાં વિચરવાની પ્રવળ ધ્રુવજા સ્વામીજીએ અમેરિકનોનાં હૃદયમાં પ્રગટાવી મુકી છે. આજે અમેરિકનો વેદાન્તનાં પુસ્તકોની મામણી કરી રહેલા છે; વાતચીતમાં પણ તેઓ ધણા સંસ્કૃત શબ્દો વાપરવા લાગ્યા છે; શ્રીશંકરાચાર્ય, શ્રીરામાનુજ વગેરેનાં નામ હકસલી, સ્પેન્સર વગેરેનાં નામો સાથે અમેરિકામાં સાંભળવામાં આવે છે; અને મેક્સમુલર, કોલબ્રુક, ડ્યુસન જેવા વેદાંતીઓનાં પુસ્તકો અમેરિકનો પ્રેમથી વાંચવા લાગ્યા છે. આ સધળું સ્વામીજીએ ઉપજાવેલી અસ-રતુંજ પરિણામ છે. ન્યુયોર્કમાં સારા બર્નાર્ડ નામની પ્રખ્યાત નાટ-કાર સ્વામીજીને મળવાને આવી અને હિંદુ તત્ત્વજ્ઞાનને માટે પોતાનો અત્યંત ભાવ દર્શાવી તેમાં રસ લેતી થઇ. વીજળી સંબંધી અનેક શૌધો કરનાર વિજ્ઞાનશાસ્ત્રી નીકોલા ટેસલા, સ્વામીજીનું સાંખ્ય તત્ત્વજ્ઞાન ઉપરનું ભાષણ સાંભળીને અત્યંત વખાણ કરવા લાગ્યા. તેમણે કયુલ ક્યું કે હિંદુઓનું જ જગતની ઉત્પત્તિ અને રચના સંબંધીનું જ્ઞાન સૌથી શ્રેષ્ઠ છે. વળી તેમણે જણાવ્યું કે કદપ, પ્રાણ, આકાશ વગેરેનો પુરેપુરો અને ખરો ખ્યાલ સાંખ્યશાસ્ત્રજ આપી શકે તેમ છે. જગતની રચના સંબંધીના પ્રશ્નોનું નિરાકરણ કરવાને આધુ-નિક વિજ્ઞાનશાસ્ત્રે હિંદુઓના સાંખ્યશાસ્ત્રનોજ આશ્રય લેવો જોઈએ. એમ નીકોલા ટેસલા સર્વેને કહેતા હતા.

ન્યુયોર્કથી સ્વામીજી થાઉઝન્ડ આઇલેન્ડ પાર્ક નામના સ્થળે ગયા. એ સ્થળ એક ટેકરી ઉપર એકાંતમાં આવેલું હતું. અમેરિકન વિદ્યાર્થીઓ અને શિષ્યોમાંના બારેક જણ સ્વામીજીની સાથે હતા. સ્વામીજીનાં ભાષણો સાંભળવાં એ તો એક મહદભાગ્ય હતુંજ, પણ તેમના સમાગમમાં આખો વખત આવવું અને તેમના જીવનના ભાગી થવું એ તો બહુજ શ્રેયસ્કર હતું. તે સ્થળમાં સ્વામીજી સાત અઠવાડિયાં રહ્યા હતા. એ દરમિયાન તે પોતાના શિષ્યોને દરરોજ બોધ આપતા

હતા. ઉપરાંત તેમને સ્વામીજીના અદ્ભુત જીવનના ભાગી થવાનો પણ અમુલ્ય લાભ મળ્યો હતો. સ્વામીજીનું જીવન સંપૂર્ણ સુંદર અને સંતુષ્ટ હતું. તેમણેજ ભવ્ય લાગતું, પણ તેની સાથે તેમાં અત્યંત સાદાઈ પણ નજરે આવતી હતી. તેમનું મન સદાએ ઉચ્ચ ભાવો અને વિચારોથી ભરપૂર દેખાતું હતું. ઝં, શિવ, રામકૃષ્ણ, જગદંબા તેમજ બીજા પણ ઉચ્ચભાવ પ્રદર્શક ઉદ્દગારો સ્વામીજી મુખમાંથી ચારંવાર બહાર કહાડતા અને તે ઉદ્દગારોથી શિષ્યોને કંઈક અલૌકિકજ્ઞ બાન થતું. કોઈ વખત તે કાર્કસ્ટની વાતો કરતા, તો કોઈ વખત શ્રીકૃષ્ણ-આર્પનું અદ્ભુત તત્વજ્ઞાન સમજાવતા અને કોઈ વખત શ્રીકૃષ્ણને એક અદ્ભુત યોગી તરીકે પ્રતિપાદન કરતા. આખો દિવસ તેમનું મન કોઈને કોઈ સત્યમાં રમમાણું રહેતું. વખતો વખત તે જ્ઞાનની પરાકાષ્ટાએ પહોંચી જતું અને તેમાંથી કોઈ નવુંજ સત્ય નવીન પ્રકાશ રૂપે બહાર નીકળી આવતું.

સ્વામીજી નિયમિત રીતે કોઈને બોધ આપતા નહોતા. તેમ થવું અશક્ય હતું. ઇંદર પ્રેરિત મનુષ્યો જગતને અનેક સત્યોનો બોધ આપે છે, પણ તેમનો બોધ નિયમિત હોતો નથી. જેમ જેમ પ્રેરણા થતી જાય છે, અને જેમ જેમ અંતરાત્માના ઉડા પ્રદેશમાં ઉતારાતું જાય છે તેમ તેમ અનેક સત્યો સ્ફુરતાં આસે છે અને કહેવાતાં આસે છે. પ્રાચીન રૂષિઓએ તે પ્રમાણેજ સત્યોનું શોધન અનેક યત્નોદ્વારા કરેલું છે. ઇંદર પ્રેરણા ઉપર તે નિયમિતપણાનો માનવનો કાયદો કેમ લાગુ પડે! સ્વામીજી પણ તેને માટે કહેતા હતા કે પાશ્વર્યોમાં બહુ નિયમિતપણું હોવાને લીધેજ ત્યાં ખરા ધાર્મિક પુરુષો પાકતા નથી.” એથી કરીને તેમના શિષ્યો તેમની આસપાસ વીંટળાયલાજ રહેતા અને સ્વામીજીના મુખમાંથી જે ઉદ્દગારો નીકળે તે ઝટ ટપકાવી લેતા. મીસ વોલ્ડો નામની એક શિષ્યાએ તેમના

સમજા ઉદ્દગારો યંકી લઈ તેમને “ઇન્સ્પાયર્ડ ટોકસ” (ઇશ્વર પ્રેરિત વાતો) એ નામના પુસ્તક રૂપે પ્રગટ કરેલા છે. એ પુસ્તક વાંચવાથી માલમ પડે છે કે સ્વામીજી એ સ્થળમાં કેવી અદ્ભુત પરાવસ્થા ભોગવી રહ્યા હતા અને ઇશ્વર પ્રેરિત મનુષ્ય તરીકે તે કેવા અલૌકિક ઉદ્દગારો કરાડી રહ્યા હતા. એ ઉદ્દગારો સ્વામીજીનાં આંતર જીવનનો આપણને ખ્યાલ આપે છે અને ધાર્મિક ભાવનાઓ ઉપર નવોજ પ્રકાશ પાડે છે.

સ્વામીજી તેમના શિષ્યોના ગુરૂ હતા, એટલુંજ નહિ પણ તેમના પાલક અને રક્ષક પણ હતા. શિષ્યો ધરતું ખીજી કામ કરતા અને સ્વામીજી સર્વેને રસોઇ કરીને જમાડતા ! કેવો તેમનો શિષ્યો પ્રત્યે ભાવ ! હિંદુ ભોજનની જીદી જીદી વાનીઓ કરીને તે પોતાના શિષ્યોને ચખાડતા; કેમકે રસોઇ કરવામાં પણ સ્વામીજી ધણા કુશળ હતા. રસોઇ કરતે કરતે તે રસોડામાંથી બહાર આવતા અને અનેક સત્યોને ઉચ્ચારતા ! આમ રસોઈનું કામ કરતે કરતે તેમનું ચિત્ત તત્ત્વજ્ઞાનના અનેક વિષયોમાં લાગી રહેતું અને પ્રસંગે પ્રસંગે તેમાંથી અલૌકિક વિચારો બહાર નીકળી આવતા. થાઉઝન્ડ આઇલેન્ડ પાર્કમાં સ્વામીજીનું જીવન નિહાળવાને અને તેના ભાગી થવાને જેઓ ભાગ્ય-શાળી થએલા છે તેઓજ માત્ર તેમના જીવનની અદ્ભુતતા સમજી શકે તેમ છે. મીસ વોલ્ડો લખે છે કે “અહાહા ! કેવું ઉચ્ચ અને ચવિત્ર જીવન !”

જીવનના સાદામાં સાદા પ્રસંગોમાં પણ સ્વામીજીને આધ્યાત્મિક સત્યોનો ભાસ થતો. તે એકાન્ત વાસમાં હોય કે મોટા શહેરના પુષ્કળ ધોંધાટમાં શરતા હોય, પણ તેમનું ચિત્ત સદાએ તેમના ગુરૂની માફક એકાગ્ર જેવું રહ્યા કરતું અને કોઈ કોઈ વખત તો પોતાની આસપાસ શું થાય છે તેનું પણ તેમને જાન રહેતું નહિ. આમ

વારંવાર બનતું. એ દશાનું વર્ણન કરતાં સીસ્ટર નિવેદિતા-મિસ મારગરેટ નોબલ-લખે છે કે; “સ્વામીજી એક ખુણે બેસીને ધ્યાન કરતા કદી જણાતા નહોતા, પણ તેમનું ચિત્ત વખતો વખત એવી તો એકાગ્રતા પ્રાપ્ત કરી રહેતું કે બીજાને તેઓ સમાધિમગ્ન જ લાગે.” એક હિંદવાસી લેખના વિષે લખે છે કે “સ્વામીજી જ્યારે ધ્યાનમગ્ન બને છે ત્યારે માત્ર એ મિનિટમાંજ તે પોતાની આસપાસનું બાન બૂલી જાય છે, અને તેમને આખે શરીરે મચ્છરો વળગી રહ્યાં હોય તેની પણ તેમને ખબર પડતી નથી. અમેરિકાના રસ્તાઓમાં ગાડીયો, ટ્રામો, મનુષ્યો અને બીજી વસ્તુની મોટી ધામધુમ મચી રહી હોય એવે વખતે સ્વામીજીને ટ્રામમાં બેસવાનો પ્રસંગ આવતો ત્યારે પણ તેઓ ધ્યાનગ્રસ્ત થઈ જતા અને ઉતરવાનું સ્થળ પસાર થઈ જવા છતાં પણ ટ્રામમાંજ બેસી રહેલા ધણીવાર નજરે આવતા ! કેટલીકવાર તે ટ્રામનો નોકર તેમની પાસે બાકું લેવા આવતો ત્યારેજ તેમને બાન આવતું. આવા પ્રસંગોથી સ્વામીજી ઘણું શરમાતા અને ફરીથી એવું નહિ થવા દેવા સાવચેત રહેવાનું ધારતા.” થાઉઝન્ડ આઈલેન્ડપાર્કમાં પણ તેમની સ્થિતિ તેવીજ હતી. વખતો વખતની એવી ધ્યાનાવસ્થાને અંતે તેમના જે અનેક ઉદ્દગારો બહાર આવેલા છે તે અસંખ્ય વિદ્વાનો અને જિજ્ઞાસુઓને મન અત્યારે મહાન સત્યો થઈ પડ્યાં છે.

થાઉઝન્ડ આઈલેન્ડપાર્કમાં થોડાક દિવસ રહ્યા પછી સ્વામીજી પાછા ન્યુયોર્કમાં આવ્યા. અહીંનાં તે શિષ્યોને વેદાન્તનો અભ્યાસ કરાવવા લાગ્યા. વેદાન્તના શિક્ષણને માટે તે વર્ગો ચલાવવા લાગ્યા. તે વર્ગોમાં સર્વેને આવવાની છુટ હતી. તે વર્ગો વિષે લખતાં એક શિષ્ય લખે છે કે “બુકલીનમાં ત્યાંના જે મનુષ્યો સ્વામીજીનું બાપલું સાંભળવાને આવ્યા હતા તેમાંના કેટલાક ન્યુયોર્કમાં આવીને રહ્યા

અને સ્વામીજીને ઉતારે જઇ તેમના ઉપદેશનો લાભ રોજ લેવા લાગ્યા. સ્વામીજીનો ઉતારો એક નાની ઓરડીમાં હતો, ત્યાં તે વર્ગો ભરાતા. પરંતુ વર્ગોમાં મનુષ્યોની સંખ્યા ઝટ વધવા લાગી. આખી ઓરડી ખીચોખીચ ભરાઈ જવા લાગી. સ્વામીજી જમીન ઉપર બેસતા અને શ્રોતાજનોમાંના ધણા પણ તેમજ કરતા શ્રોતાઓની બીડને લીધે સુવાનો ખાટલો, ખુણામાં આવેલો પાણીનો નળ, વગેરે સ્થગે પણ લોકો બેસવા લાગ્યા. બારણું ઉઘાડું રાખવામાં આવતું અને ઓરડીમાં આવવાના દાદર ઉપર પણ લોકો બેસતા. અહાહા ! તે વર્ગો ! તે કેટલા બધા રસપૂર્ણ હતા ! તે વર્ગોમાં આવવાને જે ભાગ્યશાળી થયું હશે તે તેને કદીએ ભૂલશે નહિ. સ્વામીજી ધણાજ ભવ્ય દેખાતા હતા, પણ તેમની ભવ્યતામાં અત્યંત સાદાઈ નજરે આવતી હતી. તે ધણા ગંભીર દેખાતા અને અંતઃકરણપૂર્વકજ બોલતા. તેમની વક્તૃત્વશક્તિ અલૌકિક હતી અને ખીચોખીચ ભરાઈને બેઠેલા વિદ્યાર્થીઓ પોતાને પકડતી અડચણો ભૂલી જઈને સ્વામીજીના મુખમાંથી નીકળતા શબ્દે શબ્દને ધ્યાન દઈને સાંભળતા.”

“ આવી સાદી રીતે સ્વામી વિવેકાનંદે વેદાન્ત શિખવવાની પ્રથમ ન્યુયોર્કમાં શરૂઆત કરી હતી. સ્વામીજી પોતાના શ્રમને માટે બદલામાં કંઈ પણ લેતા નહોતા. તેમની ઓરડીનું બાડું ઉઘરાણું કરીને આપવામાં આવતું હતું. જ્યારે ઉઘરાણું બરાબર થતું નહોતું ત્યારે સ્વામીજી હિંદની સામાજિક સ્થિતિ ઉપર જાહેર વ્યાખ્યાનો આપી તેમાંથી મળેલા દ્રવ્યનો ઉપયોગ પોતાના વર્ગોના નિભાવને માટે કરતા. હિંદુ ધર્મોપદેશકોની ફરજ છે કે તેમણે પોતાના વર્ગો અને વિદ્યાર્થીઓનો નિભાવ કરવો અને કોઈ વિદ્યાર્થીને જરૂર હોય તો તેને માટે ઉપદેશકે ખુશીથી ગમે તે જાતનો ભોગ આપવો, એમ સ્વામીજી કહેતા હતા. ”

“વર્ગો ફેમ્લીમાં સર થયા અને જીન સુધી તે ચાલ્યા હતા. પણ તે દરમ્યાનમાં વિદ્યાર્થીઓની સંખ્યા એટલી બધી વધી ગઈ હતી કે નીચેનો એક મોટો હોલ અને તેની બહારની જગ્યા પણ ભાડે લેવી પડી હતી. દરરોજ સવારે અને ઘણુંખરું સાંજે વર્ગો ભરવામાં આવતા. કોઈ વખત રવિવારે પણ ભાષણો આપવામાં આવતાં. કેટલાકનું માત્ર ભાષણ સાંભળીને સમાધાન થતું નહોતું, તેમને માટે થંકા સમાધાનનો સમય પણ રાખવામાં આવ્યો હતો.”

હિંદના પ્રાચીન ઋષિઓની માફક સ્વામીજી ધનવાન અને સત્તાવાન અમેરિકનોને વેદાન્તનો બોધ કરી રહ્યા હતા. એ દેખાવ જોઈને ક્યા હિંદુનું હૃદય ઉછળે નહિ ? અમેરિકનો પાસે પુષ્કળ દ્રવ્ય હતું અને તે આપવાને તેઓ તૈયાર પણ હતા, છતાં સ્વામીજી બોધને માટે એક પાછ પણ લેતા ન હોતા. ધર્મનો ઉપદેશ કંઈ પણ લીધા વગરજ કર્યો જોઈએ; ધર્મ કંઈ વેચવાની વસ્તુ નથી; એમ સ્વામીજી કહેતા. કેટલાક વર્તમાનપત્રોના ખજરપત્રીઓ અને માસિકોના અધિપતીઓ હિંદ વિષેની માહિતી મેળવવાને તેમની પાસે આવતા અને સ્વામીજીની પોતાની ખાસ ટેવો ક્યી ક્યી છે, તેમનો ધર્મ શો છે, પાશ્ચાત્ય સુધારા વિષે તેમનો શો અભિપ્રાય છે, ભવિષ્યમાં તે કેવું કાર્ય કરવા ધારે છે, તેમનો આહાર વિહાર કેવા પ્રકારનો છે, પૂર્વાશ્રમમાં તે કોણ હતા, શું કરતા હતા, હિંદુઓની રીતભાત કેવી હોય છે, હિંદની રાજધાની સ્થિતિ કેવી છે, વગેરે અનેક પ્રશ્નો પૂછતા હતા. વળી દૂરનાં ગામોમાંથી સ્વામીજીને આમંત્રણો આવતાં અને ત્યાં ભાષણો આપવાને તે પગે ચાલીને જ નતા.

કોઈ કોઈ વખત એક અઠવાડીયામાં તેમને ચાર કે ચૈદ ભાષણો આપવાં પડતાં. શારીરિક અને માનસિક શ્રમ પણ ઘણોજ વેઠવો.

પડેલો. આખું અમેરિકા તેમની પાછળ ગાંડુ ઘેલું થઈ રહ્યું હતું. કેટલાક સ્વામીજીને પોતાને ઘેર બોલાવતા તો કેટલાક જાહેર બ્યાખ્યાનો આપવાની અરજ કરતા. અમેરિકામાં સર્વત્ર જડવાદ બ્યાપી રહેલો હતો અને તેથી ઘણા મનુષ્યોના આત્માને સંતોષ થતો નહોતો. હજારો સમાજો અને સંસ્થાઓ ત્યાં ઉભી થયેલી હતી, પણ તે સર્વ ઐહિક વિષયો સંબંધીજ બોધ કરતી. અમેરિકન પ્રજા વિષયબોગથી તૃપ્ત થઈ રહેલી હતી, જડવાદના સિદ્ધાંતોથી તે કંટાળી રહી હતી. તે પોતાના હૃદયને અને પોતાના આત્માને સ્પર્શ કરી શકે એવા કોઈ મહા સત્યને મેળવવાને ચ્હાતી હતી. જડવાદથી અમંતુષ્ટ બની રહેલા અસંખ્ય મનુષ્યોના હૃદયમાં સ્વામીજીનો બોધ સાંભળીને બાહ્ય પદાર્થોમાં સંતોષ અને ધર્મ જિજ્ઞાસાનો વાસ થવા લાગ્યો. યોગ્ય અધિકારીઓ એથી પણ આગળ વધીને અબ્યાસમાં તેમજ આત્માના પ્રદેશમાં વિચરવા લાગ્યા. અમેરિકનોને મન તે કેવો અપૂર્વ અનુભવ હતો ! કોઈ અતિશય ભુખ્યાને જેમ ખાવાનું મળે, કોઈ મરવા પડેલા તરસ્યાને જેમ પાણી મળે તેમ સ્વામીજીના બોધથી તેમનો આત્મા ડરેતો હતો.

સ્વામીજીનો બોધ અપૂર્વ હતો. તેમનાં વચનો અમેરિકનોને નવાઈ જેવાંજ લાગતાં. આ સમયે સ્વામીજીના સંબંધમાં ન્યુયોર્ક ફ્રેનોલોજીકલ જર્નલ (મસ્તિષ્કવિદ્યા સંબંધી માસિક પત્ર) શું કહી રહ્યું હતું તે જાણવું ઘણું રસ ભરેલું છે. તે માસિકના અધિપતિએ લખ્યું હતું કે; “સ્વામી વિવેકાનંદ હિંદુ જાતિનો એક સુંદર નમુનો છે. તે ઉચ્ચાઈમાં પાંચ ફૂટ અને સાડા આઠ ઇંચ છે. તેમનું વજન એકસોને શ્વેતેર રતલથી વધુ છે. તેમના મસ્તકનો પરીઘ પોણી બાવીસ ઇંચ છે. તેનો બ્યાસ ચૌદ ઇંચ છે. આથી કરીને તે શરીર તથા મગજની બાબતમાં જેવા જેમને તેવાજ છે. પોતાની માનસિક શક્તિઓને

અનુકુળ થાય એવા સ્થળમાં તે પોતાનો માર્ગ કરી લે છે. તેમની મિત્રતાથી તે તેમના કાર્યમાં મદદ અને ઉત્તેજન આપ્યાનો બદલો વાળે છે. એમના સંસ્કારો એવા છે કે લગ્ન સંબંધી વિચાર તેમાં આવી શકતોજ નથી. તે ખરેખરુંજ કહે છે કે કોઈ પણ સ્ત્રી સાથે પ્રેમમાં પડવાનો વિચારજ તેમના મનમાં કદીએ આવ્યો નથી. તે વિગ્રહની વિરુદ્ધ છે અને સંપૂર્ણ નમ્રતાનો ઘોષ કરે છે. આથી કરીને તેમનું મસ્તક ક્યું પ્રદેશમાં સંકુચિત હોવું જોઈએ અને તે તેમજ છે. દ્રવ્ય અને તેની માલકી વિષેના પ્રશ્નોનો તે અનાદર કરે છે અને કહે છે કે તેમની પાસે કોઈ પણ પ્રકારની મિલકત નથી અને તે ઉપાધિ તેમને ગમતી પણ નથી. તેમનો આ વિચાર અમેરિકનોના મનને ઘણોજ વિચિત્ર લાગે છે, છતાં પણ આપણે કષ્ટલ કરવુંજ જોઈએ કે સ્વામીજીના મુખ ઉપર જે સંતોષ અને શાંતિનાં ચિન્હો દેખાઈ આવે છે તે અમેરિકાના કરોડાધિપતિઓ “રસેલ રૉજ” અને “હેટી ગ્રીન” નાં મુખ ઉપર પણ જણાઈ આવતાં નથી. તેમનામાં સ્થિરતા અને સહૃદયતા પૂર્ણ વિકાસને પામી રહેલાં છે. પરાપકારશક્તિ તેમના જીવનમાં સ્પષ્ટ જણાય છે. તેમનાં લમણાં પહોળાં છે અને તે તેમનું સંગીતનું જ્ઞાન પ્રગટ કરે છે. તેમનાં બળ્ય અને વિશાળ નેત્રો તેમની અદ્ભુત સ્મરણશક્તિને અને તેમનાં બાષણોમાં તેમણે દર્શાવેલી અલૌકિક વક્તૃત્વ શક્તિને સિદ્ધ કરે છે. ટુંકામાં કહીએ તો દયા, અનુકંપા, તત્વજ્ઞાનમાં ઉંડો પ્રવેશ અને ઉચ્ચ શિક્ષણ કાર્યમાં જય મેળવવાની ઇચ્છા, એ તેમનાં ખાસ લક્ષણો છે. તે કલકત્તા યુનિવર્સિટીના એક એન્ડ્યુએટ છે, છતાં જાણે કે લંડનના રહેવાસી હોય તેમ સારી પેઠે શુદ્ધ અંગ્રેજી બોલે છે. સર્વધર્મપરિપક્વમાં તેમણે સર્વ મનુષ્યો તરફ આત્મભાવથી જોવાનું શિખવ્યું હતું. માત્ર એટલોજ ઘોષ કર-

વાતું તે જરી રાખશે તોપણ તેમનું કાર્ય અમેરિકામાં અતિશય ઉપકારક અને સંમાનનીય થયા વગર રહેશે નહિ.”

અમેરિકામાં સ્વામીજી રહ્યા તે દરમ્યાનમાં સ્વાભાવિકપણેજ જાણે કેટલીક યોગિક શક્તિઓ તે પ્રાપ્ત કરી રહ્યા હોય એમ તેમને જણાતું હતું. પણ તે વિષે તે કોઈને વાત કરતા નહોતા. તેમ તેઓ આવી શક્તિઓને કોઈ પણ પ્રકારની મહત્તા આપતા નહોતા અને અહ્મદાનની પ્રાપ્તિ આગળ તેને તુચ્છજ ગણતા હતા. અભ્યાસી માટે તો તેઓ એવી શક્તિઓને અંતરાયરૂપ અને તેવી શક્તિઓ મેળવવાની ઇચ્છાને ઇશ્વર પ્રાપ્તિની વિરોધીજ કહેતા.

સ્વામીજી હવે ખાનગી અને જાહેરમાં બોધ આપવા ઉપરાંત કેટલાક વિદ્યાર્થીઓને ધ્યાન અને બીજી યોગની ક્રિયાઓ પણ શિખવવા લાગ્યા. ધ્યાનાવસ્થા તેમને સ્વાભાવિક હોવાથી પોતાના વિદ્યાર્થીઓને ધ્યાન ધારણાદિ શિખવતાં પણ સ્વામીજી ધ્યાનસ્થ બની જતા અને એવે વખતે તેમના વિદ્યાર્થીઓ તેમને તેવીજ સ્થિતિમાં મૂકીને ચાલ્યા જતા. કોઈ કોઈવાર ધીમેથી તે સંસ્કૃત શ્લોકો અને વેદો કે ઉપનિષદોનાં વાક્યોને ઉચ્ચારતા. આધ્યાત્મિક સત્યો અને આનંદનું જે વાતાવરણ દક્ષિણેશ્વરમાં શ્રીરામકૃષ્ણની આસપાસ ફેલાય રહ્યું હતું તેવુંજ આધ્યાત્મિક વાતાવરણ અમેરિકાના દૂર પ્રદેશમાં સ્વામી વિવેકાનંદની આસપાસ પ્રસરી રહ્યું હતું. તેમની પાસે જે અમેરિકનો આવતા તે અત્યંત શાંતિ, શક્તિ, આનંદ અને વિકાસને અનુભવતા. તે વખતે એક પ્રસિદ્ધ લેખકે સ્વામીજીના ચારિત્ર્યનું વર્ણન નીચે પ્રમાણે કર્યું હતું:—

“જે મનુષ્યો સ્વામી વિવેકાનંદને મળેલા છે અને જેમણે તેમનાં બાષણો સાંભળેલાં છે તેઓ સ્વામીજીની મોહક વ્યક્તિ, સુંદર અને મુદ્ધિવંત ચહેરો, દિવ્ય તેજથી ભરેલું અને એક બાજકની માફક નિર્દોષ હાસ્ય કરતું તેમનું મુખારવિંદ, સંગીત જેવો મધુર અવાજ,

અસાધારણ વક્તૃત્વશક્તિ, અદ્ભુત વાક્યાનુયં અને ખીજા જે જે ગુણો વડે શ્રોતાજનો તેમને ધન્યર પ્રેરિત વક્તા કહે છે—તે સર્વ કદીએ વિસરશે નહીં.”

સ્વામીજીની અપૂર્વ કૃતેહની ખબર આખા હિંદુસ્તાનમાં પહોંચી વળી. હિંદનાં વર્તમાનપત્રો અને માસિકોમાં સ્વામીજીના પ્રસિદ્ધ ભાષણની નોંધ લેવાઈ અને તે વિષે અગ્રભેષો પણ લખવામાં આવ્યા. મદ્રાસથી આલમોરા અને કલકત્તાથી મુંગઈ સુધીના સઘળા હિંદુઓ તે પ્રસિદ્ધ ભાષણને વાંચીને તેનું મનન કરવા લાગ્યા. તેને વાંચતાં તેમનાં હૃદયોમાં અત્યંત હર્ષની લાગણી ઉત્પન્ન થઈ અને પોતાના હિંદુ ધર્મને માટે ગૌરવ લઈ તે ધર્મના ઉપદેશક તરીકે અપૂર્વ કૃતેહ મેળવી રહેલા વીરપુરુષ—વિવેકાનંદ તરફ અત્યંત પૂજ્યભાવ દર્શાવવા લાગ્યા.

આ વખતે સ્વામી વિવેકાનંદનું નામ અખિલ ભારતવર્ષમાં ઘેરે ઘેર પ્રિય થઈ રહ્યું હતું. તેમણે પોતાના દેશની અને ધર્મની જે મહાન સેવા બજાવી હતી, તેમજ અમેરિકામાં હિંદુ વિચારોને અને સ્વામીજીને ભારે આવકાર મળ્યો હતો તે સાંભળીને સઘળા હિંદુઓ હર્ષલેલા થઈ રહ્યા હતા. જે ભૂમિ મગરૂરીમાં ગંરક હોઈ હિંદને એક પરતંત્ર દેશ તરીકે ગણતી હતી અને હિંદવાસીઓને વહેમી અને જંગલી ધારતી હતી; તે ભૂમિ (અમેરિકા) ભારતવર્ષની મહત્તા સ્વીકારે, એ બનાવ હિંદુસ્તાનની તવારીખમાં પહેલ વહેલોજ હતો.

સ્વામીજીનું પવિત્ર નામ હિંદના દરેક પ્રાંતમાં સંભળાઈ રહ્યું હતું. એમાં પણ સ્વાભાવિક રીતે મદ્રાસ અને બંગાળા ઇલાકામાં થોડો સ્વામીજી તરફ વધારે પ્રેમ અને માન દર્શાવી રહ્યા હતા. ત્યાં સ્થળે સ્થળે સભાઓ ભરાતી હતી અને સ્વામીજીના ગુણ ગવાઈ રહ્યા હતા. છેક દક્ષિણમાં આવેલા રામનદથી તે ઉત્તરમાં રજપુતાના

સુધી દરેક નગરમાં તેમના કાર્યનાં વખાણ થતાં હતાં. હિંદનાં પુષ્કળ સ્થળોમાંથી સ્વામીજીને માનપત્ર મોકલવામાં આવ્યાં હતાં. રામનદન રાજાએ ખુશાલીનો તાર મોકલ્યો હતો. ખેત્રીના રાજા અજીતસિંહ બહાદુરે એક ખાસ દરબાર ભરી તેમાં ઠરાવ કરીને સ્વામીજી પર શાઆશી આપનારો પત્ર મોકલ્યો હતો. મદ્રાસ અને કલકત્તામાં પણ હિંદુઓએ મોટી મોટી સભાઓ ભરી સ્વામીજીને માનપત્રો મોકલ્યાં હતાં. કલકત્તામાં રાજા ધ્યારીમોહન મુકરજી સી. એસ. આઈ., એનરેબલ જસ્ટીસ ગુરુદાસ બેનરજી, ઇંડિયન મિરર પત્રના અધિપતિ નરેન્દ્રનાથ સેન, ઇંડિયન નેશન પત્રના અધિપતિ એન. એન. ઘોષ, બંગાળી પત્રના અધિપતિ અને સુપ્રસિદ્ધ વક્તા સુરેન્દ્રનાથ બેનરજી વગેરે અનેક સંભાવિત ગૃહસ્થો, રાજાઓ અને જમીનદારો સભામાં એકઠા મળ્યા હતા અને પોતાના હિંદુ ધર્મનું રક્ષણ કરનાર અને ભારતવર્ષની મહત્તા વધારનાર મહાપુરુષ વિવેકાનંદના ગુણાતુવાદ ગાંધ રહ્યા હતા. કલકત્તા સ્વામીજીની જન્મભૂમિ હતું તેથી ત્યાં લોકોના હર્ષનો પાર રહ્યો નહતો. આ પ્રમાણે પોતાને અસંખ્ય માનપત્રો મળેલાં જોઈને સ્વામીજી જરા પણ કુત્તામ્બ ન જતાં એ સમજીને માન હિંદુ ધર્મને-પ્રાચીન ઋષિઓનેજ મળેલું માનતા. પોતાના કાર્યમાં એ માનથી સમસ્ત ભારતવર્ષ સંમતિ આપેલી તે ગણતા. આ ઉપરથી જુના પુરાણા આર્યાવર્તના હૃદયમાં પ્રાચીન પ્રબળકીય આદર્શ હજી પણ જાગૃત છે, અને ભારતવર્ષના પ્રબળજનનો પાયો હજી પણ મજબુત છે, એમ તેમની ખાત્રી થઈ. ભારતવર્ષ વિષે મોટી આશા તેમના મનમાં બંધાઈ અને પોતાની દ્રષ્ટિ સમીપ તેની ઉન્નતિનાં અનેક ભાવિ ચિત્રો તેઓ જોવા લાગ્યા. તેમને નિઃશંકપણે ભાસ આવવા લાગ્યા કે “ભારતવર્ષ” એકવાર ફરીથી જાગૃત થયેલો છે; તેને ઉચ્ચ સ્થાન પ્રાપ્ત થયું છે; તેનો પુનરોદ્ધાર

થએલો છે અને તે પ્રાચીન સમય કરતાં પણ વધારે કૃતિ મેળવશે.”

આધુનિક સમયમાં હિંદમાં કલકત્તા વિદ્યા અને બુદ્ધિનું શ્રેષ્ઠ સ્થળ બની રહેલું છે. આથી કરીને સ્વામી વિવેકાનંદને માન આપવાને કલકત્તાના ટાઉન હોલમાં જે સભા ભરવામાં આવી હતી તે આખા હિંદમાં સૌથી વધારે વિશાળ અને ભવ્ય હતી. ઘણા જુના વિચારના પંડિતો, બ્રહ્મચારીઓ અને સંન્યાસીઓએ પણ તેમાં ભાગ લીધો હતો. હિંદુ ધર્મને અમેરિકામાં અપૂર્વ માન મળેલું જોઈને સૌ હિંદુઓનાં હૃદય આનંદથી ઉમરાર્ધ રહ્યાં હતાં. કલકત્તાના ટાઉન હોલમાં ભરાયેલી ગંજવર સભાનું પ્રમુખસ્થાન રાજા પ્યારીમોહન મુકરજીને આપવામાં આવ્યું હતું. પ્રમુખસ્થાનનો સ્વીકાર કરતા તે નીચેના શબ્દો બોલ્યા હતા;—

“આજે આપણે યધા જે સન્માન દર્શાવવાને અહીં આં એકઠા મળ્યા છીએ તે માન આપણે કોને આપી રહ્યા છીએ? કોઈ એક રાજ્યની સેવા બજાવનાર અથવા બીજી કોઈ રીતે જય પ્રાપ્ત કરનારા મનુષ્યને નહિ, પણ એક સાદા સંન્યાસીનેજ આપણે આ ગંજવર સભામાં માન આપવાને એકઠા થયા છીએ. તે સંન્યાસીની ઉમર માત્ર ત્રીસજ વર્ષની છે. તેણે આપણા ધર્મના સિદ્ધાંતો અમેરિકન પ્રજાને અસાધારણ શક્તિ, યુક્તિ અને આતુર્યથી સમજાવ્યા છે અને હજારો અમેરિકનોની વાહ વાહ મેળવી છે. (ખુશાલીની તાળીઓ), હિંદુ ધર્મના સિદ્ધાંતો સમજાવીને ભાઈ વિવેકાનંદે, જગતના એક અતિ અગત્યના અને સુધરેલા ભાગની આખો ઉઘાડી છે. વળી તેની ખાત્રી કરી આપી છે કે ધર્મ અને તત્ત્વજ્ઞાનની બાબતમાં પાશ્ચાત્ય વિજ્ઞાનશાસ્ત્ર કે સાહિત્યમાંથી ઉચ્ચતમ વિચાર અને સિદ્ધાંત મળી આવશે નહિ, પણ તે આપણાં હિંદુ શાસ્ત્રોમાંથીજ મળી આવશે, (ખુશાલીની તાળીઓ) આપણી માતૃજાતિને

યશ્ચ અને અગત્ય અપાવનાર આ મહાપુરૂષ-વિવેકાનંદને માન આપવાને આવી ગંજવર સભા મળેલી જોઇને હું ઘણોજ ખુશી થાઉં છું. ”

સભાનું કામ શરૂ થયા પછી ઇંડિઅન મિરર પત્રના અધિપતિ બાપુ નરેન્દ્રનાથ સેને કરેલા ભાષણમાંથી થોડીક લીટીઓ અત્રે આપવામાં આવે છે. તે આ પ્રમાણે છે:

“આ નગરમાં આવી જાતની સભા આ પ્રથમ મળેલી છે, કારણ કે આપણે ઘણે ભાગે કોઈ રાજદ્વારી પુરૂષનેજ માન આપવાને એકઠા મળીએ છીએ, પણ આજે આપણે એક હિંદુ સાધુને માન આપવાને એકઠા થયા છીએ. તે સાધુ સમુદ્ર ઓળંગીને દૂરના પ્રદેશમાં ગએલા છે અને હાં તેણે પોતાની વિદ્યાના પ્રભાવથી અને વક્તૃત્વશક્તિથી હિંદુધર્મનો અદ્ભુત ખ્યાલ કરેલો છે અને તેનું ગૌરવ વધારેલું છે. વળી વધારે આશ્ચર્યની વાત તો એજ છે કે તે સાધુની ઉંમર બાગ્યેજ ત્રીસ વર્ષની હશે ! આટલી નાની ઉંમરે અમેરિકન પ્રજા જેવી ઘણી આગળ પડતી પ્રજાને જે પુરૂષ એક વિજ્ઞાનીની માફક આંજી ચક્રિત કરી નાંખે, તે પુરૂષ ખરેખર ઘણોજ અદ્ભુત હોવો જોઈએ અને તેનું ચારિત્ર્ય ઘણુંજ ભવ્ય હોવું જોઈએ !...એમની રૂતેહથી આપણુ હિંદુઓને પ્રજા તરીકે એક નવોજ જુરસો પ્રાપ્ત થયો છે. હિંદુ તવારીખનાં અંધકારચુકત પાનાં ઉપર તેમણે પ્રકાશનું એક ઘણુંજ તેજસ્વી કિરણ નાંખ્યું છે. સ્વામી વિવેકાનંદ જેવા મનુષ્યો હમેશાં પાકતા નથી. આપણી માતૃ-ભૂમિના ઇતિહાસમાં ઘણો અગત્યનો ભાગ ભજવવાને તે ઉત્પન્ન થએલા છે. તેમની શક્તિ અસાધારણ છે. તેમની વિશાળ અને તેજસ્વી આંખોમાંથી ચારિત્રના પ્રભાવનાં કિરણો સર્વત્ર પ્રસરી રહેલાં છે અને તે પોતાના પરિચયમાં આવનારા સર્વમાં નવીન પ્રકાશ

અને નવીન ચેતનની સ્ફુરણા કરે છે.”

ખીજા અનેક સંભવિત ગૃહસ્થો, જેવા કે સુરેન્દ્રનાથ બેનરજી, બાપુ એન. એન. ધોષ વગેરેએ પણ પ્રસંગને અનુસરીને પોતાના વિચારો દર્શાવ્યા હતા અને સ્વામી વિવેકાનંદને માનપત્ર મોકલવામાં સંપૂર્ણ સંમતિ આપી હતી. આ સધળા વક્તાઓનાં ભાષણો અહીંનાં આપવાં અશક્ય છે. ટુંકામાં એટલું જ કહેવું બસ થશે કે સ્વામીજીની ક્ષતેહથી કલકત્તાના હિંદુઓનાં હૃદય ઉછળી રહ્યાં હતાં અને ટાઉન હોલમાં મળેલી સભામાં અપૂર્વ આનંદ અને ઉત્સાહ સર્વની નજરે જોવામાં આવતો હતો. મદ્રાસ અને બેંગલોરમાં પણ તેવીજ સભાઓ થઈ હતી અને હિંદુસ્તાનના એક ખુણાથી ખીજા ખુણા સુધી વિવેકાનંદનું નામ ગાજી રહ્યું હતું. મદ્રાસમાં રાજા સર રામસ્વામી મુડેલીયર અને દિવાન બહાદુર મુખ્યહાણ્ય આચર સી. આ. ઈ. જેવા સુપ્રતિષ્ઠિત ગૃહસ્થોએ સભામાં ભાગ લીધો હતો. કુંભાકોનમ અને એવાં ખીજાં નગરોમાં પણ સભાઓ ભરવામાં આવી હતી અને સ્વામીજીને માનપત્રો મોકલવામાં આવ્યાં હતાં. ખેત્રીના રાજાએ પણ માનપત્ર મોકલ્યું હતું. તે નૃપવર રાજા અજીતસીંહ બહાદુર જેની નસમાં ખડ્ડ ક્ષત્રિય લોહી વહી રહ્યું હતું, તેમણે હિંદુ ધર્મનો પ્રચાર કરાવવામાં કેાઈ પણ જાતની પાછી પાની કરી નથી. સ્વામીજીને તે સદાએ સહાય કર્યાજ કરતા હતા. વળી હિંદના એક સાચા ક્ષત્રિય પુત્ર, પ્રાચીન ઋષિઓના પૂજક, યશસ્વી ક્ષત્રિયોના હાથક વંશજ રામનદના રાજા ધવિત્ર બાસ્કર સેતુપતિ પણ સ્વામીજીના શિષ્ય બની રહી તેમને સહાય કરી રહ્યા હતા.

સ્વામીજીએ અમેરિકામાં સ્ત્રી વર્ગ આગળ પણ અનેક ભાષણો આપ્યાં હતાં. એમાંનું એક ભાષણ “ હિંદમાં માતૃત્વ ” થી અમેરિકન સ્ત્રીઓનાં મન ઉપર એટલી તો પ્રેાહ અસર થઈ હતી કે તેમણે એક

પત્ર સ્વામીજીની માતૃશ્રી ઉપર મોકલ્યો હતો અને તેની સાથે મેરીના ખોળામાં બેઠેલા જિસસ ક્રાઇસ્ટનું એક ચિત્ર પણ મોકલ્યું હતું. પત્ર નીચે પ્રમાણે હતો.

“સ્વામી વિવેકાનંદનાં માતૃશ્રી ”

“બહાલાં બાઇસાહેબ, આ નાતાલના દિવસોમાં અહીંયાં અમે મેરીના પુત્ર જિસસ ક્રાઇસ્ટની પવિત્ર ચાદગીરી ઉઠવી રહેલાં છીએ. તે સમયે અમને એક વાત યાદ આવે છે કે તમારો યશસ્વી પુત્ર અમારી વચમાં જે મહદ્ કાર્ય કરી રહેલો છે તેને માટે અમે તમને ધન્યવાદ આપીએ છીએ. તેમણે અમારી આગળ એક બાપણ આપ્યું હતું અને અમને હિંદુ માતાઓના આદર્શો સમજાવ્યા હતા. ધણીજ ઉદારતાપૂર્વક તેઓ અહીંયાં પુરૂષો, સ્ત્રીઓ અને બાળકોની સેવા કરી રહેલા છે અને તેને માટે તે તમનેજ કારણભૂત ગણે છે. જેણે તેમને બોધ સાંભળેલો છે તે તેમની માતા પ્રત્યે પૂજ્યભાવ દર્શાવવામાં પોતાની જાતને ધન્ય અને આશિર્વાદયુક્ત થયેલી ગણે છે. તમારા યશસ્વી પુત્રની મારફત તમે જે કાર્ય કરી રહેલાં છો, તેને માટે અમારી અંતઃકરણપૂર્વક તમને મુબારકબાદી છે. સમસ્ત જગત પાછું બ્રાતૃભાવ અને એકતા તરફ વળવા લાગ્યું છે, એ વાતની આ મુબારકબાદી એક નજીવી નિશાની છે ”

અમેરિકામાં વેદાન્તનો બોધ કરતે કરતે પણ સ્વામીજી ભારત-વર્ષને ભૂલી ગયા નહોતા. ભારતવર્ષની દીનદુઃખી અવસ્થા તેમના મનમાં એક શુભની માધક સાદ્યા ઠરતી હતી.

હિંદુસ્તાનમાંના પોતાના અનેક શિષ્યોને પણ સ્વામીજી વિસરી ગયા નહોતા. તેમને તે વારંવાર પત્રો લખી અનેક પ્રકારનો બોધ, ઉત્સાહ, દિલાસો વગેરે આપતા અને તેમને આગળ વધવાને ઉત્કે-

રતા. પાશ્ચાત્ય જીવનની અભિલાષાઓ, અમેરિકાનો અથાગ ઉદ્યોગ અને પ્રવૃત્તિ, વ્યવસ્થિતપણે કાર્ય કરવાની શક્તિ, એકત્ર થઇને વેપાર કરવાની યુક્તિ વગેરેથી તેમને વાકેફ કરતા અને હિંદમાં વ્યવસ્થિત-પણું, એકત્ર વિચાર, સંયુક્ત ઉદ્યોગ અને પ્રભુ ઉપર વિશ્વાસ હોવાની તેમજ સ્ત્રી કેળવણીની અત્યંત આવશ્યકતા જણાવતા. તેઓ લખતા કે; “ તમે તમારી સ્ત્રીઓની સ્થિતિ સુધારી શકશો ? તે સુધારશો ત્યારેજ જગતમાં તમારું કલ્યાણ થશે, નહિ તો તમે જેવા પછાત છો તેવાને તેવાજ રહેશો. ” સ્વામીજી હમેશાં આ બાબતને વધારે લક્ષ્યમાં રાખવાનું કહેતા કે “ ધાર્મિકતામાં અમેરિકાનો આપણા કરતાં ઘણાજ ઉતરતા છે, પણ તેમની વ્યવહારિકતા આપણા કરતાં ઘણીજ ચઢીઆતી છે. આપણે તેમને આપણા ધર્મનો બોધ આપવાનો છે અને તેમની વ્યવહારિકતામાં જે શ્રેષ્ઠ હોય તે આપણે ગ્રહણ કરવાનું છે. ”

પૂર્વ અને પશ્ચિમનાં સભ્યતાના નિયમો જુદા હોવાથી સ્વામીજી તે નિયમોને જાણવા તેમજ અનુસરવાને બનતી કાળજી રાખતા; પરંતુ અમેરિકામાં ઘણાં સ્ત્રી પુરૂષો સ્વામીજીના સ્વભાવ અને ચારિત્ર્યને ઓળખી ગયાં હતાં અને વારંવાર તેઓ ધ્યાનગ્રસ્ત બની રહે છે એમ તે જાણતાં હતાં, તેથી સમાજનો કોઇ પણ નિયમ તેમને માટે બાધકર્તા ગણાતો નહિ. સ્વામીજીને અમેરિકાની સુશિક્ષિત સમાજોમાં પણ એક સાધુને ઇાજે તેવું સંપૂર્ણ સ્વાતંત્ર્ય આપવામાં આવતું હતું.

આ વખતે અમેરિકામાં વિવેકાનંદને હારવર્ડ યુનિવર્સિટી તરફથી આમંત્રણ આવ્યું હતું. ત્યાં સ્વામીજીએ વેદાન્ત ઉપર બાષણ આપ્યું. એ બાષણમાં તેમણે હિંદુ તત્ત્વજ્ઞાનનો સંઘળો ઇતિહાસ કહી સંબળાવ્યો, કેટલે દરજ્જે વેદોને પ્રમાણુલુત ગણવામાં આવે છે તે

સમજાવ્યું, અને વેદાન્તની ત્રણ શાખાઓ—અદ્વૈત, વિશિષ્ટાદ્વૈત તથા દ્વૈતની પરસ્પર તુલના કરી બતાવી. તેમણે સમજાવ્યું કે દ્વૈતવાદીઓ જીવથી ભિન્ન રહેલા ઇશ્વરને માને છે; વિશિષ્ટાદ્વૈતવાદીઓ ઇશ્વર અને પ્રકૃતિને ભિન્ન ગણે છે, પણ પ્રકૃતિ ઇશ્વરનું શરીરજ છે એમ ગણે છે; અને અદ્વૈતવાદીઓ ઇશ્વરને જગતના ઉપાદાન અને નિમિત્ત કારણ તરીકે ઓળખે છે. અદ્વૈતવાદ પ્રમાણે ઇશ્વર અને જગત ભિન્ન નથી. ઇશ્વર જાતેજ જગત રૂપે બાંધે છે, પણ વાસ્તવિક રીતે જોતાં તે ઇશ્વરજ છે અને પ્રતીત થતું જગત વાસ્તવમાં અસ્તિત્વ ધરાવતું નથી; ભેદ માત્ર નામ અને રૂપમાં રહેલો છે. અખિલ વિશ્વમાં એકજ આત્મા વ્યાપી રહેલો છે; કારણ કે આત્મા પારમાર્થિક વસ્તુ છે. જે પરમાર્થિક હોય તેજ અનંત હોય અને જગતમાં જે અનંત વસ્તુઓ સાથે સાથે હોઈ શકે નહિ. વેદાન્તની ત્રણ શાખાઓના પરસ્પર સંબંધ અને ભેદ સારી રીતે દર્શાવ્યા પછી તેમની મહત્તા અને સત્યતા સ્વામીજીએ ન્યાય અને યુક્તિથી સાબીત કરી બતાવી. આ બાષણની અસર એટલી બધી થઈ રહી કે હારવર્ડ યુનિવર્સિટીના સઘળા પ્રોફેસરોએ એકઠા મળીને વિવેકાનંદને પૌર્વાલ્ય તત્ત્વજ્ઞાનના પ્રોફેસર થવાની અરજ કરી. પણ પોતે સંન્યાસી હોવાથી સ્વામીજીએ ના પાડી. તેમણે કહ્યું કે સંન્યાસી પોતાના જ્ઞાનને દ્રવ્ય કે કીર્તિને માટે વેચતો નથી. હારવર્ડ યુનિવર્સિટીના રેવરંડ સી. સી. એવેરેટ ડી. ડી. એલ. એલ. ડી. એ તે બાષણ ઉપર મોટી પ્રસ્તાવના લખી તેની છેવટમાં જણાવ્યું છે કે:—

આ લઘુ પુસ્તક મેં જોયું છે. તેમના કાર્ય તરફ તેમના સ્વદેશી બાંધઓએ સંતોષ બતાવ્યો છે. પશ્ચિમમાં હિંદુ વિચારનો પ્રચાર તેમણે કરેલો છે તેને માટે તેમણે અનુમોદન આપેલું છે. હિંદુવાસીઓએ દર્શાવેલો સંતોષ યથાર્થ છે. તેઓમાંના કેટલાક ધારે છે તેમ અમે

અમારો ધર્મ છોડીને હિંદુ ધર્મને માનવા લાગ્યા છીએ એમ નથી, પણ એટલું તો નક્કી છે કે વિવેકાનંદ અને તેમના કાર્ય તરફ અમને ઘણી પ્રીતિ ઉત્પન્ન થઈ રહેલી છે.

“હિંદુ વિચાર કરતાં વધારે આકર્ષક જ્ઞાનની કોઈપણ શાખા બાળ્યેજ હશે. વેદાન્ત જેવા ઘણા શોકોને અસંભવિત લાગતા જ્ઞાનને એક ઘણી વિશાળ બુદ્ધિવાળા મનુષ્યને અત્યંત શ્રદ્ધાથી અને પોતાના જીવંત દષ્ટાંતથી પ્રતિપાદન કરતા જોઈને ઘણી ખુશી ઉપજે છે. વળી ખાત્રી થાય છે કે વેદાન્તવાદને માત્ર એક કલ્પના તરીકેજ અવલોકવાનો નથી. હેગલ કહે છે કે સ્પાઇનોઝાના સિદ્ધાંતો સઘળા તત્ત્વજ્ઞાનનું આદિ છે, પણ આપણે હવે ધણો ભાર દમને કહી શકીશું કે વેદાન્તવાદજ સર્વ જ્ઞાનનું મૂળ છે.

આપણે પાશ્ચાત્યો ઐહિક વસ્તુઓને બજારના છીએ; પણ એક પારમાર્થિક વસ્તુમાં સઘળી ઐહિક વસ્તુઓ રહેલી છે, અને તે પરમાર્થિક વસ્તુનું જ્ઞાન જ્યાં મુઘી આપણને થાય નહિ ત્યાંમુઘી અને ઐહિક વસ્તુઓનું યથાર્થ જ્ઞાન આપણે પ્રાપ્ત કરી શકીએ નહિ. *एकमेवाद्वितीयम्*—એ મહાસત્યને આપણે પૂર્વ પાસેથી શિખવાનું છે. અને વિવેકાનંદે બહુજ અસરકારક રીતે તે સત્ય આપણને શિખવેલું છે; તેને માટે તેમનો જેટલો આભાર માનીએ તેટલો ઓછો છે.”

પ્રકરણ ૩૬ મું—ઈંગ્લાંડની મુલાકાત.

સ્વામીજી લંડનમાં આવ્યા તેની અગાઉથીજ તેમની કીર્તિ ત્યાં પહોંચી ગઈ હતી. લંડન આવ્યા પછી પ્રથમ તો ખાનગી રીતે તેઓ પોતાના વિચાર દર્શાવવા લાગ્યા. તેમને માલમ પડ્યું કે અમે-

રિક્તો જોવા ઝટ લઈને સમજે તેવા અંગ્રેજો નથી. પણ સ્વામીજીએ ધીરજ અને ખંતથી પોતાનો રસ્તો કરવા માંડ્યો. ઇંગ્રેજો જોડે તે ભળવા લાગ્યા અને તેમના પ્રજાકીય જીવનની કુંચી શેમાં રહેલી છે તે શોધવા લાગ્યા. તેમને માલમ પડ્યું કે અંગ્રેજો સૌ ધારે છે તેટલા ખરાબ નથી. ઇંગ્લંડના પોતાના અનુભવને સ્વામીજીએ એક બાષણમાં નીચે પ્રમાણે કહી બતાવ્યો હતો:-

અમેરિકાના કાર્ય કરતાં મારા ઇંગ્લંડના કાર્યથી મને વધારે સંતોષ થયો છે. અંગ્રેજો બહાદુર, હિંમતવાન અને સ્થિર મનના છે. અન્ય પ્રજાઓ કરતાં તેમની બુદ્ધિ જરાક બડી હશે પણ તેમના મગજમાં એક વાર તમે એક વિચાર કરીને તેને મજબુત રીતે ડસાવો અને પછી જુઓ તો સદાએ તે ત્યાંનો ત્યાંજ રહેશે અને તે કદીએ બહાર નિકળી જશે નહિ. અંગ્રેજોની વ્યવહાર કુશળતા અને ઉદ્યોગો જીવન વડે કરીને તે વિચાર વૃદ્ધિને પામશે, ફાલશે અને ફગશે. ખીજ કોઈ પ્રજામાં એવું જોવામાં આવશે નહિ. એવી અત્યંત વ્યવહાર-કુશળતા, પ્રજાજીવનનું એવું સત્ત્વ તમે ખીજે કોઈપણ સ્થળે જોશો નહિ. અંગ્રેજોના જીવનમાં કલ્પના ધણીજ થોડી જોવામાં આવે છે અને ઉદ્યોગ ધણી જોવામાં આવે છે. તેમના હૃદયને તો સમજીજ કોણ શકે કે તેમાં લાગણી કેટલી અને કલ્પના કેટલી રહેલી છે! તેઓ બળવાન અને વ્યવહાર કુશળ પ્રજા છે, પોતાની લાગણીઓને ગુપ્ત રાખી તેને બહાર દેખાવા દેવી નહિ એમ તેમનું શિક્ષણ તેમને શિખવી રહેલું છે. બાળપણથીજ તેમને એ વાત શિખવવામાં આવે છે. તમે કોઈપણ અંગ્રેજને પોતાની લાગણીઓ પ્રદર્શિત કરતો જોશો નહિ, એટલુંજ નહિ પણ કોઈ અંગ્રેજ સ્ત્રીને પણ તેમ કરતી જોશો નહિ. મેં ઇંગ્રેજ સ્ત્રીઓને કામ કરવા જતાં જોએલી છે, કોઈ બહાદુરમાં બહાદુર બંગાળી પણ ન કરી શકે તેવાં કામો તેમણે કરેલાં છે,

આટલી બધી વીસ્તા તેમનામાં હોવા છતાં પણ અંગ્રિજોના હૃદયમાં જે ઉંડી લાગણીઓએ વાસ કરેલો હોય તેનો સ્પર્શ કેવી રીતે કરવો એ તમારે જાણવું જોઈએ. તમે જે ઈંગ્લાંડમાં હો અને તમારે કોઈ અંગ્રિજ જોડે જે સંબંધ હોય તો તેની સાથે બળી જવ, તેનું હૃદય ખુલ્લું કરે, અને સદાને માટે તે તમારો મિત્ર, રે, તમારો નોકર બની રહેશે ! ”

લંડનમાં શરૂઆતમાં સ્વામીજીને કેટલીક મુશ્કેલીઓ નડી, પણ તેમની હિંમત, મોહક ચારિત્ર્ય, અકલુષિત પવિત્રતા અને જીવનના મહાન પ્રજ્ઞાનું નિરાકરણ કરવાની અસાધારણ શક્તિને લીધે તે સર્વત્ર પ્રિય થઈ રહ્યા.

લંડનમાં ગયા પછી ધણા મિત્રો અને સ્નેહીઓ તેમની પાસે આવવા લાગ્યા. મી. સ્ટર્ડી અને મિસ હેનરીએટા મુલર તેમાં મુખ્ય હતાં. તેમના મિત્રોને ત્યાં સ્વામીજી રહેતા હતા. ત્યાં તે ખાનગી રીતે વેદાન્તનો બોધ કરવા લાગ્યા. તેમનું નામ સર્વત્ર પ્રસરવા લાગ્યું, ધણા સદ્ગૃહસ્થો તેમની મુલાકાતે આવવા લાગ્યા, ધણા લોકો તેમને પોતાને ધેર બોલાવવા લાગ્યા અને ત્રણ અઠવાડિયામાં તો સ્વામીજીને ધણું કામ કરવાનું આવી પડ્યું. વેદાન્તની સર્વ સંગ્રાહીતા અને અદ્વિતીય પ્રાપ્તિના ચાર માર્ગો વિષે તેમણે બોધ આપવા માંડ્યો. કેટલાંક માસિકોના અધિષ્ઠાતાઓ તેમની મુલાકાતે આવવા લાગ્યા.

સ્વામીજી ખાનગી રીતે પોતાનું કામ કરી રહ્યા હતા, છતાં અનેક માસિકો તેમના કાર્યની નોંધ લેતાં હતાં તેથી કરીને તેમને હવે જાહેરમાં આવીને પોતાનું કાર્ય કરવાની ફરજ પડી. લંડનમાં સત્તરના લોકો તેમને “ હિંદુ યોગી ” કહેતા હતા. એ હિંદુ યોગીને મળવાને હવે હજારો મનુષ્યો આવવા લાગ્યાં. મી. સ્ટર્ડી બધાનું ઝોળખાણ કરાવતા હતા. મી. સ્ટર્ડી હિંદુ તત્ત્વજ્ઞાનમાં ધણો રસ લેતા હતા. તે હિંદુમાં આવીને એક સાધુ તરીકે હિમાલયના પ્રદેશમાં

રહેલા હતા, તેથી કરીને વેદાન્તનો પ્રચાર કરવા સ્વામીજીને ધણી સહાય કરી રહ્યા હતા. તે સુશિક્ષિત અને ધનવાન હતા. સમાજમાં તેમની પ્રતિષ્ઠા સારી હતી. એમના નામથી પણ ધણા લોકો સ્વામીજીની પાસે શિક્ષવાને આવવા લાગ્યા. સ્વામીજી હવે વર્ગો ભરવા લાગ્યા હતા, તેમના ર્ગમાં લેડી આઇસામેલ માર્ગેસન જેવી સુપ્રસિદ્ધ સ્ત્રીઓ અને ઉમરાવો પણ આવતા હતા. સ્વામીજી જરાક પણ આરામ લીધા વગર જ આવે તેને વેદાન્તના સિદ્ધાંતો શિક્ષવતા હતા.

લંડનની સઘળી પ્રજા સ્વામીજીનાં ભાષણોનો લાભ લે એમ ધારીને તેમના મિત્રોએ જાહેર ભાષણોની ગોઠવણ કરવા માંડી. પીકે ડીલી નામનો સભ્ય ગૃહસ્થોથી વસેલો લંડનનો એક ભાગ છે. ત્યાં પ્રિન્સેસ હોલ નામનો એક ભવ્ય હોલ છે. તેમાં સ્વામીજીનું પહેલું વ્યાખ્યાન થયું. ભાષણનો વિષય “આત્મજ્ઞાન” હતો. સ્વામીજી ભાષણ આપવાને ઉભા થયા તે વખતે આખો હોલ મનુષ્યોથી ભરાઈ ગયેલો તેમની નજરે પડ્યો. જુદા જુદા દરજ્જાવાળા અને ધંધાવાળા મનુષ્યો તેમાં બેઠેલા હતા. ઇંગ્લાંડના કેટલાક શ્રેષ્ઠ વિચારકો પણ આવેલા હતા. ભાષણમાં સ્વામીજીએ સંપૂર્ણ રીતે મેળવી. ખીજે દિવસે સઘળાં વર્તમાનપત્રો તેમને ધન્યવાદ આપવા લાગ્યાં. ધી રેન્ડર્ડ પત્ર તેમના વિષે લખ્યું કે;

“રાજા રામમોહનરાય ઇંગ્લાંડમાં આવી ગયા પછી કેશવચંદ્ર સેન શિવાય, ખીજે કોઈપણ વિવેકાનંદ જેવા રસીક વ્યક્તિત્વવાળો હિંદુ પ્રિન્સેસ હોલમાં ભાષણ આપવાને આવ્યો નથી.....સ્વામીજીએ ખુદ અને નિસસનાં કેટલાંક બોધવચનો ઉચ્ચારીને, અંગ્રેજોનાં કારખાનાં, ચંત્રા અને ખીજી શોધખોળોથી માનવજીવન ઉપર કેવી અસર થઈ રહેલી છે તે વિષે ભારે ટીકા કરી હતી. ભાષણ તદ્દન મોઢેથીજ આપવામાં આવ્યું હતું. તેમનો અવાજ મધુર હતો અને કોઈ પણ

જાતનો સંકોચ પામ્યા વગર તે સ્વતંત્રપણે પોતાનું બાપણ કરી રહ્યા હતા.

ધી લંડન ડેલી કોનીકલે લખ્યું કે:—“ હિંદુ સાધુ વિવેકાનંદ જેનું મુખ યુદ્ધને ધણુંજ મળતું આવે છે તે આપણી બ્યાપાર-શક્તિ, વિદ્યાતક લડાઇઓ અને ધાર્મિક અસહિષ્ણુતાને ધિક્કારી કહાડે છે અને જણાવે છે કે અનેકના ભોગવડે પ્રાપ્ત કરેલો આપણો સુધારો હિંદુઓને જોઇતો નથી.”

વેસ્ટમિનસ્ટર ગેઝેટનો ખચરપત્રી સ્વામીજીની પાસે આવ્યો અને તેણે તેમની મુલાકાત લીધી. તે ગેઝેટમાં તેના અધિપતિએ “ લંડનમાં એક હિંદુ યોગી ” એવા મથાળાથી એક લેખ આપ્યો હતો. તેમાં લખ્યું હતું કે,

“ સ્વામી વિવેકાનંદ એક અતિ આકર્ષક વ્યક્તિ છે. તેમનો ચહેરો શાંત છે, અને તેના ઉપર માયાળુતા જણાઇ આવે છે. તેમનું મુખાર્વિંદ એક બાળકની માફક ઝગઝગી રહે છે. તેના ઉપર ધણી સાદાઇ, પ્રમાણિકતા અને સરળતા નજરે આવે છે.”

વેસ્ટમિનસ્ટર ગેઝેટના ખચરપત્રીએ સ્વામીજીની જોડે ઘણાં છાંયા વખત સુધી વાદવિવાદ કર્યો હતો. તે ખચરપત્રીએ સ્વામીજીના સમજના વિચારો ગેઝેટમાં પ્રદર્શિત કર્યા અને અમેરિકામાં તેમણે મેળા-વેલી ફતેહનાં બારે વખાણ કર્યા. સ્વામીજી વિષે લખતાં તેણે અંતમાં લખ્યું હતું કે, “ શ્રેષ્ઠ નૈસર્ગિક શક્તિવાળા તે મહા પુરુષની યજ્ઞ મેં રજા લીધી. તેમના જેવો પુરુષ મેં બાગ્યેજ નોંધ્યો હશે. તેમની મુલાકાતથી હું મારી જાતને ધન્ય ગણું છું.” ઉપરના લખાણથી એક સાધુ અને ઉપદેશક તરીકે વિવેકાનંદનું નામ આખા લંડનમાં પ્રસરી રહ્યું, અને હજારો મનુષ્યો તેમને જોવાને અને યોગ મહલ કરવાને તેમની પાસે આવવા લાગ્યાં.

સ્વામીજીના ચારિત્ર્યની અંગ્રેજી ભાષામાં આટલી બધી પ્રશંસા કરે,

અને તેમના વિચારો સમજવાને આટલો બધો ઉત્સાહ દર્શાવે એ કંઈ જોવી તેવી વાત નહોતી. લાંડનમાં આવ્યાને તેમને ભાગ્યેજ એક મહિનો થયો હશે, પણ એટલામાં તો જે સ્ત્રી પુરૂષો તેમના સમાગમમાં આવ્યા તેમનાં મન ઉપર ભારે અસર થઈ રહી. તે સ્ત્રી પુરૂષોમાં મિસ મારગરેટ નોબલ પણ હતાં. જેમણે આગળ ઉપર “સીસ્ટર નિવેદિતા” નામ ધારણ કર્યું હતું. સ્વામીજીના વિશાળ અને નવીન ધાર્મિક વિચારો; તત્વજ્ઞાનમાં તેમનો ઉડો, તાજો, બુદ્ધિવંત પ્રવેશ; સુંદરમાં સુંદર અને બળપોષક સિદ્ધાંતો, અને જગતની તુચ્છ વાસનાઓનો ત્યાગ, એ સર્વથી મિસ મારગરેટ નોબલનું હૃદય સ્વામીજી તરફ અત્યંત આકર્ષાયું. તે એક જ્ઞાનાનાં પ્રોન્સીપાલ હતાં અને કેળવણીના કાર્યમાં ધણો રસ લેતાં હતાં. કેળવણી વધારવાને સ્થાપેલી સીસેમ કલમનાં તે સભાસદ હતાં. બુદ્ધિવંત અને પ્રતિષ્ઠિત સ્ત્રી પુરૂષોના બહોળા સમાગમમાં તે રહેતાં હતાં. વિવેકાનંદના સમાગમમાં આવ્યા પછી તેમના શબ્દે શબ્દ ઉપર તે વિચાર કરવા લાગ્યાં. પ્રથમ તો તેમના વિચારો તેમને અચાજ લાગ્યા; પરંતુ તેમના અનેક તર્કોને સ્વામીજી તેમના બાવીના શુભ ચિંત્ન તરીકે ગણવા લાગ્યા. સ્વામીજી પોતાના મનમાં સમજી મયા કે એકવાર તેમના મનની સંધળી શંકાઓનું સમાધાન થઈ જશે એટલે મિસ મારગરેટ નોબલ વેદાન્ત વિચારનાં એક ચુસ્ત હિમાવતી બની રહેશે. સ્વામીજી સાથે વાદવિવાદમાં ધણા મહિના વહી મયા. વેદાન્તના અનેક વિચારો અને સિદ્ધાંતો સ્વામીજી તેમને સમજાવતા આવ્યા. બાઈ બુદ્ધિશાળી હતાં. ધાર્મિક વિષયને તેમણે ખેડેલો હતો. મુનસશાસ્ત્રનો અભ્યાસ પણ તેમણે સારો કરેલો હતો. આથી કરીને જેમજ બન્યું કે સ્વામીજી કીલ્લાં છોડી મયા તે પહેલાં મિસ નોબલ તેમનાં શિષ્યા બની રહ્યાં અને તેમને “ગુરુ” કહીને બોલાવવા લાગ્યાં. સ્વામીજી તરફ તેમનો પૂજ્યભાવ એટલો બધો વધી ગયો કે

આખરે તે પોતાના દેશને ત્યાગ કરીને હિંદુસ્તાનમાં આવ્યાં, અને વેદાન્તના સિદ્ધાંતોને કૃતિમાં મૂકવા લાગ્યાં. સ્વામીજીના જીવન અને યોગને અનુસરીને તેઓ પણ ભારતવર્ષમાં અનેક પ્રકારે સમાજની સેવા કરી રહ્યાં. કેળવણી તેમનો વિષય હતો. કલકત્તાની પદ્માનશ્વીન સ્ત્રીઓને કેળવવાને તેમણે અનેક પ્રયાસો કરેલા છે અને એક શાળા સ્થાપીને સ્ત્રી કેળવણી વધારવાને તેમણે ઉત્તમ પગલું ભરેલું છે. તે શાળા અત્યારે આઝાદીમાં આવેલી છે. પોતાના મુરને પગલે ચાલીને ભારતવર્ષના અનેક પ્રયોગનું નિરાકરણ તેમણે કરેલું છે. હિંદમાં તે શ્રેષ્ઠ લેખક તરીકે પ્રસિદ્ધ થયાં હતાં અને પોતાના વિચારોની પ્રસાદી અનેક લેખો અને પુસ્તકો દ્વારા ભારતવાસીઓને તેમણે આપેલી છે. પોતાની કાયા ભારતવર્ષનેજ તેમણે અર્પણ કરી દીધી હતી. તેમના મુરની માફક તેમનું યોગ્યું, ચાલું, હરું, ફરું, લખું, વિચારું— એ સર્વ હિંદનેજ માટે થતું હતું. હિંદુ ધર્મ પ્રત્યેના તેમનો સદ્ભાવ, હિંદુ સમાજ પ્રત્યેની તેમની લાગણી, પ્રાચીન ઋષિઓ પ્રત્યેનું તેમનું માન અપૂર્વ હતું. હિંદુત્વ એટલે સઘળી શક્તિ, સદ્ગુણ, ઉચ્ચ વિચાર અને પારમાર્થિક જીવનનો સમુદાય, એમજ તે માનતાં હતાં. ખરેખરાં ચુસ્ત હિંદુ તરીકેજ તે પોતાનું આચરણ કરી રહ્યાં હતાં. “હિંદુ” શબ્દની તેમના મનપર જાડુ જેવી અસર થઈ રહેતી. તે કયાળે કોઈવારે ચાંદલો કરતાં અને લાલું ખરું ભસ્મ ધારણ કરતાં. મળામાં રૂદ્રાક્ષની માળા પહેરતાં. સંન્યાસીની જેવોજ તેમનો પોશાક હતો. પ્લેગમાં અને દુષ્કાળમાં તે અનેક ગરિબોને સહાય કરતાં. તેમનું સાદું અને સેવામય જીવન અમારા અનેક સ્વાર્થી અને વાંદરીયા નકલ કરી જેટલમેન બની જનારા બહેખાંઓને લજ્જા પમાડે એવું હતું. હિંદુપણા પ્રત્યે તેમનો પક્ષપાત આધુનિક હિંદુઓને શરમાવે તેવો અને હિંદુધર્મ પ્રત્યેની તેમના આસ્થા આધુનિક હિંદુઓની અનસ્થાને

શરમાવે તેવી શ્રેષ્ઠ હતી. તેમનું સમસ્ત જીવન વેદાન્તની મહત્તાને અને સ્વામીજીની પ્રબળ અસરને પુરાવે આપી રહ્યું હતું. મિત્ર નોબલને વિવેકાનંદ સાથે પ્રથમ મુલાકાત થઇ તેનું વર્ણન આપતાં તે લખે છે કે:—

“નવેમ્બર માસના એક રવિવારે ત્રીજા પહોરે અમારું મળવું થયું હતું. અર્ધ વર્તુળ બેઠેલા શ્રોતાઓની સામે સ્વામીજી બેઠા હતા. તેમની પાછળ ગરમી માટે દેવતાની સગડી હતી. એક પછી એક પ્રશ્નને ઉત્તર તે આપી રહ્યા હતા. પોતાના જવાબનું સમર્થન કરવાને તે વારંવાર શ્લોકો બોલતા. સંધ્યાકાળનો સમય વીતીને અંધકાર સર્વત્ર પ્રસરી રહ્યો હતો. જાણે કે હિંદુસ્તાનની કોઇ વાડીમાં સંધ્યા સમયે બેઠા હોય અથવા કોઇ ગામના કુવા પાસે કે બાગેળે એક વૃક્ષ નીચે એક હિંદુ સાધુ બેઠો હોય અને તેની આસપાસ શ્રોતૃવર્ગ વીંટાઇ વળ્યો હોય એવું તેમને તે સમયે ભાસ્યું હશે. ઇંગ્લાંડમાં આવી સાદી રીતે બેઠેલા સ્વામીજીને મેં ફરીથી કદી જોયા નથી. તે વારંવાર બાષણો આપતા, તેમજ મોટો શ્રોતૃવર્ગ સંમતતાથી તેમને સંવાલો પૂછતો તેના ઉત્તર આપતા. આ પહેલી મુલાકાત વખતે અમે પંદર કે સોળ જણ હતાં. અમે એક બીજાની સાથે ગાઢ મિત્રાચારી બાંધી રહેલાં હતાં. અમારી વયમાં સ્વામીજી બેઠા હતા. તેમણે મગવો ઝખ્ખો પહેર્યો હતો અને કમ્બર પટો બાંધ્યો હતો અને જાણે કે પૂર્વના ધણા દૂર પ્રદેશમાંથી અમારે માટે કંઈ ખર્ચ લાવ્યા હોય તેવા તે દેખાતા હતા. વારંવાર તેમના મુખમાંથી “શિવ ! શિવ !” એ શબ્દો નીકળ્યા કરતા હતા. તેમના મહેરા ઉપર નમ્રતા અને ભવ્યતા દેખાઇ આવતાં હતાં. ધ્યાનાવસ્થાને ભોગવેલા મનુષ્યોના મુખ ઉપરજ એવી નમ્રતા અને ભવ્યતા ધણુંખરું જોવામાં આવે છે. ચિત્રકાર રહેલે નિસ્સ કાષ્ટસ્થનો મહેરા એવી રીતેજ ચિત્રેલો છે.”

“ તે સમીસાંજના વખતને આજે દસ વર્ષ થઇ ગયેલાં છે, તે વખતે થએલી વાતચીતના ભાગ્યપૂર્યા શબ્દોજી મને અત્યારે યાદ આવે છે, પણ સ્વામીજી જે શ્લોકો બોલ્યા હતા તેમને તો હું કદીએ વિસરનાર નથી. તે પૂર્વના સ્વર પ્રમાણે પણ ઘણી અદ્ભુત રીતે બોલ્યા હતા. તે સાંભળીને એકદમ મને અમારાં દેવસ્થાનોનું ગ્રેગોરીઅન સંગીત યાદ આવ્યું હતું. ”

લંડનના કેટલાક ઉમરાવોના મહેલોમાં પણ ભાષણો આપવાને કે ખાનગી રીતે વાતચીત કરવાને પ્રસંગ સ્વામીજીને આવ્યો હતો. કેટલીક ક્લબોમાંથી પણ તેમને આમંત્રણ આવતાં હતાં. સર્વત્ર સ્વામીજી વેદાન્તના વિશાળ વિચારોનેજ પ્રતિપાદન કરતા હતા. બ્રહ્મ-જ્ઞાનપ્રાપ્તિનાં સાધનો તે દર્શાવતા. યોગ, કર્મ, પુનર્જન્મ વગેરે વિષયો ઉપર બોલતા અને આત્માની એકતાનું ભાન તે સર્વને કરાવતા હતા. અમેરિકાની માર્ક ઇંગ્લાંડમાં પણ લોકો તેમને અનેક વિચિત્ર સલાસો પૂછતા અને સ્વામીજી બહુજ ખુશ્મિનજથી તેના ઉત્તર આપતા. પાશ્ચાત્યોની ધાર્મિકતા તરફ તે અવિશ્વાસ દર્શાવતા. ત્યાં ધર્મનો આધાર પણ દ્રવ્ય ઉપર રહેલો છે એમ જણાવતા અને હિંદુ-ઓના ધાર્મિક વિચારોમાં રહેલાં સ્વાતંત્ર્ય અને નિસ્પૃહાની તે બારે પ્રશંસા કરતા. વૈરાગ્યને તે ધણું મહત્વ આપતા અને કહેતા કે સ્વાર્થત્યાગ વગર વિશુદ્ધ નીતિ પળાઇ શકેજ નહિ.

હિંદના પ્રાચીન શિક્ષણમાં ચારિત્ર્યને સૌથી શ્રેષ્ઠ સ્થાન આપવામાં આવેલું છે. બોધ કરનાર ગુરુ પોતાના બુદ્ધિબળવડે શિષ્યોની બુદ્ધિ ખીલવે છે, પરંતુ શિષ્યના ચારિત્રનું બંધારણ તો તે પોતાના ચારિત્રથીજ બાંધે છે. જેમાં ગુરુના ચારિત્રની છાંપ પડતી ન હોય તે બોધ હિંદમાં નકામો ગણાય છે. ચારિત્ર વગરનો ગુરુ ગુરુ તરીકે લેખાતો નથી. બોધ કે વિદ્યા કરતાં ચારિત્રને હિંદમાં વધારે

માન આપવામાં આવે છે. ચારિત્રના પ્રભાવથી ગુરુ શિષ્યના મન ઉપર ધણી અસર ઉપજવી શકે છે. પાશ્ચાત્ય પ્રદેશોમાં વેદાન્તનો બોધ કરતાં સ્વામીજી પણ પોતાના ચારિત્રનેજ મોખરે રાખતા અને તેમના બોધ કરતાં તેમના ચારિત્રથીજ પાશ્ચાત્યો વધારે આશ્ચર્ય પામતા. તેમનાં નેત્રોમાં ઉંડા જ્ઞાનનો પ્રકાશ પ્રકાશી રહેતો. એકાદ ભવ્ય વિચાર તે દર્શાવતા અથવા કોઇ કાર્ય વિષે તે ટીકા કરતા તે સમયે તેમના મુખ ઉપર-રે, આખા શરીર ઉપર ઉચ્ચ વિચારોની સત્તા બ્યાપી રહેલી દૃશ્યમાન થતી. આત્મા અને પરમાત્માની વાતો સાંભળવા સમયે શ્રોતૃવર્ગ કોઇ જુદાજ પ્રદેશમાં વિચરી રહેલો પોતાને અનુભવતો અને વક્તા તથા શ્રોતૃવર્ગ પોતાના દેહતું બાન પણ ભૂલી જતો.

એક વખત સ્વામીજી લંડનની ધણીખરી સભ્ય અને સુશિક્ષિત સ્ત્રીઓ આગળ પ્રેમમાં કેટલો બધો સ્વાર્થત્યાગ સમાધ રહેલો છે અને પ્રેમમય જીવનથી આત્માની શક્તિઓ કેટલી બધી ખીલી રહે છે તે વિષે વિવેચન કરી રહ્યા હતા. પોતાના સિદ્ધાંતો સમજાવતાં સ્વામીજી બોલ્યા કે “ધારો કે આ મહોદ્દલામાં એકાએક એક વાદ આવી પહોંચે તો તમે કેટલાં બધાં ભયભીત થઇ જાવ અને તમારી જીંદગીને માટે નાસી જવાને તમે કેવાં આતુર બની રહો?” પણ અહીંયાં ભાષણની મધ્યમાં સ્વામીજી એકદમ અટકી ગયા, તેમનો અવાજ બદલાઇ ગયો તેમના મુખ ઉપર આધ્યાત્મિક પ્રકાશ, બળ અને નિર્ભયતાના ચિન્હ બ્યાપી રહ્યાં અને તે બોલ્યા, “પણ ધારો કે વાદના રસ્તામાંજ તમારું છોકરું આવી ગએલું છે, તો તે વખતે તમે ક્યાં જશો? વાદના મુખ તરફજ-તમારામાંનું કોઇ પણ એવે વખતે તેમ ક્યાં વગર રહેશે નહિ.” આવાં અસરકારક વચ્ચનોથી સઘળો શ્રોતૃવર્ગ ચક્રિત થઇ ગયો. શ્રોતૃવર્ગની આધ્યાત્મિક વૃત્તિઓ જ્વળત થઇ રહી.

આત્મિક શક્તિઓનું તેમને જ્ઞાન થવા લાગ્યું. કેટલે દરજ્જે આધ્યાત્મિક સ્વભાવને જાગૃત કરી શકાય તેના પ્યાલ તેમને આવવા લાગ્યો. વિચાર અને ચારિત્રનો તેમનો પ્રૌઢ પ્રભાવ, દૃષ્ટાંતનું સચોટપણું, વિચારોની સરળતા અને દીર્ઘદૃષ્ટિ એને લીધે તેમનાં કથનો જનસમૂહના મનમાં અત્યંત ઠસી જતાં. સભ્યમાં સભ્ય મનુષ્યો તેમના ચુસ્ત શિષ્યો બની જતા અને તેમને “ગુરૂ” તરીકે માનતા.

મદ્રાસના એક શિષ્યને પોતાના ઇંગ્લાંડના અનુભવ વિષે સ્વામીજીએ લખ્યું હતું કે, “ખરેખર, ઇંગ્લાંડમાં માફક કાર્ય થઈ જ સમૃદ્ધ થઈ રહેલું છે. લોકોનાં ટોળે ટોળાં મારી પાસે આવે છે અને ખુરસીઓ વગેરેની સગવડને અભાવે જમીન ઉપર પલાંઠી વાળીને બેસે છે અને સ્ત્રીઓ પણ તેમજ કરે છે. બીજા અઠવાડિયામાં મારે નિકળવાનું હોવાથી તેઓ ધણી દિલગીર છે. કેટલાક એમ ધારે છે કે જો હું જલદીથી જમણ તો માફક કાર્ય બગડશે, પણ હું તેમ ધારતો નથી. હું માણસો કે વસ્તુઓ ઉપર આધાર રાખતો નથી. હું માત્ર પ્રભુ ઉપરજ આધાર રાખું છું. તેજ કાર્ય કરે છે અને હું તો નિમિત્ત માત્રજ છું. ધણી સખત કામથી હવે હું થાકી ગયો છું. પુષ્કળ આરામ લેવાને હું હિંદુસ્તાનમાં આવવા ઇચ્છું છું.”

એક દૈનિકપત્રનો ખબરપત્રી સ્વામીજીનો બોધ સાંભળવાને તેમના વર્ગોમાં જતો હતો. તે વર્ગોનું વર્ણન આપતાં તેણે લખ્યું છે કે,

“વર્ગમાં ખુરશીઓની અછતને લીધે લંડનની કેટલીક સભ્ય સ્ત્રીઓ પણ જમીન ઉપર પલાંઠી વાળીને બેસતી અને હિંદુ સ્ત્રીઓ જેમ અત્યંત ભક્તિભાવથી ગુરૂનો બોધ સાંભળે તેમ સ્વામીજીનો બોધ સાંભળતી. આવો સુંદર દેખાવ ભાગ્યેજ જોવામાં આવ્યો હશે. સ્વામીજી અંગ્રેજોના હૃદયમાં ભારતવર્ષ પ્રત્યે પ્રેમ અને એવી સહાનુભૂતિ ઉપજા કરી રહેલા છે કે જે ભારતવર્ષના હિતમાં ધણુંજ

સહાયજૂત થઇ રહેશે.”

ઇંગ્લાંડમાં સ્વામીજી આ પ્રમાણે પોતાનું કાર્ય કરી રહ્યા હતા અને હિંદુસ્થાન તરફ જવાના વિચાર કરી રહ્યા હતા; પરંતુ એટલામાં અમેરિકાથી અનેક કાગળો તેમના ઉપર આવવા લાગ્યા. અમેરિકામાં વેદાન્તના જિજ્ઞાસુઓની સંખ્યા વધતી જતી હતી અને તેથી કરીને તેમના મિત્રો અને સ્નેહીઓ તેમને ત્યાં પછા મોકલાવી રહ્યા હતા. એક તરફ અમેરિકન મિત્રો અમેરિકામાં આવવાની અરજ કરી રહ્યા હતા અને બીજી તરફ અંગ્રેજ મિત્રો લંડનમાં હમેશને માટે રહેવાની સ્વામીજીને પ્રાર્થના કરી રહ્યા હતા. ઇંગ્લાંડમાં વેદાન્તના સિદ્ધાંતોનાં બીજ શોધાઇ ચુક્યાં હતાં. તેમને હવે તેમની મેજેજ ઉગી નીકળવાને થોડોક અવકાશ આપવો એવો વિચાર સ્વામીજીનો થયો; શરીરથી પાછા આવવાનું સ્વામીજીએ સર્વેને વચન આપ્યું અને તે પાછા અમેરિકા જવાને નીકળ્યા.

વિવેકાનંદની ઇંગ્લાંડની મુલાકાતે સાબીત કરી આપ્યું છે કે ધણી વિચારવંત અને સુશિક્ષિત અંગ્રેજો વેદાન્તનો બોધ ગ્રહણ કરવાને તત્પર છે; અને જડવાદથી તેમજ ભૌતિક વિજ્ઞાનશાસ્ત્રના સિદ્ધાંતોથી તેમની આંતરિક ઉચ્ચ વૃત્તિઓને સંતોષ મળતો નથી. સ્વામીજીના વર્ષોમાં જુદા જુદા દરજ્જાના જે પુષ્કળ અંગ્રેજો આવતા તેમાંના ધણાના મનમાં નિશ્ચય થઇ જતો કે તેમનું જીવન સત્ય માર્ગે વહી રહેલું નથી. સત્ય જીવન તો આત્માના વિકાસમાં અને આત્મા પરમાત્માની એકતા સાધવામાંજ રહેલું હોઇને તે સત્ય જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ કરવાને તેમણે ભારતવર્ષ તરફજ જોવાનું છે.

પ્રકરણ ૩૭ સુ—અમેરિકામાં પ્રનરાગમન.

સ્વામીજી ઇંગ્લાંડમાં હતા ત્યારે અમેરિકામાં તેમના શિષ્યો સારી રીતે વેદાન્તના પ્રચારનું કાર્ય કરી રહ્યા હતા. સ્વામીજીના મુખ્ય અમેરિકન શિષ્યોમાં સ્વામી કૃપાનંદ, સ્વામી અભયાનંદ અને મીસ વોલ્ડો હતા. ન્યુયોર્કમાં તેઓ નિયમિત રીતે અઠવાડીક સભાઓ ભરતા અને તેમાં વેદાન્તનો ભોધ આપતા હતા. વળી અન્ય નગરોમાં પણ તેનો પ્રચાર કરવાનું તેઓ ચૂક્યા નહોતા. સર્વત્ર તેમનો ભોધ વધાવી લેવામાં આવતો હતો. લોકો તેમનું કહેવું ધણી ખુશીથી સાંભળતા હતા. ધણી જગ્યાએ તેમણે નવી વેદાન્ત સભાઓ પણ સ્થાપી હતી. બ્રેક્સો અને ડેટ્રોઇટમાં ધણી જિરાસુઓ તેમના કાર્યમાં મદદ કરી રહ્યા હતા અને ત્યાં પણ વેદાન્ત સભાઓ સ્થાપવામાં આવી હતી.

ત્રણ મહીના સુધી ઇંગ્લાંડમાં રહ્યા પછી સ્વામીજી ન્યુયોર્કમાં પાછા આવ્યા. આ વખતે તેમની તબીયત ધણી સારી હતી. તેમણે હવે પોતાનું મુખ્ય મથક ન્યુયોર્કમાં કર્યું. ત્યાં તે સ્વામી કૃપાનંદ જોડે રહેવા લાગ્યા. દોઢસો માણસ એમી શકે એવી એ મોટી બાડાની ઓરડીઓમાં “કર્મયોગ” ઉપર તેમણે ભાષણો આપવાં શરૂ કર્યાં. ખીજા પણ અનેક વિષયો ઉપર તે ભોધ આપતા અને એમ એક અઠવાડીઆમાં સત્તર ભાષણો આપતા. તેમનાં ભાષણો લખી લેવાને માટે તેમના શિષ્યોએ એક પગારદાર માણસને રોક્યો હતો. તે ટુંકી ભાષામાં તેમનાં સંદર્ભાં ભાષણો ઉતારી લઈને પછી પુરેપુરાં તૈયાર કરી રાખતો હતો. તેનું નામ જે. જે. ગુડવીન હતું. પાછળથી ગુડવીન સ્વામીજીનો ચુસ્ત શિષ્ય બની રહ્યો હતો. સ્વામી વિવેકાનંદને જુડીને જે દિવસે જોયા તે દિવસથીજ તે તેમના તરફ આકર્ષાઈ ચૂક્યો હતો. તે સંસારી મનુષ્ય હતો અને તેણે

અનેક પ્રકારના અનુભવો મેળવ્યા હતા, છતાં સ્વામીજીના સમાગમમાં આવ્યો ત્યારથીજ તેણે સંસાર વ્યવહારને ગૌણ સ્થાન આપતા ચાલી પરમાર્થ સાધનને મુખ્ય સ્થાન આપવા માંડ્યું હતું. આગળ જતાં સ્વામીજીની જાતની કાળજી પણ તેજ હોવા લાગ્યો. રાતદિવસ તે કામ કરતો અને સ્વામીજીનાં સઘળાં ભાષણો ઉતારીને વર્તમાનપત્રો ઉપર મોકલી દેતો. જ્યાં જ્યાં સ્વામીજી જતા ત્યાં ત્યાં તે જતો. સ્વામીજી તેને “ મારો વિશ્વાસુ ગુડવીન ” કહેતા. સ્વામીજીની જોડે તે ઈંગ્લાંડ પણ ગયો હતો અને ત્યાંથી તેમની સાથેજ તે હિંદુસ્તાનમાં આવ્યો હતો. હિંદુસ્તાનમાં પોતાના ગુરુનું કાર્ય કરતાં કરતાંજ તેનો દેહ છૂટી ગયો હતો. તેના મૃત્યુ પછી સ્વામીજી કહેતા કે “ મારો જમણો હાથ ગયો. ” એક પાશ્ચાત્ય શિષ્ય સ્વામીજીનેકે ટકો ખેંચી ઉપચોક્તિ થઈ રહ્યો હતો તેના ખ્યાલ તેમના ઉપરના શબ્દોથી સહજ આવી શકશે. અત્યારે સ્વામીજીનાં જે જે ભાષણો અંગ્રેજીમાં આપણા વાંચકામાં આવે છે તે સર્વને માટે આપણે ગુડવીનનાજ આભારી છીએ. તેના વિષયમાં સ્વામીજીએ એકવાર નીચે પ્રમાણે લખ્યું હતું.

“ તેના ઉપકારનો બદલો હું કદીએ વાળી શકું તેમ નથી. જે મનુષ્યોને મારા વિચારોથી કંઈ પણ લાભ થયેલો છે તે સર્વેએ જાણવું જોઈએ કે તેમનો શબ્દે શબ્દે મી. ગુડવીનના અચાગ શ્રમ અને નિઃસ્વાર્થ કાર્યથીજ પ્રસિદ્ધિમાં આવેલો છે. તેના મૃત્યુથી મેં એક સાચો મિત્ર અને અસ્ખલિત ભક્તિભાવવાળો શિષ્ય ગુમાવ્યો છે. થાક થી વસ્તુ છે તેનો જેને ખ્યાલ પણ નહિ એવો એક મદદગાર કાર્યકર્તા અને અન્ય મનુષ્યોને માટેજ જીવનાર એક વિરલ પુરૂષ જગતમાંથી ચાલ્યો ગયો છે. ”

ન્યુયોર્કમાં પીપ્લસ ચર્ચમાં અને હુકલીનની મેટાપ્રીઝીકલ સોસાયટીમાં મોટી જનસંખ્યા આગળ તેમનાં ભાષણો ચાલુ રહેવા ઉપ-

રાંત ખાનગી વર્ગોમાં પણ વિદ્યાર્થીઓની સંખ્યા હવે વધવા લાગી. તેમની ઓરડીઓમાં સઘળા શ્રોતાઓનો સમાવેશ થઈ નહિ શકવાથી પંદરસે માણસો સમાય એવો એક મોટો હોલ બાંહે રાખવામાં આવ્યો. અને ત્યાં તે વર્ગો બરાબ લાગ્યા. “ ભક્તિયોગ,” “ મારા ગુરુ-શ્રી રામકૃષ્ણ પરમહંસ,” “ દુષ્ટ અને અદુષ્ટ-પુરુષ ” વગેરે તેમના બાપ-જોના મુખ્ય વિષયો હતા. ફેબ્રુઆરી માસમાં તેમને હાર્ટફર્ડ મેટારી-ગ્રીક્સ સોસાયટી આગળ બાપણ આપવાને આમંત્રણ આવ્યું. ત્યાં સ્વામીજીએ “ આત્મા અને ઇશ્વર ” ઉપર આપેલા સુંદર વ્યાખ્યાન વિષે હાર્ટફર્ડ ડેલી ટાઇમ્સે નીચે પ્રમાણે લખ્યું હતું.

“ સ્વામી વિવેકાનંદના વિચારો જિસસ ક્રાઇસ્ટને મળતા છે ખરા; પણ આપણા ખ્રિસ્તીઓના વિચારોને તે મળતા નથી. તેમના હૃદયની વિશાળતામાં સઘળા ધર્મો અને સઘળી પ્રજાઓનો સમાવેશ થઈ જાય છે. ગઈ રાત્રે ઘણીજ સાદાઈથી તેમણે વાત કરી હતી. તેમની સાદાઈ અત્યંત મોહક છે. તેમણે લાંબો ભગવો ઝાંખો પહેર્યો હતો અને માથે પીળો ફેટો બાંધ્યો હતો. તેમનું મુખ એશીઆના લોહિા જેવું સુંદર છે. પોતાના દેખાવથી તે પ્રત્યેકની આંખને બહુજ આકર્ષક લાગતા હતા અને પોતાના સુંદર આધ્યાત્મિક વિચારોના કચનથી તે પ્રત્યેક હૃદયને પ્રિય થઈ રહ્યા હતા. તે ધણું સાફ અંગ્રેજી બોલે છે અને શબ્દો ઉપર એવી રીતે ભાર દેખે બોલે છે કે તથા તેમનો વાર્તાલાપ અત્યંત સુંદર લાગે છે. ”

અમેરિકામાં સ્વામીજીનું નામ સર્વને મોહ ઉપજાવે તેવું થઈ રહ્યું હતું. ન્યુયોર્કની કેટલીક સમાજો તો તેમની પાછળ માંડી ઘેરી જઈ રહી હતી. તેમનો શ્રોતાવર્ગ ધનવાન અને સુશિક્ષિત મનુષ્યોનો બનેલો હતો. ધી ન્યુયોર્ક હેરલ્ડ પત્રનો ખચરખતો લખે છે કે;— “ સ્વામીજીના વર્ગોની મેં મુલાકાત લીધી ત્યારે ત્યાં ઘણા બુદ્ધિશાળી

અને શ્રીમાન મનુષ્યો મારી નજરે પડ્યા હતા. તેઓ સરસ પોશાકમાં સજ્જ થયેલા હતા. તેમાં ધણા દાકતરો, વકીલો, વેપારીઓ અને સભ્ય ઓઓનો પણ સમાવેશ હતો.”

સ્વામીજીના કાર્યની ક્ષતેહનું વર્ણન આપતાં હેલન હન્ટીંગટન લખે છે કે:-

“પ્રભુએ હિંદુસ્તાનમાંથી એક અહાનિષ્ઠ યુરને અમારા તરફ મોકલેલો છે. તેમનું ઉચ્ચ તત્ત્વજ્ઞાન ધીમે ધીમે અમારા દેશમાં પ્રસરે છે અને અમારા નૈતિક વાતાવરણમાં મોટો ફેરફાર કરતું આલે છે. તે અસાધારણ શક્તિ ધરાવે છે. તે અત્યંત પવિત્ર છે. ઉચ્ચ આધ્યાત્મિક જીવનનો તે ખરેખરો પુરાવો આપી રહેલા છે. સર્વસંગ્રાહ્ય ધર્મ, અસ્પૃશ્ય સખાવત, સ્વાર્થત્યાગ અને શુદ્ધમાં શુદ્ધ વિચારોનું તે જીવંત દૃષ્ટાંત છે. સ્વામી વિવેકાનંદ કોઈ અમુક પંથ કે સિદ્ધાંતના હિમાયતી નથી. તેમનો ધર્મ નિષ્કલંક છે. તે અમને ઉચ્ચ સ્થિતિએ લઈ જાય છે, તે અમને પવિત્ર બનાવે છે અને તે અમને સર્વ રીતે અનુકુળ છે. તેમનો સર્વોપયોગી નિષ્કલંક ધર્મ પ્રભુ અને મનુષ્ય પ્રત્યે પ્રેમ અને અત્યંત પવિત્રતા ઉપર રચાયેલો છે.”

“સ્વામી વિવેકાનંદને તેમના અનુયાયીઓ શિવાય પણ ખીળ પુષ્કળ મિત્રો છે. સમ્રાજા માનવ વર્ગો સાથે તે એક સરખી રીતે મિત્રાચારી અને બ્રાતૃભાવની લાગણી ધરાવે છે. તેમના વર્ગો અને ભાષણોમાં અમેરિકાના ધણા બુદ્ધિમાન મનુષ્યો અને મોટા વિચારકો જાય છે. તેમના બોધની અસરથી અમેરિકનોના હૃદયમાં આધ્યાત્મિક વૃત્તિ જાગૃત થયેલી છે અને તેનો પ્રબળ પ્રવાહ ધણો ઉડો વહી રહેલો છે. પોતાની પ્રથ્માંસાથી તે કદી દુશ્માન નથી અને નિંદાથી ગુસ્સે થયા નથી. દ્વંષ કે સત્તાના પ્રભાવથી તે કદી અંજલયા નથી. તે એવા મનુષ્ય છે કે શહેનશાહો પણ તેમને ખુશીથી માન આપે.”

સ્વામીજીના બોધથી ત્રણ સુશિક્ષિત મનુષ્યોએ સંન્યાસ ગ્રહણ કર્યાની વાત આગળ જણાવાઈ ચૂકી છે, તે ઉપરાંત બીજા પાંચ પુષ્કળ મનુષ્યો હવે તેમના શિષ્યો બની રહ્યા અને સ્વામીજીએ તેમને બ્રહ્મ-ચર્યદિક્ષા આપી. અમેરિકા જેવા જડવાદથી ભરેલા દેશમાં મનુષ્યો આ પ્રમાણે ખરા સત્યનો અનુભવ કરવાને વૈરાગ્ય માટે મુખ્ય સાધન તરીકે ગણે, એ બનાવ દર્શાવે છે કે સ્વામીજીના ચારિત્ર અને સદ્ બોધની અસર ત્યાં કેટલી અસામાન્ય થઈ રહી હતી. સપ્તળાં વર્ત-માનપત્રો હવે એકે અવાજે કહેવા લાગ્યાં કે “એ બનાવ સુચવે છે કે સ્વામીજીના બોધની અસર સદાએ કાયમજ રહેશે.” અમેરિકામાં સ્વામીજીને ભારે માન મળતું બોધને કંઈક શંકાથી અને કંઈક ટોળથી સ્વામી કૃપાનંદે હિંદુસ્તાનના બ્રહ્મવાદિન માસિકમાં એકવાર લખી મોકલ્યું હતું કે,

“સ્વામીજી ભારતવર્ષના પુત્ર છે એમ હિંદવાસીઓ જલદીથી સાખીત કરે તો ઠીક ! અમેરિકનો યુનાઇટેડ સ્ટેટસના જ્ઞાનચક્ર (એન સાઇકલોપીડીઆ) ને માટે સ્વામીજીનું જીવનચરિત્ર લખવાના છે, અને આ પ્રમાણે તેઓ સ્વામીજીને એક અમેરિકન બનાવવા માગે છે. વખત એવો પણ આવે તો નવાઈ નથી કે હોમરની જન્મભૂમિ હોવાનું માન મેળવવાને માટે જેમ સાત શહેરો વચ્ચે વાંધો ઉડી રહ્યો હતો તેમ વિવેકાનંદને પોતાના પુત્ર ગણવાને માટે સાત સાત મુલકો વચ્ચે કલકત્તા એક થઈ રહે. અને હિંદને આવા એક ધણા યશસ્વી પુત્રને જન્મ આપ્યાનું માન ખોતું પડે !”

સમય જતો ગયો તેમ અમેરિકાના ધણા તત્ત્વજ્ઞાનીઓ, કવિઓ, લેખકો અને વિજ્ઞાનશાસ્ત્રીઓ સ્વામીજીની પાસે આવવા લાગ્યા અને તેમનો બોધ ગ્રહણ કરવા લાગ્યા. એમાં એક મીસીસ ઇલા બીલર વિલ્કોક્સ પણ હતી. એ બાદ અમેરિકામાં એક શ્રેષ્ઠ કવિ અને

ભેખક તરીકે પ્રખ્યાત હતી. સ્વામીજીના સમાગમમાં આવ્યા પછી તે હિંદુધર્મની એક ચુસ્ત અનુયાયી બની રહી હતી. સ્વામીજી અને હિંદુધર્મ વિષે તે લખે છે કે:-

“બાર વર્ષ ઉપર એક વખત સાંજે મેં સાંભળ્યું કે સ્વામી વિવેકાનંદ નામના હિંદુ સાધુ ન્યુયોર્કમાં અમુક જગ્યાએ ભાષણ આપવાના છે. હું અને મારા પતિ બંને ધણી આતુરતાથી તેમનું ભાષણ સાંભળવાને ગયાં. અમે દસેક મિનિટ ભાષણ સાંભળ્યું અને જાણે અમે કોઇ ઉચ્ચ, પાવત્ર, અલૌકિક અને બલદાયક વાતાવરણમાં ઉડી રહ્યાં હોઇએ એવો અમને ભાસ થયો. અમે આશ્ચર્યચકિત થઇને તેમનું ભાષણ છેવટ સુધી સાંભળ્યું અને તે સમાપ્ત થઈ ગયા પછી જ્યારે અમે ધીર જવાને નીકળ્યાં ત્યારે અમે જુદીજ હિમ્મત, અવનવી આશાઓ, વિલક્ષણ સામર્થ્ય અને અલૌકિક શ્રદ્ધા અનુભવી રહ્યાં હતાં કે જે જીવનનાં ગમે તેવાં પરિવર્તનોની સામે પણ બાથ ભીડવાને સમર્થ હતાં. એ સમયે મારા પતિ બોલ્યા હતા કે, “આનંદ નામ પ્રથમ સંબંધી જ્ઞાન! જે ધર્મને હું ખોળું છું તે આજ છે!” એ પછી ધણી મહિના સુધી મારા પતિ મારી સાથે વિવેકાનંદનો બોધ સાંભળવાને આવ્યા અને તેમની પાસેથી સનાતન હિંદુ ધર્મના સિદ્ધાંતો અને અનેક બળદાયક સત્યો શ્રદ્ધા કરતા આસ્વા. આર્થિક આફતોનો તે ધણો ભયંકર વખત હતો. નાણાંની પેઠીઓ ઉપરા ઉપરી તૂટતી હતી; શૈશના ભાવ ઉતરતા હતા; ધંધાદારીઓ નિરાશામાં આવી પડ્યા હતા અને આખું જગત ઉચલ-પાથલ થઇ રહ્યું હતું. ધણી વખત તો મારા પતિ આ આપદકાળની મહેનત અને ચિંતાને લીધે રાતે ઉઘી પણ શકતા નહિ; પરંતુ સવારે મારી સાથે સ્વામીજીનું ભાષણ સાંભળીને પ.છા જતી વખતે તે હસતે હસતે બોલતા કે “હા, ઠીક છે! ચિંતા કરવાનું કંઈ પણ કારણ

નથી. ” ધર કામ પરવાર્યા પછી મારાં કાર્યો બજાવવાને હું બહાર ચાલી જતી ત્યારે પણ મને આત્માની ઉચ્ચ અવસ્થાનું ભાન થઇ રહેતું અને મારી માનસિક દૃષ્ટિ ઘણી વિશાળ બની રહેતી. જે તત્ત્વજ્ઞાન કે ધર્મ આવા હાડમારીના દિવસોમાં મનુષ્યોને માટે આટલું બધું કરી શકે, ઇશ્વર પ્રત્યે તેમની શ્રદ્ધા દઢ કરી શકે, માનવજાતિ પ્રત્યે ભાતુભાવની લાગણી વધારી શકે અને તેમનાં હૃદયમાં પુનર્જન્મના સુખદ વિચારોથી ખાત્રીપૂર્વક હર્ષ ઉપજાવી શકે, તેજ ધર્મ શ્રેષ્ઠ અને મોટો કહેવાય.”

“ ખરેખર અમારા મહાન હિતને ખાતરજી આર્યતત્ત્વજ્ઞાન અમારે સમજવું જોઇએ. વિવેકાનંદે અમને કહેલું છે કે “ તમે સત્યને માર્ગે તમારૂં જીવન ગાળો અને તમારા આત્મામાં પ્રકાશ ઉત્પન્ન કરી મૂકો એવું હું ઇચ્છું છું. ” તેમના બોધથી અમારા ધંધાદારીઓને સામર્થ્ય મળેલું છે, અસ્થિર મનની સ્ત્રીઓ સ્થિર બનીને ઉચ્ચ વિચાર સેવવા લાગી છે અને કારીગરોમાં નવી નવી આશાઓ ઉત્પન્ન થઇ છે. તેમના બોધવડે કરીને પતિ, પત્ની, માતા, પિતા સર્વેને પોતાની ફરજોને ઉચ્ચ અને પવિત્ર ખ્યાલ આવેલો છે. ”

આ પ્રમાણે અમેરિકાની સુધરેલી પ્રજાના હૃદયમાં સ્વામીજીએ ઘણો અગત્યનો ફેરફાર કરી મૂક્યો હતો. પાશ્ચાત્ય સુધારાનો પ્રવાહ ફેરવીને તેમણે તેને અન્ય સંસ્કારી માર્ગે વહેતો કર્યો હતો. અસંખ્ય અમેરિકનો હવે સંસ્કારી બની પોતાને વેદાન્તીઓ કહેવડાવવામાં ગર્વ ધરતા હતા. આ વખતે સ્વામીજીનો વિચાર એવો થઇ રહ્યો હતો કે વેદો, ઉપનિષદો, આરણ્યકો, બ્રાહ્મણો અને પુરાણોમાંથી આત્મા સંબંધી સર્વ વિચારો એકઠા કરીને ઘણી સરળ ભાષામાં લખવા અને પાશ્ચાત્ય વિજ્ઞાનશાસ્ત્રના સિદ્ધાંતોથી તેમને સાબીત કરવા. યોગ, સાંખ્ય, વજેરેને પણ આધુનિક માનસશાસ્ત્ર અને અન્ય

શાસ્ત્રોના સિદ્ધાંતોમાં ઘટાવી મૂકવાં કે જોથી કરીને તેઓની સત્યતા પુરવાર થઇ રહે અને સર્વે તેમને સમજી શકે. કાર્ય ધણું કઠિન હતું, પણ સ્વામીજીની અસાધારણ બુદ્ધિએ તેને બહુ ત્વરાથી અને ઉત્તમ પ્રકારે પાર પાડેલું છે. પોતાના ધારેલા કાર્યને સિદ્ધ કરવાને માટે તે કેવો અથાગ શ્રમ લઇ રહ્યા હતા? તેઓ સધળા વેદો, ઉપનિષદો, આરણ્યકો, બ્રાહ્મણો, પુરાણો, વગેરેને એકઠું કરી તેમાંથી સાર કઢાડી રહ્યા હતા અને તે સાદી અને સરળ ભાષામાં જનસમૂહને સમજાવી રહ્યા હતા. હિંદુઓના આધ્યાત્મિક વિચારો આધુનિક વિજ્ઞાનશાસ્ત્રની વિરૂદ્ધ નથી, એટલુંજ નહિ પણ આધુનિક વિજ્ઞાનશાસ્ત્ર ઉલટું તેમને વધારે ને વધારે સિદ્ધ કરતું ચાલે છે, એમ જો કોઇએ પુરવાર કરી બતાવ્યું હોય તો તેનું સંકળું માન સ્વામી વિવેકાનંદનેજ ધટે છે.

સ્વામી વિવેકાનંદનાં ભાષણો શ્રોતાજન ઉપર કોઇ નવોજ પ્રકાશ પાડતાં હતાં. સનાતન હિંદુ ધર્મનું અંદર રહસ્ય તે નવીન સ્વરૂપમાંજ પ્રગટ કરતા હતા. તેમની પ્રતિપાદન કરવાની શક્તિ બહુ અજબ હતી. તે જ સત્યો પ્રગટ કરતા તે ઉપનિષદોના રહસ્ય રૂપજ હોવા છતાં આધુનિક ભૌતિકવિજ્ઞાનના અભ્યાસીઓને તે ગ્રાહ્ય થાય તેવી યુક્તિથી તેમને સમજાવતા હતા. પૂર્વ અને પશ્ચિમ બંનેનો તેમણે અનુભવ લીધો હતો. પૂર્વ અને પશ્ચિમની વિદ્યાઓમાં તે પારંગત થયેલા હતા. તેમનું વિજ્ઞાન હૃદય અને ઉડું જ્ઞાન, એ બંનેની તુલના કરી દરેકની મહત્તા અને ઉપયોગિતા કેટલી છે તે વાત યથાવત્ સમજાવતું હતું. તેમના સધળા લેખો અને કથનો વેદાન્ત ઉપર નવીન ભાષ્ય યા દીક્ષા રૂપેજ હતાં. ભારતવર્ષમાં સધળા દીક્ષાકારો એક બીજાની વિરૂદ્ધ લખી રહેલા છે એમ જાણીને તે કોઇ પણ દીક્ષાકારને શ્રેષ્ઠ પ્રમાણ તરીકે સ્વીકારતા નહોતા. વેદ

કે કોઈ પણ શાસ્ત્ર ઉપર જ્યારે તે ટીકા કરતા ત્યારે તેને તે નવીન સ્વરૂપમાંજ સમજવતા; છતાં તેમનો કોઈ પણ વિચાર વેદ, ઉપનિષદ કે પોતાના ગુરૂના વિચારોથી વિરુદ્ધ નહોતો. હિંદુ શાસ્ત્રોમાં પ્રવર્તી રહેલી યુક્તિ આધુનિક વિજ્ઞાનશાસ્ત્રને અંમત નથી એમ જાણીને હિંદુ તર્ક અને ન્યાયને શ્રીથી આધુનિક બુદ્ધિને માટે ઉપયોગી બનાવવાને તે પ્રયાસ કરી રહ્યા હતા. હિંદુઓનું તત્ત્વજ્ઞાન અજ્ઞેય છે. આધુનિક વિજ્ઞાનના સિદ્ધાંતોથી પણ તે તોડાય તેવું નહિ હોવા છતાં તે તત્ત્વજ્ઞાનને સમજવવાની યુક્તિ આધુનિક વિજ્ઞાનશાસ્ત્રના સિદ્ધાંતો આગળ ટકી શકે તેવી નથી એમ તે સમજતા હતા. તેથી કરીને હિંદુ તર્ક અને ન્યાયને તે કેવી રીતે રચી કરતા તે નીચેની ખીના ઉપરથી હીક સમજશે.

સ્વામીજી હાર્વર્ડ યુનીવર્સિટીના પ્રેક્ટિસરોએ સ્થાપેલી સભામાં બાપજી આપવાને માટે ગયા હતા. ત્યાં બાપજી સભામાં થયા પછી પ્રેક્ટિસરોએ સ્વામીજીને અનેક પ્રશ્નો પૂછ્યા હતા અને તેના ઉત્તરો તેમણે આપ્યા હતા. તે ઉત્તરો આધુનિક વિચારોને અનુકૂળ થાય તેવી રીતે આપવામાં આવ્યા હતા. પ્રાચીન સિદ્ધાંતો ઉપર કેવો નવીન પ્રકાશ સ્વામીજી પાડી રહ્યા હતા તે એ ઉપરથી સમજશે. સ્વામીજીને પૂછવામાં આવ્યું હતું કે “માયા અથવા અજ્ઞાન શા માટે અસ્તિત્વ ધરાવે છે?” તેમણે જવાબ આપ્યો હતો કે, “શા માટે-એ પ્રશ્ન કારણભાવમાં નહિ પણ કાર્યભાવમાંજ ઉદ્ભવી શકે છે. માયાના પ્રદેશમાંજ એ પ્રશ્નનો સંભવ હોઈ શકે. જ્યારે એ પ્રશ્નને ન્યાયશાસ્ત્રના નિયમ પ્રમાણે ગોઠવવામાં આવશે ત્યારેજ અમે તેનો ઉત્તર આપીશું.” જ્યારે એમ કહેવામાં આવ્યું કે, “સમાધિ એટલે કર્તાનું કર્મમાં લય થઈ જવું” ત્યારે સ્વામીજી એકદમ ખોલી ઉઠ્યા કે; કર્મનો કર્તામાં લય થઈ જવો અને નહિ કે કર્તાનો કર્મમાં લય થઈ

જવો ! ” દૃશ્ય અને દર્શન રૂપી આ સમગ્ર જગત જે પોતાના અજ્ઞાન રૂપી વિકારને લીધે દૃષ્ટારૂપી જીવને પ્રતીત થઈ રહ્યું છે, તે એ અજ્ઞાન વિકારનો જ્ઞાનવડે નાશ થતાં દોરડીમાંનો મિથ્યા સર્પ નષ્ટ થાય તેમ નષ્ટ થઈ જઈને, મિથ્યા તેમજ પરિચ્છિન્ન એવો દૃષ્ટાભાવ પણ પોતાના અધિષ્ઠાન ભાવમાં આવી જઈ શુદ્ધ સમ્વિદ્યાનંદ એવો પરબ્રહ્મ પરમાત્માજ રહે છે. ” તેમને પૂછવામાં આવ્યું કે “શું અદ્વૈતવાદ દ્વૈતવાદનો વિરોધી છે ? ” સ્વામીજીએ ઉત્તર આપ્યો હતો કે “ઉપનિષદો વ્યવસ્થિતપણે લખવામાં આવેલાં નથી, તેથી તત્ત્વજ્ઞાનીઓએ ગમે તે એક વાદ બાંધવાને માટે પોતાને અનુકુળ આવે તેવાંજ વચનો તેમાંથી લીધેલાં છે. જુદા જુદા વાદને માટે લેવાયલાં સંઘર્ષાંજ કથનો ઉપનિષદોમાં મળી આવતાં હોવાથી ઉપનિષદોજ સર્વ વાદોનો આધાર થઈ રહેલાં છે. અદ્વૈતવાદ દ્વૈતવાદનો વિરોધી હોઈ શકેજ નહિ. દ્વૈતવાદ ત્રણ અવસ્થાઓમાંની એક અવસ્થા છે. દરેક ધર્મમાં એવી ત્રણ અવસ્થાઓ હોય છેજ. પહેલી અવસ્થા તે દ્વૈતવાદ છે. એ પછી મનુષ્ય જે ઉચ્ચતર અવસ્થાને પ્રાપ્ત કરે છે તેનું નામ વિશિષ્ટાદ્વૈત છે. આખરે મનુષ્યને જ્યારે એવું જ્ઞાન થાય છે કે તે અને જગત બન્ને એકજ છે ત્યારે તેનું નામ અદ્વૈત છે. આ પ્રમાણે ત્રણ અવસ્થાઓ એક બીજાની વિરોધી નથી; પણ તે એક બીજાની ઉપકારક છે. ”

ન્યુયોર્કમાં વેદાન્ત સોસાયટી સ્થાપવામાં આવી હતી અને તેના પ્રમુખ તરીકે એક ધનાઢ્ય અને પ્રતિષ્ઠિત ગૃહસ્થ મી. ફ્રાન્સીસ લેગેટને નીમવામાં આવ્યા હતા. એ સોસાયટી સ્થાપવામાં સ્વામીજીનો હેતુ એવો હતો કે વેદાન્તના સિદ્ધાંતોનો પ્રચાર થાય અને પૂર્વ તથા પશ્ચિમના લોકો વચ્ચે બ્રાતૃભાવની લાગણી વધે અને તેઓ પોતાના વિચારો અને આદર્શોની આપ લે કરે. સ્વામીજીનો વિચાર

એવો હતો કે પૂર્વ અને પશ્ચિમમાં વેદાન્તનાં મથકો સ્થાપનાં અને તે મથકો એક બીજાની સાથે સદાએ અગત્યનો વ્યવહાર ચલાવ્યા કરે. પૂર્વ અને પશ્ચિમ બંને જાણે પોતાનાં નિવાસસ્થાનો હોય તેમ પૌર્વાત્યો અને પાશ્ચાત્યો બંનેમાં સ્વતંત્રપણે આવ જવ કરે અને ભેદભાવને ભૂંધી જાય. પોતાના કેટલાક ગુરુભાઈઓને બોલાવીને અમેરિકામાં રાખવા અને તેઓ ત્યાં વેદાન્તનો અને ભારતવર્ષ વિષેના સઘળા ખરા વિચારોનો પ્રચાર કરે અને હિંદુનું ગૌરવ વધારે; તેમજ કેટલાક અમેરિકન અને અંગ્રેજ શિષ્યો ભારતવર્ષમાં આવીને વિજ્ઞાનશાસ્ત્ર, ઉદ્યોગ, અર્થશાસ્ત્ર, સમાજશાસ્ત્ર, વ્યવસ્થા અને સહકારીત્વ વિષેના અતિ અગત્યના સિદ્ધાંતો હિંદવાસીઓને સમજાવે; એવી સ્વામીજીની ધારણા હતી. આ રીતે પૂર્વ અને પશ્ચિમનું સંમેલન કેવી રીતે કરવું તે વિષે સ્વામીજી રાત દિવસ વિચાર કરી રહ્યા હતા; અને પૌર્વાત્યો તથા પાશ્ચાત્યો વચ્ચે વિચારો અને આદર્શોમાં રહેલો ભેદ નષ્ટ કરવાની ધારણાથીજ ન્યુયોર્કની વેદાન્ત સોસાયટી સ્થાપવામાં આવી હતી. સ્વામીજીના વિચારની તે હજી માત્ર શરૂઆતજ હતી.

હવે પાછા ઇંગ્લાંડથી સ્વામીજીના ઉપર અનેક કામગીરી આવવા લાગ્યા. તેમના અંગ્રેજ મિત્રો તેમને પાછા ઇંગ્લાંડ આવવાનું લખતો હતા; કેમકે ઇંગ્લાંડમાં તેમણે જે કાર્ય શરૂ કર્યું હતું તેને વ્યવસ્થિતપણે ગોઠવવાની જરૂર હતી; જ્યારે ન્યુયોર્કમાં તેવી વ્યવસ્થા ગોઠવાઈ ચૂકી હતી. તેમના શિષ્યો તેમનું કાર્ય ઉપાડી લેવાને લાયક થઈ રહ્યા હતા અને વળી સ્વામીજીએ કલકત્તેથી પોતાના ગુરુભાઈ સ્વામી સારદાનંદને પણ ત્યાં તેડાવ્યા હતા. એથી હવે સ્વામીજી પાછા ઇંગ્લાંડ ગયા.

પ્રકરણ ૩૮ મું-ઈંગ્લાંડની બીજી સુલાકાત.

સ્વામી વિવેકાનંદ ઈંગ્લાંડ પહોંચ્યા તે વખતે સ્વામી શારદાનંદ પણ કલકત્તેથી ત્યાં આવી પહોંચ્યા હતા. બંને જણ લાંડનમાં મી. સ્ટર્ડીના અતિથિઓ થઇને રહ્યા. ધણું વર્ષથી સ્વામીજી પોતાના કોઇ પણ ગુરુભાઇને મળ્યા નહોતા તેથી બંનેની ખુશાલીનો પાર રહ્યો નહિ. સ્વામી શારદાનંદે હિંદુસ્તાનની તેમજ આલમ ખખરમાં આવેલા રામકૃષ્ણ મઠની સંઘણી ખખર કહી. સ્વામીજી આ વખતે કેટલીક યોજનાઓ પોતાના મનમાં ધડી રહ્યા હતા તે તેમણે શારદાનંદને સમજાવી.

સ્વામીજીએ હવે નિયમિત વર્ગો ચાલુ કરીને જ્ઞાનયોગ ઉપર બાપણો આપવા માંડ્યાં. વર્ગો દર રવીવારે જાહેરમાં પણ વ્યાખ્યાનો આપવાનાં શરૂ કર્યાં. બાપણોના વિષયો “ધર્મની આવશ્યકતા,” “સર્વ સંગ્રાહ્ય ધર્મ” વગેરે રહેતા. આ બાપણોમાં સ્વામીજીને ધણીજ રહેલ મળી. પછીથી તેમણે “ભક્તિયોગ,” “વૈરાગ્ય” વગેરે વિષયો ઉપર વ્યાખ્યાનો આપ્યાં. “સત્ય અને પ્રાતિભાસિક પુરૂષ” એ વિષય ઉપર બોલતાં સ્વામીજીએ સમજાવ્યું કે “મનુષ્યો, પ્રાણીઓ અને દૃશ્યમાન થતા આ સમગ્ર જગતની વસ્તુઓના નામ રૂપમાં એકતા પણ હોઇ શકે નહિ અને તેઓ સત્ય પણ હોઇ શકે નહિ. સત્ય વસ્તુ તો જુદીજ છે. તે અવિભાજ્ય અને અવિકારી છે અને તેજ સર્વેમાં સત્તા રૂપે રહેલી છે.” સ્વામીજીએ વળી દર્શાવ્યું કે “આપણી બુદ્ધિજ આપણને સમજાવે છે કે આ દૃશ્યમાન થતું જગત મિથ્યા છે, સર્વત્ર માત્ર એક સત્ય વસ્તુજ અસ્તિત્વ ધરાવે છે.” ઉપરનાં બાપણોની ધણી ઉડી અસર થઇ રહી અને લાંડનના ભોકો સ્વામીજીની પ્રશંસા કરવા લાગ્યા. તેમના વર્ગોમાં વિદ્યાર્થીઓની સંખ્યા

વધવા લાગી. ખીજાં ભાષણોમાં સ્વામીજીએ આર્થિક પ્રગતિના ઇતિહાસ, તેના વિકાસ, તેની ધાર્મિક પ્રગતિ વગેરે વિસ્તારથી કહી સંભળાવ્યાં. પછીથી તેમણે રાજયોગ ઉપર ભાષણો આપવા માંડ્યાં. આ વખતે મીસીસ ખીડફને ત્યાં તેમને આમંત્રણ આપવામાં આવ્યું. સ્વામીજી ત્યાં ગયા અને “આત્મા વિષે હિંદુઓની કલ્પના” એ વિષય ઉપર ભાષણ આપ્યું. વ્યાખ્યાન ધણુંજ મોહક હતું. સ્વામીજીએ આર્થિકતત્વજ્ઞાનના વિચારોને ધણીજ સુંદર રીતે એ દ્વારા પ્રગટ કર્યા હતા. વ્યાખ્યાન વખતે ઘણા પ્રતિષ્ઠિત મનુષ્યો આવ્યા હતા. રાજ-કુટુંબમાંથી પણ કેટલાંક મનુષ્યો તે શ્રવણ કરવાને આવ્યાં હતાં, પણ તેઓ ધણી ઊંચી રીતે ખેડાં હતાં. પછીથી સ્વામીજીએ નોટીંગ હીલ ગેટમાં મીસીસ હન્ટને ઘેર એક વ્યાખ્યાન આપ્યું અને વિચ્છલકનમાં એક મોટી સમાની સમક્ષ પણ પોતાના અનુપમ વક્તૃત્વ વડે સર્વોત્તમ વિચારો દર્શાવ્યા. સીસેમ ક્લબમાં સ્વામીજીએ “કેળવણી” ઉપર ભાષણ આપ્યું. તે ક્લબ સ્ત્રીઓએ સ્થાપેલી હતી અને તેના ઉદ્દેશ સ્ત્રીકેળવણીનો પ્રચાર કરવાનો હતો. અહીંયાં સ્વામીજી હિંદની પ્રાચીન કેળવણી ઉપર ઘણા વખત સુધી બોલ્યા અને સ્પષ્ટ રીતે સૌના મનમાં ડસાવ્યું કે હિંદની પ્રાચીન કેળવણીનો મુખ્ય ઉદ્દેશ મનુષ્યને મનુષ્યત્વ પ્રાપ્ત કરવાનો હતો, અને નહિ કે માત્ર ગોખલપદ્ધતિજ કરાવવી ! સ્વામીજીએ પ્રાચીન અને અર્વાચીન કેળવણીની તુલના કરી અને સર્વને સમજાવ્યું કે મનુષ્યના આત્મામાં જૂત, વર્તમાન અને ભાવી જ્ઞાનનો જે અપૂર ભંડાર સદાને માટે ભરેલો છે; વ્યક્ત અને અવ્યક્ત સઘળું જ્ઞાન જે તેમાં રહેલું છે; તે સઘળા જ્ઞાનને મનુષ્ય પોતાના આત્મામાંથી પોતાની મેળે ખેંચી કહાડીને કૃતકૃત્ય થાય તેમ કરવામાં તેને મદદ કરવી; એજ સઘળી કેળવણીનો ઉદ્દેશ હોવો જોઈએ.

ઇંગ્લાંડની આ મુલાકાત સમયે સ્વામીજીની કીર્તિ વિશેષ પ્રસરી રહી હતી. હિંદુઓના પ્રાચીન ધર્મના ઉપદેશક તરીકે તે આવેલા છે એમ સર્વેને જાણ થઇ રહી. લંડનના જુદા જુદા ધંધાવાળા મનુષ્યો, દાક્તરો, વકીલો, શિક્ષકો, વિદ્યાર્થીઓ વગેરે સ્વામીજીનો સુંદર બોધ સાંભળવાને આવવા લાગ્યા. ધણી સભ્ય સ્ત્રીઓ પણ શ્રવણ કરવાને આવવા લાગી. શિક્ષકોની સર્વધર્મપરિષદમાં સ્વામીજીએ જે અપૂર્વ ફતેહ મેળવી હતી તેની જાણ સર્વેને થઇ રહી હતી. વર્તમાનપત્રોમાં સર્વે એ વાંચ્યું હતું કે સ્વામી વિવેકાનંદ એક તત્ત્વજ્ઞાની છે; ધર્મને માટે તેમણે સંસારનો ત્યાગ કરેલો છે; ગૃહસ્થાશ્રમી તરીકે તે ધણું માન અને દ્રવ્ય પ્રાપ્ત કરી શક્યા હોત; પણ માત્ર વેદાન્તનો અભ્યાસ કરવાને અને વેદાન્તમય જીવન ગાળવાને માટેજ તેમણે સંસારસુખને ત્યજ દીધેલું છે. સ્વામીજીનું વૈજ્ઞાનીક જ્ઞાન, વક્તૃત્વશક્તિ, પ્રમાણિકતા અને પવિત્રતા જોઇને રેવરંડ હોવીઝ જેવા પાદરીઓ પણ તેમનો અલૌકિક બોધ સાંભળવાને આવતા લાગ્યા અને પ્રેમ, સહિષ્ણુતા તથા સહનુભૂતિ વિષેના તેમના તરફથી મળતા અમૂલ્ય વિચારો હૃદયમાં ઠસાવવા લાગ્યા. સ્વામીજીના બોધથી રેવરંડ હોવીઝના મન ઉપર એવી તો અસર થઇ રહી કે તેમણે પોતે એક સ્વીવારે સેન્ટ જેમ્સીઝ ચેપલમાં “વિવેકાનંદ” એ વિષય ઉપર બે બાષણો આપ્યાં અને તે યશસ્વી હિંદુ સાધુની બારે પ્રશંસા કરી. લંડનના વિજ્ઞાનશાસ્ત્રીઓને ખ્યાનો પણ વખત મળવો મુશ્કેલ હતો; છતાં પણ ગમે તેમ કરીને તેઓ પોતાની પ્રયોગશાળાઓમાંથી બહાર આવતા, સ્વામીજીનાં બાષણો સાંભળવાને ઉભા રહેતા અને પછીથી સ્વામીજીની પાસે જઇને કહી આવતા કે વેદાન્તનાં સત્યો અને સિદ્ધાંતો કેવી અલૌકિક યુક્તિ અને બુદ્ધિથી તેમણે શોધી કહાડેલાં છે !

થોડા વખત પછી સ્વામીજીને મેક્સ મુલર જોડે ઓળખાણ થયું. મેક્સમુલર વેદ, ઉપનિષદો વગેરેના મોટા અભ્યાસી હતા. તેમણે પોતાનું જીવન વેદ અને વેદાન્તના અભ્યાસમાં જ ગાળ્યું હતું. ભારત-વર્ષનું તત્ત્વજ્ઞાન તેમને અત્યંત પ્રિય હતું. સંસ્કૃતમાં લખાયેલાં ધર્મ પુસ્તકોનું તે અંગ્રેજીમાં ભાષાંતર કરતા હતા અને પાશ્ચાત્ય પ્રજાના હૃદયમાં હિંદુ તત્ત્વજ્ઞાન, ધર્મ અને નીતિનું ગૌરવ ઠસાવતા હતા. લગભગ ચાળીસ વર્ષ સુધી તેમણે વેદોનો અભ્યાસ કર્યો હતો અને ધર્મના ભારે ખર્ચથી ઋગ્વેદમંદિરોનો પુનરોદ્ધાર કર્યો હતો. તેમનું જીવન પ્રાચીન ઋષિ જેવું હતું. એક સ્વચ્છ ઝૂંપડામાં તે પોતાનો વાસ કરીને રહ્યા હતા. તેમનાં પત્ની સિવાય તેમની પાસે બીજું કોઈજ હતું નહિ. વેદાન્તનાં પુસ્તકો તેમની આસપાસ પડેલાં દેખાતાં હતાં અને મેક્સમુલર તેમનું મનન કરતા જણાતા હતા. ઓળખાણ થયા પછી તેમણે વિવેકાનંદને પોતાને ઘેર આવવાનું આમંત્રણ મોકલ્યું અને સ્વામીજી તેને આભારસહિત સ્વીકારીને ઘણી ખુશીથી મેક્સ-મુલરને મળવા ગયા.

અંને વેદાન્તી હતા. અંને સંસ્કૃત વિદ્યામાં પારંગત હતા. અંનેનો ભારતવર્ષ પ્રતિ પૂજ્યભાવ હતો. અંને તત્ત્વજ્ઞાની હતા અને અંને હિંદના પ્રાચીન ગૌરવનો મહિમા ગાઈ રહ્યા હતા. એવા બે મહાપુરુષો વચ્ચે થયેલી મુલાકાત બોધપ્રદ જ હોય ! તે મુલાકાતનું વર્ણન સ્વામીજીએ પોતેજ આપેલું છે. સ્વામીજી લખે છે કે,

“ ગ્રેફેસર મેક્સ મુલર કેવા અસાધારણ મનુષ્ય છે ! થોડા દિવસ ઉપર હું તેમની મુલાકાત લેવાને ગયો હતો. મારે કહેવું જોઈએ કે હું તેમના પ્રતિ મારો પૂજ્યભાવ દર્શાવવાને માટે ગયો હતો; કારણકે જે મનુષ્ય શ્રીરામકૃષ્ણને આહ્વાન છે તેની મુલાકાત મારે મન તીર્થયાત્રાજ છે. પછી તેનો પંથ, વેષ, ધર્મ કે જાત ગમે તે હોય.

કેશવચંદ્ર સેનના જીવનમાં આટલો બધો એકાએક અને અગત્યનો ફેરફાર કંઈ વ્યક્તિના પ્રભાવથી થઈ રહ્યો હતો તે જાણવાની પ્રોફેસરને પ્રથમ ઇચ્છા થઈ. એ જાણ્યા પછી તે શ્રીરામકૃષ્ણનું જીવન અને બોધવચનોના એક ચુસ્ત પ્રશંસક અને અભ્યાસી બની રહ્યા હતા.”

“મેં કહ્યું: ‘પ્રોફેસર સાહેબ ! હજારો મનુષ્યો આજે શ્રીરામકૃષ્ણને ભજી રહેલા છે ?’ તેમણે જવાબ આપ્યો કે “એમની પૂજા નહિ થાય તો પછી બીજા કોની થશે ?” પ્રોફેસર સ્નેહની મૂર્તિ હતા. મને અને મી. સ્ટર્ડેને જમવાનું આમંત્રણ તેમણે દીધું. ઓક્સફર્ડની કેટલીક કોલેજો અને બોડલીઅન લાઇબ્રેરી તેમણે મને બતાવી. સ્ટેશન સુધી તે અમને વળાવવાને આવ્યા. અને એટલું બધું એમણે કર્યું તેનું કારણ એજ હતું કે તે કહેતા કે “શ્રીરામકૃષ્ણ દેવના શિષ્યને મળવાનો પ્રસંગ કંઈ દરરોજ પ્રાપ્ત થતો નથી.” તેમની મુલાકાતથી ખરેખર મને નવું જ્ઞાન પ્રાપ્ત થયેલું છે. પ્રોફેસરનું નાનું સુંદર ઘર, તેના આંગણમાનો રમણીય બગીચો અને તેની અંદર નિવાસ કરતો શાંત, ગંભીર અને પ્રસન્ન મુખમુદ્રાવાળો વયોવૃદ્ધ મહર્ષિ મેક્સ મુલ્લર ! તેમની ઉંમર સિત્તેર વર્ષની હતી; છતાં પણ તેમનું ભવ્ય લઘાટ એક બાળકના જેવું સ્વચ્છ હતું. તેના ઉપર એક પણ કરચલી દેખાતી નહોતી. તેના ઉપર જણાતી એકે એક રેખા તેમના આત્માના ઉંડાણમાં રહેલા આધ્યાત્મિક ખજાનાની સાક્ષી પુરી રહી હતી. તેમની સાથે માત્ર તેમનાં પત્નીજ હતાં અને તે પણ ધણાં ઉમદા સ્વભાવનાં છે. હિંદના પ્રાચીન ઋષિઓના સિદ્ધાંતો તરફ પાશ્ચાત્યોનું મન દોરવાને ધણા લાંબા વખતથી મેક્સમુલ્લર પ્રયાસ કરી રહેલા છે. તે કાર્યમાં તેમને ધણીએ મુશ્કેલીઓ અને તિરસ્કારની સામે થવું પડ્યું હતું. છતાં આખરે તે ભારતવર્ષના તત્ત્વજ્ઞાન માટે પાશ્ચાત્ય પ્રજાઓમાં માનની લાગણી કિપ્પન કરી શક્યા છે. તે મહત્ત્વ

કાર્યમાં તેની યુદ્ધિશાળી પત્ની પણ તેમને જીવનભર સહાય આપી રહેલાં છે. મેક્સમુલરનાં પત્ની, તેમના નિવાસસ્થાનની આસપાસ આવેલાં વૃક્ષો, બગીચાનાં પુષ્પો, તે સ્થળમાં વ્યાપી રહેલી શાંતિ અને આકાશની સ્વચ્છતા—એ સર્વ જોઇને ભારતવર્ષનો યશસ્વી પ્રાચીન સમય મને યાદ આવ્યો. રાજર્ષિઓ અને બ્રહ્મર્ષિઓના દિવસો મારા સ્મૃતિપટ ઉપર તરી આવ્યા. પ્રાચીન વાનપ્રસ્થાશ્રમીઓ, અર્ધ-ધર્મી અને મૈત્રેયી જેવી ઋષિપત્નીઓ અને યાગવલ્ક્ય તથા વસિષ્ઠ જેવા ઋષિઓના સમયનું મને સ્મરણ થઇ રહ્યું.”

“મેક્સમુલરમાં મેં શું જોયું ? મેં તેમને એક પંડિત કે ભાષાતત્ત્વવિદ્ તરીકે નિહાળ્યા નહોતા. પરબ્રહ્મમાં તાદાત્મ્ય અનુભવતા આત્માને મેં તેમનામાં જોયો. વિશ્વવ્યાપી તત્ત્વ સાથે તલ્લીન થઇ જતા હૃદયને મેં તેમનામાં નિહાળ્યું. ખીજ મનુષ્યો શુષ્કવાદ કે મિથ્યા કડાકૂટમાંજ પોતાનું જીવન વ્યતીત કરે છે, પણ મેક્સમુલરે ખરા જીવનતત્ત્વનો રસપૂર્ણ ઝરો શોધી કહાડ્યો છે ! ખરેખર, તેમનું હૃદય ઉપનિષદોનું રહસ્ય ગ્રહણ કરી રહેલું છે.

“તમેવૈકં જાનથ આત્માનમ્ અન્યાં વાચો વિમુચ્ચથ”
એક માત્ર તમારા આત્માનેજ ઓળખો, ખીજ બધી વાતો જવા દો. મેક્સમુલર ધારે તો અખિલ વિશ્વને આકર્ષી પોતાના ચરણે નમાવે એવા તત્ત્વશાસ્ત્રી પંડિત હોવા છતાં પોતાની વિદ્યા અને જ્ઞાનનો ઉપયોગ તેમણે પરમતત્ત્વને પ્રાપ્ત કરવામાંજ કરેલો છે; તે ઐહિક જ્ઞાનદારા તેઓ પારમાર્થિક જ્ઞાનને પ્રાપ્ત કરી ચૂક્યા છે. ખરી વિદ્યા તો આત્મજ્ઞ નામ ! જે વિદ્યા આત્મદર્શનનો માર્ગ સુચવે નહિ એવી વિદ્યાજ્ઞ શા કામની ?”

“ભારતવર્ષ પ્રતિ તેમનો કેવો અગાધ પ્રેમ છે ? તેનો સોમો ભાગ પણ મારામાં આવે એમ હું ઇચ્છું છું. મેક્સમુલર એક

અસાધારણ વ્યક્તિ છે. તે ધણાજ ઉદ્યમી છે. ભારતવર્ષના વિચારોની સૃષ્ટિમાં તે વિચરી રહેલા છે. તેમનું આખું જીવન તેમાંજ ગજાયું છે. પચાસ કે તેથી પણ વધારે વર્ષ સુધી તે તેના તેજ પ્રયાસ કરી રહેલા છે. ધણીજ આતુરતાથી અને અત્યંત પ્રેમથી સંસ્કૃત વાક્યમયના પ્રદેશમાં થતી વિચારોની આપ-લેને તે જોઈ રહેલા છે અને તે એટલે સુધી કે અત્યારે તેમના આત્માના ઉંડાણમાં પણ તેજ વિચારો રમણ કરી રહ્યા છે; અને તેમનું સમગ્ર આજીવન પણ તેનાજ રંગથી રંગાઈ રહેલું છે. મેક્સમુલર વેદાન્તીઓના પણ વેદાન્તી છે. વેદાન્તના અનેક પ્રકારના સંવાદી અને વિસંવાદી સ્વરોમાંથી તેના સંગીતના આત્મરૂપ મૂળ સ્વરને તેમણે પકડી કહાડ્યો છે. વેદાન્ત એ મૂળ પ્રકાશ છે અને તેના પ્રકાશથીજ જગતના સર્વે ધર્મો અને પંથો પ્રકાશિત બની રહેલા છે. તે એક મૂળતત્ત્વ છે અને અન્ય સર્વ ધર્મો તે તત્ત્વનાં જુદાં જુદાં ડાળ પાંખડાં છે. શ્રીરામકૃષ્ણ પરમહંસ શું હતા ? એ મૂળ અને પ્રાચીન તત્ત્વના તે પ્રત્યક્ષ આવિર્ભાવરૂપ હતા. પ્રાચીન ભારતવર્ષનો તે જીવંત મૂર્તિ હતા. ભાવી હિંદના મહિમાનું તે સ્ત્રવન હતા. અખિલ વિશ્વની પ્રજાઓને આધ્યાત્મિક પ્રકાશ પહોંચાડનાર તે હતા. જવેરી હોય તેજ હીરાને પારખી શકે. પાશ્ચાત્ય ઋષિ મેક્સમુલર હિંદના અધ્યાત્મ આકાશમાં ઉગતા એ નવા તારાની પ્રશંસા કરે અને તેનો અભ્યાસ કરે; છતાં હિંદવાસીઓ તેના મહત્વને સમજી પણ ન શકે; તો તેમાં નવાઈ પણ શી છે ?”

“મેં તેમને પૂછ્યું કે, ‘હિંદમાં તમે કયારે પધારશો ? જે મનુષ્યે હિંદુઓના પિતૃઓના વિચારોને ખરા પ્રકાશમાં લાવવાને આટલો અગ્રી શ્રમ લીધેલો છે તેને હિંદમાં દરેક જણ માન આપશેજ. ’ વયોવૃદ્ધ ઋષિ મેક્સમુલરના મુખાર્વિંદ ઉપર ઉજ્જવળ પ્રકાશ બાપી

રહ્યો. તે હમણાંજ જાણે કે રાત્ર પડશે એવો તેમનો અહેસાસ થઈ રહ્યો ! ધીમે ધીમે તે પોતાનું 'ડોકુ' હલાવીને ના કહેવા લાગ્યા અને મૃદુ સ્વરે તે બોલ્યા : “ જો હિંદમાં આવીશ તો પછી અહીં આં પાછો નહિ આવું ! તમારે મારા શરીરને ત્યાંજ અગ્નિદાહ કરવો પડશે ! ” તેમને હવે એ વિષે વધારે સવાલો પૂછવા એ તેમના હૃદયમાં ગુપ્ત વાસ કરી રહેલી પવિત્ર લાગણીઓને છેડવા ખરેખર મને લાગ્યું. ”

સ્વામીજીએ પોતાના મોહક વ્યક્તિત્વથી ભગવાન શ્રીરામકૃષ્ણ પરમહંસનું જીવન અને બોધ વચ્ચેના અંગ્રેજીમાં લખવાની મેક્સ-મુલરને પ્રેરણા કરી અને ત્યાંથી વિદાય લીધી. પછી હમેશના કાર્યક્રમ પ્રમાણે તેઓ વેદાન્તનાં ઉડાં તત્ત્વો ઉપર બાષણો આપવા લાગ્યા. તેમનાં બાષણોના વિષયો “ માયા ” “ માયા અને મુક્તિ, ” “ બ્રહ્મ અને તેનો આવિર્ભાવ ” વગેરે હતા. અદ્વૈતવાદમાં આ વિષયો ધણી કઠિન ગણાય છે, પણ પોતાની અલૌકિક શક્તિવડે સ્વામીજીએ તેમનું એવી સરળ રીતે પ્રતિપાદન કર્યું કે ઈંગ્લાંડનાં સઘળાં સુશિક્ષિત સ્ત્રીપુરૂષો અને મોટા વિચારકો તેમાં ધણેજ રસ લેવા લાગ્યા. અદ્વૈતવાદની મહત્તા આ પહેલીવારજ તેમના સમજવામાં આવી. વેદાન્તની સર્વ સંગ્રાહ્યતા તેમણે તે સમયેજ નિહાળી. સ્વામીજીએ સરળ ભાષામાં ધણી સ્પષ્ટ રીતે અદ્વૈતવાદના સિદ્ધાંતો રજૂ કર્યા અને સઘળા શ્રોતાઓનાં હૃદયમાં વેદાન્તનાં ઉચ્ચ, અગાધ અને પ્રેરણાત્મક તત્ત્વોનો સંપૂર્ણ જીવસ્પો રેડાઈ રહ્યો. તેઓ સર્વે અદ્વૈતવાદની પ્રશંસા કરવા લાગ્યા. ઈંગ્લાંડમાં ધણી મુદ્દિશાળી પુરૂષો એવા હતા કે જે ખ્રિસ્તી ધર્મના સિદ્ધાંતોને ખીલકુલ માનતાજ નહિ. તેમને મન વેદાન્તનાં સર્વ સંગ્રાહી તત્ત્વો મોહક અને દુર્જેય થઈ રહ્યાં. કેટલાક ઉદાર મનના પાદરીઓ સ્વામીજીને મળવાને ભાગ્ય-

શાળી થયા હતા તેઓ પણ હવે વેદાન્તના સિદ્ધાંતો ખ્રિસ્તી ધર્મના સિદ્ધાંતોને લગાડવા લાગ્યા.

પ્રકરણ ૩૯ સુ-સ્વામીજીના પાશ્ચાત્ય શિષ્યો.

સ્વામી વિવેકાનંદ પાશ્ચાત્ય પ્રદેશોમાં ગયા અને ત્યાં પોતાના કાર્યમાં મોટી ફતેહ મેળવી રહ્યા એ વાત એમ સિદ્ધ કરે છે કે ઇંગ્લાંડ અને અમેરિકામાં ધણાં મનુષ્યો પારમાર્થિક સત્યો અહણુ કરવાને લાયક થઈ રહેલાં હતાં. ઇંગ્લાંડ અને અમેરિકામાં ઐહિક સુખ અને વ્યવહારિક જ્ઞાન તો તેઓ સારી પેઠે મેળવી ચૂક્યાં હતાં. તે દેશોમાં સર્વત્ર જડવાદ વ્યાપી રહેલો હતો અને ઐતિક વિજ્ઞાનશાસ્ત્રના સિદ્ધાંતોનુંજ પઠન સર્વત્ર કરવામાં આવતું હતું. ભોગવિલાસની તો તે ભૂમિજ બની રહી હતી અને ઐહિક સુખની યોજનાઓ સર્વત્ર યોજાતી હતી. પરંતુ ઐહિક સુખ મનુષ્યના આત્માને કદી પણ ઉડો, સાચો અને સ્થાયી સંતોષ આપી શકતું નથી; તેથી હમેશાં એમજ બને છે કે ઐહિક સુખની પાછળ પડેલાં મનુષ્યો છેવટે તેનાથી કંટાળી જઈને જોયી શ્રેષ્ઠ અને સ્થાયી સુખ મળે એવી કોઈ વસ્તુ છે કે નહિ અને હોય તો તેને કેવી રીતે પ્રાપ્ત કરવી, એવી શોધમાં પડેલાં ધણી વાર નજરે આવે છે. ઇંગ્લાંડાદિ પ્રદેશોમાં તેમજ થયેલું જોવામાં આવતું હતું. ધણાં બુદ્ધિશાળી, સુશિક્ષિત અને વિચારવંત સ્ત્રી પુરૂષો સંસારના એના એજ ભોગ વિલાસોથી કંટાળી જઈ “આ તે શું જીવન કહેવાય?” એમ કથી રહ્યાં હતાં. સ્વામી વિવેકાનંદની એક પાશ્ચાત્ય શિષ્યાને હિંદુ-સ્તાનમાં આવવાનું કારણ પૂછવામાં આવ્યું હતું ત્યારે તેમણે જવાબ આપ્યો હતો કે, “સૌ મધ્ય રૂની તળાઇઓમાં સુષ્પ સુષ્પને અમે

કંટાળ્યાં છીએ અને તેમાં અમને શાંતિ પ્રાપ્ત થઈ નથી. અમારા આત્માને તેથી સંતોષ વળ્યો નથી.” આવાં સ્ત્રી પુરુષોને ન તો પાશ્ચાત્ય પ્રદેશોમાં ફેલાયેલો જડવાદ સંતોષ આપી શકતો કે ન તો ત્યાંનો ખ્રિસ્તીધર્મ વિજ્ઞાનશાસ્ત્રના સિદ્ધાંતો અને તર્કવાદ આગળ ટકી શકતો. વિજ્ઞાનશાસ્ત્રના અને તર્કવાદથી પણ ન હેદાય એવા આધ્યાત્મિક સિદ્ધાંતોનીજ હવે તેમને માટે જરૂર હતી અને તેનેજ તેઓ ખોળી રહ્યાં હતાં. આમ હોવાથી લુપ્તિને જેમ અન્ન મળે અને તરસ્યાને જેમ પાણી મળે તેમ સ્વામી વિવેકાનંદનો બોધ તેમના આત્માની ક્ષુધા તૃપ્તિને મટાડી રહ્યો હતો. ઇંગ્લાંડના ઉચ્ચ વર્ગોમાંથી પણ જે પુષ્કળ મનુષ્યો સ્વામીજીનો બોધ સાંભળવાને આવતાં હતાં તે સર્વના મનમાં ખાત્રી થતી હતી કે તેઓ જે જીવન ગાળી રહેલાં છે તે અંતે દુઃખદળ છે; અને ખરું જીવન તો પરમાત્મા સાથે એકતા પ્રાપ્ત કરી રહેવામાંજ સમાયલું છે. સ્વામીજીના વર્ગોમાં જે વિદ્યાર્થીઓ આવતા તે સર્વ તેમના જ્ઞાન, પવિત્રતા, સ્વાર્થત્યાગ અને વૈરાગ્યથી અસંત મોહ પામતા. પરિણામ એ આવ્યું કે તેમાંના કેટલાક ચુસ્ત શિષ્યો બની રહ્યા અને તેમની સાથે હિંદુસ્તાનમાં આવીને જન્મ પર્યંત રહેવાને તૈયાર થઈ રહ્યા. જે ઋષિઓએ જન્મતને હેરત પમાડે એવાં સત્યો શોધી કહાડેલાં છે; વેદ અને ઉપનિષદાદિ અમૂલ્ય ગ્રંથો રચીને વિશ્વના નિયમનાર્યેં જેઓ બક્ષીસ આપી ગયા છે; જેમણે માનવજાતિના કલ્યાણના માર્ગો યોજ્યા છે; ધર્મ, નીતિ જ્ઞાનાદિના અનુપમ ભંડારો જેમણે માનવજાતિને વારસામાં આપેલા છે; રામાયણ, મહાભારત જેવાં અનુપમ કાવ્યો જેમણે અસ્તિત્વમાં આણ્યાં છે; જેમની વિક્રતા અને યશનાં ગાન આજે મેક્સમુલર, ડ્યુસન, શોપનહાર, વગેરે પાશ્ચાત્ય પંડિતો પણ મુક્ત કંઠે ગાઈ રહેલા છે; તે ઋષિઓ-મુનિઓ-યોગીઓની જન્મભૂમિ, સર્વ ધર્મની

જનની, પવિત્રતાનું નિવાસસ્થાન, ભગવાન રામચંદ્ર, કૃષ્ણચંદ્ર, બુદ્ધ, શંકર, શ્રીરામકૃષ્ણ અને સ્વામી વિવેકાનંદ જેવા જગતના ઉદ્ધારકોની માતૃભૂમિનાં દર્શન કરવાં અને તેના બારીકાથી અભ્યાસ કરવો એવો દૃઢ નિશ્ચય તે શિષ્યોનેા થઈ રહ્યો હતો; એટલુંજ નહિ પણ પોતાના ગુરુ-સ્વામી વિવેકાનંદ-ભારતવર્ષના કલ્યાણ માટે જે મહત્ત્વ કાર્ય હાથમાં ધરી રહ્યા હતા તેમાં તન, મન, અને ધનથી મદદ કરવાને તેઓ સજ્જ થઈ રહ્યા હતા. હિંદમાં સ્વામીજીએ જે આશ્રમો અને મંડો સ્થાપેલા છે, જનદયાની લાગ-ણીથી જે અનાથાશ્રમો અને દવાખાનાંઓ ઉધાડેલાં છે, અને ભારત-વર્ષના કલ્યાણ માટે તેમણે જે જે માર્ગો યોજેલા છે, તે સર્વમાં તેમના પાશ્ચાત્ય શિષ્યો અને ખાસ કરીને તેમના અંગ્રેજ શિષ્યોજ સહાયબૂત થયેલા છે. ખરેખરા વેદાન્તીઓ તો તેઓજ બનેલા છે. સ્વામીજીના બોધથી તેમણે સ્વદેશનો, દેશના આચારોનો અને ધર-બારનો ત્યાગ કરેલો છે અદ્વૈતવાદના પરમસિદ્ધાંત “સર્વમ્ ક્ષત્રુ દુદ્દમ્ બ્રહ્મ” ને તો તેઓજ બરાબર સમજેલા છે. ખરા વેદાન્તીઓ બની વેદાન્તમય જીવન તેઓ ગાળી રહેલા છે અને જે સમજ્યા છે તેને કૃતિમાં મૂકી રહેલા છે. તેમનું જીવન ભારતવર્ષના લાખો મિથ્યા વેદાન્તીઓને અને પોપટીયા પંડિતોને માટે તેમજ કરોડો ઉપલક્ષિયા હિંદુ ધર્મીઓને માટે જીવતા જગતા ઠપકા રૂપ છે. એ શિષ્યો અને તેમના કાર્યની કંઈક ઓળખાણ આ સ્થળે કરાવવી આવશ્યક છે.

અમેરિકામાં મિસ વોલ્ડો નામની શિષ્યા તેમનું કાર્ય ચક્રાવી રહી હતી. તેણે સ્વામીજી અને હિંદુધર્મ પ્રત્યેની શ્રદ્ધા, ભક્તિ અને ખંતથી પ્રેરાઈને પોતાનું નામ પણ “હરિદાસી” એવું ધારણ કરેલું છે. તેણે પોતાનું સમસ્ત જીવન ફેરવી નાખી અદ્વૈતવાદની ધ્વજ

હાથમાં ધરેલી છે, સ્વામી વિવેકાનંદ તેની શક્તિ અને બુદ્ધિનાં બારે વખાણ કરતા અને “ રાજયોગ ” જેવો કઠિન વિષય શિખવવાનું કાર્ય તેને સોંપતા. “ રાજયોગ ” જેવો વિષય જાણવાને માટે પ્રથમ માનસ-શાસ્ત્ર અને માનવ સ્વભાવના અભ્યાસની ઘણીજ જરૂર હોય છે; તે શિખવવામાં વિદ્યાર્થીઓના અધિકારની પરિક્ષા પ્રથમ કરવી પડે છે; પણ તે બુદ્ધિશાળી બાઈ સર્વ વાતે સજ્જ થઈ રહેલાં હતાં. તે અમેરિકાના તત્ત્વજ્ઞાની એમર્સનનાં સમાં હતાં. ઘણા લાંબા વખતથી તે એક અભ્યાસી તરીકે પોતાનું જીવન ગાળી રહ્યાં હતાં. સ્વામીજી કરતાં તે ઉમ્મરમાં મોટાં હતાં; પણ સ્વામીજીને તે પોતાના ગુરૂ તરીકે માનતાં. પોતાનો સમગ્રો સમય તે તુલનાત્મક ધર્મ વિચારમાં ગાળતાં. સ્વામીજીનો સમાગમ થયા પછી તેમનાં સર્વે ખાનગી અને જહેર બ્યાખ્યાનો તે ઘણીજ સંભાળથી ઉતારી લેતાં અને તેમને છપાવતાં. થાકેઝન્ડ આઇલેન્ડ પાર્કમાં પણ તે સ્વામીજીની જોડેજ હતાં અને તેમનાજ પ્રયાસથી “ ઇન્સ્પાયર્ડ ટૉક્સ ” (પ્રેરણાત્મક વાર્તાલાપ) નામનું પુસ્તક અસ્તિત્વમાં આવ્યું છે. તે પુસ્તકમાં સ્વામીજીના ઘણા ઉંડા ધાર્મિક અને આધ્યાત્મિક વિચારો આપણને મળી આવે છે. સ્વામીજી પોતાના અંતરના ઉંડાણમાંથી તે ઉદ્દગારો કહાડી રહ્યા હતા એમ તે વાંચવાથી આપણને ભાન થાય છે અને જાણે કે કોઈ મંત્ર દષ્ટા પ્રાચીન ઋષિ સમાધિમાંથી ઉત્થાન પામીને જગતને અમૂલ્ય સત્યો દર્શાવતો હોય એવો ખ્યાલ વાંચકને આવે છે. તેમના કાર્યથી સંતોષ પામીને સ્વામીજી આશ્ચર્ય સાથે કહેતા કે, “ મારા શબ્દો અને વિચારોને સંપૂર્ણ રીતે તમે શ્રી રીઝે મહાશ્વ કરી શક્યા? મારા બોલેલા શબ્દોજ જાણે કે હું કરીથી બોલતો હોઉં એવો ભાસ એ પુસ્તકમાં થાય છે. ”

અચારે ન્યુયોર્કમાં મહાન બારે રાખીને સ્વામીજી રહ્યા બારે

મિસ વૉલ્ડોએ તેમને ધણી સગવડો કરી આપી હતી. સ્વામીજી હિંદુ હોવાથી ખાવા પીવામાં કેટલીક છોજ રાખતા. તે બાબતમાં મિસ વૉલ્ડો તેમની ધણી સંભાળ લેતાં. કેટલીકવાર સ્વામીજીનાં વાસણો તે પોતાને હાથે માંજ નાંખતાં. હમેશાં તે પોતાને ધેરથી સ્વામીજી પાસે આવતાં અને તેમના ધરકામમાં અનેક રીતે મદદ કરતાં. માંદગીમાં પણ તે જાતેજ તેમની સારવાર કરતાં. તે બાદ ધણી ઉચ્ચ ગુણો ધરાવતાં હતાં અને સ્વામીજી તરફ અત્યંત ભક્તિ-ભાવથી જોતાં. સ્વામીજીએ તેમને દિક્ષા આપ્યા પછી તે સ્વામીજીના આધ્યાત્મિક અનુભવો સમજવાને, શ્રીરામકૃષ્ણનું જીવન જાણવાને અને વેદાન્ત ઉપર વાદવિવાદ કરવાને તેમની પાસે કલાકના કલાક ગાળતાં. સ્વામીજીનાં “ રાજયોગ ” ઉપરનાં સધળાં કથનો તેમણેજ ઉતારી લીધાં હતાં. સ્વામીજીએ અમેરિકા છોડ્યું ત્યાર પછી તે ત્યાં વેદાન્ત ઉપર અનેક ભાષણો આપી રહેલાં છે. રામકૃષ્ણ તે મિશનનાં અનેક કાર્યોમાં સહાય અર્પી રહેલાં છે. તે પોતાનું જીવન એકાન્ત-વાસમાં ધ્યાન અને ભક્તિમાં ગાળી રહેલાં છે.

સ્વામીજીના સધળા શિષ્યોમાં શ્રેષ્ઠ અધિકારવાળા શિષ્યા તો મિસ મારગરેટ નોખલ હતી. મિસ મારગરેટનું કંઈક વૃત્તાંત આગળ અપાયું છેજ. સધળા શિષ્યોમાં એ બાદ વધારે હિંદુ આચાર વિચારવાળી બની રહી હતી. તેણે “ નિવેદિતા ” નામ ધારણ કર્યું હતું. “ નિવેદિતા ” એ શબ્દનો અર્થ “ પ્રભુને અર્પણ થઈ ચૂકેલી ” એવો થાય છે અને ખરેખર, નિવેદિતાએ પોતાનાં તન, મન અને ધન સ્વામી વિવેકાનંદના કાર્યને અર્પણ કરી દીધાં હતાં.

ભારતવર્ષને તેણે પોતાની માતૃભૂમિ માની લીધી હતી અને હિંદીઓને તે પોતાના સ્વદેશર્થદુઓ મથતી હતી. વેદાન્તનું રહસ્ય તેણે પોતાની રંગે રંગમાં ઉતાર્યું હતું અને તે રહસ્યનો સ્વાદ ધણી અનન્ય મરેલી

રીતે તે હિંદુવાસીઓને ભેખોદારા ચખાડતી હતી. વેદાન્તનાં ઉકાં સત્યોમાં તેનું મન રમમાણ થઇ રહ્યું હતું અને તેની સાથે તે સત્યોને કૃતિમાં ચૂકવાતું તે કદી ચૂકતી નહોતી. જ્ઞાનયોગની સાથે કર્મયોગને પણ તે આચરી રહી હતી. સ્વામીજીનાં વચનો, કાર્યો અને વિચારોનું ઉકું રહસ્ય સમજવવામાં બહેન નિવેદિતાએ જે અપૂર્વ શુદ્ધિ વાપરી છે તેવી કોઇ અન્ય શિષ્યે ભાગ્યેજ વાપરી હશે.

સ્વામીજી હિંદમાં પાછા આવ્યા ત્યારે તે પણ ભારત-વર્ષમાં આવ્યાં અને સ્વામીજીની દેખરેખ નીચે હિંદુ સ્ત્રીઓને કેળવવાનું મહત્ત્વ કાર્ય તેમણે આરંભ્યું. કલકત્તામાં એક મકાન બાંહે રાખીને તે શ્રી શારદાદેવીની પાસે રહેતાં હતાં.

પાશ્ચાત્ય જીવનના ભોગવિલાસ અને ઠાઠનો ત્યાગ કરીને એક ધર્મ ચુસ્ત હિંદુના આચાર વિચાર તે ધારણ કરી રહ્યાં હતાં, અને બ્રહ્મચારિણીનું જીવન ગાળી રહ્યાં હતાં. ધીમે ધીમે સ્વામીજી તેમને સંન્યાસનાં અધિકારી બનાવતા હતા. આખરે તે સંન્યાસીની થઇ રહ્યાં અને સંન્યાસીની જેવોજ પોશાક પહેરવા લાગ્યાં. ભારતવર્ષ અને ભારતીય પ્રજા, તેમના સામાજિક, આર્થિક અને ધાર્મિક અનુભવો અને પ્રશ્નો, તથા હિંદુનું પ્રાચીન ગૌરવ, એ હવે તેમની બહાલામાં બહાલી વસ્તુઓ બની રહી. હિંદુ આદર્શોને તે પાશ્ચાત્યોની શુદ્ધિ અને તર્કનો ઉપયોગ કરી આધુનિક વિચારોમાં દર્શાવવા લાગ્યાં. સ્વામી વિવેકાનંદ તેમને ઉત્તેજન આપતા હતા. હવે તે જાહેરમાં આવવા લાગ્યાં અને એક અંચકાર અને ચુસ્ત હિંદુ તરીકે તે સર્વત્ર પ્રસિદ્ધ થઇ રહ્યાં. તેમનાં પુસ્તકો તેમનો ભારતવર્ષનો ખારીક અબ્યાસ જણાવે છે.

પશ્ચિમમાં પણ તેમની કીર્તિ એક પડિતા અને વિચારક તરીકે ફેલાઇ રહી હતી. પંદર વર્ષ સુધી એ બાઇએ પોતાના શરૂના ધાર્મિક, સામાજિક અને કેળવણી વિષયક વિચારોને બહુ ભક્તિ

ભાવ અને ખંતથી ફેલાવ્યા છે અને ભારતવર્ષના કસ્માણુને માટે ધણેજ મમ ઉદ્ગમ્યો છે. પોતાના મરણ પર્વે તો મણે કલકત્તામાં રહીને હિંદુ ઓઓની સ્થિતિ સુધારવાને અને પ્લેગ, દુષ્કાળ વગેરેમાં અનાથ મનુષ્યોને સહાય કરવાને અનેક પ્રયાસો કરેલા છે. પ્રભુ, તેમના આત્માને શાંતિ આપો.

સ્વામીજીની બીજી એક અમેરિકન શિષ્યાનું નામ મિસ ક્રિસ્ટિના છે. ડેટ્રોઇટમાં કેળવણી ખાતામાં તે જે મોટા હોદ્દા ઉપર હતાં તે તેમણે છોડી દીધા અને પોતાના યુર વિવેકાનંદ હિંદમાં આવ્યા ત્યારે તે પણ હિંદમાં આવીને બહેન નિવેદિતા સાથે કામ કરવા લાગ્યાં. તેમના માર્ગમાં અનેક મુશ્કેલીઓ આવી હતી, પણ તે સર્વને ટાળીને. તે પોતાનું કાર્ય હજી સુધી ખંતથી ચલાવી રહેલાં છે. બહેન નિવેદિતાએ સ્થાપેલી શાળાનું કામ તેમના હાથમાં સોંપવામાં આવેલું છે અને તેમના પ્રયાસથી શાળામાં હવે ઉચ્ચ કુટુંબોની વિધવાઓ અને પડદાનશીન ઓઓ પણ આવવા લાગી છે. હિંદુ-ઓના આદર્શ પ્રમાણેજ ત્યાં સ્ત્રી કેળવણી આપવામાં આવે છે. આવી શાળાઓ હિંદુસ્તાનમાં સ્થળે સ્થળે સ્થાપવી એવો સ્વામીજીનો વિચાર હતો.

સ્વામીજીએ હિમાલયમાં અદ્વૈત આશ્રમ સ્થાપેલો છે. ત્યાં સ્વામીજીના પૌર્વાત્મ અને પાશ્ચાત્મ શિષ્યો પૌર્વાલ અને પાશ્ચાત્મ તત્ત્વજ્ઞાનને અભ્યાસ કરે છે; યોગ સાધે છે અને પુસ્તકો તથા માસિકદ્વારા ધાર્મિક જ્ઞાનનો ફેલાવો કરે છે. એ અદ્વૈત આશ્રમની સ્થાપના કરવામાં તન, મન અને ધનને અર્પણ કરનાર મી. સેવીઅર અને તેમનાં પત્ની હતાં. સ્વામીજીના સમાગમમાં આવ્યા પછી જાણે કે ગયા જન્મનો કંઈ સંબંધ હોય તેમ તેઓ સ્વામીજી પ્રત્યે ગાઢ પ્રીતિ ધરાવી રહ્યાં હતાં. મીસીસ સેવીઅર જોડે

પ્રથમ મુલાકાત થતાંજ સ્વામીજી તેમને “ માતાજી ” કહીને બોલાવવા લાગ્યા હતા. મી. સેવીઅરની સાથે પણ તે પ્રથમ દર્શનજ બહુ જાણ દર્શાવી રહ્યા હતા.

આ દંપતીની સંનિધિમાં સ્વામીજીને પોતાના ધર જેવું લાગતું. સ્વામીજી તેમના આગળ બાળકની માફક મનની સઘળી મુશ્કેલી પ્રદર્શિત કરતા. તે બંનેનો પણ સ્વામીજી પ્રત્યે પ્રેમ અવશ્ય હતો. પોતે ઉમ્મરે મોટાં હતાં; છતાં પણ સ્વામીજીને તેઓ મુર તરીકે માનતાં અને તેમની આજ્ઞાને તરતજ માથે નહાવતાં. તેઓ બંને સ્વામીજીનાં ચુસ્ત શિષ્યો બની રહ્યાં હતાં. હિમાલયમાં એક આશ્રમ સ્થાપવાની સ્વામીજીની ઇચ્છા છે એમ જ્યારે તેમણે જાણ્યું ત્યારે તે બંનેએ એ કાર્યને પોતાને માથે ઉપાડી લીધું; અને તેને સિદ્ધ કરવાને પોતાના ધરઆરનો ત્યાગ કરીને તે હિંદમાં આવીને રહ્યાં. સ્વામીજીનો અદ્વૈત આશ્રમ તેમને લીધેજ અસ્તિત્વમાં આવ્યો છે. તેમણે સ્વામીજીને દ્રવ્યની બધી મોટી મદદ આપેલી છે; એટલુંજ નહિ પણ સંન્યાસ ગ્રહીને તે દંપતી અદ્વૈત આશ્રમમાં રહીને તેની આગાદીને માટે હરેક પ્રયાસ કરી રહેલાં છે. પ્રયુક્ત ભારત નામનું માસિક પ્રસિદ્ધ કરવાનો સઘળો શ્રમ તેમણેજ પોતાને માથે ઉપાડી લીધેલો છે. થોડા વખત પર મી. સેવીઅર વિદેહ થયા છે; પરંતુ આશ્રમનું સઘળું કાર્ય સમાપ્ત કરીને સંતોષ અને શાંતિથી તે મૃત્યુને વશ થયા છે. આશ્રમમાં સઘળા તેમને “ પિતાજી ” કહીને બોલાવતા. અદ્વૈતવાદના સિદ્ધાંતો ઉપર આશ્રમનું સઘળું કાર્ય તે ચલાવી રહ્યા હતા.

તેમનાં પત્ની મીસીસ સેવીઅરને આશ્રમમાં સઘળાં “ માતાજી ” કહીને બોલાવે છે. આશ્રમનું સઘળું કાર્ય હવે તેમણેજ ઉપાડી લીધેલું છે. અહીંનાં બધા પૌર્વાત્ય અને પાશ્ચાત્ય બ્રહ્મચારીઓને કેળવવામાં

આવે છે. અહીં આંધીજ કેળવાઈને રામકૃષ્ણ મિશનના સંન્યાસીઓ ઉપદેશકો તરીકે બહાર આવે છે. પૌર્વાત્ય અને પાશ્ચાત્ય તત્ત્વજ્ઞાનમાં તેમજ સાહિત્ય અને વિજ્ઞાનશાસ્ત્ર વગેરે વિષયોમાં અહીંજ તેમને પ્રવીણ કરવામાં આવે છે. વૈરાગ્યની મહત્તા અને તેનો ખરો જુસ્સો તેમને અહીં આં સમજાવવામાં આવે છે. પશ્ચિમમાંથી સ્વામીજીના શિષ્યો તરીકે હિંદમાં આવી વસેલાં સ્ત્રી પુરુષોનો વૈરાગ્ય જોઈને ધણા મનુષ્યો આશ્ચર્ય પામે છે. ભોગવિલાસની અને જડવાદની ભૂમિમાં જન્મેલાં અને ત્યાંજ ઉછરેલાં પાશ્ચાત્ય મનુષ્યોને સંન્યાસી તરીકે હિંદમાં જીવન ગાળી રહેલાં જોઈને ધણાને આશ્ચર્ય થાય તેવું છે. તેઓ હિંદુઓ પ્રમાણેજ રહેવા લાગ્યા છે.

તેમનું ખાવું, પીવું, પહેરવું, ઓઢવું, સર્વ હિંદુઓની માફકજ થઈ રહેલું છે. હિંદુ ધર્મના સિદ્ધાંતોનું ઉંડું રહસ્ય સમજી તે પ્રમાણેજ તેઓ પોતાનું જીવન ગાળી રહેલા છે. મીસીસ સેવીઅર તેમાં ઉત્તમપદે વિરાજે છે. તેમનું જીવન તેમના ગુરૂ વિવેકાનંદની વિદ્યા અને વૈરાગ્યનો પ્રૌઢ પ્રતાપ દર્શાવી રહ્યું છે. સ્વામીજીના બોધથી પાશ્ચાત્યો મિન્નભાવને ભૂલી ભારતવર્ષના કક્ષ્યાણને માટે સ્વામીજીના પૌર્વાત્ય શિષ્યો સાથે અનેક કાર્યો કરી રહ્યા છે. પાશ્ચાત્ય અને પૌર્વાત્ય શિષ્યોને એ સ્થળે એકઠા રહેતા, એક બીજાની સાથે હસતા, બોલતા, ખેસતા, ઉઠતા અને વિચારોની આપ લે કરતા જોઈને બહુજ આનંદ થાય તેમ છે.

સ્વામીજીના બોધથી આકર્ષાઈને ધણા સદ્ગૃહસ્થો અમેરિકાથી એ સ્થળે આવીને રહેલા છે અને હજી પણ આવીને બ્રહ્મચારી તરીકે જીવન ગાળે છે. હિંદના પણ ધણા પ્રતિષ્ઠિત પુરુષો જેવા કે આનંદમોહન બોઝ, વિજ્ઞાનશાસ્ત્રી જગદીશચંદ્ર બોઝ વગેરે પણ અહીં આં વખતો વખત આવીને સંન્યાસીઓ સાથે પરમ શાંતિમાં

થોડો ધણો સમય ગાળી જાય છે. સર્વેની સુશ્રુષા મીસીસ સેવી-અર-માતાજી ધણી બાવથી કરે છે.

વળી એક પ્રખ્યાત અમેરિકન સ્ત્રી જેનું નામ મિસીસ બોલ-બુલ હતું તે પણ સ્વામીજીનાં શિષ્યા તરીકે હિંદુસ્તાનમાં આવ્યાં હતાં. અમેરિકામાં તેમનું નામ વિદ્યા અને પરોપકારને માટે ધણુંજ પ્રસિદ્ધ હતું. અમેરિકન સમાજમાં તેમનું સ્થાન બહુજ શ્રેષ્ઠ હતું. પોતાને ઘેર તેઓ વખતોવખત દેશવિદેશના પંડિતોને એકઠાં કરતાં. પ્રથમથીજ તેમણે સ્વામીજીને ધણી સહાય આપી હતી. કલકત્તામાં બેલુર મઠ બાંધવામાં દ્રવ્યની મુખ્ય મદદ તેમણેજ કરી હતી. વળી ભારતવર્ષનાં બીજાં અનેક કાર્યોમાં પણ તે મદદ આપી રહ્યાં હતાં. બહેન નિવેદિતાની શાળાને ઘણે ભાગે તેમણેજ નિભાવી હતી.

બેલુરમઠની સઘળી જમીન ખરીદવાને જોઇતા પૈસા મિસ હેનરીએટા મુલરે આપ્યા હતા. તે શિષ્યાએ ઇંગ્લાંડમાં પણ સ્વામી-જીને ધણી મદદ કરી હતી. મિસ મુલર એક ધનાઢ્ય સદ્ગૃહસ્થની પુત્રી હોઇને તેમની પોતાની પાસે પુષ્કળ દ્રવ્ય હતું; છતાં પણ તેમની વૃત્તિ સાધુ જેવી હતી અને તેમનું હૃદય પરોપકારશીલ અને ધાર્મિક હતું. ધર્મના વિશાળ સિદ્ધાંતોને તે શોધી રહેલાં હતાં. તેમના જેવા હૃદયને સ્વામીજીનો ઉદાત્ત તત્વોથી ભરેલો બોધ પ્રિય થઇ પડે તેમાં નવાઇ શી? સ્વામીજીનું આરિગ્ય તેમની ધાર્મિક વૃત્તિઓને અનુકુળ લાગ્યું. વેદાન્તનો બોધ ગ્રહણ કર્યા પછી મંન્યાસ લેવાને તે તૈયાર થઇ ગયાં હતાં, પણ સ્વામીજીએ તેમને સંસારમાં રહીનેજ જમ-તની સેવા કરવાની સલાહ આપવાથી તે પ્રકારે રહીને સ્વામીજીના કાર્યમાં અનેક પ્રકારે મદદ કરી રહ્યાં હતાં. હિંદમાં પણ તે આવ્યાં હતાં. તે હમેશાં કહેતાં કે સ્વામીજીના કાર્યને મજબૂત પાયા ઉપર મૂકવાને માટેજ મારો જન્મ છે.

મી. સ્ટર્ડી નામના અંગ્રેજ મૃદુસ્થ સ્વામીજીના અનુયાયી છે. ઈંગ્લાંડમાં વેદાન્તનો પ્રચાર કરવામાં તે ધણી મદદ કરી રહેલા છે. તેમનાજ આમંત્રણથી સ્વામીજી ઈંગ્લાંડ ગયા હતા અને તેમને ત્યાંજ પ્રથમ અતિથિ તરીકે રહ્યા હતા. સ્વામીજીનાં બાપણોની ગોઠવણુ પણ તેમણેજ કરી હતી. હિંદમાં આવીને એક સાધુ તરીકે તે હિમાલયમાં રહ્યા હતા અને પૂર્વની વિધાના પ્રચારમાં ધણો રસભર્યો ભાગ લઈ રહ્યા હતા. પ્રથમ તે થીઓસોફીકલ સોસાયટીના સભાસદ હતા, પણ સ્વામીજીને મળ્યા પછી તે તેમના અનુયાયી બન્યા હતા. લંડનમાં સ્વામીજીએ જે બાપણો આપ્યાં હતાં તે સઘળાં મી. સ્ટર્ડીના પ્રયાસથીજ પ્રસિદ્ધિમાં આવેલાં છે. દ્રવ્યની સહાય પણ તેમણે ધણી કરી હતી. અત્યારે પણ મી. સ્ટર્ડી વેદાન્તનો પ્રચાર કરવામાં ધણી સહાય કરી રહેલા છે.

સ્વામીજીના સઘળા શિષ્યો અને મિત્રાનું વર્ણન આપવું અશક્ય છે. ધણા અંગ્રેજો અને અમેરિકનો તેમના શિષ્યો થઈ રહ્યા હતા અને બીજા ધણા તેમની સાથે મિત્રાચારીનો ગાઢ સંબંધ બાંધી રહ્યા હતા. સ્વામીજીના શિષ્યો અને મિત્રો વચ્ચે એક પ્રકારનો ગાઢ સંબંધ બંધાયેલો હતો. તેઓ જાણે કે એકજ કુટુંબનાં માણસો હોય તેમ એક બીજાની સાથે વર્તી રહ્યાં હતાં. ન્યુયૉર્ક, કેલીફોર્નિઆ, લંડન અને પેરીસમાં અસંખ્ય મનુષ્યો સ્વામીજીને બોધ શ્રવણે તેમના તરફ પૂજ્યભાવ રાખી રહ્યાં હતાં. અત્યારે પણ તેમનાં મકાનોમાં સ્વામીજીની છબી પૂજ્ય છે અને તેમનાં પુસ્તકોનું અત્યંત ભાવથી અધ્યયન થાય છે.

પ્રકરણ ૪૦ સું-પોલ હયુસનની સુલાકાત.

સ્વામીજી હમેશની માશક લાંડનમાં પોતાનું કાર્ય કરી રહ્યા હતા. તેમનાં બાપણા સાંભળીને કેનન વીલ્મર્સેસે જેવા ખ્રિસ્તી ઉપદેશકો પણ તેમને પોતાને ઘેર બોલાવીને ઘણું માન આપવા લાગ્યા. કલબેદ, સમાજો અને ખાનગી રીતે એકઠા થવાની જગ્યાઓમાંથી તેમને આમંત્રણો આવવા લાગ્યાં. કેટલાક અહીં અને કેટલાક અન્ય સ્થળે, એમ વિદ્યાર્થીઓનાં ટોળે ટોળાં એકઠાં થવા લાગ્યાં અને સ્વામીજીને બોલાવીને તેમના વક્તૃત્વનો લાભ લેવા લાગ્યાં. સ્વામીજીનું બાપણુ એકવાર સાંભળ્યા પછી તે વધારેને વધારે સાંભળવાની તેમને ઉત્કંઠા થવા લાગી. એકવાર એવી એકાદ સભામાં સ્વામીજીએ પોતાનું બાપણુ પુરું કરી શ્રાવણને પ્રશ્નો પૂછવાનો અવકાશ આપ્યો હતો. એ સમયે એક વયોવૃદ્ધ તત્ત્વજ્ઞાની તેમની પાસે આવ્યો અને કહેવા લાગ્યો, “સાહેબ, તમે જે કહ્યું તે ઘણી સારી રીતે કહ્યું છે અને તેને માટે હું તમારો ઉપકાર માનું છું; પણ સાહેબ, તમે કશુંએ નવું કહ્યું નથી.” સ્વામીજી મોટે અવાજે જવાબ આપવા લાગ્યા. તેમનો અવાજ આખા હોલમાં ગાજી રહ્યો. તે બોલ્યા: “સાહેબ, મેં તો તમને માત્ર સત્યનું દર્શનજ કરાવ્યું છે. કાંઈ સત્યને નવીન મેં પેદા કર્યું નથી. પ્રાચીન પર્વતો કરતાં પણ સત્ય અત્યંત પ્રાચીન છે, એટલુંજ નહિ પણ તે અનાદિ અને અનંત છે; તે ત્રિકાલાગ્રાધ્ય છે. આરા શબ્દોથી જે હું તે સત્યની પ્રાપ્તિને માટે તમારા મનમાં જિજ્ઞાસા ઉત્પન્ન કરીને તમને તે વિષે વિચાર કરતા કરી શકું અને તે વિચાર પ્રમાણે તમારું જીવન ઘડવાને તમને પ્રયત્નશીલ બનાવી શકું તો બસ છે. હવે કહો કે હું જે કહું છું તે બોલું કહું છું?” સભામાં “સાંભળો, સાંભળો” ના પોકારો થઈ રહ્યા. તોળીઓનો

મોટો અવાજ સર્વત્ર વ્યાપી રહ્યો. શ્રોતાઓનાં મન ઉપર ભારે અસર થઈ રહી. એક સુશિક્ષિત સ્ત્રી બોલી ઉઠી: “ખ્રિસ્તી દેવાલયોની અંદર મેં અસંખ્યવાર નિયમિતપણે બોધ સાંભળેલો છે; પણ મને તે નિઃસત્ય, એકદેશી, શુષ્ક અને નિરસજ નજાયો છે. તે છતાં પણ હું દેવાલયોમાં જતી હતી. તેનું કારણ એજ કે ખીજાઓ તેમ કરતા હતા. સ્વામીજીનો બોધ સાંભળ્યા પછી ધર્મ વિષયમાં મને કાંઈ ઓરજ પ્રકાશ મળ્યો છે. મને તેનો કંઈક નવીનજ અર્થ સમજાયો છે.”

સ્વામીજી હવે આગળ બોલવા લાગ્યા “મને સત્યનું દર્શન કેવી રીતે થયું તે હું તમને કહીશ.” આ વિષય કહેતે કહેતે સ્વામીજીએ શ્રીરામકૃષ્ણ પરમહંસનું જીવનવૃત્તાંત કહી સંભળાવ્યું. તેમની સાદાઈ અને ભવ્ય ચારિત્ર્ય, સત્ય શોધવાને માટે તેમનો અથાગ શ્રમ, ધર્મનાં જીદાં જીદાં સ્વરૂપો સમજવાને તેમનો પ્રયાસ, સત્યનું શોધન અને તે વિષે તેમના દિવ્ય ઉદ્દગારો, એ સર્વે બાબતોનું દિગ્દર્શન કરાવ્યા પછી છેવટે સ્વામીજી બોલી ઉઠ્યા કે, “હવે તો જ્યાં જ્યાં હું જોઉં છું ત્યાં ત્યાં સત્યજ છે ! સત્યનું શોધન હું કરી શક્યો, તેનું મુખ્ય કારણ એજ કે પ્રથમથીજ સત્ય મારા હૃદયમાં વસી રહેલું હતું. સર્વના હૃદયમાં તે એવી રીતે પ્રથમથીજ વસી રહેલું છે અને તેથી સર્વ કોઈ તેને મેળવી તથા અનુભવી શકે તેમ છે. એને તમારી જાતની બહાર શોધ્યા કરીને નાહકના તમારી જાતને છેતરશો નહિ. એમ ધારશો નહિ કે સત્ય તમને આ ધર્મમાંથી કે ખીજા ધર્મમાં વટલાવાથી જ જડશે, તે તો તમારા પોતાનાજ હૃદયમાં છે. તમારો પંથ તમને તે બતાવશે નહિ, પણ તમારેજ તેને શોધી કહાડીને તમારા પંથમાં દાખલ કરવું જોઈશે. મનુષ્યો અને ઉપદેશકો, એક યા ખીજા પેગંબર કે અવતારને માનવાથી તમારો ઉધ્ધાર થશે એમ કહી રહ્યા છે; પણ સાંભળો, સત્ય તો ખુદ તમારા હૃદય-આત્મા-

માંજ રહેલું છે. તે એક એવું રત્ન છે કે તેનો શાક્ષાત્કાર કરનારને તે રાજાઓનો રાજા બનાવી દે છે અને આખા જગતની બાદશાહી પણ તેને એ સત્ય આગળ કશી વિસાતની લાગતી નથી.” છેવટે સ્વામીજીએ કહ્યું કે, “ હું આમાં મારો પોતાનો એક પણ શબ્દ કે વિચાર દર્શાવતો નથી, સધળા વિચારો અને બીજા દરેકે દરેક બાબત તમે મારામાં જે કંઈ જુઓ છો તે સર્વ અને તમારે માટે કે જગતને માટે હું જે કંઈ કરી શકું છું તે સધળું મારા ગુરુમાંથીજ અને પ્રાપ્ત થયેલું છે. મારા બહાદુર ભારતવર્ષમાં મારા એ પરમ પૂજ્ય ગુરુ વિદ્યમાન હતા, ત્યારે વારંવાર તેમનું પવિત્ર અંતઃકરણ સમાધિમાં ડૂબી જઈ ધર્મનાં જે અગાધ સત્યોને જોતું અને અનુભવતું તે સત્યોને તેમણે ધણીજ ઉદારતાથી જગતમાં ફેલાવ્યાં છે. કેવળ નિઃસ્વાર્થ જીવન તેઓ ગાળી રહ્યા હતા. મારામાં તમે જે કંઈ જુઓ છો તે તેમને લીધેજ છે. મારા શબ્દોમાં તમને જે કંઈ સત્ય, હિત, પ્રિય અને નિત્ય લાગે છે તે સધળું તેમનાજ મુખમાંથી, હૃદયમાંથી અને આત્મામાંથી નિકળેલું છે. શ્રીરામકૃષ્ણજી મારા ધાર્મિક જીવન, લાગણીઓ અને પ્રવૃત્તિઓનો મૂળ ઝરો છે. મારા ગુરુના જીવનની જરાક પણ ઝાંખી તમને કરાવી શકું તો મારા જીવનને હું ધન્ય ગણું ! ”

સ્વામીજીને ચારે તરફથી માન મળતું પણ પોતાની યશસ્વી કારકીર્દિમાં તે સર્વને જણાવતા કે તે પોતે તો શ્રીરામકૃષ્ણ પરમ-હંસના એક નત્ર દાસજ છે, અને સધળું માન શ્રીરામકૃષ્ણનેજ ઘટે છે. બેશક ખરો શિષ્યજ ખરો ગુરુ બની શકશે.

લંડનમાં સ્વામીજી “ હિંદુ યોગી ” તરીકે ઓળખાતા હતા. તેમનો બોધ સાંભળ્યા પછી ઘણાના મનમાં એમ જ માન થઈ જતું કે, “ જેની શોધમાં આપણે રખડ્યા છીએ તે મનુષ્ય આજ છે,

અને ખરૂં તત્વજ્ઞાન પણ અદ્વૈતવાદન છે.”

કાર્યના બોખથી સ્વામીજી હવે થાકી ગયેલા હોવાથી તેઓ કેટલાક મિત્રોનું આમંત્રણ સ્વીકારી યુરોપના ખીબા કેટલાક દેશો જોવાને નીકળી પડ્યા. તેમની સાથે મી. સેવીઅર, તેમનાં પત્ની અને મિસ મુલર હતાં. સ્વિટઝરલૅન્ડની મુલાકાત લેવાની સ્વામીજીને ઘણી ઇચ્છા હતી. તે કહેતા કે “મારે ખરેખર ઢગલા જોવા છે અને પર્વતોમાં રખડવું છે.” તેમનું મન એક પરિમાણક જેવું બની રહ્યું હતું. પ્રવાસી સાધુ તરીકે હિંદમાં તેમણે જે દિવસો ગાળ્યા હતા તે અહીં તેમને બહુજ યાદ આવતા હતા. તેઓ જગતનાં અનેક કાર્યો કરતા, પણ એમનું ચિત્ત તો સર્વદા સાધુના સ્વતંત્ર, જ્ઞાનમય અને ધ્યાનાવસ્થિત જીવનનેજ ચ્હાયા કરતું હતું.

હિમાલય જોવા શાંત અને એકાંત પ્રદેશમાં ક્યારે રહેવાય અને વારંવાર પ્રજુના ચિંતનમાં મનને ક્યારે લય કરી દેવાય એમ તે સદાએ ઇચ્છયા કરતા હતા. સ્વીટઝરલૅન્ડમાં પર્વતો ઉપર જ્યારે જ્યારે તે ફરતા અથવા કોઈ ઉંચી જગ્યાએ ઉભા રહેતા ત્યારે ત્યારે તેમની સુખસુદા ઉપર સાધુજીવનની અજબજ મહત્તા, હર્ષ અને સ્વાતંત્ર્યનાં ચિન્હ ઉભરાઈ આવતાં.

પહેલો મુકામ જીનીવામાં કરવામાં આવ્યો. જે વીશીમાં તેઓ ઉતર્યા હતા તે એક શાંત અને સુંદર સરોવરને કિનારે આવેલી હતી. સાંની હવા સ્વચ્છ હતી. સરોવરનું પાણી ઘેરે આસમાની રંગ ધારણ કરી રહ્યું હતું. ઉપર નિર્ભળ આકાશ છવાઈ રહ્યું હતું. આસપાસનાં મકાનો અને ક્ષેત્રો રમણીય દિસતાં હતાં. આવો સુંદર દેખાવ જોઈને સ્વામીજી બહુજ ઉદ્ધાસમાં આવી ગયા. તે વખતે સ્વીસ લોકોએ બનાવેલી ઉત્તમ વસ્તુઓનું પ્રદર્શન ત્યાં ભરાયું હતું. એ પ્રદર્શનમાં એક બહુન ઉરાડવામાં આવ્યું હતું. સ્વામીજી પોતાના

કેટલાક મિત્રો સાથે તેમાં બેસીને ઉપરના વાતાવરણને કંઈક અનુભવ લઈ આવ્યા. એ પછીથી ચીકોનનો કિસ્સો જોવાને તે ગયા. પછીથી આરુપ્ત પર્વતના એકાદ શિખર ઉપર ચઢવાનો સ્વામીજીનો વિચાર થવાથી તે પર્વતની તળેટીમાં આવેલા એક ગામડામાં તે સર્વે ગયા અને ત્યાં એક શિખર ઉપર ચડ્યા. આસપાસ વસી રહેલા ગામડીઆઓને જોઈને સ્વામીજી કહેવા લાગ્યા કે “આ લોકોનો પોશાક અને રીતભાત, હિમાલયની ટકરીઓમાં વસી રહેલા ખેડૂતોનું મને સ્મરણ કરાવે છે. આ લોકો પોતાને માથે જે ટાપલીઓ ઉપાડી રહેલા છે તે પણ મારા દેશ ખાંધવોના જેવીજ છે.” પછીથી સ્વામીજી હિમાલયનું વર્ણન આપવા લાગ્યા. તેમાં રહીને તેમણે જે જે આધ્યાત્મિક અનુભવો મેળવ્યા હતા તે એ સર્વેને દર્શાવવા લાગ્યા. હિમાલયમાં એક આશ્રમ સ્થાપવાની તે વાત કરવા લાગ્યા. તેમણે કહ્યું કે “મારે એક આશ્રમ સ્થાપવાની ઇચ્છા છે. તે આશ્રમ એવો જોઈએ કે જ્યાં મારા જીવનનું કાર્ય પૂરું કર્યા પછી હું એકાન્તમાં રહું અને મારા બાકીના દિવસો ધ્યાનમાં વ્યતીત કરું. તે આશ્રમ ધ્યાન અને જનહિતના કાર્યનું મધ્યબિંદુ થઈ રહે. ત્યાં મારા પાશ્ચાત્ય અને પૌર્વાત્ય શિષ્યો એકઠા રહેશે અને હું તેમને કેળવીશ. પાશ્ચાત્ય શિષ્યો ભારતવર્ષના હિતનાં કાર્યો કરશે અને પૌર્વાત્ય શિષ્યો પશ્ચિમમાં વેદાન્તનો પ્રચાર કરવાને માટે જશે.” તેમનો વિચાર સાંભળીને મી. સેવીઅર બોલ્યા: “હા, સ્વામીજી, તેમ અને તો કેવું સાફ થાય ! એવા મઠની સ્થાપના આપણે કરવીજ જોઈએ. ” પોતાના પાશ્ચાત્ય શિષ્યોના હૃદયમાં એ પ્રભાણે નાંખેલો વિચાર આજે મૂર્તિમંત થઈ હિમાલયમાં અદ્વૈત આશ્રમ રૂપે સર્વેની દૃષ્ટિએ પડી રહેલો છે.

સ્વામીજી અને તેમના મિત્રો હવે આરુપ્ત પર્વતની ટકરીઓ

ઉપર આમ તેમ પર્યટણું કરી રહ્યા હતા. ટેકરીઓ ઉપર ફરતાં સ્વામીજી ઉપનિષદોમાંથી કંઈ કંઈ બોલતા અને તેનો તરજીબો કરીને તેમના મિત્રોને સંભળાવતા.

એક દિવસે પર્વત ઉપરથી ઘર તરફ પાછા ફરતાં એક નાતું દેવાલય સ્વામીજીની દૃષ્ટિએ પડ્યું. પર્વતની એક નાની ટેકરી ઉપર તે આવેલું હતું. તેને જોઈને સ્વામીજી બોલ્યા કે, “આસો આપણે પવિત્ર ક્રમા મેરીનાં ચરણની પૂજા કરીએ.” તે વખતે તેમના મુખ ઉપર અત્યંત મૃદુતા વ્યાપી રહેલી જણાતી હતી. તેમણે પર્વત ઉપરથી કેટલાંક ફુલ એકઠાં કર્યાં અને તે મીસીસ સેવીઅરને આપીને સ્વામીજી બોલ્યા: “મેરીનાં ચરણ કમળ આગળ આ પુષ્પોને અર્પણું કરી ઘે઼ મારી ભક્તિની તે નિશાની છે.”

સ્વીટઝરલૅન્ડમાં આવેલા એક ગામડામાં સ્વામીજી અને તેમના મિત્રો રહેતા હતા. ત્યાં તેમને એક જરૂરી પત્ર મળ્યો. કીલ્ડ યુનિવર્સિટીમાં તત્ત્વજ્ઞાનના પ્રોફેસર અને સંસ્કૃતના પંડિત તરીકે પ્રખ્યાત થઈ રહેલા પૉલ હ્યુસને તે પત્ર મોકલ્યો હતો. સ્વામીજીને તેમણે કીલ્ડમાં પોતાને ઘેર તેડાવ્યા હતા. એ વિદ્વાન પ્રોફેસરે સ્વામીજીનાં બાપણો અને કથનનોનો અભ્યાસ કર્યો હતો અને તેમની ખાત્રી થઈ હતી કે તે એક મોટા સ્વતંત્ર વિચારક છે અને અધ્યાત્મ વિધાતું ધર્મ ઉંડું જ્ઞાન ધરાવે છે. પૉલ હ્યુસન વેદાન્તના વિષયમાં ધણોજ રસ લેતા હતા. હિંદુસ્તાનમાં તે મુસાફરી કરી આવ્યા હતા. સ્વામીજી જેવા એક મહાન ઉપદેશકને મળવાની અને તેમની સાથે વાદવિવાદ કરવાની તે હવે ઇચ્છા કરી રહ્યા હતા. પ્રોફેસરના આમંત્રણથી સ્વામીજી કીલ્ડ ગયા અને પૉલ હ્યુસનના અતિથિ થઈને રહ્યા. એ બે પંડિતોની મુલાકાતનું વર્ણન મીસીસ સેવીઅરે નીચે પ્રમાણે આપેલું છે:—

“સ્વામીજી હીલમાં આવી વીશ્વીમાં ઉતર્યાની ખબર પ્રોફેસરને મળી કે તરતજ તેમણે એક ચીઠ્ઠી અમારા ઉપર લખી મોકલી. બીજે દિવસે સવારનું ખાણું તેમને ઘેર લેવાનું અમને આમંત્રણ આપ્યું. બીજે દિવસે બરાબર દસ વાગ્યે અમે તેમને ઘેરે ગયાં. અમને લાઇબ્રેરીમાં બેસાડવામાં આવ્યાં. પોલ ડ્યુસન અને તેમનાં પત્નીએ ત્યાં આવી અમને બારે આવકાર આપ્યો. સ્વામીજીની મુસાફરી તથા તેમની કેટલીક યોજનાઓ વિષે પૂછપરછ કર્યા પછી પ્રોફેસર એક ટેબલ ઉપર પડેલાં કેટલાંક પુસ્તકો તરફ જોવા લાગ્યા અને તરતજ એક પંડિતની માફક પુસ્તકો વિષે વાત કરવા લાગ્યા. એક ઉપનિષદ તેમણે હાથમાં લીધું અને તેમાંથી બે ત્રણ શ્લોક વાંચ્યા. તે શ્લોકો હજી પણ મારી સ્મૃતિ પટ ઉપર તરી આવે છે. હજી પણ તેમાં સમાઇ રહેલાં સત્યોના પડ્યા મારા હૃદયમાં અથડાય છે, અને તેમનું રહસ્ય મારા વિચારોને ઉત્તમ માર્ગે દોરે છે. બહુજ બાવપૂર્વક પ્રોફેસરે કહ્યું કે વેદોનો અભ્યાસ અત્રૌકિક શાંતિને આપનારો છે. ઉપનિષદોનાં સત્યો ઉપર રચાયેલું વેદાન્ત અને શ્રી શંકરાચાર્યની ટીકાવાળાં વેદાન્ત સૂત્રો માનવજાતિના ઉત્તમોત્તમ આધ્યાત્મિક વિચારો અને સત્ય શોધનનાં શ્રેષ્ઠ ફળો છે. વેદાન્તમાંથીજ આ જગતની આત ઉચ્ચ અને પવિત્ર નીતિ નીકળી આવેલી છે.

“પ્રોફેસરે વેદાન્તનું તત્ત્વજ્ઞાન એ નામનું પુસ્તક લખીને હિંદુ તત્ત્વજ્ઞાનનો ફેલાવો કરવામાં સહાય કરેલી છે. પ્રાચીન સમયનાં પુસ્તકોમાં ભરાઇ બેઠેલા વેદાન્તનો હવે પુનરોદ્ધાર થવા લાગ્યો છે. આજે તે સર્વત્ર ફેલાવા લાગ્યું છે અને પાશ્ચાત્ય પ્રદેશોમાં ધણી સહાય પુરૂષો તેનો સ્વીકાર કરી રહેલા છે.”

“પ્રોફેસર બોસ્પાઃ આધ્યાત્મિકતાના મૂળ તરફ જવાની હવે પાશ્ચાત્યોમાં હીલચાલ થવા લાગી છે અને થોડા વખતમાં ભારતવર્ષ

સમળી પ્રભાઓનો ઉપદેશક બની રહેશે. ”

“ પૌલ ડ્યુસન અને તેમનાં પત્નીએ અમારી બરદાશ કરવામાં કમ્પાસ રાખી નહિ. ભારતવર્ષની તેમણે મુલાકાત લીધી હતી અને તે મુલાકાતનું સવિસ્તર વર્ણન પ્રેફેસર આપવા લાગ્યા. તે વર્ણન ધણુંજ મોહક અને આનંદદાયક હતું. પ્રાચીન ભારતવર્ષ—ઐતિહાસિક ભારતવર્ષને તેના રસપૂર્ણ ઐતિહાસિક બનાવો સાથે તે વર્ણવવા લાગ્યા. ભારતવર્ષ તેમને મન ઐતિહાસીક બનાવોથી ભરપૂર લાગતું હતું. પવિત્ર જાનહવી, જેના પુણ્યોદ્ધમાં હજારો સ્ત્રી પુરુષો સ્નાન કરી રહેલાં છે, જેના કિનારા ઉપર આવેલાં શહેરોમાં અસંખ્ય દેવાલયો, મંદિરો અને શિવાલયો પ્રાચીન ભારતવર્ષનો મહિમા દર્શાવી રહેલાં છે, તેના વિષે તે હવે વાત કરવા લાગ્યા. ભારતવર્ષને સર્વ ધર્મની જનની તરીકે તેઓ દર્શાવવા લાગ્યા. બ્રહ્મ, યુદ્ધ અને મહામહના વિશ્વવ્યાપક સિદ્ધાંતોનું નિવાસસ્થાન તેને કહેવા લાગ્યા. એ સિવાય પણ બીજાં ધણુંજ તેમણે અમને કહ્યું. ભારતવર્ષ તરફ તેમની પ્રીતિ કેવી હતી તેના અમને હવેજ પૂર્ણ અનુભવ થયો. ”

પૌલ ડ્યુસન એક મોટા પંડિત હતા. સંસ્કૃતવિદ્યામાં તે પ્રવિણ હતા. સંસ્કૃત સાહિત્ય અને તત્ત્વજ્ઞાન તરફ તેમનું ચિત્ત નાનપણથી દોરાઈ રહ્યું હતું. સ્વામી વિવેકાનંદ ડ્યુસનના અભ્યાસ વિષે લખે છે કે; ” એ જર્મન વિદ્યાર્થીનાં મનમાં સંસ્કૃત વિદ્યા ગ્રહણ કરવાને માટે ધણીજ ઉત્કંઠા થઈ રહી. પાશ્ચાત્ય મનુષ્યોને માટે તે વિદ્યા ગ્રહણ કરવાનું કાર્ય ધણુંજ કઠિન હતું, પણ ધણા પંડિતોની મદદ સમત મહેનત તેમણે પણ કરી; ધણાં સંકટો તેમણે વેઠ્યાં અને અત્યંત ખંતથી એક વીર પુરુષની માફક તે પોતાના કાર્યમાં આખરે જય મેળવી રહ્યા. હવે આપું મૂરૂપ તો શું, પણ આપું હિંદ પણ તેમને જોળખે છે. મેં અમેરિકા અને મૂરૂપમાં

ધણી સંસ્કૃતના અભ્યાસીઓ જોયેલા છે અને તેમાંના કેટલાક વેદાન્ત તરફ ધણીજ સહાનુભૂતિ દર્શાવે છે. તેમની અસાધારણ બુદ્ધિ અને વિદ્યાપાજ્ઞન માટે લીધેલા અધ્યાગ શ્રમને માટે મને ધણીજ માન છે; પરંતુ પૌલ ડ્યુસન-જેમણે દેવસેન નામ ધારણ કરેલું છે તે અને મેક્સમુલર આ બે જણ તો ભારતવર્ષના અને હિંદુ તત્ત્વજ્ઞાનના અત્યંત ચુસ્ત મિત્રો છે. આ પંડિત સાથે થયેલી મુલાકાતને મારા જીવનની એક ધન્ય ઘડી સમજું છું.”

“હિંદના સુભાગ્યે યુરોપમાં હવે ધણી સંસ્કૃતના અભ્યાસીઓ થવા લાગ્યા છે. તેઓ વિદ્વાન છે, પૂજ્ય છે અને હિંદ તરફ સહાનુભૂતિ દર્શાવે છે. જુના અને નવા વિદ્વાનોને જોડનાર સાંકળ તરીકે પંડિત મેક્સમુલર છે. અમે હિંદુઓ મેક્સમુલરના ધણી આભારી છીએ. તેમણે કેવું મહત્ત્વ કાર્ય કરેલું છે ? તે એકલા હતા, તેમને કોઈએ મદદ કરી નથી. તેમણે જાતેજ જુની હસ્તલિખિત પ્રતો વાંચેલી છે અને તેની પાછળ દિવસના દિવસ અને મહિનાના મહિના ગાળેલા છે. સાયણાચાર્યના શબ્દો અને વાક્યોનો અર્થ જોસાડવામાં તેમણે અધ્યાગ શ્રમ લીધેલો છે, અને પરિણામે સર્વને માટે વેદાધ્યયનનો માર્ગ સરળ કરી મૂક્યો છે. અમારા બાપદાદાઓના સાહિત્યના રક્ષણ અને પ્રચારને માટે તેમણે જે કરેલું છે તેનો હજારો ભાગ પણ અમારામાંનો કોઈ કરી શકે તેમ નથી. તેમણે જે કંઈ કરેલું છે તે ધણી પ્રેમ અને પૂજ્યભાવથી પ્રેરાઈને કરેલું છે.”

“આ પ્રમાણે મેક્સમુલર સંસ્કૃત વિદ્વાનો એક જુનો રક્ષક છે અને પૌલ ડ્યુસન તેનો નવો પ્રચારક છે. ડ્યુસનને એક તત્ત્વવેત્તા જેવું શિક્ષણ મળ્યું હતું. પ્રાચીન ગ્રીસના તત્ત્વજ્ઞાનમાં તે પ્રવીણ હોવાથી ઉપનિષદોનાં અમાધ સત્યોમાં તે ઉડી ડૂબકી મારી શક્યા હતા અને એ સત્યો તેમને આનંદ, શાંતિ અને સંતોષને આપ-

નારાં લાગ્યાં હતાં. પોતાનો અનુભવ તેમણે ધણીજ દિનમતથી જમતને જણાવ્યો છે. વેદાન્ત વિષેના તેમના વિચારો ધણીજ સ્વતંત્ર છે. મેક્સમુલર અને ડ્યુસન પ્રાચીન પ્રમાણોની દરકાર કર્યા વગર સ્વતંત્રપણેજ સત્યને દર્શાવી રહેલા છે. ”

હીલમાં ડ્યુસનને ઘેર સ્વામીજી એક વખત એક પુસ્તક વાંચી રહ્યા હતા. પ્રેફેસરે તેમને તે પ્રમાણે કરતા જોયા. સ્વામીજીની જોડે કંઈ જાત કરવાની તેમની ઇચ્છા થવાથી તેમણે સ્વામીજીને બોલાવ્યા, પણ કંઈ ઉત્તર મળ્યો નહિ. વાંચવામાં સ્વામીજી તક્ષીન થઈ ગયા હતા. પછીથી જ્યારે એમણે જાણ્યું કે એમનાથી ઉત્તર અપાયો નહોતો ત્યારે સ્વામીજી માફી માગવા લાગ્યા અને કહ્યું કે, વાંચનના રસમાં હું ધણીજ મગ્ન થઈ ગયો હતો. પ્રેફેસર આશ્ચર્ય પામ્યા. સ્વામીજીના એ કથનથી તેમને સંતોષ વળ્યો નહિ. પછીથી સ્વામીજી એ પુસ્તકના સંખળા શ્લોકો એક પછી એક મ્હોડે બોલવા લાગ્યા અને કેટલાકને સમજાવવા લાગ્યા. ડ્યુસન ધણીજ ચકિત બની ગયા. ખેત્રીના મહારાજની પેઠે તે પણ પૂછવા લાગ્યા કે, “આવી માદચકિત તમે શી રીતે પ્રાપ્ત કરેલી છે ?” એ ઉપરથી ચિત્તની એકાગ્રતા અને ચોગીઓની માનસિક શક્તિઓ ઉપર વાર્તાલાપ ચાલી રહ્યો. સ્વામીજી પોતાનો અનુભવ કહેવા લાગ્યા. તેમનું કહેવું સાંભળીને પ્રેફેસરને ખાત્રી થઈ કે એ વાત ખરીજ હોવી જોઈએ.

હીલમાં સ્વામીજી કેટલાક દિવસ રહ્યા અને ત્યાંની કારિગરી અને કલાઓનો અભ્યાસ કરવા લાગ્યા. કેટલાક પ્રખ્યાત સ્થળો તેમણે જોયાં. સ્વામીજી સદાએ એક વિદ્યાર્થીની માફક અવલોકન કરતા. પાશ્ચાત્ય સુધારામાં તેમને કંઈ કંઈ નવું અને અમૂલ્યું લાગ્યું. પાશ્ચાત્ય સંસ્કૃતિમાં શ્રેષ્ઠ હોય ભારતવાસીઓને અખાડવા, તેમાં રહેલાં અમૂલ્યનાં તત્ત્વો પૌર્વાત્ય સંસ્કૃતિને અનુકૂળ કરવાં અને બંને સુધારા-

એતું યોગ્ય મિત્રણું કરી તે પ્રમાણે ભારતવર્ષનું જીવન પહોં, એવી દૃષ્ટિથીજ તે સર્વત્ર પ્રવાસ કરી રહ્યા હતા. કીલથી તે હેમબર્ગ ગયા, પછીથી તે આમ્સ્ટરડામ ગયા. ત્યાં કારિગીરીનાં સ્થળો અને સંગ્રહ-સ્થાનો તેમણે જોયાં. ત્યાંથી સ્વામીજી અને તેમના મિત્રો પાછા લંડન ગયા. તેમની મુસાફરીમાં પૌલ ડ્યુસન પણ જોડે હતા અને તે પણ સ્વામીજી સાથે લંડન આવ્યા.

પ્રકરણ ૪૧ સું-લંડનથી વિદ્યામગીરી.

યુરોપની મુસાફરી કરી આવ્યા પછી સ્વામીજી જ્ઞાનયોગ ઉપર બાપણો આપવા લાગ્યા. બ્યવહારમાં પણ તેનો ઉપયોગ કેવી રીતે થઈ શકે તેનું ટિંગ્લફર્ડન તે કરાવવા લાગ્યા. વિજ્ઞાનશાસ્ત્રનાં તત્ત્વો ભૌતિક છે અને વેદાન્તનાં આધ્યાત્મિક છે એમ તે સર્વેના મનમાં ઇસાવવા લાગ્યા. યુરોપનું કલ્યાણ વેદાન્તના અભ્યાસમાં રહેલું છે. વિજ્ઞાનશાસ્ત્રના સિદ્ધાંતોને સમજવામાં અને તે પ્રમાણે જીવનને પક-વામાં યુરોપમાં અશાંતિ અને કલહનાં ખીજ રોપાશે એમ સ્વામીજી પોતાનાં બાપણોમાં દર્શાવવા લાગ્યા. કેટલાકને તે હવે યોગની ક્રિયાઓ બતાવવા લાગ્યા. જ્ઞાનમાર્ગને સૌનાં હૃદયમાં ઉતારવા લાગ્યા. આવખતે સ્વામીજી જ્ઞાનયોગની સાક્ષાત્ મૂર્તિ હોય તેવા દેખાતા હતા. જ્ઞાનીની અવસ્થા તે દર્શાવવા લાગ્યા અને ખરો સુધરેલો મનુષ્ય કેવો હોઈ શકે તે પોતાનાં આચરણથી પાશ્વત્ય વિચારકોને સમજાવવા લાગ્યા. “વેદાન્ત ખરા સુધારાનું એક અંગ છે” એ વિષય ઉપર તેમણે એક બાપણ આપ્યું. તેમાં પાશ્વત્ય વિજ્ઞાન અને હિંદના તત્ત્વજ્ઞાનની તેમણે તુલના કરી, બંનેની મહત્તા કેટલે દરજ્જે સ્વીકારવાની છે તે સૌના હૃદયમાં દૃઢપણે ઇસાવ્યું અને જીવનના મહા પ્રશ્નોનું નિરાકરણ

કરવામાં વેદાન્તનો આશ્રય લીધા વગર ચાલે તેમ નથી, એમ સૌને સાબીત કરી આપ્યું. પાશ્ચાત્ય જીવનના આદર્શો ભૌતિક પદાર્થોમાંજ સમાધ રહેલાં છે; પરંતુ મનુષ્યોનો આત્મા ઐહિક પદાર્થોથી પર જવાને ઇચ્છે છે. ઐહિક પદાર્થોથી તેને સંતોષ થનાર નથી, તેની લાગણીઓ અને દિવ્ય વાસનાઓને તૃપ્ત કરનાર તો માત્ર વેદાન્તનો જ્ઞાનમાર્ગ જ છે, એમ તેમણે સિદ્ધ કરી બતાવ્યું. રાગદ્વેષ-અહંતા-મમતાથી રહિત થયેલાં મનુષ્યોજ જગતને ઉપકારક હોઈ શકે; તેમનાંજ કાર્યો ઉચ્ચ અને દિવ્ય બની શકે; તેમનાથીજ સંસારને સ્થાયી અને સંગીત લાભ પહોંચી શકે; અને જે પણ સુધારો કે શિક્ષણ એવાં મનુષ્યોને ઉત્પન્ન કરી શકતો નથી તે નકામો છે. વખતે ક્ષણીક લાભ તેનાથી થશે, પણ અતિ તો તેનાથી હાનિજ છે. એમ સૌની ખાતરી સ્વામીજીએ કરી આપી. સ્વામીજીનું કહેવું કેટલે અંશે ખરું હતું? એ મહાન વિચારકે પહેલેથીજ પાશ્ચાત્યોને સમજાવ્યું હતું કે તેમની સંસ્કૃતિ એક બારે વિગ્રહના રૂપમાં પરિણમશે. સ્વામીજીનું તે કથન પુરેપુરું સત્ય હતું; એમ યૂરોપમાં થયેલી બારે લઘાલઘ સ્પષ્ટ દર્શાવી આપ્યું છે.

લંડનમાં પ્રોફેસર હ્યુસન વારંવાર સ્વામીજીને મળવાને આવતા. બંને વેદાન્તીઓ વચ્ચે હિંદુ તત્ત્વજ્ઞાન વિષે બારે ચર્ચા ચાલતી. સ્વામીજી તેમને વેદાન્તના સૂક્ષ્મમાં સૂક્ષ્મ સિદ્ધાંતો સમજાવતા અને હ્યુસનના જ્ઞાનમાં તેથી વધારો થતો. વેદાન્તનાં તત્ત્વો ગૂઢ હોઈ પાશ્ચાત્યોને તે ઝટ લાઇ સમજાય તેવાં નથી; કેમકે પાશ્ચાત્યો માત્ર બુદ્ધિ-બળથીજ તેને સમજવાને મથે છે, પણ તેમાં અનુભવની પણ ખાસ જરૂર છે, એમ સ્વામીજી તેમને કહેતા અને પ્રોફેસર તેમનું કહેવું અક્ષરશઃ કબુલ કરતા. જેમ જેમ પ્રોફેસર વિવેકાનંદના સમાગમમાં

વધારેને વધારે આવતા ગયા તેમ તેમ તેમની ખાત્રી થતી ગઈ કે વેદાન્તનાં તત્ત્વો સમજવાને પાશ્ચાત્યોએ હિંદુ થવું જોઈએ; કારણ કે હિંદુ તત્ત્વજ્ઞાન માત્ર તર્કવાદનો વિષય નથી, પણ આધ્યાત્મિક અનુભવની પણ તેમાં આવશ્યકતા છે. વળી પ્રેક્ટિસર મેકસમુલર પણ સ્વામીજી સાથે પત્રવ્યવહાર ચલાવતા. આ પ્રમાણે લંડનમાં ત્રણ મોટા વિચારકો અને પૌર્વાત્ય વિદ્યાના અભ્યાસીઓ એક બીજાની સાથે વેદાન્તનો વિષય અર્થવામાં પોતાનો સમય ગાળી રહ્યા હતા.

લંડનમાં કાર્ય કરીને સ્વામીજી થાકી ગયા હતા. થોડો વખત વિશ્રાંતિ લેવાની તેમને જરૂર હતી; તેથી કરીને તેમણે હવે હિંદુસ્તાન તરફ પાછા ફરવાનો વિચાર કર્યો. એ ધરાદાથી તે હવે પોતાના કાર્યને વ્યવસ્થિતપણે ગોઠવવા લાગ્યા. હવે તે વેદાન્તનાં કેટલાંક ગૂઢ તત્ત્વોની અસર પાશ્ચાત્યોમાં લાંબો વખત ટકી રહે તેમ કરવાને વેદાન્તની પારમાર્થિક અને વ્યવહારીક ઉપયોગિતા સમજાવવા લાગ્યા. એકાન્ત વાસ અને શાંતિમાં રહીને સ્વામીજીએ જે આધ્યાત્મિક અનુભવો પ્રાપ્ત કર્યા હતા તે સઘળા જાણે કે હવે એક પછી એક જગતની દૃષ્ટિ આગળ તે ધરી દેતા હોય તેમ સર્વને લાગતું હતું. સ્વામીજી હવે ખાસ કરીને અદ્વૈતવાદ ઉપર બાધણું આપી રહ્યા હતા. અદ્વૈતવાદ હિંદુ તત્ત્વજ્ઞાનનું શિખર છે, સર્વ જ્ઞાનનો તે શિરોમણી છે, તેના વગર વેદાન્તનું જ્ઞાન અધુરું છે. વેદાન્તનો માયા વાદ પણ કઠિન છે. મોટા મોટા પંડિતો અને વિચારકો પણ તેને સમજવામાં ગોથાં ખાઈ ગયેલા છે. એ માયાવાદને સાદા અને સરળ શબ્દોમાં સમજાવવો અને વળી અંગ્રેજી ભાષામાં તે વિષયને પ્રતિષ્ઠાપન કરીને પાશ્ચાત્યો જેવા અસંસ્કારી મનુષ્યોને મળે ઉતારવો, એ કામ કેટલું દુઃસાધ્ય છે? પણ એ દુઃસાધ્ય કાર્યને પણ આપણા બહાલા સ્વામીજીએ સુસાધ્ય કરી મૂક્યું છે. ધરમાં આપણે વાતચીત

કરીએ એવી સાદી ભાષામાં અને સરળ શબ્દોમાં તેમણે માયાજ્ઞાને પાશ્વત્યે આગળ સમજાવ્યો છે. તે કાર્યમાં તેમણે કેવી અપૂર્વ દત્તેષ મેળવેલી છે તે તેમનું “માયા” ઉપરનું ભાષણ વાંચવાથીજ સમજાશે. માયા, ઇશ્વર, બ્રહ્મ, મુક્તિ વગેરે વિષયોને તેમણે આધુનિક વિચારની દૃષ્ટિથી અત્યંત સ્પષ્ટ કરી મૂકેલા છે. એ વિષયો ઉપરનાં તેમનાં ભાષણો સ્વામીજીનો અદ્વૈતવાદ પ્રત્યેનો પ્રેમ, તેમાં તેમનો ઉડે પ્રવેશ, સ્વાનુભવ અને બ્રહ્મનિષ્ઠતાને સિદ્ધ કરી આપે છે. “માયા અને બ્રહ્મ,” “માયા અને મુક્તિ,” “સર્વમાં ઇશ્વર” “ભેદમાં અભેદ” વગેરે વિષયો ઉપરનાં તેમનાં ભાષણો વાંચતાં આપણને માલમ પડી આવે છે કે સ્વામીજી અદ્વૈતવાદના મુખ્ય સિદ્ધાંત ષકં સત્; સચ્ચિદાનંદમ બ્રહ્મ: નેજ તે સર્વમાં પ્રતિપાદન કરી રહેલા છે. મનુષ્યનો આત્મા સચ્ચિદાનંદ રૂપ બ્રહ્મ છે. જગત તો માત્ર તેનો એક સ્વરૂપ અને સ્થૂલ આવિર્ભાવ છે; માટે જગત મિથ્યા છે અને બ્રહ્મ સત્ય છે. એ સિદ્ધાંતને અનુસરીને ચાલવામાંજ ખરો ધર્મ સમાધિ રહેલો છે. યુદ્ધિ અને તર્ક પણ આપણને એ માર્ગનુંજ સૂચન કરે છે. આખા યુરોપનું ક્રમ્વાણુ પણ એ સિદ્ધાંતને અનુસરવામાંજ રહેલું છે. એમ સ્વામીજી ખાત્રીપૂર્વક પાશ્ચાત્યોને ઉપદેશી રહ્યા હતા. વેદાન્તનાં ઉંઝામાં ઉંઝાં સત્યોને એક મહાન કવિના જેવી અલૌકિક અને રસપૂર્ણ વાણીમાં દર્શાવવાની સ્વામીજીમાં અસાધારણ ક્ષમિત હતી. તેમનાં કથનોના ટેકા રૂપ તેમનું બલ્ય ચારિત્ર સર્વને મોહ પમાડતું હતું અને તેના પ્રભાવથી તેમનો બોધ સર્વને સચોટ લાગતો હતો. જાણે કે મેધની ગર્જના થતી હોય તેમ તેમના શબ્દો મુખમાંથી બહાર આવતા અને તેમાં દર્શાવાયેલું સત્ય વિજ્ઞાનીના ચમત્કારની માફક સર્વને આજી નાખતું. “માયા” વિષેના એક ભાષણમાં સ્વામીજી એટલી બધી ઉત્તમ અવસ્થામાં વિચરી રહ્યા

અને તેમના મનમાં લાગણીઓ એટલી બધી ઉભરાઇ રહી કે તેના પ્રવાહમાં શ્રોતૃવર્ગ પણ પોતાનું જાન ભૂલી ગયો. અને સ્વામીજીની સાથે આત્માના પ્રદેશમાં ઉડવા લાગ્યો. ગુરુ સ્પષ્ટદ્વારા પણ સ્વાનુભવને શિખના હૃદયમાં કેવી રીતે ઉતારી શકે અને તેને પરમાત્માની ઝંખી કરાવી શકે, એવી ખાત્રી આ પ્રસંગે સૌના મનમાં થઇ. સ્વામીજી સધળાં આપણે મહોડેથીજ આપતા હતા અને તેને માટે પ્રથમથી નોંધ વગેરે કરતા નહોતા. તત્વજ્ઞાન જેવા મહન વિષયને એક રમકડાની માફક તેમને હાથમાં રમાડતા જોઇને સધળા અંગ્રેજો અત્યંત ચકિત થતા અને તેમને અવતારિક પુરુષ તરીકે ગણતા.

ધીમે ધીમે સ્વામીજીના શિષ્યો અને મિત્રોને માલમ પડ્યું કે સ્વામી વિવેકાનંદ હિંદુસ્તાનમાં પાછા જવાની તૈયારી કરી રહેલા છે. એ ખબરથી સર્વેને દિલગીરી થવા લાગી. સર્વેએ મળીને નક્કી કર્યું કે સ્વામીજીને એક માનપત્ર આપવું. તેની બ્યવસ્થા કરવાનું કામ મી. સ્ટર્ડીએ માથે લીધું હતું. તેમણે અને મી. જી. જી. મુડવીને મળીને સર્વેને આમંત્રણ મોકલ્યાં અને એક મંગલવર સભા સ્વામીજીને માનપત્ર આપવાને એકઠી મળી. લંડનના સધળા ભાગોમાંથી મનુષ્યો ત્યાં આવીને ભેગાં થયાં હતાં. વળી કેટલાંક દૂરનાં પરગાંમાંથી પણ સ્ત્રી પુરુષો ત્યાં આવ્યાં હતાં. સ્વામીજી તે સભામાં પધાર્યાં તે વખતે સર્વત્ર શાંતિ પ્રસરી રહી અને સર્વનાં હૃદય પ્રેમથી ઉભરાઇ રહ્યાં. શૈક્ષણી કંઈક કંઈક છાયા સર્વનાં મુખ ઉપર છવાઇ રહેલી જણાતી હતી અને સ્વામીજી પાછા ક્યારે આવશે તે વિષેની આતુરતા સર્વના મનમાં ઉદ્ભવી રહેલી હતી. પીકેડીલીમાં રાયલ સોસાયટી ઓફ પેન્ટર્સ છે. તેના મોટા હોલમાં માનપત્ર આપવાની ક્રિયા કરવામાં આવી હતી. મી. એરીક હમંડ નામના એક અંગ્રેજ મિત્રે તે સભાના કાર્યનું વર્ણન નીચે પ્રમાણે આપેલું છે;—

“ લંડનમાં તે દિવસ રવિવારનો હતો. સધળી દુકાનો બંધ રાખવામાં આવી હતી. સર્વ બ્યાપાર બંધ રાખવામાં આવ્યો હતો. શહેરના મહોલ્લાઓમાં થોડીકવારને માટે ગાર્ડી, ઘોડા કે ગાડાનો અવાજ પણ સંભળાતો નહોતો. લંડનના રહેવાસીઓ રવિવારનો પોશાક પહેરીને મંબીરતાથી દેવાલયમાં જતા જણાતા હતા. તેજ દિવસે ત્રીજા પહોરે સ્વામીજીના શિષ્યો અને મિત્રો તેમને છેવટનું માન આપવાના હતા. તેમનું આગમન તેમને મન અત્યંત શ્રેયસ્કર થઇ રહ્યું હતું. સમાના હોલનો એક ભાગ કારિગરોના ઉપયોગને માટે અલગ રાખવામાં આવ્યો હતો. ત્યાં જુદાં જુદાં મિત્રો દિવાલો ઉપર દૃશ્યમાન થતાં હતાં. એક ઉચ્ચ પીઠિકા ત્યાં બનાવવામાં આવી હતી. પુષ્પ, લતા, પત્રાદિથી તેને અલંકૃત કરવામાં આવી હતી. તે પીઠિકા ઉપર ઉભા રહીને સ્વામીજી લંડનના લોકોને છેવટનો બોધ આપવાના હતા. દરેક જાતનાં અને બિજા બિજા દરજ્જાનાં સૌ પુરષો ત્યાં એકઠાં થયાં હતાં. સધળાના હૃદયમાં એકજ ઇચ્છા ઉત્પન્ન થઇ રહી હતી. સ્વામીજીનાં દર્શન કરવાની, તેમનો બોધ સાંભળવાની અને બને તો નીચા નમીને તેમના વચ્ચે રપરી કરવાની ઉત્કટ જ્વાલા સર્વેના મનમાં તરી રહી હતી. ”

“ પીઠિકા ઉપર ગવેયાઓ અને વાદ્યોના મધુર સ્વરો એક પછી એક થોડે થોડે અંતરે સંભળાતા હતા. લંડનમાં સ્વામીજી જે મહદ્ યશ્ન અને પ્રીતિ પ્રાપ્ત કરી રહ્યા હતા તેનો ખ્યાલ આપવાને બધાં સૌ પુરષોએ બાપણો આખ્યાં. બાપણકર્તાઓનાં વચનોને અનુમોદન આપવાને વચ્ચે વચ્ચે તાળીઓના અવાજો સંભળાતા હતા. બધા બોલ્યા આલ્યા વગર યુપયુપ બેસી રહ્યા હતા. તેમનાં હૃદયો દિલ-ગીરીથી ભરપૂર થઇ રહ્યાં હતાં. કેટલાંક સૌ પુરષો અમુખત પણ કરતાં હતાં. હોલની બહાર સધળું નિસ્તેજ દેખાતું હતું. હોલની અંદર

શોકની છાયા હવાઈ રહેલી હોવાથી બહારની નિસ્તેજતામાં ઉમેરો થતો હતો. સર્વની વચમાં એક આકૃતિ શોકને દર્શાવતી, તેના ઉપર જય મેળવતી દૃશ્યમાન થતી હતી. તે આકૃતિ સ્વામીજીની હતી. સભાનું કામ પુરું થયા પછી સૂર્યના તેજસ્વી કિરણોની પેઠે સ્વામીજી સૌની વચમાં થઈને પસાર થઈ ગયા. જતાં જતાં તે બોલ્યા: “હા, હા, આપણે ફરીથી મળીશું! ફરીથી મળીશું!”

ઉપનિષદોનાં ભવ્ય, ઉદાત્ત અને વિશાળ તત્ત્વોથી આકર્ષાઈને ભિન્ન ભિન્ન વિચારોને ધરાવનારા અસંખ્ય મનુષ્યો અને લંડનના પાદરીઓ સુધ્ધાં ભેદભાવને ભૂલી વેદાંતનાં મહાન સત્યોને અનુસરવા અને ઉપદેશવા યત્ન કરતા. ખ્રિસ્તી ધર્મનાં દેવાલયોમાં તેઓ વિવેકાનંદનાં વખાણ કરતા અને તેમના બોધ પ્રમાણે ખ્રિસ્તી ધર્મનો ઉપદેશ કરતા નજર આવતા. આ પ્રમાણે સ્વામીજીનું નામ અને કીર્તિ સર્વત્ર ફેલાતાં હતાં. અંગ્રેજોને મન સ્વામીજી પરમ શાંતિ અને સુલેહના વાહક હતા. જડવાદથી નિરાશ થયેલા અનેક અંગ્રેજોના આત્માને તેમનો બોધ તૃપ્તિ આપી રહ્યો હતો. ઉપર પ્રમાણે સ્વામીજીનું નામ લાખો મનુષ્યોમાં પ્રસિદ્ધ થઈ ચૂક્યું હતું, તોપણ સમ્રાજાં સ્ત્રીપુરુષોને તેમની ખબર મળી શકી નહોતી. કેટલાંકને તો તેમની ખબર થઈ ત્યારે સ્વામીજી ઇંગ્લેન્ડ છોડવાની તૈયારીમાં હતા, તેથી તેઓ માત્ર માનપત્ર આપજીની ક્રિયામાં જ ભાગ લઈ શક્યા હતા. માનપત્ર આપવાની ક્રિયા અપૂર્વ લાગતી હતી; કારણકે “ગુરુમંજી” એ પાઠ્યાલોને મન એક તદ્દન નવીન વસ્તુ જ હતી. સ્વામીજીને જે માનપત્ર આપવામાં આવ્યું હતું તે નીચે પ્રમાણે હતું:—

“લંડનમાં વસતા અમે વેદાન્તના અભ્યાસીઓ તમારો ઉમદા અને અનુપમ બોધ શ્રવણ કરી રહેલા છીએ. તમે જે શ્રેષ્ઠ અને નિસ્વાર્થ કાર્ય કરવાનું આરંભેલું છે અને ધર્મના અભ્યાસમાં તમે

અમને જે સહાય કરી રહેલા છે, તેને માટે અમે અમારો આભાર પ્રદર્શિત કર્યા વગર રહીએ તો તે અમારી કર્તવ્યપરામણ્યતામાં એક મોટી ખામી કહેવાય. અમને ધણીજ દિલગીરી થાય છે કે તમે જલદીથી ઇંગ્લાંડ છોડીને જવાના છો! પણ હિંદમાં રહેલા અમારા ભાઈઓ અને બહેનોનો પણ તમારા કાર્ય ઉપર તેટલોજ હક્ક જે અમે સમજીએ નહિ તો પછી તમે અમને જે સુંદર તત્ત્વજ્ઞાન સમજાવ્યું છે તેના અમે ખરેખરા અભ્યાસીઓ કહેવાઈએ નહિ. તમારા વિજ્ઞાન અને બોધ બોધની અસર જેમનાં મન ઉપર થયેલી છે તે સર્વેની પ્રભુને પ્રાર્થના છે કે તમે તમારા કાર્યમાં સદાએ જયવંત થાઓ. તમારા અંગત શુભો વેદાન્તના સિદ્ધાંતોનો જીવંત દર્શાવ છે. તેમનાથી અમને ધણીજ ઉત્તેજન મળેલું છે અને તે ઉપરથી અમે પ્રભુના સાચા ભક્તો-વિચારમાં અને ક્રિયામાં-થવાને મથી રહેલા છીએ.”

“ તમે આ દેશમાં જલદીથી પાછા આવો એમ અમે ધણીજ આતુરતાથી ઇચ્છી રહેલા છીએ. હિંદુસ્તાન તરફ નવીજ દૃષ્ટિથી જોવાનું અને તેની પ્રજા ઉપર પ્રીત રાખવાનું તમે અમને શિખવેલું છે, તે હિંદુસ્તાનના લોકો તમારી ઉદાર સેવાના અમારી સાથે ભાગી થશે એમ જાણીને અમને ખરેખરો આનંદ થાય છે. અમે તમને પ્રાર્થના કરીએ છીએ કે તમે અમારા તરફથી ભારતવાસીઓને વિદિત કરશો કે તેમના તરફ અમારી પ્રીતિ અને સહાનુભૂતિ સદાએ છે અને તેમની ખાત્રી કરો આપશો કે તેમનાં કાર્યને અમારુંજ કાર્ય અમે ગણીએ છીએ; કારણકે પ્રભુની આગળ આપણે બધા એકજ છીએ, એમ અમે તમારા બોધથી અનુભવી રહેલા છીએ.”

એ માનપત્રના સ્પષ્ટો સાંભળીને સ્વામીજીને ધણીજ લાગી આવ્યું અને તેનો જવાબ તેમણે ગદ્ગદ કંઠે વાળ્યો. તેમના સ્પષ્ટો અત્યંત આવ અને આધ્યાત્મિક જુસ્સાથી ભરપૂર હતા.

સને ૧૮૯૬ ના ડીસેમ્બરની ૧૬ મી તારીખે સ્વામી વિવેકાનંદ હિંદુસ્તાન જવાને ઉપડી ગયા. તેમની સાથે તેમના કેટલાક અંગ્રેજ શિષ્યો પણ ગયા. તેમના વિદ્યાર્થીઓ તેમને જવા દેવાને માટે ખુશી નહોતા અને કેટલાક મહિના વધારે રહેવાની અરજ કરી રહ્યા હતા. પણ હિંદ છોડવાને ધણો વખત થયો હતો; વળી પશ્ચિમનો મોજશોખ, ઠાંઠ, વગેરે સ્વામીજીને પત્રદ પડતાં નહોતાં. કેવળ મોજશોખ અને દ્રવ્યોપાર્જનમાં ગળાતું પાશ્ચાત્ય જીવન તેમને નિરસ અને શુષ્ક લાગતું હતું. જ્યાં બળ અને સત્તાજ સર્વોપરી ગણાતાં હતાં, જ્યાં ગરિ-
બોને એકવાર પણ ખાવાતું ન મળે અને ધનાઢ્યો મોજશોખમાં પુષ્કળ દ્રવ્ય ઉરાડ્યા કરે, એવી ભૂમિમાં રહેવાથી તેમને કંટાળો આવતો હતો. ધનાઢ્ય, ભયકાદાર અને સત્તાવાન પશ્ચિમ કરતાં પ્રાચીન વિદ્યાની મહત્તા અને બળતાથી અલંકૃત થઇ રહેલું ભારતવર્ષ સ્વામી-
જીને વધારે પ્રિય હતું. સ્વામીજી હિંદ જવાને ઉપડી ગયા તેજ દિવસે તેમના એક મિત્ર તેમને સલાહ પૂછ્યો હતો કે; “ મોજશોખ, કીર્તિ અને સત્તાથી ભરપુર એવા આ પાશ્ચાત્ય પ્રદેશમાં ચાર વર્ષ રહ્યા પછી હવે તમને હિંદુસ્તાનમાં રહેવું કેમ ગમશે ? ” સ્વદેશભક્ત સ્વામીજીએ ઉત્તર આપ્યો હતો કે “ અહીંમાં હું આવ્યો તે પહેલાં પણ મારા ભારતવર્ષને હું અત્યંત ચહાતો હતો; પણ હવે તેનાથી દૂર રહેવાથી તો તે ભારતવર્ષની ધૂળ પણ મને ઘણીજ પવિત્ર લાગે છે. તેનું સમજું વાતાવરણ મારે મન પવિત્ર છે. મારે મન હવે તે એક યાત્રાનું સ્થળ થઇ રહેલું છે. ” ભારતવર્ષ પુણ્યભૂમિ છે. એ વાત સ્વામીજીએ પશ્ચિમનો અનુભવ લીધા પછી તેમના મનપર વધુ દબણે ઠસી રહી હતી.

સ્વામીજીના જવાથી સર્વેનાં હૃદય ખિન્ન થઇ રહ્યાં હતાં. પોતાની લાગણી એક અમેરિકન મિત્રને દર્શાવતાં મી. સ્ટર્ડીએ નીચે પ્રમાણે

લખ્યું હતું;—“સ્વામી વિવેકાનંદ આજે ગયા છે !...તેમને જતી વખતે મારે માન આપવામાં આવ્યું હતું. તેમના પ્રભાવની અસર ઘણાં મનુષ્યોનાં હૃદયમાં ઉડી ઉતરી રહેલી છે. અમે હવે તેમનું કામ ઉપાડી લેવાના છીએ. તેમના ગુરુમાધ અભેદાનંદ અમને તે કાર્યમાં મદદ કરશે; કેમકે તે પણ એક સુંદર, આકર્ષક અને યુવાન સાધુ છે.”

“તમારું ધારણું ખરું છે. સ્વામી વિવેકાનંદ જવાથી હું ધણેજ દિલ્લગીર થઇ ગયેલો છું. મારા આખા જીવનમાં તેમના જેવા ઉમદા મિત્ર અને પવિત્ર ઉપદેશક મને કદીએ મળ્યા નથી. પૂર્વજન્મમાં મેં કંઈ પુણ્ય કરેલું હશે તેને લીધેજ મને તે મળેલા છે. મારી જીંદગીમાં જે જે હું ઇચ્છતો હતો તે સર્વ મને તેમનાથી પ્રાપ્ત થયેલું છે.”

મિસ મારગરેટ નોખલે સ્વામીજીના પ્રયત્ન પ્રભાવનો ચિતાર નીચે પ્રમાણે આપેલો છે:—

“અમારામાંના ધણાને વિવેકાનંદનો બોધ તરસ્માને પાણી મળે તેવો થઇ રહેલો છે. અમારામાંના ધણાને ધર્મની બાબતમાં નિરાશા અને સંશય ઉત્પન્ન થઇ રહેલાં હતાં; અને યુરોપના બુદ્ધિ-માન પુરૂષોનું જીવન પચાસ વર્ષથી તેવુંજ થઇ રહેલું છે. ખ્રિસ્તી ધર્મના સિદ્ધાંતો માનવાનું અમારે માટે અશક્ય થઇ ગયું હતું અને તેમાંથી સાર શી રીતે શોધી કઢાડવો તે અમને સુઝતું નહોતું. હવે સ્વામીજીના પ્રતાપથી તે અમને સુઝ્યું છે. વેદાન્તના બોધથી અમારી બુદ્ધિ હવે તે સિદ્ધાંતોને ગ્રહણ કરવા લાગી છે. હિંદુ તત્ત્વજ્ઞાનથી તેમાં નવો પ્રકાશ રેડાયો છે. અત્યાર સુધી જે અસંખ્ય લોકો અંધારામાંજ અથડાતા હતા તેમણે હવે સત્યના પ્રકાશને જોયો છે.”

ભારતહિતૈષી ત્રિપિનથંદ્ર પાલ પણ તે વખતે લંડનમાં હતા.

પોતાના સ્વદેશી ભાષા વિવેકાનંદને લંડનમાં ભારે માન મેળવી રહેલા જોઇને તેમણે ભારતવાસીઓને નીચે પ્રમાણે પત્ર લખ્યો હતો;—

“સ્વામી વિવેકાનંદ ઇંગ્લાંડમાં જે બાપણો આપી રહેલા છે તેનાથી કોઇ ભારે શ્રદ્ધા નીપજ્યું હોય એમ કેટલાક ભારતવાસીઓ ધારતા નથી અને તેઓ એમજ માને છે કે સ્વામીજીના મિત્રો તેમના કાર્યનું અતિશયોક્તિથી વર્ણન કરે છે; પણ એ તેમની મોટી ભૂલ છે. લંડનમાં આવીને મેં જોયું છે કે સ્વામીજી સર્વત્ર ધણી ભારે અસર ઉપજાવી રહેલા છે. સ્વામી વિવેકાનંદ તરફ પૂજ્યભાવ દર્શાવતા હોય અને તેમના ઉપર અત્યંત પ્રીતિ રાખતા હોય એવા ધણા મનુષ્યોને હું ઇંગ્લાંડમાં મળ્યો છું. જો કે હું તેમના પંથનો નથી અને વખતે તેમનાથી કોઇ વાતમાં બિન્ન મત પણ ધરાવતો હોઇશ; પણ મારે અહીંઆં કહેવુંજ જોઇએ કે વિવેકાનંદે ધણાં મનુષ્યોની આંખો ઉઘાડી નાંખી છે અને તેમનાં હૃદયને વિશ્વાળ કરી મુકેલાં છે. હિંદુઓના પ્રાચીન ગ્રંથોમાં સુદર આધ્યાત્મિક સત્યો ભરેલાં છે એમ ધણા માણસો હવે દઢ પણે માનવા લાગ્યા છે. તે એટલુંજ કરી શક્યા છે તેમ નથી; પણ ઇંગ્લાંડ અને હિંદુસ્તાન વચ્ચે ગાઢ સંબંધ તે બાંધી રહેલા છે. તેમનું કાર્ય કેટલું વિશ્વાળ થઇ રહેલું છે અને તેની અસર લોકો ઉપર કેવી ઉડી થઇ રહેલી છે તે નીચેના બનાવ ઉપરથી તમને સમજશે. ”

“ગઇ કાલે સાંજે લંડનના દક્ષિણ ભાગમાં મારા એક મિત્રને મળવાને માટે હું જતો હતો. રસ્તામાં હું જુલો પડ્યો અને હવે ક્યાં જવું તેનો વિચાર કરતો એક ખુણે ઉભો હતો. એટલામાં એક સભ્ય સ્ત્રી એક છોકરાને લઇને લાં આવી. મને રસ્તો બતાવવો એવો તેનો વિચાર હતો. તે બોલી: “સાહેબ, તમારે ક્યાં જવું તે તમે શોધી રહેલા છો? હું તમને રસ્તો બતાવું?” તેણે મને રસ્તો બતાવ્યો અને બોલી: “કેટલાંક વર્તમાનપત્રો ઉપરથી હું જાણું છું કે તમે લંડન

નમાં પધારવાના છે. અને તમને જોધનેજ હું મારા પુત્રને કહેતી હતી કે “જો આ પેલા સ્વામી વિવેકાનંદ !” હું જવાની ઉતાવળમાં હતો. તેથી મેં તે જોને કહ્યું નહિ કે હું સ્વામી વિવેકાનંદ નથી. તે જીએ હજી તો તેમને જોયા પણ નહોતા અને તે પહેલાંજ વિવેકાનંદને માટે તે એટલો બધો પૂજ્યભાવ ધરી રહી હતી, એ જોધને મને ધણીજ નવાઇ લાગી. આ સુંદર બનાવથી હું ધણીજ ગર્વ ધરવા લાગ્યો. મેં મારે માથે બગવો ફેંટા બાંધ્યો હતો, તેથી કરીને તે બાધએ મને વિવેકાનંદ ધાર્યો હતો ! ધન્ય છે, એ બગવા ફેંટાને ! આ બનાવ સિવાય પણ ધણી સુશિક્ષિત અંગ્રેજોને હિંદ તરફ માનની લાગણી દર્શાવતા અને તેનાં આધ્યાત્મિક સત્યોને ભાવથી શ્રવણ કરતા મેં જોયા છે.”

સ્વામી વિવેકાનંદના જવાથી ધણી અંગ્રેજોને જીવન નિરસ લાગતું હતું. ધણી ખેદમાં ગરક થઇ ગયા હતા, ધણી પોતાના મનના ઉભરા પત્રદારા કહાડતા હતા, ધણી વિવેકાનંદ અને તેમનાં કાર્યનાં વર્તમાનપત્રોમાં વખાણ કરીને સંતોષ પામતા હતા. સ્વામીજીના અનેક શિષ્યો અને મિત્રોનું જીવન તેમના વગર અસ્વસ્થ બની રહ્યું હતું; કારણકે સ્વામીજી તે સર્વેનું ચેતન-આત્મા હતા. તેમના ગયા પછી તેઓએ જે શોકાદિમારો કહાડ્યા છે તે સર્વેનું વર્ણન આપતું અશક્ય હોવાથી તેમાંના કેટલાક ઉપર આપવામાં આવ્યા છે. તેનાથીજ સંતોષ પામી વિસ્મીયું.

મકરણ ૪૨ સુ-ગ્રાચીન રોમનગરમાં અને સ્ટીમરમાં.

હાંડનથી સ્ટીમર ઉપડી ! સ્વામીજીના મન ઉપરથી એક ભારે બોલો ઉપડી ગયો હોય તેમ હવે તેમને ભાસવા માણું. કેમકે હાંડ-

નમાં ધણેજ શ્રમ લેવો પડ્યો હતો. લંડન અને અમેરિકામાં રહે રહે પણ ભારતવાસીઓને તેઓ વારંવાર એજ મુખ્ય ઉપદેશ આપતા કે, “સ્વામી બનો,” “સ્વામી બનો.” પાશ્ચાત્યો કેવા સ્વામી બની રહેલા છે, તે સ્વામીજી દર્શાવતા અને તે બાબતમાં તેમનું અનુકરણ કરવ.નું કહેતા. હિંદવાસીઓમાં આજસ ધર ધાણીને બેઠેલું છે, સમસ્ત પ્રજા અચ્છાન, બહેમ અને ગરિયાઈમાં સડ્યા કરે છે, ધનવાનો શુષ્ક હૃદયના છે, વગેરે બાબતો. સ્વામીજી પોતાના મિત્રો, શિષ્યો, ગૃહબંધુઓ, વગેરે સાથેના પત્રવ્યવહારમાં ભાર દઈને સમજાવતા. એક શિષ્યના નિરાશા ભરેલા શબ્દો વાંચીને સ્વામીજીએ તેને ઉત્તર આપ્યો હતો કે “બહીશો નહિ, મારા પુત્રો, મહત્ત્વ કાર્યો સિદ્ધ થવાની તૈયારીમાં છે, ધીરજ ધરો. શિષ્યાળામાં હું પાછો હિંદમાં આવનાર છું અને તે વખતે સઘળી બાબતોને હું વ્યવસ્થામાં લાવી મૂકીશ. કામ કરો, બહાદુર પુરૂષો! કામથી પાછા હઠશો નહિ. ના કહેશો તે ચાલશે નહિ. કામ કરો! પરમેશ્વર આપણા કાર્યને સહાય કરી રહેલો છે. મહાશક્તિ તમને સહાય કરી રહેલી છે.”

લંડનમાં પોતે જે કાર્ય બજાવ્યું હતું તેનાથી સ્વામીજીને સંતોષ થયો હતો. ધણા અંગ્રેજોના સમાગમમાં તે આવ્યા હતા. અંગ્રેજ પ્રજાના બધા શુભોનો અભ્યાસ કરવાનો તેમને પ્રસંગ મળ્યો હતો. પોતાના એક પત્રમાં તેમણે લખ્યું હતું કે;—

“લંડનમાં મારું કાર્ય ધણીજ ફતેહ મેળવી રહેલું છે. અંગ્રેજ લોકો અમેરિકનો જેવા બુદ્ધિશાળી નથી, પણ એકવાર જો તમે તેમનું મન મેળવી શ્યો તો પછી સદાએ તે તમારી તરફ રહેશે. ધીમે ધીમે હું જમ પ્રાપ્ત કરી રહેલો છું. હ મહિનામાં મારા વર્ગમાં એકસોને વીસ વિદ્યાર્થીઓ દાખલ થયા છે. શું આ નવાજી જેવું નથી? વળી બહાર બાપણો આપું છું તે તો બુદ્ધ. અહીંનાં દરેક જણ મન

કરતું જ જણાય છે. અંગ્રેજો કામ કરનારા છે, માત્ર વાતોજ કરનારા નથી. કેપ્ટન સેવીઅર અને તેમનાં પત્ની તથા મી. ગુડવીન મારી સાથે હિંદમાં આવવાનાં છે. ત્યાં તેઓ મારી સાથે કામ કરવાનાં છે. તેઓ પોતાનું સઘળું દ્રવ્ય હિંદના કાર્યમાં વાપરવાનાં છે. અહીંનાં હજારો મનુષ્યો તેમ કરવાને તૈયાર છે. ઉંચા દરજ્જાવાળાં સ્ત્રીપુરુષો અને યુવાન કન્યાઓ પણ જો એકવાર તેમના મનનું સમાધાન થાય તો સત્યને માટે ગમે તે કરવાને તત્પર બની જાય છે. ”

“હિંદમાં માફ કાર્ય શરૂ કરવાને માટે દ્રવ્યની સહાય મને અહીં- આંથી મળેલી છે અને હજી ઘણી મળશે. અંગ્રેજો વિષેનો મારો અભિપ્રાય તદ્દન બદલાઈ રહેલો છે. હવે હું સમજી શક્યો છું કે પ્રભુએ તેમને શા માટે અન્ય પ્રજાઓ કરતાં વધારે સત્તાવાન બનાવેલા છે. તેઓ સ્થિર મનના છે, અત્યંત સહૃદય છે, તેમનામાં ઘણી ઉંડી લાગણીઓએ વાસ કરેલો છે. અન્ય પ્રજાઓ તરફ કંઈક તિરસ્કારની લાગણી તેમના મુખ ઉપર જોવામાં આવે છે એ વાત ખરી, પણ એટલી લાગણીને જો દૂર કરાવાય તો પછી અંગ્રેજોને તેમના શુદ્ધ સ્વરૂપમાં તમે નિહાળશો. ”

વળી બીજો પ્રસંગે સ્વામીજીએ લખ્યું હતું કે:—

“અંગ્રેજો સ્થિર મનના છે. અન્ય પ્રજાઓમાં માંસ માંસ એક બીજાના તરફ અદેખાઈ જોવામાં આવશે, પણ અંગ્રેજોમાં પરસ્પર અદેખાઈ તમે કદીએ જોશો નહિ. તેજ કારણથી તેઓ આખી દુનિયા ઉપર રાજ્ય કરી રહેલા છે. ખરું આગ્રાંકિતપણું તેઓ બરાબર સમજે છે, પણ એક શુભામનું પુશામતીયાપણું તેમનામાં જરાએ નથી. મોટી સ્વતંત્રતા તેઓ ભોગવે છે, પણ તેની સાથે કાયદાનો કે વિનયનો ભંગ તેઓ કરતા નથી. ”

લંડનથી કેલે અને ત્યાંથી ફ્રાન્સ અને આલપ્સમાં યજ્ઞને

સર્વ છટાલીમાં આવી પહોંચ્યાં. મિલ્કાન, પીસા, ક્લોરેન્સ વગેરે સ્થળે તેમણે જોયાં અને આખરે સર્વે રામમાં આવી પહોંચ્યા. સ્વામીજી રામના ઇતિહાસના મોટા અભ્યાસી હતા. જ્યારે તે કોલેજમાં ભણત હતા અને રામના બનાવો અને રામનેનાં ભવ્ય આરિત્રો વિષે વાંચત હતા ત્યારથીજ રામને નિહાળવાની તેમની ઉત્કટ ઇચ્છા થઇ રહી હતી. દિલ્હીની માફક રામને પણ જગતનું એક મધ્યબિંદુ સ્વામીજી ધારતા. દિલ્હી પૂર્વનું મધ્યબિંદુ છે અને રામ પશ્ચિમનું છે એમ તે કહેતા. રામમાં આવી પહોંચતાં પહેલાં સ્વામીજી તેની પ્રાચીન કીર્તિનું વર્ણન કરી રહ્યા હતા અને આખેડુબ ચિત્તાર શ્રોતાઓનાં મનમાં ખડો થયો હતો. રામનાં પ્રાચીન ખડેરાં જોવાનું કાર્ય રસમય હતું. વળી પાદરીઓથી ભરેલું રામ, મધ્યકાળનું રામ, અર્વાચીન રામ, કળા કૌશલ્ય અને વિધાના વિસ્તારવાળું રામ, એમ જુદી જુદી દૃષ્ટિથી સ્વામીજી તેને દર્શાવી રહ્યા હતા. રામમાં એક અઠવાડિયું ગાળી ત્યાંનાં જુદાં જુદાં સ્થળોની મુલાકાત તેમણે લીધી હતી રામના વિચારોથી સ્વામીજી મસ્ત બની રહ્યા. પ્રાચીન રામની મહત્તા, પ્રગ, કીર્તિ અને વિધાનું વર્ણન તે અદ્ભુત રીતે આજણ લાગ્યા. શ્રોતાઓ કહેવા લાગ્યા કે “સ્વામીજી ! આ તો નવાઇ જેવું કહેવાય ! રામના ખુણે ખુણાની વાત તમે જાણો છો.” અર્વાચીન યુરોપ ઉપર રામની વિદ્યા અને સંસ્કૃતિએ કેવી ભારે અસર ઉપજાવેલી છે તે હવે સ્વામીજીના શિષ્યો સમજી શક્યા. રામનાં દેવાલયો, મહેલો, રામન કેથેલીક પાદરીઓની યોજનાશક્તિ, વગેરેનો ખાસ સ્વામીજી આપવા લાગ્યા. સેંટ પીટરના દેવાલયમાં ધણી ભક્તિ-ભાવથી સ્વામીજીએ પ્રવેશ કર્યો. તેનો ભવ્ય અને વિસ્તારવાળો વૃક્ષ સૌની દૃષ્ટિએ પડ્યો. તેની અંદરનું શિષ્ટ કામ સ્વામીજી ખારિશી તપાસવા લાગ્યા. ત્યાં ઉભેલી એક બાઈ તેમને કહેવા લાગી કે “આ

અધા ભારે ખર્ચને માટે સ્વામીજી તમે શું ધારો છો ! દેવાલયની શોભા વધારવાને આટલો અધો ખર્ચ કરવો એ કેવું ! હજારો ભૂખે મરતાં મનુષ્યોને તેમાંથી ખાવાનું મળે. ” સ્વામીજીએ એકદમ જવાબ આપ્યો : “ ઇશ્વરને માટે જેટલો ખર્ચ કરીએ તેટલો ઝોછોજ છે. આ અધો ભપકો કાઢીશ જેવા મહાપુરુષના ચારિત્રની ભવ્યતા દર્શાવે છે. તેનાથી સોકો કાઢીશના ચારિત્રની મહત્તા સમજે છે. કાઢીશની પાસે એક પાછ પશુ નહોતી, પણ તેણે પોતાના ચારિત્રના પ્રભાવથી માનવજાતિને આવી ભવ્ય કળાનું ભાન કરાવેલું છે. છતાં આપણે ધ્યાનમાં રાખવું જોઈએ કે બાહ્ય વસ્તુઓ જેટલે અંશે માનસિક પવિત્રતા ઉત્પન્ન કરે છે તેટલે અંશેજ તે અમૃત્યની છે; જીવનનું સાંદર્ભ જો તે દર્શાવી શકે નહિ તો તેમનો નાશજ કરો. ” વળી નાતાલના દિવસોમાં તે એક દેવાલયમાં ગયા હતા. તે વખતે ઘણા ઠાંથી ધાર્મિક ક્રિયા ત્યાં કરવામાં આવતી જોઈને સ્વામીજી બોલી ઉઠ્યા : “ શા માટે આ અધો ઠાંક અને ડોળ કરવોજ જોઈએ જે દેવાલય આ પ્રમાણે ઠાંક કરે તે જિસસ કાઢીશનું અનુયાયી છે એમ કેમ કહેવાય ! જિસસ કાઢીશ પાસે તો એક પાછ પશુ નહોતી અને પોતાનું માથું મૂકવા જેટલી જગ્યા પણ નહોતી. ” ખરેખર, ધાર્મિક ક્રિયાઓનો બાહ્ય ભપકો અને તેમનું આંતર રહસ્ય એ બંને વચ્ચે સ્વામીજી મોટો ભેદ જોતા. સેન્ટ પીટરના દેવાલયમાં જે ભપકો તેમણે જોયો તેની અને વેદાન્તની સંન્યાસ ભાવનાની તુલના તે કરતા. વેદાન્તની ત્યાગવૃત્તિ, એકાન્તવાસ અને આદ્યમદર્શન એ સર્વે પરબ્રહ્મની પ્રાપ્તિમાં ઉપકારક છે એમ તે માનતા. સ્વામી વિવેકાનંદે જો સંસારનો ત્યાગ કરીને સંન્યાસ ગ્રહો હોત નહિ અથવા ખ્રિસ્તી ધર્મગુરુઓની માફક ભપકાદાર વસ્ત્રોને ધારણ કરવાનો શોખ રાખ્યો હોત તો તેઓ આવી રીતે જગતના મહાન ઉપદેશક બની શકત નહિ.

સ્વામીજી જેવા રસસ્ત્ર અને વિજ્ઞાણ હૃદયના મનુષ્યને રામમાં ધણું જેવાતું અને જાણવાતું મળ્યું. રામન પ્રજાતું ઐહિક અને ધાર્મિક જીવન, તેના આચાર વિચાર, રામન દેવાલયોમાં થતી ધાર્મિક ક્રિયાઓનો ઠાઠ અને તેના ગંભીર દેખાવ, સર્વેને સૂક્ષ્મ દૃષ્ટિથી તેઓ અવલોકવા લાગ્યા. રામનું પ્રાચીન ગૌરવ અને કળા જેમને સ્વામીજીને અત્યંત આનંદ થયો. રામનો ગંભીર દેખાવ અને ભવ્યતા સ્વામીજીના હૃદયની ગંભીરતા અને ભવ્યતાને ધણાંજ અનુકૂળ થઇ રહ્યાં હતાં.

સ્વામી વિવેકાનંદનું જીવન નવું અને જુનું, પ્રાચીન અને અર્વાચીન, ખંતેની વચમાં વહી રહ્યું હતું. જુની શ્રેષ્ઠ ભાવનાઓના ભવ્ય પાયા ઉપર નવીન ભાવનાઓ રૂપી ઇમારતને ચણવાતું કાર્ય તે કરી રહ્યું હતું. એ ખંતેનું અપૂર્વ સંગ્રહન કરવામાં તેમણે અતિ વિજ્ઞાણ શુદ્ધિ વાપરેલી છે. ખંતેની વચ્ચે ઉત્તમ માર્ગ તેમણે કહાડી ખતાવેલો છે; તેથીજ વિવેકાનંદને ભારતના સર્વ સુધારકો અને દેશોદ્ધારકોમાં શ્રેષ્ઠ પદ મળેલું છે. રામની પ્રાચીન સંસ્કૃતિએ યુરોપના અર્વાચીન વિચારો ઉપર ભારે અસર ઉપજાવેલી છે.

સ્વામીજી અને તેમના શિષ્યો હવે નેપથ્સ ગયા. વિસુવિઅસ પર્વત ઉપર તે ચઢયા. બીજે દિવસે તેઓએ પોંખીની મુલાકાત લીધી. પછીથી પાછા નેપથ્સમાં આવીને તે સ્ટીમરમાં બેઠા. તેમાં બેઠા પછી સ્વામીજી બોલી ઉઠ્યા: “હવે હિંદુસ્તાન આવશે! માફે ભારતવર્ષ આવશે!”

સ્ટીમરમાં બેઠા પછી એક વિચિત્ર ખનાવ ખન્યો. સ્ટીમર એક-નથી ઉપડીને કોણે જતી હતી. એ ખ્રિસ્તી મિશનરીઓ તેમાં ઉતારો તરીકે હતા. સ્વામીજી જોડે તેઓ વાતચીત કરવા લાગ્યા. ખાસ કરીને હિંદુ ધર્મની ખ્રિસ્તી ધર્મ સાથે તુલના કરવી અને હિંદુ ધર્મ ઉપર સખત ટીકા કરવી એવો તેમનો ઇરાદો હતો. તેઓ વાદ-

વિવાહ કરવા લાગ્યા. ધણી પાદરીઓ કરે છે તેમ પોતાની ધર્માધતા તેઓ દર્શાવવા લાગ્યા; પરંતુ સ્વામીજી સાદા શબ્દોમાંજ તેમને જવાબ આપતા હતા. આમ છતાં જ્યારે વાદવિવાદમાં તેઓ હારી ગયા ત્યારે તેમનું વર્તન અસંબધ બની રહ્યું. હિંદુઓની અને હિંદુ ધર્મની તેઓ નિંદા કરવા મંડી પડ્યા. તેમની અસંબધતા એટલી બધી વધી ગઇ કે સ્વામીજીથી હવે વધારે વાર તે સહન થઇ શકી નહિ. તેઓ એકદમ ઉભા થઇને એક મિશનરીની પાસે ગયા અને તેના ગળાનો કોલાર પકડીને જરા કરડી નજરથી બોલ્યા કે, “ જો તમે તમારી હલકટ ગાળો અને જીકી નિંદા હવે વધુ ચલાવશો તો તમને દરિયામાંજ ફેંકી દઇશ ! ” સ્વામીજીનો કરડો દેખાવ જોઇને પેલો મિશનરી થર થર ધ્રુજવા લાગ્યો અને દહેવા લાગ્યો કે; “ સાહેબ, મને જવા દો; હું ફરીથી એવું કરીશ નહિ. ” તે દિવસથી પેલો મિશનરી સ્વામીજી તરફ માનની લાગણીથી જોવા લાગ્યો અને માયાળુતાથી પોતાના સંબધ વર્તનનો બદલો વાળવા લાગ્યો.

કલકત્તામાં એક શિષ્ય જોડે વાત કરતાં સ્વામીજી બોલ્યા હતા કે “ હિંદુમાં સઘળાં કાર્યોનું કેન્દ્રસ્થાન ધર્મજ હોવો જોઇએ. હિંદુમાં જે વીરતાના જીવસાની જરૂર છે તે પણ ધર્મભાવનાની જાગૃતિ વગર આવવો અશક્ય છે. ” સ્વધર્મ પ્રત્યે મનુષ્યનો ભાવ કેવો જોઇએ તે સમજાવતાં તે બોલ્યા હતા કે, “ મારા બહાલા શિષ્યો! કોઇ મનુષ્ય તમારી માનું અપમાન કરે તો તમે શું કરો ? ” શિષ્યે જવાબ આપ્યો: “ બાપજી, હું તેને પકડું અને શિક્ષા કરું. ” સ્વામીજીએ કહ્યું કે “ એજ પ્રમાણે જો તમારા હૃદયમાં સ્વધર્મને માટે સાચી લાગણી હોય તો તમે એકે હિંદુને ખ્રિસ્તી થવા દો નહિ. પણ તમારા દેશમાં તો તે હમેશાં ચાલુ છે ! તમે તે તરફ બેદરકારજ છો ! બાપ, તમારો ધર્મ ક્યાં રહ્યો છે ! ક્યાં છે

તમારી શ્રદ્ધા ! ક્યાં છે તમારું સ્વદેશાભિમાન ! તમારી દૃષ્ટિ આગળજ ખ્રિસ્તીઓ તમારા ધર્મને નિન્દે છે, તોપણ તમારા માંના કેટલાંતું લોહી તેથી તપે છે ! ”

હવે આદેથી સિલોનનો કિનારો જણાવા લાગ્યો. નાણીએરીનાં ઝાડથી છવાયેલું કોલોઓ ખંદર દૃષ્ટિએ પડવા લાગ્યું. તેને જોઈને સ્વામીજીને જે આનંદ થયો, તેવો આનંદ સ્ટીમરમાં ખીળ કોઈને બાગ્યેજ થયો હશે. સ્વામીજીના હર્ષનો પાર રહ્યો નહિ. ખંદર ઉપર હળરો માથુસો એકઠાં થયાં હતાં. હિંદમાં પાછા સ્વામીજી આવે છે એવી ખબર આખા હિંદુસ્તાનમાં પ્રસરી રહી હતી. હિંદુઓ મહાન સંન્યાસીને માન આપવાને સર્વત્ર તૈયારી કરી રહ્યા હતા; કારણકે સ્વામીજી હિંદુ ધર્મના રક્ષક હતા, એટલુંજ નહિ પણ તેમના પ્રયાસથીજ ભારતવર્ષ પાશ્ચાત્યની દ્રષ્ટિમાં ઉચ્ચ સ્થાન પ્રાપ્ત કરી રહ્યું હતું.

ખ્રિસ્તી મિશનરીઓએ પાશ્ચાત્યોને એવુંજ અત્યાર સુધી સમજાવ્યા કર્યું હતું કે હિંદુ અજ્ઞાન અને દુષ્ટ રિવાજોથી ભરપૂર દેશ છે. મિશનરીઓના આવા અવળા બોલનાં જે અનેક પડ તેમના હૃદયપર ચઢી ગયાં હતાં તે સઘળાં ભૂસી નાંખીને ભારતવર્ષનો સત્ય ખ્યાલ તેમના મનમાં ડાસાવો, એટલુંજ નહિ પણ હિંદુનું પ્રાચીન ગૌરવ સમજાવી ભારતવર્ષ સકળ માનવજાતિનો ગુરુ થવાનેજ સરળયું છે એમ તેમની ખાત્રી કરી આપવી; એ કાર્ય કંઈ નાનું સુતું નહોતું. તે મહત્ કાર્ય સ્વામીજીએ ધણીજ હોશિઆરીથી બજાવ્યું હતું. એવા એક અપ્રતિમ કર્મવીર અને દેશભક્તને સમસ્ત ભારત માન આપી રહે એમાં આશ્ચર્ય શું ?

હિંદમાં સ્વામી વિવેકાનંદનું પુનરાગમન, ભારતવર્ષના અર્વાચીન ઇતિહાસમાં એક અતિ અમૂલ્યનો અને ભવ્ય બનાવ હતો; કારણકે અર્વાચીન ભારતે કોઈ પણ વ્યક્તિને કદીએ માન આપ્યું

નહિ હોય એવું અપ્રતિમ માન સ્વામી વિવેકાનંદને આપ્યું હતું. સ્વામી વિવેકાનંદના કાર્યથી ભારતવાસીઓમાં એક પ્રકારનો નવીન જીવ્સો બાપી રહ્યો હતો. હિંદુઓ તેમને તેમના જીવના પુરાણા પણ અત્યંત તિરસ્કારાયેલા ધર્મના પુનરોદ્ધારક ગણતા હતા. તેમના બોધથી હિંદુ ધર્મનું ખરું સ્વરૂપ ભારતવાસીઓ સમજવા લાગ્યા હતા અને તે સમજવાની સાથે તેમનામાં સ્વાભિમાન અને સ્વશક્તિનું ભાન પ્રગટ થઈ રહ્યું હતું. હિંદુધર્મ સર્વે ધર્મોની જનની છે, તેના સેવનથી પ્રાચીન ઋષિઓ મહત્ કાર્યો કરવાને શક્તિમાન થયા હતા અને તેજ ધર્મના સેવનથી તેજ ઋષિઓના વંશજો અમે-ભારતવાસીઓ મહત્ કાર્યો કેમ ન કરી શકીએ? એવી પ્રબળ ભાવના ફરેક હિંદુના મનમાં ખડી થઈ રહી હતી. ત્રણ વર્ષથી ભારતની પ્રજા જોઈ રહી હતી કે સ્વામી વિવેકાનંદ હિંદુઓના પ્રાચીન ધર્મને પાશ્ચાત્ય પ્રજાઓ આગળ સમજાવી રહેલા છે; તેમની અસાધારણ શક્તિના પ્રહાર આગળ વિદ્યાનિષ્ઠાના સિદ્ધાંતો પણ બળહીન થઈ રહેલા છે. અદ્વૈતવાદ એક મજબૂત ખડક જેવો છે. તેને આધુનિક વિચારો રૂપી અનેક વહાણો અથડાય છે, છતાં તેની એક રજ પણ ઉખાડી શકતાં નથી અને ઉલટાં તે પોતેજ ભાગી જાય છે. અમેરિકાનું એક વર્તમાનપત્ર ડીકેન્ઝ કથી રજું હતું કે:-“ સ્વામીજીની સાથે વાદ કરવાની હિંમત કરનારના તો ભોગજ મળતા! કોઈ મનુષ્ય એક વસ્તુને જેમ ભાલા ઉપર ઉછાળે તેમ વાદ કરનારના વિચારોને સ્વામીજી તેમના યુદ્ધિ રૂપી પ્રકાશિત ભાલા ઉપર ઉછાળતા! ” સ્વામીજીનાં ભાષણો વાંચીને હિંદુના પણ પુષ્કળ સુશિક્ષિત મનુષ્યો સ્વધર્મ પ્રત્યે માનની લાગણીથી જેવા લાગ્યા હતા. સનાતન આર્યધર્મની મહત્તા અને બળ્યતા હવે તેમની નજરે પડવા લાગી હતી. પાશ્ચાત્યો સ્વામીજીના વૈરાગ્ય, યુદ્ધિ અને સ્વદેશ પ્રીતિનાં જે ભારે વખાણ કરી રહ્યા હતા તેને લીધે સમસ્ત ભારતવર્ષ સ્વામીજી

તરફ ભક્તિભાવથી જોઇ રહ્યું હતું.

વિવેકાનંદ લંડન છોડી હિંદ તરફ નીકળી ચૂક્યા છે, એવી ખબર આવી કે તરતજ આખા હિંદમાં તેમને માન આપવાની તૈયારીઓ થવા લાગી. તેમના બે ગુરુભાઈઓ તેમને સામા લેવાને સિલોનમાં આવ્યા અને બીજા શિષ્યો મદ્રાસમાં આવીને રહ્યા હતા. એકદમ સઘળાં વર્તમાનપત્રો સ્વામીજીના કાર્યનાં ભારે વખાણ કરવા લાગ્યાં. તેમના અંગત ગુણોનું વર્ણન આપવા લાગ્યાં. પ્રજાનો જુસ્સો આથી વધતો ગયો; સ્વામીજી તરફની તેની લાગણીમાં ઉમેરો થતો ગયો. પોતાના માનમાં આટલી ભારે તૈયારીઓ થઈ રહેલી છે એમ સ્વામીજીને ખબર નહોતી. કોલંબોમાં આવ્યા પછીજ તેમને માલમ પડ્યું કે આખું ભારતવર્ષ તેમને માન આપવાને તત્પર થઈ રહેલું છે.

પ્રકરણ ૪૩ સુ-કોલંબોમાં આવકાર.

સ્વામી વિવેકાનંદના આવવાની ખબર આખા હિંદમાં પ્રસરી રહી હતી. કોલંબોથી આલમોરા સુધીનાં સઘળાં મુખ્ય મુખ્ય રથભોમાં તેમને માન આપવાને આવકાર મંડળીઓ નીમાઈ રહી હતી. દરેક જાતના અને દરેક પંથના હિંદુઓ તેમના ચથસ્વી બાપદાદાઓના ધર્મને અસાધારણ બુદ્ધિથી પ્રતિષ્ઠાન કરનાર વિવેકાનંદ તરફ પોતાની લાગણી અને સંતોષ દર્શાવવાને ઉત્સુક બની રહ્યા હતા. એથી કરીને સિલોનની હિંદુ પ્રજા તેમના આગમનની ખબર સાંભળીને હર્ષધેલી બની રહે તેમાં આશ્ચર્ય નથી. તારીખ ૧૫ મી જાન્યુઆરીના દિવસે તે આવવાના છે એવો સંદેશો જાણે કે પ્રભુએજ મોકલ્યો હોય તેમ સર્વેને લાગ્યું. તા. ૧૫ મીએ રટીમર કિનારા તરફ આવવા લાગી. ખંદર ઉપર હજારો મનુષ્યો એ પવિત્ર સાધુનાં દર્શન કરવાને ઉત્સુક બની રહ્યાં

હતાં. એક હિંદુ સંન્યાસી પોતાના પાશ્ચાત્ય શિષ્યોને લાઘવે એ બનાવ હિંદની તવારીખમાં અપૂર્વજ હતો. તે શિષ્યોની શુરભકિત એવી દૃઢ હતી કે એક ક્ષણવાર પશુ તે પોતાના શુરને સુના મૂકતા નહોતા. અદ્ભુત, યશસ્વી અને સત્તાવાન પશ્ચિમમાં અનુપમ જય જેળવીને સ્વામીજીને પોતાની માતૃભૂમિમાં પાછા આવતા જોઇને ક્યા હિંદુનું હૃદય મર્વ ધરી રહ્યું નહિ હોય? ખરેખર, ભારતના ઇતિહાસમાં એ સમય વિરલજ હતો. સ્ટીમર કિનારા આગળ આવી એટલે તેમના શુરભાઈ સ્વામી નિરંજનાનંદ, મી. હેરીસન નામના બુદ્ધ-ધર્માનુયાયી સદગૃહસ્થ અને સ્વાગતમંડળીના બીજા એ સભ્યો આવીને જેમને મળ્યા. એક સ્ટીમ બોંન્ચમાં સ્વામીજીને કિનારે લઇ જવામાં આવ્યા. તેમના આગમનનું વર્ણન એક વર્તમાનપત્રે આપેલું, તે નીચે આપવામાં આવે છે.

“ તારીખ ૧૫ મી જાન્યુઆરીના દિવસ કોલંબોના હિંદુઓની તવારીખમાં ચિરસ્મરણીય દિવસ લેખાશે. તે દિવસે અસાધારણ બુદ્ધિ, વિદ્યા અને શક્તિથી અલંકૃત થઇ રહેલા ભારત-વર્ષના પવિત્ર સાધુઓમાંના એક અત્યંત પવિત્ર સાધુ વિવેકાનંદને તેઓએ ભારે આવકારથી વધાવી લીધા હતા. તેમના દર્શનથી લોકોમાં એક અપૂર્વ ભાવ ઉત્પન્ન થઇ રહેલા છે અને તે હિંદુઓની ભારતીય ધાર્મિક જાગૃતિનું સૂચન કરે છે. ”

“ સાયંકાળનો સમય ધીમે ધીમે પસાર થતો હતો. રાત પડવાને થોડીવાર હતી. હિંદુ શાસ્ત્રોએ પ્રજુભકિતને માટે ઉત્તમ ગણેલો “ સંધ્યા ” સમય પ્રાતઃકાળના બંધ બનાવેલું જાણે કે સૂચન કરતો હોય તેમ આગળથી આવીને સર્વત્ર પ્રસરતો હતો. તે વખતે બંધ આકૃતિ, શાંત મુખાર્ચિંદ અને વિશાળ અને તેજસ્વી નેત્રોવાળા પવિત્ર સાધુ-સ્વામી વિવેકાનંદ આવી પહોંચ્યા. તેમણે ભગવાં વચ્ચે

ધારણ કરેલાં હતાં. તેમની સાથે સ્વામી નિરંજનનાંદ અને ખીજા કેટલાક પુરોહિતા હતા. સ્ટીમ લોન્ચમાં બેસીને આવતા વિવેકાનંદને જોઈને પ્રેક્ષકોનાં હૃદય હર્ષથી ઉછળી રહ્યાં. તેમના મુખમાંથી ખુશાલીના ચોક્કસ નીકળી રહ્યા. સ્વામીજીનાં દર્શનથી લોકોના મનમાં કેવી લાગણીઓ ઉભરાઈ રહી હતી તેનું વર્ણન આપવું અશક્ય છે. ખુશાલીના પોકારો અને તાળીઓના ગડગડાટમાં સમુદ્રનાં મોજાંનો ધ્વનિ પણ ઢંકાઈ ગયો ! ધી ઝોનરેઅલ પી. કુમારસ્વામી જરાક આગળ ગયા. તેમની પાછળ તેમના ભાઈ પણ ગયા. તેઓએ સ્વામીજીને આવકાર આપ્યો અને એક સુંદર હાર તેમને પહેરાવ્યો. પછી તો લોકોની બીડ બહુજ વધી ગઈ. ગમે તેમ કરે પણ લોકો કમળમાંજ રહે નહિ. કેટલાકની ટોપીઓ તો કેટલાકના રૂમાલ ખોલાયા. સ્વામીજીને એક સુંદર ઘોડાગાડીમાં બેસાડીને બાર્નીસ સ્ટ્રીટમાં લઈ જવામાં આવ્યા. ત્યાં એક મંડપ બાંધવામાં આવ્યો હતો. બાર્નીસ સ્ટ્રીટને નાકે સ્વામીજી ગાડીમાંથી ઉતરી પડ્યા. ત્યાંથી તેમને વરધોદે કહાડીને લઈ જવામાં આવ્યા. હિંદુઓ પોતાના ધર્મગુરૂને ધ્વજપતાકા અને છત્ર ધરીને માન આપે છે. સ્વામીજીને માટે પણ તેમજ કરવામાં આવ્યું. તેમના માર્ગમાં ચેત વચ્ચે પાથરવામાં આવ્યાં. એક સુંદર બેન્ડ સારા સારા રાગો વગાડી રહ્યું. તે મંડપમાં આવ્યા પછી સ્વામીજીને એક ખીજા મંડપમાં લઈ જવામાં આવ્યા. તે મંડપ પાંચેક માઇલ દૂર હતો. તે મંડપમાં જવાના રસ્તાની ખંતે બાજુએ સુંદર કમાનો ઉભી કરેલી નજરે પડતી હતી. તે મંડપની પાસેના એક ખંભલામાં સ્વામીજીનો ઉતારો આપવાનો હતો. ખીજા મંડપના દ્વારમાં સ્વામીજીએ પગ મૂક્યો કે તરતજ મંડપના દ્વારમાં લટકતું એક સુંદર કમળ પોતાની પાંખડીઓ તેમના મસ્તક ઉપર ખુલ્લી કરી રહ્યું હતું તેમાંથી એક પક્ષી બહાર આવ્યું. તે આમતેજ કરવા લાગ્યું. છતાં ત્યાં જરાપણ સંધગા

મનુષ્યોનું લક્ષ્ય મંડપની શોભા કે ત્યાં થતા તમાજાઓ તરફ નહોતું. દરેક જણ સ્વામીજીનાં દર્શન કરવાનોજ મત્ત કરી રહ્યાં હતાં. સ્વામીજી અને તેમના શિષ્યોએ પોતાની બેઠકો લીધી. તેમના ઉપર પ્રુષોની વૃદ્ધિ થઈ રહી. થોડીકવાર પછી એક ગવૈયાએ પોતાની સારંગી હાથમાં લીધી અને સુંદર ગાયન ગાવા લાગ્યો. પછીથી સ્વામીજીના માનમાં રમેલો એક શ્લોક બોલવામાં આવ્યો. પછીથી એાનરેમલ પી. કુમાર સ્વામી આગળ આવ્યા અને હિંદુઓના રિવાજ પ્રમાણે સ્વામીજીને નમન કરી સ્વામીજીને આપવાનું માનપત્ર વાંચવા લાગ્યા. તે માનપત્ર નીચે પ્રમાણે હતું:—

“શ્રીમત્ વિવેકાનંદ સ્વામી.”

“કોલોઓના સઘળા હિંદુઓએ એકઠા મળીને ઠરાવ કર્યા પ્રમાણે અમે આપને આ બેઠકમાં અંતઃકરણપૂર્વક આવકાર આપીએ છીએ. પશ્ચિમમાં તમારું કાર્ય કરીને માતૃભૂમિમાં પાછા આવતાં તમને પ્રથમ અમે માન આપીએ છીએ અને તેથી અમારી જાતને ધન્ય ગણીએ છીએ.”

“પ્રજુના આશિર્વાદથી પશ્ચિમમાં તમારું કાર્ય જે ફતેહ મેળવી રહ્યું હતું તેને અમે ખુશાલી અને આભારની લાગણી સાથે જોયા કરતા હતા. અમેરિકા અને યુરોપની પ્રજાઓને તમે હિંદુઓની સર્વ-સંગ્રાહી ધર્મની કલ્પના સમજાવી છે, સર્વધર્મો વચ્ચે પરસ્પર સંબંધ વધાર્યો છે, દરેક આત્માની જરૂરીઆત પ્રમાણે તેને ધર્મનો બોધ આપ્યો છે અને તેને પ્રેમથી પ્રજુ તરફ દોર્યો છે. ભારતવર્ષમાં પ્રાચીન સમયથી અનેક ગુરુઓ ઉત્પન્ન થતા આવેલા છે. તેમનાં પવિત્ર અરણ્યકમળથી ભારતભૂમિ પવિત્ર બની રહેલી છે. તેમની હાજરી અને પ્રેરણાથી ભારતવર્ષ અનેક ઉદયપાથોમાં પણ જગતનું ગુરુપદ મેળવી રહેલું છે. તેવા ગુરુઓમાંના એક શ્રીરામકૃષ્ણ પરમહંસ દેવની પ્રેર-

હુથી અને તમારા સ્વાર્થત્યાગ અને ઉત્સાહથી પાશ્ચાત્ય પ્રજાઓ હિંદનાં આધ્યાત્મિક સત્યોના સમાગમમાં આવવાને ભાગ્યશાળી થયેલી છે. વળી આપણા જે પુષ્કળ સ્વદેશી ખંધુઓ પાશ્ચાત્ય સુધારાના તેજમાં અંજન રહેલા હતા તેઓ પણ તેમાંથી મુક્ત થયેલા છે અને આપણા બાપદાદાઓ આપેલા યશસ્વી વારસાની મહત્તા સમજવા લાગ્યા છે.”

“ તમારા ઉમદા કાર્ય અને દૃષ્ટાંતથી તમે અખિલ વિશ્વને આભારી કર્યું છે અને તેના કોઇ રીતે બદલો વાળી શકાય તેમ નથી. તમે આપણી માતૃભૂમિ ઉપર નવીન પ્રકાશ નાંખ્યો છે. અમે પ્રભુને પ્રાર્થના કરીએ છીએ કે તે તમને અને તમારા કાર્યને આબાદ રાખે. ”

સ્વામીજી ઉપલા માનપત્રનો જવાબ આપવાને ઉભા થતાંજ આખી સભા તાળીઓના અવાજથી ગાજી રહી. તેમણે સાદી, સરળ પણ જીરુસાદાર ભાષામાં જવાબ આપ્યો. તેમના શબ્દો જો કે સાદા હતા પણ તેની અસર શ્રોતાઓ ઉપર એટલી બધી થઇ રહી કે સર્વે અત્યંત ભાવથી સધળું સાંભળી રહ્યા.

સ્વામીજીએ હિંદુઓની આધ્યાત્મિકતાની પ્રશંસા કરી, તેની મહત્તા અને તેમાં રહેલું સામર્થ્ય તેમણે સમજાવ્યું. તેમણે કહ્યું કે, હિંદુઓ પ્રાચીનમાં પ્રાચીન ધાર્મિક ગુરૂઓ છે. એક દ્રવ્યહીન સંન્યાસીને તેઓ જે માન આપી રહેલા છે તે દર્શાવે છે કે તેમનામાં જે ધાર્મિકતાએ વાસ કરેલો છે તે દ્રવ્ય કે વૈભવની દરકાર કરતી નથી.

પછીથી સારા ફરનીચર અને હવા ઉજાશવાળા એક ખંડલામાં સ્વામીજીને લઇ જવામાં આવ્યા. સ્વામીજી પોતાના આસન ઉપર બેઠા. મંડપમાં જે માણસો એકઠા થયા હતા તે સઘળા ત્યાં આવ્યા અને તેમની સંખ્યા વધતીજ મધ્ય ભોંકો જાણે કે પાછા ઘેર જવાને ખુશીજ નહોતા ! આવા પવિત્ર સાધુની સંનિધિમાં જેટલો વખત મળાય તેટલો ઓછો એમ તેમના મનમાં હતું. હિંદમાં સાધુનાં દર્શન

અલબત્ત ગણ્યા છે અને સાધુ સમાગમમાં સમય સમય ગાળવો એ તો વળી બહુજ મોટું બાગ્ય મનાય છે. તેમાંએ વળી સ્વામીજી જેવા પરમપવિત્ર, ધર્મરક્ષક અને તત્ત્વજ્ઞાનમાં નિષ્ણાત સાધુનાં દર્શન અને સમાગમ તો પૂર્વજન્મનું મોટું પુણ્ય હોય તોજ ચક્ર શકે ! સ્વામીજીની ભવ્ય આકૃતિ જોઇને સર્વ અંજનતા હતા. તેમના મુખ ઉપર વ્યાપી રહેલું તેજ સર્વને આકર્ષતું હતું. તેમના શરીરનો મજબુત ખાંધો અદ્ભુતપ્રમાણ પ્રભાવ દર્શાવી રહ્યો હતો. વદનકમળ ઉપર વ્યાપી રહેલી શાંતિ ઉત્તમ મનોનિઝહને દર્શાવતી હતી. તેમની મિષ્ટ વાણી વિદ્યા અને વિનયથી ભરપૂર હતી. તેમની સાથે વાર્તાલાપ કરતાં તે પૌર્વાત્ય અને પાશ્ચાત્ય વિદ્યાના ભંડાર છે એમ સર્વને પ્રત્યક્ષ થતું હતું. એવા એક મહાન સાધુના દર્શન માત્રથી લોકોને તૃપ્તિ ન વળે એમાં નવાઇજ શી !

ધણી લોકો બહાર ઉભેલા છે અને ફરીથી દર્શન કરવાની ઇચ્છા રાખે છે એમ જાણીને સ્વામીજી બંગલાની બહાર આવ્યા અને સર્વેને નમસ્કાર કરીને ઘેર જવાનું કહેવા લાગ્યા. ખીજે દિવસે પણ લોકોનાં ટોળે ટોળાં ત્યાં આવવા લાગ્યાં અને સ્વામીજી જે બંગલામાં ઉતર્યા હતા તે બંગલો સર્વેને મન યાત્રાનું સ્થાન બની રહ્યો. સ્વામીજીના સ્મારકમાં તે બંગલાનું નામ “વિવેકાનંદ ભોજ” પાડવામાં આવ્યું અને હજી પણ તે નામથીજ તે બંગલો ઝોળખાય છે. હિંદમાં શુરભક્તિ કેવી હોય છે તેનો ખ્યાલ જેને નથી તેને સ્વામીજીને મળેલા માનનો ખ્યાલ આવી શકેલો મુશ્કેલ છે. અખિલ વિશ્વમાં હિંદ એકલુંજ એ બાબત જાણે છે કે શુરભક્તિ કેવી હોય ! એ શુરભક્તિ અહીંયાં અત્યંત ભાવથી દર્શાવવામાં આવતી હતી. સિંધોનના મોટામાં મોટા અમલદારોથી તે ગરિબમાં ગરિબ મનુષ્ય સુધી સમગ્ર સ્વામીજીનાં દર્શને તેમજ મુલાકાતે આવી ગયા.

સ્વામીજી આધ્યાત્મિકતાની તેજસ્વી મૂર્તિ હતા. તેમની શાંત પણ પ્રબળ પ્રભા સર્વે ઉપર પ્રસરી રહેતી હતી. સ્વામીજી અને સામાન્ય વર્ગનાં મનુષ્યો વચ્ચે રસભર્યા વાર્તાલાપ ચાલી રહેતો. સ્વામીજી જેવા એક જમદગુરુ અને એક ગરિય વૃદ્ધ સ્ત્રી વચ્ચે થયેલો વાર્તાલાપ અહીંમાં આપવો આવશ્યક છે; કારણ કે હિંદમાં ઉચ્ચ સ્થાન પ્રાપ્ત કરી રહેલા ગુરુતં વર્તન ગરિયમાં ગરિય મનુષ્ય તરફ પણ કેવા પ્રકારનું હોય છે તેનો ચિતાર તે આપે છે.

એક વૃદ્ધ સ્ત્રી સ્વામીજીનાં દર્શન કરવાને આવી. કેટલાક ધાર્મિક પ્રશ્નોના ખુલાસા મેળવવા એવો પણ તેનો વિચાર હતો. તે પોતાનું જીવન ધર્મ અને પવિત્રતામાં ગાળવાને ઇચ્છતી હતી. સ્વામીજીએ તેને ભગવદ્ગીતા વાંચવાનું કહ્યું અને તેના મનમાં દૃઢ ઠસાવ્યું કે ગૃહકાર્ય કરવામાં અને સંસારમાં પોતાનું કર્તવ્ય પરાંપર પળવવામાંજ ખરો ધર્મ સમાઈ રહેલો છે. તે વૃદ્ધ સ્ત્રીએ જવાબ આપ્યો. તેના જવાબમાં ધણો અર્થ સમાયલો હતો. તેણે કહ્યું કે “હું તે વાંચીશ, પણ વાંચું અને સમજું નહિ તો પછી એ વાંચ્યાનો અર્થ શો!” તે વૃદ્ધ સ્ત્રીનો જવાબ સુચવતો હતો કે ધર્મ માત્ર પુસ્તક વાંચવામાંજ સમાઈ રહેલો નથી, પણ ધર્મનાં સિદ્ધાંતો સમજી તે પ્રમાણે વર્તન કરવામાંજ રહેલો છે. વળી તે દર્શાવતો હતો કે હિંદમાં ગરિયમાં ગરિય મનુષ્યના અંતઃકરણમાં પણ ઉડી ધાર્મિક લાગણીઓએ વાસ કરેલો હોય છે. તે ગમે તેવા પ્રતિકુળ સંજોગોમાં મુકાયેલો હોય કે દારિદ્ર્યમાં સડતો હોય, છતાં તે પોતાની ધાર્મિક ભાવનાઓને ત્યજતો નથી. અન્ય પ્રદેશોમાં જેમ થાય છે તેમ હિંદમાં ધર્માચરણ દ્રવ્ય કે સત્તા ઉપર અવલંબીને રહેતું નથી. ઉપર ઉપરથી જોતાં ભારતવર્ષની પ્રજા અચૂકેળવાયલી ભાસે છે, પણ તેના હૃદયમાં ઉડી ધાર્મિક લાગણીઓ રહેલી છે. હિંદુઓની દૃષ્ટિમાં ઉત્તમ મનો-

નિમ્નહ અને ઈશ્વરભક્તિવાળા મનુષ્યોજ મોટા ગણાય છે. પ્રભુઓ કે મુલકોના જીતનારાઓ તેમને મન પ્રભુમક્ત કરતાં ઉતરતા છે. પ્રભુના ભક્તને સજ્જ પશુ માન આપે છે. હિંદુઓ “નમો નારાયણ” કહીને સાધુને નમે છે અને સાધુ બાળક જેવી સાદાઈ અને નમ્રતાથી સામામાં પ્રભુભાવ દર્શાવવાને માટે “નારાયણ” એવો પ્રત્યુત્તર આપીને તેનો સ્વીકાર કરે છે.

સામ્રાજ્યે સ્વામીજીએ ફોરારલ હોલમાં એક સુંદર ભાષણ આપ્યું. ભાષણનો વિષય “હિંદુ પુણ્યભૂમિ છે” એ હતો. ભાષણથી શ્રોતાઓના મન ઉપર ઘણીજ અસર થઈ રહી. સ્વામીજીએ કહ્યું કે “આજે અહીં આં ઉભો રહીને હું ખાત્રીથી કહું છું કે જગતમાં કોઈ પણ દેશ પુણ્યભૂમિ હોવાનો દાવો કરી શકે તેમ હોય તો તે ભારતવર્ષજ છે. જો કોઈ પણ ભૂમિએ નમ્રતા, ઉદારતા, પવિત્રતા, શાંતિ, આત્મ-દર્શન અને આધ્યાત્મિકતામાં જગતમાં સર્વથી શ્રેષ્ઠ સ્થાન પ્રાપ્ત કર્યું હોય તો તે આ ભારતવર્ષજ છે. અહીં આં ઘણા પ્રાચીન સમયથી મહાન ધર્મ પ્રવર્તેલો ઉત્પન્ન થતા આવ્યા છે અને તેઓએ વારંવાર શુદ્ધ આધ્યાત્મિક સત્યો અખિલ વિશ્વમાં પ્રસારાવી ચૂક્યાં છે.” “સ્વામીજીએ અનેક દર્શાવો આપીને પોતાના કથનની ખાત્રી કરી આપી હતી.

ખીજો દિવસ રવિવારનો હતો. તે દિવસે સાંજે સ્વામીજી મહા-દેવના દેવળમાં દર્શન કરવાને ગયા. તેમની સાથે ઘણા લોકો પણ ગયા હતા. જે રસ્તે થઈને તે જવાના હતા તે ઉપર આવેલા મહો-દ્વાઓને વાળી ઝુડીને સાફ કરવામાં આવ્યા હતા અને રોકની કરવામાં આવી હતી. આગ્નુઆગ્નુનાં ગામડાંમાંથી પણ ઘણા લોકો ત્યાં આવીને એકઠા થયા હતા. સર્વે તે મહાપુરુષનાં દર્શન કરવાને ઉત્સુક બની રહ્યા હતા. રસ્તામાં સ્વામીજીની ગાડીને વારંવાર રોકવામાં આવતી હતી; કારણકે ઘણા હિંદુઓ કુલ શ્યાદિ હાથમાં લઈને

સ્વામીજીને ભેટ કરવાને માર્ગમાં ઉભા થઈ રહ્યા હતા. કેટલાક પુષ્પની માળાઓ સ્વામીજીના ગળામાં પહેરાવતા અને કેટલાક ચંદન, પુષ્પ વગેરેથી તેમનું પૂજન કરતા. સ્વામીજી શિવાલયમાં પેડા એટલે તેમને “ હર હર મહાદેવ ” ના જયઘોષથી વધાવી લેવામાં આવ્યા.

સોમવારે સ્વામીજી રા. રા. ચીલીઆ નામના એક સદ્ગૃહસ્થને ખંગલે પધાર્યા. રા. રા. ચીલીઆનો ખંગલો ખાસ કરીને શણગારવામાં આવ્યો હતો. સ્વામીજી ત્યાં પધારવાના છે એમ જાણીને અસંખ્ય મનુષ્યો આમળથી તે ખંગલે ગયા હતા. સ્વામીજીને ત્યાં આવતા જોયા એટલે તેઓ ખુશાલીના પોકારો કરવા લાગ્યા. જેમ જેમ સ્વામીજી પાસે આવતા ગયા તેમ તેમ તે પોકારો વધતા ગયા. સ્વામીજી ખંગલામાં આવ્યા એટલે હાર અને પુષ્પોના વરસાદ તેમના ઉપર વરસી રહ્યો. એક ખાસ બનાવેલી બેઠક ઉપર સ્વામીજી બેઠા. પછીથી પવિત્ર ગંગાજળ તેમના ઉપર છાંટવામાં આવ્યું. સ્વામીજીએ સર્વેને જરા જરા પવિત્ર ભસ્મ પ્રસાદ તરીકે આપી. અત્યંત ખુશીથી લોકોએ એ પવિત્ર ભસ્મનો સ્વીકાર કર્યો. પોતાના ગુરુ શ્રી રામકૃષ્ણ પરમ-હંસની સુંદર છબી સામે બીંત ઉપર ટાંગેલી સ્વામીજીના જોવામાં આવી. એકદમ તે પોતાના આસન ઉપરથી ઉઠ્યા અને તે છબી પાસે જઈને તેને પૂજ્યભાવથી પ્રણામ કર્યા. રા. રા. ચીલીઆનો ખંગલો સાધુ સંતોને માટેજ બંધાવેલો છે એમ જાણીને સ્વામીજીએ ધણોજ સંતોષ દર્શાવ્યો. છેવટે કેટલાંક બજનો ગાવામાં આવ્યાં અને ત્યાંનું કાર્મ પુરું થયું.

તેજ દિવસે સ્વામીજીએ સાર્વજનિક હોલમાં “ વેદાન્ત ” ઉપર બાષણ આપ્યું. એ બાષણ સાંભળવાને કેટલાક હિંદુઓ યુરોપીયન પોશાક પહેરીને આવેલા હતા. તેમને આ બાષણ દરમ્યાન સ્વામીજીએ ખૂબ કપડો આપ્યો હતો. સ્વામીજી કોલેજમાં અભ્યાસ કરતા ત્યારે પણ

એ કોઈને પરદેશી પોષાકમાં જોતા તો તેને સખત ઇપકો દેતા અને જોવા અનુકરણ અને ટાપટીપને બાબલાપણું કહેતા. શિક્ષાઓમાં સર્વધર્મપરિષદમાં હિંદુધર્મનાં બિન્ન બિન્ન સ્વરૂપોને પ્રતિષ્ઠાદન કરવાને હિંદુસ્થાનથી બીજા પણ કેટલાક પ્રતિનિધિઓ આવેલા હતા, તેઓ પરદેશી પોષાકમાં સજ્જ થયેલા હતા; પણ ઉત્કટ સ્વદેશાભિમાની સ્વામી વિવેકાનંદ તો પોતાના દેશી પોષાકમાંજ હાજર થયા હતા અને તેથી કરીને શ્રોતાઓનાં મન ઉપર તે સૌથી વધારે અસર ઉપજાવવાને શક્તિમાન થયા હતા. સ્વધર્મનું પ્રતિષ્ઠાદન વિદેશી પોષાકમાં સજ્જ થઈને કરવું, એ સ્વામીજીને વિચિત્ર લાગતું હતું. બુદ્ધિશાળી અમેરિકન પ્રજા પણ સ્વામીજીને એ હેતુ સમજી ગઈ હતી અને તેથી તેમને સૌથી વધારે માન આપતી હતી. સ્વામીજીને અનુપમ બોધ સર્વને આકર્ષતો હતો, છતાં તેમાંએ તેમને સ્વદેશી પોષાક ધણે ઉમેરો કરતો હતો. અમેરિકાનાં વર્તમાનપત્રો તેમની શક્તિનાં બારે વખાણ કરતી વખતે પણ તેમના પોષાકથી ઉપજતી અસરનું વર્ણન આપવાને ચૂકતાં નહિ. સ્વામીજીનાં ભગવાં વસ્ત્ર અને શરીરનો મજબુત બાંધો દરેક વર્તમાનપત્રનો વિષય બની રહ્યાં હતાં. હિંદુ આચાર વિચારને માટે સ્વામીજીને એટલો બધો આગ્રહ હતો કે પોતાના પાશ્ચાત્ય શિષ્યોને પણ તે વારંવાર કહેતા કે ખરેખરા હિંદુ તમે ત્યારેજ કહેવાઓ કે જ્યારે છરી કાંટાને બદલે હાથવતેજ જમતાં શીખો.

બાપણમાં પેલા હિંદુઓના વિદેશી પોષક ઉપર પણ સ્વામીજી ઇપકો રૂપે કેટલુંક બોલ્યા હતા. અંગ્રેજી ભણનારા હિંદુઓ કંઈ પણ વિચાર કર્યા વગરજ યુરોપીયનોનું બાજી અનુકરણ કરે છે અને તેમના રીત રીવાજોને વખાણે છે તે કેવું નુકસાનકારક છે, તે સમજાવવાને માટેજ સ્વામીજીએ એ ઢીકા કરી હતી.

ધણાં આમ્રહબર્યાં આમંત્રણેને લીધે સ્વામીજીને સીસોનના ખીન્ન ભાગેમાં પણ જવું પડ્યું હતું. સિસોનથી તેઓ કેન્ડી અને ત્યાંથી મલીલા તેમજ અનુરાધાપુર ગયા. આ દરેક સ્થળે સ્વામીજીને અપૂર્વ માન મળ્યું હતું.

અનુરાધાપુરથી સ્વામીજી જઈના ગયા. જઈનાની કોલેજ ત્યાંથી બે માઇલ દૂર છે; ત્યાં સ્વામીજીને માનપત્ર આપવાનું હતું. આ બે માઇલનો આખો રસ્તો રૌશનીથી અને કેળનાં ઝાડથી તેમજ ધવળ પત્તાકાથી શણગારવામાં આવ્યો હતો.

લોકોમાં ધણેજ ઉત્સાહ ફેલાઈ રહ્યો હતો. આખા હીપક્રૅપ-માંથી હજારો મનુષ્યો સ્વામીજીનાં દર્શન કરવાને આવ્યાં હતાં. સાંજના છથી બાર સુધી સંધળો રસ્તો આવવા જવાના વ્યવહાર માટે બંધ-કરવામાં આવ્યો હતો. રાતના સાડા આઠે જે બધા વર-ધોડો કઢાડવામાં આવ્યો હતો તેમાં પંદર હજાર મનુષ્યોએ ભાગ લીધો હતો. કોલેજ આગળ બનાવેલા બધા મંડપમાં પહોંચ્યા પછી સ્વામીજીને માનપત્ર આપવામાં આવ્યું અને તેનો તેમણે યોગ્ય શબ્દોમાં પ્રત્યુત્તર આપ્યો હતો. બીજે દિવસે સવારે સાત વાગ્યે હિંદુ કોલેજમાં સ્વામીજીએ “વેદાન્ત” ઉપર ભાષણ આપ્યું હતું. લગભગ ચાર હજાર માણસો ત્યાં એકઠાં થયાં હતાં. સ્વામીજીએ ધર્મના સિદ્ધાંતોનું ટુંકામાં પણ બહુજ સરસ રીતે પ્રતિપાદન કર્યું હતું. આ ભાષણમાં સ્વામીજીએ “પ્રીતિ અને સામર્થ્ય” નો ભોધ કર્યો હતો. સગુણ ઇશ્વરની ઉપાસનાથી મનુષ્યના હૃદયમાં અપૂર્વ પ્રીતિનો ઝરો વહી રહે છે, પણ સગુણ બ્રહ્મની ઉપાસનાથી આગળ વધીને મનુષ્યે નિર્ગુણ બ્રહ્મની ઉપાસના કરવી આવશ્યક છે; કારણ કે બ્રહ્મને સગુણ ઇશ્વર તરીકે ભજવ્યાથી મનુષ્યમાં એક પ્રકારનું દૌર્બલ્ય અને પરાધિનતાનો વાસ થઈ રહે છે. તેમણે કહ્યું કે

“ આપણા દેશમાં અત્યારે આપણને અશ્રુપાત કરવાની જરૂર નથી; પણ સામર્થ્યની જરૂર છે. જ્યારે સઘળા બહેમોને ત્યજી દેવામાં આવે છે અને મનુષ્ય અહં બ્રહ્માસ્મિ એવું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરીને સ્વાવલંબી બને છે ત્યારે તે કેટલું બધું સામર્થ્ય પ્રાપ્ત કરી રહે છે ! એવો મનુષ્ય પોતાના આત્માની શક્તિ ઉપરજ આધાર રાખે છે. એ આત્મા અજર, અમર, અનાદિ અને અનંત છે. તેને શસ્ત્રો છેદી શકતાં નથી, અગ્નિ તેને બાળી શકતો નથી, ઉષ્ણતાથી તે સૂકતો નથી, પાણીથી તે પલળતો નથી. એની મહત્તા આગળ સૂર્ય, ચંદ્ર અને તેમનાં મંડળો સમુદ્રમાં ટીપાં સમાન છે; દિશાઓ શુન્યવત્ છે અને કાળનું અસ્તિત્વ નથી. એ કીર્તિવંત આત્માના અસ્તિત્વમાં આપણે શ્રદ્ધા રાખવી જોઈએ. એ શ્રદ્ધા વડેજ તમે જેવા ધારશો તેવા થઈ શકશો. તમે પોતાને નબળા ધારશો તો નબળા થશો અને સામર્થ્યવાન ધારશો તો સામર્થ્યવાન થશો. અપવિત્ર ધારશો તો તમે અપવિત્ર થશો અને પવિત્ર ધારશો તો પવિત્ર થશો. આપણે વાસ્તવમાં સર્વ સામર્થ્યવાન, સર્વ સત્તાવાન અને સર્વજ્ઞ છીએ. સઘળું જ્ઞાન, સઘળી સત્તા, પવિત્રતા અને સ્વતંત્રતા આપણામાં છેજ. આપણે તેને શા માટે દર્શાવી શકતા નથી ? કારણ એજ કે આત્માની સર્વ શક્તિમત્તાના અસ્તિત્વમાં આપણને શ્રદ્ધા નથી. તેના અસ્તિત્વમાં શ્રદ્ધા રાખો અને તેનો આધાર આપણામાં થયા વગર રહેશે નહિ. તેનો આધાર થવોજ જોઈએ. નિર્ગુણ બ્રહ્મનું જ્ઞાન આપણને એ પ્રમાણે શિખવે છે. તમારાં સંતાનોને બાલ્યાવસ્થાથીજ આવું શિક્ષણ આપીને સામર્થ્યવાન બનાવો. તેમને બીજા હલકા વિચારો આપીને નબળા થવાનું શિખવશો નહિ અને માત્ર બાહ્ય ક્રિયાઓનોજ તેમને બોધ કરશો નહિ. તેમને સ્વાવલંબી અને હિંમતવાન બનાવો. ગમે તેવી સ્થિતિમાં જન્મ પ્રાપ્ત કરવાનું

અને સધળાં સંકટો સહન કરવાનું તેમને શિખવેલું. પ્રથમ તેમને આત્માનો મહિમા સમજવો. માત્ર વેદાન્તદ્વારાજ એ મહિમા તમને મળી શકશે. પ્રેમ અને ભક્તિના વિચારો તેમજ અન્ય ધર્મોમાં જે વિચારો છે તે પણ તેમાં છે; પણ તેનો આત્મા સંબંધી વિચાર જીવનનો અત્યંત પોષક છે. તે વિચાર ધણેજ અલૌકિક છે. વેદાન્તમાં-માત્ર વેદાન્તમાંજ, અખિલ વિશ્વમાં મોટો ફેરફાર કરી શકે એવો આ ભવ્ય વિચાર રહેલો છે. તે વિચાર ભૌતિક અને આધ્યાત્મિક જ્ઞાનની એકવાક્યતા પણ સાધી શકશે. ”

વેદાન્ત ઉપરનું બાંધણું સમાપ્ત કરતે કરતે સ્વામીજી હિંદની પ્રાચીન સંસ્થાઓની ઉપયોગિતા વિષે બોધ આપવા લાગ્યા. તેમણે કહ્યું કે એ પ્રાચીન સંસ્થાઓ આપણને પ્રજા તરીકે જાળવી રાખવાને ધણી જરૂરની છે. જ્યારે એ જરૂર મટી જશે ત્યારે એ સંસ્થાઓ એમની મેળેજ નષ્ટ થઈ જશે. તેમણે લોકોને બોધ આપ્યો કે જે પાશ્ચાત્ય પ્રજાઓએ હજી પોતાની સમાજોનીજ સ્થિરતા પ્રાપ્ત કરી નથી તે પ્રજાઓનું કંઈ પણ કહેવું સાંભળશો નહિ. સ્વામીજીએ કહ્યું કે “ એક આજકાલનું બાળક, જે પરમ દિવસે તો મરી જાય તેવી સ્થિતિમાં છે તે મારી પાસે આવીને મને મારી સધળી યોજનાઓ ફેરવી નાખવાનું કહે અને તેના કહ્યા પ્રમાણે જો હું મારી યોજનાઓને ફેરવી નાંખું તો મારા જેવો મૂર્ખ બીજો કોણ? આવી બાલકના જેવીજ સલાહ જુદા જુદા દેશોમાંથી આપણને મળતી રહે છે. તેમને હિંમતથી કહેજો કે, “ તમે તમારી સમાજોનેજ એક વાર સ્થિર બનાવો અને પછીથી અમે તમારું કહેવું સાંભળીશું. તમે એક વિચારને બે દિવસ પણ વળગી રહેતા નથી, તમે માંસ માંસ લડો છો અને નિષ્ફળ નિવડો છો. વર્ષાઋતુમાં પતંગીયાં જન્મે છે અને શ્રાવણ મિનિટમાં મરી જાય છે, તેવીજ તમારી સ્થિતિ છે. તમે પર-

પોતાની માફક ઉપર તરી આવો છો અને પાછા પરપોટાની માફક પોતાની મેળેજ નષ્ટ થઈ જાઓ છો. પ્રથમ અમારા જેવા સેંકડો વર્ષ સુધી ટકી શકે એવા નિયમો અને અમારા જેવી ટકાઉ સંસ્થાઓ ઉત્પન્ન કરો. ત્યાર પછીજ તમે અમારી સાથે વાત કરવાને લાયક થશો.”

સ્વામીજીનું બાપણુ સમાપ્ત થયા પછી કેપ્ટન સેવીઅર ઉભા થયા. તેમણે કહ્યું કે તેમના ધર્મમાં તેમને જરાકે જ્ઞાતિ મળી નહિ અને જ્યારે સ્વામી વિવેકાનંદ લાંડનમાં આવ્યા અને વેદાન્તનો બોધ કરવા લાગ્યા ત્યારે તે અને તેમનાં પત્ની તેમનો બોધ અત્યંત બાવથી ગ્રહી રહ્યાં. વેદાન્તના સિદ્ધાંતોની સત્યતા વિષે તેમની પક્કી ખાત્રી થઈ છે તેથી તે બંને વંદાની જન્મભૂમિ ભારતવર્ષમાં વેદાન્તના સિદ્ધાંતોને મૂર્તિમાં મૂકવાને આવેલાં છે.

અકરણુ ૪૪ સું-ભારતવર્ષની ભૂમિપર.

તેજ દિવસે રાત્રે સ્વામીજી અને તેમના શિષ્યો પમ્પાન ગયા. જરનાથી તે એક જહાજમાં બેસી ગયા હતા. કિનારા ઉપર તેમને સામા ભેવાને માટે રામનદના મહારાજ આવ્યા હતા. પમ્પાનના સ્નેહીઓએ સ્વામીજીને માનપત્ર આપ્યું. માનપત્રની ક્રિયા વખતે રામનદના રાજા ન ધણી ઉડી લાગણીઓથી પોતાનો પૂજ્યભાવ પ્રદર્શિત કર્યો. તેના જવાબ વાળતાં સ્વામીજી શ્રોતાઓને પોતાના કર્તવ્યનું બાન કરાવતાં કહ્યું કે, “આધ્યાત્મિક સત્યો પ્રાપ્ત કરવાને માટે આખા જગતની દૃષ્ટિ હવે ભારતવર્ષ તરફ વળી રહેલી છે. ભારતવર્ષે અખિલ વિશ્વને માટે કાર્ય કરવાનું છે. માનવજીવનનું ઉત્તમમાં ઉત્તમ આદર્શ ભારતવર્ષમાંજ મળી આવશે એ આદર્શ આપણા સંસ્કૃત સાહિત્ય અને તત્ત્વજ્ઞાનમાં સમાઈ રહેલું છે. પાશ્ચાત્ય

પંડિતો એ આદર્શને સમજવાને હાલમાં ઘણું મથી રહેલા છે. એ આદર્શ હજારો વર્ષથી ભારતભૂમિનો અંગત મુલ્ય થઈ રહેલું છે. ”

અહીં આં સ્વામીજી ત્રણ દિવસ રહ્યા અને પચ્ચાન તથા રામેશ્વરના લોકોને તેમના દર્શનનો અપૂર્વ લાભ મળ્યો. બીજો દિવસે સ્વામીજી રામેશ્વર મહાદેવનાં દર્શન કરવાને ગયા. રામેશ્વરનું દેવાલય ઘણું પ્રાચીન છે. હારકાં, બદ્રીનાથ, અને જગન્નાથ જેવું તે પણ એક પવિત્ર ધામ છે. પાંચ વર્ષ ઉપર તે એક પ્રવાસી સાધુ તરીકે પગે ચાલીને થાક્યા પાક્યા લાં ગયા હતા. હાલની મુલાકાત તેથી જુદાજ સંજોગોમાં તેઓ લે છે એ સર્વ સ્વામીજીને સાંભરી આવ્યું. સર્વધર્મપરિષદથીજ ભારતવાસીઓની આંખો ઉઘડી હતી. તે પહેલાં તેમને ખબર નહોતી કે સ્વામી વિવેકાનંદ જેવો એક અસામાન્ય પુરુષ ભારતવર્ષમાં વિસરી રહેલો છે. ભારતવાસીઓને પોતાના અસામાન્ય પુરુષોની કેવી કદર છે ? આપણે આપણા મહાપુરુષો અને ઉત્તમ વસ્તુઓ તરફ કેવા બેઠરકાર છીએ ? આપણા મહાપુરુષો ઈંગ્લાંડ કે અમેરિકામાં જઈને પાશ્ચાત્યોની છાપ મેળવે નહિ ત્યાં સુધી આપણને તેમના અસ્તિત્વની પણ ખબર પડતી નથી !

સ્વામીજી શિવાલયની નજીક આઝા એટલે સામે એક સરખસ આવ્યું. સ્વામીજીને લેવાને તે આવતું હતું. તે સરખસમાં શિવાલયના ધ્વજ, પતાકા, છત્ર અને હાથી, ઘોડા, ઉંટ વગેરે હતું, તેથી તે ઘણુંજ ભવ્ય જણાતું હતું હિંદુઓ મહાત્માઓને આવી રીતેજ અન આપે છે. તે સરખસમાં જોડાઈને સ્વામીજી અને તેમના શિષ્યો શિવાલયમાં ગયા. શિવાલય ઘણી કારીગિરીથી બાંધવામાં આવેલું છે. શિલ્પશાસ્ત્રના અદ્ભુત અને ભવ્ય નમુનાઓ તેમાં નજરે પડે છે. ત્યાં ખાસ કરીને એક ગેલેરી (હળું) જોવા લાયક છે. બરાબર એક હબર ચાંબલા ઉપર તે બાંધવામાં આવેલી છે. હિંદની પ્રાચીન કારીગિરીનું તે અપ્રત્યુત

બાન કરાવે છે. સ્વામીજીએ ફરીને તે સધળું જોયું.

રામેશ્વર મહાદેવ જેવા પ્રખ્યાત અને અત્યંત પવિત્ર શિવાલયની પવિત્ર ભૂમિ ઉપર ઉભા રહીને સ્વામીજીએ “તીર્થ” અને “પૂજા” એ વિષયો ઉપર એક સુંદર વ્યાખ્યાન આપ્યું. સ્વામીજીએ કહ્યું કે, “ધર્મ માત્ર ધાર્મિક ક્રિયામાં સમાધિ રહેલો નથી, પણ તે પ્રેમમાં રહેલો છે. હૃદયમાં અંતઃકરણપૂર્વક ધારણ કરેલા શુદ્ધ પ્રેમમાં તે વસેલો છે. બાહ્ય પૂજા તો માત્ર આંતર પૂજનનું એક બાહ્ય ચિન્હજ છે. આંતર ભક્તિ અને પવિત્રતા એજ ખરી સત્ય વસ્તુઓ છે. ગરિમ, નિર્બળ અને રાગી મનુષ્યોને શિવ સ્વરૂપ ધારી તેમની સેવા કરનાર પુરુષજ ખરો શિવનો ભક્ત છે. માત્ર મૂર્તિનેજ શિવ તરીકે ભજનાર મનુષ્ય ભક્તિની શરૂઆતજ કરે છે. જે મનુષ્ય ફક્ત દેવાલયોમાંજ શિવને જીવે છે તેના ઉપર શિવજી અધિક પ્રસન્ન થતા નથી; પણ ન્યાત, જાત કે ધર્મનો ભેદ રાખ્યા વગર એક પણ ગરિમ મનુષ્યને જે સહાય કરે છે તેની ઉપર શિવજી અત્યંત પ્રસન્ન થાય છે.”

સ્વામીજીનું બાપણ સાંભળીને રામનંદના રાજા અત્યંત પ્રસન્ન થયા. બીજે દિવસે તેમણે હજારો ગરિમોને અન્ન વસ્ત્રાદિ આપ્યાં. એ પછી પણ તેમણે એ કમ જારી રાખ્યો. પશ્ચિમમાં અપૂર્વ ફતેહ મેળવીને સ્વામીજી પોતાની માતૃભૂમિમાં પાછા આવ્યા. તેની યાદ-ગીરીમાં હિંદના કિનારા ઉપર જે સ્થળે તેમણે પોતાનાં પવિત્ર ચરણ-કમળ પ્રથમ મુક્યાં તે સ્થળે રાજાએ એક કીર્તિસ્તંભ ઉભો કર્યો. તે કીર્તિસ્તંભ ઉપર નીચેના શબ્દો લખેલા છે:—

“સત્યમેવ જયતે । રામનંદના રાજા બારકર સેતુપતિએ આ કીર્તિસ્તંભ ઉભો કરેલો છે. પશ્ચિમમાં પરમપૂજ્ય સ્વામી વિવેકાનંદ વેદાન્તનો બોધ કરીને, મહત્કીર્તિ અને જય મેળવીને પોતાના પાશ્ચાત્ય શિષ્યો સાથે હિંદમાં પાછા ફર્યા, ત્યારે આ સ્થળેજ તેમનાં

પવિત્ર પગલાં પ્રથમ મૂકવામાં આવ્યાં હતાં, તા. ૨૭ જાન્યુઆરી સને ૧૮૯૭.”

તે દિવસે સાયંકાળે સ્વામીજી અને તેમના શિષ્યો રામનદ ગયા. ત્યાં તેમને ભારે માન આપવામાં આવ્યું. તેમના માનમાં કહાડેલા સરઘસમાં રાજ્ય જાતે પગે ચાલીને બંદોબસ્ત રાખતા હતા. પછી એક ભવ્ય મકાનમાં તેમને માનપત્ર આપવામાં આવ્યું. માનપત્રનો જવાબ આપતાં સ્વામીજીએ કહ્યું કે, “આ જગતમાં દરેક પ્રજા અમુક કાર્ય કરવાને માટેજ સરજાયેલી છે. દરેક પ્રજાનાં ખાસ લક્ષણો હોય છે. ખાસ ગુણોને તે જન્મથીજ પ્રાપ્ત કરી રહેલી હોય છે. એ ગુણો અને લક્ષણોનો વિકાસ કરવામાંજ તેનું જીવન રહેલું છે. પ્રજાક્રિય જીવનનું સત્વ, મૂળ અને આધાર તેમાંજ રહેલાં છે. ભારતવર્ષનું જીવન “ધર્મ” છે. તે ધર્મને-પ્રજા સત્ત્વને હણીશો તો પ્રજા પોતેજ નષ્ટ થશે. પાશ્ચાત્ય સંસ્કૃતિ બધે તમને અદ્ભુત અને પ્રકાશમય લાગે. પણ તેની પ્રગતિ ભૌતિક છે, તે મિથ્યા છે, એક પ્રભુજ ખરો છે. એક આત્માજ સત્ય વસ્તુ છે.”

પાશ્ચાત્ય સંસ્કૃતિને સ્વામીજી વખોડતા હતા; પણ તેમાં જે કેટલાંક ઉત્તમ તત્ત્વો રહેલાં છે તે દર્શાવવાનું અને તેમાં જે કંઈ શ્રેષ્ઠ લાગે તેને અનુસરવાનું કહ્યા વગર તેઓ રહેતા નહિ. વળી જીના અને નવા વિચારવાળા બંને પ્રકારના હિંદુઓમાં રહેલી ખામીઓ પણ તેઓ સમજતા. પરદેશીઓનું અનુકરણ કરી રહેલા નવા વિચારના મનુષ્યો કરતાં સ્વામીજી જીના વિચારના વૃદ્ધ મનુષ્યોને વધારે પસંદ કરતા. તેમના એ વિષેના વિચારો નીચે પ્રમાણે હતા.

“પરદેશીઓનું અનુકરણ કરી રહેલા મનુષ્યો કરતાં જીના વિચારના વૃદ્ધ મનુષ્યોને હું વધારે પસંદ કરું છું; કારણ કે જીના વિચારનો વૃદ્ધ ગમે તો આપણી દૃષ્ટિએ અમણુ હશે, વિચિત્ર હશે, પણ

તેનામાં પુરુષાર્થ છે, તેનામાં શ્રદ્ધા છે, તેનામાં સામર્થ્ય છે, તે સ્વાવલંબી છે. પરદેશીઓનું અનુકરણ કરનાર નવા વિચારનો મનુષ્ય સત્વર્ણ છે, અહીંથી તહીંથી એકઠા કરેલા વિચારોએ તેનામાં વાસ કરેલો છે; તેના વિચારોમાં એકતા, જાતીયતા તેમજ પરસ્પર સંબંધ નથી. નવા વિચારનો હિંદુ સ્વાવલંબી નથી. તેનું મગજ રાત દિવસ એક વિષયમાંથી બીજામાં અને બીજામાંથી ત્રીજામાં ભ્રમ્યા કરે છે અને કાર્યમાં પ્રેરનાર ઉત્સાહ તો તેનામાં છેજ નહિ.”

બીજે દિવસે સ્વામીજીને તામીલ અને સંસ્કૃત ભાષાઓમાં માનપત્રો આપવામાં આવ્યાં. સ્વામીજીએ તેમના યોગ્ય શબ્દોમાં જવાબ આપ્યા. રામનજના રાજને તેમણે “રાજર્ષિ” કહીને સંબોધ્યા. ત્યાંથી સ્વામીજી પરમકુડી ગયા. ત્યાં તેમને આપેલા માનપત્રના જવાબમાં સ્વામીજીએ કહ્યું કે; દરેક સમાજનું બંધારણ બેમાંની એક વસ્તુ ઉપર મુખ્ય આધાર રાખતું હોય છે. ગમે તો તે આધ્યાત્મિક વિચારો ઉપર બંધાયેલું હોય અથવા તો તે ભૌતિક વિચારો ઉપર બંધાયેલું હોય, પણ આધ્યાત્મિક વિચારોજ માનવ જીવનને વાસ્તવ સુખ અને શાશ્વતપણું આપી શકે છે. મનમદુરામાં પણ સ્વામીજીને માનપત્ર આપવામાં આવ્યું. તેમાં દર્શાવ્યું હતું કે ભારતવર્ષમાં ખ્રિસ્તીઓ અને મુસલમાનોની સંખ્યા વધતી જાય છે. સ્વામીજીએ તેના જવાબ આપતાં જણાવ્યું કે તેમાં હિંદુઓનોજ દોષ રહેલો છે; કારણ કે હિંદુઓ ગરિબ અને સામાન્ય વર્ગોને ધાર્મિક તેમજ વ્યવહારિક કેળવણી આપવાનું ભૂલી ગયા છે. સ્વામીજીએ ભાર દધને કહ્યું કે તમે વૃદ્ધ પંડિતો પાણી જમણે હાથે પીવું કે કાળે હાથે પીવું ? એવા નજીવ પ્રશ્નોનું નિરાકરણ કરવામાં આપો જન્મારો ગાળી નાંખો છો; તેના કરતાં સામાન્ય વર્ગોને કેળવણી આપવામાં સમય વ્યતીત કરો તો કેવું સાઈ ! સમજી અને ધનવાન વર્ગોએ પોતાનાથી નીચલા વર્ગો તરફ બેકાળજી

રાખવાથીજ પ્રજા અધોગતિને પ્રાપ્ત થતી જાય છે અને તેની શારિ-
રીક તેમજ માનસિક શક્તિનો હાસ થતો જાય છે. આજકાલ હિંદુ
પ્રજાનો ધર્મ બસ પાણીચારામાં અને રસોડામાંજ આવી
રહેલો છે ! રસોઈનાં અને પાણીનાં પાત્રોજ તેમનો ઇશ્વર
બની રહેલાં છે !

ત્યાંથી સ્વામીજી મદુરા ગયા. ત્યાંના લોકોએ પણ સ્વામીજીને
માન આપવામાં પાછી પાની કરી નહિ.

કુંબાકોનમમાં મળેલા માનપત્રનો ઉત્તર આપતાં સ્વામીજીએ
સમજાવ્યું કે, જગતમાં માત્ર વેદાન્ત ધર્મજ સૌથી શ્રેષ્ઠ છે- કારણ કે
તે નિત્ય સત્યોત્તો બનેલો છે. એ વેદાન્તજ અખિલ વિશ્વનો ધર્મ
થઈ રહેશે. તેનું કારણ એ છે કે તેમાં નૈતિક નિયમોનો પાયો તત્વ-
જ્ઞાન ઉપર રચાયેલો છે. બીજા કોઈ પણ ધર્મમાં તમને એવું મળશે
નહિ. વળી જગતનાં સઘળાં શાસ્ત્રોમાં એકલાં હિંદુશાસ્ત્રોના સિદ્ધાં-
તોજ આધુનિક વિજ્ઞાનશાસ્ત્રોનાં તત્વોને અતુકુળ છે. અખિલ વિશ્વની
એકતા પ્રતિપાદન કરનારો વેદાન્તનો બલ્ય સિદ્ધાંત યૂરોપના વિચ્છા-
સ્વંત પુરૂષો આપણી પાસેથી લેવા ઇચ્છા રાખે છે.

યૂરોપની વૈજ્ઞાનિક શોધખોળોથી યૂરોપના વિજ્ઞાનશાસ્ત્રીઓએ
હાલમાં સિદ્ધ કર્યું છે કે હું, તમે, સૂર્ય, ચંદ્ર અને તારાઓ, સર્વે
વસ્તુઓ સમષ્ટિરૂપી એકજ અપરિમિત મહાસાગરનાં નાનાં મોટાં
મોજાંઓ છીએ; પરંતુ હિંદુ માનવશાસ્ત્રે તો હજારો વર્ષ પૂર્વેથી એ
વાત સાબીત કરી મૂકેલી છે. વળી તેથી પણ આગળ વધીને વેદાન્તે
સમજાવ્યું છે કે દૃશ્યમાન થતા સર્વે જડ પદાર્થોની પાછળ સત્તા રૂપે
રહેલો આત્મા પણ એકજ છે. કુંબાકોનમથી સ્વામીજી મદ્રાસ ગયા.

પ્રકરણ ૪૫ સુ-મદ્રાસમાં અપૂર્વ માન.

કુંબકોનમ અને મદ્રાસની વચમાં આવેલાં સ્ટેશનો ઉપર સ્વામીજીને જે માન આપવામાં આવ્યું હતું તેનું વર્ણન આપવું અશક્ય છે. નાનાં મોટાં સઘળાં સ્ટેશનો ઉપર હજારો માણસો તેમનાં દર્શન કરવાને ભેગાં થઈ રહ્યાં હતાં. કેટલાંક નાનાં સ્ટેશનો ઉપર આગગાડી ઉભી રહેતી નહોતી ત્યાં લોકો આધેથી તેમનાં દર્શન કરીને પોતાને ધન્ય માનતા હતા. સ્વામીજીનાં દર્શનને માટે લોકો કેવા આતુર હતા તેનો ખ્યાલ નીચેના વર્ણનથી આવી શકશે.

કુંબકોનમથી મદ્રાસ જતાં રસ્તામાં એક નાનું સ્ટેશન આવતું હતું. આગગાડી ત્યાં ઉભી રહેવાની નહોતી. અસંખ્ય મનુષ્યો સ્વામીજીનાં દર્શન કરવાને સ્ટેશન ઉપર એકઠા થયા હતા. આગગાડી ત્યાં ઉભી રહેવાની નથી એમ જાણીને તેમણે તેને ઉભી રાખવાને સ્ટેશન માસ્તરને અરજ કરી, પણ તેણે ના પાડી. લોકોએ ધણા અધીરા બની ફરી ફરીને આજીજી કરી, પણ કંઈ વળ્યું નહિ. આથી ગાડી આવતી દૂરથી જણાતાંજ ધણા લોકો રેલ્વેના પાટા ઉપર સુઈ ગયા! સ્ટેશન માસ્તરને શું કરવું તે નહિ સૂઝવાથી નાસી ગયો. આગગાડીમાંથી એજીન ચલાવનારે જોયું તો પાટા ઉપર હજારો મનુષ્યોને પડેલાં જોયાં. તેણે તરતજ ગાડી ઉભી રાખી. સ્વામીજીના ઉખાની આસપાસ લોકો ફરી વળ્યા અને તેમનાં દર્શન કરીને હર હર મહાદેવના હર્ષનાદ કરી રહ્યા. લોકોનો અત્યંત ભાવ જોઈને સ્વામીજી ઉખામાંથી બહાર આવ્યા અને કેટલીક મિનિટ સુધી ઉભા રહ્યા. તેમણે પ્રીતિથી પોતાના બંને હાથ લંબાવીને સર્વને આશ્વિર્વાદ આપ્યા.

સ્વામીજી આવે છે એવી ખબર તારથી મજતાંજ આખા મદ્રાસ શહેરમાં ભારે ઉત્સાહ વ્યાપી રહ્યો. તેમને આવકાર આપવાની ભારે

તેયારીઓ થવા લાગી. મદ્રાસ શહેરના સઘળા રસ્તાઓને અને મહોલ્લાઓને શશુમારવામાં આવ્યા અને રસ્તામાં કમાનોવાળા સત્તર દરવાજા ઉભા કરવામાં આવ્યા. “ પૂજ્ય વિવેકાનંદ ધણું જીવો. ” “ ભારતવર્ષ વિવેકાનંદને આવકાર આપે છે. ” “ શાંતિપ્રસારક દેવ-દૂત, તમારો જય હો! ” “ શ્રી રામકૃષ્ણ પરમહંસના કીર્તિવંત શિષ્ય. ” “ एकं सत् विमा बहुधा वदन्ति । ” વગેરે શબ્દો તે કમાનો ઉપર લખવામાં આવ્યા હતા. સ્વામીજી આવ્યા તે દિવસે લોકોનું એક મોટું ટોળું તેમને સામા લેવાને રોશન ઉપર ગયું. જર્સીસ સુશ્લેષ્ય આચર અને તેમના જેવા ખીજા પુરૂષો પણ તેમાં હતા.

ગાડી પાસે આવી પહોંચતાંજ લોકોના હર્ષનો પાર રહ્યો નહિ. સ્વામીજીને પુષ્પહાર પહેરાવ્યા પછી સર્વે એક સરખસના આકારમાં ગોઠવાઈ ગયા અને સ્વામીજીને ગાડીમાં બેસાડીને શહેરમાં લઈ જવામાં આવ્યા. સરખસ પેલી સત્તર કમાનોવાળા દરવાજાઓમાં થઈને પસાર થયું. સરખસમાં લગભગ દસ હજાર માણસો ભાગ લઈ રહ્યાં હતાં. આખે રસ્તે “ હર હર મહાદેવ ” તેમજ “ જય રામ-કૃષ્ણ, વિવેકાનંદ ” ના પોકારો થયા કરતા હતા. થોડેક રસ્તે ગયા પછી સ્વામીજીની ગાડીના ઘોડા છોડી નાંખવામાં આવ્યા અને લોકો તેને ખેંચીને લઈ ગયા. કેસલ કર્નાનમાં તેમને ઉતારો આપવામાં આવ્યો.

મદ્રાસ સ્વામતમંડળ, વિદ્યુત વૈદિક સભા, સંસાર સુધારા સમાજ, ખેત્રીના મહારાજા, તેમજ ખીજા અનેક મંડળો તરફથી સંસ્કૃત, ઈંગ્લીશ, તામીલ અને તેલુગુ ભાષામાં લખાયેલાં વીસેક માનપત્રો વંચાયા બાદ સ્વામીજીને ભેટ કરવામાં આવ્યાં. સઘળાં માનપત્રોનો જવાબ મકાનમાં આપવો અશક્ય હતો; કારણ કે લગભગ દસ હજાર માણસો ત્યાં એકઠાં થયાં હતાં અને મકાનમાં ઉભા રહેવાની જગ્યા પણ નહોતી, એથી કરીને સ્વામીજી મકાનની બહાર આવ્યા

અને એક મોટા મેદાનમાં એક ગાડી ઉપર ચડી હાંકનારની તે જગ્યાએ ઉભા રહીને એક ટુંકો જવાબ આપ્યો અને માણસોની પડાપડી અને અભ્યવસ્થાને લીધે વધારે કહેવાનું ખીજ કોઈ પ્રસંગને માટે મુલતવી રાખ્યું. એ વખતનો દેખાવ ધણેજ રમણીય હતો, કારણ કે માડી ઉપર ઉભેલા સ્વામીજીને જોઈ રથમાં ઉભા રહી અનુનતે બોધ કરી રહેલા શ્રીકૃષ્ણ સર્વને યાદ આવતા હતા.

સ્વામીજીના આગમનના સંબંધમાં “મદ્રાસ ટાઇમ્સ પત્રે” નીચે પ્રમાણે લખ્યું હતું:—

“છેલ્લાં કેટલાંક અઠવાડીયાંથી મદ્રાસના લોકો ધણીજ આતુરતાથી સ્વામી વિવેકાનંદના આગમનની રાહ જોઈ રહ્યા હતા. મદ્રાસમાં તેમનું નામ દરેક મનુષ્યના મુખમાંથી નીકળી રહ્યું છે. શાળા, પાઠશાળા, કોલેજ, હાઇકોર્ટ અને મદ્રાસના મહોલ્લાઓ તથા બજારોમાં પણ હજારો મનુષ્યો “સ્વામી વિવેકાનંદ ક્યારે આવશે” એમ પૂછતા નજરે આવે છે. મદ્રાસમાં પરિક્ષા આપવાને આવેલા હજારો વિદ્યાર્થીઓ પરિક્ષા થઈ જવા છતાં સ્વામીજીનાં દર્શન કરવાને રોકાયેલા જોવામાં આવે છે. સ્વામીજીને આવકાર આપવાને સર્વજન ભારે તૈયારીઓ ચાલી રહી છે. ઇ. ઇ.”

મદ્રાસના ખીજ એક મુખ્ય વર્તમાનપત્રે લખ્યું હતું કે:—
“આવો સંવત્સર લોકોની સંમતિવાળો અને ઉત્સાહમયો આવકાર કોઈ હિંદુ કે યુરોપિયન સદ્ગૃહસ્થને કે રાજાને મદ્રાસમાં અત્યાર અમાડ અપાયલો મદ્રાસના લોકોએ ધણું વર્ષથી જોયો નથી. સ્વામી વિવેકાનંદને જે અપૂર્વ ભાવથી મદ્રાસના લોકોએ વધાવી લીધા હતા તેના કરતાં વધારે પ્રેમદર્શક, વધારે હૃદયગ્રાહી અને વધારે શુભ ચિન્હ સુચક આવકાર કોઈને પણ મળ્યો હોય એમ મદ્રાસના વૃદ્ધમાં વૃદ્ધ માણસોને પણ યાદ આવતું નથી. અમે ખાતરીથી કહીએ

છીએ કે આ બનાવ ઉછળતી પ્રજના હૃદયમાં સદાએ જગૃત રહેશે.”

ઉપર પ્રમાણે સ્વામીજી કોલંબોથી મદ્રાસ સુધીમાં માન મેળવી રહ્યા હતા, પણ એતો માત્ર શરૂઆતજ હતી. જેમ ખુશાલીમાં દૂરથી કરાયેલો તોપનો અવાજ-ધ્વનિ સર્વત્ર ફેલાઈ જાય છે અને તેમાંથી પાછો પ્રતિધ્વનિ નીકળી સઘળાં સ્થળોમાં પ્રસરી રહે છે તેમ સ્વામીજીના આગમનથી લોકોની ખુશાલી અને ઉત્સાહ જેમ જેમ તે હિંદુસ્તાનમાં આગળ વધતા ગયા તેમ તેમ વધારેને વધારે વધતો ગયો અને તેનો ધ્વનિ-પ્રતિધ્વનિ સિંદોનથી દિમાલય સુધી વ્યાપી રહ્યો; અને ભારતવર્ષની જગૃતિનાં શુભ ચિન્હ તેમાં સર્વને જણાઈ રહ્યાં.

મદ્રાસમાં સ્વામીજી જે નવ દિવસ રહ્યા તે દિવસો મદ્રાસના લોકોને મન “ નવરાત્રિના દિવસો જેવાજ હતા. મદ્રાસીઓનો ધણો ઉત્સાહ જોઈ સ્વામીજીને પણ નવો ઉત્સાહ આવ્યો હતો અને પોતાનાં બાપણોમાં તેમણે હિંદુઓની જવાનદારી, પૌર્વાત્ય અને પાશ્ચાત્ય આદર્શો તેમજ વેદાન્તની આવશ્યકતા ધણી સુંદર રીતે પ્રતિપાદન કરી હતી. સ્વામીજીની અનુપમ વક્તૃત્વશક્તિ અને વિષયને પ્રતિપાદન કરવાની મોહક કળા જોઈને મદ્રાસના પ્રખ્યાત “ હિંદુ ” પત્રે લખ્યું હતું કે:—

“ સ્વામીજી જેવી અદ્ભુત વક્તૃત્વ શક્તિવાળો વક્તા મદ્રાસના ઇશ્વરમાં ઇશ્વર મનુષ્યના પણ જોવામાં આવ્યો નથી.”

સ્વામીજીનું પહેલું બાપણ “ મારા કાર્યની યોજના ” ઉપર થયું હતું. સ્વામીજીએ કહ્યું કે; “ મેં અમેરિકામાં ‘જેયુ’ છે કે ત્યાં સામાજિક જીવન ઉપર ધર્મની વ્યવહારિક અસર કેવી થશે તે વાત પ્રથમ સમજાવ્યા વગર ધર્મનો બોધ હું કરી શકતો નહોતો. વેદાન્તથી રાજકીય વિષયોમાં કેવા અદ્ભુત ફેરફારો થઈ રહેશે એ સમજાવ્યા

વગર ઇંગ્લાંડમાં પણ હું વેદાન્તનો યોધ કરી શકતો નહોતો. તેવીજ રીતે હિંદમાં નવો સામાજિક સુધારો તેના ધાર્મિક જીવનમાં કેટલો વધારો કરી શકશે, અથવા અમુક રાજકીય વિષયથી પ્રજાના બહાલા ધર્મમાં કેટલો ઉમેરો થશે, તે સમજાવ્યા પછીજ સામાજિક કે રાજકીય વિષયનો યોધ કરવાનો છે. જેમ દરેક મનુષ્ય પ્રથમ પોતાની પ્રસંગી નક્કી કરીને પછીજ કાર્ય કરે છે તેમજ દરેક પ્રજા પણ કરે છે. આપણે હજારો વર્ષ પૂર્વે આપણી પ્રસંગી કરી લીધેલી છે અને આપણે કરેલી પ્રસંગી કંઈ ખોટી નથી.”

સ્વામીજીનું માનવું એવું હતું કે ભારતવર્ષમાં કાંઈ પણ સામાજિક કે રાજ્યવિષયક સુધારણા કરતાં પહેલાં પ્રજામાં ધર્મભાવનાની જાગૃતિ કરવી જોઈએ. ઉપર ઉપરથી જોનારને ભારતવાસીઓ ગમે તેવા જણાતા હશે; પણ તેમના હૃદયમાં શ્રદ્ધા, ભક્તિ અને મુમુક્ષુતા ઉઠાં પ્રવેશી રહેલાં છે.

પ્રાચીન સમયમાં ભારતવર્ષનું ધ્યેય ધર્મ હતો. મુસલમાનોના રાજ્યમાં અનેક સંકટો પડવા છતાં પણ હિંદુ પ્રજા પોતાના ધર્મને લીધેજ ટકી રહી હતી. ધર્મ વડેજ હિંદ પ્રાચીન સમયે જગતમાં સર્વોપરિ સ્થાન ભોગવી રહ્યું હતું. ધર્મ વડેજ હિંદના મહાન ઋષિયો જગતને અનુપમ તત્ત્વજ્ઞાન આપવાને શક્તિમાન થયા હતા. ધર્મ વડેજ હિંદમાં નિઃસ્વાર્થ બુદ્ધિ, સાદું જીવન, પરોપકાર અને સાધુતા વસી રહેલાં હતાં, અને ધર્મ વડેજ હિંદમાં સંપ અને ઐક્ય વાસ કરી રહેલાં હતાં. અત્યારે ભારતવર્ષ જે દુર્દશામાં આવી પડેલો છે તેમાંથી તેને જાગૃત કરવાનો ઉપાય પણ ધર્મજ હોવાથી સ્વામીજી કહેતા હતા કે, પ્રજાની ધર્મ વૃત્તિને જાગૃત કરો, તેના હૃદયના ઉઠા ભાવોને ખીલવો, તેની ગૂઢ આંતર શક્તિઓનો અભ્યાસ કરીને તેમનું પોષણ કરો અને તેમને યોગ્ય માર્ગે વાળો; એટલે અખિલ ભારતવર્ષનું સામર્થ્ય

પ્રગટી નીકળશે અને તેના હિતકર્ષ સધાશે. સામાજિક સુધારો કે રાજ્ય-વિષય; સુધારો હિંદના હૃદયને ખેંચી શકતો નથી, તેનું એજ કારણ છે કે પ્રજાનો આત્મા હજારો વર્ષથી ધર્મ સાથેજ બંધાય રહેલો છે. માટે હિંદુઓનું પ્રથમ કર્તવ્ય એજ છે કે ઉપનિષદો, મઠો અને અરણ્યોમાં ઘટાઇ રહેલાં અહ્યુત ધાર્મિક સત્યોને બહાર કઢાડી રાજમહેલોથી તે ઝુંપડાં સુધી-દરેક સ્થળમાં તેનો પ્રચાર કરવો અને પ્રજાના આત્માને જગૃત કરવો. પ્રજામાં આવી ધાર્મિક જગૃતિ લાવ્યા સિવાય સામાજિક કે રાજ્યવિષયક સુધારો હિંદમાં બ્યર્થજ નશે એમ સ્વામીજીને તેમનો અનુભવ કહી રહ્યો હતો.

ભારતવર્ષમાં અનેક મનુષ્યો સ્વદેશભિમાનનો ઝુંડો હાથમાં લઇને ફરતાં જણાય છે; અનેક મનુષ્યો સ્વદેશસેવા, દેશભક્તિ, વગેરેની વાતો કરતા માલમ પડે છે; કેટલાક સભાઓ, કોન્ફરન્સો અને કોંગ્રેસોમાં વાક્યાતુર્યથી ભારે ગર્જનાઓ કરી ક્ષણવાર લોકપ્રીતિ પ્રાપ્ત કરતા નગર પડે છે; પરંતુ તેમના ઉદ્દગારો હૃદયમાંથી નીકળતા હોય એમ જણાતું નથી. તેમની દેશસેવા કે લોકભક્તિ માત્ર મુખમાંજ રહેલી હોય છે. એવી શુષ્ક સેવા ભારતવર્ષના આત્માને સ્પર્શ કરી શકતી નથી. સેવાના એવા મિથ્યા ડોળથી ભારતવર્ષનું કલ્યાણ સધાતું નથી. ભારતવાસીઓની સ્વદેશ પ્રીતિની પરિક્ષા કરવાને સ્વામીજી તેમને નીચેના પ્રશ્નો પૂછી રહ્યા હતા:—

“લોકોને માટે તમને લાગણી થાય છે? પ્રાચીન ઋષિઓ અને દેવતાઓના કરોડો વંશજો જંગલી જેવા બની રહેલા છે એ જોઇને તમને ખેદ થાય છે? ધણાં વરસથી હજારો મનુષ્યો ભૂખમરો વેડી રહેલાં છે અને આજે પણ ધણાં કુધાથી પીડાય છે એ જોઇને તમારો જીવ બળે છે? એક કાળા વાદળાની માફક અજ્ઞાન ભારતવર્ષ ઉપર છવાઇ રહેલું છે તે તમને દેખાય છે? એ જોઇને તમારા મનમાં

શ્લોક ઉપન્ન થાય છે ? એ જોધને રાતે તમને નિંદ્રા ન આવે એવું બને છે ? એ વિચાર તમારા રક્તમાં, શિરાઓમાં અને હૃદયના ધમકારાઓમાં પ્રવેશ કરી રહેલો છે ? એ વિચારથી તમે ગાંઠા જેવા બની રહેલા છો ? તમે તમારું નામ, કીર્તિ, સ્ત્રી, પુત્રાદિ, માલમિલકત અને શરીરને પણ ભૂલી જઈ ભારતવર્ષના દુઃખના વિચારમાં તસ્લીન થઈ રહેલા છે ? સ્પદેશભક્તિનું એજ પ્રથમ લક્ષણ છે. જે ઉપર દર્શાવેલી લાગણીઓ તમારામાં હશે તો તમારામાંની દરેક જાણ અદ્ભુત કાર્યો કરી શકશે. તમારે ભાષણો કરવાની જરૂર નથી. તમારું મુખજ તમારે ભાવ પ્રદર્શિત કરશે. તમે એક ગુફામાં ભરાઈ રહેશો તો પણ તમારા પ્રખળ વિચારો પૃથ્વીની કિવાલોને પણ તોડીને બહાર પ્રસરશે. કોઈપણ ઉત્કટ વિચાર, ખરી લાગણી અને પવિત્ર હેતુની સત્તા એવી જબરી છે. ”

સ્વામીજીનું બીજું ભાષણ “આર્યજીવનમાં વેદાન્તનું સ્થાન ” એ વિષય ઉપર થયું હતું. મદ્રાસમાં તેમણે જે ભાષણો આપ્યાં હતાં તેમાં સ્વામીજીએ ભારતવર્ષને લગતા કેટલાક પ્રશ્નોનું નિરાકરણ દર્શાવ્યું છે. હિંદુઓમાં પેસી ગયેલી અવ્યવસ્થા, અશ્રદ્ધા અને મત-મતાંતરો સામે તેમણે સખત પોકાર ઉઠાવ્યો છે અને પ્રાચીન ઋષિઓના સિદ્ધાંતોમાં રહેલી એકવાક્યતાનું બાન કરાવ્યું છે. હિંદુ તત્ત્વજ્ઞાન કે ધર્મ તરફ શંકાની નજરથી જોનાર હિંદુઓને તેમણે એકતરફી, અધુરા વિચારના અને પાશ્ચાત્ય શિક્ષણથી ખોટા માર્ગ ચૂકી ગયેલા કહા વખોડ્યા છે અને હિંદના સાધુઓનાં જીવનરહસ્યો સમજાવી, શાશ્વત સુખ અને અનુપમ સામર્થ્ય સંપાદન કરવાની કુચી બતાવી છે. એટલા માટે તેમનાં ભાષણોનો કંઈક સાર ચૂકી આપવો આવશ્યક લાગે છે.

સ્વામીજીએ પોતાના ખીજા બાપણમાં વેદાન્ત એટલે શું ? વેદાન્ત ધર્મ કયો કહેવાય ? વગેરે સમજાવ્યું છે. કેટલાક મનુષ્યોને ઉપનિષદોના સિદ્ધાંતોમાં પરસ્પર વિરોધ ભાસે છે. તેમનો મતનું ખંડન કરવાને અને તેમની એકવાક્યતા પ્રતિપાદન કરવાને સ્વામીજી સર્વને કહી રહ્યા હતા કે, “દ્વૈતવાદીએ અને અદ્વૈતવાદીએ પરસ્પર વિરોધ કરવો ન જોઈએ. ભારતવર્ષના પ્રગ્નકીય જીવનમાં બંનેને માટે અગત્યનું સ્થાન છે. અદ્વૈતવાદીની માફક દ્વૈતવાદી પણ પ્રગ્નના ધાર્મિક જીવનનોજ એક ભાગ છે અને બંને એક ખીજા માટે ઉપકારક હોઈને એકના વગર ખીજો રહી શકેજ નહિ. ભારતવર્ષનો ધર્મ એક મહેલ જેવો છે. અદ્વૈતવાદ તે મહેલનું શિખર છે અને દ્વૈતવાદ તેના પાયો છે. દ્વૈતવાદ માનવ જીવનરૂપી વૃક્ષનું મૂળ છે અને અદ્વૈતવાદ તે વૃક્ષનું ઉત્તમ ફળ છે.”

સ્વામી વિવેકાનંદ શ્રીમત્ શંકરાચાર્યના અનુયાયી હતા તો પણ કેટલીક બાબતોમાં તે શ્રીરામાનુજને વધારે પસંદ કરતા. સ્વામીજીએ પોતાના એક બાપણમાં કહ્યું હતું કે:—

“શ્રીમત્ શંકરાચાર્યમાં અગાધ બુદ્ધિ હતી, પણ હું બ્રહ્મીતો બ્રહ્મીતો કહું છું કે રામાનુજનું હૃદય વધારે વિશાળ હતું. તેમને દુઃખી મનુષ્યોને માટે બહુ સહાનુભૂતિ હતી. તેમણે ધાર્મિક ક્રિયાઓ તરફ લક્ષ આપી તેને બને તેટલી સાદી અને શુદ્ધ બનાવી હતી તેમજ કેટલીક તેવી નવી ક્રિયાઓ પણ સ્થાપિત કરી હતી. લોકોને માટે તેમણે પૂજના નવીન માર્ગો શોધી કહાડ્યા હતા. લોકોને તેમની જરૂર હતી. વળી બ્રાહ્મણથી તે અસ્પર્શ્ય સુધીના સર્વને ઉંચી ધાર્મિક પૂજા કરવાની દૃષ્ટ તેમણે આપી હતી.”

ઉપનિષદો વિષે બોલતાં સ્વામીજીએ જણાવ્યું કે ઉપનિષદોનું સાહિત્ય સર્વોત્તમ છે. તેમાં સમાધ રહેલું તત્ત્વજ્ઞાન સર્વોપરી છે.

જાણે તરીકે જે મોક્ષનો માર્ગ તે દર્શાવી રહેલાં છે તે અદ્ભુત છે. વિશ્વમાં વ્યાપી રહેલી બબ્બતાનો તે અલૌકિક ચિતાર આપી રહેલાં છે. તેમની ભાષા ચમત્કારિક છે. ઉપનિષદોના સાહિત્યમાં હિંદુ પ્રજાની વિજ્ઞાન આંતરદષ્ટિનું આપણને દર્શન થાય છે. ઉપનિષદોમાંથી આપણને શો બોધ મળે છે? તેમના વાંચનથી શી ફળ-પ્રાપ્તિ આપણને થાય છે? સ્વામીજી એ વિષે છાતી ઠોકરીને કહેતા હતા કે “ઉપનિષદોના વાંચનથી મારામાં અપૂરૂ સામર્થ્ય આવેલું છે; કારણ કે “અભય” (નિહરતા) એ શબ્દ ઉપર માત્ર ઉપનિષદોમાંજ પુરતો બાર મૂકાયેલો છે. સામર્થ્યનો ધ્વનિ પણ તેના દરેક પૃષ્ઠમાં નીકળી રહ્યો છે. તે કહે છે કે ઓ મનુષ્ય! નિર્જળ બનીશ નહિ. સામર્થ્ય, સામર્થ્ય અને સામર્થ્યનીજ આપણાં ઉપનિષદો મોટી ખાણ છે. આખા જગતને બળવાન બનાવી મૂકે એવું અદ્ભુત સામર્થ્ય તેમાં રહેલું છે. તેમનાથી અખિલ વિશ્વ ઉત્સાહમય, સુદૃઢ અને શક્તિવાન થઈ શકે તેમ છે. વિશ્વની સઘળી પ્રજાઓમાં, સઘળા પંથોમાં અને સઘળી જાતિઓમાં જે કોષ્ટ નિર્જળ હશે, દુઃખી હશે, ખીજની સત્તા તળે ચગદછ જતા હશે, તે સર્વેને તે રણવાદના અવાજથી સ્વાવલંબી અને સ્વતંત્ર થવાનો બોધ કરશે. સ્વાતંત્ર્ય-સ્વારીરિક સ્વાતંત્ર્ય, માનસિક સ્વાતંત્ર્ય, આધ્યાત્મિક સ્વાતંત્ર્ય, એજ ઉપનિષદોનો મહામંત્ર છે.”

સ્વામીજીનું કહેવું યથાર્થજ હતું. ઉપનિષદોના અનુસરણથીજ આર્યપ્રજા એકવાર ઉત્સાહી અને સામર્થ્યવાન બની રહી હતી. ઉપનિષદોનો સમય જનક જેવા રાજાઓથી વિભૂષિત હતો. વશિષ્ઠ જેવા વિદ્વાન ઋષિઓ અને ગાર્ગી જેવી પંડિતાઓથી તે અલંકૃત હતો. તે સમયમાં સર્વત્ર બળ અને ઉત્સાહ વ્યાપી રહેલાં હતાં; અને આર્યપ્રજા ધન ધાન્યાદિથી સંતુષ્ટ થઈ પોતાનો સમય અધ્યાત્મ

ચિંતન કે શાસ્ત્રના અભ્યાસમાં વ્યતીત કરતી હતી. સર્વત્ર સત્ત્વ, બ્રહ્મચર્ય અને અહિંસા, રે, આત્મવત્ સર્વભૂતેષુ । એ સિદ્ધાંતનું પાલન થઈ રહ્યું હતું. વિદ્વાન અને વિદ્યુષીઓ અહીં તહીં વિચરતાં જણાતાં હતાં. રાજાઓના દરબારો વિદ્વાનોની વિધાનાં વિહાર-સ્થાન બની રહ્યાં હતાં. ઘણા ક્ષત્રિય રાજાઓ બ્રહ્મવિધાને રૂઢે પ્રકારે જાણતા અને તેનો ખોધ બીજાઓને કરતા. એ સમયે સર્વત્ર શાંતિ અને સુખ વ્યાપી રહેલાં હતાં.

ભારતવર્ષના માનનીય અને વિદ્વાન વક્તા બાબુ સુરેન્દ્રનાથ બેનરજી કહે છે કે, “જે સમયનું આપણને સ્મરણ પણ થઈ શકતું નથી એવા ઘણા પ્રાચીન સમયમાં અમારા પૂર્વજો લાખો મનુષ્યોને ધાર્મિક ખોધથી અત્યંત શાંતિ પ્રાપ્ત કરાવી રહ્યા હતા. અત્યારે અને ભવિષ્યકાળમાં પણ તેમના સિદ્ધાંતો અસંખ્ય બી પુરૂષોને શાંતિ આપી શકશે. ”

પણ અત્યારે ! અત્યારે તો ભારતવર્ષમાં ધર્મ અને તત્ત્વજ્ઞાન ભૂત્રાયાં છે. સુખ અને શાંતિનું મગ્ન ઉપનિષદોના રહસ્યમાં રહેલું છતાં તેમનો અભ્યાસ અને અનુસરણ કાણ કરે છે ? પરિણામ એ આવ્યું છે કે ભારતવર્ષમાં સુખ અને શાંતિનો હાસ થતો આવ્યો છે. ત્યારે બીજી તરફ યુરોપના મહાન વિચારકો એજ ઉપનિષદોનું અધ્યયન કરી અલૌકિક શાંતિને ભોગવતા નજરે આવે છે. મેક્સમુલર, હ્યુસન, શોપનહોર વગેરે પાશ્ચાત્ય પંડિતોએ સંસ્કૃત વિદ્યારૂપી ક્ષેત્રને ખેડી તેમાંથી ઉત્તમ ફળ પ્રાપ્ત કરેલાં છે. એ ૧૧ એટલાં બધાં અમૂલ્ય અને અદ્વિતીય છે કે જગત્ તેમના તરફ સાનંદાશ્ચર્યથી જોઈ રહેલું છે. આપણા પૂર્વજોનાં અને પાશ્ચાત્ય વિચારકોનાં દર્શાંતો આપણને ખોધ આપી રહેલાં છે કે આ જગતમાં મનુષ્યોએ સુખ, શાંતિ, ઉત્સાહ અને બળ પ્રાપ્ત કરવાં હોય તો તેમણે ઉપનિષદોના સિદ્ધાંતોનું પઠન

કરીને તે પ્રમાણે પોતાના ચારિત્ર્યને ધડવું.

ઉપર પ્રમાણે સ્વામી વિવેકાનંદે આપણને ઉત્સાહ અને બળની કુંચી સમજાવી છે. આર્થિક, સામાજિક, ઔદ્યોગિક, વગેરે સર્વ પ્રવૃત્તિઓમાં નીતિ, ઔદ્યોગિક, ઉત્સાહ અને બળ પ્રેરવાને માટે ઉપ-નિષદોનું અધ્યયન આવશ્યક છે; કેમકે ઉપનિષદો એ નીતિમતા અને આત્મબળની ખાણ છે.

સ્વામીજીનું ત્રીજું ભાષણ “હિંદુસ્તાનના ઋષિમુનિઓ” એ વિષય ઉપર થયું હતું. ઋષિઓનું સ્મરણ કરાવતાં સ્વામીજીના મનમાં ભારતવર્ષનો કીર્તિવંત પ્રાચીન સમય ખડો થઇ રહ્યો. એ પ્રાચીન સમયનો પુરેપુરો ઇતિહાસ આપણને મળી આવતો નથી. આપણી પૌરાણિક કથાઓમાંથી તેના ગૌરવનો કંઈક કંઈક ભાસ આપણને થાય છે. હિંદુ શાસ્ત્રોમાં જે નિભ સત્યોને પ્રતિપાદન કરવામાં આવેલાં છે, તે નિત્ય સત્યોના દષ્ટા ઋષિઓ કહેવાય છે. “ઋષિ” એટલે શું ? સ્વામીજીએ એ વિષે પોતાના ભાષણમાં કહ્યું હતું કે, પરમાર્થિક સત્યોનો સાક્ષાત્કાર કરવાને માટે તેઓ સઘળા ભૌતિક આસક્તિઓને દૂર કરી એકનિષ્ઠ અભ્યાસ કરીને મન, ઇન્દ્રિયો અને પ્રાણુથી પણ અતીત એવા પરમાત્મ તત્ત્વનો સાક્ષાત્કાર કરી ચૂક્યા હતા. તેઓ રાગ દ્વેષથી વિમુક્ત હતા. તેઓ જગતને હલાવી મૂકે તેવા ચારિત્ર્યવાન અને બળ્ય હતા. પારમાર્થિક સત્યોનો સાક્ષાત્કાર કરીને તેઓ અખિલ વિશ્વના લોકોને કહી રહ્યા હતા કે, “બાળકો ! તમે હજી ઇન્દ્રિયોનાજ ગુલામ છો, પણ એ ઇન્દ્રિયસુખ તો ક્ષણિકજ છે. એ સુખને અંતે તો દુઃખજ રહેલું છે. માટે એવા સુખની આસક્તિ ત્યજી સત્ય સુખના પ્રેમી બનો.”

પોતાના એક ભાષણમાં સ્વામીજીએ હિંદના કેટલાક અવતારી પુરૂષોની અગત્યતા અને મહત્તા સમજાવી હતી. તેમણે કહ્યું હતું કે

“ મુનિ વાસ્મીકીએ શ્રીરામનું અનુપમ ચરિત્ર આપણી આગળ આદર્શરૂપે મૂકેલું છે. શ્રીરામ સત્ય, નીતિ અને શૌર્યની સાક્ષાત્ મૂર્તિ હતા. તે નમુનેદાર પુત્ર હતા. પતિ તરિકે, પિતા તરિકે અને રાજા તરિકે પણ તેમનું વર્તન સર્વોપરિહતું. મહાન કવિ વાસ્મીકીએ શ્રીરામનું ચરિત્ર જે સાદી, શુદ્ધ અને સુંદર ભાષામાં વર્ણવેલું છે તેના કરતાં વધારે સરળ કે સુંદર ભાષા બીજી કોઈ હોઈ શકેજ નહિ. અને સીતાજી વિષે તો શું કહેવું? ભૂતકાળના સઘળા સાહિત્યને ઉથલાવી નાંખો, પણ બીજી “સીતા” તમને જડશેજ નહિ. ભવિષ્યકાળ માટે પણ હું તમને ખાત્રીથી કહું છું કે એવી બીજી “સીતા” તમને મળવાની નથી. સીતાજીનાં અપૂર્વ ચરિત્રનું જે વર્ણન અપામલું છે તેવું બીજું હવે તમને મળવાનું નથી. ”

ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ ! સમસ્ત ભારતવર્ષનો આત્મા ! યોગીઓનું ધ્યેય ! આર્યાવર્તનો સૂર્ય ! ભારતવાસીઓનું ચેતન ! હિંદનો ઉત્સાહ પ્રેરક ! વિલક્ષણ મેધાવી અને અજ્ઞાનનો સારથિ શ્રીકૃષ્ણ ! મહાભારતના પ્રચંડ યુદ્ધ વચ્ચે પણ અત્યંત શાંતિ ધરનારા અને નિઃશ્વસપણે વિહરનાર ! સંન્યાસીઓનો સંન્યાસી ! યોગીઓનો યોગી ! યોગ બળની મૂર્તિ ! સર્વ યોગોનો પારંગત ! શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતાનો આત્મા ! તેના રહસ્યની સાક્ષાત્ મૂર્તિ ! એનું ચરિત્ર સમજ્યા વગર ભારતવર્ષમાં આજે કેટલો બધો અનર્થ થઈ રહેલો છે ? એનો બોધ બુદ્ધાયાથી હિંદ અત્યારે કેવું સત્વહીન, બળહીન અને ઉત્સાહીન બની રહેલું છે ! સ્વામી વિવેકાનંદે શ્રીકૃષ્ણને એક અલૌકિક સંન્યાસી તરિકે વર્ણવેલા છે. શ્રીકૃષ્ણનું ચરિત્ર સામાન્ય બુદ્ધિથી સમજાય તેવું નથી, કેમકે અનેક ઉલટામુલટા ગુણોના તેમનામાં વાસ હતા. સાધારણ મનુષ્યોમાં જે ગુણો એકજ સ્થાને રહી શકવા અશક્ય લાગે છે, તે ગુણો તેમનામાં પરાક્રાદ્યે પહેંચેલા હતા. યોગવિદ્યા, અલ્પસ્થ,

બ્રહ્મચર્ય અને સંન્યાસ, એ સર્વની પરાકાષ્ટારૂપ તે હતા. પ્રવૃત્તિ અને પ્રવૃત્તિનો અહ્ભુત સુયોગ તેમના ચારિત્ર્યમાં રહેલો હતો. પોતાને કોઈ પણ જાતની કામના નહિ હોવા છતાં પોતે કાર્યપરાયણ રહી સર્વને-કાર્યપરાયણતા શિખવી રહ્યા હતા. આવા અતિ વિરલ અને વિલક્ષણ ગુણોનો સુયોગ શ્રીકૃષ્ણમાં થયેલો હતો અને તેમાંજ તેમની મહત્તા અને પ્રભુતા રહેલી છે.

શ્રીકૃષ્ણનું જીવન સમજાવતાં સ્વામીજી કહેતા કે તેમનું જીવન ઘણુંજ સાદું, અત્યંત પવિત્ર અને શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતાના દૃષ્ટાંતરૂપ હતું. તેમની આજ્ઞાથી રાજાઓ પોતાનાં રાજ્યપાટ છોડી દેતા, પણ તે પોતે કદીએ રાજ થવાની ઇચ્છા કરતા નહિ. યોગેશ્વર શ્રીકૃષ્ણનું જીવનચરિત્ર શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતાના અભ્યાસ વગર સમજાવું મુશ્કેલ છે. ગોપીઓ સાથે શ્રીકૃષ્ણે જે વિહાર કર્યો હતો તેનું રહસ્ય વિવેકાનંદે નીચેના શબ્દોમાં સમજાવ્યું હતું:-“ગોપીઓ સાથેના વિહાર શ્રીકૃષ્ણના જીવનનો એક અહ્ભુત ભાગ છે. તેને સમજાવો બહુ મુશ્કેલ છે. અત્યંત શુદ્ધ અને પવિત્ર થયા વગર મનુષ્યે તેને સમજવાનો પ્રયત્ન કરવો ન જોઈએ. પ્રભુભક્તિમાં મસ્ત થઈ ગયેલા મનુષ્યોજ તેને સમજી શકે તેમ છે.”

ભગવાન યુદ્ધ ! સંન્યાસની મૂર્તિ ! સર્વાત્મભાવનું જીવંત દૃષ્ટાંત ! નીતિની પરાકાષ્ઠા ! એ જગવિખ્યાત પરમ પવિત્ર મહાત્માના જીવનનો ચિતાર આપતાં સ્વામીજી સર્વેના મનમાં ઠસાવી રહ્યા કે હિંદુસ્તાન જેને યુદ્ધ તરીકે પૂજે છે તે બીજો કોઈ નથી, પણ શ્રીકૃષ્ણનુંજ બીજું રૂપ છે.

ગીતોનો ઉપદેશ કરનાર પુરુષોત્તમ શ્રીકૃષ્ણ પોતેજ જાણે કે યુદ્ધ તરીકે જન્મ ધારણ કરીને તે સમયની આવશ્યકતા પ્રમાણે જમતને દોરી રહ્યા હતા. કૃષ્ણાવતારમાં શ્રીકૃષ્ણે યુદ્ધિની પરાકાષ્ઠા દર્શાવી હતી

અને યુદ્ધાવતારમાં તેમણે હૃદયની વિશાળતાને પરમાવધિએ પહોંચાડી હતી. શ્રીકૃષ્ણ અને યુદ્ધ, બંનેએ પોતાના આત્મમળથી અખિલ વિશ્વને ડોલાવવાનું કરી ચૂક્યું હતું. નરવીર ધનુર્ધર અર્જુન મહા સમર્થ શ્રીકૃષ્ણને પોતાના સારથિ તરિકે સ્થાપીને વિજયી થયો હતો, તેજ પ્રકારે પ્રતાપી શ્રીકૃષ્ણને આરતવાસીઓ પોતાના જીવનરૂપી રથના સારથિ તરિકે ગ્રહણ કરીને તેમના ખોધ પ્રમાણે પોતાના જીવન પ્રવાહને વહેવરાવે તો જય આપો આપજ તેમની આગળ આવીને ઉભો રહે.

આગળ ચાલતાં સ્વામીજીએ શ્રીમદ્ શંકરાચાર્યની મહત્તા અને તેમના કાર્યની ઉપયોગિતા સર્વેને સમજાવી. સ્વામીજીએ કહ્યું કે શ્રીશંકરાચાર્ય જગતમાં મોટામાં મોટા તત્ત્વજ્ઞાની થયેલા છે. તેમણે સ્થાપેલો અદ્વૈતવાદ એવો તો બળ્ય અને સર્વોત્તમ છે કે આધુનિક વિજ્ઞાનશાસ્ત્રના મજબૂતમાં મજબૂત પ્રહારો પણ તેને જરા પણ ખંડિત કરી શકતા નથી. શ્રીશંકરાચાર્યે લખેલાં પુસ્તકો અને તેમણે પ્રતિપાદન કરેલા સિદ્ધાંતો પૂરોપના મહાન વિચારકોનું પણ ધ્યાન ખેંચી રહેલા છે. તેમણે સ્થાપેલો અદ્વૈતવાદ સર્વ જ્ઞાનની અવધિ છે. વિશ્વનાં ભિન્ન ભિન્ન જ્ઞાન તે તરફજ આવતાં જાય છે. એ અદ્વૈતવાદ રૂપી ઈમારત ચંચુવામાં શ્રીશંકરાચાર્યે જે અદ્વૈત શક્તિ અને યુદ્ધિ વાપ્યાં છે તેમાંજ તેમની બલીહારિ છે.

એ પછી શ્રીચૈતન્ય દેવની પરમ ભક્તિનો મહિમા સર્વેને સમજાવી સ્વામીજીએ પોતાના પરમપૂજ્ય ગુરુ શ્રીરામકૃષ્ણ પરમહંસનું જીવનરહસ્ય શ્રોતાજનોને સંભળાવ્યું. તેમણે કહ્યું કે; “શ્રીશંકરાચાર્યમાં વિશાળ યુદ્ધિ હતી અને શ્રીચૈતન્ય દેવમાં વિશાળ હૃદય હતું. એ યુદ્ધિ અને એ અદ્વૈત વિશાળ હૃદય, બંને જેમાં એકત્ર થયેલાં હોય એવા મહાપુરૂષનો હિંદમાં અવતાર થવાની જરૂર હતી.

દરેક ધર્મમાં-પંથમાં-સર્વત્ર એક સરખું જ સત્ય નિહાળી રહે; સર્વત્ર એકજ પ્રભુ વ્યાપી રહેલો છે એવો અનુભવ અનુભવી રહે; મનુષ્ય, પ્રાણી, પદાર્થ, દરેક વસ્તુમાં પ્રભુનેજ જુવે; ગરિબ, દુઃખી, નિર્બળ, અસ્પર્શ્ય વગેરેને માટે જેનું હૃદય રડી રહે; હિંદમાં કે હિંદની બહાર વસ્તી પ્રજાઓના કલ્યાણ માટે જેનું ઉદાર અને દયાર્દ્ર ચિત્ત ટળવળી રહે; શાંતિબિહિષ્કાર પામેલા કે મોટાઓના દામ નીચે દબાઈ રહેલા મનુષ્યોને માટે જેનો આત્મા કંકળી રહે; જેની ભવ્ય અને તેજસ્વી ખુદ્દિ સર્વે વિરોધિ પંથોમાં સલાહ શાંતિનો વાસ કરાવવાની ઇચ્છા ધરી રહે; જે સર્વત્ર શાંતિનો પ્રચાર કરે અને જે ખુદ્દિયુક્ત પણ હૃદયની વિશાળતાથી ભરેલા સર્વસંગ્રાહ્ય ધર્મને પ્રવર્તાવી રહે; એવા અદ્ભુત પુરૂષનો ભારતવર્ષમાં જન્મ થયો હતો. તે મહાપુરૂષનાં પવિત્ર ચરણ કમળ આગળ ધણાં વર્ષ સુધી બેસવાને હું ભાગ્યશાળી થયો હતો. તેમણે વાંચવા લખવાની વિદ્યા સંપાદન કરી નહોતી. તેમનામાં અગાધ ખુદ્દિ હતી પરંતુ તે પોતાનું નામ પણ લખી શકતા નહોતા. આધુનિક સ્થૂલ દૃષ્ટિએ અમલ છતાં પણ દરેક જણને-આપણી યુનિવર્સિટીના મહાખુદ્દિશાળી ઐન્યુ-ઓટોને પણ-તેમનામાં ખુદ્દિનો અખૂટ સાગર ઉઘળી રહેલો માલમ પડતો. ” રાગદોષ રહિત, સર્વત્ર પ્રભુનેજ જોનાર એ મહાપુરૂષની ઝાંખી કરાવીને સ્વામીજીએ સર્વને સમજાવ્યું છે કે ભારતવર્ષમાં ખુદ્દિ અને હૃદય બંનેનો વિકાસ સાથે સાથે થવો આવશ્યક છે. પ્રભુભક્તિ કે બ્રહ્મજ્ઞાનમાં લોકાહત કે જનહયાની લાગણી તેમણે વધારી છે. હરિ રેવ જગત્ જગદેવ હરિઃ । એ મહામંત્રને તેમણે તાબે કર્યો છે. આળા લઇને પવિત્ર જન્મદીને કિનારે બેસી રહેનાર પ્રભુ ભક્ત કરતાં વિષ્ણુ પ્રભુ સ્વરૂપ સમજી, દીન દુઃખી, અનાથમાં પ્રભુને જોનાર અને સર્વત્ર આદ્રમભાવ પ્રગટાવી જગતની સેવા કરનાર ભક્તને

તેમણે વધારે ઉત્તમ ગણેલો છે. શ્રીરામકૃષ્ણના દૃષ્ટાંતથી તેમણે સાબીત કરી આપેલું છે કે, જગતનું વાસ્તવિક કલ્યાણ સાધનાર તો ધાર્મિક પુરુષોજ છે. હિંદનો ઉદય અને જય તેના ધાર્મિક વિકાસમાંજ રહેલો છે. અધ્યાત્મ બળજ સર્વ બળોમાં શ્રેષ્ઠ છે અને તે બળજ સર્વે કાર્યોને સાધવાને સમર્થ થાય છે. હિંદને જગતમાં શ્રેષ્ઠ સ્થાન પ્રાપ્ત કરવું હોય, તેણે જે જગતના યુરૂ બનવું હોય અને અખિલ વિશ્વને પોતાને ચરણે નમાવવું હોય, તો તેણે શ્રીરામકૃષ્ણની માર્ગિક આધ્યાત્મિક વિકાસ કરવો જોઈએ. એ આધ્યાત્મિક વિકાસ-ધીજ હૃદયની સઘળી વક્રતા નષ્ટ થશે. મનુષ્યોમાં ચિત્ત શુદ્ધિનો વાસ થશે, હિંદવાસીઓ રાગદ્રોષથી મુક્ત થઈ સત્ય, બ્રહ્મચર્ય અને આત્મભાવનું પાલન કરી રહેશે, અને જેમ શ્રીરામકૃષ્ણ પોતાના આધ્યાત્મિક બળથી અખિલ વિશ્વને આકર્ષી રહ્યા હતા તેમ હિંદ-વાસીઓ પોતાનાં શુભ કાર્યોથી જગતને ચક્રિત કરી ચૂકશે. સ્વામી-જીનું કહેવું કેટલું બધું સત્ય હતું તે તેમના પોતાનાજ દાખલાથી સિદ્ધ થઈ રહે છે.

સ્વામીજી જણાવતા હતા કે હિંદમાં સર્વત્ર કુસંપ, દ્રોષ અને અપ્રમાણિકતા વ્યાપી રહેલાં હોવાથી તેના ઉદયને માટે ચિત્ત શુદ્ધિની જરૂર છે. સ્વામીજી આપણા પૂર્વજોનું ગૌરવ સમજાવવા સાથે આધુનિક હિંદુઓના દોષો જણાવવાનું પણ ચૂકતા નહિ. ભારતવર્ષમાં તામ-સિક વૃત્તિ-જડતા, અજ્ઞાનમાં સર્વે ડૂબી ગયેલા છે અને સાત્વિક વૃત્તિનો તો મિથ્યા ડોળજ જોવામાં આવે છે; સાત્વિક વૃત્તિ માને ધર્મને નામે પ્રજા ઉલટી તામસિક વૃત્તિનેજ ધારણ કરી રહેલી છે; વગેરે બાબતો વિષે સ્વામીજી સખત ટીકા કરતા. મદ્રાસમાંના તેમના એક ભાષણનો વિષય “આપણે હવે શું કરવાનું છે ?” એ હતો. આધુનિક સમયને ઉદ્દેશીને એ ભાષણમાં તેમણે કહ્યું હતું કે;—

“ હિંદુઓએ પરદેશગમન કરવું ન જોઇએ એવા વિચારો મૂર્ખાંધ અને બાલિશતાથી ભરેલા છે. એવા વિચારોને જડમૂળથીજ કઢાડી નાખવા જોઇએ. જેમ જેમ તમે હિંદની બહાર વધારે જશો અને જગતની પ્રજાઓમાં વધારે ફરશો તેમ તેમ તમને અને તમારા દેશને વધારે ને વધારે ફાયદો થતો જશે. ગયાં હજારો વર્ષોમાં જો તમે તે પ્રમાણે કર્યું હોત તો હિંદુસ્તાન ઉપર એક પછી એક આવીને રાજ્ય કરી જનાર પ્રજાઓને શરણે તમારે રહેવું પડ્યું નહોત. ”

સ્વામીજીનું કહેવું એવું હતું કે હિંદુઓએ પોતાની આધ્યાત્મિકતાથી અખિલ વિશ્વને ભરપૂર કરી નાખવું જોઇએ અને અન્ય પ્રજાઓ પાસેથી તેમણે ભૌતિક વિષયોનું શિક્ષણ લેવું જોઇએ. જેઓ વધારે ઉન્નત અને ઉદાર વિચારોને પોતાના મનમાં લાવી શકતા નથી; જેમનામાંથી નૈસર્ગિક શક્તિ સમૂળગી જતી રહેલી છે; જેઓ પોતાની મેળે કંઈ પણ વિચાર કરી શકતા નથી અને ધર્મને નામે અનેક પ્રકારના બહેમોનોજ આશ્રય લઇ રહેલા છે; અને જેઓ કુવામાંના દેડકાની માફક કદી બહારજ નીકળ્યા નથી એવા કેવળ ધર્માંધ અને ચુસ્ત જુના વિચારના મનુષ્યોથી આધાર રહેવાનો બોધ સ્વામીજી સર્વેને આપતા. ખીજી તરફ આધુનિક સમયમાં જેઓ જડવાદીઓનુંજ અનુકરણ કરીને સ્વચ્છંદપણે મોજ-શોખમાંજ ડૂબી રહેલા છે અને હિંદના પ્રાચીન ઋષિઓએ બોધેલા સર્વોત્તમ ધર્મ અને તત્ત્વજ્ઞાન તરફ જેઓ અગ્રહા દર્શાવી રહેલા છે તેમનું પણ અનુકરણ નહિ કરવાનું સ્વામીજી સર્વેને કહી રહ્યા હતા- કેટલાક એમ કહે છે કે આપણા પૂર્વજોની કીર્તિ, ગૌરવ, વગેરેની મોટી મોટી વાતો કરવાથી શો લાભ છે? એથી તો ઉલટી પ્રજા અધોગતિને પ્રાપ્ત થતી જાય છે. આવું કહેનારાઓને સ્વામીજીએ ઉત્તર આપ્યો છે કે:—

“ ભૂતકાળમાંથીજ ભવિષ્યકાળ ધકારે, માટે તમારાથી અને તેટલી દૂર દૃષ્ટિ તમારા ઉજવળ ભૂતકાળ ઉપર નાંખો; કેમકે જીવનને ટકાવનારાં નિત્ય સત્યોના પ્રવાહો તેમાં વહી રહેલા છે. એ સત્યોનું પુષ્કળ પાન કરે! અને પછી વર્તમાન તેમજ ભવિષ્યકાળ તરફ દૃષ્ટિ ફેરવી આગળ ધસો. હિંદને વધારે કીર્તિવંત, વધારે ભવ્ય અને પ્રકાશિત બનાવો. આપણા પૂર્વજે કેવા પુરુષાર્થી અને યશસ્વી હતા એ આપણે પ્રથમ જાણવું જોઈએ અને પછી ક્યાં ક્યાં તરવોનું આપણું જીવન બનેલું છે; આપણી નસોમાં કયા પ્રકારનું લોહી વહી રહેલું છે; તે સમજી આપણે જાણવું જોઈએ. આપણાં જીવન તરવોમાં અને પૂર્વજોના લોહીમાં આપણને શ્રદ્ધા હોવી જોઈએ. એ તરવોએ ભૂતકાળમાં જે મહાન કાર્યો કરેલાં છે તેમાં શ્રદ્ધા રાખીને તેમજ પ્રાચીન ગૌરવનું ભાન હૃદયમાં જાગૃત રાખીને ભાવી હિંદને આપણે વધારે યશસ્વી બનાવવા મથવું જોઈએ. આપણી પવિત્ર ઇતકથાઓ અને આપણા ધર્મની ભાવનાઓ ઉપર ભાવી હિંદની ઇમારત ચલાવી જોઈએ. યુરોપમાં રાજ્ય વિષયક બાબતોથીજ પ્રજામાં સંપ ઉત્પન્ન થાય છે અને ટકે છે; ત્યારે એશિયામાં સંપનું મૂળ ધાર્મિક બાબતોમાંજ રહેલું છે. માટે હિંદમાં પ્રથમ ધાર્મિક ચેતના આવવાની જરૂર છે. ” ધાર્મિક ચેતના એટલે શું? સમજા હિંદુઓ જાણે છે કે તેમના ધર્મમાં એવાં સર્વમાન્ય નિત્ય સત્યો રહેલાં છે કે જે સત્યો હિંદુઓના સત્ત્વના પંથો અને સમાજોને માન્ય છે. એ નિત્ય અને જીવનપોષક સત્યોને દરેક પુરુષ, સ્ત્રી અને બાળક સમજે અને રમે રંગમાં ઉતારે તો સર્વ અનિબટા દૂર થઈ જઈને સર્વે ધાર્મિક એકતા દશ્યમાન થઈ રહે, એમ સ્વામીજીનું દૃઢપણે માનવું હતું.

સ્વામીજીએ મદ્રાસમાં જે બાપણો આપ્યાં હતાં તે ખાસ કરીને

હિંદને ઉદ્દેશીનેજ હતાં. સ્વામીજી મદ્રાસમાં રહ્યા ત્યાંસુધી નવા અને જુના વિચારના પુષ્કળ લોકો તેમની પાસે આવતા. વેદની જુદી જુદી શાખાઓ અને તત્ત્વજ્ઞાનના જુદા જુદા વિષયોમાં પારંગત થયેલા પુરુષો પણ તેમની પાસે આવતા અને તેમનું અગાધ જ્ઞાન જોઈને ચક્રિત થતા. એક દિવસ વેદની વૈખાનસ શાખામાં પારંગત થયેલા એક વૃદ્ધ પંડિત તેમની પાસે આવ્યા અને પુષ્પોથી સ્વામીજીની પૂજા કરીને જાણે કે સ્વામીજી તેમની શાખાના આદ્ય ઋષિ વિખાનસ હોય તેમ તેમની સામે જોઈ રહ્યા. તે વૃદ્ધની આંખો હર્ષનાં અશ્રુથી ભરાઈ રહી. વિખાનસ ઋષિ વૈખાનસ શાખાના મૂળ પુરુષ હોઈને તે શાખાના અનુયાયીઓ તેમને વિષ્ણુને અવતાર માને છે. એ શાખામાં કર્મયોગને મુખ્ય ગણેલો છે. તે પંડિતને સ્વામીજીએ કર્મયોગ સમજાવ્યો; તે ઉપરથી તે વૃદ્ધ પંડિત બોલી ઉઠ્યો કે, અરે સ્વામીજી! વેદની વૈખાનસ શાખાના સિદ્ધાંતોમાં પણ તમે મારા કરતાં વધારે જાણો છો! મારા બાળપણથીજ હું તે શાખાની દંતકથાઓ અને સિદ્ધાંતોમાં ઉછરતો આવ્યો છું, પણ તમારા જેટલું હું જાણતો નથી! ”

વાંચકને સમજાશે કે સ્વામી વિવેકાનંદનું જ્ઞાન અને ચારિત્ર્ય યુવકો અને નવા વિચારના મનુષ્યોનેજ આકર્ષી રહ્યાં હતાં એમ નહિ પણ જુના વિચારના વૃદ્ધ મનુષ્યો ઉપર પણ તે હડી છાપ પાડી રહ્યાં હતાં.

પ્રકરણ ૪૬ સુ-કલકતામાં આગમન.

મદ્રાસમાં કેટલાક દિવસ રહીને સ્વામીજી કલકત્તે ગયા. રરતામાં તેઓ નાનાં રાજ્યોમાં અને જુદા જુદા પ્રાંતોમાં થોડો થોડો સમય થોડ્યા હતા અને સર્વ સ્થળે લોકોએ તેમને અંતઃકરણપૂર્વક માન આપ્યું હતું. હિંદના આ સ્વદેશભક્ત સાધુને હિંદુઓએ સર્વત્ર જે પ્રેમ, પૂજ્યભાવ અને આભારની લાગણીથી વધાવી લીધા હતા તેવો પ્રેમ અને પૂજ્યભાવ તેમણે અત્યાર સુધીમાં કોઈ રાજા, મહારાજા કે વાઈસરોય પ્રત્યે પણ ભાગ્યેજ દર્શાવ્યો હતો. સ્વામીજીને કલકત્તામાં તેમજ બીજાં સ્થળોમાં જે ભારે આવકાર આપવામાં આવ્યો હતો તેતું વર્ણન કરવું અશક્ય છે. એ શુભ પ્રસંગોને પ્રેક્ષક તરિકે નિહાળવાને જેઓ ભાગ્યશાળી થયા હતા તેઓજ ફક્ત જાણે છે કે ભારતવર્ષની સમસ્ત પ્રજા એકે અવાજે કેવી લાગણી અને ઉત્સાહ દર્શાવી રહી હતી અને શ્રી રામકૃષ્ણના બહાલા શિષ્યને કેવા અઢોલકિ ભાવથી વધાવી રહી હતી.

કલકત્તાના લોકો પણ સ્વામીજીના આગમનની રાહ જોઈ રહ્યા હતા. તેમને મન તો સ્વામીજી હજી પણ તેમનો બહાલો નરેન્દ્રજ હતા ! સ્વામીજીને તેઓ હજી પણ કલકત્તાના મહોલ્લાઓમાં ધૂળ ઉપર બેસીને સ્વતંત્રપણે વાતો કરનારો બહાલો નરેન્દ્રજ ધારતા હતા ! એ વખતે ધૂળપર બેસીને નરેન્દ્ર પોતાના સ્વતંત્ર વિચારો દર્શાવતો ત્યારે તેના વિચારોને એક યુવકના તરંગો જેટલુંજ મહત્ત્વ મળતું; પણ હવે કલકત્તાના વૃદ્ધો સમજવા લાગ્યા કે નરેન્દ્રના વિચારો કાંઈ ખાલી તરંગોજ ન હતા. તેમનો નરેન્દ્ર એ સમયે જે વિચારો ધરાવતો હતો તેજ પ્રમાણે તે અદ્ભુત કાર્ય અત્યારે કરી રહેલો છે એવી હવે તેમની ખાત્રી થઈ હતી.

સ્વામી વિવેકાનંદ હિંદુસ્તાનના કિનારા ઉપર ઉતર્યાની વાત યંગાળા ઇલાકામાં ફેલાઇ ત્યારથીજ સર્વત્ર હર્ષ અને ઉત્સાહ બાપી રહ્યો હતો, અને દરેક યંગાળીનું હૃદય તેમને માટે સ્પેહ, ગર્વ અને સ્વદેશાભિમાનની લાગણીથી ઉછળી રહ્યું હતું. સ્વામીજી કલકત્તાના સ્નાહડા સ્ટેશને આવી પહોંચતાંજ કલકત્તાના હજારો રહેવાસીઓ ત્યાં એકઠા થઇને તેમની રાહ જોઇ રહ્યા હતા તેમણે ભારે જયઘોષ કર્યો.

આગમગાડી સ્ટેશન ઉપર ઉભી રહી એટલે સ્વામીજી ઉભા થઇને બે હાથ જોડી સર્વેને નમન કરવા લાગ્યા અને લોકો તેમને પુષ્પાલીના પોકારોથી વધાવી લેવા લાગ્યા. સ્વામીજી ગાડીની બહાર નીકળતાંજ ધણી લોકો અત્યંત ભક્તિભાવથી તેમનાં ચરણ કમળની પવિત્ર રજ પોતાને મસ્તકે ધરવા લાગ્યા. સ્વાગત મંડળીના પ્રમુખ “ધી ઇન્ડિયન મીરર” પત્રના માનવંતા અધિપતિ બાબુ નરેન્દ્રનાથ સેન સ્વામીજીને સ્ટેશનની બહાર લઇ ગયા. ધણી સંન્યાસીઓ સ્વામીજીનાં દર્શનને માટે ત્યાં આવ્યા હતા. તેમાં તેમના ગુરુભાષ્પો પણ હતા. અહીંયાં સ્વામીજીને ધણી પુષ્પહાર પહેરાવવામાં આવ્યા હતા. જેમની વચમાં સ્વામીજી ઉછર્યા હતા તેમનેજ અપૂર્વ માન આપતા જોઇને સ્વામીજીની આંખોમાં હર્ષનાં આંસુ આવી ગયાં.

સ્વામીજી મી. સેવીઅર અને તેમનાં પત્ની, ત્રણે જણુ બહાર ઉભી રાખેલી ગાડીમાં બેઠાં. પછીથી એક મોટો વરઘોડો કહાડવામાં આવ્યો અને સ્વામીજીને રીપન કૉલેજમાં લાવવામાં આવ્યા. જે મહોલ્લાઓમાં થઇને વરઘોડો પસાર થવાનો હતો ત્યાં આખે રસ્તે ધ્વજ, પતાકા અને પુષ્પોનાં તોરણો લટકાવવામાં આવ્યાં હતાં. સરકયુલર રોડ ઉપર કેટલાંક આરકાં ઉભાં કરીને તેના ઉપર “પધારો સ્વામીજી” “જય રામકૃષ્ણ” “સ્વાગતમ્” વગેરે લખવામાં

આવ્યું હતું. રીપન કૉલેજ આગળ લોકોની ભારે ભીડ થઇ રહી હતી. સ્વામીજી બગીચાં બેઠા કે તરતજ થોડા છોડી નાંખવામાં આવ્યા! સુંદર અને ભવ્ય દેખાવવાળા કેટલાક બંગાળી યુવાનો તેમની માડીને ખેંચીને લઇ જવા લાગ્યા. તેમાંના ઘણા તો વિદ્યાર્થીઓજ હતા. કેટલીક ભજનીક મંડળીઓ પણ વરધોડામાં સામેલ થઇને ઘણાજ આવથી ભજનો ગાતી ચાલતી હતી. આખા વરધોડામાં ધાર્મિક ઉત્સાહ પ્રસરી રહ્યો હતો. આખે રસ્તે બંને બાજુએ અસંખ્ય સ્ત્રીપુરુષો સ્વામીજીનાં દર્શન કરવાને ઉભાં હતાં. બધાંની વચમાં એક વૃદ્ધ બ્રાહ્મણનો પૂજ્યભાવ સર્વેની દૃષ્ટિ ખેંચી રહ્યો હતો. તે વૃદ્ધ બ્રાહ્મણ રસ્તાની જરાક બહાર ઉભો હતો અને સ્વામીજીને આધેથી આવતા જોઇને વારંવાર નમન કરી રહ્યો હતો. મુખેથી “ શંકર, શંકર ” તે ઉચ્ચારતો હતો અને તેની આંખોમાંથી પ્રેમનાં અશ્રુ ટપકી રહ્યાં હતાં.

કૉલેજ આગળ સ્વામીજીને ઉતારી લેવામાં આવ્યા. અહીંયાં તેમને ભારે આવકાર આપવામાં આવ્યો હતો. કલકત્તાના શેહેરીઓ તરફથી માનપત્ર આપવાનું હાલ મુક્તવી રાખીને સ્વામીજીને ગોપાળલાલ સીલના બગીચામાં ઉતારો આપવામાં આવ્યો હતો. આ સ્થળે હવે ગામે ગામથી ધન્યવાદ અને નિમંત્રણના ઉપરા. ઉપરી તાર આવવા લાગ્યા. ૩૫૩માં પણ હજારો મનુષ્યો તેમનાં દર્શનને અને મુલાકાતે આવતાં અને સ્વામીજીની વિશ્વક્ષણ યુદ્ધિ સર્વેના મનમાં નવોજ પ્રકાશ પાડતી. સ્વામીજી શ્રમથી જરા પણ ન કંટાળતાં ઘણાજ પ્રેમથી સર્વેના મનનું સમાધાન કરતા.

૧૮૯૭ ના ફેબ્રુવારીની ૨૮ મીનો દિવસ કલકત્તાની સમસ્ત હિંદુ પ્રજાને મન મહોત્સવનો દિવસ હતો. તે દિવસે સ્વામી વિવેકાનંદને—તેમના બહાલા નરેન્દ્રને કલકત્તાવાસીઓ માનપત્ર આપવાના

હતા. શૈભા બજારમાં રાજ સર રાધાકાન્ત દેવ બહાદુરના મહેલમાં માનપત્ર આપવાનું હોવાથી લગભગ પાંચ હજાર માણસોનો જમાવડો થઈ રહ્યો હતો. સભાનું પ્રમુખસ્થાન રાજ વિનય કૃષ્ણ દેવ બહાદુરને આપવામાં આવ્યું હતું.

સભામાં ઘણા રાજાઓ, મહારાજાઓ, સંન્યાસીઓ, પંડિતો અને કલકત્તાના મુખ્ય શેહેરીઓ આવેલા હતા. કેટલાંક નામાંકિત યુરોપિયનો પણ સ્વામીજીની કીર્તિથી આકર્ષાઈને ત્યાં આવ્યા હતા અને વિદ્યાર્થીઓનો તો પારજ નહોતો. સ્વામીજીની યોગ્ય ઓળખાણ કરાવ્યા પછી પ્રમુખે માનપત્ર વાંચી સંભળાવ્યું. માનપત્ર બંગાળીઓની લાગણીઓ અને સ્વામીજી તરફના પૂજ્યભાવથી ભરપૂર હતું. તેમાં જણાવ્યું હતું કે, આપનો ઉડો શાસ્ત્રીય અભ્યાસ અને આપનું વિલક્ષણ બુદ્ધિ સામર્થ્ય, આપને ઉપદેશક તરીકે અસામાન્ય વિજય અપાવે, એવાજ આપના એ મહાન વિજયમાં આપના ઉત્તમ ચારિત્ર બળે સોનામાં સુગંધની પેઠે અસામાન્ય ઉમેરો કરી આપ્યો છે. આપનાં ભાષણો, નિબંધો અને પુસ્તકો એવાં ઉત્તમ છે કે તેણે ધર્મ અને સાહિત્યના ક્ષેત્રમાં ભારે અસર ઉપજવી મૂકી છે. આપનું સાદું, પવિત્ર, પ્રભાશુક અને સ્વાર્થસાગી જીવન અને આપનાં વિનય, કાર્યપરાયણતા અને ઉત્કટ અભિલાષાથી આપના ઉપદેશની અસર શ્રોતાઓ અને વાંચકો ઉપર બહુજ સચોટ થાય છે.

માનપત્રનો સ્વામીજીએ આપેલો જવાબ ઉત્કટ સ્વદેશ ભક્તિથી ભરપૂર તેમજ વક્તૃત્વકલાના નમુના રૂપ હતો. હિંદુઓને પોતાના ધર્મનું અને રાષ્ટ્રનું જ્ઞાન થાય તો તેઓ કેવાં કેવાં અલૌકિક કાર્યો કરી શકે તેનો ખ્યાલ સ્વામીજીએ માનપત્રના જવાબમાં આપ્યો હતો. વળી પ્રજાકીય અને જાહેર જીવનના નવા નવા માર્ગો તેમણે સર્વેની આગળ રજુ કર્યા હતા. સમસ્ત હિંદુ પ્રજાની આગળ શ્રી રામકૃષ્ણ

પરમહંસને તેમણે એક અવતારી અને આદર્શ પુરુષ તરીકે રજુ કર્યા હતા. સર્વેને તેમણે સમજાવ્યું હતું કે તેમનો જન્મ હિંદુ ધર્મ અને ભારતવર્ષના પુનરોદ્ધાર માટેજ હતો. તેમનો જવાબ હિંદુઓના ચારિત્ર્યમાં ગુપ્તપણે પડી રહેલી શક્તિઓ તરફ સર્વેનું લક્ષ્ય ખેંચી રહ્યો હતો. ખરેખર ! સ્વામી વિવેકાનંદેજ હિંદની હિંદુ પ્રજાને તેની આત્મશક્તિનું ખરેખર જાન કરાવ્યું હતું.

તેમનો જવાબ ધણોજ હૃદયભેદક હતો. તેમાં તેમણે ભારતવર્ષ પ્રત્યે અગાધ પ્રીતિ દર્શાવવા સાથે અતિથિનો સત્કાર કરનારી માયાળુ અમેરિકન પ્રજાનાં વખાણુ કર્યાં હતાં. દ્રવ્ય, સત્તા અને સુદ્ધિબળથી ગર્વિષ્ટ બની ગયેલા અંગ્રેજ લોકોનાં હૃદયમાં પણ સત્ય અને જ્ઞાનને માટે ઉડી લાગણી વસી રહેલી છે; તેથીજ લંડનમાં તેમનું કાર્ય વધારે સફળ બન્યું હતું એમ તેમણે દર્શાવ્યું હતું. આપણુ દરમ્યાન પોતાના ગુરૂ શ્રીરામકૃષ્ણ પરમહંસનું નામ ઉચ્ચારતાં સ્વામીજીનું હૃદય ભરાઈ આવ્યું હતું. શ્રીરામકૃષ્ણ પરમહંસના ધર્મમય જીવનને સર્વેએ પોતાના આદર્શ તરીકે ગ્રહણ કરવું અને ભારતવર્ષને ધાર્મિક નેતાઓનીજ ખરી જરૂર છે એમ તેમણે ઉપદેશ્યું હતું. પોતાના કાર્ય વિષે બોલતાં સ્વામીજીએ કહ્યું હતું કે; “અખિલ વિશ્વ ઉપર ભારતવર્ષે જય મેળવવાનો છે. મારો આદર્શ એજ છે. એ આદર્શ વધારે પડતો લાગી સર્વેને આશ્ચર્ય ઉત્પન્ન થશે, પણ મારો આદર્શ તો તેજ છે. કાંતો આખો વિશ્વમાં આપણે જય પ્રાપ્ત કરવો જોઈએ અથવા તો નષ્ટ થઈ જવું જોઈએ, બીજો એકે રસ્તો નથી. હિંદની બહાર આપણે છૂટથી જવું જોઈએ અને પુષ્કળ વિકાસ કરવો જોઈએ. આપણામાં ચેતન રહેલું છે એમ કાંતો જગત આગળ આપણે સાબીત કરવું જોઈએ અને નહિ તો હજી પણ વધારે અધોગતિ પ્રાપ્ત કરીને દુનિયા ઉપરથી આપણે

ઉપડીજ જવાના.”

માનપત્રનો ઉત્તર અપાઇ રહ્યા પછીથી સ્વામીજી ગોપાળલાલ સીલના બગીચામાં જવાને નીકળ્યા. સ્વામીજીએ પોતાને પગે જોડા પણ પહેર્યા નહોતા. તેમના શરીરપર એક લાંબો ભગવો ઝબ્બો અને માથે ફેંટો હતો. લોકો એમને જોઇને રસ્તામાં ખુશાલીના પોકારો કરતા અને ટોળે ટોળાં એમની પાછળ ફરતાં.

જ્યાંસુધી સ્વામીજી કલકત્તામાં રહ્યા ત્યાંસુધી બંગાળા ઇલાકાના પુષ્કળ લોકો સ્વામીજીનાં દર્શન કરવા માટે આવતા અને તેમના તરફ ધણો પૂજ્યભાવ દર્શાવતા. ધાર્મિક મહાન પુરૂષને માન આપવાનું તો માત્ર ભારતવાસીઓજ જાણે છે. યુરોપ અને અમેરિકામાં રાજ્યનીતિસુ પુરૂષોને માન આપવામાં આવે છે અથવા તો ત્યાં મોટી મોટી લડાઇઓમાં બિચારા નિરપરાધિ મનુષ્યોને હણી વિજય પ્રાપ્ત કરી આવનારા સેનાપતિઓ પૂજ્ય છે; પણ ભારતવર્ષમાં તો રાગદ્વેષ, અશાંતિ અને નાસ્તિકતા રૂપી શત્રુઓ ઉપર જય મેળવનાર ધાર્મિક વીર પુરૂષને જે માન આપવામાં આવે છે, તેવું માન મેળવવાને બીજું કોઇ પણ ભાગ્યશાળી થતું નથી. ધાર્મિક બાબતોમાંજ હિંદુઓને વધારે રસ પડે છે. હિંદુઓ જેટલી ધર્મની દરકાર કરે છે તેટલી રાજ્યદારી, સામાજિક કે આર્થિક બાબતની દરકાર કરતા નથી. સ્વામીજીને હિંદુઓના આધ્યાત્મિક વિચારોની શ્રેષ્ઠતા સાબીત કરી આપી ત્યારથીજ ધણા હિંદવાસીઓ તેમનાં વ્યાખ્યાનો અને લેખોના અભ્યાસક બની રહ્યા હતા. હવે તે મહાત્મા હિંદમાં પધારેલા છે એમ જાણીને હિંદના નાના અને મોટા, ગરીબ અને તવંગર, સર્વે મનુષ્યોના આનંદ અને પ્રેમનો સુમાર રહ્યો ન હતો.

આલમ બજારના મઠમાં સ્વામીજી ધણાઓની મુલાકાત લેતા અને ધણાઓ જોડે ધન વ્યવહાર ચલાવતા. બાળ, વૃદ્ધ અને યુવાન

સર્વ કોઇ તેમના દર્શને આવતા. પુષ્કળ જિજ્ઞાસુ મનુષ્યો તેમની પાસે આવીને પોતાનું હૃદય ખોલતા અને સ્વામીજી તેમનું સમાધાન કરી તેમને શાંતિ અને ઉત્સાહ આપતા.

સ્વામીજી અમેરિકા ગયા તે પહેલાં તેમણે હિંદમાં પ્રવાસ કર્યો હતો. એ સમયે તેઓ એક બાળક જેવા સાદા અને ભોળા જણાતા હતા. નમ્રતાએ તેમનામાં વાસ કરેલો હતો અને વૈરાગ્યની તો તે સાક્ષાત્ ભૂર્તિજ હતો. પશ્ચિમમાં પણ તેમણે તે શુણ્ણનું બરાબર પાલન કર્યું હતું અને ત્યાંના ઠાઠથી તેમાં કંઈ પણ ફેર પડ્યો નહોતો. હિંદમાં આવ્યા પછી તેમને હિંદુઓએ બારે માન આપ્યું તથા તેમની એ સાદાઈ, નમ્રતા કે વૈરાગ્ય ઉપર કોઈ પણ જાતની અસર થઈ નહોતી. કલકત્તામાં તેમણે “વેદાન્ત” ઉપર બાપણ આપ્યું હતું. કલકત્તાવાસીઓને તેમના બબ્બે વિચારો, શાસ્ત્ર પરિચય, અંગ્રેજી અને સંસ્કૃતનું અગાધ જ્ઞાન, છટાદાર વાણી તેમજ અસાધારણ બુદ્ધિનું સાક્ષાત્ દર્શન થયું.

એ બાપણમાં સ્વામીજીએ પ્રથમ ભારતવર્ષની ધાર્મિક ઇતિહાસ તથા તત્ત્વજ્ઞાનની ભિન્ન ભિન્ન શાખાઓનું વર્ણન કલા પછી ઉપનિષદોની ઉત્પત્તિ અને સિદ્ધાંતો વિષે ખોલતાં કહ્યું કે; “ઉપનિષદોના કેટલાક સિદ્ધાંતો હિંદના સઘળા પંથોને માન્ય છે. એમાંનો પહેલો સિદ્ધાંત એ છે કે જીવાત્મા પુનર્જન્મ ધારણ કરે છે...મનુષ્ય દેહમાં પ્રથમ સ્થૂળ શરીર છે; તેની પાછળ સૂક્ષ્મ શરીર રહેલું છે અને તેની પાછળ જીવાત્મા રહેલો છે. પાશ્ચાત્ય માનસશાસ્ત્ર અને હિંદના પ્રાચીન માનસશાસ્ત્રમાં મોટો ભેદ એ છે કે પાશ્ચાત્ય માનસશાસ્ત્ર મનનેજ આત્મા માને છે. જે ખરું જોતાં જીવાત્માનું માત્ર આંતર સાધનજ છે. એ સાધનદ્વારા જીવાત્મા બાહ્ય જગતમાં દરેક ક્રિયા કરે છે. આ જીવાત્મા અમર અને અનાદિ છે. તે અનેક જન્મ ધારણ કરે છે અને મોક્ષ પ્રાપ્ત

થતાં સુધી તેને તેમજ કર્યા કરવું પડે છે. ” આ સિવાય સ્વામી-જીએ પાશ્ચાત્ય તત્ત્વજ્ઞાન અને હિંદુ તત્ત્વજ્ઞાન વચ્ચે મોટો ભેદ એ જણાવ્યો કે; “ હિંદુઓ સધળી શક્તિઓ, પવિત્રતા, મહત્તા, સધળું આત્મામાંજ રહેલું માને છે અને આત્માનો વિકાસ કરી તે શક્તિ-ઓને ખીલવવી એટલુંજ મનુષ્યને કરવાનું છે. તે ખીલવણી સાત્ત્વિક વૃત્તિની વૃદ્ધિ થવાથી આપો આપજ થવા માંડે છે. જીવાત્માની આ ખીલવણીને રોકે અથવા તેને સંકુચિત કરે એવા કર્મનું નામ દુષ્કર્મ છે અને તેની પવિત્રતાનો તથા પૂર્ણતાનો વિકાસ કરનાર કર્મ તે સત્કર્મ છે. ”

કલકત્તામાં સ્વામીજી કેટલોક સમય ગોપાળલાલ સીલના બગીચામાં અને કેટલોક સમય આલમખજ્જર મઠમાં વ્યતીત કરતા. વળી શ્રી રામકૃષ્ણના ભક્તોને ઘેર પણ તે જતા આવતા. કલકત્તાના ધનાઢ્ય પુરૂષો તેમને પોતાને ઘેર લઈ જઈ તેમનાં પવિત્ર પગલાંથી પોતાનું ઘર અને જાત પાવન થયેલાં ગણતાં. વળી ગરિબમાં ગરિબ મનુષ્યો પણ સ્વામીજીને આમંત્રણ આપતા અને સ્વામીજી ધણીવાર દુઃખી અને ગરિબ મનુષ્યોનાં મકાનોમાં શ્રી તેમને આશ્વાસન આપતા નજરે પડતા.

કલકત્તાના ઘણા પ્રતિષ્ઠિત પુરૂષો, ધંધાદારીઓ, યુવાનો અને કોલેજના અસંખ્ય વિદ્યાર્થીઓ સ્વામીજી પાસે દરરોજ સીલના બગીચામાં આવતા. કેટલાક માત્ર તેમનાં દર્શન કરવાનેજ આવતા તો કેટલાક પ્રશ્નો પૂછવાને અને કેટલાક તેમના જ્ઞાનની પરિક્ષા કરવાને પણ આવતા. તત્ત્વજ્ઞાનના મોટા મોટા અભ્યાસકો અને યુનિવર્સિટિના મોટા મોટા પ્રોફેસરો સ્વામીજીની વિલક્ષણ બુદ્ધિ અને તત્ત્વજ્ઞાનને જોઈ ચકિત થઈ જતા. જાણે કે સાક્ષાત્ સરસ્વતીજી તેમના મુખ-દ્વારા બોલતી હોય તેમ સર્વને લાભતું અને તેમના કહેવાની ઉડી

છાપ સર્વેનાં હૃદય ઉપર પડી રહેતી.

સ્વામીજીનું લક્ષ્ય ખાસ કરીને કલકત્તાના સુશિક્ષિત પણ અવિ-
વાહિત યુવાનો તરફ વધારે ખેંચાતું. ભારતવર્ષના ઉદયનો આધાર
તેના યુવાનો ઉપર રહેલો ધારીને સ્વામીજી તેમની સાથે બહુજ દૂરથી
વાર્તાલાપ કરતા. તેમાંના જેઓ મજબુત બાંધાના અને ધાર્મિક
વૃત્તિવાળા હોય તેમને જગતના હિત માટે અને પોતાના આત્માના
કલ્યાણ માટે શિક્ષણ આપી તૈયાર કરવા એવી તેમની ઇચ્છા હતી.
યુવાનોની શારીરિક નિર્બળતાને માટે સ્વામીજી ઘણીજ દિલગીરી
દર્શાવતા અને તેમાંના કેટલાકે કરેલાં બાળલગ્નને ધિક્કારતા. યુવા-
નોમાં આત્મશ્રદ્ધાનો અભાવ જોઈને તેઓ તેમને આત્મશ્રદ્ધાની મહત્તા
સમજાવતા. આપણા પ્રાચીન શિક્ષણ અને આદર્શો તરફ તેમની
અશ્રદ્ધા જોઈને સ્વામીજીને ભારે ખેદ થતો અને એ શિક્ષણ અને
આદર્શો તરફ હજી પણ અલક્ષ્ય રાખવામાં આવશે તો હિંદુજીવન
છેવટે સમૂળું નષ્ટ થઈ જશે એમ તે યુવાનોનાં હૃદયમાં દઢ ઠસાવતાં.
યુવાનો પ્રત્યે સ્વામીજીનું વર્તન અને બોધ અત્યંત પ્રીતિ અને મમ-
તાથી ભરપૂર હતાં. તેમના અંતઃકરણમાંથી પ્રેમનો ઝરો વહી રહ્યો
હતો. તેમની પાસે બેસનારા યુવાનો જાણે પ્રેમના મહાસાગરમાંજ
નાહી રહ્યા હોય એવું તેમને લાગતું. સ્વામીજીના આવા પ્રબળ પ્રેમ
અને સુબોધના પ્રભાવથી ઘણા યુવાનો સ્વામીજી તરફ આકર્ષાઈ તેમના
અનુયાયીઓ બન્યા અને કેટલાક તો તેમના ચુસ્ત શિષ્યોજ થઈ રહ્યા.

સીલના બગીચામાં એક વખત એક વૈષ્ણવ સાધુ આવીને વૈષ્ણવ
ધર્મ સંબંધી વાત કરવા લાગ્યો. તેનું ધારવું એમ હતું કે સ્વામીજી
વેદાન્તનો બોધ કરવા આડે વૈષ્ણવ ધર્મનું રહસ્ય પાશ્વર્યોને સમ-
જાવવાનું ભૂલી ગયા હતા ! એ વૈષ્ણવ સાથે કેટલીક વાતચીત કર્યા
પછી સ્વામીજીએ કહ્યું કે, “ બાબાજી, એક વખત અમેરિકામાં મેં

શ્રીકૃષ્ણ ઉપર પણ વ્યાખ્યાન આપ્યું હતું અને એક યુવાન સ્ત્રી ઉપર તેની એવી અસર થઈ કે તરતજ સંસારનો ત્યાગ કરી એક બેઠા ઉપર જમીને પોતાનું જીવન એકાન્તમાં ગાળવા લાગી. તે સ્ત્રી એક મોટી મિલકતની વારસ હતી, તેને પણ તેણે છોડી દીધી અને પોતાના દિવસો તે શ્રીકૃષ્ણના ચિંતનમાંજ પસાર કરી રહી છે. ”

એક દિવસ સ્વામીજી બંગાળાની થીઓસોફીકલ સમાજના મહા-નમાં રહેનાર એક યુવાન જોડે વાત કરી રહ્યા હતા. તે યુવાન બોલ્યો: “સ્વામીજી, અનેક સંપ્રદાયોના સિદ્ધાંતોને હું સાંભળું છું, પણ સત્ય શું છે તે હું જાણી શકતો નથી.” ધણીજ પ્રેમથી સ્વામીજીએ જવાબ આપ્યો કે, “તારે ગભરાવું નહિ. એકવાર મારી પણ તારા જેવીજ દશા હતી. અત્યાર સુધીમાં તને શો બોધ મળ્યો છે તે મને કહે.” તે યુવાને કહ્યું કે, “થીઓસોફીકલ સમાજના એક ઉપદેશકે અને મૂર્તિપૂજનની આવશ્યકતા અને ઉપયોગિતા સમજાવી છે અને તેમના કહેવા પ્રમાણે હું પૂજા અને જપ કરું છું, પણ મને શાંતિ મળતી નથી. મહારાજ, જપ કરતી વખતે મારી ઓરડીનાં બારણાં બંધ કરી દઉં છું અને મારી આંખો પણ મીંચી દઉં છું; છતાં મારા ચિત્તમાં જરાપણ શાંતિ વળતી નથી. તમે મને માર્ગ બતાવશો ? ”

દશા અને સ્નેહની લાગણીથી સ્વામીજી બોલ્યા: “તારે તારી ઓરડીનાં બારણાં બંધ કરવાને બદલે તે ખુલાંજ રાખવાં જોઈએ અને આંખો બંધ કરવાને બદલે ઉઘાડીજ રાખી આસપાસ જોવું જોઈએ. તારી પડોશમાં હજારો ગરિબ અને નિરાધાર મનુષ્યો વસતાં હશે. તારાથી બને તેટલી સેવા તેમની તારે કરવી જોઈએ. કોઈ માણસ માંદુ હોય અને તેની સારવાર કરનાર કોઈ ન હોય તેવાની તારે આંકરી કરવી જોઈએ. કોઈની પાસે ખાવાનું ન હોય તેવાને તારે ખવરાવવું જોઈએ. કોઈ અમણ હોય તેવાને તારે બચાવવું જોઈએ.

તારે જે શાંતિ મેળવવી હોય તો તને મારી આ સલાહ છે. તારાથી બની શકે તેટલી બીજાઓની સેવા કર. ”

એક દિવસ એક વૃદ્ધ પ્રોફેસર જે શ્રીરામકૃષ્ણના ભક્ત હતા તે સ્વામીજીની પાસે આવ્યા અને તેમને પૂછવા લાગ્યા કે; “ સ્વામીજી, તમે સેવા, પરોપકાર અને જગતનું કલ્યાણ કરવાની વાતો કરો છો; પરંતુ એ પણ માયાનાં જ કાર્યો છે. વેદાન્ત પ્રમાણે તો મનુષ્યે મુક્તિને પ્રાપ્ત કરવાને માયાનાં સર્વ બંધનોને તોડી નાંખવાં જોઈએ. તેને બદલે પરોપકારાદિ કરવાથી તો માયાની ઉપાધિમાં મન પડી જાય છે. ”

સ્વામીજીએ એકદમ જવાબ આપ્યો: “ પણ ત્યારે તો મુક્તિને પ્રાપ્ત કરવી એ પણ પાપનું જ કાર્ય નથી ? આત્મા સર્વદા મુક્ત છે એમ વેદાન્ત આપણને શિખવતું નથી ? મુક્ત આત્માની આત્મતામાં મુક્તિ મેળવવાની કેવી હોય ? કાંટા વડે કાંડો કઢાડવાની પેઠે અથવા તો (કપડામાંના મેલરૂપી) એક વસ્તુને બીજી (સાબુરૂપી) વસ્તુ વડે દૂર કરવાની પેઠે તામસ માયાને માયાથી અને રાજસ માયાને સાત્વિક માયાથીજ દૂર કરવાનું બની શકે છે. પછી જે એકલી સાત્વિક માય: રહેશે તેના તો સ્વભાવજ એવો છે કે તે આપો આપજ દૂર થઈ જશે. ”

એક દિવસ શ્રીરામકૃષ્ણ પરમહંસના ભત્રીજા શ્રીરામલાલ ચટ્ટોપાધ્યાય સ્વામીજીને મળવાને આવ્યા. તેમને જોઈને સ્વામીજી એકદમ ખુરશી ઉપરથી ઉભા થયા અને પોતાની ખુરશી તેમને આપી. એ વખતે બીજા જે અનેક મનુષ્યો સ્વામીજીની આસપાસ એઠેલા હતા તેમની વચ્ચમાં સ્વામીજીની ખુરશી ઉપર બેસવાનું રામલાલને ઠીક લાગ્યું નહિ તેથી તેમણે સ્વામીજીને પોતાને સ્થાને પાછા બેસી જવા કહ્યું; પણ સ્વામીજીએ તે માન્યું નહિ. તેમણે રામલાલને આમ્રહર્ષવર્ત્ત પોતાની ખુરશી ઉપર બેસાડ્યા અને ખુરશી એકજ હોવાથી સ્વામીજી

પોતે આંટા ફેરા કરવા લાગ્યા અને મુખેથી ઉચ્ચારવા લાગ્યા કે
 “ગુરુવત્ ગુરુપુત્રેષુ ।” સ્વામીજીની સાદાઈ, નિરાભિમાન અને
 ગુરુભક્તિનો આ ઉત્તમ દાખલો છે.

જુદા જુદા સ્વભાવનાં મનુષ્યો સ્વામીજીની પાસે આવતાં અને
 જુદા જુદા વિષયોનું નિરાકરણ કરી લેતાં. એકવાર એક મનુષ્યે સ્વા-
 મીજીને કહ્યું કે, જ્યાંસુધી મનુષ્ય પોતાની જાતને સૌથી હલકામાં હલકા
 ગણે નહિ ત્યાંસુધી ઉચ્ચ ધાર્મિકતાનો વાસ તેનામાં થઈ શકે નહિ
 એ વાત ખરી છે કે નહિ ? સ્વામીજી બોલી ઉઠ્યા : “આપણે
 આપણી જાતને એટલી બધી હલકી શા માટે ગણવી જોઈએ ?
 આપણે મહાજ્યોતિના પુત્રો છીએ. અખિલ વિશ્વમાં જે મહાજ્યોતિ
 વ્યાપી રહેલી છે તેમાં આપણે રહીએ છીએ, વિચરીએ છીએ અને
 અસ્તિત્વ ધરાવીએ છીએ. એ સત્યને જે આપણે સમજ્યા હઈએ
 તો પછી અજ્ઞાનાંધકારને લીધે જે કાંઈ દોષો આપણામાં હોય તે
 ધાતુ ઉપરથી મેલ ધસી નાખીએ તેમ દૂર કરવા જોઈએ એ વાત
 ખરી છે; પણ આપણે મૂળેજ ખરાબ છીએ અને ખરાબમાં ખરાબ
 છીએ એવું ઉઠું તો નજ માની લેવું જોઈએ.

એક દિવસ એક ગૌરક્ષક મંડળીનો એક ઉપદેશક સ્વામીજીની
 પાસે આવીને ગૌરક્ષાના કામમાં પૈસાની મદદ માગવા લાગ્યો.

સ્વામીજીએ તેને પૂછ્યું કે મધ્ય હિંદુસ્તાનમાં બચકર દુકાળ
 ચાલી લાખો માણસ મરી રહ્યાં છે તેમને બચાવવાને તમારી મંડળી
 કાંઈ કરે છે ?

ઉપદેશક—એવી બાબતોમાં મદદ કરવી એ અમારું કામ નથી.
 ગૌમાતાઓનું રક્ષણ કરવું એજ અમારો હેતુ છે.

સ્વામીજી—પણ બૂખથી મરી જતાં મનુષ્યોને મુઠીમર અનાજ
 આપીને બચાવવા એ જીવ દ્યાતું મોટું કામ છે અને એ તમારી દરજ્જા

છે એમ તમને નથી લાગતું ?

ઉપદેશક—તેઓનાં કર્મોનું જ ફળ તેઓ ભોગવી રહેલા છે.

સ્વામીજી—સાહેબ, જે મંડળોમાં માનવજાતિ માટે દયાની લાગણી નથી; જે મંડળો પોતાના સ્વદેશ બંધુઓને બૂખે મરતા હોયે તે જોયા કરીને માત્ર પશુ પક્ષીઓને માટે જ લાખો રૂપિયા ખર્ચી નાંખે છે; તેવાં મંડળોને માટે મને જરાએ લાગણી નથી. “ મનુષ્યો તેમનાં દુષ્કર્મોને લીધે દુકાળમાં મરે છે માટે તેમને મરવા દો ” આવાં નિર્દયતાથી ભરેલાં વચનો ઉચ્ચારતાં તમને શરમ આવતી નથી ? જો બંધુએ સૌ સૌના કર્મોનુસાર જ યાય છે તો પછી ગૌમાતાઓ માટે અને પોતાના નિર્વાહ માટે પણ માણસે શું કરવા યત્ન કરવો જોઈએ !

ઉપદેશક—પણ સ્વામીજી, આપણું શસ્ત્રો કહે છે કે “ ગાય આપણી માતા છે ! ”

એ શબ્દો સાંભળીને સ્વામીજી જરાક હસ્યા અને બોલ્યા “ હા, ગાય તમારી માતા છે, નહિ તો આવા તમારા જેવા (બળદ જેવા) બુદ્ધિશાળી પુત્રો પેદા થાય ક્યાંથી ? ”

ઉપદેશકના ગયા પછી સ્વામીજીએ બીજા બેઠેલા ગૃહસ્થોને કહ્યું કે આવા ઉંધા વિચારોથીજ આખો દેશ દુર્દશામાં જઈ પડેલો છે. કર્મના નિયમને લોકો ક્યાં સુધી અવજો ધસડી ગયા છે અને તેમાંથી કેવી નિર્દયતા ઉત્પન્ન થઈ રહેલી છે ! અહસોસ ! જેમને મનુષ્યો માટે લાગણી ન હોય તેમને મનુષ્યોજ શી રીતે કહેવાં ! ”

સ્વામીજીના બધા સંવાદોનું વર્ણન આ સ્થળે આપી શકાય નહિ.* અહીંનાં એટલુંજ કહેવું બસ થશે કે તેમના સંવાદો અને વાર્તાલાપ હિંદના યુવાનોને સ્વકર્તૃત્વનું જ્ઞાન કરાવનારા છે. તે સંવા-

* સસ્તા સાહિત્ય તરફથી આ સંવાદો પણ નિકળ્યા છે.

દોમાં સ્વામીજીએ ભારતવર્ષને પોતાનો સદેશો કહેલો છે. તે સંવાદો સ્વદેશપ્રીતિ અને ધર્મભાવનાથી ભરપૂર છે.

એક દિવસ એક શિષ્ય જોડે વાત કરતાં સ્વામીજી કહેતા હતા કે; હેઠ્યાં હજારેક વર્ષથી તમને હિંદવાસીઓને એમજ કહેવાતું રહ્યું છે કે તમે નિર્બળ છો અને તમે પણ તેમજ માની બેઠેલા છો; પરંતુ આ માંડ શરીર પણ તમારી પેઠે ભારતભૂમિમાંજ જન્મ પામેલું છે કે નહિ ? છતાં પણ જે પરદેશીઓ તમને નિર્બળ અને હલકા ગણે છે તેઓ મને શા કારણથી ગુરૂ તરીકે માને છે ? મારી આત્મશ્રદ્ધાથી અને પ્રભુકૃપાથીજ તેમ બન્યું છે. મારામાં જે આત્મશ્રદ્ધાએ વાસ કરેલો છે તે આત્મશ્રદ્ધા જો તમારામાં હોય-જો તમે પણ એમજ માનો કે તમારામાં અપરિમિત શક્તિ અને નિઃસિમ જ્ઞાન ભરેલાં છે તો તમે પણ અવશ્ય મારા જેવા થઈ શકો અને અહ્ભુત કાર્યો કરી શકો. તમે કહેશો કે એવો વિચાર કરવાતું સામર્થ્યજ અમારામાં ક્યાં છે ? અમારામાં તેરી શ્રદ્ધા જગવનારા અને અમને એવા સામર્થ્યનો બોધ આપનારા ગુરૂઓ ક્યાં છે ? પરંતુ તમને તે આત્મશ્રદ્ધા અને સામર્થ્યનો બોધ કરવાને અને મારા પોતાના દૃષ્ટાંતથી તમને તે પ્રત્યક્ષ કરાવવાનેજ હું તમારી પાસે આવેલો છું. તે મહા સત્યને તમે મારામાંથી શિખો અને અનુભવો. પછી શહેરે શહેર અને ગામે ગામ ફરીને એ સત્યને ફેલાવો. જાઓ, અને દરેક ભારતવાસીને કહો કે, “ ઉઠો, જગૃત થાઓ, સ્વપ્નાવસ્થાનો ત્યાગ કરો. જગૃત થાઓ અને તમારામાં રહેલા દેવત્વને બહાર કહાડો. ” દુનિયામાં એવી આવશ્યકતા એકે નથી, એવું દુઃખ એકે નથી કે જે આત્મશ્રદ્ધાથી દૂર ન થઈ શકે.

હવે કેટલાક પંડિતો પણ સ્વામીજીના જ્ઞાનની કસોટિ કહાડવાને સીલના બગીચામાં આવવા લાગ્યા. વેદ અને દર્શનોમાં પારંગત થયેલા

કેટલાક ગુજરાતી પંડિતો એકવાર સ્વામીજીની સાથે શાસ્ત્રાર્થ કરવાને આવ્યા. તેઓએ સંસ્કૃતમાં જ વાત શરૂ કરી. સ્વામીજી પણ તેમને સંસ્કૃતમાં જ વાત આપવા લાગ્યા. સ્વામીજીની વાણી મધુર હતી અને પંડિતો કરતાં પણ વધારે ઝડપથી તે બોલી શકતા હતા. બોલતાં બોલતાં સ્વામીજીથી એક ભૂલ થઈ ગઈ. “સ્વસ્તિ” ને બદલે “અસ્તિ” તેમનાથી બોલાઈ ગયું! આ નજીવી ખામતને મોટું સ્વરૂપ આપીને પંડિતો ખડખડ હસવા લાગ્યા! સ્વામીજીએ પોતાની ભૂલ એકદમ સુધારી અને તે કહેવા લાગ્યા કે “પંડિતોનો હું દાસ છું. એવી નજીવી ભુલને તો તેમણે જતી કરવી જોઈએ.” એ પછી પૂર્વ મિમાંસા અને ઉત્તર મિમાંસા વગેરે ઉપર કેટલીક ચર્ચા ચાલ્યા પછી ઘેર જતે જતે પંડિતો સ્વામીજીના સ્નેહીઓને કહેવા લાગ્યા કે, સ્વામીજીને સંસ્કૃત વ્યાકરણનો વધારે ઉડો. અભ્યાસ હોય એમ લાગતું નથી, પણ આપણાં શાસ્ત્રો ઉપર તો તેમણે ઘણો સારો કાળુ મેળવેલો છે. વાદવિવાદ કરવામાં તેમની શક્તિ અપૂર્વ છે. તેઓ ઘણીજ અન્યથા ભરેલી રીતે પોતાના વિચારો દર્શાવે છે અને બીજાના તર્કોને તોડી નાંખે છે. તેમની બુદ્ધિ ઘણીજ વિલક્ષણ છે.

પંડિતોના ગયા પછી સ્વામીજીએ સર્વેને જણાવ્યું કે આપણા પંડિતો વિદ્વાન હોય છે, પણ તેમની રીતભાત અસબ્ય હોય છે. એકાદ શબ્દની ચુક માટે મારા પ્રત્યે તેમણે જે રીતભાત દર્શાવી તેવું પશ્ચિમમાં ચાલી શકે નહિ. પશ્ચિમના સુશિક્ષિત વર્ગના લોકો સામાના કહેવાનો ભાવાર્થ શો છે તેજ જાણવાનો પ્રયાસ કરે છે. તેઓ ભાષા કે વ્યાકરણ સંબંધી ભૂલને મહત્વ આપતા નથી અને હસવા મંડી પડી વક્તાનું અપમાન કરતા નથી. તેઓ વિષયને બાબત ઉપર મૂકી એવી નજીવી બાબતોમાં જીવ ધાલતાજ નથી. આપણા પંડિતો તો કહેવાની મતલબને બાબત ઉપર સૂઝી દે છે અને શબ્દોને

માટેજ મારામારી કરી મૂકે છે. તેઓ પતરાળાં પડીયામાંથી વાંકા ચુંકાપણું શોધી કઢાડીને તેને માટેજ એટલા બધા લડી મરે છે કે પતરાળામાં ખોરાક પીરસવાનુંજ બને નહિ ને પીરસાયું હોય તો ખાવાનું બને નહિ. પશ્ચિમના પ્રદેશોમાં જતા પહેલાં પણ સ્વામીજી ઘણીવાર કહેતા હતા કે ઉચ્ચ વિચારો અને વ્યવહારિક જીવન વચ્ચે રહેલો સંબંધ સમજીને તે પ્રમાણે વર્તવાની તો તેઓ જરૂરજ જોતા નથી. ઘણા કાળથી ચાલતા આવતા જીના ચીલામાં તેઓ પોતાનું જીવન વહેવરાવ્યા કરે છે અને પોપટીયા તત્વજ્ઞાનની મિથ્યા કઠાકુટમાં સંતોષ માને છે.

પ્રકરણ ૪૭ સુ-રામકૃષ્ણ મિશનની સ્થાપના.

કલકત્તામાં સ્વામી વિવેકાનંદનું ચિત્ત અનેક બાબતોમાં પરેવાઈ રહ્યું હતું; છતાં દક્ષિણેશ્વરની પાસે આવેલા આલમબજાર મઠ તરફ તેમનું લક્ષ્ય વધારે હતું. ઘણા વરસના વિયોગ પછી સ્વામી વિવેકાનંદને-તેમના બહાલા નરેન્દ્રને-જોષ્ટને મઠના સાધુઓની ખુશાલીનો ખાર રહ્યો નહિ.

શ્રી રામકૃષ્ણ સાથે ગાળેલા દિવસો અને પરિમાજક સાધુઓ તરિકે ગાળેલો સમય સર્વેને યાદ આવવા લાગ્યો. સ્વામીજી પોતાના ગુરુબાઈઓ અને શ્રીરામકૃષ્ણના ભકતોને પશ્ચિમની અનેક વાતો અને અનુભવો કહેવા લાગ્યા. ધીમે ધીમે સ્વામીજી તેમની દૃષ્ટિને ઘણી વિશાળ બનાવવા લાગ્યા. પોતાના પાશ્વત્ય શિષ્યોને તેમની સાથે મેળવવા લાગ્યા. પ્રથમ તો તેમના જીનના વિચારના અને ધર્મચુસ્ત ગુરુબાઈઓ તેઓને સહવાસ રાખવાની ના પાડવા લાગ્યા; પરંતુ ધીમે ધીમે તેમના મનનું સાંકડાપણું સ્વામીજીએ કઢાડી નાખ્યું અને

સર્વે ગુરુભાઈઓ પાશ્ચાત્ય શિષ્યોને પણ પ્રભુનાં બાળકો, શ્રીરામકૃષ્ણના ભક્તો અને પોતાનાં સર્વાવહાલાં તરિકે ગણવા લાગ્યા. સર્વે ગુરુ-ભાઈઓ મનમાં સમજવા લાગ્યા કે પાશ્ચાત્ય શિષ્યો માત્ર નામમાંજ પાશ્ચાત્યો છે, વિચારમાં અને આચારમાં તો તેઓ ખરેખરા હિંદુ-રે, બ્રાહ્મણ જેવાજ બની રહેલા છે !

સ્વામીજીની શારીરિક સ્થિતિ હવે બરાબર રહેતી નહિ, તેમને અત્યંત શ્રમ લેવો પડ્યો હતો. સ્વામીજી આરામ લેવાની ઇચ્છા કરતા હતા, પણ તેમનો પરોપકારી સ્વભાવ તેમને જરાયે જાંપીને બેસવા દે તેમ નહોતું. દાકતરોએ આરામ લેવાની સલાહ આપવાથી સ્વામીજીએ ભાષણો આપવાનાં પ્રંધ કર્યા, પણ મનમાં બે મોટા મઠ સ્થાપવાની યોજનાઓ ધડવા માંડી. પોતાના અમેરિકન અને અંગ્રેજ શિષ્યોની સહાયથી સ્વામી વિવેકાનંદે બે મોટા ભવ્ય મઠોની સ્થાપના કરી. એક મઠ કલકત્તામાં આવેલો છે અને તે બેલુરમઠને નામે ઓળખાય છે. બીજો મઠ હિમાલયમાં છ હજાર ફીટ ઉંચા શિખર ઉપર બાંધવામાં આવેલો છે. તે માયાવતી અદ્વૈત આશ્રમ નામથી ઓળખાય છે. બંને મઠોની અંદર ન્યાત જાતના ભેદ વગર સર્વેને વેદાન્તનું શિક્ષણ આપવામાં આવે છે. એમાંના અદ્વૈત આશ્રમમાં મુખ્યત્વે કરીને અમેરિકન અને અંગ્રેજ શિષ્યો રહે છે.

આપણા જીના વિચારના સંન્યાસીઓ ગરિમ અને તવંગરને એકજ પ્રકારનો બોધ આપી રહેલા છે. બંનેને તેઓ જગતના મિથ્યા-પણાનીજ વાતો કર્યા કરે છે. જેને ખાવાને અન્ન નથી તેને પણ બ્રહ્મ અને માયાનીજ વાતો સમજાવ્યા કરે છે. પણ જેના પેટમાં ખાડો પડેલો હોય તેને એવું બ્રહ્મજ્ઞાન રૂએજ ક્યાંથી ? સ્વામી વિવેકાનંદ જેને અન્ન કે વસ્ત્રની જરૂર હોય તેને ત્યાગ ધર્મનો ઉપદેશ કરતા નહિ. તેઓ તેને તેની આર્થિક સ્થિતિ સુધારવાનો બોધ કરતા

અને અને તો તેને તેનો ઉપાય પણ બતાવતા. પ્રભરૂપી વૃક્ષનાં મૂળ, ડાળાં અને થડ, સર્વેને પોષણ આપનારી સઘળી પ્રવૃત્તિઓ તરફ સ્વામીજીની સહાનુભૂતિ હતી. પ્રભરૂપી વૃક્ષનાં મૂળને પોષવાં અને ડાળાં તરફ બેદરકાર રહેવું કે ડાળાંને પોષવાં અને મૂળ તરફ બેદરકાર રહેવું, એ સ્વામીજીની દીર્ઘદૃષ્ટિમાં પ્રભરૂપી વૃક્ષનું પોષણ ગણાતું નહિ.

હવે સ્વામીજી પોતાના ગુરુભાષણો, શિષ્યો અને શ્રીરામકૃષ્ણના બડતોનું ચારિત્ર્ય ધડવા લાગ્યા. તેમનામાં આત્મશ્રદ્ધાનો વિકાસ કરવા લાગ્યા. “તમે સિંહો છો, તમે આધ્યાત્મિક બળના ભંડાર છો, સર્વ શક્તિમાન છો, અખિલ વિશ્વને ધૂળવવાની તમારામાં શક્તિ રહેલી છે, માત્ર તમે આત્મશ્રદ્ધા ધરા અને તમારામાં રહેલી શક્તિઓને નગૃત કરો,” એવા એવા અનેક બોધ સ્વામીજી તેમને કરવા લાગ્યા. ગરિય, નિરાધાર, રોગી વગેરેની સેવા કરો અને તમારા દાખલાથી જગતને તેવી સેવા કરવાનું શીખવો. તમારે હવે દેવાલયોમાંજ પ્રભુનાં દર્શન કરવાનાં નથી, પણ પ્રભુનો સાક્ષાત્કાર ગરિય અને રોગી મનુષ્યોમાં-પ્રભુના વિરાટ સ્વરૂપ-જગતમાં-રાષ્ટ્રમાં કરવાનો છે. તમારા ધર્મને માટે, તમારા દેશને માટે તમારે એકાંત વાસમાંથી બહાર નીકળવાનું છે અને હજારો નિરાશ્રિત, અગ્નાની અને દુઃખી મનુષ્યોનાં અંતઃકરણમાં આશ્વા, આશ્વાસન અને જ્ઞાનનો વાસ કરાવવાનો છે. મારે ભારતવર્ષમાં નવીન પ્રકારનાજ સંન્યાસીઓ ઉભા કરવાના છે અને તે એવા હોવા જોઈએ કે જે પોતાની મુક્તિની દરકાર નહિ કરતાં ગરિય અને દુઃખીને સહાય અર્પવામાં નરકવાસ ભોગવવો પડે તો તે પણ વેઠી લે.

કલકત્તાના કેટલાક યુવાનો અત્યાર સુધી સ્વામીજીના ઠલા પ્રમાણે બ્રહ્મચારીનું જીવન ગાળી રહ્યા હતા. તેમને હવે સંન્યાસ દિક્ષા લેવાની ઈચ્છા હતી. સ્વામીજીએ તેમનો અધિકાર જોઈને તેમને

સંન્યાસ દિક્ષા આપી. દિક્ષાની કેટલીક સામાન્ય વિધિ થયા પછી સધળા બ્રહ્મચારીઓ સ્વામીજીને પગે લાગ્યા. સ્વામીજી તેમને આશિર્વાદ આપીને બોલ્યા કે, “મનુષ્ય જીવનતું ઉંચામાં ઉંચું વ્રત તમે ધારણ કરો છો. ધન્ય છે તમારા જન્મને, ધન્ય છે તમારી જનનીને, ધન્ય છે તમારા પૂર્વજોને!”

સાંજે સ્વામીજીએ વૈરાગ્યની મહત્તા સમજાવતાં દિક્ષા લેનારાઓને સંબોધીને કહ્યું કે; “યાદ રાખો કે પોતાનો ભોક્ષ મેળવવાને અને જગતતું કલ્યાણ કરવાને માટેજ સંન્યાસનો આશ્રમ છે. આત્મનઃ મોક્ષાર્થં જગદ્વિતાય ચ । ચારિત્રબળ અને આધ્યાત્મિક સમૃદ્ધિને ખીલવીને જનસમાજમાં તમારે તેને ફેલાવવાની છે. આપણાં મહાન શાસ્ત્રોના સિદ્ધાંતો કે જે સર્વને માટે અનુકુળ અને સુગમ થઈ પડે તેમ છે. તે સર્વને સમજાવી તેમનો વ્યવહાર નીતિમય, સરલ, ઉદાર અને ઉચ્ચગામી બને તેમ કરવાનું છે. જ્ઞાન ભક્તિનાં અધિકારી ઉચ્ચ હૃદયોમાં જ્ઞાનનો પ્રકાશ પાડીને તેમાં સુષ્પ રહેલા પરબ્રહ્મરૂપી સિંહને જાગૃત કરવાનેજ આ જગતમાં સંન્યાસીનું જીવન છે. માટે ઉઠો, જાગૃત થાઓ અને ખીજાઓને જાગૃત કરો. તમારું કર્તવ્ય બજાવો, એટલે ભોક્ષને પણ આપોઆપ જ તમારી પાસે આવી પડેલો જોશો.” સ્વામીજીએ ઉપલાં વાક્યોમાં સંન્યાસનો હેતુ અને આદર્શ પોતાના ગુરુભાઈઓ અને શિષ્યોને સમજાવી દીધાં હતાં.

ઉપરના શબ્દો બોલતે બોલતે સ્વામીજીના મુખ ઉપર આધ્યાત્મિકતાનું દિવ્ય તેજ પ્રસરી રહ્યું હતું. તેમના હૃદયમાંથી અલૌકિક પ્રકાશ અને જુસ્સો સર્વ તરફ વહી રહ્યાં હતાં. “સ્વામીજી આગળ બોલવા લાગ્યા કે તમારી જાતને માટે સુખ સગવડ નહિ શોધતાં સર્વ યોગક્ષેમ ઇશ્વર ઉપરજ રહેવા દેજો. દરેક પ્રકારની આસક્તિને-કાંચન

અને કામિનીને વગર ઇચ્છ્યાં-તમારે છેદી નાખવી. આવી મળે તોપણ તેને ઝેર સમાન ગણીને તેનાથી દૂરજ રહેજો. જ્ઞાન અને ચરિત્રના ધન આગળ તેને અને રાજ્યપ્રાપ્તિને પણ તુચ્છજ જાણજો આ ઋષિવાક્ય સદા નજર સામે રાખ્યા કરજો કે અભિમાનં સુરાપાનં ગૌરવં ઘોર રૌરવં । પ્રતિષ્ઠા સુકરી વિષ્ટા ત્રિષ્ણત્યક્ત્વા સુખિ ભવેત ॥ અર્થાત્ દેહાભિમાનને સુરાપાન સમજજો. કુળ કે જાતિની ઉચ્ચતાના ગૌરવને ઘોર નર્કતુલ્ય જાણજો. દંભ અને દેખાવ ને ઝુકી પડવાવાળી દિવાની દુનિયાની વાહવાહને સુકરીની વિષ્ટા સમજજો. આ ત્રણેને ત્યજવાથીજ તમે આત્મસુખને પામી શકશો. એ કશ્ચાની ઇચ્છા ન રાખતાં તમારા મોક્ષને માટે અને જગતનું કલ્યાણ કરવાને માટેજ તમારે તમારું જીવન ગાળવાનું છે. હું તમને પૂછું છું કે તમે તમારા ખરા અંતઃકરણથી આ બધું કરશો ? પૂરે-પૂરો વિચાર કર્યા પછીજ સંન્યાસ ગ્રહણ કરો; હજી પણ પાછા પૂર્વાશ્રમમાં ચાલુ રહેવું હોય તો રહી શકશો.

આ પ્રમાણે પૂછવામાં આવ્યું ત્યારે ચારે બ્રહ્મચારીઓએ હા કહી. પછીથી સ્વામીજીએ વિરજહામ કરાવ્યો. અગ્નિની સમક્ષ બ્રહ્મચારીઓએ આશોક પરશોક સંયંત્રી સર્વ કામનાઓના ત્યાગની પ્રતિજ્ઞા લઇ પોતાના અંતઃકરણને પવિત્ર, બળવાન અને સફળ કરવાની પ્રભુપ્રાર્થના કરી. આ પ્રમાણે થઇ રહ્યા પછી સ્વામીજીએ તેમને સંન્યાસ દિક્ષા આપી. મઠમાં તે દિવસ અત્યંત આનંદમાં પસાર થયો. સર્વત્ર જ્ઞાન અને વૈરાગ્યનો પવિત્ર પ્રકાશ છવાઇ રહ્યો.

જ્યારે સ્વામીજી કલકત્તા આવતા ત્યારે તે બગ બજારમાં બહારામ બાપુને ઘેર રહેતા. વખતે બહારામ બાપુનું ઘર અનેક બકનોથી ભરાઇ જતું ! ધણી મનુષ્યો સ્વામી વિવેકાનંદનાં દર્શન કરવાને ત્યાં આવતા અને બહારામ બાપુનાં મકાનમાં

પવિત્રતા અને ધાર્મિકતાનું વાતાવરણ પ્રસરી રહેતું.

૧૮૮૭ ના મે માસની પહેલી તારિખે અપોરના ત્રણ ચાર વાગ્યાને સુમારે શ્રીરામકૃષ્ણના સધળા શિષ્યો—સંન્યાસીઓ અને ગૃહસ્થો—બલરામ બાબુને ઘેર એકઠા થયા હતા. સ્વામીજીએ સર્વેને આમંત્રણ મોકલ્યાં હતાં. અત્યાર સુધી શ્રીરામકૃષ્ણના સંન્યાસી અને ગૃહસ્થાશ્રમી શિષ્યો વચ્ચે કોઈપણ જાતનું સહકારિત્વ હતું નહિ. તેઓ પોતાને ફાવે તેમ પ્રભુભક્તિ અને પરોપકાર કરી રહ્યા હતા. તેમની ધાર્મિક અને પરોપકારી પ્રવૃત્તિઓને વ્યવસ્થામાં લાવી મૂકવાનો સ્વામીજીનો ઘણા વખતથી વિચાર હતો. સર્વ આવી રહ્યા પછી સ્વામીજી કહેવા લાગ્યા કે; “મારા જુદા જુદા દેશોના અનુભવ ઉપરથી હું એવા સિદ્ધાંત ઉપર આવેલો છું કે આપણી પ્રવૃત્તિઓની બરાબર વ્યવસ્થા કર્યા વગર તેમાંથી કોઈપણ જાતનું ફાયદાનું કે મોટું ફળ નિપજી શકવાનું નથી. અહીંની હાલની સ્થિતિ જોતાં, પ્રજાસત્તાક રાજ્યોમાં થાય છે તેમ દરેક સમાસદને સરખો હક્ક મળે અને ઠરાવ વધુ મતે પસાર થાય તે મુજબ કામ કરવું એવી પદ્ધતિ અને ઉચીત લાગતી નથી. જ્યારે આપણે સ્વાર્થ કરતાં સમાજ કે પ્રજાના હિતને વધારે અગત્યનું ગણતાં શિખીશું ત્યારેજ આપણને એ પદ્ધતિ માફક આવશે. માટે હાલમાં તો આપણે આપણી સમાજનો કોઈ પણ નેતા નીમવો જોઈએ અને એ નેતાની આજ્ઞાને સર્વેએ માનવી જોઈએ.”

“જેના નામથી દોરાધને અમે બધા સંન્યાસી થયેલા છીએ, જેને પોતાના ગુરુ તરિકે ગણીને તમે બધા ગૃહસ્થ ભકતો સંસારની પ્રવૃત્તિઓમાં ભાગ લઈ રહેલા છો, જેનું પવિત્ર નામ અને જેના અદ્ભુત જીવન અને જોધની અસર ફક્ત બાર વસ્ત્રમાંજ પૂર્વ અને પશ્ચિમના પ્રદેશોમાં પ્રસરી રહેલી છે, તે શ્રીરામકૃષ્ણ પરમહંસના નામ ઉપરથી આપણા સંઘ અથવા સમાજનું નામ “રામકૃષ્ણ મિશન” રાખવું દીક જણાય છે.”

સ્વામીજીની દરખાસ્તને સર્વેએ અનુમોદન આપવાથી રામકૃષ્ણ મિશનની સ્થાપના થઈ. પછીથી તેના કાર્ય તથા નિયમો વિષે વાદવિવાદ આશ્યો અને છેવટે સર્વાનુમતે નીચેના કરાવો પસાર કરવામાં આવ્યા.

સમાજનો હેતુ—શ્રીરામકૃષ્ણે પોતાના જ્ઞાન અને ચારિત્ર વડે જે ઉચ્ચ સત્યો પ્રબોધ્યાં છે તેને પોતાના જ્ઞાન અને ચારિત્રમાં ઉતારીને તથા લોકોમાં ફેલાવીને જનસમૂહની આંતરિક, માનસિક અને આધ્યાત્મિક સ્થિતિ સુધારવાનો પ્રયત્ન કરવો.

સમાજનું કર્તવ્ય—જુદા જુદા ધર્મો એકજ સર્વસામાન્ય ધર્મનાં બિન્ન બિન્ન સ્વરૂપો છે એમ અનુભવ કરીને શ્રીરામકૃષ્ણે જુદા જુદા ધર્મો વચ્ચે પ્રેમની લાગણી વધારવા જે જે ઉપાયો યોગ્ય છે તેમને અમલમાં મૂકવા.

સમાજની કાર્યપદ્ધતિ—જનસમૂહનું વ્યાવહારિક અને પારમાર્થિક કલ્યાણ સાધવાને માટે જે જ્ઞાન અને વિજ્ઞાનની જરૂર પડે તે જ્ઞાન અને વિજ્ઞાનને શિખવનારા ઉપદેશકોને તૈયાર કરવા. દેશની કલ્યાણ અને ઉદ્યોગોને ઉત્તેજન આપવું.

હિંદમાં કરવાનું કાર્ય—હિંદના જુદા જુદા ભાગોમાં મઠો અને આશ્રમો સ્થાપવા અને તેમાં સંન્યાસીઓ અને બ્રહ્મચારીઓને એવી રીતે કેળવવા કે તેઓ લોકોને કેળવણી આપવામાં અને એક સ્થળેથી બીજે સ્થળે જઈ કેળવણીનાં સાધનો એકઠાં કરવામાં પોતાનું આત્મ જીવન વ્યતીત કરે.

પરદેશ સંબંધી કાર્ય—રામકૃષ્ણ મિશનના સુશિક્ષીત સમાસદોને હિંદની બહારના પ્રદેશોમાં ઉપદેશકો તરિકે મોકલવા અને ત્યાં સત્ય ધર્મનો ફેલાવો કરવો, જુદે જુદે સ્થળે ધાર્મિક મથકો સ્થાપવાં અને તે મથકો તથા હિંદના મઠો અને આશ્રમો વચ્ચે પ્રેમ અને સહકારિત્વની લાગણી વધારવી. સમાજનું કાર્ય અને તેના હેતુઓ કેવળ

ધાર્મિક છે અને તે લોકોના આર્થિક, સામાજિક અને ધાર્મિક હિતને ધાટેજ છે. તેમને રાજ્યદારી વિષયો સાથે કોઈ પણ પ્રકારનો સંબંધ નથી.

સભાસદની યોગ્યતા—શ્રીરામકૃષ્ણનું જીવન અને તેમના હેતુઓમાં જેમને શ્રદ્ધા છે અથવા સમાજના ઉપર કહેલા હેતુઓ અને કાર્યમાં મદદ કરવાની જેમની ઇચ્છા છે, તેવા મનુષ્યો તેના સભાસદ થઈ શકશે.

ઉપરના ઠરાવો પસાર થયા પછી સ્વામી વિવેકાનંદને રામકૃષ્ણ મિશનના મુખ્ય નેતા તરિકે ચૂંટવામાં આવ્યા. સ્વામી બ્રહ્માનંદને તેના પ્રમુખ બનાવવામાં આવ્યા. સ્વામી યોગાનંદને તેના ઉપ પ્રમુખ તરિકે નીમવામાં આવ્યા. પ્રથમ એમ નક્કી કરવામાં આવ્યું કે દર રવિવારે બલરામ બાપુના મકાનમાં સભા ભરવી અને તેમાં ગીતા, ઉપનિષદો વગેરેમાંથી અમુક અમુક ભાગ વાંચવા અને તેના ઉપર વાદવિવાદ કરવો તેમજ વખતો વખત સમાજમાં નિબંધો વંચાવવા અને ભાષણો અપાવવાં. એ પ્રમાણે ત્રણ વર્ષ સુધી રામકૃષ્ણ મિશન બલરામ બાપુના મકાનમાં સભાઓ ભરી. જ્યારે જ્યારે સ્વામી વિવેકાનંદ કલકત્તામાં હાજર હોય ત્યારે ત્યારે તે સભામાં આવીને સર્વેને બોધ આપતા અને પોતાની અદ્ભુત સંગીત કલાથી શ્રોતાઓનાં મન રંજીત કરતા.

સમાજનું કાર્ય અને તેના હેતુઓ તરફ સ્વામીજીના કેટલાક ગુરુભાષ્યો શંકાની નજરથી જોતા. તેઓનું માનવું એવું હતું કે શ્રીરામકૃષ્ણ પોતાના જીવનમાં યોગ, સમાધિ અને આત્મસાક્ષાત્કાર સિવાય બીજું કશુંએ કર્યું નથી અને સંન્યાસીઓનું કર્તવ્ય માત્ર પ્રભુની ભક્તિ, યોગની સાધના કે શાસ્ત્રના પઠન પાઠનમાં રહેલું છે. તેઓનું ધારવું એવું હતું કે સંન્યાસ ગ્રહણ કર્યા પછી મનુષ્યનો સંસાર સાથે સંબંધ નથી અને લોકકલ્યાણ કરવાની ઇચ્છા પણ તેને માટે બંધન રૂપજ છે. સ્વામીજીને તેઓ કહેવા લાગ્યા કે

સભાઓ ભરવી, બાપણું કરાવવાં અને જનસમૂહનું કલ્યાણ કરવાને પ્રયાસ કરવો, એ બધું માત્ર પાશ્ચાત્ય વિચારોનું અનુકરણ જ છે. ધાર્મિકતાનો આવો સંકુચિત અર્થ કેટલાકને કરતા જોઈને સ્વામીજી કહેતા કે “તમે શી રીતે જાણો છો કે મારા વિચારો શ્રીરામકૃષ્ણના વિચારો અને આદર્શને મળતા નથી? શ્રીરામકૃષ્ણ ધણા ઉદાર, વિશાળ અને અપરિમિત વિચારોની સાક્ષાત્ ભૂર્તિ હતા. તેવા શ્રીરામકૃષ્ણને તમારે તમારા વિચારોરૂપી હૃદમાં જ બાંધી રાખવા છે? તે હૃદને હું તોડી નાંખીશ અને શ્રીરામકૃષ્ણના વિચારોને આપ્તા જગતમાં ફેલાવીશ. તમે જેમ તેમની છબીની માત્ર પૂજા કરી રહેલા છો તેમ તેમની પૂજા જ માત્ર કર્યા કરવાનો ઉપદેશ કરવાનું તેમણે મને કહ્યું નથી. મોક્ષ મેળવવાના માર્ગો અનેક છે. આ જગતમાં જે ધણા મત-પથો પ્રવર્તી રહેલા છે તેમાં એકનો વધારો કરવાને સારૂ મારો જન્મ નથી. આપણે આપણા ગુરૂનો આશ્રય મેળવેલો છે તેથી આપણને ધન્ય છે; પરંતુ આપણને તેમણે જે વિચારો આપેલા છે તેનો જગતમાં છુટથી પ્રચાર કરીને ઋણમુક્ત થવું એ આપણું પરમ કર્તવ્ય છે.”

ગુરૂભાઈઓમાંનો એક સંતુષ્ટ થઈને બોલી ઉઠ્યો કે, તમે જે ધારંશો તે કરશો. અમે હમેશાં તમારી આજ્ઞા પાળવાને તૈયાર છીએ. હું સ્પષ્ટ રીતે જોઈ શકું છું કે ભગવાન રામકૃષ્ણ તમારી મારફતે સમગ્ર કાર્ય કરી રહેલા છે. પરંતુ શ્રીરામકૃષ્ણની કાર્ય પદ્ધતિ જુદી હતી; તેથી વારંવાર મનમાં એમ થઈ જાય છે કે આપણે આડે માર્ગે તો જતા નહિ હોઈએ ! ”

સ્વામીજીએ જવાબ આપ્યો કે “વસ્તુસ્થિતિ આ પ્રમાણે છે. શ્રીરામકૃષ્ણના શિષ્યો તેમને પુરેપુરા સમજી શકતા નથી. તેમના ધારવા કરતાં વધારે મહત્તા ભગવાન શ્રીરામકૃષ્ણ ધરાવતા હતા. અમ-લિત આધ્યાત્મિક વિચારોની તે સાક્ષાત્ ભૂર્તિ હતા અને તે આધ્યા-

ત્રિષ્ક વિચારોનો અમૂલ્ય રીતે વિકાસ કરી શકાય તેમ છે; પરંતુ તેઓ મારા શરીરદ્વારા પોતાનું કાર્ય કરવા ઇચ્છતા હોય અને મને તેમના સાધન તરિકે વાપરતા હોય, ત્યારે તો હું માત્ર તેમની ઇચ્છા-નેજ વશ થાઉં છું.”

ખરેખર, ભગવાન શ્રીરામકૃષ્ણનું જીવન એવું તો વિશાળ અને ઉંડું હતું કે તેમના સર્વ શિષ્યો તે વિશાળતા અને ઉંડાણને નજ નોંધ શકે. તેમનું અત્યંત ઉદાર ચરિત્ર અને તેમનું વિશાળ હૃદય, તેમના અલૌકિક ઉદ્દગારો તથા સમાધિ પ્રસંગો અને મોક્ષ પ્રાપ્તિના ઉપદેશો લોકોની સ્થૂળ દૃષ્ટિને ન દેખાય એ સ્વાભાવિકજ છે. શ્રીરામકૃષ્ણના જીવનને બંધી રીતે સમજાવવાનું કાર્ય તેમના પદ શિષ્ય સ્વામી વિવેકાનંદને સોંપવામાં આવ્યું હતું. મહાત્મ્યુદ્દિશાળી વિવેકાનંદજી પોતાના ગુરુને ખરાખર સમજી શકતા હતા. પોતાના ગુરુને પગલે ચાલીને વૈરાગ્ય અને જનસેવા, એક ખીખનાં વિરોધી હોવાનો ખોટો ખ્યાલ તેમણે હિંદવાસીઓનાં હૃદયમાંથી કઢાડી નાખ્યો છે. મનુષ્યમાં રહેલી દૈવી શક્તિઓ અને લાગણીઓને જનહિતનાં કાર્યોમાં વહેવરાવવાને અને વિવિધ પ્રકારે ધર્મનો પ્રચાર કરવાને સારજ તેમણે “ રામકૃષ્ણ મિશન ” સ્થાપેલું છે. “ ત્યાગ અને જન-સેવા ” એ તેનો આદર્શ છે. સ્વામી વિવેકાનંદ દૃઢપણે માનતા હતા કે આધુનિક હિંદનો પ્રબલિય આદર્શ “ ત્યાગ અને સેવાનો ” જ હોવો જોઈએ.

સ્વામી વિવેકાનંદનું ચરિત્ર સમજવામાં એટલું માદ રાખવું જોઈએ કે પ્રસંગને અનુસરીને તેમના વિશાળ હૃદયમાં વિવિધ ભાવો ઉત્પન્ન થતા. ભક્તિનો પ્રસંગ આવતાં તેમનું હૃદય ભક્તિભાવથી ઉમરાઈ જતું અને જ્ઞાનનો પ્રસંગ નીકળતાં જ્ઞાનની ટોચે ચઢી જતું. સ્વદેશાભિમાનની વાત કરતાં તે કર્મચોગ અને સ્વદેશપ્રીતિમાં તરબોળ

જુદા જુદા અને સુધારાની વાત ચાલતાં તે સુધારાના અનેક વિષયોને હાથ ધરી તેનું રહસ્ય સમજાવતું.

આમ જુદે જુદે પ્રસંગે સ્વામીજી જુદા જુદા રૂપે જણાતા અને તેમની લાગણીઓમાં પરસ્પર વિરોધ ભાસતો, પણ તે વિરોધ વિરોધ નહિ હોતાં એકમાં એકતાજ હતી, અને જેમ એક વૃક્ષને અનેક ડાળાં હોય તેમ સ્વામીજીની સઘળી લાગણીઓ-પ્રવૃત્તિઓ તેમના વિશાળ અંતઃકરણનાં ડાળ પાંખડાં રૂપજ હતી. મહાન પુરુષોના ચરિત્ર્યને અને તેમના વિશાળ હૃદયને સામાન્ય મનુષ્યો સમજી શકતા નથી.

મલરામ બાપુને ત્યાં અનેક વિષયો ઉપર ચર્ચા થતી અને સ્વામીજી તેમાં મુખ્ય વક્તાનો ભાગ બજાવતા. દેશહિતના, ઇતિહાસના, મહાત્માઓ અને અવતારોને લગતા, એવા એવા અનેક મહત્વના વિષયો ઉપર સ્વામીજી બહુજ લાગણીથી વાત કરતા. શ્રી ગોવિંદસિંહ ઉપર વાત ચાલતાં સ્વામીજી ધણીજ જીસ્સાથી તે શિખ શુરની કાર્ય પદ્ધતિનાં વખાણ કરતા. તે શિખ શુરએ પોતાના શિષ્યોને કેવી અદ્ભુત રીતે કેળવ્યા હતા, તેમનામાં કેવું અલૌકિક શુરાતન હતું, અને સાથે સાથે તેમનો વૈરાગ્ય પણ કેવો તીવ્ર હતો, તે કેવું ઉત્કટ તપાચરણ કરતા, તેમનામાં કેવી અદ્ભુત સહનશીલતાએ વાસ કરેલો હતો, શિખ પ્રજનો પુનરોદ્ધાર કરવાને માટે તે કેવી અમતોઠ મહેનત કરી રહ્યા હતા, કેટલાક મુસલમાન ચંદ ગયેલા હિંદુઓને પાછા હિંદુધર્મમાં લાવવાને તે કેવો અયાગ્રમ વેદી રહ્યા હતા અને પવિત્ર નર્મદા નદીને કિનારે કેવા શૌર્યથી તે મરણને શરણ થયા હતા, વગેરે બાબતો ઉપર સ્વામીજી અપૂર્વ પ્રકાશ પાડી રહ્યા હતા. શ્રી ગોવિંદસિંહ પોતાના શિષ્યોના હૃદયમાં અદ્ભુત અને હિમતનો કેવો અલૌકિક જીસ્સો રેડ્યો હતો એ વાતને સ્વામીજી પુનઃ પુનઃ ભ્રમણોનાં મંડળમાં ઠસાવતા. એક લાખ કે તેથી પણ વધારે

મનુષ્યો સામે ઉભેલાં હોય તોપણ તેમનો શિષ્ય પોતાના હક્ક અને ધર્મના બચાવને માટે જરાએ પાછી પાની કરતો નહિ. એ વિષે વાત કરતાં સ્વામીજીનું હૃદય ઉછળતું અને તેમના હાવભાવ શ્રોતાઓના મગજમાં તે પ્રસંગની વસ્તુસ્થિતિનો તાદરશ ચિતાર ખડો કરતા. જ્યારે સ્વામીજી હિંદના મહાપુરુષો વિષે કંઈ બોલતા ત્યારે શ્રોતાઓનો આત્મા અત્યંત ઉશ્કાસમાં આવી જતો, તેઓ પોતાનું બાન બૂલી જતા અને કથાના નાયકની સમીપમાં જ તે બેઠા છે એવો ભાસ તેમને થઈ રહેતો.

એક વખત બલરામ બાપુના ઘરમાં બેઠે બેઠે સ્વામીજી એક શિષ્યને ઋગ્વેદ વિષે વાત કહી રહ્યા હતા. ઋગ્વેદ ઉપર સાયણાચાર્યે ભાષ્ય લખેલું છે. એક ધનાઢય પુરુષના મકાનમાંથી સ્વામીજીનો એક શિષ્ય મેક્સમુલરકૃત ઋગ્વેદ અને સાયણાચાર્યના ભાષ્યનું ભાષાંતર લઈ આવ્યો. સાયણાચાર્યે વેદોનું અનાદિત્વ સાબીત કરવાને માટે જે યુક્તિ અને તર્ક વાપરેલા છે તે તેમને સમજાવતાં સ્વામીજી સાયણાચાર્યની બુદ્ધિનાં ભારે વખાણ કરવા લાગ્યા. છતાં સાથે સાથે એટલું પણ કહેવું જ નોંધ્યું કે સ્વામીજી હંમેશાં સત્યવક્તા અને સ્પષ્ટવક્તા જ રહેતા. સાયણાચાર્યનાં વખાણ કરવાની સાથે ઋગ્વેદની કેટલીક રચનાઓનો અર્થ કરવામાં તે બૂલેલા છે એમ પણ સ્વામીજી દર્શાવતા. વળી તે રચનાઓનો ખરો અર્થ અને ખરું રહસ્ય પ્રમાણેની સાથે તે સમજાવતા.

ઋગ્વેદ ઉપર ચર્ચા કરતે કરતે સ્વામીજી કહેવા લાગ્યા કે; ‘મેક્સમુલરને મેં જોયા છે ત્યારથી મને એમજ લાગે છે કે જાણે પોતાના ભાષ્યને બરાબર સમજાવવાને સાયણાચાર્યે જ મેક્સમુલર તરિકે અવતાર લીધેલો છે! તેમને અને તેમનાં પત્નીને ઓક્સફર્ડના એક એકાંત અને શાંત પ્રદેશમાં વાનપ્રસ્થાશ્રમનું પાલન કરતાં જોઈને મને વૈદિક સમયનાં ચશ્ત્રવી વસિષ્ઠ અને અંધધત્વીનો જ ખ્યાલ આવ્યો હતો. જ્યારે મેં તેમની પાસેથી વિદાય લીધી ત્યારે તે જૂઠું પુરુષની આંખોમાં ઓધારાં

આંસુ આવી ગયાં હતાં. ”

સ્વામીજીને પૂછવામાં આવ્યું કે “ પવિત્ર ભારતવર્ષમાં બ્રાહ્મણ તરિકે શરીર ધારણ કરવાને બદલે સાયણાચાર્ય મ્હેનજી શરીરમાં કેમ જન્મ્યા હશે ? ”

સ્વામીજીએ જવાબ આપ્યો કે “ વેદોનો અર્થજ જેને સમજાવવો છે અને ઉચ્ચ જ્ઞાનની સાક્ષાત્ મૂર્તિજ જેને થઇ રહેવું છે, તેને મન ન્યાત જાત કે વર્ણના ભેદનો શો અર્થ છે ? જગતના કથ્યાણને માટે તે કાવે ત્યાં જન્મ ધારણ કરે છે. જ્યાં ધણી વિદ્યા અને લક્ષ્મીએ વાસ કરેલો છે એવા પશ્ચિમના પ્રદેશમાં જે તે જન્મ્યા ન હોત તો આવું મહત્ કાર્ય કરવાને જોઇએ તેટલું દ્રવ્ય તેમને ક્યાંથી મળ્યું હોત ? તમે સાંભળ્યું નથી કે ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કમ્પનીએ ઝગવેદનું ભાષાંતર પ્રસિદ્ધ કરવાને નવ લાખ રૂપિયાની મદદ કરેલી છે અને તેટલી રકમ પણ પુરતી નહોતી. એ કાર્યમાં આપણા દેશના અનેક પાંડિતોને પગાર આપીને રોકવામાં આવ્યા હતા. આ સમયમાં આપણા દેશમાં વિદ્યા અને જ્ઞાનને ઉત્તેજન આપવાને માટે એટલો મોટો ખર્ચ કરાયેલો જોયો છે ? મેકસમુલરે પ્રસ્તાવનામાંજ લખેલું છે કે માત્ર હસ્તલિખિત પ્રતો તૈયાર કરવામાંજ તેમણે પચીસ વરસ ગાળ્યાં હતાં અને પછીથી તેમને છપાવવામાં બીજાં વીસ વરસ ગયાં હતાં ! આ પ્રમાણે જગતને માટે વેદ જેવું પારકી ભાષાનું અસાધારણ પુસ્તક તૈયાર કરવામાં અને તેને પ્રસિદ્ધ કરવામાં જીવનનાં પીસ્તાળીસ વરસ ગાળવાં એ કાંઇ સાધારણ મનુષ્યથી બને તેમ નથી. હું મેકસમુલરને આ જમાનાનો સાયણાચાર્ય કહું છું તે અમસ્થો નથી કહેતો. ”

આ પ્રમાણે વાર્તા ચાલી રહી હતી એટલામાં ગિરીશ બાપુ ત્યાં આવી પહોંચ્યા. તે પણ શાંતપણે સધળું સાંભળવા લાગ્યા. સ્વામીજી તેમના તરફ જોઇને કહેવા લાગ્યા કે, “ ગિરીશચંદ્ર, તમે કદીએ આવી

બાળતોનો અભ્યાસ કરવામાં જીવ ધાસતા નથી; તમે તો તમારા “કૃષ્ણો અને વિષ્ણુઓ” નીજ વાતો કર્યાં કરો છો.” ગિરીશબાપુ જરાક વિનયથી કહેવા લાગ્યા કે, “ભાઈ! વેદોનું અધ્યયન મારે શા કામનું છે! મને અવકાશ પણ નથી અને વેદને સમજવાની મારામાં બુદ્ધિ પણ નથી; માટે વેગળથીજ તેમને નમસ્કાર કરીને શ્રીરામકૃષ્ણની કૃપાથી હું આ ભવસાગરને તરી જઈશ.”

જ્યારે સ્વામીજી કોઈ પણ વિષય ઉપર ચર્ચા કરતા-પછી તે ગમે તો બ્રહ્મજ્ઞાન હો, ભક્તિ, કર્મયોગ કે પ્રગતિય આદર્શ હો-ત્યારે તેજ વિષયને સર્વોત્તમ કરીને સ્થાપવાનો તેમનો સ્વભાવ હતો. ગિરીશબાપુ સારી પેઠે જાણતા હતા કે સ્વામીજી ભક્તિને જરાએ જોણુ ગણતા નથી, પણ તેમના શબ્દો વખતે બધાએ સમજી શકે નહિ અને આડે માર્ગે દોરાય એટલા માટે તે સ્વામીજીને પૂછવા લાગ્યા કે, “હીક, નરેન્દ્ર, હું તમને એક વાત પૂછું છું. તમે વેદો અને વેદાન્તનો ધણો અભ્યાસ કરેલો છે, પણ આ ભૂખે મરતા માણસોના વિલાપ, વ્યભિચાર જેવાં અધોર પાપ અને બીજાં એવાં રોજ નજરે પડતાં દુઃખો અને પાપોને માટે કોઈ ઉપાયો તેમાં લખેલા છે? પેલા મકાનમાં રહેનારી સ્ત્રી એકવાર રોજ પચ્ચાસ માણસોનું પોષણ કરતી હતી; તેને હવે આજ ત્રણ દિવસથી પોતાનું અને પોતાનાં છોકરાંનું એકવારનું ખાવાનું મળતું પણ સુસ્કેલ થઈ પડેલું છે. અમુક સ્ત્રીની હરામખોરોએ લાજ લીધી છે અને તેને મરણને શરણ કરી દીધી છે. અમુક વિધવાએ ગર્ભપાત કર્યો છે અને પોતાનું મુખ હુપાવવાને તેણે આત્મહત્યા કરેલી છે. હું તમને પૂછું છું કે આ દુઃખો અને પાપો ટાળવાના ઉપાય વેદોમાંથી તમને જડી આવે છે?” સ્વામીજી એ સાંભળીને ચુપ થઈ ગયા. તેમનું હૃદય ભરાઈ આવ્યું. જગતનાં દુઃખોનો ચિતાર સાંભળીને તેમની આંખોમાં આંસુ આવી ગયાં અને

પોતાની લાગણીઓને છુપાવવાને તે બહાર ચાલ્યા ગયા !

ગિરીજાપાત્રુ સ્વામીજીના શિષ્યોને કહેવા લાગ્યા કે, “ તમે હવે જોઈ શક્યા હશે કે તમારા ગુરુનું હૃદય કેવું વિશાળ છે ! હું તેમને તેમના હૃદયની વિશાળતાને માટે જોટલું માન આપું છું તેટલું તેમના પાંડિત્યને માટે આપતો નથી. એ હૃદયની વિશાળતાને લીધે માનવ-જાતિનું દુઃખ સાંભળવા માત્રથી પણ તેમની આંખોમાં આંસુ આવી ગયાં અને તે બહાર ચાલ્યા ગયા. તમારા સ્વામીજી જેવા મોટા પંડિત છે અને યાત્રી છે તેવાજ તે પ્રભુના મોટા ભક્ત છે અને મનુષ્યો પ્રત્યે પ્રેમ ધરાવનારા પણ છે. ”

એટલામાં સ્વામી સદાનંદ લાં આવી પ્રહોંચ્યા. તેમને જોઈને સ્વામીજી કહેવા લાગ્યા કે, “ સદાનંદ, આપણા બાપ્તઓની ગરિયામ્ અને દુઃખ જોઈને માફ હૃદય અત્યંત દુઃખાય છે. તમે નાના પાયા ઉપર એક અનાથાશ્રમ જલદીથી સ્થાપો અને ત્યાં ગરિમોને આશ્રય આપો અને માંદાઓને રાખીને તેમની માવજત કરો. ” સદાનંદે તે પ્રમાણે કરવાની હા પાડી.

આ પ્રમાણે સ્વામીજીનું વિશાળ હૃદય દુઃખીઓનાં દુઃખ ઠાળવાને તરફ જની રહ્યું હતું; પરંતુ તેમના કેટલાક ગુરુબાપ્તઓના મનમાંથી ધર્મનો એકદેશી ખ્યાલ ખસતો નહોતો. તેઓ તેમને હજી પણ કહેવા લાગ્યા કે, “ શ્રીરામકૃષ્ણ ભક્તિનો ઉપદેશ કરતા અને ધર્મરતો સાક્ષાત્કાર કરવાને અનેક સાધનાઓ સાધવાનું કહેતા; પરંતુ તમે તો અમને અમુક કાર્યો કરવાનું, ઉપદેશ આપવાનું અને અને ગરિમોની સેવા કરવાનું કહો છો; પણ એ સર્વે તો મનને અંતર્મુખ કરવાને બદલે વધારે બહિર્મુખ કરી મુકશે; તેથી કરીને સાધનાઓમાં વિશ્લેષ આવશે. વળી શ્રીરામકૃષ્ણ ત્યાગનો બોધ કરી રહ્યા હતા અને તમે તો સમાજ સેવને માટે જાહેર અને આશ્રમો સ્થાપવાનું કહો છો અને

સ્વદેશાભિમાનની વાત કરો છો ! એ સધળું 'પ્રાચ્ચાત્યોત્ત' અનુકરણ હોય શ્રીરામકૃષ્ણના આદર્શથી વિરુદ્ધ ન કહેવાય ? ”

ઉપલો પ્રશ્ન સાંભળીને સ્વામીજી ગંભીર બાવથી બોલ્યા કે;—“તમે શું એમ ધારો છો કે તમે શ્રીરામકૃષ્ણને મારા કરતાં પણ વધારે સારી રીતે જાણો છો ? તમે એમ ધારો છો કે ઇશ્વરીજ્ઞાન શુદ્ધ છે અને તેને શુદ્ધ માર્ગે મેળવવાનું છે ? તેને મેળવતાં શું હૃદયની સધળી મૃદુ લાગણીઓનો નાશ કરી નાંખવાનો છે ? તે શું મનુષ્યને બાંધેલો બનાવી દે છે ? જો એમજ હોય તો તમે શ્રીરામકૃષ્ણના જીવનનો માત્ર એક અંશજ સમજ્યા છો. દેશમાં કરોડો મનુષ્ય તમે-ગુણમાં ગરક થઇ રહેલાં છે; તેમને જગૃત કરવાને, તેમને સ્વાશ્રયી બનાવવાને અને તેમને ખરેખર મનુષ્યત્વ પ્રાપ્ત કરાવવાને જો મારે એક હજાર વાર નરકમાં જવું પડશે તો તેમ પણ હું ખુશીથી કરીશ.

આ પ્રમાણે બોલતે બોલતે સ્વામીજીના મુખ ઉપર અલૌકિક પ્રકાશ છવાઇ રહ્યો. તેમની આંખોમાંથી તેજની અદ્ભુત જ્યોતિ વહી રહી. તેમનો અવાજ ગદગદ થવા લાગ્યો. તેમનું આખું શરીર તીવ્ર લાગણીથી ધ્રુજવા લાગ્યું. તે પોતાની લાગણીઓને વધુ વખત દબાવી શક્યા નહિ. તેમની આંખોમાંથી અશ્રુ વહેવા લાગ્યાં. તરતજ તે ભાંધી ઉઠીને સૂતાની ઝોરડીમાં બાંધ્યા ગયા. તેમના ગુરૂભાઈઓ તેમની લાગણી દુઃખાય એવું કહેવા માટે પસ્તાવો કરવા લાગ્યા. સર્વે થોડીવાર ગુપચુપ બેસી રહ્યા, પછી કેટલાક જણ હિંમત ધરીને સ્વામીજીની ઝોરડીમાં પેદા; ત્યાં જઈને જીવે છે તો સ્વામીજી આસન વાળીને ધ્યાનસ્થ થયેલા તેમની નજરે પડ્યા. તેમના ગુરૂભાઈઓ બોલ્યા ચાલ્યા વગર થોડીવાર ઉભા રહ્યા, પછી ઝોરડીની બહાર આવ્યા. આ પ્રકારે એક કલાક નીકળી ગયા પછી સ્વામીજી સમાધિમાંથી જાગીને પોતાના મિત્રો જ્યાં બેઠા હતા ત્યાં આવ્યા. થોડીકવાર તો સ્વામીજી ગુપચુપ

બેસી રહ્યા. તેમના હૃદયની લાગણીઓના તુમુલ્લ યુદ્ધથી હૃદયમેલ્યાં ચિન્હો તેમના મુખાવિન્દ ઉપર છવાઈ રહ્યાં હતાં. હજી પણ તેમની આંખો અને મોં જરા જરા ઉભરાયલાં દેખાતાં હતાં. આસપાસનું વાતાવરણ એવું તો ગંભીર થઈ રહ્યું હતું કે બોલવાને કોઈની પણ હિંમત ચાલતી નહિ. થોડીવાર પછી સ્વામીજી પોતેજ બોલી ઉઠ્યા કે:-

“ જ્યારે મનુષ્ય ભક્તિને પ્રાપ્ત કરે છે ત્યારે તેનું હૃદય અને શરીરના સંઘળા અવયવો એવા તો મૃદુ અને નાજુક બની જાય છે કે તેઓ એક પુષ્પનો પણ સ્પર્શ સહન કરી શકતાં નથી. તમે જાણો છો કે હાલમાં કોઈ નવલકથાને હું અમસ્થી પણ વાંચી શકતો નથી. શ્રીરામકૃષ્ણ વિષે બહુવાર વિચાર હું કરી શકતો નથી. તેમ કરવાથી માંડે હૃદય એકદમ લાગણીઓથી ઉભરાય જાય છે. હું શ્રીરામકૃષ્ણનો ગુલામ છું; તેમણે તેમનું કાર્ય મને સોંપેલું છે; મારે તેને કરવાનું છે. જ્યાં સુધી મેં તેને પૂરું કર્યું નથી ત્યાં સુધી મને વિશ્રાંતિ મળનાર નથી. અહો! શ્રીરામકૃષ્ણનું હું શું વર્ણન કરું? અરે, મારે માટે તેમનો પ્રેમ કેવો અગાધ હતો! ”

ઉપરના શબ્દો સ્વામીજીના હૃદયના ઉંડા ભાવોનો ચિતાર આપણને આપે છે. તેમનામાં ઉંડા ભક્તિભાવે વાસ કરેલો હતો અને તેની સાથે અદ્ભુત આત્મજ્ઞાન અને જગતનું કલ્યાણ કરવાની તીવ્ર ઇચ્છા ભળી રહ્યાં હતાં.

માનવજાતિ પ્રત્યેના તેમના અગાધ પ્રેમને લીધે તેમનો ભક્તિ-ભાવ દુર્માર્ધ જતો હતો અને તેથીજ તેઓ પોતાનો સમય એકાંતમાં પ્રભુભક્તિમાં ગાળવાને બદલે લોકસેવા તરફ વધારે લક્ષ આપતા હતા.

જનસમાજમાં પ્રવર્તી રહેલી અનેક પ્રકારની દુર્દશાઓને લીધે સ્વામીજીના વિશાળ હૃદયમાં અનેક પ્રકારના જનસેવાના વિચારો ઘોળાયા કરતા હતા અને તેથી તેમના ચારિત્ર્ય ઉપર ઉપલબ્ધ નજર

નાંખનારને તેમના વિચારોમાં એકતા દેખાતી નહોતી; પણ આજ દેખા-
વની સપાટી નીચે તેમનું સુંદર, નમુનેદાર આધ્યાત્મિક જીવન એક
ધારાએ વહી રહેલું દેખાઈ રહેતું હતું. તેમની સધળી પ્રવૃત્તિઓ અને
લોકહિતના વિચારો એ સર્વ તેમના આધ્યાત્મિક જીવનનાજ ગુદા
ગુદા આવિર્ભાવો હતા. તેમના હૃદય અને વિશાળ હૃદયમાં કર્મ, ભક્તિ,
જ્ઞાન, પરોપકાર અને દેશાભિમાન સર્વેને માટે પુરેપુરું સ્થાન હતું અને
તેથી કરીને જે વખતે જે વિષયની વાત ચાલતી હોય તે વખતે તે
વિષયને તેઓ સર્વોપરી તરિકે દર્શાવી શકતા.

પ્રકરણ ૪૮ સુ-પંજાબ વગેરે તરફ વિચરણ.

કલકત્તામાં રામકૃષ્ણ મિશનની સ્થાપના કર્યા પછી સ્વામીજી
આલ્મોરા ગયા. ત્યાં થોડાક દિવસ રહ્યા પછી ખરેલી, અંબાલા,
અમૃતસર અને રાવલપીંડી વગેરે સ્થળોએ થોડું થોડું રહીને શ્રીનગર
ગયા. આ દરેક સ્થળે તેમને બહુ ભાવ ભર્યો સત્કાર અને ખાનપત્ર
મળ્યાં હતાં. તેના ઉત્તરદ્વારા તેમજ ખીખાં ભાષણોદ્વારા અને ખાનગી
ચર્ચાઓ વગેરેદ્વારા પોતાના જ્ઞાનનો અપૂર્વ લાભ તે સ્થળના
લોકોને આપ્યો હતો.

કાશ્મીરનું સૃષ્ટિસૌંદર્ય જોવા માટે શ્રીનગરની આસપાસનાં સ્થળો
તરફ સ્વામીજી નિકળી પડતા. અનેક પ્રાચીન ઐતિહાસિક સ્થળોની તે
સુલાકાત લઈ ભારતવાસીઓનાં કલા કૌશલ્યનાં અને ઇમારતોની
ભવ્યતાનાં ભારે વખાણ કરતા. કાશ્મીરનાં ભવ્ય ખંડેરો અને કુદરતની
શોભા જોઈને સ્વામીજીની ઐતિહાસિક દૃષ્ટિ અને કલાજ્ઞાન જાગૃત
થતાં અને તે ઐતિહાસિક, રાષ્ટ્રીય અને ધાર્મિક વિષયો ઉપર અનેક
નવીન વિચારો તેમના મનમાં પ્રજ્ઞાવતાં.

શ્રી નગરથી સ્વામીજી રાવલપીંડી ગયા. રાવલપીંડીમાં એક સુંદર ખગીયામાં તેમણે બાષણ કર્યું હતું. આ સમયે એક અંગ્રેજ શિષ્ય હાજર હતો તે લખે છે કે; “ બાષણ આપતે આપતે સ્વામીજી આમ તેમ આંદા લેતા હતા. કોઈ કોઈવાર તે પત્ર, પુષ્પ અને તોરણોથી શણગારેલા સ્તંભને અંદેલીને ઉભા રહેતા. તેમને મસ્તકે અને ગળામાં સુંદર પુષ્પહાર શોભી રહ્યા હતા. ભગવાં વસ્ત્ર પહેર્યા હતાં. શ્રીસના પ્રાચીન દેવ જેવા તે દેખાતા હતા. શ્રોતૃવર્ગ ધાસ ઉપર બેઠેલો હતો. થોડેક દૂર સૂર્ય અસ્ત થતો દેખાતો હતો. સધળો દેખાવ ધણોજ ભાવગ્રાહી અને મોહક બની રહ્યો હતો. ”

સ્વામીજી જ્યાં જ્યાં જતા ત્યાં તેમનો તમામ સમય કોઈ નહિ ને કોઈ પ્રકારની પ્રવૃત્તિમાંજ વીતી જતો. રાવલપીંડીમાં સ્વામીજી પોતાનો વખત કેવી રીતે બ્યતીત કરતા હતા તે વિષે તેમના એક મિત્રની કાચરીમાંથી નીચેની હકીકત આપી છે તે ઉપરથી સ્વામીજીની પ્રવૃત્તિ પરાયણતાનો ખ્યાલ વાંચનારને સારી પેઠે આવી શકશે.

“ આજે સવારમાં સ્વામીજીએ હંસરાજને ઘેર આવેલા મનુષ્યો સાથે હમેશની માશક ધર્મ ચર્ચા કરી. પછીથી તે નિમાધ બાપુને ઘેર ભિક્ષા લેવાને ગયા અને ત્યાં એકઠા થયેલા ખંભાણીઓ સાથે ધર્મ સંબંધી વાર્તાલાપ કર્યો. બપોરના ત્રણેક વાગ્યાને સુમારે તે પાછા આવ્યા અને થોડા વખત પછી સુબનસિંહના ખગીયામાં “ હિંદુધર્મ ” ઉપર બાષણ આપવાને તે ગયા. ત્યાંથી પાછા આવીને એક સદ્ગૃહસ્થને કેકલીક સાધનાઓનાં રહસ્ય સમજાવ્યાં અને રાત્રે જસ્ટીસ નારાયણદાસ, સ્વામી પ્રકાશાનંદ અને લાલા હંસરાજની સાથે શ્રી. ભક્તરા- અને ઘેર જમવાને ગયા. ત્યાંથી તે આશરે દસ વાગ્યાને સુમારે પાછા આવ્યા અને રાતના ત્રણ વાગતા સુધી સ્વામી પ્રકાશાનંદ (આર્યસ-માજી) સાથે ધર્મ સંબંધી વાદવિવાદ કર્યો. ”

ખીજે દિવસે ગામના મુખ્ય મુખ્ય ગૃહસ્થો અને સ્વામી પ્રકાશાનંદની જોડે વાત કરતાં સ્વામીજીએ આર્યસમાજ અને મુસલમાનો વચ્ચેનો વિરોધ ટાળવાના ઉપાયો બતાવ્યા.

રાવળપીંડીથી સ્વામીજી જન્મુ ગયા. કાશ્મીરના મહારાજાએ તેમને ખાસ કરીને ત્યાં તેડાવ્યા હતા. ત્યાં મહારાજાના બંગલામાં મહારાજા, તેમના બે ભાઈઓ અને મુખ્ય અમલદારો હાજર હતા. મહારાજા અનેક પ્રશ્નો પૂછવા લાગ્યા. તે સંજ્ઞાનો ઉત્તર આપતાં સ્વામીજી જણાવવા લાગ્યા કે, આપણે હિંદુઓ જુના પુરાણા, કંઈ પણ અર્થ વગરના અને કદંગા એવા અનેક રિવાજોને વળગી રહેલા છીએ. એ આપણી કેવી મૂર્ખાઈ છે ! આપણે માત્ર બાહ્ય ક્રિયાઓનેજ મહત્વ આપીએ છીએ અને એવા અનેક પ્રકારના અજ્ઞાનને લીધે આજકાલ કરતાં સાતસે વર્ષથી ગુલામગીરી ભોગવી રહેલા છીએ. ધાર્મિક બાબતોનું ખરું રહસ્ય આપણે સમજતા પણ નથી અને સમજવા માગતા પણ નથી. આથીજ આપણામાં અનેક બહેમો પેસી ગયેલા છે. આગળ જતાં સ્વામીજીએ કહ્યું કે, “વ્યભિચાર એ મોટામાં મોટું પાપ છે અને કન્યાવિક્રય પણ મહાન પાપ છે; છતાં એવાં ધોર પાપ કરનારને આપણે જરા પણ ન્યાત બહાર મૂકતા નથી. માત્ર રસોડામાં અને આભડછેટમાંજ આપણું બધું પુણ્ય અને પાપ આવી રહેલું છે !”

આ પ્રમાણે વાર્તાલાપ બરાબર ચાર કલાક સુધી ચાલ્યો. મહારાજા અને ખીજાઓની અનેક શંકાઓ નિવૃત્ત થવાથી તેઓ સર્વ અતિશય સંતુષ્ટ થયા. કાશ્મીરના મહારાજાના કહેવાથી જન્મુમાં સ્વામીજીએ એક ભાષણ આપ્યું; તેથી ખુશ થઇને મહારાજાએ ખીજાં વધારે ભાષણો આપવાનો અને જન્મુમાં ધણા દિવસ રહેવાનો સ્વામીજીને આગ્રહ કર્યો. જન્મુમાં સ્વામીજીએ ધણા મનુષ્યો સાથે આર્યસમાજ વિષે ચર્ચા કરી અને આર્યસમાજ સ્વામી અચ્યુતાનંદને

સ્નેહભર્યા શબ્દોમાં તે સમાજ આગળ શા માટે નથી વધતી તેનાં કારણો સમજાવ્યાં. ત્રીજા પહેરે મહારાજના કહેવાથી સ્વામીજીએ એક સુંદર ભાષણ આપ્યું અને તેમાં વેદો, પુરાણો અને ભક્તિ-માર્ગનાં રહસ્યો સમજાવ્યાં.

પંજાબના પ્રવાસ દરમ્યાન સ્વામીજી ઘણુંખરૂં હિંદીમાંજ ભાષણો આપતા હતા. કાશ્મીરના મહારાજાએ પોતાના ઉપયોગને માટે સ્વામીજીને કેટલાક નિર્બંધો હિંદીમાં લખી આપવાની પ્રાર્થના કરવાથી સ્વામીજીએ તે મહારાજાને લખી આપ્યા હતા. અહીંથી સ્વામીજી સીયાલકોટમાં ગયા. ઓકટોપર માસની ઓગસ્ટનીસમી તારિખે સ્વામીજીએ કાશ્મીરના મહારાજાની છેલ્લી મુલાકાત લીધી અને સીયાલકોટ જવાની ઇચ્છા જણાવી. મહારાજાએ ઘણા ખેદ સાથે હા પાડી. મહારાજા અને સ્વામીજી ઘણી દિલગીરી સાથે છુટા પડ્યા.

સીયાલકોટમાં સ્વામીજી લાલા મુળચંદના અતિથિ તરિકે રહ્યા. અહીંયાં સ્વામીજીએ બે ભાષણો આપ્યાં અને હિંદમાં ધાર્મિક એકતા પ્રાપ્ત કરવાનાં સાધનો જણાવ્યાં. હિંદુઓએ પોતાની ધાર્મિકતા લોકોપયોગી કાર્યો કરીને દેખાડવી જોઈએ; ધર્મ માત્ર બોલવામાંજ કે ધાર્મિક ક્રિયાઓ કરવામાંજ સમાપ્ત રહેલો નથી; વગેરે બાબતોને સ્વામીજીએ ઘણો ભાર દઈને સમજાવી. પોતાના પ્રવાસમાં સર્વત્ર સ્વામીજી એ બાબતોપર વધારે ભાર દઈને બોધ આપતા અને જ્યાં જ્યાં તે જતા ત્યાં ત્યાં લોકોની જરૂરીઆતો જોઈને તેમનાં દુઃખો ટાળનારી સંસ્થાઓ સ્થાપતા. સીયાલકોટમાં તેમણે એક મંડળી સ્થાપન કરી, લાલા મુળચંદને તેના પ્રમુખ બનાવ્યા અને તે મંડળીના વહીવટ નીચે એક કન્યાવિદ્યાલયની સ્થાપના કરી.

સીયાલકોટથી સ્વામીજી લાહોર ગયા. સ્ટેશન ઉપર તેમને ભારે આવકાર આપવામાં આવ્યો. લાહોરની સનાતન ધર્મ સમાજના

સભાસદોએ તેમાં મુખ્ય ભાગ લીધો હતો. સ્વામીજી લગભગ દસ દિવસ લાહોરમાં રહ્યા હતા. લાહોરમાં હિંદુ ધર્મ વિષે જુદા જુદા મત ધરાવનારી અનેક મંડળીઓ અને પંથો છે. તે સર્વેને શુદ્ધ સનાતન વૈદિક ધર્મનું ખરૂં સ્વરૂપ સમજાવનાર, સર્વ સંગ્રાહી ધર્મનો યોગ કરનાર અને એ જુદા જુદા વાડાઓ વચ્ચે પ્રેમ અને બ્રાતૃભાવની લાગણી ઉત્પન્ન કરાવનાર સ્વામીજી જેવા મહા બુદ્ધિશાળી અને વિશાળ હૃદયના મહાઉપદેશકની ત્યાં જરૂરજ હતી. જગતમાં જુદી જુદી મંડળીઓની જરૂર છે, પણ પોતાનુંજ ખરૂં એવા દુરાચરની જરૂર નથી. જુદા જુદા પંથોનાં શાસ્ત્રોમાં પણ એક પ્રકારની એકતા વહી રહેલી છે. આવી બાબતોને સમજાવવાને માટે સ્વામીજી જેવા શાસ્ત્ર પુરૂષની ત્યાં ખાસ આવશ્યકતા હતી. આર્યસમાજના નેતાઓએ પણ સ્વામીજી તરફ ધણીજ રનેહભરી લાગણી દર્શાવી હતી અને તેમના વિચારોને વ્યાવહારિક સ્વરૂપ આપવામાં ધણી મદદ કરી હતી. સીયાલકોટમાં તેમજ લાહોરમાં સ્વામીજીએ લોકસેવાનાં કાર્યો કરવાનો ધણોજ આગ્રહ કર્યો હતો. તેમણે પુનઃ પુનઃ કહી બતાવ્યું હતું કે હિંદુનાં ભૂખે મરતાં કરોડો મનુષ્યોનાં પેટ માત્ર ધાર્મિક યોગથી ભરાશે નહિ. તેમને સર્વથી પહેલી અન્નનીજ જરૂર છે. માનવ શરીર એ પ્રભુનું શ્રેષ્ઠમાં શ્રેષ્ઠ મંદિર છે અને તેથી કરીને મનુષ્ય સેવાદ્વારા પ્રભુની સેવા કરવી એજ ઉત્તમ પ્રભુસેવા છે. આવા આવા અનેક વિચારો સ્વામીજીએ લાહોરની પ્રજાના મગજમાં ઠસાવ્યા હતા.

સ્વામીજી ખપ જોટલીજ વાત કરતા હતા અને ખાસ અગત્યના વિષયો સંબંધીજ યોગ આપતા હતા. તેમની પાસે જે મનુષ્યો આવતાં તેમના તરફ તે બહુજ પ્રેમ દર્શાવતા. જે કોઈ તેમની પાસે એકાદ કલાક બેસતું તે તેમની વિદ્યા, પ્રૌઢ વિચારો અને પ્રમાણિક હેતુઓથી ખુશ ખુશ બની જતું. માત્ર લોકોને રૂચે તેવીજ વાતો કહીને તેઓ

અટક્યા નથી; તેમના દોષોને માટે પણ તેમણે ધણોએ ઠપકો આપ્યો છે. સ્વદેશાભિમાની પુરૂષ તો તેજ કહેવાય કે જે લોકોને તેમના દોષો દર્શાવે, તેમના રીત રિવાજોની અને તેમની સંસ્થાઓની ખામીઓ સમજાવી આપે અને તેમને સુધરવાનો તેમજ આગળ વધવાનો માર્ગ બતાવી આપે. આમ કરવામાં હિંદુ પ્રકારની જાહેર હિંમત, દેશભક્તિ, ન્યાયીપણું અને માનવ પ્રેમની જરૂર છે. સ્વામીજીમાં એ સર્વ ગુણો હતા અને ખરેખરી વાત તો તે ધણીજ હિંમતથી કહી દેતા. આપણા દેશની સંસ્થાઓના ચાલકો અને તેમાં આગેવાની બધો ભાગ લેનારાઓમાં જોઈએતેવી હૃદયની વિશાળતા હોતી નથી. તેમનાં ધણાંખરાં કાર્યો એકમાર્ગીજ હોય છે. એથી કરીને સંસાર સુધારાસમાજ, આર્યસમાજ કે સનાતન ધર્મસભા, એકેની સાથે કાયમને માટે જોડાઈ રહેવાની ઇચ્છા સ્વામીજી રાખતા નહોતા. દરેકની તરફ તેમની સહાનુભૂતિ હતી, પણ દરેકના દોષો દર્શાવવામાં સ્વામીજી જરાએ ચૂકતા નહોતા. લાહોરની સનાતન ધર્મસભાએ તેમને એ સભાની માન્યતા મુજબનો હિંદુધર્મનો બોધ કરવાનું કહ્યું હતું, પણ સ્વામીજીએ ચોકખી ના પાડી અને ધર્મનું ખરૂં સ્વરૂપજ સર્વેને સમજાવ્યું. આ પ્રમાણે સ્વામીજી જ્યાં જ્યાં જતા ત્યાં ત્યાં સત્ય, બ્રાતૃભાવ, સંપ, શાંતિ, પ્રેમ, સહિષ્ણુતા અને સ્વાર્થત્યાગનો વાસ કરાવતા. પૂર્વ અને પશ્ચિમના લોકોને સ્વામીજીના બોધમાં એવું શું નવાઈ જેવું મળતું હતું કે જોથી બંને ગોળાર્ધની સઘળી પ્રજાઓ તેમને જગતગુરુ ગણીને અત્યંત ભાવથી પૂજતી હતી? કારણ એજ કે સ્વામીજીના હૃદયમાં હિંદના પ્રાચીન ગૌરવને માટે દૃઢ શ્રદ્ધા હતી. હિંદના પ્રાચીન ઋષિઓ તરફ તેમને અત્યંત પૂજ્યભાવ હતો. હિંદુધર્મની મહત્તા અને ઉપયોગિતામાં તેમને સંપૂર્ણ વિશ્વાસ હતો. વળી દરેક મહાપુરૂષની આખતમાં બને છે તેમ તેમનામાં ઉડી આત્મશ્રદ્ધાએ વાસ કરેલો હતો.

તેમના આત્માના ઉજ્જવલ પ્રદેશમાંથી સત્ય ધર્મનો પ્રબળ પ્રવાહ વહીને બહાર નીકળી આવતો અને તે જમતનાં બુદ્ધિશાળી અને ધાર્મિક મનુષ્યોનાં હૃદયમાં શાંત અને નિર્મળ જળનું સિંચન કરતો. હિંદમાં પોતાના પ્રવાસમાં સ્વામીજી અનેક સંતો, સાધુઓ અને બ્રહ્મ-વિદ્ સંન્યાસીઓને મળ્યા હતા. તેમની પાસેથી તેમણે ઘણો અનુ-ભવ મેળવ્યો હતો અને જાણે કે તેમના પ્રતિનિધિ રૂપેજ તે જમ-તમાં વિચરી રહ્યા હતા. માત્ર વેદાન્તનોજ તે બોધ કરતા. વેદાન્તને સાદામાં સાદા સ્વરૂપમાં તે સમજાવતા. સઘળા પ્રજાઓથી સમજાય અને પોતાના વ્યાવહારિક જીવનમાં પણ જેનો ઉપયોગ કરી શકાય એવાં સાદાં સત્યોનોજ તે બોધ કરતા. તેમનો બોધ મનુષ્યોને છુપી રીતે આપવાનો ન હોતો; સૂર્યના પ્રકાશની માફક તે સર્વેને માટે ખુલ્લોજ હતો. આકાશની માફક તે વિશાળ હતો અને સર્વે ધર્મોનો તે સ્વીકાર કરતો.

લાહોરમાં સ્વામીજીનું પહેલું બાષણ “ ભક્તિ ” ઉપર થયું હતું. બાષણમાં સ્વામીજીએ પુરાણોના સંબંધમાં જણાવ્યું હતું કે પુરાણો ધર્મનું ઉચ્ચમાં ઉચ્ચ સ્વરૂપ સમજાવે છે એમ કોઈ કહેતુંજ નથી; પરંતુ અભાર સુધી તે હયાતીમાં રહેલાં છે એજ તેમની જરૂરીઆત સાબીત કરે છે. ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ વિચાર કરતાં અને જુદા જુદા દેશોની પ્રજાઓની સાથે સરખામણી કરતાં સમજાશે કે દરેક પ્રજા અને દરેક ધર્મને અને મનુષ્યોને ઇશ્વર તરફ વાળવાને માટે એવાં પુરાણો અને પ્રતિમાપૂજની જરૂર પડેલી છે, અને જે લોકો પ્રતિમાપૂજથી વિરુદ્ધ છે તે મનુષ્ય સ્વભાવને બરાબર સમજતાજ નથી. તેની સાથે જ મનુષ્યો સર્વેને માટે ભૂતિપૂજની આવ-સ્થકતા દર્શાવે છે તેમનું કહેવું પણ ઉચિત નથી. વળી પૂજનું પણ શ્રેષ્ઠમાં શ્રેષ્ઠ સ્વરૂપ તો એજ છે કે જીવતાં મનુષ્યોમાં અને ખાસ

કરીને દીન દુઃખી મનુષ્યોમાં પ્રભુને નિહાળવો.

સ્વામીજીનું ખીજું ભાષણ “વેદાન્ત” ઉપર થયું હતું. અદ્વૈત-વાદના કઠિનમાં કઠિન સિદ્ધાંતો તેમણે ધણીજ ખુબીથી અને સરળ શબ્દોમાં સમજાવ્યા હતા.

એ ભાષણમાં આત્માના સ્વરૂપ ઉપર બોલતાં તેમણે કહ્યું કે, “શરીર કે મન આત્મા નથી; કારણ કે તે બંને અનિત્ય છે અને વિકારી છે. આત્મા તેમનાથી પર અવિકારી અને અવિનાશી વસ્તુ છે. સઘળાં મનુષ્યોમાં એકજ આત્મા વસી રહેલો છે અને તેથી કરીનેજ એક ખીજને સહાવાનું, એક ખીજને માટે કામ કરવાનું અને એક ખીજ તરફ સહાનુભૂતિ દર્શાવવાનું વલણ રહ્યા કરે છે. આ અનંત પરમાત્મા અંતવાન ઇન્દ્રિયો વડે જોઈ શકતો નથી. એને જોવા માટે તો મનુષ્યે વિષય તરફ વહી રહેલી ઇન્દ્રિયોને પાછી વાળીને અંતર્મુખ વૃત્તિ કરવી પડે છે અને એનું નામજ પૈરાગ્ય છે. અદ્વૈતવાદ આપણને શિખવે છે કે જગતમાં એકજ આત્મા સર્વમાં વ્યાપી રહેલો છે. એનો એજ આત્મા રાજ તરિકે મહેલમાં વસી રહેલો છે અને એનો એજ આત્મા-તમેજ-મહોદ્દલામાં બિખારી તરિકે બિખ માગી રહેલો છે. તમારોજ આત્મા-તમેજ-પંદિતમાં વસેલો છે અને તેનો તેજ આત્મા અગ્નીમાં પણ રહેલો છે. આ મહા સત્યને જાણો અને સર્વે તરફ પ્રેમભાવ દર્શાવો. અદ્વૈત શિખવે છે કે સર્વે મનુષ્યોમાં “હું”જ રહેલો છું એવું નિહાળનાર અથવા તો સર્વેમાં પ્રભુનેજ જોનાર મુનિ પોતે ખીજને-પોતાના આત્માને-કદી પણ હણતો નથી. આપણે ખીજને દુઃખ ન દેવું તેનું કારણ આજ છે. ખીજઓ સુખી છે કે દુઃખી તે જોવાનું કારણ પણ આજ છે; કારણ કે એમાં આપણે આપણીજ ભાળ લેવાની છે. અદ્વૈતવાદ એકલોજ આપણને નીતિનું આલું સર્વ ઁષ્ટ અને સાચું રહસ્ય સમજાવે છે. ખીજઓ ભલે નીતિનો બોધ કરે,

પણ તેઓ નીતિનું આ ખરું રહસ્ય આપી શકતા નથી.”

લાહોરના યુવાનોને સ્વામીજીએ બોધ આપ્યો કે; “અદ્વૈતવાદના સિદ્ધાંતોને કૃતિમાં મૂકો. પ્રથમ ઓમ્ નું રહસ્ય જાણો અને અનુભવો કે તમેજ ઓમ્ (પરમાત્મા) છો. તત્ત્વમસિનું રહસ્ય એજ છે. એ રહસ્યને અનુભવવાથી તમે ધારશો તે કરી શકશો. હું એક નાનો પરપોટો હોઉં અને તમે પર્વત જેવડું ઉચું મોજું હો, પણ બંનેની પાછળ જે મોટો અપરિમિત મહાસાગર રહેલો છે તેજ આપણ બંનેનો આધાર અને બંનેનું મૂળ સ્વરૂપ છે. એજ પ્રમાણે આપણ દરેકની પાછળ અખૂટ શક્તિ અને બલનો ભંડાર-પરમાત્મા રહેલો છે અને તેમાંથી આપણે સર્વે નાના અને મોટા દરેક જોઈએ તેટલી શક્તિ મેળવી શકીએ તેમ છે. વેદો આપણને કહે છે કે એજ પરમ રહસ્ય છે. ઓમ્ એજ મોટો ખજાનો છે. જે મનુષ્ય એ ઓમ્ નું રહસ્ય જાણે છે તે ધારે છે તે મેળવી શકે છે. તમારે દ્રવ્યની જરૂર હોય તો તમારા એ અનુપમ આત્મામાં શ્રદ્ધા રાખી ઉદ્યોગ કરો અને દ્રવ્ય તમને આવી મળશે. તમારે બુદ્ધિશાળી થવું હોય તો તેને માટે પણ એજ પ્રકારે પ્રયાસ કરો અને તમે વિલક્ષણ બુદ્ધિવાળા બની રહેશો. તમારે ધાર્મિક બનવું હોય તો તેવા બનવાનો પ્રયાસ કરો અને તમે દેવતા બની રહેશો. ‘ હું સર્વશક્તિમાન પરમાત્મા છું ’ એવું બાન સર્વેને કરાવો. એ ભાવનાના વિચારમાંથી જગતે કદી નિહાળ્યાં નહિ હોય એવાં અદ્ભુત કાર્યો ઉત્પન્ન થશે.” સ્વામીજી વારંવાર કહેતા કે ખીજ પ્રજાઓ પોતાના બાહુબળમાં વિશ્વાસ રાખવાથી પણ આટલું બધું કરી શકે છે, ત્યારે આપણને જો આપણા આત્મામાં શ્રદ્ધા હોય તો આપણે તેમનાથી કેટલું બધું અધિક કરી શકીએ ?

સ્વામીજી દબપણે માનતા કે બ્યાંસુધી ભારતવાસીઓ ઉપનિષદોના સિદ્ધાંતો પ્રમાણે પોતાના ચારિત્ર્યને ધકકે નહિ ત્યાં સુધી

તેમનો ઉદય થવાનો નથી. લાહોરમાં વેદાન્ત ઉપરના ભાષણમાં સ્વામીજીએ વાતનેજ પુનઃ પુનઃ શ્રોતાઓનાં મગજમાં ઠસાવી રહ્યા હતા. તેમણે કહ્યું કે “તમે બધે સેંકડો સમાજો સ્થાપો, હજારો રાજ્યદારી સભાઓ મેળવો અને લાખો સંસ્થાઓ ઉભી કરો, પણ જ્યાં સુધી તમારામાં સર્વને માટે સહાનુભૂતિ, પ્રેમ અને સહૃદયતા નથી, જ્યાં સુધી ફરીથી એકવાર ભગવાન પુરૂષ જેવી હૃદયની વિશાળતા તમારામાં આવી નથી ત્યાં સુધી તે સર્વે નકામાં છે. જ્યાં સુધી શ્રીકૃષ્ણનાં વંચનો તમે કૃતિમાં ચૂક્યાં નથી ત્યાં સુધી તમારે માટે કંઈજ આશા નથી.” સ્વામીજીએ ધણી ખેદની સાથે એક વાર લખ્યું હતું કે; “લગભગ પચાસ વર્ષથી સંસાર સુધારાને માટે મોટી ધામધુમ કરવામાં આવે છે ! દશ વર્ષથી હું હિંદમાં રથજે રથજે ફરી રહેલો છું અને દરેક રથજે સંસાર સુધારા સમાજ મારી નજરે આવેલી છે ! પણ જે મનુષ્યોનું લોહી ચૂસીને “સદ્ગૃહસ્થો” મોટા મોટા થઇને રહે છે તે ગરિબ મનુષ્યોના બલારને માટે એક પણ સમાજસ્થપાએલી મેં જોઈ નથી.”

સ્વામીજીના ભાષણની અસર એટલી બધી થઇ કે થોડા સમય પછી લાહોરના યુવાનોએ સ્વામીજીના કક્ષા પ્રમાણે એક સમાજ સ્થાપી. તે સમાજ સર્વને માટે ખુલ્લી હતી. ગામે ગામથી અસહાય દુઃખી માણસોને શોધી કહાડવાં, તેમને મદદ આપવી, માંદાઓની માવજત કરવી અને અભણને કેળવણી આપવી, એ કાર્ય તે સમાજ કરતી હતી.

લાહોરમાં સ્વામીજીએ યુવાન વિદ્યાર્થીઓની એક સભામાં તેમને બોધ આપ્યો કે “હિંદમાં અત્યારે આપણને આપણું ચારિત્ર્ય ધડવાની ખાસ જરૂર છે. હાલની આપણી કેળવણી આપણાં મગજમાં અનેક નકામી વાતો ભરી રહેલી છે, અને તે આપણા નૈતિક વિકાસ તરફ જરાકે લક્ષ્ય આપતી નથી. સમાજ સેવાથીજ ખરું ચારિત્ર્ય બંધાય છે. પ્રથમ જરાક કાળજી રાખી કેટલીક વખત ખીજનું બહું

કરવાથી પછી તેવું કરવાની ટેવજ પડી જાય છે અને એ પ્રમાણે જ્યારે બીજાનું મહત્ત્વ કરવાને સ્વભાવ બંધાઇને સ્વાર્થવૃત્તિ દૂર થાય ત્યારેજ તમે ચારિત્ર્યવાન થયા ગણાઓ. ”

હાહોરના યુવાનોની સાથે વાર્તાલાપ કરતાં સ્વામીજીએ નીચેના વિચારો તેમના મગજમાં દબાવણે ઠસાવ્યા હતા. પંજાબ, કાશ્મીર અને રજપૂતાનામાં પણ એ વિચારોનો ફેલાવો તેમણે કર્યો હતો અને પછીથી વર્તમાનપત્રો અને માસિકાએ તે વિચારોનો પ્રચાર આપ્યા હિંદમાં કરી મૂક્યો હતો. તે વિચારો નીચે પ્રમાણે હતા:—

૧ હિંદુસ્તાને સારા સારા કેળવાયેલા બાલ્યુસોને હિંદુ તત્ત્વજ્ઞાન અને ધર્મનો બોધ કરવાને યુરોપ અને અમેરિકા મોકલવા જોઇએ; એથી કરીને યુરોપ અને અમેરિકા હિંદ તરફ બહુ માનની લાગણીથી જોશે અને તેની ચઢતી થવામાં મદદ કરશે, તેથી હિંદુઓ પણ બીજી પ્રજાઓની વિદ્યા શિખશે. હિંદુઓએ પરદેશ જવું જોઇએ.—પરદેશીઓને તેમણે તત્ત્વજ્ઞાન શિખવવું જોઇએ અને તેમની પાસેથી વિજ્ઞાન (સાયન્સ) શિખવું જોઇએ.

૨ હિંદુ જ્ઞાતિઓમાં નાના નાના વિભાગ પડી ગયેલા છે તેમને કહાડી નાંખવા જોઇએ અને જેમ બને તેમ યોડાઓએજ લગ્ન કરવાં જોઇએ. દરેક બિખારી પરણવાને આતુર હોય છે અને પરણીને દેશમાં બીજા દસ વધારે યુલામો ઉત્પન્ન કરે છે; તેને બદલે આપણામાં બ્રહ્મચારીઓની સંખ્યા વધવી જોઇએ.

૩ ઉચ્ચ વર્ગો અને સામાન્ય ગરિબ વર્ગો વચ્ચે ધણુંજ અંતર રાખવામાં આવે છે. તેને કહાડી નાખવું જોઇએ. સામાન્ય ગરિબ વર્ગોને કેળવણી આપવી જોઇએ. તેમને ધર્મનું જ્ઞાન આપતાં પહેલાં ખાવાનું પુરું પાડી તેમની સ્થિતિ સુધારવી જોઇએ.

૪ સુધરેલી દબ પ્રમાણે સંસ્કૃત વિદ્યાનો પ્રચાર કરવો. બ્રાહ્મણો

અને પંડિતો તરફ તિરસ્કારથી જોવું નહિ; દારણ કે તેમના વગર સંસ્કૃત વિદ્યા હિંદમાં રહી હોતજ નહિ.

૫ આપણે પ્રગટીય યુનિવર્સિટીઓ (વિશ્વ વિદ્યાલયો) સ્થાપવી જોઈએ અને તે દ્વારા શારીરિક બળવાળા મનુષ્યો અને મહાન વિચારકો ઉત્પન્ન કરવા જોઈએ. આધુનિક શિક્ષણ પદ્ધતિ ખરાબ છે. ખર્ચ પુરૂષત્વ આપણને પ્રાપ્ત કરાવે એવી યુનિવર્સિટીઓની આપણને જરૂર છે. તેમાં વિદ્યાર્થીઓ અને વિદ્યાગુરુઓએ એકઠા રહેવું જોઈએ અને જીવનના ઉચ્ચ આદર્શોને સિદ્ધ કરવા જોઈએ.

૬ આપણા ચારિત્ર્યને એવી રીતે ધણું જોઈએ કે જેથી કરીને ખાનગીમાં તેમજ જાહેરમાં ખીજીએ. આપણા ઉપર વિશ્વાસ રાખે. અત્યારે હિંદમાં એવા પુરૂષો થોડાજ હશે કે જેમના ઉપર પુરતો વિશ્વાસ રાખી શકાય.

૭ આપણે જુદા જુદા મત ધરાવતા હોઈએ, છતાં પણ આપણે એક ખીજીને સહાયું જોઈએ.

લાહોરમાં સ્વામીજીને શ્રી તીર્થરામ ગોસ્વામીને (જેઓ પાછળથી સંન્યાસી તરિકે સ્વામી રામતીર્થના નામથી વિખ્યાત થયા છે) મળવાનો પ્રસંગ આવ્યો હતો. તેઓ એ વખતે લાહોરની એક કોલેજમાં ગણિતના પ્રોફેસર હતા. સ્વામી વિવેકાનંદજીને તેઓ બહુજ સહાતા હતા. સ્વામીજીને તેમણે તેમના શિષ્યો સાથે પોતાને ત્યાં તેડી જઈ ભોજન કરાવ્યું હતું. જમી લીધા પછી સ્વામીજી એક ભજન ગાવા લાગ્યા. ભજનની ધૂન ખરાબર જમી. બંને મહા પુરૂષો-ભારતનાં અદ્ભુત રત્નો એકત્ર થાય ત્યાં પૂછવુંજ શું? મહાન ભક્ત તુંલસી-દાસના વંશજ પ્રોફેસર તીર્થરામ અને શ્રીરામકૃષ્ણના શિષ્ય સ્વામી વિવેકાનંદ! બંને ગ્રેજ્યુએટો! બંને પંડિતો! બંને જ્ઞાનીઓ! બંને પ્રભુ પ્રેમીઓ! સ્વામીજી ગાવા લાગ્યા: “ જહાં રામ વહાં કામ નહિ, ”

જહાં કામ વહાં નાહિ રામ; દોનું કબહુ ના ખસે, દિન રજની એક કામ.” જ્યાં રામ છે ત્યાં ઐહિક વાસના નથી અને જ્યાં સંસારની વાસના છે ત્યાં રામનો વાસ નથી! તીર્થરામ જાતેજ લખે છે કે, “સ્વામીજીએ એવા મધુર સ્વરથી બજન ગાયું કે સધળા શ્રોતાઓનાં હૃદયમાં બજનનો ભાવ પુરેપુરો જામી રહ્યો.” પછીથી તીર્થરામે પોતાની ખાનગી લાઇબ્રેરી સ્વામીજીને ખતાવી.

તીર્થરામ અને સ્વામીજી વચ્ચે ઘણોજ ગાઢ સંબંધ બંધાયેલો હતો. લાહોરમાં જ્યાં સુધી સ્વામીજી રહ્યા ત્યાં સુધી તેમનાં ભાષણોની ગોઠવણ કરવામાં તીર્થરામે ઘણી મદદ કરી હતી. તીર્થરામે સંન્યાસ ગ્રહણ કર્યો અને સ્વામી રામતીર્થ તરિકે બહાર પડ્યા ત્યારે પણ વિવેકાનંદનો દાખલો લઇનેજ તે અમેરિકાદિ પ્રદેશોમાં વેદાન્તનો બોધ કરવાને ગયા હતા. એક દિવસ સાંજે તીર્થરામ અને વિવેકાનંદ બહાર ફરવા જતા હતા. તીર્થરામની જોડે લાહોરના કેટલાક યુવકો હતા અને સ્વામીજી જોડે તેમના ગુરૂભાઈઓ અને શિષ્યો હતા. એ પ્રસંગ વિષે સ્વામી રામતીર્થે (તીર્થરામે) જાતેજ લખ્યું હતું કે, “યુવાનોએ મને પૂછેલા એક પ્રશ્નનો હું જવાબ આપતો હતો કે ખરેખરો મહાત્મા તો એજ કે જે પોતાની જાતનો ખ્યાલ ભૂલી જઈને સર્વમાં આત્મભાવ પ્રગટાવી રહ્યો હોય. જ્યારે કોઈ પણ પ્રદેશની હવા સૂર્યના તાપથી ગરમ થાય છે ત્યારે તે પાતળી થઈને ઉંચે ચઢવા માંડે છે, તેથી વાતાવરણમાંની સધળી હવામાં ગતિ ઉત્પન્ન થઈને ચારે તરફ પવન વાઈ રહે છે. તેજ પ્રમાણે ખરેખરો મહાત્મા આત્મસુધારણા વડે કરીને દેશની આખી પ્રજાને આશ્ચર્ય-કારક રીતે સુધારી મૂકે છે.” સ્વામીજી મારા એ શબ્દો સાંભળીને તરતજ ઉમા રહ્યા અને બહુજ બાર ઇંધને બોલી ઉઠ્યા કે “મારા ગુરૂ શ્રીરામકૃષ્ણ પરમહંસદેવ એવાજ અસામાન્ય મહાત્મા હતા.”

એક દિવસે તીર્થરામે સ્વામીજીને પોતાનું સોનાનું ઘડિઆળ ભેટ કર્યું. સ્વામીજીએ ધણે ઉપકાર માનીને તેનો સ્વીકાર કર્યો, પણ ઘડિઆળને, પાછું તીર્થરામના ગળવામાં ચૂકી દીધું અને બોલ્યા કે, “ બહુ સાફ મારા મિત્ર, એ ઘડિઆળ આ તમારા ગળવામાં રહેશે તોપણ તેને ધારણ કરનાર હુંનો હુંજ (આત્મભાવે) છું ને ! ”

લાહોરથી સ્વામીજી દેહરાદુન ગયા. સ્વામીજી પોતાની સાથેના શિષ્યોને સંસ્કૃતમાં રામાનુજકૃત શ્રીભાષ્ય પોતાના સધળા પ્રવાસમાં જ્યારે જ્યારે વખત મળે ત્યારે ત્યારે બાણવતા હતા. અધ્યયન કરાવવાને વિદ્વાન સ્વામી અવ્યુતાનંદને રોકવામાં આવ્યા હતા. તે સ્વામીજીની સમક્ષ શિખવતા અને જ્યાં તેમને શંકા પડતી ત્યાં સ્વામીજી જાતે તેનો ખુલાસો કરતા. દેહરાદુનમાં ખેત્રીના મહારાજ તરફથી સ્વામીજીને આગ્રહ બર્યું આમંત્રણ આપ્યું હતું ખેત્રી જતાં તેમણે દિલ્હી, આગ્રા, અલ્હવર અને જયપુરની પણ મુલાકાત લીધી.

દિલ્હીમાં પોતાના ગુરુભાઈઓ, શિષ્યો અને મી. સેવીઅર તથા તેમનાં પત્નીને સાથે લઈને સ્વામીજી સધળાં બંધ્ય ખંડેરા અને મિનારાઓ વગેરે જોવાને નીકળ્યા. એ બંધ્ય ખંડેરા અને મિનારાઓ મુઘલ આદશાહોની ઝાહોજહાલીને પુરેપુરે ખ્યાલ આપે છે. તેમાંએ વળી સ્વામીજી જેવા ઉડી ઐતિહાસિક દ્રષ્ટિ ધરાવનાર અને કળાકોવિદ સાથે હોય એટલે કહેવાનુંજ શું ! મુઘલ અને હિંદુ કળાનું વર્ણન કરીને તથા બંને પ્રજાઓનો ઇતિહાસ કહી સંભળાવીને સ્વામીજી ભારતવર્ષના કળાકૌશલ્ય તથા ઇતિહાસ ઉપર અવનવો પ્રકાશ પાડવા લાગ્યા. એ વખતે તેમની સાથે ગયેલા મનુષ્યોમાંનો એક લખે છે કે, “ સ્વામીજીએ ભૂતકાળને અમારી સમક્ષ એવો તો આબેહુમ ખડો કરી ચૂક્યો હતો કે વર્તમાનકાળને તો અમે બૂલીજ ગયા ! અમે જાણે કે પ્રાચીન સમયના આદશાહો અને મોટા રાજાઓની સાથે વસતા હોઈએ

એવોજ ભાસ અમને થઈ રહ્યો. આગ્રામાં પણ બરાબર તેમજ બન્યું.”

આગ્રાથી સ્વામીજી અલવર ગયા. અહીંમાં તેમને ધણીજ સત્કારપૂર્વક મહારાજના એક બંગલામાં ઉતારો આપવામાં આવ્યો હતો. સ્વામીજી અલવરના સ્ટેશન ઉપર ઉતર્યા તે વખતે સ્ટેશન ઉપર થયેલા બધા મેળાવડામાં ધણી પ્રતિષ્ઠિત પુરુષોની વચમાં સ્વામીજી બેઠા હતા. સ્વામીજીનો એક ભાવિક શિષ્ય દૂર ઉભો રહી તેમનાં દર્શન કરતો હતો. તે શિષ્ય ધણી ગરિબ હતો અને પોતે સારાં વસ્ત્ર નહિ પહેરેલાં હોવાથી પાસે આવી શકતો ન હોતો. સ્વામીજીએ આથેથી તે ભાવિક મનુષ્યને જોતાંજ ઓળખ્યો અને મેળાવડાના કાર્યક્રમની કે સભ્યતાના નિયમોની દરકાર નહિ કરતાં તેને ખૂબ પાડીને બોલાવવા લાગ્યા કે; “ રામસ્નેહી ! રામસ્નેહી ! ” મોટા મોટા અમલદારો અને પ્રતિષ્ઠિત ગૃહસ્થોની વચમાં થઈને રામસ્નેહીને સ્વામીજીની પાસે લાવવામાં આવ્યો. સ્વામીજીએ તેને કુશળ સમાચાર પૂછ્યા અને તેની સાથે ધણીજ છૂટથી વાત કરવા લાગ્યા.

સ્વામીજી પોતાના શિષ્યોને કેવા ઉંડા ભાવથી મ્હાતા હતા તે નીચેના બનાવ ઉપરથી સમજાશે. ઇંગ્લાંડથી આવ્યા બાદ મદ્રાસમાં તેમના માનમાં મોટો વરઘોડો નીકળ્યો હતો ત્યારે તેમને એક મોટી બગીચામાં બેસાડવામાં આવ્યા હતા અને લોકો તેમને ધણી માનથી વધાવી રહ્યા હતા. રસ્તામાં અને મહોરલાઓમાં માણસોની ધણી ગરદી થઈ રહી હતી. તે ગરદીમાં આથે તેમનો એક જુનો શિષ્ય ઉભેલો જણાતાંજ સ્વામીજીએ તેને ઓળખ્યો અને ખૂબ પાડીને તેને બોલાવ્યો. પછી ગાડી ઉભી રખાવી અને પોતાના જુના શિષ્યને પોતાની પાસેજ બેસાડ્યો.

સ્વામીજી કલકત્તામાં હતા ત્યારે એકવાર જાતેજ એક શિષ્યના પગ ધોઈ રહ્યા હતા. તેમની અંગ્રેજ શિષ્યા બહેન નિવેદિતા (મિસ મારમરેટ નામલ) એ વખતે ત્યાં ઉભેલાં હતાં. તેઓ એ બનાવ

જોઈને ધણીજ આશ્ચર્યથી બોલી ઉઠ્યાં કે; “ આ શું કરી રહ્યા છો ? ” સ્વામીજી જવાબમાં એટલુંજ બોલ્યા કે “ શું કાંઈસ્ત તેમના શિષ્યોના પગ ધોતા નહોતા ? ” એ સાંભળીને ખરેખર નિવેદિતા ધણીજ ભક્તિભાવથી સ્વામીજી તરફ જોતાં જોતાં મનમાં બોલી ઉઠ્યાં કે “ આ પણ સાક્ષાત કાંઈસ્તનોજ અવતાર છે ! ”

અલવરમાં સ્વામીજી રહ્યા ત્યાં સુધી તે લોકોને ઘેર બિક્ષા લેવાને જતા. અમેરિકા જતા પહેલાં જ્યારે સ્વામીજી અલવરમાં આવ્યા હતા ત્યારે એક વૃદ્ધ સ્ત્રીએ ધણી ભાવથી જાડા જાડા રોટલા ખવરાવીને તેમનું સન્માન કર્યું હતું. સ્વામીજીના આવ્યાની વાત જાણીને તે સ્ત્રી મનમાં ધણીજ ખુશી થતી હતી. સ્વામીજીને અનેક સદ્ગૃહસ્થો તરફથી બિક્ષાનાં આમંત્રણ આવતાં હતાં, પણ તેમણે તે વૃદ્ધ સ્ત્રીને કહાવી મોકલ્યું કે; ધણાં વર્ષ ઉપર તમારે ઘેર હું જાડા જાડા રોટલા ખાઈ ગયો હતો તેવાને તેવા જાડા રોટલા ખાવાને આજે હું તમારે ઘેર આવીશ ! એ સાંભળીને વૃદ્ધ સ્ત્રીનું હૃદય હર્ષથી ઉભરાઈ ગયું. તેની આંખોમાં પ્રેમનાં અશ્રુ આવી ગયાં અને પોતાની જાતને તે ધન્ય માનવા લાગી. સ્વામીજી બિક્ષા લેવાને માટે બેઠા એટલે તે ખાઈ બોલી; “ મારા દિકરા શું કરે ? હું ગરીબ છું, નહિ તો સાંઝે સાંઝે કરીને હું તમને ન ખવરાવું ? ” સ્વામીજી જાડા રોટલાઓને ધણી સ્વાદ અને હર્ષથી ખાવા લાગ્યા અને પોતાના શિષ્યોને કહેવા લાગ્યા કે; “ જુઓ આ માંદ કેવી બાવિલ છે ! તેનામાં કેવો પ્રેમ વસી રહેલો છે ! આપણી મા જેવોજ તે ભાવ ખતાવી રહેલો છે. તેના હાથના આ જાડા રોટલા કેવા સત્વગુણની વૃદ્ધિ કરનારા છે ! ”

સ્વામીજી અલવરથી ખેત્રી, ડીક્સનગઢ, અજમેર, જોધપુર, ઇટોર અને ખંડવા થઈને કલકત્તા તરફ ગયા. તખીયત સારી નહિ રહેતી હોવાથી મુંબઈ છલાકા તરફ જવાનો વિચાર માંડી વાળ્યો.

કામ તેમનું લક્ષ્ય ખેંચી રહ્યું હતું. તેમના ગુરુમાધ્વો અને શિષ્યોનાં આરિય ધડવાં, તેમનાં મનમાં ઉત્તમ આદર્શોનો વાસ કરાવવો, તેઓ ભારતવર્ષને, રે, અખિલ વિશ્વને અનેક રીતે ઉપકારક થાય અને સમસ્ત માનવજાતિનું કલ્યાણ કરવાની સ્વામીજીની યોજનાઓને અમલમાં મૂકવાને લાયક બને એવી કેળવણી તેમને આપવી, વગેરે કાર્યોમાં સ્વામીજીનું મન હવે પરાવાયું હતું.

પ્રકરણ ૪૯ સું-બેલુર મઠમાં.

સ્વામીજી હવે પોતાના ઘણાખરા દિવસો ગંગાતીરે આવેલા જીના બેલુર મઠમાંજ ગાળી રહ્યા હતા. મઠમાં રખાયલી ડાયરી સ્વામીજીની અનેક પ્રવૃત્તિઓની નોંધ પુરી પાડે છે. ઘડીકમાં સ્વામીજી કોઇ ભાવિક ભક્તને ઘેર જતા જણાતા તો ઘડીકમાં મળવાને આવેલા અસંખ્ય પુરોષોની સાથે વાર્તાલાપ કરતા દેખાતા. કોઇવાર તે મઠના સાધુઓ અને ક્ષત્રિયારીઓને શિક્ષણ આપવામાં કલાકોના કલાકો ગાળતા તો કોઇવાર કલાકના કલાક સુધી ધ્યાનમાં બેસી રહેતા. કોઇવાર તે ભજનો ગાતા તો કોઇવાર સંકીર્તનમાં ભાગ લેતા અને કોઇવાર તે કાંઈક વાંચતા કે ઉંડો અભ્યાસ કરતા. સ્વામીજી અનેક બાબતો ઉપર લખતા, અનેક કાગળોના જવાબ આપતા, અનેક વાતો કહેતા અને યોગની ભૂમિકાઓ કે આધ્યાત્મિક અનુભવોનું વર્ણન કરતા. વખતે ભગવદ્ગીતા ઉપર મોટું વ્યાખ્યાન તે આપતા, વખતે ઉપનિષદો ઉપર વિવેચન કરતા અથવા ભૌતિક વિજ્ઞાનશાસ્ત્રનાં તત્ત્વો સમજાવતા અને મહાપ્રજ્ઞોના ઇતિહાસો કહી સંભળાવતા. બેલુર મઠમાં સ્વામીજી આ પ્રમાણે જીવન ગાળી રહ્યા હતા. એ સમયે બાહ્ય નવગોપાળ ધોષને ત્યાંથી સ્વામીજીને આમંત્રણ આવ્યું.

નવગોપાળ શ્રીરામકૃષ્ણના પરમ ભક્ત હતા. તેમણે રામકૃષ્ણપુરમાં એક મંદિર બંધાવ્યું હતું અને તેમાં શ્રીરામકૃષ્ણની મૂર્તિ પધરાવવાની હતી. તે ક્રિયા કરવાને સ્વામીજીને બોલાવવામાં આવ્યા હતા. સ્વામીજી તેમના ગુરુભાષ્યો, શિષ્યો, વગેરેને લઇને રામકૃષ્ણપુર જવાને નીકળ્યા. હોડીઓમાં બેસીને સર્વ રામકૃષ્ણપુરના ઘાટ ઉપર ઉતર્યા અને ત્યાંથી મંડળીના આકારમાં ગોઠવાઇને ભજન કરતા કરતા આગળ ચાલ્યા. બીજા ઘણા ભક્તો એ મંડળીમાં સામેલ થયા. કેટલાકો ભજન કરતા કરતા ગાવા અને નાચવા લાગ્યા. સર્વેની વચમાં સ્વામીજી ગામાં મૃદંગ લટકાવી તેને વગાડતા વગાડતા ઉઘાડા પગે ચાલતા હતા. સાદાં ભગવાં વચ્ચે તેમણે પહેર્યા હતાં. રસ્તાની બંને બાજુએ હજારો માણસ ભેગાં થયાં હતાં.

સ્વામીજીને આવા સાદા પોશાકમાં ઉઘાડા પગે અને મૃદંગ વગાડતા જોઇને પ્રથમ તો લોકો તેમને ઝોળખી શક્યા નહિ; પરંતુ જ્યારે તેમને માલમ પડ્યું કે અખિલ વિશ્વમાં વેદાન્તનો ઝુંડો ફરકાવનાર પુરુષ એજ છે, ત્યારે લોકોના આશ્ચર્યનો પાર રહ્યો નહિ. તેઓ ખુશાલીના પોકારોથી સ્વામીજીને વધાવી લેવા લાગ્યા અને એક બીજાની સાથે વાત કરવા લાગ્યા કે “કેવી નમ્રતા ! કેવી સુંદર અને લાવણ્યમય આકૃતિ !”

નવગોપાળ ઘોષને ઘેર મૂર્તિસ્થાપનની ક્રિયા પુરી થઇ રહ્યા પછી અચાનકજ શીઘ્ર કવિની માફક સ્વામીજીના મુખમાંથી નીચેનો શ્લોક નીકળી ગયો કે,-

સ્થાપકાય ચ ધર્મસ્ય સર્વધર્મસ્વરૂપિણે ।

અવતાર ચરિત્રાય રામકૃષ્ણાય તે નમઃ ॥

“ધર્મનો પુનરાદાર કરનાર, સર્વ ધર્મોની સાક્ષાત્ મૂર્તિ, સર્વે અવતારોમાં શ્રેષ્ઠ, એવા શ્રીરામકૃષ્ણ ! તમને નમસ્કાર છે.”

આ મ્હોક રામકૃષ્ણની સ્તુતિમાં ખાસ કરીને બોલાય છે.

સ્વામીજી હવે બેલુર મઠમાં રહેવા લાગ્યા. તેમની પ્રેરણાથી કેટલાકને સખત તપાચરણ કરવાની ઇચ્છા થઈ. કેટલાક ગરિબ અને માંદાઓને આશ્રય આપવાને તત્પર થઈ રહ્યા. કેટલાક સાધારણ અભણ વર્ગોમાં કેળવણીના પ્રચાર કરવાને તૈયાર બની રહ્યા હતા. સર્વનાં હૃદયમાં સ્વામીજીનો જીવસો અને સ્વદેશપ્રીતિ વાસ કરી રહ્યાં. ખરેખર, આ વખતે સ્વામી વિવેકાનંદ ઉદાત્ત વિચારો અને ઉન્નત આત્માની જીવંત જ્યોતિ બની રહ્યા હતા. શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતામાં કહેલા ઉચ્ચ આદર્શોને તે હવે સમજાવવા લાગ્યા. શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતા ઉંચા પ્રકારનું પુરુષાર્થ કરવાનું બોધે છે એમ સર્વને તે પ્રત્યક્ષ કરાવવા લાગ્યા. શૈવ અને વૈષ્ણવ માર્ગોની પરા અને અપરા ભક્તિનું સ્વરૂપ સમજાવી શ્રોતાઓનાં હૃદયને તે ભક્તિથી પલાળવા લાગ્યા. વળી કોઈ દિવસ તે વેદાન્ત ઉપર ચર્ચા કરતા અને અદ્વૈતવાદની મહત્તા સર્વેને સમજાવતા અને તેમની બુદ્ધિને ખીલવતા હતા. સર્વેની આગળ શ્રી રામકૃષ્ણનું ઉત્તમ દૃષ્ટાંત તે ધરતા. શ્રી રામકૃષ્ણની સંનિધિમાં જે દિવસો ગળાયા હતા તેવાજ દિવસો ફરીથી બેલુરમઠમાં ગળાતા હોય તેવો સર્વેને ભાસ થવા લાગ્યો.

સને ૧૮૯૮ માં બેલુર ગામની પાસે પવિત્ર ગંગા કિનારે પંદર એકર જમીન એક મકાન સાથે વેચાતી લાંબ મકાન વગેરેમાં કેટલીક મરામત કરાવવામાં આવી તેમજ બીજું એક બંધ મંદિર બંધાવવામાં આવ્યું. એ મંદિરમાં રોજ શ્રી રામકૃષ્ણની પૂજા કરવામાં આવે છે. મહત્તું મકાન બંધાવવાને જોઈતી રકમ સ્વામીજીને તેમના અંગ્રેજ શિષ્યોએ લંડનમાં આપી હતી અને જમીન ખરીદવાને પણ એક સારી રકમ ખિસ હેનરીએટા મુલર વગેરે શિષ્યોએજ આપી હતી. શ્રી રામકૃષ્ણની પૂજાને માટે જે મંદિર બંધાવવામાં આવ્યું હતું

તેનું સંઘળું ખર્ચ મીસીત ઓલખુલ નામની શિષ્યાએ આપ્યું હતું.

સને ૧૮૯૯ના જાન્યુઆરીમાં મઠનું મકાન પુરું થઇ જતાં સ્વામીજી, તેમના ગુરુભાઈ ઓ અને શિષ્યો ત્યાં રહેવાને ગયા. થોડા વખત પછી પાશ્ચાત્ય શિષ્યોને માટે પણ મઠની પાસે મકાનો બંધાવવામાં આવ્યાં.

એક દિવસ મઠમાં શ્રીરામકૃષ્ણની જન્મતિથિ ઉજવાતી હતી. તે દિવસે સ્વામીજીએ ઘણી જનોઇ મંગારી રાખી હતી. જેમ જેમ મઠમાં શ્રી રામકૃષ્ણના ભક્તો અને સ્વામીજીના શિષ્યો આવતા ગયા તેમ તેમ સ્વામીજી તેમને જનોઇ ધારણ કરવાનું કહેતા ગયા. ક્ષત્રિયો અને વૈશ્યોને એક બ્રાહ્મણ શિષ્ય પાસે જનોઇ દેવાની ધાર્મિક ક્રિયા તે કરાવવા લાગ્યા. સ્વામીજી બોલ્યા: “ શ્રીરામકૃષ્ણનાં સંઘળાં બાળકો-ભક્તો-બ્રાહ્મણોજ છે. વળી વેદો પણ દિગ્ગેને ઉપનયન ધારણ કરવાની છૂટ આપે છે. હાલમાં સર્વે વ્રાત્ય બની રહેલા છે પણ પ્રાયશ્ચિત્ત કરવાથી તેઓ દિગ્ગેના અધિકારને પ્રાપ્ત કરી રહેશે. આજનો શ્રીરામકૃષ્ણની જન્મતિથિનો પવિત્ર દિવસ સર્વ ભક્તોને જનોઇ આપવાનો સરસ વખત છે. સર્વેને તેમના અધિકાર પ્રમાણે ગાયત્રી મંત્રનો ઉપદેશ કરીને દિગ્ગત્વ પ્રાપ્ત કરાવો.

તે દિવસે સ્વામીજીના બોધથી લગભગ પચાસ ભક્તોને ઉપનયન સંસ્કાર કરી ગાયત્રી મંત્ર ઉપદેશવામાં આવ્યો. તેઓ દેશકાલાદિના પણ વિચાર કરતા હતા. એવી રીતે હિંદુઓની રીતભાતમાં અને માન્યતાઓમાં ધટીત ફેરફાર કરવો એમને બ્રાણ હતો. સ્વામીજીને આદર્શ પ્રજાજીવનની વૃદ્ધિ કરતો હતો. ધર્મ હમેશાં પ્રજાજીવનનો પોષાકજ હોય. જે રીત રિવાજ કે માન્યતા પ્રજાજીવનના વિકાસમાં આડે આવનારી હોય તે ધાર્મિક નજ ગણાય; તે ધર્મના ખરા સ્વરૂપની વિરોધિ છે; પ્રજાજીવી વૃક્ષની તે છેદક છે. પ્રજાજીવનને હણનારી, તેમાં કુસંધ, પરસ્પર વિરોધ, રાગદ્વેષ, વગેરેને વધારનારી ખોટી ખોટી માન્યતાઓને છેદી ધર્મનું ખરું વિશાળ સ્વરૂપ પ્રજાજીવનોની આગળ

રજુ કરવું, જેથી કરીને પ્રભજીવનનો વિકાસ થાય, હૃદયનું સંકુચિ-
તપણું નષ્ટ થાય અને બ્રાતૃભાવ જગૃત થાય એવા બળદાયી વિચારો-
રેનો તેમાં વાસ કરાવવો, વગેરે બાબતોને બધીજ હિંમતથી સ્વામીજી
હાથ ધરી રહ્યા હતા.

દિવસ શિવરાત્રિનો હતો. મઠમાં સમગ્ર સાધુઓ ભજન અને
આનંદ કરી રહ્યા હતા. શ્રીરામકૃષ્ણની મૂર્તિને ભસ્મ ચોળી, મસ્તકે
લાંબી જટા ધારણ કરાવવામાં આવી તેમજ હાથે અને ગળે રૂદ્રાક્ષની
માળાઓ પહેરાવવામાં આવી. એ પછી સ્વામીજી અને તેમના
ગુરુભાઈઓ વગેરેએ પણ શરીરે ભસ્મ અને રૂદ્રાક્ષ ધારણ કર્યાં. તેમનો
એક શિષ્ય લખે છે કે “એ વખતે સ્વામીજી સાક્ષાત્ શિવજી જેવા
દેખાતા હતા. અહો ! તેમની આકૃતિ કેવી ભવ્ય અને સુંદર લાગતી
હતી ? સ્વામીજીની આસપાસ બીજા સાધુઓ બેઠા હતા અને આખો
મઠ દેવાસ જેવો ભવ્ય ખ્યાલ આપી રહ્યો હતો.” જાણે સાક્ષાત્ શિવ-
જી સમાધિમાં બેઠા હોય તેવો ભવ્ય દેખાવ બની રહ્યો હતો. સ્વામી-
જીની આંખો અડધી મીંચેલી હતી અને તે પદ્માસન વાળીને બેઠા હતા.

સ્વામીજી હવે હાથમાં તંબુરો લઈને ભજન ગાવા લાગ્યા. ગાતે
ગાતે સ્વામીજીને ભક્તિભાવમાં તક્ષીન થતા જોઈને સર્વ સાધુઓ
અને ભક્તોનાં હૃદયો પણ ભક્તિના પ્રવાહમાં તણાવા લાગ્યાં. આખું
વાતાવરણ પવિત્ર અને ભક્તિમય બની રહ્યું. સ્વામીજીના મુખમાંથી
નીકળતા ભજનામૃતનું પાન કરીને સર્વ ભક્તિભાવમાં મસ્ત બની
રહ્યા. ખરેખર તે દેખાવ દેવતાઓને પણ દુર્લભ હતો.

સ્વામીજીએ છેલ્લું ભજન ગાયા પછી સ્વામી શારદાનંદે સ્વામી-
જીનું બનાવેલું ભજન “ સૃષ્ટિ સૃજન ” ગાયું. સ્વામીજી હવે પપ્પ-
વાજ વગાડવા લાગ્યા. પપ્પવાજ વગાડવામાં સ્વામીજી મોટા મોટા
પપ્પવાજોને પણ કેરે મૂકે તેવા હતા. એ કળા તેમણે બહુજ ઉત્તમ

રીતે સંપાદન કરી હતી. સ્વામીજી પપ્પવાજ વગાડનાર અને શારદા-
નંદ માનાર, એટલે પછી બાકીજ શું રહે! શારદાનંદના સુંદર કંઠનો
અને પપ્પવાજના મનોહર અવાજનો ધ્વની સર્વત્ર વ્યાપી રહ્યો હતો.
બજનની ધૂન સર્વત્ર છવાઈ રહી હતી. શ્રીરામકૃષ્ણ વિષેનાં કેટલાંક
બજનો ગવાઈ રહ્યા પછી સ્વામીજીએ પોતાનાં વસ્ત્રાભૂષણો-બગવો
અમો તથા રૂદ્રાક્ષની માળાઓ કહાડીને ગિરીશ બાપુને પહેરાવ્યાં
અને પછી તેમના શરીરે ભસ્મ ચોળી. ગિરીશ બાપુ ખંગાળાના એક
પ્રખ્યાત નાટકકાર હોય તેમણે ખંગાળી ભાષામાં અનેક સુંદર નાટકો
લખેલાં છે. શ્રી રામકૃષ્ણના તે પરમ ભક્ત હતા. તેમને શરીરે ભગવાં
વસ્ત્રો પહેરાવતા પહેરાવતા સ્વામીજી બોલ્યા: “ શ્રીરામકૃષ્ણ કહેતા
હતા કે ગિરીશ બાપુ ભૈરવનો અંશ છે. ” એ વચનો સાંભળીને
ગિરીશ બાપુ ગગગળા થઈ ગયા અને તેમની આંખોમાં આંસુ આવી
ગયા. સ્વામીજીએ તેમને શ્રીરામકૃષ્ણ વિષે કંઈક બોલવાનું કહ્યું. ગિરીશ-
બાપુનું હૈયું પ્રેમથી ઉભરાઈ રહ્યું હતું. તે ગહગહ કંઠે બોલ્યા કે
“ આપણા પરમ કૃપાળુ ગુરૂદેવ વિષે હું શું બોલું? મારા જેવા નાસાયક
મનુષ્યને તમારા જેવા ત્યાગી-આસ્થાવરથામાંથીજ કંચન અને કામિનીનો
ત્યાગ કરનારા-મનુષ્યો સાથે બેસવાનો હક્ક તેમણે આપેલો છે, એ શું
એમની એાછી કૃપા છે? ”

મઠમાં અનેક મનુષ્યો સ્વામીજીને મળવા આવતા અને
તેઓ સ્વામીજીનું આતિથ્ય અને નમ્રતા જોઈને ચકિત થતા. બૌદ્ધ
ધર્મના ઉપદેશક ધર્મપાલ મઠમાં આવ્યા હતા. તેમને મિસીસ બોલ-
બુલને મળવું હતું. મિસીસ બોલબુલ મઠના નવા મકાનને માટે
ખરીદાયેલી જમીન ઉપર બાંધેલા એક જુના પુરાણા ઝુંપડામાં રહેતાં
હતાં. સ્વામીજીની નજીકમાં રહેવાય તેટલા માટે તે એવા ઝુંપડામાંજ
પડી રહ્યાં હતાં. મિસીસ બોલબુલ અમેરિકાના એક મોટા ધનાઢ્ય

પુરુષનાં પત્ની હોઈ કરોડોની મિલ્કત ધરાવતાં હતાં અને તેથી કલકત્તામાં પણ મોટો બંગ્લો રાખીને રહેવાને શક્તિમાન હતાં. આમ છતાં પણ મઠની જમીન ઉપર આવેલા એક જુના પુરાણા 'બુ'પડામાં રહેવાનું તે વધારે પસંદ કરતાં હતાં. તે બતાવે છે કે સ્વામીજી પ્રત્યે તેમની ભક્તિ કેવી અગાધ હતી. કેવી સત્યપ્રીતિએ તેમના હૃદયમાં વાસ કર્યો હતો અને વેદાન્તનો બોધ તેમના ઉપર કેવી ઊંડી અસર ઉપજવી રહ્યો હતો ! ખરેખર, મિસીસ ઓલ્ફુલ્ડ અને તેમના જેવી બીજી શિષ્યાઓની સ્વામીજી પ્રત્યેની ભક્તિ વેદાન્તની અદ્ભુત મહત્તા અને પાશ્ચાત્યોની સત્યશોધક વૃત્તિનો પુરેપુરો ખ્યાલ આપણી આગળ રજુ કરે છે અને આપણા અદ્ભુત તત્વ-જ્ઞાન તરફ તથા આપણા દેશના અસામાન્ય મહાત્માઓ તરફ આપણું જે અલક્ષ્ય છે તેને માટે આપણને શરમમાં નાંખે છે.

ધર્મપાલ પ્રથમ સ્વામીજીની પાસે આવ્યા હતા અને તેમને તેડીને તે મિસીસ ઓલ્ફુલ્ડની પાસે જવાના હતા. તે વખતે ધણોજ સખત પવન વાતો હતો અને વરસાદ પણ પુષ્કળ વરસતો હતો; તે છતાં સ્વામીજી ધર્મપાલની સાથે ગયા. રસ્તો ધણો ખડ-બચ્ડો અને કાદવવાળો થઈ જવાથી ચાલતાં ચાલતાં સ્વામીજીનો પગ લપસી જાય, તેમના ઉપર વરસાદની વાછંટ આવ્યા કરે, પણ સ્વામીજી નાના છોકરાની માફક હસતા અને આનંદ કરતા ચાલ્યાજ કરતા હતા. એટલામાં ધર્મપાલનો પગ કાદવમાં ઊંડો પેસી ગયો તે ક્રમે કર્યો બહાર નીકળે નહિ. સ્વામીજીએ તેમની પાસે જઈને તેમનો હાથ પોતાને ખભે મૂકાવ્યો અને કહેથી પકડીને તેમનો પગ બહાર ખેંચી કહાડ્યો. પછી બંને જણ હસતા હસતા આગળ ચાલ્યા. જ્યાં જવાનું હતું ત્યાં આવી પહોંચ્યા પછી સર્વે પૌત્ર પોતાના પગ ધોવા લાગ્યા. ધર્મપાલ પોતાના પગ ધોવાને પાણીનો ઘોટો હાથમાં ભેતા હતા.

એટલામાં સ્વામીજીએ તે લોટો લઇ લીધા અને બોલ્યા કે, “તમે મારા અતિથિ છો, મારે તમારી સેવા કરવી જોઇએ.” એમ કહીને સ્વામીજી ધર્મપાલના પગ ધોવા તૈયાર થયા, પણ ધર્મપાલ આશ્ચર્ય ખસી ગયા અને સ્વામીજીના શિષ્યોએ આમળ આવીને સ્વામીજીના હાથમાંથી લોટો લઇ તે કામ બજાવ્યું.

સને ૧૮૬૮ ના માર્ચની ૨૯ મીએ સ્વામી સ્વરૂપાનંદને દિક્ષા આપવામાં આવી. તેઓ કલકત્તા યુનિવર્સિટીના ગ્રેજ્યુએટ હોઇ સંસ્કૃતમાં કુશળ હતા. કલકત્તામાંથી નીકળતા પ્રસિદ્ધ માસિક “કૉન” ના તે અધિપતિ હોઇ અંગ્રેજીમાં ધણાજ મનનીય લેખો લખતા હતા. મઠમાં તે વારંવાર આવતા અને સ્વામીજી જોડે વાર્તાલાપ કરતા. તેમના વિચારો ઉદાર અને હૃદય વિશાળ હોવાથી સ્વામીજીના વિચારો તેમને ધણાજ પસંદ પડતા. અખંડ બ્રહ્મચર્ય તે પાળી રહ્યા હતા. જનસેવા કરવાની તીવ્ર ઇચ્છાને લઇને તેમના મનમાં રામકૃષ્ણ મિશનમાં જોડાવાનો વિચાર ધોળાયા કરતો હતો. એ ચાર વખત સ્વામીજીની પાસે આવ્યા પછી એક વખત તેમની સાથે વાત કરતે કરતેજ તેમનો નિશ્ચય થઇ ગયો કે સંસારનો ત્યાગ કરી મોક્ષને માર્ગે જીવન વ્યતીત કરવું. ત્યાંને ત્યાંજ તેમણે પોતાની સાથે આવેલા મિત્રોને કહી દીધું કે “મારે ઘેર ખબર આપજો કે હું પાછો ઘેર આવનાર નથી.” પછી તેમણે પોતાનો વિચાર સ્વામીજીને જણાવ્યો. સ્વામીજી ખુશી થયા અને તેમની યોગ્યતા જોઇને તેમને તરતજ સંન્યાસ દિક્ષા આપી. એજ દિવસેમાં મિસ મારગરેટ નોમલને પણ દિક્ષા આપવામાં આવી. ત્યારે દિક્ષા લીધા પછી “નિવેદિતા” નામ ધારણ કર્યું હતું. એ બનાવતું વર્ણન કરતાં નિવેદિતાએ લખેલું છે કે, “એ દિક્ષાનો દિવસ જરાપણ ભૂલાય તેવો નથી. મારા ખરેખરા જીવનની એજ શરૂઆત હતી. શિવપૂજનની વિધિ સમજાવ્યા પછી સ્વામીજી બોલ્યા કે

પરમ સત્યનો સાક્ષાત્કાર કરતાં પહેલાં ભગવાન બુદ્ધે જેમ ખીજાઓને માટે અનેકવાર પોતાનું જીવન સમર્પિત કર્યું હતું તેમ તમે પણ કરો. ”

એ વિધિ થઈ રહ્યા પછી સ્વામીજી રૂદ્રાક્ષ તથા ભસ્મ ધારણ કરી સર્વ મંડળની વચમાં હીર્તાન અને યત્ય કરીને સાક્ષાત્ શિવલીલાજ પ્રત્યક્ષ કરાવવા લાગ્યા. પછીથી સર્વજન શ્રીરામકૃષ્ણનાં પત્ની શારદાદેવીની પાસે ગયા અને જાણે કે પૂર્વ અને પશ્ચિમનો મેળાપ થતો હોય તેમ પાશ્ચાત્ય શિષ્યોએ શારદાદેવીનો ચર્ચુ સ્પર્શ કર્યો અને દેવીએ પોતાનો પવિત્ર હાથ તેમને માથે મૂકીને આશિર્વાદ આપ્યા. ‘ગોપાળની મા’ કરીને એક વૃદ્ધ અને પવિત્ર સ્ત્રી જેને શ્રી-રામકૃષ્ણ પોતાની માતા તરિકે ગણતા હતા તેમને પણ ત્યાં બોલાવવામાં આવ્યાં. અહીં સર્વે મેળાંજ રહેવા અને જમવા લાગ્યાં. એ પ્રમાણે સ્વામીજીએ પૂર્વ અને પશ્ચિમની સ્ત્રીઓ વચ્ચે ગાઢ સંબંધ બાંધ્યો, કે જે સંબંધમાં આજે ઘણો વધારો થઈ રહેલો છે અને પૂર્વ પશ્ચિમની સ્ત્રીઓ સાથે મળીને રામકૃષ્ણ મિશનનાં અનેક કાર્યો કરી રહેલી છે.

એ સમયનો એક ખીજો અગત્યનો ખનાવ એ હતો કે બહેન નિવેદિતાએ સ્વામીજીના પ્રમુખપદ નીચે “ઈંગ્લાંડમાં હિંદુઓના ધાર્મિક વિચારોની અસર” એ વિષય ઉપર મોટી સભા સમક્ષ કલકત્તામાં એક સુંદર બ્યાખ્યાન આપ્યું હતું. વક્તાનું ઝોળખાણ કરાવતાં સ્વામીજીએ કહ્યું કે “ઈંગ્લાંડે નિવેદિતાજી એક મોટી બક્ષિસ આપણને આપેલી છે. ” પોતાના બાણ્યમાં નિવેદિતાએ અંતરના ઉદ્દગારો કહાડીને સર્વેને જણાવ્યું હતું કે:—

“તમે-હિંદુઓએ-લગભગ છ હજાર વર્ષથી પ્રાચીન વિચારોને ધારણ કરી રાખીને સમસ્ત જગતને માટે સર્વોત્તમ આધ્યાત્મિક આસક્ષાતોને જાળવી રાખ્યા છે; તેથીજ હું ભારતવર્ષની સેવા કરવાને માટે આહ્વાનને અહીંયાં આવી છું. ”

એ પછી મિસિસ બોલપુત્રે કહ્યું કે “ હિંદુસ્તાનનું સાહિત્ય પાશ્ચાત્યોને મન અત્યારે એક અમૂલ્ય જીવંત વસ્તુ થઇ રહેલી છે અને ખાસ કરીને સ્વામી વિવેકાનંદરચિત પુસ્તકો અમેરિકામાં ઘેર ઘેર વાંચવામાં આવે છે.” મિસ મુલરે “મારા બહાલા જાતિ બાઇઓ અને મિત્રો” એમ સંબોધીને બોલવાની શરૂઆત કરતાંજ શ્રોતાઓએ પોતાની ઉભરાઈ જતી લામણી દર્શાવવાને તાળીઓનો મડગડાટ કરી મૂક્યો. મિસ મુલરે કહ્યું કે “ મને અને સ્વામીજીના ખીન્ન પાશ્ચાત્ય શિષ્યોને હિંદુસ્તાનમાં આવીને એમજ લાગે છે કે જાણે અમે અમારા ઘરમાંજ આવ્યાં છીએ. ભારતવર્ષમાં આધ્યાત્મિક પ્રદાશ અને ધાર્મિક જ્ઞાન વાસ કરી રહેલાં છે; એટલુંજ નહિ પણ તેમાં અમારાં સગાંઓજ વસી રહેલાં છે એમજ અમે માનીએ છીએ. ”

ઇંગ્લાંડમાં વેદાન્તના બોધની અસર કેવી થયેલી છે તે વિષે બોલતાં તેમણે કહ્યું કે; “ વખત હવે એવો આવ્યો છે કે અમે પાશ્ચાત્યોને હિંદુસ્તાનના આધ્યાત્મિક વિચારોનો લાભ મળવાથી અમારા વિચારો ઉન્નત બનતા ચાલીને અમે સુખી થવા લાગ્યાં છીએ. એક જીવંત મહાત્માએ તે વિચારો અમને એવી તો સરસ રીતે સમજાવ્યા છે કે તે અમને ગ્રાહ્ય થઇ રહેલા છે. અમે તેમને કૃતિમાં મૂકીએ છીએ અને પાશ્ચાત્ય પ્રજાઓના જઠવાદથી બંરેલા જીવનમાં તેમણે નવું જીવન અને નવો જુસ્સો રેડ્યો છે. પશ્ચિમમાં પોતે કરેલા કાર્ય વિષે વિવેકાનંદે તમને સઘળુંજ કહી બતાવ્યું નથી. પશ્ચિમના સામાજિક અને જાહેર જીવનમાં તેમણે જે અગત્યનો સુધારો કરેલો છે અને તેમના બોધથી તેમાં જે મોટો ફેરફાર થઇ રહેલો છે તે વિષે તે તો તમને યોડુંજ કહે; પરંતુ મારે જણાવવું જોઈએ કે તેમના બોધને સાંભળવાને જે જે લોકો ભાગ્યશાળી થયાં હતાં તેઓ સર્વનાં હૃદયોમાં અને કુટુંબોમાં તેમના ઉદ્ધાર ધર્મભાવોએ અને વિશ્વાસ

આધ્યાત્મિક ભાવનાઓએ હૃદી જડ ધાલી છે. આર્થ તત્વજ્ઞાનના ઉચ્ચતમ સિદ્ધાંતો અત્યાર સુધી અમને અજ્ઞાત હતા, તે પહેલવહેલા અમે તેમનેજ મુખેથી સાંભળ્યા છે. તે સાંભળીને તેનો અમે ખરાબર અભ્યાસ કર્યો છે. તેને અમે અમારાં હૃદયમાં દૃઢ ઠસાવ્યા છે. તેમને અમે અમારાં કુટુંબોમાં ફેલાવ્યા છે. તેમને અમે અમારા વડીલો, માતાઓ, દિકરાઓ અને દિકરીઓને સમજાવ્યા છે અને એ સર્વે તે અદ્ભુત આધ્યાત્મિક જ્ઞાનને કૃતિમાં મૂકવાનો પ્રયાસ કરી રહ્યાં છે.”

પ્રમુખ તરિકે સ્વામીજીએ જણાવ્યું કે પ્રાચીન સમયમાં હિંદ-વાસીઓ પૂર્વ અને પશ્ચિમના પ્રદેશોમાં બહુ દૂર સુધી પ્રવાસ કરતા હતા. પ્રાચીન સમયમાં જેમ હિંદ અખિલ વિશ્વનું ગુરુપદ ધારણ કરી રહ્યું હતું તેમજ અત્યારે પણ તે આખી દુનિયાના ગુરુપદે બેસી શકે તેમ છે. આપણા સંકુચિત જીવનને વિસ્તૃત કરવું અને આપણા સર્વ શ્રેષ્ઠ આધ્યાત્મિક વિચારોને સર્વત્ર ફેલાવવા એમાંજ આપણા ઉદ્ધારનું ખરૂં રહસ્ય રહેલું છે. એની સાથે પાશ્ચાત્યો પાસેથી તેઓએ વિજ્ઞાન, કળા, હુન્નર વગેરે પણ શિખવાં જોઈએ અને આ પ્રમાણે આપ લે કરવાથી હિંદવાસીઓ એક મોટી બળવાન પ્રજા બની રહેશે. અહીં આ સ્વામીજીએ આત્મશ્રદ્ધા ઉપર ખાસ ભાર મૂકીને કહ્યું હતું કે “અરે મનુષ્યો! તમારી પોતાની શક્તિમાં—આત્મામાં શ્રદ્ધા રાખતાં શીખો. તેમ કરવાથીજ તમે ઇશ્વરમાં ખરી શ્રદ્ધા રાખતાં શિખશો. એ સર્વ શક્તિમાન શ્રદ્ધાનું. રહસ્ય સમજાવવું એજ મારા જીવનનું ખરૂં કર્તવ્ય મેં ગણેલું છે. શ્રદ્ધા હોય તોજ મનુષ્યના મનમાં મહત્વાકાંક્ષા બંધાય છે. જો આપણામાં પુરતી શ્રદ્ધા આવે તો આપણું પ્રજ્ઞક્રિય જીવન જલદીથી વ્યાસ અને અર્જુનના દિવસો પાછા જોઈ શકે તેમ છે, કે જે દિવસોમાં જનપ્રીતિના સર્વોત્તમ સિદ્ધાંતો અને સર્વ પ્રકારની સુખ સમૃદ્ધિ ભારતવર્ષમાં બ્યાપી રહ્યાં હતાં.” છેવટે સ્વામીજીએ

અંબાળાના યુવાનોને ઉદ્દેશીને કહ્યું હતું કે “ તમે જગત યાઓ, ભલે તમે ગરિબ હો, પરંતુ જગતનાં મોટાં મોટાં પરાક્રમે તો ગરિબોએજ કરેલાં છે. ભારતવર્ષનું કલ્યાણ કરવાને માટે પવિત્રતા, સદ્દેયતા, સ્થિરતા અને વૈરાગ્ય ધારણ કરો અને તમારી જાતમાં અનહદ શ્રદ્ધા રાખો.

પ્રકરણ ૫૦ મું—દુષ્કાળકામે તથા અનાથાશ્રમે વગેરેની સ્થાપના.

સ્વામીજીની યોજના પ્રમાણે રામકૃષ્ણ મિશન હવે કાર્ય કરવા લાગ્યું હતું. ધણે સ્થળે તેણે વેદાન્તનાં મથકો સ્થાપ્યાં હતાં. કલકત્તામાં સ્વામીજીની દેખરેખ નીચે તેના સભાસદો “ પુરુષો વૈરાગ્ય, સ્વામી વિવેકાનંદનું કાર્ય, જ્ઞાન અને ભક્તિ ” વગેરે વિષયો ઉપર બાંધણો આપતા હતા. સ્વામીજીએ મદ્રાસમાં ધર્મ અને તત્ત્વજ્ઞાનનાં જે બીજાં સંસ્થાં હતાં તેને લીધે ધણા સુશિક્ષિત મદ્રાસીઓનાં હૃદયો હવે તેના તરફ વળવા લાગ્યાં હતાં. અગાઉ ધણા ખરા યુવાન મદ્રાસીઓ હિંદુઓની ધાર્મિક ભાવનાઓને હસી કહાડી નાસ્તિકતા અને જડવાદમાં ડૂબી રહ્યા હતા. તેઓ સ્વામીજીના સમાગમમાં આવ્યા પછી પવિત્ર અને ભક્તિમય જીવન ગાળવા લાગ્યા હતા.

સ્વામીજીએ અમેરિકામાં અને ઇંગ્લેન્ડમાં જે મહત્ત્વ કાર્ય કર્યું હતું તેની ભારે અસર તેમના ઉપર થઈ રહી હતી. હવે તેઓ મદ્રાસમાં વેદાન્તનું એક મથક સ્થાપવાની સ્વામીજીને અરજ કરી રહ્યા હતા. તેમની અરજ સ્વીકારીને સ્વામીજીએ મદ્રાસમાં વેદાન્તનું મથક સ્થાપી તેને ચલાવવાને પોતાના ગુરુભાઈ સ્વામી રામકૃષ્ણનંદને ત્યાં મોકલ્યા. રામકૃષ્ણનંદ મદ્રાસ ગયા અને તેમણે દરરોજ

સાંજે ગીતા ઉપર વ્યાખ્યાનો આપવા માંડ્યાં. મદ્રાસની યંગ મેન્સ હિંદુ એસોસીએશનમાં પણ તેમણે સંખ્યાબંધ ભાષણો આપ્યાં. આગળ ચાલતાં તેઓ નિયમીત રીતે ઉપનિષદો પણ શીખવવા લાગ્યા.

માધ્વાપુરમાં, ત્રીપ્લીકેનમાં તેમજ ચીંતાદ્રીપટમાં વર્ગ ઉધાડવામાં આવ્યા હતા. એ દરેક સ્થળે વીસ પચીસ યુવકો શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતા તેમજ ઉપનિષદોનો અભ્યાસ નિયમિતપણે કરવા લાગ્યા. આ યુવકો-માં ધણાખરા શ્રેષ્ઠુઓટો હોઈને અધ્યયનમાં ધણોજ રસ લેતા હતા.

વેદાન્તનું બીજું મથક કોલમ્બોમાં સ્થાપી સ્વામી શિવાનંદને ત્યાં મોકલવામાં આવ્યા. કેટલાક યૂરોપિયનો અને ધણા સુશિક્ષિત હિંદુઓ તેમના વર્ગમાં આવવા લાગ્યા. કેટલાક યૂરોપિયનોની ઈચ્છા નિયમિતપણે ભગવદ્ગીતા શિખવાની હતી, તેથી કરીને સ્વામી શિવાનંદ તેમને ગીતાજી શિખવવા લાગ્યા. સ્વામી શિવાનંદ જે સર્વથી અગત્યનું કાર્ય બજાવતા તે એ હતું કે જે કેટલાક જીઝાસુ પુરૂષો શરીરની અશક્તિ વગેરે કારણોથી તેમની પાસે આવી શકતા ન હોતા તેમને ઘેર જઈને પણ તેઓ વેદાન્તનું શિક્ષણ આપતા હતા અને એવા અનેક જીઝાસુ-પણ અશક્ત મનુષ્યોને એ શિક્ષણ ધણુંજ ઉપકારક થઈ પડ્યું હતું.

સને ૧૮૬૭-૬૮ ની સાલમાં બંગાળામાં અને બીજા પ્રાંતોમાં ખર્ચકર પ્લેગ અને દુષ્કાળ ચાલી રહ્યાં હતાં, ત્યારે પણ સ્વામી વિવેકાનંદની દેખરેખ નીચે રામકૃષ્ણ મિશનને ધણું અગત્યનું કાર્ય બજાવ્યું હતું. તે વખતે સ્વામી વિવેકાનંદે પોતાના ગુરુભાઈઓ અને શિષ્યોની મદદથી સ્થળે સ્થળે દુષ્કાળકામો અને અનાથાશ્રમો સ્થાપ્યાં હતાં. ત્યાં ભૂખ્યાં અને નિરાશ્રિત સ્ત્રી પુરૂષોને અન્ન, વસ્ત્ર વગેરે આપવામાં આવતું હતું. વળી પ્લેગના સમયમાં ઠામે ઠામે સંકટ નિવારણ સંસ્થાઓ ઉભી કરવામાં આવી હતી. તેમાં પ્લેગથી

પીડાયેલાં મનુષ્યોની માવજત કરવામાં આવતી હતી. મુર્શીદાબાદમાં એક અનાથાશ્રમ ઉઘાડવામાં આવ્યું હતું. મુર્શીદાબાદની આસપાસનાં ગામડાંનાં બેઠોને ખાવાનું અનાજ તેમજ પીવાનું ચોકખું પાણી મળતું ન હતું. તેને લીધે હજારો સ્ત્રી પુરૂષો મૃત્યુને વશ થતાં હતાં. એ મનુષ્યોના દુઃખની ખબર સાંભળીને સ્વામી વિવેકાનંદે સ્વામી અખંડા નંદને દ્રવ્ય તથા એ મદદનીશો આપીને મુર્શીદાબાદ મોકલ્યા. ત્યાં એક અનાથાશ્રમ ઉઘાડવામાં આવ્યું અને સ્વામી અખંડાનંદ ગામેગામ ફરી કુધાથી પીડાયેલાં સ્ત્રી પુરૂષોને શોધી કહાડી તેમને અનાજ પુરું પાડવા લાગ્યા. મુર્શીદાબાદની આસપાસનાં ગામડાંઓમાં લગભગ બસે માણસો બૂખથી મરી જવાની તૈયારીમાં હતાં અને તેમની સંખ્યામાં વધારો થતો જતો હતો. એ ખબર સાંભળીને સ્વામી વિવેકાનંદે ૧૬૦ એકડું કરવાને સ્વામી સુખોદાનંદને કલકત્તા મોકલ્યા. સ્વામીજી જે ઉમદા અને નિઃસ્વાર્થ કાર્ય કરી રહ્યા હતા તેની કદર સરકારી અમલદારો પણ હવે કરવા લાગ્યા. મુર્શીદાબાદ તાલુકામાં સરકાર તરફથી ચાર પાંચ દુકાળકામો ઉઘાડવામાં આવ્યાં હતાં, પણ તેઓ સંતોષકારક રીતે કાર્ય કરતાં નહોતાં, તેથી કરીને ખરેખરા દુકાળથી પીડાતાં સ્ત્રી પુરૂષોને જોઈએ તેવી મદદ મળતી ન હોતી. એવાં સ્ત્રી પુરૂષો હવે રામકૃષ્ણ મિશનના અનાથાશ્રમમાં આવીને રહેવા લાગ્યાં. અહીંમાં મિશનના સંન્યાસીઓ તેમની કાળજીથી ખરદાસ્ત કરતા, તેથી તેમનાં દુઃખી અંતઃકરણો શાંત થતાં અને તેમની આંખોમાં પાણી આવી જતું. વળી જે ભોડો બાધિઓથી પીડાતા હતા તેમને માટે પણ દવા વગેરેની સારી સવડ રામકૃષ્ણ મિશન કરી રહ્યું હતું. અન્ન પાણીના કષ્ટથી ગભરાઇ રહેલાં સ્ત્રી પુરૂષોનાં ઉદાસ મુખો જોઈને ખચરનાં હૃદય પણ પીમળી જતાં હતાં. એક સ્ત્રી અને તેનાં નાનાં નાનાં છોકરાંનું દુઃખ નહિ જોવાયાથી

ધરધણી તેમને એમનાં એમ મૂકીને ચાલ્યો ગયો હતો. ખીજો એક મનુષ્ય પોતાની ખાયડી તથા છોકરાંને ભૂખે મરતાં જોઈને શું કરવું તે નહિ સૂઝવાથી ગળે શંસો ખાવાની તૈયારીમાં હતો. વળી કેટલાક આત્મધાત કરવાની તૈયારીમાં હતા. એ સધળાઓને રામકૃષ્ણ મિશનને વખતસર મદદ આપી અને તેમના પ્રાણ બચાવ્યા. મિશનના સંન્યાસીઓએ ગામે ગામ ફરીને આવાં આવાં ભુખમરાથી પીડાતાં મનુષ્યોને અને કુટુંબોને શોધી કહાડીને તેમને જે જે જોઈએ તે તે પુરું પાડ્યું હતું. ગામડાંઓમાં કેટલીક મોટા ઘરની છતાં નિર્ધન સ્ત્રીઓ અને પડદાનથી ન મુસલમાન સ્ત્રીઓ પણ અતિશય દુઃખી હતી. સરકારી આશ્રમોમાં જઈને મદદ લેવા કરતાં તેઓ મરવાતું વધારે પસંદ કરતી હતી. એવી સ્ત્રીઓના મલાજને હાનિ ન પહોંચે તથા તેમની લાગણીઓ ન દુઃખાય તેવી રીતે રામકૃષ્ણ મિશનને તેમને પણ પુરતી મદદ પહોંચાડી હતી. ફંડ પુરતું નહિ હોવાથી સ્વામીજી ઘણે દૂર આવેલાં ગામોમાં જઈને ભિક્ષાની ઝોળી ફેરવીને પણ અનાજ વગેરે લાવવા લાગ્યા. દુષ્કાળીઆઓની સંખ્યા વધતી જઈને લગભગ છસે માણસોની થઈ હતી. દરરોજ છ મણ ચોખા દુષ્કાળીઆઓના ખોરાક માટે જતા હતા; તેમજ વસ્ત્રો અને દવાઓની પણ જરૂર પડતી હતી.

રામકૃષ્ણ મિશન તરફથી ખીજો આશ્રમ દેવધરમાં ખોલીને સ્વામી વિરજનનંદને ત્યાં મોકલવામાં આવ્યા હતા. ત્રીજો આશ્રમ દીનાજપુરમાં ખોલીને સ્વામી ત્રિગુણાતીતને ત્યાં મોકલ્યા હતા. આ અને ખીજા સંન્યાસીઓ જે ઉત્સાહથી અને નિઃસ્વાર્થ સેવાભાવથી પોતાની ફરજો બજાવતા હતા તેવો ઉત્સાહ સ્વાર્થબુદ્ધિથી કાર્ય કરનાર સામાન્ય મનુષ્યોમાં ભાગ્યેજ જોવામાં આવે છે. જુદાં જુદાં આશ્રમોમાં સ્વામીઓ તરફથી દરેક પ્રકારની કાળજી અને ખંતપૂર્વક કામ

બળવાતું જોઈને સરકાર પણ તેમના ધણોજ આભાર માનતી હતી.

સ્વામીજી પોતાનું કાર્ય પદ્ધતિસર કરી રહ્યા હતા. માણસ પાસે પૈસો હોય તો તેને સખાવત કરવાનું અર્થ હામનું નથી; પણ અપાત્રને દાન કરવાથી લાભને બદલે વધારે નુકસાન થાય છે. સ્વામી ત્રિગુણાતીત જાતે અમ લઈને તપાસ કરતા હતા અને ખરી તંગી વાળાં મનુષ્યોને શોધી કહાડતા હતા.

કલેક્ટર મી. બોનહામ કાર્ટરે રામકૃષ્ણ મિશનના દુષ્કાળ કામ માટે વડી સરકારને નીચે પ્રમાણે લખી મોકલ્યું હતું:—

“ રામકૃષ્ણ મિશનના સ્વામી ત્રિગુણાતીતે દુષ્કાળ વખતે જે ઉમદા કામ કરેલું છે તેનું વર્ણન કર્યા વગર હું મારો રિપોર્ટ બંધ કરી શક નહિ. આ જિલ્લામાં દુષ્કાળ પડેલો જાણીને સ્વામીજી મારી પાસે આવ્યા અને મને કહેવા લાગ્યા કે, જેમ બરહાનપુરમાં કર્યું હતું તેમ રામકૃષ્ણ મિશન આ જિલ્લામાં પણ મદદ કરવાને તૈયાર છે. મેં તેમને સલાહ આપી કે દીનાજપુરની પશ્ચિમે છ માઇલ દૂર આવેલા બીરાલ ગામમાં તમે કાર્યની શરૂઆત કરો. જિલ્લાના દક્ષિણ ભાગમાં વરસાદ સારો થયો હતો. પશ્ચિમમાં દુષ્કાળની અસર વધારે જણાતી હતી. અહીંનાં સ્વામીજીએ ઘણી અમલકો વેઠીને પણ પોતાનો મુકામ નાંખ્યો અને તે ખરી તંગીવાળાં મનુષ્યોને મદદ ચોખ્ખા આપવા લાગ્યા. ખરી વાત શી છે તે શોધી કહાડવાને તેમણે બનતો પ્રયાસ કર્યો અને ઘણું ખર્ચ તો તે જાતેજ તપાસ કરવાને જતા હતા. પછીથી તેમણે દીનાજપુરમાં ધણીઓનું સંકટ ટાળ્યું. હું નીચે આંકડા આપું છું તે ઉપરથી સમજાશે કે ત્યાં જાત કે ધર્મના બેદ રાખ્યા વગર સર્વેને મદદ કરવામાં આવી હતી. તે આંકડાઓ બહુજ કાળજીથી લેવામાં આવેલા છે. જે આવાં નિઃસ્વાર્થ કામો ધણું થાય તો સરકારી દુષ્કાળકામોને ઘણી મદદ થશે. સ્વામીજીએ

મારી કે કોઈની મદદ લીધા સિવાયજ સઘળું કામ વ્યવસ્થિતપણે કરેલું છે, પણ મેં તેમને જે જે સુચનાઓ કરી હતી તે સઘળી તેમણે ખુશીથી ધ્યાનમાં લીધી હતી અને દર અઠવાડીએ તે પોતાનો હિસાબ અને આંકડા મારા તરફ મોકલતા હતા.”

મુર્શીદાબાદ, દીનાજપુર અને દેવધર સિવાય દક્ષિણેશ્વરમાં પણ એક દુષ્કાળકામ ઉઘાડવામાં આવ્યું હતું. દક્ષિણેશ્વર શ્રીરામકૃષ્ણ પરમહંસના નિવાસથી પવિત્ર જની રહેલું હતું. અહીંમાં એક સ્વામી બંગાળાનાં ગરિમ કુટુંબોને ચોખ્ખા આપવાનું કામ કરી રહ્યા હતા. દરેક સ્થળેથી સરકારી અમલદારો રામકૃષ્ણ મિશનના કાર્ય વિષે સારો રિપોર્ટ મોકલી રહ્યા હતા. રામકૃષ્ણ મિશન પોતાનું કામ એવી શાંતિ અને નિઃસ્વાર્થ વૃત્તિથી કરી રહ્યું હતું કે બ્રિટીશ અમલદારો તેની પ્રશંસા કર્યા વગર રહેજ નહિ. દુષ્કાળવાળાં ગામડાંમાં બ્રિટીશ અમલદારો આવતા અને અનાજ, વસ્ત્ર, વગેરે અપાતાં જોતા. એમ કરવું ધણું સહેલું હતું. પણ ગામે ગામ ફરવું, ગરિમનાં કુંપડામાં તપાસ કરવી, ખરેખરી તંગીવાળાંને શોધી કઢાડવાં અને આસપાસ પથરાયેલ રહેલાં દુઃખ અને અગવડોમાં વ્યવસ્થિત કાર્ય શરૂ કરવું, એ ધણું મુશ્કેલ હતું. પણ રામકૃષ્ણ મીશનના સાધુઓએ તે કાર્યને સિદ્ધ કરેલું છે. તેમનો જેટલો ઉપકાર મનાય તેટલો ઓછોજ છે. અત્યારે પણ તેઓ તેવુંજ કાર્ય કરી રહેલા છે. શ્રીરામકૃષ્ણ અને સ્વામી વિવેકાનંદનાં પવિત્ર ચરણ કમળના સ્પર્શથી તેઓ સઘળા પવિત્ર અને નિઃસ્વાર્થ જની માત્ર પરોપકાર વૃત્તિથીજ, માનવજાતિનું દુઃખ ટાળવાને સજ્જ થઈ રહેલા છે. હજી પણ તેઓ ભારતવર્ષની ગરિમ પ્રજાને સહાય કરવાને ગામેગામ ફરી રહેલા છે. આ વખતે મુર્શીદાબાદમાં કેટલાંક નિરાધાર બાળકો સંભાળીને અભાવે અન્નપાણી વિના મરી જતાં જોવામાં આવતાં હતાં. એથી કરીને મુર્શીદાબાદમાં એક કાયમનું

અનાથાશ્રમ સ્થાપવાનો વિચાર રામકૃષ્ણ મિશનનો થયો. મુર્શીદાબાદના કલેક્ટર મી. લેવીંગને પણ આવા બનાવો જોઈને ધણીજ દયા આવી અને તેમણે એક કામનું અનાથાશ્રમ ખોલવાની સ્વામી અખંડાનંદને અરજ કરી. સ્વામી અખંડાનંદ પણ એવું અનાથાશ્રમ ખોલવાનો વિચારજ કરી રહ્યા હતા. તેમણે કલેક્ટરની વાત તરતજ કબુલ કરી. બ્રિટીશ સરકારે પંદર વીધાં જમીન તે કાર્યને માટે મફત આપી. અનાથ બાળકોની સંખ્યા જલદીથી વધતી ગઈ અને દયાળુ હૃદયના સ્વામી અખંડાનંદની સંભાળ નીચે તે સારી રીતે ઉછરવા લાગ્યાં. અનાથાશ્રમનું મકાન બંધાયા પછી સર્વેને ત્યાં રાખવામાં આવ્યાં. તેમને અન્ન, વસ્ત્રાદિ આપવા ઉપરાંત બાપા, ઇતિહાસાદિનું જ્ઞાન આપવું; ખેતીકામ, વણાટકામ, વગેરે ધંધા શીખવવા અને વેદાન્તના મહત્વના સિદ્ધાંતો તેમના મગજમાં ઠસાવીને તેમને સ્વાશ્રયી અને પ્રભુપરાયણ બનાવવાં, એવો હેતુ પણ મિશન રાખેલો હતો. મુર્શીદાબાદના અનાથાશ્રમનાં બાળકો આધુનિક સમયના શિક્ષિત યુવાનોની માફક નિર્ભય, પરાધીન અને નાસ્તિક ન બને તે માટે મિશન તરફથી પુરતી કાળજી રાખવામાં આવતી હતી.

આ વખતે સ્વામી વિવેકાનંદની તબીયત નાદુરસ્ત હોવાથી દાકતરોની સલાહથી હવા ફેર માટે તેઓ દાર્જિલીંગ ગયા અને થોડાક સમય ત્યાં રહ્યા. તેમની શારીરિક સ્થિતિમાં કંઈક સુધારો થયો ન થયો એટલામાંજ ખખર આવી કે કલકત્તામાં ધણીજ પ્લેગ આવી રહેલો છે. સ્વામીજી આરામ લેવાની વાત પડતી મૂકીને એકદમ કલકત્તે પાછા આવ્યા. સરકારે પ્લેગના અટકાવ માટે કેટલાક આકરા નિયમો ધડયા હતા તેથી લોકો ડરીને નાસભાગ કરી રહ્યા હતા અને કલકત્તાની સ્થિતિ જણી એકાદ મોટું તોશાન ઉપડે તેવી થઈ ગઈ હતી. તોફાન ન થાય તેટલા માટે સ્થળે સ્થળે ભસ્કરી સિપાઇઓ

રાખવામાં આવ્યા હતા. સ્વામીજી સધળી સ્થિતિ સમજી લઇને તરતજ લોકોને દવા, સલાહ અને આશ્વાસન આપવાને તૈયાર થઈ રહ્યા. કલકત્તે આવ્યા તેજ દિવસે તેમણે પ્લેગને અટકાવવાના અને લોકોને મદદ કરવાના કાર્યની યોજના ધડી કહાડી અને તે બંગાળી તથા હિંદીમાં છપાવીને પ્રગટ કરી દીધી.

સ્વામીજીના એક ગુરુભાઈ તેમને પૂછવા લાગ્યા: “સ્વામીજી, તમે પૈસા ક્યાંથી લાવશો?” સ્વામીજી એકદમ દૃઢતાથી ખોલી ઉઠ્યા:— “કેમ ! મહત્ત્વ નવું મકાન બાંધવાને ખરીદેલી જમીન વેચી નાંખીશું. આપણે સન્યાસીઓ છીએ. આપણે ઝાડ નીચે સુધ્ધ રહીશું અને ભિક્ષા માગીને ઉદરપોષણ કરીશું. આપણી નજર આગળ દુઃખ પામતાં હજારો મનુષ્યોનું દુઃખ જો આપણે ટાળી શકતા હોઈએ તો આપણે મઠ અત બીજી વસ્તુઓની દરકાર શા માટે કરવી?” આ પ્રમાણે લોકોનું દુઃખ ટાળવાને માટે મઠને પણ વેચી નાંખવાને સ્વામીજી તૈયાર હતા; પણ સુભાગ્યે તેમ કરવાની તેમને જરૂર પડી ન હોતી. કેટલાક ભાગ્યશાળી ધનિકો આવા કામમાં દ્રવ્યની મદદ કરવાને તૈયાર થયા. તરતજ એક મોટી વિશાળ જગ્યા ભાડે લઇને તેના ઉપર દરદીઓ માટે માંડવા ઉભા કરવાનું નક્કી થયું.

સ્વામીજીના શિષ્યો સાથે કામ કરવાને ધણા મનુષ્યો રાજી ખુશીથી બળવા લાગ્યા. શહેરની નાની ગલીઓ અને ધરોને કેવી રીતે સાફ કરાવવાં તે સ્વામીજી સર્વેને સમજાવવા લાગ્યા. માંદાની સારવાર કરનારી અને દવા વહેંચનારી ટોળીઓ સ્વામીજી ગોઠવવા લાગ્યા અને રસી મૂકનારાઓને પણ ઘટતી સુચનાઓ આપવા લાગ્યા. આ વખતે કલકત્તામાં પ્લેગનું જોર વધવા લાગ્યું હતું. રામકૃષ્ણ મિશનના સાધુઓ સખત મહેનત કરીને લોકોના પ્રાણ બચાવી રહ્યા હતા. ખરેખર એ કાર્ય મોતના મુખમાં જવા જેવુંજ હતું.

બહેન નિવેદિતા પણ તે કાર્યમાં જોડાયાં હતાં. આ પ્રાણ સંટોસઠના સેવા ધર્મમાં જોડાયલા સંન્યાસીઓની પુંજમાં માત્ર એક કમણ્ડલુંજ હતું. તેઓ કોઈ પણ જાતના બદલાની આશા રાખતા ન હોતા. તેમને મન સમાજસેવા તે પ્રભુસેવાજ હતી. તેઓ માવજત કરનારી, તપાસ કરનારી અને ગલીઓ અને ઘરો સાફ કરાવનારી ટાળીઓમાં ગોઠવાઈ ગયા. ઈંડને માટે વર્તમાન પત્રોમાં જાહેર ખર્ચર આપવામાં આવી અને ટાળીઓ પોતપોતાનું કાર્ય કરવા મંડી ગઈ. જે મહોલ્લાઓમાં વધારે ગંદકી હતી તેને તેઓ ઉત્સાહથી સાફ કરાવવા લાગ્યા. સાધુઓને ભંગીઓ જોડે પણ કામ કરવું પડતું હતું, પણ તે પવિત્ર પુરુષો તેનાથી પણ પાછા હઠતા ન હોતા. સારવાર કરવાના માંડવાઓમાં શ્રીરામકૃષ્ણ પરમહંસના વિદ્વાન અને પવિત્ર શિષ્યો સ્વામી સારદાનંદ અને બ્રહ્માનંદ દરદી-ઓની માવજત કરવા લાગ્યા. વળી તેમણે બજન મંડળીઓ ઉભી કરીને તેમનાદ્વારા લોકોને વ્યાધીની ખીંક ત્યજી દધને આત્મશ્રદ્ધા તથા પ્રભુ-શ્રદ્ધા રાખવાનું સમજાવવા માંડ્યું. સ્વામી વિવેકાનંદ પણ મઠમાં રહેવાનું લજી દધમી ગરિખ લોકોના મહોલ્લામાં એક ઝુંપડામાં રહેતા હતા. ચારે બાજુ ફેલાઈ ગયેલી વ્યાધી અને મૃત્યુની વચમાં રહીને સ્વામીજી સર્વેને દિલાસો આપતા, ગરિખોની સારવાર કરતા અને પોતાના જીવન અને દષ્ટાંતથી ચારે પાસ પ્રવર્તી રહેલા પ્લેગના ભયને નાશુદ કરવાને સર્વેનાં હૃદયમાં ઉત્સાહ પ્રેરતા. જે મનુષ્યોએ સ્વામી વિવેકાનંદને આ પ્રસંગે કામ કરતા જોયા છે તેઓ આજે પણ તેમના કાર્યને ઘણાજ માન અને આભારની લાગણી સાથે યાદ કરે છે. શ્રીરામકૃષ્ણ પરમ-હંસના સંન્યાસી શિષ્યો ગંદામાં ગંદી ગલીઓમાં પણ પેસીને કેવા ઉત્સાહથી કામ કરતા અને પ્લેગથી પીડાતા મનુષ્યોને કેવો દિલાસો અને મદદ આપતા તે કલકત્તાનો દરેકે દરેક વૃદ્ધ પુરુષ હજી સુધી કૃતઘણે યાદ કરે છે.

કલકત્તામાં પ્લેગ શાંત થયા પછી સ્વામીજીએ ખામ બજારમાં એક કન્યાશાળા સ્થાપન કરી, અને તેનું કામ બહેન નિવેદિતાને સોંપ્યું. પછીથી સ્વામીજીએ બંગાળા, રજપુતાના અને પંજાબમાં ખીજાં ત્રણ અનાયાશ્રમો ખોલ્યાં. આ સંઘળી સંસ્થાઓ આજે ધણીજ રહેઠયા પોતાનું કામ કરી રહેલી છે. આવખતે સ્વામી વિવેકાનંદની મદદથી એ અંગ્રેજી માસિકો “ બ્રહ્મવાદિન ” અને “ પ્રખુદ્ધ ભારત ” શરૂ કરવામાં આવ્યાં હતાં. એ માસિકોના ગ્રાહકો આજે પણ આખી દુનિયા ઉપર થઈ રહેલા છે. વળી ઉદ્દ્યોધન નામનું એક માસિક બંગાળી ભાષામાં શરૂ કરવામાં આવ્યું હતું. સ્વામીજીએ પોતાના એ ગુરુભાઈઓને ઢાકા મોકલ્યા અને ત્યાં રામકૃષ્ણ મિશનની શાખા ઉઠાડવામાં આવી. એ શાખા આજે કલકત્તા મિશનની દેખરેખ નીચે પરોપકારનાં કાર્યો કરી રહેલી છે.

પ્રકરણ ૫૧ મું—પાશ્ચાત્ય પ્રદેશોમાં વેદાન્તની અસર.

ઈંગ્લાંડ તથા અમેરિકાના જિગ્સાસુ લોકોમાં સ્વામીજીએ વેદાન્તનું જે ખીજ રોપ્યું હતું એ તેમના હિંદમાં પાછા આવ્યા પછી સકાષ ન જતાં ઉલટું ખીલતું ચાલ્યું હતું. એ લોકોની સત્પત્તે શોધવાની જિગ્સાસા અને ખંતને સ્વામીજી ધણીજ વખાણતા હતા અને તેમની ખાત્રી હતી કે એમના હૃદયમાંથી વેદાન્તનો ખોધ કદીએ બૂંસાઈ જશે નહિ. વેદાન્તને સમજવાને અને તેને કૃતિમાં ચૂકવાને જે સૂક્ષ્મ બુદ્ધિ અને સ્વાર્થત્યાગની જરૂર છે તે બુદ્ધિ અને સ્વાર્થત્યાગ પાશ્ચાત્યોમાં જાગી ઉઠે તેમ છે એમ સ્વામીજી કહેતા. હિંદમાં કેટલાકો તેમને પૂછતા કે અંગ્રેજો જેવા રજેગુણી માણસો સાત્ત્વીક ભાવને શી રીતે પ્રાપ્ત કરશે? સ્વામીજી ઉત્તર આપતા કે તેમનો રજેગુણ પરાગ્રાણ્ય

પહોંચેલો છે. તેઓ અઠળક દ્રવ્ય, વિદ્યા અને બાહુબળ પ્રાપ્ત કરી રહેલા છે અને જગતના ભોગવિલાસો ભોગવીને થાક્યા છે. આવા લોકો સાત્ત્વિક ભાવને પ્રાપ્ત નહિ કરે તો શું તમે હિંદુઓ સાત્ત્વિક ભાવને પ્રાપ્ત કરશો? તમે દ્રવ્યને માટે શંકાં મારનારા, ગંદી ગત્રી-ઓમાં પડી રહેનારા અને નિર્જળ શરીરવાળા હિંદુઓ શું મોક્ષને માર્ગે ચઢી શકશો? તમે જરા અંગ્રેજોનાં બળ્ય મક્કનો, સાફ રસ્તાઓ, તેમની સંસ્થાઓ, તેમના શંહેરસુખાકારીના નિયમો અને તેમનાં સ્થિર ચારિત્ર્ય તરફ તો જુઓ. પછી તમારી ખાત્રી થશે કે મોક્ષ મેળવવાને માટે લાયક તો તેઓજ છે.

સ્વામીજીનું ધારવું ખરુંજ હતું. અંગ્રેજોનાં હૃદયમાં તેમણે જે ખીજ રોપ્યું હતું તે હવે ઉગીને-ફાલીને ફળી રહ્યું હતું. લંડનમાં વેદાન્તના અભ્યાસીઓ એકઠા મળતા અને હિંદુ તત્ત્વજ્ઞાનના અભ્યાસમાં એક ખીજને મદદ કરતા. મી. સ્ટર્ડી ખાસ કરીને તેમાં ધણોજ રસ લેતા હતા. મી. એરીક હમંડ વારંવાર તેમની સભાઓના પ્રમુખ થતા અને તેમને મદદ કરતા. વળી રામકૃષ્ણ મિશન હિંદમાં દુષ્કાળના વખતમાં જે કાર્ય કરી રહ્યું હતું તેને લંડનના વેદાંતીઓ ધણીજ સહાય કરતા. આ દેશમાં જે અનેક મનુષ્યો ભોગવિલાસથી થાડી જમીને તેમજ જડવાદથી અમંતોષી બનીને પોતાનું જીવન શંકા અને નિરાશામાં ગાળી રહ્યા હતા, તેમની ખુદ્ધિને સ્વામીજીનો વેદાન્તનો બોધ અતિશય અનુકુળ થઈ પડ્યો હતો. આર્થ વેદાન્તે તેમના સમગ્ર વિચારો અને અનુભવો ઉપર તદ્દન નવોજ પ્રકાશ પાડ્યો હતો. આ પ્રકાશના પ્રતાપે તેમનું જીવન આશા, આનંદ અને અન્ય ઉચ્ચ આધ્યાત્મિક ભાવોવડે ભરપુર રહેતું હતું. સ્વામી વિવેકાનંદના મયા પછી વેદાન્તના વર્ગોનું કામ સ્વામી અમેદાનંદને સોંપવામાં આવ્યું હતું અને તે પોતાનું કર્તવ્ય ધણીજ ફતેહથી બજાવી રહ્યા હતા.

અમેરિકાથી સ્વામી વિવેકાનંદ વિદાય થયા ત્યારપછી ત્યાંનું કામ સ્વામી શારદાનંદને સોંપવામાં આવ્યું હતું અને તે કામ ધણીજ વધી પડ્યું હતું. અનેક વેદાન્ત સમાજો ત્યાં સ્થપાઈ રહી હતી. તે સર્વેમાં કામ કરવું તે એક સંન્યાસીથી બની શકે તેમ ન હોતું. ન્યૂયોર્ક ડેટ્રોઇટ, બ્રુક્લીન વગેરે સ્થળોમાં વેદાન્ત સમાજો સ્થપાઈ ચૂકી હતી. તેમાં કામ કરવા ઉપરાંત સ્વામી શારદાનંદને બીજી સમાજોમાં પણ હાજરી આપવી પડતી અને ગ્રીનેકરમાં આવેલી તુલનાત્મકધર્મવિચાર પરિષદમાં શિક્ષક તરીકે પણ કામ કરવું પડતું. એ પ્રમાણે કામ વધી પડેલું હોવાથી સ્વામી અભેદાનંદને અમેરિકામાં બોલાવવામાં આવ્યા. પશ્ચિમની સઘળી સમાજોમાં ન્યૂયોર્કની વેદાન્ત સમાજ ધણીજ મોટી હોવાથી સ્વામી અભેદાનંદે ન્યૂયોર્કમાંજ પોતાનું મુખ્ય મથક રાખ્યું. વળી મોન્ટકલેરના લોકોએ વેદાન્તનો બોધ સાંભળવાની ઇચ્છા જણાવવાથી અડવાડીયામાં એકવાર ત્યાં પણ તેઓ જતા હતા. ન્યૂયોર્ક અને બીજાં મથકોમાં હિંદના પ્રાચીન સાહિત્યનો શોખ વધતો ચાલ્યો અને સ્વામી વિવેકાનંદનાં પુસ્તકોની પુષ્કળ માગણી થવા લાગી. જ્યાં જ્યાં સ્વામીઓ જતા ત્યાં ત્યાં લોકો તેમનો બોધ ધણીજ ભાવથી સાંભળતા. થોડાજ સમયમાં માલમ પડ્યું કે ઘણે દૂર આવેલા કેલીફોર્નિયામાં પણ ઘણા મનુષ્યો વિવેકાનંદનાં પુસ્તકો વાંચી રહેલા છે અને તેઓ વેદાન્તનો બોધ ગ્રહણ કરવાને તૈયારી કરી રહેલા છે. બ્રુક્લીન અને સેનફ્રાન્સીસ્કો જેવાં સ્થળોને પણ નિરાશ થવું પડતું હતું; કારણકે તે સ્થળોમાં જવાનો સ્વામીઓને બીલકુલ અવકાશ મળતો નહિ. આ પ્રમાણે અમેરિકામાં હજી બીજા ઘણા સંન્યાસીઓની જરૂર હતી, પણ હિંદમાં તેવા સંન્યાસીઓ હજી તૈયાર ન હોતા. હિંદમાં સ્વામી વિવેકાનંદ તેવા સંન્યાસીઓને હજી તૈયાર કરતા હતા.

ન્યૂયોર્કમાં વેદાન્તનું કાર્ય જલદીથી આગળ વધતું હતું. સ્વામી અભેદાનંદના વર્ગોમાં વિદ્યાર્થીઓની સંખ્યા વધતી હતી. એ વખતે લગભગ બેસેં વિદ્યાર્થીઓ વેદાન્ત શીખી રહ્યા હતા. વર્ગોની જાહેર ખર્ચ નહિ આપવા છતાં પણ લોકો એક ખીજાદ્વારા મળી રહ્યાં. મળતાંજ આકર્ષાઈ આવતા હતા. આ પ્રમાણે અમેરિકાનાં બુદ્ધિશાળી અને વિચારવંત સ્ત્રી પુરુષોનાં અંતઃકરણમાં વેદાન્તનો બોધ ધીમે ધીમે વાસ કરતો હતો. અમેરિકામાં વેદાન્તની આવી ફતેહનું કારણ એ હતું કે વેદાન્ત સર્વસંબાલ તત્ત્વોથી ભરપૂર છે, ઉચ્ચમાં ઉચ્ચ નીતિને તે પ્રતિપાદન કરે છે, અત્યંત પવિત્ર ચારિત્ર્યને ધારણ કરવાનું તે મનુષ્યને બોધે છે અને સંપૂર્ણ સ્વાર્થત્યાગની તે હિમાયત કરે છે. કોઈ પણ ધર્મ કે પંથને તે ધિક્કારતું નથી, પણ ઉલટું કાઠરૂઠના અને ખીજા ધર્મોના સિદ્ધાંતોને તે વધારે સ્પષ્ટ કરી આપે છે. વેદાન્તરૂપી પ્રકાશ મળ્યા પછી ઘણા અમેરિકનો પોતાના ખ્રિસ્તી ધર્મને ખરા રૂપમાં સમજવા લાગ્યા હતા. અમેરિકાના લોકોએ વેદાન્તને અંતઃકરણપૂર્વક વધારી લેવાનું કારણ એ હતું કે જીવનના મહાન પ્રશ્નો સાચો ઉત્તર તેમને તેમાંથીજ મળી શકતો. વિદ્વાન અને ઉદાર ચિત્તવાળા ખ્રિસ્તી પાદરીઓને કાઠરૂઠના સિદ્ધાંતોની ખરેખરી સમજાતી પણ એજ સિદ્ધાંતોમાં રહેલી જણાતી.

સ્વામી વિવેકાનંદની અમેરિકન શિષ્યા સ્વામિની અભયાનંદ પણ ન્યૂયોર્કમાં ઘણું કામ કરી રહ્યાં હતાં. આ વિદુષી અને ઉત્સાહી બાઈએ સ્વામી વિવેકાનંદના સમાગમમાં આવ્યા પછી સંન્યાસ ગ્રહણ કર્યો હતો અને પોતાના ગુરૂને પમસે ચાલીને તે યૂનાઇટેડ સ્ટેટ્સમાં વેદાન્તનો બોધ કરી રહ્યાં હતાં. ન્યૂયોર્કમાં તેમણે અદ્વૈતસમાજ સ્થાપેલી છે. તેમનાં ભાષણો અને વાર્તાલાપથી ઘણા અમેરિકનો વેદાન્તનો અભ્યાસ કરવા લાગ્યા હતા. તેમના પ્રયાસથી

અમેરિકામાં આજે ધણાં સ્ત્રી પુરુષો બ્રહ્મચર્ય, વાનપ્રસ્થ કે સંન્યાસાશ્રમને ગ્રહણ કરી રહેલાં છે.

શિક્ષાગોમાં લગભગ ચાર વર્ષ સુધી વેદાન્તનો સંપૂર્ણ બોધ આપ્યા પછી સ્વામિની અભયાનંદને જે ભૂમિએ તેમના ગુરુ સ્વામી વિવેકાનંદ જેવા મહાપુરુષને જન્મ આપ્યો હતો તે પવિત્ર ભૂમિનાં દર્શન કરવાની ઇચ્છા થઈ આવી. ભારતવર્ષમાં આવીને તેમણે મુખર્ષ, મદ્રાસ, કલકત્તા, ઢાકા, માઇમેનસીંગ, બારીસાલ વગેરે સ્થળોમાં અનેક બાપણા આપ્યાં અને એક વિદુષી અમેરિકન બાપ તરિકે તેમણે ભારતવર્ષના લોકો તરફ તેમજ તત્ત્વજ્ઞાન તરફ અગાધ પ્રેમ પ્રદર્શિત કર્યો. સ્વામિની અભયાનંદ પૂર્વાશ્રમમાં નારિતક હતાં, પણ અદ્વૈતવાદના સિદ્ધાંતો સાંભળીને તે આસ્તિક બન્યાં હતાં. અદ્વૈતવાદ વિજ્ઞાનશાસ્ત્રથી પણ ન હેઠાય એવો છે એમ તેમનું દૃઢ માનવું થઈ રહ્યું હતું. મુંબઈમાં તેમણે જસ્ટીસ મહાદેવ ગોવીંદ રાનડેના પ્રમુખપણા નીચે “વેદાન્ત અને તેનો પશ્ચિમમાં પ્રચાર” એ વિષય ઉપર એક સુંદર બાપણ આપીને પાશ્ચાત્ય પ્રજાઓનાં મન ઉપર વેદાન્તની કેવી અસર થઈ રહેલી છે તેનો સરસ ચિતાર આપ્યો હતો.

આ પ્રમાણે અમેરિકા અને ઇંગ્લાંડમાં વેદાન્તની અસર કેવી થઈ રહેલી હતી તેનો વિગતવાર હેવાલ આપતાં પ્રકરણનાં પ્રકરણ બરાબ જાય તેમ હોવાથી દુકામાં એટલુંજ કહેવું બસ થશે કે પાશ્ચાત્ય પ્રદેશોમાં સ્વામી અભેદાનંદ, ચારદાનંદ, વગેરે ઉપદેશકો અત્યંત માન અને પ્રીતિનું પાત્ર થઈ રહ્યા હતા. યુનાઇટેડ સ્ટેટસ અને કેનેડાનાં મુખ્ય મુખ્ય શહેરો ઉપરાંત બીજાં ગામોમાં પણ તેમનો બોધ ગ્રહણ કરવાને ધણાં મનુષ્યો આતુર થઈ રહ્યાં હતાં, પણ કામ એટલું બધું વધી પડ્યું હતું કે તેમનાથી સંઘર્ષો સ્થળોએ જઈ શકાતાં ન હોતાં. સ્વામી વિવેકાનંદની અમેરિકન શિષ્યાઓ અને શિષ્યો

પણ તેમને તેમના કાર્યમાં ધણી મદદ કરતાં અને ઘણે સ્થળે ભાષણો આપતાં હતાં, છતાં પણ અમેરિકામાં વેદાન્તનો યોગ કરવાને ઉપદેશ-કોની ધણીજ તાણ પડતી હતી. વોશીંગ્ટનમાં પ્રેસીડન્ટ મેકકીન્લી જેવા સત્તાધીશો ધણાજ હર્ષ અને માનથી સ્વામી અબેદાનંદની મુલાકાત લઈ ભારતવર્ષ વિષે ફેટલીફ પૂછપરછ કરી હતી. પછીથી તેઓ એલાસ્કાના ગવર્નરને મળ્યા હતા. પ્રખ્યાત વિજ્ઞાનશાસ્ત્રી અને માન-સશ્ચાએત્તા ડોક્ટર એલમર ગેટસે તેમને ઘણા ભાવથી પોતાના પરોણા તરિકે રાખ્યા હતા. અમેરિકાનાં સારામાં સારાં માસિકો, જેવાં કે ધી સન, ધી ન્યૂયોર્ક ટ્રિબ્યુન, ધી કીટીક, ધી લીટરરી ડાઇજેસ્ટ, ધી ઇન્ટેલીજન્સ વગેરે પણ સ્વામીઓનાં ભાષણોનો ખૂબ ફેલાવો કરી રહ્યાં હતાં. વળી તે પત્રોમાં વેદાન્ત વિષે અનેક ચર્ચાઓ પણ આવતી. આ બધું દર્શાવી આપે છે કે અમેરિકાના પાદરીઓ, ઉદાર વિચારકો અને ધર્મશાસ્ત્રીઓનાં હૃદયમાં વેદાન્તના સિદ્ધાંતો મક્કમપણે ઇસતા જતા હતા.

આ પ્રમાણે આપણે જોઈ શકીએ છીએ કે સ્વામી વિવેકાનંદે જે બીજા રોખ્યાં હતાં તેમાંથી મોટાં વૃક્ષો ઉગી નીકળીને ખુબ ફાલી તથા ફળી રહ્યાં હતાં. પાશ્ચાત્ય પ્રજાઓનાં હૃદયમાં આ વૃક્ષોનાં મૂળ ઉંઘમાં ઉંઘાં પેસી રહ્યાં હતાં. એક મિત્ર અમેરિકાથી લખે છે કે “અમારામાંના કેટલાઓનું જીવન સ્વામીઓના યોગથી બદલાઈ રહેલું છે એ કહેવું અશક્ય છે. આગળ જતાં ઘણા મનુષ્યો પોતાના પાછલા જીવન ઉપર દૃષ્ટિ નાંખશે અને સ્વામીઓના યોગથી તેમનાં જીવન કેવાં ઉન્નત બની રહેલાં છે તે આશ્ચર્યથી જોશે.”

અત્યારે અમેરિકાના લગભગ દરેકે દરેક વિષયમાં-ઔચ્છારિક ભાષણોમાં, ખ્રિસ્તીધર્મનાં દેવાલયોમાં, માસિકોમાં અને વર્તમાનપત્રો વગેરેમાં-જુદી જુદી રીતે અને જુદા જુદા સ્વરૂપમાં વેદાન્તના સિદ્ધાંતો બહુજ છટથી ચર્ચાતા જણાય છે. ત્યાં આ વિષયને લગતી ઉપરા ઉપરી

નવી નવી સમાજો અને મંડળીઓ સ્થાપના લાગી છે તેમજ અમેરિકા અને હિંદુસ્તાન વચ્ચે ગ્રેમ વધવા લાગ્યો છે. આજે પણ અનેક અમેરિકન સ્ત્રીપુરુષો બ્રહ્મચર્યવ્રત કે સંન્યાસ ગ્રહી ભારતવર્ષમાં આવીને વેદાન્તમય જીવન ગાળી રહેલાં છે. કેટલાક ગૃહસ્થાશ્રમી છતાં પણ વેદાન્તના સંપૂર્ણ અભ્યાસી બની હિંદુનું ધાર્મિક જીવન જોવા આવતા જણાય છે. સ્વામી વિવેકાનંદે સ્થાપેલા બેલુર મઠમાં અને અદ્વૈત આશ્રમમાં બ્રહ્મચારી કે સંન્યાસી તરિકે તેઓ જીવન ગાળતા નજરે પડે છે. ખ્રિસ્તિ ધર્મને છોડીને શા માટે તેઓ વેદાન્ત ધર્મને ગ્રહણ કરે છે તેનાં કારણો તેઓ સમજાવે છે. હમણાંજ એક અમેરિકન સદગૃહસ્થ “બ્રહ્મચારી ગુરદાસ” એવું નામ ધારણ કરીને બેલુરમઠમાં આવેલા છે. વેદાન્તધર્મ સ્વીકારવાનું અને ભારતવર્ષમાં આવીને રહેવાનું કારણ જણાવતાં તે કહે છે કે વેદાન્ત ધર્મ સર્વથી શ્રેષ્ઠ છે અને તેનું પાલન કરવાને ભારતવર્ષ જેવું બીજું એકે સ્થાન યોગ્ય નથી.

પ્રકરણ ૫૨ સુ-પાશ્ચાત્ય શિષ્યોની કેળવણી.

ભારતવર્ષમાં અનેક પંડિતો, સાધુઓ, સંન્યાસીઓ અને મહાત્માઓ આપણી દૃષ્ટિએ આવે છે. વેદશાસ્ત્રાદિમાં પારંગત થયેલા અનેક વિદ્વાનો ભારતવર્ષમાં જણાય છે. સ્વામી વિવેકાનંદ જેવી વિદ્વાનવાળા પણ અનેક સાધુઓ હિંદમાં મળી આવશે. પણ સ્વામી વિવેકાનંદની શ્રેષ્ઠતા સોનામાં સુગંધની પેઠે વિદ્વતા સાથે જોડાયેલા તેમના સુંદર ચરિત્ર્ય બળને લીધે વધારે હતી. તેમના ચારિત્ર્યમાંજ તેમની નવીનતા હતી. એ ચારિત્ર્યથીજ તે સર્વેથી જુદા પડતા અને સર્વેના માનનું પાત્ર બની રહેતા. ભારતવર્ષમાં અનેક સાધુઓ અને પંડિતો

વેદાન્તનો બોધ આપે છે પણ તેમાંના ધણા ખરામાં ઉંઠા વિચાર, વિશ્વાળ ચારિત્ર્ય અને દીર્ઘદૃષ્ટિની ખામી જોવામાં આવે છે. લોકસેવા તેમજ સ્વદેશાભિમાનની લાગણી તો તેમનામાં લેશ પણ હોતી નથી. સ્વામી વિવેકાનંદનો બોધ એ સઘળી ખામીઓને પુરી પાડતો હતો અને તેમના બોધમાં તેમનું ચારિત્ર્ય સર્વદા રેડાતું હતું.

સ્વામી વિવેકાનંદની સાથે તેમના ધણા પાશ્ચાત્ય શિષ્યો હિંદમાં આવ્યા હતા. સ્વામીજીનો બોધ તેઓ મહત્વ કરી રહ્યાં હતા, પરંતુ તેમની સાથે તેમના ચારિત્ર્યને પણ ઉત્તમ બનાવવાનું આવશ્યક હતું. ભારતવર્ષમાં ધણાએ વેદાંત વગેરેની કથા અને ઉપદેશ શ્રવણ કરે છે અને વેદાંતીઓ થઇને ફરે છે; પણ તેમનામાં ચારિત્ર્યનો લેશ પણ અંશ હોતો નથી; એટલુંજ નહિ પણ કેટલાક તો કનક કામિની વગેરેના સ્વાર્થ સાધવામાં શ્રીજી સામાન્ય માણસોથી પણ ચઢી જાય તેવા હોય છે અને બહારના આચાર, ટાપટીપ, પોપટીયું ગાન કે બોલવાની છટાથીજ ભોળા ભારતીય જનવર્ગ ઉપર કાયુજમારી બેડા હોય છે. સ્વામીજી એવાત સારી પેઠે જાણતા અને તેથી કરીને વિદ્યા કરતાં ચારિત્ર્યને તે વધારે મહત્ત્વ આપતા. પોતાના પાશ્ચાત્ય શિષ્યોના મનમાં હિંદના ધાર્મિક આચાર વિચારોનું ખરું રહસ્ય હોય અને તેઓ ખરેખરા હિંદુઓ બને, ભારતવર્ષનું પ્રાચીન ગૌરવ અને તેની વિદ્યા, કળા, તત્ત્વજ્ઞાન, ધર્મ, સમાજમંધારણ વગેરેનો યથાર્થ અને સંપૂર્ણ ખ્યાલ તેમના હૃદયમાં વસે અને તેઓ ભારતવર્ષનું તેમજ અખિલ વિશ્વનું કલ્યાણ કરતાં મોક્ષને પ્રાપ્ત કરે એવા ધરાદાથી સ્વામીજી બહુજ કાળજી પૂર્વક તેમનું ચારિત્ર્ય ધડી રહ્યા હતા.

સને ૧૮૬૮ ના માર્ચ માસમાં મિસીસ ઓલિવ્યુલ અને મિસ જોસફાઇન મેકલીઓઠ અમેરિકાથી આવ્યાં અને બેલુરમ-કની જમીન ઉપર એક જીના મકાનમાં રહેવા લાગ્યાં. પોતાના ગુરૂ

સ્વામી વિવેકાનંદની જન્મભૂમિનાં દર્શન કરવાં, સ્વામીજીના સમાગમમાં વધારે આવવું અને ભારતવર્ષના લોકો અને સાધુઓનું નિરીક્ષણ કરીને વેદાન્ત જીવનને પ્રત્યક્ષ કરવું એવો તેમનો ઇરાદો હતો.

બહેન નિવેદિતાએ ઇંગ્લાંડ સાથેના સધળો મંત્રબંધ છોડી દઈ હિંદમાં જ વાસ કર્યો હતો. સ્વામીજીના ખીજ શિષ્યો મી. સેવીઅર અને તેમનાં પત્ની આલમોરામાં રહેતાં હતાં. સ્વામીજીની ખીજ શિષ્યા મિસીસ પેટર્સન-કલકત્તાના કોન્સલ જનરલનાં પત્ની-કલકત્તામાં જ રહેતાં હતાં. સ્વામીજી પ્રથમ અમેરિકામાં ગયા ત્યારે ત્યાંની વીશીવાળાઓ તેમને કાળા આદમી ગણીને વીશીઓમાં દાખલ કરતા ન હોતા ત્યારે તેમણે સ્વામીજીને ધણો આશ્રય આપ્યો હતો અને એ વખતથી તે સ્વામીજી પ્રત્યે અત્યંત બાવ રાખતાં હતાં. હિંદુસ્તાનમાં આવ્યા પછી પણ તે વારંવાર સ્વામીજીના સમાગમમાં આવતાં. કલકત્તાના ગર્વિષ્ઠ અંગ્રેજ અમલદારોને એ વાત પસંદ પડતી ન હોતી, તોપણ મિસીસ પેટર્સન તેની દરકાર નહિ કરતાં સ્વામીજીની સાથે પ્રવાસે પણ નીકળતાં. સ્વામીજીના ખીજ શિષ્યો મી. યુડીન વગેરે હિંદમાં અહીં તહીં વિચરી રહ્યા હતા. આ સર્વને એકઠાં કરીને હિંદનાં જાણીતાં સ્થળોનાં દર્શન કરાવવાં અને તેમના હૃદયમાં હિંદની મહત્તા ઠસાવવી એવો સ્વામીજીએ વિચાર કર્યો.

કલકત્તામાં રહીને પણ પોતાના પાશ્ચાત્ય શિષ્યોના મગજમાં હિંદનું પ્રાચીન શિક્ષણ ઉતારવાને સ્વામીજી અનેક પ્રયાસ કરી રહ્યા હતા. બહેન નિવેદિતાના મંથે વાંચવાથી સમજાસે કે સ્વામીજી તેમના પાશ્ચાત્ય શિષ્યોના મગજમાં કેવા બળ્ય સંસ્કારો નાંખી રહ્યા હતા.

સ્વામીજી જ્યારે નીલાંબર મુકરજીના બગીચામાં રહેતા હતા ત્યારે પણ પોતાના પાશ્ચાત્ય શિષ્ય-શિષ્યાઓ જે તેમનાથી થોડેક દૂર મંંગા નદીને કિનારે રહેતાં તેમને મુકામે વારંવાર જતા. તેમની મુલા-

કાતથી એ શિષ્યોનું જીવન ધર્મજન્ય રસમય અને અનેક જાતની પવિત્ર ભાવનાઓથી ઉછળી રહેતું. અહીં આ સ્વામીજી એકાદ વૃક્ષ નીચે બેસતા અને વાર્તાલાપના અસ્ખલિત પ્રવાહથી હિંદનો ઇતિહાસ, તેની દંતકથાઓ, વર્ણશ્રમધર્મ અને રીતરિવાજો તેમજ ધાર્મિક આદર્શોને પોતાની કાવ્યમય ઓજસ્વી વાણીથી સમજાવતા. આખરે તેમનું કથન પ્રજાના મહિમામાં અને તત્ત્વોપદેશમાં સમાપ્ત થઇ સર્વે પરમાનંદમાં મગ્ન થઈ રહેતાં.

સ્વામીજીની શિક્ષણપદ્ધતિ અપૂર્વ હતી. હિંદુજીવનનાં અનેક સ્વરૂપો, તેના હેતુઓ, મહત્ત્વાકાંક્ષાઓ, શુભ શક્તિઓના ચિતાર તે શિષ્યોને પ્રત્યક્ષ કરાવતા અને તેમના પરસ્પર સંબંધો સમજાવવાનું કાર્ય તેમનેજ સોંપતા. એથી કરીને એ વિષયમાં શિષ્યોની ખુદ્ધિ ખીલતી. કોઇવાર સ્વામીજી કોઇ ઉત્તમ કાવ્ય કે પુરાણનો કોઈ ભાગ તેમને શ્રવણ કરાવતા અને હિંદુધર્મની દંતકથાઓ અને ક્રિયાઓનું તેમને જ્ઞાન કરાવતા. કોઇવાર ઉમા-મહેશ્વર વચ્ચેના અદ્ભુત સંબંધ અને તત્ત્વ ચર્ચાની વાતો કહેતા, તો કોઇવાર રાધાકૃષ્ણ કે શ્રીમહાકાળીનાં વૃત્તાંતો સમજાવતા. સાહિત્ય, વિજ્ઞાન, ઇતિહાસ વગેરે જે વિષયને તે હાથમાં લેતા તેને અદ્વૈતવાદની દૃષ્ટિથી સમજાવતા અને જ્ઞાનની દરેક શાખા એકજ નિત્ય વસ્તુ-પરમાત્માનેજ શોધી રહેલી છે એમ પ્રતિપાદન કરતા. ઐહિક અને વ્યવહારિક જ્ઞાનને તેઓ નકાર્યું નહિ પણ પારમાર્થિક જ્ઞાનનાં પગથીયારૂપજ દર્શાવતા.

ભારતવર્ષ વિષેના અજ્ઞાનને લીધે પાશ્ચાત્યોના મનમાં જે અનેક પ્રકારના ખરાબ વિચારો ઝંઘારી ગયેલા હતા તે વિચારોને સ્વામીજી આવી રીતે તેમના હૃદયપટ ઉપરથી ખૂંટી નાંખતા; પરંતુ તેની સાથે હિંદુઓમાં ધૂસી બેઠેલા ન્યાત જાતના અનેક ભેદો અને ખરાબ રિવાજો કે જેનાથી આખી હિંદુ સમાજ પાપમાલ થઇ રહી છે,

તેમને તે ખુલ્લી રીતે વખોડતા અને તે હિંદુ ધર્મનાં અંગો નથી એમ સમજાવવાની કાળજી લેતા. સધળા શિષ્યોમાં બહેન નિવેદિતાનું શિક્ષણ સ્વામીજીનું વધારે લક્ષ્ય રોકી રહેતું. શંકાને કિચિત પણ અવકાશ હોય ત્યાં સુધી તેમને સંતોષ વળતો નહિ. એક વિદ્યુષી અંગ્રેજ સ્ત્રીના મગજમાંથી પાશ્ચાત્ય સંસ્કારોને ખસેડી તેમાં હિંદુ સંસ્કારોનો વાસ કરાવવો અને તેના સમસ્ત જીવનને હિંદુમય કરી મુકવું એ કાર્ય જેવું તેવું ન હોતું. વેદાન્તના ઉત્તમ સિદ્ધાંતોને તો તે ઝટ સ્વીકારતાં હતાં, પણ હિંદુઓના આચાર, વિચાર, જુદી જુદી ભાવનાઓ, ખાનપાન, પોશાક વગેરે તેમને તર્કવિરુદ્ધ અને અર્થ વગરનાં ભાસતાં હતાં. સ્વામી વિવેકાનંદ તેમાં ઉંડું રહસ્ય જોતા અને તેમને કહેતા કે “તમારે તમારા વિચારો, જરૂરીઆતો, ભાવનાઓ અને ટેવોને હિંદુઓ જેવાંજ યનાવવાનાં છે. તમારું આંતર અને બાહ્યજીવન એક બ્રહ્મણુ બ્રહ્મચારિણીના જેવુંજ યનાવવું જોઈએ અને તમારો પૂર્વાશ્રમ તમારી સ્મૃતિમાં પણ રહેવો ન જોઈએ. હિંદુઓની જે ભાવનાઓ તમને તર્કવિરુદ્ધ લાગે તેને વખોડી નહિ કાઢતાં ધીરજથી તેનો બારિક અભ્યાસ કરવાનો છે. કેમકે આપણે ઉચ્ચ સત્યોને હિંદુઓના પોતાના વિચારોમાંજ સમજાવવાનું છે.” મતલબ એજ કે મિસ નોબલ જેવી બુદ્ધિશાળી પાશ્ચાત્ય શિષ્યાનું મન ફેરવવું એ કંઈ જેવું તેવું કાર્ય ન હોતું; પરંતુ સ્વામીજીએ એ કાર્યને એટલી હદ સુધી પરિપૂર્ણ કરલું છે કે પાણી પીતી વખતે પણ મિસ નોબલ જુના વિચારના હિંદુઓની માફક પ્રથમ પોતાનાં બુટ ઉતારતાં અને તે પછીજ પાણી પીતાં. હિંદુના પ્રાચીન શિક્ષણ વિષે પાશ્ચાત્ય શિષ્યો જે અનેક પ્રકારની પ્રશ્ન શંકાઓ તેમજ ટીકાઓ કરતા તે સર્વનું ઘણુંજ ઉત્તમ અને રહસ્યયુક્ત સમાધાન સ્વામીજી આપતા. હિંદુની પ્રાચીન સંસ્કૃતિને તેમજ કેટલાક અર્વાચીન

આચાર વિચારોને ધાર્મિક દૃષ્ટિથીજ તપાસવાનું તેઓ તેમને કહેતા. તેઓ તેમને અનેક દાખલા દલીલોથી સાબીત કરી આપતા કે હિંદના પ્રાચીન શિક્ષણની ખરાબરી કરી શકે એવું બીજું કોઈ પણ શિક્ષણ જગતમાં નથી. તે શિક્ષણ હજારો વર્ષ સુધી પ્રયોગોની કસોટિએ ચઢીને માનવજાતિના ઉચ્ચમાં ઉચ્ચ ધ્યેયને પ્રાપ્ત કરી રહેલું છે તેથી કરીને તે અજોય છે. પોતાના ધાર્મિક વિચારોમાં ભારતવર્ષ હજારો વર્ષથી અડગ રહેલું છે. હિંદ ગરિમ છે પણ તેની ગરિમા-ધમાં નિર્દોષતા ઝગઝગ રહેલી છે. હિંદનો ગરિમ વર્ગ પશ્ચિમના ગરિમ વર્ગ જેવો નાસ્તીક અને તોફાની નથી. તે નિલ સ્નાન પૂજાદિ કરે છે; પોતાનાં મકાનો, વાસણો વગેરેને ચોખ્ખાં રાખે છે અને સ્વચ્છતાને ધાર્મિકતાનું એક અંગજ ગણે છે. આવા આવા અનેક વિચારો સ્વામીજી તેમના પાશ્ચાત્ય શિષ્યોનાં હૃદયમાં પ્રત્યક્ષ કરાવતા. સ્વામીજી જેવા સ્વદેશપ્રીતિથી ભરેલા ચિત્રકારની કુશળ પીંછીથી ચિતરાયેલું ભારતવર્ષ-જેમકે ચામકતાં વાસણોમાં પવિત્ર ભાગીરથીનું જલ ભરી પાછી ફરતી પવિત્ર આર્ય લલનાઓ, સૂર્યોદય વખતે સૂર્યને નમસ્કાર કરતા કેડ સુધી પાણીમાં ઉભેલા પવિત્ર બ્રાહ્મણો, રૂદ્રાક્ષ અને ભસ્મ તથા તિલક છાપાં ધારણ કરીને અહીં તહીં વિચરતા ચંતસાધુઓ, આસનવાળી ખેડેલા તપસ્વીઓ વગેરે-પાશ્ચાત્ય શિષ્યોની દૃષ્ટિ આગળ જીવતું જાગતું ખડું થઈ રહેતું. એ દૃશ્યમાં હિંદ કવચિત્ ભબ્ય, કવચિત્ સુંદર અને કવચિત્ અત્યંત સાદાધમાં ગર્વ ધરતું તેમને દૃશ્યમાન થતું. સ્વામીજીને મન આપું ભારતવર્ષ પવિત્ર અને અલૌકિકજ ભાસતું. સર્વત્ર તેની પ્રાચીન કીર્તિ અને સૌંદર્યના ભણુકારા સ્વામીજીને સંભળાતા. સ્વામીજીના મુખમાંથી નીકળતી પ્રાચીન કથાઓ તો પાશ્ચાત્ય શિષ્યોને માટે આશ્ચર્યક હતી. દુકામાં કહીએ તો રહસ્ય પૂર્ણ અને કેટલીકવાર તો લગભગ સમાધીની

દક્ષાએ પહોંચાડી દેનારી થઈ પડતી. સ્વામીજી પોતે ભારતવર્ષનો આત્મા છે એમજ શિષ્યોને બાસ થતો અને જ્યારે તે હિંદને વર્ણવવા બેસતા ત્યારે તો જાણે આખું ભારતવર્ષજ લઘુરૂપ ધારણ કરીને સ્વામીજીના શરીરમાં વસી રહેલું અને તેમના મુખે બોલી રહેલું હોય એવું બાન તેમને થઈ રહેતું.

આ ઉપરથી એમ સમજવાનું નથી કે પાશ્ચાત્ય શિષ્યોને સ્વતંત્ર વિચાર કરવાની છુટ ન હોતી. સ્વામીજી શિક્ષણકલામાં પ્રવીણ હતા. પોતાના શિષ્યોની જન્મસિદ્ધ ભાવનાઓ અને વિચારોને તે માન આપતા અને તેમની સ્વાભાવિક વૃત્તિઓ સામે નહિ થતાં તેમને સ્વતંત્રપણે વિચાર કરવા દેતા. અહીં તહીં વિચરવાનું, અવલોકન કરવાનું અને અનુભવ મેળવવાનું તેમને તે કહેતા. તેમને તે વારંવાર સુચવતા કે “તમારી મેળેજ તમારો વિકાસ કરો અને જરાકે લાગણીથી દોરાઈ જશો નહિ.” કોઈ કોઈ આમતમાં તો સ્વામીજી તેમના ઉપર દાખ ગણતા અને કહેતા કે “પાંડે, ખીસ્કીટ અને માછલીનો ત્યાગ કરો. જગતનો ઠાક હવે તમારે માટે નથી. એ સઘળું હવે કહાડી નાંખવું જોઈએ અને તમારા મગજમાં તેનો ગંધ પણ ન રહેવો જોઈએ. એ સઘળું ઈંદ્રિયો બહેંકી ગયાની નિશાની છે; એ સઘળું ખરેખરે ઝેર છે.” સ્વામીજીનો આ પ્રયાસ સારી રીતે સફળ થયો હતો. તેમના પાશ્ચાત્ય સંસ્કારોને ખસેડીને તેમને સ્થાને તેમણે હિંદુ સંસ્કારોને સ્થાપ્યા હતા અને તેમ કરવામાં તેમણે પૃથ્વીના બે છેડાઓ એકઠા કરવા જેવો મહત્ત્વશ્રમ ઉઠાવ્યો હતો. પાશ્ચાત્ય શિષ્યોને મન સ્વામીજીનું જીવન આદર્શરૂપ હતું. એ જીવનના અનેક પ્રવાહો, હેતુઓ, મહત્વાકાંક્ષાઓને વિવિધ જીવંત સત્યોની પેઠે તેઓ સમજતા અને તેને પોતાના જીવનમાં ઉતારવાને પ્રયાસ કરતા. સ્વામીજીના જીવનની અસર તેમના પાશ્ચાત્ય શિષ્યો ઉપર કેવી થઈ

રહી હતી તેનું વર્ણન કરતાં બાહ્ય નિવેદિતા લખે છે કે:—

“ એ વર્ષના દિવસો ઘણાજ રમણિય હતા. તે દિવસોમાં સ્વામીજીનું આદર્શજીવન નજર આગળ પ્રત્યક્ષ તરી રહેતું હતું. પ્રથમ બેલુર મઠની પાસે પવિત્ર ગંગાજીને કિનારે; પછી હિમાલયમાં; પછી નૈનીતાલ અને આલમોરામાં; પછી કાશ્મીરમાં અહીં તહીં વિચરવામાં અને એમ દરેક સ્થળે એ અદ્ભુત જીવનના જે અલૌકિક પ્રસંગોના લાભ મળતો તે પ્રસંગો દિલ્લે બૂલાય તેમ નથી. તે પ્રસંગોએ સ્વામીજીએ જે અનેક સજીવન વાઝો ઉચ્ચારેલાં તે જીવનપર્યંત હૃદયપટ ઉપરથી ખસશે નહિ. એકવાર તો સ્વામીજીએ અમને સાક્ષાત્ પરમ સત્યમય દશાની ઝંખી કરાવી હતી. ”

“ માનવગતિ પ્રત્યે સ્વામીજીનો પ્રેમ અપ્રતિમ હતો. અધ-મમાં અધમ અને અજ્ઞાનીમાં અજ્ઞાની પણ તેમના પ્રેમનું પાત્ર બની રહેતા. સ્વામીજીની દૃષ્ટિએ સમસ્ત જગતને અમે નિહાળતાં અને તે વખતે અમને અખિલ વિશ્વ કલહ રહિતજ ભાસતું. સ્વામીજીની વિલક્ષણ યુક્તિના કેટલાક પ્રસંગો નહિ સમજવાથી અમે હસતાં પણ ખરાં. તેમને મુખે શુરાતનના પ્રસંગો સાંભળીને અમારાં હૃદય ઉછળી ઉઠતાં. કોઇ કોઇવાર તો જિસસ કાઇસ્ટની આશ્વાસવાના પ્રસંગો જેવાજ પ્રસંગો એમના અદ્ભુત જીવનમાં અમે જોતાં. ”

“ સ્થળોનું વર્ણન સ્વામીજી એવા જીસ્સાથી કરતા કે આ લખતાં, હજી પણ ઈલામાબાદનાં લીલાંછમ જેવાં અન્નપૂર્ણ ક્ષેત્રો, હિમાલયનાં જંગલોમાંના પ્રકાશિત દેખાવો અને દિલ્હી તથા તાજમહેલનાં કપકાદાર અને સુંદર ચિત્રો મારી નજર આગળ તરી આવે છે. તે સદાને માટે અમારા રમૂતિપટ ઉપર કોતરાઇ રહેલાં છે. જીદા જીદા પંથો કેવી રીતે ઉત્પન્ન થાય છે તે પણ અમે જોયું છે. નવા નવા પંથ પ્રવર્તકોને પણ અમે નિહાળ્યા છે.

સ્વામીજીની પાસે વિવિધ પ્રકારના લોકો આવતા હતા. સ્વામીજી સર્વેની વાત સાંભળતા તેમજ સર્વે તરફ સહાનુભૂતિ દર્શાવતા અને કોઈ તરફ અણુગમે ?ખાડતા નહિ. સ્વામીજી એવા નમ્ર હતા કે જગતમાં એમનાથી વધારે નમ્ર બીજો કોઈ માણેજ હશે. તેમનો વૈરાગ્ય પણ અદ્ભુત હતો. ગરિબ અને દુઃખી મનુષ્યો પ્રત્યેની તેમની દયા અમાપ હતી. માનવ પ્રેમ તેમનામાં એવો હતો કે તેમને દુઃખ દેનારને પણ તે આશિર્વાદ આપતા.”

“અમે ધણીવાર તેમને કાટયાં તૂટયાં વસ્ત્રો ધારણ કરીને એક બિહુકની માફક ફરતા જોયા છે. એવાં વસ્ત્રો જોઈને કેટલાક પરદેશીઓ લેમને હસતા, પણ ભારતવાસીઓ તેમની પૂજા કરતા. ખરી મજુરીનો રોટલો, ઝુંપડાનો વાસ અને અન્નપૂર્ણ ક્ષેત્રોના માર્ગોમાં પર્યટણ, એવી સાદી સ્થિતિજ એ જીવનને ખરેખરે દર્શાવી શકે તેમ છે. અભણમાં અભણ પુરૂષ તેમજ વિદ્વાનો અને રાજ્યધારી પુરૂષો તેમને સરખી રીતે વહાતા. નદીમાં હોડી યોજાવીને ખલાસી તેમના પાછા આવવાની રાહ જોતો જોતો પૂજ્યભાવથી ઉભો રહેતો. તેમની સેવા કરવાને નોકરો પરસ્પરમાં હરિદાષ કરતા. તેમની સેવા કરવી એ સર્વેને મન “પ્રભુ સાથે રમવા” જેવું લાગતું.”

પ્રકરણ ૫૩ સું-નૈનીતાલ, આલમોરા વગેરે સ્થળમાં.

ભારતવર્ષનું ધાર્મિક જીવન અને તેની ઐતિહાસીક મહત્તા પાશ્ચાત્ય શિષ્યોને પ્રત્યક્ષ કરાવવાને સ્વામીજી હવે પ્રવાસે નીકળ્યા. કલકત્તાથી તે નૈનીતાલ ગયા. સધળા પાશ્ચાત્ય શિષ્યો સ્વામીજીની સાથે હતા. સ્વામીજીની સાથે પ્રવાસ કરવો એ ઉંચી કેળવણી લેવા બરોબર હતું. રસ્તામાં સ્વામીજી ધાર્મિક અને ઐતિહાસીક વિષયો

ઉપર ચર્ચા કરતા. વચ્ચે વચ્ચે તે ધારસી બેતો, ચીનની કહેવતો અથવા તો સંસ્કૃત શ્લોકો બોલતા અને પોતાના કથનને સિદ્ધ કરતા. આખે રસ્તે સ્વામીજીની ગાઢ સ્વદેશ પ્રીતિ દ્રશ્યમાન થતી. ભારતવર્ષની ઐતિહાસીક મહત્તાનું જ્ઞાન તેમાં તરી આવતું જણાતું. પ્રેમ-શૌચના જીવસાથી તે દરેક સ્થળ બતાવતા. જેમ જેમ આગગાડી આગળ ચાલતી ગઇ તેમ તેમ સ્વામીજી પટના, બનારસ, લખનૌના નવાબનો ભવ્ય કચેરીઓ, વગેરેનું વર્ણન કરતા ગયા. તે વર્ણન એવા બાવથી થતું કે હિંદનો પ્રાચીન સમય સર્વેની આનસિક દૃષ્ટિમાં આબેહુલ ખડો થઇ રહેતો. સ્વામીજીના વર્ણનથી તેરાઇનો પ્રદેશ યુદ્ધની નિર્વાણપ્રાપ્તિનો ભૂમિસમ ભાસવા લાગ્યો. ત્યાં કેટલાક પ્રકાશિત મોર અહીં તહીં વિચરી રહ્યા હતા. તેમને જોઇને સ્વામીજી અજેય રજપુતોની વાતો કહેવા લાગ્યા. વખતે કોઇ હાથી કે ઉંટનું એકાદ ટોળું દૃષ્ટિએ આવતું. સ્વામીજી પ્રાચીન ભારતવર્ષનાં ધર્મયુદ્ધો, રાજાઓ અને મુગલ બાદશાહના દરબારો વિષે સંપૂર્ણ હકીકત શિષ્યોને સંભળાવતા, તો ધડીકમાં મરહી અને દુબકાળની વાતો કરતા. રસ્તામાં આવતાં વિશ્વાળ ક્ષેત્રો અને સુંદર ગામોને જોઇને સ્વામીજી હિંદુઓની કૃષિવિદ્યા, આશ્મયજ્ઞાયત, ગામડાની સ્ત્રીઓનાં સુંદર કાર્યો તથા આશ્મજનોનું ધાર્મિક જીવન અને સાધુ સત્કાર, વગેરેને સારી રીતે વર્ણવતા. સ્વામીજીનું વિવિધ પ્રકારનું જ્ઞાન આવા અનેક પ્રકારના તમામ વિષયોને રસમય બનાવતું. જે વિષયને તે હાથ ધરતા તેના ઉપર અવનવો પ્રકાશ પાડતા. તેમના વાર્તાલાપમાં ભારતવર્ષ કેન્દ્રસ્થાન થઇ રહેતું અને તેના અંતરાત્મા રૂપે સ્વામીજી તેની આંતરૂષ્ટિઓનું અદ્ભુત રહસ્ય પ્રગટ કરતા.

સ્વામીજી ભારતવર્ષની મહત્તા ઐતિહાસિક કે ધાર્મિક દૃષ્ટિથી જ સિદ્ધ કરતા, એટલુંજ નહિ પણ તેમને મન હિંદની ભૂમિ,

પહાડ, પર્વતો, નદીઓ, જંગલો, વગેરે પણ અતિ મહત્ત્વનાં લાભતાં. સ્વામીજી સુંદર શબ્દોમાં હિંદની વિશાળ નદીઓ, વિસ્તૃત જંગલો અને મધ્ય પર્વતો માટે પોતાને પ્રેમ પ્રગટ કરતા અને ભારતવાસીઓના શિક્ષણમાં તે પણ ઘણી અમૂલ્યની વસ્તુઓ છે એમ દઢપણે કહેતા. હિંદનાં મોટાં મોટાં મેદાનોની સૂરી અને સહેજ સહેજ કાળી ભૂમિ, રણની ગરમ રેતી અને નદીઓની ઉની રેતી અને પથ્થરવાળાં બાઠાં પણ તેમને મન ઉત્તમ અને ઉપયોગી વસ્તુઓ હતી. જ્યાં રમશાન ભૂમિમાં ઉમાનાથ-શંકરના વાસ સ્થાનની ભાવના; મૃત શરીર વિષેની ભાવના; જમણે હાથેજ ભોજન કરવું અને તે હાથેજ પૂજા કે જપ કરવાની માન્યતા; વિધવાનું સાધની સ્ત્રી જેવું જીવન; એકાદશીવ્રત અને તપાચરણ; માતાપિતાની દેવ સમાન ગણના; વર્ણશ્રમ ધર્મ; બ્રાહ્મણ જાતિને માટે નિર્માણ થયેલી ધાર્મિક ક્રિયાઓ અને ધ્યાનાદિ ઉપાસનાઓ; સ્વાતુભવ અને વૈરાગ્યને પ્રજ્ઞક્રિયા આદર્શ તારિકે ધરનાર સંન્યાસીઓ; વેદોનું ઉચ્ચારણ કરતા બ્રાહ્મણો; એ સર્વેમાં ઉડે અર્થ સમાધ રહેલો છે અને એ સર્વે ભારતવર્ષના પ્રજાકીય શિક્ષણનાં જુદાં જુદાં અંગો છે એમ સ્વામીજી સર્વેના મનમાં ડસાવતા.

નૈનીતાલમાં એક મુસલમાન સહૃદય સ્વામીજીની પાસે આવ્યા. તે સહૃદય અદ્વૈત વેદાન્તના ચુસ્ત અભ્યાસી હતા. સ્વામીજીની આધ્યાત્મિકનિષ્ઠા અને બધા ચારિત્ર્ય જોઈને તેમના ઉપર એટલી બધી અસર થઈ કે તેજ દિવસથી એ સહૃદય સ્વામીજીના ચુસ્ત શિષ્ય બની રહ્યા. પછી સંન્યાસ લઈ “મહામહાનંદ” નામ ધારણ કરીને તેઓ રામકૃષ્ણ મિશનમાં જોડાયા. નૈનીતાલમાં ઘણા નામાંકિત પુરુષો સ્વામીજીની મુલાકાતે આવતા. તેમની સાથે વાત કરતાં સ્વામીજી અનેક વિષયો ઉપર ચર્ચા કરતા. એક વખત સ્વામીજીએ પશ્ચિમના સાધારણ લોકવર્ગની વાત કરવા માંડી. ધર્મની

બાબતમાં તેઓ કેટલા બધા અજ્ઞાન અને પછાત હોય છે તે વિષય ઉપર આવતાં તેમણે એક ખ્રિસ્તી ધર્મગુરૂને મળેલા અનુભવની વાત કહી. “એક ખ્રિસ્તી ધર્મગુરૂ એક વખત એક ખાણ આગળ ગયો. ત્યાં મજૂરો કામ કરતા હતા. તેણે બાઈબલમાંના કેટલાક સારા સિદ્ધાંતો એ મજૂરોને સમજાવવા માટે પ્રથમ તેમને પૂછ્યું કે ‘તમે કાંઈક જાણો છો?’ એક જણે જવાબ આપ્યો કે ‘એનો નંબર કયો છે?’ તે ગરિબ મજૂર મનમાં એમ ધારતો હતો કે પોતાની મોટી ટાળીમાંના કોઈક મજૂરનું એ નામ હશે. માટે જો તે ધર્મગુરૂ કાંઈક જાણતો નંબર કહે તો તેને એ ટાળીમાંથી શોધી કહાડે!” ઇંગ્લાંડના મજૂરવર્ગનું ધર્મ સંબંધી અજ્ઞાન આવી રીતે સમજાવીને સ્વામીજી કહેવા લાગ્યા કે ભારતવર્ષમાં ગરિબમાં ગરિબ વર્ગ પણ શ્રીરામ કે શ્રીકૃષ્ણને સારી પેઠે જાણે છે અને દિવસમાં થોડી ઘણીવાર પણ તે નામનું સ્મરણ અતિશય પૂજ્યભાવથી કરે છે.

“જો એશીઆનો કોઈ વતની અધમમાં અધમ બની ગયેલો હશે તોપણ તેને લંડનના હાઇડપાર્કમાં ધોળો દિવસે ચાલતી અનીતિ નીચું જોવાવશે.” સ્વામીજી આગળ કહેવા લાગ્યા કે એક દિવસ હું મારા હિંદુ પોશાકમાં લંડનના એક મહોલ્લામાં થઈને જતો હતો એજ રસ્તાપર એક માણસ કોયલાનું ગાડું હાંકતો જતો હતો. મારો પોશાક અને શરીરનો રંગ જોઈને તેણે કોયલાનો એક કંઠણ ટુકડો જોરથી મારા તરફ ફેંક્યો. સારા બાગ્યે મને તે વાગ્યો નહિ અને મારા કાન આગળ થઈને તે સુસવાટ કરતો આલ્યો ગયો. નૈનીતાલમાં સ્વામીજીને તેમના બાળપણના મિત્ર જોગેશચંદ્ર દત્ત મળ્યા. તે સ્વામીજીને કહેવા લાગ્યા કે જીવાન ઐજ્યુએટોને સીવીલ સર્વિસનો અભ્યાસ કરવાને ઇંગ્લાંડ મોકલવાને મોટું ફંડ એકઠું કરો તો તેઓ પાછા આવીને ભારતવર્ષને અનેક રીતે મદદ કરશે. સ્વામીજીએ તેમને કહ્યું

કે, “ મારા મિત્ર ! એમાંનું કશુંએ વળે નહિ. એ યુવાનો ઇંગ્લાંડ જઈને અંગ્રેજોની રીતભાત ધારણ કરશે અને પાછા આવશે ત્યારે યુરોપિયનો સાથેજ એસવા ઉઠવાનું વધારે પસંદ કરશે. તેઓ પોતાનું પેટ ભરશે; યુરોપિયનોનો પોશાક, ખાણું, રીતભાત વગેરેનું અનુકરણ કરશે; અને તેમના પોતાના દેશને તો ભૂલીજ નશે. ”

તૈનીતાલથી સ્વામીજી આલમોરા ગયા. અહીંઆં તે તેમના પાશ્ચાત્ય શિષ્ય મી. સેર્વીઅરના અતિથિ થઈને રહ્યા. ખીજા પાશ્ચાત્ય શિષ્યો એક મકાન બાંડે રાખીને ત્યાં ઉતર્યા. અહીંઆં પણ મિસ નોબલની સાથે સ્વામીજીને પુષ્કળ વાદવિવાદ ચાલ્યો; કારણ કે મિસ નોબલના મનમાંથી હજી કેટલાક પાશ્ચાત્ય વિચારો છુસાતા ન હોતા. એ સમય વિષે મિસ નોબલ લખે છે કે;—

“ આલમોરામાં જાણે કે મારે ફરીથી નિશાળે જવાનું શરૂ થયું હોય તેમજ મને લાગતું હતું. મારામાં ઘર ધાલીને બેઠેલા પશ્ચિમ તરફના સામાજિક, સાહિત્યવિષયક અને કલાવિષયક વિચારો ઉપર સ્વામીજી આક્ષેપ કરતા. હિંદુ અને યુરોપિયન ઇતિહાસ તથા ભાવનાઓની તે તુલના કરતા અને એ વિષયો ઉપર ધણાજ વિશ્લાઘ અને અગત્યના વિચારો દર્શાવતા. સ્વામીજીની એક ખાસ ટેવ એ હતી કે જ્યારે તે કોઈ પણ સમાજ કે દેશના દુર્ગુણો વિષે વાત કરતા ત્યારે તે તેમના ઉપર સખત હુમલો કરતા, પણ પોતાની વાત પુરી કર્યા પછી એ સમાજ અથવા દેશના સદ્ગુણોનેજ તે યાદ રાખતા. વખતો વખત તે પોતાના શિષ્યોની પરીક્ષા કરતા. મારી સાથે ચર્ચા કરવામાં પણ તેમનો હેતુ મારા ધૈર્ય અને જ્ઞાનની કસોટી કરવાનોજ હતો. અમારી મંડળીમાંની એક વૃદ્ધ સ્ત્રીના મનમાં એમ આવ્યું કે અમારા વાદવિવાદનો અંત સારો આવશે નહિ અને તેમાંથી કલહ ઉત્પન્ન થશે, તેથી કરીને તેમણે સ્વામીજીને એ

ખાખત પડી મૂકવાની અરજ કરી. સ્વામીજી તેમનું કહેવું શ્રાંતિથી સંભળીને બહાર ચાલ્યા ગયા. સાંજે આવીને એ બાંધને એક બાળકની માફક તેઓ કહેવા લાગ્યા કે તમારું કહેવું ખરું હતું. આમ કહી પછી સ્વામીજી જરાક પાછા વળ્યા. તેમણે ઉંચે જોયું અને સામે બીજનો ચંદ્ર ઉગેલો દેખાયો. તેને જોઇને સ્વામીજીના હૃદયમાં પૂર્ણ આનંદ બ્યાપી રહ્યો અને તે બોલ્યા: “જુઓ, મુસલમાન લોકો નવા ચંદ્રને ધણું માન આપે છે. ચાલો, આપણે પણ નવા ચંદ્રની સાથે નવા જીવનનો આરંભ કરીએ. ” એમ બોલતે બોલતે સ્વામીજીએ પોતાના બંને હાથ ઉંચા કર્યા. હું વારંવાર તેમની સામે વાદ્યવિવાદ કરનારી શિખ્યા એ સમયનો સ્વામીજીનો પવિત્ર ભાવોથી ઉભરાઇ જતો ચહેરો જોઇને તેમનાં ચરણ કમળ આગળ શીશ નમાવીને તેમને પગે પડી રહી. સ્વામીજીએ મારે માથે હાથ મૂકીને મને ઉડા અંતઃકરણથી આશિર્વાદ આપ્યો. ખરેખર, તે ક્ષણ મારે માટે અલૌકિક આનંદથી ભરપૂર હતી. આલમોરામાં મારી તર્કશક્તિ વડે કરીને હું પરમાત્માની અનંતતા અને દયાળુતાનો યથાર્થ ખ્યાલ મારા મનમાં લાવી શકતી ન હોતી, પણ સ્વામીજીના પવિત્ર હાથનો સ્પર્શ થયા પછી અનેક વખત હું એ અનંતતા અને દયાળુતાને સારી પેઠે અનુભવી શકતી હતી. તે દિવસે પ્રથમજ મારા સમજવામાં આવ્યું કે શ્રેષ્ઠ ગુરૂ કેવી રીતે આપણામાં રહેલા જીવભાવને ટાળીને તેને સ્થાને સર્વાત્મભાવ પ્રકટાવી શકે છે. ”

આલમોરાથી સ્વામીજી પંજાબ અને કાશ્મીર તરફ ગયા. લાહોરમાં ધણા લોકો તેમને ગુરૂ નાનક અને ગુરૂ ગોવિંદની ઉપમા આપવા લાગ્યા. ખરી સ્વદેશ પ્રીતિથી સ્વામીજી શિખ લોકોની બહાદુરીનું વર્ણન કરવા લાગ્યા. શીખ લોકોનું પવિત્ર પુસ્તક ગ્રંથસાહેબ અને પંજાબના સર્વ ત્યાગી ગુરૂઓ, જેમણે વેદાન્તના સિદ્ધાંતોનો દરેક દરેક

ધરમાં વાસ કરાવ્યો હતો તેમનાં ભારે વખાણ કરીને સ્વામીજી તેમની મહત્તા પાશ્ચાત્ય શિષ્યોને સમજાવવા લાગ્યા. અંદ્રગુપ્ત અને અન્ય બૌદ્ધ રાજાઓનાં રાજ્યોની બબ્બતાનો તે ચિતાર આપવા લાગ્યા અને એ સમયની શિક્ષકજાની સર્વોત્તમતાનો ખ્યાલ સર્વેના મનમાં ઠસાવવા લાગ્યા. અંગ્રેજ વિદ્વાનો જે એમ કહે છે કે હિંદુઓ શિક્ષવિધાને ગ્રીક લોકો પાસેથી શિખી લાવ્યા હતા તે વાતને સ્વામીજીએ અનેક દાખલા દલીલોથી ખોટી દર્શાવી આપી.

કાશ્મીરમાં સ્વામીજી આખો દિવસ પૌરાણિક કથાઓ, લોકવાર્તાઓ અને ઐતિહાસીક બનાવોનાં રહસ્યો સમજાવવામાં ગાળતા. કોઇવાર સ્વામીજી કાશ્મીરના લોકોના આચાર, વિચાર અને રીતભાતની વાતો કરતા તો કોઇવાર કાશ્મીરની દંતકથાઓ કહી સંભળાવતા અને કોઇવાર હિંદના ઇતિહાસ ઉપર નવોજ પ્રકાશ પાડીને જંધીસખાનને નેપોલિયન કે અલેક્ઝાન્ડર જેડે સરખાવતા. “ભક્તિ, ધ્યાન, પશ્ચેટાનું તત્ત્વ-જ્ઞાન અને જગત પ્રભુની માત્ર લીલા છે.” એ વિષયો ઉપર ખુલે તેઓ વખતો વખત વિવેચન કરતા. કોઇ કોઇવાર રામાયણ કે મહાભારતના ભવ્ય અને રમણીય પ્રસંગોની તેમજ પશ્ચિમના સાધુઓની વાતો કરતા અને તેમને તુલસીદાસ તથા રામકૃષ્ણ વગેરેની સાથે સરખાવતા. આખરે સખળા વાર્તાલાપનો અંત શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતાના સારમાં આવી રહેતો અને સ્વામીજી કહેતા કે “ગીતા અલૌકિક કાવ્ય છે. ખરા પુરુષાર્થનોજ તે બોધ કરી રહેલી છે. નિર્બળતાનો લેશ માત્ર તેના બોધમાં જણાતો નથી.”

હિમાલયનો પ્રદેશ જેમને સ્વામીજીની સાધુવૃત્તિ-વૈરાગ્યવૃત્તિ વિશેષ જાગૃત થઇ રહી હતી. અહીંનાં તે ધણે ભાગે એકાંતમાંજ રહેવાનું પસંદ કરી એકલાજ જંગલમાં ચાલ્યા જતા. પારમાર્થિક જીવનજ તેમને સુખમય અને સત્ય લાગતું હતું. અહીંનાં તેમની

સ્વાભાવિક સાધુવૃત્તિ વધારેને વધારે પોષાતી ચાલીને સતેજ થવા લાગી હતી. સ્વામીજી વધારેને વધારે શાંત બની, જીવભાવને બૂલી, સર્વાભિમાવને પ્રગટ કરતા જણાતા હતા. એ સમય વિષે બહેન નિવેદિતા લખે છે કે:-

“કોઇ પ્રેમી પોતાના પ્રેમપાત્રની રાહ જોઇ રહ્યો હોય તેમ સ્વામીજી ભરમ ધારણ કરીને અહીં તહીં વિચરતા અને વૈરાગી કે એકાંતમાં જોડેલા યોગીના જીવનનો જ વિચાર કર્યા કરતા હતા. સ્વામીજી આજે કાલે કે ગમે તે સમયે અમને છોડીને એકદમ ચાલ્યા જશે એવું કોઇ અમને કહે તો તેથી આશ્ચર્ય લાગતું ન હોતું. સ્વામીજી પોતે અને તેમના ઉપર આધાર રાખનારાં અમે બધાં અહીં પ્રભુની મરજી પ્રમાણે ગંગાજીમાં તણાતાં તણખલાં જેવાં હતાં. કારણ કે ક્યારે સ્વામીજીને મન આપું જગત્ નહિવત્ બની રહેશે કે ક્યારે તેમના એહિક જીવનનો અંત આવી રહેશે તે કહી શકાતું નહોતું.”

“સ્વામીજીનું આવું અવ્યવસ્થિત જીવન અત્યારે કાંઇ પહેલ વહેલું કે આકસ્મિક ન હોતું. થોડાં વર્ષ ઉપર સ્વામીજી મને વંચાવવાને એક કાગળ લાખ્યા હતા. તે વાંચીને મેં તેમને એક એ બ્યાવહારિક વ્યવસ્થા સંબંધી સુચનાઓ કરી હતી. તે સાંભળીને સ્વામીજી ધણેજ કંટાળો ખાઇને બોલ્યા હતા કે ‘વ્યવસ્થા! વ્યવસ્થા! તમે પાશ્ચાત્યો કદીએ ધર્મને તેના ખરા રૂપમાં પોતામાં પ્રકટાવી શકતા નથી અને અન્યોમાં તેવાજ રૂપમાં પ્રવર્તાવી શકતા નથી. તેનું કારણ એજ છે. જો તમારામાંનું કોઇ તેને પ્રકટાવી અને પ્રવર્તાવી શક્યું હોય તો તે કેટલાક કેથોલીક સાધુઓજ હતા કે જેમને બ્યાવહારિક વ્યવસ્થાનો તો વિચાર સુદ્ધાં ન હતો. વ્યવસ્થા કરનારાઓથી કદીએ ધર્મને ખરા અર્થમાં અનુભવ કે ઉપદેશ કરી શકાતો નથી. સ્વામીજીના એ શબ્દો હું કદીએ બૂલી જનાર નથી.”

સ્વામીજીની સંનિધિમાં રહેવું એ આત્માના ઉડા પ્રદેશમાં વિચરવા જેવું હતું. આત્માની ઉચ્ચ વૃત્તિઓ, તેની વિશાળતા અને મહત્તાના આવિર્ભાવરૂપ જ સ્વામીજીનું જીવન હતું. એ જીવનમાં આત્માના ઉડા ભાવ દૃશ્યમાન થતા હતા. એ જીવનનું ચલન વલન વગેરે આત્માની જ ક્રિયાઓ દાખવી રહ્યું હતું. જ્યાં જીવભાવ હોય ત્યાંજ અમુક વ્યવસ્થા કે યોજના કરવાની હોય; જ્યાં સર્વાત્મભાવ પ્રગટી રહેલો હોય ત્યાં અમુક વ્યવસ્થા કે યોજનાને અવકાશ જ નથી. એવા જીવનમાં તો સ્તુરણાઓ-પ્રભુપ્રેરણાઓ-પ્રધાનપદ ભોગવી રહેલી હોય છે. તે કોઇપણ સમયે ઉદભવે અને એ પ્રમાણે તે વ્યક્તિનું મહાજીવન દોરાય. એને વ્યવસ્થા કે યોજનારૂપી કશુંજ અંધન હોતું નથી. એવા મહાત્માઓનાં જીવનને આપણાં શાસ્ત્રો સુદ્ધા પાંદડાની ઉપમા આપે છે. ખરી પડેલું સુકકું પાંદડું પવનથી જમ ગમે ત્યાં ધસડાધ જાય છે તેમ મહાત્માઓનું મન અને શરીર કોઇપણ સમયે કોઇપણ સ્થળ વા કાર્ય તરફ દોરાધ જાય છે. સ્વામીજીના પાશ્ચાત્ય શિષ્યોને હવે સમજાયું કે સ્વામીજીનું જીવન વ્યવસ્થા શૂન્ય નથી, પણ તે વ્યવસ્થા-નિયમથી પર છે. હવે તેમને માલમ પડ્યું કે વૈરાગ્ય અને અભ્યાસનું સતત અવલંબન કરવાથી જ મનુષ્ય એ દશાને પ્રાપ્ત કરી શકે છે. વળી તેમને સમજાયું કે ખરેખરો એકાંતવાસ અને મૌન-વૃત્ત એ પણ આત્મવિકાસનાં અતિ સહાયક સાધનો છે. સ્વામીજી કહેતા કે “ પૌર્વાત્યો અને પાશ્ચાત્યોની વિચારપદ્ધતિમાં મોટો ફેરફાર અહીં આજ જણાઇ આવે છે. યૂરોપિઅનો એમ ધારે છે કે વીસ વર્ષ સુધી એકાંતમાં રહેનાર મનુષ્ય ગાંડો થઇ ગયા વગર રહેતો નથી; અને હિંદુઓ ધારે છે કે જ્યાંસુધી મનુષ્ય વીસેક વર્ષ એકાંતવાસ ભોગવતો નથી ત્યાં સુધી તે સંપૂર્ણ મનુષ્યત્વ પ્રાપ્ત કરતો નથી.”

કાશ્મીરમાં સ્વામીજી પ્રખ્યાત સ્થળોની મુલાકાત લેવા લાગ્યા;

અને તેમની મહત્તા પાશ્ચાત્ય શિક્ષેને સમજાવવા લાગ્યા. હિમાલયમાં એક મળ્ય દેવાલય અને તેની આસપાસનું સૃષ્ટિસૌંદર્ય જોઈને સ્વામીજી બોલી ઉઠ્યા કે “ જુઓ પોતાનાં દેવાલયો બંધાવવામાં પણ હિંદુઓએ કેવી વિલક્ષણ બુદ્ધિ વાપરેલી છે ? તેઓએ હમેશાં મળ્ય સૃષ્ટિસૌંદર્ય વાળીજ નજાઓ પર્વત કરેલી છે. જુઓ, આ દેવાલય-માંથી આખો કાશ્મીર દેશ જણાઈ રહે છે. હરિ પર્વતનું રાતું ચિખર આસમાની રંગના જળ ઉપર તરીને આવે છે તે જાણે કોઈ સિંહ પોતાના પાછલા પગ ઉપર ઉભો હોય તેવું દેખાય છે. આ માર-તંડના દેવાલયની તળેટીમાં કેવી મોટી ખીણ આવેલી છે ? ”

શ્રીનગર તરફ પાછા ફરતાં સ્વામીજી સંન્યાસનું ધ્યેય સમજાવવા લાગ્યા. સાંસારિક જીવનનેજ મહત્ત્વ આપ્યા કરનારાઓને તેમણે બ્રમમાં પડેલા જણાવ્યા. તેમણે કહ્યું કે “ જનક જેવા થવું એ કંઈ સહેલું કામ છે ? કોઈ પણ જાતની આસક્તિ રાખ્યા વગર રાજ્ય કરવું એ શું નાની સુંની વાત છે ? દ્રવ્ય, કીર્તિ, સ્ત્રી, પુત્ર, કોઈની પણ દરકાર નહિ કરતાં નિષ્કામ અને નિર્લેપભાવે રાજ્ય વ્યવહાર ચલાવવો એ ઘણુંજ કઠણ કામ છે. પશ્ચિમમાં મને ઘણાંએ કહ્યું હતું કે તેની રિથિતિ તેમણે પ્રાપ્ત કરેલી છે; પણ હું તો તેમને એટલુંજ કહેતો કે ભારતવર્ષમાં તો હવે એવા પુરૂષો ઉત્પન્ન થતા નથી. આ વાત તમે જાતે પણ જરૂર સમજી રાખજો અને તમારાં છોકરાંને પણ શિખવજો કે એક આગીયા અને સૂર્ય વચ્ચે અથવા એક નાના ખાળોચીયા અને અપાર સમુદ્ર વચ્ચે કે એક રાઈના દાણા અને મેરૂ પર્વત વચ્ચે જેટલો ફેર છે તેટલોજ ફેર ગૃહસ્થાશ્રમી અને સંન્યા-સીની વચ્ચે છે. ” કોઈ કોઈવાર સ્વામીજી હાથચમદ વિદ્યાસાગરની વાત કહાડીને તેમની સાદાઈનાં ભારે વખાણ કરતા. હિંદના વાપસ-રાયની મુલાકાતે વિદ્યાસાગર જતા ત્યારે પણ કોઈ દિવસ તેમણે

અંગ્રેજ પોશાક પહેર્યો નથી. તેમણે હમેશાં એક પંચીયું પહેરવાનું અને એક ચાદર ઓઢવાનુંજ પસંદ કરેલું છે એમ સ્વામીજી કહેતા. તેમની સાદાઈ, વિશ્વાળ હૃદય અને નૈતિક દૃઢતાની ધણીજ પ્રશ્ન સાં તે કરતાં. વિદ્યાસાગરના નામ સાથે તે ડેવીડ હેર નામના અંગ્રેજનું નામ પણ સેવાને ચુકતા નહિ. તે બધા અંગ્રેજે હિંદમાં ધણાં લોકોપયોગી કામો કરેલાં છે. ડેવીડ હેર સ્કોટલાંડના રહેવાસી હતા અને અંગાળામાં તે એક મોટા કેળવણીકાર તરીકે પ્રખ્યાત હતા. અંગાળામાં દુકાળ પડતો કે મરકી ચાલતી ત્યારે તે બધા સાહેબ અનેક અરિયોને મદદ કરતા. એક વાર અંગાળામાં કોલેરા ચાલતો હતો ત્યારે એક ગરિબ છોકરાની સારવાર કરતે કરતે તેમને કોલેરા લાગુ પડ્યો હતો અને તે મરણ પામ્યા હતા. તેમના જુના વિદ્યાર્થીઓએ તેમના શબને દાટ્યું હતું અને તેમની કબર આજ પણ એક પવિત્ર ભૂમિ તરીકે ગણવામાં આવે છે. તે સ્થળ કોલેજ સ્કવેરને નામે ઓળખાય છે. સ્વામીજી બધા ડેવીડ હેરનાં કાર્યો અને ચારિત્રનો પુરોપુરો ખ્યાલ તેમના શિષ્યોને આપતા અને તેમનું અનુકરણ કરવાનું કહેતા.

મુગલ બાદશાહોની બહોળજહાલીનું વર્ણન આપતાં સ્વામીજી ધરાતા નહિ. તાજમહાલનું વર્ણન તે ધણાજ ઉત્સાહથી આપતા. શાહજહાન વિષે તે કહેતા કે “અરે, તે તો મુગલ વંશનું એક મોટું ભૂષણ હતો. કલાના સૌંદર્યને માટે તેણે જે વિવેકશુદ્ધિ અને લાગણી દર્શાવેલાં છે તેવાં જગતના ઇતિહાસમાં કોઈએ પણ દર્શાવેલાં નથી. શાહજહાન જાતે પોતે કલાકોવિદ હતો. તેનું એક હસ્તલેખિત પુસ્તક મેં જોયું છે; હિંદના કલાવિજ્ઞાનનો તે એક ભવ્ય નમુનો છે.” વારં-વાર સ્વામીજી અકબરની વાત કરતા અને તે બાદશાહનું નામ સેતાં તેમની આંખોમાં આંસુ આવી જતાં. આ પ્રમાણે સ્વામીજી હિંદનો ઇતિહાસ, મહાપુરુષોનાં વૃત્તાંત, પ્રાચીન કથાઓ અને આધ્યાત્મિકાઓ

વગેરે બાબતો તેમના શિષ્યોની આગળ કહેતા અને તેમને હિંદુ ગૌરવ સમજાવતા. તે સર્વે બાબતોનું વર્ણન આપવું અશક્ય છે.

કાશ્મીરની ઉત્તરે આવેલું અમરનાથનું ધામ હિંદુઓના ધાર્મિક જીવનનો ઉત્તમ ખ્યાલ આપે છે. અહીંના અનેક સાધુ, સંન્યાસીઓ અને ગ્રહસ્થો યાત્રાર્થે આવે છે અને તે વખતે તેમનાં તપાચરણ, ધાર્મિક ક્રિયાઓ અને ભાવનાઓથી આખું વાતાવરણ પવિત્ર, ધાર્મિક, અને હિંદુમય બની રહેલું લાગે છે. હિંદુનો આત્મા ક્યાં રહેશે છે એનો પુરેપુરો ખ્યાલ આપણને આવાં સ્થળોમાંજ આવે છે. પોતાના પાશ્વર્ય શિષ્યોને આ સ્થળથી પરિચિત કરવા માટે સ્વામીજી તે સર્વેને લઇને અમરનાથની યાત્રા કરી આવ્યા.

અમરનાથના રસ્તામાં સર્વે શિષ્યો તેમજ યાત્રાળુઓ આગળ ચાલ્યા જતા હતા, પણ સ્વામીજી ધીમે ધીમે પાછળ આવતા હતા. પોતે એકલા ચાલવાનું વધારે પસંદ કરતા હતા કારણ કે તેમનું ચિત્ત અનેક ધાર્મિક વિચારોમાં લીન થયેલું રહેતું હતું. અમરનાથનાં દર્શનથી સ્વામીજીના હૃદય ઉપર એટલી બધી ઉંડી અસર થઇ હતી કે કેટલાક દિવસ સુધી તે તેની ને તેનીજ વાત કર્યા કરતા હતા. યોગીઓના ઇશ્વર-મહાદેવ, ત્યાગી, વૈરાગી અને ઉમાપતિનું ધ્યેય અમરનાથનાં દર્શનથી વધારે દૃઢ થઇ રહ્યું હતું.

અમરનાથની યાત્રા પુરી થયા પછી સ્વામીજી પોતાના શિષ્યોને લઇને પાછા શ્રીનગર ગયા. અહીંનાં ઘણા દિવસ સુધી સ્વામીજીએ પોતાના શિષ્યોનો ત્યાગ કરીને એકાન્તવાસમાં રહી ધ્યાન અને આત્મચિંતનમાંજ સંઘળી વખત વ્યતીત કર્યો. જ્યારે તે પાછા આવ્યા અને પોતાના શિષ્યોને મળ્યા ત્યારે તેમના મુખમાંથી અલૌકિક અનુભવોની અમૃતધારા વર્ષી રહી. જગતમાં વિચરતાં, ભોક્કલ્યાણનાં કાર્યો કરતાં કે પોતાના શિષ્યોની સાથે રહેતાં, સ્વામીજીના હૃદયમાં

કેટલીકવાર એકાએક વૈરાગ્ય વૃત્તિ જાગૃત થઇ જતી. તેમને પોતાના સ્વરૂપનું જ્ઞાન થઇ જતું અને તે એકદમ સર્વે કાર્યોને તેમજ શિષ્યો વગેરેને પડતાં મૂકી જંગલમાં ચાલ્યા જતા અને ત્યાં આત્મચિંતનમાં લીન થઇ રહેતા. આવી રીતે આત્મચિંતનમાં અમુક સમય ગાળ્યા પછી તેમની વૃત્તિ જ્યારે ઉત્થાન પામતી ત્યારે તેઓ પાછા આવતા અને પોતે આરંભેલાં કાર્યો કરવા મંડી જતા. આત્મચિંતનથી તેમને ઘણુંજ માનસિક બળ મળતું અને કાર્ય કરવાને તે વધારે બળવાન અને વધારે ઉત્સાહી બની રહેતા. એ આત્મચિંતનના ફાયદા સ્વામીજી ઘણીવાર કહી બતાવતા. તેઓ કહેતા કે દિવસમાં એક ક્ષણ પણ આત્મચિંતનમાં ગાળે અને બનતાં સુધી દિવસના પહેલા પહોરમાંજ એ કાર્ય કરે. અને પછી જુઓ કે તમે કેવું ઉમદા બળ બ્યવહારમાં દાખવી શકો છો. આપણા રૂપિઓ, મુનિઓ, યોગીઓ એજ આત્મચિંતનનો આશ્રય લેતા અને તેમાંથી પુષ્કળ માનસિક બળને પ્રાપ્ત કરતા; આત્મચિંતનથી તેમની બુદ્ધિનો પ્રકાશ વધતો અને તેને લીધેજ તેઓ જગતને હેરાત પમાડે એવાં કાર્યો કરવાને શક્તિમાન થયા હતા.

શ્રીનગરમાં એક વખતે ટાડકૃત રાજસ્થાન ઉપર વાત ચાલી. સ્વામીજી કહેવા લાગ્યા કે “ બંગાળામાં પ્રવર્તી રહેલા રાષ્ટ્રીય વિચારોનો બે તૃતીયાંશ ભાગ તો એ પુસ્તકમાંથીજ આવેલો છે. ” પછી મીસંબાઈ, પ્રખ્યાત રાજકુવરી કૃષ્ણા કુમારી, રજપુત યોદ્ધાઓ અને મહારાણા પ્રતાપસિંહ વિષે સ્વામીજી અનેક વાતો કહેવા લાગ્યા. શ્રીનગરમાં સ્વામીજી નદીમાં એક હોડીમાં રહેતા હતા. હવે પોતાની હોડીને તે એક એકાંત સ્થળમાં લઇ ગયા. પોતાની પાસે તે એ સ્થળમાં કોઇ પણ મનુષ્યને આવવા દેતા નહિ. સ્વામીજી કહેતા કે “ પ્રેરણાત્મક વિચારોનું બળ એટલું બધું છે કે તે મનુષ્યને કેટલીક

વાર તો ઉંઘવા પણ દેતા નથી. કોઈ જીવતા મનુષ્યના અવાજની પેઠે તેઓ આપણને કંઈ કંઈ કહ્યા કરતા હોય છે. ” ખરેખર સ્વામીજીની સ્થિતિ તેવીજ હતી. માત્ર એક દાકતરનેજ તેમની પાસે જવાની રજા હતી. તે દાકતર કાસ્મીરનો રહીશ હતો અને સ્વામીજીના સમાગમમાં આવ્યા પછી તેમનો ભક્ત બની રહ્યો હતો. સ્વામીજીને કાંઈ જોઈવું કરવું હોય તે તેજ આણી આપતો હતો તેથી તે એકલોજ કોઈ કોઈ વાર તેમની પાસે જતો. તે દાકતર હોડી ઉપર જતાં સ્વામીજીને ઘણી વાર ધ્યાનઘરત થઈ રહેલા જોતો અને તેવે સમયે તે તરતજ શાંતપણે ત્યાંથી પાછો નીકળી આવતો. આ પ્રકારના એકાન્ત અને ધ્યાનને પરિણામે સ્વામીજીને જે દર્શન થયું તે જ્ઞાનમય અને પ્રકાશમય હતું. આ સ્થિતિમાંથી જાગૃતમાં આવ્યા પછી સ્વામીજી લખવાનો પ્રયાસ કરવા લાગ્યા અને તેમણે “ કાલીમાતા ” એ નામની કવિતા લખી કહાડી. એ કવિતામાં સ્વામીજીએ પોતાનો એ પ્રસંગનો અનુભવ વર્ણવેલો છે. એ પ્રસંગ લખતાં લખતાં સ્વામીજીનું ચિત્ત ભગવતી પરબ્રહ્મસ્વરૂપિણી જગન્માતામાં એવું તો તદાકાર થઈ ગયું કે તેઓ ભાવસમાધિમાં આવી ગયા અને તેમના હાથમાંથી કલમ પડી ગઈ. સમાધિમાંથી જાગૃત થયા પછી કેટલાક દિવસ સુધી સ્વામીજી ભગવતી જગન્માતા વિષેજ વાત કરવા લાગ્યા કે “ દેવી પોતેજ અનંત કાળ, અનંત દેશ અને અનંત શક્તિ છે. સારામાં, ખોટામાં ભયમાં, શોકમાં, સર્વમાં તે સમાનરૂપે વ્યાપી રહેલી છે. સર્વે તેનાંજ સ્વરૂપો છે. તેની કૃપાનો લાભ લેવો હોય તો તમારા હૃદયને સમ-જ્ઞાનભૂમિ બનાવી ગર્વ, સ્વાર્થ અને વાસનાને તેમાં બાળી નાંખો. ” તે વખતથી હમેશાં સ્વામીજી દુઃખના કે ખીમારીના વખતમાં પણ દેવીજ સઘળી ઈંદ્રિયો છે, દુઃખ પણ તે પોતેજ છે, એમ બોલતા જણાતા.

થોડા દિવસ પછી સ્વામીજી એકલા ક્ષીરભવાની જઈ ત્યાં

છ સાત દિવસ રહ્યા હતા. ત્યાંથી સ્વામીજી શ્રીનગર આવ્યા ત્યારે તેમનામાં ધણો ફેરફાર થયેલો જણાતો હતો. પોતાના બંને હાથ ઉઘાડીને સર્વેને આશિર્વાદ આપતા તે બોલ્યા “ હવે હરિ ઐ નહિ; હવે તો જય દેવો, જય દેવી. ” વળી તે કહેવા લાગ્યા “ માંડે સ્વદેશાભિમાન હવે નાશ પામ્યું છે. હવે સર્વત્ર દેવીનેજ હું જોઉં છું. મેં જીલ કરી છે. દેવીએ મને અંતઃસ્ફુરણમાં કહ્યું છે કે ‘નાસ્તિકો મારા દેવાલયમાં પેસે અને મારી મૂર્તિને અમડાવે તોપણ તમારે શું! શું તમે માંડે રક્ષણ કરો છો કે હું તમાંડે રક્ષણ કરું છું?’ ” સ્વામીજીના એ ઉદ્દગારો માત્ર તેમનું નિરભિમાન-નિરહંકારવૃત્તિ અને પ્રભુ શરણુતાનેજ દર્શાવતા હતા. હું કરું છું, હું સ્વદેશાભિમાની છું, એવા અહંભાવને ધરનારા અને પ્રભુના શરણુનો સ્વીકાર નહિ કરનારા સ્વદેશાભિમાનીઓ પ્રભુ શરણુ થઈ રહી તેના હથીયારરૂપેજ પોતાને માનનારા નિરાભિમાની મનુષ્યોની અપેક્ષાએ કાંઈપણ અગત્યનું કાર્ય કરી શકતા નથી એમ તેઓ સૂચવી રહ્યા હતા. આ વખતે પણ સ્વામીજીનું ચિત્ત મોટે ભાગે ધ્યાનગ્રસ્ત રહેતું. તેઓ વખતો વખત નદી ઉપરનાં જંગલોમાં ચાલ્યા જતા અને ધ્યાનમાં લીન રહેતા. એક દિવસ જંગલમાંથી પાછા આવ્યા તે વખતે તેમણે માથું આપું મુંડાવી નાંખ્યું હતું અને તદ્દન સાદાં વસ્ત્રો પહેર્યાં હતાં. તેમના મુખ ઉપર તપનો બળ્ય પ્રકાશ છવાઈ રહ્યો હતો. ક્ષીરભવાનીમાં થયેલા અનુભવો હવે તે વર્ણવા લાગ્યા. ત્યાં કરેલા ઉપવાસ, તપ અને વૈરાગ્ય તેમજ આંતરિક આત્માનુભવોને તે કહેવા લાગ્યા. તેમાંની એક વાત નીચે પ્રમાણે હતી.

ક્ષીરભવાનીના મંદિરમાં સ્વામીજી એકવાર પૂજા કરી રહ્યા હતા ત્યારે દેવીના મંદિરની જીર્ણુ અવસ્થા જોઈને તેમના મનમાં વિચાર આવ્યો કે એ મંદિરનો જીર્ણુદ્ધાર કરીને એક નવું બળ્ય મંદિર

બંધાવાય તો કેવું સાડું ! સ્વામીજીના મનમાં એ વિચાર જરા ઉદ્ભવ્યો થવા લાગતાં અંતઃકરણમાંથી એક દિવ્ય અવાજ તેમને સંભળાયો અને તે તરતજ ચમકી ઉઠ્યા. તે અવાજ દ્વારા મહાશક્તિ ક્ષીર-ભવાનીએ કહ્યું કે “ મારા દિકરા, જો મારી મરજી હોય તો હું અસંખ્ય દેવાલયો ઉભાં કરું. હું સુંદર મઠો બંધાવવાને શક્તિમાન છું. મારી મરજી હોય તો આજ ક્ષણે સાત માળતું સુંદર સુવર્ણમંદિર હું અહીં આં ઉભું કરી શકું છું. ” સ્વામીજીને આવા અનેક અનુભવો થયેલા હતા પણ તે સર્વ કોઇને કહેતા ન હોતા, કારણ કે એવા અનુભવો જગતના સામાન્ય મનુષ્યોની યુદ્ધિમાં ઝટ લાગે તેમ જોવા શકતા નથી, તેમ તેમનો અધિકાર જોતાં તે તેમને માટે ઉપકારક ન થતાં ઉલટા તેમનામાં “ યુદ્ધિ ભેદ ”ને ઉપજાવી ઉભય બ્રષ્ટ કરનારા થઇ પડે છે. હવે શ્રીનગરથી પાછા ફરવાની તૈયારી થઇ. સ્વામીજી તો કાલે ક્યાં જવું તે વિષે ભાગ્યેજ વાત કરતા. પ્રવાસની યોજના તે કદીએ ઘડતા નહિ અને જ્યારે જ્યાં જવાય ત્યાં ખડું, એવુંજ તેમના મનમાં રહેતું. એમની ઇચ્છા તો માત્ર એટલીજ હતી કે જેમ અને તેમ એકાંતવાસમાં રહેવું અને ધ્યાનમય સાધુ-જીવન ગાળવું. ગુરૂ, શિક્ષક, કે ઉપદેશક થવું પણ ખરા મનથી તેમને ગમતું ન હોતું. જગતને ભુલો જવાય અને ગુપ્તવાસી બની એકાંતમાં આત્મચિંતન થાય તો ઠીક, એવી સ્વામીજીની ઇચ્છા હવે વિશેષ પ્રબળ થઇ રહી હતી. ” જગતને ઉપદેશ કરનાર પોતે કોણ ? એ પણ મિથ્યા અભિમાનજ છે. માતાજીને તેમની મદદની જરૂર નથી, પણ તેમને માતાજીનીજ મદદની જરૂર છે, એવા એવા અનેક વિચારો સ્વામીજીના હૃદયમાં વારંવાર પ્રબળપણે તરી આવતા હતા. ખીજી તરફ માનવજાતિ પ્રત્યે પણ તેમનો પ્રેમ અગાધ હતો. એ પ્રેમથી એમનું હૃદય એવું તો પલળી રહ્યું હતું કે યુદ્ધિ-

ગમ્ય ઉચ્ચસિદ્ધાંતોનું તેના ઉપર ઓછુંજ જોર ચાલતું. બહેન નિવે-
દિતાએ સ્વામીજીના અતિ વિશાળ માનવ પ્રેમ વિષે તેમજ એ વિષ-
યની તેઓ જે વાતો કહેતા તે વિષે જણાવ્યું છે કે—

“સ્વામીજીના હૃદયની વિશાળતાનો ખ્યાલ હું તમને આપી
શકું તેમ નથી. પ્રેમથી એમનું હૃદય એટલું બધું પલળી રહ્યું હતું કે
કોઈને પણ જરાક ધજા થાય તો તેનો ધક્કો સ્વામીજીના હૃદયને
લાગતો અને ખીજી તરફ સ્વામીજીને ગમે તેવી ધજા કોઈ કરે તો
પણ તેમના મુખમાંથી તો સ્નેહ અને આશિર્વાદનાંજ વચ્ચનો નીકળતાં.”

“સ્વામીજી અમને વસિષ્ઠ અને વિશ્વામિત્રની વાત આપ્રમાણે
કહેતા. વસિષ્ઠના સો પુત્રોને વિશ્વામિત્રે મારી નાખવાથી વસિષ્ઠ મુનિ
નિર્વશ જનીને વાનપ્રસ્થ દશામાં પોતાનું જીવન ગાળી રહ્યા હતા. એક
દિવસે રાત્રે ચાંદની ખીલી રહી હતી. તે ચાંદનીમાં વૃક્ષોની ધટામાં
આવેલી વસિષ્ઠની પર્ણકુટીમાં વસિષ્ઠ અને અરૂંધતી એઠેલાં હતાં.
વિશ્વામિત્રનું લખેલું એક પુસ્તક વસિષ્ઠ વાંચતા હતા. એટલામાં અરૂં-
ધતી તેમની છેક નજીક આવીને કહેવા લાગ્યાં ‘ જુઓ, આજે ચાંદની
કેવી સરસ ખીલી રહેલી છે. ’ પરંતુ હંચું જોયા વગરજ વસિષ્ઠે
જવાબ આપ્યો કે ‘ પણ અહિંયાં વિશ્વામિત્રની બુદ્ધિ તેના કરતાં પણ
હજારગણી વધારે ખીલી રહેલી છે. ’”

“સધળું જીલાઈ ગયું ! તેમના સો દિકરાઓનો નાશ, તેમને
કરેલી ધજાઓ, તેમના ઉપર આજુલી આફતો, સધળુંજ જીલાઈ
જવાયું, અને વસિષ્ઠનું અતિ વિશાળ હૃદય પોતાના શત્રુની પણ વિલ-
ક્ષણ બુદ્ધિનાં વખાણ કરવા મંડી ગયું ! સ્વામીજી કહેવા લાગ્યા કે
આપણે પ્રેમ પણ એવોજ પવિત્ર અને વિશાળ જોઈએ. વસિષ્ઠજેમ
સધળું જીલી જઈને પોતાના શત્રુ તરફ પણ સ્વચ્છ પ્રેમ ધરી રહ્યા
હતા તેવોજ સ્વચ્છ પ્રેમ આપણે પણ ધરવો જોઈએ.”

શ્રીનગરથી હવે સર્વ મંડળી પાછી ફરી. સંઘળા શિષ્યો અને ગુરુભાષ્યો વગેરે પોતાને અનુકુળ પડે તેમ એકલા કે કોઇના સાથમાં કલકત્તે જઇ પહોંચ્યા. સ્વામીજી એકલાજ મુસાફરી કરવાનું વધારે પસંદ કરતા હોવાથી પાછળથી કલકત્તે આવી પહોંચ્યા.

પ્રકરણ ૫૪ સુ-નવા મઠની સ્થાપના.

બેલુર મઠનું નવું મકાન અંધાધને તૈયાર થઇ ગયેલું હોવાથી સ્વામીજી કલકત્તે આવ્યા એટલે તેની વાસ્તુપૂજા કરવામાં આવી. જીનના મઠ નીલાચ્ચર મુકરજીના બગીચામાં આવેલો હતો ત્યાં પૂજા અને ધ્યાન થઇ રહ્યા પછી એક મોટો વરઘોડો કહાડવામાં આવ્યો. જીનના મઠથી નવા મઠ સુધી તે જવાનો હતો. વરઘોડામાં સ્વામીજી શ્રીરામકૃષ્ણની વિભૂતિને જમણા ખભા ઉપર લઇને ચાલતા હતા. તે વિભૂતિને નવા મઠમાં પધરાવવાને માટેજ એ વરઘોડો કહાડવામાં આવ્યો હતો. રસ્તામાં ચાલતે ચાલતે સ્વામીજી એક શિષ્યને કહેવા લાગ્યા કે જ્યાં સુધી શ્રીરામકૃષ્ણની પવિત્રતા અને દયાભાવ તેમના શિષ્યો ધારણ કરી રહેશે ત્યાં સુધી મઠમાં તેમની પોતાની હાજરી છે એમ સમજવું. મઠના નવા મકાનમાં શ્રીરામકૃષ્ણની વિભૂતિને પધરાવવાની ક્રિયા થઇ રહ્યા પછી સ્વામીજી મંડળીને કહેવા લાગ્યા “ હૃદયરાવતાર શ્રીરામકૃષ્ણ તેમની હાજરીથી આ સ્થળને પવિત્ર કરે, તેને એક અપુર્વ પુણ્યક્ષેત્ર બનાવે, સર્વેના કષ્ટચાલુને માટે આ સ્થાનને સર્વે ધર્મોની એકતા સ્થાપનાઈ કરી મૂકે, એમ તમે તમારા ખરા અંતઃકરણથી પ્રાર્થના કરો છો? ” સર્વેએ હા કહી અને સર્વે બંને હાથ જોડીને પ્રાર્થના કરવા લાગ્યા.

યોડા દિવસ પછી સ્વામીજીએ મઠના નિયમો અને હેતુઓ

ઘડયા; અને તેમના શિષ્યોએ અને શુરમાધઓએ આત્મનિયમને માટે કષ્ટ કષ્ટ ક્રિયાઓ કરવી, કષ્ટ કષ્ટ સાધનાઓ સાધવી, અને જીવનને કેવે માર્ગે વહેવરાવવું—દુઃકામાં કહીએ તો મઠમાં જીવન કેવે પ્રકારે ગાળવું—એ સર્વેને સમજાવ્યું. એ નિયમો અને હેતુઓમાં સ્વામીજીએ ભારતવર્ષની રાષ્ટ્રીય કેળવણીની રૂપરેખા આંકી બતાવી છે અને હિંદમાં પરાંપકારનાં કાર્યો કેવી રીતે કરવાં તે પણ સમજાવ્યું છે. સ્વામીજી મઠની બહાર ફરતા ફરતા કહેવા લાગ્યા:—

“ પેલી જગ્યામાં સાધુઓ રહેશે. આ મઠ ધાર્મિક ક્રિયાઓ અને વિદ્યાવૃદ્ધિનું કેન્દ્રસ્થાન બની રહેશે. એ મઠમાંથી નીકળતી આધ્યાત્મિક શક્તિ અખિલ વિશ્વમાં ફેલાશે. તે માનવજાતિની પ્રવૃત્તિઓ અને આદર્શોને જીવે માર્ગે વાળશે. અહીંઆંથી આદર્શો ફેલાવવામાં આવશે. તે જ્ઞાન, ભક્તિ અને કર્મનો સુયોગ સાધશે. વખત એવો આવશે કે જ્યારે આ મઠના સાધુઓનું જીવન મનુષ્યોના જડ આત્માઓમાં ચેતનની સ્ફુરણા કરશે. આ સઘળાં બાવી દશ્યોને હું મારી આગળ જોઈ શકું છું.

“ આ ભૂમિ ઉપર દક્ષિણે સરસ્વતી મંદિર બાંધવામાં આવશે. તેમાં વ્યાકરણ, તત્ત્વજ્ઞાન, કળા, વિજ્ઞાન, સાહિત્ય, વકતૃત્વકળા, હિંદુ શાસ્ત્રો અને સ્મૃતિઓ તથા અંગ્રેજી ભાષા શિખવવામાં આવશે. પેલા સ્થળમાં યુવાન બ્રહ્મચારીઓ રહેશે અને શાસ્ત્રોનો અભ્યાસ કરશે. મઠમાંથી તેમને ભોજન વસ્ત્રાદિ મળશે. પાંચ વર્ષ પછી તે બ્રહ્મચારીઓને પોતાને ઘેર પાછા જવાની અને ગૃહસ્થાશ્રમી તરીકે જીવન ગાળવાની રજા આપવામાં આવશે. અથવા તેમની મરજી હશે તો તેઓ મઠના વડીલ સાધુઓની આજ્ઞા લઈને સંન્યાસ દિક્ષા ગ્રહણ કરશે. કોઈ પણ બ્રહ્મચારી નિયમ વિરૂદ્ધ વર્તનારો કે ખોટા માર્ગે આજ્ઞાનારો માલમ પડશે તો તેને કહાડી મૂકવામાં આવશે. અહીંઆં

છોકરાઓને ન્યાત જતના ભેદ વગર શિખવવામાં આવશે અને જેમને લેવા ભેદનું પાલન કરવું હશે તેમણે પોતાને હાથે રસોઇ વગેરે કરવું પડશે. તેઓને અધ્યયન કરવાને માટે વર્ગમાં સૌની જોડે બેસવું પડશે. તેઓના ચારિત્ર ઉપર મહના અધિકારીઓ પુરતી દેખરેખ રાખશે. જે મનુષ્યે મઠમાં અમુક વર્ષ સુધી કેળવણી લીધી નાહ હોય તેને સંન્યાસ આપવામાં આવશે નહિ. ”

એ વખતે શરદચંદ્ર જે સ્વામીજીના “શિષ્ય” તરીકે ઓળખાય છે તે ત્યાં હાજર હતા. તેમણે પૂછ્યું, “ ત્યારે મહારાજ, તમે તો આપણા દેશમાં પ્રાચીન ગુરુકુળને ફરીથી સ્થાપવા માગો છો ? ”

સ્વામીજી—હા, ખરેખર તેમજ. આધુનિક કેળવણીમાં બ્રહ્મ-વિદ્યાના વિકાસને માટે જરાએ સ્થાન નથી. પ્રાચીન બ્રહ્મચર્યાશ્રમની વ્યવસ્થા ફરીથી ચાલુ થવીજ જોઈએ. પણ તેનો પાયો ધણા ઉદાર અને વિજ્ઞાન વિચારો ઉપર રચાવો જોઈએ. તેમાં આધુનિક સમયને લગતા કેટલાક ફેરફારો પણ કરવા જોઈએ.

“ આપણા મઠની પાસે આવેલી પેલી જમીનનો કકડો આપણે લેવો પડશે. ત્યાં શ્રીરામકૃષ્ણના સ્મરણાર્થે એક અન્નક્ષેત્ર ઉઘાડવામાં આવશે. ત્યાં ખરેખરા ગરિબોને અન્ન આપવામાં આવશે. મરિબોને નારાયણનાં સ્વરૂપોજ ગણવાના છે. ફંડ પ્રમાણે તેના કાર્યની વ્યવસ્થા કરવામાં આવશે. ઉત્સાહી બ્રહ્મચારીઓને એ અન્ન-ક્ષેત્ર ચલાવવાને કેળવવામાં આવશે. તેઓ તેના નિભાવને માટે ઘેરે ઘેર માગીને ફંડ એકઠું કરશે. તેને મઠ તરફથી દ્રવ્યની મદદ કરવામાં આવશે નહિ. બ્રહ્મચારીઓ એ પ્રમાણે પાંચ વર્ષ વ્યતીત કરશે ત્યાર પછી તેમને સરસ્વતી મંદિરમાં દાખલ કરવામાં આવશે. આ પ્રમાણે દસ વર્ષ સુધી કેળવણી લીધા પછી તેઓ સન્માસદિક્ષાના અધિકારી બશે અને તેમને મઠના અધિકારીઓ યોગ્ય રીતે સન્માસ આપશે. ”

અનારોગ્યને લીધે આપધોપચાર માટે સ્વામીજીનું હવે ઘણું ભાગે ક્ષતક્રતામાંજ રહેવું થતું હતું. તખીયત નાદુરસ્ત છતાં પણ અનેક જાતની પ્રવૃત્તિઓમાંજ તેમનો આખો દિવસ જતો હતો. એ પ્રવૃત્તિઓ વિષે એક શિષ્ય નીચે પ્રમાણે લખે છે:-

“ જ્યાં સુધી સ્વામીજી ક્ષતક્રતામાં રહ્યા ત્યાં સુધી સમાજો દર-રોજ ભરવામાં આવતી. સવારથી તે રાતના આઠ નવ વાગતા સુધી આખો દિવસ મનુષ્યોનાં ટોળે ટોળાં તેમને મળવાને આવતાં અને તેથી તેમનું બોજન ઘણુંજ અનિયમિત થઈ જતું. તેમના ગુરુમાધ્મજો અને મિત્રોએ સ્વામીજીને સલાહ આપી કે અમુક સમય શિવાય તેમણે કોઈને મળવું જોઈએ નહિ. સ્વામીજીએ જવાબ આપ્યો કે “ તેઓ પોતાને ઘેરથી ચાલીને મને મળવા સારું આટલે દૂર સુધી આવવાનો શ્રમ ઉઠાવે અને હું શું મારી તખીયતની પ્હીકનો માર્યો અહીં આં બેઠે બેઠે પણ તેમની સાથે વાત ન કરું ? ”

સ્વામીજીનું પાશ્ચાત્ય શિષ્યોને કેળવવાનું કામ પણ હજી જારીજ હતું. ક્ષતક્રતેથી સ્વામીજી પાશ્ચાત્ય શિષ્યોના મુકામપર વારંવાર જતા અને તેમને અનેક પ્રકારનો બોધ આપતા. રામાયણ, મહાભારત અને પુરાણોમાંથી અનેક વાતો તેમને સમજાવતા. જનમેજયે કરેલો યજ્ઞ, સાવિત્રી, નળ-દમયંતિ, રામ અને સીતા, ધ્રુવ, પ્રહ્લાદ, ભરત, વિક્ર-માદિત્ય વગેરેનાં વૃત્તાંતો તે એમને સંભળાવતા અને શ્રીકૃષ્ણ તથા યુદ્ધનાં અનુપમ ચારિત્રો એમના મગજમાં ઠસાવતા. સ્વામીજી બહેન નિવેદિતાના ખાસ ઉચ્ચ અધિકારને લીધે તેમને પોતાની પુત્રીજ ગણતા અને તેમની આધ્યાત્મિક ઉન્નતિ સાધવાને અનેક પ્રયાસ કરતા. ભારત-વર્ષની સ્ત્રીઓની કેળવણી તેમના હાથમાં સોંપવી એવા વિચારથી એક કન્યાશાળા તેમની દેખરેખ નીચે ચાલુ કરવામાં આવી હતી.

સ્વામીજીની સલાહથી નિવેદિતા શ્રીરામકૃષ્ણનાં પત્ની ચારદાદે-

વીની સાથે રહેતાં અને પોતાનું જીવન સખત તપાચરણમાં ગાળતાં. માત્ર ફળાહારજ તે કરતાં અને વખતે દુધ પીતાં. કશું પાથર્યા વગરજ પાઠ ઉપર તે સમ્પૂર્ણ રહેતાં. સ્વામીજી જાતે કોઈ કોઈવાર નિવેદિતાને માટે રસોઈ કરતા અને પોતાની દુહિતાને સાથે બેસાડીને જમાડતા. વળી કોઈવાર નિવેદિતા પાસેજ રસોઈ કરાવીને તેમની સાથે પોતે જમતા. સ્વામીજીના આગ્રહ વગર નિવેદિતા કદી અન્ય ખાતાં નહિ અને એકલો ફળાહારજ કરીને રહેતાં.

એકવાર સ્વામીજી કલકત્તામાં આવેલા પ્રાણીવિજ્ઞાનશાસ્ત્રના અભ્યાસ માટે બનાવેલા બાગમાં ગયા હતા. રાય બહાદુર રામચંદ્ર સન્યાલ તે બાગના સુપરિન્ટેન્ડેન્ટ હતા. તેઓ પ્રાણીવિજ્ઞાન અને વન-સ્પતિવિજ્ઞાનમાં નિષ્ણાત હોવાથી તેમની સાથે સ્વામીજીને પુષ્કળ વાતચીત થઈ. રામચંદ્ર આપુ ડાર્વિનના સિદ્ધાંતને માનનારા હતા. સ્વામીજી પણ તે સિદ્ધાંતને કેટલેક અંશે માનતા, પણ તેના કરતાં પતંજલીના સિદ્ધાંતને વધારે શ્રેષ્ઠ ગણતા. વાતચીતમાં સ્વામીજીએ ડાર્વિનના સિદ્ધાંતની વિરુદ્ધમાં જણાવ્યું કે પતંજલીનો સિદ્ધાંતજ પ્રગતિના કારણેનું પુરેપુરું નિરાકરણ આપી શકે છે. “પૂર્ણત્વને પ્રાપ્ત કરવું” એનેજ પતંજલી પ્રગતિનો ઉદ્દેશ અને છેડો કહે છે. પાશ્ચાત્ય તત્ત્વવેત્તાઓ માને છે તેમ પતંજલી “જીવન કલહ,” “યોગ્ય જીવન,” “સ્વાભાવિક પસંદગી” વગેરે સ્થિતિએનેજ પ્રગતિનો આદર્શ અથવા સાધન ગણતા નથી. નીચલા વર્ગનાં પ્રાણીઓની બાબતમાં એ વિચારો ખરા હશે, પણ મનુષ્યોની બાબતમાં તો તે માનવ સ્વભાવને અધમજ બનાવનારા અને તેના વિકાસને અટકાવનારાજ છે. પ્રાચીન રૂઢિઓ કહે છે કે પૂર્ણતાને પ્રાપ્ત કરવી એજ મનુષ્યનો સ્વભાવ છે, કેમકે પૂર્ણતા એજ તેનું ખરું સ્વરૂપ છે. કેટલાંક બાણ આવરણો અને વિક્ષેપોને લીધે મનુષ્ય તે પૂર્ણતાને અનુભવી શકતો નથી, પરંતુ તે આવરણો અને વિક્ષેપોને દૂર કરી

દેવામાં આવે તો મનુષ્ય તેના મૂળ આત્મસ્વરૂપમાં-પૂર્ણતામાં-પ્રકાશી રહે. આ સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરવાને માટે શિક્ષણ, સ્વનિયમન, ધ્યાન, એકાગ્રતા, વૈરાગ્ય અને સ્વાર્થત્યાગની ખાસ જરૂર છે. “ જીવન કલહ ” મનુષ્યના પૂર્ણ સ્વરૂપના વિકાસને માટે આવશ્યક નથી અને તેથીજ આપણા રૂપિ મુનિઓ જીવન કલહથી અલગ રહી છેવટે પ્રકૃતિથી પણ પર થઈ શકતા હતા. સાધક અવસ્થામાં તેઓ પાશ્વ વૃત્તિઓને જીતીને તેમને દાખી દેવાનો પ્રયાસ કરતા અને હમેશાં દેવી પ્રકૃતિજ ધારણ કરવાનો ચત્ન કરતા.

એ સાંભળીને રામબ્રહ્મ બાપુ ધણીજ પ્રસન્ન થયા અને બોલ્યા “ સ્વામીજી, આ સિદ્ધાંત તો ધણીજ અલૌકિક છે. ખરેખર જગતને આપના જેવા પૌર્વાત્મ અને પાશ્ચાત્મ બંને વિદ્યાઓમાં પ્રવીણ થયેલા નિષ્કામ મહાત્માઓનીજ જરૂર છે. હાલના આપણા શિક્ષિત વર્ગના એક માર્ગી વિચારેતું ખોટાપણું દર્શાવી તેમની ભુલો સુધારે અને તેમના મગજમાંથી ખોટા ખ્યાલોને કહાડી નાખે એવા અનેક મનુષ્યોની અત્યારે ભારતવર્ષને જરૂર છે. ”

તેજ દિવસે સાંજે બળરામ બાપુના મકાનમાં સ્વામીજીએ સર્વેના આગ્રહથી માનવજાતિનો વિકાસ કેવી રીતે થાય છે તે શિષ્યો અને મિત્રોને સમજાવ્યું. તેમણે કહ્યું કે ડાર્વિનનો સિદ્ધાંત તો પ્રાણીઓ અને વનસ્પતિઓનેજ લાગુ પડે તેવો છે. તે સિદ્ધાંત માનવજાતિને લાગુ પડી શકતો નથી; કારણકે મનુષ્યોમાં બુદ્ધિ અને જ્ઞાનનો ધણી વિકાસ થયેલો હોય છે. આપણા સંતપુરૂષો અને આદર્શ પુરૂષોમાં જીવન માટેનો કલહ જણાતો નથી; ખીજાઓનો નાશ કરીને યા તેમને કાંઈપણ નુકસાન કે અન્યાય કરીને સ્વાર્થ સાધવાની કે મોટા બની બેસવાની વૃત્તિ તેમનામાં જરા પણ હોતી નથી. ઉલટો તેમનામાં તો સ્વાર્થત્યાગ અને દાનવૃત્તિ-સેવાવૃત્તિજ જોવામાં આવે છે. એક મનુષ્ય

જેમ જેમ વધારે સ્વાર્થત્યાગ કરે છે તેમ તેમ તે વધારેને વધારે ઉન્નત દશાએ પહોંચતો જાય છે. ખરે વિચારવંત પુરુષ બહારની વસ્તુસ્થિતિઓ સાથે નહિ, પણ પોતાની આંતરૃષ્ટિઓ સાથે જ કલહ માં યુદ્ધ કર્યા કરે છે. કેમકે જેણે મન જીત્યું છે તેણે આખા જગતને જીત્યું છે.

અહીં આં એક શિષ્યે સ્વામીજીને પ્રશ્ન કર્યો, “ત્યારે તમે શા માટે અમારી શારીરિક ઉન્નતિ કરવાની એટલી બધી અગત્ય બતાવો છો ?” તરતજ સ્વામીજી સિંહની માફક ગર્જના કરીને બોલ્યા, “શું તમે હિંદુઓ મનુષ્યો છો ? તમે પશુઓ કરતાં સારા છો ? ખાવા-પીવામાં, સુવામાં અને પ્રજોત્પત્તિ કરવામાં, એક બીજાને દ્રેષ કરવામાં, અનિતીઓને નીતિ ગણવામાં, ધનવાનો અને બળવાનોની ખુશામત અને શુદ્ધામી કરવામાં અને દુઃખ તથા પ્રતિકૂળતા આવતાં “આપણા નશીબમાં એ લખ્યું હશે તે કોણ ટાળનાર છે ?” એવું માની ચૂપ રહેવામાંજ સંતોષ માનનારા છો. ગમે તેવી અનીતિનો પૈસો કે સત્તા હોય તેનાથી પણ તમે સદા બચતીતજ રહ્યા કરે છો. તમારામાં જે થોડી ધણી બુદ્ધિ રહી ગઈ છે તે જો ન રહી હોત તો તમે જરૂર બેપગાં જનાવરોજ બની રહ્યા હોત. તમારામાં સ્વમાનની લાગણી તો હવે જરાએ રહી નથી. તમે પરસ્પર અદેખાઈ કરો છો અને પરદેશીઓના ધિક્કારનું પાત્ર બની રહ્યા છો. તમારી નકામી બડાશેતે વેગળા મૂકો. તમારી અતિ ઉચ્ચ ધાર્મિક કલ્પનાઓને આધી ખસેડી નાખીને તમારી નબળાઈથી (નામદ્ અનીની કુલિન પત્નિની પેઠે) તેને લગ્નક મરતી બતાવો. તમારા બ્યાવહારિક જીવનનાં કર્તવ્યોનોજ વિચાર કરો. પાશવ વૃત્તિઓનું જે સામ્રાજ્ય તમારા ઉપર આદી રહેલું છે તેથીજ હું તમને પ્રથમ જીવનકલહમાં ફેટેલું મેળ-વવાનું કહું છું. પ્રથમ તમારા શરીરને બળવાન બનાવવાની સલાહ

આપું છું તેનું કારણ એજ છે કે તેથી કરીને તમે તમારા મન ઉપર કાબુ મેળવવાને માટે શક્તિમાન થશો. હું વારંવાર કહું છું કે નિર્ભય મનુષ્યો આત્માને સાક્ષાત્કાર કદીએ કરી શકવાના નથી. એકવાર મનુષ્ય પોતાના મનને વશ કરીને પોતેજ પોતાના નેતા બની રહે તે પછીજ તેને તેનું શરીર બળવાન હોય કે નબળું હોય તેની બહુ દરકાર રાખવી પડતી નથી.”

સ્વામીજી હવે કલકત્તેથી બેલુરમઠમાં આવ્યા. બેલુરમઠ હવે અપૂર્વ આનંદ અને ભજન, ધ્યાન વગેરેનું સ્થાન બની રહ્યો હતો. પોતાના શિષ્ય શરદચંદ્રને સ્વામીજી વારંવાર કહેતા કે “અહીંઆં વારંવાર આવજો. ધાર્મિક ચર્ચાઓ અને સાધનોથી આ સ્થાન કેવું પવિત્ર બની રહેલું છે? અહીંઆં તને પવિત્ર મનુષ્યોનો સમાગમ કરવાનું મળશે. પવિત્ર ભાગીરથીમાંથી અહીંઆં આવતી શીતળ પત્ર નની લહેરો કેવી આનંદ અને આરોગ્યદાયક છે! અહિંના જેવું બીજું સ્થળ તને આખા કલકત્તામાં કોઈપણ જગ્યાએ મળશે?”

તે દિવસોમાં સ્વામીજીએ “ઉદ્દ્યોધન” નામનું યંગાળી માસિક શરૂ કર્યું. તેમનાં ગુરુભાઈઓ અને શિષ્યોએ તેમાં યંગાળીમાં લેખો લખવાનું માથે લીધું. એક ગુરુભાઈને—સ્વામી ત્રિગુણાતીતને—એ માસિકની વ્યવસ્થાનું કામ સોંપવામાં આવ્યું. સ્વામીજી જાતે પણ ઘણા ઉત્તમ લેખો લખવા લાગ્યા. એ માસિકમાં હિંદુ પ્રજાની શારીરિક, માનસિક અને આધ્યાત્મિક સુધારણા વિષેનાજ લેખો લખવાના હતા. સ્વામીજીનો દૃઢ આગ્રહ હતો કે કોઈ પણ ધર્મ કે પંથની વિરુદ્ધ ચર્ચા કે લેખ તેમાં લખાવો ન જોઈએ. સાહિત્ય, તત્ત્વજ્ઞાન, કવિતા અને કલાઓ ઉપર ચર્ચા કર્યા કરવા કરતાં તેનો લોકોની ઉન્નતિ કરવામાં સદુપયોગ કરવા માંડવો એવો સ્વામીજીનો વિચાર હતો. કોઈ પણ ધર્મને નિંદવો નહિ, કોઈને ખણ

તેની શ્રદ્ધામાંથી હાવવો નહિ અને વેદ અને વેદાન્તના ઉત્તમ સિદ્ધાંતોને સ્પષ્ટ રીતે, સાદામાં સાદી ભાષામાં અને સરલ વિચાર શૈલીમાં પ્રગટ કરવા એજ તેનો હેતુ હતો. સર્વત્ર બ્રાતૃભાવ, સંપ અને શાંતિનેજ ફેલાવનાર આ માસિક બનવું જોઈએ એવો સ્વામીજીનો આશય હતો.

સ્વામીજીની તખીયત નાદુરસ્ત હોવાથી હવાફેર કરવા જવાનો તેમણે વિચાર કર્યો. પ્રથમ વૈદનાથ જવું અને પછીથી ઉનાળામાં યુરોપ તથા અમેરિકાના પ્રવાસે નીકળવું એવો તેમનો નિશ્ચય થયો. વૈદનાથ ગયા પછી સ્વામીજી ત્યાં ઘણાખરો વખત એકાન્તવાસમાંજ ગાળતા હતા પણ તે પુસ્તકોનું અધ્યયન કર્યા કરતા. તે કસરત કરતા અને ઘણો વખત ખુલ્લી હવામાં હરવા ફરવામાં ગાળતા. તેમને દમનો વ્યાધિ લાગુ પડ્યો હતો અને તે કોઈ કોઈવાર તો જીવ નીકળી જાય એવી સખત પીડા કરતો હતો. વૈદનાથમાં સ્વામીજી બાપુ પ્રિયાનાથ મુકરજીના અતિથિ થઈને રહ્યા હતા. એક વખત સાંજે સ્વામીજી અને સ્વામી નિરંજનનાંદ બહાર ફરવાને માટે ગયા હતા તે વખતે તેમણે રસ્તા ઉપર એક મનુષ્યને પડેલો જોયો. તે મનુષ્ય તદ્દન નિરાધાર હતો અને ટાઢથી ધ્રુજતો હતો. તેને સખત ઝાડો થતો હતો અને તેની પાસે જે એકજ ઘાટલું ચીંથરા જેવું લુગડું હતું તે પણ ઝાડથી બગડેલું હતું. તે માણસનું દુઃખ જોઈને સ્વામીજીનું દયાળુ હૃદય ભરાઈ આવ્યું. તેને શી રીતે મદદ કરવી એનો વિચાર સ્વામીજી કરવા લાગ્યા. તે પણ કોઈના અતિથિજ હતા, તેથી જેને ઘેર ઉતર્યા હોય તેને પૂછ્યા વગર એવા દર્દીને તેને ઘેર કેમ લઈ જવાય? સ્વામીજી વિચારમાં પડ્યા. શું કરવું તે એમને સ્પષ્ટ નહિ, તેમજ તે માણસને એમને એમ મૂકીને તેમનાથી એક ઇગલું આગળ ભરાય નહિ. આખરે તે દર્દીને પોતાને મુકામેજ લઈ જવાનો તેમણે નિશ્ચય કર્યો. બંને મળીને પેલા દર્દીને પોતાને મુકામે લઈ

મયા. ત્યાં તેને એક ઓરડીમાં લઈ જઈને સ્વામીજીએ તેનું તમામ શરીર ઘોઈ નાખ્યું અને પછી તેને એક સ્વચ્છ કપડું પહેરાવડાવીને દેવતાથી ખૂબ શેક કરવા માંડ્યો. ઘણા વખત સુધી સ્વામીજીના ગુરુભાઈઓએ તે દર્દીની માવજત કરી અને તે સાજો થયો. બાપુ પણ આ બનાવથી ઘણાજ રાજ થયા હતા.

વૈદનાથમાં રહીને પણ સ્વામીજી પોતાના શિષ્યોને પત્રો લખી અનેક પ્રકારનો બોધ આપી રહ્યા હતા. તેમનાં એક બંગાળી શિષ્યા ઉપર લખેલો એક પત્ર ખાસ જાણવા જેવો હોવાથી તેમાંનો કેટલોક ભાગ નીચે આપ્યો છે.

“તમારા પત્રમાં તમે કેટલાક અગત્યના પ્રશ્નો પૂછેલા છે.....રૂપિ, મુનિ અથવા ઇશ્વર-કોઈપણ, સમાજને અમુક રીત-રિવાજો કે નિયમોના બંધનમાં લાવી મૂકવાને શક્તિમાન નથી. જેમ જેમ સમય બદલાતો જાય છે અને જેમ જેમ નવી નવી જરૂરીયાતો ઉભી થતી જાય છે તેમ તેમ સમાજ સ્વરક્ષણને માટે આપો આપજ જુદા જુદા રિવાજોને ગ્રહણ કરતી જાય છે. રૂપિઓએ તો માત્ર તેવા રિવાજોને નોંધી રાખેલા છે. કેટલીકવાર એક મનુષ્ય જેમ સ્વરક્ષણને માટે તત્કાળમાં કાયદાકારક પણ લાંબે સમયે નુકસાન કરે એવા રિવાજોને પણ સ્વીકારી લે છે, તેમ કેટલીકવાર આખી સમાજ પણ તાત્કાલિક લાભને માટે અમુક રિવાજોને ગ્રહણ કરી લે છે.” દાખલા તરીકે આપણા દેશમાં વિધવાવિવાહનો પ્રતિબંધ છે તે હ્યો. એમ નહિ ધારતાં કે આપણા રૂપિ મુનિઓએ કે બીજા દુષ્ટ મનુષ્યોએ એવો પ્રતિબંધક કાયદો ધડેલો છે. પણ જ્યારે સમાજને તેવા કાયદાની જરૂર પડી હશે ત્યારેજ તેવો કાયદો અમલમાં આવ્યો હશે. વિધવાવિવાહ સંબંધી બે બાજનો લક્ષ્યમાં લેવા જેવો છે. એક તો એકે હલકી કોમોમાંજ વિધવાઓ પુનર્લગ્ન કરે છે અને તે કોમોમાં

સ્રીઓ કરતાં પુરૂષોની સંખ્યા વધારે હોય છે તેથી એ પ્રમાણે કરવામાં આવે તોજ સઘળા પુરૂષોને સ્રીઓ મળી શકે છે. ખીજી બાજત એ છે કે ઉચ્ચ વર્ગોમાં પુરૂષો કરતાં સ્રીઓની સંખ્યા વધારે હોય છે અને તેથી દરેક કુંવારી કન્યાને પણ અકેક વર મળવો મુશ્કેલ હોય; એટલે પછી વિધવાઓને માટે ખીજી વારનો વર તો કાઢવોજ ક્યાંથી? આથી ઉચ્ચ વર્ગોમાં કુંવારી કન્યાઓ અવિવાહિત ન રહી જાય તેટલા માટે વિધવાવિવાહનો પ્રતિબંધ સ્વાભાવિક રીતેજ ઠીક થઈ પડે છે. ઉપહું ધોરણ નહિ જળવાયાથીજ આપણે જોઈએ છીએ કે પશ્ચિમમાં કુંવારી કન્યાઓને માટે પતિ મેળવવાનું કાર્ય દિવસે દિવસે ઘણુંજ અઘરું થતું જાય છે.”

“ હિંદુઓમાં ચાલતા વર્ણશ્રમ અને ખીજા એવા સામાજિક રિવાજોનું પણ ઉપર પ્રમાણેજ સમજવું. તેટલા માટે જો કોઈપણ સામાજિક રિવાજને બદલવાની જરૂર લાગતી હોય તો તેની ઉત્પત્તિનું મૂળ પ્રથમ શોધી કઢાડવું જોઈએ; અને તે મૂળને બદલી નાંખવાથી રિવાજ પણ એની મેળેજ નષ્ટ થઈ જશે. આ પ્રમાણે ન કરતાં માત્ર તે રિવાજનો ધિક્કાર કર્યા કરવાથી તો કશુંજ વળનાર નથી.” “ હવે સ્વતંત્રતા એટલે શું? સમાજનાં સઘળાં મનુષ્યોને દ્રવ્ય, કેળવણી અને જ્ઞાન સંપાદન કરવાને માટે એક સરખી તક અને છુટ મળે એનુંજ નામ સ્વતંત્રતા આપી કહેવાય. પરંતુ કેટલાક એમ કહે છે કે જો અમણુ અને ગરિબને પણ પુરેપુરું સ્વાતંત્ર્ય આપવામાં આવે, તેમનાં શરીર અને દ્રવ્ય સંબંધી તેમને સઘળા છુટ આપવામાં આવે અને તેમનાં છોકરાંને ધનવાનોનાં છોકરાંની માફક કેળવણી લેવાની અને પોતાની સ્થિતિ સુધારવાની તક આપવામાં આવે, તો તેઓ ફાટી જાય. ઈંગ્લાંડમાં પણ લોકો કહે છે કે જો નીચલા વર્ગોને પણ સરખા પ્રમાણમાંજ કેળવવામાં આવે તો પછી અમારી આફરી કોણુ કરે? આનો અર્થ

શું? મુઠીભર ધનવાન લોકોના મોજશોખને માટે હજારો અને લાખો સ્ત્રીપુરુષોને અજ્ઞાનમાં અને દારિદ્ર્યમાં રાખવાં, કારણકે જે તેમને ધન અને કેળવણી મળે તો સમાજ ઉધી વળી જાય!! પરંતુ સમાજ કોની બનેલી છે? કેટલાક ઉચ્ચ વર્ગના મનુષ્યોની કે લાખો સ્ત્રીપુરુષોના સમૂહની? ધારો કે ઉપલી વાત ખરી હોય, તોપણ આપણે જીજ્ઞાસોના નેતા છીએ એવો દાવો કરવાનો આપણને શો અધિકાર છે? શું આપણે સર્વજ્ઞ છીએ?”

“ ‘ઉદ્ધરેદાત્મનાત્માનમ્’ આત્માવડે આત્માનો ઉદ્ધાર કરો. દરેક મનુષ્યને તેની મુક્તિને માટે પ્રયાસ કરવા દો. એતું નામજ સર્વ પ્રકારનું સ્વાતંત્ર્ય છે. મુક્તિને માર્ગે પ્રયાણ કરવું એજ મોટામાં મોટો લાભ છે. મુક્તિ તરફ પોતે જાતે પ્રયાણ કરવું—શારીરિક, માનસિક, અને આધ્યાત્મિક મુક્તિને પ્રાપ્ત કરવી—અને બીજાઓને તેમ કરવામાં મદદ કરવી એજ મનુષ્યનો મોટામાં મોટો કલ્યાણનો માર્ગ છે. જે સામાજિક નિયમો મનુષ્યના એવા વિકાસની આડે આવે છે તે અવશ્ય અહિતકર છે અને તેના નિયમોનો નાશ કરવાને જલદીથી પગલાં લેવાં જોઈએ. જે સંસ્થાઓ મનુષ્યની મુક્તિનો માર્ગ ખુલ્લો કરી આપે છે તે સંસ્થાઓનેજ ઉત્તેજન આપવું જોઈએ.”

સ્વામીજી ફરીથી અમેરિકા ગયા તે પહેલાં થોડો વખત તે કલકત્તામાં રહ્યા હતા. ત્યારે તેમના ઉપર અનેક પત્રો આવતા હતા તે પૈકી મુંબાઇના પ્રખ્યાત બ્યાપારી અને ધનાઢ્ય પુરુષ સર જમશેદજી નસરવાનજી ટાટાનો વિશેષ જાણુવા જેવો હોવાથી તે નીચે આપ્યો છે.

“ બહાલા સ્વામી વિવેકાનંદ,

“ હું ધારું છું કે તમને યાદ હશે કે જાપાનથી ચિકાગો જતાં આપણે સાથેજ મુસાફરી કરી રહ્યા હતા. હિંદમાં લાગી થઇ જવાની શક્તિ ધણું ખરું જોવામાં આવે છે; એ વિષય ઉપર તમે જે વિચારો

દર્શાવ્યા હતા તે હજી પણ મને ધણાજ યાદ આવે છે. એ લાગવૃત્તિનો નાશ ન કરવો પણ તેને એવે રસ્તે લઈ જવી કે તે લોકોને ઉપયોગી થઈ રહે; અને એમ કરવું એ આપણી ફરજ છે એવું તમે કહેતા હતા તે પણ મને ધરાતર સાંભરે છે.”

“ હિંદમાં વિજ્ઞાનની શોધા કરવાને માટે એક સંસ્થા સ્થાપવાને મારો જે વિચાર છે તે વિષે તમે સાંભળ્યું હશે અથવા વર્તમાનપત્રોમાં વાંચ્યું હશે. એ સંસ્થાની યોજનાનો વિચાર કરતાં મને તમારા વિચારો ધણા યાદ આવે છે. મને લાગે છે કે એ ત્યાગવૃત્તિનો સૌથી સારામાં સારો ઉપયોગ નીચે પ્રમાણે થઈ શકશે:—ત્યાગવૃત્તિવાળા મનુષ્યોને માટે મઠો અથવા છાત્રાલયો બાંધવાં જોઈએ. ત્યાં તેઓ રહે, સામાન્ય સભ્ય જીવન ગાળે અને પોતાનો સધળો સમય વિજ્ઞાનશાસ્ત્ર તથા ઇતિહાસ, તત્ત્વજ્ઞાન વગેરે ખીજી વિદ્યાઓના ઉંચા અભ્યાસ અને શોધમાં વ્યતીત કરે. મારો મત એવો છે કે જે કોઈ કાર્યદક્ષ પુરુષ એ કામને પોતાને માથે ઉપાડી લે અને દેશની ત્યાગવૃત્તિને સારે માર્ગે દોરે તો તેથી ત્યાગવૃત્તિ અને વિજ્ઞાનશાસ્ત્ર ઉભયને અનેક રીતે ઉત્તેજન મળે અને આપણી માતૃભૂમિની કીર્તિ વધે. એ કામને ઉપાડી લેવાને સ્વામી વિવેકાનંદ જેવો કુશળ મનુષ્ય ખીજો કોણ છે ? હું તો કોઈ ખીજો જોતોજ નથી. એ બાબતમાં આપણી પ્રાચીન દંતકથાઓને સજીવન કરવાનું કાર્ય તમે કરશો ? આરંભમાં એક જીરુસાદાર માસિક પ્રગટ કરીને લોકોને એ બાબતમાં જાગૃત કરશો તો ઠીક થશે. હું ધણીજ ખુશીથી એ માસિક પ્રસિદ્ધ કરવાનું ખર્ચ આપીશ.

તા. ૨૩ નવેમ્બર ૧૮૯૮.

એસ્થેનેક હાઉસ, મુંબાઈ.

હું છું તમારો,

જમસેદજી ન. ૨૧૨૧.

પ્રકરણ ૫૫ સું—મઠમાં સંન્યાસીઓની કેળવણી.

સ્વામી વિવેકાનંદ હિંદના પ્રાચીન તત્ત્વજ્ઞાનની અને આચાર વિચારની મહતા જેમ પુરેપુરી સમજતા હતા તેમ પશ્ચિમના સામાજીક સેવાના સિદ્ધાંતોને પણ તે પુરેપુરું મહત્ત્વ આપતા હતા. એથી કરીને આપણે જોઈએ કે મઠના સંન્યાસીઓને કેળવવામાં તેમણે હિંદના પ્રાચીન શિક્ષણની સાથે પશ્ચિમના સિદ્ધાંતોમાંથી પણ તેમને જે કંઈ શ્રેષ્ઠ અને આધુનિક સમયને ઉપકારક થાય તે સઘળું ભેળવેલું છે. હિંદુ શાસ્ત્રોમાં કહેલાં ઇશ્વર પ્રાપ્તિનાં સાધનો—યમ, નિયમ, આસન, ધ્યાનાદિમાં—તેમણે પશ્ચિમનું સામાજીક સેવાનું એક ખાસ મહત્ત્વનું તત્ત્વ ઉમેર્યું છે. ઇશ્વર ભક્તિમાં સઘળો સમય વ્યતીત કરનારાઓને તેમણે કર્તવ્ય પરાયણતા, સ્વદેશપ્રીતિ અને લોકસંગ્રહનું જ્ઞાન પણ કરાવ્યું છે. પ્રભુ માત્ર મંદિરોમાંજ નથી, પણ તે સર્વત્ર રહેલો છે. મંદિરોમાં મૂર્તિને પૂજવાથી પ્રભુ ખુશી થાય છે. તેના કરતાં તે લૂલાં, લંગઠાં, પાંગળાં, અપંગ, નિરાધાર, ગરિબ વગેરેની સેવા કરવાથી વધારે રાજી થાય છે એમ તેમણે સમજાવ્યું છે. આધુનિક સમયમાં સાધુઓ દુઃખીઓનાં દુઃખ પ્રત્યે અને દેશની દુર્દશા પ્રત્યે ખાસ લાગણી ધરાવતા હોય એવું બાગ્યેજ જોવામાં આવે છે. સ્વામી વિવેકાનંદે પોતાના ઉપદેશ અને ચારિત્ર વડે તેમને એ વિષયનો પાઠ ઉત્તમ પ્રકારે શિખવ્યો છે. હવે પ્રકારની સ્વદેશપ્રીતિનો રસ તેમણે સૌના હૃદયમાં રેડેલો છે. વળી આધુનિક સમયમાં સાધુઓ જ્યાં ત્યાં મોક્ષનીજ વાતો કરી રહેલા છે, પરંતુ તેનો પોત પોતાની પ્રકૃતિને બંધ બેસતો થઈ પડે તેવો મથાર્થ ક્રમ કે જેને ભગવદ્ગીતાએ “સ્વધર્મ” નું નામ આપેલું છે તેના અજ્ઞાનને લીધે ધણાજ સાધુઓ ભળતી બાબતોમાંજ ગોથાં ખાઈ રહેલા જણાય છે, તો કેટલાક

કંટાળીને નિરાશાના ઉદ્દગાર કહાડતા જણાય છે. કેટલાક આત્માનુ-
ભવની વાત નહિ સમજીને માત્ર મોઢાના અડં બ્રહ્માસ્મિનો જપ પકડી
બેઠેલા છે તો કેટલાક ધર્મને બદલે કનક કામિનીના મોઢમાં પડી
ગયેલા છે. રામકૃષ્ણ મિશનના સાધુઓ પણ તેવા ન થઈ પડે તેટલા
માટે સ્વામી વિવેકાનંદે તેમના મઠના સંન્યાસીઓના મગજમાં દંડપણે
હસાવ્યું છે કે આત્માનો મોક્ષાર્થ જગદ્વિતાય ચ ॥ અર્થાત્ સાધુ
સંન્યાસીઓનું જીવન પોતાનો મોક્ષ સાધવાને અને જગતનું
હિત કરવાને માટેજ છે. લોકસેવા એ પણ પ્રભુ સેવાજ હોઈને
વર્તમાન સમયમાં ધણાખરા જુનાસુઓ અને બકતોને માટે મોક્ષ
પ્રાપ્તિનો તેમની પ્રકૃતિને બંધ બેસતો એજ માર્ગ છે એમ
સર્વેને તેમણે સારી પેઠે સમજાવી આપ્યું છે. પોતાના દષ્ટાંત અને
ચરિત્રથી સ્વામીજીએ વર્તમાન સમયના સાચા સંન્યાસીની આખાદ
રૂપરેખા આંકી બતાવી છે. જે કોઈપણ બાબતથી સ્વામી વિવેકાનંદ
અન્ય સંન્યાસીઓથી જુદા પડતા હોય તો તે તેમનું અપૂર્વ
જીવનજ હતું. એ જીવન સદા ઉઘોગી હતું. પવિત્રતા, દંઢ વૈરાગ્ય
અને પરહિતની લાગણીથી તે ભરપુર હતું. આજસનો બેશ પણ અંશ
તેમાં દેખાતો નહિ. સ્વામીજી તેમના શિષ્યોને જે કાંઈ બોધ આપતા
તેના કરતાં પણ પોતાના ચારિત્ર્યથી તેમનું ચારિત્ર્ય વધારે બહત.
તેમનું ચારિત્ર્ય તેમના શિષ્યોને મન અનેક પ્રકારના બોધોના સાક્ષાત્
બંડાર થઈ રહ્યું હતું. મુખથી બહુ નહિ પણ ચારિત્ર્યથીજ કેળવણી
આપવી એ હિંદના પ્રાચીન રૂઢિઓનો જે મહત્વનો સિદ્ધાંત હતો
તે સ્વામીજીએ સારી રીતે અમલમાં લાવી બતાવ્યો હતો.

ચારિત્ર્યથીજ ચારિત્ર્યને બહુ એ પદ્ધતિ કેળવણીમાં કેટલી બધી
અગત્યની છે ? હિંદની કેળવણીમાં એ પદ્ધતિની કેટલી બધી જરૂર
છે ? ગુજરાતમાં અને બીજા પ્રાંતોમાં આપણા અનેક જાણીતા માણસો

સારી પેઠે વિદ્યતા ધરાવવા સાથે ધરમાં પણ એ પૈસે સુખી હોવા છતાં પોતાના જ્ઞાન અને ચારિત્ર્યને વહેંચવાને બદલે વેચવાનું જ કામ કરતા જોઈએ છીએ, ત્યારેજ સ્વામી વિવેકાનંદ, રામતીર્થ અને દયાનંદ જેવા મહાત્માઓની મહત્તાનો આપણને કેટલોક ખ્યાલ આવી શકે છે. સ્વામીજી કોઇવાર પોતાના શિષ્યો પાસે રસોઇ કરાવતા. કોઇવાર પોતે જાતેજ રસોઇ બનાવીને તેમને જમાડતા. તેઓ નિયમિત અને સ્વાશ્રયી અને તેવાં કાર્યો તેમની પાસે તે કરાવતા. નાનામાં નાના કાર્યમાં પણ પુરતી કાળજીથી-ચિત્તને એકાગ્ર કરીનેજ કામ-કરવાની ટેવ તેમને પાડતા. કેટલાકને ઉપદેશકો બનાવવાને માટે વક્તૃત્વશક્તિ પ્રાપ્ત કરવાનું તે શિખવતા અને તેમની પાસે વ્યાખ્યાનો અપાવતા. સ્વામીજી તેમની કેળવણીમાં ઘણા સખત થતા. નિયમોનું ચથાર્થ પાલન તે શિષ્યો પાસે કરાવતા અને તેમાં લેશ માત્ર પણ શિથિલતાને તે સહન કરતા ન હોતા. સ્વામીજીમાં મોટામાં મોટા ગુણ એ હતો કે તે કોઇપણ મનુષ્યથી કે બાબતથી ઠરતા ન હોતા. નિરાશાને તો તે સમજતાજ ન હોતા. શારીરિક, સામર્થ્ય, માનસિક સામર્થ્ય અને આધ્યાત્મિક સામર્થ્ય એજ તેમનું જીવન સુત્ર હતું. એ સામર્થ્ય પોતાના શિષ્યોમાં લાવવાને અને તેમને નિડર બનાવવાને સ્વામીજી ઘણીજ કાળજીથી પ્રયત્ન કરતા. તેમની પાસે અનેક કાર્યો કરાવી તેમનો ડર તે ટાળતા. ગમે તેવું કઠણ કાર્ય હોય તેને કરવાની અને ગમે તેવું સંકટ હોય તેની સામે થવાની હિંમત તેમનામાં તે ઉત્પન્ન કરવા મથતા. સ્વામીજી દૃઢપણે માનતા કે મનુષ્યના આત્મામાં અનેક પ્રકારની શક્તિઓ રહેલી છે. તે શક્તિઓને શી રીતે પ્રગટાવવી એજ માત્ર સવાલ છે. મનુષ્યમાં આત્મશ્રદ્ધા જગૃત થવાથી તે શક્તિઓ સહેલાઈથી પ્રાપ્ત કરી શકાય છે. એ આત્મશ્રદ્ધા તેમના શિષ્યોમાં જગૃત થાય તેવી રીતે સ્વામીજી તેમને શિક્ષણ આપતા. પણ સમજું કાર્ય

સ્વામીજી અત્યંત પ્રેમથીજ સેતા. પોતાના શિષ્યોમાં કંઈપણ સારા સફળુણ જેવું જણાય તો તેનાં તે વખાણ કરવા ચૂકતા નહિ અને તેમના દોષોને તે અને ત્યાં સુધી ઢાંકીજ રાખતા. શુદ્ધ અને શિષ્ય વચ્ચે જ્યાં આવો સંબંધ બંધાઈ રહ્યો હોય ત્યાં શુદ્ધના મુખમાંથી નીકળતો દરેક શબ્દ, તેમનું દરેક કર્મ, તેમના દરેક વિચારો અને હેતુઓ, શિષ્યના હૃદયમાં અલૌકિક પ્રકાશ પાડી અપૂર્વ બળને ઉત્પન્ન કરે છે. તેના અહંકારનો નાશ થઈ આત્માનો અત્યંત વિકાસ થઈ રહે છે. આ વખતે આખા મઠમાં એક પ્રકારનો નવીન જીવંતો બાપી રહ્યો હતો. મઠની આંતરૂ વ્યવસ્થા સ્વામી શારદાનંદ રાખતા હતા. સ્વામીજીએ તેમને તે કાર્યને માટે અમેરિકાથી પાછા બોલાવ્યા હતા. સ્વામી શારદાનંદ પશ્ચિમની સંસ્થાઓ અને તેની વ્યવસ્થા વગેરેનો ખારીક અભ્યાસ કરીને આવ્યા હતા. સ્વામીજીના કહ્યા પ્રમાણે મઠની સઘળી આંતરૂ વ્યવસ્થા તે રાખતા હતા. અમેરિકામાં તેમની હાજરીની જરૂર હતી પણ રામકૃષ્ણ મિશનનું મુખ્ય મથક બેલુર-મઠ હતું અને તેની વ્યવસ્થા પ્રથમ સારા પાયા ઉપર મૂકાવી જોઈએ એવો સ્વામીજીનો વિચાર હોવાથી તે કામ કરવાને માટે શારદાનંદને બોલાવવામાં આવ્યા હતા. શિષ્યોના અધ્યયનને માટે વર્ગો લેવામાં આવતા હતા અને તેમાં સંસ્કૃત સાહિત્ય તથા પૂર્વ અને પશ્ચિમનાં તત્ત્વજ્ઞાનનો અભ્યાસ કરાવવામાં આવતો. વળી ધ્યાન, યોગાદિને માટે પણ અમુક સમય રાખવામાં આવ્યો હતો. અભ્યાસ કરાવવાનું કામ શારદાનંદને સોંપવામાં આવ્યું હતું અને મઠનું ખીજું કામકાજ યુવાન બ્રહ્મચારીઓ અને સાધુઓને સોંપવામાં આવ્યું હતું. તેઓ પોતાની મેળે સઘળા કામની વ્યવસ્થા કરી લેતા. સ્વામીજીનો વિચાર એવો હતો કે જ્યાં સુધી તેમને સ્વાતંત્ર્ય આપવામાં નહિ આવે અને જ્યાં સુધી તેમને માથે જવાબદારી સોંપવામાં નહિ આવે ત્યાં સુધી

તેઓ સ્વામીની બનશે નાહ, જેથી યુવાન સાધુઓ અને બ્રહ્મચારીઓનું એક મંડળ બનાવીને તેઓ દર મહિને મંડળનો એક અધ્યક્ષ પોતાનામાંથી નીમે અને તે અધ્યક્ષ મઠની સંવર્ણ જરૂરીઆતોને માટે જવાબદાર રહે એવી યોજના કરવામાં આવી હતી. આ અધ્યક્ષ કામની વહેંચણી કરતો અને તેના કલા પ્રમાણે સર્વે પોત પોતાની દરરોજની ફરજો બજાવતા. દરેક જણને દિવસમાં કેટલોક સમય સાધના કરવાને માટે આપવામાં આવતો. અધ્યક્ષની દેખરેખ નીચે મઠનું સંવર્ણ કાર્ય વ્યવસ્થાસર અને સફાઈખંધ કરવામાં આવતું. માંદા માણસોની પણ ભરાખર માવજત કરવામાં આવતી. મઠના સાધુઓનું કાર્ય જોઈને સ્વામીજીને હવે સંતોષ થવા લાગ્યો. સ્વામીજી સર્વેના નેતા હતા, સર્વેના આદર્શ હતા અને સર્વે બાળ-તોમાં ભાગ લેતા હતા. ધડીકમાં પોતાના શિષ્યો સાથે તે વર્ગોમાં બેસતા, ધડીકમાં મઠનું કાર્ય કરતા અને બ્રહ્મચારીઓને સલાહ આપતા; અને ધડીકમાં સર્વેને ઉત્તેજન ભર્યા શબ્દોથી શાખાશી આપતા જણાતા.

એ દિવસોમાં સ્વામીજી મુખ્ય કરીને સંન્યાસીના જીવનના આદર્શો અને રહેણી કરણી વિષેજ શિષ્યોને બોધ આપતા જણાતા. તે તેમને સંન્યાસીની ફરજો સમજાવતા અને સંન્યાસરૂપી જે મહા-વ્રત તેમણે લીધેલું હતું તેની જવાબદારીઓ તેમના મનમાં ખૂબ ઠસાવતા. સંન્યાસીના જીવનનું ગૌરવ અને તેની શક્તિઓ પણ સાથે સાથે તેમની દૃષ્ટિએ લાવતા. સ્વામીજી તેમને વારંવાર કહેતા કે “તમારું બ્રહ્મચર્ય તમારી નસોમાં વ્યાપી રહેલા અગ્નિના જેવું તેજસ્વી હોવું જોઈએ. યાદ રાખો કે મુક્તિ અને જનસેવા એ તમારો આદર્શ છે.” જગતના મુખને માટે પોતાના મુખનો ત્યાગ કરવો એનુંજ નામ વૈરાગ્ય છે.

તેઓ ઉપદેશતા કે આત્મશ્રદ્ધાવાળા મનુષ્યને માટે કશુંએ અશક્ય નથી. તે દર્શાવતા કે “જગતનો આખો ઇતિહાસ થાકાંક આત્મશ્રદ્ધાવાળાં મનુષ્યોનોજ ઇતિહાસ છે. એ આત્મશ્રદ્ધાથી તમારામાં જે દેવત્વ જગૃત થાય છે તેના વડે તમે ગમે તે કરી શકો તેમ છો. એ અપરિમિત શક્તિને પ્રગટાવવાને જો તમે પુરે-પુરો પ્રયાસ ન કરો તોજ તમે નિષ્ફળ થાવ. આત્મશ્રદ્ધાને ખોનાર મનુષ્ય કે પ્રજાનો જલદીથી નાશ થઈ જાય છે.”

“પ્રથમ તમારા પોતાનામાં શ્રદ્ધા રાખો અને પછી ઇશ્વરમાં. આત્મશ્રદ્ધાવાળાં સુદૃઢ મનુષ્યો આખા જગતને ધૂળવવાને શક્તિ-માન છે. લાગણીવાળા હૃદયની, વિવેકવાન બુદ્ધિની અને કામ કરવાને સશક્ત શરીરની આપણને મરફર છે. જ્યારે બુદ્ધિ કંઈક કહે અને હૃદય કંઈક કહે ત્યાં હૃદયનુંજ કહું કરો.”

સ્વામીજી તેમને વારંવાર સમજવતા કે ખરેખરો લાગી હોય છે તેજ જમતમાં મોટાં કાર્યો કરી શકે છે. માટે ખરેખરા સાધુના લક્ષણ-વૈરાગ્ય, પવિત્રતા અને સાદાઈ-એ સર્વેનો સુયોગ આપણે આપણામાં સાધવો જોઈએ. સ્વામીજી એમજ માનતા હતા કે સ્વાર્થ દૃષ્ટિથી કરેલું કામ કામજ નથી. પારમાર્થિક દૃષ્ટિએ કરેલું કાર્યજ નિત્ય અને શ્રેષ્ઠ ફળને આપનાર નિવડે છે.

લોકસેવા કેવી રીતે કરવી એ વિષે સ્વામીજી અનેક વાર ચર્ચા કરતા. અપંગ અને નિરાધારોનું પોષણ કરવું, આપણના સમયમાં આશ્રય આપવો, માંદાઓની માવજત કરવી, બાધિથી દૂષિત થયેલા ગામમાં સુખકારી સ્થાપવાના ઉપાયો યોજવા, અના-શાશ્રમો ઉઘાડવાં, દવાખાનાં સ્થાપવાં, કેળવણીનાં મથકો બંધાવવાં એવી એવી અનેક બાબતોને તે તેમના શિષ્યોના મગજમાં ઠસાવતા. સ્વામીજીના આગ્રહથી એ સઘળી બાબતો રામકૃષ્ણ મિશનના કાર્ય-

કમમાં દાખલ કરવામાં આવેલી છે. આજે પણ આપણે જોઈ શકીશું કે ભારતવર્ષના અનેક ભાષામાં રામકૃષ્ણ મિશનના સાધુઓ મહાશય કાર્ય બજાવી રહેલા છે. કોઈપણ સ્થળેથી દુઃખનો કે આફતનો પોકાર આવ્યો કે તરતજ બેલુર મઠના સાધુઓ સહાય આપવાને તે સ્થળે જઈ પહોંચે છે અને દુઃખીઓનાં દુઃખ હરે છે.

મઠમાં શિષ્યોને ફક્ત ધાર્મિક કે વ્યવહારિક વિષયોનું મોઢા-તુંજ જ્ઞાન આપવામાં આવતું એમ નહિ, પણ તેમની પાસે બાગનું કામ કરાવવામાં આવતું, તથા ઢોર અને બીજાં પશુઓને કેવી રીતે સંભાળવાં અને ઉછેરવાં તે પણ તેમને શીખવવામાં આવતું. તેમની રસવૃત્તિ ખીલવવાને તેમને સંજીત શિખવવામાં આવતું. વળી તેમની શારીરિક ઉન્નતિ સાધવાને સ્વામીજી તેમની પાસે કસરત કરાવતા અને હોડી હંકારાવતા. તે કહેતા કે “ ધાર્મિક પુરુષોમાં-થીજ મારે ખલાસીઓ અને ખાણુ ખોદનારાઓની ફોજ ઉભી કરવી છે. એથી કરીને મારા દીકરાઓ, તમારી જુવન્યોને બળવાન બનાવે-યોગીઓ બલે શરીરને દુર્બળ કરે, પણ જેમને કામ કરવાનું છે તેમણે તો બાહુઓને વજ્ર સમાન બનાવવા જોઈએ. ” વળી શિષ્યો હિંદના સામાજિક અને ધાર્મિક સવાલો ઉપર પુરેપુરો વિચાર કરતાં શિષ્યે અને પૂર્વ-પશ્ચિમનાં આદર્શોના સુયોગ સાધી શકે તે માટે સ્વામીજી તેમની પાસે તે બાબતોનો અભ્યાસ પણ કરાવતા.

અખંડ બ્રહ્મચર્યની સાથે વૈરાગ્યનું પાલન કરવાથી હૃદયમાં જ્ઞાનનો શ્રેષ્ઠ પ્રકાશ પડી રહે છે અને આત્માનો સાક્ષાત્કાર સત્વર થાય છે, એ વાતને શિષ્યોના મગજમાં ઠસાવવાનું સ્વામીજી કદીએ ચુકતા નહિ. સાધુઓએ પોતાના જીવનમાં પ્રકૃતિ સામે અનેક પ્રકારનાં યુદ્ધ કરવાનાં છે અને આંતરૂ વૃત્તિઓ ઉપર જય મેળવવાનો છે, માટે તેમણે સાત્વિક તપસ્યા કરીને મનોનિગ્રહ અને એકાગ્રવાને

સાધવાનાં છે; વગેરે બાબતોને પણ સ્વામીજી સારી રીતે સમજ-
વતા. કોઈ શિષ્યને એકાંતમાં ધ્યાન કે તપ કરતો જોઈને તે ધણીજ
ખુશી થતા. એક વખતે એક સંસારી પુરુષે એક આધ્યાત્મિક
પ્રશ્ન કરતાં સ્વામીજીએ કહ્યું કે “જાઓ અને તમારા ચિત્તની શુદ્ધિ
કરવાને તપ કરો, એટલે પછીથી તમારે આવા પ્રશ્નોજ નહિ
કરવા પડે.”

બ્રહ્મચર્યાશ્રમનું સખ્ત પાલન સર્વેએ કરવું એવો સ્વામીજીનો
દૃઢ આગ્રહ હતો. બ્રહ્મચારી તરીકે તેઓએ સખ્ત નિયમો પાળવા
અને બ્રહ્મચર્યાશ્રમને માટે દર્શાવેલા આહાર વિહારના નિયમો પ્રમા-
ણેજ જીવન ગાળવું એવો સખ્ત હુકમ સ્વામીજીએ સર્વેને કરી
દીધો હતો.

તેઓ કહેતા કે બ્રહ્મચર્યાશ્રમનું ખરોખર પાલન કર્યા પછી ગૃહ-
સ્થાશ્રમી થવું કે સંન્યાસી થવું એ દરેકની મરજીની વાત છે, પણ ઢોંગી
સાધુ બનીને સંન્યાસાશ્રમને લાંછન લગાડવું એ તો અતિશય ખરાબ
હોઈ એના કરતાં તો ગૃહસ્થાશ્રમી થવું હજાર દરજ્જે સાફ છે. વળી
તેમણે સવારમાં વહેલા ઉઠવું. સંધ્યાવંદનાદિ તથા ધ્યાન નિયમિત
રીતે કરવું. તપસ્યા કરવામાં પણ ખાસ કરીને અમુક સમય ગાળવો.
શરીરને આરોગ્ય રાખવાને પુરતો પ્રયાસ કરવો. ભોજન લેવામાં
નિયમિત થવું. હંમેશાં તેમણે ધાર્મિક વિષયો ઉપરજ વાતો કરવી, પશ્ચિ-
મના મઠોમાં વર્તમાનપત્રો વાંચવામાં આવે છે તે પણ તેમણે કેટલોક
વખત પડયું મૂકવું અને ગૃહસ્થાશ્રમીઓ જોડે પણ વધારે બળવું નહિ,
એવો બોધ પણ સ્વામીજી આપતા. વળી તેઓ કહેતા કે સંસારી
મનુષ્યોએ મઠના કામમાં જરાએ હાથ ધાલવાનો નથી. સંન્યાસીને
ધનવાન લોકોનું કશુંએ કામ નથી. તેણે તો દીનદુઃખી પ્રત્યેજ દરજ્જ
ભજવવાની છે. આપણા દેશના સંન્યાસીઓએ ધનવાનોને માન આપી

તેમની પાસેથી આશ્રયની ઇચ્છા રાખવા માંડી તેથીજ આજે આખો સંન્યાસાશ્રમ બગડી રહેલો છે. ખરા સંન્યાસીએ તો એ વાતથી દૂરજ રહેવું જોઈએ. એવા વર્તનવાળા સંન્યાસી વેશ્યાના જેવા હોઈ તેનો સંન્યાસ મિથ્યા ઢાંગરૂપજ છે. શ્રીરામકૃષ્ણ મહાકાળી પ્રત્યે રોષને પ્રાર્થના કરતા કે જેમણે કામિની-કાંચનનો ત્યાગ કરેલો છે એવા માણસોનેજ તે તેમની પાસે વાત કરવાને મોકલે. તે કહેતા કે “સામાન્ય રીતે સંસારીઓ કદીએ પ્રમાણિક હોઈ શકે નહિ. તેમને હંમેશાં કંઈને કંઈ સ્વાર્થ વળગેલોજ હોય છે. કોઈપણ ધાર્મિક સંસ્થાનો નેતા થઈને ખેસનાર ગૃહસ્થાશ્રમી ધર્મને નામે પોતાનોજ સ્વાર્થ સાધવાને મથે છે. પરમાર્થને જોયે તે સ્વાર્થને છુપાવે છે અને આખરે પરિણામ એ આવે છે કે તે સંસ્થા અંદરથી તદ્દન નિઃસત્વ અથવા સડેલી બની રહે છે. ગૃહસ્થાશ્રમીઓના ઉપરીપણા નીચે આવતી સઘળી ધાર્મિક સંસ્થાઓની એવીજ સ્થિતિ થાય છે. વૈરાગ્ય વગર ધર્મ ઠકા સૂકતોજ નથી.”

શ્રીરામકૃષ્ણનું આ કહેવું સ્વામીજી કહી સંભળાવીને પછી કહેતા કે આ ઉપરથી બ્રહ્મચારીઓએ અને સંન્યાસીઓએ પોતાને ગૃહસ્થાશ્રમી કરતાં ચ્હડીયાતા માની લઈ દુલાઈ જવાનું નથી. કારણ કે કેટલાક ઉત્તમ ચારિત્રવાળા ગૃહસ્થાશ્રમીઓ તેમના બહાલામાં બહાલા મિત્રો હતા અને તેમનું જીવન સંન્યાસીઓને પણ આદર્શરૂપ થઈ પડે તેવું હતું. સ્વામીજી કોઈ કોઈવાર કહેતા કે “આદર્શ ગૃહસ્થાશ્રમીની મહત્તા હું સારી પેઠે સમજું છું. એવો ગૃહસ્થાશ્રમી પોતે વસ્તુઓનો સદુપયોગ કરતાં શિખે છે અને પોતાના વર્તનથી બીજાઓને પણ શિખવે છે. આ પ્રમાણે કેટલાક મનુષ્યોને માટે ગૃહસ્થાશ્રમ એ ઉત્તમ માર્ગ હશે, પણ જેણે સંન્યાસ મહણ્ય કર્યો છે તેણે તો જેમ વિષયોને વિષ સમજીને તેનાથી દૂર રહેવાનું છે તેજ પ્રમાણે વિષયાસક્ત

મૃદસ્થાશ્રમીઓથી પણ તેણે છેટાજ રહેવું જોઈએ. ”

ભારતવર્ષમાં સૌને શેઠજ થવું ગમે છે, કોઈને નોકર થવું ગમતું નથી. સૌ કોઈને નેતા થવાનું મન થાય છે, પણ નેતા બનવા માટે નેતાને તાણે રહીને કામ કરવું જોઈએ તે કોઈને ગમતું નથી. એ દુર્બુણ બ્રહ્મચારીઓમાં ન પેસે તે માટે સ્વામીજી તેમને કહેતા કે “કહો, તમારા દેશમાં મારે શું કાર્ય કરવું? અહીં તો દરેક જણ નેતાજ થવાનું ઇચ્છે છે અને કોઈને તાણે રહીને કામ કરવું ગમતું નથી. મોટાં કાર્યો કરવામાં નેતાની આજ્ઞાનું બરાબર પાલન થવુંજ જોઈએ. જો મારા ગુરુભાઈઓ અને એમજ કહે કે મારે આજથી મક્કી ગટર સાફ કર્યા કરવી તો તમે નક્કી જાણજો કે જરાક પણ ઉં કે ચું કર્યા વગર હું તેમના હુકમને તાણે થાઉં. જે મનુષ્ય પ્રથમ સારા આજ્ઞાધારક બની શક્યો હોય છે તેજ મોટો નેતા અથવા નાયક થઈ શકે છે.”

એક દિવસે સાંજે આમ તેમ ફરતે ફરતે સ્વામીજી એકદમ અટકી ગયા અને પોતાના એક શિષ્યને કહેવા લાગ્યા કે:—“મારા દીકરા, સાંભળ. શ્રીરામકૃષ્ણ જગતમાં આવ્યા અને તેમણે પોતાનું આખું જીવન અપિલ વિશ્વને માટે અર્પણ કર્યું. હું પણ મારા જીવનનો ભોગ આપીશ. તમે અને તમારામાંના દરેક જણ એ પ્રમાણેજ કરજો. આ બધાં કાર્યો તો હજી માત્ર શરૂઆતજ છે. તમે ખત્રીથી માનજો કે સ્વદેશ કાર્ય કરવામાં આપણે જે પસીનો ઉતારીશું અથવા જે રક્ત આપણે રેડીશું તે પસીનો કે રક્તમાંથી મોટા વીર કાર્યદક્ષ પુરુષો અને પ્રભુના યોદ્ધાઓ ઉત્પન્ન થશે અને તેઓ આખા જગતમાં મોટો ફેરફાર કરી મૂકશે. આ વાત કહીએ તમે બૂલી જશો નહિ કે સમાજસેવા અને ઈશ્વરનો સાક્ષાત્કાર એજ સાધુઓનો આદર્શ છે. તેને વળગી રહો. અને પછી જો

બહાદુર સંન્યાસીઓ, વૈરાગ્યનો ભગવો ઝુંડો—શાંતિ, મુક્તિ અને આનંદની ધ્વજ-હાથમાં ધરીને તમારે માર્ગે વિચરો. અને તે ક્યાં સુધી કે જ્યાં સુધી દરેકે દરેક પ્રદેશમાં જ્ઞાનનો પ્રકાશ ફેલાઈ રહે, જ્યાં સુધી જગતનાં સર્વેઓ પુરૂષો બંધનોથી મુક્ત થાય અને સંપૂર્ણ આનંદમાં નવીન જીવનનો આરંભ કરે ત્યાં સુધી.”

વૈદનાથ જમ આબ્યા પછી સ્વામીજીની તખ્તીયત કંઈક ઠીક થઈ હતી અને તેમના મનમાં લોકકલ્યાણની અનેક યોજનાઓ રમી રહી હતી. તેમનામાં પુષ્કળ જીલ્સો લોકહિતનાં કાર્યોમાં વહેવાને ઉછાળા મારી રહ્યા હતા. વૈદનાથથી આબ્યા પછી તરતજ સ્વામીજીએ મઠના સાધુઓને એકઠા કર્યા અને તેમને કહ્યું કે જેમ કાષ્ટરના શિષ્યો લોકોને ઉપદેશ કરવાને માટે નીકળી પડ્યા હતા તેમ તમે પણ નીકળી પડો અને શ્રીરામકૃષ્ણનો સંદેશ સર્વત્ર ફેલાવી મુકો. સ્વામીજીએ પોતાના શિષ્યો-સ્વામી વિરજનંદ અને પ્રહ્લાનંદ-ને કહ્યું કે તમે ઢાકા જાઓ અને તમારું કાર્ય શરૂ કરો. વિરજનંદ કહેવા લાગ્યા કે “સ્વામીજી, હું તો પ્રભુના નામ સિવાય બીજું કંઈ પણ જાણુતો નથી; હું શેનો બોધ કરીશ?” સ્વામીજી બોલી ઉઠ્યા “ત્યારે લોકો પાસે જમને તેવુંજ કહો, કેમકે એ પણ એક મોટો ઉપદેશજ છે.”

કાષ્ઠપણ પ્રકારે કામ કરો, મારા દિકરા, કામ કરો. તમારા ખરા અંતઃકરણથી કામ કરો. અને ફળની આશા રાખશો નહિ. બીજાઓને માટે કાર્ય કરતે કરતે નરકે જવાય તોપણ શું થયું? એવી રીતે મળેલું નરક પણ બીજા સકામ બાવે કરોડોનાં દાન કે જન્મારા સુધી જપ તપ કર્યા કરનારાઓને મળનારા સ્વર્ગ કરતાં અનેક ગણું ઉન્નતિ તથા આનંદને આપનારું થઈ રહેશે. પછીથી સ્વામીજીએ એ બે શિષ્યોને પૂજા કરવાની ઓરડીમાં બોલાવ્યા અને ત્રણે જણુ ધ્યાનમાં બેઠા. ધ્યાનમાંથી ઉઠ્યા પછીથી સ્વામીજી ગંભીરપણે

બોલ્યા “હું હવે મારી શક્તિ તમને આપું છું. પ્રભુ તમને સહાય કરશે.” એમ કહીને સ્વામીજીએ તેમને કેટલીક સુચનાઓ આપી અને પછી એ શિષ્યો ગુરુનો આશિર્વાદ લઇને ઢાકા તરફ વિદાય થયા.

સ્વામીજીની તીવ્ર ઇચ્છા એવી હતી કે મઠમાં વેદ, ઉપનિષદો, વેદાન્ત સુત્રો, ગીતા અને બીજાં શાસ્ત્રોનો પુરેપુરો અભ્યાસ થવો જોઇએ. સ્વામીજી જાતે પણ આ વખતે સંસ્કૃત સાહિત્ય અને શાસ્ત્રોનો વધારે ઉડા અભ્યાસ કરવા મંડી પડ્યા હતા. તે પોતે જાતેજ પાણિનિકૃત અષ્ટાધ્યાયી શિષ્યોને શિખવતા હતા. વળી આ દિવસોમાં તે કેટલાક સંસ્કૃત શ્લોકો પણ બનાવતા હતા. તેઓ સંસ્કૃતમાં કવિતાઓ રચતા. તેમનું બનાવેલું એક સંસ્કૃત સ્તોત્ર અત્યારે પણ મઠમાં શ્રીરામ-કૃષ્ણની આરતી વખતે બોલવામાં આવે છે. શિષ્યો સાથે સ્વામીજી કેટલોક વખત સંસ્કૃતમાંજ વાત કરતા. સ્વામીજીની મધુર વાણી, બોલવાની છટા અને ઉડા સંસ્કૃત અભ્યાસ વિષે તેમના એક શિષ્ય બાપુ શરદચંદ્ર નીચે પ્રમાણે લખે છે:—“જાણે કે સાક્ષાત્ સરસ્વતી દેવીજ તેમના મુખમાં આવીને બેઠી હોય તેવુંજ અમને લાગતું હતું. સંસ્કૃતમાં બોલવાની સ્વામીજીની છટા એવી અદ્ભુત અને જુસ્સાદાર હતી, કે મોટા પંડિતોને પણ તેવી સુંદર રીતે વાત કરતાં મેં કદી જોયા નથી.” સ્વામીજી સંસ્કૃતમાં કવિતા લખતા અને પછીથી શિષ્યને તે આપતા અને કહેતા કે “આને તપાસી જુઓ અને હંદાનુપ્રાસમાં કંઈ જુલ હોય તો તેને સુધારો. તમે જાણો છો કે લખતી વખતે વિચારમાં હું મશગુલ થઇ રહેલો હોઉં છું અને તેથી વખતે બ્યાક-રણની જુલો કરી દઉં છું.” સ્વામીજીની અગાધ શક્તિ આગળ બાપુ શરદચંદ્રનું જ્ઞાન સમુદ્રમાં એક ટીપા જેવું હતું. છતાં સ્વામીજીને ઉપર પ્રમાણે બોલતા સાંભળીને તે કહેતા કે “મહારાજ, સંસ્કૃત ભાષા ઉપર આપે કેટલો બધો કાપુ મેળવેલો છે તે સર્વે જાણે છે. જેને

તમે વ્યાકરણની જુલો કહો છો તે તો રૂઢિઓએ સાહિત્યના પ્રદેશમાં લીધેલી છુટજ છે.” સ્વામીજી પોતે જે ઠંઠ લખતા તે તરફ પછી મમત્વ રાખતા નહિ. જે ઠંઠ લખાયું હોય તે બીજાને સોંપી દેતા અને પછીથી તે માણસ તેમાં સુધારો વધારો કરે અને છપાવે કે ન છપાવે તેની તેમને દરકાર ન હોતી. હસ્તલિખિત પ્રત આપીને તે કહેતા કે “હવે તમારી નજરમાં આવે તેમ કરો. હવે એ વિષે મને કંઈપણ પૂછશો નહિ. તેને ફરીથી જોઈ જવા જેટલી પણ ધીરજ મારામાં નથી.” પોતાના લખેલા લેખોમાં કોઈ જાતનો ફેરફાર કરવામાં આવે તો તેની પણ સ્વામીજીને દરકાર ન હોતી. માત્ર વિચારોમાં ફેરફાર કોઈ કરે નહિ એટલુંજ તે જ્ઞેતા. લેખો લખવાના મંબંધમાં સ્વામીજી કહેતા કે “થોડાકમાં બહુ બહુ અલંકારો અને ભાવો ધુસારી દબને લેખો લખવા નહિ, એવું સાહિત્ય આપણા દેશમાં ધણું છે, તોપણ આપણા સાક્ષરો એવા લટકા મટકા દર્શાવ્યા વગર કશુંજ લખી શકતા નથી. પરિણામ એ આવ્યું છે કે દેશમાં તેથી બાવલાપણું વ્યાપી રહેલું છે. સામર્થ્ય, ભાષા સામર્થ્ય, આપણને તો સામર્થ્યનીજ જરૂર છે. તમે તમારા કાર્યથી અને લેખોથી પુરૂષાર્થનેજ પ્રેરો. એનીજ આજે આપણને જરૂર છે. હું ખંભાળી બાપામાં એક પ્રકારની જીવસાથી ભરેલી નવીજ પદ્ધતિ દાખલ કરવાનો છું.”

આ વખતે મઠમાં એક ચિરસ્મરણીય બનાવ બન્યો. તે બનાવ સ્વામીજી અને નાગમહાશય વચ્ચેની મુલાકાત હતી. નાગમહાશય શ્રીરામકૃષ્ણના પરમ ભક્ત હતા. મઠમાં સ્વામીજીની પાસે અનેક મનુષ્યો આવતા અને તેઓ ધર્મ, તત્ત્વજ્ઞાન અને હિંદની ઉન્નતિ વિષે ચર્ચા કરતા. પણ નાગમહાશયની મુલાકાત જીવન પ્રકારની હતી. બંને શ્રીરામકૃષ્ણના ભક્તો; બંને પરમ પવિત્ર અને વૈરાગ્યશીલ; બન્ને કે મોટી મોટી બે શક્તિઓ એકઠી થતી હોય તેવાજ તેમનો મેળાપ

હતો. નાગમહાશય પ્રાચીન ગાર્હસ્થ્ય ધર્મની સાક્ષાત્ મૂર્તિ હતા અને સ્વામીજી અર્વાચીન સમયના આદર્શ સંન્યાસી હતા. નાગમહાશય પ્રભુભક્તિમાં ચઢતુર થઈ રહ્યા હતા અને સ્વામીજી અદૈતવાદની પરાકાષ્ટાએ પહોંચી મનુષ્યમાં રહેલા દેવત્વને પ્રગટાવી રહ્યા હતા. બંનેનું લક્ષ્ય-આદર્શ-સંન્યાસ અને આત્માનુભવ હતો. આવા બે મહાપુરુષોના મેળાપ ચિત્તાકર્ષક, બોધપ્રદ અને મોહકજ હોય એમાં આશ્ચર્ય નથી.

પરસ્પર નમસ્કાર થયા પછી નાગમહાશય બોલી ઉઠ્યા “જય શંકર, મારી આગળ સાક્ષાત્ શિવજીને જોઈને મારી જાતને હું ધન્ય ગણું છું.” એમ કહેતે કહેતે નાગમહાશય હાથ જોડીને સ્વામીજીની સામે ઉભાજ રહ્યા. સ્વામીજીએ તેમને ધણુંએ કહ્યું પણ તે બેઠાજ નહિ. સ્વામીજીએ તેમના કુશળ સમાચાર પૂછ્યા ત્યારે નાગમહાશય બોલ્યા કે “આ નકામા માંસ અને હાડકાંના ચેલાના સમાચાર કેવા ! મને તો અહીંઆં સાક્ષાત્ શિવજીનાં દર્શન કરીને ધણોજ આનંદ થાય છે.” એમ કહીને નાગમહાશય સ્વામીજીને સાષ્ટાંગ દંડવત્ પ્રણામ કરવા લાગ્યા. સ્વામીજી તેમને ઉઠાડીને વિનંતિ કરવા લાગ્યા કે “મહેરબાની કરીને આવું કરશો નહિ.” આ વખતે શિષ્યોના વર્ગમાં ઉપનિષદ્ શિખવાતું હતું. સ્વામીજી પોતાના શિષ્યોને કહેવા લાગ્યા કે “હમણાં વર્ગને બંધ કરો. બધાએ આવો અને નાગમહાશયનાં દર્શન કરો.” સમ્રાજા શિષ્યો ત્યાં આવ્યા અને નાગમહાશયની આસપાસ વીંટળાઈને બેસી ગયા. સ્વામીજી સર્વને કહેવા લાગ્યા “જુઓ, નાગમહાશય ગૃહસ્થાશ્રમી છે, પણ એમને શરીર કે જગતનું ભાન નથી. એ હમેશાં પ્રભુભક્તિમાંજ લીન રહે છે. ભક્તિમાં લીન થએલો પુરુષ કેવો હોય તેનું આ જીવંત દર્શાવ છે.” સ્વામીજી નાગમહાશયને અરજ કરવા લાગ્યા કે “કૃપા કરીને શ્રીરામકૃષ્ણ વિષે

કંઠક કહો. ” નાગમહાશય નમ્રતાથી કહેવા લાગ્યા “ હું શું કહું ? તેમના વિષે કંઠપણ્ય કહેવાને હું ના લાયક છું. પ્રભુના અવતાર શ્રીરામકૃષ્ણની લીલામાં ઉત્તમ ભાગ ભજવનાર મહાવીર (સ્વામીજી) નાં દર્શનથી મારી જાતને પવિત્ર કરવાને માટેજ હું અહીં આવેલો છું. શ્રીરામકૃષ્ણનો જય હો, જય હો. ” સ્વામીજી બોલ્યા “ આપણા ગુરુને તમેજ ખરી રીતે ઝોળખ્યા છે. અમે તો આમ તેમ બાથડીયાં મારીએ છીએ. ” નાગમહાશયે ઉત્તર આપ્યો “ કૃપા કરીને એવું બોલશો નહિ. તમે પણ શ્રીરામકૃષ્ણનીજ મૂર્તિ છો. તમે બંને એકજ શિક્ષકની બે બાજુઓ છો. પ્રભુએ જેને આંખો આપી હશે તેજ તે બેધ શકશે. ”

થોડીવાર પછી સ્વામીજી બોલ્યા “ તમે જે મઠમાં આવીને રહો તો કેવું સાઈ થાય ! આ છોકરાઓને તેમનું આરિચ્છ ધડવાને ઉત્તમ જીવંત નમુનો મળે. ” પ્રભુના પરમ ભક્ત પ્રભુનું શરણ લેતા બોલી ઉઠ્યા, “ જમતનો ત્યાગ કરવાનું મેં એકવાર શ્રીરામકૃષ્ણને પૂછ્યું હતું. તેમણે કહ્યું ‘ સંસારનો ત્યાગ કરશો નહિ ’ તેથીજ હું તે પ્રભાણે રહ્યો છું. તમે તેમનાં બાલખન્ડ્યાં હોધ બધાનાં દર્શન કરવાને કોઇ કોઇવાર અહીં આવીને લાભ લઉં છું. ” સ્વામીજી તેમને ઘેર આવવાની ઇચ્છા ધરાવતા હતા એવું જાણીને નાગમહાશય ધણીજ આનંદથી બોલ્યા, “ અરે તે દિવસ ક્યારે આવશે ! માઈ એવું સદ્ભાગ્ય ક્યાંથી ? તમારા પગની રજથી એ સ્થળ પવિત્ર થશે અને કાશીધામ બની રહેશે. જેની આંતરુ દષ્ટિ પવિત્ર થઇ નથી તે તમને શું ઝોળખી શકે ? તમે કોણ છો તે એ શું જાણી શકે ? માત્ર શ્રીરામકૃષ્ણજ તમને બરાબર ઝોળખતા હતા. બીજાઓ તો માત્ર તેમણે તમારા વિષે જે કહેલું છે તેનેજ માને છે. તેઓ જાતે તમને બરાબર ઝોળખી શક્યા નથી. ”

સ્વામીજી—આપણા દેશને જગૃત કરી મૂકવો એજ હવે

મારી ઇચ્છા છે. આ મહાકાવ્ય, મહાખળવાન ભારતભૂમિ અજીત આત્મશ્રદ્ધાને ખોદને બર ઉધમાં પડેલી છે. બહારથી તે શૂંત્રવત દેખાય છે. આપણે જો તેને તેના સનાતન ધર્મની મહત્તા અને તેમાં રહેલા અન્યેય બળ-પરાક્રમનું જ્ઞાન કરાવીએ તો આપણે અને આપણા શુરએ નકામો અવતાર લીધો એમ ન કહેવાય. માત્ર એટલી એજ ઇચ્છા રહેલી છે. મુક્તિનો વિચાર પણ તેની આગળ તુચ્છ લાગે છે. અને તમે આશીર્વાદ આપો કે તે બાબતમાં હું વિજયી નિવડું.

નાગમહાશય—શ્રીરામકૃષ્ણ તમને સદાએ આશિર્વાદ આપ્યાજ કરે છે. તમારી દૃષ્ટિને કોણ રોકી શકે તેમ છે ? તમારી ઇચ્છા અને શ્રીરામકૃષ્ણની ઇચ્છા એકજ છે. જય શ્રીરામકૃષ્ણ.

સ્વામીજી—તે કામ કરવાને માટે ધણા સશક્ત શરીરની જરૂર છે. મારું શરીર જો તેવું સશક્ત હોત તો કેવું સાંડું થાત. જુઓ, હિંદમાં આવ્યા પછીથી આ શરીર કેવું બગડી ગયેલું છે ? એથી કાર્યની યોજનાઓ પણ મંદ પડી ગયેલી છે. યુરોપ અને અમેરિકામાં રહ્યો ત્યાં સુધી મારું શરીર ધણું સાંડું હતું.

નાગમહાશય—આપણા શુર કહેતા હતા કે શરીર ધારણ કરવા બદલ દુઃખ અને બ્યાધિના રૂપમાં આપણે કર આપવો પડે છે. પણ તમારું શરીર તો સોના ઝવેરાતની પેટી કરતાં પણ વધુ કિમતી છે. તેથી એની તો બહુજ સંભાળપૂર્વક દેખરેખ સૌએ રાખવી જોઈએ. જગતને એ કેટલું ઉપયોગી છે તે કોણ જાણે છે ?

સ્વામીજી—મઠનો દરેક માણસ ધણીજ પ્રીતિથી મારી સંભાળ લે છે.

નાગમહાશય—જો તમારી સેવા કરે છે તેમને ધન્ય છે. કારણકે તેથી તેઓ પોતાનું કલ્યાણ સાધે છે, એટલુંજ નહિ પણ તેઓ સમસ્ત જગતનું પણ કલ્યાણ કરે છે. જાણ્યે કે અજાણ્યે તેઓ અવસ્થ તેમજ કરે છે.

ઉપરના શબ્દો નાગમહાશયના મુખમાંથી ધણાજ આવ સાથે અને

અંતઃકરણની લામણીથી નીકળી રહ્યા હતા. નાગમહાશયનો ભાવ વર્ણવવો મુશ્કેલ છે. જે મનુષ્યો તે મુલાકાત વખતે હાજર હતા તેઓજ જાણે છે કે એ બંને મહાપુરૂષો એક બીજાને માટે કેટલી લાગણી ધરાવતા હતા અને તેઓ એક બીજાને કેવા ઉપયોગી સમજતા હતા. મહાપુરૂષોજ મહાપુરૂષોની યથાર્થ મહત્તા સમજી શકે છે. સામાન્ય મનુષ્યોને તેનો પુરેપુરો ખ્યાલ હોતો નથી. નાગમહાશય પોતાના વિચારોને એવા ભાવથી દર્શાવતા કે શ્રીતાઓ તેમની વાણીથી ગળગળા થઈ જતા અને અશ્રુપાત પામી કરતા. સ્વામી વિવેકાનંદને તે શિવનો અવતાર માનતા અને તેથી કરીને તેમના વિષે જે શબ્દો તે ઉચ્ચારતા તે અંતઃકરણના પુરા ભાવથીજ બહાર આવીને શ્રીતાઓનાં હૃદયમાં કોતરાઈ જતા. એકવાર તેમને પૂછવામાં આવ્યું હતું કે “શ્રીરામકૃષ્ણ ભગવાનનો અવતાર હતા કે નહિ ?” જવાબમાં તેમણે કહ્યું હતું કે “શ્રીરામકૃષ્ણની તો વાતજ શી ! હું તેમના દરેક શિષ્યને પ્રભુનોજ અવતાર ગણું છું.”

એકવાર શ્રીમતી સરલાદેવી બી. એ. ના સાંભળવામાં આવ્યું કે સ્વામીજી ધણી સારી રસોઈ કરી શકે છે. તેમણે તે વાત નિવેદિતાને કહી. સ્વામીજીને એ વાતની ખબર પડી એટલે તેમણે બંનેને મઠમાં જમવાને વાસ્તે બોલાવ્યાં અને પોતાને હાથે સારી સારી વસ્તુઓ બનાવીને તેમને જમાડ્યાં. તેમની સાથે વાત કરતે કરતે સ્વામીજીએ નિવેદિતાને કંઈક કામ બતાવ્યું. નિવેદિતાએ તે કામને પોતાની ફરજ અને ગુરૂની સેવા સમજીને ધણીજ રાજી ખુશીથી કરવા માંડ્યું. સરલાદેવીના ગયા પછી સ્વામીજી સર્વેને કહેવા લાગ્યા કે “એજ સમયે નિવેદિતાની પાસે કામ કરાવવાનું કારણ એ હતું કે કલકત્તામાં કેટલાંક શિક્ષિત સ્ત્રીપુરૂષોનું માનવું એવું છે કે અંગ્રેજોનાં વખાણ કરીને અને તેમના કલા પ્રમાણે ચાલીનેજ મેં તેમને શિષ્ય બનાવ્યા

છે." ખરી વાત તો એજ હતી કે અંગ્રેજ સ્ત્રીપુરુષો સ્વામીજીના જ્ઞાન અને ચારિત્ર્યથી આકર્ષાઈને તેમના સમાગમ અને સેવા કરવાને આબ્યાં હતાં અને વેદાન્તની મહત્તા અને ઉપયોગિતા સમજ્યા પછીજ તેઓ સ્વામીજીનાં શિષ્યો થઈ રહ્યાં હતાં. શિષ્યો થયા પછી સ્વામીજી પ્રત્યે તેમનો ભાવ એટલો બધો હતો કે સ્વામીજી જે કાર્ય કરવાનું કહે તે કરવામાં તેઓ પોતાનું અહો ભાગ્ય માનતાં.

એક વખત હિંદુવાદી પત્રના માજી અધિપતિ પંડિત સખા-રામ ગણેશ દેઉરકર તેમના બે મિત્રો સાથે સ્વામીજીને મળવાને આબ્યા. તે મિત્રોમાંનો એક પંજાબનો રહીશ હોવાથી સ્વામીજી તેની સાથે પંજાબની જરૂરીઆતો વિષે વાત કરવા લાગ્યા. પંજાબમાં તે વખતે દુષ્કાળ પડ્યો હતો. તેની હકીકત સ્વામીજી પૂછવા લાગ્યા. એ પછી લોકોને કેળવણી કેવી રીતે આપવી, તેમની આર્થિક અને સામાજિક સ્થિતિ કેવી રીતે સુધારવી વગેરે વિષયો ઉપર વાત ચાલી. ત્યાંથી જતી વખતે તે પંજાબી ગ્રહસ્થ જરા ખેદની લાગણીથી કહેવા લાગ્યા કે "મહારાજ અમે તો ધર્મ વિષયક બાબતોને શ્રવણ કરવાના ઇરાદાથી આપની પાસે આગ્યા હતા, પણ કમનસીબે આખો વખત સામાન્ય વિષયો ઉપરજ વાત ચાલ્યા કરી." સ્વામીજીએ એ સાંભળીને ધણીજ ગંભીરતાથી કહ્યું કે, "સાહેબ, જ્યાં સુધી મારા દેશનો એક કુતરો પણ જીવ્યો હશે ત્યાં સુધી તેને ખવરાવવું અને તેનીજ સંભાળ લેવી એજ મારો ધર્મ બની રહેશે."

સ્વામીજીના જવાબથી ત્રણે સદ્ગૃહસ્થો સ્તબ્ધજ બની ગયા. સ્વામીજીના અવસાન પછી રા. દેઉરકર તેમના એક શિષ્યને કહેતા હતા કે સ્વામીજીના તે શબ્દો તેમના હૃદયમાં સદાને મારે કાતરાઈ રહેલા છે અને ખડું સ્વદેશભિમાન શું છે એ તે શબ્દોએજ તેમને શિખવેલું છે.

લગભગ તેજ સમયમાં વામન્ય પ્રાંતમાંથી એક પંડિત સ્વા-

મીજી જોડે વેદાન્ત વિષયક ચર્ચા કરવાને આજ્ઞા હતા. તે વખતે હિંદમાં ધણેખરે ઠેકણે છપ્પનીઓ દુષ્કાળ ચાલી રહેલો હતો. લોકોનું સંકટ ટાળવાને સ્વામીજીએ પોતાનાથી બનતા સધળા ઉપાય કરવા છતાં તેમને સંતોષ થાય તેટલું એ બાબતમાં તેમનાથી નહિ બની શકવાનો વિચાર એ સમયે તેમના મનમાં ચાલી રહેલો હોવાથી તેઓ જરા ખિન્ન હૃદયે બેઠેલા હતા. આ કારણને લીધે તે સમયે તે પંડિત સાથે શાસ્ત્રો ઉપર ચર્ચા કરવાને બદલે સ્વામીજી તેમને કહેવા લાગ્યા કે “પંડિતજી, પ્રથમ તો તપે આ સર્વત્ર વ્યાપી રહેલા દુષ્કાળનું દુઃખ ટાળવાનો પ્રયાસ કરો. તમારા દેશ બંધુઓ જીવ્યા છે અને તેઓ સુદી અનાજને માટે હૃદયને ચીરી નાંખે એવા પોકારો કરી રહેલા છે તેમને માટે તમારાથી બને તેટલું કર્યા પછી તમે સુખેથી વેદાન્ત ઉપર ચર્ચા કરવાને આવજો. ખીજાઓને આત્મવત્ સમજીને, હજારો જીવ્યાઓના પ્રાણ બચાવવાને, આપણે આપણા જીવનનો પણ ભોગ આપવો એ પણ વેદાન્તનું મુખ્ય રહસ્ય છે.”

શ્રીરામકૃષ્ણના બોધને કૃતિમાં મૂકવાને માટે રામકૃષ્ણ મિશને અનેક પ્રકારનાં કાર્યો આરંભેલાં છે તેમાંના એક અગત્યના કાર્યનું વર્ણન અત્રે આપવું આવશ્યક છે. તે કાર્ય શ્રીરામકૃષ્ણદેવના જન્મોત્સવની ઉજવણી છે. શ્રીરામકૃષ્ણનો જન્મદિવસ આખા બંગાળામાં મહોત્સવ તરીકે ભેખાય છે. તે દિવસને સધળા બંગાળીઓ ધણોજ પવિત્ર અને શુભ ગણે છે. શ્રીરામકૃષ્ણનો જન્મોત્સવ બેલુર મઠમાં દર સાલ ઉજવાય છે અને તે દિવસે બંગાળાના દરેક ભાગમાંથી જુદી જુદી ન્યાત જાત અને પંથના લોકો, પોતાનો બેદભાવ છુટીને ધણા ભક્તિભાવથી ત્યાં ઉતરી પડતા નજરે પડે છે. કલકત્તાના મોટા મોટા નામરિકો પણ તે ઉત્સવમાં ભાગ લે છે. શ્રીરામકૃષ્ણનો જન્મ દિવસ આખી બંગાળી પ્રજાને ધન્ય દિવસ મનાય

છે. એ દિવસે શ્રીરામકૃષ્ણના ભક્તો તેમની પૂજા કરવાને મઠમાં આવીને ધણા ભક્તિભાવથી તેમની છપ્પીની પૂજા કરે છે. વળી ધણા સાધુ, સંતો, ભક્તો, ઉપદેશકો અને ભજનિકો વગેરે પણ ભજન કરતા કરતા ત્યાં પ્રવેશ કરે છે અને આખા મઠને પોતાનાં ભજનોથી ગળવી મૂકે છે. તે દિવસે પવિત્ર ગંગામાં સ્નાન કરવાને સર્વે ળંગાળીઓ જાય છે અને બોકોનાં ટોળેટોળાંથી ગંગા નદીના બંને કિનારા ઉભરાઈ જતા નજરે આવે છે.

પોતાના ગુરુના જન્મોત્સવને દિવસે સ્વામી વિવેકાનંદ પવિત્ર જાનહવીમાં સ્નાન કરીને પછી ઉઘાડે પગે કોઈ વખત મૃદંગ વગાડતા તો કોઈવાર ભજન ગાતા અહીં તહીં વિચરતા સૌની નજરે આવતા હતા. જ્યારે તે કલકત્તામાં રહેતા હતા ત્યારે પણ એ દિવસે સવારમાં સ્નાન કરી ગળે મૃદંગ લટકાવી ઉઘાડે પગે ભજન ગાતા ગાતા કલકત્તાના મહોલ્લાઓમાં થઈને મઠમાં જતા. રસ્તામાં અસંખ્ય મનુષ્યોનાં ટોળે ટોળાં તેમની સાથે જોડાતાં. એ પ્રસંગે સ્વામીજીનો ભાવ કેવો હતો; એ વિશાળ હૃદયના મહાપુરુષના આત્મામાંથી કેવા અલૌકિક પ્રેમનો ઝરો વહી રહેતો હતો; એ ભાવ અને એ પ્રેમનું વર્ણન શબ્દોમાં આપવું અશક્ય છે. તે સમયે ત્યાં હાજર રહેલા અને સ્વામીજીના સમાગ્રમાં આવેલા પુરુષોજ તે ભાવનો ખ્યાલ આણી શકે તેમ છે. સ્વામીજી બે હાથ પહોળા કરીને સર્વને ભેટી પડતા અને પોતાનાથી નાનું હોય તેને તો ખોળામાંજ બેસાડી દેતા. સ્વામીજીનો એવો ભાવ જોઈને ધણા સુશિક્ષિત યુવાનો તેમની આસપાસ વીંટળાઈ વળતા, તેમની પાછળ પાછળ ફરતા અને “લેકચર, લેકચર” એવી યુમો પાડી રહેતા.

શ્રીરામકૃષ્ણના જન્મોત્સવને દિવસે રામકૃષ્ણ મિશનને સ્થાપેલા દરેક મઠ, વેદાન્ત મથકો, અનાથાશ્રમો વગેરે સર્વ સ્થળે જોડલા અને

તેહલા ગરિયોને સારી રીતે જમાડવાનું ધોરણ પણ ચાલુ કરવામાં આવ્યું હતું. એ દિવસે બેલુર મઠમાં વીસેક હજાર સ્ત્રીપુરુષોને ભોજન આપવામાં આવતું હતું. વળી ખીજાં મથકોમાં પણ એકંદરે આઠ દસ હજાર મનુષ્યોને ખવરાવવામાં આવતું હતું. હાલ પણ બેલુરમઠ અને ખીજાં મથકોમાં એ પ્રમાણેજ કરવામાં આવે છે. એ ઉપરાંત સર્વે મથકોમાં એ દિવસે પૂજા, ભજન, વેદોચ્ચારણ વગેરે ચિતાકર્ષક ક્રિયાઓ દ્વારા જનસમુહની ધર્મભાવના જાગૃત થાય તેમ કરવામાં આવે છે અને ત્યાં આવેલાં હજારો સ્ત્રી પુરુષોનો આત્મા સર્વત્ર વ્યાપી રહેલા પવિત્ર વાતાવરણથી ઉન્નત બને છે. આવા ઉત્સવો સંસારમાં પુરેપુરાં લુપ્થ થઈ રહેલાં સ્ત્રી પુરુષોને ધડીબર ધાર્મિક આનંદનો સ્વાદ ચખાડીને તેમને ધાર્મિક મેળાઓમાં, મંડળોમાં અને ક્રિયાઓમાં ભાગ લેતા કરે છે. મઠમાં એ દિવસે પ્રભુના નામનો ધોષ સર્વત્ર વ્યાપી રહે છે. ભક્તો અને સાધુઓ પૂજન કરી રહ્યા બાદ “શ્રીરામકૃષ્ણ કથામૃત” કે “ઓધવચન” માંથી અસરકારક હકીકતો લોકોને શ્રવણ કરાવે છે. આ સઘળી આગતો ત્યાં આવનાર મનુષ્યોના હૃદયમાં ધણાજ ઉદાર ભાવો અને પ્રભુ ભક્તિ ઉત્પન્ન કરે છે. ગરિયોને ભોજન કરાવવામાં મઠના સાધુઓ ન્યાત જાત કે ધર્મનો ભેદ ગણતા નથી અને ધણાજ પ્રેમથી અને સેવાભાવથી તેમને પોતાને હાથે પીરસીને આગ્રહથી જમાડે છે. શ્રીરામકૃષ્ણ જન્મોત્સવની આટલી હકીકત જાણ્યા પછી આપણે પાછા મૂળ આગતપર આવીએ.

સ્વામીજીની તખીયત સારી નહિ હોવાથી ખુશી હવાનો લાભ મેળવવા માટે તેઓ એક જમીનદાર મિત્રની હોડીમાંજ હવે સવારે સાંજનો ધણો ખરો સમય ગાળતા. હોડીમાં ઘણુંખરું તે ધ્યાનમસ્તજ રહેતા અને એક બાળક જેવા આનંદી અને કોમ્પ પણ

જાતની ચિંતા વગરના દેખાતા. સ્વામીજીની હોડી ધીમે ધીમે દક્ષિણેશ્વર તરફ જતી અને તે સ્થળને જોઇને સ્વામીજી કોઇવાર હાંડા વિચારમાં તો કોઇવાર આત્મધ્યાનમાં લીન થઇ જતા.

સને ૧૮૯૮ ના ડિસેમ્બરમાં ફરીથી અમેરિકા જવાનો વિચાર થયો. તેમની પ્રકૃતિ સારી નહિ હોવાથી દાકતરો અને સ્વામીજીના મિત્રોએ પણ તેમને તેમ કરવાનીજ સલાહ આપી. એપ્રિલ માસમાં સ્વામીજીએ અમેરિકામાં પોતાના એક મિત્રને લખ્યું કે “એ વર્ષ સુધી શારીરિક દુઃખ ભોગવવાથી મારી જીંદગીમાંથી વીસ વરસ ઓછાં થયાં છે, પણ આત્મા તો તેવો ને તેવોજ છે.” સ્વામીજી હવે પોતાનો ધણોખરો વખત અધ્યયનમાંજ ગાળવા લાગ્યા. વળી શિષ્યોને બોધ આપવામાં અને ભજન કીર્તનમાં પણ તેમનો કેટલોક વખત જતો. વારંવાર મઠમાં સ્વામીજીનો મધુર સ્વર સંભળાતો અને તેમના આત્માના હાડા પ્રદેશમાંથી નીકળી આવતું કીર્તન સર્વત્ર ગાજી રહેતું.

સ્વામીજી અમેરિકા જવાના છે એમ જાણીને મઠના યુવાન સાધુઓએ તેમને એક માનપત્ર આપ્યું. તેના જવાબમાં સ્વામીજીએ “સંન્યાસ; તેનો આદર્શ અને અભ્યાસ.” એ વિષય ઉપર વિવેચન કર્યું. સ્વામીજીએ સર્વેને જણાવ્યું કે સંન્યાસીતું જીવન જગતના કલ્યાણને માટેજ છે. તેને માટે કેવળ ધ્યાનમય જીવન સ્વાભાવિક અને અશક્ય છે, તેમ કેવળ વ્યાવહારિક બની જવું એ પણ મોટી ભુલ છે. આધ્યાત્મિકતા અને વ્યાવહારિકતા-નિવૃત્તિ અને પ્રવૃત્તિ-બંનનો સુયોગ અને સદુપયોગ તમારે તમારા જીવનમાં સાધવો જોઇએ. તમારે સારી પેઠે ધ્યાનપરાયણ રહેવું જોઇએ, પણ તેની સાથે દરેકની પ્રકૃતિમાં સ્વાભાવિકપણેજ જે થોડું વા ધણું રજસ વા તમસ રહેલું હોય છે તે તમને ધ્યાનમાંથી અલગ કરે ત્યારે તમારે જુથા વાર્તામાં, ગામ ગપોડામાં, ખાવા પીવાની ચર્ચા કે

વિચારોમાં અથવા તો નિદ્રા, આજસ કે વૃથા વિચારોમાં નહિ પડી જતાં ભોક્ષેવાનાં પોતાને માફક આવે એવાં ઉમદા કાર્યોમાંજ નિસ્ક્રમભાવથી તમારા તન મનને જોડવું જોઈએ. તમારે ઋષિઓ બનવું જોઈએ. ખરે માથુસ તો તેજ છે કે જે શરીરે ધણો બળવાન છતાં જેનું હૃદય સ્ત્રીના જેવું કામળ છે. તમારા મનમાં તમારા મંડળ-સંબંધને માટે ધણું માન હોવું જોઈએ. તમારે પુરેપુરા આચારિકિત થવું જોઈએ. ઉપર પ્રમાણે સર્વેને બોધ આપીને સ્વામીજી પિતાની માફક અત્યંત પ્રેમથી સર્વે તરફ જોઈ રહ્યા અને સર્વેને આશિર્વાદ આપ્યો.

હવે અમેરિકા જવાનો દિવસ આવ્યો. પરમસાધવી માતાજી શારદાદેવીએ સ્વામીજીના માનમાં સર્વે સંન્યાસીઓને જમાડ્યા. તેમનો આશિર્વાદ લઈને સ્વામીજી બંદર ઉપર ગયા. ત્યાં તેમને વિદાય આપવા ધણુ મિત્રો એકઠા થયા હતા. સ્વામીજીની સાથે સ્વામી તુરીયાનંદ અને નિવેદિતા પણ જવાનાં હતાં. તુરીયાનંદે અમેરિકામાં વેદાન્તનો બોધ આપવાનો હતો. અમેરિકામાં ધણુ સંન્યાસીઓની જરૂર હતી તેથી સ્વામીજીએ તેમને ત્યાં જવાની આજ્ઞા કરી હતી. વળી નિવેદિતા કલકત્તાની કન્યાશાળાને માટે ફંડ એકઠું કરવા સારૂ જતાં હતાં. સ્ટીમર ઉપડવાનો સમય થતાં સ્વામીજીના મિત્રો અને શિષ્યો ગળમળા થઈ રહ્યા. સ્ટીમર ઉપડી અને તેની સાથે સ્વામીજી પણ સર્વેને આશિર્વાદ આપતા આપતા ઉપડી ગયા.

મકરણ પદ મું--ફરીથી અમેરિકા જવું.

સ્વામીજી કલકત્તેથી મદ્રાસ જઈ ત્યાંથી ઈંગ્લાંડ થઈને પછી અમેરિકા જવાના હતા. તેમની સાથે બહેન નિવેદિતા અને સ્વામી તુરીયાનંદ હતા. તુરીયાનંદ મહા વિદ્વાન અને અધ્યાત્મ વિદ્યામાં

પ્રવીણ થયેલા હોઇને તેઓ યોગવિદ્યામાં, વક્તૃત્વકળામાં તેમજ ભૈષજ તરીકે પણ પ્રખ્યાત હતા. તે જરા વધારે નિવૃત્તિપરાયણ સ્વભાવના હોવાથી આશ્રમના અધિક્ષાતા તરીકેનું કાર્ય કરવાને વધારે લાયક હતા. વળી અમેરિકામાં એક આશ્રમ સ્થાપવાની સ્વામીજીની ઇચ્છા હતી, કારણકે અમેરિકનોએ વેદાન્ત ઉપર ભાષણ ધણાંએ સાંભળ્યાં હતાં પણ પોતાનો અને વેદાન્તનો ક્રિયાત્મક ભાગ હજી બરાબર સમજવાને તેઓ શક્તિમાન થયા ન હોતા. આ બાબતો સમજાવવાને તેમજ શીખવવાને માટે એક સારા સંન્યાસીની જરૂર હતી અને સ્વામી તુરીયાનંદ તે કામને માટે ઠીક લાયકાતવાળા હોવાથી સ્વામીજીએ તેમને પોતાની સાથે લીધા હતા.

રવિવારની સવારમાં મદ્રાસના બંદર ઉપર હજારો મનુષ્યોની ઠઠ ભરાઇ રહી હતી. સર્વે સ્વામી વિવેકાનંદનાં દર્શન કરવાને આતુર બની રહ્યા હતા, પણ સર્વેને જાણાવવામાં આવ્યું કે સ્ટીમર કલકત્તાથી આવેલી હોવાથી અમુક દિવસ સુધી તેમાંના કોઇને પણ ઉતરવા દેવામાં નહિ આવે. અસંખ્ય મનુષ્યો આ વાત સાંભળી શોકાતુર બની ઘેર ગયા.

કેટલાકે એવો નિશ્ચય કર્યો કે કોઇ પણ રીતે સ્વામીજીનાં દર્શન તો કરવાં. તેઓ મછવામાં બેસીને સ્ટીમર પાસે ગયા. સ્વામીજી બહાર તુલક ઉપર આવ્યા અને તેમના બકતો અને મિત્રોએ તેમને જોઇને ખુશાલીનો પોકાર કરી મૂક્યો. સાંજે પણ અસંખ્ય મનુષ્યો બંદર ઉપર એકઠાં થયાં. છેવટે સ્ટીમર ઉપડી અને કિનારે ઉભેલાં સ્ત્રી પુરૂષો અને બાળકોએ જયઘોષ કરી મૂક્યા. આખી મુસાફરીમાં સ્વામીજી ભારતભૂમિના ધાર્મિક વિચારો અને માનવજાતિના વિકાસ સંબંધીજ વાત કરી રહ્યા હતા. નિવેદિતાને મન આ મુસાફરી એક મહાન યાત્રા સમાન થઇ રહી હતી. કેમકે સ્વામીજીને

અમુક સત્સંગનો અલબ્ધ લાભ તેમને આ આખી મુસાફરી દરમિયાન સતત મળ્યા કર્યો હતો. એ સમય દરમિયાન શ્રવણ કરેલા વિચારોને તે મોટા શિક્ષણ રૂપ ગણતાં હતાં. એ વિચારોને બહેન નિવેદિતાએ પોતાની ડાયરીમાં લખી લીધા હતા અને પાછળથી પોતાના એક પુસ્તકમાં પ્રગટ કર્યા હતા. મહા પુરૂષો જ્યાં જાય છે ત્યાંનું વાતાવરણ પવિત્ર અને સ્વર્ગ સમાનજ કરી મૂકે છે. તેમની પાસે હમેશાં ડ્રિગી વાતોજ કરવાની હોય છે અને તેમના સ્પૂર્ણ સક્ષમ શરીરમાં એક પ્રકારનો જે અતિ હિતાવહ પ્રવાહ વહી રહ્યો હોય છે તેથી કરીને તેમના સમાગમમાં આવનાર મનુષ્યોનો આત્મા ઉન્નત અને પવિત્ર બની રહે છે. બહેન નિવેદિતા લખે છે કે:—

“ એ છ અઠવાડિયાંની મુસાફરીને હું મારા જીવનની શ્રેષ્ઠમાં શ્રેષ્ઠ ધડી ગણું છું. સ્વામીજીનો સમાગમ કરવાની એકે તક આખી મુસાફરી દરમિયાન હું ચૂકી નથી. સત્સંગ શિવાયનો વખત હું એ વિચારોને લખી લેવામાં તેમજ શિવજી કામમાં ગાળતી હતી. ”

“ મુસાફરીની શરૂઆતથી તે અંત સુધી સ્વામીજીના ઉદાત્ત વિચારોનો પ્રવાહ વહાળ કર્યો. ક્યારે તેમના મુખમાંથી કોઇ નવીન સત્ય બહાર નીકળી આવશે તેનો કશો નિયમ ન હતો. શિવરાત્રી, પૃથ્વીરાજ, વિક્રમાદિત્યનો ન્યાય, યુદ્ધ અને યશોધરા વિષેની વાર્તાઓ અને બીજી અસંખ્ય કથાઓ એક પછી એક સ્વામીજીના મુખમાંથી નીકળ્યાંજ કરતી હતી. વળી અજ્ઞયબી ભરેલું તો એ હતું કે એકબીજા એક વાત હરીથી સાંભળવામાં આવતી નહિ. સ્વામીજીના કથનમાં વર્ણાશ્રમનો સંપૂર્ણ અભ્યાસ, વિચારોની તુલના અને તેમને અપાયેલું નવીન સ્વરૂપ, ભૂત, વર્તમાન અને ભવિષ્યકાળનાં કામોની યોજનાઓ, માનવજાતિનો બચાવ, અરક્ષિતની રક્ષા અને ગરિબોના રક્ષણાર્થે દર્શાવાતું શુરાતન વગેરે દૃશ્યમાન થતાં. અમારા ગુરૂની યાદગીરી

તરિકે એમના જે અમુલ્ય વિચારોને અમે સ્મરી રહેલા છીએ, તેમાં “માનવજાતિ પ્રત્યેનો તેમનો અનુપમ પ્રેમ” સૌથી શ્રેષ્ઠ સ્થાન ભોગવે છે.”

“ સ્ટીમરમાં સ્વામીજી હિંદના અનેક પ્રાચીન અને અર્વાચીન સાધુઓ, બકતો અને સંતોનાં વૃત્તાંતો ધણી ઉદ્ધાસથી કહેતા અને તેમના જીવન ઉપર રહસ્યમય નવીન પ્રકાશ પાડતા. દરેક સાધુનું વૃત્તાંત આપતાં સ્વામીજીનો આત્મા ઉજળી રહેતો અને શ્રોતાને પણ એમજ લાગતું કે જેનું વૃત્તાંત અપાય છે તેના ફેરતાં વધારે મોટા બીજો કયોજ નહિ હોય. ”

“ અમે એક પહોંચવાની તૈયારીમાં હતાં. સમય સાયંકાળનો હતો. મેં સ્વામીજીને સવારેજ પૂછ્યું હતું કે હિંદના બીજા હિતૈષીઓની યોજનાઓ અને તમારી યોજનાઓમાં શો ફેર છે ? એ વિષય ઉપર સ્વામીજીના વિચારોને બહાર કહાડવવાનું ધણુંજ મુશ્કેલ હતું. સ્વામીજી બીજાઓનાં વખાણ કરવા તરફ ઉતરી પડતા હતા અને તેથી પ્રશ્નના જવાબનો અંતજ આવતો. પણ તે દિવસે સાંજે તે એકાએક એજ વિષય ઉપર વાત કરવા લાગ્યા. તે બોલ્યા:—”

“જેઓ હિંદમાં શ્રીથી વહેમેતેજ ધાલવાનો પ્રયાસ કરે છે તેમનાથી હું તદ્દન જુદો પડું છું. જેમાં પોતાનું હિત સમાયલું છે એવા જનકલ્યાણના કાર્યમાં રસ લેવાનું કામ ધણુંજ સહેલું છે. વળી પ્રાચીન પુસ્તકોમાં વાંચેલી પરિસ્થિતિ પ્રમાણે ભારતનો પુનરોદ્ધાર કે પુનઃસ્થાપના કરવાની ઇચ્છા કરવી પણ સહેલીજ છે. મારો વિચાર તો એ છે કે પ્રાચીન ભારતમાં જે જે શ્રેષ્ઠ હોય તેની સાથે આધુનિક સમયમાં જે જે શ્રેષ્ઠ લાગે તેનું મિશ્રણ કરવું અને તે મિશ્રણ સ્વાભાવિક રીતેજ કરવું. ભારતમાં લાવવાની નવી વસ્તુસ્થિતિ યાને સુધારણા તેની આંતરિક વૃત્તિઓની અને આત્માનીજ હોવી જોઈએ. તેથી કરીને હું માત્ર ઉપનિષદોનોજ ઉપદેશ કરું છું. તમે જુઓ છોજ

કે ઉપનિષદો શિવાય ખીજનું પ્રમાણ હું આપતો નથી. ઉપનિષદોમાંથી પણ એકજ વાતને હું આગળ ધરું અને તે “ સામર્થ્યનો વિચાર ” છે. વેદ અને વેદાન્ત, સર્વેનો સાર એકજ શબ્દ “ સામર્થ્ય ” માં આવી રહેલો છે. ભગવાન ખુદ જે અહિંસાનો બોધ આપતા હતા તેજ બોધ વેદ અને વેદાન્ત વધારે ઉત્તમ રીતે આપે છે. નિર્બળ મનુષ્યજ ખીજની સામે થવાની ઇચ્છા કરે છે. સમુદ્ર-માંથી વાછંટ આવે તો તેથી હું આલો ખશી જતો નથી, કેમકે તેથી મને કંઈ પણ થતું નથી, પણ એક મચ્છરને તેથી ધણું લાગે છે. જગતનાં સત્રળાં સંકટો સામર્થ્ય અને નિહરતા આગળ એવાં તુચ્છજ છે. ૧૮૫૭ ના બળવા વખતે બળવાખોરોએ એક બળવાન સાધુને મારી નાંખ્યો હતો. જ્યારે તેની છાતીમાં કટાર ભોકવામાં આવી ત્યારે તે એટલુંજ બોલ્યો કે “ અને તું પણ તે પ્રભુજ છે ને ! ” એ બળવાન સાધુ મારો આદર્શ છે. પ્રજાને કેળવણી દ્વારા આવું સામર્થ્ય પ્રાપ્ત કરાવવું જોઈએ. ” ઉપરના વિચારને સાંભળીને નિવેદિતા ચકિત થયાં. તે લખે છે કે “ મને તે વખતે વિચાર થયો અને હજી પણ મને એનો એજ વિચાર આગ્યા કરે છે કે મારા ગુરૂનો માત્ર એટલો સિદ્ધાંત શિષ્યવાચીજ મારી આખી મુસાફરી સફળ થઈ ગયેલી છે. ”

સ્વામીજીના હૃદયમાં ભારત વર્ષના અવતારો, આચાર્યો અને સંત સાધુઓનાં વર્ણન તથા આખ્યાયિકાઓનો એવો મોટો ભંડાર ભરેલો હતો કે તે ઠીએ ખુટતોજ ન હોતો. એ સાધુચરિત્રો અને આખ્યાયિકાઓ તેમના મનમાં સદાએ જાગૃત રહીને તેમના હિંદુધર્મ પ્રત્યેના સદ્ભાવને સદાએ તાજો અને ઉમરાતો રાખતાં. એમનું સ્વ-દેશાભિમાન પણ હિંદની ધાર્મિકતા અને તેની સાથે સ્વાભાવિક પણેજ જોડાયેલી મહત્તા ઉપરજ રચાયેલું હતું. હિંદના ઇતિહા-

સના પ્રત્યેક પ્રસંગમાં, સંત સાધુઓનાં ચરિત્રોમાં અને આખ્યાયિકાઓમાં કંઈને કંઈ ગૂઢ હેતુ સમાઈ રહેલોજ તેમને જણાઈ રહેતો. અફસોસની વાત એ છે કે એ સાધુચરિત્રો અને આખ્યાયિકાઓને અત્યારે અસલ ગણવામાં આવે છે અને હિંદુઓનાં બાળકોને તે શિખવવામાં આવતાં નથી. ઉપર પ્રમાણે સ્વામીજી અનેક વિષયો ઉપર મહત્વના વિચારો દર્શાવી રહ્યા હતા. તે સઘળા વિચારો અહીં આપીએ તો એક આખું પુસ્તક બરાબ. હિંદુઓનાં પદ્દર્શનને તે એક પછી એક હાથ ધરતા અને એક બીજા સાથે તેની તુલના કરી બતાવીને તેમની મહત્તા દેખાડતા. વળી બુદ્ધધર્મ અને એ દર્શનોમાં શો ભેદ છે તે સમજાવતા. આમ પોતાની મુસાફરીમાં સ્વામીજી પોતાના શિષ્યોને હિંદુધર્મ, ભારતવર્ષ, પૂર્વ, પશ્ચિમ વગેરે સંબંધી અનેક બાબતોથી માહિતગાર કરી રહ્યા હતા.

આમ કરતે કરતે સ્વામીજી લંડન આવી પહોંચ્યા. અહીંઆં માત્ર એ અઠવાડીયાં રહીને સ્વામીજી અમેરિકા જવાને ઉપડી ગયા. ત્યાં વેદાન્તના અભ્યાસીઓએ તેમને પુષ્કળ માનથી વધાવી લીધા. અહિં કેટલોક સમય જુદા જુદા સ્થળોમાં ગુજર્યા પછી સ્વામીજીની તખ્તીયતમાં સારો સુધારો થતાં તેઓ સેન ક્રાન્સીસ્કો ગયા અને ત્યાં લગભગ દરરોજ બાપણે આપવા માંડ્યાં તેમજ વર્ગો ચલાવવા માંડ્યા. સેન ક્રાન્સીસ્કોનાં સ્વામીજીનાં બાપણે વિષે લખતાં ત્યાંના યુનિટી લોસ એન્જેલીસ નામના પત્રે લખ્યું હતું કે:—

“સ્વામી વિવેકાનંદમાં યુનિવર્સિટીના પ્રેસીડેન્ટનું જ્ઞાન, આર્થ બીજાપત્ની બળ્યતા અને બાળકની લાવણ્યતા, સ્વતંત્રતા તથા મિષ્ટતા એ સર્વેનો સુયોગ થયેલો છે. એક ક્ષણની પણ તૈયારી કર્યા વગર તે એકદમ પ્લેટફોર્મ ઉપર ખડા થઈ જાય છે અને ઝટ દમને પોતાના વિષયમાં હંધા ઉતરી જાય છે. કોઈવાર જ્યારે તેમનું મન

ઉંડા તત્વજ્ઞાનના વિષયમાંથી નીકળીને આધુનિક સમયના ખ્રિસ્તીઓની રીતભાત તરફ વળે છે ત્યારે તેમને દેખાવ કરડો બની રહે છે. તેઓ કહે છે કે આધુનિક ખ્રિસ્તીઓ એક હાથમાં તલવાર અને બીજા હાથમાં બાઈબલ લઈને શીલોપાછન ટાપુમાં બોધ કરવાને જાય છે. વળી તેઓ દક્ષિણ આફ્રિકામાં એકજ માત્રાપનાં છોકરાંને પરસ્પર કાપી નાખવા દે છે. એ રીતભાતની સાથે સ્વામીજીએ હિંદમાં દુષ્કાળ વખતે જે બન્યું હતું તેની તુલના કરીને કહ્યું હતું કે હિંદમાં દુષ્કાળ વખતે મનુષ્યો પોતાનાં ઘરોની આગળ ભુખમરાથી મરી જતા, પણ ક્ષીએ તેમણે તે ઘરોને મારવાને હાથ ઉગામ્યો નથી. ”

સ્વામીજીએ સેન ક્રાન્સીસ્કો, ઓકલેન્ડ અને આલ્બેકમાં લગભગ પચાસ બાપ્તિસ્મા આખ્યાં. એ પછી લોકોએ નિયમિત વર્ગો ભરવાની સ્વામીજીને અરજ કરવાથી તેઓ વર્ગો ભરવા લાગ્યા. સેન ક્રાન્સીસ્કોમાં લોકોનાં મન ઉપર સ્વામીજીના બોધની કેવી ઉડી છાપ પડી રહી હતી તેનો ખ્યાલ એક અમેરિકને એક વર્તમાનપત્રમાં નીચલા શબ્દોમાં આપ્યો હતો.

“ જે ભૂમિએ સ્વામી વિવેકાનંદ જેવા મહાત્મુદ્દિશાળી વિચારક અને ઉપદેશકને આપણી આગળ મોકલ્યા છે અને જે ભૂમિ તરફ હમણાં થોડાક સમયથી આપણું લક્ષ દોરાયું છે, તે ભૂમિ પ્રત્યે આપણે જેટલો સદ્ભાવ દર્શાવીએ તેટલો ઓછો છે. શ્રોતાઓ ઉપર સ્વામી વિવેકાનંદના બોધની અસર ધણીજ ઉડી થાય છે અને તેના કરતાં વળી તેમના બોધ અને પવિત્ર ચારિત્ર્યની અસર તો ધણીજ વધારે ઉડી થાય છે. તેમનું ચારિત્ર્ય તેમના મુખમાંથી નીકળતા અસરકારક શબ્દો કરતાં પણ વધારે અસરકારક છે. જાણે કે એકાદ મનજૂત અને સુંદર મ્યાનમાંથી પાણીદાર તેજસ્વી તલ્લવાર બહાર કૂદી પડતી હોય તેમ કૂદી પડતું એ મહાપ્રતાપી વિચારકનું મુખ્યારવિદ અને બોલવું

જોધને અમે સ્તબ્ધજ બની જઈએ છીએ. જેઓ તેમના સમાગમમાં આવે છે તેમના તરફ તે અત્યંત માયા દર્શાવે છે. તેમનું માયાળુપણું, તેમની સાદાઈ, તેમની નમ્રતા, તેમના સંગીતમય શબ્દો અને તેમનું અલૌકિક વક્તૃત્વ અમને ધણાંજ પ્રિય અને સચોટ લાગે છે. સ્વામી વિવેકાનંદ શિક્ષક, ઉપદેશક અને તત્વજ્ઞાની કરતાં પણ અધિક છે; કવિતાની કોઈ અદ્ભૂત ભૂમિકામાંથી ઉતરી આવેલા તે એક મહાન કવિ છે ! ”

થોડા વખત પછી સ્વામીજીએ સેન ફ્રાન્સીસ્કોમાં વેદાન્તસમાજ અને “ શાંતિ આશ્રમ ” નામનો એક આશ્રમ સ્થાપ્યાં. તે બંને સંસ્થાઓ આજે પણ સારી આબાદીમાં છે. સ્વામીજીએ એ બંને સંસ્થાઓનું કામ તુરીયાનંદને સોંપ્યું અને પોતે ન્યૂયોર્ક ગયા. ત્યાં તેમણે ગીતાજનો વર્ગ શરૂ કર્યો. સ્વામીજી અમેરિકામાં આરામ લેવાને માટે આવ્યા હતા; પણ તેમના જેવા અત્યંત દયાળુ મહાપુરુષ તે આરામ શી રીતે ભોગવી શકે ?

એક પરોપકારી બાઇએ ૧૬૦ એકર જમીન શાંતિ આશ્રમ બાંધવાને બક્ષીસ આપી અને તેના ઉપર બાંધવામાં આવ્યો. એ આશ્રમ છેક નજીકના રેલવે સ્ટેશનથી પણ ચાલીસ માઇલને અંતરે આવેલો છે. તે આશ્રમના હેતુઓ સ્વામીજીના શબ્દોમાં નીચે પ્રમાણે છે:—

“ દરેક જીવ પોતાના મૂળ સ્વરૂપમાં દેવ છે. બાહ્ય અને આંતરિક પ્રકૃતિ ઉપર જય મેળવીને એ દેવત્વને ખુલ્લું કરવું એજ માનવ-જીવનનો અંતિમ આદર્શ છે. કર્મથી, પૂજાથી, યોગથી કે તત્વજ્ઞાનથી, એકથી કે અનેકથી, તે કાર્યને સાધી અને મુક્ત થાઓ. બધા ધર્મ એમાંજ સમાઈ જાય છે. સિદ્ધાંતો, ક્રિયાઓ, પુસ્તકો, દેવાલયો, વિધિઓ વગેરે સર્વે એના આગળ ગૌણ છે. ”

દુકમાં કહીએ તો સ્વામીજીએ રાજયોગના સિદ્ધાંતો કૃતિમાં મૂકાય તેટલા માટેજ જ્ઞાન્તિ આશ્રમ સ્થાપેલો છે. પ્રથમ પ્રાણને રોકી પછી મનને રોકવું અને પછી ધ્યાન ધારણાદિ ક્રિયાઓથી સમાધિ પર્યંત જવું વગેરે બાબતો ત્યાં શિખવવામાં આવે છે. કેલીફોર્નિઆ જેવા ઘોંઘાટ અને અશાંતિવાળા અને જડવાદના સિદ્ધાંતોથી ભરેલા પ્રદેશમાં પુષ્કળ શાંતિ, વિશ્રાંતિ અને શ્રદ્ધાથી ભરેલો આ આશ્રમ એ ખરેખર આશ્ચર્યકારક વસ્તુ છે. અભ્યાસ માટે આશ્રમમાં રહેનારા કેલીફોર્નિઆના મનુષ્યોને ગળે કે તેઓ હિમાલયના શાંત પ્રદેશમાં એકા હોય એમજ લાગતું. ત્યાં પુષ્કળ શાંતિ આસપાસ વ્યાપી રહી હતી. માત્ર ટાઢ ઉરાડવાને સળગાવેલી તાપણીનો મંદ સુસવાટ કે દૂર આવેલાં વૃક્ષોની ઘટાઓમાંથી આવતી પવનની મંદ લહરીના અવાજથી તે શાંતિમાં કંપક બંગ થતો હતો એજ માથે! અહીંયાં ધણુ દૂર પ્રદેશમાં-યોગ અને વેદાન્તની ભૂમિ-ભારતવર્ષથી હજારો માઇલને છેટે, આશ્રમના અધિક્ષાતા સ્વામી તુરીયાનંદ પોતાની આસપાસ વીંટળાઈ રહેલા, આંખો અરધી મીંચીને ધ્યાનમાં બેઠેલા અને પરબ્રહ્મને ઉપાસી રહેલા શિષ્યોને યોગ અને વેદાન્તનો બોધ આપતા હતા. કેલીફોર્નિઆના એક વર્તમાનપત્રે તે આશ્રમનો હેવાલ નીચે પ્રમાણે આપ્યો છે.

“હરણ, સસલાં, કયુતર અને બીજાં એવાં શિકાર કરવાનાં પ્રાણીઓથી ભરેલા એક પ્રદેશને મનમાં કહ્યો. તેમાં એક મોટો તંબુ ઉભો કરેલો છે, છતાં એક પણ બંદુક ફાડવામાં આવતી નથી એમ ધારે. રાત્રે તાપણીની આસપાસ લાઇનાં ગીતોને બદલે સંસ્કૃત મંત્રો બોલવામાં આવે છે એવી કલ્પના કરો. જંગલમાં શિકારીઓ જે વાતો કરે છે તેને સ્થાને સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ વિષેની ચર્ચાઓનો ખ્યાલ મનમાં લાવો. દુકમાં શિકારીઓની શિકાર કરવાની ઇચ્છાને સ્થાને પોતાનામાં રહેલા “દેવત્વ”ને જાગૃત કરવાની તીવ્ર ઇચ્છાને કહ્યો;

ત્યારેજ તમને શાન્તિ આશ્રમનો પુરેપુરો ખ્યાલ આવશે.”

એજ વર્તમાનપત્રનો ખચરપત્રી એકવાર શાન્તિ આશ્રમની મુલાકાત લેવાને ગયો હતો અને તેણે યોગની ક્રિયાઓ શીખવામાં ભાગ લીધો હતો. એ માણસે શાન્તિ આશ્રમની ક્રિયાઓનું વર્ણન નીચે પ્રમાણે આપેલું છે:—

“ બીજાઓની માફક મેં પણ મારી આંખો બંધ કરી. સવારનો વખત ધ્યાનમાં ગાળવાનો હતો. કેટલીક વાર સુધી તો ચંડોળ પક્ષીનો અવાજ, આલેથી આવતો ગાયોની ઘંટડીઓનો નાદ, પવનનો મંદ સુસવાટ, સળગાવેલા ધુપની મંદ મંદ વાસ અને સંસ્કૃત શાસ્ત્રોના શ્લોકોનું મધુર ઉચ્ચારણ વગેરે સંભળાતું રહ્યું; પણ પછી શાંતિ, નિયમિત પ્રાણાયામ અને બીજી કાંઈ અદ્ભૂત વસ્તુ-ગમે તો તેને વાતાવરણ કહો કે ગમે તે કહો, હું તેનું વર્ણન કરી શકતો નથી- તેનાવડે હું મારા ચિત્તમાં અપૂર્વ શાંતિને અનુભવવા લાગ્યો. જાણે કે આખા વિશ્વમાં એક પ્રકારની નિત્ય શાન્તિ, કલ્યાણમયતા અને વિશ્રાંતિ વ્યાપી રહેલાં હોય અને તેમનો હું એક અંશ હોઉં એવો અનુભવ મને થવા લાગ્યો. એ સ્થિતિનું વર્ણન કરવાને મારી પાસે શબ્દો નથી. આવા પવિત્ર વાતાવરણમાં વૃત્તિઓને અંતર્મુખ કરી, અંતઃદષ્ટા બની, એકાગ્ર ચિત્તથી એકાદ કલાક સુધી પરમ શાંતિને અનુભવવી એ સ્થિતિનો એક સામાન્ય અમેરિકનને શી રીતે ખ્યાલ આવી શકે? એ અનુભવ જોને કરી જોવો હોય તે કરી જુઓ અનુભવ કરતા જેવીજ એ વસ્તુ છે. ઓમ, ઓમ, ઓમ; જગતના જુનામાં જુના વૈદિક ધર્મના મંત્રો અહીંના આ કેલીફોર્નિયાની ખીણમાં ઉચ્ચારાય છે. એ ધર્મ એટલો જધો જુનો છે કે એની ઉત્પત્તિનો સમય પણ જડતો નથી.”

આ વખતે સ્વામી વિવેકાનંદની શિષ્યા-નિવેદિતા-ન્યૂયોર્કમાં

અનેક વિષયો ઉપર બાપણે આપી રહ્યાં હતાં. ભારતવર્ષના લોકોની આધ્યાત્મિક અને આર્થિક સ્થિતિ સુધારવાને પોતાનું સમસ્ત જીવન અર્પણ કરનાર આ પવિત્ર દેવીની ઇચ્છા એવી હતી કે હિંદની સ્ત્રી-ઝોને તેમના દેશકાળને અને જરૂરીઆતોને અનુકૂળ થાય તેવી કેળવણી આપવી. તે કેળવણીને માટે એ બાર્ન ન્યૂયોર્કમાં એક મોડું ફંડ એકઠું કરતાં હતાં. વળી સ્વામી વિવેકાનંદનો કલકત્તામાં એક હિંદુ યુનિવર્સિટી સ્થાપવાનો વિચાર હતો. ભારતવર્ષના કલ્યાણની અનેક યોજનાઓમાં એ પણ તેમના મનની એક ઉમદા યોજના હતી; તેમના મનોરાજ્યનું એ એક મનોહર સ્વપ્ન હતું.

હવે આપણે ભારતવર્ષ તરફ પણ થોડીક ઝાંખી કરી લઈએ. સ્વામીજીના બીજા શિષ્યો અને ગુરુમાધ્યો જેમના હૃદયમાં સ્વામી-જીએ પરાંપકારવૃત્તિ અને સ્વાર્થત્યાગનો ઉત્તમ જીવસે રેડ્યો હતો અને જેમને પ્રાણનો ભોગ આપીને પણ લોકસેવામાં તત્તર રહેવાનો ઉપદેશ આપ્યો હતો, તેઓ સર્વે સ્વામીજીની ગેરહાજરીમાં બેલુર-મઠમાં આજસુ થઈને બેસી રહ્યા ન હોતા. તે વખતે હિંદની સ્થિતિ ઘણી ભયંકર થઈ રહી હતી. ઉનાળો આવવાથી દુષ્કાળે ઘણુંજ ભયંકર રૂપ પકડ્યું હતું. રજપુતાનામાં કુવાઓમાં પાણી સુકાઈ જતાં હતાં અને પાણી માટે લોકો મોટા પોકાર કરી રહ્યા હતા. રામકૃષ્ણ મિશનને કીશનગઢમાં એક સેવાશ્રમ સ્થાપ્યો હતો. ત્યાં ભુખ અને તરસથી પીડાતાં હજારો મનુષ્ય આવતાં. તેમને રામકૃષ્ણ મિશનના સાધુઓ બનતી મદદ આપી રહ્યા હતા. મધ્યપ્રાંતોમાં પણ એ સમયે ભયંકર દુષ્કાળ ચાલી રહ્યો હતો અને ત્યાંની જરૂરીઆત જોઈને ખંડવામાં દુષ્કાળ-કામો ઉઘાડવાને એક સ્વામીને મોકલવામાં આવ્યા હતા. તે સ્વામીએ ત્યાંના ડેપ્યુટી કમીશનરની સુચનાથી ઘેરે ઘેર ફરીને કુંગવાન કુટુંબનાં ભુખે મરી રહેલાં અનેક માણસોને શોધી કહાડ્યાં. આ માણસો ભુખે

મરવાનું પસંદ કરતાં, પણ મદદ કોઇની પાસે માગતાં નહિ. આવાં અનેક કુટુંબોને સ્વામીએ શોધી કઢાડીને તેમને બનતી મદદ પહોંચાડી. વળી સરકારી દુષ્કાળકામોમાં કામ કરવાને કેટલાંક ઓપરેશો અશક્ત હોવાથી જુએ મરતાં હતાં, તેમને પણ સ્વામીએ અનાજ પહોંચાડ્યું. આ પ્રમાણે હજારો મનુષ્યોનું રક્ષણ કરવામાં આવ્યું. કીશનમઠમાં સ્થાપેલા સેવાશ્રમમાં જે લોકો ગયા હતા તેમની ખરદાશ એક બીજા સ્વામી-કલ્યાણાનંદ-સારી રીતે કરતા હતા. તેમણે સહાયને માટે વર્તમાનપત્રો દ્વારા માગણી કરી હતી અને હિંદુસ્તાન તથા અમેરિકા-માંથી વારંવાર પૈસાની જે મદદ આવતી તે વડે તેઓ હજારો મનુષ્યોનાં દુઃખ હરી રહ્યા હતા.

કલકત્તામાં પણ તે વખતે પ્લેગ અને કોલેરા ચાલી રહ્યા હતા. ભોક્સેવા કરવાનો તે સમય હતો. રામકૃષ્ણ મિશનના સાધુઓ ગરિબ, દુઃખી અને નિરાધારની વારે ધાવાને તત્પરજ હતા. જે ગરિબ મનુષ્યો પોતાનાં ઘર, ગટરો, મહોલ્લાઓ વગેરેને પ્લેગવિનાશક વસ્તુઓ વડે ધોવાવવાને કે સાફ કરાવવાને પૈસા ખરચી શકે તેવા ન હોતા, તેમનાં મકાનો, ગટરો, મહોલ્લાઓ વગેરેને એ સાધુઓ જાતેજ સાફ કરવા લાગ્યા. જે મહિના સુધી એ સાધુઓએ ગંદા મહોલ્લાઓમાં કામ કર્યાં કર્યું અને લગભગ ૧૩૦૦ કુંપડાંઓ અને ૪૦ મકાનો તેમણે સાફ કર્યાં. ૧૬૦ ગાણં બરીને ગંદો કચરો બહાર કાઢી નાંખ્યો અને પ્લેગ તથા કોલેરાના બનાવોથી દુષિત ઘરોમાં ૨૪ મકાનોને પ્લેગવિનાશક વસ્તુઓથી ઘાઘ નાખ્યાં. આ પ્રમાણે કલકત્તામાં આ આપત્તિના સમયમાં રામકૃષ્ણ મિશનના સાધુઓએ જીવનું જોખમ વેઠીને જે નિઃસ્વાર્થ મદદ આપી તેને માટે શહેરસુધરાઇએ તેમનો ધણોજ આભાર માન્યો. જે મહિના પછી રામકૃષ્ણ મિશનના પર-દુઃખમંજન સાધુઓ શ્રીમાનજીવર પરીપકરી સભા સાથે મળીને

નદીના પૂરથી તથા ઇ ગયેલાં ગામડાંના લોકોને સહાય કરવા નીકળી પડ્યા હતા. નદીના પૂરથી જેમનાં ઝુપડાં તથા ઇ ગયાં હતાં તેવા અનેક નિરાધાર લોકોને તેમણે આશ્વાસન અને મદદ પહોંચાડી હતી. આ પ્રમાણે શ્રીરામકૃષ્ણ પરમહંસના સન્યાસી શિષ્યો, પોતાના હૃદયને વધારે ને વધારે સેવાપરાયણ બનાવીને લોકસેવાદ્વારા પરબ્રહ્મનો સાક્ષાત્કાર કરવાને ઇચ્છી રહ્યા હતા. તેઓ ભારતવર્ષમાં દુષ્કાળ, રોગ, કોલેરા વગેરેથી પીડાઇ રહેલાં અસંખ્ય મનુષ્યોને સહાય અને આશ્વાસન પહોંચાડી રહ્યા હતા.

એ વખતે પેરીસમાં એક મોટું પ્રદર્શન અને તેની સાથે એક ધર્મપરિષદ ભરવાની યોજના ત્યાંના લોકોએ કરી હતી. ત્યાંના રામન કેથોલીક ધર્મના પાદરીઓને ડર લાગતો હતો કે જે એવી પરિષદ ભરવામાં આવશે તો અમેરિકાની માફક પેરીસમાં પણ વેદાન્ત ધર્મની સર્વોપરિતા પાછી ફરીથી સાબીત થશે. એથી કરીને તેમણે એ યોજના ભાગી પાડી. સર્વેએ મળીને ઠરાવ કર્યો કે એ પરિષદમાં ધર્મ વિષે ચર્ચા કરવી નહિ, પણ ધાર્મિક ઇતિહાસ ઉપરજ અને તેટલું નવું અજવાળું નાંખવું. એ પરિષદમાં ભાગ લેવાને સ્વામી વિવેકાનંદને પણ આમંત્રણ મોકલવામાં આવ્યું. સ્વામીજીએ હવે જે ચ ભાષા કાળજીથી શીખવા માંડી અને જે મહિમામાં તે ભાષામાં બ્યાખ્યાન આપી શકાય તેટલી તૈયારી કરી લીધી અને તેઓ પેરીસ ગયા.

પેરીસમાં સ્વામીજીને પશ્ચિમના અનેક વિદ્વાનો જેડે મુલાકાત થઇ. પરિષદમાં પણ વિદ્વાનો, કવિઓ, લેખકો, તત્ત્વવેત્તાઓ, વિજ્ઞાન-શાસ્ત્રીઓ અને પાદરીઓ એકઠા થયા હતા. તે સર્વે સ્વામીજીની જેડે ઝાળખાણ કરીને ધણેજ આનંદ દર્શાવવા લાગ્યા. પરિષદનું કાર્ય શરૂ થયું અને પશ્ચિમના વિદ્વાનો જગતના ધર્મોનો ઇતિહાસ રજૂ કરીને તે ઉપર ચર્ચા કરવા લાગ્યા. હિંદુધર્મ વિષે મોલતાં

તેઓ શિવલિંગ અને શાલિગ્રામની પૂજની ઉત્પત્તિ અમુક જગતી બાવનાઓમાંથી થએલી છે એમ કહેવા લાગ્યા તથા ખગોળવિદ્યા, જ્યોતિષશાસ્ત્ર વગેરે વિદ્યાઓને હિંદુ ઋષિઓ ગ્રીક લોકો પાસેથી શિખી લાભ્યા હતા એમ પ્રતિપ્રાદન કરવા લાગ્યા. એ સર્વે બાબતોની વિરૂદ્ધ જવાબ આપવાને સ્વામી વિવેકાનંદ ઉભા થયા અને તેમણે શિવલિંગ તથા શાલિગ્રામની પૂજની ઉત્પત્તિનો ખરેખરો ઇતિહાસ દર્શાવીને સાબીત કરી આપ્યું કે હિંદુઓએ ગ્રીક લોકો પાસેથી કોઈ પણ પ્રકારનું જ્ઞાન લીધું નથી, પણ સર્વે વિદ્યાઓને તેમણે સ્વતંત્ર-પણેજ સંપાદન કરી હતી. હિંદુધર્મ અને તેના ઇતિહાસ વિષે જે અનેક પ્રકારના ખોટા ખ્યાલો પાશ્ચાત્યોના હૃદયમાં બરાઈ ગયા હતા તે સર્વેને સ્વામી વિવેકાનંદે કહાડી નાંખ્યા અને હિંદુના ધાર્મિક ઇતિહાસ ઉપર તદ્દન નવોજ પ્રકાશ પાડ્યો. પશ્ચિમના વિદ્વાનો સ્વામીજીના જ્ઞાનથી સાનંદાશ્ચર્ય પામ્યા અને તેમની સાથે ગાઢ મિત્રાચારીનો સંબંધ બાંધી રહ્યા. પેરીસથી સ્વામીજી હિંદ જવાને નીકળ્યા.

પ્રકરણ ૫૭ મું-સેવાશ્રમોની સ્થાપના અને પૂર્વ બંગાળ તથા આસામની મુસાફરી.

આ પ્રમાણે પોતાના અમેરિકન મિત્રો, વિદ્યાર્થીઓ અને શિષ્યોને છેલ્લી મુલાકાત આપીને ત્યાંથી પેરીસ થઈને સ્વામીજી હિંદુસ્તાન તરફ પાછા ફર્યા. આ વખતે સ્વામીજીનું શરીર પાછું તદ્દન ધસાઈ ગયું હતું. એ ધસાઈ જવાનું કારણ એજ કે આ વખતે પણ અમેરિકામાં સ્વામીજીએ અંગતોડ મહેનત કરી હતી. અમેરિકા, ઈંગ્લાંડ, પેરીસ અને કલકત્તા, દરેક સ્થળના દાકતરોએ હવે તેમને એજ સલાહ આપી હતી કે તેમણે કેટલાંક વરસ સુધી પુરેપુરી

વિશ્રાંતિ લેવી; પણ તેમ બનવું એ સ્વામીજીની બાબતમાં અશક્ય હતું. તખીયત સારી નહિ હોવા છતાં પણ સ્વામીજી કલકતે આવ્યા પછી તરતજ તેઓ આસામ, ગોઆલપરા, ગૌહટિ, શિલાંગ, લાકા વગેરે સ્થળોની મુલાકાત લેવાને નીકળી પડ્યા. ત્યાંથી તે પાછા આવ્યા ત્યારે તેમની તખીયત વધારે બગડેલી હતી એટલે હવે પુરેપુરો આરામ લેવાની તેમને ફરજ પડી. બે એક માસમાં તેમનું શરીર કંઈક સુધરતાંજ પાછા તે કામે લાગ્યા અને ફરીથી માંદા પડ્યા. હવે તો ડોક્ટરે તેમને એવીજ સલાહ આપી કે તેમણે પથારીમાંથી ઉઠવુંજ નહિ. તે પ્રમાણે સ્વામીજીએ દોઢેક માસ કર્યું અને તખીયત જરા સુધરી.

એ અરસામાં સ્વામીજીના સાંભળવામાં આવ્યું કે હરદ્વાર તરફ રહેતા સાધુઓ તેમજ યાત્રાર્થે જતા ગરિબ યાત્રાળુઓ મંદિરાડમાં આવી પડતાં અન્ન-પાણી, દવા અને સેવાની સગવડને અભાવે મરી જાય છે. દુઃખીની સેવા એ તો સ્વામીજીને મન પ્રભુસેવાજ હતી. એટલે ઉપલી હકીકત જાણ્યા પછી તેમણે તે તરફ પણ એક સેવા-શ્રમ સ્થાપવાનો વિચાર નક્કી કર્યો અને તેને પરિણામે હરદ્વારની પાસે આવેલા કનખલમાં એક સેવાશ્રમ સ્થાપવામાં આવ્યો. તે “રામકૃષ્ણ સેવાશ્રમ” ને નામે ઓળખાય છે. તે આશ્રમમાં નિરાધાર મનુષ્યોને ઐષધ ઉપરાંત બોજન આપવાની સગવડ રાખવામાં આવેલી છે. અત્યારે સ્વામી કલ્યાણનંદ એ સેવાશ્રમના અધિષ્ઠાતા હોઇને અનેક સાધુઓની અને નિરાધાર યાત્રાળુઓની સેવા કરી રહ્યા છે. હરદ્વાર તરફ યાત્રાએ જતા પ્રત્યેક યાત્રાળુએ આ આશ્રમ અને ત્યાં થતી રોગીઓની સેવા અવશ્ય જોવા જેવાં છે. સાધુઓ અને યાત્રાળુઓ ઉપરાંત હરદ્વાર, કનખલ તેમજ આસપાસનાં અનેક ગામોનાં ગરીબ માણસો આ સ્થળે સલાહ તેમજ ઐષધ લેવાને માટે આવે છે. દરરોજ સો ઉપરાંત માણસો આવી રીતે આ

આશ્રમનો લાભ લેવા આવે છે. રામકૃષ્ણ મિશનના સાધુઓનાં વિશાળ હૃદય, કાર્યદક્ષતા અને આત્મભોગનો યથાર્થ ખ્યાલ આ સ્થળે થતું કામકાજ જોવાથીજ આવી શકે તેમ છે. આ આશ્રમમાં બ્રહ્મચારીઓ તેમજ સંન્યાસીઓ મળીને દસ ઉપરાંત માણસો સેવાનું કામ બજાવે છે. આસપાસથી બોલાવવામાં આવે ત્યાં રોગીઓની સારવાર કરવાને જવું, આશ્રમમાં આવતા દરદીઓને તપાસવા, દવા આપવી, ગડગુમડ ધોઈ સાફ કરીને પાટા બાંધવા, આશ્રમમાં નિરાધાર સાધુઓને તેમજ યાત્રીઓને રાખવામાં આવ્યા હોય તેમનાં બિછાનાં સાફ રાખવાં, તેમને વખતસર દવા અને ખોરાક પહોંચાડવું, તેમના ઓરડા રોજ વાળીઝુડીને સાફ રાખવા તેમજ તેમનાં ઓઠાં વાસણ ઉપાડી જઈ સાફ કરવાં, કોસેરાના તેમજ બળીયા વગેરે એપી રોગની અને ત્રિદોષની સખત વ્યાધીઓથી પીડા પામતા આશ્રમમાં રાખેલા દરદીઓની પાસે રાત્રિ દિવસ વારા દરતી રહીને તેમની સર્વ પ્રકારની સેવા ચાકરી કરવી, વગેરે સર્વ પ્રકારનાં કામો ઉપલા બ્રહ્મચારીઓ અને સંન્યાસીઓજ બજાવે છે. કોઈ નિરાધાર રોગી કોઈ ઠેકાણે સહાય વિના રસ્તામાં કે ઓટલા પર પડી રહેલા જોવામાં આવતા તો તેને ઉંચકી લાવવાનું તેમજ આશ્રમમાં કોઈ દરદી મરી જાય તો તેને ઉંચકી જઈ ઠેકાણે પાડી આવવાનું કામ પણ આ કનક કાન્તાના ત્યાગી સંત પુરુષોજ બજાવે છે. બીજો એક એવો સેવાશ્રમ બનારસમાં પણ સ્થપાયેલો છે. પહેલીવાર પશ્ચિમમાંથી પાછા આવ્યા પછી સ્વામીજી બનારસ થોડા દિવસ રહ્યા હતા. તે વખતે ત્યાંના એક પરોપકારી સદ્ગૃહસ્થે બનારસમાં સેવાશ્રમ સ્થાપવાને માટે એક મોટી રકમ સ્વામીજીને ભેટ કરી હતી. સ્વામીજીની આગાથી સ્વામી શિવાનંદ બનારસ ગયા હતા અને ત્યાં એક વાડીમાં આવેલું મકાન ભાડે રાખીને તેમણે આશ્રમની

સ્થાપના કરી હતી. આ આશ્રમમાં મઠ અને સેવાશ્રમ—એ વિભાગો રાખેલા હોય મઠમાં રહેનારા સાધુઓ ધ્યાન, ભજન, પૂજન અને આત્મચિંતન વગેરે સાધનો અદ્વૈતપૂર્વક સાધે છે. આ સેવાશ્રમમાં અદ્વૈતચારીઓ કનખલના સેવાશ્રમના જેવાં સર્વ કામો બજાવે છે. આવી રીતે સેવાનાં કામ કેટલાંક વર્ષ કર્યા પછીજ જમની ઇચ્છા સંન્યાસી થવાની હોય તેમને આશ્રમના અધિષ્ઠાતાની સંમતિપૂર્વક સંન્યાસદિક્ષા અપાય છે. આ કાશીનો સેવાશ્રમ એક મોટી હોસ્પિટલ જેવો હોય કનખલના સેવાશ્રમ કરતાં એ ચારગણા વિસ્તારમાં પથરાયેલો છે. કાશી ધામની જગ્યાએ જનાર જ્યાં સુધી ત્યાંના આ ખરા તીર્થસ્થાનનાં દર્શન ન કરે ત્યાં સુધી તેમણે પોતાની યાત્રાને અધુરીજ સમજવી. તીર્થવાસી પંડ્યાઓ પોતાના યજમાન યાત્રીઓની સાથે ફરીને જુદાં જુદાં મંદિરોનાં દર્શન પૂજન કરાવે છે, પણ આવાં વર્તમાન યુગનાં સાચાં સેવામંદીરોની તો તેમને ખબર પણ નથી હોતી અને કદાચ ખબર હોય છે તો કદર નથી હોતી. વળી કાંઈ દલાલી પણ પાકે તેવી નથી હોતી, માટે સમજી યાત્રીઓએ પોતેજ આવાં સ્થળ જેવા ખત રાખવો જોઈએ.

આ વખતે સ્વામીજીનાં દર્શન માટે ઘણાં મનુષ્યો બેલુર-મઠમાં આવવા લાગ્યાં. પિતા પોતાનાં બાળકોની વચમાં ધૂમતો હોય તેમ સ્વામીજી તે સર્વેની વચમાં ફરતા. તેમને જે કાંઈ પૂછતા તેનો બહુજ પ્રેમથી સમાધાનકારક ઉત્તર આપી પૂછનારના મનની મુંઝવણ ભાગતા. કોઈવાર સ્વામીજી એકલી કૌપીનજ પહેરીને મઠમાં ફરતા તો ‘કોઈવાર એકાદ કપડું’ પહેરી લઈને પાસેનાં ગામડાંઓ તરફ વિચાર કરતા કરતા ચાલ્યા જતા. કોઈવાર તે એકલા ગંગાજીને કિનારે જ્યાં ફાવે ત્યાં બેસીને આત્મધ્યાનમાં મગ્ન થઈ જતા, તો કોઈવાર મકંના એકાદ વૃક્ષની છાયા તળે

એસી ચા લેટીને ધ્યાનદશા અનુભવતા કોઇવાર મઠમાં પોતાની ઝોરડીમાં બેઠે બેઠે પુસ્તકોજ વાંચ્યા કરતા. વખતો વખત સ્વામીજીને આધ્યાત્મિક સ્ફુરણાઓ થઇ આવતી અને તેઓ આત્મધ્યાનમાં મગ્ન થઇ જતા.

બેલુર મઠમાં થોડાક દિવસ રહ્યા પછીથી સ્વામીજીએ માયાવતી-વાળા અદ્વૈત આશ્રમની મુલાકાત લીધી. ત્યાંની સ્વચ્છ હવા, એકાંત-વાસ અને અદ્વૈત આશ્રમનું કાર્ય જોઇને સંતોષ થયો. ત્યાંથી બેલુર મઠમાં પાછા આવ્યા પછી પૂર્વ બંગાળા અને દાકામાંથી અનેક આમંત્રણો આવવાથી સ્વામીજી તે તરફ કેટલાક દિવસ ગાળી આવ્યા. ત્યાંના મુખ્ય સ્થળ દાકામાં ત્યાંના વિદ્વાનોની વિનતીથી સ્વામીજીએ બે બાપણ આવ્યાં. છેલ્લા બાપણમાં તેમણે હિંદુઓના પ્રાચીન ગૌરવનું અસંકારક વર્ણન કર્યા પછી જણાવ્યું કે એ બધું ખરું છે; માત્ર આપણા પૂર્વજોના પ્રાચીન ગૌરવનો ગર્વ લઇને તેમજ મોંઢાની વાત કરીનેજ એસી રહેવાથી કશું વળવાનું નથી. પ્રાચીનકાળમાં ભારતવર્ષમાં મોટા મોટા ઋષિઓ થયા હતા એ ખરું, પણ આધુનિક સમયમાં તેમના કરતાં પણ વધારે મોટા આપણે થવું જોઇએ. સર્વ હિંદુ સંતાનોએ અને નિધાર્થીઓએ વેદોનો અભ્યાસ તો અવશ્યજ કરવા જોઇએ. પાશ્ચાત્યોના અથો ઉપર મોહી પડતા ભારતવાસીઓને આર્થિક-જ્ઞાનનો મહિમા સમજાવ્યા પછી તેમણે કહ્યું કે; પશ્ચિમના તત્ત્વજ્ઞાનો અત્યાર સુધીમાં ફક્ત મનુષ્યના મનનેજ શોધી કહાડીને ત્યાજ અટકી રહેલા છે, ત્યારે હિંદુના પ્રાચીન ઋષિઓએ આજથી દબારે વર્ષ પહેલાં ઘણાજ આગળ વધી જઇને આત્માને શોધી કહાડેલા છે અને વિશ્વમાં નિત્ય અને સત્ય વસ્તુ તે આત્માજ છે એમ સાબીત કરેલું છે. આ મોટા ફરકને લીધેજ પશ્ચિમમાં દ્રવ્યલોભ અને મોજમઝા જીવનનું લક્ષ્ય બની રહેલાં છે અને હિંદુઓનો આદર્શ આત્મ-દર્શન રહેતો આવ્યો છે.

ઢાકામાં થોડા દિવસ રહ્યા પછી સ્વામીજી અંદ્રનાથ, કામાપ્પ વગેરે જત્રાનાં સ્થળોએ થકને ત્યાંથી તે ગૌહટિ અને શિલાંગ ગયા. શિલાંગમાં આસામના ચીફ કમીશ્નર સર હેનરી કોઠનના આગ્રહથી સ્વામીજીએ ત્યાંના યૂરોપિયનો અને હિંદવાસીઓની સમક્ષ એક સુંદર વ્યાખ્યાન આપ્યું.

શિલાંગથી સ્વામીજી પાછા બેલુર મઠમાં આવ્યા અને પોતાના અનુભવની વાતો સર્વેને કહેવા લાગ્યા. શિલાંગના હુંગરેની શોમા અને બ્રહ્મપુત્રો નદીની ખીણનાં બારે વખાણ કરવા લાગ્યા. ત્યાંના લોકોનું શારીરિક બળ અને ખંતનો ખ્યાલ તે સર્વેને આપવા લાગ્યા. એક શિષ્યે સ્વામીજીને પ્રશ્ન કર્યો કે “નાગ મહાશયના ધરની મુલાકાત તમે લીધી હતી?” શ્રીરામકૃષ્ણના પરમમક્ત નાગ મહાશયનું ગામ શિલાંગ જીલ્લામાં હતું. તે સાધુપુરૂષ તો સમાધિસ્થ થઇ ગયા હતા, પણ તેમનાં પવિત્ર પત્ની હયાત હતાં.

સ્વામીજીએ ઘણાજ ઉત્સાહથી જવાબ આપ્યો કે ઢાકા સુધી જઈ અને તેમને ઘેર હું ન જઈ એવું બને કે? તેમનું ધર કેવું સુંદર છે! તે કેવું એકાંતમાં છે! ત્યાં કેવી શાંતિ વ્યાપી રહેલી છે! ખરેખર તે જત્રાનુંજ સ્થાન છે. તેમનાં પત્નીએ મને ઘણી સુંદર વસ્તુઓ બનાવીને ખૂબ આગ્રહથી જમાડ્યો. મારા તરફ મારી માત્રા જેવુંજ તેમનું વર્તન હતું. ત્યાં તળાવમાં જમવા પહેલાં હું ખુબ તર્યો અને ન્હાયો. પછીથી માજીના હાથની રસોઇ જમીને એવો તો ઉધી ગયો કે બપોરે અઢી વાગ્યે જાગ્યો. મારી જીદગીમાં થોડાજ દિવસ મને ગાઢ નિદ્રા આવેલી છે; પણ તેમાં જે નાગ મહાશયને ઘેર હું ઉધી ગયો તેની વાત તો ઓરજ છે. ત્યાંથી નીકળતી વખત નાગ મહાશયનાં પત્નીએ મને એક કપડું આપ્યું તેને મેં આદરપૂર્વક સ્વીકારીને માથે બાંધ્યું અને હું ઢાકા જવાને નીકળ્યો.

પ્રકરણ ૫૮ સું—બેલુર મઠમાં જીવન.

પૂર્વ બંગાળામાં ફરી આવ્યા પછી સ્વામીજીનું શરીર ઘણુંજ નાદુ-
સ્ત થઈ રહ્યું હતું. તેમના ગુરુભાઈઓ અને શિષ્યોની બહુજ આશ્રય
ભરી વિનંતિથી સ્વામીજીએ હવે બહાર ગામ જવાનું કે જાહેર ભાષણો
આપવાનું છોડી દીધું અને બેલુર મઠમાંજ રહેવા લાગ્યા. તેમના ગુરુ-
ભાઈઓ તેમનું શરીર સુધારવાના અનેક પ્રયાસ કરવા લાગ્યા; પરંતુ
આવી અવસ્થામાં કોઈ કોઈવાર મઠમાંના સંન્યાસીઓના અભ્યાસ
તેમજ ચર્ચા વગેરેમાં ભાગ લેતા તેમને પોતાના પરમહિતાવહ સમા-
ગમનો લાભ આપવાને ચૂકતા નહિ. કોઈ કોઈવાર તે એકલાજ બેઠા
બેઠા બજન ગાયા કરતા અને કોઈ શિષ્યો આવી પહોંચતા તો તેમને
બજન ગાવાનું કહેતા.

એકવાર શરદચંદ્ર સાથે વાત કરતાં તેમણે કહ્યું હતું કે; ‘આત્માની
અંદર કેવી અપૂર્વ શક્તિ ભરેલી છે? ‘હું’ પામરથી શું થઈ શકે’
એવા વિચારો કરવાથીજ આજે તમે ખરેખર પામર અને વીર્યહીન
બની ગયેલા છો. ખાસ કરીને તમારેજ માટે હું આ વાત નથી કહેતો.
આખી હિંદુજાતિને એ ચેપ લાગેલો છે. એકવાર દરિયાપારના દેશોમાં
જીવ અને જીવો કે ત્યાંના લોકોનો જીવનપ્રવાહ કેવા વેગથી વહી
રહેલો છે. પછી તમારા દેશ તરફ નજર કરી સ્થિતિ કેવી છે
તે જીવો. આટલાં બધાં વર્ષ બણવાની મગજમારી કરવા છતાં પણ
બિખારીની માફક તમે ખીજીઓ પાસે જઈને ઉભા રહો છો અને
કહો છો કે ‘નોકરી આપો! નોકરી આપો!’ એવા કાલાવાલા કરવા
સિવાય અને નોકરી માગવા સિવાય તમે લોકોને ખીજી કાંઈજ
સૂઝતું નથી. ખીજીઓની ડોકરો અને જોડાં ખાઈને તમે
મનુષ્યત્વ સુધાં પણ ગુમાવી બેઠા છો. વળી ખરૂં પૂછો તો એક પાંચ

જેટલી પણ હવે તમારી કિંમત રહી નથી. આવો ફળકુલથી લગ્ની પકોતો સુંદર દેશ તમને મળેલો છે અને ખીજ દેશો કરતાં સેંકડો ગણાં અનાજ અને ફળપ્રલ ઉત્પન્ન કરી આપે એવી કુદરત તથા ઋતુઓ તમને પ્રાપ્ત થયેલી છે તોપણ અન્ન અને વસ્ત્રને માટે તમારે હાથ હાથજ કર્યા કરવી પડે છે. એકવાર જે દેશનાં અન્ન અને જ્ઞાન જગતના સમસ્ત દેશોમાં પ્રસરી રહ્યાં હતાં તેજ દેશની આ તે કેવી દુર્દશા ! તિરસ્કાર પામેલાં કુતરાંઓ કરતાં પણ અધિક દુર્દશા થવા છતાં હજી પણ તમારી આંખો કેમ ઉઘડતી નથી ? આટલું આટલું વીતવા છતાં પણ તમે હજી તમારા ધર્મકર્મની મોઢાની બડાઇ હાંકવામાંથી નવરાજ થતા નથી. જે જાતિ પોતાને હાથે પોતાનાં સામાન્ય અન્ન વસ્ત્રને પણ મેળવવા જેટલી જોગવાઈ કરી શકતી નથી અને જેને નજીવી વસ્તુઓ માટે ખીજના મુખ સામે જોવા કરવું પડે છે તેને તે વળી બડાઇ હાંકવા જેવું શું હોય ? તમારાં એ મોઢાનાં ધર્મકર્મને હવે ગંગામાં વહેતાં મૂકી દો અને સૌ પહેલાં જીવનસંગ્રામમાં આગળ વધો. ભારતદેશમાં કેટલી કેટલી વસ્તુઓ થાય છે ? વિદેશી પ્રજા તમારાજ દેશમાંથી કાચો માલ લઇ જાય છે અને તમારાજ પ્રતાપે સોનું કમાય છે. તમને ગર્દભની માફક બાર ખેંચ્યા કરવા સિવાય ખીજું સૂઝતુંજ નથી. તમે ભોકો બુદ્ધિની આડાં બારણાં વાસીને ધરતું ધન ખીજ્યોને આપી દો છો અને પછી અન્ન અન્ન કરતા બુખ્યા ટળવળો છો. ”

ખરેખર સ્વામીજીનું ચારિત્ર્ય અને કથન શિક્ષણની શાળા હતી, નીતિની તે માળા હતી અને પ્રેમનું તે શ્રેષ્ઠ સ્વરૂપ હતું. તે શિક્ષણ સ્વદેશાભિમાનની સાક્ષાત્ ભૂર્તિ હતી અને બ્રહ્મચર્યનો પૂર્ણ પ્રતાપ તે દર્શાવતું હતું. ચારિત્ર્ય, ચારિત્ર્ય, મનુષ્યત્વ, મનુષ્યત્વ, બસ શ્રેષ્ઠ મનુષ્યત્વને પ્રાપ્ત કરો, એમજ તે શિક્ષણ કહી રહ્યું હતું. કર્મ, યોગ, ભક્તિ,

લોકસેવા અને તત્ત્વજ્ઞાન સર્વને તેમના શિક્ષણમાં પુરતું માન મળતું. અવતારવાદ શ્રીરામકૃષ્ણનો જીવનસંદેશ, સંયમ, સમાધિ, બ્રહ્મસાક્ષાત્કાર, પ્રભુકૃપા, ધર્મચરની સર્વવ્યાપકતા, વૈદિક ઋષિઓની મહત્તા અને શ્રીરામકૃષ્ણ, હનુમાનાદિની પૂજા અને તે પૂજાથી પ્રાપ્ત થતાં સામર્થ્ય અને નિકરતા, વગેરે વિષયો એક વખત ચર્ચાતા તો ખીજી વખત ભૂતદયા, મનુષ્યપ્રેમ, ભારતવર્ષમાં ગરિબોની સ્થિતિ સુધારવાના ઉપાયો, સ્ત્રી કેળવણી, આલોગિક કેળવણી, વગેરે વ્યાવહારિક ઉન્નતિના વિચારો અને યોજનાઓ સર્વેના મનમાં ઠસાવાતી. હુંકમાં કહીએ તો સ્વામી વિવેકાનંદના શિક્ષણમાં આખો હિંદુધર્મ, તત્ત્વજ્ઞાન, સમાજશાસ્ત્ર, વિજ્ઞાનશાસ્ત્ર અને ભારતવર્ષના ઉદયને લગતી અનેક બાબતો અને યોજનાઓનો સમાવેશ થતો હતો.

કોઇવાર સ્વામીજી રસોઇ ઉપર દેખરેખ રાખતા અને કોઇવાર પોતે પણ કેટલીક વસ્તુઓ કરીને સર્વેને જમાડતા. સ્વામીજી ઘણી સારી રસોઈ બનાવી જાણતા. પોતાના શિષ્યોને તે કળા શીખવતા. કોઇ કોઇવાર આધ્યાત્મિક વિચારોથી સ્વામીજીના મુખ ઉપર અલૌકિક પ્રકાશ છવાઇ રહેતો. આવે પ્રસંગે તેમની આકૃતિ કેવી સુંદર, બળ્ય અને મધુર દેખાતી હતી તે વાત તેમની પાસે રહેવાને જેઓ ભાગ્યશાળી થયા છે તેઓજ જાણે છે. ઘડીકમાં સ્વામીજી ઘણાજ આનંદી જણાતા તો ઘડીકમાં આત્મા-પરમાત્માના કે હિંદના ગંભીર વિચાર કરતા જણાતા. એકવાર એક વિચારને દર્શાવતા તો ખીજી વખતે તેનાથી વિરુદ્ધ વિચારને પ્રતિપાદન કરીને દરેક વિષયની બંને બાજુઓ તે શિષ્યોની આગળ ખડી કરતા અને છેવટે તેનો ખરો નિર્ણય સમજાવી સમાધાન કરતા. કોઇવાર તે નિરપૂર્ણ સાધુ જેવા દેખાતા તો કોઇવાર ચુસ્ત સ્વદેશભક્ત કે મોટા પંડિત જેવા માલમ પડતા. તેમનું શરીર

વ્યાધિમસ્ત થઇ રહ્યું હતું, પણ વ્યાધિ તેમના મનને કે ખુદિને સ્પર્શ કરી શકતો ન હોતો.

સ્વામીજીની સંનિધિમાં તેમના શિષ્યો એક પ્રકારનું અલૌકિક બળ અનુભવતા. મઠના કેટલાક સાધુઓ તો તેમને મહાદેવનો અવતારજ ગણતા. તેમના તેજસ્વી મુખાર્પિત તરફ તેઓ આશ્ચર્યથી નજર કરી જોઈ રહેતા. સ્વામીજીનું જીવન કેવું સાદું હતું ! તેમને જો મોજ-મઝાહમાં રહેવું હોત તો તેમના પાશ્ચાત્ય શિષ્યોએ તેમની આગળ જે જોઈએ તે આણીને મૂકી દીધું હોત. તેમના અંગ્રેજ અને અમેરિકન શિષ્યો મોટા ધનાઢ્ય હતા અને સ્વામીજીની ઇચ્છા હોત તો તેમણે તેમને રાજ્યવૈભવમાં પણ રાખ્યા હોત; પરંતુ સ્વામીજી ખરેખરા સંન્યાસી હતા. બાહ્ય વસ્તુને તે ધિક્કારતા અને પાશ્ચાત્યોના ઠાઠ અને મોજશોખને તે વખોડતા. મઠની બહાર આવેલા એક મોટા આંખાના ઝાડ નીચે તે એક સાદા કેનવાસના ખાટલા ઉપર બેસીને પુસ્તકો, લેખો, પત્રો વગેરે લખતા, અધ્યયન કરતા અને ધોષ આપતા.

બેલુર મઠનું મકાન ભવ્ય અને મોટું છે. તેમાં ખીજે માળે ખુંભા ઉપર એક વિશાળ ઝોરડી આવેલી છે. એ ઝોરડીમાં સ્વામીજી સૂતા. તેમાં પેસતાં ખુંભામાં એક મોટા આયતો મૂકેલો જણાતો અને એક બાજુએ ભગવાં વસ્ત્રા ટાંગેલાં દેખાતાં. વચમાં એક પલંગ પડેલો માલમ પડતો, પણ સ્વામીજી તેને વાપરતા નહિ. એતો હમેશાં જમીન ઉપરજ સાદી પથારીમાં સૂતા. એ પલંગ તેમના એક અંગ્રેજ શિષ્યે ભેટ તરિકે આપેલો હતો. આગળ જતાં એક નાનું દેખણ નજરે આવતું. તેના ઉપર ખડીઓ, કલમ, કામળો વગેરે પડેલું જણાતું. એક બાજુએ મૃગચર્મનું આસન નાંખેલું જણાતું. તેના ઉપર બેસીને સ્વામીજી ધ્યાન કરતા. ઝોરડીની મધ્યમાં ભગવાન શ્રીરામકૃષ્ણની એક મોટી ભવ્ય છબી મૂકવામાં આવેલી હતી. વારંવાર

છપ્પીની સામે તે ધણા પ્રેમ અને પૂજ્યભાવથી જોતા. ઝોરડી-માંની બીજી બધી વસ્તુઓમાં તે છપ્પીજ તેમને સૌથી વધારે આકર્ષક લાગતી હતી. એ ઝોરડીમાં બેસીને ધણીવાર લખતા, વાંચતા, બોધ આપતા, મુલાકાતો લેતા અને ધ્યાન ધરતા. એક પ્રકારની અલૌકિક પવિત્રતા એ ઝોરડીમાં વ્યાપી રહેતી. એ ઝોરડીમાંજ તેમણે છેલ્લી મહાસમાધિ લીધી હતી. આજે પણ તે ઝોરડી તેમાંની વસ્તુઓ સહીત જોવીને તેથી રાખવામાં આવેલી છે અને તેમાં પેસતાંજ અલૌકિક શાંતિ, શુદ્ધિ અને વૈરાગ્ય અનુભવાય છે. હજી પણ હજારો મનુષ્યો ધણીજ પૂજ્યભાવથી એ પવિત્ર સ્થાનનાં દર્શન કરવાને આવે છે.

સ્વામીજી હમેશાં સાદા અને ભોળા સ્વભાવના હતા. મઠમાં તે સર્વેના નેતા હતા, પણ તે કોઇને આજ્ઞા કરતા નહિ. સર્વે તેમના ચરિત્રથીજ આકર્ષાઇને આત્મકિત બની રહેતા. તે હમેશાં પોતાના સ્થિતિ અને શુદ્ધમન સાથે મળતા, હળતા, તેમની સાથે ભજન-કીર્તન કરવાને બેસી જતા, ઉત્સવના દિવસોમાં સૌની સાથે ઉત્સવમાં ભાગ લઇ અનેક વાદ્યો વગાડતા અને કલાકોના કલાકો સુધી ભજનો લલકારતા. કોઇ કોઇવાર તે પોતાના શુદ્ધમાનસ સાથે ગમ્મત પણ કરતા અને તેમની મસ્કરી કરીને ખુશ હસતા. કોઇવાર તે તેમને કપકો આપતા પણ બીજાની આગળ તો સર્વદા તેમનાં વખાણુજ કરતા.

સ્વામીજી સવારમાં વહેલા ઉઠતા અને મઠના જે સાધુઓ ઉદ્યતા હોય તેમને પણ જગાડતા. મઠના નિયમોને તે યરાયર પાળતા અને સૌની પાસે તેમનું સખત પાલન કરાવતા. મઠના બગીચાની અને મઠમાં રાખેલી ગાયોની કેવી સંભાળ લેવાય છે તેની પણ તેઓ દેખ-રેખ રાખતા અને સાઢામાં સાદી નજીવી બાખતો ઉપર પણ તેઓ કાળજીભરી સંભાળ રાખતા.

બનવરોને સ્વામીજી ધણુંજ ગ્રહતા. મઠમાં તેમણે અનેક પ્રકા-

રનાં જનવરો એકઠાં કર્યાં હતાં. તેમની પાસે એક કૂતરો હતો. તેને તે “ વાધ ” કહેતા અને એક બકરી હતી, તેને તે “ હંસી ” કહીને બોલાવતા. વળી તેમણે કેટલીક ગાયો, ઘેરાં, બતકો, હુકરો, એક હરણ અને એક બગલું મઠમાં રાખ્યાં હતાં. એક ઘેરાના બચ્ચાને ગળે તે નાની નાની ઘંટડીઓ બાંધતા અને મઠમાં સ્વામીજી જ્યાં જ્યાં જતા ત્યાં ત્યાં તે ઘેરાનું બચ્ચું તેમની પાછળ જતું. અમેરિકાની પરિપક્ષમાં વિજય મેળવનાર સ્વામી વિવેકાનંદનાં દર્શન કરવાને મઠમાં અનેક મનુષ્યો આવતા અને તેઓ યુરોપાદિ દેશોને વેદાન્તના બોધથી દ્રુમવી મૂકનાર એ મહા પ્રતાપી વીર સાધુને એ ઘેરાના બચ્ચાની સાથે ખેલી રહેલા અને તેને રીઝવવાને પાંચ વર્ષના બાળકની માફક આમતેમ દોડાદોડી કરી રહેલા જોતા. તેમને આવેા આનંદી અને સાદો સ્વભાવ જોઈને તેઓ ઘણુંજ આશ્ચર્ય પામતા અને તેમના તરફ વધારે પૂજ્યભાવ દર્શાવતા. જનવરોને બરાબર ખવરાવ્યું છે કે નહિ અને તેમનાં સ્થાન સ્વચ્છ છે કે નહિ તેની પણ તે વપાસ રાખતા. કોઈવાર સ્વામીજી પોતાનાં બહાલાં જનવરો સાથે વાતો કરતા જણાતા. તે ગમ્મતમાં કહેતા કે “ માત્રી ” તો મારી પેલા અવતારની મગી છે. એ બચ્ચાને જ્યાં શવે ત્યાં ખેસવા ઉડવાની છૂટ હતી. સ્વામીજીના ખાટલા ઉપર તે સુતું, કોઈ કોઈવાર સ્વામીજી “ હંસી ” પાસે જતા અને જાણે તે તેમનું કહ્યું કરતી હોય તેમ તેની પાસે ચ્હાને માટે થોડું દૂધ માગતા અને તેને દોહતા. વાંચકને કહેવાની જરૂર નથી કે સ્વામીજી ગાયો, ભેંસો, બકરીઓ વગેરેને દોહવામાં પણ ઘણાજ કુશળ હતા. ઉંચામાં ઉંચા જ્ઞાનની સાથે તેમણે બ્યવહારનાં પણ ઘણાં કાર્યોમાં કુશળતા મેળવી હતી. બ્રહ્મજ્ઞાન અને બ્યવહારકુશળતાનો અપૂર્વ યોગ તેમણે તેમના જીવનમાં સાધ્યો હતો. એની સાથે તેમના જીવનમાં ઉપર

જણાવ્યા જેવી સાદાઈ, કાળજી, બાળચેષ્ટા અને નિરાભિમાનતાનો સુયોગ થયેલો હતો. હાલની પાશ્ચાત્ય કેળવણી લઈ પોતાને સુશિક્ષિત માની ઈશ્વરશ્રદ્ધા, વ્યવહારકુશળતા અને સાદાઈને તુચ્છ ગણી મોજશોખ-માંજ જીવનને વ્યતીત કરનારા યુવકો કેવા દયાપાત્ર છે એ અહીં વર્ણવી બતાવવાની જરૂર નથી.

પોતાના મઠમાં સ્વામીજીને ધણીજ સ્વતંત્રતા હાગતી; કેમકે અહીં આં તે પોતાની મરજી પ્રમાણે હરફર કરી શકતા હતા. કોઈવાર ઉઘાડે પગે, કોઈ વાર એકલી કૌપીનજ ધારણ કરીને તો કોઈવાર તે એકાદ નાનું ભગવું વસ્ત્ર કેડથી ધુંટણ સુધી વીંટીનેજ અહીં તહીં ફરતા. પરદેશીઓનો પોશાક તેમને પસંદ ન હોતો. કોટ, ખમીસ, પાટલુન કે ખૂટ પહેરવાં તેમને ગમતાં નહિ, તેથી તેમને કંટાળો આવતો. તેમાંએ વળી ગળે કોલર પહેરવો તો એમને ખીલકુલ ગમતો નહિ. એનાથી તો બહુજ કંટાળતા અને એને બંધન સમાન ગણતા. તે હમેશાં સાદાં, ખુલ્લાં, દેશી વસ્ત્રો પહેરવાનુંજ પસંદ કરતા અને એકાંતવાસમાં શાંત જીવન ગાળવાનું ચ્હાતા.

સ્વામીજી સૌની સાથે મઠમાં રથાપેલા દેવળમાં જતા અને ત્યાં શ્રીરામકૃષ્ણની પ્રતિમા સામે ધ્યાન કરવા એસતા. કોઈવાર તે ગુરુ-ભાઈઓ અને શિષ્યોને લઈને અખાડામાં કસરત કરવા જતા તો કોઈવાર એકલાજ બહાર ફરવાને નીકળી પડતા. ફરતે ફરતે તે મોટેથી બજન ગાતા અને એના એજ શબ્દો ફરી ફરીથી ઉચ્ચારીને તેની ધૂનમાં એટલા બધા મગ્ન થઈ જતા કે કલાકના કલાક સુધી એ પ્રમાણે કર્મીજ કરતા. ખરેખર સ્વામીજી બ્યારે મઠમાં હોય ત્યારે મઠ અને તેની આસપાસની હરવા ફરવાની ભૂમિમાં સર્વત્ર પવિત્રતા અને આધ્યાત્મિકતાનું વાતાવરણ પથરાઈ રહેતું.

સ્વામીજીની પાસે ઘણા જીગ્રાસુઓ આવતા પણ તેમના ગુરુ-

ભાઈઓ તેમની તબીબત નાદુરસ્ત હોવાથી તેઓને અટકાવતા. એ વાતની સ્વામીજીને જ્યારે ખબર પડી ત્યારે તેમણે કહ્યું કે,—
“ જુઓ આ શરીર શા કામનું છે ? બીજાઓને મદદ કરવામાં બહે તેનો નાશ થઈ જાય. જ્યારે જીજ્ઞાસુઓની જોડે હું વાત કરું છું ત્યારે મને કેટલો બધો આનંદ થાય છે તેનો ખ્યાલ તમને આવી શકશે નહિ. ”

પોતાની મહાસમાધિ પર્યંત સ્વામીજી શિષ્યોને કેળવ્યાજ કરતા હતા. તેમનામાં આત્મશ્રદ્ધા જગાવવાને અને તેમને સ્વકર્તૃવ્યની જવાબદારીનું ભાન કરાવવાને તે ઘણુંજ મથતા. મઠ તરફથી પ્રગટ થતાં માસિકોને તે પોતાની યોજના પ્રમાણે ચલાવતા અને તે બાબતમાં પોતાના શિષ્યોને માહિતગાર કરતા અને તેમની પાસે તે માસિકોનું કાર્ય કરાવતા. તેમાં પણ દેટલેક દરજ્જે સ્વતંત્રપણે કામ કરવાનું તેમને શિખવતા. સ્વામીજીએ ઘડેલા નિયમો પ્રમાણે જો શિષ્યો માસિક ચલાવે નહિ તો તે તેમને સખત ઠપકો આપતા અને અમુક પ્રકારના વિચારો અને લખાણો સિવાયનું લખાણ તેમાં આવે નહિ, તેને માટે તે ઘણીજ સાવચેતી રાખતા. જગતની આગળ માસિકદ્વારા મૂકવાના વિચારો વિષે તે ઘણીજ વિચાર કરતા અને એ બાબત કેટલી બધી અગત્યની છે તે ઘણીજ ડાળજીથી શિષ્યોને સમજાવતા.

વળી મઠમાં સઘળું વ્યવસ્થાસર અને સ્વચ્છ રાખવાને તે ઘણીજ આશ્રદ્ધા કરતા. એમને પુરેપુરી સ્વચ્છતા અને વ્યવસ્થા જોઈતી હતી. કોઈવાર મઠના નોકરો માંદા પડતા અને મઠનું મકાન બરાબર વળાઈ ઝુંડાઈ નહિ ત્યારે સ્વામીજી જાતેજ હાથમાં સાવરણી લઈને સઘળું વાળીઝુડીને સાફ કરતા અને કેમે કયાં હાથમાંથી સાવરણી મૂકતા નહિ. એ પ્રમાણે તે સ્વચ્છતા પ્રત્યેના પ્રેમનો અને સ્વાશ્રયનો દાખલો બેસાડતા. તેમને કોઈવાર પૂછવામાં આવતું કે તમે શા માટે

આવું કરો છો ? ત્યારે સ્વામીજી જવામ આપતા કે “ તેમાં શું થઈ ગયું. જો મકાન સાફ રહે નહિ તો રોગનું ધર થઈ રહે અને સાધુઓ માંદા પડે. ” ઘણીવાર તે જાતે સાધુઓની પથારીઓ તપાસતા અને તે બરાબર સ્વચ્છ રાખેલી તેમજ હવા અજવાળાવાળી જગ્યામાં છે કે નહિ તે જોતા. જો કોઈની પથારી જરા અસ્વચ્છ લાગે તો સ્વામીજી તેને ઘણીજ ઠપકો દેતા. પૂજા માટેની જળ વગેરે સામગ્રી તે બરાબર સ્વચ્છ રખાવતા. મઠમાં ફક્ત એકજવાર લોજન લેવાનો તેમણે કાયદો કર્યો હતો. તે જમ્યા પછી કોઈને સૂવા દેતા ન હોતા અને સર્વેને જાતેજ વેદ, પુરાણ વગેરેનું અધ્યયન કરાવતા. શાસ્ત્રોનો અભ્યાસ, ધાર્મિક વાર્તાઓ, ચર્ચાઓ, ધ્યાન, યોગાદિ ક્રિયાઓમાંજ તે સર્વેનો સમય ગળાવતા. પોતે જાતે સર્વેને યોગની ક્રિયાઓ તે બતાવતા. મૂર્તિપૂજા કરવાની તે સંમતિ આપતા પણ માત્ર શુદ્ધ ક્રિયાઓમાંજ ઘણો વખત ગાળી નાંખવાની બાબતમાં તે ઘણા વિરુદ્ધ હતા. મઠમાં અમુક સમયે તે ઘંટ વગાડવામાં આવતો. અને તે વખતે શિષ્યો અને સાધુઓને શાસ્ત્રાભ્યાસ, ચર્ચા અને ધ્યાનને માટે એકઠા થવુંજ પડતું. નિયમોનું તે સખત પાલન કરાવતા. મઠમાં સવારના ચાર વાગ્યે ઘંટ થતો. સઘળા સાધુઓ તે વખતે ઉઠતા અને અડધા કલાકમાં દાતણપાણી, સ્નાન વગેરે પરવારીને તે મઠના દેવળમાં ધ્યાન કરવાને ભેગા થતા. સ્વામીજી ધ્યાનને બહુજ મહત્વ આપતા. પછીથી ગીતા, ભાગવત, ઉપનિષદો, બ્રહ્મસુત્રમાખ્ય, વગેરે ઉપર વર્ગો લેવામાં આવતા. એ સિવાય પણ અનેક પ્રકારનાં તપ અને શ્રમ દ્વય સાધવાનું સ્વામીજી એમના શિષ્યોને કહેતા. તે જણાવતા કે જો તેમણે સખત તપ અને સાધનાઓ કરી ન હોત તો પોતે પણ જે મહાભારત કામો કરી શક્યા હતા તે કરવાનું સામર્થ્ય પ્રાપ્ત કરી શક્યા ન હોત.

મઠમાં સર્વેને ધ્યાન અને સાધનાઓ કરતા જોઈને સ્વામીજી

ધણીજ રાજી થતા. તે પોતાના મિત્રોને કહેતા કે “ જુઓ, મઠમાં સાધુઓ કેવી સાધનાઓ કરી રહ્યા છે. એ ઠીક છે. શ્રીરામકૃષ્ણ કહેતા હતા તેમ સવારે અને સાંજે આપણું મન સ્વાભાવિક રીતેજ ઉંચા વિચારોને માટે વધારે લાયક બને છે અને તે વખતે તેને જલદીથી એકાગ્ર કરી શકાય છે. એ સમયે દરેક જણે અવશ્ય એકાગ્રચિત્તથી પ્રભુનું ધ્યાન ધરવું જોઈએ.”

સ્વામીજી વહેલા ત્રણ વાગ્યે ઉઠતા અને ન્હાઈ ધોઈને મઠના દેવળમાં ધ્યાન કરવાને સૌની સાથે બેસતા. દેવળના એક મુખ્ય ભાગમાં એમને માટે આસન નિર્માણ કરી રાખ્યું હતું. તેના ઉપર તે શાંત ચિત્તથી સ્થિર થઈને બેસતા. એ વખતે તે બરફના પર્વત જેવા પ્રકાશિત દેખાતા. ધણીવાર તેમનું ધ્યાન બે કરતાં વધારે કલાક સુધી ચાલતું. પછીથી તે મુખેથી “ શિવ, શિવ, ” બોલતા ઉઠતા અને તેમના ચહેરા ઉપર અલૌકિક પ્રકાશ છવાઈ રહેલો જણાતો. પછી શ્રીરામકૃષ્ણની પ્રતિમાને પ્રણામ કરીને તે બહાર આવતા અને યોગાનમાં માતાજીનું કે શિવનું બજન ગાતા ગાતા અડધા ધ્યાનસ્થ અને અડધા જાગૃત તે અહીં તહીં ફરતા. એ વખતે એમના મુખ ઉપર અપૂર્વ શાંતિ દેખાતી. ધ્યાનથી કંઈક લાલ થઈ રહેલી તેમની આંખોમાં દૈવી શક્તિ અને પ્રકાશ માલમ પડી આવતાં. સ્વામીજી જ્યારે દેવળમાં બેઠેલા હોય ત્યારે બીજાઓને ધ્યાનમાં ધણું બળ અને સહાય પ્રાપ્ત થતાં. સ્વામી બ્રહ્માનંદ લખે છે કે;—“અહા! જ્યારે કોઈ નરેન્દ્રની સાથે ધ્યાન કરવાને બેસે છે ત્યારે તે ઝટ લઈને ધ્યાનગ્રસ્ત થઈ જાય છે. જ્યારે હું એકલો બેસું છું ત્યારે હું ધ્યાનગ્રસ્ત થઈ શકતો નથી.” ઉપર પ્રમાણે સ્વામીજી ધ્યાનમાં બેસતા અને બીજાઓને બેસાડતા. કોઈવાર તેમની તબીયત નાદુરસ્ત હોય તો તેમના શિષ્યો અને ગુરુભાઈઓ એકલા ધ્યાન કરતા, કારણ કે

સ્વામીજીનો એવો દૃઢ આગ્રહ હતો અને તેમણે મઠમાં નિયમજન કર્યો હતો કે સર્વેએ સવાર સાંજ ધ્યાન કરવુંજ. એ નિયમનો ભંગ કરનારને સ્વામીજી ધણીજ શિક્ષા કરતા. વારંવાર તે દેવળમાં જઈને જોતા અને જે ગેરહાજર હોય તેમનો જવાબ લેતા અને તેમને તે દિવસ માટે ભોજન આપવાનું બંધ કરી દેતા. તેમના વૃદ્ધ ગુરુભાઈઓ પાસે પણ તે નિયમનું પાલન કરાવતા.

તપ, સંયમ અને ધ્યાન એ મનને દૃઢ કરવાનાં ઉત્તમ સાધનો છે અને તેથી મનોમગ્ન ધર્મજન વધે છે એમ સ્વામીજીનું દૃઢપણે માનવું હતું. આપણા જીવનમાં કોઈવાર જ્યારે આપણી સામે અનેક આફતો આવી પડીને આપણને નાસીપાસ કરી મૂકે છે. તેવે સમયે જ્ઞાન અને મનોમગ્નને ખીલવીને તે આફતોની સામે થવાનું સામર્થ્ય આપણે મેળવી રાખ્યું હોય છે તો આપણને કેટલો મધો આનંદ અને લાભ થાય છે ? સ્વામીજી ગૃહસ્થાશ્રમીઓને પણ ગ્રહસ્થને યોગ્ય બ્રહ્મચર્યના પાલનપૂર્વક ધ્યાન, ધારણાદિ કરવાનો અત્યંત આગ્રહ કરતા હતા. વળી મનોમગ્ન અને તિતિક્ષાને વધારનારા ઉપવાસ અને વૃતાદિને પણ વિધિસર કરવાની સ્વામીજી બહુજ હિમાયત કરતા અને તેમાં નક્કી કરેલા માર્ગથી જરા પણ આડા અવળા ચાલવાની મના કરતા. સ્વામીજી જેવું કહેતા તેવુંજ પોતે કરતા. તેમનું કહેવું કેટલું બધું ખરું છે અને ધ્યાન, તપાદિથી કેવું અલૌકિક મનોમગ્ન અને શક્તિ પ્રાપ્ત કરી શકાય છે તે સ્વામીજીએ પોતાના દાખલાથી સર્વેને સિદ્ધ કરી બતાવ્યું હતું.

આ ઉપરથી એમ સમજવાનું નથી કે સ્વામીજીએ સર્વેને ધ્યાન ધરી બેસી રહેવાનો ઉપદેશ કરેલો છે. આખો વખત ધ્યાનમાં ગાળી શકે એવું કોઈ વિરલ પુરુષથીજ બની શકે તેમ હોવાથી ઘણા ખરા ત્યાગીઓ બાહ્યનો વખત સુષ્ટ રહેવામાં કે ગપસપ ચલવવામાં જ માણતા હોવાથી એવા જીવનને સ્વામીજી મૃત્યુ સમાનજ ગણતા.

અને એવા જીવનથી દૂરજ રહેવાનું તે સર્વેને કહેતા. પોતાના શિષ્ય શ્વરદત્ત સાથે એ વિષે વાત કરતાં સ્વામીજીએ એકવાર કહ્યું હતું કે:—

“ ભારતવર્ષની પ્રત્યક્ષ આદર્શ વૈરાગ્ય છે. એ વૈરાગ્યને તમારી દૃષ્ટિ આગળ રાખીને તમારે નિઃસ્વર્ગ્ય શોકસેવાનું કાર્ય બળ-વવાનું છે અને ફળની જરાએ આશા રાખવાની નથી. ટીકા થાય તેની પણ દરકાર કરવાની નથી. મહાવીર હનુમાનને તમારા આદર્શ તરિકે લેજો. તમારે એ આદર્શ પ્રમાણે તમારા ચારિત્ર્યને ઘડવું જોઈએ. એક બાજુએ હનુમાન પોતાના બાહુબળથી રાવણના સૈન્યમાં હાહાકાર વર્તાવી મૂકતા હતા અને બીજી બાજુએ તે શ્રીરામના અનન્ય ભક્ત તરિકે પ્રસિદ્ધ હતા. શ્રીરામની સેવા કરવી અને તેમની આજ્ઞાનું પાલન કરવું એ સિવાય બીજું કંઈ તેમને ગમતું નહિ. એમના જોવાજ સેવાયુદ્ધ અને એકનિષ્ઠાની આજે જરૂર છે. પણ તમે શું કરો છો ? તમને તો અક્ષયનું અજીરણ થયેલું છે ! તમે તો ખસ જુનીજ વાતો કર્યા કરો છો અને મૃદંગ અને કરતાલ લઇને ભજન ગાઓ છો. તમે પ્રાચીન ભક્તોના અને ગોપીઓના નિર્દોષ ભાવોનું અનુકરણ કરવા જાઓ છો, પણ તમારી અધમ વાસનાઓ અને વૃત્તિઓને તમે ક્યાં ત્યજ દીધી છે ? એથી કરીને આખો દેશ તમેાણુના અંધકારમાં પડીને સડી રહેલો છે. નાનપણથીજ આવાં શૃંગારમય ભજનો અને ગાયનો સાંભળી સાંભળીને આખી પ્રજા વધારેને વધારે બાયલી થતી જાય એમાં આશ્ચર્ય શું છે ? આથી વધારે અધોગતિ બીજી ક્યાં કહેવાય ? તમારાં પેલાં વીરત્વવર્ધક ઢાલ અને રણશીંગાં ક્યાં ગયાં ? હવે તો મહેરબાની કરીને તમારાં બાળકો અને જુવાનોને તેમના ગંભીર અને ત્રિસાહસ નાક સાંભળવા દો. આપણે તો ડમર અને રણશીંગાં વગાડવાનાં છે અને બ્રહ્મરૂદ્ર તાલ

જેવા વીરસથી ભરપુર નાદ ઢોલ ઉપર વગાડવાના છે. “ મહાવીર, મહાવીર, હર, હર, મહાદેવ ” ની પ્રબળ જય ગર્જનાઓથી આપણે પૃથ્વીને મળવવાની છે. મૃદુભાવને ઉત્પન્ન કરનારાં ગીતો તો જરૂર હવે આપણે બંધ કરવાં જોઈએ અને વેદના ધોષની ગજ નાથી દેશને જાગૃત કરવો જોઈએ. આપણી દરેક પ્રવૃત્તિમાં આપણે વીરત્વનો જીસો દાખવવો જોઈએ. એવા વીરત્વના આદર્શથીજ આપણી માતૃભૂમિનું કલ્યાણ થશે અને તમે જો તમારું ચારિત્ર્ય એ પ્રમાણે ધડશે તો બીજાઓ પણ તમારો દાખલો લેશે. વળી એટલું યાદ રાખજો કે સત્યના માર્ગમાંથી એક ઈંચ પણ આડું અવળું ડગલું ભરશો નહિ અને નિર્બળતાથી કદીએ દબાઈ જશો નહિ. આ પ્રમાણે કરવાથીજ શ્રીજમદગ્નીની કૃપા તમારા ઉપર થશે. ”

શિષ્યે સ્વામીજીને કહ્યું:—“ મહારાજ, કોઈ કોઈવાર હું ના-ઉમેદ થઈ જઈ છું અને હું શું કરી શકવાનો છું એ મનમાં થઈ આવે છે તેનું કેમ કરવું ? ”

સ્વામીજીએ કહ્યું કે એવે વખતે તરતજ વીર પુરૂષની માફક ઉભો થા અને મનમાં નહિ પણ મોઢેથી ધારો પાડીને કહે કે, “ મારામાં અગાધ સામર્થ્ય રહેલું છે. ” “ મારામાં પવિત્ર ખુદ્દિએ વાસ કરેલો છે. મારામાં શ્રેષ્ઠ જ્ઞાન રહેલું છે. હું આનંદમય અહા છું. ” “ હું અમુકનો શિષ્ય છું. ” “ શ્રીરામકૃષ્ણના મિત્રોનો હું મિત્ર છું. કાંચન અને કામિનીનો વિજેતા છું. ” એવા વિચાર કરીને તારા સ્વમાનને ટકાવી રાખ. જેનામાં એવું સ્વમાન નથી તેનામાં અહા કદીએ જાગૃત થતો નથી. તે રામપ્રસાદનું ભજન સાંભળ્યું નથી ? તે કહે છે કે “ મારે માથે સાક્ષાત જગદંબા બિરાજે છે, પછી જગતમાં અને કોની બીક છે ? ” એવા જીસાને એવે સમયે તારા હૃદયમાં જાગૃત કરી મૂક; એવે સમયે શ્રીહનુમાનનું નામ લે;

મહામાયા જગદંબાનો આશ્રય લે; પછી જો કે નિર્મળતા અને ખાવલા-પણું તારી પાસેથી ખાર ગાઉ દૂર ભાગી જાય છે કે નહિ.

એમ બોલતા બોલતા સ્વામીજી મેડી ઉપરથી નીચે ઉતર્યા અને બહાર જઇને યોગાનમાં આવેલા આંખાના ઝાડ નીચે ખાટલા ઉપર હંમેશની માફક બેઠા. તેમની આંખોમાં તે વખતે દિવ્ય તેજ પ્રકાશી રહ્યું હતું. અલૌકિક આધ્યાત્મિક ચેતનથી તેમનું આખું શરીર ધૂળતું હતું. સંન્યાસીઓ અને બ્રહ્મચારીઓ તેમની પાસે બેઠા હતા. તેમના તરફ આંગળી કરીને તે શિષ્યને કહેવા લાગ્યા કે, “તું બ્રહ્મને ક્યાં શોધવા જઇશ? તે પ્રાણી-પદાર્થ સર્વેમાં રહેલો છે. આ સર્વવ્યાપી બ્રહ્મનો અનાદર કરીને જે તેને અન્ય સ્થળે શોધે છે તેમને શરમ છે. હાથમાં રહેલા ફળની માફક બ્રહ્મ આ જગતમાં ઉધાડુંજ દેખાય છે. અહીંઆં અને આખા જગતમાં બ્રહ્મજ બ્રહ્મ રહેલો છે.” સ્વામીજી આ શબ્દો એવા જીસ્સાથી બોલ્યા કે સર્વેનાં હૃદય બ્રહ્મ-ભાવથી ડોલી રહ્યાં. સર્વેનાં હૃદયમાં અપૂર્વ શાન્તિનો વાસ થઇ રહ્યો અને સર્વે ભાવસમાધિમાં આવી ગયા. તે વખતે સ્વામી પ્રેમાનંદ મંડામાં સ્નાન કરી પવિત્ર જળનું કમણ્ડલું ભરીને ત્યાં થઇને જતા હતા. તેમને જોઇને સ્વામીજી બોલી ઉઠ્યા કે, અહીંઆં, અહીંઆંજ બ્રહ્મ દસ્યમાન થાય છે. તે શબ્દો સાંભળીને પ્રેમાનંદ સ્તબ્ધ બની ગયા. તે ચાલતા અટકી જઇને જ્યાં ઉભા હતા ત્યાંને ત્યાંજ સ્થંભી ધ્યાનસ્થ થઇ ગયા. પાએક કલાક આમ ચાલ્યો ગયો. એ બનાવ હજી પણ મઠના સાધુઓનાં હૃદયમાંથી ખસતો નથી. હજી પણ તે વિસરી જવાયો નથી. એ બનાવ ઉપરથી શ્રીરામકૃષ્ણના જીવનનો એક બનાવ અહીં યાદ આવે છે. પોતાના દેહનો લાગ ક્યાં પહેલાં થોડાક સમય પૂર્વે શ્રીરામકૃષ્ણ સમાધિમાંથી જાગીને તરતજ બહાર બગીચામાં આવ્યા હતા. ત્યાં જે કેટલાક શિષ્યો બેઠા હતા

તેમાંના કોઈના હૃદય ઉપર તો કોઈના મસ્તક ઉપર હાથ મૂકીને તે બોલ્યા હતા કે “ ચૈતન્યને પ્રાપ્ત કરો, આત્માને જાગૃત કરો.” તેમના પવિત્ર સ્પર્શથી તે શિષ્યો અપૂર્વ આનંદને ભોગવતા ધ્યાનસ્થ બની રહ્યા હતા.

થોડા વખત પછી એ બનાવ વિષે સ્વામીજી “ શિષ્યને ” કહેવા લાગ્યા. “ આજે શું બન્યું તે તે જોયું ને ? તેઓ સર્વે ધ્યાનગ્રસ્ત થઈ રહ્યા હતા. તેઓ સર્વે શ્રીરામકૃષ્ણના પુત્રો છે. તેમને તે કહેવામાં આવ્યું કે તરતજ બ્રહ્મ તેમનામાં જાગી રહ્યો.” શિષ્યે જવાબ આપ્યો કે તેને પણ તેવો અનુભવ થયો હતો, પણ તે અનુભવ ઝાઝો વખત ટક્યો નહિ. સ્વામીજીએ ઉત્તર આપ્યો કે “ ફિકર નાહો ભાઈ, તને એવો અનુભવ કાળે કરીને એની મેળેજ થશે; પણ પ્રથમ તારે બીજાઓના કહ્યાણુને માટે કામ કરવું જોઈએ. માયાનો થડઢો-મળા અને વિદ્યેષને દૂર કરી નાખવા માટે શુભ કર્મ કરવાં જોઈએ.”

આ વખતે મઠની આસપાસની જૂમિ સમરાવવાનું કામ ચાલતું હતું. તેને માટે કેટલાક મજૂરો ત્યાં દરરોજ આવતા. અને કામ કરતા. સ્વામીજી તે મજૂરો સાથે ઘણીજ છુટથી વાતો કરીને તેમને આનંદ પમાડતા. તેમનાં સુખ-દુઃખની પૂછપરછ વખતોવખત કર્યા કરતા. તેમની નિર્દોષ રીતભાતને લીધે સ્વામીજી તેમને ઘણું વહાતા. એવા સાદા, ભોળા લોકો જોડે વાતો કરવાથી સ્વામીજીને પણ ઘણો આરામ મળતો. એક દિવસ કેટલાક ધનાઢ્ય અને સત્તાવાળા સહ-ગૃહસ્થો સ્વામીજીને મળવાને મઠમાં આવ્યા હતા. તે વખતે સ્વામીજી પેલા મજૂરો જોડે વાતો કરતા હતા, તેથી જ્યારે તેમને પેલા ગૃહસ્થો આવ્યાન્ની ખબર કરવામાં આવી ત્યારે તે બોલ્યા: “ ફલાણુ-ઢીકણુ બાપ આવ્યા છે તો ભલે આવ્યા, પણ હમણાં તો આ લોકો સાથેજ હું આનંદ કરીશ.” ખરેખર, સ્વામીજી તે પછી પોતાના વહાલા મજૂરોને

છોડીને પેલા ગૃહસ્થોને મળવાને ગયાજ નહિ.

આ મજુરોમાંનો એક મજુર સ્વામીજીને વધારે ગમતો હતો. તેનું નામ “કેસ્ત” હતું. તે સ્વામીજીને કહેતો કે “ઓ સ્વામી બાબા ! અમે કામ કરતા હોઈએ ત્યારે તમે આવશો નહિ. અમે તમારી સાથે વાત કરીએ છીએ ત્યારે અમારાથી કામ થતું નથી અને તેથી બડા બાબા (સ્વામી અદ્વૈતાનંદ) અમને ઠપકો આપે છે.” એ શબ્દો સાંભળીને સ્વામીજીને લાગી આવ્યું અને તેમણે કહ્યું કે હવેથી બડા બાબા તમને કશુંએ કહેશે નહિ. કોઈ કોઈવાર તો મજુરોની તંગી અને દુઃખ સાંભળીને સ્વામીજીની આંખોમાં આંસુ આવી જતાં. જ્યારે એવું થતું ત્યારે “કેસ્ત” તેમને કહેતો કે “હવે તમે જાવ, સ્વામી બાબા ! અમે હવે કદીએ અમારાં દુઃખની વાત તમને કહીશું નહિ, કારણકે તમે તેથી રડી પડો છો.”

એક દિવસ સ્વામીજીએ કેસ્તને પૂછ્યું કે “તમને બધાંને અહીંઆં મિજબાની ખાવી ગમશે કે ?” તે માણસે જવાબ આપ્યો : “બાપજી, જો અમે ખીજને હાથે રાંધેલું મીઠાવાળું અન્ન ખાઈએ તો અમને ન્યાત બહાર મૂકે; કારણકે અમે પરણેલા છીએ.” સ્વામીજીએ તેની ખાત્રી કરી આપી કે રસોઈમાં મીઠું નાંખવામાં આવશે નહિ. મીઠું ઉપર પીરસવામાં આવશે. એ સાંભળીને મજુરોએ હા પાડી. મજુરોને મિજબાની આપવામાં આવી. લેંચી, ખરકી, કઠી અને ખીજ સુંદર વાનીઓ કરીને તેમને પીરસવામાં આવી. સ્વામીજી જાતેજ પીરસવાના કામ ઉપર નજર રાખવા લાગ્યા. મજુરો જમતે જમતે બોલ્યા કે “સ્વામી બાપજી, આ સુંદર વસ્તુઓ તમે ક્યાંથી આણી ? અમારી જીંદગીમાં આવી વસ્તુઓ અમે કદીએ ખાધી નથી.” તેઓને તેમની ઇચ્છાપૂર્વક ખરાબર જમાડ્યા પછી સ્વામીજી તેમને કહેવા લાગ્યા કે “તમે બધા નારાયણો છો. આજે તમને જમાડીને મેં સાક્ષાત્

નારાયણનેજ જમાડ્યા છે. ” પછીથી એક શિષ્ય જોડે વાત કરતાં સ્વામીજીએ કહ્યું હતું કે “ મેં તેમનામાં સાક્ષાત્ નારાયણનાંજ દર્શન કર્યા હતાં. તેઓ કેવા સાદા અને ભોળા છે. તેઓ મને ખરા અંતઃ-કરણથી વ્હાય છે. ” પછીથી થોડીક વારે સ્વામીજી સંન્યાસીઓ અને બ્રહ્મચારીઓને કહેવા લાગ્યા કે:—

“ જુઓ, આ ગરિય અમલ્યુ લોકો કેવા સાદા અને ભોળા છે? તમારો હિંદુસ્તાન અત્યારે મોટે ભાગે આવા નિર્દોષ, સાદા, મહેનતુ, પ્રમાણિક અને ધર્મપ્રેમી લોકોથીજ ભરેલો છે; પરંતુ બીજાઓ તેમના ઉપર ચઢી બેસવાને લીધે તેઓ લુપ્ત સંકુ અન્ન પણ બે વખત પામી શકતા નથી. મંદવાડમાં તેમને કોઈ દવા પણ આપતું નથી. માંહોમાંહે કજીયા ન કરવા માટે તેમને કોઈ સમ-જવનારું હોતું નથી. પુસ્તકોનો નિર્દોષ અને ઉન્નતિપ્રદ આનંદ લેવા માટે તેમને કોઈ વાંચતાં શિખવનાર કે વાંચી સંકળાવનાર હોતું નથી. અક્ષેપ, કેવા દેવ જેવા માણસો અને તેમની કેવી દુર્દશા! ” આ શબ્દો બોલતાં બોલતાં સ્વામીજીનું શરીર કંપાવાના આદેવેશથી ધ્રુજવા લાગ્યું અને તેમની આંખોમાંથી બેર બેર જેવાં આંસુ ખરવા લાગ્યાં. તેઓ જેમ તેમ હૃદયના વેગને રોકીને બોલ્યા કે “ ઓ હિંદના સાધુઓ! ઓ ઋષીમુનિનાં સંતાનો! સર્વવ્યાપી પ્રભુનાં આ લાખો કરોડો જીવતાં જગતાં મંદિરોમાંના કચરો પુંજે સાદ કરવા અને તેમાં અપૂજ્ય પડી રહેલા શિવ ભગવાનને સેવાપૂજથી પ્રસન્ન કરવાને તત્પર થશો? મોક્ષ મેળવવાને માટે આથી વધારે સારો, સહેલો અને બંધ બેસતો ઉપાય અત્યારે બીજો કયો છે? પોતાનો પ્રાણ અને સર્વસ્વ બીજાને માટે અર્પણ કરી દેવાં એજ વર્તમાન સમયનો સાચો સંન્યાસ છે. બાકીઓ મોક્ષ ખાતર નહિ, તો માનવદયાને ખાતર પણ તમે આવાં મનુષ્યોનાં કાંઈપણ દુઃખ ટાળી શકશો? તેમ ન કરો તો પછી

આ ભગવા કપડાં ધારણ કરવાનો અર્થજ શો રહ્યો? કોઈ કોઈવાર તો મને એમ પણ થઈ આવે છે કે આ મઠ ફક્ત સર્વ વેચી નાખીને એ લોકની સેવા કેમ ન કરવી? જેણે વૃક્ષની છાયાનેજ પોતાનું ઘર માનેલું છે અને હથેળીનેજ બિક્ષાપાત્ર માનેલું છે એવા આપણને સ્થળની શી દરકાર છે? આપણા બંધુઓને પુરૂં ખાવા પહેરવાનું પણ મળે નહિ તો પછી આપણા મુખમાં કાળીયોજ શી રીતે પેસી શકે? જ્યારે હું પશ્ચિમમાં હતો ત્યારે મારા મનમાં આ વિચારો વારંવાર જાગી ઉઠતા અને હું રડતે મોઢે શ્રીજગદંબાને પ્રાર્થના કરતે કે હે મા, અહીંઆં તારા પુત્રો કુલની શૈધ્યામાં પોઢે છે; સુંદર ખાનપાનાદિ યથેચ્છ કરે છે અને સંપૂર્ણ રીતે જીંદગીના ભોગો ભોગવે છે; પણ બીજી તરફ ભારતવર્ષમાં લોકો જીખે મરે છે. માતાજી, એનો ઉપાય કાંઈ થશે કે નહિ? ” પશ્ચિમમાં ધર્મનો ઉપદેશ કરવા જવામાં મારો એક હેતુ એ પણ હતો કે, આપણા દેશને માટે ત્યાંથી કંઈક સહાય મળી શકે તેમ છે કે નહિ તે જોવું. આપણા દેશના લોકોની ગરિબાઈ અને દુઃખ જોઈને મને ધણીવાર વિચાર થાય છે કે “ આ બધા પૂજના ઠાઠ ફેંકી દો-શ્રાખનો નાદ કરવો, ધંટ વગાડવો, આરતી કરવી તેમજ બીજી જે કાંઈ મોક્ષ મેળવવાને માટે આપણે (શાસ્ત્રાધ્યયન વગેરે) સાધનાઓ કરી રહેલા છીએ તે સર્વ ત્યજી દો. મામે ગામ ફરીને ગરિબોની સેવા કરવામાં જીવનને અર્પણ કરી દો. આપણા ચારિત્ર્ય, ધાર્મિકતા અને તપોમય જીવનથી ધનવાનોના હૃદયમાં ગરિબો પ્રત્યેની ફરજોનું જ્ઞાન કરાવો અને ગરિબો તથા દુઃખીઓની સેવા કરવા માટે તેમની પાસેથી દ્રવ્ય મેળવો. અહ-સોસ! આપણા દેશમાં કોઈપણ મનુષ્ય ગરિબો, દુઃખીઓ અને અધમેનો વિચાર કરતોજ નથી. જેઓ આખી પ્રજાનો આધાર છે, જેમની મહેનતથી અન્ન થાય છે અને જેઓ એકાદ દિવસ કામે ન

મહડે તો આખા શહેરમાં હાહાકાર થઇ જાય છે તેવા મનુષ્યો તરફ સહાનુભૂતિ દર્શાવનાર અને તેમનાં સુખદુઃખમાં ભાગ લેનાર એક પણ મનુષ્ય આપણા દેશમાં ક્યાં છે ? જુઓ, હિંદુઓની સહાનુભૂતિ વગર અને આભડછેટના તિરસ્કારને લીધે મદ્રાસ ઇલાકામાં કેટલા બધા અંત્યજને ખ્રિસ્તી થઇ જાય છે ? એમ નહિ ધારતા કે માત્ર જીવને લીધેજ તેઓ ખ્રિસ્તી થઇ જાય છે; પરંતુ તમે તેમની દરકાર કરતા નથી અને ઉલટાં તિરસ્કાર કરો છો. તે છતાં બહુજ અમત્યની સેવા તેમની પાસેથી લઇને બદલામાં એ'કું' અન્ન પણ તેમને પેટ ભરીને ખાવા આપતા નથી, તેથીજ તેઓ તેમ કરે છે. દેશમાં મનુષ્ય પ્રેમ કે ધર્મ વિચાર ક્યાં રહ્યોજ છે ? હવે તો માત્ર “સ્પર્શસ્પર્શ” રહેલું છે. આવી અધમ રૂઢિઓને કહાડી નાખો. સ્પર્શસ્પર્શનાં બંધનો કહાડી નાંખવાની અને સર્વેને “ઓ ગરિબો, ઓ નિરાધાર અને પતિતો, આવો, આપણે બધા એકજ પ્રભુનાં સંતાન છીએ” એમ કહીને તેમને સત્કારવાની કેટલી બધી જરૂર રહેલી છે ? જ્યાં સુધી તેઓને સત્કાર આપીને તેમની સ્થિતિ સુધારવામાં આવશે નહિ ત્યાં સુધી સુખ, સામર્થ્ય અને સમૃદ્ધિના અખૂટ ખજાનારૂપી શ્રીમહામાયા જગદંબા તમારા દેશ માંથી ચાલ્યાં ગયાં છે તે પાછાં આનીને વસશે નહિ. આ ભોકોને જગતના પ્રપંચની ખબર નથી. બીજાઓ જે તેમની મજૂરી ઉપર તામડધિખા કરી તેમના ઉપર સત્તા ચલાવે છે તેમની અનીતિ અને કળવકળની આ ભોકોને ખબર નથી, તેમજ કામ કરવાના અનેક રસ્તા અને પોતાના આત્મબળને તેઓ જાણતા નથી, તેથીજ સખત મજૂરી કરતાં પણ આ ભોકોને પુરાં અનવચ્છ સુદ્ધાં મળતાં નથી. ભાઇઓ, તેમનું અજ્ઞાન ટાળવાને તમારાથી બનતા સધળા ઉપાયો કરો. દિવસના પ્રકાશની માફક હું પ્રત્યક્ષ જોઇ શકું છું કે મારામાં જે બદલ રહેલો છે તેનો તેજ બદલ તેમનામાં પણ રહેલો છે. મારામાં જે શક્તિ રહેલી

છે તેની તેજ શક્તિ તેમનામાં પણ રહેલી છે. માત્ર તેની જાગૃતિમાંજ ફેર છે. જ્યાં સુધી આવા વર્ગોમાં ચેતન ફેલાઈ રહે નહિ ત્યાં સુધી દેશનો ઉદય થાયજ નહિ. ખાત્રી રાખજે કે શરીરનો એક અવયવ લોકવાર્થી રહી ગયો હોય અને તેના બીજા અવયવો ગમે તેટલા સારા અને મજબુત હોય તોપણ તે શરીર કાઠપણુ મોટું કાર્ય કરી શકનાર નથી.”

એક શિષ્ય બોલી ઉઠ્યો: “મહારાજ, સધળા પંથો અને ધર્મોના માણસો વચ્ચે સહકાર્ય અને બ્રાતૃભાવ ઉત્પન્ન કરવાં એ તો ધર્મજી કઠિન કાર્ય છે.”

એ સાંભળીને સ્વામીજી ચીડાઈ ગયા અને મોટા અવાજથી કહેવા લાગ્યા કે, ખરા મનથી અને સર્વ સમય તથા શક્તિપૂર્વક એક-વાર કાર્ય કરવા માંડો એટલે કઠિનતાની અને અશક્યતાની સધળી બ્રાન્તિ દૂર થઈ જશે. કામ કર્યા જવું એજ તારી ફરજ છે અને તે બળવવાથી કાળે કરીને બધુંજ ઠીક થઈ રહેશે.

જગતનો ઇતિહાસ વાંચ અને તને સમજશે કે અમુક સમયે દેશમાં એકાદ મહાપુરૂષ ઉભો થયેલો છે અને તે ત્યાંના પ્રજાક્રિય જીવનના આદર્શનું કેન્દ્રસ્થાન બની રહેલો છે. એ મહાપુરૂષના ચારિત્ર અને વિચારોથી આકર્ષાઈને હજારો મનુષ્યો લોકસેવા કરવાને જીવન અર્પણ કરી રહેલા છે. તમે બધા બુદ્ધિશાળી છોકરા છો અને મારા શિષ્યો થયા છો, પણ મને કહો તો ખરા કે બીજાઓના બહા માટે તમે શું કર્યું છે ? તમે બીજાઓને માટેજ તમારું જીવન નિષ્કામભાવે અર્પણ કરી દો અને વેદાધ્યયન અને ધ્યાનાદિ ક્રિયાઓને બીજા જન્મ માટે મુલતવી રાખો. તમારાં શરીરોને બીજાઓની સેવા કરતે કરતેજ પડવા દો. એમ થશે ત્યારેજ હું જાણીશ કે તમે મારી પાસે નકામા આવ્યા નથી.

જે મનુષ્યોની સેવા કરી રહ્યા છે તે પ્રભુનીજ સેવા કરી

રહ્યા છે. મેં તમને આજે જે કહ્યું તેને મનમાં દૃઢ ઠસાવીને તે પ્રભાણે વર્તન કરજો. પ્રભુ તમારો નેતા અને સહાયક બનો.

સ્વામીજી આવી રીતે શિષ્યોને બોધ આપીને પોતાના મિત્રો, ગુરુભાઈઓ અને સ્નેહીઓના આત્માને જગૃત કરી રહ્યા હતા. તેમની આસપાસ બેસનારા ઉઠનારાઓનાં હૃદયોમાં આવા અનેક ઉપદેશોથી સુવિચારોનો વાસ તેઓ કરાવી રહ્યા હતા. આમ કરીને કેટલાકનાં હૃદયમાં તેમણે ભક્તિરસ રેડ્યો છે તેા કેટલાકને તેમણે જ્ઞાનમાર્ગે ચડાવ્યા છે અને કેટલાકના મનમાં સાચી સ્વદેશપ્રીતિ ઉત્પન્ન કરી છે. સર્વે પ્રાણી પદાર્થમાં બ્રહ્મનું-પોતાના આત્માનું-દર્શન કરવાનું તેમણે શીખવ્યું છે. અહાહા! કેટલાં બધાં મનુષ્યોના આત્માને તેમણે જગૃત કરી મૂક્યા છે. કેટલાંના હૃદયમાં તેમણે બ્રહ્મને જગાવેલો છે. એક પ્રકારની અતિ પ્રબળ આધ્યાત્મિક જ્વાલા-દેવી જ્યોતિ-તેમના અંતરમાં ઝળહળી રહી હતી. પોતાના પરિચયમાં આવનાર આત્માઓમાં પણ તેવીજ જ્યોતિ પ્રગટાવવાનો પ્રયાસ તેઓ કરી રહ્યા હતા. હાકટરોની ના છતાં પણ પ્રસંગ આવતાં સ્વામીજી આવા પ્રકારનો યત્ન સંપૂર્ણ છૂટથી કરતા અને તેથી તેમના બ્યાધિમ્મસ્ત શરીરને વધુ નુકશાન પહોંચતું, છતાં તેની તે દરકાર કરતા નહિ. તેમના ગુરુભાઈઓને તેથી ચિંતા થતી પણ સ્વામીજીના ઉત્કટ વૈરાગ્ય આગળ તેમનું કશું ચાલતું નહિ. તેઓ તેમના શરીરને માટે પ્રભુ પ્રાર્થના કરતા. જાણે કે જીવનનું કાર્ય જલદી આટોપી લેવું હોય તેમ વધારે ને વધારે જીરુસાથી સ્વામીજી કાર્ય કરવા મંડી જતા. ખરેખર તેમના જીવનનું કાર્ય હવે ધીમે ધીમે આટોપાતુંજ ચાલતું હતું.

પ્રકરણ પદ મું—મહાસમાધિ.

સ્વામી વિવેકાનંદ મહાસમાધિને પ્રાપ્ત થયા તે અગાઉ લગભગ દોઢેક વર્ષ સુધી મઠમાં જે જે બનાવો બન્યા તે સર્વે ધણાજ રસમય અને અગત્યના હતા. તે સર્વેમાં સ્વામીજીનો આત્મા પરોવાઈ રહેલો જણાતો. સ્વામીજી બહાર વિચરતા તેના કરતાં મઠમાં તેઓ વધારે સ્પષ્ટ સ્વરૂપમાં દૃશ્યમાન થતા હતા; કેમકે સાધુ તરિકેનું ખરેખરું જીવન સ્વામીજી અહીં વધારે છુટથી ગાળી શકતા. જેમ જેમ તેમની મહાસમાધિના દિવસો પાસે આવતા ગયા તેમ તેમ તેઓ સંન્યાસની મહત્તા વધારેને વધારેજ દાખવતા ચાલ્યા.

સ્વામીજી પૂર્વ બંગાળા અને આસામ તરફ જઈ આવ્યા તે પછી તેમનું શરીર વધારે બગડતું ચાલ્યું. તેમને જલંદરનો વ્યાધિ થયો હતો. તેમના પગ પથ્થ હવે ફુલી ગયા હતા અને તેથી ચાલતાં ધણી મુશ્કેલી પડતી હતી. તેમની જીંદગીના છેલ્લા વરસમાં તેમને ફક્ત ત્રણ કે ચાર કલાકજ ઉંઘ આવતી અને તે પથ્થ બરાબર નહિ. આટલું છતાં પણ સ્વામીજી એક ખરેખરા સંન્યાસીની માફક જરાક પણ ઉં કે ચું કર્યા વગર પોતાનું કાર્ય કર્યે જતા. મિત્રો અને સ્નેહીઓની મુલાકાત તેઓ લેતા અને તેમની સાથે ધણાજ આનંદ અને જીવસાથી વાતચીત કરતા.

સને ૧૯૦૧ ના જીલાઈ અને ઓગસ્ટ માસમાં સ્વામીજી કાંઈક વધારે આરામ લઈ શક્યા અને તેથી તેમનું શરીર પણ કંઈક સુધર્યું. સાંજે અને સવારે હવે તે બહાર ફરવા જતા અને સાથે તેમના એકાદ બે ગુરુભાઈઓ પણ જતા. કેટલીકવાર સ્વામીજી તેમની સાથે ગંબીર વિષયો ઉપર વાતચીત કરતા, પણ ધણુંખરું તો તે ગુરુભાઈઓને પાછળ રાખી વિચારમાં ને વિચારમાં એકલાજ આગળ ચાલ્યા જતા. ગુરુભાઈઓ પણ તેમના મનની સ્થિતિ સમજી જઈને તેમને એકલાજ ફરવા દેતા.

૧૯૦૧ ના ઓક્ટોબરમાં સ્વામીજીની તખીયત પાછી વધારે બગડી. કલકત્તાના પ્રખ્યાત ડૉ૦ સૉન્ડર્સને બોલાવવામાં આવ્યા અને તેમણે બલામણુ કરી કે સ્વામીજીએ કંઈ પણ કાર્ય કરવું નહિ. તખીયત છેક નાદુરસ્ત હોય ત્યાં સુધી સ્વામીજીને ના છુટકે પથારીમાં પડી રહેવું પડતું. તખીયત જરા ઠીક થવા આવતી કે તરતજ તેઓ કંઈને કંઈ કામ કરવા મંડી જતા. કોઇવાર તે જમીન ખોદતા તો કોઇવાર ફળ-પુષ્પાદિનાં ઝાડ રોપતા અને કોઇવાર ખીજ વાવતા. કોઇવાર તે પલાંઠી વાળીને ધ્યાનમાં બેસતા તો કોઇવાર વેદોના મંત્રો બોલતા અને કોઇવાર કોઇ પુસ્તકનું વાંચન મનન કરતા જણાતા. તખીયત પુરેપુરી સુધરી રહેતાં સુધી પથારીમાં પડી રહેવું કે ઘરમાં બેસી રહેવું એ તેમને જરા પણ ગમતું નહિ. તેઓ વખતોવખત એકાંતમાં જઈ બેસતા અને ત્યાં ધ્યાનગ્રસ્ત થઈ જતા. જ્યારે તે કોઇ અમુક વ્રતના નિમિત્તથી અપવાસાદિનું પાલન કરતા ત્યારે તેમની ખુશીને પાર રહેતો નહિ. તપ, સાધના અને અપવાસાદિના અગ્રેક લાંબો વિષે બહુજ આગ્રહ કરીને પોતાનાં શિષ્યોને સમજણ આપતા અને તેટલાજ આગ્રહથી તે તેમની પાસે વ્રત અપવાસાદિનું પાલન પણ કરાવતા. એનાથી શરીરની શુદ્ધિ તો દેખીતી થાય છે અને શરીરની શુદ્ધિથી ચિત્તની શુદ્ધિમાં ઘણીજ અગત્યની સહાય મળે છે. આ શરીરની ચિત્તશુદ્ધિને લીધેજ મનુષ્યો અને પ્રજાઓ સંયમ, બળ, અને સત્યજ્ઞાનને પ્રાપ્ત કરી મોટાં મોટાં કામો કરવાને સમર્થ થઈ રહે છે. જે પ્રજા સંયમ વગરની છે તે કોઇપણ દિવસ ઉદ્યમે શિખરે ચઢી શકતી નથી. સ્વામીજીએ એ કાયદાએને જાતે અનુભવ્યા હતા અને તેથી કરીને તે તેમના શિષ્યો પાસે વ્રત, અપવાસાદિનું ચાર્જ પાલન કરાવતા હતા. શિવરાત્રિ જેવા દિવસોએ આખો દિવસ અપવાસ કરાવી દિવસ અને રાત્રિ બંજન કીર્તનમાંજ મગાવતા.

સ્વામીજીનું આરોગ્ય બગડેલું રહ્યા કરવાથી તેમણે હવે કલકત્તાના કવિરાજ મહાનંદ સેન ગુમની દવા કરવા માંડી. કવિરાજ સ્વામીજી પાસે સખત કરી પળાવતા. તે એટલે સુધી કે સ્વામીજીને તેમણે કેટલાક દિવસ સુધી પાણી પીવાની અને મીઠું ખાવાની પણ બંધી કરી હતી. વળી તેમને માત્ર અમુક સાદો ખોરાકજ ખાવો પડતો અને તે પણ થોડા પ્રમાણમાંજ. તેમ છતાં પણ સ્વામીજીની વિશાળ, ભવ્ય અને તેજસ્વી આંખોનું તેજ તેવું ને તેવુંજ હતું અને પહેલાંની પેઠેજ તે કામ કર્યા કરતા.

કવિરાજની દવા શરૂ કરતા પહેલાં થોડા દિવસ ઉપર તેમણે એનસાઇકલોપીડીઆ બ્રીટાનીકા વાંચવાનું શરૂ કર્યું હતું. એ પુસ્તકની એ સમયે જે નવી આવૃત્તિ બહાર પડી હતી તે એક પાશ્ચાત્ય શિષ્યે મઠની લાઇબ્રેરીમાં ભેટ તરિકે મોકલી હતી.

એક વખત સ્વામીજીને તેમનો શિષ્ય શરદચંદ્ર ચક્રવર્તી મળવાને આવ્યો અને એ પુસ્તકના પચીસ ભાગ ત્યાં પડેલા જોઇને બોલ્યો: “એટલાં બધાં પુસ્તકોમાં લખેલી ખીનાઓને એક આખી જાંઘીમાં પણ યાદ ન કરી શકાય.” શિષ્યને ખબર ન હોતી કે સ્વામીજીએ દસ ભાગ તો વાંચી નાંખ્યા હતા અને અગીઆરમો ભાગ ચાલતો હતો. સ્વામીજીએ જવાબ આપ્યો: “અરે, એમ તે હોય? આ દસ ભાગમાંથી તું મને ગમે તે પૂછ.” શિષ્ય આશ્ચર્ય ખામ્યો અને દસે ભાગ આમતેમ ઉઘાડાવી જોઇને તેમાંના દરેક ભાગના અધરા વિષયોમાંથી એકેક બંધે પ્રશ્ન તેણે સ્વામીજીને પૂછ્યા. સ્વામીજીએ તરતજ તે વિષયોના સાર કહી બતાવ્યો, એટલુંજ નહિ પણ ઘણાખરા સવાલોના ઉત્તર તો એમણે પુસ્તકમાંનો શબ્દે શબ્દજ બોલીને આપ્યા. પોતાના ગુરૂની વિલક્ષણ બુદ્ધિ અને અસાધારણ સ્મરણશક્તિ જોઇને શિષ્ય ચક્રિત થઇ ગયો અને પુસ્તકો વેગળાં

મૂડી દઈને બોલી ઉઠ્યો: “આ તો આશ્ચર્યની વાત! મનુષ્યને માટે આટલી યાદદાસ્ત અશ્વમજ કહેવાય.” સ્વામીજી તરતજ જુસ્સા-ભેર બોલી ઉઠ્યા: “તમે લોકોની વિષયાસંકિતએજ એ આશ્ચર્ય અને અશ્વમતાનાં ભૂત ઉર્બા કરેલાં છે. મનુષ્ય જે સારી પેઠે બ્રહ્મચર્યનું પાલન કરે તો એકવાર પણ વાંચ્યું કે સાંભળ્યું હોય તે જીંદગી સુધી સ્મરણમાં રાખી શકે.” આ બ્રહ્મચર્યની ખામીને લીધેજ આપણે પ્રજા તરિકે વધારે વધારે નબળા અને બુદ્ધિહીન થતા જઈએ છીએ. વળી આપણા મનુષ્યત્વને ખોવા ઉપરાંત મનુષ્યત્વહીન કુરકુરીયાં એક પછી એક પેદા કરતા રહીને ભારતભૂમિનો ભાર વધાર્યો કરીએ છીએ.

સ્વામીજીના જીવનના છેલ્લા દિવસો અને ખાસ કરીને છેલ્લા બે મહિનાઓ દરમ્યાન તેમણે પોતાના સઘળા ગુરુબાઈઓ અને શિષ્યોને એકઠા કરવા માંડ્યા. યુરોપ અને અમેરિકાદિ જગતના દૂરના પ્રદેશો-માંથી પણ અનેક પાશ્ચાત્ય શિષ્યો આવી પહોંચ્યા હતા. સ્વામીજીની તબીબત હવે વધારે નરમ ચાલતી હતી, પણ તેમનો અંત એટલો બધો જલદી આવશે એમ કોઈ ધારતું ન હોતું.

જીંદગીના આ છેલ્લા દિવસોમાં સ્વામીજી મઠ વગેરેનાં કાર્યો તરફ ધ્યાન આપતા નહિ. લગભગ આખો દિવસ તે ધ્યાનગ્રસ્તજ રહેતા હતા. પોતાની મહાસમાધિના ત્રણ દિવસ અગાઉ ત્રીજે પહેરે સ્વામીજીએ મઠની આસપાસની ખુલ્લી જગ્યામાં ફરતાં ફરતાં તેમની સાથેના માણસને ગંગા નદીના કિનારા ઉપરની એક જગ્યા બતાવીને ગંભીરતાથી કહ્યું હતું કે, “જ્યારે હું શરીરનો ત્યાગ કરું ત્યારે એને ત્યાં દાટજો.” પાછળથી તેજ પ્રમાણે કરીને લાં એક ભવ્ય મંદિર બાંધવામાં આવ્યું છે.

મહાસમાધિ પૂર્વેના છેલ્લા અઠવાડીયામાં બુધવારને દિવસે એકાદશી હોવાથી તે દિવસે સ્વામીજીએ કોરો અપવાસ કર્યો હતો. “તે

દિવસે આગ્રહ કરીને પોતાના એક શિષ્યને તેમણે જાતેજ ખાવાનું પીસ્તું અને જમી રહ્યા પછી જાતેજ પાણી રેડીને તેના હાથ ધોવરાવ્યા તથા એક રૂમાલ વડે લૂંછી નાખ્યા. સ્વાભાવિક રીતેજ ખીજ શિષ્યોએ તે કામ કરવા ઇચ્છ્યું હતું, પણ સ્વામીજીએ જવાબ આપ્યો હતો કે, જિસસ ક્રાઇસ્ટે પોતેજ તેમના શિષ્યોના પગ ધોયા હતા. સને ૧૯૦૨ના જુલાઈની ૪ થી તારીખ તેમણે દેહત્યાગ માટે જાણે પ્રથમથીજ નક્કી કરી રાખી હતી.

જીવનના એ છેલ્લા દિવસે સ્વામીજી બહુજ ગંભીર દેખાતા હતા. હમેશ કરતાં એ દિવસે તે વધારે વહેલા ઉઠ્યા હતા. એ દિવસે તેમનું સધળું કાર્ય બહુજ વિચારપૂર્વક થતું હોય તેમ લાગતું હતું. સવારમાં ચાહ પીધા પછી સ્વામીજી મઠના ઠાકુરધરમાં ગયા અને ત્યાં આઠ વાગ્યાથી અગ્નીઆર વાગતા સુધી સધળાં બારીબારણાં અંદરથી બંધ કરીને ધ્યાનસ્થ રહ્યા.

પરમાત્મધ્યાનની એ ઉન્નત અને દિવ્ય અવસ્થા ભોગવ્યા પછી તેઓ સંપૂર્ણ જ્ઞાન અને ભક્તિથી ભજન ગાવા લાગ્યા. ભજન ગાતે ગાતે પણ તેમનો પુણ્યાત્મા પરમાત્મ પ્રેમનીજ મસ્તી અનુભવી રહેલો જણાવા લાગ્યો.

ઠાકુરધરમાંથી નીચે આવ્યા પછી સ્વામીજી મઠના વિશ્વાજ ચોકમાં આમતેમ ફરવા લાગ્યા. આ વખતે તેમનું ચિત્ત કેવળ અંતઃકર્મ થઈ રહ્યું હતું. તેમનું મન તદ્દન ઉન્નત અવસ્થાને ભોગરી રહ્યું હતું. આમતેમ ફરતાં ફરતાં મનમાં અનેક ઉચ્ચ વિચારો ચાલી રહ્યા હતા. વિચારોનું બળ એટલું પ્રબળ હતું કે વિચાર કરતાં મોઢેથી પણ કોઈ કોઈવાર કંઈકે બોલી જતા હતા. તેવખતે સ્વામી પ્રેમાનંદ નજીકમાંજ ઠાકુરધરના ઓટલા ઉપર ઉભા હતા. વિચારમાંને વિચારમાં સ્વામીજી એટલું મોઢેથી બોલતા હતા કે તેમના બધા શબ્દો સ્વામી

પ્રેમાનંદ સાંભળી શકતા હતા. સ્વામીજી એકવાર બોલ્યા કે “બીજા વિવેકાનંદ હોય તોજ આ વિવેકાનંદને સમજી શકે, પણ ફિકર નહિ, વખત ખતાં કેટલાએ વિવેકાનંદ જન્મશે.”

હવે સ્વામીજીએ સ્વામી શુદ્ધાનંદને લાઘવેરીમાંથી શુદ્ધ યજ્ઞ-વેદ લાવવાનું કહ્યું. શુદ્ધાનંદ તે લઘુ આવ્યા એટલે સ્વામીજીએ તેમને સુષુમ્નઃ સૂર્યરશ્મિઃ એ શબ્દોથી શરૂ થતો મંત્ર કહાડવાનું કહ્યું. શિષ્ય તે શ્લોક તથા તેના ઉપરનું બાળ્ય વાંચવા લાગ્યો. તેણે થોડું બાળ્ય વાંચ્યું એટલે સ્વામીજી બોલી ઉઠ્યા: “આ ભાગ વિષે જે સમજીતી આપવામાં આવેલી છે તે મારા મનને ઠીક લાગતી નથી.” પછીથી સ્વામીજીએ “સુપુમ્ણા” નો અર્થ સમજાવ્યો. અહીંનાં તેનો અર્થ “બીજ અથવા પાથો” થાય છે અને તંત્રમાં તેનો અર્થ “સુપુમ્ણા” નાહી કરેલો છે એમ દર્શાવ્યું અને કહ્યું કે, “તમારે એ શ્લોકોનો ખરાખર અર્થ તમારી મેળેજ શોધી કહાડવો જોઈએ.” તે દિવસે ખપોરનું બોજન જમ્યા પછી તે બ્રહ્મચારીઓની ઓરડીમાં ગયા અને તેમને સંસ્કૃતના વર્ગમાં આવવાનું કહ્યું. વર્ગમાં સંસ્કૃત વ્યાકરણ-ખાસ કરીને લઘુકૌમુદી શિખવાતું હતું. તે વર્ગમાં શિખનાર એક જણુ લખે છે કે; “શિક્ષણ ત્રણ કલાક સુધી ચાલ્યું; પણ તે જરા કંટાળો આપે તેવું ન હોતું; કારણકે સ્વામીજી તેમના હંમેશના સ્વભાવ પ્રમાણે વચ્ચેવચ્ચે હાસ્યજનક વાર્તાઓ કહેતા અને વારંવાર ટોળ કરતાં. કોઈવાર તે કોઈ સુત્રના શબ્દો ઉપર હાસ્યજનક ટીકા કરતા અને કોઈવાર કોઈ શબ્દોનો બીજો અર્થ કરીને હસતા અને તેથી તે શબ્દ વધારે યાદ રહેતો.” વ્યાકરણ શિખવ્યા પછી સ્વામીજી કંઈક ચાકી ગયેલા દેખાતા હતા. થોડીવાર પછી સ્વામીજી સ્વામી પ્રેમાનંદની સાથે બહાર ફરવાને ગયા અને લગભગ બે માઇલ સુધી ચાલ્યા. ઘણું દિવસથી તે ચાલી શકતા ન હોતા, પણ એ દિવસે તે એટલું ચાલ્યા હતાં એ દિવસે તે

કીક તંદુરસ્ત અને સશક્ત દેખાતા હતા.

બહાર ફરીને આવ્યા પછી સ્વામીજી કહેવા લાગ્યા કે તેમને તેમનું શરીર ઘણુંજ હલકું લાગે છે. થોડીકવાર વાત કર્યા પછી તે પોતાની ઓરડીમાં ચાલ્યા ગયા. ત્યાં જઇને તે ધ્યાનમાં બેઠા અને પોતાના એક શિષ્ય પાસે માળા મંગાવીને જપ કરવા લાગ્યા. લગભગ એકાદ કલાક સુધી ધ્યાન અને જપ કર્યા પછી તેઓ જમીન ઉપર પથારીમાં સુઇ ગયા અને પેલા શિષ્યને અંદર બોલાવીને પંખાવડે મસ્તક ઉપર વા નાખવાનું કહ્યું. હજી પશુ તેમના હાથમાં માળા હતી. શિષ્યને લાગ્યું કે સ્વામીજી જરાક આડા થયા હશે. થોડીક વાર પછી તેમનો હાથ જરા ધ્રુજવા લાગ્યો અને લગભગ નવ વાગ્યાને સુમારે એકદમ બેવાર દીર્ઘ શ્વાસ લઇને ધ્યાનાવસ્થાને પ્રાપ્ત થયા. શું થયું તે પેલો શિષ્ય સમજી શક્યો નહિ. તેણે એક વૃદ્ધ ચુરભાઇને બોલાવ્યા અને તેમની પાછળ બીજા સંન્યાસીઓ પશુ આવ્યા. સંન્યાસીઓએ તેમની નાડી તપાસી પશુ તે બંધ પડી ગયેલી જણાઇ. તેઓ સમાધિમાં હશે એમ જાણીને શ્રીરામકૃષ્ણનું નામ તેમના કાન આગળ મોટેથી ઉચ્ચારવામાં આવ્યું, પશુ કંઇજ જણાયું નહિ. પછીથી એક પ્રખ્યાત દાકતરને બોલાવવામાં આવ્યો અને તેણે કૃત્રિમ રીતે શ્વાસ ઉત્પન્ન કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો, પણ તે મિથ્યા ગયો. જીર્ણ થયેલાં વસ્ત્રને ત્વજી દેવામાં આવે તેજ સ્વામીજી હવે શરીરને ત્વજી કંઈ સદાને માટે બ્રહ્મલીન થઇ ચૂક્યા હતા. આ પ્રમાણે જગતના આધ્યાત્મિક વાતાવરણમાં પોતાની શાંત પ્રજ્વળિત પ્રજ્વળ પ્રભાને પ્રસારતો ભારતવર્ષનો આ અભિ તેજસ્વી તારો સૂર્યભારે હવે સદાને માટે અદૃશ્ય થઇ ગયો. એક મહા યોગી, મહા ઉપદેશક, નેત્ર, સ્પર્શેષ ભક્ત સાધુ, લેખક, વક્તા અને જનસમાજના નિરસ્વાર્થ કર્મકર્તા, જનતામાં આવીને થોડુંજ

વર્ષોમાં અતિ ઉજ્જવળ અને અચળ કીર્તિને પ્રાપ્ત કરનાર દિવ્યાત્મા હવે શરીરનું બંધન છોડીને આશ્વેા ગયો. અનુપમ અધ્યાત્મ વિદ્યાને દેશ દેશની પ્રજાઓ સમક્ષ આલાપિ રહેશે. દેવતાઇ મધુર સ્વર હવે સદાને માટે બંધ પડી ગયો. દસ વર્ષ સુધી પશ્ચિમની પ્રજાઓની સમક્ષ પ્રભુનો મહિમા ગાઇ ગાઇને તેમના દિવ્યાત્માને જાગૃત કરી રહેશે. અલૌકિક ગવૈયો હવે માનવની દષ્ટિ મર્યાદામાંથી સદાને માટે અદૃશ્ય થયો. જે પુણ્યાત્માએ બર યુવાનીમાં સંસારની સઘળી લોભ લાલચોનો ત્યાગ કર્યો અને સંસારીઓને પ્રાણપ્રિય એવી વસ્તુઓને તુચ્છકારી, જેણે સંન્યાસીનું કમવડલુ હાથમાં ધર્યું અને પંજબથી કેપ કેમોરિન સુધી પ્રવાસ કર્યા પછી વિશુદ્ધ આર્ષતત્ત્વજ્ઞાનનો જગતની પ્રજાઓને લાભ આપવાને તથા ભારતવર્ષનો મહિમા ગાઇ તેનું ગૌરવ વધારવાને માટે સમુદ્રને ઝાળંગી જેણે પરદેશીમાં પર્વટલુ કર્યું, તે પુણ્યદ્રમા હવે સ્વરૂપસ્થ થયો. ૧૯૦૨ ના જુલાઇ માસની ૪ થી તારિખે શ્રી શંકરાચાર્ય સમોબલીક આ અદ્વૈતનો આચાર્ય, આ ગરિય અને દુઃખીનો બેલી આ જનસમાજનો ઉદ્ધારક પોતાના નશ્વર દેહને ત્યજીને આશ્વેા ગયો. તે દિવસે ભારતવર્ષે વેદાન્તનો ભગવો ઝુંડો જગતમાં ફરકાવનાર, શાંતિ અને આદ્યજ્ઞાનને પ્રસારનાર શ્રીરામકૃષ્ણના પદશિષ્યને ખોયો. રામકૃષ્ણ મિશનનો સ્થાપનાર, મુરબાઇઓનો નેતા, હિંદુ પ્રજાનું બહાલું રત્ન અને આર્યાવર્તનો મહાપુદ્ગિજ્ઞાણી અને જગવિખ્યાત પુત્ર તે દિવસથી નજરે પડતો બંધ થયો.

સ્વામીજીના દેહાવસાનના સમાચાર વીજળી વેગે કલકત્તામાં, હિંદુસ્થાનમાં તેમજ યુરોપ અને અમેરિકામાં ફેલાઇ ગયા. બીજે દિવસે સવારે લોકોનાં ટોળે ટોળાં મઠ તરફ આવવા લાગ્યાં. અનેક માડીઓ મઠ તરફ જવા લાગી. પવિત્ર જાન્યુવીને રસ્તે નોકાઓ-

દ્વારા તેમજ આગબોટાદ્વારા અસંખ્ય મનુષ્યો આવીને મહા આગળ ઉતરવા લાગ્યાં. સ્વામી વિવેકાનંદનું શરીર હજી તેની તેવીજ સ્થિતિમાં હતું. જે ઓરડીમાં એકાદ દિવસ ઉપરજ નિર્દોષ આનંદ બાપી રહ્યો હતો, જેમાં અમૃત જેવી મિષ્ટતા સદાએ વાસ કરી રહી હતી અને જ્યાં બ્રહ્મનિષ્ઠ સ્વામિજીની અસ્ખલિત વસ્તુત્વધારા ચાલી રહેતી હતી, ત્યાં શુન્યકારની વચમાં તેમનું શમ પડેલું જણાતું હતું. આ દેખાવ જોઈને ત્યાં આવેલા મનુષ્યો ઉપર જે હૃદય વેધક અસર થઈ રહી હતી તેનું વર્ણન થઈ શકે તેમ નથી. સ્વામીજીના સુખાર્વિંદ તરફ જોઈને એક જણે તો ત્યાં ને ત્યાંજ ભારતવર્ષની સેવામાં જીવનને વ્યતીત કરવાની પ્રતિજ્ઞા લીધી.

વિદ્વાન દાકતરોનો અભિપ્રાય વિરૂદ્ધમાં હોવા છતાં પણ મહત્તા સાધુઓ એવી ગાંડી આશા રાખતા હતા કે હજી પણ સ્વામી વિવેકાનંદ શુદ્ધિમાં આવશે. એથી કરીને સ્વામીજીના શબને તેમણે ખોખા દિવસના બપોર સુધી રાખી મૂક્યું. છેવટે જ્યારે તેમની ખાતરી થઈ ત્યારે પછી સર્વ આશા મૂકી દઈને તેઓએ અગ્નિદાહ કરવાની તૈયારી કરવા માંડી. સર્વત્ર ધૂપ કરવામાં આવ્યો. મઠની આસપાસની જૂમિ ઉપર લોકોની મોટી ઠઠ જામી હતી. શ્રીરામકૃષ્ણ અને વિવેકાનંદના નામનો જયઘોષ આકાશમાં ઉપરા ઉપરી ગરજ ઉડીને પવિત્ર ગંગાને સામે કિનારે પહોંચવા લાગ્યો અને ત્યાંનાં ગામ, દેવાલયો અને ઠેઠ દક્ષિણેશ્વરના મંદિર સુધી તે સંભળાવા લાગ્યો. સર્વ કોઈ હવે છેલ્લીવારનાં સ્વામીજીના દેહનાં દર્શન કરવા લાગ્યા.

ત્રીજા પહેરે સ્વામીજીના શબને નીચે ઉતારીને ઓસરીમાં પધરાવવામાં આવ્યું. એક કપડા ઉપર પગલાં પાડી લીધા પછીથી આરતી કરવામાં આવી. મંત્રોચ્ચાર થઈ રહ્યો. શબનાદ ચોતરફ ગાજી રહ્યો. ધંટના અવગજ સંભળાયા. સર્વત્ર પવિત્રતા અને આધ્યાત્મિકતાનું વાતાવરણ

ઠવાઈ રહ્યું. પછી કેટલાકે નમન કર્યું. કેટલાક સાષ્ટાંગ દંડવત પ્રણામ કરી રહ્યા અને સઘળા શિષ્યો પોતાના બહાલા ગુરૂને ચરણ સ્પર્શ કરી રહ્યા. આખરે શબ્દને ઉચ્ચકવામાં આવ્યું અને “જય શ્રીગુરૂ મહારાજાદી જય! જય શ્રીસ્વામીજી મહારાજાદી જય” ના પોકારો ગગન સુધી પહોંચી રહ્યા. શબ્દને કુલના હાર અને પુષ્પોથી આગ્રહાદિત કરવામાં આવ્યું હતું. સર્વે ધીમે ધીમે આગળ વધવા લાગ્યા અને મઠની આસપાસના મોટા મેદાનમાં થઈને તેઓ એક વિશ્વવૃક્ષ આગળ આવી પહોંચ્યા. જ્યાં આગળ સ્વામીજીએ બતાવ્યું હતું ત્યાં ચંદનનાં કાષ્ઠથી ચિત્તા ખડકવામાં આવી અને તેના ઉપર શબ્દને પધરાવી અગ્નિ ચેતાવવામાં આવ્યો. સાયંકાળે જ્વાળાઓ મંદ પડવા લાગી અને શબ્દ બળીને ભસ્મ થઈ ગયું. સાધુઓએ ચિત્તા ઉપર પવિત્ર ગંગાજળ છાંટીને તેને ઠંડી કરી.

બીજે દિવસે પવિત્ર ભસ્મને એકઠી કરવામાં આવી. તેને હજી સુધી પણ ઘણીજ પૂજ્ય પુદ્ધિથી સંભાળી રાખવામાં આવી છે. અગ્નિ-દાહના સ્થળ ઉપર એક સુંદર મંદિર બાંધવામાં આવ્યું છે અને તેની વચમાં એક સુંદર વેદી ઉપર સ્વામીજીની સુંદર પ્રતિમા પધરાવેલી છે. આ સ્થળમાં બેસીને મઠના વૃદ્ધ અને યુવાન સાધુઓ પ્રાર્થના તથા ધ્યાન કરે છે.

પ્રકરણ ૬૦ સુ-ઉપસંહાર.

સ્વામી વિવેકાનંદ જેવા અત્યંત વિશાળ હૃદયના મહાપુરુષના ગુણ અને કાર્યોનું ચલાવત વર્ણન કરવું અશક્ય છે. પરંપર, તેમના જેવી અસામાન્ય બક્ષિત વર્તમાન જન્મતે બીજી ભાગ્યેજ જોઈ શકે. એમના જેવા કસ્માચુમ્બ ગુણો ભાગ્યેજ કોઈપણ એક જ બક્ષિતમાં

એકત્ર થયા હશે. સુંદર અને મોહક આકૃતિ, દિવ્ય ચારિત્ર્ય, આનંદી સ્વભાવ, હસમુખો ચહેરો, સમયાનુસાર ટોળ અને હાજર જવાબીપણું, વિવિધ વિધાકળાઓનું ગ્વાન, વક્તૃત્વશક્તિ, સ્વદેશાભિમાન, દીન અને દુઃખીને માટે અત્યંત લાગણી, ઉડો શાસ્ત્રપ્રવેશ, ખીજનું બહું કરવાની તીવ્ર ઇચ્છા, તપ, ભક્તિ, વિનય, અખાધ્ય શક્તિ, અજ્ઞેય મનોભળ, ધ્યાનનિષ્ઠા, અખંડ બ્રહ્મચર્ય, જીતેન્દ્રિયપણું, કીર્તિ માટે બેદરકારી, શરીર, બુદ્ધિ અને હૃદયનો એક સરખો વિકાસ, દીર્ઘદષ્ટિ અને આત્મસાક્ષાત્કાર-આવા અનેક મહાન ગુણો સ્વામી વિવેકાનંદમાં એક સાથે વાસ કરી રહ્યા હતા. પૂજ્યપાદ શ્રીશંકરાચાર્ય જેવો બુદ્ધિ-વૈભવ અને ભગવાન બુદ્ધના જેવો માનવપ્રેમ તથા દયાળુ હૃદય તેઓ ધરાવતા હતા.

મહાન કાર્મચ્છ જેવા તે નમ્ર અને સ્વામીભક્ત મહાવીર હતુ-માન જેવા ગુરુભક્ત હતા. ભગવદ્ ભક્તિમાં તે નારદ જેવા અને વૈશ્ય તથા કર્મયોગમાં અબુર્ન જેવા હતા. શાસ્ત્રિમાં ભગવાન વ્યાસ જેવા પ્રવીણ અને બ્રહ્મચર્યમાં બાલયોગી શુક જેવા પવિત્ર હતા.

નિજ સ્વરૂપને ઓળખી પોતાની સ્વાભાવિક નિત્યશુદ્ધતા અને સુક્રાંતાના બાનપૂર્વક જન્મતના કલ્યાણમાં સતત પ્રવૃત્ત રહેવું, એનેજ એ ખરો સંન્યાસ કહેતા. લોકકલ્યાણના કાર્યમાં પણ “હું નિત્ય હું, શુદ્ધ હું, સુક્રાંત હું,” એવા અનુભવયુક્ત બાનની મનુ-ષ્યને બહુજ આવશ્યકતા છે; કારણકે ગુણમતી મારક શારીરિક વાસનાઓથી બંધ થઈ રહેલો મનુષ્ય કોઈ પણ મહત્ કાર્યને ઉત્તમ રીતે પાર પાડી શકતો નથી. આત્મનઃ મોક્ષાય જગદ્વિતાય ચ । એ સ્વામીજીના જીવનનો મહામંત્ર હશે.

ભારતવર્ષના ઉદ્ધાર માટે સ્વામીજી આખો દિવસ તેમજ રાત્રિ પણ લખવામાં, વાંચવામાં, મનન કરવામાં અને ખીજઓને બોધ

આપવામાંજ ગાળતા. તે માત્ર ચાર કલાકજ ઉંઘતા. સવારના ત્રણ કે ચાર વાગ્યા કે તરતજ તે પથારીમાંથી ઉઠતા. મઠમાં તે રખતે સર્વત્ર શાંતિ પથરાઈ રહેલી જણાતી. તે વેળાએ સ્વામીજીના મુખમાંથી મીરાંબાઈ, તાનસેન, નાનક કે કમ્પીરનાં બજનો એક પછી એક નીકળતાં અને નિદ્રાવશ થયેલાં મનુષ્યોની નિદ્રાનો ભંગ થતો. પછીથી દાતણપાણી પરવારીને સ્વામીજી સ્નાન કરવાને જતા અને ત્યાંથી કાકુરધરમાં જઈ ધ્યાન કરવાને બેસતા. એ પછીનો થોડો સમય તેઓ મઠનાં જનવરોને પોતાને હાથેજ ખવરાવવામાં અને પંપાળવામાં ગાળતા. ગાયો, બળદ, ભેંસો, બકરીઓ વગેરે પ્રત્યે મનુષ્યોના જેટલુંજ હેત તે દર્શાવતા. ઝાડ, પાન, લતાદિ તરફ પણ તે ખુબજ લાગણીથી જોતા અને ઘણા પ્રેમથી તેમનો સ્પર્શ કરતા. પછીથી શિષ્યોને અધ્યયન કરવાનું કાર્ય શરૂ થતું. કોઈપણ જાતના દંભ વગર સ્વામીજી તે કાર્ય કરતા અને તેમ કરવામાં પોતે કોઈવાર યુર તરિકે તો કોઈવાર પિતા તરિકે અને કોઈવાર શિક્ષક તરિકે કામ કરતા. પછીથી સર્વેના ભોજનની દેખરેખ રાખતા. ઘણીવાર શિષ્યોને સાથે લઈનેજ જમતા. બપોરના સમયમાં તે સર્વેને વેદાધ્યયન કરાવતા. તે પછી તેઓ પોતાને મળવા આવનારાઓની મુલાકાત લેતા અથવા હાવાવા માટે કંઈક સાહિત્ય તૈયાર કરતા અથવા બાપણુ આપવાને કે હાપખાનામાં કંઈ હાવાવાને કલકતા જતા. ઉપરનાં સધળાં કાર્યોમાં સ્વામીજી સવારના ચારથી તે રાતના આઠ વાગતા સુધી ગુંથાઈ રહેતા અને પછીથી તે શ્રીરામકૃષ્ણની પ્રતિમા આગળ ધ્યાન કરવાને બેસતા. થોડોક આરામ લીધા પછી લગભગ અડધી રાત્રિ સુધીનો સમય વાંચનમાં પસાર કરતા અને તે પછી ચાંચતા વાંચતા પોતાની છાતી ઉપર પુસ્તક પડેલું હોય ને સુષમ્બેલા નજરે પડતા.

ગુરુ અને ઉપદેશક તરિકે સ્વામીજીની જોડલી પ્રશંસા કરીએ તેટલી ઓછીજ છે. હિંદમાં તત્ત્વજ્ઞાનના જે અનેક ઉપદેશકો થયેલા છે અને જેમણે પોતાનાં નામ હિંદના ધાર્મિક ઇતિહાસમાં અમર કરેલાં છે તેમાં સ્વામી વિવેકાનંદ પણ અગત્યનું પદ મેળવી ચૂક્યા છે.

પૂજ્યપાદ ભગવાન શંકરાચાર્યનાં જગવિખ્યાત ભાષ્યોમાં બહુજ સુંદર રીતે પ્રતિપાદન થયેલા આર્યતત્ત્વજ્ઞાનના વિચારોને તેમણે આધુનિક પદ્ધતિપૂર્વક અને બહુજ બાહોશીથી સમજાવ્યા છે. વળી ભગવાન શંકરાચાર્યના વજ્ર સમા અમેદ અને અગમ્ય તત્ત્વજ્ઞાનની સાથે ભૂતદયા અને લોકસેવાનાં કાર્યોની અપૂર્વ મેળવણી તેમણે કરેલી છે. લોકસેવાનાં કાર્યોની મહત્તા તેમણે વેદાન્તદૃષ્ટિથી સમજાવી છે. આજકાલ કેટલાક સુધારકો તરફથી પશ્ચિમનું ઉપલક્ષિયું અનુકરણ કરીને લોકસેવા કરવામાં આવે છે. લોકસેવાનાં ખરાં તત્ત્વો હજી તેઓ ખરાખર સમજતા નથી. સ્વામીજીએ પોતાની વાણીથી, કર્મથી અને રામકૃષ્ણમિશનની સ્થાપનાથી સમાજસેવાનું ખરૂં રહસ્ય સારી પેઢે દર્શાવી આપ્યું છે. કલકત્તાનું પ્રસિદ્ધ બંગાળી પત્ર કહે છે “રામકૃષ્ણ મિશનના સાધુઓનું જીવન ક્ષાધર ડેમીઅન નામના ગ્રીક સાધુના જેવું ઉત્સાહ અને ભક્તિથી પ્રેરાઈ રહેલું છે અને પોતાના આત્મ-ભોગથી તેઓ સંન્યાસાશ્રમને અને ભારતભૂમિને ઉજ્જવલ કરીતી પ્રાપ્ત કરાવી રહ્યા છે.”

સ્વામીજીનો ભોધ ધણેજ વિશાળ અને સર્વસામાન્ય હતો. ઉચ્છેદકદૃષ્ટિ તેમાં જણાતી નહિ. સ્વામીજી કહેતા કે “જ્યાં સુધી મનુષ્ય અસુક વિચારોને સાચા દિલથી માનતો હોય ત્યાં સુધી તેની વિરૂદ્ધ એક શબ્દ પણ કહાડ્યો નહિ. તે મનુષ્યની માનસિક સ્થિતિને પ્રથમ ધ્યાનમાં લ્યો અને ત્યાંથીજ તેનો વિકાસ કરવા માંડો.” સ્વામીજીએ દરેક ધર્મ અને પંથનો વિશાળદૃષ્ટિથી અભ્યાસ

કર્મો હતો અને તેથી તે કહેતા કે ધર્મ મા પંચતી ધાર્મિક-ક્રિયાઓ જે હેતુથી ચાલુ કરાયેલી છે તે હેતુ લક્ષમાં રાખીનેજ કરવી જોઈએ. કદીએ સ્વામીજી કોઈ ધર્મ, પંથ કે સંતનું જુઠું બોલ્યા નથી.

રાજા રામમોહનરાય અને બાપુ કેશવચંદ્રસેન સ્વામીજીના જેટલા વિજયી થઈ શક્યા નહિ તેનું કારણ એ હતું કે હિંદુધર્મના સિદ્ધાંતો માટે એ બંનેને સ્વામીજીના જેટલી શ્રદ્ધા અને પ્રેમ ન હોતાં. રાજા રામમોહનરાયનું વલણ ખ્રિસ્તી ધર્મ તરફ વધારે હતું અને કેશવચંદ્રસેને તો હિંદુધર્મની ખામીઓ બતાવવામાંજ વધારે શક્તિ વાપરી હતી. જ્યારે સ્વામી વિવેકાનંદનો આદર્શ પ્રાચીન ભારત-ઋષિ-મુનિઓનો ભારતવર્ષ-હતો અને તેઓ પ્રાચીન સમયના પુરેપુરા પૂજક હતા. આર્યતત્ત્વજ્ઞાને શીખવેલી અપૂર્વ આત્મશ્રદ્ધા તેઓ ધરાવતા હતા. તેમણે એકવાર કહ્યું હતું કે “મનુષ્ય મનુષ્ય વચ્ચે જે ભેદ જણાય છે તે ભેદ આ શ્રદ્ધાનોજ છે, બીજો નહિ. જે વડે એક મનુષ્ય મોટો થાય છે અને બીજો નિર્બળ અને અધમ રહે છે, તે આ શ્રદ્ધાજ છે. મારા ગુરુ કહેતા હતા કે ‘જે પોતાને નિર્બળ ધારે છે તે નિર્બળજ રહે છે’ અને તે ખરું છે. આ આત્મશ્રદ્ધાએ તમારામાં ઉઠેા વાસ કરવો જોઈએ.”

બીજું કારણ એ છે કે જ્યારે મનુષ્ય પવિત્ર જીવન ગાળે છે, ઉંચા આદર્શોથી પ્રેરાયેલો હોય છે અને આત્મસાક્ષાત્કારને પામી ચૂકેલો હોય છે ત્યારેજ તે બીજાનો ગુરુ થઈ શકે છે. તે સિવાય તેનો ગોધ, ગમે તેટલી વિદ્વતા અને બોલવાની છટા હોય તોપણ ઉડી અને સ્થાપી અસર નીપજવી શકતો નથી. શ્રીરામકૃષ્ણ કહેતા કે “પોલીસનો ફક્ત એકજ માણસ સહેલાઈથી તોફાનને અટકાવી શકે છે. આ માટે ? કારણ કે તેની સત્તા સરકારની સત્તા સાથે જોડાય

ગયેલો હોય છે. તેવીજ રીતે ઉપદેશકે પણ પ્રથમ પરમાત્મ સાક્ષાત્કાર કરીને તેની અનુપમ સત્તા-સ્ફૂર્તિ સાથે પોતાનું જોડાણ અવશ્ય કરવું જોઈએ અને તેમ થતાં સુધી ઉપદેશ કરવા ન મંડી પડતાં આંતરિક અભ્યાસ અને લોકસેવા પાછળજ તેણે મંડ્યા રહેવું જોઈએ.” પરમાત્મ સાક્ષાત્કાર પામેલો મનુષ્ય કૃતકૃત્ય બની તેની પ્રણા-બુદ્ધિ ‘ઝડતંભરા’ થઈ રહે છે અને તેના મન તેમજ વાણીમાં એક પ્રકારનું અસામાન્ય બળ આવી રહે છે. શ્રીરામકૃષ્ણ પરમહંસ આવો આત્મસાક્ષાત્કાર પામેલા હોઈ સ્વામી વિવેકાનંદજી પણ જ્યોતવડે જ્યોત પ્રકટી રહે તેમ તેમના ઉપદેશથી અને પોતાની સાધનાના બળથી યોગ્યતા મેળવીને તે સાક્ષાત્કારને પામી ચૂક્યા હતા; તેથીજ તેઓ અંગ્રેજો અને અમેરિકનોના હૃદયમાં વેદાંતનાં ઉંડાં ધાર્મિક સત્યો આખા દસાવીને તેને માટે અસાધારણ માન ઉપજાવવાને ભાગ્યશાળી નિવડ્યા હતા. એક પ્રખ્યાત પુરૂષે એકવાર કહ્યું છે કે “ભૌતિકવિજ્ઞાનની શોધો અને પ્રયોગોની તેમજ અવલોકન શક્તિ કે બુદ્ધિની મહત્તાને હું ઉતારી પાડવા માગતો નથી; પરંતુ એ સર્વ વડે પણ જ્ઞાન તો આપણને માત્ર બાહ્ય તત્વોનું જ થાય છે. આપણી ઇન્દ્રિયો, મન તેમજ બુદ્ધિ કરતાં પણ વધારે ઉંડાણમાં રહેલાં સત્યોને અનુભવવા માટે તો આપણે એ સર્વથી અતીતજ થવું પડે છે. જગતને ઉપયોગી થાય એવાં જ અનેક બ્યાવહારિક સત્યો બુદ્ધિવડે શોધી શકાય છે, તે તો એ ઉંડાં સત્યોની આગળ ધણાંજ ગૌણ અને ઉતરતાં છે. કુદરતમાં અંતર્ભૂત થઈ રહેલાં-માનવના અંતરતમાના ઉંડાણમાં વસી રહેલાં-અતિ શ્રેષ્ઠતમ સત્યોને તો જોઓ ખીજી સર્વ બાજતો મૂકી દધને એ સત્યોને શોધવા પાછળજ માંડા બની રહે છે તેઓજ શોધી અને અનુભવી શકે છે.” આવી આત્મવિકાસની અતિ ઉચ્ચ દશાએ શ્રીરામકૃષ્ણ પરમહંસ પહોંચેલા

હતા. આવા મહાન ગુરૂના પવિત્ર ચરણ આગળ બેસીને સ્વામીજીએ વેદાન્તનાં ગહન સત્યોને જાણ્યાં હતાં તેમજ અનેક પ્રકારનાં સાધન કરીને પરમાત્મ સાક્ષાત્કાર કર્યો હતો. આમ થયા પછીજ તેઓ ઉપદેશક બન્યા હતા. ત્યારે કેશવચંદ્રસેન તો પ્રથમ ઉપદેશક તરિકે યુરોપમાં ફરી આવ્યા પછીજ શ્રીરામકૃષ્ણ પાસેથી એ સત્યોને શિખવાને ભાગ્યશાળી થયા હતા.

ખરેખર, આ જગતમાં પરમાત્મ સાક્ષાત્કાર પામેલા ગુરૂઓ-પોતાના આત્મા વડે બીજાના આત્મામાં પ્રકાશ નાંખનાર મહાપુરુષો-લાખો કરોડોમાં કોઇકજ હોય છે. આવા ગુરૂ અને શિષ્યોનો સંબંધ મિત્ર, મૃદુ અને આનંદમયજ હોય છે. એક તરફથી પૂજ્યભાવ અને સેવાભાવથી તેમજ જ્ઞાન પિપાસાથી શિષ્ય ગુરૂના અખૂટ જ્ઞાનનું પાન કરી રહ્યો હોય છે અને બીજી તરફથી સાચા મનની તુચ્છ-સ્થૂળ બાહ્ય સેવા અને પૂજ્યભાવથી ગુરૂદેવનું મહા પ્રભાવશાળી અને કોઇ તરફ પણ પક્ષપાત વગરનું હૃદય અભિધી બરફ ઓગળે તેમ કુદરતી રીતેજ ગળી ગળીને શિષ્યના અધિકારી હૃદયને અમૃતમય બનાવી રહ્યું હોય છે. તે વગર આગે પણ સદાય કંઈ ને કંઈ શિષ્યને આપ્યાજ કરે છે અને કોઇપણ પ્રકારે તેનો બદલો ઇચ્છતા નથી. ભગવાન રામકૃષ્ણની પેઠે સ્વામી વિવેકાનંદ પણ આ પ્રકારના સર્વોત્તમ ગુરૂ હતા. પોતાના અસંખ્ય શિષ્યોને માટે સ્વામીજીને જે પ્રેમ હતો તેનું વર્ણન કરવું અશક્ય છે. તેઓ ગરિબ હોય કે તવંગર, ઉચ્ચ કે નીચ હોય, પંડિત કે મૂર્ખ હોય, યુવાન કે વૃદ્ધ હોય, સ્ત્રી કે પુરુષ હોય, હિંદુ, મુસલમાન, અંગ્રેજ કે અમેરિકન હોય, પણ સ્વામીજી કોઇ તરફ લગારે ભેદભાવ રાખતા નહિ. ઉલટો તેમનો પક્ષપાત ગરિબ અને દુઃખી તરફ વધારે રહેતો. અમે તેવા અકળામણના પ્રસંગમાં પણ સ્વામીજી કોઇને આકરેા શબ્દ કહેતા નહિ. તેઓ વારંવાર

કહેતા કે “હાથીના દાંત અને બોલાયલા શબ્દો પાછા મોઢામાં પેસતા નથી. ” તેઓ ધણાજ ધાર્મિક ભાવથી બોલતા કે “મારી પાસે જે કાંઈ શ્રેષ્ઠમાં શ્રેષ્ઠ વસ્તુ હશે તે હું તમને અવશ્ય આપી દઈશ. મેં જે કાંઈ આધ્યાત્મિક અનુભવ પ્રાપ્ત કર્યો હશે તે તમારોજ છે. ”

પવિત્ર બેલુર મઠમાં જન્મતા જુદા જુદા ભાગોમાંથી જે ભોંકો આવીને સ્વામીજીની સંનિધિમાં દિવસના દિવસ ગાળતા તે તેમને કલાકની માફકજ જણાઇ રહેતા. તે જે કાંઈ બોલતા એ અત્યંત ભાવથી અને અંતઃકરણપૂર્વકજ બોલતા. હંભ તેમને જરાએ ગમતો નહિ. નિડરતાએ તો તેમનામાં સાક્ષાતજ વાસ કરેલો હતો. તેમણે જે કાંઈ કહેવું ધાર્યું હોય તે નિડરપણેજ કહી દેતા અને પરિણામની કશીજ પરવા કરતા નહિ. ન્યાત, જાત કે ધર્મનો ભેદ રાખ્યા વગર સર્વે તરફ તે સમાન પ્રીતિ દર્શાવતા. નિવેદિતા લખે છે કે “યુનાઇટેડ સ્ટેટસમાં કોઇવાર અળપ્યા ભોંકો તેમને હાસી તરિકે ધારતા અને પોતાના આરણ્યા આગળથી હાંકી ચૂકતા. એ બૂલ પાછળથી જાણ્યા પછી અવશ્ય સુધારવામાં આવતી અને આખરફાર કુટુંબો તેમને બહુજ આદરસત્કારથી વધાવી લેતાં. તે વખતે સ્વામીજી હાસી નહિ હોવાનું મુખેથી બોલતા નહિ. એવું મૌન ધરવાનું કારણ પૂછવામાં આવતું ત્યારે તે કહેતા કે “શું એમ કહેવાથી મારા હાસી ભાઇએનો મેં તિરસ્કાર કર્યો એમ નથી ઠરતું ? ”

સ્વામી વિવેકાનંદની કલ્યાણકારક પ્રવૃત્તિઓ વિષે જેટલું કહીએ તેટલું એણુંજ છે. તેમની વિરૂદ્ધ મત ધરાવનારા હિંદુઓ અને ખ્રિસ્તીઓએ પણ એ બાબતમાં તેમને માટે પ્રશંસાનાજ ઉદ્દ્યારો કહાડેલા છે.

એમની અગાઉ કોઇપણ મનુષ્યે પૂર્વ અને પશ્ચિમનો મેળાપ કરાવ્યો નથી. એ કઠિન કાર્યને સ્વામી વિવેકાનંદે સાધેલું છે. સ્વામીજી અમેરિકામાં લગભગ ત્રણેક વર્ષ રહ્યા અને તે પણ અહીં તહીં

ફરતા ઉપદેશક તરિકેજ, તોપણ ત્યાં હજી સુધી તેમનું નામ વિસરાયું નથી અને ભવિષ્યમાં પણ વિસરાશે નહિ. અમેરિકામાં કેલીફોર્નિયાથી ન્યૂયૉર્ક સુધી અને કેનેડામાં કોષ્ટપણ પ્રાંત એવો નહિ હોય કે જ્યાં આપણા માનવંતા સ્વામીજીનું નામ ધણા ભાવથી નહિ લેવાતું હોય અને જ્યાં સુશિક્ષિત અને વિચારવંત સ્ત્રીપુરુષો હજી પણ ધણા ઉલ્લાસથી તેમનાં ભાષણો અને લેખો વાંચતાં નહિ હોય. આપણે હિંદુઓ એ જાણીને હર્ષ પામીશું કે સ્વામીજીના પ્રભાવથી પ્રોફેસર હેબર ન્યુટન, હારવર્ડ યુનિવર્સિટીના પ્રોફેસર સી. સી. એવેરેટ તેમજ ઇલાઝીલર વીલકૉક્સ જેવા પ્રતિષ્ઠિત અમેરિકનો વેદાન્તના અભ્યાસમાં સંપૂર્ણ રસ લેવા લાગ્યા છે. ગયાં વર્ષોમાં યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સનાં દેવળોમાં ઉપદેશ આપનારા ખ્રિસ્તી પાદરીઓમાં પણ કોષ્ટ ભાગ્યેજ એવો થયો હશે કે જેણે સ્વામી વિવેકાનંદ વિષે પોતાના ભાષણમાં જરાક પણ ઇસારો કર્યો નહિ હોય. અનેક ખ્રિસ્તી ઉપદેશકો સ્વામીજીના બોધથી ખ્રિસ્તી ધર્મને તેના સત્યરૂપમાં સમજી શક્યા છે અને સ્વામીજીનું પ્રભાવ આપીને વેદાન્તની દૃષ્ટિએ ખ્રિસ્તી ધર્મ સમજાવતા થયા છે. અમેરિકામાં વેદાન્ત પ્રચારનું કાર્ય એટલું બધું વધી ગયેલું હતું કે ખીજ દશેક સંન્યાસીઓને ત્યાં મોકલવાની માગણી ત્યાંના લોકો તરફથી કરવામાં આવી હતી. હજીપણ એ માગણી ચાલુજ છે. આજે પણ છ સાત સંન્યાસીઓ ત્યાં વેદાન્તનો પ્રચાર કરી રહેલા છે. આ સંઘળી ખીના સ્વામીજીના કાર્યની મહત્તા દર્શાવી રહી છે. એ મહાપુરુષે ભારતની પ્રાચીન સંસ્કૃતિનો અભ્યાસ કર્યો; તેના ઇતિહાસનું બારીક અવલોકન કર્યું, તેના ધર્મ અને અધ્યાત્મવિદ્યામાં રહેલી અપૂર્વ શક્તિને તેમણે નિહાળી અને જગતમાં ભારતવર્ષનું સ્થાન અને કાર્ય જ્યાં છે તે વિચાર્યું. બ્યારે ધણા હિંદુઓએ હિંદુનો આગલો ઇતિહાસ છેજ નહિ એમ કહેવા માંડ્યું ત્યારે

પ્રાચીન ભારતનો અતિ ઉજ્જવળ અને ચશસ્વી ઇતિહાસ સ્વામી વિવેકાનંદની નજરે તેના ખરા સ્વરૂપમાં અડો થવા લાગ્યો. જાણે કે કોઇ પ્રત્યક્ષ પદાર્થ હોય તેમજ તેને તે પોતાની દૃષ્ટિ આગળ જોવા લાગ્યા. એક હાલતા ચાલતા પૂતળાની માફક પ્રાચીન ભારત તેમની દૃષ્ટિ આગળ ખડું થવા લાગ્યું. તે દૃશ્યમાં સ્વામીજી વીરરસ, કરુણા-રસ અને આધ્યાત્મિકતાનાં અતિ પવિત્ર ચિત્રો નિહાળવા લાગ્યા. ભારતજ સકળ ધર્મની જનની છે અને તેથી સમસ્ત જગતનું શુદ્ધ પદ તેનેજ લેવાનું છે એમ તેમનો નિશ્ચય થયો અને એ નિશ્ચયથી તેમની સ્વમાનની લાગણી અને સ્વદેશપ્રીતિ જગૃત થઇ રહ્યાં. તેથી કરીને એમજ કહેવું ઘટે છે કે સ્વામીજીની સ્વદેશપ્રીતિ રાજસિક કે તામસિક ન હોતી. તેમનું સ્વદેશાભિમાન રાજદારી પુરૂષોના સ્વદેશા-ભિમાન જેવું ન હોતું. તે કેવળ માતૃભૂમિની આધ્યાત્મિક શ્રેષ્ઠતાનું જ્ઞાન અને તેથી ઉપજતી અહમ બકિત રૂપજ હતું.

સ્વામીજી ભારતવર્ષને પુણ્યભૂમિ ગણતા, તેથી તેને તે પૂજતા. તેને તે દયા, ક્ષમા અને સંયમનું સ્થાન લેખતા અને તેથી તે તેના તરફ પ્રેમથી જોતા. તે તેમને આધ્યાત્મિકતાનું પારણું માનતા અને તેથી એના તરફ અત્યંતભાવ રાખતા. એમની એ ભકિત, પ્રીતિ અને પ્રેમ પાશ્ચાત્ય પ્રદેશોનું બારીક અવલોકન કર્યા પછી વધારે દઢ અને તીવ્ર બની રહ્યાં હતાં.

ઇંગ્લાંડથી આવ્યા પછી તેમણે એક જાહેર ભાષણમાં કહેલું છે કે "આજે હું અહીંનાં સત્યની ખાત્રી કરીને ઉભેલો છું અને કહું છું કે જગતમાં જો કોઇ પણ ભૂમિ પુણ્યભૂમિ હોવાનો દાવો ધરાવી શકતી હોય તો તે આ ભારતભૂમિજ છે. પ્રભુ તરફ પ્રયાણ કરનાર મનુષ્યોને જે ભૂમિમાં આવ્યા વગર ચાલે તેમજ નથી. જે ભૂમિમાં દયા, ક્ષમા, શાંતિ અને પરોપકાર પરાક્રમો

પહેંચેલાં છે અને જે ભૂમિ આધ્યાત્મિકતા અને આંતરદૃષ્ટિનું મુખ્ય સ્થાન છે તે ભૂમિ આ ભારતવર્ષજ છે.” હૃંગ્લાંડ તથા અમેરિકામાં તે ગયા હતા, પણ સાંથી પાછા વળતી વખતે પશ્ચિમની તુલનાથી પોતાની માતૃભૂમિ પ્રત્યેના પ્રેમ હજારગણો વધારીનેજ અને નહિ કે ખીજાઓની પેઠે પાશ્ચાત્ય સુધારાના તેજમાં અંજલિ કે તેના રંગે રંગાઇને તે હિંદમાં આવ્યા હતા. યુરોપના કૃત્રિમ સુધારા સામે તેમણે આપણને ચેતાવ્યા છે અને પ્રાચીન ભારતીય ગૌરવની દિગ્ગ્ધ્યોત્તિ આપણા અંતરાત્મામાં પ્રગટાવી છે.

સ્વામીજીની સ્વદેશ પ્રીતિ દૃઢ અને તીવ્ર હતી. ભારતવર્ષનું નામ શ્વેતાંજ એ સ્વદેશ ભક્ત સાધુના સુંદર અને મૃદુ ચહેરા ઉપર આનંદની પ્રમા છવાઇ જતી અને તેમની આંખો નવીન પ્રકાશથી પ્રકાશી રહેતી. સ્વામીજીની વિવિધ પ્રવૃત્તિઓમાં સ્વદેશ પ્રીતિ ઓતપ્રોત થઇ રહેલી હતી અને જ્યાં સુધી એ વાતને આપણે યરાયર સમજીએ નહિ ત્યાં સુધી તેમનાં કાર્યો અને બાપણોની ખરી અગત્યતા સમજવાને આપણે શક્તિમાન થઇએ નહિ. સાધુતા અને સ્વદેશ પ્રીતિનો જે અપૂર્વ સંયોગ તેમણે સાધ્યો હતો એવો સંયોગ પૂજ્ય-પાદ સ્વામી દયાનંદ સરસ્વતી જેના વિરલ અપવાદને બાદ કરતાં પહેલાં ભાગ્યેજ કોઇએ સાધ્યો હશે. એમની ઉછગતી સ્વદેશ પ્રીતિ ઉંચા પ્રકારની સાધુતામાં પરિણમતી હતી અને એમની સામાન્ય સાધુતા સ્વદેશ પ્રીતિના સાત્વિક સ્વરૂપમાં પ્રગટી રહેતી હતી. તેમને મન જનસેવા એજ પ્રભુપૂજા હતી. જનસમૂહના સુખે તે સુખી થતા અને દુઃખે દુઃખી થતા. મદ્રાસમાં આપેલા એક બ્યાખ્યાનમાં તેમણે સ્વદેશ પ્રીતિની જે બ્યાખ્યા કરી બતાવી છે તે તેમની અસામાન્ય દેશભક્તિનો ખ્યાલ આપણને આપે છે. સ્વામીજીએ કહ્યું હતું કે:—

“ તેઓ સ્વદેશ પ્રીતિ વિષે વાતો કરે છે. હું પણ સ્વદેશ પ્રીતિમાં માતું છું અને તે સંબંધી મારો પોતાનો પણ આદર્શ છે. પ્રથમ તો હૃદયમાં દેશની દશા પ્રત્યે લાગણી પ્રકટાવો અને તે પ્રકટી એટલે પછી આપો આપજ પ્રેરણા થશે. પ્રેમ ઉધડે નહિ તેવા દરવાજાઓને પણ ઉધાડે છે. પ્રેમજ વિશ્વના સર્વ છુપા બેઠાતું દાર છે. માટે હે ભવિષ્યમાં થનારા સુધારકો! ભવિષ્યમાં થનારા સ્વદેશ ભક્તો! લાગણી ધરાવો. તમને લાગણી છે? તમને લાગણી થાય છે કે દેવો અને ઋષિઓના લાખો વંશજો આજે લગભગ જંગલી જેવા બની રહેલા છે? તમને લાગણી થાય છે કે હજારો સ્ત્રી પુરુષો અને વૃદ્ધ તથા બાળકો આજે ભુખે મરી રહેલા છે અને વર્ષોનાં વર્ષોથી તે ભુખેજ મરતા આવ્યા છે? તમને લાગણી થાય છે કે એક કાળા વાદળાની માફક અચાન દેશ ઉપર ફરી વળેલું છે? એ વાદળને જોઈને તમે તળે ઉપર થઇ જાઓ છો? એ જોઈને તમારી નિદ્રા ઉડી જાય છે? એ દૃશ્યની અસર તમારા લોહીમાં અને તમારી નસોમાં પ્રવેશ કરી રહેલી છે? તમારા હૃદયના ધમકારા સાથે તે એક થઇ રહેલી છે? તેનાથી તમે ગાંડા જેવા બની રહેલા છો? ફક્ત એક એ દુઃખનો વિચાર તમારા મગજમાં ઘુમી રહેલો છે અને તે વિચારથી તમે તમારાં નામ, કીર્તિ, સગાંવહાલાં, માલ મિલકત અને તમારા દેહને પણ ભૂંટી મથા છો? તમે તેમ કર્યું છે? સ્વદેશભક્તિતું એ તો હજી પહેલુંજ પગથીયું છે. તમે બધા સમજો છો તેમ હું ધર્મ પરિપક્વને માટેજ અમેરિકા ગયો નહોતો, પણ આવી પ્રમળ લાગણી મારા હૃદયમાં હતી અને હું બાર વર્ષ સુધી આખા હિંદમાં ફર્યો, પણ મને મારા દેશીભાઈઓ માટે ધર્મ કરવાનો રસ્તો જણ્યો નહિ, તેથીજ હું અમેરિકા ગયો. તે વખતે જેઓ મને ઝાળખતા હતા તે આ વાતને જાણે છેજ. અમેરિકાની ધર્મપરિપક્વને માટે

કેને દરકાર હતી? અહીં હિંદમાં મારાં અસંખ્ય શરીરો દરરોજ દુઃખમાં દટાતાં હતાં તેમની સંભાળ કોણ લેતું હતું? એ માફે સ્વદેશ કાર્ય માટે પહેલું પગલું હતું.”

અમેરિકા ગયા પછી સ્વામીજીએ હિંદમાંના પોતાના શિષ્યો ઉપર જે અનેક પત્રો લખેલા છે તેમાંના એકાદ બેનો સાર અહીં આપવામાં આવે છે. એ પત્રો સ્વામીજીનું વિશાળ હૃદય, ગરિબો પ્રત્યેની લાગણી અને આત્મશ્રદ્ધાનો ઉત્તમ ચિતાર આપણને આપે છે. એક પત્રમાં સ્વામીજીએ લખ્યું હતું કે:—

“ પવિત્રતાના જુસ્સાથી પ્રેરાયલાં, પ્રભુમાં અત્યંત શ્રદ્ધાથી બંધીય થયેલાં અને ગરિબ, પતિત અને પાદાકાન્ત મનુષ્યોને માટે દયાની લાગણીથી સિંહ સમાન સામર્થ્યને પ્રાપ્ત કરી રહેલાં એક લાખ સ્ત્રીપુરુષોએ ભારતવર્ષમાં એક છેડાથી બીજા છેડા સુધી વિચરવું જોઈએ અને સર્વેને સુક્તિ, સહાય, સામાજિક સુધારણા અને સમાનતાનો બોધ આપવો જોઈએ.”

“ નિરાશ થશો નહિ....કઠિબદ્ધ થાઓ. મારા પુત્રો, એ કાર્યને માટેજ પરમેશ્વરે મને સુજેસો છે. હું આખી જીંદગી વિપત્તિ અને દુઃખમાંજ ધસડાયો છું. મેં નજીકનાં અને સગાં બહાલાંઓને પણ લગભગ લુપ્તમર્યાદી મરતાં જોયાં છે. મને હસનારાં અને મારો તિરસ્કાર કરનારાં મનુષ્યોને માટે દયાની લાગણી ધરાવવાને લીધે પણ મને નિર્માલ્ય લેખીને મારી મરફરી થયેલી છે. મારામાં અવિશ્વાસ રખાયેલો છે અને મેં ધણું સહન કરેલું છે. પણ મારા પુત્રો! આ પ્રમાણે જેમ આ જગત વિપત્તિની શાળા છે તેજ પ્રમાણે તે મહા-ત્માઓ અને પયગમ્બરોને માટે દયા, ધૈર્ય અને અખિલ વિશ્વ પ્રજા ઉદે તોપણ હું નહિ એવા અકમ મનોભાવનો વિકાસ કરવાની પણ શાળા છે.”

“ ધનવાન પુરૂષો ઉપર વિશ્વાસ રાખશો નહિ. તેઓ સજીવન કરતાં વધારે મૃતવત્ છે. મને આશ્ચર્ય હતું તમો—નમ્ર, ગરિમ, પણ નિમકહલાલ મનુષ્યોમાંજ છે. પ્રભુમાં શ્રદ્ધા રાખો; યુક્તિનું કામ નથી. ગરિમને માટે લાગણી ધરાવો અને સહાય માટે આડું અવળું (ખીજાઓ તરફ) નહિ જોતાં ઉંચે (ધૈર્ય તરફ) જ જુઓ. તે આખ્યા વગર રહેશે નહિ. મારા હૃદય ઉપર એ બોળે ઉપાડીને અને મારા મગજમાં એજ વિચાર રાખીને બાર વર્ષ સુધી હું કર્યો છું. હું ધનવાન અને મોટા કહેવાતા મનુષ્યોને ઘેરે ઘેર ગયો છું, પણ તેમણે માફ કર્યું સાંભળ્યું નથી. ગરિમને માટે સહાય મેળવવાને હું લોહીથી ટપકતા હૃદયે અડધી પૃથ્વી ઝોળાંગીને આ પરદેશની ભૂમિમાં આવેલો છું. પ્રભુ સમર્થ છે. હું જાણું છું કે તે મને સહાય કરશે. ભલે આ ભૂમિમાં ટાઢથી કે ભુખથી હું મરી જાઉં, પણ યુવાનો! હું તમને વારસામાં મારી આ દયાની લાગણી—આ ગરિમ, અભણ અને દુઃખી માટેની લડત સોંપું છું. હમણાંજ, આ ક્ષણેજ પાર્થસારથિ શ્રીકૃષ્ણના મંદિરમાં તમે જાઓ અને એ જોકુળના ગરિમ અને નમ્ર ગોવાળીયાઓના મિત્ર જે અંત્યજ ગુહકને પણ બહાલથી બેટ્યા હતા અને જેણે પુરુષાવતારમાં ધનવાનોના આમંત્રણને બાળુએ મૂકી એક વેશ્યાનું આમંત્રણ પ્રથમ સ્વીકારીને તેને તારી હતી, તે પ્રભુની આગળ તમારું શિર નમાવો. અને જેમણે ગરિમ, અધમ અને દુઃખીઓને માટે વારંવાર અવતાર લીધેલો છે, તેમને માટે તમારા આખા જીવનનું બલિદાન આપો. આ ત્રીસ કરોડ ગરિમોની મુક્તિને માટે તમારા આખા જીવનને સમર્પણ કરવાનું વ્રત લ્યો.”

“ એ કાર્ય એક દિવસનું નથી અને તેનો માર્ગ પણ અનેક કંટકોથી ભરેલો છે, પણ એની સાથે પાર્થસારથિ—શ્રીકૃષ્ણ આપણા સારથિ થવાને તૈયાર છે; તે આપણે જાણીએજ છીએ. તેમના

નામથી અને તેમનામાં અડગ શ્રદ્ધા રાખીને હિંદ ઉપર હજારો વર્ષોથી આત્રી પડેલી વિપત્તિઓના ડુંગરને જડમૂળમાંથી સળગાવી ચૂકો અને તે બળીને ભસ્મ થઇ જશે. એ ધાર્ણ મોર્ટુ કાર્ય છે અને આપણે ધણા નિર્ભય છીએ, પણ આપણે જ્યોતિના પુત્રો છીએ, પ્રભુનાં બાળકો છીએ; એટલે પ્રભુની જય બોલતા આગળ વધો અને જરૂર આપણે જય પામીશું. કદાચ હું જય મેળવ્યા વગરજ મરણ પામું, પણ ખીજે તે કાર્યને હાથમાં લેશે. શ્રદ્ધા, અનુભૂતિ, તીવ્ર શ્રદ્ધા અને ઉત્કટ સહાનુભૂતિ; જીવન કંઠજ નથી; મૃત્યુ કંઠજ નથી; ક્ષુધા, ટાઢ, તડકો એ પણ કંઠજ નથી; પ્રભુની જય બોલો અન આગળ વધો. પ્રભુ આપણો નેતા છે.”

સર્વધર્મ પરિષદમાં હાજર થતાં પહેલાં સ્વામીજી અમેરિકામાં અનેક હાઇમારીઓ વેડી રહ્યા હતા અને ક્યાં ખાવું કે ક્યાં સૂવું તેનું પણ નક્કી ન હોતું, ત્યારે સ્વામીજીએ ઉપરનો પત્ર લખ્યો હતો. એવી દશામાં પણ સ્વામીજી કેવી અહમ આત્મશ્રદ્ધા અને ઉત્કટ આશા મનમાં ધરી રહ્યા હતા તેનો સંપૂર્ણ ખ્યાલ ઉપરનો પત્ર આપણને આપે છે. નિવેદિતા લખે છે કે:—

“ખીજઓ બૂલો કરે તો તેમને કરવા દો, પણ સ્વામીજીને અન તો ભારતભૂમિ યુવાનજ લાગતી. દેશી બાપાઓ તેમને યુવા-વસ્ત્રમાંજ જણાતી. સ્વદેશીઓની શક્તિ તેમને પુર જોરમાંજ ભાસતી. તેમની આશાઓને ભવિષ્યનું હિંદ ધારણ કરતું તેમને દેખાતું..... તેમને મન તેમના દેશનો ઉદય સ્વહસ્તમાંજ જણાતો, પરદેશીઓના હાથમાં નહિજ. સ્વામીજી કદીએ કોઈના ઉપર આધાર રાખતા નહિ... પરદેશીઓની તેમને આશ્વા ન હોતી, તેમ તે તેમનાથી કરતા પણ નહિ. ભારતવર્ષના ખરેખરા શુદ્ધ આત્માને જાગ્રત કરવો અને તેના પ્રજા-ક્રિય જીવનપ્રવાહને તે અનંત અપાર ચૈતન્ય સાગર તરફ પેતાનો

માર્ગ શોધી લેવાને સંપૂર્ણ આત્મબ્રહ્મથી અને નવીન બળથી વહેતો કરવો એજ તેમના સંન્યાસનો મર્મ હતો. તેમને મન હિંદ આર્ય-ત્વથી ભરપૂર હતું. હિંદના યુવાનો આધુનિક મોજશોખના પ્રયોગો બલે કરે. શું તેમને તે કરવાનો હક્ક નથી ? શું તેમનું મન પાછું હઠશે નહિ ? હિંદનું ખરૂં જીવન નૈતિક, ભવ્ય અને આધ્યાત્મિક છે. જે પ્રભુ પવિત્ર ગંગાને કિનારે મૃત્યુને ભેટે છે તે યાત્રિક શક્તિઓના ભપકાથી લાંબા વખત સુધી અંજલિ લી રહેવાની નથી. ”

“ બુદ્ધે સંન્યાસનો બોધ કર્યો અને એ સૈકામાંજ હિંદ એક સંપૂર્ણ બોધ મહારાજ્ય બની રહ્યું. એકવાર ફરીથી એ શક્તિને અને એ સંન્યાસને તેની નસોમાં વ્યાપી રહેવા દો અને તેની નવીન જાગૃત થએલી આધ્યાત્મિક શક્તિ આગળ પૃથ્વી ઉપરની સત્તા ટકી શકશે નહિ. ફક્ત પોતાના ખરા જીવન-માંજ હિંદને જીવન જડશે; અને અનુકરણમાં નહિજ. પોતાના પ્રાચીન સમય અને સ્થિતિના ભાનથીજ ભારતવર્ષ પ્રેરિત થશે અને નહિ કે પરદેશીઓથી. ”

સ્વામીજીને મન ભારતવર્ષની દરેક વસ્તુ પવિત્ર લાગતી. તેમની દૃષ્ટિએ તેમાં ઉંડો અર્થ સમાધ રહેલો લાગતો. મૂર્તિપૂજા, વીરપૂજા અને પ્રકૃતિપૂજાને ઘણી યુક્તિ, તર્ક અને ઉંડા જ્ઞાનવડે તે સમજાવતા અને તેમના ઉપર નવોજ પ્રકાશ પાડતા. એકવાર પ્રકૃતિપૂજા વિષે બોલતાં તેમણે કહ્યું હતું કે:—

“ હું પોતે તેજ કંઈ છું. તમે જોતા નથી કે એ જડ પદાર્થની પૂજા નથી ? તમારાં હૃદય વજ્ર જેવાં કઠણ થઇ ગયેલાં છે અને તેથી તમે જોઇ શકતા નથી કે બાળક ખરૂંજ કરે છે. બાળક સર્વત્ર જડમાં જીવોનેજ જુએ છે. જ્ઞાનને લીધે આપણામાંથી બાળકની તે દૃષ્ટિ ખસી જાય છે, પણ આખરે ઉચ્ચ જ્ઞાનને પ્રાપ્ત કરીને

આપણે પાછા એજ દૃષ્ટિએ જોતાં શિખીએ છીએ. કાષ્ટ, વૃક્ષ, ખડકાદિ પદાર્થોમાં પરાવાધ રહેલી એક જીવંત પારમાર્થિક સત્તાને બાળક અબજુપણે નિહાળે છે. એ સર્વેની પાછળ સત્તારૂપે શું તે જીવંત પારમાર્થિક શક્તિ રહેલી નથી? એ પૂજ્ય પ્રકૃતિની નથી, પણ અદ્વૈતના દૃશ્ય ચિન્હ સ્વરૂપની છે. ”

હિંદુસ્તાનના રીતરિવાજો વિષે સ્વામીજીના વિચારો ગૂઢ અર્થથી ભરેલા હતા. તે વિષે લખતાં નિવેદિતાએ નીચે પ્રમાણે લખેલું છે:—

“ હિંદુઓના રીતરિવાજો તરફ સ્વામીજી કવિની કલ્પના અને પદ્યગમ્યરની દૃષ્ટિથી જોતા. હિંદુ વિધવાનું ધોળું વસ્ત્ર તેમને મનઃપવિત્રતા અને શોકનું ચિન્હ લાગતું. સંન્યાસીનાં ભગવાં વસ્ત્ર, શય્યા, માટે કામળી કે સાદડી, ભોજન માટે ચાળીને બદલે પત્ર, હાથથી ખાવું, દેશી પોશાક પહેરવો, એ સઘળી આમતોમાં સ્વામીજી ખરેખરી ઉડી ધાર્મિકતાજ રહેલી જોતા. એ દરેક આમતથી સ્વામીજીના મનમાં કોઈ છુપી આધ્યાત્મિક શક્તિ કે માનુષી પ્રેમના બલુકારા વાગી રહેતા. ”

“વૈરાગ્ય અને સેવા ” એજ સ્વામીજીના જીવનનો મહામંત્ર હતો. પોતાના સુખ અને સ્વાર્થનો ત્યાગ અને જનસમૂહની સેવા એજ એમનો આદર્શ હતો. હિંદના સામાન્ય વર્ગોને માટેજ સઘળું કાર્ય થવું જોઈએ. અસંખ્ય ગરિબો અને દુઃખીઓ સહાયને માટે પોકાર કરી રહેલા છે. આપણી દ્રશ્ય આપણને કહે છે કે “આપણે તેમનું દુઃખ ટાળવાને તનતોડ મહેનત કરવી જોઈએ એમ સ્વામીજી સદાએ કહેતા. ખરા હિંદુની વ્યાખ્યા સ્વામીજીએ નીચે પ્રમાણે આપેલી છે:—

“ ખરા હિંદુ તો તેજ કહેવાય કે જે સ્વદેશભૂમિની મહત્તા સમજે છે, જેણે તેની સંસ્કૃતિ, સૌંદર્ય, એકતા અને શક્તિઓનો ખરેખર અભ્યાસ કરેલો છે, જે તેના કલ્યાણને માટે મથી રહેલો છે,

જે અસંખ્ય સ્વદેશીઓને પોતાનાંજ શરીરો ગણે છે, જે તેમનાંજ સુખે સુખી છે અને તેમના દુઃખે દુઃખી છે, જે ભારતવર્ષમાં જન્મ લીધાથી મનમાં ગર્વ ધરે છે, જે સ્વદેશના પ્રાચીન ઇતિહાસમાં નિષ્ણાત થયેલો છે, જેને તેની વર્તમાન અને ભાવી દશામાં સંપૂર્ણ વિશ્વાસ છે, જે સત્યને માટે નિડર અને ધૈર્યવાન બની રહેલો છે, જે પોતાના આપદાદાની પ્રાચીન ભાવનાઓનો ખ્યાલ કરવાને સદાએ તત્પર છે, જેને મન તેનો દેશ તેનો પ્રભુ છે અને જે સદાએ પોતાના હૃદયમાં “ હિંદ ! હિંદ ! હિંદ ! ” એજ જાપને જાપી રહેલો છે. ”

આ ઉપરથી સર્વેને સમજાશે કે સ્વામી વિવેકાનંદ એક પ્રભુ-પ્રેરિત આધુનિક હિંદના સ્વદેશભક્ત સાધુ હતા. તે હિંદના અંતરાત્માનું શુદ્ધ સ્વરૂપ ભારતવાસીઓને-જગતને સમજાવી રહ્યા હતા. પ્રાચીન ભારતનો સંદેશો તે આધુનિક પ્રજાઓ આગળ ધરી રહ્યા હતા. તેમ કરવામાં તે હિંદની ભાવી દશાની રૂપરેખા આંકી રહ્યા હતા. એક દિવસ અવશ્ય એવો આવશે કે જ્યારે ભારતવર્ષ ઉદયને શિખરે પહોંચશે અને આખા જગતને ધાર્મિક બનાવી મૂકશે. એવી એ સ્વદેશભક્તના હૃદયમાં દૃઢ શ્રદ્ધા હતી. એ શ્રદ્ધાથીજ તે પોતાનું અખિલ જીવન એ કાર્યમાં સમર્પણ કરી રહ્યા હતા અને જગતની મહા પ્રજાઓમાં પ્રેમ, જ્ઞાન, શાંતિ અને પરસ્પર સ્નેહ વધારનારા દેવહૂત તરિકે વિચરી રહ્યા હતા.

દક્ષિણેશ્વરમાં શ્રીરામકૃષ્ણની સંનિધિમાં આધ્યાત્મિક અનુભવોને અનુભવ્યા પછી સ્વામી વિવેકાનંદ અખિલ ભારતવર્ષમાં પ્રવાસ કરવાને માટે નીકળી પડ્યા હતા, પણ તેમનો પ્રવાસ અમેરિકન કે અંગ્રેજ સુસાહર જેવો ન હોતો. શ્રીમદ્ ભર્તૃહરિએ કહ્યું છે કે, શર્યા ભૂમિતલે દિશોપિ ષસનં જ્ઞાનામૃતં મોજનમ્ એવીજ રીતે પ્રવાસ કરીને તેમણે ભારતવર્ષનાં નગર, ગામ, શેરી અને ઝુંપડાંઓમાં પ્રવેશ કરીને હિંદનું

જીવન નિહાળ્યું હતું, કે જે ભારતવર્ષમાં એકવાર અત્યંત સુખ-સામર્થ્ય વાસ કરી રહ્યાં હતાં ત્યાં આજે દુઃખ, દૌર્બલ્ય અને નિરાશાજ વસી રહેલાં છે. તેમને સર્વત્ર અજ્ઞાન અને દ્રેષ પ્રવર્તેલાં જણાયાં. ઠેકાણે ઠેકાણે પ્લેગ, કૉલેરા, દુષ્કાળ અને જ્વરાદિ વ્યાધિઓ પ્રસરી રહેલા તેમણે જોયા. ભારતવાસીઓની આ દુર્દશા જોઈને અનેક લાગણીઓથી તેમનું હૈયું ઉમરાઈ ગયું. તેમણે ભારતવર્ષના પ્રાચીન સમય તરફ દૃષ્ટિ ફેરવી અને હિંદમાં પ્રાચીન ભાવનાઓને સજીવન કરવાની આવશ્યકતા અને શક્યતા તેમને સમજાઈ. તેમને સમજાયું કે;—“ જો કે સૈકાને સૈકા સુધી થયેલા હુમલાઓથી અને ભારતવાસીઓની પોતાનીજ બેકાળજી તથા કુમંત્રથી તેના અનેક કીર્તિસ્તંભો, કમાનેા વગેરે નષ્ટ થઈ ગયેલાં છે, તોપણ તેનું અંદરનું હૃદય-પાયો હજી સહીસલામત છે. જે આધ્યાત્મિક પાયા ઉપર હિંદના અદ્ભુત કીર્તિસ્તંભો પ્રભુને લેખે અને અખિલ વિશ્વપ્રત્યે પ્રેમના સ્મારકરૂપે ઉભા કરવામાં આવેલા છે, તે તો હજી પણ તેવાને તેવાજ મજબુત છે. ”

ત્યારે વર્તમાન દશાનું શું ? સ્વામીજીએ તેનું કારણ ખોળી કહાડવાનો પ્રયાસ કર્યો. તેમની ખાત્રી થઈ કે ખીજા ધારે છે તેમ હિંદની દુર્દશા તેના ઋષિમુનિપ્રણીત પવિત્ર અને ઉદાર ધર્મને લીધે થયેલી નથી, પણ ધર્મના ખરા સ્વરૂપને બૂલી જવાથીજ થયેલી છે. તેમણે જોયું કે આપણા પૂર્વજો કેવા પ્રભાવશાળી હતા ? તેમણે રમેલાં ઉપનિષદો, મહાભારત, રામાયણ અને ખીજા ગ્રંથો કેવું બળ્ય જ્ઞાન અને સામર્થ્ય આપણને આપે છે ? કેવો ઉન્નત અને બળ્ય આદર્શ તે આપણી આગળ ધરે છે. તેમાં કેવી અદ્ભુત કલ્પનાઓએ વાસ કરેલો છે. અન્ય દેશમાં કે ખીજા ભાષામાં મળવાં દુર્લભ જોવાં કઠણાં બધાં બળ્ય ચારિત્ર્યો તે આપણી આગળ ધરે છે. આદર્શ ગૃહસ્થ-જનક રાજા, આદર્શ સ્ત્રી-પવિત્રતાની મૂર્તિ, શિષ્યજનતનું સાક્ષાત્ મૂર્ત

સ્વરૂપ, ધૈર્ય અને સહનશીલતાનો સંપૂર્ણ અવતાર—સીતા; આદર્શ રાજા શ્રીરામચંદ્ર; આદર્શ સેવક અને કાર્ય કર્તા મહાવીર હનુમાન; વીરપુરુષ દાનેશ્વરી કર્ણ; અઠગટેકી, સંત અને વીર બીષ્મ પિતામહ; આદર્શ બાળક, આદર્શ યોગી, આદર્શ સારથિ અને આદર્શ ગુની શ્રીકૃષ્ણ; યોગીઓના યોગી, ભાગી, વૈરાગ્ય, લોકહિતાર્થે વિષ્ણુ પણ પાન કરી જનાર અને મહાસમર્થ ગુની શ્રીમહાદેવ; કેવાં અહુત આરિત્ય ! કેવા બચ્ચ વિચાર ! આમ છતાં તેમને આ વાત જ સમજાઈ કે અત્યારે તો હિંદુસમાજમાં ધર્મ કેવળ શુષ્ક, નિર્જીવ બાલક્રિયાઓ અને રિવાજોમાં જ તેમજ માત્ર રસોડામાં અને આમકાં છોટમાં જ આવી રહેલો છે. તેથીજ તેના પાલનમાં વિચારને ખીલકુલ અવકાશ રહેલો નથી.

સ્વામીજી પશ્ચિમમાં ગયા અને ત્યાંની સંસ્કૃતિને નિહાળી. તેમણે તે સંસ્કૃતિને કેવળ જડવાદથીજ ભરેલી એમ માની નહિ, પણ તેઓના પુરુષાર્થ, કાર્યપરાયણતા, સાહસિકતા, સામાજિક સ્વાતંત્ર્ય અને નાગરિક તરિકેના આદર્શ જોઈને તેનાં ભારે વખાણ કરવા લાગ્યા. તેમણે લખ્યું છે કે:—

“ આર્થિક ઉન્નતિની વિરૂધ્ધ આપણે મૂર્ખાઈથી ખેલીએ છીએ અને ના મળે એટલે શિયાળની માફક દ્રાક્ષને ખાટી કહીએ છીએ. ધારો કે આર્થિક સુધારો ખોટો છે, તોપણ હિંદમાં અત્યારે ખરેખર ધાર્મિક સુધારો કેટલાં છે ? બહુ તો ફક્ત એક લાખ ! હવે શું આ લાખ મનુષ્યોની ધાર્મિકતાને માટે ત્રીસ કરોડ મનુષ્યોએ અમ્મન અને લુપ્તમરો વેઠવો ? શા માટે એક પણ લુપ્ત મરો ? ”

સ્વામીજીનું વારંવાર ધારવું એવુંજ હતું કે જો કદાપિ ભારતવર્ષનો ઉદય થશે તો તે ધર્મવડેજ થશે. તેમણે કહેલું છે કે “ સધળા સુધારા ધર્મદ્વારાજ આવવા જોઈએ. આર્થિક સુધારો, સામાજિક

સુધારો અને રાજ્યવિષયક સુધારો.”

આપણા પ્રાચીન ઋષિઓએ સર્વે વસ્તુઓમાંથી ધર્મને જ વધારે પસંદ કરેલો છે. આ પસંદગી ઉત્તમમાં ઉત્તમ છે. છતાં ધારો કે તે ખોટી છે, તોપણ તે સદાને માટે કરવામાં આવેલી હોવાથી અને હવે તેને આપણે ફેરવી શકીએ તેમ નથી. ફેરવીએ તો ધર્મજન નુકશાન-પ્રજનનું મૃત્યુજ થાય. સ્વામીજીએ જોયું કે ગમે તેવી અધમ સ્થિતિમાં આવી પડવા છતાં હિંદુ પ્રજા હજી પણ તેના અસલી ધાર્મિક આદર્શોને વળગી રહેલી છે. હજી પણ હિંદુઓનાં હૃદય સીતા-રામ, ઉમા-મહેશ્વર અને રાધા-કૃષ્ણનાં નામથી હર્ષધૈરાં બની જાય છે. હજી પણ તેમનાં જ ચારિત્ર્યથી તેમનું જીવન ઘડાય છે અને પ્રેરાય છે. એ પ્રાતઃસ્મરણીય નામોના ઉચ્ચારણથી હજી પણ હિંદુ પ્રજા જીવનમાં દિક્ષાસો મેળવે છે. હિંદુ પ્રજાના એ ભાવ, એ શ્રદ્ધા અને એ ભક્તિને ધ્રુવઃ સજીવન કરવાને માટે તેમણે ધર્મને નવીજ રીતે સમજાવવા માંડ્યો. તેઓ સુસ્ત વેદાંતી હતા, પણ તેમનું વેદાન્ત ધર્મજન વ્યાવહારિક હતું. ભારતવાસીઓ ફક્ત ઇશ્વર સંબંધી વિચાર-સૃષ્ટિમાં જ-કલ્પનામાં જ-વિચરનારા તત્વજ્ઞાનીઓ થાય એમ સ્વામીજી ઇચ્છતા ન હોતા. તેઓ પ્રભુપ્રેમી, જનપ્રેમી અને બાહ્યજગતના વ્યાવહારિક મનુષ્યો બને એમજ તે ઇચ્છતા હતા. તેમનું વેદાન્ત નૈતિક અને આધ્યાત્મિક પ્રવૃત્તિનું પ્રેરક હતું; કોઈપણ જાતના અંતિમ હેતુ વગરના અને ખાલી બુદ્ધિવિશ્વાસના સૂક્ષ્મ વાદવિવાદોમાં તે સમાધ રહેલું ન હોતું. તે અત્યંત વિશાળ અને સર્વસામાન્ય સિદ્ધાંતોને પ્રકટ કરતું હતું. સર્વ ધર્મ, ન્યાત, જાત અને પંથના તથા ભિન્ન ભિન્ન બુદ્ધિવાળા મનુષ્યોને સરલતાથી સમજાય તેવું તે વિશાળ અને સાદું હતું. કોઈપણ જાતનો દુરામહથી ભરેલો કે અમુક પંથને લગતો એકદેશી સિદ્ધાંત તેમાં જોવામાં આવતો નહિ. પ્રેમ-સહિ-

બહુતા-મેળાપ એજ તેનું મુખ્ય લક્ષણ હતું. જુદા જુદા પંથનાં, બિન્ન બિન્ન સ્વભાવનાં અને બિન્ન બિન્ન વિચારવાળાં મનુષ્યોને તે જ્ઞાન પુરૂં પાડતું. સ્વામીજી કહેતા કે “વેદાન્ત ધર્મ તરિકે ગ્રાહ્ય થવાને માટે ઘણુંજ વ્યાવહારિક હોવું જોઈએ. આપણે તેને આપણા જીવનના દરેકે દરેક અંગમાં ઉતારવાને શક્તિમાન થવું જોઈએ. વેદાન્તજ્ઞાન ઉપરની ઘણીજ સુંદર ટીકારૂપ ભગવદ્ગીતા ઉપદેશવા માટે પણ શ્રીકૃષ્ણે શુદ્ધસ્થળને પસંદ કર્યું છે. ગીતાના દરેક પૃષ્ઠમાં જે મુખ્ય બોધ ઝગઝગ રહેલો છે તે અત્યંત પ્રવૃત્તિ વિષેનો છે, પણ તે પ્રવૃત્તિમાં પૂર્ણ નિષ્કામતા અને ધીરજ રાખવાની છે. આ સિદ્ધાંતજ આપણી પ્રકૃતિને રસ પડે તેવી રીતે ઉપયોગમાં લઈને તેમજ ખીલવીને મોક્ષપદ પામવાની કુંચી છે. એ કુંચી સર્વેને પ્રાપ્ત કરાવવી એજ વેદાન્તનું લક્ષ્ય છે. સર્વ શ્રેષ્ઠ ઉન્નતિની અદ્ભુત આવીરૂપ આ સિદ્ધાંતો જંગલમાં કે શુદ્ધાઓમાં રહેવા જોઈએ, એટલુંજ નહિ પણ તે બહાર આવવા જોઈએ; તે ન્યાયની અદાલતોમાં, દેવળોમાં, ગરીબના ઝુંપડામાં, વિદ્યાર્થીઓમાં, કારીગરોમાં, મજૂરોમાં, માછીઓમાં અને સર્વમાં પ્રસરવા જોઈએ.”

ભારતવર્ષના આત્મામાં આ વેદાન્ત ઉડું પ્રવેશી રહેલું છતાં પાશ્ચાત્ય સંસ્કૃતિના મોહથી અત્યારે તે પોતાના શુદ્ધ સ્વરૂપને બહુજ ભૂલી બેઠેલું છે. તેને પોતાના શુદ્ધ સ્વરૂપનું ભાન કરાવીને તેના જીવનપ્રવાહને જગતમાં પોતાનું સ્થાન ખોળી લેવાને છુટો મૂકી દેવો એ એમના મનની ધારણા હતી. પરમપદનો સાક્ષાત્કાર કરવાને માટે આ સમયના સર્વ શ્રેષ્ઠ માર્ગ તરિકે જનસેવા પાછળ સર્વભાવે આત્મભોગ આપવાનું તે શિખવતું હતું અને એથીજ કરીને સ્વામી વિવેકાનંદ હિંદના જીવનમાં એક પ્રકારનું નવીન ચેતન રેડી શક્યા છે. ધાર્મિક મનુષ્યોને તેમણે ધર્મને વ્યવહારિક સ્વરૂપ આપવાનું, તેના

સિદ્ધાંતોને કૃતિમાં મૂકવાનું અને તનતોડીને જનસમૂહની સેવા કરવાનું કહ્યું છે અને રાજદારી નેતાઓને તેમણે આધ્યાત્મિકતાના સિદ્ધાંતોને અનુસરીને કાર્ય કરવાનું સૂચવ્યું છે, કારણકે સ્વામીજી દૃઢપણે માનતા હતા કે અદ્વૈતવાદના સિદ્ધાંતો પ્રમાણે કામ કરવાથીજ મનુષ્યો સ્થિર મનના અને પ્રમાણિક બનીને ચીવટપણે પોતાના કાર્યને વળગી રહેશે. આ પ્રમાણે સ્વામીજીનું વેદાન્ત મનુષ્યના આધ્યાત્મિક વિકાસ અને બુદ્ધિવિષયક સમાધાનને માટે હતું, એટલુંજ નહિ પણ તે માનવજાતિનું દુઃખ ટાળવાને અને સંસારની આફતો સામે મનુષ્યને ધૈર્યવાન બનાવવાને માટે પણ હતું.

સ્વામીજીએ જોયું હતું કે હિંદમાં શાસ્ત્રોરૂપી અમૂલ્ય ખજાનો ભરેલો છે. પણ મનુષ્યો તેનો ઉપયોગ ન કરે તો પછી એ શા કામનાં? એની સાથે આ વાત પણ તેઓ સારી પેઠે જાણતા હતા કે મનુષ્યને પુરતાં અન્નવસ્ત્ર મળે તોજ તેની બુદ્ધિને અને આત્માનો વિકાસ કરી શકાય. જે દેશમાં મનુષ્યો અર્ધા જીવ્યા રહે અને તેમનું મન તથા શરીર સદાએ એ જીખમરો ટાળવાના ઉપાયોમાંજ રોકાઈ રહેતું હોય, તે દેશમાં તે આધ્યાત્મિક વિકાસ શી રીતે હોઈ શકે? જ્ઞાનને માટે આપણને આવકાશ અને અનુભવની જરૂર છે. અનુભવને માટે કાર્ય કરવાની જરૂર છે અને દાર્મ કરવા માટે ખોરાક અને તાંદુરસ્તીની જરૂર છે.

એ કારણને લીધેજ સ્વામીજીએ કર્મયોગ-સમાજસેવાનો શ્રેષ્ઠ માર્ગ સૌને બતાવ્યો છે. તેઓ પોતે પણ છેવટ સુધી તેજ કાર્યમાં પ્રવૃત્ત રહ્યા છે. રાત અને દિવસ એજ કાર્ય તે કરતા અને કહેતા કે “મારું જીવન મારી માતૃભૂમિને અર્પણ કરેલું છે અને જો મારે એક હજાર અવતાર લેવા પડશે તો તે અવતારની પણ દરેક ક્ષણ, મારા મિત્રો! હું તમારીજ સેવામાં અર્પણ કરીશ.” દેશમાં

જ્યાં ત્યાં દેખાતાં અસંખ્ય દુઃખી મનુષ્યોજ સ્વામીજીના પૂજ્ય દેવો હતા. ગરીબ મનુષ્યરૂપી દેવ, અધમ મનુષ્યરૂપી દેવ, પાદાકાન્ત મનુષ્યરૂપી દેવ—એ સર્વેની સેવા કરવાના કાર્યનેજ સ્વામીજી પ્રભુ-પૂજા કહેતા. “કામ કરો” એમજ તે સદાએ પોકારતા. પ્રેમથી કાર્ય કરો, નિઃસ્વાર્થપણે કાર્ય કરો, નિંદા કે સ્તુતિને ગણ્યા વગર કાર્ય કરો એમજ તે કહેતા. આશ્વા કે ભય વગર કાર્ય કરવામાં કેટલો બધો આનંદ ઉપજે છે? કોઇ મનુષ્યને સહાય કરવાથી હૃદય કેટલું બધું હર્ષથી ઉભરાય છે? સ્વામીજી કહેતા કે “માત્ર શુદ્ધાત્મોજ પીજાઓને શુદ્ધાત્મો બનાવવાનું ઇચ્છે છે. દ્રવ્યની જરૂર છે પણ મનુષ્યત્વ દ્રવ્યને પેદા કરે છે; દ્રવ્ય કાંઇ મનુષ્યત્વને પેદા કરતું નથી. માટે તેઓ કહેતા કે ભારતના ઉદ્ધારને માટે સર્વથી પ્રથમ મનુષ્યો, મનુષ્યો અને સાચાં મનુષ્યોજ આપણને જોઇએ છે.”

આ પ્રમાણે ભારતવર્ષની દુર્દશા સ્વામીજીએ પડેજ ફરીને જોઇ, પડેજ તેના ઉપાય સોધ્યા, તેના ઉત્કર્ષના વિચારોમાં અને ક્રિયાઓમાંજ તેમણે પોતાનું આખું જીવન ગાળ્યું અને તે છતાં પણ એક બાળકના જેટલા નિરાશિમાની તે રહ્યા હતા.

જગદંબા પ્રત્યે તે વારંવાર કહેતા કે “મા, મા, તુંજ કર્તા છે. હું તારો શુદ્ધાત્મ છું. તું મને આગળ ધસાવ; તું મને આગળ દોર; તુંજ સર્વસ્વ છે. હું એક બાળક છું. તું એકલીજ મોટી છે. જમતમાં તુંજ તારું કાર્ય કરે છે. તુંજ દુઃખી મનુષ્યોરૂપે પણ ફરે છે ને તુંજ સેવા પણ કરે છે. તારી ગતિ કોઇથી કળાય તેમ નથી. મારા મનમાં અહંકાર ઉપજવા દઇશ નહિ. મારે માન અને પ્રશંસા પણ જોઇતાં નથી. મારા ચિત્તને તારાં ચરણ કમળમાં મગ્ન રહેવા દે”

ચિકિત્સાથી લખેલા એક પત્રમાં સ્વામી વિવેકાનંદે લખ્યું હતું કે:—
“યાદ રાખજો કે ભારતની પ્રજા મહેસોમાં નહિ પણ ઝુંપડામાંજ

વસેલી છે અને અફસોસ કે કાષ્ટએ તેને માટે કંઈપણ કર્યું નથી. આપણા આધુનિક સુધારકો વિધવા વિવાહને માટે ભારે ગરબડ કરી રહેલા છે. અલ્પજ્ઞ, દરેક સુધારા તરફ મારી સહાનુભૂતિ છે, છતાં પ્રજાના ઉદયનું માપ પરિણત વિધવાઓની સંખ્યા ઉપર રહેલું નથી, પણ તેના સર્વસામાન્ય જનસમૂહની સ્થિતિ ઉપરજ રહેલું છે. તેની સ્થિતિ તમે સુધારી શકશો, તેના હૃદયમાં ઉડી પ્રવેશી રહેલી ધાર્મિકતાને હણ્યા વગર તમે તેને તેનું ગુમાવેલું વ્યક્તિત્વ પાછું આણી આપી શકશો, બ્રાતૃભાવ, સ્વાતંત્ર્ય, કાર્ય અને ઉત્સાહમાં આપણે ખરેખરા પાશ્ચાત્ય થવું, પણ સાથે સાથે ધાર્મિક વિચારો અને ભાવનાઓમાં તો ચુસ્ત હિંદુજ બની રહેવું, એ તમારાથી થઈ શકશે ? એજ કરવાનું છે અને તેને આપણે કરીશું. તમે બધા તે કરવાનેજ સજ્જ થાઓ. આત્મશ્રદ્ધા ધરો. દૃઢ થયેલી ઉત્તમ ભાવનાઓજ મોટાં કાર્યોને ઉત્પન્ન કરે છે. માટે મારા પુત્રો સદાએ આગળ ધસો. જીવનની દરકાર ન કરતાં ગરિબ પાદકાન્ત તરફ સહાનુભૂતિ છે. આગળ દર્શાવો. એજ આપણું પરમ સાધન છે. એમાંજ આપણો ધર્મ અને મોક્ષ ધસો, મારા દિકરાઓ ! ”

ઉપરનો પત્ર સ્પષ્ટ રીતે જણાવે છે કે સ્વામી વિવેકાનંદ કેવા પ્રકારના સુધારક હતા. દયાર્દ્ર હૃદયથી તે ગામે ગામ ફર્યા હતા અને જનસમૂહની સ્થિતિ અને લાગણીઓનો બારીક અભ્યાસ કર્યો હતો, તેથીજ તેમનો સુધારો ઉચ્છેદક ન હોતો. પ્રજાના હૃદયમાં વસી રહેલી ધાર્મિકતાને તે અત્યંત માન આપતા અને ધાર્મિકતાને રસ્તેજ તેનો ઉદય કરવાને તેમજ્ઞતા. પ્રજાના હૃદયને સમજ્યા વગર, તેના વિચારોને જણ્યા વગર અને ધણા કાળથી ચાલી આવતી તેની દંતકથાઓ, અને ભાવનાઓનો અભ્યાસ કર્યા વગર કરવા માગેલો સુધારો ફોગટ જમીને પરસ્પર વંચનસ્થળ ઉત્પન્ન કરે છે. આધુનિક સમયના સુધારકો

વિશેષ અસર ઉપજાવી શકતા નથી એનું કારણ એજ છે કે તેઓ પોતે શહેરોમાં ધન વૈભવમાં મહાસ્થા કરે છે અને પ્રજાના મોટા ભાગના ગરિબ અને દુઃખી વર્ગની તેમને માહિતી કે પરવા હોતી નથી; તેમજ હિંદુ ધર્મ અને તત્ત્વજ્ઞાનનું પણ તેઓ પુરેપુરું જ્ઞાન મેળવતા નથી. જનસમૂહનું દુઃખ જોઈને અને સાંભળીને સ્વામીજીને એટલું બધું લાગી આવતું કે તે રડી પડતા. ઘણીવાર એલુર મઠમાં પોતાની ઓરડીમાં રડતા તે જોવામાં આવતા.

ઘણાઓ કહે છે કે સ્વામી વિવેકાનંદ પ્રાચીન ભારતનો મહિમા ગાઈને લોકોને રાજી કર્યા કરતા હતા, પણ ખરેખરી વાત તો એ હતી કે હિંદની આધુનિક અવદશાને માટે હિંદુઓને વારંવાર એમના જેવો ઠપકો આપનાર થોડાજ હશે. તેમનું લાહોરમાં આપેલું વેદાન્ત ઉપરનું બ્યાખ્યાન વાંચવાથી હરકોઈને જણાઈ રહેશે કે સ્વામીજીએ હિંદુજીવનમાં અને ધર્મમાં પેસી ગયેલી ખામીઓને કેવી ઉધાડી કરી મૂકી છે અને હિંદુઓને તેમણે કેવો સખત ઠપકો આપેલો છે; પરંતુ ઠપકો આપવાથી તેમની લોકપ્રિયતામાં વધારોજ થતો હતો. દરેક સ્ત્રીપુરુષને તે બાઈ સમાન ગણતા. દરેક સ્ત્રીમાં તે શ્રીજગદંબાનેજ જોતા. દરેક ધર્મ કે પંથના સાધુઓ અને સંતો પ્રત્યે તે માનની લાગણી દર્શાવતા. કોઈપણ ધર્મ કે સંસ્થાની તે નિંદા કરતા ન હોતા. કોઈપણ ધાર્મિક ક્રિયા કે ભાવનાની તે અવગણના કરતા ન હોતા. તેમણે કદીએ કોઈના વિચારોને વખોડ્યા નથી, પણ તે વિચારો ધરાવનારને આગળ વધવાનુંજ કહેલું છે. તેમના જેવી સ્વદેશભક્તિ, ધર્મપ્રીતિ તેમજ ગરિબ, પાદાકાન્ત અને અમણ વર્ગો માટેની લાગણી આજે કોઈકજ ધરાવતું હશે. એવા મનુષ્યો સર્વના પ્રેમનું પાત્ર બને એમાં નવાઈજ શી !

સામાજિક સુધારા વિષે સ્વામીજીએ પોતાનો મત નીચે પ્રમાણે

દર્શાવેલો છે:—“હિંદમાં સામાજિક સુધારાનો બોધ કરવો હોય તો નવીન સુધારણાથી લોકોના જીવનમાં ધાર્મિકતાનો કેટલો વધારો થશે એ દર્શાવી આપવાથીજ કરી શકાશે. રાજ્યક્રિય બાબતો વિષે પ્રજાને બોધ કરવો હોય તો પણ પ્રજાને જેની ખરેખરી જરૂર છે તે આધ્યાત્મિકતા તથા કેટલી વધશે એ બતાવીનેજ કરી શકાશે. ધાર્મિક આદર્શજ મનુષ્યને માટે સૌથી શ્રેષ્ઠમાં શ્રેષ્ઠ આદર્શ છે. એટલુંજ નહિ, પણ હિંદમાં કાર્ય કરવાને માટે તો એ શક્ય આદર્શ છે. એ આદર્શને દૃઢ કર્યા સિવાય ખીજે રસ્તે કાર્ય કરશો તો તે નુકશાનકારકજ નીવડશે.

સ્વામીજી દૃઢપણે માનતા હતા કે સઘળા સુખકારક સામાજિક સુધારાઓ માનવજાતિના હૃદયમાં ઉઠા પ્રવેશી રહેલાં આધ્યાત્મિક સત્યોના આવિર્ભાવોજ છે. જો એ સત્યોને દૃઢ અને વ્યવસ્થિત બનાવવામાં આવે તો સમાજ તેમને આધારે પોતાની મેળેજ વ્યવસ્થિત થઈ રહે. પ્રજાની સંસ્થાઓ ધણી વખતથી ચાલતા આવતા જીવનનાંજ પરિણામો હોવાથી જ્યાં સુધી વધારે ઉન્નત સંસ્થાઓ ઉત્પન્ન કરી શકાઈ નથી ત્યાં સુધી જીવનને ઉમેડી નાખવાનું કહેવું એ નુકશાનકારકજ છે.

વળી સ્વામીજીનું ધારવું એવું હતું કે સઘળા સંસ્થાઓ અપૂર્ણજ છે તથા તેમની ખામીઓ દર્શાવવાનું પણ સહેલુંજ છે. માનવજાતિનો ખરેખરો સહાયક તેજ છે કે જે ગમે તે સંસ્થામાં રહેલા મનુષ્યને તેની અપૂર્ણતા ટાળવામાં મદદ કરે છે. એ પ્રમાણે વ્યક્તિઓની સ્થિતિ સુધરે, પછી સમસ્ત પ્રજાની અને સંસ્થાઓની સ્થિતિ પણ સુધરેજ. ઉન્નત મનુષ્યો રિવાજોથી અને કાયદાઓથી કાળુમાં આવતા નથી, પણ તેઓ સત્ય, પ્રેમ, સહાનુભૂતિ અને પ્રમાણિકતાના દિવ્ય નિયમોનેજ વશ થાય છે. જે પ્રજામાં ધણી થોડાજ કાયદાઓની જરૂર પડે છે એ પ્રજાજ સુખી છે. જે પ્રજાને સંસ્થાઓનો થોડાજ આશ્રય લેવો પડે છે તેનેજ ધન્ય છે.

સ્વામીજી મનુષ્યત્વને પ્રાપ્ત કરાવવાના કાર્યને મુખ્ય ગણતા અને તેનેજ તે વધારે મહત્તા આપતા. સ્વામીજીના મત પ્રમાણે જે કેળવણી, જે સુધારો કે સંસ્થા મનુષ્યના દિવ્યાત્માને જાગૃત કરે અને જે જનક, રાનડે, અગસ્ત્ય કે વસિષ્ઠ જેવાને ઉત્પન્ન કરી શકે તેજ સંસ્થા સ્પૃહણીય ગણાય. ઋષિત્વ સ્વામીજીનું આદર્શ હતું. તેમને મન આદર્શ ગૃહસ્થાશ્રમી ઋષિજ હતો. ઋષિ એટલે શું? પવિત્ર, પ્રભુપરાયણ અને મહામુનિ અગસ્ત્ય જેવો પરાક્રમશાળી પુરુષ. આપણાં હિંદુશાસ્ત્રો ગૃહસ્થાશ્રમીનાં કર્તવ્ય દર્શાવતાં કહે છે કે ગૃહસ્થાશ્રમીએ પ્રભુપરાયણ થવું. કળની ઇચ્છા રાખ્યા વગર તેણે કાર્ય કરવું અને ખીજને મદદ કરવી. તેણે દ્રવ્ય કમાવું પણ અપ્રમાણિકપણે નહિ. તેણે યાદ રાખવું જેમણે કે તેનું જીવન પ્રભુભક્તિ અને ગરિય તથા દુઃખીની સેવાને માટે છે. તેણે પોતાની પત્ની સિવાય અન્ય સ્ત્રી સામું જોવું પણ નહિ; તેણે તેનાં સગાં વહાલાંને સહાય અને ગરિયને દાન આપવું; તેણે હમેશાં હૃદયને શુદ્ધ રાખવું; ખીજને મદદ કરવાને તેણે સદાએ તત્પર રહેવું; આખી સમાજના ટેકારપ તેણે થવું અને દુઃખીની સેવા કરવી. ગૃહસ્થાશ્રમીનાં આવાં આવાં કર્તવ્યોનું હિંદુઓને પુરેપુરું જ્ઞાન કરાવવું એમાંજ સ્વામીજી ખરી સામાજિક સુધારણા રહેલી જોતા. આધુનિક સુધારકો જે ઉપરચોટીઓ સુધારો કરાવવા માગે છે તેને નાપસંદ કરતા. સુધારકોને તેમણે એકવાર નીચે પ્રમાણે કહેલું છે:—

“સુધારકના કરતાંએ પણ હું મોટો સુધારક છું. તેઓ અમુક ભાગોનેજ સુધારો કરવા માગે છે અને હું તો મૂળથીજ સુધારો કરવા—મૂળનેજ સુધારવા ઇચ્છું છું. અમે માત્ર પદ્ધતિમાંજ જુદા પડીએ છીએ. તેઓની પદ્ધતિ જુનાની ઉચ્છેદક છે. મારી તેની પોષક છે. હું બાહ્ય સુધારો માનતો નથી; હું આંતર વિકાસ માનું છું.”

વળી બીજે સમયે તેમણે કહેલું છે કે:—

“છેકરાઓ, તમે કદીએ મદ્રાસની બહાર તો પગ મૂક્યો નથી અને તમે ત્રીસ કરોડ મનુષ્યોને માટે સુધારાના નિયમો ધડવાને ઉભા થઈ રહ્યા છો ! એમની પાછળ હજારો વર્ષથી ઉતરી આવેલી પ્રાચીન ભાવનાઓ રહેલી છે તેને તો તમે ભૂલીજ નાઓ છો. તમને શરમ નથી આવતી ? દૂર રહો, આવા નિર્લજ કાર્ય પહેલાં જરા તમેજ બોધ ગ્રહણ કરો. “તમે ભારતવર્ષનો ઇતિહાસ વાંચ્યો છે ? રામાનુજ કોણ હતા ? શંકરાચાર્ય કોણ હતા ? નાનક કોણ હતા ? ચૈતન્ય કોણ હતા ? કબીર કોણ હતા ? દાદુ કોણ હતા ? જ્ઞાનેશ્વર, તુકારામ અને રામદાસ કોણ હતા ? એક પછી એક ઉત્પત્તિ થએલા એ મહાન ઉપદેશકો—એ મહા તેજસ્વી તારાઓ કોણ હતા ? શું તેમને ગરિમ વર્ગને માટે લાગણી ન હોતી ?” આધુનિક કેળવણીમાં સ્વામીજી જે ખરાબીઓ જોતા તે વિષે એકવાર તેમણે કહ્યું હતું કે:—

“તમે જે કેળવણી આજે લઈ રહેલા છો તેના કેટલા ફાયદા છે ? ફાયદા કરતાં તેના ગેરફાયદા વધારે છે અને તે ગેરફાયદા એવા ભયંકર છે કે તેની આગળ સઘળા ફાયદાઓ દબાઈજ નામ છે. પહેલી વાત તો એ છે કે એ કેળવણી મનુષ્યને મનુષ્યત્વ પ્રાપ્ત કરાવનારી નથી. તે કેવળ મનુષ્યત્વનો નકાર બજાવનારીજ છે અને એવી કેળવણી તો મૃત્યુ કરતાં પણ વધારે ખરાબ છે. વિદ્યાર્થી પહેલીજ વાત તો એ શિખે છે કે એના પિતા મૂર્ખ છે; બીજી વાત તે એ શિખે છે કે એના દાદા ગાંડા છે; ત્રીજી કે તેના ગુરુઓ દંભી છે; ચોથું કે તેનાં સઘળાં શાસ્ત્રો જુઠાં છે અને સોળેક વર્ષનો શાય ત્યાં સુધીમાં તો તે લગભગ ચેતન અને અસ્થિ વગરનો નકારોનો દગલોજ બની રહે છે.”

એટલાજ માટે સ્વામીજીની ઇચ્છા એવી હતી કે હિંદમાં મનુષ્યને

મનુષ્યત્વ પ્રાપ્ત કરાવનારી યુનિવર્સિટી સ્થાપવી અને વ્યાવહારિક તથા ધાર્મિક કેળવણી ઉપર આપણોજ કાબુ રાખવો.

એક સમયે કેલોફોર્નિયામાં તેમણે કહ્યું હતું કે:—

“આધુનિક શિક્ષણની પદ્ધતિજ ખોટી છે. મન વિચાર કરતાં શિખે તે પહેલાંજ તેમાં અનેક વાતો ભરવામાં આવે છે. જો મારે કેળવણી લેવાની હોય અને મારે તેમાં હાથ હોય તો હું સર્વથી પ્રથમ મારા મન ઉપર કાબુ મેળવતાંજ શિખું. જરૂર હોય તો બીજી વાતોને તેમાં ભરું. લોકો પોતાના મનને એકાગ્ર કરી શકતા નથી તેથીજ તેમને અભ્યાસ કરતાં ઘણો વખત લાગે છે. મેકાલેફેટ ઈંગ્લાંડનો ઇતિહાસ મોઢે કરવા માટે મારે તેને ત્રણવાર વાંચવો પડ્યો હતો, પણ મારી મા ગમે તે પવિત્ર પુસ્તકને એકજવાર વાંચીને મોઢે કરી નાખતી. લોકો ચિત્તને એકાગ્ર કરતા નથી તેથીજ તેઓને ખમવું પડે છે.”

“તમે ગમે તેવી નવલકથાઓ અને બીજી જે આબેયું તે વાંચવા મંડી પડો છો, પણ એવું વાંચન તમે જેમ થોડું વાંચો તેમજ સારું વાંચનના જે બોળને તમારે આગળ ઉપર મનમાંથી કહાડીજ નાખવો પડે તેમ છે તેવા બોળથી ચિત્તને શા માટે ભરી દો છો ? ગીતાણને વાંચો, વેદાન્તનાં બીજાં સારાં પુસ્તકો વાંચો, કેમકે તેની તમારે આખા જીવન સુધી જરૂર છે.”

સ્વામીજી વાંચન કરતાં મનનને વધારે મહત્તા આપતા. અનેક પુસ્તકોના ઉપરચોટીયા વાંચન કરતાં એક બે પુસ્તકોના સંપૂર્ણ અભ્યાસ અને મનનનેજ તે વધારે પસંદ કરતા. દરેક બાબતમાં—સંસાર સુધારા કે કેળવણીમાં—તે મૂળનેજ પકડતા અને તેનેજ સુધારવાનો તે ચત્ન કરતા. લોકોની સ્થિતિ સુધારવામાં પણ તે તેમના આંતરૂવિકાસને વધારે મહત્ત્વ આપતા અને લોકોની લાગણીઓ તથા ભાવનાઓને ઉત્તેજન આપીને તે દ્વારાજ તેમનો વિકાસ કરાવવાને મથતા.

સ્વામી વિવેકાનંદને અનેક ગુણો તેમજ શરીર પણ પરમેશ્વરે એવું આપ્યું હતું કે, એમને જેતાંજ બીજાના મનમાં શ્રદ્ધા-ભક્તિ ઉત્પન્ન થતી. એમનો કદાવર બાંધો, સૌમ્ય, તેજસ્વી અને વિશાળ નેત્રો, ભવ્ય લલાટ, ગંભીર અને વિચારવંત ચહેરો, વગેરે જેતાં કોઈ મહાપુરુષની પાસેજ ઉભા છીએ એવું બાન મનુષ્યોને થઈ આવતું.

તેમની સાથે વાત કરવાને અને તેમના સહવાસમાં આવવાને જે ભાગ્યશાળી થયેલા છે તેઓજ દક્ષત જાણે છે કે તેમની વાણી કેવી કામળ, પ્રેમાળ અને સંગીતમય હતી. એ વાણીથી સર્વ કોઈ આકર્ષાતું અને તેમનો બાળક જેવો સાદો-મોઢો સ્વભાવ જોઈને તેમની સાથે એકદમ બળી જતું.

તેમનો સ્વદેશી પોશાક જોઈને પરદેશી પોશાકમાં સંજ્ઞ થયેલા હિંદી જેટલેમનો શરમાતા અને સ્વદેશી પોશાકથી સુશિક્ષિતપણામાં તથા સૌંદર્ય કે આબરૂમાં ખામી આવી જતી નથી એમ તેમની ખાત્રી થઈ જતી. સ્વામીજી બચપણથીજ ખૂટ, સૂટ અને હેટને નાપસંદ કરતા અને વાળને ચોળી ચોળીને ટાપટીપ કરનારને તે બાપલોજ ગણતા. કપડાં પહેરતાં કે પોશાકમાં સંજ્ઞ થતાં કોઈ મિત્રને જરા વધારે વાર લાગતી તો સ્વામીજી-તેને ઠપકો આપતા અને તેની ટાપટીપને વખોડી કઢાડતા. એમનો એ સ્વભાવ છેવટ સુધી કાયમ રહ્યો હતો; છેવટ સુધી એમનું એનું એજ નિર્મળ સાદું જીવન ટકી રહેલું જેવામાં આવતું હતું. સ્વામીજી નિર્મળ અને સાદા જીવનને માટે ગર્વ ધરતા, નિવેદિતા લખે છે કે:-“સ્વામીજી પોતાના પાશ્ચાત્ય શિષ્યોને હાથ વડેજ આવડાવું અને હિંદુ જીવનનાં સામાન્ય કાર્યો પણ જાતેજ કરવાનું શિખવતા. તે કહેતા કે તમે જે ભારતવર્ષને વ્હાતા હો તો તમારે એને તે જેવું છે તેવુંજ મૂકીને વ્હાવું જોઈએ અને નહિ કે તમારી મરજી પ્રમાણેની તેની બાવી સ્થિતિનો વિચાર કરીને. એ

બાબતમાં સ્વામીજીની દૃઢતા ખડક જેવી સ્થિર હતી અને એ દૃઢતાથીજ તેમને મ્હાનારા બધા પરદેશીઓની આખો હિંદુઓના સાદા જીવનની શોભા અને સામર્થ્ય તરફ ઉઘડી રહી હતી.”

“ સાદું જીવન અને ઉચ્ચ હૃદય ” એ ઋષિમુનિઓના સનાતન સિદ્ધાંતનેજ સ્વામીજી અનુસરતા. “ ટાઇમ્સ ઓફ ઇન્ડિયા ” ના કલકત્તાના ખબરપત્રીએ એકવાર આ વિષે લખ્યું હતું કે:—“ સાદું જીવન અને ઉચ્ચ વિચારની બાબતમાં સ્વામીજીના જેવો દાખલો કોઇએ બેસાડ્યો નથી. ”

તેમના જીવનમાં ક્ષણે ક્ષણે ઉત્કટ વૈરાગ્ય દેખાઇ આવતો હતો. શ્રીરામકૃષ્ણ પરમહંસ પોતાના આ બહાલા શિષ્યને “ મારા શુદ્ધ ” કહીને બોલાવતા અને તેને પોતાની અધુરી સાધના પૂર્ણ કરવા આવેલો મહાન યોગાત્મા ગણતા. જન્મતની સમૃદ્ધિ, ઠાઠ અને સત્તા સ્વામી વિવેકાનંદને લલચાવી કે છેતરી શક્યાં નથી. સ્વામીજી ધનાઢ્યો, રાજકુવરો, રાજાઓ અને મહારાજાઓ બેગા બળતા, પણ એમનો વૈભવ તેમની સાધના ઉપર કંઈપણ અસર કરી શકતો નહિ. પશ્ચિમમાં અનેક પ્રકારના ઠાઠમાઠ અને મોજશોખવાળાં સ્ત્રીપુરુષોની સાથે તે બળતા, પણ પશ્ચિમના એવા ઠાઠમાઠ તેમને લલચાવી શકતા નહિ. ઉલટું એમજ બનતું કે એમના ઉત્કટ વૈરાગ્યની અને અનુભવ-સિદ્ધ આધ્યાત્મિકતાની પ્રમા સર્વે ઉપર પડી રહેતી. એ વિષે નિવેદિતા લખે છે કે:—

“ એમને જોઇને સામાના મનનું વલણ એકદમ બદલાઇજ નતું અને તેમનો બોધ સાંબળતાંજ માણસોના મનમાં શાનાસિ પ્રગટી રહેતો. તેમની સાથે જરા પણ વાતચીત કર્યા વગર શકતા તેમનાં દર્શનથીજ કેટલાકોની વૃત્તિ બદલાઇ જતી અને એમજ લાગતું કે માત્ર તેમને જોયાથીજ શાનનો ઉદય થઇ જાય છે.”

પેતે સાધુ છે એ ભાવથી સ્વામીજી અત્યંત ગર્વ ધરતા. આ જડવાદના દિવસોમાં બ્યારે સાધુતાનો અનાદર કરવામાં આવે છે ત્યારે સ્વામીજી ચુસ્ત ઉપાસક તરિકે સધળા ટીકાકારોની વચમાં સિંદ સમાન ઉભા રહીને તેમને તેવી ટીકા કરવાનો ખીલકુલ હક નથી એમ સાબીત કરી આપતા. જડવાદનાં કેન્દ્રસ્થાન યુરોપ, અમેરિકાદિ પ્રદેશોમાં તો તેમણે એ પ્રમાણે ધણીવાર કરેલું હતું. હાલના વધતા જતા મોજશોખ અને ઇન્દ્રિયમુખનાજ ઉદ્દેશવાળા જીવનને તેઓ “સડી ગયેલાં છતાં ગુલાબનાં ફુલથી ઢાંકેલા શામ જેવું અથવા તો કસળી વસ્ત્રથી ઢાંકેલા ફૂગધવાળા ગુમરા જેવું કહેતા.”

સ્વામીજીને એકાન્ત અને આત્મધ્યાન બહુજ પ્રિય હતાં. અમંપ્ય માણસોની બીડમાં પણ તેમની આંતરવૃત્તિ સ્ફૂરી ઉઠતી અને તે ધ્યાનગ્રસ્ત બની જતા. ધણીવાર તે અનેક કાર્યોને હાથમાં લીધેલાં હોવા છતાં પણ તેમાંથી મુક્ત થવાનું ઇચ્છતા. ધણીવાર તે સંગાતીઓને છોડીને એકલા જંગલમાં ચાલ્યા જતા અને ધ્યાનમાં લીન થઈ રહેતા. ધણીવાર એકલા બજન ગાતા ગાતાજ આમ તેમ ફરતા જણાતા. એવા સમયમાં એમના ગુરુભાઈઓ એમને કોઈપણ કારણસર છેડતા નહિ, કારણ કે એમની એવા સમયની મસ્ત વૃત્તિને તેઓ સારી પેઠે જાણી ગયા હતા. તેઓ લોક કલ્યાણના અનેક વિચારો તેમજ કાર્યો કરી રહ્યા હતા, પણ તેમનો આત્મા સદાએ અલિપ્ત હતો. નામ, કીર્તિ કે જય પરાજયની તરફ તેમની એવી નિરપ્રહતા હતી કે કેટલીક વાર તો તેમના ગુરુભાઈઓને પણ એમજ લાગતું કે હમણાંજ સ્વામીજી કાર્મને પડતું મૂકીને ક્યાંક ચાલ્યા જશે. સ્વામીજી ધણીવાર કહેતા કે હિમાલયના ઐકાદંડ ખડક ઉપર પડ્યા પડ્યા પાણીના ધોધના સ્વરને અવલું કરતે કરતે ચાલુને વશ થવું એ

એમને ધણુંજ પસંદ છે. જળના ધોધનો સંગીતમય સ્વર તેમની આધ્યાત્મિક વૃત્તિને પરમ સત્ય અને સ્વાતંત્ર્યમાં તરખોળ કરી દેતો હતો. તેમાં હર, હર, ઓમ, ઓમ એજ શબ્દો તેમને સંભળાતા હતા.

બહેન નિવેદિતા કહે છે કે “સમાજમાં વાતચીત કે ગમ્મત કરતાં પણ કેટલીક વાર તેઓ ભાવસમાધિમાં આવી જતા. તેમની આંખો એ વખતે સ્થિર થઈ જતી અને શ્વાસ ધણી ધીમેથી લેવાતો રહીને પછી એકદમ અટકી જતો. કેટલીક વાર પછી વળી પાછો શ્વાસ ધીમે ધીમે શરૂ થતો. તેમના મિત્રો એ બાબત જાણતા હોવાથી એવે પ્રસંગે તરતજ તેમને માટે થોડા સગવડ કરતા.”

અત્યંત ભવ્ય અને મોહક સ્વેરા ઉપરાંત તેમનો સ્વર પણ કોકિલ જેવો મધુર હતો. તે અનેક રાગ રાગણીઓ જાણતા અને ગાતા. સંગીતની તેમણે સારા સારા ગવૈયાઓ પાસે તાલીમ લીધેલી હતી. તેમનું સંગીત કુર્ણપ્રિય હતું. જ્યારે તે ગાતા ત્યારે જાણે કે સારંગી વાગતી હોય એમજ ભાસ થતો. એ કળાને તેમણે ધણીજ ખીલવી હતી. તેમનો નાદ પણ વધારે હતો. સંગીત પાંચમો વેદ ગણાતો હોઇને પ્રજાબક્તિમાં ચિત્તને એકાગ્ર કરવાના સર્વોપરી સાધન તરિકે લેખાય છે. સ્વામીજી એવાજ ઉદ્દેશથી એ કળામાં નિષ્ણાત થયા હતા. એમનું ગાયન સાંભળવાથી શ્રોતાઓ ખાવા પીવાનું પણ વિસરી જતા અને શ્રીરામકૃષ્ણ તો તે સાંભળીને સમાધિમાંજ ગરક થઈ જતા. તેમનું સંગીત ઉડાણમાંથી નીકળતું આત્માનુંજ સ્થાન હતું.

એક દીકાકારે કહેલું છે કે “હું જાતે સંગીતનો શોખીન છું. મેં ધણા ગવૈયાઓને સાંભળ્યા છે તોપણ મારો મત એવો છે કે, સંગીતકળામાં સ્વામી વિવેકાનંદ જેવો કોઈપણ નિષ્ણાત નથી. સ્વામીજી જ્યારે ગાતા ત્યારે એમનો મધુર સ્વર એમના અંતરમાંના મિષ્ટ આનંદ સાથે ભળી જતો અને એથી કરીને શ્રોતાઓ એકલા બધા

આનંદિત થઇ જતા કે જાણે કોઇ ઉન્નત પ્રદેશમાં જ તેઓ વસી રહેલા છે એવો ભાસ થઈ જતો.” સંગીતથી સ્વામીજીનો અંતરાત્મા એવો તો મસ્ત બની રહેતો કે કેટલીક વખત તો ખાવા પીવાનું કે ખીજું કોઇપણ કામ કરવાનું હોય તે પણ ભૂલી જતા અને જરા પણ ચાંચા વગર કલાકના કલાકો સુધી ગાયાજ કરતા.

સ્વામીજી મોટા કલાકોવિદ્ હતા. કલકત્તાના ગૌરવને તેમજ તેના આત્માને તે સમજતા. તે કહેતા કે “જે મનુષ્ય કુદરતમાં રહેલી એકતા અને સૌંદર્યને જાણી શકે નહિ તો પછી સધળી એકતા, ઉચ્ચતા અને સૌંદર્યના ભંડાર પરમેશ્વરને તો તે ઝોળખીજ કેમ શકે?” વળી તે કહેતા કે “જે મનુષ્ય કલાનું સૌંદર્ય અને ગૌરવ જોઇ શકતો નથી તે ખરો ધર્મિષ્ઠ બની શકતો નથી.” વળી ખીજે પ્રસંગે તેમણે કહેલું છે કે “કલા માત્ર ઇંદ્રિયોનેજ સંતોષે છે એમ કહેવું બૂલ ભરેલું છે. જે મનુષ્યે ઇંદ્રિયો ઉપર જય મેળવેલો છે અને જેણે દેહભાવનો ત્યાગ કરેલો છે તેજ માણસ કળાના ખરા સૌંદર્યને જાણી શકે છે. આપણે દરેક વસ્તુને આધ્યાત્મિક દૃષ્ટિએ જોવી જોઇએ. આ સમગ્ર કુદરત પ્રજુનોજ સ્થૂલ આવિર્ભાવ છે. અપવિત્રતા અને કુરૂપતા તો આપણા મનમાંજ રહેલાં છે. કળાને ન જાણવી એ બયંકર અજ્ઞાન છે. ખરી કળા, ખરી કવિતા અને ખરૂં સંગીત હમેશાં આધ્યાત્મિકજ હોય છે.”

ભારતવર્ષમાં ધર્મ અને કળા વચ્ચે ગાઢ સંબંધ રહેલો તેઓ જોઇ શકતા અને તેથી કહેતા કે “હિંદુઓ ધર્મમાં રહે છે, હિંદુઓ કલામાં રહે છે. ધાર્મિક સંસ્કૃતિથી કલાની વૃદ્ધિ થાય છે અને કલાથી ધર્મની વૃદ્ધિ થાય છે. જ્યારે હિંદુનો ખરો ઇતિહાસ બહાર આવશે ત્યારે જણાશે કે ભારતવર્ષ ધર્મક્ષેત્રમાં સર્વનો પ્રથમ ગુરૂ છે તેમજ કલાના ક્ષેત્રમાં પણ સર્વનો પ્રથમ ગુરૂ છે.” ઇતિહાસના અભ્યાસક તરિકે

પણ સ્વામીજીએ નિહાળ્યું હતું કે જ્યાં જ્યાં ધર્મનો ઉદય થયેલો છે ત્યાં ત્યાં કલા, વિદ્યા અને સાહિત્યનો પણ ઉદય થયેલોજ છે. યુદ્ધના આગમન પછી શિક્ષણવિદ્યા ધણી ખેડાઈ હતી. શ્રીચૈતન્યના પ્રાગટ્ય પછી મૃદંગ સાથે ધોતન કરવાની ચિત્તાકર્ષક કલા ઉત્પન્ન થઈ રહી હતી.

કલાના વિવેચક તરિકે સ્વામીજી પ્રસિધ્ધ હતા. તેમણે સંગીત, ચિત્ર, શિક્ષણ, વગેરે અનેક કલાઓ ઉપર પોતાના અભિપ્રાયો દર્શાવ્યા છે. સને ૧૯૦૦માં પારિસમાં ભરાયલા પ્રદર્શન વખતે શિક્ષકજાના એક નમુના ઉપર તેમણે પોતાનો જે અભિપ્રાય દર્શાવ્યો હતો તે જગજગદેર છે. એ પ્રદર્શનના રિપોર્ટમાં સ્વામીજીનું વિવેચન છપાયું હતું. વિવેચન કર્યા પછી તેમણે શિક્ષકજાનાં સામાન્ય લક્ષણો સમજાવ્યાં હતાં. તેમણે જે લખ્યું હતું તેમાંનો કંઈક ભાગ નીચે આપવામાં આવે છે:—

“ કલાકાર અભણ્યા પ્રેક્ષકની આગળ કુદરતનું સૌંદર્ય ઉઘાડું કરે છે. જેમ મનુષ્યનો મહેરો તેના હૃદયની ભિન્ન ભિન્ન લાગણીઓ અને ભાવોને પ્રગટ કરે છે તેમજ કુદરતનો એ દેખાવ પણ કલાકારની વૃત્તિમાં જુદા જુદા વિચારો અને ભાવોને ઉત્પન્ન કરે છે. પોતાના પ્રિય પૂજક કલાકારની આગળ કુદરત પોતાની શોભાના અનંત ભંડાર ખુલ્લા મૂકે છે. શરમાતી કુદરતના મુખ ઉપરથી વહી જતાં વિવિધ સૌંદર્યોમાંનાં કેટલાંકને કલાકાર ગ્રહી લે છે અને તેમને નિત્ય સ્વરૂપ આપે છે. ”

ઉપલા નમુનામાં (સ્વામીજીએ જે નમુના ઉપર આ અભિપ્રાય આપ્યો હતો તે નમુનામાં) પુરુષની પૂજ્યભાવવાળી દૃષ્ટિ, તેના શરીરનો મરોડ અને મસ્તકની સ્થિતિ તેમજ તેના દરેક અવયવનું વલણ, આ સર્વ કલાકાર અને કુદરત એ બંને વચ્ચેના સંબંધ દર્શાવે છે. જે મનુષ્ય એ પ્રમાણે બાહ્ય અને આંતર જગતના સંબંધોને

શોધી કહાડે છે તેજ એ સંબંધોને સ્થૂલરૂપે દર્શાવી શકે છે. આંતર-સૃષ્ટિમાંથી બાહ્ય સૃષ્ટિમાં સૌંદર્ય તો નિરંતર વધાવ કરે છે. કવિ, ચિત્રકાર અને શિક્ષી એ સૌંદર્યમાંથી પોતાની ભાવનાઓને ગ્રહે છે અને માનવજાતિના લાભ માટે તેમને સ્થૂલ સ્વરૂપમાં પ્રગટ કરે છે. કલાકારનું એજ સર્વોત્તમ અને સર્વોત્કૃષ્ટ કર્તવ્ય છે.”

સ્વામીજી હિંદમાં અને પાશ્ચાત્ય પ્રદેશોમાં ફર્યા હતા અને દરેક પ્રજાની કળાઓને તેમણે સૂક્ષ્મ દૃષ્ટિએ નિહાળી હતી. તેમાં નૈસર્ગિક શક્તિનો અભાવજ તેમના જોવામાં આવતો. આધુનિક કળા-ઓમાં કૃત્રિમતા કે અનુકરણજ મોટે ભાગે થતાં જોઈને સ્વામીજીને ખેદ થતો. ભારતવર્ષની કલાઓનો સ્વામીજી બચાવ કરતા. પાશ્ચાત્યો એમ ધારે છે કે હિંદની કલાઓમાં શ્રીક કલાની અસર છે. પણ સ્વામીજીએ એ વાતને તદ્દન ખોટી પાડેલી છે. હિંદનાં ભવ્ય મકાનો, પ્રાચીન દેવાલયો અને સાઠાં ઝુંપડાંઓમાં પણ સ્વામીજી કલાનું દર્શન કરતા. ખાસ કરીને રજપૂતાનાની ધર્મશાળાઓ, દેવાલયો અને ગામડાનાં ઝુંપડાંઓમાં કોઈ કોઈ ભાવનાઓ મૂર્તિમંત થયેલી તે જોતા. હિંદની શિક્ષકલાને તે છટાલીની શિક્ષકલા જોડે સરખાવતા. કલામાં તે બ્રહ્મને જોતા. તે કહેતા કે “ખરેખર કલા બ્રહ્મ છે.” આ પ્રમાણે સ્વામીજીનું સંગીત, તેમની કલા ઉપરની ટીકાઓ, તેમની કવિતા અને તત્ત્વજ્ઞાન, સર્વે આધ્યાત્મિક અનુભવોથી ભરપૂર હતાં.

સ્વામીજી અનેક વાદોને વગાડી શકતા. તેમનું વધારે પ્રિય વાદ વીણા હતું. તે સુખેથી ગાતા, એક હાથે નરધા ઉપર તાલ આપતા અને બીજે હાથે કોઈ વાદને વગાડતા. આ પ્રમાણે ત્રણે કામ તે સાથે કરી શકતા. પૂર્વ અને પશ્ચિમ બંનેનાં સંગીત શાસ્ત્રોનો તેમણે અભ્યાસ કર્યો હતો અને બંનેના શુદ્ધરોપ, સામ્યતા કે ખેદ તે દર્શાવી શકતા. સંગીતની આખતમાં તેમનો અભિપ્રાય પ્રગટ થતો જોવાતો. વૃત્ત-

કળાને તેઓ જાણતા, પણ તેનો ઉપયોગ તેમણે કરેલો જણાયો નથી.

આપણા પંડિતો આધુનિક પ્રભુ ઉપર કોષપણુ જાતની અસર ઉપજવી શકતા નથી તેનું કારણ એજ છે કે તેમને અંગ્રેજી સાહિત્યનું અને વિજ્ઞાનનું જ્ઞાન હોતું નથી. સ્વામી વિવેકાનંદ આર્યતત્ત્વજ્ઞાન અને ધર્મશાસ્ત્રોના જ્ઞાન ઉપરાંત ઉપલી બંને બાબતોમાં પણ સંપૂર્ણ હતા; તેથી ફરીને તેમનો બોધ સચોટ બની રહેતો. વળી સ્વામીજી ઘણી બાબતો જાણતા અને બોલી શકતા. ફ્રેંચ અને જર્મન ભાષા પણ તે જાણતા અને પારિસમાં સર્વધર્મપરિષદ વખતે તેમણે ફ્રેંચ ભાષામાંજ વ્યાખ્યાન આપ્યું હતું. તે દર્શાવે છે કે ફ્રેંચ ભાષા ઉપર પણ તેમણે કંટકો બધો કાપ્યું મેળવ્યો હતો. આમ અનેક ભાષાઓને જાણનાર, અનેક પ્રજાઓનાં ધર્મશાસ્ત્રો, સાહિત્ય, ઇતિહાસ અને વિજ્ઞાનમાં પારંગત થઈ રહેનાર સ્વામી વિવેકાનંદ જેવા વિશાળ જ્ઞાની અને વિશાળ હૃદયવાળા મહાપુરુષ સર્વત્ર વિજયી નિવડે એમાં નવાઈજ શી? પોતાના દૃષ્ટાંતથી એમણે પંડિતોને બોધ આપ્યો છે કે બહાર નીકળો; કૂવામાંના દેડકાની માફક બાપદાદાના કૂવામાં ખૂડીજ ન રહો. આપણી સંસ્કૃતિ સર્વોત્તમ છે એવા વિચાર માત્રથીજ સંતોષ માની બેસી ન રહો, કારણ કે એવા વિચારથી બેસી રહેનારી પ્રજાનાં જ્ઞાન અને હૃદય સંકુચિત બની જાય છે અને આખરે એ પ્રજા જડતાનેજ પ્રાપ્ત કરી રહે છે.

સ્વામીજીનો સ્વભાવ ટોળી અને વિનોદી હતો. સ્વજનોની સાથે તે ટોળ અને વિનોદ વારંવાર કરતા. પાશ્ચાત્યો એમના એ ગમતી સ્વભાવને જોઈને આશ્ચર્ય પામતા. તત્ત્વજ્ઞાન જેવા ગંભીર વિષયને બહુજ ગંભીરામથી પ્રતિપાદન કરી સમાજોમાં અને ખાનગી બેઠકોમાં અસંખ્ય મનુષ્યોનાં ચિત્તને હરનાર સ્વામીજી જેવા મહાપુરુષ ટોળ ભરેલું બોલતા, ખડખડ હસતા અને કોઈની ટોળ કરતા જોઈને

ધણા લોકો વિસ્મય પામતા. તેમને એમજ થતું કે એકજ વ્યક્તિમાં ટોળ અને જ્ઞાનનું ગાંભીર્ય બંને શી રીતે હોઈ શકે? સ્વામીજીનો ટોળ સદાએ નિર્દોષ હતો. ગમ્મતની ખાતરજ તે ગમ્મત કરતા. સચ્ચિદાનંદ -અધ્યાનનંદમાં રમમાણ થઈ રહેનાર સ્વામીજીને મન સર્વત્ર આનંદજ વ્યાપ્તિ લાગતો અને એ આનંદનો સ્થૂલ આવિર્ભાવ કવચિત્ કવચિત્ ટોળમાં પણ થઈ જતો. પશ્ચિમમાં એક સ્ત્રીએ તેમને પૂછ્યું હતું કે “ હિંદુ સ્ત્રીઓ બાળકોને ગંગામાં ફેંકી દે છે, એ વાત ખરી કે ? ” સ્વામીજીએ હસતે મુખે તેના જવાબ આપ્યો હતો કે “ હા, ખરી વાત. મને પણ ગંગામાં ફેંકી દેવામાં આવ્યો હતો, પણ હું તો એવો જખરો કે તરીને બહાર નીકળી આવ્યો અને જીવ્યો આ તમારી આગળ ઉભો છું ! ” એમ કહીને તે ખડખડ હસી પડ્યા હતા.

બાષણકર્તા તરિકે પણ સ્વામીજી અસાધારણ યોગ્યતા દર્શાવતા. ખીજા બાષણકર્તાઓ કરે છે તેમ તે કોઈપણ દિવસ વિષયની નોંધ પહેલેથી કરી રાખતા નહિ. તેમને અરજ કરવામાં આવે કે તરતજ તે કોઈપણ વિષય ઉપર બાષણ આપતા અને તેમાં કોઈ વખત પણ પુનરુક્તિનો દોષ આવતો નહિ. હમેશાં તે કંઈને કંઈ નવુંજ કહેતા. બાષણ થઈ રહ્યા પછી સવાસો પૂછવાની તે છુટ આપતા. એકવાર સભામાં તેમને ધણા પ્રશ્નો પૂછવામાં આવ્યા, તેથી એક મનુષ્યે કંટાળો આણીને સૌને તેમ નહિ કરવાને કહ્યું, પણ સ્વામીજીએ પોતાના ગમતી સ્વભાવથી હસતે મુખે જવાબ આપ્યો કે “ તમારે જેટલા પૂછવા હોય તેટલા પ્રશ્નો પૂછો; જેમ વધારે પૂછશો તેમ વધારે સાંજે. હું તેને માટેજ અહીં આં ઉભો છું. તમે બરાબર સમજશો નહિ ત્યાં મુઘી હું પણ તમને જવા દઈશ નહિ. ” એ સાંભળીને સભામાં ધણીજ હસાહસ થઈ રહી. જે વિષય હોયો તે શ્રોતાઓને બરાબર સમજાવવો એ એમનું કાર્ય હતું. એ કાર્યમાં એમના જેટલો વિજય

કોઈએ બાળેજ પ્રાપ્ત કર્યો હશે. વેદાન્ત જેવા મહન વિષયને સાધારણ બુદ્ધિમાં પણ ઉતરે એવો કરી મૂકવો એ અશક્ય કાર્યને તે શક્ય કરી રહ્યા હતા. સ્વામીજી કહેતા કે “ભારતવર્ષમાં સૌ મને કહે છે કે મારે અદ્વૈત વેદાન્ત બધા લોકોને સમજાવવું નહિ, કેમકે સર્વથી તે સમજી શકાતું નથી. હું કહું છું કે નાના બાળકને પણ હું તે સમજાવી શકું તેમ છું. ઉંચા આધ્યાત્મિક સત્યો તો મનુષ્યને જેમ વહેલાં શિખવવામાં આવે તેમજ વધારે સારું છે.”

એકવાર એક સભામાં કાર્ય પૂરું થયા પછી તેમણે ઉભા થઈને કહ્યું હતું કે:—

“આવતી કાલે હું “મન અને તેની શક્તિઓ” ઉપર ભાષણ આપીશ. વળી હું કેટલાક બોમ્બના ગોળા પણ ફેંકીશ.” એમ કહેતે કહેતે તે હસતે ચહેરે સધળા શ્રોતાઓ તરફ જેવા લાગ્યા. પછી પોતાનો હાથ ઉઠાવી કરીને તેમણે કહ્યું કે “આવજો, તેથી તમને ક્ષમદો થશે.” બીજે દિવસે ભાષણમાં ઉભા રહેવાની પણ જગ્યા રહી નહિ. મનોબળ પ્રાપ્ત કરવાને માટે બ્રહ્મચર્યની ખાસ જરૂર દર્શાવ્યા પછી એ બાબતમાં અમેરિકનો તરફ અનેક બોમ્બ તે ફેંકવા લાગ્યા. તેમણે કહ્યું કે “એક યુવાન હિંદુ અહીંઆં—અમેરિકામાં મને મળવાને આવ્યો હતો. બેએક વર્ષથી તે અહીંઆં રહે છે. તેનું શરીર ઠીક નહિ રહેતું હોવાથી અમેરિકાના દાકતરોએ તેને સલાહ આપી છે કે તેણે બ્રહ્મચર્યનો ભંગ કરવો; કારણકે તેઓ એમ સમજે છે કે બ્રહ્મચર્ય પાળવાથી શરીરને નુકશાન થાય છે. મેં તો તેને હિંદમાં પાછા જવાની અને સૈકાંઓથી બ્રહ્મચર્ય પાળી રહેલા તેના બાપદાદાનાં વચનોને શ્રવણ કરવાનીજ સલાહ આપી.” એટલું કહીને સ્વામીજી બહુજ કંટાળા ભરેલે ચહેરે કહેવા લાગ્યા કે, “આ દેશના દાકતરો, તમે એમ ધારો છો કે બ્રહ્મચર્યનું પાલન કુદરતની વિરુદ્ધ છે, પણ તમે

શું કહેા છો તે તમે પોતેજ સમજતા નથી. તમે પવિત્રતાનો અર્થજ સમજતા નથી. તમે પશુઓ છો, પશુઓ!” અહીં આ સ્વામીજી સધળા શ્રોતાઓ તરફ પૂર્ણ ગંભીરાઈથી જોઇને તેમની વિરૂદ્ધમાં જેને કહેવું હોય તે કહે એમ જણાવવા લાગ્યા. સભામાં ઘણા દાકતરો બેઠેલા હતા, પણ કોઇ જવાબ આપવાને ઉભો થયો નહિ.

ખ્રિસ્તીઓ માને છે કે મનુષ્યો જન્મથીજ પાપી છે. તેની વિરૂદ્ધમાં સ્વામીજી બર સભા વચ્ચે કહેતા કે “તમારામાં પાપ હોય તો તેને કહાડી નાખો અને તમારા ખરા નિત્ય, શુદ્ધ, ખુદ્ધ અને મુક્ત સ્વરૂપને જાણો. જે જાણુસ તમને કહે છે કે તમે પાપી છો તે હડહડતો જુડો છે. આ જગત્ પ્રભુની લીલા છે. એ રમતમાં પ્રભુના સાથી થાઓ એટલે આપોઆપજ તમારાથી બધું સમજશે.

સ્વામીજી અનેકને અનેકરૂપે ભાસતા. મહાદેવ વિષે કહેવાયલી કથાને આપણે જાણીએજ છીએ કે તેમને રસ્તામાં જતા જોઇને કેટલાક કહેતા કે એ તો ગાંડો માણુસ છે. કેટલાક કહેતા કે તે ભૂત છે અને કેટલાક કહેતા કે એ તો સાક્ષાત્ ઈશ્વર છે. એજ પ્રમાણે સ્વામીજી પણ અનેક પરસ્પર વિરોધી જણાતા આદર્શોતું કેન્દ્રસ્થાન હતા. સ્વામીજી હિંદના દરેક પંથની અને વર્ગની દંતકથાઓ ઘણાજ ભાવથી કહેતા. તે કહેતા કે “એ વાતોને કહેવી મને બહુ ગમે છે, કેમકે તેઓ ભારતવર્ષનું જીવન છે. મેં તે વાતો ન્હાનપણથી સાંભળેલી છે અને તે કહેવામાં મને કદીએ કંટાળો આવતો નથી.” એ વાતો કહેતાં કહેતાં સ્વામીજી ઘણાજ ઉદ્ધાસમાં આવી જતા અને એમના મુખ ઉપર અનેક ભાવ પ્રદર્શિત થઇ રહેતા. આ સઘળું જોઇને શ્રોતાને ક્ષણમાં એમ થતું કે સ્વામીજી પંજબમાં જન્મેલા છે, તો બીજી ક્ષણે એમ થતું કે તે હિમાલય પર્વતમાં જન્મેલા હશે અને ત્રીજી ક્ષણે એમ થતું કે રત્નપૂતાનામાં જન્મેલા હશે. એ સંબંધમાં નિવેદિતા લખે

છે કે, “ એ વખતે તેમના મુખમાંથી મીરાંબાઇ, નાનક અને તાનસે-
નાનાં ગાયનો વારાફરતી નીકળતાં. પૃથ્વીરાજ અને દિલ્હીની વાતો,
ચિતોડ અને પ્રતાપસિંહ, શિવ અને ઉમા, રાધા અને કૃષ્ણ, સીતા
અને રામ અને યજ્ઞોધરા તથા યુધ્ધની કથાઓ સામે અથડાતી. જ્યારે
સ્વામીજી આવી વાતો કહેતા ત્યારે દરેક બનાવ અદ્ભુત રીતે તદાકાર
ખડો થઇ રહેતો. સ્વામીજીનું આખું હૃદય અને આત્મા ભારતવર્ષનાં
મહા કાવ્યો હતાં. ભારતવર્ષનું નામ સાંભળતાંજ તેમનો આત્મા અને
હૃદય અત્યંત પ્રેમથી ઉછળી રહેતાં.”

યુદ્ધના વાવટા નીચે જેમ સર્વને ચાલવાની છુટ હતી અને
ન્યાત, જાત, વર્ણ કે ધર્મનો ભેદ હતો નહિ તેજ પ્રમાણે વિવેકાન-
દના શિષ્યો પણ જુદી જુદી જાતો, ન્યાતો, પંથો અને પ્રજાઓમાંથીજ
થયલા હતા. ભગવાન યુદ્ધની માફક વિવેકાનંદે પણ લોકસેવામાંજ
જીવન ગાળ્યું હતું. બંને મહા ત્યાગીઓ હતા. બંનેનો બોધ વિશાળ
અને સર્વસામાન્ય હતો. બંનેએ ધર્મનાં સામાન્ય લક્ષણોને પ્રતિપા-
દન કરેલાં છે. “ સિધ્ધાંતો માટે મારામારી કરશો નહિ; પંથો, દેવજો,
કે ધર્મસંસ્થાઓ માટે લડશો નહિ; સધળું જીવન એકજ છે; કોઇની
નિંદા કરશો નહિ; તમારા જીવનથી દર્શાવો કે ધર્મ કાંઇ નામમાં,
શબ્દોમાં કે પંથોમાં સમાઇ રહેલો નથી, પણ તેના ખરેખરા આત્મા-
નુભવમાંજ રહેલો છે. જેમને લાગણી થાય છે તેઓજ બીજાનું બહું
કરી શકે છે. જેમણે આત્માનુભવ મેળવ્યો છે તેજ બીજાને
આત્માનુભવ કરાવી શકે છે. તેઓજ જગતના મહા ગુરૂઓ બની
શકે છે; કેમકે ફક્ત તેઓજ દિવ્ય શક્તિઓ છે.”

અગત્યનો સવાલ એ છે કે સ્વામી વિવેકાનંદે આલું અસામાન્ય
ચારિત્ર્ય શી રીતે સંપાદન કર્યું હતું. તેમના ગુરૂનું શિક્ષણ, ચારિત્ર્ય
અને સ્વામીજી માટે તેમનો ઉચો અભિપ્રાય, સ્વામીજીની પોતાની

સાધનાઓ અને આત્માનુભવો; પૂર્વ અને પશ્ચિમના તત્ત્વજ્ઞાન, ઇતિહાસ, અને સંસ્કૃત વિદ્યાનું સંપૂર્ણ જ્ઞાન; શાસ્ત્રીય સિદ્ધાંતોના દૃષ્ટાંતરૂપે અને નવજીવનના ઉત્તેજક તરિકે તેમની સમક્ષ ગળાતું શ્રીરામકૃષ્ણ પરમહંસનું અતિ પવિત્ર જીવન; ભારતવર્ષમાં સ્વામીજીનું પર્યટણ અને હિંદની પ્રાચીન ભાવનાઓ તથા ઉન્નવલ કીર્તિની સાથે તેની આધુનિક ભાવનાઓ અને સ્થિતિની તુલના; ભારતવર્ષના લોકોનું જીવન, વિચારો, આકાંક્ષાઓ, શક્તિઓ ધર્મો અને રીતરિવાજોનું બારીક અવલોકન; રાજાઓ, મહારાજાઓ, સાધુઓ, સંતો, ગરિબો, રાજકુવરો, પડિતો અને અમણ ગામડીયાઓ સાથે બળી હિંદના સમગ્ર જીવનનું સ્ફુર્તિનિરીક્ષણ અને શ્રીરામકૃષ્ણમાં હિંદના એ સમગ્ર જીવનનું લઘુસંક્ષિપ્ત દર્શન, એ સર્વેએ-દુંકામાં કહીએ તો શાસ્ત્ર, ગુરુ અને માતૃભૂમિના બારીક અભ્યાસે અને તેમના પ્રમળ આત્મસંયમે સ્વામી વિવેકાનંદના ચારિત્ર્યને એવું અડગ અને બળ્ય બનાવ્યું હતું. પૂર્વની કોષ્ઠ અસામાન્ય ભાવનાઓ તથા પુણ્યકર્મોએ તેમને સુદૃઢ શરીર, આદર્શ માતા અને પવિત્ર પિતાને ત્યાં જન્મ આપીને તેમજ શ્રીરામકૃષ્ણ જેવાના સમાગમમાં લાવીને તેમનો માર્ગ સુગમ કરી આપ્યો હતો.

સ્વામીજીએ જગતને વેદાન્તનો જે ઉપદેશ કરેલો છે તેની પાછળ તેમનો આત્માનુભવ યાને પરમાત્મ સાક્ષાત્કાર રહેલો હતો; તેથીજ તે બોધ અસામાન્ય જુસ્સાથી અને ખાત્રીથી બહાર આવતો હતો. એકવાર મદ્રાસમાં તેમને પૂછવામાં આવ્યું હતું કે “ દૈત, વિશિષ્ટદૈત અને અદ્વૈત વચ્ચે તો એટલો મોટો મતભેદ છે કે શંકર, રામાનુજ અને મધ્વ જેવા આચાર્યોએ એકના એકજ શબ્દોના અર્થ મરડી મચડીને જુદા જુદા કરેલા છે, તેથી તમે એ ત્રણે વાદની એકવાક્યતા શી રીતે કરો છો ? ”

સ્વામીજીના મુખમાંથી આનો ચોક્કસ જવાબ તરતજ બહાર આવ્યો કે “ તે કામ મારેજ મારે રહેવા કેવામાં આવેલું ”

છે; કારણકે જગતને એમની એક વાક્યતા બતાવવાને માટેજ મારે જન્મ છે.” એ સાંભળીને શ્રોતાઓ તો સ્તબ્ધ બની ગયા. પછીથી સ્વામીજીએ એ ત્રણે વાદની એક વાક્યતા કરી બતાવી હતી. એકવાર રામનદના રાજના દરબારમાં પંડિતો સાથે સ્વામીજી શાસ્ત્ર-ચર્ચા કરી રહ્યા હતા ત્યારે પંડિતોએ પરમાત્માના સાક્ષાત્કારની અશક્યતા દર્શાવી હતી. ત્યારે સ્વામીજીએ કહ્યું હતું કે “નિર્વિકલ્પ સમાધિમાં મેં પરબ્રહ્મનો સાક્ષાત્કાર કરેલો છે. હું વેદોનો સાક્ષી છું.”

જ્યારે અમેરિકાના મિશનરીઓ સ્વામીજીની વિરૂદ્ધ ખોટા સમાચાર ફેલાવી રહ્યા હતા અને તેમના કાર્યને ભાગી પાડવાને મથી રહ્યા હતા ત્યારે તે બાબતની ખબર એક શિષ્યે તેમને હિંદમાં આપી હતી. તેના જવાબમાં સ્વામીજીએ લખ્યું હતું કે:—

“મનુષ્યો શું કરી શકે તેમ છે ? પ્રભુ મારી સાથે છે. હું અમેરિકામાં અને ઇંગ્લાંડમાં હતો ત્યાં પણ પ્રભુ મારી સાથે હતો અને હિંદમાં જ્યારે હું અજ્ઞાનપણે અહીં તહીં ભટકતો હતો ત્યારે પણ પ્રભુ મારી સાથે હતો. તે પાદરીઓ શી વાતો કરે છે તેની મને શી દરકાર છે ? “જે પરમાત્મા ઉચ્ચ અને નીચ સર્વમાં રહેલો છે, જે સંત અને પાપીમાં પણ રહેલો છે, જે દેવમાં અને કીડામાં પણ છે; તેજ દ્રશ્ય, અદ્રશ્ય, સત્ય, વિભુ, પરમાત્માને જાણે અને સર્વે બંધનોને તોડી નાંખે.”

“મારા બહાલા ! હું જે કહું છું તેથી ખ્હીશ નહિ, કારણ કે મારામાં રહેલી શક્તિ વિવેકાનંદની શક્તિ નથી, પણ તે સાક્ષાત્ પ્રભુની છે અને તે સદગુણ જાણે છે. આ પ્રમાણે બસ સામર્થ્ય, સામર્થ્ય અને સામર્થ્ય, એજ એમનું જીવન અનુભવી રહ્યું હતું. તેમના પત્ની અને ભેણો જણાવે છે કે તેમનું હૃદય કેવું વિશાળ હતું; જુદા જુદા વિષયો ઉપર તે કેવું નવું અજવાળું પાડી

શક્તિ; કેવી ઉત્તમ વિચારશક્તિએ તેમનામાં વાસ કરેલો હતો; કેવો અનુપમ પ્રેમ તે માનવજાતિ પ્રત્યે ધરાવતા હતા અને તેમનો દિવ્ય આત્મા કેવા સ્વર્ગીય પ્રદેશમાં વિચરી રહ્યો હતો. તેમનાં ભાષણો જગજગદેર છે. તે કોઇ અપૂર્વ વિચારકનો ખ્યાલ આપણને આપે છે. તે નવીન સૃષ્ટિમાંજ વાંચકને વિચરાવે છે. આજે તેઓ અખિલ વિશ્વનું ઉત્તમોત્તમ સાહિત્ય બની રહેલાં છે. અનેક દુઃખીઓને તે દિલાસો આપે છે; અનેક સામાન્ય જીવોને તે ઉન્નત પંથે વાળી રહ્યાં છે; અનેક સંસારી જીવોને તે પૃથ્વી ઉપરજ સ્વર્ગનું ભાન કરાવીને તેમનામાં પરસ્પર સલાહ, શાંતિ, બ્રાતૃભાવ અને પ્રેમનો પ્રચાર કરી રહ્યાં છે.

ખરેખર સ્વામીજીની બુદ્ધિ, ચારિત્ર્ય અને વ્યક્તિત્વનું યથાવત વર્ણન કરવું અશક્ય છે. તેમનાં માતૃશ્રી ભુવનેશ્વરી દેવી બચપણમાંથીજ તેમને જોઇને કહેતાં કે “ મારો પુત્ર કોણ હશે ? ” આપણે પણ કહીશું “ તે કોણ હશે ? ” ધણીએ આશ્ચર્યથી પૂછેલું છે. “ તે કોણ હશે ? ” એવા પુરષો જગતમાં વારંવાર પૂછેલાં નથી. ભગવાન રામકૃષ્ણ પરમહંસે કહ્યું હતું તેમ આપણે પણ કહીશું કે એ સમયે એમના જેવો અસામાન્ય બીજો મનુષ્ય પૃથ્વી ઉપર હોતો નહિ. સાન ફ્રાન્સીસ્કોની વેદાન્ત સેસાયટીના પ્રમુખ એમ. એમ. લોગન. એમ, ડી, એ, એમ, પી, એચ, જી, એ લખ્યું છે કે:—

“ સ્વામીજીના મૃત્યુ પછી લાંબા સમય સુધી અમને દિલગીરી રહ્યા કરી છે. અમને એમજ લાગ્યા કર્યું છે કે જાણે સધળા દેવતાઓ અમને છોડી ગયા છે. સ્વામીજીની દિવ્ય હાજરી સર્વત્ર શાંતિ અને સુખ પ્રસારતી હતી. તેમના જાદુ જેવા આકર્ષક શબ્દોથી મારા હૃદયમાંથી સર્વ સંશયોનું યુધ્ધ નાશ પામ્યું છે. તેમની આકૃતિ અને સ્વભાવજ દ્વારા અને સહાનુભૂતિ પ્રસારનારાં હતાં. જેઓ તેમને જોતા તેઓ તેમને સ્હાતાજ. અમારા જેવા કેટલાક જે એમને ભગવાને ભાગ્યશાળી કયા

હતા તેઓ કોઇ દિવસ અનુભવશેજ કે તેમણે પ્રજ્ઞાના ખરેખરા અવતાર-
નાંજ દર્શન કરેલાં છે. “મારે મન તો એ “કાષ્ટરજ” હતા.
તેમનો દિવ્ય અને અદ્ભુત આત્મા મારા હૃદયમાં બીજી સઘળી
વસ્તુઓ કરતાં અધિક પ્રકાશે છે. તેમનો મહાન અને ઉદાર આત્મા
તેજસ્વી સૂર્ય, કે અવકાશમાં વિચરી રહેલા વાયુ જેવો સ્વતંત્ર હતો.”

“કોઇપણ અધમમાં અધમ પ્રાણી, મનુષ્ય કે પશુ એવું નહિ
હોય કે જેને સ્વામીજી ગમ્યા નહિ હોય. તે ગરિમ અને અધમને
બોધ કરતા એટલુંજ નહિ પણ રાજકુંવરો, રાજાઓ અને મોટા
પૃથ્વીપતિઓને પણ કરતા. મોટા મોટા પંડિતો, પ્રોફેસરો, અર્થશા-
સ્ત્રીઓ, કલાકારો, વિજ્ઞાનશાસ્ત્રીઓ, મહા વિચારકો, નેતાઓ, ધર્મગુ-
રૂઓ, બુદ્ધિશાળી પુરૂષો, તત્ત્વજ્ઞાનીઓ અને કવિઓ સર્વેને માટે તેમણે
બોધ આપેલો છે અને સર્વે ઉપર અસર ઉપજાવી છે. વિવેકાનંદ
અખિલ વિચાર સૃષ્ટિને તેના ઉંચામાં ઉંચા વાતાવરણમાં
હલાવી મૂકી છે. ”

“મોટા મોટા ધર્મગુરૂઓ તેમની આગળ પૂજ્યભાવથી નમન
કરતા. અનેક પામર અને સામાન્ય મનુષ્યો તેમનાં વચ્ચેના છેડાને
પૂજ્યભાવથી ચુંબન કરવાને તેમની પાછળ પાછળ જતા. પોતાના
જીવનકાળમાં સ્વામી વિવેકાનંદ જેટલો બીજો કોઇપણ મનુષ્ય પુજ્યો
નહિ હોય. જે યોદ્ધા અઘવાડીયાં હું તેમની સાથે રહેલો છું અને તે
દરમિયાન તેમને મેં જેટલા ઓળખ્યા છે તેટલા તેમને બીજું કોઇ
બાબેજ ઓળખતું હશે. ”

“ધણ્યે અને પ્રશ્ન કરેલો છે કે “આવો મહાન અને સારો
મહાત્મા કેમ આ જગતમાંથી ચાલી ગય ?” મે તેમને કહ્યું છે કે
“તે કેમ ગય નહિ ?” તેનું કાર્મ પૂરું થયું હતું. એમની અગાધ
શક્તિ સાથે સરભાવવાને માટે એક તો શું પણ વીસ, રે, સો પણ સાધા-

રણુ માનવ શરીરો બસ નથી. આવી વિલક્ષણ બુદ્ધિ અને આધ્યાત્મિકતાથી સખતમાં સખત પદ્ધતરનાં હૈયાં પણ પોંગળીજ નય.”

વળી ખરૂં જોતાં તો “વિવેકાનંદ જગતમાંથી ગયાજ નથી; તે સદાએ આપણી સાથેજ છે. તે મને સુખ અને દિલાસો આપી રહેલા છે. અખિલ વિશ્વના તે મોટા ભાઈ છે.”

બુદ્ધ ધર્મના ઉદયકાળમાં બૌદ્ધ સાધુઓએ નીતિ, દયા, પવિત્રતા અને શાંતિનો ઉપદેશ કર્યો અને પરિણામ એ આબુધું કે હજારો મનુષ્યો બુદ્ધ ધર્મનાં અનુયાયીઓ થઈ રહ્યા, પણ સમય જતાં બૌદ્ધ ધર્મના ઉપદેશકો ચારિત્ર્યહિન થતા ચાલવાથી તે ધર્મ અવોગતિને પામતો ગયો અને તેથી કરીને ધર્મનો પુનરોદ્ધાર કરનાર મનુષ્યની ભારતવર્ષને ખોટ પડી. આખરે મહા બુદ્ધિશાળી પૂજ્યપાદ ભગવાન શંકરાચાર્યનો જન્મ થયો અને તેમણે વેદાન્તની દૃષ્ટિએ વેદોના અર્થ સમજાવીને હિંદુ ધર્મને સ્થિર પાયા ઉપર લાવી મૂક્યો. ઉપનિષદોમાં વર્ણવેલા અદ્વૈતવાદનું યથાવત્ નિરૂપણ કરીને તેમજ બૌદ્ધ ધર્મની ખામીઓ દર્શાવીને અનેક પંથોના નેતાઓને તેમજ મ્હાત કર્યા અને ભારતવર્ષમાં અદ્વૈતવાદનો ભગવો ઝુંડો ફરકાવ્યો. તેમના પછી રામાનુજ, મધ્વ, ચૈતન્ય, કૃષ્ણીર, નાનક સર્વે પ્રભુપ્રેરિત આચાર્યો સમયે સમયે ઉત્પન્ન થયા અને તેમણે પ્રભુમાં શ્રદ્ધા, પ્રેમ અને ભક્તિના ઉચ્ચ સિદ્ધાંતો લોકોના મનમાં ફેલાવ્યા. શ્રીમદ્ શંકરાચાર્ય પછી, હિંદુ, ઇસ્લામ અને અમેરિકામાં અદ્વૈતવાદનો ભગવો ઝુંડો ફરકાવવાનું અને સર્વેના સંશયો તોડી જીવનના મહા પ્રશ્નોનું નિરાકરણ કરવાનું માન તો વિવેકાનંદનેજ ધરે છે. શ્રી શંકરાચાર્યે બૌદ્ધ ધર્મ ઉપર વિજય મેળવ્યો અને સ્વામી વિવેકાનંદ જડવાદ ઉપર જય મેળવ્યો.

કોઈપણ સાધુની મહત્તા ક્યારે અંકાય છે? ક્યારે તેના

પ્રયાસમાં તેને જય મળે છે અને તે વિષયી તથા અશ્રદ્ધાળુ મનુષ્યોને પણ સફળતા અને પ્રભુપરાયણ બનાવી મૂકે છે ત્યારેજ ખરેખરે કહીએ તો કોઇપણ સાધુ લોકપ્રિય ત્યારેજ થાય છે કે જ્યારે તેનું જીવન અને હાજરી આસપાસના મનુષ્યોના સ્વભાવ અને ચારિત્ર ઉપર અસામાન્ય અસર ઉપજાવે છે. જે માણસે શ્રીરામકૃષ્ણ પરમહંસનું જીવનચરિત્ર વાંચેલું છે, તેને પૂછવામાં આવે કે તેમના જીવનનો કયો પ્રસંગ શ્રેષ્ઠ કહી શકાય? તો તે તરત જવાબ આપશે કે જે મનુષ્યોએ કોઇપણ પ્રકારના દુર્ગુણને છોડ્યો નથી એવા અધાર્મિક અને વિષયી મનુષ્યોને શ્રદ્ધાળુ અને પ્રભુપરાયણ બનાવી મૂક્યા તે પ્રસંગ. શ્રીરામકૃષ્ણ, ચૈતન્ય અને ખીજા સાધુઓએ પોતાના દિવ્ય પ્રેમ, મૃદુ શબ્દો અને હેતાળ સ્વભાવથી અનેક લંપટ પુરુષોને ઠેકાણે આપ્યા છે એ વાત સૌને વિદિત છે. સ્વામી વિવેકાનંદે આ કરતાં પણ વધારે મહત્વનું કાર્ય બજાવ્યું છે.

જે માણસો ધર્મમાંથી અને પ્રભુમાંથી શ્રદ્ધાનો ત્યાગ કરીને બેઠેલા હતા; જેમણે જડવાદનો સ્વીકાર કરેલો હતો. જેઓ પરદેશીઓ હતા; જેમની ભાષા પણ પરદેશી હતી; જેમને હિંદુધર્મને ધિક્કારવાનું ન્દાનપણથી શિખવવામાં આવેલું હતું અને જેમના મન ઉપર ભૌતિક વિજ્ઞાનશાસ્ત્રની અસામાન્ય ખીલવણીની ધણી ભારે અસર થઈ રહેલી હતી; તેવાં મનુષ્યોના હૃદય પર ઉપર હિંદુધર્મની મહત્તાની ઉડી છાપ પાડવી અને તેમાંના અનેકોને હિંદુ ધર્માવલંબી બનાવવા એ કાર્યની મહત્તા કેટલી આંકવી? આવા અતિ મહત્વનું કાર્ય સાધવાને સ્વામી વિવેકાનંદ શક્તિવાન થયા હતા. ઈંગ્લાંડ અને અમેરિકામાં આ અતિ અસામાન્ય કાર્ય સાધીને તેમણે ભારે ફતેહ મેળવી હતી. જે ભૂમિ પૈસાથીજ મનુષ્યની કિંમત આંકી રહેલી છે; જ્યાંના મનુષ્યો ઐહિક મુખનાં સાધનો મેળવવા પાછળજ પોતાનું તમામ લક્ષ આપી

રહેલા છે; જ્યાં જીવન કલહની હાડમારી અને સ્પર્ધાની લીધે ગરિમ અને માંદાઓનું સંરક્ષણ કરવું મુશ્કેલ થઈ પડેલું છે અને જ્યાં શુદ્ધ વિજ્ઞાનશાસ્ત્રના પ્રચારને લીધે ધર્મરમાંથી શ્રદ્ધા તદ્દન ઉડી ગયેલી છે; એવી ભૂમિ અમેરિકામાં, વેદાન્તનો પ્રચાર કરવામાં સંપૂર્ણ ફતેહ મેળવવી એ કાર્ય ખરેખર અમશકાર જેવુંજ છે.

એક પ્રખ્યાત લેખક લખે છે કે-“સ્વામી વિવેકાનંદ આ જમાનાના સર્વોત્કૃષ્ટ મનુષ્ય હતા. ઋષિમુનિઓની ચરચુરગરૂપ આ પવિત્ર ભારતભૂમિમાં ધર્મનું સંરક્ષણ કરવાને માટે સમયે સમયે જે અસામાન્ય પુરૂષો ઉત્પન્ન થતા આવ્યા છે તેમાંનાજ સ્વામી વિવેકાનંદ એક હતા.”

ચોક્કસ વર્ષ ઉપર “ધી ડેલી ન્યુસ” નામના પત્રનો એક ખાસ ખબરપત્રી હિંદની સ્થિતિનો અભ્યાસ કરવાને અહીં આવ્યો હતો તેણે ઈંગ્લાંડમાં તે પત્ર ઉપર લખી મોકલ્યું હતું કે-“પોતાનાં ભાષણોથી આટલાંટિક સમુદ્રની બંને બાજુએ પ્રખ્યાત થઈ રહેલા સ્વામી વિવેકાનંદ હિંદુ આદર્શનો પુરેપુરો ખ્યાલ આપણને આપે છે.”

આદર્શ વેદાંતી તરિકે તેમણે અદ્વૈતચર્ચાનો અદ્ભૂત મહિમા દર્શાવી આપ્યો છે અને ધર્મના ખરા સ્વરૂપને સમજનારમાં જે અસામાન્ય સહાનુભૂતિ અને સ્વદેશપ્રીતિ હોઈ શકે તે તેમણે દર્શાવી છે. પૂર્વ અને પશ્ચિમની વિદ્યાઓને ભણીને જીવનને કેવી રીતે વહેવરાવવું તેનો ઉચ્ચતમ ખ્યાલ તેમણે આપણને આપ્યો છે. સ્વામી-જીનું જીવન ચિત્તશુદ્ધિનો મહિમા છે. ખરી પવિત્રતામાં રહેલા શુરાતનનો તે નમુનો છે. કેવળ નવીન વિચાર ધરાવનારને તેમજ કેવળ જીના વિચાર ધરાવનારને માટે તે કપકા રૂપ છે. જડ, નિઃસત્ત્વ અને ચેતનારહિત જીના વિચારના મનુષ્યોને તે પ્રેત્સાહન છે. પાશ્ચાત્યોનું અનુકરણ કરનાર અવિચારી આધુનિકોને તે અંકુશ છે. મોટી મોટી

સભાઓમાં માત્ર દ્રવ્યખળથી, સત્તાખળથી કે વાણીના ખળથી મોટી મોટી ખુરસીઓપર ચઢી બેસી અજ્ઞાન લોકવર્ગને આંખ્યા કરનારા-
ઓને તેમણે પોતાનાં દષ્ટાંતથી દર્શાવ્યું છે કે હિંદના નેતાઓ કેવા ચારિત્ર્યશીલ, કેવા સ્વાર્થ ત્યાગી, કેવા સાદા અને કેવા ધર્મપરાયણ હોવા જોઈએ. માત્ર વિચારમાંજ કે શબ્દોમાંજ વેદાંતને રાખી મૂકનારાઓને સ્વામીજી વેદાંતી કહેતા નહિ. જેણે વેદાંતનાં સત્યોને અનુભવ્યાં હોય અને કૃતિમાં મૂક્યાં હોય તેનેજ સ્વામીજી ખરો વેદાંતી ગણતા. સ્વામીજીના બોધને પ્રતાપે વેદાંત હવે વિધાર્થીઓની ગોખણપટ્ટીમાં કે માત્ર પંડિતોના વાદવિવાદમાં રહી ગયું નથી, પણ તેણે બ્યવહારિક સ્વરૂપ ધારણ કરેલું છે અને તે પરોપકારનાં-સમાજસેવાનાં અનેકવિધ કાર્યોમાં દૃશ્યમાન થતું જાય છે. સ્વામીજીના જીવને દર્શાવી આપ્યું છે કે ખરો વેદાંતી આજસુ અને સ્વમાં જોયા કરનારો હોતો નથી. તે તો જનસમુહની સેવા કરનારો, વધારે જીવસાવાળો છતાં વધારે સાદો, વધારે બળ અને ધૈર્યને ધારણ કરવાવાળો છતાં વધારે શાંત અને સાત્વિક, વધારે શક્તિ દર્શાવનારો છતાં વધારે ક્ષમાશીલ અને વધારે સહનશીલ, પ્રમાણિકોમાં વધારે પ્રમાણિક અને એ સધળું છતાં જગત પાસેથી ઓછામાં ઓછાં અન્ન વસ્ત્રને મેળવનારો હોય છે. સ્વામીજીએ પોતાના દષ્ટાંતથી એ સર્વ જન્મતના મનમાં દેસાવ્યું છે. આ રીતે તેમણે સર્વને “પ્રેમ અને સામર્થ્ય”નો ઉત્તમ આદેશ આપેલો છે. પરસ્પર પ્રેમથી વર્તો અને સામર્થ્ય ધરો, એમ તેમણે સર્વદા કહેલું છે. પોતાનાં ભાષણોમાં અદ્વૈતવાદના આ એક મુખ્ય સિદ્ધાંતને તેમણે વારંવાર સમજાવ્યા કર્યો છે કે એકજ આત્મા સર્વેમાં વ્યાપી રહેલો છે; અને તેજ સધળી શક્તિઓ અને પવિત્ર-ત્વાર્તું મૂળ છે. સ્વામીજીને મન ઉપનિષદો સામર્થ્યની ખાણો હતી

અને વેદો માનવજાતિ પ્રત્યેના પ્રેમના પાઠ હતા. એના અભ્યાસથી માનવ જીવનરૂપી ફળ કેવું સુંદર, મિષ્ટ અને ઉપકારક બની રહે છે તેના સજીવ પ્રમાણરૂપ તેમનું જીવન હતું. સ્વામીજીનું મનોબળ, નિઃશરતા, પવિત્રતા અને પ્રમાણિકતા ઉપનિષદોના અભ્યાસનાંજ પરિણામ હતાં. તેમનું ચારિત્ર્ય ઉપનિષદોનાં સત્યોચીન ધડાયલું હતું. સ્વામીજીનો માનવજાતિ પ્રત્યે નિઃસીમ પ્રેમ, આત્મભોગ અને કર્તવ્ય-પરાયણતા પ્રાચીન શાસ્ત્રોના બારીક અવલોકનનાંજ ફળ હતાં. આત્મ-શ્રદ્ધા, ઉચ્ચ સ્વદેશપ્રીતિ અને પોતાનો ઉદય કરવાનો દૃઢ નિશ્ચય વગેરેના જે ઉમદા પાઠ સ્વામીજીના જીવનમાંથી આપણને મળી આવે છે તે સર્વને માટે તેઓ આર્યશાસ્ત્રોનાજ આભારી હતા. એ શાસ્ત્રોની મહત્તા તેમણે પોતાના જીવનથી સિદ્ધ કરી બતાવી છે અને તેમ કરીને તેમણે ભારતવર્ષના જીવનમાં મોટા ફેરફાર કરી મૂક્યો છે.

ઉપનિષદો આપણને શિખવે છે કે દરેક અનુબ્ધ, પછી તે ન્હાનો હો કે મોટો, ઉચ્ચ હો કે નીચ, પરંતુ અખુટ શક્તિ, અપાર પવિત્રતા, અનુપમ આનંદ અને સદોદિત ચેતનજ તેનું અધિષ્ઠાન છે; શારીરિક અહં-મમ ભાવને મનમાંથી કહાડી નાંખો એટલે તમે તે આત્માને ઓળખશો. તે આત્મા અનંત શક્તિવાળો અને પવિત્ર છે, તે નિત્ય છે; શુદ્ધ છે; યુદ્ધ છે; મુક્ત છે અને તે આત્મા તે તમે પોતેજ છો. સ્વામીજીના લેખો અને ભાષણોમાં અસંખ્ય એવા ફકરાઓ આવે છે કે જે આપણને આપણી એવી અનેકવિધ મહત્તાઓનું ભાન કરાવે છે.” સામર્થ્યવાન થાઓ, નિર્બળતાથી મુક્ત થાઓ અને તમારો પ્રેમ સર્વ તરફ પ્રસરાવો.” એ સ્વામીજીના શબ્દો ટુંકામાંજ એમની વેદાન્ત ઉપરની ભવ્ય દીકાનો ખ્યાલ આપે છે. એક હિંદુ રાજકુંવરને તેમણે લખ્યું હતું કે “આપણું જીવન ટુંકું છે અને આ વિશ્વના વિષયો નાશવંત

છે, માટે તેજ ખરૂં જીવ્યો કહેવાય કે જે બીજાને માટે જીવે છે.” વેદાન્તની નીતિ દરેક હિંદુ પાસે થું કરાવવા માગે છે તે વિષે સ્વામીજીએ કહ્યું છે કે “ અત્યારે આપણને વધારે આધ્યાત્મિકતાની જરૂર નથી; અત્યારે તો આર્થિક સૃષ્ટિમાં અદ્વૈતભાવને લાવવાની જરૂર છે. બુદ્ધિ માણસને માટે તો પહેલો રોટલો અને પછીજ ધર્મ. બિચારા ગરિબ મનુષ્યો બુખમરાથી મરી રહેલા છે તેમને કે જે આપણે બસ ખાઈપીને ધર્મનોજ બોધ કર્યા કરીએ છીએ;..... હિંદમાં બે ગ્રામ વસી રહેલા છે; એક તો આપણો તિરસ્કાર અને બીજું આપણું શુષ્ક હૃદય. તમે હજારો સિદ્ધાંતોની વાતો કરો; તમે લાખો પંથો ઉભા કરો, પણ જ્યાં સુધી તમારો વેદ શિખવે છે તેમ તમારામાં લાગણીવાળું હૃદય નથી; જ્યાં સુધી તમે તેમને તમારા શરીરનાં અંગોજ સમજતા નથી ત્યાં સુધી બધું નકામું છે.” ખરેખર, અત્યંત લાગણીવાળા સ્વદેશભક્ત સાધુને છાજે તેવોજ આ ધર્મબોધ કહેવાય. ઉપરના શબ્દોમાં સ્વામીજીએ સાચોજ ધર્મ સમજાવ્યો છે. આ પ્રમાણે આપણે જોઈ શકીએ છીએ કે પ્રેમ અને સામર્થ્ય એજ એમના શોધનું રહસ્ય હતું.

સ્વામીજી દૃઢપણે કહેતા કે “ ધર્મજ પ્રજાનું સત્વ છે; તેજ તેનું સામર્થ્ય, જીવન અને પ્રેમ છે.”

વળી તેમણે કહ્યું છે કે “ જંગલમાં વસી ફળાહાર કરી કોપીને ધારણ કરી વેદાધ્યયન કરનાર પ્રાચીન રૂપિ આપણું ધાર્મિક આદર્શ છે.” પણ સર્વ મનુષ્યોને માટે એ આદર્શ નથી એમ પણ તેમણે ચોખ્ખું દર્શાવ્યું છે. એ વાતને જો આપણે બુદ્ધી જઈએ તો આપણે સ્વામીજીને ધણોજ અન્યાય કરીએ. સ્વામીજીએ કહ્યું છે કે “ સૌંદર્ય અને ભવ્યતાના ધ્યાનમાં પોતાના શરીરને પણ બુદ્ધી ભય એવું વિચારણ હૃદય ક્યાં છે? એવા વિચારણ હૃદયવાળા મનુષ્યો

ભારતવર્ષમાં વસ્તીના પ્રમાણમાં ઘણાજ થોડા છે. હવે એવી અસામાન્ય ઉચ્ચતા જેમનામાં આવેલી નથી એવા કરોડો સામાન્ય મનુષ્યો કે જેમને એ ઉન્નતિએ પહોંચવા પહેલાં વયમાં કેટલાંક પગથીયાં ચઢવાનાં બાકી છે, તેવા ઘણા મોટા જનસમૂહ માટે શું? તેમને માટે આદર્શ બતાવતાં તેમણે કહ્યું છે કે “આદર્શ પુરૂષ તો તેજ છે કે જે પુષ્કળ પ્રવૃત્તિમાં પણ અરણ્યનો એકાન્ત વાસ અને શાંતિ ભોગવી રહેલો છે.” ટુંકામાં કહીએ તો “નિષ્કામ કર્મોથી આત્માનો સાક્ષાત્કાર કરવો.” એજ આદર્શ સ્વામીજીએ સર્વ સામાન્ય ભારતવાસીઓ આગળ મૂકેલો છે અને કૃતકૃત્ય છતાં પણ એજ માર્ગે લોક સંગ્રહાર્થે જીવન ગાળીને એ આદર્શની વ્યવહારિકતા અને ઉપયોગિતા તેમણે દર્શાવી આપી છે.

તેમણે દર્શાવી આપ્યું છે કે માનવજીવન ગાળવાના એ મુખ્ય માર્ગોમાંથી ગમે તે એકજ માર્ગને પકડી શકશો. એક તો ઈંદ્રિય સુખને માટેજ જીવવું અને બીજું ઉચ્ચ આદર્શ માટે જીવવું. પ્રથમ માર્ગમાં પ્રજાની પામમાલી છે અને દ્વિતીય માર્ગમાં શુભકર્મોનું અનુષ્ઠાન અને જીવનની નિત્યતા રહેલાં છે. પૂર્વ અને પશ્ચિમ બંને એ કપ્પલ કરેલું છે કે મનુષ્યોએ શ્રેષ્ઠ આદર્શને ઘાટેજ જીવવું અને એ આદર્શને પૂર્ણ કરવામાંજ સમગ્ર જીવનને વ્યતીત કરવું. એ શ્રેષ્ઠ આદર્શ કયું? અને જીવનને તેની પાછગળ માણેલું ક્યારે કહેવાય? શુભ કર્મો કયાં ગણાય? વગેરે પ્રશ્નોના સંબંધમાં પશ્ચિમની પ્રજાઓ હજી અનિશ્ચિત જેવી છે, ત્યારે પૂર્વમાં-ખાસ કરીને ભારતવર્ષમાં એ ખામતોનો હજારો વર્ષ અમાઉ યથાવત નિર્ણય થઈ ચુકેલો છે. અહીં પરમાત્મ દર્શન યાને આત્મ સાક્ષાત્કારનેજ શ્રેષ્ઠ આદર્શ માનેલો છે અને નિષ્કામ કર્મ, પ્રભુ ભક્તિ, યોગ, જ્ઞાન આમાંના અનુકૂળ પડે તે તે રસ્તે ચાલીને એ આદર્શને સિદ્ધ કરવો એનું

નામજ આદર્શ પાછળ જીવન ગાળવું છે.

એમાં પણ પ્રભુપ્રેમથી ભક્તિ અને માનવસેવારૂપ નિષ્કામ કર્મ એજ આત્મ સાક્ષાત્કારનું ઉત્તમોત્તમ સાધન છે. આ પ્રભુપ્રેમ હમેશાં નિઃસ્વાર્થ હોવા સાથે તે કાયિક, વાચિક અને માનસિક શુદ્ધિ ઉપર બંધાયેલો હોવો જોઈએ. સ્વામીજીએ બહુજ ભાર દધને સમજાવ્યું છે કે આર્થિક ઉન્નતિ એ કાંઈ પ્રજાની સુધારણા યા ઉન્નતિની ખરી કસોટી નથી. ખરો સુધરેલો યાને ઉન્નત થયેલો મનુષ્ય તો તેજ છે કે જેનો આત્મા અખિલ વિશ્વ સાથે એક થઈ રહેલો છે. પવિત્રતા, પરોપકાર, વૈરાગ્ય અને આત્મત્યાગના પાલન વડે જે અખિલ વિશ્વમાં પ્રભુનેજ જોઈ રહેલો છે તેજ ખરો સુધરેલો-સાચો શ્રેષ્ઠ પુરૂષ છે.

ધર્મ અને તત્વજ્ઞાનનો યોગ કરવાની સાથે આપણા જીવાનોને તેમની ખામીઓ અને ફરજો દર્શાવવાને પણ સ્વામીજી સુખ્યા નથી. આપણા જીવાનીયાઓને તેમણે કહ્યું છે કે—“ધર્મનો અભ્યાસ કરવા પહેલાં તમારાં શરીર મજબુત બનાવો. ગીતાનો અભ્યાસ કરવા અગાઉ તમે બ્રહ્મચર્યથી, કસરતથી અને રમતો વગેરેથી તમારા શરીરને મજબુત બનાવ્યાં હશે તોજ તમે ધર્મર સમીપ જલદી જઈ શકશો.”

“તમારી ભુજાઓ જરા વધારે મજબુત હશે તોજ તમે તેને સારી રીતે સમજી શકશો.”

“ગીતા કાંઈ નિર્બળ મનુષ્યને શીખવવામાં આવી નહોતી, પણ તે મહાન વીર પુરૂષ-બહાદુર ક્ષત્રીઓના નેતા અર્જુનને શીખવવામાં આવી હતી.”

“તમારું શરીર સુદૃઢ થશે ત્યારેજ તમે ગીતામાં દર્શાવાયેલી મીઠાશની અગાધ શુદ્ધિ અને શક્તિને સમજવાને ક્ષમ્યક થશો.”

“ જ્યારે તમારા પગ ઉપર તમારું શરીર ટકાર ઉભું રહેશે અને તમે મનુષ્ય છો એવું તમને લાગશે ત્યારેજ તમે ઉપનિષદો અને આત્માની કીર્તિને સારી રીતે સમજી શકશો.”

શારિરિક અને માનસિક દુર્બળતાને લીધે આપણે ખરેખર ઠીકા થઈ રહેલા છીએ અને જે કોઈ આપણને ચઢી નાખવા માગે છે તેના પગ આગળ આપણે જણે પેટેજ ચાલ્યા કરીએ છીએ. તેથી કરીને મારા મિત્રો ! હું કે જે તમારામાનો એક છું, તમારી સાથેજ જીવું છું અને મરીશ, તેને કહેવા દો કે—

આપણને બળની જરૂર છે; સહાયે બળની જરૂર છે.

વળી બીજે પ્રસંગે સ્વામીજીએ ભારતવાસીઓને કહ્યું હતું કે:—“ સઘળું ફેંકી દો; તમારા મોક્ષને પણ ફેંકી દો; જાઓ અને બીજાઓને મદદ કરો. તમે હમેશાં મોટી મોટી વાતો કરો છો, પણ અહીં આ વ્યાવહારિક વેદાન્ત તમારી સમક્ષ રહેલું છે તે શું કહે છે ? જો આખી પ્રજાને જીવન આપી શકાતું હોય તો હું, તમે કે આપણા જેવા હજારો મનુષ્યો ભુખે મરે અને કદાચ તેમને ખાતર પોતાનાં જીવન આપે તોપણ શું ? જરા જુઓ તો ખરા કે આપણે જે પ્રજાને એમ કહીએ છીએ કે આપણે બધા એકજ પરમાત્માનાં સ્વરૂપ છીએ, તે પ્રજા દિવસે દિવસે કેવી અધોગતિએ પહોંચતી જાય છે ? કારણ તેનું એજ છે કે બોલવા પ્રમાણે આપણું વર્તન જરાએ નથી. માટે ઉઠો, જાગ્રત થાઓ અને ખરેખરા સહેલ્ય બનો. તમારા મહાન પૂર્વજોના આદેશનું પાલન કરો અને તેમ કરીને તમે પણ મહાન બનો. વળી આપણી અપ્રમાણિકતાની તો અવધિજ છે. અત્યારે જેની આપણને ધણામાં ધણી જરૂર છે તે ચારિત્ર્ય છે. જે ધૈર્ય અને ચારિત્ર વડે મનુષ્ય લાયકર મૃત્યુની આફક એકજ સિદ્ધાંતને-સત્યને વળગી રહે છે, તેની આપણને જરૂર છે.

તમારાં શાસ્ત્રો અને ઋષિમુનિઓએ બોધેલા અનંત અને અપાર શક્તિવાળા તમારા નિજાતમામાં શ્રદ્ધા ધરો. ખસ મજબુત બનો, શ્રદ્ધા ધરો અને બાકીનું બધુંએ એની મેળેજ આવી મળશે.”

વિદેશ ગમનના સંબંધમાં સ્વામીજીએ કહ્યું છે કે:—“ભારતવર્ષની બહારના પ્રદેશોના સંબંધમાં આવ્યા વગર હવે આપણને ચાલવાનું જ નથી. ચાલશે એમ જે આપણે માનતા હતા તે આપણી મુખાંધ હતી અને તે મુખાંધની શિક્ષા આપણે એક હજાર વર્ષની ગુલામગીરીથી ભોગવી છે. હિંદુઓએ હિંદની બહાર ન જવું જોઈએ, એવા સંધળા વિચારો બાળકના વિચારો છે. તે વિચારોને હવે હાંકી કઢાડવા જોઈએ. જેમ જેમ તમે વધારે બહાર જશો અને જંગતની પ્રજાઓમાં પર્યટણ કરશો તેમ તેમ તમે તમારે માટે અને તમારા દેશને માટે વધારે ને વધારે લાભ મેળવતા જશો...જીવનનો વિકાસ કરવો એજ જીવવું છે. તે માટે બહાર જવું જોઈએ અને જીવનને વિસ્તૃત બનાવવું જોઈએ. કાંતો આપણે આપણામાં રહેલી ચેતનશક્તિને ખીલવવી જોઈએ અને કાંતો છે તે કરતાં પણ વધારે અધમ દશા પ્રાપ્ત કરીને મરવું જોઈએ. બીજો રસ્તો નથી.”

વિદેશ ગમનમાં રહેલો બીજો હેતુ દર્શાવતાં તેમણે કહ્યું છે કે:—“આપણે બહાર જવું જોઈએ અને આપણાં શાસ્ત્રોનાં સત્યો અન્ય પ્રજાઓને સમજાવવાં જોઈએ. આ પ્રમાણે કરવાથી બીજાઓને ધર્મનો બોધ કરવાની પવિત્ર દરજ્જા આપણે બળવીશું અને બીજાઓ તરફથી માન મેળવીશું. આપણે સદાએ બીજાઓના વિદ્યાર્થીઓ થઈને રહેવાનું નથી, પણ તેમના ગુરુઓ પણ થવાનું છે. સન્માનતા વગર બંને પક્ષની વચ્ચે મિત્રાચારી થઈ શકે નહિ. બધાં સુધી એક પક્ષ સદાએ ગુરુપદ ધારણ કરી રહે અને બીજો તેના

પગ આગળ વિદ્યાર્થી તરિકેજ ખેસી રહે ત્યાં સુધી બંનેની વચ્ચમાં સમાનતા હૃદયની શકે નહિ. જો તમારે અંગ્રેજો કે અમેરિકનોના સંબોધીઆ થવું હોય તો તમારે તેમની પાસેથી કંઈક શીખવું અને તેમને પણ કંઈક શીખવવું; અને અખિલ વિશ્વને સૈકાના સૈકા સુધી શીખવાય એવું પુષ્કળ તમારી પાસે છે.”

પાશ્ચાત્ય પ્રદેશોમાં વિચરીને ત્યાંની સ્થિતિ જોયા પછી સ્વામી-જીએ કહ્યું છે કે “ પોતાની સંસ્કૃતિ સંપૂર્ણ બનાવવાને માટે અખિલ વિશ્વ ભારતવર્ષના અમુલ્ય ધાર્મિક ખજાનાની રાહ જોઈ રહ્યું છે. હજારો વર્ષથી દુઃખ અને અધમ દશાને ભોગવતાં છતાં પણ હિંદુ પ્રજાએ જે ખજાનાને પોતાની છાતી સરસો દાખી રાખેલો છે તે ખજાનાની રાહ જગત જોઈ રહેલું છે. તમારા આપદાદાઓના ખજાનાને માટે હિંદની બહારના લોકો કેટલા બધા ઉત્સુક બની રહેલા છે તેની તમને ખબર નથી. ભારતવર્ષમાં આપણા આપદાદાઓએ જે અખૂટ અમૃત એકઠું કરી મૂકેલું છે તેનું પાન કરવાને બહારના લોકો હાથ લાંબા કરીને રાહ જોઈ રહેલા છે. તેમના હૃદયની પીડાને તમે સમજતા નથી, તેથી કરીને આપણે બહાર જવું જોઈએ. તેમને જે આપવાનું હોય તે આપણે લેવું અને બદલામાં આપણી આધ્યાત્મિકતા તેમને આપવી. આત્મા સંબંધીના અદ્ભૂત વિચારોને આપણે આપીશું અને તેના બદલામાં ભૌતિક પદાર્થો સંબંધી ઉત્તમ શોધોને આપણે મૂલીશું.”

હાલની ન્યૂયોર્ક અને સાનફ્રાન્સિસ્કોની વેદાન્ત સમાજોના રિપોર્ટો વાંચવાથી સહજ સમજાશે કે સ્વામી વિવેકાનંદનું ધારવું કેટલું બધું ખરું હતું. અમેરિકામાં ઘણા લોકો આર્મિતરવચાનના સિદ્ધાંતો શીખવાને વેદાન્ત સમાજોમાં જાય છે; તેનું જોઈ કારણ છે

કે તેમને ધાર્મિક ક્ષુધા લાગેલી છે. વિજ્ઞાનથી તેમના શરીરને પોષણ મળે છે, પણ તેમના આત્માને તેથી પોષણ મળતું નથી. ખ્રિસ્તી ધર્મ તેની જરૂરીઆતો પુરી પાડી શકતો નથી, કેમકે ભૌતિક વિજ્ઞાન-શાસ્ત્રના સિદ્ધાંતો આમળ તે ઠકી શકતો નથી. પરિણામે ત્યાં નાસ્તિકતા, અગ્રહા, જડવાદ અને બહેમજ પ્રસરી રહેલાં છે. તેમની વચમાં જે કેટલાંક સહૃદય અને યુદ્ધિશાળી સ્ત્રીપુરૂષો આધ્યાત્મિકતાને માટે તલસી રહેલાં છે તેમને માટે આર્થતત્ત્વજ્ઞાન મરતાને અમૃત મળે તેવું થઈ રહેલું છે, કેમકે તેના સિદ્ધાંતોને વિજ્ઞાનશાસ્ત્ર તોડી શકતું નથી. આજે પણ અમેરિકામાં પ્રેફેસર સી. સી. એવરેટ અને બીજા એવા ઘણા યુદ્ધિશાળી પુરૂષો વેદાન્તના ચુસ્ત અભ્યાસી બની રહેલા છે. ચિકાગોની સર્વધર્મપરિષદના વિજ્ઞાન વિભાગના પ્રમુખ લખે છે કે:—“અમેરિકામાં આજે સઘળા વૈજ્ઞાનિક અને બીજા ઉદાર વિચારો અદ્વૈતવાદને અનુસરે છે એટલુંજ નહિ પણ “ખ્રિસ્તી વિદ્યા” નાંમની સંસ્થા પણ વેદાન્ત ઉપરજ ચ્યાયલી છે. અમેરિકામાં ત્રણ પ્રકારના અદ્વૈતવાદીઓ વસી રહેલા છે, પણ હિંદુધર્મનું પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન નહિ હોવાથી તેઓ પોતાના વિચારોના મૂળ કારણને સમજી શકતા નથી.”

તેથી કરીને સ્વામીજીનું એવું માનવું હતું કે હિંદુ જો કે પરતાંગ અવસ્થામાં છે તો પણ તેને જગતમાં વિજય મેળવવાનો અવકાશ છે. સ્વામીજી કહેતા કે “ભારતવર્ષે ધર્મ અને તત્ત્વજ્ઞાનની બક્ષિસ જગતને આપવાની છે અને એ ધર્મ અને તત્ત્વજ્ઞાનને પોતાનો રસ્તો મોકળો કરવાને પોતાની આગળ લક્ષ્મર ચલાવવાની જરૂર નથી. ધર્મ અને જ્ઞાન કાંઈ રક્તના પ્રવાહોની સાથે ફેલાવવાનાં નથી. તેઓ લોહી-વાળાં માનવ શરીર ઉપર ચાલતાં નથી; તેઓ કુરતાની સાથે કુચ કરતાં નથી; પણ તેઓ તો શાંતિ અને પ્રેમની પાંખો ઉપરજ ઉડે છે. જેમ જેમ ઝાકળ અદસ્ત રીતે ગુપ્તપ પડવા છતાં પણ તે પુખ્ત

સુરત ગુલામનાં અમૂલ્ય પુષ્પોને ઉધાડે છે, તેમ ભારતવર્ષનું જ્ઞાન-દાન પણ જગતમાં મળ્ય વિચારોને ઉત્પન્ન કરશે.....હું જરા કદપ-નાઓ કરવાવાળો માણસ છું અને મારો વિચાર એ છે કે હિંદના તત્ત્વજ્ઞાનથી અખિલ વિશ્વ ઉપર જીત મેળવવી.”

ભારતવર્ષની વર્તમાન દુર્દશા જોઇને સ્વામીજીનું હૃદય ધણુંજ ચિરાતું હતું. તેમણે જોયું હતું કે ધર્મને અતઃકચ્છમાંથી કહાડી નાખીને બાહ્યાચારમાં લાવી મૂકવાથીજ હિંદુઓ આત્મશ્રદ્ધાને ખોઈ બેઠા હતા. તેમને સુધારવાનો રસ્તો બતાવતાં સ્વામીજીએ સમજાવ્યું છે કે ભારતવાસીઓનું ખરૂં ગૌરવ અને ખરૂં સામર્થ્ય તેમની આધ્યાત્મિકતામાંજ રહેલું છે. આ આધ્યાત્મિકતા મુખ્યે તેમણે કહ્યું છે કે,

“અર્થ વગરની વસ્તુઓ મારે જુના કાળથી જ માત્ર વગરની તકરારો ચાલતી આવે છે, તેને છોડી દો. જોઈ કે સાતસેં વરસની અધોગતિનો વિચાર કરો. તમારામાંના હજારો વયોવૃદ્ધ માણસો પાણીને જમણે હાથે પીવું કે ડાબે હાથે, હાથ ત્રણ વખત ધોવા કે પાંચ વખત, કોગળા પાંચવાર કરવા કે દસવાર કરવા, તેનોજ વાદવિવાદ ધણાં વર્ષથી કરી રહેલા છે. આવા નજીવા પ્રશ્નોનાં નિરાકરણ કરવામાં જે પોતાનું આખું જીવન ગાળી રહેલા છે તેવા માણસો પાસેથી બીજા શેની આશા રાખવી? આપણો ધર્મ હવે માત્ર આબડછેટમાંને રસોડામાંજ આવી રહેલો છે. આપણામાંના ધણા હવે વેઢાંતી, પૌરાણીકો કે તાંત્રીક કંઈ પણ નથી; આપણે બધા માત્ર અડશે નહિ, અડશે નહિ, એમજ કહેનારા બની રહ્યા છીએ. રાંધવાનું વાસણ આપણો દેવ છે અને આપણો ધર્મ “અડશે નહિ” એમાંજ સમાપ્ત રહેલો છે. આવું જો એકાદ સેકું વધારે ચાલશે તો આપણામાંના દરેકને ગાંડાની કંત્રીપીતાલમાં પુરાવું પડશે.....માટે એવા ઉપલક્ષ્યાપણોને

ત્યાગ કરી દહને તમારે જગૃત, મજાગૃત અને પ્રવૃત્તિમાન થવું જોઈએ. આવા બહેમી મુખીઓ બનવા કરતાં તો તમે નાસ્તિક બનો એ અને વધારે ગમે. કારણકે નાસ્તિક મનુષ્ય ચેતનવાળો, ઉદાર અને સહૃદયી હોય છે. જ્યારે બહેમી મનુષ્યનું મગજ સડતું ચાલીને મગજ ખેંદર મારી જાય છે અને તેના જીવનની અધોગતિજ થયા કરે છે. આપણને આપણા લોહીમાં અને નસોમાં શક્તિની જરૂર છે. આપણી ભુજાઓ વળ સમાન થવી જોઈએ. રે'જી પે'જી વિચારોની આપણને જરૂર નથી. આપણને તો બહાદુર અને ધૈર્યવાન માણસોની જરૂર છે."

આ પ્રમાણે ઉપનિષદોમાં વર્ણવેલાં ચેતનપ્રસારક અને આત્મે-તોજક નિત્ય સત્યો-આત્મા, પરમાત્મા, પ્રકૃતિ, પુનર્જન્મ અને કર્મ વિષેના ભવ્ય વિચારો-નોજ સ્વામીજી આધ્યાત્મિકતામાં સમાવેશ કરતા. કારણકે એજ સત્યો જીવનના મહાપ્રશ્નોનું નિરાકરણ કરે છે. તે સર્વ સામાન્ય છે, સર્વ દેશી છે. મનુષ્યને તે સત્યો નિંદર, સ્વાશ્રયી અને સામર્થ્યવાન બનાવે છે. ચારિત્ર્યને તે ધડે છે અને હૃદયને વિશાળ બનાવે છે. એ સત્યોના પાલનથીજ પ્રાચીન આર્યપ્રજા અત્યંત ઉન્નતિ અને કીર્તિને પ્રાપ્ત કરી રહી હતી. હવે પણ તેમના પાલનથીજ ભારતવર્ષનો પુનરુદ્ધાર થશે એમ સ્વામીજીની ખાત્રી હતી. એ સત્યોમાં અમુક પંથ કે ધર્મની વાત આવતી નથી. આત્મા અને પરમાત્માના ભવ્ય વિચારોજ તેમાં દર્શાવેલા છે. એ આધ્યાત્મિક વિચારોનું પાલન અખિલ વિશ્વને સલાહ, શાંતિ, જ્ઞાતૃભાવ અને સામર્થ્યયુક્ત બનાવી મૂકશે એમ સ્વામીજીનું અનુભવી હૃદય તેમને કહી રહ્યું હતું. છતાં સ્વામીજીને ધણોજ ખેદ થતો હતો કે ભારતવર્ષના જીવાનોમાં શ્રદ્ધા નથી. સ્વામીજી કહેતા કે:-

"અંગ્રેજ અને હિંદુમાં એટલોજ ફેર છે કે અંગ્રેજમાં આત્મશ્રદ્ધા છે અને હિંદુમાં તે નથી."

“અંગ્રેજ એમ ધારે છે કે હું અંગ્રેજ છું અને હું ધારું તે કરી શકું, ત્યારે તમને હિંદુઓને એમ કહેવામાં આવેલું છે કે તમે કંઈ પણ કરી શકો તેમ નથી અને તમે દરરોજ વધારેને વધારે માલ વગરના બનતા બન્યો છો.”

આ પ્રમાણે સ્વામીજીએ ભારતવર્ષના રોગનું મૂળ બરાબર શોધી કહાડ્યું છે અને તેનો તેમણે જ ઉપાય સૂચવ્યો છે તે પણ તદ્દન ખરો છે. સ્વામીજીનાં પોતાનાં અદ્ભૂત કર્મો અને ચારિત્ર્યથી એ વાત સાબીત થઈ રહે છે.

ઈન્ડિયન મીરર પત્રના અધિપતિ કહે છે કે—“નિઃસ્વાર્થ અને નિઃકામ પરાપકારી કાર્યો કરવાનો દાખલો સ્વામી વિવેકાનંદે પ્રથમજ એસાડ્યો છે. એ દાખલો વિરલ છે. જગત્પિયાત વિવેકાનંદની પ્રેરણા અને ઉપરીપણા નીચે રામકૃષ્ણ મિશનના સાધુઓ દુઃખીઓનો બચાવ કરવાનું અને તેમને સહાય આપવાનું જે સુંદર કાર્ય કરી રહ્યા છે તેને અમે પ્રશ્નસા અને આભારની લાગણી સાથે યાદ કરીએ છીએ. એ સાધુઓના નેતા તરિકે સ્વામીજીએ ભારતવાસીઓનાં દુઃખ, મંકટ, અને કંગાલીયતપણું ટાળવાને અનેક સેવાશ્રમો અને અનાથાશ્રમો ઉભાં કરેલાં છે. આ લોકકલ્યાણની યોજનાને માટે તેમને લોકોએ અને સરકારે પણ અત્યંત શ્રાવણી આપેલી છે અને તેમનું નામ દેશના ઇતિહાસમાં સદાને માટે અમર થઈ રહેલું છે.”

ઉપલા અને ખીજ આગળ આપેલા ઉતારાઓ ઉપરથી સમજશે કે સમાજસુધારણા, સ્વદેશપ્રીતિ અને જનસમૂહના ઉદ્ધાર વિષે સ્વામી વિવેકાનંદના વિચારો કેવા હતા અને તેમણે શું શું કરેલું છે. ભારતની ઔદ્યોગીક સ્થિતિ સુધારવાને તેમણે તેમનાં અનાથાશ્રમોમાં જુદા જુદા ઉદ્યોગોનું પ્રત્યક્ષ ગાન આપવાની યોજના કરેલી છે. તેમનાં અનાથાશ્રમોમાં કૃષિવિદ્યા, વણાટકામ, ભરતકામ વગેરે શિખવવામાં

આવે છે અને સાથે સાથે વિદ્યાર્થીને વેદાન્તના મુખ્ય સિદ્ધાન્તો સમજાવવામાં આવે છે કે જેથી કરીને તે મનુષ્ય તરિકે, શહેરી તરિકે અને ગૃહસ્થાશ્રમી તરિકે પોતાનાં કર્તવ્યો બરાબર બજાવી શકે. ભારતવર્ષનાં ગરિબોને માટે સ્વામીજીને જેટલી લાગણી હતી તેટલી બીજા કોઈને પણ નહિ હોય. ચિકિત્સાની સર્વધર્મપરિપક્ષમાં પણ સ્વામીજી બોલ્યા હતા કે “ તમે-ખ્રિસ્તીઓ પરદેશીઓના આત્માઓને બચાવવાને પાદરીઓ મોકલે છે, પણ તમે કુખમરાથી તેમનાં શરીરને બચાવવાનો પ્રયાસ કેમ કરતા નથી ?.....તમે હિંદમાં સ્થળે સ્થળે દેરાલયો બાંધો છો, પણ હિંદને ધર્મની જરૂર નથી. તેને ધર્મ તો જોઈએ તે કરતાં પણ વધારે છે. હિંદનાં અસંખ્ય દુઃખી મનુષ્યો સુકાયેલે મોંએ અન્નની યાચના કરી રહેલાં છે. તેઓ આપણી પાસે રોટલી આગે છે અને આપણે તેમને પથરા આપીએ છીએ. મારા ગરિબ સ્વદેશીઓને માટે અનાજ મેળવવા હું અહીં આવ્યો છું. ”

સ્વામીજીએ જે અગત્યનું કાર્ય ભારતમાં કરેલું છે તે ગરિબોને માટેજ કરેલું છે. દુષ્કાળ કામો, અનાયાશ્રમો, સેવાશ્રમો અને રેલ વગેરે આશ્રમોમાંથી લોકોને બચાવવાની યોજનાઓ, પ્લેગ પીડિત મનુષ્યોની સેવા અને કલકત્તાના મંદા મહોલ્લાઓની શુદ્ધિ કરવાના ઉપાયો વગેરે કાર્યો સ્વામીજી ગરિબોને માટેજ કરી રહ્યા હતા. હજી પણ તેમના શિષ્યો તેવાં કાર્યો કરી રહેલા છે. હજી પણ તેઓ કોઈ સ્થળના લોકોનું દુઃખ કે સંકટની વાત સાંભળતાં ત્યાં દોડી જાય છે અને તેમને મદદ કરે છે. સ્વામીજીનું હૃદય જેવું હતું તેવીજ પ્રેરણા તેમણે તેમના શિષ્યોને કરેલી છે અને શિષ્યો પણ તેજ પ્રમાણે વર્તી રહેલા જોવામાં આવે છે. સ્વામીજીએ ઉભાં કરેલાં બનારસ અને કનખલ વગેરે સ્થળનાં સેવાશ્રમો, મુશિદાખાદ વગેરેનાં અનાયાશ્રમો

અને શ્રીરામકૃષ્ણ જન્મોત્સવ વખતે ગરિબોને અપાતાં ભોજનો-એ સર્વે પશુ એજ વાત બતાવે છે કે એ મહાપુરુષ ભારતવર્ષનાં ગરિબ મનુષ્યો માટે કેવી લાગણી ધરાવતા હતા? મરાઠા પત્ર લખે છે કે “આવા પુરુષનું મૃત્યુ આખી પ્રજા ઉપર આવી પડેલી એક મોટી આકતબ કહેવાય. ખરેખર, આધુનિક સમયના પ્રજાકિય કાર્યકર્તાઓમાં તેમને શ્રેષ્ઠ પદ આપવું ઘટે છે.”

ઇંગ્લાંડ અને અમેરિકામાં ઘણા ધનાઢ્યો અને સત્તાવાન પુરુષો તેમના મિત્રો હતા અને તેમની મરજી હોત તો એ મિત્રોએ તેમને ત્યાં ખુશીથી ધનવૈભવમાં રાખ્યા હોત; પણ પશ્ચિમના પૈભવી જીવન કરતાં હિંદના સંન્યાસીના જીવનને, કલકત્તાની ગંદી ગલીઓને અને ભારતવર્ષના ગરિબોની સેવા કરવાના કાર્યને તે વધારે પમંદ કરતા હતા. બસ ભારતવર્ષ અને ભારતવર્ષની ધૂળ પણ તેમને મન પવિત્ર હતી. તેમનું જીવન પ્રાચીન ઋષિમુનિઓની ધ્યાનાવસ્થા અને શાંતિથી ભરપુર હોવા સાથે પશ્ચિમના સાધુઓની માફક લોકસેવામાં સારી પેઠે તત્પર હતું. પૂર્વના ધ્યાનમસ્ત અને રાગદ્વેષરહિત સંતની નિવૃત્તિ અને લોકોને બોધ કરનાર અને તેમના કલ્યાણ માટે મથનાર પશ્ચિમના ખરેખરા ધાર્મિક પુરુષની પ્રવૃત્તિ-એ બંનેનો સુયોગ સ્વામીજીના જીવનમાં અદ્ભુત રીતે સંધાઈ રહ્યો હતો. આ પ્રમાણે સ્વામીજી સાધુ હતા પણ જગતથી વિરક્ત નહતા. તે જગતથી વિરક્ત ન હતા પણ તેનાથી નિર્લેપ હતા. તે સદાએ પોતાના માનવ બંધુઓ માટે કાર્ય કરતા, છતાં તેમનું મન તો પરમાત્મા તરફ જ રહ્યું હતું. સ્વામીજીએ જેવો વેદાન્તનો ઉપદેશ કર્યો છે તેવુંજ વેદાંતમય જીવન તેમણે ગાળેલું છે. તેમનું વેદાન્ત માત્ર મુખમાં કે પુસ્તકમાં રહેલું તત્ત્વજ્ઞાન ન હોતું; સમામાં માત્ર વાદવિવાદ કરવાની તે વસ્તુ ન હોતી; અધર્મને છેલ્લાનું તે કાંઈ હતીઆર ન હોતું, પણ તે અનુ-

ભવેલી, કૃતિમાં મૂકેલી, અનુભવવાની અને કૃતિમાં મૂકાવવાની, પોષક અને શાંતિને પ્રસારનારી વસ્તુ હતી. સ્વામીજી વિદ્વાન, વિચારક અને વક્તા તરિકે જે અસાધારણ માનને પાત્ર છે તેના કરતાં પણ તેઓ સાચી લાગણીઓથી ઉભરાઇ જતા અંતઃકરણપૂર્વક લોકહિતનાં કાર્ય કરનાર અને અત્યંત ભાવિક ભક્ત તરિકે ધણા વધારે માનને પાત્ર છે. તેમની શ્રદ્ધા અડમ હતી. નિરાશા કેવી હોય એ તો તે જાણતાજ નહિ. તે સામર્થ્ય વગરની વાત કદીએ કરતા નહિ. પરદેશીઓને તે મળતા ત્યારે પોતાના દરજ્જા પ્રમાણેજ મળતા. જ્યાં પણ સ્વમાન સાચવવા જેવું હોય ત્યાં તે એ પ્રમાણેજ કરતા અને પરદેશીઓના મન ઉપર ઉંડી છાપ પાડતા. એક અંગ્રેજ જે તેમને સારી પેઠે ઓળખતો હતો તેણે લખ્યું છે કે “સ્વામીજીની વિલક્ષણ બુદ્ધિ સ્વમાન જાળવવામાં પણ રહેલી છે. એમનું સ્વમાન રાજકુંવરના જેવુંજ છે.” નિવેદિતા લખે છે કે સ્વામીજીએ એક વાતનો પાકો નિશ્ચય કર્યો હતો કે:—

“પૂર્વે પશ્ચિમની આગળ ખુશામતીઆ કે નોકર તરિકે જવું નહિ જોઈએ, પણ ઉપદેશક કે ગુરૂ તરિકેજ જવું જોઈએ.”

“સ્વામીજીના હૃદયમાં એ નિશ્ચય ખડક જેવો દૃઢ હતો અને તેને અનુસરીનેજ તે ધણા પરદેશીઓની આંખો ઉઘાડી રહ્યા હતા.” ખીજી તરફ ચુસ્ત જીના વિચારના હિંદુ તરિકે તેમનું જીવન અત્યંત સાદું અને નિર્મળ હતું. પોતાની સાદામને માટે તે ગર્વ ધરતા. તેમણે હિંદુઓને બોધ આપેલો છે કે “જો પ્રજા તરિકે જીવતા રહેવું હોય તો સાદું જીવન, સાદી ટેવો અને પ્રાચીન ભાવનાઓ-આદર્શોનો ત્યાગ કરશો નહિ.” પાશ્ચાત્ય સંસ્કૃતિ ત્રિપે એકવાર તેમણે કહ્યું હતું કે:—

“ પાશ્ચાત્ય સુધારાનો ઝોપ અને તેની ભૌતિક શક્તિ આટલી બધી છે, છતાં પણ હું આ સમાજમાં ઉભો રહીને તેમના મોંઢાપરજ કહું છું કે તે સર્વ ભૌતિક વસ્તુસ્થિતિઓની પેઠે મિથ્યાજ છે. તે ખોટા ડોળ છે અને પ્રભુ એકલોજ ખરો છે. આત્મા એકલોજ નિત્ય છે. આધ્યાત્મિકતા એકલીજ ખરી છે. જો યુરોપ પોતાની હાલની અવસ્થા અને આદર્શને અદલવાની દરકાર કરશે નહિ; જો તે આધ્યાત્મિકતાને માનવજાતિના આધાર તરિકે ગ્રહણ કરશે નહિ તો તે ભૌતિક શક્તિઓનું મોટું મથક (યુરોપ) પચાસ વર્ષમાંજ ધૂળધાણી થઈ રહેશે. માનવજાતિ ઉપર તલવારથી અમંલ ચલાવવો એ ધણું હલકું અને નામોશી ભરેલું છે. જેમ મનુષ્યના જીવનમાં તેમજ પ્રજાઓના જીવનમાં પણ વહેલે મોડે એવો સમય આવે છે કે જે સમયે તેમને આ મંસાર ધણો કંટાળા ભરેલો લાગે છે. અને લાગે છે કે પાશ્ચાત્ય પ્રજાઓને હવે તે પ્રમાણે થવા માડેલું છે. તેઓના મહાપુરૂષો અને મહાન વિચારકોને ક્યારનું એ લાગ્યું છે કે આ બધા નકામો ડોળ છે. દ્રવ્ય અને સત્તા પાછળનું આ ભટકણ અસાર છે. ત્યાંનાં ધણાં સુશિક્ષિત સ્ત્રીપુરૂષોને આ સ્પર્ધા, આ જીવનકલહ અને આ બ્યાપારી સુધારાનું જંગીપણું બહુજ કંટાળા ભરેલું લાગે છે અને તેઓ કાંઈ ઉગ્રી વસ્તુને શોધે છે. ” સ્વામીજીનું કહેવું કેટલે અંશે ખરું હતું તે યુરોપમાં ચાલેલી બચાંદર લડાઈ ઉપરથી અને હજી પણ ચાલુ રહેલી અનેક પ્રકારની અવ્યવસ્થા ઉપરથી સહજ સમજાય તેમ છે.

જાપાન પણ સ્વામીજીની વાતને થોડુંધણું સમજવા અને સ્વીકારવા લાગ્યું છે. ત્યાંની ડોશીશા યુનિવર્સીટીના પ્રોફેસર “ નાસાકુ હરદા ” એ પોતાના બનારસમાં આપેલા એક ભાષણમાં કહ્યું હતું કે “ અમે પણ પશ્ચિમનો આર્થિક સુધારો મહણ કરીએ છીએ;

પરંતુ તેથી અમને સંતોષ નથી. કોઈપણ પ્રજા આધ્યાત્મિક વિકાસ વગર મહાન થઈ શકતી નથી, તેથી કરીને અમારા નેતાઓ અને વિચારકો તેમને સંતોષ આપી શકે તેવાં ધાર્મિક જ્ઞાનને કેવી રીતે મેળવવું તે શોધી રહેલા છે. આ એક મોટા પ્રશ્ન થઈ પડ્યો છે. અમારા ભેરન માયેજીમાએ ટાઈઓમાં જીવના આગળ એકવાર કહ્યું હતું કે આપણી પાસે ગમે તેટલું મોટું નૌકસૈન્ય હોય તેથી શું થયું? મારી દૃઢ માન્યતા છે કે આપણા પ્રજાક્રિય કલ્યાણના આધારરૂપ ધર્મની આપણને હવે ખાસ જરૂર છે. આપણી પાસે ધર્મ હશે નહિ તો આપણને ઉંચામાં ઉંચી ફતેહ મળનાર નથી. આપણા સાચા કલ્યાણને માટે તો આપણે ધર્મ ઉપરજ આધાર રાખવો જોઈએ. ”

સ્વામીજીએ કહ્યું છે કે:—

“ ભારતવાસી ! બીજાઓના આવા અધમ અનુકરણથી, બીજાઓના ઉપર આમ આધાર રાખવાથી, આવી ગુલામ જેવી નિર્બળતા ધરવાથી, આવી નિંદા અને તુચ્છ કૂરતાથી —આવી તૈયારીઓથી શું તું ઉદયને શિખરે પહોંચીશ ?

આ તારી ખાયલાને છાજે તેવી અધમ નિર્બળતાથી બહાદુરોનેજ મળી શકે તેવાં સુખ સ્વાતંત્ર્યને શું તું કોઈ કાળે પણ મેળવી શકીશ ?

ભારતવાસી ! તું બૂલી જઈશ નહિ કે તારી સ્ત્રીઓનો આદર્શ સીતા, સાવિત્રી અને દમયંતી છે.

તું બૂલી જઈશ નહિ કે જે દેવને તું પૂજે છે તે મહા ત્યાગી ઉમાપતિ શંકર છે.

તું બૂલી જઈશ નહિ કે તારું લગ્ન, દ્રવ્ય અને જીવન

જેમ ઈન્દ્રિય સુખને માટે નથી તેમ તે તારા એકલાનાજ સુખને માટે નથી.

તું ભૂલી જઈશ નહિ કે તારો જન્મ શ્રીજગદંબા-માતૃભૂમિના યજ્ઞમાં બલિદાનને માટેજ છે.

તું ભૂલી જઈશ નહિ કે તારું સામાજિક બંધારણ સર્વવ્યાપી-પ્રભુપ્રેમનું પ્રતિબિંબજ છે.

તું ભૂલી જઈશ નહિ કે નીચલા વર્ગો અલભ્ય, ગરિબ, અજ્ઞાની, મોચી, ભંગી એ સર્વ તારા ભાઈઓ છે-તારાં પોતાનાંજ શરીરો છે.

બહાદુર હિંદુ ! હિંમત ધર અને ગર્વથી બોલ કે હું ભારતવાસી છું અને પ્રત્યેક ભારતવાસી મારો ભાઈ છે.

તારા શરીર ઉપર ભલે માત્ર એક ફોટેલી લંગોટીજ રહેલી હોય તોપણ ગર્વથી કહે કે ભારતવાસી બિખારી બ્રાહ્મણ, અજ્ઞાની અંત્યજ અને નિરાધાર બાળક પણ મારો ભાઈ છે.

પ્રત્યેક હિંદી મારા પ્રાણ સમાન છે.

હિંદના સર્વ દેવો અને દેવીઓ મારો ઈશ્વર છે.

હિંદુ સમાજજ મારા બાળપણનું પારણું છે.

મારી જીવાનીતું વિહારસ્થાન પણ તેજ છે.

મારો વૃદ્ધાવસ્થાનું સ્વર્ગ પણ તેજ છે.

હો ભાઈ ! દિલ ખોલીને કહે કે ભારતભૂમિજ મારું પ્રેમ સ્વર્ગ છે.

હિંદના ભક્ષામાંજ મારું ભણું સમાઈ રહેલું છે.

અને રાતદિવસ પ્રાર્થના કર કે ઓ ગૌરીપતિ ! ઓ

જગદંબા ! મને મનુષ્યત્વ-સૌર્ય આપ.

ઓ સામર્થ્યદાયિની દેવી ! મારી નિર્બળતાને હરી છે.
મારો કાયરતાનો નાશ કર, અને ખરો મનુષ્ય બનાવ.”

ભારતવર્ષમાં અનેક નેતાઓ ઉભા થયા છે, થાય છે અને થશે; અનેક જથ્થા હિંદના હિતમાં ભાગ લે છે ને લેશે; અનેક સ્વદેશભક્તો ભારતવર્ષમાં નજરે આવે છે, પણ અદ્વિતીય સાથે કહેવું પડે છે કે તેમાંના ધણીખરાઓની દેશભક્તિ માત્ર તેમની જીમ સુધીજ પહોંચેલી હોય છે. દેશની દુર્દશાના દુઃખથી જેના હૈયામાં આગ લાગી રહી હોય એવા વિરલજ છે. માણસની સ્વદેશપ્રીતિ કેવા પ્રકારની છે તે વાત તેના ખાન, પાન, પોશાક, ચલન, વલન અને વર્તન ઉપરથી સહેજે જણાઈ આવે છે.

સ્વામીજીના સંબંધમાં લખતાં ધી મન્ડીપેન્ડન્ટ પત્રના અધિપતિ સી. એસ. રંગ આચર લખે છે કે “ પહેલીવાર જેતાં એમજ લાગે છે કે સ્વામીજી ખરેખરા સ્વદેશ ભક્તજ હતા. બીજીવાર જેતાં એમજ લાગે છે કે તે ખરેખરા સમાજ સુધારકજ હતા. ત્રીજીવાર જેતાં એમજ ભાસ થાય છે કે તે ખરેખરા ધાર્મિક સુધારકજ હતા. એ દરેક બાબતમાં સ્વામીજી સંપૂર્ણ આદર્શ પુરૂષ હતા; એટલે કે જીવનની દરેક કલા અને પ્રવૃત્તિમાં તે શ્રેષ્ઠ પૂર્ણતાએ પહોંચી રહ્યા હતા. તેમનાં બાષણોએ ધણોજ ઉંચા પ્રકારનો પ્રભાવ જીવંતો આપણામાં રેડ્યો છે. તેમની માનવજાતિની નિઃસ્વાર્થ સેવાએ મારા મન ઉપર ઘણી અસર કરેલી છે. તેમના જેવી નિઃસ્વાર્થ સેવા યોગ્યકેજ કરી હશે. હિંદમાં જ્યારે દુષ્કાળ અને પ્લેગ ચાલી રહ્યા હતા ત્યારે ધણીઓને નેતાઓની જરૂર હતી. અનેક નાલાયક પુરૂષો પણ નેતા બન્યા અને કામ ધણુંએ બગડ્યું. ખરો નેતા કેવો હોઈ શકે તે સ્વામી વિવેકાનંદે પોતાના જીવનથી દર્શાવી આપ્યું હતું.”

સ્વામી વિવેકાનંદની સ્વદેશપ્રીતિ કાંઈ પાશ્ચાત્યોના સંસર્ગનું પરિ-

જ્ઞાન ન હોતું. તે તેમનામાં સ્વતઃસિદ્ધજ હતી. તેમનું આખું જીવન સ્વદેશપ્રીતિનો સાચો જીવસો જ છે. તેમણે પોતાના એક શિષ્યને લખ્યું હતું કે; “ તમે તમારા દેશી ભાઈઓને ચાહો છો? તમારે પ્રભુને ખીજે ક્યાં શોધવો? આ સધળા ગરિબો, દુઃખીઓ અને નબળાઓ શું દેવો નથી? પ્રથમ તેમની પૂજા કેમ કરતા નથી? ગંગાને કિનારે ફેવો ખોદાવવાને શા માટે જાઓ છો? તમારામાં પ્રેમ છે? જો હોય તો તમે સર્વશક્તિમાન છો. તમે પુરેપુરા નિઃસ્વાર્થી છો? જો હો તો તમે અબાધ્ય છો. તમારા દેશને વીર પુરુષોની જરૂર છે. વીર પુરુષો થાઓ. મારા દિકરા! મને પ્રભુમાં અને મનુષ્યમાં શ્રદ્ધા છે. દુઃખીઓને મદદ કરવામાં મને શ્રદ્ધા છે. ખીજાઓની સેવા કરતાં નર્કમાં જવું પડે તો ત્યાં જવામાં પણ મને વિશ્વાસ છે. હું ગરિબ છું, ગરિબને ચાહું છું! તેમને જ્ઞાન કાણુ આપશે? તેમને તમે દેવ તરિકે માનો; તેમનો વિચાર કરો; તેમને માટે કાર્ય કરો અને તેમને માટે પ્રાર્થના કરો. પ્રભુ તમને રસ્તો બતાવશે. જેનું હૃદય ગરિબને માટે દુઃખી થાય છે તેનેજ હું મહાત્મા કહું છું.”

એક વખતે સ્વામીજીએ હિંદના નેતાઓ વિષે લખ્યું હતું કે:- “ આ ભયંકર દુષ્કાળ, રેલ, રોગ અને મરહીના દિવસોમાં ક્યાં છે તમારા કૌંઝેસવાળાઓ? ‘અમને સ્વરાજ્ય આપો’ એટલુંજ કહેવાથી શું બસ થશે? તેમનું કહેવું કાણુ સાંભળનાર છે? જે માણસ કાર્ય કરી રહ્યો છે તેને કશુંએ માગવા માટે શું મોં ઉઘાડવું પડે છે? જો તમારા જેવા બે હજાર મનુષ્યો જીલ્લાઓમાં કામ કરનારા હોય તો શું અંગ્રેજોને પણ રાજકિય બાબતોમાં ઉલટું તમને પૂછવાની જરૂર ન પડે કે?”

સ્વામીજી પાશ્ચાત્યોના વિજ્ઞાનશાસ્ત્રને શિખવાનું કહેતા હતા, પણ તે શિખીને આપણા ઉમદા આધ્યાત્મિક આદર્શોને ત્યજી નહિ

દેવાની ચેતવણી તે આપતા. ગૃહસ્થાશ્રમીને તે બંનેની જરૂર છે એમજ તે ધારતા, પણ એમનું કહેવું એવું હતું કે તેનો આદર્શ તો મોક્ષજ હોવો. જોધએ અને દ્રવ્યને તો ગૃહસ્થાશ્રમીએ ધાર્મિક જીવનના એક સાધન તરિકેજ લેખવું અને વાપરવું જોઈએ. ભૌતિક આદર્શ ઉપર રચાયેલી પ્રગતિ છેવટે નુકસાનકારકજ નિવડે છે એમ તે કહેતા. સાથે સાથે તે બહારની આધ્યાત્મિકતા વિષે પણ ચેતવણી આપતા કે:—

“પવિત્રતા, ક્ષમા, સંતોષ કે સાત્વિકતાને બહાને બેસી રહેનાર પુરૂષ માત્ર પ્રમાદી અને આળસુજ છે.”

“જ્ઞાન અને ભકિતને બહાને બેસી રહેનાર પુરૂષ વાસ્તવમાં અજ્ઞાની કે ઢાંગીજ હોય છે.”

“ત્યાગીનો વેશ છતાં દુઃખીઓ તરફ સહાનુભૂતિ અને સેવાવૃત્તિ ન હોય તો તેવો મનુષ્ય આગમુ અને દંલીજ છે.”

“શુદ્ધ પૂજામાં કલાકના કલાક સુધી બેસી રહેનાર તેમજ સ્વમોક્ષને માટે યતન કરનાર મનુષ્યના મનમાં પણ જો સ્વદેશને માટે લાગણી ન હોય તો તે દ્વેષ વગરનું ખાલી ખોખુંજ છે.”

ખરેખર આવા મનુષ્યો દેશને ભારરૂપજ છે. આવા સંખ્યાબંધ મનુષ્યો હિંદમાં પડેલા છે. તેમને માટે સ્વામીજીનું કહેવું એવું હતું કે એવાઓને માટે મોક્ષ હોષ શકેજ નહિ. આળસ, અરિષાદ કે એવાં અયોગ્ય કારણોને લીધે બનેલા બેખબારીઓનો આદર્શ રજોગુણી વિષમી મનુષ્યો કરતાં પણ હલકો અને તામસિક હોય છે. તેઓ ભલેથી ભણે, ભણાવે, મઠમાં રહે કે છુટા ફરે, પણ શિષ્યોદર પરાયણતાને—કનક કામિનીનેજ તેઓ ગુપ્તભાવે સેવી કે ઇચ્છી રહ્યા હોય છે.

બૌદ્ધ સંપ્રદાયમાં જ્યારથી મઠોમાં આવા ત્યાગીઓ વધવા લાગ્યા ત્યારથીજ દેશની અધોગતિની ખરેખરી શરૂઆત થઇ છે. એવા માણસોએ તો સંસારી તરિકેજ રહીને નીતિ-નિયમપૂર્વક વિષયોને મેળવવા જોઇએ. જે માણસમાં આબોચીયાને કૂદી જવાની શક્તિ નથી તે કૂદીને લંકામાં શી રીતે જઈ શકશે ? છતાં ભારતવર્ષમાં અત્યારે એજ પ્રકાર ચાલી રહ્યો છે. વગર અધિકારે ત્યાગી બની જનારાઓથી તેમજ ઉમરે પહોંચ્યા વિનાનાં બાળકોને મુંડી નાખવામાં આવે છે તેથી દેશને નૈતિક, આર્થિક અને ધાર્મિક બાબતોમાં મોટું નુકસાન પહોંચી રહ્યું છે. માત્ર કોઇ કોઇ યોગબ્રહ્મ મનુષ્યો મોટેજ બચપણનો કે યુવાવસ્થાનો ત્યાગ સફળ થઇ શકે છે. જે કોટીના ત્યાગીઓ અથવા ભગતો સો કે હજારની સંખ્યામાં ભેગા થઇને એકાદ મહત્વનું કાર્ય કરી શકતા નથી, તેમને શું મોક્ષ મળી શકશે ? હિંદુશાસ્ત્રો કહે છે કે 'ખરેખર મોક્ષ મેળવવો એ બીજી બધીજ ફરજો કરતાં મોટામાં મોટી ફરજ છે. બીજી ફરજો પહેલી બળવીને સાચી યોગ્યતા તેમજ ઉપરામતા મેળવ્યા સિવાય તે કદી પણ મેળવી શકાય તેમ નથી.' કેટલાક જૈનો, બૌદ્ધો અને ખ્રીસ્તિઓ મનુષ્યોનો અધિકાર સમજ્યા વિનાજ જિજ્ઞાસુના કામની વાતો સામાન્ય જનોના ગળામાં પહેરાવી દઇને ગોટાળો કરી ચૂકે છે અને તેમને ત્યાગી થવાને ઉત્કરે છે.

ભારતના વર્તમાન ત્યાગીઓનો મોટો ભાગ ઉપર જણાવ્યું તેમ ત્યાગની ખરેખરી યોગ્યતા વિનાનો હોઇને શાનહીન અને આજસુ જીવનજ ગાળી રહેલો છે, પણ તે ઉપરથી એમ તો નજ કહી શકાય કે સાધુ જીવનજ ખોટું છે. બધાજ સાધુઓ બેગરૂપ છે અને સાધુઓથીજ ભારતની અધોગતિ થએલી છે, એ પ્રશ્નની બીજી બાજુ ધણીજ મહત્વની છે અને તે એ છે કે સાધુ જીવનજ ભાર-

તવર્ષની બધીહારિ છે. સાધુઓ અને બ્રાહ્મણો વગર ભારતવર્ષ પોતાનું સત્વ ક્યારનુંએ ખોલ બેઠું હોત. એ સાધુઓ અને બ્રાહ્મણો વગર હિંદમાંથી તેનું-જન્મતને હેરત પમાડનારૂં પ્રાચીન શિક્ષણ ક્યારનુંએ નષ્ટ થઈ ગયું હોત. ભારતના સુશીલ સંન્યાસીઓ અને ઉચ્ચશક્તિ બ્રાહ્મણો (પછી બહે તેઓની સંખ્યા આવા સમયમાં ગમે તેટલી ઓછી હોય તો પણ તેમના) વડેજ આજે ભારતવર્ષનો આત્મા આટલો પણ સજીવ રહી શક્યો છે. હિંદુઓનું હિંદુત્વ તેમના વડેજ જળવાયું છે. વર્તમાન યુગમાં ભારતવર્ષ પોતાના આધ્યાત્મિક આદર્શને ત્યજવા બેઠું હતું અને પાશ્ચાત્યોનું અનુકરણ કરવામાં ગર્વ ધરવા સુધીની દુર્દશા ફેલાવા માંડી હતી, તેવામાં એક ગરિબ પણ ભક્તિમાન બ્રાહ્મણના પુત્રે એક અદ્ભુત તપસ્વી અને સંન્યાસી તરિકે નિકળી આવીને પોતાના મહાન ઋષિમુનીઓના સત્યોપદેશને ભૂલી બેઠેલા ભારતવાસીઓ પ્રત્યે કહેવા માંડ્યું કે; “ઇન્દ્રિય સુખ એ કાંઈ માનવ જીવનનું શ્રેષ્ઠ લક્ષ્ય નથી. પ્રભુમય જીવન-આત્મામય જીવન-એજ સર્વ પ્રાણીઓનું સાચું કલ્યાણ કરનારૂં જીવન છે.” x જ્યાં સુધી હિંદ એવા શ્રીરામકૃષ્ણ જેવા પ્રમાણ ઝાની અને ચારિત્ર્યવાન એક

x પાશ્ચાત્યોના આધેણા અનુકરણથી અને બીજા અનંકવિધ કાર્મિક તેમજ વ્યાવહારિક દુર્દશાઓથી અધોગતિના છેક ઇંડા ખાંડમાં ભારતવર્ષને જઈ પડ્યું બચાવવાનું માન સ્વામી વિવેકાનંદને અને તેમના ગુરૂ તરિકે ભગવાન રામકૃષ્ણ પરમહંસને આપતી વખતે શ્રીરામકૃષ્ણનાજ સમયમાં અવતરેલા અને સ્વામી વિવેકાનંદની પૂર્વે ભારતવર્ષમાં અતિ અસામાન્ય કાર્ય બજાવનારા પરમપૂજ્ય, મહાન વિરાત્મા વિદેહ મુક્ત સ્વામી જ્યાનંદ સરસ્વતીનું નામ યાદ આવે એ સ્વાભાવિકજ છે. આ અદ્ભુત સંન્યાસીએ કહવા છુંડા પાછને પણ ભારતવાસીઓની જે અસામાન્ય સેવા બજાવી છે અને તેનો સમૂળ નાશ થતો અટકાવવા પાછળ જે શ્રમ વેઠ્યો છે તથા ઉમદા કાર્ય કરનારા બહાદુર સંન્યાસીઓ અને

પણુ સાધુ ઉત્પન્ન કરશે, જ્યાં સુધી હિંદમાં સંન્યાસને માન આપવામાં આવશે અને લોકો પાશ્ચાત્યોના ખોટા અનુકરણમાં મોહિત થઇ જશે નહિ ત્યાં સુધી આ આપણી માતૃભૂમિ-આ પવિત્ર ભારત-વર્ષ જગતમાં અમર રહેશે અને પૃથ્વી ઉપરની કોઈપણ પ્રજા તેનો નાશ કરી શકશે નહિ.

સર નારાયણ ચંદાવરકર આ વિષયમાં કહે છે કે; “ જે ધર્મ કે સંસ્કૃતિમાં વૈરાગ્યનો જીરસો નથી તેનું નામજ ધર્મ કે સંસ્કૃતિ કહેવાયજ નહિ. કેટલાક એમ કહેનારા છે કે એ વૈરાગ્યવૃત્તિને લીધેજ હિંદ આવી માઠી દશામાં આવી પડેલું છે, પણ હું તો એમજ કહું છું કે સાધુ અને તેનું ભગવું કપડું તો ભારતવર્ષના પવિત્ર આત્માનાં સુચક ચિન્હો છે. એમને જોધને મને યાદ આવે છે કે હિંદનું જીવન પ્રભુના ધ્યાનમાં અને આત્માના વિચારમાંજ ગળાયેલું છે. સાધુને જોધને મને એમજ થાય છે કે આ જગતની સઘળી વસ્તુઓ નાશવંત છે અને માત્ર પ્રભુ અને તેનો પ્રેમ એજ સાચી વસ્તુઓ છે. જે કોઈપણ વસ્તુથી ભારતવર્ષના ધર્યાવ થશે તો તે વસ્તુ તેની વૈરાગ્યવૃત્તિ છે. એ વૈરાગ્યવૃત્તિ હિંદને ધણું નુકશાન કરી રહેલી છે એમ ધણાનું માનવું છે, પણ આપણે સ્વામી વિવેકાનંદ અને તેમના ગુરુનો દાખલો લ્યો અને એ માન્યતામાં

ગૃહસ્થોની જે પરંપરા ભારતવર્ષને આપી છે તેમજ ગુરુકુલો, સંન્યા મહા વિદ્યાલયો, અનાથાશ્રમો, શાળા પાઠશાળાઓ વગેરેની જે સંખ્યા એવા પુરુષો ચલવી રહેલા છે, તે સર્વ જોતાં આ પૂજ્ય પુરુષોને મહિમા અહીં હમારે થોડા શબ્દોમાં કેવી રીતે કહેવો તે નથી સમજાવું અને તેથી તે આદર્શ સંન્યાસીના ગુણનું આ હુંક સ્મરણજ અહીં આપીને તેમજ ઈર્ષિક ધાર્મિક મતભેદ જેવું હોવા છતાં પણ હૃદયના ઉંડા પૂજ્ય ભાવથી તેમના મહાન આત્માને વંદન કરીનેજ વિરમીએ છીએ.

‘આખંડ.’

કેટલું સત્ય છે તે તપાસો. ખરી સાધુતા-વૈરાગ્યવૃત્તિ શેમાં રહેલી છે તે જુઓ. જ્યારે હિંદુ સાચી વૈરાગ્યવૃત્તિને અમજવું થશે અને તેનું પાલન કરવું થશે ત્યારેજ તે યૂરોપની પ્રજાઓમાં પોતાનું યોગ્ય સ્થાન પ્રાપ્ત કરશે.”

સ્વામીજીનું જીવન જણાવે છે કે આપણે મહા તપસ્વી ઋષિ-મુનિઓનાં બાળક અને તેમણે મૂકેલા આધ્યાત્મિક ખજાનાના સીધા વારસ છીએ. તેમનો અદ્ભુત પ્રાચીન મહિમા, ભવ્યતા, કીર્તિ અને ગૌરવ એ સર્વના આપણે ખાસ હકદાર છીએ. તેમનું જીવન આપણને શાશ્વત યશ્ન અને સુખની સમીપમાં લાવી મૂકે છે. તે આપણને અધમ વાસનાઓથી ઉંચે લઇ જાય છે અને સ્વર્ગીય ભાવનાઓનો સ્વાદ ચખાડે છે અને ઈદ્રિયાતીત, મનોતીત અને બુદ્ધાતીત ભૂમિકાનું જ્ઞાન કરાવે છે.

સ્વામીજીના જીવન અને ચારિત્ર્યે આપણને આ બોધ આપ્યો છે કે, એમના જેવો આત્મત્યાગ, સદૃશ્યતા, ઉચ્ચ નીતિ અને નિઃસીમ સ્વદેશ પ્રીતિ, એ સર્વ બાબતો ધર્મ સિવાય પ્રાપ્ત કરી શકાશે નહિ. અને એ ઉચ્ચ સદૃશ્યો ધારણ કર્યા વગર દેશોદયની આશા રાખવી ફાગળ છે. ત્રિવેકાનંદ, રાનડે અને ગ્લાડસ્ટન જેવા મહાપુરુષો પણ ધર્મના સેવનથીજ મહાપુરુષો બની રહ્યા હતા. તેમના વખતનાં મનુષ્યો ઉપર તેઓ બહુજ ઉંડી અસર ઉપજાવી રહ્યા હતા; તેનું કારણ પણ એજ હતું કે તેમનું ચારિત્ર ધર્મના સિદ્ધાંતો ઉપર રચાયેલું હતું. કોઇપણ સમાજ કે દેશ એવા મનુષ્યો વગર ઉન્નત થઈ શકે નહિ. એવા મહાપુરુષોનું જીવન બહુજ આશ્ચર્ય-પૂર્વક આપણને જણાવે છે કે આપણા જીવનની સઘળી પ્રવૃત્તિઓ ધર્મનાજ સિદ્ધાંતો ઉપર રચાયેલી હોવી જોઈએ. જો કદાપિ એમ માનવામાં આવે કે આ જગત માત્ર સ્વાર્થ બુદ્ધિ, આકર્ષિક બનાવો

અને ભૌતિક જરૂરીઆતોથીજ ચાલી રહેલું છે તો પછી જીવન નૈતિક હેતુ વગરનું અને કેવળ નિરસ તેમજ પાપમયજ બની રહે. મુક્તિનો મહામંત્ર સ્વામી વિવેકાનંદે અખિલ વિશ્વને નીચેના શબ્દોમાં સમજાવ્યો છે:-

“બેદબુદ્ધિજ સર્વ બંધન અને દુઃખનું મૂળ છે. વેદાન્ત કહે છે કે એ બેદ મિથ્યા છે. વાસ્તવમાં એ બેદનું અસ્તિત્વજ નથી. એ તો માત્ર બાહ્ય દેખાવમાંજ છે. સઘળી વસ્તુઓનો આત્મા તો એકજ છે. હંડો વિચાર કરી જોશો તો તમને મનુષ્ય મનુષ્ય વચ્ચે, સ્ત્રીઓ અને બાળકો વચ્ચે, પ્રજાઓ અને પ્રજાઓ વચ્ચે, ઉચ્ચ અને નીચ વચ્ચે, ગરિબ અને તવંગર વચ્ચે અને દેવતાઓ અને મનુષ્યો વચ્ચે એકતાજ જણાશે. વળી એથી પણ વધારે હંડો ઉતરશે તો જણાશે કે અન્ય પ્રાણીઓ પણ તમારાથી જુદાં નથી. એ હંડાણ સ્થિતિને (ઇદ્રિયો અને અંતઃકરણથી પર દેશાને) જોણે પ્રાપ્ત કરી છે તેજ દરેક વસ્તુસ્થિતિના ખરા સ્વરૂપને અને રહસ્યને સમજે છે. તેણે દરેક વસ્તુના મૂળરૂપ એક અખંડ પરમાત્મતત્ત્વને શોધી કઢાડીને પોતાના આત્મારૂપે અનુભવ્યું છે કે જે તત્ત્વ નિત્ય સુખરૂપ, નિત્ય જ્ઞાનરૂપ અને નિત્ય જીવનરૂપ છે. તેને સ્પૃહા, શોક, દુઃખ, અસંતોષ કે મૃત્યુ કશુંજે નથી.

જેણે એ સર્વ વસ્તુસ્થિતિઓના મૂળ સ્વરૂપમાં-એ પરમ પવિત્ર અખંડ, અનામી, અરૂપી અને સર્વસ્વરૂપી આત્મામાં પ્રવેશ કરેલો છે તે મહાન જ્ઞાતા છે, તે મહાકવિ છે, તે જીવનમુક્ત છે, તે કૃત્યકૃત્ય છે. તે પૂર્ણ કામ છે. માટે બેદબુદ્ધિને હણો, અનેકતાનો ખ્યાલ કઢાડી નાંખો. જે આ સર્વ દેખવા માત્ર અનેકતામાં એક પ્રભુનેજ જુએ છે; જે આ અનેક પ્રકારના પ્રતિત થતા સર્વ પદાર્થોમાં એકજ પરમાત્મ એતનને વિદ્યારી રહેલું

નિહાળે છે; જે આ માયાના મિથ્યા પ્રતિત થતા પ્રદેશમાં એ પરમ સત્યનેજ જોઇ શકે છે તેનેજ નિત્ય સુખ અને શાંતિ છે; ખીજાને નહિ; ખીજાને નાશ. ’

एको वशी सर्वभूतान्तरात्मा
एकं रूपं बहुधा यः करोति ।
तमात्मस्थं येऽनुपश्यन्ति धीराः
तेषां सुखं शाश्वतं नेतरेषाम् ॥
नित्योऽनित्यानां चेतनश्चेतनानां
एको बहूनां यो विदधाति कामान् ।
तमात्मस्थं येऽनुपश्यन्ति धीराः
तेषां शान्तिः शाश्वती नेतरेषाम् ॥

કહઉપનિષદ-અ-૨, વધી-૨, મંત્ર ૧૨-૧૩.

આવાં આવાં જે પરમ હિતાવહ અનેક મહાન સત્યોને આપણું અનુપમ વેદાન્ત શિખવી રહેલું છે, તે સત્યોનું જ્ઞાન હિંદુ પ્રજાના હૃદયમાં ફેરીથી જગૃત થાઓ ! ॐ શાન્તિઃ શાન્તિઃ શાન્તિઃ

તીજેરીવાળાઓની નવી રીતની

હરીકાંઠ.

લડાઈ પહેલાં ઓઝીયાથી કાગળ જેવાં પાતળાં પતરાંની તીજેરીઓ અત્રે આવતી હતી અને પ્રજાને માલની દૃઢ નહિ હોવાથી ઠીક સંખ્યામાં વેચાતી પણ હતી. હાલમાં તે તીજેરીઓ નહિ આવતી હોવાથી તેની જગ્યા તેવીજ બનાવટની અમેરિકન અને બીજી તીજેરીઓએ લીધી છે. એ તીજેરીઓ વેચનારા એવું કહે છે કે ગોદરેજની તીજેરીઓ ગમે તેવી સારી હોય પણ તે અમેરિકા અને બીજા દેશોમાં બનતી તીજેરીઓને કદી પુગી શકે નહિ. એઓ બીજું એવું કહે છે કે અમારી તીજેરીની બલામણુ અમારો કોનસલ કરે છે. કોનસલનું મુખ્ય કામ પોતાના દેશના માલનો ખર્ચ વધારવાનું હોય છે, એટલે તે બલામણુ કરે તેથી કાંઈ એવું ઠરે નહિ કે માલ ભરોસા લાયક હોય.

કોનસલની બલામણુવાળી એવી એક ન્હાની તીજેરી મોટી કિંમત આપીને ગોદરેજે ખરીદી છે અને ફક્ત પાંચ મિનિટમાં તોડી છે. જેઓને ખાતરી કરવી હોય તેઓને બતાવવા કારખાને રાખી છે.

ગોદરેજે પાંચ મિનિટમાં જે તીજેરી તોડી તેની બનાવટ કેવી છે તે જાણવા ગોદરેજને એ ખરીદ કરવી પડી. જે ઉપરથી વાંચનારે ધ્યાનમાં લેવું જોઈએ કે તીજેરી નબળી છે या મજબૂત છે તેની શક્તિ જોવાથી કોઈને પણ સમજ પડી શકે નહિ. તૈયાર થઈ રહેલા પછી પાંચ મિનિટમાં તોડી શકાય તે તીજેરી, તેમજ તોડતાં પાંચ કલાક લાગે તેવી, એક સરખીજ દેખાય.

ગોદરેજનું કારખાનું—

ગેસ કંપની પાસે-પરેલ-મુંબઈ.

ભારતવાસી ! વિચાર કર કે,

“ બીજાઓના આત્મ અધમ અતુલશક્તિ, બીજાના ઉપર આમ આધાર રાખવાથી અને આ તારી બાથેલાને છોડી તેવી અધમ નિર્બળતાથી બહાદુરોનેજ મળી શકે તેવાં સુપરવાત અને શું તું દોષ કાળે પણ મેળવી શકીશ ? ”

તું ભૂલી જતો નહિ કે,

“ તારી સ્ત્રીઓનો આદર્શ સીતા, સાવિત્રી અને દમયંતી છે; જે દેવને તું પૂજે છે તે મહાત્યાગી ઉમાપતિ-શંકર છે; તારું ધર્મ, દ્રવ્ય અને જીવત દેંદ્રિયસુખને માટે નથી તેમ તે તારા એકલાનાજ સુખને માટે પણ નથી; તારો જન્મ માતૃભૂમિના યજ્ઞમાં બલિદાનને માટેજ છે; અને તારા સામાજિક બંધારણ પ્રભુપ્રેમનું પ્રતિબિંબજ છે. ”

હે ભાઈ! અર્ધથી બોલ કે,

“ પ્રત્યેક ભારતવાસી બીખારી, અજ્ઞાની, અંત્યજ અનિરાધાર બાળક પણ મારો ભાઈ છે. ... મારા આણ સમાન ભારતભૂમિજ મારું શ્રેષ્ઠ સ્વર્ગ છે, અને તેના મક્કામાંજ મારું સમાધ રહેલું છે. ”

રાત દિવસ પ્રાર્થના કર કે,

ઓ ગૌરીપતિ ! ઓ જગદમ્બા ! મને મનુષ્યત્વ-સૌખ્ય આપ

